

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ
ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«ҒЫЛЫМ ОРДАСЫ» ШЖ ҚРМК

Академик Кеңес Нұрпейістің 90 жылдығына орай
«Нұрпейіс оқулары» аясындағы «Тарихи жад және
ұлттық бірегейлік» атты халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

14 наурыз 2025 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической конференции
«Историческая память и национальная идентичность»
в рамках «Нурпеисовских чтений» посвященной
90-летию академика Кенеса Нурпеисова

14 марта 2025 года

УДК 001(063)

ББК 72

Ж 66

ISBN 978-601-224-741-1

ҰЙЫМДАСТЫРУ АЛҚАСЫНЫҢ ТӨРАҒАЛАРЫ

**ҚАНАЙ ГҮЛМИРА
ӘМІРХАНҚЫЗЫ**

PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Басқарма Төрағасы-Ректор

**ҚАБЫЛДИНОВ ЗИЯБЕК
ЕРМУХАНҰЛЫ**

тарих ғылымдарының докторы, профессор
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
директоры

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

**АШИРБЕКОВА ЖАМАЛ
БАЗЫЛОВНА**

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және өнер институтының
директоры

**ЖҰБАНЫШОВ БЕРІК
ТЕМІРХАНҰЛЫ**

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Тарих кафедрасының Бағдарлама көшбасшысы

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

**СМАНОВА АЙГУЛЬ
МОЛДАЛИЕВНА**

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Ж 66 «ТАРИХИ ЖАД ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. – 405 бет.

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ» сборник материалов международной научно-практической конференции. – Алматы: Қыздар университеті, 2025 – 405 стр.

Жинаққа «Тарихи жад және Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы»; «XX ғ. Қазақстан тарихын зерттеудегі қазіргі ұстанымдар»; «Кеңестік кезеңдегі ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері»; «1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік модернизация»; «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында»; «1960–1990 жж. Қазақстандағы қоғамдық-саяси үрдістер»; «Білім, ғылым және мәдениет»; «XX ғ. Қазақстан тарихын жоғары оқу орындарында оқытудың қазіргі ұстанымдары»; «Тарихи білім отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиенің құралы ретінде» атты бағыттарда талдау жасалған баяндамалар мен тарих ғылымының түрлі аспектілеріне арналған зерттеулер топтастырылды. Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандарға, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

Научный сборник включает доклады участников конференции по различным проблемам исторической науки по направлениям «Академик К. Нурпеисов и его вклад в изучение истории движения Алаш»; «Историческая память и научное наследие К. Нурпеиса»; «Современные подходы к изучению истории Казахстана XX в.»; «Проблемы сохранения национальной идентичности в советский период»; «Советская модернизация в Казахстане в 1920–1930-е годы»; «Казахстан в годы Великой Отечественной войны»; «Общественно-политические процессы в Казахстане в 1960–1990-е гг.»; «Образование, наука и культура»; «Актуальные подходы к преподаванию истории Казахстана XX века в вузах»; «Историческое образование как инструмент воспитания патриотизма и гражданской ответственности». Сборник предназначен для специалистов в области гуманитарных наук, студентов и преподавателей высших учебных заведений, а также широкой общественности.

УДК 001(063)

ББК 72

ISBN 978-601-224-741-1

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Биыл көрнекті ғалым, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері Кеңес Нұрпейісұлының 90 жылдығы толып отыр.

XX ғ. бірінші жартысындағы нәубеттерді өз басынан өткізіп, жетімдіктің де ащы дәмін татқан Кеңес Нұрпейісұлы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтында өмірінің соңына дейін тығыз байланыста болып, кіші ғылыми қызметкерліктен бастап бөлім меңгерушісі, ҰҒА-ның академигіне дейін көтеріледі.

Ғұлама ғалымның ғылыми-зерттеу бағыты XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстандағы мемлекеттік құрылыс, әлеуметтік-экономикалық даму тарихы мәселелерін зерттеуге арналды. Осы кезеңге қатысты Кеңес Нұрпейісұлы «Қазақстандағы Октябрь революциясы мен азамат соғысының тарихынан», «Қазақстандағы Кеңестер билігі үшін күрес», «Орта Азия мен Қазақстандағы шетел интервенциясы және азамат соғысы», «Қазақстанның шаруалар кеңестері (1917-1929)», т.б. еңбектерін жазды.

Еліміз өз егемендігіне қол жеткізген тұста кезінде XX ғ. бас езіндегі ұлт-азаттық қозғалысы, Алаш және «Алашорда», Қазақ Автономиясының тарихын зерттеумен айналысып, 1995 жылы «Алаш һәм Алашорда» атты монографиясын жариялады. Х.Досмұхаммедов, М.Тынышпаев, Ә.Ермековтің шығармалары мен олар туралы құжаттық материалдарды жариялаған Кеңес ағамыз шын мәнінде Алаш ұлт-азаттық қозғалысы мен «Алашорда» кеңесінің тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі болды.

Өмір жолында еңбексүйгіштікпен, қоғамдық белсенділікпен ерекшеленіп, нағыз азаматтық қасиеттерге ие ірі тұлға ретінде халқының құрметіне бөленген Кеңес ағамыздың елге, ғылымға сіңірген еңбегі, абырой-беделі ешқашан ұмытылмақ емес. Кеңес Нұрпейісұлының рухани өмірі жыл өткен сайын жаңа қырынан ашылып, жандана түсеріне күмән жоқ.

***Қазақстан Республикасы Ғылым
және Жогары Білім Министрі,
Саясат Нұрбек***

050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Тел. (+7 727) 272 55 61, факс (+7 727) 261 00 25
e-mail: nanrk.mzh@mail.ru
www.nauka-nanrk.kz

28, Shevchenko st., Almaty, 050010, Kazakhstan
Phone: (7 727) 272 55 61, fax (7 727) 261 00 25
e-mail: nanrk.mzh@mail.ru
www.nauka-nanrk.kz

№ _____ (на № _____)

**Приветственное слово участникам конференции
Президента РОО НАН РК Журинова Мурата Журиновича
Уважаемые участники конференции, коллеги, дорогие учащиеся!**

От имени Национальной академии наук Республики Казахстан и от себя лично сердечно приветствую вас на Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося казахстанского историка, академика Кенеса Нурпеисовича Нурпеисова.

Кенес Нурпеисович оставил значительное наследие в исторической науке, его труды являются основополагающими в изучении ключевых этапов истории Казахстана XX века. Он сыграл важную роль в переосмыслении исторических процессов, способствуя формированию объективного взгляда на национальную историю в период смены научных парадигм и отхода от идеологизированных подходов.

Его исследования охватывали широкий спектр вопросов – от национально-демократического движения Алаш до сложных страниц истории советского периода, включая политические репрессии, голод 1930-х годов, развитие казахской государственности. Благодаря его работам была восстановлена историческая справедливость в отношении многих забытых и несправедливо репрессированных представителей казахской интеллигенции. Сегодняшняя конференция – это не только дань уважения великому ученому, но и важная платформа для научного обмена, продолжения его идей, углубленного анализа исторических процессов, происходивших в Казахстане и за его пределами. Уверен, что ваши доклады и дискуссии внесут значимый вклад в развитие отечественной исторической науки и укрепление международного сотрудничества.

Желаю всем участникам конференции плодотворной работы, интересных научных открытий и дальнейших успехов в исследовательской деятельности!

С уважением,
Президент РОО «НАН РК»,
академик

М. Журинов

041400, Кеген селосы Б. Момышұлы көшесі 9-үй
Тел.: 8 (72777) 2-12-01, факс: 8 (72777) 2-12-70
e-mail: kegen_akimat@mail.ru

041400, село Кеген, ул. Б. Момышұлы дом 9
Тел.: 8 (72777) 2-12-01, факс: 8 (72777) 2-12-70
e-mail: kegen_akimat@mail.ru

2025 жыл 14 наурыз 01-07/183

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Қазақстан тарихы ғылымдарында өзіндік із қалдырған көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының иегері, кереге таулы Кеген өңірінің тумасы Кеңес Нұрпейісұлының 90 жылдық мерейтойы – тарихына тағзым ететін исі қазақ баласының ұлы мерейтойы!

Алғашқы еңбек жолын 1958 жылдың ақпан айында Ш.Уәлиханов атындағы Қазақ КСР Ұлттық ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтында кіші ғылыми қызметкер болып бастап, осы мекемеде тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, аса беделді ғылым қайраткері дәрежесіне дейін көтеріліп, өмірінің соңына дейін, елу жылдан аса табысты еңбек етті.

Ғалымның қазақ даласының тарихын зерттеуге кеткен әр тамшы маңдай тері-бүгінгі күні өзінің лайықты бағасына алуда. Аудан тұрғындары зерделі ғалымның қажырлы еңбегі мен кемел күш – қуатына бас иеді, мақтан тұтады. Алматы облысы, Кеген ауданы, Саты ауылында дүниеге келген жерлесіміздің ерен еңбегін біз зор мақтанышпен еске аламыз! Кеген ауданының орталығы Кеген ауылындағы мектеп-лицейге академиктің аты берілді.

Бойындағы бар дарыны мен білімін өз ұлтының басынан өткерген қилы кезеңдерін зерделеуге арнаған ғалымның аты-бүгінгі ұрпақ санасында, тарих беттерінде алтын әріптермен жазылуы тиіс. «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» демекші, қазақтың біртуар перзентінің еңбегін елеусіз қалдырмай, кеше өзі еңбек еткен білім ордасында осындай атаулы шара ұйымдастырылғаны үшін Кеген ауданы әкімдігінің атынан алғыс білдіреміз! Бүгінгі конференцияға қатысушыларға сәттілік тілеймін! Өткенді ұлықтамай, болашаққа зор сеніммен қадам басу мүмін емес! Кеңес Нұрпейісұлының өнегелі-ұрпаққа ұран, жүрекке қуат болары сөзсіз!

Ел игілігі жолындағы істеріңіз табысты болсын!

Құрметпен, Кеген ауданының әкімі

Н.Теңізбаев

ҰСТАЗЫМ КЕҢЕС АҒА ТУРАЛЫ

Аяған Бүркітбай Фелманұлы*тарих ғылымдарының докторы, профессор**ҚР ҰҒА Құрметті мүшесі,**Мемлекет Тарихы Институты Директорының орынбасары
(Астана, Қазақстан)*

Әр азаматтың өмірінде талай жаман да, жайсаң адамдар кездеседі. Маған өмірімде кездескен бір жаны жақын, адал азамат болды. Ол менің ұстазым академик, белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісұлы ағамыз болды.

Біздің таныстығымыз Мәриям тәтеміздің жақын туысы Есім Шайкин ағамыздың үйінде басталған болатын. 1980-ші жылдардың жазында Есім ағамыздың баласы, менің мектепте бірге оқыған сыныптасым Ноян: «Үйге әкем келеді, туыстар болады, бірге болсаң жақсы болар еді», – деп шақырған еді. Есім Шайкин Солтүстік Қазақстан облысында елге танымал азамат болатын, ол бірнеше аудан, шаруашалықты басқарған, Социалистік Еңбек Ері атағымен марапатталған қайраткер еді. Менің естуімше Мәриям тәтемнің әкесі теріскейден, солтүстік өңірден шыққан азамат, ол кісі жастай бай-қулақ тізіміне ілігіп қудаланған адам болатын. Қудалауға түскесін бір түнде Атбасар жағына жер аударылып, кейіннен Алматы облысындағы, қазіргі Қапшағай көлінің астында қалған Заилийский елді мекеніне көшіп келген. Алматы қаласына келіп, қаланың әйгілі Көкбазарының маңындағы Жетісу көшесінде тұрған екен. Мәриям тәтенің әкесі мен Есім ағаның туыстығы бар, бірақ кезінде жанұялары бір-бірінен осылай ажырап қалған.

Есім ағамыз туралы ақпаратты газеттен көрген Кеңес аға Мәриям тәтеме көрсеткен екен. Содан екі туыстың бір бірімен кездесуіне Кеңес ағамыз себепкер болған. Сол Шайкиндер отбасында Кеңес аға мен тәтемен танысып, кейіннен жақын болып кеттік.

1989-шы жылдары Білім министрлігінің Қоғамдық пәндер басқармасына шақырып алып маған тәуелсіз ел тарихы бойынша мектеп оқулықтарының 11 сыныбына мәтін дайындап беруіме өтініш жасады. Ұлы Отан соғысынан кейінгі Қазақстанның саяси-экономикалық дамуын баяндау керек екен. Жазылатын кезең өте қауырт, себебі соғыстан кейінгі тарихшылар мен әдебиетшілерді қудалау, қамау, тың жерін игеру, Д.А. Қонаевтың қызметіне баға беру, «советтік социализмге» баға беру, т.с.с. көптеген мәселерерді ашып көрсету қажет болатын. Әлі жаспыз, 30-дан жаңа асқан маман, білім де жетіспейді. Содан салып отырып Кеңес ағама келіп ақыл сұрадым. Ол кісі ойланып тұрып «Тартынба» деп өзінің көмек беретінін айтты. Бірлесіп оқулық жазуға кірісіп кеттік. Сол мектеп оқулығында біз бірінші болып оқулық авторы ретінде Мұстафа Шоқай, басқа Алаш көсемдері мен олардың ұстанымдарын жазып көрсеткен едік. Кітап сәтті шығып, мыңдаған тиражбен тарап жатты. Сол кезде «советшіл» жазғыштар маған тісін батырмақшы еді, бірақ Кеңес ағадан сескенді. Ал сыртымнан айтқан әңгіме желмен ұшып кетті. Кейін басқа қандай да қиын тақырыптар болса ұстазға келіп ақылдасатынбыз.

Академик Кеңес Нұрпейісұлы ағаның өмірі мен ғылыми-педагогикалық қызметі туралы энциклопедиялық басылымдарда, басқа да баспасөз беттерінде көп жазылған. Бірақ ол кісі «Адам ата - Хауа ана» (№3 (60) 2005) журналына берген сұхбатында өмір өткелдеріне біршама тоқталып кетеді. Ағамыздың тағдырына сталиндік зұлматтың салқыны бала күнінен-ақ тиген екен. «Таңсәріде аудан орталығы Жалаңаштан үш атты адам келді де, ұйқыдағы бізді оятты да, әкемді киіндіріп алып кетті», – деп жазады. Ол кезде Нұрпейіс ағамыз мал фермасының меңгерушісі екен.

Жалпы ұстаз жігерлі адам болды, ештеңеден тайсалмайтын. Тек әке туралы әңгіме болғанда мұңайып қалушы еді. Бірде мен ақырын «Аға, Нұрпейіс ағамыздың тағдыры қалай болды екен? дегенде ұстаз маған былай деді «Көп іздеп көрдім, бірақ таппадым», – деді. «Кейбір болжам бойынша Қарағанды шахтасында қайтыс болған сияқты» деп толықтырды. Ал Талдыбек Нұрпейіс «Ағамыз Ораз Жандосов тобында болды деп, осы Алматы қаласы, Наурызбай көшесіндегі НКВД қорасында атылғанға ұқсайды», – деді. Осы орайда ақын Мағжанның мынадай шумағы еске түседі:

«Қорғасын жас жүрекке оғы батты
Күнәсіз таза қаным судай ақты.
Қансырап, әлім құрып естен тандым,
Қараңғы абақтыға берік жапты».

Ұстазым Мағжан ақынды жоғары бағалайтын. Оның себебі бір жағынан Алаш қайраткері ретінде бағаласа, екіншіден, бастан өткен тауқыметі ұқсастығынан да деп ойламын. Әкесі Нұрпейіс ағамызды қамауға алғанда Кеңес аға небәрі 7 жаста, ал ағасы Әлі жасөспірім 12 жастағы бала екен. Екеуінің

дүниеде көрмеген қиындығы жоқ. Кейін табылған Алматы облыстық прокуратура қағаздарында Нұрпейіс ата РСФСР Қылмыс кодексінің 58-ші бабымен қамалған деген. Ол саяси бап және өте қатаң жазаланатын баптың бірі. Кейін шыққан естелігінде (Кеңес Нұрпейіс шығармалар жинағы. «Елтаным», Алматы, 2015 ж. 267-268 бб.) ағам «Әкеге советке қарсы әрекет жасады деген айып тағылып, қуғындау қағазында 1943 жылы КарЛАГ-та өлді деп көрсетілген», – деп жазады.

Бірақ, Талдыбек Нұрпейістің айтуынша кейінгі уақыттарда Нұрпейіс атаға қатысты Алматы облысының прокуратурасының архивінентабылған құжаттарда атамыздың Алматы облыстық соттың 1942 жылғы 4-ші шілдедегі шешімімен жазалаудың ең ауыр түрі ату жазасына кесілгендігі анықталды. (к ВМН – расстрелу). Алматыдағы НКВД-нің түрмесінде ату жазасы жүзеге асырылған екен. Бірақ, Нұрпейіс атамыздың қай жерге көмілгені әлі белгісіз. Ең өкініштісі осы... Нұрпейіс атаға байланысты қозғалған қылмыстық істің көшірмесі Талдыбектің қолында бар.

1936 жылы Кеңес ағаның анасы ауырып қайтыс болады. Анасынан бір жасында қалған ағаны Қойсын есімді үлкен анасы Нұрпейіс атамыздың бәйбішесі бағымына алады, бірақ көп ұзамай, соғыс басталған кезде ол кісі де дүниеден өтеді. 1942 жылы сәуір айының 25-ші жұлдызында Нұрпейіс ата қамалады. «Сөйтіп Әлі ағам екеуіміз қу жетім болып қалдық» деп еске алады ағамыз. Ұстазымызды ағасы Әлі өзі қолынан жетектеп он бес шақырым жерде Қарабұлақ ауылында орналасқан жетім балалар үйіне тапсырады. Содан 1942–1946-шы жылдары сол детдомда болған ағаны Нұрлыхан деген шөбере әпкесі мен Нұрбек жездесі, Әлі ағасының рұхсатымен, қолдарына алып Алматыға көшіріп алады. Әлі аға болса отызыншы жылдары ел Қытайға ауа көкен жылдары Қырғызстанға асу асып кеткен туыстарын іздеп Ыстықкөл облысына қарай кетеді.

Кеңес ағаның өзі де туысшыл әрі көпшіл болатын. Ағасы Әлі ағаның балаларын, Саты, Кеген, Нарынқол өңірінің азаматтарымен ұстазымыздың үйінде жиі кездесіп жүрдік. Кеңес ағайдың үйінде талай көрнекті ғалым, ақын, жазушылармен де кездесуші едік. Талай тойда да бірге болдық. Ағайдың інісі Талдыбекпен де сол үйде кездескен едік. Ұстаздың үйінде талай шәкірттермен де кездесіп, танысқан болатынбыз.

Кеңес ағамен кедескенде кандидаттық қорғап қойған кез еді, ал докторлық жұмыстың тақырыбын ағаның ақылымен таңдадым. Содан 1996 жылдың басында біршама кедергі болса да докторлықты қорғау сәтті өтті. Сол кезде ағам мені қатты қорғаштап, маған шаң жуытпайтын. Тіпті кейбір қарсы пікірдегі ақсақалдармен келіспей қалған да кездер болды. Маған қарсы болғандармен диссертациялық кеңестің отырысы болатын күнге дейін күресіп келді. Қорғау болатын күні тынығып алып, Институтқа келсем ұстазым шаршаңқырап отыр екен. «Дем алдың ба? Ұйқы қалай болды?», – деді. Мен «Бәрі дұрыс. Ешқандай қобалжу жоқ», – деп жауап бердім. «Ал мен түнімен ұйықтамадым. Уайым болды», – деді ұстазым. Сондай адал, таза еді ағам!

Көптеген тарихшылар Кеңес аға туралы өте жоғары пікірде болатын. Академик Карл Байпақов, басқа да ғалымдар ағаны аса қадірлеуші еді. Содан ба екеуіміз де дос болып кеттік.

1985-шы жылдары КСРО-да М.С. Горбачевтің бетбұрыс пен жариялық саясаты басталды. Көптен күткен күн туды. Кеңес ағаны қашан іздесем де мемлекеттік мұрағаттан (архивтен) табатын едім. Ол кісі журналист, әрі мұрағат қызметкері Сапар Байжанов ағамызбен жиі кездесіп тұрушы еді.

Кейінірекархивтерден жинаған маңызды тқұжаттар негізінде жазылған Алаш қозғалысы туралы классикалық еңбегін баспадан шығарып, оқырмандармен таныстырды. Шын мәнінде, ондаған жылдар бойы тұмшаланып келген Алаш қозғалысы туралы осындай терең, сирек мағлұматқа толы, «Алаш һәм Алашорда» атты монографияны ұстазымыз бірінші болып көптеген мұрағат деректер негізінде 1995 жылы жарыққа шығарды.

Ағамен кездескенде ұлт-азаттық қозғалысы туралы әңгімелерді тереңінен қозғап айтып отыратын. Сол кезде Кеңес ағаның өз басынан өткен мынадай уақиға да айтылған еді. Кейбір жағдайды Талдыбек жазып жүр ғой сондықтан қайталамаймын. Тек есімде қалғаны ұстаздың көрші ауылдағы детдом (жетімдер үйіне) тапсырылуы, одан әкесінің қарындасы Тұрлыхан пен Нұрбек жездесі іздеп келіп Алматыға ауысуы болатын. Кеңес аға жетімдер үйінен бірнеше рет қашып шыққанын еске алатын.

Мен келгенде Кеңес аға мен тәтем қуанып, дастарханның үстін толтырып қоятын еді. Бірде Кеңес аға «Мен бір әңгіме айтайын есінде болсын», – деді. «Нұрпейіс әке ұсталғанда, шешем Әйімжан 1936 жылы қайтыс болған. Әкем ұсталардан бір жылдай бұрын мені жетімдік көрсетпей баққан, Әлі ағамды дүниеге әкелген Қойсын анамыз да ауырып дүние салған еді. Әеміз қатын үйтіне қатын алған адам емес болатын. Менің анамды Қойсын шешеміз өзінің денсаулығы сыр беріп жүргенде өле кетсем балаларға ие болсын деп әкемізге өзі алып берген екен. Өкінішке орай, менің анам менің бір жасымда сусамыр ауруынан жазылмай қайтып кетіпті. Қойсын анамыздан туылған төрт әкпеіміз болған, олардың бәрі тұрмысқа шығып, барған жерлеріндегі елмен бірге қытай асып кеткен екен. Сөйтіп, екі анамыздан айырылған кезде мен алты жаста, ағам Әлі он бір жаста, әкеміз 46 жаста екен. Әкеміз Саты ауылының Томарсаз деп аталатын қыстауында сиыр фермасының меңгерушісі болып істейді. Қарамағында сиыр бағатын, қора-қпсыны тазалайтын, соғысқа бармаған ер азаматтар мен сиыр сауып, сауған сүттерін орталыққа жеткізеті сүт жинаушыға өткізетін қыз-келіншектер жұмыс істейді екен. Солардың ішінде

күйеуі асау тасқынды Шелек өзенінен атпен өтіп бара жатқанда су тасқынынан мер болған Қарашаш деген келіншек болған екен. Күйеуінен бір қызымен қалған Қарашашты күйеуінің туыстары әмеңгерлік жолымен аламыз деп таласқанда, ол кісі олаға қарсы шығып, совет заңында ондай жолға тыйым салғанын көлденең тартып, өз еркімен біздің әкемізге қосылған екен. Бұрынғы күйеуінен туылған қызын төркінінде қалдырып, өзі ғана келіп еді. Қара торы өнді, тура сөйлейтін, мінезді кісі болып көрініп еді. Әкеміздің үстінен үстінен жала жауып арыз жазғандар сол Қарашашты әйелдікке алуға ұмтылғандар болып шықты. Олардың бірі НКВД қызметкері, бірі ауылдық кеңес басшысы, бірі партия ұйымының қызметкері. Жала жабылған арызға алты ер адам, жетіншісі әйел адам қол қойыпты. Сол қойған әйел адам Қарашаш болуы әбден мүмкін, сол кісінің қолын НКВД қорқытып қойдыртқан сияқты. Мүмкін куә қылып жіберді ме екен? НКВД жендеттерінен ол да шығады. Әкеміз ұсталып кеткен соң ол кісі ауылда тұра алмады, іле-шала басқа ауылға көшіп кетті. Қай ауыл екенін білмеймін. Мүмкін қырғыз асып кеткен төркіндеріне барған болар. Содан ол кісіні көрмеп едім.

Кейін, мен 38 жасымда ғылым докторы болып, кеудеме қуанышым симай жүрген кездерде, Еңбешіқазақ ауданының бір ауылында қонақта болдық. Сонда бірге отырған таныстарымның бірі: «Осы ауылда Қарашаш есімді әйел тұрады. Қазір басқа жанұя, бала-немерелері бар. Кездескің келе ме?,-деп сұрады. Бір кезде қыршын кеткен әкеммен тұрған, әкемнің тәнін көрген кісі болғасын келісім бердім. Айтқан уақытында үйіне келсек ана әйел күтіп отыр екен. Дастархан жайып қойыпты. Мен де қолыма шай-кәмпит, орамал ала барған едім. Сонымен кездестік. Жолдастарым шығып кетті. Екеуміз үйде жалғыз отырмыз. Не ол үндемейді, не мен қысылып сөйлей алмадым. Біраздан кейін сол үндемеген күйі қоштастық. Мен есіктен шыға бергенде ана әйелдің «Мен қол қойған жоқпын! Әкелерінің әруағының алдында менің арым таза!», -деп айғайлап қалды. Мен артыма бұрылып қарамадым да кете бардым», -деп әңгімесін әңгімесін аяқтады. Сосын маған қарап: «Сен кино шығаруға қатысып жүрсің ғой. Мынау сталиндік зобалаңды әшкерелейтін қысқа да терең сюжет емес пе?!» деді ұстаз. Шын мәнінде талай азаматтың тағдыры мен жанұясын қиратқан сталиндік саясатты нақты әшкерелейтін керемет әңгіме еді. Кейін осы қысқаша әңгімені мен режиссер досым Талғат Теменовқа, сценарист таныстарға айтып жүрдім.

ҚР Президенті Қ-Ж. Тоқаевтың Указымен 2020 жылы құрылған Саяси репрессия құрбандарын толық ақтау жөніндегі Комиссия мүшесі ретінде талай архивті ақтардық. Сонда өзім де, жанымдағы Құрманғали Дәркенов, Әлима Ауанасова, Күлпәш Ілиясоваларға осы әңгімені айтып тізімнен қарап көріп іздеп едік, табылмады. НКВД өз қылмысын мықтап жасыра біледі ғой. Бірақ ол мағлұмат Талдыбектің айтуынша Алматы қаласының Прокуратура істерінде болуы мүмкін. Ал ұстаз әкесінің қалай дүниеден өткенін білмей арманда кетті.

Кеңес ағамен жақын қарым-қатынасымыз жанұя болып араласу арқылы да болды. Жарым Зәуреш пен балалар Ағаны да тәтені де қатты құрметтеді. Кіші қызым Салатанат бірде өз ықыласымен қонаққа келген ұстазға арнап «Кеңес» күйін қобызбен ойнап бергенде ұстазым тәтей екеуі сондай риза болып еді.

Бір келгенімде Кеңес аға АҚШ-қа бір топ қазақстандық ғалымдармен болғанын айтқан еді. Ол сапар «Қазақ-американ зерттеу бағдарламасы» аясында болған екен. Сол кездегі институт директоры, академик М.Қ. Қозыбаев, М.Х. Асылбеков, басқа да ғалымдармен барған сапары туралы Кеңес аға «Социалистік Қазақстан» газетінде шыққан естелігінде айтып кетеді. Кеменгер, ойы терең азамат Кеңес ағай американдықтардың дәстүріне әділ бағасын берген. Өттең, ағылшын тілін білмегеніміз қатты кедергі болды дейді ұстаз. Сол сапарда әйгілі Роберт Конквест, Марта Брилл Олкотт туралы, ғылыми кездесулер нәтижесін жақсы баяндайды. Кеңес аға атышулы Гувер мұрағатына соққаны туралы, алған мәліметтері туралы да жазып кеткен. Кейін маған да Гуверге жол түсті, ұстаз айтып кеткен әріптестермен мен де кездескен едім.

Күтпеген жерде Кеңес ағаның денсаулығы сыр берді. Жалпы ол кісі көп ауыра қоймаушы еді. Әлде бізге көрсетпей жүрді ме деп тағы ойлаймын. Мүмкін ол кісінің сырқаты бала кезінде көрген қиыншылықтардың салдары ма екен деп те ойлаймын.

Ұстаз осындай қиын жағдайды жеңе білді. 10 жылдан астам күресіп науқасқа беріспеді. Қанша қиналса да, мен мысалы ұстаздың біреуге ұрсып, не болмаса ашуланғанын да көрген емеспін. Баяғыша сабырлы қалпында, жиналыс пен конференциялардан, мерейтойлардан қалған емес. Кейде мені жанына ертіп алады. Жолынан қалмаушы еді.

Өзінің жақсы көретін тарих ғылымын тастаған емес. Қиналып жүрсе де монография, мақала, естеліктері шығып жатты. Қанша жастарға тәрбие беріп көмектесті! Олар елге танымал тарихшы ғалымдар, профессорлар Тұякбай Рысбек, Талас Омарбек, Сүлейменова Дәметкендер болды. Ағамыздың жетекшілігімен оннан аса ғылым докторлары, қырықтан аса ғылым кандидаттары диссертацияларын сәтті қорғап ғылым жолында жемісті еңбек етіп жүр.

Кеңес ағаның екі сөйлейтіндер мен пайда іздеушілерді ұнатпай беттеріне айтып салатын мінезі бар еді. Бірақ, жақын деген шәкірттерінен ештеңесін аямаушы еді. Кей кездері қарны ашқан аспиранттары Кеңес ағаға хабарласып, консультация берін өтінеітін еді. Ондайда ұстазымыз бірден үйіне шақыратын.

Мәриям тәтейдің ақ дастарханының басында ұстаздың кеңесіне де, Мәриям тәтейдің адал асына да тойып қайтаттын еді.

Өз ұстаздары мен әріптестеріне адал ағамыз көптеген естеліктер қалдырды. Мысалы Қаныш Сатпаев, Ермұқан Бекмаханов, Ақай Нүсіпбеков, Шаһмардан Есенов, Манаш Қабашұлы Қозыбаев, Анна Михайловна Панкратова туралы жазған эссе, повестері бір кітапқа зорға сияды-ау деймін.

Бірде ұстаз мені шақырып алып қолыма қолжазбаларын ұстатты. «Кітап қылып шығарған дұрыс болар еді», - деді. Жалпы ұстаз өктем сөйлеу дегенді білмейтін. Мен «Ия, құп !», - деп қағаздарды алып кеттім. Кейде хабарласып «жағдайды» сұрайтын.

Күн сайын ағам жүдей берді. Бірақ сыр бермей сырқаты туралы айтпайтын. Біз де жұмысты тездетіп асықтық. Неге екенін білмеймін - кітап шықса ұстаз үзіліп кететіндей болып көрінді. Содан ба сәл созғандай да болдым. Бірақ соңғы кездескенде Кеңес аға қатты шаршап кеткенін байқадым. Содан жұмысқа барып кітаптың нобайын дайындатып өзіне әкеп көрсеттім. Риза болғандай рахметін айтты. Сол қолжазбадан Кеңес ағаның соңғы монографиясын шығардық. Ал кітап ағамыз алыс сапарға аттанған күні «Тарихи Тұлғалар» деген атпен дайын болды.

Қазіргі буын тарихшылардың бірі ретінде мен осы аға буын әріптестер туралы жиі ойлаймын, теледидар мен радиода сөйлегенде де, айтып та, жазып та жүрміз. Қазіргі Қазақстан заманның тарихшылары мен гуманитарлық ғылым үшін Манаш Қабашұлы Қозыбаев, Кемел Ақышев, Халел Арғынбаев, Кеңес Нұрпейіс ағалар озық ойларымен сара жолын салып берді. Кеңес ұстаз оы кісілердің бәрін аға тұтатын. Мысалы, 1990-2000-і жылдары ақсақал ғалымдары ішінде баяғы заманды аңсайтын, «марксизм-ленинизм» қағидасынан қайтпайтын азаматтар көп еді. Ал жаңағы озық ойлы азаматтар Қазақстан ғылымын тығырықтан алып шығып Қазақстан тарих ғылымын алға тартты.

Қазақстан ғылымының қазіргі жетістіктері сол ағалар салып берген еңбектің жемісі деп айтуымыз керек. Бұл тұжырым бекер әңгіме емес, себебі көрші ел тарих ғылымының әлі де болса кешеуілдеп, немесе насихат ұрандарынан шыға алмай, алға баса алмай тұрғанын көріп осыны байқаймын.

КІСІЛІГІ МОЛ КЕСЕК ТҰЛҒА

Т.З. Рысбеков^а, Б.Г. Шынтемірова^б

*^атарих ғылымдарының докторы, профессор
ҚР ҰҒА құрметті мүшесі*

*^бтарих ғылымдарының докторы, профессор
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
(Орал, Қазақстан)*

Біз белгілі ғалым, жарқын жүзінен ізгілік шуағы төгілген ер мінез азамат Кеңес Нұрпейісұлын ғылым жолына алғаш аттаған аспирант кезімізден біледі екенбіз. Содан бері ғалым ағамыздың ақ қағаз бетінде ойнақтаған жүйрік қаламы бір суып көрген жоқ-ты. Өмірінің соңғы айларына дейін тынымсыз еңбек етіп, қолынан қаламын түсірмеген әріптес ағаның бақиға аттанғанына да 15 жылдан асыпты. Биыл мерейлі 90 жасқа толар еді. Осы бір нар тұлғалы, күлгенде көзінен шуақ шашқан ай мандай, абзал. Кеңес ағамыз туралы өткен шақта жазу біз үшін өте қиын. Оралдан сонау Алматыға қарай жол тартқанда, ең бірінші сәлем бере аттайтын киелі босағамыз да Кеңес аға мен Мариям жеңгеміздің үйітұғын. Қазір де кітапханасы, жазу үстелі, ұстаған дүние-мүлкі сол күйі тұрғанымен сол үйге ғана тән салтанат-сән жылылық Кеңес ағаның өзімен бірге өзге әлемге көшіп кеткендей бәрі мұңға шөгіп, мүлгіп тұр. Қазақта әдетте, қосағы 70-80-ге қарай дүние салғанда, артында қалған жары сабыр сақтауға тырысады ғой. Сол сияқты Кеңес ағамызға өмір бойы серік болған, аяулы жары Мәриям жеңгей өзін ұстауға қанша тырысқанымен, бізді көргенде көз жасын тыя алмай «Енді Кеңесіз өткізер өмірімде не сән бар?» деп егілетін. Кейде ағамыздың кейбір мінездерін айтып, балаша алданып кететін. Сөйткен алтын жеңгеміз де бақилық дүниеге аттанды. Осының бәрін көріп отырып, жүрек тілім-тілім, бірге егілесің. Өмір не деген қатал, осындай ұлы азаматқа ең болмаса, тағы да бір он жас бермеді екен деп қиналасың. Бірақ көңілге медет тұтар жағдай, ағамыз тәңірдің өлшеп берген жасын мәнді де сәнді өткізді. «Жұлдыз болып туған ұл туған елдің бағына» деп осындай адамдарды айтатын шығар. Өзі қанша мықтыны мойындаса, өзін де соншама мықтыға мойындайтындай ғұлама ғалым деңгейге көтерілді. Қазақтың даласындай кең жүрегіне «аға» деп барған барлық қаракөз ұл-қыздарын сыйғызды.

Біз Кеңес ағамен танысқанда қырықтың қырқасына енді шыққан шағы еді. Қолында қария анасы бар. Біріміздің ғылыми жетекшіміз болғандықтан, бастапқы кезде жұмыс бабымен барып жүріп, кейін ағалы-інілідей боп араласып кеттік. Анасын қатты сыйлайтын. Апамыз марқұм өте би, алды қатты әділ адам болатын. Мариям жеңгей екеуі алақандарына салып, аялап, балаша күтетін. Ана сыйлаудың жоғары үлгісін де осы Кеңес ағадан көрдік. Өз дастарқанында өзі патшадай болып отырып, біз сияқты шәкірттерін төрге отырғызып құрметтей де білетін Айта берсек, ағадан алған сабағымыз да, үлгілі

өмірінен көргеніміз де көп-ақ. Ғалым ағаның қажыр-қайраты, ерік-жігері, адами тұлғасы, еңбекқорлығы кім-кімге де үлгі еді. Денсаулығы сыр беріп, науқасы қанша меңдеп жүрсе де, шаршадым дегенін естімеппіз. Бойындағы Жаратқан берген бар мүмкіндігін, бар қуатын сарқа пайдаланып, өмір бойы жазып өтті. Орасан мол монография мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтары жарық көрген академик Кеңес Нұрпейісұлы - жалпы тарихнама мәселелерімен қатар, еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, ұлттық мемлекеттік құрылыс пен Қазақстанның XX ғасырдағы саяси-қоғамдық өмірінің өзекті мәселелерін түбегейлі зерттеген ғалым.

Тәуелсіздік тізгіні қолымызға тигеннен бергі аз уақыт ішінде еліміздің өткен тарихын қайта зерделеу, ақтаңдақтардың ақиқатын айқындау мәселесі мемлекеттік деңгейдегі маңызды шаруалардың алдыңғы қатарынан орын алып келеді. Бұл жаңа жағдай ғалымның ғылыми-шығармашылық қызметіне тыңсерпін беріп, оның қаламынан көптеген құнды туындылардың өмірге келуіне себепкер болды. Жалпы, ғылыми ізденістегі Кеңес Нұрпейісұлының айқындаған негізгі бағыттары: ұлт-азаттық қозғалыс, 1917 жылғы қос төңкеріс, азамат соғысы тарихының мәселелері, сонымен қатар ғалым XX ғасырдағы Қазақстанның аграрлық мәселелері және саяси қуғын-сүргін тарихын жан-жақты зерттеуге көп көңіл бөлді. Қазақстан тарихының әр түрлі кезеңдегі қоғамдық-саяси өмірінің проблемалары да оның назарынан тыс қалған жоқ. Аталған мәселелер бойынша Кеңес Нұрпейісұлы 400-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектер жазды, олардың қатарында 20-ның үстінде монография, оқулықтар және оқу құралдары бар.

Ғалым бес томдық «Қазақ ССР тарихын», бес томдық «Қазақстан тарихын» жазуға тікелей қатысып, осы академиялық басылымдардың редакция алқасының мүшесі болды. Осы еңбегі үшін Мемлекеттік сыйлықтың иегері болды. Ғалымның өз тілімен айтсақ, Қазақстан тарихнамасының тәуелсіздікке дейінгі кезеңін түгелдей маңызды ету әділеттікке жатпас еді. Мәселен 70-80 жылдар аралығында жарық көрген «Қазақ ССР» тарихының бес томдығында еліміз тарихының көне дәуір мен ортағасырлық кезеңдері (кейбір деректік жұтандықтарына қарамастан), XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстары (Кенесары басқарған көтерілістен басқасы) жалпы алғанда тарихи шындыққа сай бағасын алған.

Ғалым шығармашылығындағы айрықша атап көрсететін жайт, Алашорда тарихы – тарихшы ғалым зерттеулерінің басты бағыттарының бірі. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Алашорда тарихындағы «ақтаңдақтарды» ашуға республикамызға белгілі ғалымдар араласа бастады. Мұны түсінуге де болады. Кезінде бұл тақырыпқа байланысты маркстік-лениндік кеңес тарихнамасының өкілдері тарихи шындықтан тым алшақ тұжырымдар жасады. Сөйтіп, монокоммунистік өктем идеологиялық нұсқа бұл мәселеге қатысты шынайы ғылыми ой-пікірдің қоғамдық санада орын алуына жол бермегені түсінікті.

Бостандық лебінің өсуі тарих ғылымында зерттеуге «тыйым салынған» тарихи оқиғаларды жаңа деректерге сүйеніп, мазмұнын ашуға мүмкіндік туғызды. Алашорда және оның жекелеген мемлекет қайраткерлері турасындағы мәселені де қайтадан ой елегінен өткізуге серпін берді. Осындай авторлардың арасында белгілі ғалым Кеңес Нұрпейісұлының Отан тарихында өзіндік айшықты қолтаңбасы қалды. Осылайша, ғалым ағамыз тәуелсіздік таңында төл тарихымыздағы ешкімнің тісі тие қоймаған соны алқабы - Алаш һәм Алашорда тарихын зерттеуге бой ұрды. Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының рөлі мен орнын тиянақты әрі байыпты саралауды алғаш қолға алғандардың бірі болды. Қазір қайтадан көбірек сөз болып жатқан Алаш қозғалысының саяси-тарихи астарларын саралау мен жүйелеуде сарабалдық та, салиқалық та таныта алды. Ғылымға қосқан үлесі үшін «Парасат» орденімен марапатталды.

Кеңес Нұрпейісұлы – ірі ғалым болумен қатар, ұлағатты ұстаз. Ол тарих ғылымының жоғары маманданған бірнеше буынын тәрбиелеуге ерен үлес қосты, ғылымның осы саласында өзінің тұтас бір мектебін қалыптастырды. Ғалымның жетекшілігімен 50-ден астам адам Отандық тарих бойынша докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғады. Оннан ас ғылым докторларына, қырықтан астам ғылым кандидаттарына ғылыми жетекшілік жасап, ғылымның даңғыл жолына салды. Солардың үшеуі: осы мақаланың авторлары мен марқұм Бақтығұл Қабдырұлы Бірімжаров - Батыс Қазақстан облысының ғалымдары. Шындығында, асылды тану оңай шаруа емес. Бағалай білмесең, қас жүйріктің бағы жанбайды. Ал аялай білсең, көзге қораш көрінген дүлдүлдің өзі тарлан болып шығары хақ. Ауыздығымен алысып, өрге шауып тұрған бұла талантты танып, жолын ашып беру - үлкен кісілік.

Ғалым ағамыз Қазақстан Республикасы ҰҒА-ның Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтында табан серіппестен тура жарты ғасыр еңбек етіп, оның осы өмір жолы қоғам мен кейінгі толқын жастарымыздың алдында таным мен дәріпке ие. «Шалқайғанға шалқай, ол Құдайдың ұлы емес, еңкейгенге еңкей ол әкеңнің құлы емес» дейтін ұлттық этносымыз қалыптастырған үлкенге құрмет, кішіге ізет, жақсылығын көргенге жамандық ойламау, арзымсызға бола абырой төкпеуге тырысушылық. Кеңес Нұрпейісұлы кісілік болмысының арқауы еді. Сол мінезінен Кеңес аға ғұмыр бойы еш айныған емес. Бастысы ел бола білумен соған лайықты бола білуді көздейтін адамдар үшін есте тұрар өнеге. Кеңес Нұрпейісұлына Жаратушы білім мен парасатты, сабыр мен салмақты молынан беріп қана қоймай,

оның бойшаң да кесек тұлғадан құйылып, отандық тарихшы әріптестерінің арқасында айшықталып тұруына жомарттық жасағандай.

Қысқасы, Кеңес аға ғұмыры - қос арналы. Бірі құрмет пен ізгіліктің үлгісі болса, екіншісі ғалымның терең иіріміне түсіреді. Ал енді осы екі құндылықтың құнарын жиған жанды ел-жұрты неге қадірлеп, қастер тұтпасын, Халық қадірін білді. Қазақстанның қай бөлігіне барсақ та, ол кісінің есімін ізетпен атап, жақсы лебізін аямай айтқан жандарды жиі кездестіресің.

Өмірден адалдық пен еңбекті еншілеген Кеңес Нұрпейісұлының тұлғасы алыстаған сайын биіктей беретіні анық.

ӨЛЕҢ ҚҰДІРЕТІ

Нұрпейіс Талдыбек Әліұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-інің профессоры

Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі

Алматы облысы Кеген ауданының Құрметті азаматы

(Алматы, Қазақстан)

Мұқағали Мақатаев (1931-1976)

Әбу ағай менің жазған шимайларымды қарап, түзейтін жерін түзетіп, ақыл-кеңесін айтып болған соң, мен рахметімді айтып, шығар есікке қарай ыңғайлана бергенде Сүлеймен Тұрғанбаев ағай: «Әй, батырым, қайда қашып барасың? Бері жақын кел!», -деп өзіне қарай шақырды. Мұндайды күтпеген мен жалтаңдап Әбу Сақтағанұлы ұстазыма қарасам, ол кісі жымыш қарап отыр екен, басын изеп «жақында ағайыңа» дегендей белгі берді. Алдындағы бос орындыққа отырған маған Сүлеймен Тұрғанбаев:

«Сен МұқағалиМақатаевты оқисың ба?», - деді көзілдірігінің үстінен сүзе қарап. «Әрине, әрине оқимын. Менде Мұқағали ағаның екі кітабы бар. Біз достарымызбен жиі кездесіп, ақынның өлеңдерін жатқа оқимыз», - дедім мен Мұқағали ағамызды бір адамдай білетінімді сездіргім келіп. « Ооо, ондай мықты болсаң Мұқағанның мына өлеңін оқып берші. «Шыда, Шыда! Шыдай түс, шыда тағы!» деген өлеңін кімге арнап шығарған?», - деді де, мынау шәкірттің мықтылығын тексерейік дегендей диплом жетекшіме иегін қағып, жымыя қарап қалды. Мен болсам Мұқағали ақынның өзімдегі кітаптарының қайсысында бұл өлеңнің бар екенін есіме түсіре алмай, қиналып, маңдайымнан терім сорғалап кетті. «Қазір жатақханаға барып қараймын, ағай», -дедім сасқалақтап. Есікке қарай артыммен шегіншектеп қашып бара жатқан маған қарап күлімсіреген күйде: «Қара, қара! Зертте, анықта!», -деген Сүлеймен ағайдың сөздері мен күлкісі әлі күнге дейін көз алдымнан кетер емес.

Кеңес Нұрпейісұлы (1935-2007)

Сөйтіп, ақиық ақын Мұқағалидың осы өлеңін тауып алып, жаттап алдым. Журналистика, филология факультетінде оқитын достарымның ортасында отырғанда, әркім өздерінің сүйген ақындарының өлеңдерін жатқа соғып жатқанда, болашақ журналистер Төлеген Айбергеновтің «Бір тойым барын» жақсы көруші еді, болашақ филологтар ақын таңдамайтын, бәрін ренжітпейтін. Әсіресе, филология факультетінің студенті Ібітанов Ерлан Еркінұлы досым Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» атты дастанын жатқа соққанда, тарих факультетінің студенті мен де солардан қалысым келмей:

«Шыда, шыда!

Шыдай түс, шыда тағы!

Шыдамдыны мына өмір ұнатады.

Үміттің құлан иек құла тағы,

Әйтеуір, бір атады, бір атады...!»,- деп басталатын өлеңін жатқа соғушы едім. Бірақ кімге басу айтып, кімге шыдамды бол деп айтып жатқанымды өзім түсінбегімін. Бірақ, неге екенін білмеймін, ақынның осы өлеңін оқыған кезде керемет рахаттанып, ләззат алушы едім. Осы өлеңді жатқа оқыған сайын, ұстазымыз Сүлеймен Тұрғанбаев ағайдың: «Қара, қара! Зертте, анықта!», - деген сөздері құлағымда жаңғырып тұрып алатын еді. Ақиық ақын Мұқағали ағаның жазған әрбір өлеңінің терең тарихы, сырға толы үлкен мағынасы бар, тегіннен жазылмайтынын көзі ашық, көкірегі ояу жандардың барлығына белгілі ғой. Осы ой мазалаған мен «Шыда, Шыда!» деп басталатын ақын өлеңінің тарихын қайтсем де білуге бел байладым.

1985 жылы Қазақ университетін аяқтап, А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық университетінде үш жыл ұстаздық қызметте болып, сол оқу орнының жолдамасымен Алматыға қайта келіп, аспирантураның күндізгі бөліміне оқуға қабылданған соң, кандидаттық диссертацияның тақырыбы жөнінде ақыл-кеңес алайын деген оймен Әбу Сақтағанұлы Тәкенов ағайды іздеп тарих факультетіне келсем, ойламаған жерден дәлізде Сүлеймен ағайды кездестіріп қалдым. Амандық сұрасқан соң ағай не шаруамен жүргенімді білгісі келді. Ал мен болсам негізгі келген шаруамды айтпай: «Сізді іздеп келіп едім. Баяғы өзіңіз айтқан, Мұқағали ағаның «Шыда, Шыда!» деп басталатын өлеңінің тарихын сіз айтпасаңыз, ешкім жарытып айтатын түрі жоқ», - дедім сасқалақтап, өстіп тұрғанда Әбу ағай бір жақтан шыға қалмаса екен деген оймен. Негізі іздеп келген адамым сол кісі еді ғой. Менің сасқалақтап тұрғаныма мән бермей, талай сасқалақтаған шәкірттерге бойы үйреніп кеткендей сыңай танытқан Сүлеймен ағайым: «Өй, сен оны әлі күнге дейін білмейсің бе? Өзің бір шабан қимылдайтын жігіт екенсің! Сен оны Кеңестен сұра, ол бәрін айтып береді», - деді де әңгімені шорт үзді. Басым салбыраған күйі, Әбу ағаны іздеуге шамам келмей факультеттен қалай шығып кеткенімді сезбей қалдым.

Бұл сұрақтың жауабын Кеңес ағадан да ала алмадым. «Ораз қайнағаннан сұрасаңшы. Бұл өлеңнің тарихын саған сол айтып береді. Мұқаңның мұрасын қазір сол жинақтап жүр ғой...», - деді, өткен өмірінің бір қиын кезеңдері есіне түскендей болып ауыр күрсінген ағамның көзіне ұялап үлгерген мұңды сезгендей болдым. Кеңес ағамның Ораз қайнаған деп отырғаны қазақтың керемет ақыны, 1962 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясының Шоқан Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтында қызмет істеген, институттың тапсырмасымен Қазақстанның көптеген облыстарын Кеңес ағамен бірге аралап, төте жазумен жазылған құжаттарды жинақтауда үлкен еңбек сіңірген Оразақын Асқар аға болатын. Менің жұбайым Гүлнәр Оразақын Төпелұлының туған әкпесі Айнақан Төпекызының туған немересі еді. Біз университетте оқып жүргенде танысып, отау құрған едік. Сөйтіп, кезінде бір ғылыми мекемеде бірге қызмет істеген екі достың, бір жылдың төлі болған құрдастардың, кейін мың жылдық құда болып шығуына септігіміз тиді.

Әңгіменің ендігі қызығы Оразақын ағаның үйінде, ақынның адал жары Ажар әкпеміздің жайған дастарханынан дәм татып отырып өрбіген еді. Мұқағали ағамыздың өлеңінің жазылу тарихына қатысты менің үш-төрт жылдай дұрыс жауап ала алмай жүргенімді, бұл әңгімені бастаған Сүлеймен Тұрғанбаев ағайым да, Кеңес әкем де ешнәрсе айтпай, өзіне жол сілтегендерін ұққан Оразақын аға біршама ойланып отырды да: «Иә, ол өлеңнің жазылуына Сүлеймен де, мен де, Кеңес те куә болғанбыз. Куә болған жанымызда тағы бір адам болған, ол талантты ақын Еркін Ібітанов болатын. Еркін ағаларың Кеңес екеуі Алматыда біржыл бірге оқыған, бір партада отырған кластастар болатын. Мен болсам, Мұқаңның жанынан қалмай, ағалы-інілі, нағашылы-жиенді дегендей бірге жүретін едік. Аспантаулар аясынан келген жігіттер айында, аптасында бір мәрте жиналып, әдебиет пен өнер, ғылым мен білім туралы ойымызды ортаға салып, әңгімелесіп тұруды әдетке айналдырғанбыз. Ортамызда, әрине, әңгіменің көрігін қыздыратын Мұқағали аға болушы еді. Сондай тағы бір тамаша кездесудің орайы, жаңылмасам, 1972 жылдың тамыз айының соңына қарай келіп еді. Нарынқолдан Еркін ағаның келуіне байланысты болған ол кездесуге Мұқаң екеуіміз бірге келдік, Еркіннің кластасы Кеңес те келді, ол өзінің студенттік жылдарда бір курста оқыған досы, Қазақ университетінің ұстазы Сүлеймен Тұрғанбаевты ала келген екен. Бұл жазғы демалыстан кейінгі алғашқы кездесуіміз еді. Бауырлардың мұндай бас қосуында әдетте қызықты әңгімелер айтып, жаркылдап отыратын Кеңестің бұл жолы көңіл күйі болмай отырды. Еркін

құрдасының кейбір қалжыңдарына да селқостау жауап қайырды. Осының бәрін байқап отырған Мұқанның: «Оу, Кеңесжан! Не болған саған? Сонша ұнжырғаң түсіп, көтер басты! Қызметінде бір қиындықтар туындады ма?» , - деген сауалына Кеңес ойлы көзімен төңірегінде отырған біздерді бір шолып өтіп: « Еее, Мұқа, не айтары бар дейсіз? Әкемнің «халық жауы» деген жаламен жазықсыз айдалып кеткенін бәріңіз білесіздер. Әкемнің ешқандай жау емес екенін ел де, мен де, мына отырған сіздер де білесіздер. Бірақ осы клеймо өмір бойы қыр соңымнан қалмай келеді. 1954 жылы өте жақсы оқығаным үшін Лениндік стипендияға ұсынылғанымда осы «айдарым» үшін бермей қойды, 1958 жылы СОКП мүшелігіне өтейін деп едім тағы да алдымнан шықты. Енді міне биыл докторлық диссертациямды қорғауға шығып жатқанда «халық жауының ұлы Кеңес өкіметінің тарихынан қалай докторлық қорғап жатыр?» деген домалақ арыздың кесірінен қорғауға жібермей отыр. Менің жанымға қатты бататыны домалақ арызды жазғыш адам өзіміздің ел жақтан табылып отырғаны ғой», - деді Кеңес ауыр күрсініп. Сол кезде біз оның өңінің солғын тартып, азып кеткенін, ауыр күйзелістен жүйкесінің шаршағанын, аллергияның әсерінен тіпті бетіне бөртіп жара шыға бастағанын байқадық. «Ой, иттер-ай! Бұл не деген жауыздық! Еңсеңді түсірме, бауырым, Алла сүйген құлын далаға тастамайды!», - деді Мұқаң жалпақ алақанын Кеңестің иығына салып тұрып. Сәл үнсіздіктен соң Мұқаң бір тостаған салқын сыраны төңкеріп тастады да қалтасынан қаламын алды да, тұнжырап отырған күйінде қойын дәптеріне бізге беймәлім бір жазуларды жаза бастады. Ақынға кедергі болмайық деген біздер ақырын ғана сыбарласып отырдық. Біршама уақыт өткеннен кейін өз жазғанын іштей бір оқып алды да, Кеңестің иығына қайтадан қолын салып қойып, жаңа туған өлеңін шымырқана отырып оқи жөнелді:

«Шыда, шыда!

Шыдай түс, шыда тағы!

Шыдамдыны мына өмір ұнатады.

Үміттің құлан иек құла таңы,

Әйтеуір, бір атады, бір атады...

Өкінбе, өкпелеме бүгініңе,

Өмір, өмір!

Болмайды түңілуге.

Мәңгі сені жазбаған сүрінуге,

Қайта тұрып, қақың бар жүгіруге.

Түсінемін жаныңның ауырғанын,

Шыдадың ғой, шыдай түс, дамылдағын.

Иогтардың тәсілін қабылдағын,

Басқасына бас ұрып табынбағын.

Шыда, Шыда!

Шыдай түс, тағы шыда!

Тау құлатқан тасқынның ағысына,

Кір жуытпай кіршіксіз намысыңа

Қарысуға болады, алысуға!»,-міне, солай, Кеңесжан! Бұл өмірде бәріне шыдау керек! Сонда ғана жеңіске жетесің!», - деді де блокнотын қойнына сүңгітіп жіберді. Ақынның өлеңі отырғандарға керемет шабыт бергені соншалық отырысымыздың сәні кіре бастады. Басы салбырап, салы суға кетіп отырған Кеңес әп сәтте құлпырып шыға келді. Сол отырыстан кейін көп ұзамай Кеңес ағаларының ғылыми мақалалары бірінен кейін бірі бұрқырап шыға бастады. Көлемді ғылыми монографиясы жарық көрді. Докторлық диссертациясын қорғауға да рұқсат беріліп, 1973 жылдың маусым айында 38 жасында докторлық диссертациясын сәтті қорғап, тарих ғылымы саласындағы ең жас ғылым докторы атанды. Көрдіндер ме, ақын өлеңінің құдіретін! Шыдамды бол деп жәй сөзбен айта салса, ол өзі де ақынжанды Кеңеске осыншама әсер ете қояр ма еді, ал Мұқанның құшырланып тұрып:

«Кір жуытпай кіршіксіз намысыңа

Қарысуға болады, алысуға!»,- деген сөздері Кекеңді шабыттандырғаны соншалық, оның көзінен от көрінгендей болды. Осы отырыстан кейінгі жеті-сегіз айдың ішінде ол тау қопарғандай еңбек етті. Сөйтіп, ол дүйім жұртқа әкесінің халық жауы емес екенін адал еңбегімен дәлелдеді! Ел алдында әкесін ақтап шықты!», - деп өзіне тән сабырлылықпен әңгімесін өрбіте келіп: «Енді қалған әңгімені Кеңес ағаларың өзі айтып берсін! Сол кісіден қалғанын біліңдер», - деді де, сол күндердің қызығы мен қиындықтары есіне түсті ме екен Оразақын аға да ойға шомып кетті.

Кеңес ағаның үйіне қарай аяндап келемін... Мұқағали Мақатаев, Еркін Ібітанов, Оразақын Асқар, Сүлеймен Тұрғамбаев, Кеңес Нұрпейісұлы... Бұл ұлы адамдардың бейнелері көз алдыма бірінен кейін бірі тоқтамай зырылдап өтіп жатыр. Не болып кеткенін аңғара алмаған күйімде ағаның табалдырығын аттай бере, алдымнан есік ашқан ағама қарап:

«Шыда, шыда!

Шыдай түс, шыда тағы!

Шыдамдыны мына өмір ұнатады.

Үміттің құлан иек құла таңы,

Әйтеуір, бір атады, бір атады...»- деп басталатын Ұлы Ақынның өлеңін тоқтамай оқып шықтым.

Салам беріп ұсынған қолымды алып тұрып, өзіне тән әдемі жымыспен: «Өй, бүгін сен тіптен шабыттанып кетіпсің ғой. Төрлет, қалған әңгімені шешеннің шәйін ішіп отырып жалғастырайық», - деді де асүйге бастады.

Менің Сүлеймен Тұрғамбаев ағай курстас досымен, Оразақын Асқар аға құда-досымен болған әңгімелерімнің барлығын мұқият тыңдап болған соң, ақ күмістей болған шашын салалы саусақтарымен артқа қарай тарамдай отырып, сол күндердің жүйкеге түсірген ауыртпалықтарын еске алғысы келмесе де, басталған әңгіменің нүктесін қояйын дегендей: «Иә, ол кездері ел жақтан Алматыға келіп, білім, ғылым, өнер қуған азаматтар жиі кездесіп тұрушы едік. Мұқаң сол өлеңін жазған кездесуге дейін мен шынымен де рухани қатты соққы алып, жүйкем де тозып, денсаулығым да сыр бере бастаған еді. Менің мұндай күйге түсуіме мынадай жағдай себеп болған еді. Сол, 1972 жылдың көктемінде мен докторлық диссертациямды сәтті аяқтап, ғылыми кеңестердің талқылауларының барлық сатысынан өтіп, авторефератымды шығарып, қорғау күні белгіленіп, авторефератта қорғау уақыты көрсетіліп қойған еді. Академиядағы әріптестерім үлкен қолдау көрсетіп, әсіресе Ғылыми кеңесшім, Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Академияның вице-президенті, Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының директоры Ақай аға Нүсіпбеков ерекше қуаныш сезімінде болып еді. Авторефераттарды тиісті орындарға таратып болған соң Ақай ағаның: «Кеңесжан, сен былай істе, өзіміздің елден шыққан, үлкен қызметте жүрген ағаларыңа авторефератыңды таратып, қорғау болатын күнге шақырып кел. Бәріне мене сәлем айт. Бәріміз бірге қуанайық! Олар да көрсін сенің үлкен азамат болғаныңды!», - деген әкелік ақ тілегінен кейін әр түрлі салада, біреулері министрліктерде, екіншілері партия-кеңес қызметтерінде қызмет істеп жүрген оншақты лауазымды тұлғаларға Ақай ағаның айтқанын істеп, көңілім орнына түскендей болып еді. Енді тек сәтті қорғап шығу үшін тыңғылықты дайындалуға көтеріңкі көңіл күймен кірістім. Өзіме деген сенімім өте жоғары еді.

Менің сондай көтеріңкі көңіл күйім бірақ сәтте су сепкендей басылды. Күнделікті қалыптасқан әдетіміз бойынша, істеген шаруаның есебін беру үшін жұмыс басталар сәтте институт директорының кабинетіне кіріп едім, әр кезде де жылы шыраймен қарсы алатын Ақай ағаны тани алмай қалдым. Әдемі ақсары өңі сұрланып, қатты ашу үстінде отырғанын байқадым. Орнынан ауыр көтеріліп маған жақындады да, мені құшақтап тұрып: «Жақсылардың тамырына балта шабатын жауыздар әлі де арамызда бар екен. Сенің артыңнан біреулер Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне домалақ арыз түсіріпті. «Халық жауының» тұқымының кеңес тарихынан докторлық қорғауға моральдық құқы жоқ дегенді желеу етіпті. Бұл домалақ арыз ғалымдар тарапынан емес, өзіміздің елден шыққан чиновниктердің бірінің ісі сияқты. Кім екенін ішім сезеді. Ақ-қарасын анықтаймыз. Ал сен мойыма, еңсеңді түсірмей дайындала бер. Академия басшылары тарапынан Республика басшыларымен ақылдасып жатырмыз. Мықты бол, қарағым!», - деді Ақай аға әлі де болса ашуын баса алмай түнерген қалпында. Жүйкені жұқартқан 1972 жылдың жазы солай басталып, Мұқағали ағаның маған қайрат-жігер берген өлеңімен аяқталған еді.

Сөздің тоқ етері, Ақай ағаның қайраткерлігінің, Қазақстанның бірінші басшысы Димекенмен, Д.А.Қонаевпен жақсы сыйластығының арқасында КСРО Мемлекеттік қауіпсіздігі комитетінен, Мәскеуден әкемнің ақталғаны туралы хат келген соң, келер жылы сәтті қорғадым», - деген сөздерді айтқанда Кеңес ағамның үстінен ауыр жүк түскендей еңсесі көтеріліп сала берді. «Мұқаңмен болған сол кездесуге шақырған қазақтың керемет ақыны, бір жылда болса бір партада отырған досым Еркін Ібітановқа алғысым шексіз. Сол күнгі Мұқағали әулиемнің маған айтқан сөздері, бәріне тәуекел етіп, жаман ойларға беріліп жүрген мені қайта өмірге әкелгендей аяғымнан тік тұрғызды. Мұқаң маған күрестің өмірлік бағдарламасын жасап бергендей болды. Сондықтан да мен ол кісіні әулие тұтамын, әруағына бас иіп өтемін», - деді жүзі нұрланып. Менің есіме сол кезде мынау бір оқиға есіме түсе кетті. Академияның кезекті бір сайлауына барар кезде Кеңес ағамның балконға шығып, Алматының төріндегі Алатаудың шыңдарына қарап, бірнәрселерді айтып күбірлеп, бетін сипап жатқанын байқап қалғаным бар еді. Барлығы сәтті аяқталып, жұрттың құттықтаулары аяқталды-ау деген кездерде, екі-үш күннен кейін: «Аға –ау, әнеу күні сіз бетіңізді сипап кімге сиынып жаттыңыз?», - деп сұрағанымда, ол кісі сәл ойланып барып: «Ее, кімге сыйынады дейсің? Мен Алатаудың шыңдары мен Мұқағали ағамның әруағына сыйынамын!», - деп еді қайран ағам ерекше тебіреніспен. Ақиық ақынның жүректен шыққан бірауыз өлеңінің құдіретін қараңызшы! Бұдан артық ұлылық, көрегендік болар ма шіркін!

«Сонымен домалақ арызды кім жазыпты?», - деген менің жолай қойған сұрағыма: «Ее, қарағым қазақта «ит үреді, керуен көшеді» дейтін қанатты сөз бар. Олар үріп-үріп қалды, біздің керуен алға қарай көшіп барады. Домалақ арыз жазған басқа емес, тура өзіміз жақтың адамы екен бықсытып жүрген.

Менің кейінгі жетістіктеріме шын қуанған ағаларым әрқашан үйімнің төрінен табылып жатқанда, ол болса маған қарауға беті күйіп, теріс айналып қашатын. Ахаңның, Ахмет Байтұрсыновтың:

«Қинамайды абақтыға жапқаны,

Қиын емес дарға асқаны, атқаны,

Маған қиын осылардың бәрінен,

Өзауылыңның иттері үріп-қапқаны...»,- деген сөздері ойға оралады. Ахаңдай данышпанды аямағандар бізді аяйды дейсің бе? Сондықтан Мұқағали әулием айтқандай:

«Өкінбе, өкпелеме бүгініңе,

Өмір, өмір!

Болмайды түңілуге.

Мәңгі сені жазбаған сүрінуге,

Қайта тұрып, қақың бар жүгіруге». Мұқағалиша өмір сүре білу керек, Мұқағалиша күресе білу керек!», - деп еді Кеңес әкем шабыттанып отырып.

Сөз соңында айтарым, Мұқағали Мақатаевтың әр өлеңінің терең сырға толы тарихы бар екенін баса айтқымыз келеді. Бір өлеңінің тарихын талдағандай болдық. Бұл өлеңнің шығуына куә болған ағаларымыздың жатқан жері жайлы, топырағы торқа болсын! Айтылған ақиқатты кейінгі ұрпақ, әр қайсысы бір-бір тұлға болған ағаларымыздың мұрасын зерттеушілердің қажетіне жарайды ғой деп ойлаймыз.

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ ЖӘНЕ АКАДЕМИК К.НҮРПЕЙІС ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Е.Т. Берлібаев^а, С.А. Семжанова^б

^а*тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

^б*география пәнінің мұғалімі, № 173 мектеп лицей*

(Алматы, Қазақстан)

Егемендік пен мемлекеттілікті нығайту кезеңінде халқымыз рухани жаңарды, әкімшілік-әміршілдік жүйе жағдайында қалыптасқан идеологиялық ұстанымдардан бас тартты және Отан тарихын жаңа бағытта зерттеуге жол ашты.

Кеңес дәуірі ғалымдардың шынайы тарихты, шындықты ашуына теріс әсер етті. Идеологиялық ұстанымы тоталитарлық жүйенің жетекші күші болған партия тарихшылардың тарихты жазуда себеп болған басшылардың мәлімдемелеріне, шешімдеріне сүйенді.

Еліміздің тәуелсіздігімен ұлттық тарихты зерттеуде жаңа өзгеріс басталды. Ұлттық зиялы қауымның түрлі әлеуметтік топтарын жан-жақты зерттеуге ерекше назар аударылды. Бірақ осыған қарамастан интеллигенцияға байланысты жарияланған тарихи, философиялық, әлеуметтанулық бағыттағы еңбектерде «интеллигенция» ұғымына әртүрлі анықтама беріледі нақты көзқарас тұжырымдалмаған.

Интеллигент ұғымы латын сөзінен шыққан: 1) білімді, түсінетін, білетін; 2) ақылды, парасатты; 3) білімді, маман [1, 156.б.] «интеллигенция» терминін осы мағынада Цицерон б.э.д. V-IV ғғ Боеция кейін оны неміс классикалық философтары Фихте, Шеллинг, Гегель де дамытты. "Интеллигенция" ұғымын зерттеу көптеген ғылымдардың философиясы, әлеуметтануы, тарихы мен мәдениеттануының тоғысында жүзеге асырылады. Бір жарым ғасырға жуық уақыт бойы ғалымдар зиялы қауымға қарама-қайшы емес, мағыналы анықтама берді [2.46]. Көптеген жылдар бойы зиялы қауымның анықтамасында таптық тәсіл қалыптасты, оған орта топ ретінде қаралды және ерекше мән берілмеді. Оның ішінде «интеллигенция» анықтамасы Уэбстердің ағылшын тіліндегі түсініктеме сөздігінде кеңінен ұсынылған: «intellegentia» топ ретінде интелектуалдылықтың біртұтастығы ретінде анықталады. Интелектуал «жоғары дамыған интелектуалды адам-интелектуалды еңбек адамы» деп түсіндіреді [3, 197-бет.].

«Кеңестік интеллигенция» сөздігі келесі анықтаманы береді: «Интеллигенция – бұл ақыл-ой еңбегімен кәсіби түрде айналысатын қоғамның әлеуметтік тобы» [4, 50-51 бб.]. Бұл анықтамада әлеуметтік аспекті ретінде қарастырылады, ал интеллигенция әлеуметтік топ ретінде анықталады. Ал философиялық энциклопедиялық сөздікте «интеллигенция – бұл кәсіби ойлаумен айналысатын және тиісті жоғары білімі бар адамдардың әлеуметтік тобы» делінген [5, 210-212 б.б.].

Үлкен Кеңес энциклопедиясында: «интеллигенция – бұл кәсіби, әсіресе күрделі, шығармашылық жұмыс, мәдениетті дамыту және таратумен айналысатын адамдардың қоғамдық тобы» [6, 311-314 б.б.], делінген.

Оксфорд түсіндірме сөздігі интеллигенцияның белсенді рөліне көп көңіл бөледі. Онда мынадай анықтама берілген: «intelligensie – бұл интеллектуалдар табы, мәдени және саяси белсенділігімен ерекшеленетін интеллектуалды еңбекпен айналысатын адамдар» [7, 4-бет.].

Кеңес әдебиетінде интеллигенция таптық әлеуметтік-таптық алшақтық немесе мораль мағынасында түсіндіріледі. Әлеуметтік-таптық тұрғыдан алғанда, интеллигенция жеке меншік қатынастары болмайды, басқа істерге араласады және таптық құрылымның элементі бола алмайды. Осылайша, зиялы қауым таптық емес, басқа ұлттық демографиялық ұғымдармен қатар түсіндірілетін әлеуметтік ұғым ретінде түсіндіріледі.

Қазан төңкерісі тарихында зиялы қауым тарихын зерттеушілер үш бағытты ажыратады: халықтық, либералды марксистік-лениндік. Жазушылар орыс зиялыларының қоғамдағы орны мен рөліне назар аударды. [8, 25 б]. Интеллигенция тарихына, әлеуметтік рухани тұрғыдан қарау қоғамдық сананың пайда болуына, оның қоғамға, шындыққа, бостандыққа әсеріне ерекше назар аударыла бастады.

Біздің өткенімізді бұрмалаусыз жасаудың жалғыз жолы-бір кездері бүкіл өмірін халқымыздың болашағы үшін күресте өткізген зиялы қауымның рухани мұрасын зерттеу және ұрпақтан ұрпаққа жеткізу. Бұл бағытта М. Шоқайдың таңдаулы жұмыстары ерекше орын алады. М. Шоқай «біз кімді ұлттық зиялы қауым деп атаймыз. Бір қарағанда қарапайым болып көрінгенімен, шынайы мағынаға келгенде бұл сұраққа дұрыс жауап табу оңай емес. Егер біз тәрбие көргендердің барлық адамдарды «зиялы қауым» деп атап және оларды «ұлт зиялылары» қатарына жатқызуға болады деп ойласақ, біз қателесеміз. Белгілі бір идеалдардың-мақсаттардың шыңында тұрған және осы белгілі идеалдардың айналасында бірігетін оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялы қауымға өз халқының саяси-экономикалық және әлеуметтік дамуына кедергісіз қызмет ете алатындар ғана кіре алады» [9, 174-176б]. Біз оның зиялы қауым өз халқына қызмет етудің, адамдармен тіл табысудың ең тиімді жолдарын табуы керек деген идеясының қазіргі заманның талаптарымен сабақтасып жатқанын көреміз.

Кеңестік тарихнамада интеллигенция мәселесінің партиялылығына, таптық және әлеуметтік ерекшеліктеріне ерекше назар аударылды. Сондықтан кеңес заманында интеллигенцияның басым бөлігі партияның негізгі тірегіне айналып, партиялық-мемлекеттік идеяларды жасаушы, орындаушы болды. Соған қарамастан, интеллигенция кеңестік тарихнамада көптеген нақты деректік материалдар жинақталды, дерекнамалық тарихнамалық жұмыстар жасалды.

1972 жылы Үндістанның Дели қаласында өткен халықаралық симпозиумда зиялылар кәсіби мамандандырылған және қанаудан босаған топ ретінде бірнеше бөлікке бөлінді:

1) «Жоғары тұрған бюрократиялық лауазымды қызметкерлер» - басқарушылық қызметті жүзеге асыратын мамандар;

2) «көшбасшылар» - халықтың бұқарасын ұйымдастыратын, қоғамның дамуын бақылайтын, саяси қозғалыстарға қатысатын зиялы қауым өкілдері; 3) «интеллектуалдар» - өз білімдерін ұсына отырып, идеяларды қалыптастыра және сынай алатындар;

4) «мамандар» - жаңғырту мен техникалық инновациялардың тікелей қатысушылары [10., 28-29 б.б].

Интеллигенция құбылысын қалыптастыруда қайта құру процесінің алдыңғы қатарында тұрған зиялы қауыммен бірге оған деген көзқарас саяси санада да өзгерді. [11]. Академик М.К. Қозыбаев зиялы қауымның әдіснамасын түзетуге зор үлес қосты. Ғалым «өз елі үшін мағынасы бар және өз халқы үшін тілегі бар адамдар» «ұлттың ұятымен мияты» зиялы қауым ол өз халқына қызмет етуді бақыт деп санайды» [12, 238-бет.].

Ұлы М. Әуезов жазғандай: «иә, қазақтардың көсемі кім? Ол білімді қазақтың оқыған азаматы, зиялы адамдар» [13,110б.].

Ғалым Х.М.Абжанов «зиялы қауым-бұл кәсіби ойлаумен айналысатын адамдар қауымдастығы» деп санайды. [14, 158б].

Интеллигенция тұжырымдамасын қалыптастыру кезінде қазақ зиялыларына объективті баға беру үшін біз мынадай қорытындыға келдік: интеллигенция - тарихи тәжірибе арқылы ұлттық және адами асыл қасиеттердің әртүрлі аспектілерін бойына сіңірген және нәтижелерді халық игілігі үшін пайдалана отырып, ойлау жүйесі арқылы оларды дамытқан кәсіби қайраткерлер. Ал оның сапасы олардың қанша білгеніне, олардың шеберлік деңгейіне байланысты болады [15]. Зиялы қауымның белгісі адамның жұмыс орны мен дипломымен ғана емес, сонымен бірге оның өмірі мен жұмысындағы зияткерлік еңбегімен де анықталуы керек. Біз ұсынған интеллигенцияға байланысты бұл анықтама қазіргі заманның талаптарына сәйкес келеді деп санаймыз. Соңғы жылдары зиялы қауым тарихын зерттеген ғалымдардың бірі З. О. Дүкенбаева болды. Зерттеуші: " интеллигенция -уақыт таразысынан сүзіліп өткен адамдар.Есімдері ел жадында сақталмаған, жұмысы ұмытылған адамдарды зиялы қауым деп атауға болмайды. Елдің үмітін ақтай алмағандар әр уақытта аз емес. Сондықтан, бүгінде тарихи әдебиетте аты - жөні бар зиялы қауым тарихтан лайықты өткен ұлттық зиялы қауымның аз ғана өкілдері екенін атап өткен жөн. Біздің тарихымызда өз есімін мақтан тұтатын зиялы қауым адамдарымен кездесу заңды.

Біздің түсінігімізде нағыз зиялы қауым Абайдың жоғары талабына сай болуы керек: ««Өлді деуге бола ма, ойландаршы, өлмейтұғын артында сөз қалдырған» [16, 22-бет]

Біздің ойымызша, зиялы қауымның табиғатына әлеуметтік интеллектпен сипатталады. Қоғамдық сана мен қоғамдық өмірдегі дәуірлердің арасындағы байланыс ұғымы ұлттық сананың зиялы қауымның күшімен сабақтастығының сипатымен түсіндіріледі. Бұл қоғамдық дамудың әр кезеңінде ұлттық сана мен идея жаңа сипатқа ие болады деген түсінік пен сенімділікті білдіреді.

Интеллигенция - бұл болашақта өзіне тән орны бар, ол адамзаттың өзімен шамалас оның құрамында болуы керек тарихи құбылыс.

Интеллигенцияның әлеуметтік табиғатын талдай отырып, біз белгілі бір тарихи кезеңдегі дүниетанымды жасаушы, жақтаушы және насихаттаушы ретінде оның ғылыми-тарихи дүниетанымның орнын анықтаймыз, дегенмен дүниетаным барлық әлеуметтік топтарға тән, олардың көпшілігі оны толық жүзеге асыруға қатыспайды. Тек нақты тарихи мүдделер мен құндылықтарға негізделген интеллигенция тарихи-мәдени жағдайға сәйкес күнделікті, таныс дүниетаным мен дүниетанымды жасайды, Демек, интеллигенция ұғымын анықтаудағы негізгі әдіснамалық ұстаным оның дүниетанымы, рухани негізі және дүниетанымы болып табылады.

Кеңес зиялыларының жоғарғы бөлігін орталықтағы партия мен Кеңес басшылары құрады. Олар басқарма бастықтары, облыстық, аудандық хатшылар, жауапты қызметкерлер, атқару комитеттерінің қызметкерлері, КОКП кәсіподақтары мен КСРО одақтас республикаларының басшылары болды. Әлеуметтанушылардың пікірінше, бұлар кеңестік бюрократияның өнімдері болған.

Бюрократиядан кейінгі ерекше артықшылықтары бар топты және жоғары жалақысы бар белгілі бір артықшылықтары мен марапаттары бар интеллигенция тобын құрады. Бұл өнеркәсіп көшбасшылары, колхоздар, совхоздар, ірі ғалымдар, халық әртістері, танымал жазушылар мен журналистер, суретшілер және т.б. олардың саны шектеулі болғанымен және олар өздерінің кәсіби қызметімен айналысқанымен, бұл топ негізінен кеңестік кезеңде бюрократияның бұйрықтарын орындады.

Әр түрлі марапаттарға қызығушылық танытқан интеллигенция өкілдері (батырлар, лауреаттар, акценттер) (депутаттар) (саяжайлар, тегін санаторийлер мен демалыс орындары, жеке зейнетақылар), өз еркіне қарамастан, кеңестік тоталитарлық жүйенің тірегі болды. Үшінші топқа барлық басқа интеллигенция кірді, олар үшін жалақы негізгі күнкөріс көзіне айналды

Ғалым М.Қ. Қозыбаевтың ғылым әлеміне ұсынған алаш зиялыларының тарихын зерттеуі құнды еңбектердің қатарында [17]. М.К. Қозыбаев 1970-1980 жылдары Коммунистік партияның ішінде теория мен практика арасында алшақтық пайда болды және партияның билігіне көптеген жылдар бойы оның монополиясын нығайтқан технократтар келді деп санайды. Билік олигархияға айналып ойшыл интеллигенция қуғындалды жер аударылды, көптеген ғылыми еңбектер коммунистік инквизицияға ұшырады. Партияға мансап қуғандар кіріп трайбализм, кланизм, көсемдіктің орын алуына жағдай жасалынды [17, 218-бет].

1990 жылдардың ортасында ғалым К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм алашорда» еңбегінде негізінен Алаш партиясы мен Алашорда Үкіметінің тарихымен байланысты нақты оқиғалар зерттеледі. Жұмыста «революцияға дейінгі қазақ зиялыларын кәсіптік мамандықтар бойынша бірнеше топқа бөлуге болады» делінген. Олар: отарлық қазақ территориясын басқару аппаратында әртүрлі лауазымдарды атқаратын шенеуніктер, Денсаулық сақтау мекемелерінің қызметкерлері, журналистика, білім беру және мәдениет саласында жұмыс істейтін инженерлік-техникалық қызметкерлер және басқа топтардың бар екенін атап көрсеткен» [18, 123-бет].

Осыған қарамастан, әдістеме XX-XXI ғасырдың тоғысында қатты зардап шекті. Марксистік тұжырымдамадан бас тарту тарихтағы тарихи процесті түсіндірудің жаңа әдісін - аймақтық, салалық, ұлттық, мәдени белгілерді қолдануды іздеуге әкелді. Жарты ғасырдан астам уақыт бойы ғылым мемлекетке бағынды. Анықтамаларды беру кезінде саясатқа жүгінушілік орын алды. Тарихты жазған кезде біз адамдарға тарихтағы рөлге аз көңіл бөлеміз. Сондықтан қазақстандағы негізгі міндеттердің бірі интеллигенцияның тұжырымдамалық мазмұнын, зерттеу деңгейін анықтау, тарихи білім тетігінің мазмұны мен теориялық маңыздылығын талдау болып табылады.

Қазіргі кезеңде проблеманы жаңа ғылыми түсінуді қалыптастыруда біршама прогресс байқалады. Тоталитаризм кезеңіндегі қазақ зиялыларына қатысты репрессиялық саясаттың тарихын зерттеуді бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады: алғашқы 1928-1930 жылдар. Осы кезеңде буржуазиялық мамандарды қудалау мен айыптау байқалды, олардың әсері Қазақстанға да таралды. 1937-1938 жылдардағы екінші кезең интеллигенция өкілдерін халықтың жауы деген айыппен саяси қудалаумен ерекшеленді. Үшінші кезең-1940 жылдардың ортасы мен 1950 жылдардың басында буржуазиялық ұлтшылдыққа қарсы күрес. Төртінші кезең-1960 жылдардан 1980 жылдардың ортасына дейін қазақ ұлтшылдарының тоталитарлық жүйені айыптауы. Бұл 1986 жылғы желтоқсандағы кезеңде интеллигенция қызметі тоталитарлық жүйенің қазақ ұлтшылдығын айыптау оқиғаларына байланысты болды.

Қазақстан тарихшылары кеңес дәуірінде интеллигенцияның қалыптасуы мен дамуының өзекті ғылыми мәселелерін жан-жақты зерттеу бойынша үлкен зерттеу жұмыстарын жүргізді. Кеңес дәуірінің тарихын зерттейтін ғалымдар интеллигенция ұғымын таптық контексте коммунистік идеологияның әсерінен қарастырды.

Біз қарастырып отырған мәселеге қатысты барлық жұмыстар ескі көзқарастың туындылары деп айтуға болмайды. Бұл жұмыстар таптық әдістеме контекстінде жазылғанымен, олар нақты материалдың фактілердің құндылығын, шынайылығын және маңыздылығын сақтап қалды. Олардың кең дерекқоры болғандықтан, олар әлі де ғылыми айналымда.

Кеңес дәуіріндегі зиялы қауым тарихына арналған тарихи әдебиет кеңестік зиялы қауым тарихының ажырамас бөлігі болды және онымен тығыз байланысты. Кеңес заманында зерттеуге ғылыми идеологиялық талаптар қойылды, бұл мәселенің теориялық және әдіснамалық саласын тарылтады. Әдіснамалық тұрғыдан мәселені тұжырымдамалық зерттеуге негіз болған жоқ. Мәселені теориялық зерттеудің шектеулі болуына байланысты мемлекеттік саясат, дайындық, әлеуметтік даму, интеллигенцияның қоғамдық-саяси және кәсіби қызметі жалпы тарихи негізде зерттелді.

Кеңес тарихшылары ғылыми кемшіліктерді атап өткенімен, олар жаңа жүйелі кешенді зерттеу үшін сұрақтың тар теориялық негізіне байланысты көп нәтиже бермеді. Қазақстандық тарихшылар мәселені зерделеу кезінде негізгі мәселелерді анықтаумен, зерттеудің жалпы талаптарына сәйкес тақырыптық құрылымды баяндаумен шектелді.

1917-1991 жылдардағы интеллигенцияны зерттеуге арналған жұмыстар негізінен тарихи тәжірибеге, Кеңес мемлекетінің ынтымақтастыққа, орыс халқының көмегіне және басқа мәселелерге арналған. Қарастырылған барлық мәселелер өз деңгейінде зерттелді деп айтуға болмайды. Интеллигенцияны ұстанған саясат революцияға дейін қалыптасқан интеллигенцияның алдымен ескі, буржуазиялық-ұлтшыл, «контрреволюциялық», «зиянды» саясатты ұстанғанын, содан кейін оларды Кеңес мемлекетінің жағына тарту керек саясатты ұстанғанын көрсетті. Көптеген еңбектерде ұлттықинтеллигенцияның қалыптасуы 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі мәдени революцияның жетістіктері нәтижесінде пайда болды деген пікір айтылды. Жоғары оқу орындарының қалыптасу тарихын зерттеушілер бұл орталықтың үлкен қамқорлығының арқасында мүмкін болды деп есептеді. Қазақстан зиялыларының әлеуметтік даму тарихында адами фактордың, олардың сандық және сапалық өсуінің, ұлттық құрамының, аумақтық құрылымының, жыныстық құрамының әлеуметтік мәселелері тек тарихи, насихаттық тұрғыда қаралды.

1990 жылдардың басынан бастап мәселе өркениетті тұрғыдан бағалана бастады.

– шет елдердің, Отанның, Қазақстанның тарихын зерттеуші ғалымдардың ғылыми тұжырымдарымен "интеллигенция" ұғымдарының әдіснамалық мазмұнын, мәнін негіздеу, олардың қоғамдағы орнын, рөлін анықтау, ғылыми бағалау

– интеллигенцияның табиғатына әлеуметтік тұрғыда интеллектуал тән қоғамдық сана мен қоғамдық өмірдегі дәуірлердің арасындағы байланыс ұғымы ұлттық сананың интеллигенция күшімен сабақтастығының сипатымен түсіндіріледі. Бұл қоғамдық дамудың әр кезеңінде ұлттық сана мен идея жаңа сипатқа ие болады деген түсінік пен сенім. Интеллигенция –бұл халықтың бір бөлігі және болашақта өзіне тән орны бар, тарихи қоғамдық сананың биік тарихи құбылысының нәтижесі. Интеллигенция ұғымын анықтаудағы негізгі әдіснамалық ұстаным оның дүниетанымдық, рухани негізі және дүниетанымы болып табылады. Отан тарихын зерттеушілермен қатар, социолог-ғалымдардың, философтардың кеңес дәуірінде қарастырылып отырған мәселеге қатынасы анықталды, мәселеге тарихи объективті баға берілді. Кеңес заманында интеллигенция мемлекет тарапынан идеологиялық бақылау жүйесін құру мәселесін зерттеуге көп көңіл бөлді. 1980 жылдардың ортасында «қайта құру», «жариялылық» саясатының күшеюі тарихшылар үшін қолайлы жағдай туғызды, Кеңес мемлекеті мен партиясының көшбасшылық рөлінің әлсіреуі тарихнамада да, зерттеулерде де жаңа мүмкіндіктер ашты, ең алдымен марксистік-лениндік әдіснаманы тазартып, мәселеге объективті баға беріп, оны өркениеттік тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік берді көзқарас. бастады. Партиялық-идеологиялық насихаттың күшті болғаны соншалық, тарихшылар арнайы сүзгіден өткен мұрағаттық құжаттарды пайдаланды, сондықтан центристер ұлттық тарихнамада ерекше шығармашылық ерекшеліктердің жоқтығын, өздерінің ғылыми тұжырымдамаларын құруды сынға алды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Подосинов А.В., Козлова Г.Г., Глухов А.А. *Lingua Latina: Латинско-русский словарь*. –М.: Флинта, Наука, 1998. - С. 156.
2. Карлов Н.В. Интеллигентна ли интеллигенция // *Вопросы философии*. -1998. - № 3. - С. 3-17.
- 2 *Словарь иностранных слов*. - М.: Русский язык, 1990. – 620 с.
4. *Советская интеллигенция. Справочник*. – М.: Политиз, 1987 – 222 с.
5. *Философский энциклопедический словарь* // Гл. ред. А.Ф. Ильичев. - М.: Сов. Энци, 1983. – 839 с.

6. Большая советская энциклопедия / 3-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1972. - Т. 10. - С. 311-314.
7. Карлов Н.В. Интеллигентна ли интеллигенция // Вопросы философии. -1998. - № 3. - С. 3-17.
8. Данилов А.Г. Интеллигенция Кубани, Ставрополя в конце XIX – начале XX века: автореф. ... докт. ист. наук. – Ставрополь, 2001. – С. 25.
9. Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық / құрастырған А. Нұсіпхан. – Алматы: Қайнар, 1998. - 512 б.
10. Средние (городские) слои в развивающихся странах // Страны Азии и Африки. - М., 1972. - №1. – С. 28-29.
11. Овчинникова Г.К. Художественная интеллигенция Казахстана (1970-1980гг): автореф. - Алма-Ата, 1988. – 24 с.; Куандыкова С.А. Художественная интеллигенция Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг: автореф. ... канд. ист. наук. -Алма-Ата, 1988. – 24 с.
12. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: Словарь, 2001. - 369 б.
13. Әуезов М.О Шығармаларының елу томдық толық жинағы.: Мақалалар, пьесалар. 1917-1920. – Алматы: Ғылым, 1997. – 1. т. – 470 б.
14. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан тарих пен тағдыр. Мақалалар.- Алматы: Кітап баспасы ЖШС, -2003. 296 б.
15. Берлібаев Е.Т. Қазақстан интеллигенциясының әлеуметтік-саяси белсенділігі (1985-1995 жж.): автореф. - Алматы, 1999. - 31 б.
16. Дүкенбаева З.О. Қазақ шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941 жж.): тарих ғылым. автореф. - Алматы, 2004. - 51 б.
17. Қозыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. – Алматы: Ғылым, 2000. - Т.1. - 420 с.
18. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА XX (ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ) В ТРУДАХ АКАДЕМИКА К.НУРПЕЙСА

Капаева Айжан Токановна

доктор исторических наук, профессор
ГНС отдела История Казахстана XX в.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(Алматы, Казахстан)

Кенес Нурпейс – видный ученый-историк, признанный исследователь важнейших проблем истории Казахстана XX в., внесший существенный вклад в их изучение и активно участвовавший в проведении фундаментальных исследований в области отечественной истории. С февраля 1958 г. (почти 50 лет, полвека) Кенес Нурпейс работал в стенах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, где прошел путь от младшего научного сотрудника до признанного академика. В Институте он работал вместе с крупнейшими учеными: профессором Т.Е. Елеуовым, академиками АН Каз. ССР С.Н. Покровским и А.Н. Нусупбековым, членом-корреспондентом АН Каз.ССР Г.Ф. Дахшлейгером и другими, он прошел хорошую профессиональную школу и сформировался как высококвалифицированный специалист в области отечественной истории [1].

Первые труды К. Нурпейса посвящены проблемам начала XX в.: революционным событиям 1917 г., истории государственного строительства, социально-экономическому развитию Казахстана в первой половине XX в.,

В 1963 г. К. Нурпейс защитил кандидатскую диссертацию на тему: “Североказахстанские советы в борьбе за становление и укрепление рабоче-крестьянской власти». Ученого интересовали разные проблемы: национально-освободительное движение в 1916 г.; установление советской власти в крае, причины и последствия гражданской войны. Важным историческим источником являются воспоминания участников тех или иных событий, собранные в разных регионах страны. К. Нурпейс выезжал в экспедиции для сбора материала, для интервью с участниками и свидетелями исторических событий. Он побывал в шести экспедициях в разных областях республики, в которых был собран ценный материал: мемуары и различные материалы по истории. В результате этих исследований вышли следующие работы: в 1962 – сборники воспоминаний «Из истории Октябрьской революции и гражданской войны в Казахстане», в 1963 г. – «Борьба за Советскую власть в Казахстане», В 1963-1964 гг. сборники документов и материалов в 2-х томах «Иностранная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане». Одно из направлений работ К. Нурпейса – аграрные отношения-проведение земельно-водной реформы в начале 20-х годов. От проведения этой реформы зависело экономическое положение казахского крестьянства и его участие в жизни общества. На большом

фактическом материале с привлечением источников самого разного характера показана реформа, оказавшая благотворное влияние на население Семиречья [1]. В 70-е годы XX в. в центре внимания ученого были вопросы национально-территориального размежевания республик Средней Азии и Казахстана, аграрные реформы в республике, общественно-политическая жизнь.

Во второй половине 80-х – начале 90-х годов происходят важные события в общественно-политической жизни республики. В связи с чем начинается процесс модернизации исторического сознания. К. Нурпеис активно начинает работать над историей Алаш и Алашорды. Первые результаты исследования изложены в монографии «Алаш һәм Алашорда» [2] на казахском языке, получившую высокую оценку общественности. Данная монография – одна из первых работ в казахстанской историографии, в которой исследуется история Алашского движения – движения казахских реформаторов первой четверти XX в.

Автор на основе богатого документального материала, впервые вводимого в научный оборот, изучил такие важные вопросы проблемы, как возникновение первой национально-демократической партии «Алаш», ее программные цели и задачи; создание алашской автономии (казахской государственности) и организация ее правительства Алаш-орды; взаимоотношения Алаш-Орды с советской властью и антисоветскими силами в 1917-1920 гг.; жизнь и общественно-политическая деятельность активных участников алашского движения: А. Букейханова, А. Байтұрсынова, М. Шокай, М. Дулатова, А. Ермакова, Х. Досмухамедова и др [3].

Кенес Нурпеис по праву является основателем научной школы по изучению национально-освободительного движения Алаш и автономии Алаш-Орды.

Ученый активно участвует в научной реабилитации и восстановлении научного наследия необоснованно репрессированных ученых, писателей и деятелей культуры Казахстана. Значительный общественный резонанс получили публикации Кенеса Нурпеисовича о возвращении народу имен жертв сталинизма. Он является одним из инициаторов проведения в 1991 г. республиканской научной конференции «Политические репрессии в Казахстане после 1917 г.» Огромен его личный вклад в разработку этого уникального наследия: об этом свидетельствуют его публикации об А. Байтұрсынове, Х. Досмухамедове, А. Ермакове, С. Садвокасове, Т. Рыскулове ... О тех, чье научное наследие и гражданская позиция являются достоянием народа. Он не противопоставляет друг другу их политические взгляды, не делит их на белых и красных. Размышляя о самом сложном – начальном периоде советской истории К.Н. Нурпеис проводит мысль, что нельзя следовать традиции эпохи, не считавшейся с человеком, с его жизнью и деятельностью, а тем более «сталкивать лбами» людей с разными политическими взглядами. Надо попытаться понять, а не судить. Понять и людей, и эпоху.

С 1977г. по 2007 г. заведующий отделом истории Октябрьской революции и социалистического строительства, затем отдел назывался – отдел истории Казахстана советского периода, сейчас Отдел истории Казахстана XX в. За эти 30 лет отдел, возглавляемый академиком исследовал разные проблемы советского периода истории Казахстана: «Роль и место партии Алаш в общественно-политической жизни Казахстана», «История политических репрессий в Казахстане», «Сопротивление тоталитарному режиму в политической и духовной сфере (на примере Казахстана 20-30-х годов: конкретно-историческое исследование)» и др.

В 1992-1994гг. отдел исследовал тему: «Роль и место партии Алаш в общественно-политической жизни Казахстана в начале XXв.» Научный руководитель К.Н. Нурпеис. В исследовании показана история изучения проблемы с 20-х годов, отмечены наиболее фальсифицированные вопросы и темы и причины односторонней трактовки. Были систематизированы основные источники, ряд которых был впервые введен в научный оборот. В исследовании основное внимание обращено на истоки формирования партии Алаш, роль и место казахской либеральной интеллигенции в общественно-политической жизни в переломные моменты истории. С объективных позиций показана деятельность казахской интеллигенции в период революции 1905-1907гг. и восстания 1916г. В работе прослеживается эволюция идейных воззрений лидеров будущей партии Алаш., а также впервые в историографии проанализированы казахские областные съезды, проходившие весной 1917г. и их роль в политической активизации казахского общества, отражено формирование и деятельность органов Временного правительства в Казахстане и участие в нем лидеров Алаш-Орды.

В 2006-2008 гг. отдел, под руководством Кенеса Нурпеиса исследовал тему: «Восстановление территориальной целостности Казахстана в XX веке и формирование государственных границ Республики Казахстан».

История восстановления Казахской государственности и сохранения ее этнотерриториальной целостности относятся к числу весьма актуальных проблем современности. Демаркация и делимитация границ Казахстана с соседними государствами ныне осуществляются на основе границ, определенных в свое время в результате образования КазАССР, а затем Казахской ССР и ее национально-территориального размежевания с РФСР и республиками Средней Азии. Кенес Нурпеис отмечал: *«Попытки оспаривания отдельных регионов Казахстана и ряда участков прилегающей территории*

Казахстана к России и постсоветским республикам Казахстана усилились накануне и в особенности после развала Союза ССР. В этом активное участие принимали участие ряд писателей, историков, представители политической элиты и общественных движения России (А.Солженицын, В. Жириновский, В. Моисеев и др.). Территория является необходимым условием жизни народа, основой его благосостояния и потому с древних времен стала важнейшим признаком государства. Как категория юридическая, она рассматривается материальным выражением независимости и верховенства государства, неперенным элементом организации его власти. В советской историографии восстановление казахской государственности, национально-территориальное размежевание Средней Азии и объединение этнической территории казахов, угроза расчленения территориальной целостности Казахстана в послевоенные годы рассматривались поверхностно, в исследованиях работ различных межреспубликанских и других ведомственных многосторонних комиссий по определению границ между республиками, споры о принадлежности тех или иных районов, в связи с этим и исторические аспекты сложения этнической территории казахов не раскрывались. Поэтому интересы независимого государства Казахстан требуют глубокой и детальной разработки данной проблемы». Документальный материал собирался в ЦГА РК, ЦГА Республики Узбекистан, ЦГА Республики Кыргызстан, в Алматинском областном и городском архивах, в Национальной библиотеке Республики. В результате был собран значительный документальный, статистический, демографический, географический материал по истории Алашской автономии, деятельности Казревкома, а также по истории образования Казахской АССР в составе РСФСР, преобразованной в 1936 году в союзную республику. Кенес Нурпеис в своем разделе показал какую титаническую работу проводила казахская интеллигенция по объединению казахских земель, созданию автономии и определению границ. Сбор и изучение литературы, документов и материалов по природно-географической характеристике края, национальному составу его населения, отраслевой структуре хозяйства и экономическому тяготению районов, разрешение территориальных разногласий и споров с соседними регионами страны. Было решено создать специальную комиссию КазЦИКа и Казкрайкома в составе Н.Каширина (председатель), М.Мурзагалиева и С.Каратлеова, поручив ей «отстаивать в центральных органах партии и власти мнение Казкрайкома и КазЦИКа» по пограничным вопросам (АП РК.Ф.141. оп.1, д.13-6, л.70-71.). После длительных и сложных подготовительных работ вторая сессия ЦИК Союза ССР 27 октября 1924 г. приняла постановление о национально-территориальном размежевании Средней Азии и создании национальных государственных образований «по принципу самоопределения национальностей». На всех этапах работы по размежеванию земель временами шла упорная борьба о включении районов, а порой и отдельных поселений в ту или иную республику. В результате были образованы Узбекская ССР с автономной Таджикской АССР, Туркменская ССР, Каракиргизская автономная область в составе РСФСР, значительная часть бывших Сырдарьинской и Семиреченской областей, а также вновь образованная Каракалпакская область вошли в состав Казахской АССР. Когда возникли споры вокруг Кустанайского уезда, Байтурсынову было поручено составить в течение трех дней подробный доклад о необходимости оставления Кустанайского у. в пределах Киргизского края. В заключительной части доклада Байтурсынов отметил: «При отторжении от Киркрая самых культурных частей его, вроде Кустанайского уезда или северных уездов Акмолинской обл. (Петропавловского, Омского, Кокчетавского), о чем ходатайствует Сибревком, никаких разговоров о Киргизской Республике быть не может, ибо на полупустынной территории не только процветание, но и существование невозможно».

Профессор К.Нурпеис внес существенный вклад в развитие археографической работы в республике. Им выявлены, обработаны и введены в научный оборот многочисленные ценные документы, главным образом по истории Казахстана XX в. Именно благодаря ему была найдена и опубликована печально известная стенограмма «обсуждения» монографии Е. Бекмаханова в Институте истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР, которая долгое время считалась потерянной. Он одним из первых получил доступ в спецархив КНБ, где выявлял и собирал ценный материал, недоступный для исследователей. Он постоянно работал в архивах, спецхранилищах, библиотеках. В 1999-2000гг. К. Нурпеисом подготовлены и опубликованы документальные сборники: «О. Джандосов. Документы и публицистика (1918-1937 гг.) в 2-х томах; «Стенограмма дискуссии по кн. Е.Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е гг. XIX века»; «Академик А. Нусупбеков: воспоминания и исследования»; «Академик К.И. Сатпаев».

Таким образом, какие бы проблемы не исследовал академик Кенес Нурпеис он изучал досконально, со всех сторон, опираясь на исторические источники, которые выявлял и собирал как в отечественных архивах, так и ближнего зарубежья. И нас, своих учеников, он учил доверять лишь источникам, которые необходимо сопоставлять и проверять, так как разные источники могут по-разному трактовать одни и те же события.

Основательность, трудолюбие, честность, добропорядочность – эти качества, благодаря которым Кенес Нурпеис прошел нелегкий путь от младшего научного сотрудника до академика НАН РК. Тяжелые детские годы: трехлетним малышом он лишился матери умершей от болезни, а вскоре в дом

пришла новая беда: страшный водоворот сталинских репрессий, вошедший в историю как «большой террор», поглотил и его отца – Нурпеиса. В жизнь мальчик входил самостоятельно: детский дом, трудные военные и послевоенные годы. Трудное детство и отрочество не ожесточили его, он всегда был добрым, отзывчивым, готовым прийти на помощь.

Труды Кенеса Нурпеиса актуальны и востребованы и сегодня, являются основой при изучении истории Казахстана XX в.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Капаева А.Т. Юбилей Кенеса Нурпеиса //Казахстанская правда 15 марта 2005 г.
2. Кенес Нұрпейіс. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995. 256 б.
3. Кенес Нұрпейісұлы //Өнегелі өмір. Алматы: Қазақ университеті 2021. 386 б. Б.286.
4. Капаева А.Т. Кенес Нурпеис //https://iie.kz/?page_id=382

КЕНЕС НУРПЕИСУЛЫ НУРПЕИСОВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Черепанов Константин Владимирович

кандидат исторических наук.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(Алматы, Казахстан)

Кенес Нурпеисулы Нурпеисов замечательный и выдающийся казахстанский историк, исследователь, педагог и общественный деятель. Родившийся уже в советском Казахстане он формировался в тяжелые годы Великой Отечественной войны, с клеймом сына «врага народа», которое преследовало его большую часть его жизни, но и являлось напоминанием о том, что история его отца, его рода связана с прежней, неведомой ему, как и миллионам других казахов его поколения жизнью, с сопротивлением власти, которая его погубила. Подобно герою романа Шарля де Костера Тилу Уленшпигелю, «пепел Клааса», пепел отца постоянно стучал в его сердце и напоминал ему о сыновнем долге.

Во всем Советском Союзе трудно было найти людей его поколения, которые бы не потеряли своих близких и родных, не подвергались бы травле и преследованиям за родственную связь с «врагами народа», «иностранными шпионами» и прочими «контрреволюционными элементами». Масштаб репрессий и потерь в войне большевистской власти против собственного населения поражает воображение и сопоставим, разве что с потерями всех советских народов в годы Великой Отечественной войны. Особенно досталось в годы ленинско-сталинского лихолетья 1920 - первой половины 1950-х гг. казахскому и украинскому народам, лишившимся своей возрожденной, в первые годы после падения царской империи, государственности. Вместо представленных лучшими сынами и мужами своих народов Украинской Народной Республики и национальной автономии Алаш украинский и казахский народы получили фиктивную государственность в виде «советских социалистических республик» в рамках которых происходило форматирование украинской и казахской наций в «социалистические», а фактически осуществлялась русификация, первая в истории советского государства «денацификация».

Не вспомнив обо всем об этом, невозможно понять жизненный путь Кенеса Нурпеисовича Нурпеисова, его живой интерес к отечественной истории, истории своего народа в наиболее трагические и эпические моменты его существования в XX веке. Академик Кенес Нурпеисулы был не только выдающимся отечественным историком, основателем собственной научной школы по изучению национально-освободительного движения и национальной автономии Алаш с сотнями учеников, но и великим просветителем, педагогом, большую часть своей преподавательской деятельности отдавший Казахскому национальному женскому педагогическому университету и повлиявший, таким образом, на формирование здоровых, национальных взглядов на отечественную историю советского периода в казахстанской школе уже периода независимости.

Кенес Нурпеисов – автор более 200 научных и научно-популярных работ, в том числе девяти монографий. Нет ни одного важного эпизода в трагической истории казахского народа в первой половине XX в., которому бы не было уделено внимание в научных и научно-популярных работах выдающегося казахского историка. Общее число публикаций, вышедших из под его пера, превышает две сотни. В их числе 9 научных монографий. Они посвящены истории национально-освободительного движения казахского народа в 1916 г., событиям двух революций 1917 г. и гражданской войны на территории национальной автономии Алаш в 1918-1920 годах, вопросам национального государственного строительства и общественно-политической жизни в Казахстане в ленинско-

сталинский период существования СССР, политическим репрессиям, без которых этот период немислим.

Вынужденный прибегать к эзоповому языку и умалчивать о страшных и трагических страницах отечественной истории, которые были одновременно и страницами истории всего Советского Союза, он сделал много, как никто другой, в сотрудничестве с целой плеядой казахстанских историков его поколения и поколения их учеников для восстановления исторической правды, возвращения из забвения и очищения от хулы имен десятков выдающихся казахских политиков и государственных деятелей, общественных лидеров, ученых, исследователей, литераторов и представителей других наук и искусств, пострадавших от террора и репрессий в 1920-1930-е гг. При его активном участии и под его руководством были выполнены научные исследования по темам: «Общественно-политическая и культурная жизнь аула и села Казахстана (1917-1929 гг.)», «Роль и место партии Алаш в общественно-политической жизни Казахстана», «История политических репрессий в Казахстане».

Первая половина 1990-х гг. стала временем накопления документов и их анализа из специальных фондов архивов Комитета национальной безопасности (КНБ), которые никогда ранее не были доступны исследователям. Итогом этой деятельности стали монография «Алаш и Алашорда» (1. Нұрпейісов, 1995) на родном для автора казахском языке, ставшая фундаментальной заявкой на дальнейшие исследования по этой важной для отечественных историков и национального самосознания теме и публикации, посвященные жизни и деятельности одного из виднейших представителей алашского движения - Халела Досмухамедова (2. Нұрпейісов, 1994), (3. Нұрпейісов, 1996).

Документальный материал, впервые введенный в научный оборот, стал серьезной, фактологической, объективной основой для важных и основополагающих выводов, сделанных автором в ходе своих исследований. Долгие десятилетия в советской исторической науке на союзном и республиканском уровне запрещалось заниматься вопросами, касавшимися деятельности буржуазных, национально-демократических партий и организаций, дабы удалить навсегда из научного исследовательского пространства любое упоминание об Алаш, Алашорде и представителях национальной демократии. Благодаря деятельности Кенеса Нурпеисулы Нурпеисова и его коллег, многие из которых продолжают по-прежнему работать и развивать отечественную историческую науку, удалось впервые на научном уровне поставить и решить вопросы, касавшиеся выяснения обстоятельств возникновения партии национальной демократии «Алаш», понимания и оценок программных документов, исходивших от выборных и руководящих органов Алаш, касавшихся деятельности Алашорды (правительства казахской автономии) на всем периоде существования возрожденной казахской государственности в 1917-1920 гг., в том числе, касавшиеся и отношений руководства Алаш с различными общественно-политическими силами в России и на просторах бывшей царской империи в условиях кровавого внутригражданского противостояния.

В той части исследований Кенеса Нурпеисулы, которая касалась изучения жизненного пути и общественно-политической деятельности видных представителей движения «Алаш»: А. Букейхана, А. Байтурсынулы, М. Шокая, М. Дулатулы, Х. Досмухамедова и других, обращалось внимание на их прогрессивные, либеральные позиции, находившиеся в тренде развития общественно-политической мысли во всей царской империи и одновременно их патриотический и национальный характер, выражавшийся в требовании равных прав и учреждения национальной автономии (4. Нурпеисов, 1997), (5. Нурпеисов, Аяган, 1998), (6. Нұрпейісов, 2007).

Февральской и октябрьской революциям 1917 г. также, по сути, впервые, было уделено внимание как возможности, которую получили представители казахской национальной демократии в вопросе возрождения национальной государственности. Впервые было уделено серьезное исследовательское внимание I и II общеказахским съездам, как важнейшим инструментам легитимации автономии Алаш и ее правительства. При этом Кенес Нурпеисулы обращал внимание на то, что ставя в качестве главной цели своей деятельности собирание отчинных земель под властью национального правительства, представители Алашского движения консолидировано выступали за сохранение политических, экономических и хозяйственных связей с демократической Россией, видя свое будущее в свободном союзе с другими народами свободной России и это не являлось отступлением от программной цели и ее предательством. Являясь долгое время сами участниками российского освободительного движения на окраинах царской империи, они видели в февральской революции в России не просто удобный момент для восстановления государственности, но и шанс на реализацию чаяний и надежд всех общероссийских либеральных и демократических сил, частью которых они сами являлись.

Лидерами партии «Алаш» были Алихан Букейхан, Ахмет Байтурсынулы, Мустафа Шокай и другие представители казахской интеллигенции либерально-демократического направления. Видную роль в движении Алаш играли представители национальной научной и творческой интеллигенции: М. Тынышбаев, М. Жумабаев, Ш. Кудайбердиулы, Г. Карашев, С. Торайгыров, Х. Габбасов, А. Ермеков, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов и другие. Именно взгляды, отражавшие представления лучших представителей казахской интеллигенции, были положены в основу решений I Всеказахского съезда,

состоявшегося в июле 1917 г. в Оренбурге. Съезд прошел под председательством Халела Досмухамедова. Делегаты съезда рассмотрели многие вопросы, указывавшие на форум общенационального значения, приняв решение в вопросе «О государственном управлении» добиваться национально-территориальной автономии казахов в составе Российской демократической федеративной парламентской республикой.

Кризис молодой российской демократии, растянувшийся на все лето и большую часть осени 1917 г. закончился октябрьским переворотом, приходу к власти экстремистов-большевиков и расколу в национально-демократическом движении. Часть его представителей стала ориентироваться на новые власти в центрах бывшей империи (К. Тогузов, А. Джангильдин). Большая же сохранила верность идеалам национальной автономии и ускорила проведение второго Общеказахского съезда, опираясь на итоги выборов в Учредительное собрание, где они одержали убедительную победу. На этом съезде и была провозглашена

Алашская автономия и избрано ее правительство – Алаш-Орда. Кенес Нурпеисулы Нурпеисов убедительно доказывал, что все действия, совершаемый казахскими либеральными политиками, носили абсолютно законный, легитимный и продуманный характер, отражая давние чаяния казахского народа о восстановлении национального правления на исторической территории проживания.

В отношении последней же, съездом было постановлено, что в состав Киргизской (Казахской) автономии должны были войти Букеевская Орда, Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская области, а также районы Закаспийской области и Алтайской губернии, населенные казахами. По мнению ученого Кенеса Нурпеисова именно в определении земель, определенных к вхождению в состав автономии Алаш, заключается важнейшая историческая заслуга представителей национально-демократического движения. Последующие годы существования автономии ее лидеры всеми силами и доступными им средствами пытались сохранить и распространить свое влияние на обозначенных на съезде территориях и вынуждены были пойти на сделку с московскими властями в чрезвычайных обстоятельствах 1920 г., добившись, однако, сохранения самой казахской автономии, пусть и в виде социалистической республики и сохранения территорий исторического проживания казахов в ее основе.

Касаясь обстоятельств участия казахской автономии в эпизодах гражданской войны на территории бывшей российской империи на стороне Сибирского правительства, Омской дирекции, уральского и алтайского казачества, Кенес Нурпеисулы Нурпеисов справедливо обращал внимание на сам беспощадный и запутанный характер этого кровавого противостояния, в котором трудно было найти правых и виноватых, особенно с точки зрения идеологии возрождения национальной государственности. Алаш-Орда была вынуждена идти на временные альянсы и проигрышные комбинации, часто с позиций, как определял ее сам казахстанский историк движения Алаш, «меньшего зла», которым в начале 1920-х гг. казались большевики.

В своих трудах и многочисленных публикациях выдающийся казахский историк, ученый с мировым именем, а взгляд Кенеса Нурпеисова на выдающееся наследие Алаш и алашординцев, продолжавших играть видную роль в политической, хозяйственной, научной и культурной жизни республики еще, как минимум, десятилетие, и его имя стали известны и в Америке, и в Турции во время поездок его и коллег с лекциями и пропагандой научных взглядов и политических предпочтений, доказывал мысль о том, что движение Алаш не завершилось гибелью и образование в 1920 г. в составе РСФСР Киргизской (Казахской) АССР можно и нужно рассматривать как результат своеобразного компромисса между Алаш-Ордой и большевиками. Компромисс, который, добавим от себя, оказался бесчестной сделкой со стороны большевиков. К числу бесспорных научных заслуг Кенеса Нурпеисулы нужно добавить тот вклад, который он внес в постановку и изучение проблемы голода, терзавшего коренное население Казахстана в 1920-30-е гг., при чем он обращал внимание не только на причины, обстоятельства и последствия «Ашаршылыка», но и на обстоятельства голода 1921-1922 гг., предвосхищая во многом современный общественный и научно-исследовательский запрос на изучение этой очередной трагической страницы истории казахского народа в XX веке (Нурпеис, 2010).

Большое внимание в своих работах Кенес Нурпеисулы Нурпеисов уделял изучению конструктивной, творческой и многогранной деятельности бывших участников алашского движения уже на службе советским властям, но в интересах всего казахского народа. Именно он обратил внимание на то, что многое из наследия алашординцев было затем присвоено режимом, а их имена были прокляты и подвергнуты запрету на долгие годы. Возвращение имен лучших сынов казахского народа из забвения, объективная и научная оценка результатов их деятельности в исторической перспективе – величайшая заслуга выдающегося казахстанского историка и выполнение сыновнего долга восстановления честного имени отца и десятков тысяч других соотечественников убитых и уничтоженных террористическим режимом.

Судьба видного казахстанского ученого, историка – Е.Б. Бекмаханова, ставшего первым казахом - доктором исторических наук, также находилась в центре внимания Кенеса Нурпеисовича. Внесший свой

вклад в развитие отечественной исторической науки он пострадал уже в послевоенные годы, когда наносился последний, как казалось в Москве, смертельный удар по казахской науке и культуре в целом. Вдумчивый и внимательный исследователь, каким всю свою творческую, научную часть жизни являлся Кенес Нурпеисович, объективно оценил и научный уровень монографии Е.Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е годы XIX века», и обстоятельства критики и компании преследования, и личное мужество, проявленное казахским историком во время несчастий, свалившихся на его голову за честный и объективный взгляд на историю своего народа (8.Дискуссия...2005). Часто в центре внимания Кенеса Нурпеисовича оказывался мало кому известный вне узкого круга человек, который имел выдающееся мужество, проявленное при отстаивании собственных позиций и при защите мнения и свободы своего товарища и коллеги. Так, заслуживало, с его точки зрения, особого упоминания храброе поведение старшего научного сотрудника Института истории, археологии и этнографии АН КазССР Биляла Аспандиярова, который во время компании осуждения взглядов Е.Б. Бокейханова выступил на его стороне и аргументировано отстаивал правильность и научность его позиции(9. Нурпеис,1999).

Хочется от себя добавить, что смерть и преследования, которым были подвергнуты лучшие люди Казахстана в годы террористической диктатуры Сталина, носили, в каком-то смысле, закономерный характер и предотвратить их в отношении себя они никак не могли. Самим фактом своего существования, своими талантами, заслугами перед народом вне большевистского режима они уже вызывали опасение и ненависть власти. Определение «невинные жертвы режима» с этой точки зрения звучит часто оскорбительно для тех настоящих героев и борцов, которые до последней минуты своей жизни верили в свой народ, думали о нем и приняли смерть за него и ради него.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
2. Нұрпейісов К. Қайраткер Халел Досмұхамедов // Жалын. – 1994. - № 7-8. - 242-253 бб.
3. Нұрпейісов К. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы / К. Нұрпейісов; құраст. Д. Әбдірақымова. - Алматы: Санат, 1996. - 176 б.
4. Нурпеисов К., Аяган Б. Алаш-Орда и алашордынцы: долгая дорога к свободе // Караван. – 1998. – 9, 16, 23 января
5. Нурпеисов К. Они боролись за независимость Казахстана, сегодня их идея стала реальностью // Казахстанская правда. – 1997. - 12 августа.
6. Нұрпейісов К. «Еңбегі ерен ұлттық интеллигенция» «Алаш және Түркістан (Қоқан) автономияларына - 90 жыл» // Жұлдыз. - 2007. - №12. - 148-166 бб.
7. Нурпеис Кенес. Горе казахского народа // Трагедия казахского народа. Сборник документов и материалов: голод 20-х, 30-х гг. XX в. в Казахстане / Составители: М.К. Тахаева, Н.В. Чаушанская. - Алматы, 2010. - 414 с.
8. Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40-е годы XIX в.». Стенограмма 14-19 июля 1948 г. Переизд. – Алматы: ТОО «Кенже-Пресс-Медиа», 2005. – 186 с.
9. Нурпеис Кенес. Просветитель, ученый-историк // Столичное обозрение. - 1999. - 23 июля

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҰРПЕЙІС ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТАРИХИ ОБЪЕКТИВТІЛІК ЖӘНЕ АННА ПАНКРАТОВА

Дүйсенова Нұрсұлу Кенесбайқызы

тарих ғылымдарының кандидаты

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
XX ғасыр Қазақстан тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Академик Кеңес Нұрпейісұлы – Қазақстан тарих ғылымының көрнекті өкілі, ұлттық тарихи сана мен тәуелсіз Қазақстан тарих ғылымын қалыптастыру тұжырымдамасының авторларының бірі. Ол қазақ халқының XX ғасырдағы қоғамдық-саяси өмірін, Алаш қозғалысын, ұлттық мемлекеттілік мәселелерін, аграрлық тарих пен саяси қуғын-сүргін тақырыптарын терең зерттеді. Ғалым кеңестік тарихнамадағы бұрмалаушылықтарды талдап, тарихи оқиғалар мен тұлғаларға жаңа көзқарас қалыптастырды. Сонымен қатар, Кеңес Нұрпейісұлының зерттеулері Анна Михайловна Панкратованың Қазақстан тарихындағы рөлін айқындауға да үлес қосты. А. Панкратова 1943 жылы жарық көрген «Қазақ КСР-інің тарихы» атты іргелі еңбектің жетекшісі ретінде Қазақстан тарих ғылымының дамуына ықпал етті.

Тірек сөздер: Академик, Кеңес Нұрпейісұлы, Анна Панкратова, Қазақ КСР тарихы, Ермұхан Бекмаханов, тарихшы, ғалым.

Аннотация. Академик Кеңес Нұрпейісұлы – выдающийся представитель казахстанской исторической науки, один из авторов концепции формирования национального исторического сознания и исторической науки независимого Казахстана. Он глубоко изучал общественно-политическую жизнь казахского народа в XX веке, движение Алаш, вопросы национальной государственности, аграрную историю и политические репрессии. Учёный анализировал искажения в советской историографии, стремился к объективному взгляду на исторические события и личности. Кроме того, исследования К. Нұрпейісұлы способствовали раскрытию роли Анны Михайловны Панкратовой в изучении истории Казахстана. А. Панкратова, будучи руководителем фундаментального труда «История Казахской ССР» (1943), внесла значительный вклад в развитие казахстанской исторической науки.

Ключевые слова: Кеңес Нұрпейісұлы, Анна Панкратова, История Казахской ССР, Ермұхан Бекмаханов, историк, ученый.

Abstract. Academician Kenes Nurpeisuly was a prominent figure in Kazakh historical science and one of the authors of the concept for shaping national historical consciousness and the historiography of independent Kazakhstan. He conducted in-depth research on the socio-political life of the Kazakh people in the 20th century, the Alash movement, national statehood issues, agrarian history, and political repressions. The scholar analyzed distortions in Soviet historiography and sought to present a more objective view of historical events and figures. Additionally, his research contributed to highlighting the role of Anna Mikhailovna Pankratova in studying Kazakhstan's history. As the supervisor of the fundamental work «History of the Kazakh SSR» (1943), Pankratova played a crucial role in the development of Kazakh historical science.

Keywords: Kenes Nurpeisuly, Anna Pankratova, History of the Kazakh SSR, Yermukhan Bekmakhanov, historian, scholar.

Кіріспе. Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс (15 наурыз 1935 – 10 желтоқсан 2007) – көрнекті ғалым, тарихшы, Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Ол Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының иегері, ғылым және техника саласындағы еңбек сіңірген қайраткер, сондай-ақ халық ағарту ісінің үздігі. Кеңес Нұрпейісұлы XX ғасырдағы қазақ тарих ғылымының дамуына зор үлес қосқан, Қазақстанның көрнекті тарихшыларының бірегейі болып табылады.

Кеңес Нұрпейісұлы 500-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектердің авторы, олардың ішінде 20-дан астам монография, оқулық және кітап бар. Ғалымның зерттеулері қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы тарихына, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістеріне, 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы кезеңіндегі қарсылық қозғалыстарына, ұлттық мемлекет құру мәселелеріне, саяси қуғын-сүргін тарихына және XX ғасырдағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне арналды. Оның зерттеулері тарихи сана-сезім мен тәуелсіз Қазақстан тарихының қалыптасуына маңызды ықпал етті.

Академик Кеңес Нұрпейісұлы отандық тарих ғылымының іргелі ғылыми-тәжірибелік мәселелерін зерттеп, тарихи сана-сезім мен тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымын қалыптастыру тұжырымдамасының авторларының бірі болды. Оның зерттеу ауқымы кең, оған Алаш қозғалысы, Алаш Орда үкіметі, ұлт-азаттық қозғалыстар, ұлттық-мемлекеттік құрылыс, Қазақстанның XX ғасырдағы қоғамдық-саяси өмірі, аграрлық тарих және тоталитарлық режимнің саяси қуғын-сүргіндеріне қатысты өзекті мәселелер кірді [1].

Кеңес Нұрпейісұлы кеңестік тарихнамадағы бұрмалаушылықтарды талдап, тарихи тұлғалар мен оқиғаларға жаңа көзқараспен қарауға ұмтылды. Ол қазақ зиялыларының қызметін әділ бағалап, ұлттық тарих ғылымын дамыту жолында маңызды еңбек етті. Ғалым өз өмірін тарих пен ғылымға арнап, мол ғылыми мұра қалдырды.

Белгілі тарихшы ғалым Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейістің «Тарихи шындықтан аттап өте алмаған» ғалым, қоғам қайраткері, Қазақстан тарихшыларының үлкен досы, академик Анна Михайловна Панкратованың туғанына 100 жылдығына орай жазылған мақаласында Анна Михайловна Панкратова және оның тарихи ғылымға, әсіресе Қазақстан тарихын зерттеуге қосқан үлесіне арналған. Автор А. Панкратованы зерттеуші, ғылыми ұйымдастырушы, педагог және қоғам қайраткері ретінде сипаттайды. Әсіресе, оның Алматыда эвакуацияда болған жылдарындағы (1941–1943) қызметі мен қазақ тарихшыларына, соның ішінде Ермұхан Бекмахановқа жасаған қолдауы айрықша аталып өтеді. Кеңес Нұрпейісұлының зерттеуі негізінде А.М. Панкратованың Қазақстан тарихындағы рөлі қарастырылады. Анна Михайловна Панкратова Қазақстан тарихының объективті баяндалуына ықпал еткен көрнекті ғалымдардың бірі болды. Оның 1943 жылы жарық көрген «Қазақ КСР-інің тарихы» атты іргелі зерттеуі

осы саланың дамуына ерекше үлес қосты. Бұл еңбектің жазылуына тікелей жетекшілік еткен академиктің еңбегі тарихи маңызға ие.

А.М. Панкратованың өмірі мен ғылыми қызметі. Анна Михайловна Панкратова 1897 жылы 9 ақпанда Одесса қаласында дүниеге келді. Ол тарих ғылымына ерте араласып, Мәскеу мен Ленинградтағы жоғары оқу орындарында дәріс оқыды. 1939 жылы КСРО Ғылым академиясының Тарих институтына ауысып, өмірінің соңына дейін сонда еңбек етті. Оның негізгі зерттеу салалары – жұмысшы қозғалысы тарихы, кәсіподақтар тарихы, дипломатия мәселелері және Ресейдегі революциялық қозғалыстар болды [2, 186 б.].

А. Панкратова – жұмысшы табы мен революциялық қозғалыс тарихы бойынша 200-ге жуық ғылыми еңбектің авторы. Оның революция кезеңіндегі Ресейдегі жұмысшы бақылауы туралы зерттеуі ұзақ уақыт бойы Батыс зерттеушілері үшін негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Ол «Дипломатия тарихының» жазылуына қатысып, орта мектептерге арналған КСРО тарихы оқулығының бас редакторы және тең авторы болды. КСРО Ғылым академиясының академигі, Берлиндегі Германия Ғылым академиясының және Румыния Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, сондай-ақ Венгрия Ғылым академиясының құрметті мүшесі болды. 1953-1957 жылдары «Вопросы истории» журналының бас редакторы қызметін атқарды. Алайда, партия органдары оның редакциялық саясатын тым радикалды деп бағалап, КОКП Орталық Комитетінің арнайы қаулысында оны либерализмге және буржуазиялық объективизмге бейім деп айыптады. Осы жағдайдан кейін Панкратова іс жүзінде бас редактор қызметінен шеттетілді [3].

Ұлы Отан соғысы жылдары (1941-1943 жж.) Алматыға эвакуацияланған ғалымдардың ішінде А.М. Панкратова да болды. Осы кезеңде ол Қазақстан тарихын зерттеуге ерекше көңіл бөліп, қазақ ғалымдарына ғылыми-әдістемелік қолдау көрсетті. А. Панкратова XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеуші профессорлар С.Ж. Асфендияров пен М.П. Вяткинге ғылыми кеңестер беріп, Қазақстанның Ресейге қосылу үдерісін объективті зерттеу қажеттілігін атап өтті. Ол шет ұлт аймақтарының Ресейге қосылуына және онымен тікелей байланысты ұлт-азаттық қозғалыстарды объективті зерттеу мәселелеріне қатысты еді. Ол қазақ зиялыларының ағартушылық қызметін жоғары бағалап, әсіресе Шоқан Уәлиханов туралы кеңестік теріс пікірлерге қарсы шықты. 1941-1943 жылдары Алматыда болған кезеңде А.М. Панкратова Қазақстан тарихының даулы болған мәселелері жөнінде өзінің әділ пікірлерін батыл айтудан ешқашан бас тартқан емес. Мәселен, 30-шы жылдарда Шоқан Уәлиханов Қазақстанда патша укіметінің отарлау саясатын жүзеге асырушы болды деген пікір орын алғаны белгілі. А.М. Панкратова қазақтың әмбебап (энциклопедист) ғалымын әрі демократ-ағартушысын осындай жаладан қорғаушылардың қатарында болды. Ол қазақтың Шоқан сияқты демократиялық мәдениетінің қайраткерлерін бағалаудағы осындай нигилистік, тарихқа жат, қарабайыр көзқарастарға үзілді-кесілді қарсы шықты [4, 187 б.].

1943 жылғы «Қазақ КСР-інің тарихы» және А. Панкратованың рөлі. А.М. Панкратованың жетекшілігімен 1943 жылы Алматыда «Қазақ КСР-інің тарихы. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін» атты іргелі еңбек жарық көрді. Кеңес Нұрпейісұлы бұл еңбекті «Кеңестік кезеңде Қазақстан тарихын объективті түрде баяндауға алғашқы қадам» деп бағалады. Анна Михайловна Панкратованың Алматыда болған жылдардағы (1941 жылдың күзі – 1943 жылдың ортасы) жан-жақты ғылыми-ұйымдастырушылық және зерттеушілік еңбегінің нәтижесі оның тікелей ғылыми жетекшілігімен екі жылға жетер-жетпес мерзімде жазылып, 1943 жылы Алматыда орыс тілінде жарық көрген «Қазақ ССР-інің тарихы. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін» («История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней») деген іргелі еңбек болды, (көлемі 43 баспа табак, 71-бет). Айтылмыш еңбек Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің сол кездегі идеология жөніндегі хатшысы Мұхаметжан Әбдіхалықов пен Анна Михайловна Панкратованың редакциясымен шықты. Сонымен қатар ол осы еңбектің негізгі авторларының бірі болды. Кітапты жазуға соғыс жылдарында Алматыда болған КСРО Ғылым академиясы Тарих институтының А.М. Панкратова бастаған қызметкерлері белгілі тарихшы, археолог және заңгер ғалымдар А.Н. Бернштам, М.П. Вяткин, Б.Д. Греков, Н.М. Дружинин, А.П. Кучкин, т.б. қазақстандық ғалымдар және жазушылар М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Е. Исмаилов, Б. Кенжебаев, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, С.Н. Покровский т.б. болды. Еңбектің жеке тарауларын редакциялауға академик Н. Сауранбаев, тарихшылар М.П. Вяткин, А.П. Кучкин т.б. тартылды. А. Панкратованың жетекшілігімен 1943 жылы Алматыда «Қазақ КСР-інің тарихы. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін» атты іргелі еңбек жарық көрді. Бұл еңбек КСРО құрамына енген одақтық республикалар тарихы бойынша тұңғыш ғылыми монография болды. 1943 жылға дейін Кеңес Одағы құрамындағы бірде-бір халықтың, бірде-бір республиканың тарихы зерттелмеген еді. Бұл еңбек кеңестік тарихнамада ұлтшылдық сипаты мен орыстарға қарсы бағытталған деп бағаланды, әсіресе Ермұқан Бекмахановтың авторлығымен жазылған Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысы тарихына арналған тарауларға байланысты. Монография Қазақстан тарихын ғылыми тұрғыда жүйелеудің алғашқы қадамы болды. Еңбекте Қазақстан тарихын дәуірлерге бөлу мәселесінде С.Ж. Асфендияровтың ғылыми тұжырымдамасы қолданылды, Қазақстанның Ресейге «өз еркімен қосылуы» туралы кеңестік

тұжырымнан бас тартылды, сондай-ақ қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары объективті түрде сипатталды. Дегенмен, бұл еңбек кеңестік билік тарапынан сынға ұшырады [5, 188 б.]. Оның ресми сарапшылары еңбекті «ұлтшылдық сарынға толы» деп бағалап, сталиндік сыйлық берілмеді.

Анна Панкратова мен Ермұхан Бекмаханов. А.М. Панкратова қазақ тарихшысы Ермұхан Бекмахановтың ғылымдағы қалыптасуына үлкен ықпал етті. Ол оның «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты еңбегін қорғап, ғылыми диссертацияларын жазуға көмектесті. Бірақ, 1950-жылдары басталған саяси қуғын-сүргін кезінде Е. Бекмаханов «ұлтшылдық идеяларды насихаттады» деген айыппен 25 жылға сотталды. А. Панкратова оны қорғау үшін жоғары билікке бірнеше рет хат жазып, оның ақталуына күш салды. 1954 жылы И. Сталин қайтыс болғаннан кейін Е. Бекмаханов толық ақталып шықты.

1957 жылы Ермұхан Бекмахановтың «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты іргелі еңбегі А. Панкратованың тікелей қолдауымен 30 баспа табақ көлемінде [6, 191] жарық көрді. Мәскеудегі «Наука» баспасынан жарық көрген бұл еңбек Е. Бекмахановтың ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесі болатын. Алайда, кеңестік идеологияға қайшы келгені үшін ол 1952 жылы қуғынға ұшырап, 25 жылға сотталған еді. Академик А. Панкратова Е. Бекмахановтың ғылыми және қоғамдық қызметін қалпына келтіру жолында шешуші рөл атқарды. Ол өзінің беделі мен ғылыми ортадағы ықпалын пайдаланып, Е. Бекмахановтың ісін қайта қаратуға және оның ақталуына бар күшін салды.

Бұл жағдай тек Ермұхан Бекмахановтың жеке тағдыры үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстан тарих ғылымы үшін де терең маңызға ие болды. Е. Бекмахановтың ғылыми қызметі мен оның «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты еңбегінің жариялануы қазақ тарихының жаңаша ашуға, әсіресе отарлық кезең мен оның салдарына қатысты зерттеулердің негізін қалауға жол ашты. Оның ғылыми еңбегі Қазақстанның Ресей империясына қосылу процесін, сонымен қатар ұлттық сананың қалыптасуын, ұлт-азаттық қозғалыстардың мәні мен маңызын объективті түрде сипаттауға мүмкіндік берді.

Тарихшы ғалым Ермұхан Бекмахановтың шығармашылығы кеңестік кезеңдегі катал идеологиялық қысым мен саяси қуғын-сүргін жағдайында өз орнын қайта қалпына келтіруді талап етті. Осы кезеңде ғылыми зерттеулердің еркіндігі шектеліп, ұлттық тарихтың шынайы бейнесін қалыптастыруда көптеген қиындықтар туындады. Дегенмен, Ермұхан Бекмаханов өзінің зерттеулерінде тарихи шындықты сақтауға тырысып, кеңестік тарихнаманың бұрмалаушылықтарына қарсы тұра білді.

А.М. Панкратова сияқты ғалымдардың қолдауымен оның еңбектері қайта жарияланып, ғылыми ортадағы беделі қалпына келтірілді. Бұл құбылыс Қазақстан тарихының зерттелуінде жаңа бағыттардың пайда болуына ықпал етіп, ұлт тарихы мен мәдениетінің толыққанды бейнесін қалыптастыру жолында маңызды қадам болды. Ермұхан Бекмаханов кеңестік идеология мен саяси қуғын-сүргінге қарамастан, өзінің ғылыми мұрасын сақтап қалды және оның зерттеулері Қазақстанның тарихын тануда және түсінуде жаңа әдіс-тәсілдер мен көзқарастардың қалыптасуына ықпал етті.

Қорытынды. Кеңес Нұрпейісұлы XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеуде маңызды рөл атқарған ғалымдардың бірі. Ол кеңестік кезеңде бұрмаланған тарихи оқиғаларды қайта қарап, ұлт зиялыларының шынайы бейнесін қалпына келтіруге ұмтылды. Оның зерттеулері мысалы, солардың ішінде, А.М. Панкратованың қазақ тарихын зерттеуге қосқан үлесін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Кеңес Нұрпейісұлы бұл ғалымның кеңестік идеологияға қарамастан, тарихи шындықты сақтап қалуға тырысқанын ерекше атап өтеді. Анна Панкратованың Қазақстан тарих ғылымына қосқан зор үлесін жан-жақты сипаттай отырып, ол тек ғалым ғана емес, сонымен қатар қазақ тарихшыларының қолдаушысы болғанын көрсетеді. Кеңес заманындағы идеологиялық қысымға қарамастан, Анна Панкратова тарихи ақиқатты сақтауға тырысып, Қазақстан тарихын жаңа ғылыми деңгейге көтерді. Оның есімі мен қызметі ғылыми әділеттілік, адалдық пен табандылықтың үлгісі ретінде тарихта қалды.

Анна Михайловна Панкратова тарихи объективтілікті сақтау үшін өз беделін пайдаланып, қазақ зиялыларын қорғауға тырысты. Оның 1943 жылғы «Қазақ КСР-інің тарихы» еңбегі Қазақстан тарихының дамуына ықпал етті және кейінгі зерттеулерге негіз болды.

Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми мұрасы Анна Панкратованың қызметін қайта бағалауға мүмкіндік берді. Ол кеңестік тарихнаманың ықпалында болғанымен, тарихи шындықтан аттап өте алмаған тұлға ретінде есімі тарихта қалды. Академик Анна Панкратова – тарих ғылымына адалдықтың символы, ал Кеңес Нұрпейісұлы – осы тарихи шындықты кейінгі ұрпаққа жеткізген ғалым.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дюсенова Н.К. Академик Кеңес Нұрпейіс және оның отан тарихының дамуына қосқан үлесі // Вестник. КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки» № 2 (41), 2014. - 210-213 бб.
2. Кеңес Нұрпейіс. Шығармалар жинағы / Құраст.: С.О. Смағұлова, Г.Ж. Өскембаева. - Алматы, 2015.

3. URL: <https://grad.ua/ru/istoriya-odessy/80564-istorik-borec.html> (29.01.2025 қаралған).

4. Кеңес Нұрпейіс. Шығармалар жинағы / Құраст.: С.О. Смағұлова, Г.Ж. Өскембаева. - Алматы, 2015.

5. Бұл да сонда.

6. Бұл да сонда.

СӨЗІ АТАЛЫ, БЕРГЕНІ БАҒАЛЫ – ҒАЛЫМ

Болат Сайлан

*тарих ғылымдарының докторы, профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

Ғылым жолында жүрген жаны жайсаң, өз ортасында абыройлы, ісі мен сөзі жарасып, кішіге үлгі, үлкенге құрмет танытып жүрген біліктілігі жоғары жандар аз емес. Артында өнегелі істер қалдырып, белгілі бір саланы мықты меңгеріп, өзі өмірден өтсе де еңбегі мен қызметі, айналасындағы адамдарға жасаған жақсылықтары мен жанына жақын тарта білетін жылылығы естен кетпейтін адамдар бар. Сондай келбетімен өмірде есте қалатын тұлғаның бірі, тарихшы ғалымдар арасынан танылып шыққан, ҚР ҰҒА-ның академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Кеңес Нұрпейіс еді.

Тарих ғылымының табалдырығын аттап, сол салада еңбек еткен ғалымдар аз емес. Бірақ солардың арасында есімімен ерекшеленіп, болмысымен бөлініп, жайдары жаймашуақ мінезімен менмұндайлап, тұлғалық қасиетімен таудай болып көрінетін бірден-бір ғалым осы Кеңес Нұрпейіс болатын.

Басқа да тарихшылар сияқты менде Кенағамен барынша араласып, шәкірт әрі інілік жолда көрген білгенім мен ойға түйгенімді айта кетуді жөн көрдім. КСРО-ның соңғы президенті М.Горбачевтің қайта құру саясаты қызып тұрған шақта, Ауған соғысынан (әскерден) келіп С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) тарих факультетіне оқуға түстім. Тарих факультетінің студенттік жылдары басталғаннан-ақ Кеңес Нұрпейіс есімін еститін болдық. Өйткені тарихшы мамандығын игеру үшін тек оқу емес, тарихшы ғалымдардың еңбектері мен есімдерінде білу қажет. Бірақ КСРО-ның жалауы желбіреп тұрған тұста отандық тарихшыларға қарағанда кеңестік тарихшылардың есімдері ерекшеленіп тұрды. Сөйтіп біз тарих факультетін бітіріп шыққанша КСРО-да ыдырап, Қазақстан тәуелсіздігін алды.

Мен конкурс бойынша Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің тарих факультетіне оқытушылық қызметке қабылдандым. Дәл осы кезден бастап академик Кеңес Нұрпейіспен көзбе-көз, бетпе-бет танысу басталды. Ғалым ағамыздың негізгі қызмет орны Шоқан Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының «Кеңес дәуіріндегі Қазақстан» бөлімінің меңгерушісі болғанымен, Қыздар университетінде көп жылдар дәріс оқыды.

Жаңа оқу жылы басталып, өзінің ырғағына түскен алғашқы күз айының бір күнінде кафедраға кірсем, мен қызмет атқаратын кафедраның меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Керейхан Аманжоловпен бірге бір кісі отыр екен. Екі ағаға да қол ұшымды беріп, сәлем саулық сұрастым. Сол-ақ екен К.Аманжолов маған өзінің қасында әңгімелесіп отырған ағаны таныстыруды бастады.

–Маған қарай отырып, мынау қасымда отырған ағаң белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісов болады деді. Естуің бар шығар тарихшысың ғой деп сұрады.

–Мен лезде, иа деп жауап бердім.

–Сөзін әрі қарай жалғастырған Керағаң (Керейхан Рақымжанұлы), Кеңес Нұрпейістің ғылыми атақтары мен оның тарих ғылымына қосқан үлесі туралы біраз тоқталды. Ол кісінің осы кафедрада сағаты бар екенін және қазақ қыздарына аптасына бір-екі рет келіп дәріс оқитынын айтты. Сөйтті де солдат сияқты алдарында қасқайып тыңдап тұрған мені таныстырды. Мені жаңадан оқытушылық қызметке алғанын және менің екі жыл Ауған соғысында болып қайтқанымды да қосып айтты. Өйткені Керағаң әскери тақырыпты көп зерттеген және отставкадағы полковник болатын.

–Менің байқағаным Кенаға (Кеңес Нұрпейісұлы) бәрін байыппен тыңдап отырды. Таныстыру біткеннен кейін ол кісі оқытушылық қызметпен бір жақты кетіп қалмай, ғылыммен айналысу керектігін ескертті. Қазақ жастарының тың тақырыптар алып, ғылыми диссертация жазуы керектігін жеткізді. КСРО-ның күйреуінен кейін отандық тарихта тұнып жатқан тақырыптар көп екенін, солардың бірін алып, ғылыми зерттеу жүргізіп, жұмыс жазу қажет деген ой салды. Осылайша ол кісімен алғашқы күннен-ақ ғылымға деген бағыт пайда болды. Ал адами тұрғыдан келгенде мені жас немесе ғылыми дәрежесі жоқ оқытушы ретінде емес, қазақи ағалық қасиетімен қабыл алды. Сөйтіп, апта сайын ол кісінің жүзін көріп, ақылын тыңдап, әңгімелесу әдетке айналды.

Керейхан Аманжоловтың ұсынысымен кандидаттық диссертация тақырыбым белгілі болды. Ол тақырыпты Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтында бекітілді. Ғылыми жетекшім болып, кафедрамыздың меңгерушісі тарих ғылымдарының докторы, профессор Аманжолов Керейхан Рақымжанұлы тағайындалды. Осы институтта «Кеңестік дәуірдегі Қазақстан» бөлімінің меңгерушісі Кеңес аға тақырыбымызды құптады. Өйткені тақырыбым кеңестік кезеңнен болатын. Оған қоса бұл кісі кейбір көкелеріміз сияқты жатырқап қарауды білмеді. Менің қайдан келгенімді, қандай адам екенімді білмесе де өзінің ағалық, ізгілік қасиетімен тез баулап алды. Оған риза болған мен Кенағаның көңілінен шыға аламын-ау деген оймен әрқашан алдын кесіп өтпей, тек інілік ізеттілік көрсетумен жүрдім. Бұл жағдай бізді онан әрі жақындата түсті.

Кеңес ағамыздың маған кандидаттық диссертациямды қорғаудағы қолғабысын айта кетейін. Бір күні таңертеңгі 8.30-да басталатын сабағым ертерек барып қалдым. Уақыт ерте болғандықтан оқу ғимаратының екінші қабатының дәлізінде бірен-саран оқытушылар мен студенттер ғана келіп жатты. Ал кафедраның жанында қолында папкасы бар Кеңес ағамыздың тұрғанын байқадым. Лезде шауып барып, қолын алып, хал-ахуалын сұрадым. Сол кезде жылы шырайы қай уақытта да адамды жатырқатпайтын Кенаға маған мынадай ақылын айтты.

– Болат бауырым. Неге кандидаттық диссертацияңды қорғауға шықпай жүрсің. Мен сенің жариялаған біраз мақалаларыңды оқыдым. Сол мақалаларыңа қарағанда бір кандидаттық диссертация жұмысы шығады деп ойлаймын деді.

– Іштей қуанып кеткен мен қай диссертациялық кеңеске барарымды білмей жүргенімді айттым.

– Сонда Кенаға ойланып тұрып, Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтында диссертациялық кеңес бар, сонда келсең болады деді. Сөйтіп, сабақ уақыты басталып, екеуміз екі аудиторияға дәріс оқуға кіріп кеттік.

Кенағаның маған берген ақылы мен кеңесі мені тыным таптырмады. Қысқа уақыт ішінде жұмыстарымды жинақтап Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтына таңертеңмен тартып отырдым. «Кеңестік дәуірдегі Қазақстан» бөлімі орналасқан 3-қабатқа көтерілдім. Кірсем бөлім меңгерушісі Кенаға орнында отыр екен қуанып кеттім. Ол кісі қолымдағы компьютермен теріліп, ретке келтірілген жұмысымды біраз уақыт ақтарып, институт директорына кіріп көрсет деді. Бұл кезде институт директоры ҚР ҰҒА-ның академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Қозыбаев Манаш Қабашұлы еді. Ол кісінің кабинеті 2-қабатта болғандықтан, төмен түсіп қабылдау бөлмесіне келдім. Академикке кіру қалай болады деген ой тыным бермейді. Сөйтіп, қобалжып ойланып отырғанда директордың қабылдау бөлмесіндегі хатшы қыз кіріңіз деді. Директордың алдынан бірақ шықтым. Сәлем беріп болған соң, қай оқу орнынан келгенімді айтып, алдымен өзімді таныстырдым. Артынан келген шаруамды айтып, қолымдағы жұмысымды бердім. Академик Манаш Қабашұлы ағамыз жұмысты біраз ақтарды. Сосын жұмыстың көрінісі жаман емес, менімен жүр деп кабинетінен шықты. Қайда барарын білмеймін ілесіп келемін. Қайтадан 3-қабатқа көтерілдік. «Кеңестік дәуірдегі Қазақстан» бөлімінің меңгерушісі Кенаға отыратын бөлмеге келді. Сөйтіп, Кеңес ағаға былай деді.

– Мына азаматтың жазған ғылыми жұмысы Кеңестік дәуірден екен. Жұмыс жаман емес көрінеді. Осы жұмысты мамандарға беріп, оқыт. Егер дұрыс болып жатса, мәжіліс өткізіп талқыландар. Талапқа сай келіп жатса қорғау үшін диссертациялық кеңеске шығарыңдар деп, академик ағамыз кабинетіне кері кетті. Ол кісінің директор болса да ешкімді өзіне шақырмай, өзі келгеніне мен таң қалдым. Ішімнен халқымыздың «ұлық болсаң, кішік бол» деген сөзі жанымда сайрап тұрды.

– Хош делік, сонымен қайта Кенағаның алдынан шықтым. Ол кісі жұмысты 3 дана шығарып әкелуімді және мамандарға оқуға беретінін айтты. Мен тез арадағы ағамыздың айтқанына келістім және қысқа уақытта әкеліп бердім.

Сөйтіп мені 1 айдан кейін мәжілісіне шақырды. Сөйтсем менің жазған жұмысымда талқыланады екен. Мәжілісте менің жұмысымды оқығандардың бәріне болмаса да біріне тоқталайын. Ол кісі әскери тарихтың маманы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Төлтай Балақаев еді. Т.Балақаев ағамыз алдымен жұмыстағы кейбір кемшіліктерге тоқталды, әсіресе әскери терминдердің орысша емес, қазақша балама атауларын көрсетуімді ескертті. Сөйтіп, кемшіліктерді тез түзетіп, мәжіліс қорғауға ұсынуға болады деген шешім шығарды.

Жалпы кандидаттық диссертация 1998 жылы 28 сәуірде Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының диссертациялық кеңесінде қорғалды. Қорғау өткен соң Кенаға: «Сен мұнымен тоқтап қалма, докторлық диссертация жазуға тырыс, ғылым жолы жеңіл болмағанымен оған ұмтылу керек. Ауған соғысында көріп қайттың, тек алға жылжуға өзіңді жұмылдыр. Қажет болса ғылыми кеңесшің болуға да дайынмын» – деп, бұл жолы тағы да мені алға қарай жылжуға жігерлендірді.

«Жақсы сөз – жарым ырыс» – деп атам қазақ бекер айтпаған екен. Кандидаттық диссертациядан кейін, докторлық тақырып таңдау мен оны бекітіру мәселесі тұрды. Күндердің күнінде Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің тарих факультетінде жүргенде Кенаға осы мәселе туралы сөз қозғады. Мен бір-екі тақырып ойымда жүргенін айттым. Ол кісі мені тарих институтына келіп кетуге

шақырды. Мен бардым. Сөйтіп Кенаға мен ақылдаса отырып докторлық диссертация тақырыбын талқылап, біреуіне тоқтадық. Ол тақырып институтта бекітілді. Ғылыми кеңесші болып Кеңес Нұрпейісұлы тағайындалды. Сөйтіп, Кенағаның кеңесшілігімен докторлық диссертация үшін материал жинауға және жазуға кірісіп кеттім. Ғылыми кеңесшімнің білгірлігі, ұстамдылығы мен көрегенділігі мені алға қарай жылжуға итермеледі. Ғылыми жұмыс туралы Кенағамен кеңескен сайын, жаңа бір тұжырымдарға келіп, жұмыстың ілгері жылжуына септігін тигізді.

Осылайша жұмысымыз жүріп жатқан айлардың бірінде Кенаға науқастана бастады. Бірақ оңалып кетер деген оймен көңіл сұрап, жаман ой ойламадым. Жаман айтпай жақсы жоқ демекші Кенағаның жағдайы күннен-күнге ауырлап, аза бастады. Ағамыздың жан-жары Мәриям апайды уайым қысты. Мәриям апайға басу айтып, ағамыз әлі-ақ аяқтанып кетеді деп жұбатып жүрдім. Бірақ ауру барған сайын ағамызды жүдетіп, ақыры арамыздан алып кетті. Тарих ғылымдары тарландарының бірі саналатын ағамыздың, әрі ғылыми кеңесшімнің арамыздан кетуі маған қатты батты. Әрбір бейсенбі сайын ағамыздың үйіне барып, Мәриям апайдың алдында құран бағыштап отырдым. Қолымнан келгені осы ғана болды.

Ғылыми кеңесшімнің көзі тірісінде докторлық диссертациямды қорғай алмаған мен, қолбасшысынан айрылған жауынгердей қиналыста қалдым. Бірақ осындай сәтсіз кезеңде қол ұшын созып, тақырыбымды тоқтатпауыма және жалықпай жалғастыруыма жігер берген тарих ғылымдарының докторы, профессор Сыдықов Ерлан Бәтгашұлы болды. Ғылым саласының талабы бойынша Сыдықов Е.Б. жаңа ғылыми кеңесшім болып тағайындалып, әрі қарай жұмысымның жылжуына жетекшілік етті. Сөйтіп ғылыми кеңесшімнің кеңесімен және ұстаздығымен докторлық диссертациям жазылып бітіп, 2010 жылы табысты қорғалды.

Академик Кеңес Нұрпейісұлы тек ғалым емес, ұлағатты ұстаз болды. Ол кісінің қамқорлығымен қаншама тарихшыларымыз докторлық және кандидаттық диссертацияларын қоғады. Профессор ретінде К.Н.Нұрпейіс көп жылдан бері Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің тарих факультетінде дәріс оқыды. Ғалымнан тәлім алған шәкірттері тәуелсіз Қазақстанның ғылым және білім саласында елімізді өркендету жолында аянбай еңбек етуде. Ол кісі дайындаған он бір ғылым докторы мен 40-тан аса ғылым кандидаттарын, оған қоса ғылым мен білім саласын басқарып, ғылыми-зерттеу институттарының директорлығы, жоғары оқу орындарының ректорлығы қызметінде жүрген шәкірттері барын айтсақ та жеткілікті. Саясатпен айналысып, елге басшылық жасау жолында жүргендері де бір шоғыр. Ағамыздың ғылыми кеңесшілігімен докторлық қорғағандар қатарында, тарих ғылымдарының докторлары Т.Омарбеков, Б.Аяған, Қ.Ахметов, С.Смағұлова, ал жетекшілігімен тарих ғылымдарының кандидаттары Г.Дадабаева, Г.Өскебаева, Р.Нұрмағанбетова Р.Сариева және т.б. атап өтуге болады.

К.Н.Нұрпейіс бірнеше жыл Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының докторлық диссертациялар қорғау жөніндегі Диссертациялық кеңесінің төрағасы болды, осы кеңестің және Қазақстан тарихы бойынша ғылыми-проблемалық кеңестің мүшесі болды. 1992-1996 ж.ж. Ол Жоғарғы аттестациялық комитеттің тарих ғылымдары бойынша сараптау кеңесінің төрағасы болды.

Академик К.Н. Нұрпейістің Отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі жоғары бағаланды. 1983 ж. Мемлекеттік сыйлықтың иегері атанды, 1989 ж. Ұлттық Ғылым академиясының мүшесі, 2003 жылы толық мүшесі (академигі) болып сайланды. 1995 ж. ғалым «Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің үздігі» белгісімен марапатталды. Осы жылы оның «Алаш һәм Алашорда» атты кезекті монографиясы жарыққа шықты (Алматы, 1995). Ғалымның «Алаш һәм Алашорда» еңбегі тәуелсіздігіміздің бастапқы жылдары «Алаш және Алашорда» туралы ақпарат беретін алғашқы көлемді еңбек болып қана қойған жоқ, осы саланы зерттеуші зерттеушілер мен ғалымдар үшін үлкен бөгетті бұзған күшпей әсер етті. Оқырмандарын жаңа деректермен сусындандырған құндылығы күшті кітап болды. 1997 ж. ол Әлеуметтік академияның толық мүшесі (академигі) болып сайланды. 1998 ж. К.Н. Нұрпейіске «Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері» құрметті атағы берілді. Ғалымның ғылым мен білімге сіңірген зор еңбегі мемлекет тарапынан еленіп, үлкен марапатқа ие болды. 40-тан асқан шағында Мемлекеттік сыйлық алып, 60-тан асқан шағында «Парасат» орденімен марапатталды. «Ғылым қайраткері» номинациясы бойынша жылдың «Алтын адамы» аталды.

Қорытындылай айтқанда, белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз, академик Кеңес Нұрпейісұлы кішіге үлгі, шәкіртке ұстаз, қиналғанға қамқоршы, ізденушіге ізгілігін таныта білген ардақты азамат еді. Жылы шырайлы жүзімен кез келгенді жанына жақын тартатын, салмақты салиқалы сөзімен барлығын баули алатын, ағалық ақ қасиетімен қашанда жылы шуағын шаша білетін ерекше адам болатын. Биыл ағамыз арамызда болғанда 85 жасқа толып, басқаны айтпағанда шәкіттерінің шаттығына бөленіп, бір маркайып қалар еді. Өзі өмірден өткенмен, көзі өмірден кетпейтініне сенеміз. Халқымызда «Жақсының аты, ғалымның хаты» өлмейді деген қанатты сөз бар. Академик К.Н. Нұрпейістің артынан қалдырған ұстаздық және мол ғылыми мұралары осының айқын дәлелі. Оның ғылым жолындағы төккен тері мен атқарған ерен еңбегі, ізденісте болған тарихшы ғалымдар мен шәкірттеріне шашқан шуағы ешқашан ұмытылмайды.

АДАМИ ҚАСИЕТІ БИІК, ЖАН ДҮНИЕСІ НҮРҒА ТОЛЫ КЕҢЕС АҒА**Ахметова Жанат Куандыковна***тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.**Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті**(Алматы, Қазақстан)*

Қазақ халқының ұлт зиялысы, адами қасиеті мен жан дүниесі нұрға толған, шәкірттеріне ұлағатты ұстаз бола білген, қаламы ұшынан ақиқат пен терең ойлары асқан ардақты азамат, Отан тарихының күрделі мәселелерін терең зерттеген және өзіндік ерекше із қалдырған ғалым, академик Кеңес Нұрпейісұлының туғанына биыл 90 жыл толады екен... Өзінің артында өлмейтұғын мол мұра қалдырған ғалымның ғылыми еңбектері мен еліне істеген адал қызметін жан-жақты зерттеу және оны болашақ ұрпақтың санасына сіңіру қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің қатарында десек қателеспеген болар едік. Өйткені К.Нұрпейісұлының бойындағы білімі мен қабілетін қоса алғанда, Отандық тарихтың дамуына қосқан жеке тұлғалық қасиеті де тарихи таным тұрғысындағы өзекті мәселе болып табылады.

Енді, мен Кеңес ағамен қалай таныс болдым, қалай шәкірті атандым соған тоқтала кетсем, алғаш рет Кеңес ағаны мен 1995 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Тарих факультетін тәмамдар алдындағы мемлекеттік емтиханда көрген болатынмын. Ағай сол емтиханның комиссиясының төрағасы болып келді. Бойшаң келген, келбеті сұлу, жүзі жарқын Кеңес ағайға қарап: «...Қандай керемет кісі, қандай білімді, осындай ғалымның шәкірті болсақ...» - деп армандаған едік. Армандар орындалады демекші, тура 10 жылдан кейін, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтына ізденуші болып тіркелдім, ал жетекшілікке академик Кеңес Нұрпейісұлын тағайындады. Өйткені, мен зерттеуге кіріскен кандидаттық диссертация тақырыбы ағай басшылыққа алып отырған Қазақстанның кеңестік дәуіріне қарасты, толығырақ айтсам, «Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің Түркістандық кезеңі (1917-1920 жж.)» деп аталады. Менің бұл тақырыпқа деген қызығушылығым университет қабырғасында жүрген кезімде ашылып, дипломымның тақырыбына айналды. Сонымен, университетті тәмамдағаннан кейін, осы тақырыпты тереңірек зерттеуге Кеңес ағайдың жетекшілігімен кіріскен болатынмын. Тақырып таңдау барысында тұлғатанушы ретінде Кеңес ағайдың бағыт беруі мен үшін өте маңызды болды.

Диссертация тақырыбым өте қызықты, әрі өзекті тақырыптардың қатарында болды. Мұстафа Шоқайдың эмиграцияға кеткенге дейінгі өмірі, қоғамдық-саяси қызметі заман талабына сай қайта зерттеуді талап етті. Өйткені, өздеріңізге белгілі еліміз тәуелсіздік алғанға дейін тұлғаның өмірі, қоғамдық қызметі бұрмаланып жазылып, дәлірек айтсақ, «Отанын сатқан опасыз», «Халық жауы» ретінде танылып, теріс пікірлер айтылды. Сондықтан да, Кеңес ағайдың жетекшілігімен бұл тақырыпты зерттеу, дәріптеу қызығушылықты одан әрі тереңдете түсті. Ағайдың талапшылдығы, табандылығы, белсенділігі осы тақырыпты алып шығуға көп көмегін тигізді. Әсіресе, кезінде Иманғали Тасмағамбетов премьер министр болып тұрған кезінде алдыртқан Франция мемлекетінің астанасы Париж қаласындағы Шығыс тілдер және өркениеттер институтының кітапханасында сақталған Мұстафа Шоқайдың жеке мұрағатындағы құжаттар (10 папкалы микрофильмер) диссертациялық жұмыстың құндылығын арттырды десек қателеспейтін шығармыз. Өйткені, ондағы француз, шағатай, орыс тілдерінде жазылған құжаттар М.Шоқайдың еуропалық әртүрлі басылымдарда жарық көрген шығармашылық мұралары болып табылады. Кеңес ағайдың жетекшілігімен бұл құндылығы зор деректерді алғашқылардың бірі болып, ғылыми айналымға енгізген болатынбыз. Ондағы өзекті тақырыптардың қатарындағы Кеңес үкіметінің қазақ халқы үшін жүргізген саясаты, Түркістан автономиясы мәселелері, қос төңкеріс кезіндегі қазақ халқының әлеуметтік, саяси жағыдайы, ұлт зиялыларының халқы үшін атқарған қызметтері жайлы деректердің маңыздылығын зерттеу жұмысымызға арқау еттік.

Диссертация жазу барысында Кеңес ағайдың өзінің еңбектерінен де құнды деректер пайдаланылды. Әсіресе, диссертацияның «Мұстафа Шоқай және Алашорда» атты тарауында, ағайдың «Алаш һәм Алашорда» [1] атты еңбегі кеңінен пайдаланылды. Бұл еңбек негізі тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқылардың бірі болып, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметі, Алаш зиялыларының қоғамдық қызметтері шынайы, мұрағаттық деректерге сүйеніп, жазылған құнды еңбектердің бірі болып табылады. Бұл еңбектің құндылығы жалғасып, білім орындарында, әсіресе жоғары оқу орындарының пәндерінде де кеңінен пайдаланып келеді. Мысалы, өзім жұмыс жасайтын Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің, «Тарих» білім беру бағдарламасының ғылыми (6В02201-Тарих) бағыты бойынша білім алатын студенттерге бұрын «Алаш қозғалысы», қазір «Ұлттық элита және ұлт мәселесі» деген пәндерде Алаш зиялыларының идеологиялық мақсаттары мен атқарған қызметтері айқын көрсетілген.

Көрнекті ғалым К.Нұрпейісұлы «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде мұрағаттық деректерді пайдалана отырып, көп ізденіп, халқымыздың қамын ойлап жандарын қиған асыл азаматтарына таңылған жаланы ақтауға ұмтылған және қазақ тарихының күрделі мәселелерін, атап айтсақ XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын, қос революция кезіндегі Алаш жетекшілік еткен Қазақ автономиясының трихын объективті зерттеуге тырысқан. Сонымен қатар бұл еңбекте ең алдымен Алаш ұғымымен байланысты бірнеше қырларын көрсете білді. Мысалы, ең алдымен партияның Алаш болып аталып, саяси сахнаға шығуы, екіншіден автономияның Алаш атанып, мемлекеттік құрылым ретінде құрылуы, үшіншіден Алашорда үкіметінің мақсат-міндеттері мен іс-әрекеттері қарастырылған.

Академик Кеңес Нұрпейісұлы бүкіл саналы ғұмырын қазақ халқының ғылымы мен білімінің дамуына сүбелі үлес қосты десек артық айтқан болмас едік. Өйткені, ғұмырының соңына дейін ҚР ҰҒА жанындағы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтында кіші ғылыми қызметкерден бастап, академик дәрежесіне дейін қызмет атқарды. Көптеген құнды еңбектер жариялап, шәкірттер тәрбиелеуге де өз үлесін қосты. Ол кісінің жетекшілігімен докторлық, кандидаттық диссертациялар қорғалып, қазіргі таңда Қазақстанның түпкір-түпкірінде Кеңес Нұрпейісұлынан алған білімдерін жалғастырып, еңбек етуде. Сонымен қатар, 1973 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін әуелі қазіргі әл-Фараби атындағы ұлттық университетінде, кейініректе қазақтың киелі шаңырағына айналған Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінде профессорлық қызмет атқарып, білім алушыларға өз Отанының тарихын білуге, құрметтеуге септігін тигізді. Қазіргі таңда ұлағатты ұстазды дәріптеп, құрметтеп, осы Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті мен Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бірігуімен, 2010 жылдан бері жыл сайын «Нұрпейіс оқулары» шеңберіндегі ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция ұымдастырылып, алыс-жақын шет елдерден ғалымдар келіп, баяндамаларын жасап, ол баяндамалар баспадан жинақ болып шығып отырады [2]. Биылғы жылғы конференция Кеңес ағамыздың 90 жылдығына орай ұйымдастырылып отыр.

Кеңес ағайдың адамгершілік қасиеті таудай болатын. Үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсете білетін қасиеті де ерекше. Алдына келген адамның көңіліне қарау - үлкен имандылықтың белгісі дегендей, ағайдың тұла бойындағы осындай қасиеті де өте жоғары болатын. Ағайдың өз аузынан естігенім бойынша, жастайынан Кеңестік содыр саясаттың зардабын шегіп, небәрі екі жастан енді асқан шағында әкесін «Халық жауы» деп айыптап әкетеді. Көп ұзамай анасынан айырылып, жетім қалып, балалар үйінде тәрбиеленуге беріледі. Осындай тағдырдың тәлкегін көрген Кеңес аға өзінің ұстанымы мен табандылығының арқасында білімнің шыңына жете білген. Осы орайда Кеңес ағайдың інісі, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті Талдыбек Нұрпейістің мынадай сөздерін келтіре кетейік: «... К.Нұрпейісұлы ата-анасынан ерте айырылып, жастайынан тағдыр таукіметін тартқанына қарамастан оның алдына қойған мақсатына жетудегі талпынысы, білімге деген құштарлығы, ізденімпаздығы секілді жағымды қасиеттері жас ұрпаққа үлгі-өнеге болары сөзсіз...» [3,31]. Шынында да, Кеңес ағай өмірдің ащысын да, тәттісін де ерте сезініп, бойындағы бала қасиеттер, бара-бара дана қасиеттерге ұласып, алдына мақсат қойып, сол мақсатқа жету үшін, академик дәрежесіне дейін көтерілу үшін қаншама тер төкті десеңізші.

Кеңес ағай өте көпшіл кісі болатын. Жазған жұмысымды көрсетейін деп үйіне бара қалсам, үнемі қонақтар болатын. Түрлі салалардың ғұламалары жиналып, әртүрлі тақырыптарда қызықты дискуссиялар құратын. Біз үшін ол кісілердің әңгімелерін тыңдап отырудың өзі бір ғанибет болатын.

Кеңес ағайдың жары Мария апайдың ақ дастарханы қашанда кеңге жайылып, түрлі, дәмді тағамдарға толы болатын. Әсіресе, жылқының асылған еті мен жылқының сорпасына жасалған жұмсақ бауырсағы тіл үйретін. Мария апай тамақ жасау жөнінде өз рецептерімен бөлісіп, бауырсақты өйістіп, еттің сорпасына илесең, дәмді, әрі жұмсақ болады деп үйрететін.

Ағайдан естіген әңгімемді айта кетейін, негізінде Кеңес ағайдың туылған күні халықаралық әйелдер күнімен тұспа-тұс келген екен, яғни 8-ші наурызбен. Бірақ әйелдердің мейрамымен таласпай-ақ қояйын деп, ағай өзінің туылған күнін 15-ші наурызға ауыстырған екен. Осыдан біз ағайдың даналығын көре отырып, әйел затына деген құрметін, сүйіспеншілігін байқауға болады.

Жан дүниесі нұрға толған Кеңес Нұрпейісұлының шәкірттеріне берген білімі мен тәрбиесі теңдесі жоқ дүние. Өйткені атам қазақ айтқандай: «Тәрбиемен берілген білім – өлшеуі жоқ қазына...» демекші, бойында адами қасиеті биік Кеңес ағайдың берген ілімі мен білімі ізінен ерген шәкірттері үшін баға жетпес байлық екені рас. Сондықтан да, мен Кеңес ағайдың шәкірті болғанымды үнемі мақтанышпен, құрметпен айтып жүремін. Ол - менің басыма қонған бақ деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Нұрпейісов К. *АлашһәмАлашорда*. – Алматы: Ататек, 1995.

2.«Дүниежүзі тарихы: зерттеу және оқыту мәселелері» атты «Нұрпейіс оқулары» шеңберіндегі ҚР ҰҒА академигі Нұрпейіс Кеңес Нұрпейісұлының 75- жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы қ., 12 наурыз 2010 ж.

3үКеңес Нұрпейісұлы. *Өнегелі өмір*. –Алматы. Қазақ университеті, 2021.-384 б.

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕ КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ- МҰСЫЛМАНДЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ЖЕҢІСКЕ ҰШЫРАУЫ

Жубанышов Берик Темирханович

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

«Тарих» кафедрасының Бағдарлама көшбасшысы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

1917 жылы 25 қазанда Петроградта болған төңкерістің нәтижесінде билік басына В.И.Ленин бастаған большевиктер келеді. Олар елдегі аса күрделі жағдайды мұқият бағалап, мемлекеттік дағдарыс пен өнеркәсіптік тоқырауды және жоқшылық пен күйзелушілікті өз мүдделеріне шебер пайдалана білді. Ресейде басталған қарулы көтеріліс елдің аса ірі қалалары мен өнеркәсіпті орталықтарымен қатар шеткері аймақтарға да тез тарады. Кеңес өкіметі Қазақстанның әр аймақтарында әртүрлі уақытта орнатылды.

1917 жылы 27 қазан күні Ташкентте жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің мәжілісі өтіп, онда қарулы көтеріліске шығу туралы шешім қабылданып, қарулы көтеріліске басшылық ететін революциялық комитет құрылды. осы мәжілістің шешіміне сәйкес 28 қазан күні қаруланған жұмысшылар мен жұмысшы-солдат депутаттар кеңесін қолдаған өкімет әскерлері көтеріліске шығып, төрт күн бойы Ташкент қаласында ұрыс жүргізеді. Нәтижесінде қантөгіске ұласқан көтеріліс жеңіске жетіп, бас комиссар П.А. Коровниченко мен Түркістан комитетінің бірқатар мүшелері тұтқындалады. 1 қарашада Ташкент қаласында Кеңес өкіметі орнады деп жарияланады. Сол күні өлкелік жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі мен Әскери кеңес өлке тұрғындарына қаладағы билік жұмысшы-солдат депутаттары қолында болатындығын жариялайды (Өзіретбергенова, 2004:100).

Бірақ қаладағы ұлттық демократиялық күштер жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің Ташкенттегі төңкерісіне бірден қарсы шықты. Мұсылмандық ұйымдардың жетекшілері мен белсенді мүшелері мұсылман халықтары атынан кеңестердің билікті күшпен тартып алуына ашық наразылық танытып, «өлкедегі билік Түркістан комитетінің мүшелері – Шкапский, Тынышбаев, Иванов және Шоқай қолында болуы тиіс» деп мәлімдеді (Тамаев, 1917). Дегенмен 1917 жылы 2 қарашада өлкелік жұмысшы-солдат депутаттар кеңесі Түркістан өлкелік атқару комитетін құру туралы шешім қабылдайды. 9 адамнан тұратын бұл комитетке жергілікті халықтың кеңесі мен өлке мұсылмандарының орталық кеңесінен екі-ақ өкіл кіретін болып шешіледі. Сондай-ақ Түркістан өлкелік атқару комитеті 15 қарашада демократиялық ұйымдар мен қалалық думалардың бірлескен өлкелік съезі өтетіндігі, онда билік мәселесі қаралатынын жайында хабар таратады. Міне осыған байланысты өлкедегі барлық мұсылман ұйымдар бұл съезге әзірлік жұмысын жүргізу керектігін ескере отырып, өзара бірлескен кеңесін өткізудің қажеттігі туралы мәселе көтереді (Садыков, 1994:24).

Кеңес қараша айының 12-15 аралығында Ташкент қаласында өтіп, оған Түркістан өлкесі мұсылмандары орталық кеңесінің төрағасы М.Шоқай да қатысады. Кеңеске С.Лапин төрағалық жасап, күн тәртібіне өлкедегі билікті ұйымдастыру жайын қарастыруды басты мәселе етіп қояды. Сонымен қатар делегаттар кеңесті Түркістан өлкесі мұсылмандарының III съезі деп атау жөнінде шешім қабылдайды.

Осылайша, съезд мәртебесін иеленген Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық ұйымдардың кеңесінде алдымен өлкеде қалыптасып отырған ахуал, яғни, жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің өлке мұсылмандарының санаспай төңкеріс нәтижесінде билікті алуы талқыланады. Бұл мәселе бойынша сөз алған М.Шоқай жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің күшпен билікті тартып алуын мұсылмандар мүддесін аяқ асты етушілік деп бағалап, мұсылмандарды большевиктермен ымыраға келмеуге, оларды тізгінге алатын басқару жүйесін құруға шақырады (Исхаков, 2003:101).

Бірақ та «Шуро-и-уламо» ұйымының мүшелері М.Шоқайдың ұсынысын қолдау көрсетпейді. Олар өлкедегі билікке қол жеткізу үшін жұмысшы-солдат депутаттары кеңесімен, большевиктермен мұсылмандар белгілі дәрежеде ымыраға келу қажет деп, жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің өлкелік III съезіне мұсылмандардың өкілдерін жібергеніміз дұрыс деген пікірлерін білдіреді. Бұл ұсынысқа делегаттардың көпшілігі өз дауыстарын бергеннен кейін, жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің III өлкелік съезіне қатысу үшін 5 кісі сайланады. 1917 жылы 15 қарашада Ташкентте жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің өлкелік III съезі басталып, оған мұсылмандардың атынан С.Лапин бастаған 5 өкіл қатысады. Съезде негізінен саны жағынан солшыл эсерлер мен большевиктер

фракциясы басымдылық танытады (Наша газета, 1917). Съездің күн тәртібінде өлкелік билікті ұйымдастыру, жергілікті билік орындарын құру және Құрылтай жиналысына сайлау секілді мәселелер қойылды. Осы съезде мұсылмандар атынан сөз алған С.Лапин өлкедегі билікті ұйымдастыру жайында қабылданған қаулы жариялай отырып, құрылатын өлкелік үкіметтегі орынның төрттен үш бөлігі мұсылмандардың үлесіне тию керектігін талап етіп: «Мұсылмандар өзін-өзі билеу құқығына сүйене отырып, бар билікті өз қолына алуға болар еді, бірақ өлкенің мұсылман емес тұрғындарына да билікте орын қалдыруға ұйғарды... Билік мәселесінде мұсылмандардың өзіндік ұстанымдары бар. Ол Құран мен шариат ережелеріне негізделген жол болғандықтан мұсылмандар бірде бір орыс партиясына қосыда алмайды. Бірақ мұсылмандар халықтық ұйымдарға сүйеніп, Құрылтай жиналысына жеткеретін билікті қолдайды. Мұсылмандар орыс революциясының халықтардың өзін-өзі билеуін қамтамасыз ететіндігі уәдесіне сенім артады», -деп мәлімдеп, өзінің талаптарының Ресей Республикасы халық Комиссарлары кеңесі 1917 жылы 2 қарашада жарияланған «Ресей халықтарының құқықтары туралы декларациясына» еш қайшы келмейтіндігін, қайта онымен толық үйлесетіндігін алға тартып, делегаттарды өзінің пікірін қолдауға шақырған еді (ӨР ОММ, 39:4).

С.Лапиннің мұндай мәлімдемесіне большевиктер мен солшыл эсерлер партиясының мүшелері бірдей қарсы шығып, Түркістан өлкесі мұсылмандарының Қазан төңкерісіне ешқандай қатысты болмағанын, керісінше оған қарсы шыққанын тілге тиек етіп, мұсылмандардың жаңа билікті құруға қатысы болмау керек деген пікірлерін білдіреді. Осындай пікірталастардан кейін съезде большевиктер Түркістан автономиясы республикасын құруды ұсынып, көпшіліктің дауыс беру нәтижесінде қабылданады. Онда жоғарғы билік Түркістан өлкесінің Халық комиссарлары кеңесі деп аталатындығы және оған меньшевиктер мен оңшыл эсерлердің, сондай-ақ жергілікті халықтың өкілдері кіргізілмейтіндігі аталып көрсетілді. Қабылданған қаулыда Түркістан өлкесі халық комиссарлары кеңесіне жергілікті халықтардың өкілдерінің кіргізілмеуі себебі былайша түсіндіріледі: «Мұсылмандарды қазіргі уақытта өлкедегі революциялық жоғары билікке тарту тиімсіз, өйткені түземдік тұрғындардың жұмысшы-солдат және шаруалар депутаттары өкіметіне деген көзқарасы айқындала қойған жоқ, оның үстіне қолдауға ие болатындай түземдік тұрғындар арасында пролетарлық таптық ұйымдар да жоқ» (Қойгелдиев, 1995:341).

Сөйтіп, съезд Түркістан өлкесінде кеңес билігінің орнағанын, өлкедегі биліктің соның қолына өтетіндігін мәлімдеді. Бірақ 14 адамнан тұрған бұл үкіметтің құрамында жергілікті мұсылман халықтарынан бірде-бір өкіл болмады. Бұл іс жүзінде жергілікті халықтың өзін-өзі басқару құқығын мойындамаудың және жаңа орнаған билік басшыларының ұлыдержавалық шовинистік көзқарас тұтқынында екендігінің айқын көрінісі болатын. Шын мәнінде сол кезге дейін отарлық езгінің тауқыметін тартып келген жергілікті халықтың намысына тиерлік шешім қабылдай отырып, Ташкенттегі жаңа билік басшылары В.И.Ленин мен Орталық Халық комиссарлар кеңесіне арнайы жолдаған жеделхатында өздерінің негізгі міндеті орталықтың барлық нұсқауларын өмірге енгізіп отыру екендігін мәлімдеп, соған байланысты орталықты, «бізден толық қолдай таба аласыздар» деп сендірді (Сафаров, 1996:71).

Кеңестердің өлкелік III съезінде С.Лапиннің өлкелік билікті ұйымдастырудағы ұсынысы ескерусіз қалып, бар билік жұмысшы-солдат депутаттары кеңестерінің қолына өтетіндігі туралы қаулы қабылдануы С.Лапин бастаған «Шуро-и-уламо» ұйымы мүшелерінің съезді тастап кетуіне түрткі болды. С.Лапиннің бұл әрекеті кеңестердің шешімімен келіспейтіндіктің белгісі еді (Әзіретбергенова, 2004:105).

Большевиктердің пролетариаттың таптық мүддесін өлкенің өзге тұрғындарының мүддесінен жоғары қою принципі ұлттық жұмысшы табы мен пролетарлық қозғалысы жоқ Түркістандағы нақтылы тарихи жағдайға мүлдем үйлеспейтін. Өлкедегі билікті ұйымдастыруда ұлттық демократиялық ұйымдардың ауызбіршілік танытып, нақты әрекеттерге көшпеуін, Құрылтай жиналысына сенім артуын пайдаланған большевиктер партиялық, таптық принципке сүйеніп, өлке халқының тағдырын шешуді өз қолына алып, Түркістан өлкесінің көп миллионды мұсылман халықтарын өлкені басқару ісіне араластырмауға бел буды.

Осылайша Кеңестердің III съезінің шешіміне сәйкес Түркістан өлкесінде кеңестік билікті орнықтыру шаралары тез арада қолға алына бастады. Бұл істе большевиктер мен оларды қолдаған солшыл эсерлер жетекшілік еткен, өлке тұрғындарының мардымсыз ғана бөлігін құраған орыс жұмысшылары мен солдаттары шешуші роль атқарды.

Биліктің Кеңестерге өтуіне орай құлатылған Уақытша үкіметтің жергілікті билік органдары жойылып, олардың орнына кеңестік билік органдары құрыла бастады. Әсіресе, кеңестік жазалау органдарын құру тездетіп жүргізілді. Өйткені, большевиктер билігі зорлықтың күшінсіз өздерін қолдамайтын, басым көпшіліктегі мұсылман халықтары арасында баянды бола қоймайтын. Кеңестердің III съезі аяқталысымен Түркістан Халық комиссариаты өлкеде Қызыл Армия отрядтарын құру туралы қаулы қабылдады. Қызыл Армия отрядтарымен бір мезгілде революциялық трибунал мен төтенше комиссия (ЧК) органдарын құру жолында әрекет жасалынды. Пролетариат диктатурасының бұл жазалау

органдары демократия мен еркіндікті талап етушілерді басып-жаншуда, өзгеше ойлаушылардың, большевиктерге наразылардың үнін шығармай кеңестік биліктің кең қанат жаюын қамтамасыз ететін.

Кеңестер мен оның жазалау органдары большевиктер билігін мойындамаған партиялар мен ұйымдарға қарсы ымырасыз күрес жүргізді. «Шуро-и-уламо» мен «Шуро-и-ислам» ұйымдары өкілдері көпшілік орынды иемденген Ташкент қалалық думасы таратылып, ол ұйымдардың мерзімді басылымдары жабылды. Мұндай тақсыретті өлкедегі жалпыресеілік буржуазиялық және ұсық буржуазиялық партиялардың өкілдері де тартты (Әзіретбергенова, 2004:106). М.Шоқай жетекшілік еткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі өлкеде қалыптасқан осындай ахуал жағдайында Ташкентте жұмыс істеу мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, Қоқанға көшті (Қойгелдиев, 1995:342).

Өлкелік жұмысшы-солдат депутаттары Кеңесі ұстанған бағыт, әрине жергілікті халықтың қоғамдық ұйымдарына, соның ішінде «Шуро-и-уламо» ұйымына да, ұлттық интеллигенцияға да ой салып, мақсатты әрекетке көшуіне итермелегені сөзсіз. Бастаманы өз қолына Түркістан өлкесі мұсылмандарының кеңесі алды. Оның өлкелік атқару комитетінің төрағасы М.Шоқай, ал мүшелері құрамында М.Қ.Бехбуди, У.Қожаев сынды көрнекті шығармашылық интеллигенция өкілдері болды. Облыстық, уездік ұлттық комитеттер өздерінің жіберген өкілдері, жеделхаттары арқылы Түркістанда қалыптасқан жағдайды талқылап, нақты шешімдер қабылдау үшін атқару комитетіне өлкелік мұсылман съезін шақыруды ұсынды. Мұндай ұсыныс жасағандардың арасында Сырдария облыстық Қазақ комитеті де (төрағасы Ералы Қасымов) бар еді. Мұсылмандар съезінің шақырылуын социал-революционерлердің бір тобы, мекеме қызметкерлерінің барлығы дерлік, банкілер, өнеркәсіп қызметкерлері де қолдады (Аъзамхужаев, 2000:98).

«Шуро-и-уламо» ұйымы мүшелері де Түркістан өлкесі мұсылмандарының төтенше съезін өткізуді қолдады. Онда өлкенің жергілікті халықтарының талап-тілектеріне сәйкес шешім қабылданатынына, ол шешімдерді жүзеге асыру жолында мұсылмандардың ауызбіршілік танытып, нақты әрекеттерге көшетініне үлкен сенім артты.

Түркістан өлкесі мұсылмандары орталық кеңесінің ұйымдастыруымен 1917 жылы 26 қарашада Қоқан қаласында IV төтенше өлкелік мұсылмандар съезі жұмысын бастады. Съезге Ферғана облысынан 150, сырдария облысынан 22, самарқан облысынан 21, Закаспий облысынан 1, Бұқар әмірлігінен 4 адам қатысты. Сондай-ақ съезге «Шуро-и-ислам», Шуро-и-уламо» секілді мұсылмандық қоғамдық-саяси ұйымдардың, мұсылман әскерилер кеңесінің өкілдері қатысты. Төралқа құрамына М.Шоқай, У.Қожаев, Ю.Агаев, С.Ақаев, С.Герцфельд, О.Мақмұдов, И.Шагиахмедов, С.Лапин секілді қайраткерлер енген съездің күн тәртібіне Түркістанды басқару формасы, Түркістанның «Оңтүстік-шығыс одаққа» қатысы, атқару комитеттеріне сайлау, Түркістан өлкелік Құрылтай жиналысы, милиция құру, қаржы және тағы басқа да мәселелер қойылды.

Съездің кіріспе сөзін М.Шоқай ашып, былай дейді: «Орталықта болып жатқан бүлікшілік шет аймақтардағы халықтарды өз басын арашалау және зор ұлттық төңкеріс берген жемістерді қорғау үшін өз беттерінше әрекет жасауға итермелеп отыр. Енді октябрь қан төгісін басынан өткерген Ресей түгелдей және Түркістан өз келешегін өздері ойлауы керек. Өлкедегі ауыр жағдайды ашаршылыққа ұласуы ықтимал азық-түлік тапшылығы тереңдете түсуде. Ал енді осы жағдайдан қайтсек аман-есен шығамыз?»-деп сауал тастап, одан әрі М.Шоқай өлкеде орнаған Кеңес билігіне жеткізген жолдың күнәсіз құрбандарының қанына боялғандығына, оған Ташкентте құрамында мұсылмандар өкілдері жоқ үкіметтің құрылуы себепші болғандығына, төңкерістен кейін де жаңа билік басшыларының келісіп жұмыс істеуге ықылас танытпай отырғандығына тоқталды (Шоқай, 1998:212).

Түркістанды басқару формасы туралы мәселені талқылау барысында сөз алғандардың барлығы дерлік түркістандық большевиктердің ұстанған саясатын сынға алып, олардың жергілікті халықтардың ішкі сітеріне араласуы ешқандай сын көтермейді деп бағалады. Съезге қатысушылар Түркістанның саяси құрылысы мәселесінде бір шешімге келіп, 27 қараша күні ол жөнінде қабылданған қаулыда былай делінді: «Аса арнаулы болып жасалған Түркістан аймағы мұсылмандарының төртінші жалпы съезі Русиядағы ұлы өзгеріс салып берген жолмен һәр жұрт өзін өзі басқаруға ықтиярлы болсын деп еркіндікті қалайтын Түркістан аймағындағы барлық халықтардың қалауы бойынша Түркістан аймағын Русия демократиялық республикасымен бірлікте болып, бөлек жасауға ерікті территориялық автономиясы қылып жариялайды. Бұл автономияның қай түрде болуы жақын арада шақырылмақшы болған Түркістан аймағының өз Учредительный собраниясінің ықтиярына беріледі. Съез өз атынан Түркістан аймағында саны аз ұлттардың құқықтарына қиянат қылмай, оларды да қорғайды» (ӨР ОММ, 39:3).

Съездің 28 қараша күнгі мәжілісінде жаңадан құрылған мемлекеттік құрылымды Түркістан мұхтарияты деп атау жөнінде шешім қабылданады. Түркістан мұхтариятындағы билік өлкелік Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін Түркістан Уақытша кеңесі мен Түркістан халықтық жиналысының депутаттарының қолына өтеді. Уақытша ұлттық кеңеске сайланғандардың арасына негізгі тұрғындары қазақтар болып табылатын Сырдария облысынан 11 өкіл кірді (Исхаков, 2003:313).

Уақытша ұлттық кеңес 12 орыннан тұратын Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметін бекітіп, оған М.Тынышбаев, И.Шагиахмедов, М.Шоқай, У.Қожаев, Ю.Агаев, О.Махмұдов, Ә.Оразаев, С.Герцфельд мүше болып кіреді. Осылайша Ташкенттегі Түркістан халық комиссарлары кеңесіне балама Қоқанда Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметі құрылып, өз қызметін бастады. Бұл Түркістан өлкесінде қос биліктің орнауы болатын.

1918 жылы 20-26 қаңтар аралығында Ташкентте өткен өлкелік IV кеңестер съезінде сөз алған большевик И.О.Тоболін өлкеде ұлттық автономияға жол берілуді революцияға соққы берумен пара-пар деп бағалады. Оның пікірінше ұлттық демократия ұсынғандай автономия жарияланса өлкеден орыс әскерлері әкетіліп, контрреволюциялық күштер салтанат құратын. Басқаша айтқанда, жергілікті халықтан қорыққан И.О.Тоболін және оны қолдаған өзге де большевиктер өлкеде орыс қаруының мүддесін қорғайтын тәртіпті жақтады.

Осыған байланысты «Бірлік туы» газетінде шыққан «Түркістанда орыс сиездері» атты мақалада былай деп жазылды: «Өткен жылғы ноябрь айынан басынан бері қарай Түркістан аймағының билігін болшеуктер партиясы зорлықпен қолдарына алып, өз үкімін жүргізіп, өз айтқанын қылдырып тұр...» тоқпағы мықты болса, киіз үй қазық жерге енеді» деген осы-дағы» деп айта кеп: «Бұл болған сиездердің барлығы да байлардікі. Ішінде кедейлер болса, көбі байлардың – қасы мен қабағына қарағандар» деп кедей мен кепшігі байы мен бағыланы қатар қатысқан мұсылмандардың жиындарына олардың берген бағасын осылай суреттейді...» (Қожанов, 1918). Съездің барысында сөз алған Г.И.Павлюченконның шовинистік пиғылда екенін айқын көрсетті. Ол жергілікті халықтың «өлке қожайыны» болуына үзілді-кесілді қарсы шығып, еуропалық революцияшыл демократтарды «қараңғы мұсылман бұқарасын артына ертуге талпынған ұлттық буржуазияның құрған автономиялық үкіметін» қарудың күшімен құлатуға шақырды (Аъзамходжаев, 1999:138-139). Сөйтіп, өлкелік кеңестердің IV съезі «Қоқан автономиясы үкіметі мен оның мүшелерін заңнан тыс деп жариялау» жөнінде қаулы шығарып, Түркістан мұхтариятын тарату жөнінде шешім қабылдайды (Сб.док, 1947:127).

Кеңестердің осындай шешім қабылауына сәйкес Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметі қорғаныс мақсатында шұғыл шараларды қолға алуға кіріседі. Уақытша үкіметтің жаңа басшысы М.Шоқайдың бұл бағытта жасаған қадамдары нәтижесінде Түркістан автономиясының әскері 2000-ға жетеді. Оларды кеңестер үкіметіне қарсы болған орыс офицерлері әскери іске үйретті (Алексеев, 1931:45).

Қоқан қаласындағы жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі 1918 жылы 28 қаңтардағы мәжілісінде Түркістан мұхтариятын қабылдап, оны жүзеге асыратын арнайы топ құрады. Бірақ Түркістан мұхтарияты шапшандық танытып, 29 қаңтар күні маңызды әскери орын болып табылатын жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі орналасқан Қоқан қамалына шабуыл жасайды. Бірақ қамалды алу жүзеге аспай қалады. Сол күні Қоқан жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі қалалаық төтенше өкімет органын – революциялық комитет құруды ұйғарып, оның төрағасы етіп Е.А.Бабушкинді тағайындайды. Қоқан революциялық комитеті 30 қаңтар күні Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметіне 3 сағат ішінде тұтқындарды босатып шабуылды ұйымдастырушыларды беруді талап еткен ультиматум тапсырады. Революциялық комитеттің Ташкентке көмек сұраған жеделхат жолдауымен 31 қаңтар күні Скоблев қаласынан Қоқандағы революциялық комитетке К.Осипов бастаған әскери көмек келеді. Бұл әскери бөлімде 4 зеңбірек, 4 пулеметпен қаруланған 120 адам болады (Аъзамхужаев, 2000:147).

Жаңадан көмек алысымен Қоқан революциялық комитеті тағы да Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметіне барлық қаруды тез арада тапсыруды талап ету мақсатында Сазонов бастаған топты аттандырады. Бұл талаптары орындалмаған соң революциялық комитет қаланы зеңбірекпен атқылауға кіріседі.

5 ақпан күні Қоқан қаласын қоршауға алған австровенгрлік соғыс тұтқындарынан құрылған әскери бөлімдер мен дашнактарға көмекке Ташкенттен Түркістан әскери комиссарлары Перфилов бастаған 11 әскери эшелон келіп жетеді. 6 ақпан күні перфилов қаланы енді 12 зеңбірекпен атқылауды жалғастырады. Зеңбірекпен атқылау күндізгі сағат бірден басталып, ешқандай үзіліссіз түнге дейін созылады. Өртке оранған қалаға қызыл әскерлер мен дашнактар кіріп үйлерді жаппай тонап, тұрғындарды қырып жояды(Тұрсын, 2001:19).

Түркістан автономиясын қарудың күшімен құлатқан Кеңес өкіметі 1918 жылдың 30 сәуірінде Түркістан өлкелік кеңестерінің V съезін шақырады. Онда «Түркістан Кеңес Республикасы туралы Ереже» бекітіліп, автономиялық мемлекеттік құрылыс орнатудың қағидалары анықталады. Бұл ережеге сәйкес РКФСР құрамында Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы жарияланады. Осылайша ұлттық демократиялық күштердің қатысуынсыз өткен съез кеңестер үстемдігін орнатады. Бұдан соң большевиктер шұғыл түрде өлкеде тәркілеу мен қуғындау саясатын жүргізеді. Дөрекі түрде жүргізілген бұл науқан негізінен Түркістан автономиясына қолдау көрсеткендер мен оған қатысы бар дегендерге қарсы бағытталап, оларды тұтқындау ісі жүргізілді.

- Алексеев П. Кокандская автономия (Революция в туркестане). – Ташкент: Госиздат, 1931. – 245 с.
- Абамхаджаев С. Две модели государственного переустройства Туркестана: большевистская и национально-демократическая. – Ташкент: Шарқ, 1999. – 207 б.
- Абамхаджаев С. Туркестан мұхтарияти. – Ташкент: Маънавият, 2000. – 260 б.
- Әзіретбергенова Э.Ж. Сералы Лапин: өмірі, қоғамдық қызметі, шығармашылық мұрасы. Тарих. ғыл. канд. дисс. - Алматы, 2004. – 152 б.
- Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция. – Москва: Институт истории РАН, 2003. – 350 с.
- Қожанов С. Түркістанда орыс сиездері // Бірлік туы, 1918. - 18 ақпан.
- Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. - Алматы: Санат, 1995.- 368 б.
- От редакции // Наша газета, 1917. - 23 ноября.
- ӨР ОММ. 39-қ., 1-т., 11-іс.
- Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сбор документов / Сост. К.Е.Житов и В.Г.Крылова. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1947. -230 с
- Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в ЯТуркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века. Автореферат ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1994. -37 с.
- Сафаров Г. Колониальная революция. (Опыт Туркестана).-Алматы: Жалын, 1996. - 272 с.
- Тамаев К. Автономия Туркестана // Туркестанский курьер, 1917. - 15 апреля.
- Тұрсын Х.М. Түркістан (Қоқан) автономиясы (1917-1918). Т.ғ.к. ғылыми дәреж. алу үшін дайын. авторефераты. – Алматы, 2001. – 27 б.
- Шоқай М. Таңдамалы. - Алматы: Қайнар, 1998. - 511 б.

ПОМОЩЬ СОВЕТОВ КАЗАХСТАНА ФРОНТУ В ПЕРЕЛОМНОМ И ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВОЙНЫ (1943-1945 гг.)

Т.З. Рысбеков^а, С.Т. Рысбекова^б, Б.Г. Шынтемирова^с

^адоктор исторических наук, профессор, почетный член НАН РК

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова

^{б,с}доктор исторических наук, профессор

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

(Уральск, Казахстан)

Героизм советского народа периода Великой Отечественной войны очень богат и многообразен. Его изучение позволяет поставить и осветить в историческом плане важнейшие проблемы военно-организаторской деятельности советских органов.

После разгрома немецко-фашистских войск под Сталинградом наступает переломный период в ходе войны. В конце 1942 года Великая Отечественная война советского народа вступила в новую фазу. Этот период была победой и тыла нашей страны.

Огромную помощь местным Советам в своевременном проведении сельскохозяйственных кампаний оказывали депутаты и постоянные комиссии, в работе которых наряду с депутатами принимали участие многочисленный сельский актив. Так, например, колхоз имени Кирова Аятского сельсовета Орджоникидзевогo района Кустанайской области (председатель Башлаев – депутат сельсовета) являлся передовым колхозом в районе. Он успешно справился с хлебоуборочной и обеспечил образцовую подготовку к зимовке. Колхоз полностью и досрочно выполнил свои обязательства перед государством по сдаче животноводческой продукции, а план сдачи сена выполнил на 492 проц. (ЦГА РК, Ф. 1109:15)

Труженики сельского хозяйства республики добились значительных успехов в 1944 и особенно 1945 гг. Этому в определенной степени способствовали провидимые партийно-советскими органами «фронтовые пятидневки» по завершению сельскохозяйственных работ. Десятки тысяч тружеников сельского хозяйства республики вступили «в поход за урожаем победы». Борьба за завоевания звания «гвардейцев тыла», «фронтовых бригад», «фронтовых званцев» на завершающем этапе войны разгорелась с новой силой.

Рука об руку с хлеборобами трудились животноводы республики. На советские органы Казахстана легла ответственность за прием и размещение эвакуированного скота, сельскохозяйственной техники и имущества колхозов, совхозов и МТС. В 1942 году –было продолжено эвакуация скота 24 553 лошадей 57.286 крупного рогатого скота, 439.135 овец и коз и 1.722 верблюдов. Итого за два года войны в Казахстан было эвакуировано 685.758 голов скота. Они были направлены из Украины, Молдавской ССР,

Белорусской ССР, Орловской, Ростовской, Сталинградской областей, Краснодарского и Ставропольского краев, Калмыцкой АССР. Из всего поступившего в Казахстан скота 72.820 голов было передано в Челябинскую и 14.205 - в Саратовскую область. Эвакуированный в Казахстан скот, в основном, был размещен в Актюбинской, Гурьевской и Западно-Казахстанской областях.

Исполнительные комитеты Советов Актюбинской, Гурьевской и Западно-Казахстанской областей и их земельные отделы на местах поступления скота и по трактам его гона предусматривали создание ветеринарно-карантинных пунктов, через каждые 15-20 км готовили подкормочные и водопойные пункты, обеспечивали их кормами, организовывали бригады гонщиков скота. Были созданы бригады руководящих, партийных, советских работников и специалистов сельского хозяйства, которые осуществляли руководство строительством животноводческих помещений, выделением маломощным колхозам кредитов для размещения скота. В результате принятых правительством республики и ЦК КП (б) К, а также местными Советами мер большая часть скота была спасена. Так, по состоянию на 1 июля 1943 г. в республике насчитывалось 125.500 голов скота, размещенного на передержку (РГАЭ, Ф.4447:45,46,48). Сокращение количества скота с первоначальным периодом объясняется тем, что, во-первых, за время с 49Т1 по 1943 г. в колхозах Западного Казахстана часть эвакуированного скота была сдана государству, во-вторых, в течение 1942 г. и 1943 г. часть скота Сталинградской области и Калмыцкой АССР (рабочий скот) была возвращена.

Вопросы сельского хозяйства были постоянным предметом обсуждения местных Советов Казахстана. Об этом ярко свидетельствует соотношение вопросов, рассматриваемых на сессиях и заседаниях местных советских органов республики. Так, в 1943 г. 21,5% всех рассмотренных вопросов исполкомов районных Советов Семипалатинской области составили вопросы сельского хозяйства и животноводства (ГАГС, ф.409). На проведенных в 1944 г. 880 сессиях аульно-сельских Советов Гурьевской области было принято 1863 решений, из них 895 - по животноводству и полеводству.

Для местных Советов республики программой деятельности в борьбе за успешное выполнение планов восстановления и дальнейшего развития животноводства служило постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 11 марта 1942 г. «О мерах сохранения молодняка и увеличения поголовья скота в колхозах и совхозах». В нем говорилось о том, что возросшие потребности страны и Красной Армии в продуктах животноводства требуют от местных партийно-советских и хозяйственных организаций, тружеников сельского хозяйства приложить все усилия для успешного восстановления и дальнейшего развития животноводства. Реализуя Постановление ЦК ВКП (б) и СНК СССР, партийно-советские органы республики добились больших успехов в развитии общественного животноводства. Животноводы республики выступили инициаторами Всесоюзного социалистического соревнования за развитие общественного животноводства и увеличение продукции. Зачинателями этого движения были колхозники Кугалинского района Алма-Атинской области (ныне Гвардейский район Талды-Курганской области). Они обратились ко всем животноводом республики со следующим призывом: «Работники колхозного животноводства! Вступайте во Всесоюзное социалистическое соревнование между фермами, колхозами, районами, областями, краями и республиками. Сытно накормим, хорошо обуем и оденем наших бесстрашных бойцов, сражающихся с немецкими захватчиками за наше счастье, за нашу жизнь» (КП, 1942).

Вопросы развития животноводства были в центре внимания правительства республики, местных Советов и земельных органов. Правительство республики оказывало повседневную организационную помощь в проведении в жизнь намеченных мероприятий по развитию животноводства.

Активное участие в организации мероприятий принимали и исполнительные комитеты местных Советов. Они со своей стороны вели большую организаторскую работу по заготовке кормов, проведению зимовки скота, расплодной кампании и других мероприятий по развитию животноводства, утверждали планы обязательных поставок и государственных закупок животноводческой продукции для районов и отдельных колхозов, обсуждали вопросы развития животноводства на сессиях и заседаниях исполкомов областных, районных и сельско-аульных Советов.

Славно потрудились животноводы Гурьевской и Карагандинской областей. По итогам второго тура Всесоюзного социалистического соревнования животноводов этих областей, а также Ново-Богатинскому району Гурьевской области было присуждено переходящее Красное Знамя Государственного Комитета Обороны (Правда, 1945).

Советское правительство и ЦК партии, проявляя огромную заботу об укреплении и развитии животноводства, приняли ряд важных постановлений по этому вопросу. Ярким выражением этой работы являлись постановления Совнаркома СССР от 12 мая 1944 г. «О мероприятиях по дальнейшему развитию животноводства в колхозах Казахской ССР» и от 24 июня 1944 г. «О дополнительной оплате труда колхозников в животноводстве за перевыполнения заданий по выращиванию молодняка и сохранение взрослого скота в колхозах Казахской ССР».

Для организации обсуждения постановлений правительства Союза ССР в районы были направлены ответственные работники советских органов. В целях быстрой реализации

постановлений проводились районные совещания зоотехников, ветврачей, заместителей председателей колхозов по животноводству.

Следует отметить то, что важное значение для улучшения руководства делом развития животноводства на основании постановления Совнаркома СССР и ЦК ВКП (б) с апреля 1942 г. правительством республики была введена в областных и районных исполкомах, в колхозах специальная должность заместителя председателя по животноводству.

В результате дальнейшего улучшения хозяйственно-организаторской деятельности Советов Казахстана, несмотря на условия военного времени, труженики сельского хозяйства республики добились значительных успехов в росте общественного животноводства. На начало 1944 г. по сравнению с январем 1941 г. поголовье крупного рогатого скота увеличилось на 36 проц., овец и коз на 48 проц., лошадей на 7 проц. (ЦГА РК, Ф. 1137:3)

В республике раньше чем в других районах страны движение за создание фонда обороны приняло форму шефской помощи в восстановлении народного хозяйства районов, пострадавших от фашистской оккупации.

Огромная помощь была оказана Ленинграду (ныне Санкт- Петербург) и Сталинграду (ныне Волгоград), освобожденным районам Подмосквья, Курской, Орловской и Ростовской областей, Северного Кавказа и Украины. Колхозники Казахстана засеяли в 1943 году продовольственными культурами сверх плана в фонд обороны страны помощи освобожденным районам 22 384 гектара земли, республика выделила освобожденным районам четыре тысячи тракторов, более 500 тысяч голов скота, в освобожденные районы выехало 700 бригадиров тракторных бригад, 300 комбайнеров, 145 агрономов и более 100 механиков(КП, 1942,1943).

Исполнительные комитеты местных Советов Казахстана, проводя большую организационно-массовую работу, утверждали планы закупок скота для освобожденных районов, силами депутатов и актива разъясняли огромное значение этого важного государственного мероприятия.

Новый мощный этап всенародного движения по оказанию помощи в восстановлении народного хозяйства районов, пострадавших от немецко-фашистской оккупации, начался в 1943 году. 23 января 1943 года ЦК ВКП(б) и Совнарком Союза ССР приняли Постановление «О мероприятиях по восстановлению МТС и колхозов в районах, освобождаемых от немецко-фашистских оккупантов»(Решения..., 1968:90-94).

На основании постановления ЦК ВКП(б) и Союзного правительства ЦК КП(б) Казахстана и СНК Казахской ССР 27 января 1943 года приняли постановление «Об отправке тракторов, сельскохозяйственных машин, механизаторов и руководящих сельскохозяйственных кадров в освобожденные от немецко- фашистских оккупантов районы». В соответствии с этими постановлениями решением исполкома Кустанайского областного Совета трудящиеся области отгрузили для районов Краснодарского края из совхозов области 240 тракторов, 60 комбайнов, 305 плугов, 90 сеялок, из МТС области для Сталинградской области 40 автомашин. Для Ставропольского края было мобилизовано 252 тракториста, 50 комбайнеров, 17 механиков, четыре директора МТС, пять агрономов, два бухгалтера; для Краснодарского края - 417 трактористов, 50 комбайнеров, 20 бригадиров тракторных бригад МТС. 4 февраля 1943 года исполком областного Совета рассмотрел вопрос «О ходе выполнения постановления исполкома областного Совета и бюро обкома от 31 января 1943 г. "Об отправке тракторов, сельхозмашин, механизаторов и руководящих сельскохозяйственных кадров в освобожденные от немецко-фашистских оккупантов районы"» и обязал председателей исполкома райсовета, первых секретарей РК КП(б) Казахстана взять под свой личный контроль своевременную отправку вполне исправных отремонтированных автомашин, тракторов, комбайнов и сельскохозяйственных машин, мобилизацию и отправку механизаторов и руководящих сельскохозяйственных кадров, предупредить их о строгой персональной ответственности за выполнение настоящего важнейшего государственного задания в срок до 15 февраля 1943 года.

19 мая 1943 года исполком облсовета депутатов трудящихся принял еще одно решение «Об отправке комбайновых моторов в освобожденные от немецко-фашистских оккупантов районы» (ГАКуО, ф. 260:196-200;236;274)

Аналогичные решения были приняты исполкомами областных Советов и других областей республики (ГАКО, ф. 18;ГАЗО,ф.282)

Особенно широкий размах помощь Казахстана освобожденным районам получила с осени 1943 года, в период массового освобождения западных районов страны от вражеской оккупации. 21 августа 1943 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли Постановление «О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации», явившееся программой деятельности всех партийных и советских органов страны по решению важнейшей государственной задачи - скорейшего восстановления разрушенного войной и немецко- фашистской оккупацией народного хозяйства западных районов страны. Прежде всего необходимо было решить вопрос возвращения эвакуированного на передержку скота. Областные партийные организации и исполкомы советов

депутатов трудящихся, получающие скот, направляли в районы своих уполномоченных для оказания помощи в проведении эвакуации.

В период перегона реэвакуированного скота использовались две трассы, проходящие по территории Западно-Казахстанской области. По первой трассе проходил скот Ростовской и Сталинградской области. По второй трассе перегоняли скот из Актюбинской области.

Из Гурьевской области реэвакуированный скот перегонялся по двум трассам: основной - в Ростовскую и Сталинградскую области и вспомогательной (сокращенной) - в Калмыцкую АССР (ЦГАРФ, ф. 310:9-10).

Работа по эвакуации скота шла под девизом «Лучший скот - освобожденным районам». В целом казахстанские животноводы отправили освобожденным районам 550 тыс.голов скота (Очерки.,1984:369)

Трудящиеся республики шефствовали кроме Орловской области над двенадцатью районами Ленинградской, тремя районами Сталинградской и освобожденными районами Калининской областей, г. Бежица Брянской области, Донбассом, помогли городам-героям, колхозникам Подмоскovie, Курской области, Северного Кавказа, Белоруссии, Украины, Молдавской ССР, Прибалтики.

Большую поддержку находила и инициатива местных Советов в развертывании социалистического соревнования в местной промышленности, которая являлась важнейшим методом борьбы за выполнение и перевыполнение планов развития промышленности. Работники исполнительных комитетов проводили большую работу по пропаганде передовых методов работы, в распространении опыта передовых работников среди коллективов промышленных предприятий. Благодаря этому местная промышленность в годы войны в значительной степени увеличила выполнение продукции, необходимой населению.

Передовики производства, выполнявшие свои производственные планы на 200-300 %, появились и в местной промышленности. Например, в местпроме Жамбылской области т.Родионова. Низамходжаева. Вадовская стали перевыполнять дневную норму па 200 проц.. Колодный. Медовников, Ольховский - на 300 проц. Благодаря массового самоотверженного труда в ответ на победоносное наступление героической Красной Армии в области увеличилось число предприятий, которые стали перевыполнять производственную программу. Ряд районные промкомбинаты на основе социалистического соревнования повысили выполнение своих плановых заданий. Так, Жамбылский горпромкомбинат выполнил плановые задания на 124.4 проц.. Таласский - на 125. Луговской - на 140. Свердловский - на 140. Чуйский - на 173. Характерно отметить поднятие трудового энтузиазма в отдельных промышленных предприятиях местпрома. Например. артель «Металлоремонт» довела выполнение 5 дневного задания да 142 проц.. «Кожкомбинат» – 172, «Красный химик» – па 177. «Труднищевик» – па 296.7 проц.(ГАЖО,ф.282:36)

Следует отметить, что на предприятиях местной и кооперативной промышленности Казахстана насчитывалось 18 тыс.стахановцев, которые систематически перевыполняли нормы по выпуску товаров ширпотреба(ЦГА РК, Ф. 1109:49).

Во всех местных Советах в 1943 г. были созданыотделы по бытовому устройству и государственному обеспечению фронтовиков и инвалидов войны. Действовали также отделы по назначению пенсий и пособий, по оказанию помощи семьям военнослужащих.

Как видно из отчета наркомфина Казахской ССР об исполнении бюджета республики за 1942 г., на эти нужды было израсходовано в 1942 г. свыше 9,5 млн руб., в т.ч. на выплату пенсий - свыше 1,5 млн руб., на протезирование - свыше 560 тыс. руб., на производственное обучение инвалидов Отечественной войны – более 1,1 млн руб. и на содержание домов для инвалидов Отечественной войны - 6,3 млн рублей. В 1943 г. инвалидам Отечественной войны было выплачено в качестве пенсий более 31 млн руб. Бюджет же социального обеспечения в Казахстане, основная часть которого расходовалась на производственное обучение и другие нужды, связанные с трудовым и бытовым устройством инвалидов Отечественной войны, составлял в 1943 г. 70 млн рублей (ЦГА РК, Ф. 1137:593).

За годы войны колхозы и совхозы Казахстана дали стране и фронту хлеба - на 30,8 млн пудов, картофеля и овощей - на 14,4 млн пудов больше, чем за пять довоенных лет, а колхозно-крестьянским сектором сдано мяса - на 15,8 млн пудов, молока - на 3194 тыс. ц., шерсти - на 176 тыс. ц больше, чем за предвоенную пятилетку(Преображенная..., 1967:187, 189,191)

Таким образом, местные Советы Казахстана за короткий срок перестроив работу народного хозяйства, добились огромных успехов в обеспечении фронта и тыла продукцией промышленности и товарами народного потребления. Этому в определенной степени способствовали проводимые советскими органами республики «фронтовые пяти-дневки», борьба за завоевание звания «гвардейцев тыла», «фронтовых бригад», «фронтовых звеньев» и т.д.

Большую заботу Советы Казахстана проявляли о семьях военнослужащих, проводя своеобразное назначение и выплату пособий, устраивая трудоспособных на работу. В деятельности советских органов республики в период Великой Отечественной войны сыграли большую роль всенародный фонд обороны, активное участие в подписке на государственные займы и лотереи, сбор средств на

вооружение, теплую одежду для фронтовиков, постоянная забота и помощь раненым и инвалидам Отечественной войны, организация субботников и воскресников, фронтовых месячников и декад и т.д.

Начиная с 1943 года, трудящиеся Казахстана оказывали братскую бескорыстную помощь освобожденным районам страны. Сложившиеся в годы войны (1941-1945 гг.) основные организационные формы и методы работы Советов Казахстана оказались эффективными.

ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.ЦентральныйГосударственный Архив РК (далее ЦГА РК). Ф. 1109. Оп. 5 д. 282
- 2.Российский Государственный архив экономики (далее - РГАЭ) Ф 4447 Оп. 1. Д. 58.
- 3.Государственный архив города Семей (далее - ГАГС). Ф. 40960. Оп. 4. Д32.
- 4.«Казахстанская правда» - 1942, 31 мая
- 5.Правда. 1945. 14 декабря
- 6.ЦГАРК. Ф.ИЗ7. Оп. 10. Д. 650.
- 7.Казахстанская правда. 1942. 4, 12, 14 февраля; 19 мая; 7 июля;8 сентября; 1943. 26 февраля; 3, 11 апреля; 11 июня; История государства и права Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1965. Т. 3.432 с.
- 8.Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в5 т. И Сб. документов за 50 лет / сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков.М.: Политиздат, 1968. Т. 3. 751 с.
- 9.Государственный архив Кустанайской области (далее - ГАКуО). Ф. 260. Оп. 1. Д. 519.
- 10.Государственный архив Карагандинской области (далее - ГАКО). Ф. 18. Оп. 1. Д. 699. Л. 115-117;
- 11.Государственный архив Жамбылской области (далее - ГАЖО). Ф. 282. Оп. 1. Д. 472. Л. 172,173 об.
- 12.Центральный Государственный архив Российской Федерации (ЦГА России). Ф. 310. Оп. 1. Д. 2496.
- 13.Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Алматы: Казахстан, 1984. 760 с.
- 14.Преображенная степь. Сельское хозяйство Казахстана за 50 лет Советской власти (1917-1967) / Под общ. ред. Г.Мельника. Алматы: Кайнар, 1967.375 с.
- 15.ЦГА РК. Ф. 1137. Оп. 6. Д. 593; Оп. 9. Д. 134.

ҚАЗАҚТАРДАҒЫ ТУЫСҚАНДАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР МЕН ӨЗАРА КӨМЕК ЖҮЙЕСІ

Қалыш Аманжол Боранбайұлы

*тарих ғылымдарының докторы, профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

Туысқандық байланыстардың сипаты. Қазақ отбасыларының бірегей дәстүрлі ерекшеліктерінің бірі – тығыз туыстық байланыстардың және қарым-қатынастардың болуы. Бұл байланыстар түрлі формада көрініс табады, олардың негізінде қан және неке арқылы туыстық қатынастар бар. Қазақтардағы туысқандар шеңбері келесі халықтың мақалымен айқындалады: «Ердің үш жұрты бар – өз жұрты, нағашы жұрты және қайын жұрты», яғни ер адамдарда туысқандардың үш тобы бар: әке тарапынан қан туыстары (өз жұрты), ана тарапынан туыстары (нағашы жұрты) және күйеуінің немесе әйелінің туыстары (қайын жұрты). Бұған қоса, үйленген ұлдардың және тұрмысқа шыққан қыздардың туыстарын (құдалар) да қосу қажет.

Қазақтар мен басқа да түркі халықтарында қабылданған туыстық жүйесі және олардың классификациясы, сонымен қатар туыстарды ажырату мен топтастыру принциптері келесі ғылыми әдебиеттерде кеңінен сипатталған (Кисляков, 1969: 47-64; Арғынбаев, 1970: 33-48; Бикбулатов, 1970: 23-44; Абрамзон, 1976: 204-207; Категории родства, 2009: 312; Әлімбай, 2017: 450-453; Алгебра родства, 2019: 320). Сондықтан біз осы аталған төрт туыстық қатынастар тобының ерекшеліктерін ғана қарастырамыз.

Ең маңыздысы, әрине, тікелей қан арқылы болатын туыстық байланыстар болып табылады, олар ер адамның тікелей әкелік жағымен анықталады. Бұл жерде жеті атаға дейін бір атадан тарайтын ұрпақтар арасындағы туыстық байланыстар нақты сақталып келеді. Бұл ұғымның биологиялық негізі де бар (жеті атаға толмай үйленуге тыйым салынған), сондай-ақ оның әлеуметтанулық, тарихи-этникалық мәні де зор. Осыған байланысты, қазақ қоғамында әке жағынан жақын туыстар арасында некелесуге қатаң экзогамдық тыйым қолданылған. Бұл тыйым тек жеті атаға дейін ғана емес, он, тіпті он бес атаға дейін созылып отырған. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін және 1920-1930 жылдардағы әртүрлі

әлеуметтік-экономикалық реформалар, зорлық-зомбылық пен репрессиялар, сондай-ақ Ұлы Отан соғысынан кейін қазақ халқы көптеген дана тұлғаларынан айырылып, экзогамдық шектеуді қадағалайтын қарттардың саны азайып кетті. Сол себепті, кейбір жағдайларда сегізінші-оныншы атадан кейін некелесуге рұқсат етіле бастады.

Қазіргі уақытта Қазақстанның барлық өңірлерінде рулық байланыстардың әлсіреп, көршілік қарым-қатынастардың күшеюі байқалады. Шежіре білу, рулық тегін тану көбінесе жасы үлкен адамдарға тән. Қазақ халқы басым оңтүстік өңірлерді қоспағанда, жастар мен орта буын өкілдері өздерінің жеті атасының есімдерін толық білмеуі мүмкін. Осы себепті, көптеген өңірлерде, әсіресе қала тұрғындары, өз туыстарын үш-төрт атаға дейін ғана жақын санап, тек тікелей ата-баба мен ұрпақтар арасындағы байланыстарды сақтауда.

Қазақтарда бұрынғыдай аналық жақтағы туыстармен де тығыз қарым-қатынас сақталып келеді, әсіресе ананың ағалары мен әпкелері (нағашы) мен олардың балалары (жиен) арасындағы байланыстар ерекше мәнге ие. Әдетте, нағашылар жиендеріне ерекше қамқорлық көрсетіп, материалдық, қаржылық және рухани қолдау береді. Мысалы, олардың арнаулы орта немесе жоғары оқу орындарында оқуына, үйлену немесе тұрмысқа шығу кезінде қолдау көрсетеді. Сол сияқты, қандас ағайындардың балалары арасындағы қарым-қатынас та тығыз сақталған. Олар бір-біріне бөле деп аталады, ал олардың әкелері бір-біріне бажа болып келеді.

Құдалық қарым-қатынастардың да ерекше орны бар. Бұл қатынастар ерлі-зайыптылардың өзара сыйластығы мен олардың туған-туыстарымен қалыптасқан тұрақты байланыстармен анықталады. Бұрынғыға қарағанда, қазіргі кезде күйеу бала мен келіннің әлеуметтік мәртебесі жоғарылаған. Олардың ата-аналары мен жақындары жоғарыда аталған басқа туыстар сияқты құрметке ие.

Бүгінде аралас некелердің көбеюіне байланысты туыстық байланыстардың шеңбері кеңейуде. Осындай туыстық қатынастар енді қазақтармен қатар, татарлар, өзбектер, ұйғырлар, башқұрттар сияқты түркі халықтарын ғана емес, орыстар, украиндар, белорустар, немістер сияқты еуропалық халықтарды, сондай-ақ кәрістер, дүңгендер және басқа да этностарды қамтиды. Бұрын бұл құбылыс сирек кездесетін. Мысалы, 2015 жылы Қазақстанда тіркелген 148769 некенің 23752-сі (16,0%) ұлтаралық некелер болды, оның ішінде 8054 (33,9%) – орыстардың, 4473 (18,8%) – қазақтардың, 2367 (10,0%) – украиндардың, 1934 (8,1%) – немістердің, 1499 (6,3%) – татарлардың, 843 (3,5%) – өзбектердің, ал 532 (2,2%) – ұйғырлардың үлесіне тиді (Қазақстанның демографиялық жинамалығы, 2016: 63, 66). Мұндай аралас отбасыларда жастардың ата-аналары мен жақын туыстары да құдалық қарым-қатынасқа түседі. Қазақтар мен басқа этностар арасындағы байланыстар бір жерде ұзақ уақыт бірге өмір сүру арқылы нығаяды. Аталмыш туыстық қатынастар орнағаннан кейін, екі жақ та бір-бірінің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ескеруге тырысады. Олар жаңа отбасын қолдауға және ұзақ мерзімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылады.

Туыстар арасындағы байланыстар негізінен екі факторға байланысты: біріншіден, қан туыстық, рухани жақындық, жас ерекшелігі, ортақ қызығушылықтар және өмірлік көзқарастар; екіншіден, моноэтникалық елді мекенде, қалада, ауданда немесе облыста бірге тұру. Бұл факторлар қазақтардың туыстық жүйесін сақтауға және дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта көптеген балалар, немерелер, жақын туыстар қалаларда оқып немесе жұмыс істеп жүр, бірақ ата-аналармен және туыстармен байланыстарын үзбейді. Жиі жастар, оқу немесе жұмыс барысындағы қалыпты тұрмыстық жағдайлардың болмауына байланысты, бірінші баласын ата-анасына уақытша қалдырып жатады. Үш-төрт буынды отбасыларда балаларды тәрбиелеу мен оларға күтім жасауда үлкен ұрпақтың күнделікті көмегі тұрақты түрде байқалады. Бұл тек жаңа туған нәрестеге күтім жасау бойынша құнды кеңестер ғана емес, сонымен қатар жас ана баламен айналысқанда үй шаруасын жүргізуде көмек көрсетуі. Демалыс күндері, каникул кезінде, еңбек демалыстарында немесе мерекелерде жастар үйлеріне оралып, отбасына тиісті сыйлықтар алып келеді, үй шаруасына көмектеседі. Келіп-кету арасындағы аралықта хат алмасу немесе ұялы телефонмен сөйлесу жүргізіледі. Өз тарапынан ауыл тұрғындары да жақын туыстарына тұрақты түрде барып тұруды жақсы көреді, ұлдары мен қыздарының отбасыларын қалаларда және басқа елді мекендерде аралап тұрады. Мұндай байланыстар негізінен қыста, күздің соңында, сондай-ақ көктем мен күздің ауылшаруашылық жұмыстары арасындағы кезеңдерде орын алады.

Түркі этностарына (қазақтар, өзбектер, ұйғырлар, түріктер және т.б.) қарағанда, басқа байланыс орнататын этностарда, әсіресе еуропалықтар (орыстар, украиндар, белорустар, немістер) сияқтыларда жақын туыстардың шеңбері едәуір тар. Бұл жайт этносоциологиялық сауалнамалардың нәтижелерімен де айқындалуда. Мысалы, «Кімге жиі қонаққа барасыз?» деген сұраққа 1 мың респонденттің арасындағы қазақтардың Павлодар облысы Ақсу, Ертіс және Щербакты аудандарында сәйкесінше 41,0-42,4-60,0% туыстарына артықшылық берген. Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданында 2000 респонденттің ішінде 44,2% туыстарын таңдаған, оның ішінде 48,2% – қазақтар, 43,0% – ұйғырлар, 57,5% – түріктер. Ал дәл осындай көрсеткіштер орыстар мен немістер арасында тиісінше 37,0-35,4% құрады. Аталған екі этнос арасында жақын туыстық байланыстар тек туған ағалар мен апалар, ата-аналар мен олардың

ересек балалар арасында тұрақты болып қалады, ал бөле арасындағы байланыстар онша терең емес. Үшінші буынды ағалар, апалар және олардың балалары арасында тек формальды байланыстар ғана сақталады.

Отбасылық өзара көмек. Заманауи қазақ ауылында отбасы мүшелері ғана емес, тікелей және жанама туыстары, сондай-ақ руластары мен қандастары арасындағы бір-біріне көмек пен қолдау көрсету мәдениеті өте жақсы дамыған. Мәселен, ата-аналар қалаларда білім алып жүрген балаларына ақша, азық-түлік және басқа да заттармен көмектеседі. Әдетте, бірнеше ұлы бар отбасында ең кенжесі өзінің отбасымен бірге ата-анасымен тұрады. Қалған үйленген және өз отауларын құрған ұлдары өздерінің қаржылық жағдайына сәйкес, әсіресе зейнет жасындағыларға көмек көрсету міндетін жиі орындайды. Мысалы, Ақтөбе облысының Хромтау ауданында және Павлодар облысының Баянауыл ауданында 90%-дан астам респондент-қазақтар ата-аналарына көмек көрсету керектігін атап көрсеткен. Ата-аналар мен туыстардың балаларын үйлендіру немесе қызына тұрмысқа шығатын кезде көмектесулері нақты байқалады. Бұл рәсімдер мен әр түрлі тойларды ұйымдастыру, аста-төк той жасау барысында жүзеге асырылады. Туыстар жас жұбайлардың ата-аналарына жақындық және материалдық жағдайына байланысты ақша, мал немесе сыйлық (заттар, сәнді бұйымдар, жиһаз, техника, ыдыс және т.б.) береді. Жерлеу, ас беруде (жетісі, қырқы, жүзі, жылы немесе асы) де осындай елеулі көмек көрсетіледі.

Отбасылық мерекелерді өткізгенде (бала туу, жастардың Қазақстан армиясында әскери қызметке шақыруы мен демобилизациясы, жасөспірімдердің ересек жасқа толуы, мектеп, колледж немесе жоғары оқу орнын бітіру, үйленген ұлдың бөлек шығуы, үй немесе пәтер сатып алу, сондай-ақ стихиялық апаттардан (су тасқыны, өрт және т.б.) зардап шеккен жағдайда) туыстардың қатысу деңгейі мен шығын мөлшері салыстырмалы түрде төмен болады. Әрине, олар да осындай қуанышты немесе қайғылы жағдайларда туыстарынан қолдау күтеді. Бұл жаңа үй салу, шаруашылық нысандарын тұрғызу, әртүрлі маусымдық ауылшаруашылық жұмыстарында өзара көмек көрсету дәстүрлеріне де қатысты. Туыскандар және көршілер балаларға, үйге немесе шаруашылыққа, олар сапарға шыққанда немесе басқа да жедел іс-шаралар барысында қарайлайды. Қазақстандағы қазақтар арасында туыстар мен көршілер арасындағы өзара көмек дәстүрінің қаншалықты таралғанын 1999 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында қазақтар, өзбектер және орыстар арасында өткізілген этносоциологиялық сауалнаманың материалдары арқылы бағалауға болады (1-кестені қараңыз).

1-кесте

Оңтүстік Қазақстан облысында қазақтар арасында туыстық және көршілік өзара көмек дәстүрінің таралуы

Этностар	Жауаптар	Дәстүрдің таралуы, %			
		Тиісті дәрежеде таралған	Таралған, бірақ жойылып бара жатыр	Аз таралған	Жауап беруде қиналады
Түркістан қаласы					
Қазақтар	759	40,6	30,8	13,3	15,3
Өзбектер	373	41,0	21,4	14,2	23,4
Орыстар	266	65,0	8,3	8,6	18,0
Түркістанның маңайындағы елді мекендер					
Қазақтар	511	49,5	29,5	5,5	15,5
Өзбектер	627	43,4	23,1	8,9	24,6

Кестеден көрініп тұрғандай, қазақтар арасында 40,6%-49,5% респонденттер, өзбектер арасында 41,0%-43,4%, ал орыстар арасында 65,0% бұл дәстүрдің кең таралғандығын көрсетеді. Қазақтардың шамамен 30%-ы екінші жауапты таңдап, дәстүрлі туыстық және көршілік өзара көмек қазақтар арасында бұрынғыдай мәнге ие емес деп санайды.

Бұл көрсеткіштер респонденттердің жыныс-жастық және әлеуметтік-мамандық құрамы бойынша өзгереді. Заманауи және ішінара орта буын өкілдері, әсіресе әйелдер, туыстық өзара көмекке деген маңызды назар аудармайды. Олардың айырмашылығы, ересек респонденттер, жетекшілер мен жоғары және орта деңгейдегі мамандар, сондай-ақ зиялы өкілдері өздерінің этносында бұл дәстүрдің жоғары дәрежеде таралғанын байқатты.

Өзбектер арасында туыстық және көршілік өзара көмекке деген көзқарас одан әрі жоғары. Мысалы, қалалық өзбек респонденттерінің 58,2%-ы және ауылдық өзбек респонденттерінің 57,3%-ы бұл дәстүрдің маңызды екенін атап өтті. Бұл пікірлер қазақ және орыс этностарымен байланыста болған респонденттердің жауаптарымен де дәлелденеді. Туыстық көмек дәстүріне респонденттердің көзқарасын анықтау да маңызды.

Мәселен, «Сіз өзара көмек көрсету әдет-ғұрпы тұрғындарға, әсіресе жастарға, тезірек аяққа тұруға және қарт адамдар қартайған кезде қолдау көрсетуге мүмкіндік беретіндіктен өте пайдалы деп ойлайсыз ба?» деген сұраққа келесі жауаптар алынды (2-кестені қараңыз).

2-кесте

Этностар	Жауаптар	Оның ішінде пайдалы мен зиянды жағы шамамен тең	Ол көбіне зиянды болып табылады, себебі адамдарды материалдық және моральдық міндеттемелермен байланыстырады, іс-әрекет еркіндігін шектейді	Жауап беруде қиналады
Түркістан қаласы				
Қазақтар	697	60,8	8,6	30,6
Өзбектер	375	59,2	9,3	31,5
Орыстар	260	43,4	15,4	41,2
Түркістанның маңайындағы елді мекендер				
Қазақтар	492	70,7	5,5	23,8
Өзбектер	671	51,6	14,3	34,1

Қазақтар (60,8%-70,7%) және өзбектер (51,6%-59,2%) арасында респонденттердің көпшілігі осы дәстүрге оң көзқараста екендігін көрсетеді. Ал орыстар үшін оның маңызы төмен, себебі олар негізінен өмірде тек өздеріне сенеді, ата-аналардың көмегіне сирек жүгінеді және туыстарына мүлде сенім артпайды.

Осылайша, ескерліп отырған тікелей және жанама туыстық қатынастар жүйесі кең көлемдегі адамдар арасындағы отбасы мен әлеуметтік қатынастардың маңызды реттегіш функциясын атқарады. Сонымен қатар, сыртқы өзара байланыстың маңыздылығының тереңдеуі, қоғамның әлеуметтік құрылымының күрделенуі, урбанизация процестерінің белсенділенуі және республиканың нарықтық қатынастарға жылжуы, дүниежүзілік мәдениеттен келетін ақпарат көлемінің едәуір өсуі жағдайында барлық дәстүрлі қатынастар жүйесінің заманауи деңгейге тартылу бағыты байқалады, ол дәстүр мен инновация элементтерін біріктіреді.

Дегенмен, осы өзгерістер қазіргі қазақ қоғамының әртүрлі салаларында және еліміздің әртүрлі аймақтарында біркелкі өтпейді. Олар республиканың облыс орталықтары мен ірі қалаларында тұрғындардың өмір сүру жүйесінде айқындалған. Ал моноэтникалық ауылдарда, тұрғындарының басым бөлігін қазақтар құрайтын жерлерде әлі күнге дейін дәстүрлі өмір салты, ойлау жүйесі және тұрмыс формалары сақталып келеді.

Сонымен қатар, атап өткен инновациялар күнделікті отбасы ішіндегі және оның шегінен тыс, туысқандар, достар мен көршілер арасында жаңа элементтердің пайда болуына әкеледі. Оларға біз зерттеп жатқан этностардың жасы мен тұрғылықты жері тиімді әсер етеді. Осылайша, туыстық және көршілік қатынастардың маңызы әсіресе егде және орта буын өкілдері арасында, сондай-ақ ауылдық жерлерде айқын сезіледі; полиэтникалық халық тұратын қалаларда, сонымен қатар жастар ортасындағы достық және жолдастық қатынастарда да байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Абрамзон С.М. О некоторых терминах родства в тюркских языках // Туркология. К 70-летию академика А.Н. Кононова. Л.: Наука, 1976. – С. 204-207.
- Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов Родства. Сборник. – Вып. 17. Сост. и отв. ред. В.А. Попов. – СПб.: СПбНЦ РАН, 2019. – 320 с.
- Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
- Әлімбаев Н. Туыс / туысқан // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция, 2017. – 450-453 бб.
- Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. – М.: Наука, 1981. – 124 с.
- Категории родства в языке и культуре. – М.: Индрик, 2009. – 312 с.
- Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1969. – 240 с.
- Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Статистикалық жинақ. – Астана: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, 2016. – 195 б.

КЕҢЕС АҒАНЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ОҢТҮСТІК ҚАНАТЫ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМЫ ТАРИХИ ТАНЫМНАН ОРЫН АЛДЫ

Тұрсын Хазіретәлі

тарих ғылымдарының докторы, профессор

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан)*

Тәуелсіздік қарсаңында бастау алған Алаш қозғалысының жыл өткен сайын жаңа деректермен толығып, мазмұны байып, өзектілігі артып келеді. Бұл ғылыми құбылыс Отан тарихының мазмұнын жаңалаудың басты тақырыбына айналды қазіргі кезде. Алаш қозғалысы тарихын түгендеу, ғылыми қалпына келтіру арқылы ғалымдар Отан тарихының өзге де соқталы тақырыптары мен мәселелерін қоса қамтып, қопара зерттеуде. Бұл ғылыми зерттеу процесі алдағы ауқытта жалғасын таба береді. Өйткені, ұлт барда ұлттық мүдде бар, ал ұлттық мүдде болған жерде шынайы тарихсыз тарихи таным да, тарихи тәжірибе де жоқ.

Бұндай толғанысқа барумның басты себебі осы тақырыпқа алғаш қалам тартқан тарихшыларымыздың бірі - ҰҒА академигі Кеңес Нұрпейісұлының 90 жасқа толуына орай өтіп жатқан бүгінгі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция болып отыр. Кеңес ағаның жетекшілігімен кандидаттық, докторлық диссертация қорғадым. Алаш қозғалысының соқтықпалы, соқпақсыз тарихына қолымнан жетектеп апарып қосқан еді. Әрине, ағаның маған үлкен үміт артқаны белгілі, сонымен бірге бұрынғы партия, комсомол қызметкері, жұмысы басынан асатын мектеп директорының тың тақырыпты игеріп, ұдабарасынан шыға алатындығына деген күдігі де болмады деп айта алмаймын.

2001 жылдың қыркүйегінде Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының диссертациялық кеңесінде «Түрістан (Қокан) автономиясының құрылуы мен күйреуі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғадым. Бірауыздан дауыс берді деп айта алмаймын. Кеңестің бір мүшесі қарсы дауыс берді. Кейіннен Кеңес аға «кім екендігі кейін белгілі болды, Шоқайды сонша дәріптепті, ол «Түркістан автономиясымен» бірге «Түркістан легионын да құрған ғой» деп айтып қалды» деген еді.

Қорғау аяқталған соң сөз сұрап «қырықтан асқанымда ғылым жолында тұсауымды кезкендеріңізге рахмет, үміттеріңізді ақтаймын» деген райда лебізімді білдірдім. Сонда кеңес төрағасы Манаш Қабашұлы жұлып алғандай етіп, «неге олай дейсің? Қырық жас нағыз ғалымның жасы. Болашағың алда. Сен енді Түркістандағы тарихымызды қопарып зертте. Өзбек ағайындардың тілін, ділін жақсы білесің, біздің көп тарихымыз Ташкенттің архивтерінде жатыр» деп амананат арқалатқан жылы лебізін білдіріп еді. Осы сөз мені қанаттандырды.

Бір-екі жыл есімді жиып, еңтігімді басқаннан соң (провинцияда ғылыми дәреженің де аптығы болады екен) Кеңес ағамен ақылдасып, Түркістандағы қазақ саяси элитасының қалыптасуы мен қызметінің тарихын докторлық диссертация тақырыбы етіп бекітіп алдым. 2005-2006 жылдары ғылыми қызметкерлікке ауысып бірыңғай докторлық диссертациямен айналыстым. Архивтен архив, кітапханадан кітапхан аралап жүріп көп материал жинақталды. Бірақ жұмыстың ғылыми концепциясын ашатын аса бір маңызды дерек қолға ілінбеді.

2006 жылдың ақпан-наурызында Мәскеу қаласындағы архивтерде жұмыс істеуге тура келді. БК(б)П Орталық комитеті Саяси бюросының Құпия бөлімінің құжаттары құпиясыздандырылған кез. Осы қордан 1924 жылдың ақпан-сәуір айларында Тұрар Рысқұловтың Сталинге, оның көмекшісі Товтухаға, өзінің Түркістандағы қызметтес жолдасы Қабылбек Сармолдаевқа жазған 80 парақтан тұратын құпия хаттарына (саяси донос) кез болдым [1]. Жаңадан табылған құжатты маған дейін 5-6 адам қараған екен. Бірақ ғылыми айналымға ұсынбаған (арасында қазақстандық ғалымдар жоқ). Осы құжаттың деректерімен танысқандағы менің көңіл күйімді тілмен айтып жеткізу өте қиын. Ғалым ретінде аса құнды деректерге тап болғаным үлкен қуаныш сыйласа, осыншама құрметтеп келген тарихи тұлғаның өз қандастарын, қызметтес жолдастарын оққа байлап бергендей әрекеті мені қайран қалдырды. Неге? Не үшін? деген сауалдар мені қатты мазасыздандырды.

Елге оралған соң құжаттарды ұстазым Кеңес ағаға таныстырдым. Ертеңіне үйіне барып жолыққанымда құжаттардың еңсені езіп, жігерінді жаншып тастайтын әсерінен болар, түрі өрт сөндіргендей болып алабұртып отыр екен.

Батыр, тақырыбыңның алтын желісіне тап болған екенсің. Ендігі зерттеуің даңғыл жолға түседі. Өттең, мына құжаттар менің қолыма ертерек түспегенін-ай. Тұрарға, Алаш қозғалысына қатысты мүлдем басқаша жазар едім – деп, сен енді бұл құжаттарды орнымен пайдалан. Тұлғатану деген аса бір қытықты мәселе. Араны тура тартсаң сөзге қалмайсың. Мына құжаттар қандай айтыс-тартыстан да алып шығады – деп ақыл-кеңесін айтқан еді.

Ол құжаттық деректер Т.Рысқұловтың 1924 ж. Түркістанкеңестерінің съезінде үкімет құрамына сйланбай қалып, Мәскеуге қызметке алдырылуы кезінде И.Сталинге «Бірлік туы» және «Ақ жол» газеттерінің құрушылары туралы жолдаған құпия хаттары болатын. Партиялық биліктің жоғарғы инстанциясына жүгінген құпия хаттар мазмұнының күрделілігі тыңғылықты сараптауды, өзге деректермен салыстыра отырып талдауды қажет етті. Алаш қозғалысына қарсы таптық-партиялық көзқараста жазылғандықтан оны жаңа көзқараспен зерделедік. Т.Рысқұловтың белгілі саяси мақсаттарды көздеген бұл құжаттары тарихи дерек ретінде зерттеуімізде кеңінен қолданылды. Шын мәнінде, бұл құжаттар Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты тұжырымын деректік негіздеуде аса құнды дәлелге айналды.

Осы құжаттарды ғылыми айналымға ұсынғандығым үшін айыпталып, топтық мүдде көздеген тарихтан алыс та жақын кейбір жазармандар тарапынан «жойқын» шабуылға тап болғаным өз алдына бөлек әңгіме. Мәселені Кеңес ағаның ғылыми болжамының осы құжаттар арқылы нақты ғылыми тұжырымға айналғандығына қатысты өрбітейік.

Осындай құжаттар Алаш қозғалысы Оңтүстік қанатының қызметінде кеңінен талдау жасауға мүмкіндік береді. К.Нұрпейіс тұжырымдағандай, 1917-1920 жж. қазақ жерінде нақты ұйымдық құрылыммен жария жұмыс жасаған Алаш қозғалысының қызметі Түркістан жағдайында біршама өзгеше сипат алды. К.Нұрпейіс Түркістандағы Алаш қозғалысының ұйымдық құрылым ретінде жария жұмыс істеген мерзімі туралы «М.Тынышбаевтың Жетісуға қоныс аударуына және М.Шоқайұлының шетелдік эмиграцияға кетуінің (Грузия – Түркия – Германия – Франция) нәтижесінде Алаштың оңтүстік қанаты 1918 жылдың көктеміне қарай іс жүзінде тарқады. Оның мүшелерінің кейбіреуі белсенді саяси қызметтен кетсе, екіншілері большевиктер жағына шықты, ал Жетісудағы алаш ұйымының көрнекті мүшелері Ыбырайым Жайнақов, Отыншы Әлжанов, Төлебай Дүйсебаев, тб. Қытай ауып кетіп, сол жақтан қарулы қарсылық ұйымдастыру әрекетін жасады. Сонымен, алаштың оңтүстік қанаты үш ай бойы ғана Совет өкіметіне белсенді қарсылық көрсете алды» [2, Б.155] деп тұжырым жасаған. Бұл тұжырым өлкедегі Алаш қозғалысының біржолата жойылғандығын танытпайды. Дегенмен, мәселенің бұлай қойылуын қуаттай отырып, архив қорларынан табылып, ғылыми айналымға ұсынып отырған соңғы деректерге жасалған талдау Алаш қозғалысы Оңтүстік қанатының саяси-идеялық қызметі 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеуге дейін жартылай жария, жартылай жасырын жағдайда жұмыс жасағандығына көз жеткізеді.

Алашордашыларға кешірім жасалғаннан соң Түркістанда билік басындағы ұлттық саяси элита өкілдері Н.Төреқұлов, С.Қожанов, С.Асфендияровтар алашшыл қазақ зиялыларын Ташкент қаласына шақырып, түрлі қызметтерге тартты. Өлкедегі қазақ облыстарында жер-су реформасын жүргізуде алаштық идея жалғасын тапты. Олардың басшылығымен Ташкент қаласына топтасқан қазақтың саяси, шығармашылық элитасы өкілдерінің қызметі мәдениет тарихындағы аса бір сәтті де шығармашылық тұрғыда жемісті кезең болды. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Асфендияров, Қ.Болғанбаев, Ғ.Бірімжанов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Қ.Кемеңгеров, М.Есболов т.б. қайраткерлердің 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеуге дейінгі мәдени-ағартушылық қызметі кеңестік билік жағдайында Алаш қозғалысы көтерген ұлттық идеяларды батыл іске асыруымен ерекшеленді. Бір сөзбен айтқанда Алаш қозғалысы Оңтүстік қанатының қызметі арқылы Алаш қозғалысының географиялық ауқымы кеңейді және оның уақыттық шегі ұзара түсті.

Түркістан өлкесіндегі Алаш қозғалысының мазмұны мен сипатының ерекшелігін айқындау мақсатында танымдық шарттылықтарға сүйеніп, оның қызметі мен құрылымын «Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты» деп негіздеген орынды болатындай. Бұл жерде басын ашып айтатын мәселе, ғылыми танымда «Шығыс Алашорда», «Батыс Алашорда» деген орныққан тарихи тұжырымдарға балама құбылыс іздестіру емес, қайта ол құбылыстардың мазмұндық құрылымына жаңа кеңістік ашу басты мақсат екендігі. Бұндай тұжырым жасауға деректік және дәйектік негіздер жеткілікті. Алғаш рет бұл тұжырым Түркістандағы партия-кеңес органдарының ресми құжаттарында «Алаш Орданың» түркістандық бөлімі «Бірлік туы» газеті органымен аттас ұйым болды. «Бірлік туы» газеті 1917 ж. маусымынан Ташкентте шыға бастады. Аталған газетті ұйымдастырушылардың тұғырнамасы дәлме-дәл алашордашылардың тұғырнамасындай еді» [1] деген сипатта негізделді. Алаш қозғалысының тарихи дерегін қалыптастырған және оның тарихнамасына негіз қалаған Т.Рысқұловтың Түркістандағы Алаш қозғалысының қызметі туралы ойлары мен тұжырымдары 1923 ж. маусымда «Советская степь», 1935 ж. 18 мамырда «Казахстанская правда» газеттерінде жарияланған және тб. еңбектерінде одан әрі өрбітілді.

Түркістандағы ұлт-азаттық күрес тәжірибелерін талдау арқылы Алаш қозғалысының Оңтүстік қанатын дербес тарихи таным нысаны ретінде қарастыруға негіз болады. Оңтүстік қанаттың нақты ұйымдық құрылымы болмағанымен оның қызметінің мазмұны қазақ жеріндегі тарихи құбылыстың құрамды бөлігі болып саналады. Сонымен бірге Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының құрамында өлкедегі жергілікті ұлт зиялыларымен тығыз бірлікте жұмыс жасағандықтан оның саяси қызметінің мазмұнында аймақтық, конфессиялық және идеялық сипаттағы ерекшеліктері болды. Түркістандағы жергілікті халықтардың арасында отарлыққа қарсы күрестегі мұсылмандық, түркілік бірлік идеялары

ұлт қайраткерлерінің саяси қызметінде жаңа қырынан танылып, қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың мазмұнын байытты. М.Тынышпаев, С.Лапин, М.Шоқай, Қ.Қожықов, А.Оразаевтардың өлкедегі саяси қозғалыстың және Түркістан Мұхтарияты ұлттық мемлекетінің басшылығында болуы Алашорда үкіметімен тығыз байланыс жасауына мүмкіндік беріп, олар қазақ мемлекетінің тұтастығы мәселесін алғаш рет ұлттық идея ретінде күн тәртібіне қойды.

Қазіргі кезде Алаш қозғалысына қатысты деректер жүйесі толық қалыптасып бітпегенімен оны ғылыми айналымға енгізіп, осы тарихи болмысты қалпына келтіретін жаңа да іргелі тұжырымдар жасауға жеткілікті деп айта аламыз. Тақырыптың жаңа деректік негізіне сүйеніп, біздің зерттеулерімізде Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты туралы ғылыми тұжырым негізделді. Бұл тұжырымның мәні Алаш қозғалысының географиялық ауқымын едәуір кеңейтіп, оның көтерген ұлттық идеясының жартылай жария, жартылай жасырын жағдайда өмір сүрген уақыттық шегін де ұзартуға, сол сияқты Алаш қозғалысын тұлғаландыру бағытында да көптеген жаңа есімдерді тарихи танымға қосуға мүмкіндік берді. Демек, деректік негіздің толықтырылуы және жаңалануы Алаш қозғалысы тарихының жаңа қырларын ашуға мүмкіндік туғызып отыр.

Орта Азиядағы тәуелсіз мемлекеттер тарихының мазмұнында осы кезге дейін қалыптасқан тұжырымдарды қайта қараудағы күрделі де түйінді зерттеу нысанының бірі - Түркістан тарихы. Бұл тақырып отандық тарихшылар тарапынан біршама зерттелгенімен геосаяси ерекшеліктерді ескере отырып, концептуалды тұрғыда байыпты қарастыруды қажет етеді. Ежелден бір-бірімен тығыз әлеуметтік-экономикалық ықпалдастықта өмір сүрген туыс халықтардың жарты ғасырдан астам тарихи Ресейдің отарлық билігі құрамында Түркістан генерал-губернаторлығы деген атпен бір саяси-әкімшілік құрылымда болуы объективті тұрғыда қарастыра болсақ, қарама-қайшылықты мазмұнымен аса күрделі сипат алды. Қазіргі заманғы ғылыми зерттеу бағыттарының міндеттері осы күрделі тарихи құбылыстың себеп, салдарлы байланыстарын, ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктерін айқындауды тың әдіснамалық тәсілдерді қолданып игеруді қажет етеді.

Осыған байланысты өлкеде ұлыдержавалық шовинизмге қарсы тұрған күш ретінде кең өріс алған түркілік бірлік идеясы мен кеңестік тәртіптің ұлттық-территориялық межелеу арқылы ұлт республикаларын құру саясаты да тәуелсіздік идеологиясы талаптарына сай дәстүрлі тұжырымдардың ықпалынан арылып, қазіргі заманғы әдіснамалық тұрғыда қайта бағалауды қажет етеді; екіншіден, XX ғасыр басындағы дүниежүзілік ұлт-азаттық қозғалыстың аймақтық көріністері түрінде пайда болып, даму барысында дербес саяси құбылыстарға айналған Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы мен Алаш қозғалыстары да қазіргі кезде тарихи ойдың қызығушылығын оятып отыр. Қазақстан мен Орта Азия республикалары тәуелсіздігінің бастауында тұрған бұл қозғалыстарды бірін-бірі толықтыратын біртұтас ортақ құндылықтарымен және бірін-бірі қайталамайтын саяси-рухани ерекшеліктерімен дара құбылыстар ретінде қарастыру қажеттілігі айқын сезіледі.

Қорытынды ретінде айтарым, «Ұстаз шәкіртіме мың жасайды» деген сөз бар. Академик Кеңес Нұрпейістің шәкірттері біршама. Олар көпшілігі қазіргі кезде тарих ғылымының алдыңғы легінде жүр. Әрқайсының өз тақырыбы бар. Оларды біріктіретін ұстазының азаматтық және шығармашылық өнегесі, ғылыми ұстанымдары деп білеміз. Отандық тарих ғылымында Кеңес Нұрпейістің ғылыми мектебінің негізі қаланды. Оның ұсынған Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты туралы ғылыми болжамын шәкірті ретінде ғылыми тұжырымға айналдыра алғаным ұстаз аманатын орындағаным, үмітін ақтағаным болар деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. РГАСПИ Ф. 17, ол. 85, д 77, л. 208
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995.-256 б.
3. Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. -Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. Т3. -440 б (5-194, 311-404 бб)
4. Тұрсұн Х. Алаш һәм Түркістан. Монография. -Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. -400 б.

ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ – НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ

Л.Т. Кожакеева^а, Ж.Б. Аширбекова^б^адоктор исторических наук, и.о. профессор^бкандидат исторических наук, доцентКазахский национальный женский педагогический университет
(Алматы, Казахстан)

Аңдатпа. Мақалада ұлттық санамызды жаңғыртуда ұлттық кодексті сақтау басты шарт болып табылады. Сондықтан, білім беру ұйымдарында білім беру процесінде ұлттық дәстүрлер мен дәстүрлерді кеңінен насихаттау ауқымды түрде жүзеге асырылуда, жаһандану процестері халықаралық ынтымақтастықтың жаңа экономикалық формаларына, ақпарат ағынының артуына байланысты қарқын алуда, басқа мәдениеттердің практикалық тәжірибесін игеруге деген сұраныстың пайда болуы, инновациялар мен өзгерістерге деген ынтаның артуы.

Мақаланың мақсаты – біздің ата-бабаларымыздың ұлттық мәдениеті мен әдебиетін, тарихымызда ғасырлар бойы сақталған, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, тілі мен дінін, әдебиетін, ұлттық рухын дәріптеу, осы ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре алатын білімді, бәсекеге қабілетті, саналы ұрпақты тәрбиелеу міндетін қойды.

Тірек сөздер: ұлттық құндылықтар, мәдениет, ұлттық рух, халықтың қазынасы, тәрбие, дәстүр, толеранттылық.

Аннотация: В данной статье рассматривается ключевая роль национальных ценностей в формировании и укреплении национальной идентичности. Автор подчеркивает, что соблюдение национального кода является важнейшим условием развития общественного сознания и воспитания подрастающего поколения. В условиях глобализации и стремительного экономического развития возрастает необходимость сохранения и популяризации национальных традиций и обычаев через образовательные учреждения, а также посредством культурно-просветительских инициатив.

Цель статьи – возвысить национальную культуру, литературу, язык и религию казахского народа, а также укрепить национальный дух, передаваемый из поколения в поколение.

Ключевые слова: национальные ценности, культура, национальная идентичность, духовное наследие, образование, традиции, толерантность.

Abstract: The article argues that compliance with the national code is a key condition for the renewal of our national consciousness. Therefore, in educational organizations, large-scale propaganda of national traditions and customs in the educational process is carried out on a large scale, globalization processes are gaining momentum due to new economic forms of international cooperation, an increase in information flows, the emergence of demand for the development of practical experience of other cultures, and an increased desire for innovation and change.

The purpose of the article is to glorify the national culture and literature of our ancestors, the traditions and customs of the Kazakh people, language and religion, literature, national spirit, which have been preserved in our history for centuries and passed down from generation to generation, to educate an educated, competitive and conscious generation capable of assimilating these national values.

Keywords: national values, culture, national identity, spiritual heritage, education, traditions, tolerance.

Казахстан многонациональное государство, где проживает более 130 различных этнических групп. В этой связи формирование национального самосознания и его развитие является приоритетной задачей государства. Национальные ценности представляют собой духовные и культурные ориентиры, которые защищают общество от негативных последствий глобализации. Они включают язык, традиции, историческое наследие и моральные принципы, которые формировались веками.

Как говорил выдающийся общественный деятель Мустафа Шокай: «Поколение, воспитанное в духе, лишенном национальных ценностей, не сможет принести пользу своему народу». Это утверждение остается актуальным и сегодня, так как именно через уважение к национальным ценностям формируется сознательный гражданин, способный внести вклад в развитие страны.

Национальная идентичность формируется под влиянием множества факторов, включая историю, культуру, политику и экономическое развитие. Особую роль в этом процессе играет семейное воспитание, а также образовательные и общественные институты. Казахское общество, основанное на принципах толерантности и взаимоуважения, является ярким примером того, как разные этнические группы могут мирно сосуществовать, сохраняя при этом свою национальную самобытность.

Национальные ценности – это моральные принципы, которые на протяжении веков передавались из поколения в поколение в каждом народе. Сокровище народа, передаваемое из века в век – это язык, душа, традиции, литература и искусство, все это является духовным богатством нашего народа. Благодаря нашим национальным ценностям мы сохранили свою национальную идентичность и получили признание во всем мире. Так как же мы смогли донести эти ценности из прошлого в настоящее, сможем ли мы передать их в будущее? – вот о чем нам следует беспокоиться.

Благодаря происходящим глобальным процессам каждая страна создает собственную траекторию экономического развития, безопасности, социальных инвестиций, культуры и образования, чтобы оставаться конкурентоспособной и соответствовать требованиям реальной жизни.

Роль образования в сохранении национальных ценностей

Образование играет важнейшую роль в передаче национальных ценностей следующим поколениям. Согласно Закону Республики Казахстан «Об образовании», образовательные программы направлены на формирование патриотизма, высокой нравственности и межнационального согласия среди учащихся. В современных условиях образовательные учреждения модернизируются, внедряя инновационные методики обучения, которые сочетают в себе национальные традиции и современные образовательные технологии.

Великий педагог и мыслитель Магжан Жумабаев подчеркивал значимость сохранения национального воспитания: «Поскольку каждый национальный герой живет и творит среди своего народа, учитель обязан воспитывать его в духе национальных традиций». Это подчеркивает необходимость внедрения в образовательный процесс элементов этнопедагогики, которые помогут молодому поколению осознать важность своей национальной принадлежности [1].

Для эффективного внедрения национальных ценностей в образовательный процесс необходимо разрабатывать учебные программы, ориентированные на изучение истории, языка и литературы казахского народа. Важно также привлекать молодежь к культурным и просветительским мероприятиям, которые помогут им глубже понять свою национальную идентичность.

Национальные ценности — это совокупность духовных идеалов представителей определенной этнической общности, имеющих свое историческое выражение. Национальные ценности играют роль социальных и нормативных культурных аксиом поведения людей одной этнической группы. Это межнациональное согласие и единство народов, казахстанский патриотизм, высокая языковая культура, толерантность, стабильность и модернизация. Идеи о духовном единстве этносов и народностей на пути к процветанию и развитию нашей Родины весьма актуальны. Государственные приоритеты модернизации системы образования в системе общечеловеческих и национальных ценностей, основанные на этих государственных аксиологиях.

Межнациональное согласие и толерантность

Казахстанская модель межэтнического согласия уникальна. Благодаря политической стабильности и толерантности, представители различных национальностей мирно сосуществуют в одном государстве. Единство и дружба народов Казахстана являются важными национальными ценностями, которые необходимо сохранять и укреплять.

Межэтническая гармония является залогом устойчивого развития общества. Государственная политика Казахстана направлена на сохранение культурного разнообразия и поддержку всех этнических групп, проживающих на территории страны. Программы по укреплению национального единства способствуют развитию гражданской идентичности и сплоченности общества.

В нашем обществе сохраняется политическая стабильность и межнациональное согласие. Эти ценности стали основой уникальной толерантности общества казахов. Семья — главная ценность всего человечества. Жизненный путь каждого человека начинается с семьи, и семья оказывает неоценимое влияние на формирование и развитие личности. Стабильность — основа успеха и один из главных результатов развития Казахстана. Единство многонационального и многоконфессионального населения страны является абсолютной ценностью, поэтому задача всех поколений — сохранить и приумножить эту ценность ради благополучия страны.

Культурное наследие и национальная самобытность

Национальная культура и традиции являются неотъемлемой частью идентичности любого народа. В условиях активного взаимодействия различных культур необходимо сохранять и передавать подрастающему поколению духовное наследие казахского народа. Источниками культурного воспитания могут быть народные сказки, пословицы, эпосы, литература и искусство.

Как отмечал великий казахский писатель Мухтар Ауэзов, необходимо с раннего возраста прививать детям любовь к национальному фольклору, традициям и языку. Важным аспектом является популяризация национальной литературы и искусства среди молодежи, что способствует формированию устойчивого интереса к национальной культуре.

Важную роль играет сохранение традиционных праздников, народных ремесел и национальной музыки. Они помогают сохранять историческую память народа и передавать будущим поколениям уникальные элементы культуры.

Культурное разнообразие – это неделимая, но объединяющая ценность. Менталитет казахского народа, основанный на этническом многообразии, должен быть сохранен молодым поколением как уникальное национальное достояние, не теряясь в потоке мировой культуры. Образование, основанное на общечеловеческих и национальных ценностях, развивает концептуальные идеи, отраженные в Законе «Об образовании», международных конвенциях, других нормативных документах правительства и Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Влияние глобализации и необходимость сохранения ценностей

Глобализация оказывает значительное влияние на общество, в том числе на систему образования, экономику и культуру. Важно, чтобы в условиях ускоренного развития технологий и международного сотрудничества национальная идентичность не утрачивалась. Казахстану необходимо сохранять баланс между внедрением инноваций и защитой своих традиционных ценностей.

Одним из путей сохранения национальной идентичности является развитие двуязычного образования, когда наряду с изучением иностранных языков укрепляются знания родного языка. Кроме того, важно учитывать возрастные особенности учащихся при внедрении образовательных программ, направленных на формирование национального самосознания.

Универсальные ценности – это абсолютные ценности, которые не меняются со временем и важны для определенной группы людей, а не для всего человечества. Эти ценности присущи каждому человеку, имеют глубокий внутренний смысл и воспринимаются не как внешние моральные правила, а как форма непосредственного внутреннего действия, то есть на их основе ярко проявляется человеческое достоинство: любовь, искренность, комфорт, долг, ненасилие, доброта, милосердие. Общечеловеческие ценности вечны, исторически бесконечны, духовны по своей природе, являются неизменным инвариантом системы общественных, политических, национальных, научных, личностных и иных ценностей и формируются у всех людей и в материальном мире. Они считаются эталоном, образцом для всех людей, чье развитие направлено на педагогический процесс [2].

Национальные ценности и современное образование

Воспитание нового поколения невозможно без интеграции национальных и общечеловеческих ценностей в образовательный процесс. Школьное образование должно не только давать знания, но и формировать у учащихся чувство патриотизма, уважения к родине и своим корням.

Образование – непрерывный процесс, осуществляемый всеми звеньями системы школьного образования, который включает: уроки, внеклассную воспитательную работу, классные занятия, дополнительное образование. Образовательный потенциал процесса обучения огромен. Содержание современных образовательных программ состоит из важных образовательных возможностей, реализация которых связана с продуманной организацией урока как основной единицы процесса обучения. Для того чтобы урок был не только источником информации, но и способствовал формированию, развитию и воспитанию личности, необходимо соблюдение следующих требований:

1. Цели и задачи урока отражают принципы единства обучения, воспитания и развития;
2. Целенаправленный отбор учебного материала, воплощающего в себе высокую модель нравственности, духовности, гражданственности и гуманизма;
3. Обеспечить правильную ориентацию обучающихся на систему общечеловеческих ценностей, принципы гуманизации и человечности, принцип экологизации, развитие ответственности ребенка за окружающий мир, адаптацию детей к различным сферам деятельности, реализацию принципов внешней и внутренней дифференциации, выявление и развитие творческих способностей;
4. Использование образовательного потенциала педагогических технологий;
5. Обеспечение преемственности между различными уровнями образования и содержанием учебных программ;
6. Организация самостоятельной творческой и исследовательской работы учащихся;
7. Активно включать модернизацию социальных ролей в содержание урока, что обеспечивает расширение позитивного социокультурного опыта учащихся.

Основные принципы эффективного урока включают:

1. Формирование у учащихся уважения к национальному наследию.
2. Использование интерактивных методов обучения для вовлечения молодежи в изучение национальной культуры.
3. Развитие критического мышления и способности анализировать исторические и культурные процессы.
5. Акцент на воспитании толерантности и уважения к другим культурам.
5. Применение современных образовательных технологий для усиления интереса к национальному наследию.

Кроме того, широкое распространение получила организаторская деятельность итальянского педагога М. Монтессори по технологии саморазвития, которая реализовала идею свободного воспитания и раннего развития в детском саду и начальной школе как альтернативу догматическому обучению. М. Монтессори считала, что, исходя из способности ребенка к самостоятельному развитию, главная задача педагога в существующих условиях среды — «питать» естественный процесс саморазвития.

Историко-педагогический анализ теории и практики образования в Казахстане позволяет определить инновационную образовательную систему школы как единство философских, естественнонаучных и социально-педагогических исследований, сгруппированных в рамках гуманистической идеи, направленной на теоретическую (разработка новой концепции воспитания человека) и практическую реализацию. Основным способом реализации ценностей в образовательных учреждениях является культура своего народа, а также народов других стран. Формирование ориентации учащихся на общечеловеческие ценности может быть достигнуто только при условии учета их возрастных особенностей. Это повышает роль учителя в формировании ориентации на добродетель. Основные идеи системы образования В.А. Караковского: создание обязательного национального школьного коллектива; наличие в нем элементов самоуправления; внедрение коллективного метода, главной задачей которого является подготовка к коллективному труду. Он применяет эффективные методы работы в школе: опираясь на индивидуальные особенности детей.

Эффективность внеклассной и внеурочной деятельности зависит от организации деятельности учащихся. Целью образования должно быть не формирование неких общечеловеческих или национальных ценностей, а создание условий для реализации природного потенциала развития человека. От природы каждый ребенок наделен способностью самостоятельно развиваться, усваивать внешние условия, приспосабливаться к ним и изменять их — эта способность обеспечивает формирование качеств в соответствующих его развитию условиях, что характеризует индивида как самостоятельную личность, личность, не выпадающую из общей структуры общественного бытия.

Характерной чертой национальных ценностей в образовании могут быть общечеловеческие ценности в лучших своих образцах. Характеристика национальных ценностей воспитания: их глубокие, исторические корни в народной педагогике; естественная связь с духовными и материальными национальными ценностями. Способность к обновлению и модернизации присущих им традиций в процессе исторического развития, сохраняя при этом их преемственность, но в то же время теряя актуальность на определенных этапах их генезиса или, наоборот, становясь доминирующим направлением. Эта национальная школа и педагогическая теория популяризируются, при этом общечеловеческие ценности образования не перестают существовать на их уровне. Среди детей и молодежи современного Казахстана появились новые позитивные тенденции, такие как возросшее стремление к получению качественного образования, рост социальной активности, стремление к освоению новых профессий и информационно-коммуникационных технологий, улучшение коммуникативных навыков, возрождение межкультурной коммуникации. В связи с растущим интересом к истории, культуре и традициям своей страны, культурному наследию ее народа, национальному самосознанию. Идет процесс формирования нового казахстанского патриотизма, гражданственности и гуманистического мировоззрения. Положительные изменения в стране коснулись и процесса обучения в учебных заведениях.

Закключение. Сохранение национальных ценностей является важнейшей задачей современного Казахстана. Для успешного будущего необходимо прививать молодому поколению любовь к своей культуре, языку и традициям, формировать национальную идентичность и патриотизм.

Как говорил Абу Наср аль-Фараби: «Знание без знания — злейший враг человечества». Образование, основанное на национальных ценностях, является мощным инструментом формирования личности, способной строить будущее своей страны. Объединяя усилия образовательных учреждений, семей и общества в целом, можно обеспечить гармоничное развитие нового поколения, способного не только сохранить, но и приумножить богатое наследие предков.

Для светлого будущего необходимо правильно формировать поколения. Большое значение имеет организация работы, проводимой в семье и образовательных учреждениях, по воспитанию будущих поколений суверенной страны под знаменем независимости, привитию им таких благородных качеств, как честь и доброта, скромность, достоинство, порядочность, искренняя любовь к своей стране, земле, Родине и народу.

Это означает формирование из сегодняшнего учащегося компетентной личности, которая будет защищать родину завтра, верно служить ей, станет настоящим и активным членом общества.

Мы должны работать вместе, чтобы объединить образование и воспитание. Чтобы сформировать культуру общения с учащимися, необходимо в первую очередь правильно выстроить отношения между преподавателем и учащимся. Поэтому важно расширять словарный запас ребенка и учить его говорить правильно и четко. Влияние родителей и других членов семьи на воспитание ребенка огромно. Школьного образования недостаточно для ребенка. Воспитание ребенка в основном формируется в

семье. Поэтому, прежде всего, необходимо наладить правильные отношения между учителем и родителями.

Поскольку большинство родителей не имеют педагогического или психологического образования, родителям приходится оказывать педагогическую и психологическую поддержку во взаимодействии с ребенком. Казахский народ уделял большое внимание воспитанию детей.

Содержание Концепции этнокультурного образования в Республике Казахстан гласит: «Мы должны воспитать поколение, которое с молоком матери впитает язык и религию, историю и традиции казахского народа, которое будет считать своим гражданским долгом возвышение суверенного государства».

Для нового Казахстана развитие казахской цивилизации, расширение ее традиций, обычаев, языка, национальных ценностей является одним из актуальных вопросов. Поэтому перед нами стоит великая цель — объединить ценности национального наследия с культурными достижениями современности. В воспитании подрастающего поколения должен преобладать закон гармонии. То есть он должен уметь находить гармонию как с родителями, которые внесли свой вклад в период его роста и развития, так и с учителями, которые открыли ему глаза. Только тогда в человеке постепенно будут развиваться национальные духовные качества. Если источником формирования духовных ценностей у человека является семья, род, социальная среда, государство, то национальная идентичность — это казахский патриотизм, национальные обычаи и традиции, долг перед нацией, честь, национальный дух, то есть высокий показатель национальных ценностей у человека. Одной из человеческих ценностей, которая считается основой образования, является потребность в образовании для других людей, потребность уметь любить других людей. Для того чтобы воспитать сегодняшнюю молодежь этичными и добросовестными, мы должны, прежде всего, суметь привить молодым людям наши национальные традиции, обычаи, религию, а также наследие, оставленное нам предками. Источником образования являются наследие и мудрые изречения, оставленные нашими предками, а мы являемся хозяевами, которые их распространяют. Если мы все как общество начнем действовать и станем культурными и образованными, то образование молодого поколения, безусловно, принесет свои плоды.

Кроме того, важно учитывать влияние новых технологий и информационного пространства на молодежь. В условиях цифровизации необходимо создавать образовательные ресурсы, направленные на популяризацию национальных ценностей через мультимедийные платформы, социальные сети и интерактивные образовательные программы. Это позволит охватить широкую аудиторию и сделать изучение национального наследия более доступным и привлекательным для молодого поколения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б. (33-34 бб.).
2. «Білім беру шарасы» әдістемелік ұсынымдары: алға қойылған мақсатқа жету деңгейін өлшеу критерийлері (бәсекеге қабілеттілік; прагматизм; ұлттық бірегейлікті сақтау; білімнің салтанат құруы; Қазақстанның революциялық емес эволюциялық дамуы; сананың ашықтығы") - Астана: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. - Б. 143.
3. Мәңгілік ел: - нұсқаулық / М.Б. Қасымбеков, С.Ж. Пралиев, К.О. Сампейсова. Абай ат. ҚазҰПУ. - Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. - 336 бет.

СТАЛИНДЫҚ ТЕРРОР ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰҒЫН-СҮРГІН

Сутеева Ханзада Агибаевна

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақала сталиндік террор жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеуге арналған. Олардың табиғаты, себептері, бұл процестің барысымен нәтижелері ашылады.

Тірексөздер: сталинизм, саясиқуғын-сүргін, террорқұрбандары.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению истории массовых политических репрессий в Казахстане в годы сталинского террора. Вскрыты их природа, причины, ход и итоги этого процесса.

Ключевые слова: сталинизм, политические репрессии, жертвы террора.

Annotation. This article is devoted to the study of the history of mass political repressions in Kazakhstan during the years of Stalin's terror. Their nature, causes, course and results of this process are revealed.

Key words: Stalinism, political repressions, victims of terror.

XX ғасыр ең қатыгез және парадоксалды саяси-құқықтық құрылымды – тоталитарлық мемлекетті тудырды. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағындағы (КСРО) коммунистік режим артында қанды шлейф, халықтық қайғы мұхитын қалдырды.

1 мамыр - Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні. Қазіргі жас азаматтарға ештеңе айтпайтын бұл сөз тіркесінің артында бірнеше ұрпақтың бұзылған тағдыры, өлім, ауырсыну, қайғы жатыр. Бір немесе бірнеше адамның бұрмаланған еркі оқиғаның бағытын түбегейлі өзгертуі мүмкін екенін түсіну таңқаларлық және қорқынышты.

Ондағы ең қайғылы із қалдырған, сөзсіз сталинизм. Кеңес елінде дүниеге келгеніне ғана кінәлі миллиондаған құрбандар. Қанша зиялы әулеттердің тамырлары кесілді, қанша ел негіздерінің негізі - сенімді шаруа отбасылары – мәңгілікке күлге айналды, «халық жауларының» қанша баласы қорланған бет-әлпетсіз массаға айналды? Жазылмаған кітаптар, ашылмаған жаңалықтар, жасалмаған шедеврлер – олардың әлеуетті авторлары атылды, лагерьлерде азапталды.

Кеңес өкіметі пайда болған сәттен бастап репрессиялық-мәжбүрлеу саясаты оның қызметінде ерекше орын алды. Бір жағынан, мұндай саясат оған елде орнығуға, басқа бәсекелес саяси күштермен күресте өз позициясын нығайтуға мүмкіндік берді, екінші жағынан, репрессиялық-мәжбүрлеу саясаты Кеңес өкіметінің жалпы міндеттеріне қол жеткізуді жеңілдетті. Бұл өкімет жаңа қоғамды құра алмаудағы, күнделікті ұйымдастырушылық жұмыста айтарлықтай жетістіктерге жете алмайтындағы қабілетсіздігін, жалаң әкімшілікпен, жазалау шараларымен, «революциялық» зорлық-зомбылықпен толтырды.

Осылайша, Кеңес өкіметі оның маңызды қасиеттері мен сипатын білдіретін «қуғын-сүргін», «мәжбүрлеу», «зорлық-зомбылық» ұғымдарымен бірге дүниеге келді. Кеңес өкіметінің репрессиялық-мәжбүрлі мәні кейінірек айқындала бастады. Саяси қуғын-сүргін 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін басталды. Ауыл шаруашылығын мәжбүрлі түрде ұжымдастыру және жедел индустрияландыру басталуымен 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында саяси қуғын-сүргін жаппай сипатқа ие болды, Мемлекеттік террор әлеуметтік жұмылдыру моделіне енгізілді, саяси режим өз халқының жекелеген (нысаналы топтарына) қарсы кең ауқымда, жүйелі түрде репрессиялар жүргізуге әзірленді және оны қолданды.

Кеңес мемлекетінің репрессиялық саясатын талдай отырып, біздің ойымызша, Қазақстандағы репрессиялардың келесі негізгі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

1. 1917 қазаннан бастап -1920 жж. дейінгі кезең. Ұлттық зиялы қауымға қатысты қуғын-сүргін. («Алаш», «Шура-и-Исламия» және «Алаш Орда», «Түркістан мұхтарияты» ұлттық автономиясының үкіметтері).

2. 1920 жылдың ортасынан - 1930 жылдардың ортасына дейін. Қуғын-сүргін Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатқан «ескі» большевиктердің партиялық-кеңестік элитасына да, елде Ф.И. Голощекин жүргізіп жатқан «Кіші Қазан» саясатына қарсы шыққан коммунистердің жаңа буынына да қарсы жүргізілді (Т. Рысқұлов, С. Сәдуақасов, С.Сейфуллин, С. Мендешев және т. б.).

3.1937-1938 жылдар. Жаппай саяси қуғын-сүргін («Үлкен террор»). Халықтың барлық дерлік топтарына қатысты қуғын-сүргін.

4. 1930 жылдардың ортасы мен 1940 жылдардың аяғы. Поляктарды, кәрістерді, немістерді, ингуштарды, шешендерді, Қырым татарларын және т. б. депортациялауға байланысты қуғын-сүргін.

5. 1940 жылдың ортасы - 1950 жылдардың басына дейін. Гитлерлік лагерлерден өткен әскери қызметшілерге, зиялы қауым өкілдеріне (Бекмаханов, Исмаилов, Әуезов және т.б.) қарсы жүргізілген қуғын-сүргін.

Бұл мақалада біз Қазақстандағы қуғын-сүргіннің алғашқы 2 кезеңінің тарихын қарастырамыз.

Қазақстанда 1929-1938 жылдары болған қуғын-сүргіннің екі негізгі толқынын ажыратуға болады.

Қуғын-сүргіннің алғашқы толқыны 1928-1932 жж. өтті. Бұл жылдары қуғын-сүргінге негізінен ұлттық бағдарланған қазақ зиялылары тартылды. Алғашқы болып қуғын-сүргінге қазақ халқының үздік ұлдары - көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері, ұлттық зиялы қауымның өкілдері, саяси элита - Алаш партиясының қайраткерлері ұшырады. 1926-1929 жылдары түрлі сылтаулармен республикадан Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері Т.Рысқұлов, Н. Нұрмақов және т. б. аластатылды. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті (ОАК) төрағасы қызметінен Ж.Мыңбаев, халық ағарту, егіншілік комиссарлары қызметінен С. Сәдуақасов, Ж. Сұлтанбеков алынды. 1928 жылдың аяғында «Алаш Орданың» бұрынғы 44 қайраткері жалған айыппен қамауға алынып, қуғын - сүргінге ұшырады.

А.Байтұрсынов (1873-1937) - Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі. Ағартушы, ғалым, ақын, публицист. 1929 жылы маусымда қамауға алынып, ату жазасына кесілді. Бұл шешім 1931 жылы қайта қаралып, оның орнына Архангельск облысына 10 жылға айдауға жіберілді. 1934 жылы Алматыға оралды.

Мыржақып Дулатов (1888-1935) - Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі. Қазақ прозасының негізін қалаушы. Ақын, жазушы, драматург, публицист, педагог, қоғам қайраткері. 1928 жылы

желтоқсанда КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі (ХКК) жанындағы Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқару (БМСБ) алқасының шешімімен 1930 жылы 4 сәуірде ату жазасына кесілді. Бұл шешім 1931 жылы қайта қаралып, оның орнына 10 жылға бас бостандығынан айыру және оны концлагерьде өтеу болды. 1935 жылы Соловецкий лагерінде қайтыс болды.

Жүсіпбек Аймауытов (1895-1931) - Алаш қозғалысының қайраткері. Ағартушы, жазушы. 1930 жылы 4 сәуірде КСРО ХКК жанындағы БМСБ алқасының шешімімен тұтқындалып, атуға үкім шығарылды.

Халел Досмұхамедов (1883-1939) - Алаш қозғалысының қайраткері. Дәрігер, ғалым, қоғам қайраткері. Армия Ішкі Істер Халық Комиссариатының (ІХК) әскери трибуналының шешімі бойынша 1929 жылы 28 сәуірде 10 жылға бас бостандығынан айырылды. 1930-1938 жылдары Воронеж қаласына жер аударылды. Алматы қаласындағы № 1 түрмеде қайтыс болды.

Болғанбаев Қайретдин (1894-1937) - Алаш қозғалысының қайраткері. Журналист, әдебиеттанушы, қоғам қайраткері. 1928 жылы желтоқсанда тұтқындалып, БМСБ алқасының үштігінің шешімі бойынша 1930 жылы 4 сәуірде 6 жылға бас бостандығынан айырылды.

Ғаббасов Халел (1888-1931) - Алаш қозғалысының қайраткері. Экономист, ғалым, журналист. 1928 жылы 16 қазанда тұтқындалып, БМСБ алқасының шешімімен 1930 жылы 4 сәуірде 6 жылға бас бостандығынан айырылды.

Мырзағазы Есполов (1896-1936) - Алаш қозғалысының қайраткері, журналист, публицист, педагог. 1929 жылы ол қамауға алынып, 1930 жылы 4 сәуірде ІХК үштігінің шешімімен атуға үкім шығарылды, содан кейін бұл шешім қайта қаралып, 10 жылға Соловецкий лагеріне жер аударылды. 1936 жылы осы лагерьде қайтыс болды.

Тынышпаев Мұхамеджан (1880 - 1937) - Қоқан автономиялық үкіметінің Министрлер Кеңесінің бұрынғы төрағасы, Түркістан-Сібір (Турксиб) темір жол магистралі құрылысына қатысушы. 1932 жылы алғаш рет сотталып, 5 жылға жер аударылуға үкім шығарылды [1, 48- 64 – бб.].

1935 жылға қарай партиялық ұйымдарда тазарту нәтижесінде партия қатарынан 15,4 мың адам шығарылды [2, 14 - б.].

Қазақстанда 1929-1932 жылдары болған жаппай қуғын-сүргін бойынша бірқатар нақты мысалдар келтірейік. Қазақстандағы БМСБ жанындағы үштіктің 1932 жылғы 20 сәуірдегі қаулысына сәйкес Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының Қылмыстық Кодексінің (РКФСР ҚК) 58-4, 58-7, 58-11 баптары бойынша 10 адам жер аударылып 5 жылға сотталды:

Мұңайтбасов Әбдірахман, сотталған кезде 29 жаста, қазақ, партия мүшесі емес, білімі аяқталмаған орта, Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚазКСР) Мемлекеттік Саудасының үлбір-шикізат бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеген.

Кеменгеров Кошмухамед, сотталған кезде 37 жаста, қазақ, партия мүшесі емес, білімі аяқталмаған жоғары, Ташкентте Сахипи оқытушысы болып жұмыс істеген.

Буралкиев Мұстафа сотталған кезде 30 жаста, қазақ, партия мүшесі емес, білімі жоғары, Ташкент қаласындағы Сахипиде ассистент болып жұмыс істеген.

Кудерин Жұмахан, сотталған кезде 38 жаста, қазақ, партия мүшесі емес, білімі жоғары, Кедыр трестінде жұмыс істеген;

Қожамқұлов Нашир, сотталған кезде 25 жаста, қазақ, партия мүшесі емес, білімі жоғары, ғылыми-зерттеу институтында экономист болып жұмыс істеген[3, 152 - б.].

Репрессияның екінші толқыны 1937-1938 жылдары болды. Осы жылдары қуғын-сүргіннің одан да қорқынышты толқыны өтті. Террор жаппай сипатқа ие болды. Осы жылдары Кеңес өкіметінің құрылысына қатысқан мемлекеттік және қоғамдық адамдар қуғын-сүргінге ұшырап, атылды:

Тұрар Рысқұлов (1894-1938) - XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ең көрнекті қазақ мемлекет қайраткерлерінің бірі. 1920-1921 жылдары ол «ұлттық-жалтарушы саяси қателіктері үшін айыпталды. Бірақта бұл уақытта Мәскеуге жұмысқа ауыстырылуына байланысты оның мансабы үзілмеді. 1921 жылы ұлттар мәселесі жөніндегі халық комиссары И.В. Сталиннің орын-басары. 1924-1925 жылдары Т. Рысқұлов – Коммунистік Интернационалдың (Коминтерннің) Моңғолиядағы өкілі. Моңғолиядан Т. Рысқұлов тез арада шақырылып, 1926 жылы мамырда қайтадан Мәскеуге жіберілді. Ол РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары болды және ұлттық автономия мәселелерін қадағалады [3, 152 - б.]. 1937 жылы тұтқындалып, КСРО-дан барлық түркі халықтарының бөлінуін дайындап жатқан «пантюркистік орталықтың басшысы» деп жарияланды. Оның ісі Мәскеуде қаралды, онда Рысқұлов 1937 жылы 8 ақпанда Алматыдағы жолдастарына қарағанда сәл ертерек сотталып, атылды [3, 153 - б.].

Назир Турекулович Төрехұлов (1893-1937). 1918-1922 жылдары Ферғана мен Қоқан, содан кейін Ташкентте жоғары лауазымдарда қызмет атқарды, оның ішінде бір кездері Түркістан ОАК-нің төрағасы болды. 1924 жылдан бастап КСРО халықтарының Орталық баспасын басқарды, оның басшылығымен КСРО мен шетел Шығысының халықтары мен тілдерінде әдебиеттер жарық көрді. 1928 жылы Н.Т.Төрехұлов дипломатиялық жұмысқа ауысып, сегіз жылын Таяу Шығыста өткізді, Сауд

Арабиясындағы КСРО-ның өкілетті өкілі болды. Осы араб мемлекетімен қарым-қатынас орнату ісінде оның еңбегі өте зор болды. 1936 жылы ол Мәскеуге оралып, ғылыми жұмысқа ауысып, КСРО халықтарының Тілі мен жазуы Мәскеу институтының және КСРО Ғылым академиясының Ленинградтағы Шығыстану институтының қызметкері болды. Алайда, 1937 жылы көптеген адамдардың тағдырын басынан кешірді, Н.Т. Төреқұлов 1937 жылы 3 қазанда атылды. 1938 жылы қамауға алынып, атылған - Жүргенов Темірбек (1898-1938) - бір кездері ұлттар халық комиссары, ағарту халық комиссары қызметін атқарған, 30-жылдары Қазақстаннан тыс жерлерде жұмыс істеген; Смағұл Сәдуақасов, 1937 жылы Мәскеуде Қазақстанның тұрақты өкілдері болған Шәкір Дивеев (1886-1938), Юсупов.

Бұл жылдары мынадай партия және қоғам қайраткерлері де қуғын сүргінге ұшырады:

Ораз Жандосов (1899-1938) - Қазақстан мен Орта Азияның кеңестік партия және мемлекет қайраткері. Ол әр жылдары Түркістан АССР Кеңесінің ОАК-нің, БОАК-нің, КазОАК-нің, КСРО ОАК Ұлттар кеңесінің мүшесі болды. Халықтық білім беру және ұлттық қазақ мәдениеті саласындағы жасампаз процестердің мазмұны мен динамикасына елеулі ықпал еткен тұлға, кеңестік Қазақстанның ұлттық құрылысының негізін қалаушылардың бірі. 1927 жылғы қарашадан - 1929 жылғы маусымға дейін республиканың ағарту халық комиссары қызметін атқарды. 13 қазан 1937 ж Жандосов антисоветтік ұйымға қатысы бар деген айыппен қамауға алынды. КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының үкімімен 1938 жылы 2 наурызда сотталып, ең жоғары жазаға кесілді.

Сондай-ақ, С.Шәріпов, А.Айтиев, К. Таштитов, Н. Нұрмақов, А. Досов, О. Исаев, Ө. Құлымбетов, Б. Алманов, С. Меңдешев, С. Арғыншаев, А. Асылбеков және басқалар қуғын-сүргінге ұшырады.

1937 жылдың қазан, қараша айларында Алаш партиясының тірі қалған бұрынғы қайраткерлері - А.Байтұрсынов, Қ. Болғанбаев, Х. Ғаббасов, М. Тынышпаев екінші рет қамауға алынып, ату жазасына кесілді.

Осы жылдары Қазақстанның ғылымы мен әдебиетінің көрнекті өкілдері де қуғын сүргінге ұшырады:

Ілияс Жансүгіров (1898-1938). Ақын, жазушы. КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының шешімімен 1938 жылы 26 ақпанда ату жазасына кесілді.

Мағжан Жұмабаев (1893-1938) - ақын, жазушы алғаш рет 1929 жылы тұтқындалған. Ол Алаш-Ордада қызмет еткені және 20-шы жылдары «астыртын ұйымдарына» қатысқаны, өлеңдерінде «феодализмді жырлауы» үшін айыпталды. 1930 жылы ол 58-10 және 58-11 баптары бойынша 10 жылдық лагерьлерге сотталды. Жазасын Соловецкий Сібір лагерлерінде өтеген. Ақын лагерінен 1936 жылы мерзімінен бұрын босатылды. Екінші рет 1937 жылы 30 желтоқсанда қамауға алынды. Ақын «жапондық барлаудың пайдасына жұмыс жасағаны» және «Берлинмен байланысы» үшін сотталып, ату жазасына кесілді [1,90-6.].

Абдрахман Байдильдин (1898-1930). Жазушы. 1930 жылы 4 сәуірде КСРО ХКК жанындағы БМСБ алқасының шешімімен оны атуға үкім шығарылды [1, 93 – 6.].

Сейфуллин С. (1894-1938). Жазушы. Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы. 1922 жылдың маусымынан - қазанына дейін КАКСР ағарту халық комиссарының екінші орынбасары. 1922 жылғы қазаннан 1924 жылғы қарашаға дейін КАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы.

Алматыда қазақ зиялы өкілдерінің жалпы физикалық жойылуы қалай болғандығы туралы біз революцияның «қызыл сұңқары» Сәкен Сейфуллиннің тағдыры мен қайғылы қазасында көрсеткіміз келеді.

Бұл оқиғалардың барлығы 1938 жылы ақпанда басталды. Бұған дейін жергілікті органдар сот істерін дайындап, айыпталған адамдар камераларда отырып, сот шешімін күтіп отырды. Содан кейін Алматыға үкім шығару үшін КСРО Жоғарғы Сотының Әскери алқасының үштігінің мүшелері келді. Оның құрамында: төраға – дивизиялық әскери заңгер А.Д.Горячев, бригадалық әскери заңгерлер Г.А. Алексеев және А.И. Микляев) және сот хатшысы - әскери заңгер Н. И. Шапошников болды.

Мәскеуден келген үштіктің шығарған үкімдері бойынша күн сайын 25 ақпаннан - 15 наурызға дейін әр түрлі ұлт өкілдерінің күнделікті өлім жазасы жүргізілді. Бірінші ату тізімі 39 фамилиядан тұрды және онда 31-ші болып 58-1 және 58-7 (тыңшылық және зиянкестік) баптары бойынша айыпталған, 1894 жылы туған, бұрынғы жазушы, КСРО азаматы Сәкен Сейфуллиннің есімі тұрды. Сәкен Сейфуллиннің үкімінде былай деп жазылған еді: «алдын ала сот тергеуі Сәкен Сейфуллиннің 1927 жылдан бастап троцкистік көзқарастармен бөлісіп, 28-ші жылдан бастап әдебиетте троцкистік қызмет жүргізгені, кейіннен Кеңес өкіметін қарулы құлатуды мақсат еткен, Қазақстанды Кеңес Одағынан бөліп алып, Жапонияның басшылығымен буржуазиялық Қазақ мемлекетін құруды көздеген контрреволюциялық, буржуазиялық-ұлтшыл, көтерілісші, террористік, диверсиялық-зиянды ұйымның құрамына кіргенін анықтады. Ол БКП(б) және Кеңес үкіметінің басшыларына қарсы террористік актілерді дайындауға және Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліс дайындауға қатысып, ұйымға жаңа қатысушыларды жалдап, әдеби салада зиянкестермен айналысты. Сондықтан Сейфуллинді қылмыс жасағаны үшін кінәлі

деп таныған КСРО Жоғарғы Соты Әскери алқасының көшпелі сессиясы Сейфулин Сәкенді ең жоғары қылмыстық жаза - ату жазасына кесті. Төрағалық етуші А. Д. Горячев» [4, 4 - б.].

Сол жылдары ұлттық кадрларды дайындаған орыс мамандары да қуғын-сүргінге ұшырады. Троцкий Николай Николаевич. Ленинградтың тумасы. Профессор – этнолог. 1937 жылы 4 желтоқсанда қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезовтің ұстаздарының бірі - түркітанушы және арабист Михаил Филиппович Гаврилов сотталды. Қамауға алынғанға дейін ол Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінде (САГУ) жұмыс істеді. 1931 жылы М.Ф. Гаврилов алғаш рет 38-10 «контрреволюциялық насихат» бабы бойынша қамауға алынып, сотталды. Үкім өте қатал болған жоқ: Қазақстанға үш жылға әкімшілік жер аудару. Жер аударылғаннан кейін ол науқас ретінде мерзімінен бұрын босатылды. Ташкентке оралғысы келмей, Алматыда қалып, Қазақстанның Мемлекеттік көпшілік кітапханасына ғылыми қызметкер болып жұмысқа орналасты, онда екінші тұтқындау күніне дейін жұмыс істеді. Ол Англияның пайдасына тыңшылық жасады, «ұлтшылдар» Жүргенев, Жұбанов, Жантілеуовпен бірге Қазақ ағарту халық комиссариатының қазақ терминологиясын әзірлеу мәселелерімен айналысқан терминологиялық комиссияда «зиянды жұмыс» жасады деп айыпталды. Белгілі түркітанушы 58-1 және 58-7 (тыңшылық және зиянкестік) баптары бойынша сотталып, ең жоғары жазаға тартылды [3, 245 - б.].

Осы жылдары көрнекті қазақстандық коммунистердің көбі қаза тапты. Революцияға дейін қалыптасқан ұлттық мәдениет қайраткерлерінің аға буыны да, революция жылдарында және одан кейін көп ұзамай алға шыққан қазақ зиялыларының алғашқы кеңестік буыны да толығымен дерлік жойылды. Қазақстанда сталиндік қуғын-сүргін жылдары ұлттық зиялы қауымның аға және орта буыны арасында тек кейбіреулері ғана аман қалды.

Репрессияның барлық кезеңдері үшін тән, біздің ойымызша, келесі жалпы сипаттамаларды бөліп көрсетуге болады:

1. Кеңестік барлау қызметтерінің саяси шешімдерді әзірлеуімен оларды іске асырудың синхрондылығы;
2. Қуғын сүргінді соттан тыс органдар болған кезде жеңілдетілген түрде жүргізілуі;
3. КСРО-да қуғын-сүргінге ұшырататын халықтың санаттарының алдын-ала анықталуы және олардың аймақтардағы санына шектеу қойылуы;
4. Репрессиялық органдар штаттарының күрт өсуі;
5. Түзеу-еңбек лагерлері, түрмелер, колониялар, арнайы контингент қалыптастыру сияқты мәжбүрлі еңбек жүйесінің қалыптасуы;
6. «Жаулар» деп аталатындармен күресу үшін идеологиялық-үгіт-насихат науқанын жүргізу;
7. Элиталардың айтарлықтай өзгеруі және олардың ротациясы жағдайында қуғын-сүргінді жүзеге асыру. Қуғын-сүргін партиядан шығару, қызметінен шеттету, жер аудару, бас бостандығынан айыру және жоғары жаза қолдану түрінде жүргізілді.

Отандық тарихнамада сталиндік террор жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған құрбандар санының түрлі сандары келтірілген. Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының (ҚР ПМ) деректеріне сүйене отырып, Қазақстан Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Қ.Н.Нұрпейісов мынадай сандарды келтірді: саяси себептер бойынша 20-50 жылдары Қазақстанда сот және соттан тыс органдар 103 мыңнан астам адамды (оның ішінде 367 адам - шет елдердің азаматтары) соттады. Толық емес деректер бойынша қазақ зиялыларының 60 мыңнан астам өкілі қуғын-сүргінге ұшырады, оның ішінде кемінде 25 мыңы атылды [3, 247 - б.].

Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің (ҚР ҰҚК) мұрағат қорларын тіркеу басқармасының бастығы генерал-майор Михаил Дауеновтың мәліметінше, КСРО-да тек Қазақстанда болған жаппай қуғын-сүргін мен террор барысында, 20-50 жылдары, сот және сот емес органдармен 118 мыңға жуық адамды сотталды (оның 20% - ы - ең жоғары жазаға кесілді) [5, 32 - б.]. Отандық зерттеуші Т. Құлбаевтың мәліметінше, 1917-1953 жылдар аралығында Қазақстанда 105 мың адам қуғын-сүргінге ұшырап, сотталған. Лагерлердің тозақ машинасының диірмен тасына 34 ұлттың адамдары кірді. Оның 35 пайызы - орыстар, 28,7 пайызы - немістер, 18 пайызы - қазақтар, 7,2 пайызы - украиндар. Репрессия сол кездегі қоғамның барлық негізгі салаларын қамтыды. Атылғандардың жалпы саны 40 мыңнан астам, оның 39 пайызы қызметкерлер, зиялы қауым өкілдері, діни қызметкерлер, партия, кеңес қызметкерлері, 30 пайызы жұмысшылар, 17,5 пайызы шаруалар болды [2, 14 - б.].

Жаппай саяси қуғын-сүргін - Қазақстан тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі. Тоталитарлық режим миллиондаған адамдардың тағдырын мүгедек етті. Бейбітшілікті, әділеттілік пен теңдікті, жақсылық пен жарықты орнатуға шақырылған қоғам оларға үлкен азап әкелді. Трагедия мынада болды: қуғын-сүргіннен жойылған және олардан зардап шеккендердің көпшілігі - патшалыққа қарсы күреске қатысып, ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері болды, Юденич, Колчак, Деникин, Дутов, Анненковқа қарсы қызыл гвардияшыларды шабуылға көтерді, Кеңес өкіметінің басқа акцияларына қатысты. Олар елде Кеңес өкіметін орнатудың, жаңа социалистік мемлекеттің бастауында тұрғандар еді.

1. Мағжан Жұмабаев. Табалдырық. Манифест. – Алматы: «Тау-Самал» баспасы, 2011. – 108 б.
2. Кульбаев Т. Массовый террор тоталитаризма //Литер, 31 мая 2007 года. – С.14-15.
- 3.Ашинин Ф.Д., Алтатов В.М., Насилов Д.М Репрессированная тюркология / Ф.Д.Ашинин, В.М.Алтатов, Д.М.Насилов. – М.: Вост. лит., 2002. – 296 с.
4. Енисеева Л. Расстрелять разрешаю //Аргументы и факты Казахстан, 1996, № 48.- С.4-5.
5. Дауенов М. Восстановить историческую справедливость//Тураби, 1999, № 4, С.30-37.

ИСТОКИ КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМА В СССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Култаев Талгатбек Сейтханович

кандидат исторических наук, профессор

Кафедра уголовного процесса и криминалистики

Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова
(Алматы, Казахстан)

Аннотация. Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО-да коллаборационисттік қозғалыстың қалыптасуы мен дамуындағы негізгі мәселелерді қарастыруға арналған. Автор кеңестік қоғамдағы осы құбылыстың себептері мен тарихи тамырларын, негіздерін анықтайды. Басты назар басқыншылармен әскери ынтымақтастық, негізінен қызыл армияның әскери тұтқындары қатарынан құрылған әскери бөлімдер, құрылымдар жасақтау мәселелерін қарастыруға аударылады.

Тірек сөздер: Ұлы Отан соғысы, коллаборационизмнің түрлері, бағыттары, ерекшеліктері, халықтарды депортациялау, ұлттық батальондар мен ұйымдар, «Түркістан легионы», М.Шоқай.

Annotation. The article is devoted to the consideration of key issues in the formation and development of the collaborationist movement in the USSR during the Great Patriotic War. The author identifies the causes and historical roots, the foundations of this phenomenon in Soviet society. The main attention is paid to the consideration of issues of military cooperation with the occupiers, the creation of military units, formations that were formed mainly from among the prisoners of war of the Red Army.

Keywords: The Great Patriotic War, types, directions, features of collaboration, deportation of peoples, national battalions and organizations, "Turkestan Legion", M. Chokai.

Проблема коллаборационизма считается одной из тем, которая до сих пор изучена не до конца. Поэтому при изучении данной темы должны быть всесторонне рассмотрены причины начала коллаборационистского движения в годы Отечественной войны, его направления, идеологические основы и место в истории. Представляется, что историки используя еще не открывшиеся архивные материалы и другие не введенные в научный оборот данные должны в ближайшее время объективно изучить и научно осветить виды коллаборационизма, причем необходимо отказаться от ранее сложившихся косных точек зрения и стереотипов.

Любая из войн, происходивших на различных этапах истории человечества, имеет свои особенности и состоит из множества предшествующих ей различных событий. Одни и те же процессы, деятельность конкретных личностей оцениваются со временем по-разному: были ли они правы или нет не могут быть полностью доказаны в последующие века и не факт что все они сыграют какую-то заметную роль и займут достойное место в истории. Среди таких уникальных исторических событий и явлений коллаборационизм выделяется своей самобытностью и многообразием оттенков [1, с. 600].

В советское время коллаборационизм являлся закрытой темой и лишь только в некоторых отдельных работах давалась ему односторонняя оценка где, в основном, изображали «деятельность» предателей. Но коллаборационизм, возникший ввремя Великой Отечественной войны отличается своими особенностями и как историческое явление определяется своими специфическими направлениями. По правде говоря, основы коллаборационизма начали формироваться в Советском Союзе еще до войны, и на это были разные причины. В частности, включение Армении, Азербайджана и Грузии, провозгласивших свою независимость после революции большевиками, в состав Советского государства не без помощи Красной Армии; создание Советского Союза в 1922 г. без принятия политических предложений многих народов; уголовная политика в период проведения коллективизации сельского хозяйства; репрессии миллионов невинных людей во время "красного террора"; оккупация Латвии, Литвы и Эстонии накануне войны; политическая диктатура Коммунистической партии и др. Тысячи людей, готовых поддержать коллаборационистскую политику, жили за границей, где было много групп белогвардейцев, которые проиграли гражданскую войну в 1918-1920 годах и стали эмигрантами. Поэтому в настоящее время четко прослеживается тот факт, что советские и современные

казахстанские историки и политологи не могут согласиться с безапелляционными, односторонними толкованиями о том, что для появления коллаборационизма в Советском Союзе не было никаких оснований.

К концу 30-х годов XX века международная ситуация обострилась. Милитаристская Япония в это время подчинила себе большую часть Азии, а на западной стороне Евразии два тоталитарных государства - фашистская Германия и Советский Союз - начали реализовывать свою агрессивную политику. Быстро определив свои интересы, СССР и Германия 23 августа 1939 г. подписали «пакт о ненападении друг на друга», который впоследствии стал называться «пактом Молотова-Риббентропа» [2, с. 371]. Реализуя «секретные протоколы» этого пакта, в 1939-1940 годах Германия подчинила себе подавляющее большинство Европы, а Советский Союз оккупировал Латвию, Литву, Эстонию и захватил определенную часть земель Финляндии и Румынии. Кроме того, в 1939 году независимое польское государство было атаковано СССР и Германией. После чего ее территория была разделена между ними согласно их соглашениям. Но эти два тоталитарных государства хотели продолжать свою агрессивную политику, потому что фашистская Германия хотела установить порядок «Третьего Рейха» на всей планете, а лидеры СССР хотели установить социализм во всем мире. Это было время, когда началась Вторая мировая война, и, тем не менее, лидеры Германии и СССР ускорили войну между двумя странами своей политикой.

22 июня 1941 года Германия напала на Советский Союз, чтобы реализовать свой план «Барбаросса». Так началась известная истории Великая Отечественная война [3, с. 272]. В июне-ноябре 1941 года на основе разрушительного наступления фашистской Германии немецкая армия захватила Литву, Латвию, Эстонию, Белоруссию, Молдавию, Украину, Северный Кавказ и западные районы РСФСР и начала угрожать Ленинграду и Москве. В боях этого периода Красная армия потерпела много поражений и потеряла миллионы солдат и офицеров, в результате чего территория с населением 23 миллиона человек была оккупирована и около 3,9 миллиона человек попали в плен [4, с. 639].

В этих непростых условиях на оккупированных территориях среди более 5 миллионов депортированных в Германию, среди миллионов советских заключенных и эмигрантов коллаборационизм получил широкое распространение. На возникновение этого явления существенно повлияли и многочисленные ошибки руководителей СССР, которые в условиях войны издавали непопулярные среди народа приказы и постановления. Например, 16 августа 1941 г. Государственный комитет обороны издал приказ № 270, по которому советские граждане, попавшие в плен к врагу, были объявлены «предателями», а также в приказе, изданном 12 сентября, «сторонниками врага» признавались граждане, оказавшиеся на оккупированных территориях. [5, с. 507]. Миллионы советских граждан, попавших в тупик с такими приказами, вынуждены были встать на сторону врага, сотрудничать и поладить с ним.

Также большое влияние на коллаборационистские действия советских граждан оказала агитационно-организационная работа, проводимая фашистской Германией в начале войны. С началом войны германские лидеры восприняли Советский Союз как многонациональный "рыхлый гигант" и начали заявлять, что это государство вот-вот развалится. Они считали, что проводимая ими политика приведет к разладу между этносами и они разбегутся по своим национальным квартирам. 17 июля 1941 года министр по делам Востока Германии А. Розенберг представил Гитлеру свой знаменитый план «восточной политики». По нему после разгрома СССР на его территории будут созданы независимая Украина, Кавказская Федерация и государства Туркестана, а третьестепенное русское государство будет сохранено на его территории XIII века [6, с. 311]. Немцы также уделяли большое внимание агитационной работе, они издавали 128 газет на русском, украинском, белорусском языках и распространяли их среди населения. Например, в 1942-1944 гг., известный на Западе советолог А. Авторханов издавал газеты «Газават» и др. издания, которые по сути являлись антибольшевистскими органами печати на Кавказе.

В 1941-1943 гг. германские оккупанты запустили десятки предприятий на оккупированных ими территориях, принудительно вовлекая туда бывших советских граждан. При этом следует отметить, что в Украине и Белоруссии, признав власть немцев, продолжали свою работу более 100 колхозов, которые по договору платили налоги оккупантам. Немцы проводили своеобразную «мягкую» политику на оккупированных территориях, где не было партизан. В газетах и журналах, листовках, издаваемых оккупантами, Германия писала о том, что война направлена не против советских народов, а против системы большевизма, которая правит СССР. В немецкой прессе и в газетах, выходящих на языке ряда советских народов цитировались слова А. Гитлера сказанные им в 1941 г., что «у немецкого народа не было враждебного отношения к народам России... Не Германия хочет распространять в России свою национальную идеологию, а еврейско-большевистские правители Москвы, хотят установить свою власть над нашими и другими европейскими народами...» [7, с. 146]. Это сформировало у многих советских граждан обманчивую идеологию, что можно жить и под властью Германии. Такую точку зрения поддержали и некоторые прозападные представители советской интеллигенции.

До конца 1941 г. в результате крупных поражений Красной армии около 4 млн. красноармейцев, офицеров и генералов при различных обстоятельствах попали в руки противника. Многие из них попали в лагеря, созданные немцами и оказались в разных трудных условиях. Тысячи людей стали гибнуть, не терпя лагерной обстановки, а с другой стороны, не терпя голода, в которых, по словам некоторых людей, которые впоследствии освободились из плена, «происходили ужасные события каннибализма». Оказалось, что многие лагерные заключенные оказались в тупике, их в число «предателей» ввели лидеры СССР. Именно в такой ситуации заключенные, которые хотели избежать гибели в концлагерях, поверили в пропаганду немцев, их средств массовой информации встали на сторону захватчиков и вступили в ряды их вооруженных сил. Так поступили и те военнопленные, которые имели свои политические цели и были убеждены, что могут построить свое национальное государство в составе Германии.

В конце 1941 года в городище Ошнторф в Белоруссии были введены военнопленные бывших советских кавалерийских, воздушно-десантных корпусов, создана русская национальная народная армия (РННА). Этой армией из восьми тысяч человек командовал бывший командир советской дивизии полковник Боярский, именно в это время на польской земле была сформирована первая русская национальная бригада СС. Ну а создание вооруженных сил из эмигрантов взял на себя национальный трудовой союз (НТС), которые служили в России, Украине и Белоруссии, этот союз вел свою работу под командованием немцев.

На оккупированной немцами украинской земле было создано множество коллаборационистских воинских формирований. Они назывались «Украинская освободительная армия» (УОА), «Украинская повстанческая армия» (УПА), «Украинская национально-освободительная армия» (УНОА). На оккупированной оккупантами белорусской земле, особенно в городах Новогрудск, Барановичи, Белосток активно действовали различные национальные организации. Они с помощью немцев создали организацию «Самооборона» («Самааховы»), под руководством которой создавали вооруженные силы, борющиеся против партизан. С началом войны коллаборационизм получил широкое распространение и в оккупированной Литве, Латвии и Эстонии. Для создания этнических военизированных формирований привлекались представители и многих других народов СССР. Например, во время войны были сформированы: в Азербайджане – 10, в Грузии – 13, в Армении – 12, у северокавказцев – 9, у крымских татар – 8, у народов Поволжья и Урала – 7 национальных батальонов.

Кроме того, немцы образовали 26 батальонов, сформированных из народов Средней Азии, которые в истории известны как «Туркестанский легион» [8, с. 165]. Что касается темы об этом легионе, то она отражается в истории по-разному. Лидеры и идеологи СССР считают вождем «Туркестанского легиона» известного среднеазиатского деятеля Мустафу Чокая и по-своему доказывали, что он является для СССР предателем. Конечно, М. Чокай, изгнанный из Советского государства и поднимавший проблему Туркестана в эмиграции, открыто демонстрировал сопротивление политике большевиков, возглавляющих СССР. Историческая правда в том, что и Гитлер, а также его соратники, успешно начавшие войну, намеревались использовать М.Чокая в своих целях. В связи с этим известно, что немцы предоставили ему возможность встретиться с туркестанскими военнопленными, которые томились в их лагерях. М. Чокай, который на этих встречах увидел плачевное состояние своих земляков, которые испытывали множество трудностей: голодали, мучались от болезней и т.д. чтобы спасти их жизни мог предложить им войти в состав формирований туркестанцев,

Нынешние казахстанские историки, которые не могут избавиться от прежних советских взглядов пишет Б.КАдамбек стараются показать, что М. Чокай не имел никакого отношения к туркестанцам в легионе. По правде говоря, М. Чокай не считал предателями тех представителей среднеазиатских народов, которые входили в состав создаваемых немцами легионов, а скорее считал их основой Вооруженных сил будущего независимого Туркестанского государства. Поэтому, кажется, настало время открыто заявить и доказать, что великий деятель предвидевший течение истории М. Чокай, хоть и с помощью немцев, способствовал созданию Туркестанского легиона для обретения независимости. В связи с рассматриваемой темой следует отметить еще один немаловажный факт - туркестанские соединения не использовались немцами в войне против Красной Армии, а использовались для борьбы с партизанами во Франции, Голландии, Бельгии и на Балканах. Ряд бойцов Туркестанского легиона, выступавших против тоталитаризма и стремившихся к независимости, впоследствии были наказаны советским руководством [9, с. 5-11].

К размножению коллаборационистов в годы войны относились решения, принятые тогдашним руководством СССР путем клеветы на некоторые народы. Хотя коллаборационисты были меньшинством своих народов, в 1941-1944 годах ряд народов подвергся депортации, среди которых были немцы, чеченцы, ингуши, калмыки, карачаевцы, греки и армяне в Поволжье. Они были депортированы в восточные регионы: Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан и др. По официальным данным, всего их было более полутора миллионов, а по западным данным это число оказалось в два раза больше [10, с. 457].

В настоящее время существует возможность исследовать и анализировать проблему коллаборационизма выданного «на гора» в советский период, исследованную в едином характере и с одной точки зрения, исходя из принципа исторического объективизма. При углубленном изучении движения коллаборационизма в годы войны, мы обнаруживаем, что он имеет разные виды, направления и другие особенности. В частности, ими можно назвать: людей эмигрантских организаций, которые с периода Октябрьской революции выступали против советской власти, ряд бывших советских граждан, которые с самого начала служили немцам на различных должностях, думая о пользе своей выгоды и людей, которые были вынуждены вступить в ряды коллаборационистов, чтобы спасти свою жизнь, попав в руки врага и испытав различные страдания в концлагерях. Помимо них, надо подсчитать тысячи людей, которые по разным причинам выступали против власти Коммунистической партии и советской власти. А вот советских граждан, которые участвовали в движении коллаборационизма, веря в обещания германского руководства дать независимость, мы считаем необходимо отнести к политически ориентированным людям.

Очевидно, что коллаборационистское движение, имевшее место в годы Великой Отечественной войны, явилось историческим фактом и имеет особый характер. Во время войны коллаборационизм стал проблемой, возникшей там, где не думали лидеры Советского Союза, это явление можно считать результатом многих ошибок, допущенных в политике и идеологии правящей партии и советского государства. Следует отметить и то, что появлению и развитию упомянутого движения оказало влияние активная работа идеологических и информационных органов фашистской Германии перед войной и во время войны.

В заключении хочется отметить, что возникновение движения коллаборационизма и его направления зависели от следующих факторов: тоталитарная система, сложившаяся в советском государстве, насилие и уголовная политика при коллективизации, массовые политические репрессии, произошедшие в 1920-30-е годы и др.; крупные поражения Красной армии на начальном этапе войны, страдания миллионов советских солдат, попавших в плен и оказавшихся в немецких лагерях, объявление руководством СССР пленных советских граждан предателями; призывы и различные планы, которые фашистская Германия распространяла и доводила народам СССР до и в начале войны, подтолкнувшая часть советских граждан к общению с врагом; сотрудничество с оккупантами представителей эмиграции за рубежом; убежденность определенной части легионеров, что они являются солдатами будущего независимого Туркестанского государства; политика депортации ряда народов в глубокий тыл.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Советский энциклопедический словарь (под ред. Прохорова А.М.). -М.: Сов. энцикл.,1985.-1600 с.
- 2.Берхин И.Б. История СССР (1917–1978) / И.Б. Берхин. - М.: Высш. шк., 1979. - 664 с.
- 3.История СССР. Эпоха социализма (под ред. Кукушкина Ю.С.).- М.: Высш. шк., 1985. - 479 с.
- 4.История России. С начала XIX века до начала XXI века (под ред.Федоров В.А.).- М.: Аст-Астрель, 2006. - 863 с.
- 5.Зуев М.Н. История России: учеб. для вузов / М.Н. Зуев. - М.: «Приор-издат», 2005. - 688 с.
- 6.Верт Н. История Советского государства. 1990–1991 / Н. Верт. - М.: Прогресс-Академия, 1995 — 544 с.
- 7.Новейшая отечественная история. XX век (под ред. Э. М. Щагина, А. В. Лубкова).- М.: Владос, 2004. - 463 с.
- 8.Адамбек Б.К. Кеңес Одағының тарихы (1971–1991) / Б.К. Адамбек. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2018. - 244 б.
- 9.Адамбек Б.К. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы коллаборационизм туралы.// Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. - Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – 2022. - № 4. – С.20-25
- 10.Орлов А.С. История России / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. - М.: Проспект, 1997. - 544 с.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ И РЕПРЕССИИ ЛИДЕРОВ И СТОРОННИКОВ АЛАША

(в свете новых архивных источников)

Балтабаева Кулгазира Нурановна

кандидат исторических наук

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

(Алматы, Казахстан)

Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН: BR24993057 «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Кенес Нурпеисулы Нурпеисов (1935–2007) – доктор исторических наук (1973), профессор (1980), лауреат Государственной премии Казахской ССР в области науки и техники (1982), академик Национальной академии наук Республики Казахстан (2003) – выдающийся выпускник исторического факультета КазГУ им. С.М. Кирова (ныне – КазНУ им. аль-Фараби). Диплом с отличием единственного тогда университета Казахской ССР открыл ему дорогу в большую науку: с 1958 года и до конца своей жизни он плодотворно трудился в Институте истории этнологии им. Ч. Ч. Валиханова. Личным примером отличника народного образования, заслуженного деятеля науки и техники Казахстана успешно осуществлял интеграцию науки и образования, занимаясь преподавательской деятельностью в Казахском национальном женском педагогическом университете, готовя научные и педагогические кадры для вузов и школ республики.

Я познакомилась с Кенесом Нурпеисулы весной 1989 г., когда он сдавал мне, Ученому секретарю Отделения общественных наук Президиума АН Казахской ССР, свои документы для участия в конкурсе по избранию членов Академии наук на вакантные места по Отделению общественных наук. Подтянутый, в строгом костюме, доброжелательный он с первых минут произвел хорошее впечатление. Мы быстро нашли общий язык как выпускники одной альма-матер – КазГУ и как специалисты по советскому периоду истории Казахстана. Многие кандидатуры претендентов в члены Академии были достойные, их имена были известны научной общественности, но в жесткой конкурентной борьбе коллег-историков голоса действительных членов Академии наук были отданы Кенесу Нурпеисову. Он был избран членом-корреспондентом АН Казахской ССР.

Это было особое время – время перестройки и демократизации советского общества, когда историки получили возможность обратиться к ранее запрещенным проблемам, выявлять «белые пятна» в истории Казахстана, в том числе по истории национально-освободительного движения и национальной партии Алаш, деятельности правительства Алашорды, поднимать дискуссионные вопросы о содержании и сути социально-экономической, политической, культурной и социальной модернизации и ее противоречивых результатах, активно публиковать свои труды на казахском языке, что очень было востребовано, имею в виду актуальную задачу по разработке научной терминологии.

Как известно, первая монография по истории движения Алаш была издана в Российской Федерации (Аманжолова, 1994). В Казахстане от дискуссии на тему «Алаш-Орда: история становления, деятельности и распада» (июль 1989 г.) до появления первых изданий на казахском языке «Алашһәм Алашорда» (Алаш и Алашорда) (Нұрпейісов, 1995) и «Алашқозғалысы» (Движение Алаш) (Қойгелдиев, 1995) прошло шесть лет. На следующий, 1996-й год, Кенес Нурпеисов стал соавтором монографии «Халел Досмухамедұлы және оның өмірі мен шығармалығы» (Нұрпейісов, Құлкенов, Хабижанов, Мектепов, 1996).

Исследователи сегодня едины во мнении, что импульс исследованиям дала независимость Казахстана и доступность архивных фондов. Тема «Алаш» приобрела последователей также в лице историков Таласа Омарбекова, Каната Ускембаева, Берика Абдигалиулы, Еркина Абиля, филологов Турсына Журтбая, Турсынбека Какишева, лингвиста Рабиги Сыздыковой, юристов Мухтара Кул-Мухамеда, Нурлана Дулатбекова и многих др. Хотя остаются спорные моменты, но исследователи признают особую роль Кенеса Нурпеисова в проведении историко-юридического анализа факта существования Алаш как самостоятельной республики, выделяя этап реализации национально-территориальной автономии Алаш (декабрь 1917 г. – март 1920 г.).

С рассекречиванием архивного фонда и введением его в научный оборот постепенно углубляется тематический поиск ученых. Назовем лишь архивные публикации последних двух лет, свидетельствующие об актуальности идей, ранее высказанных Кенесом Нурпеисовым – председателем правления историко-просветительского общества «Әдилет». Так, в 2023 г. Архив Президента

Республики Казахстан (АП РК) издал документальную серию в 12-ти томах «Алашорда ісі. 1920–1940» (Алашординское дело) общим объемом 494,1 печ. л. В частности, здесь впервые более полно, комплексно и систематизировано представлены архивно-следственные дела по репрессиям, переданные по решению Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий из ведомственных архивов силовых структур КНБ РК, МВД РК, в АП РК в 2021–2023 гг. Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (руководитель СабырКасымов), созданный решением правительства РК, и Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова представили в 2024 г. архивные источники и материалы в 13-ти томах, в том числе 11 эксклюзивных томов документов общим объемом в 377 печ. л. о разноплановой деятельности Алаш и Автономии (Республики) Алаш. Сегодня перед исследователями стоит архиважная задача политической реабилитации прогрессивных идей Алаш, борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана (Политические репрессии в Казахстане в 20–50-е гг. XX века и проблемы реабилитации, 2023).

Тема политических репрессий, у истоков которой стоял академик Нурпейсов, – довольно сложная и неоднозначная не только с точки зрения исторической и юридической науки, но и с политических и нравственных позиций. Вынужденный альянс и ситуативное примирение с советской властью лидеров и сторонников Алаш могло завершиться в любой момент арестом ОГПУ–НКВД. На первой Казахской конференции Российской коммунистической партии (большевиков) по национальному вопросу ответственный секретарь Кироблбюро и Киробкома РКП (б) Мухамедхафий Мурзагалиев причину охлаждения революционного пыла казахской бедноты свел к стремлению центральной власти и Кирревкома «вернуть поскорее алашордынцев в г. Оренбург, примириться с ними». С трибуны прозвучали его обвинительные слова: «И теперь преступные алашордынцы местами все работают среди киргизской массы» (Алаш қозғалысы, 2007, с. 97). А ведь это был еще только 1921-й год – время становления провозглашенной Казахской автономии, сама идея которой принадлежала именно лидерам Алаш. Но зарождающаяся местная большевистская номенклатура, не имевшая солидного образования, разностороннего политического опыта и видения перспектив развития государства и общества в новых исторических условиях усмотрела в лице бывших лидеров Алаш, дореволюционной национальной интеллигенции своего главного конкурента на властном и партийном олимпе.

Советская власть со знаменем классовой борьбы в ауле и карательные органы ОГПУ–НКВД целенаправленно и цинично вели «разработку казахской интеллигенции», сея недоверие и используя неизбежные противоречия в ее среде в восприятии политики и практики правящей большевистской партии. Красноречиво подтверждает эту мысль подробный доклад сотрудников Главного политического управления (ГПУ) в Киргизскую (Казахскую) областную Контрольную комиссию РКП (б) «О групповой и персональной характеристике, сущности деятельности Алаш-Орды и националистов киргиз (казахов – прим. авт.), а также вообще кирработников», подготовленный по состоянию на 15 сентября 1922 г. в Оренбурге (АП РК. Ф. 718. Оп. 1. Д. 114а. Л. 1–7).

В его основе – «агентурные сведения, добываемые органами ГПУ», «причем агентурный материал характеризует деятельность нелояльной части алашордынцев». В качестве источников также названы доклады, заявления официальных лиц, газетный материал, постановления и решения коллегии наркоматов и других учреждений, материалы белогвардейской печати, газеты «Қазақ» (Казах) – официального органа Алаш. Наибольшее доверие со стороны ГПУ имела интернациональная часть казахских работников, условно объединенная чекистами в третью группировку. По признанию сотрудников ОГПУ: «Отрицательной стороной в жизни и деятельности этой группировки отмечается карьеризм и вытекающая отсюда провокация, направленная к использованию органов ГПУ в своих целях. Путем дачи последними сведений, зачастую дутых, по обвинению части членов 2-й группы в контрреволюции и связи с букейхановцами. А также путем рассылки на места, в целях выявления настроения местных работников и населения, секретных информаторов и сотрудников и т. д.».

Экс-член Центрального комитета компартии Туркестана, экс-секретарь Казкрайкома ВКП (б) Султанбек Ходжанов в 1927 г. с тревогой и сожалением отмечал в Москве такой опасный поворот в общественно-политической жизни, «что до сего времени киркоммунисты делают карьеру на ругательстве по адресу давно почившей Алаш-Орды и проявляют чудеса храбрости в борьбе с мертвым противником. [...] в день три раза устраивающих похороны давно похороненной Алаш-Орды» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1129. Л. 77–89; Алаш қозғалысы, 2007, с. 246–247, 251).

В протоколе допроса от 14 сентября 1930 г. на вопрос анкеты «Подвергался ли репрессиям за политические убеждения, когда, кем и где?» записан такой ответ Халила Досмухамедова: «в 1920 г. за принадлежность к Алаш-Орде был отправлен в г. Москву в распоряжение ВЦИК» (Алашорда ісі, 2023, т. 3, с. 32), то есть откомандирование из Казахстана на советскую работу в столицу РСФСР. Рашаевцы рассматривали как репрессивную меру новой власти, но не как повышение в карьере. С разрешения ВЦИКа в Ташкент в 1920 г. кроме Х. Досмухамедова прибыли Иса Кашкимбаев, Жаханша Досмухамедов. «В Казахстане нам проживать временно было запрещено», – подчеркивал Х.

Досмухамедов, давая показания в ОГПУ (Алашорда ісі, 2023, т. 3, с. 33). С 1922 г. фактически под домашним арестом в Москве и без права возвращения на родину находился Алихан Нурмухамедов Букейханов – лидер Алаш и председатель правительства Алашорда. Другие алашевцы вынуждены были сами искать безопасное место для жизни.

Так, в Ташкенте алашевцы составили костяк местного педагогического коллектива Института народного просвещения, продолжили образование в аспирантуре и вузах, находились на хозяйственной работе, писали и издавали статьи, книги, словари, газеты и журналы, в том числе газету «Ақ жол», в закрытии которой зловещую роль сыграл И. В. Сталин (Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века), 2022, с. 37–38).

Политические преследования и репрессии против лидеров и сторонников Алаш следует рассматривать как составную часть мероприятий по осуществлению голощекинской программы «Малый Октябрь в Казахстане». Рассекреченные документы ведомственных архивов позволяют утверждать, что алашевцы, выдвигавшие собственную программу по национальному и государственному строительству, находились в поле постоянного зрения спецслужб. Причем системное государственное преследование и репрессии казахской политической элиты и интеллигенции, объединенной на идеях и платформе национально-освободительного движения Алаш, велось не только в Казахстане, но и за его пределами.

Карательным органам советской власти оставалось лишь предложить реальные кандидатуры под такие обвинения правящей партии как «националист», «ярый алашординец», «антисоветский элемент», «враг народа», «контрреволюционер», «пантюркист», «исламист», «национал-уклонист», «реакционные буржуазные деятели», «буржуазия», «духовенство», «вредитель», «шпион», «агент иностранной разведки», «враг революции», «буржуазный националист». Это был беспроектный жупел и его использовали многократно и не только против алашевцев.

С арестов во второй половине 1920-х гг. в тогдашней столице Казахской АССР – Кзыл-Орде и в Алма-Атене начались репрессии против лидеров и сторонников движения «Алаш», которые завершились в Бутырской тюрьме г. Москвы и приговором по обвинению Ахмета Байтурсынова, Мир Якуба Дулатова и других, в числе 44 человек, по делу «казахских националистов» (Алашорда ісі, 2023, т. 1; т. 2).

Фактически без перерыва, с начала 1930-х г. ОГПУ приступило к расправе над второй группой казахской интеллигенции. Первым среди лидеров Алаш, имевшим большое влияние в Туркестанском крае, спецслужбы признавали Мухамеджана Тынышпаева, собирая на него досье, в том числе из казахской периодики дореволюционного периода. Приведем один из таких документов в переводе на русский язык: «Мухамеджан Тынышпаев – член II-ой Государственной думы, инженер. Политически развит. Работающий с давних пор для народа передовой элемент. Также оказал много услуг для киргиз в 1905 году. После революции Правительством избран в члены Туркестанского комитета. Всего в Туркестанском комитете 9 членов, из них 2 киргиза: Букейханов Алихан и Мухамеджан Тынышпаев. Отсюда видно, что Мухамеджан Тынышпаев в Киргизии 2-е лицо» (Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 309. Л. 7).

Органы ОГПУ Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана сфабриковали уголовное дело по обвинению видных деятелей интеллигенции в создании подпольной казахской националистической организации. В документе ОГПУ «Список обвиняемых по делу № 2370 о казахских националистах» без доказательства утверждалось, что в 1921 г. видные алашевцы приняли участие в создании в Ташкенте подпольной контрреволюционной организации, в составлении ее программы с целью свержения советской власти. По версии ОГПУ, это обвинение также касалось Алдабергана Умбетпаева, который, якобы, по заданию организации организовал военное обучение студентов КИРПРОСА с целью подготовки боевой террористической группы; Нашира Ходжамкулова – члена ячейки этой организации в КИРПРОСЕ в Ташкенте; под влиянием ее авторитетных лидеров втянулся в эту организацию и Даниял Исаков, который к тому же вступил в нелегальный кружок литераторов «Алка», одним из создателей кружка чекисты называли преподавателя Среднеазиатского хлопково-ирригационного института Кошмухамета Кеменгерова. По версии ОГПУ, служащий Кендыртреста Жумахан Кудерин не только состоял членом подпольной контрреволюционной организации с 1922 г., но и организовал в Ташкенте в 1928–1929 гг. «Союз середняков». «Поднятие вопроса о национализме на должную высоту» чекисты приписали Мустафе Буралкиеву (Специальный государственный архив Департамента полиции по городу Алматы. Ф. 20. Оп. 1. Д. 6610. Т. 4. Л. 280–281).

В Алма-Ате были арестованы 3 августа 1930 г. Мухамеджан Тынышпаев, 27 сентября – Билял Сулеев и др. В один день, 17 сентября 1930 г. были арестованы Нашир Ходжамкулов в Кыргызстане, в Ташкенте – Мухтар Ауэзов, научный сотрудник Среднеазиатского государственного университета, Кошмухамед Кеменгеров, аспирант, и Мустафа Буралкиев. На агростанции под Ташкентом был арестован Жумахан Кудерин, в столице Узбекистана – Даниял Исаков, преподаватель рабфака при Среднеазиатском сельскохозяйственном институте, Есим Байгаскин, врач, Иса (Гайса) Кашкинбаев, ассистент медицинского факультета.

ОГПУ целенаправленно провело аресты алашевцев в Узбекистане и Кыргызстане и направляло арестованных в тюрьму крепости Алма-Ата, предъявив обвинения по ст. 58 и 59 Уголовного кодекса РСФСР. Как писал арестованный Мухтар Ауэзов, обвинение было предъявлено только 6 декабря 1930 г. «с формулировкой будто бы я состою в организации и исполнял ее задачи, пытался своей деятельностью выступить против Советского строя всеми средствами: в печати, школе и пр. Никогда в жизни, ни на одной работе, ни в каком-либо государственном или хозяйственном учреждении в контрреволюционной деятельности, относящийся по смыслу пункта 7 [ст. 58 УК – прим.], не состоял» (Движение Алаш, 2016, с. 156–158). 25 мая 1931 г. заключенный подал заявление прокурору по делам ОГПУ о том, что с момента ареста его вызывали на допрос только один раз, поэтому он просит вызвать на допрос и указать нормативы и акты по репрессивным мерам по отношению к нему.

Начавшиеся судебные процессы над «казахскими националистами» были привязаны к хозяйственно-политическим экспериментам Советов и приобрели политический характер. 14 сентября 1930 г. уполномоченный Восточного отдела Полномочного представительства (ПП) ОГПУ в КазАССР Попов, рассмотрев следственное дело № 2370 по обвинению М. Тынышпаева, М. Мурзина, Р. Урдабаева и др. по ст. 58-7, 58-11 и 59-3, нашел, что по данному делу должны проходить как члены подпольной контрреволюционной организации казахских националистов Халил Досмухамедов, Чин-Али Мусаев, Серикбай Акаев, конечной целью которых было якобы свержение советской власти и учреждение буржуазно-демократической республики (Алашорда ісі, 2023, т. 3; т. 4).

ОГПУ лишь уведомляло прокурора, наблюдающего за следственным производством, а в Москву подавало «обоснование» о продлении сроков следствия «в виду необходимости ареста ряда новых лиц, причастных к деятельности вышеназванной организации, и в связи с выяснением новых обстоятельств. В тюрьме ОГПУ в Алма-Ате к 20 ноября 1930 г. содержалось уже около 40 человек, арестованных по одному делу. 16 августа 1931 г. по делу проходило 30 казахов, так как ОГПУ не смогло собрать нужные доказательства, однако 2 марта 1932 г. чекисты направили дело в 5-ти томах на новое доследование. В последнем обращении в Москву местное ОГПУ указало, что срок следствия и содержание под стражей запланировано до 1 ноября 1932 г., т. е. более двух лет планировалось следствие и содержание в тюрьме граждан.

Расследование велось с обвинительным уклоном и грубым нарушением Уголовно-процессуального кодекса РСФСР. Но чекистам нужно было дело не одиночки, а групповое дело, оформленная антисоветская организация и не только в границах Казахской АССР, к тому же, определение окончательной меры наказания выносилось заочно, в Москве. Проект постановления по делу был подготовлен заранее и направлен на согласование в Коллегию ОГПУ Союза ССР. Необоснованность предъявленных в нем обвинений подсудимым была настолько очевидной, что даже представитель прокурора при ОГПУ не мог дать свое согласие на предложение ПП ОГПУ в Казахстане. В официальном письме указывалось, что «проверка этого дела, несмотря на то, что следствие по нему длилось 1,5 года, показала невозможность заслушивания его в Коллегии по существу по следующим мотивам: организационная и руководящая роль обвиняемых в политическом бандитизме в Казахстане не доказана, равно как и не выявлены посредствующие звенья между обвиняемыми, как центральной к-р организацией, и самими бандитскими отрядами; обвинение, главным образом, построено на к-р прошлом обвиняемых [19] 18–[19] 22 гг., в то время как материал последних лет, собранный в деле, не дает никаких указаний на оживление их прошлой к-р деятельности и скорее может рассматриваться лишь как характеристика националистических взглядов» (Специальный государственный архив Департамента полиции по городу Алматы. Ф. 20. Оп. 1. Д. 6610. Т. 4. Л. 266 и об.).

4 апреля 1932 г. ПП ОГПУ в Казахстане направляет телеграмму-справку в Центр и просит санкцию рассмотреть дело на выездной сессии Коллегии ОГПУ с целью высылки обвиняемых из пределов Казахстана. 20 апреля 1932 г. тройка ОГПУ в Казахстане приговорила 15 человек к заключению в концлагерь сроком на пять лет, в том числе Мухамеджана Тынышпаева. Однако в ответной телеграмме из Москвы содержалась указание на высылку: «Мерами, намеченными в отношении арестованных, согласны. Место высылки – ЦЧО» [Центрально-Черноземная область – прим.]. Трое подсудимых признали себя частично виновными, а остальные виновными себя не признали. Но это обстоятельство уже никак не влияло на исход дела. Двум заключенным, Мухтару Ауэзову и Алимхану Ермекову, было предложено выступить в открытой печати с осуждением прошлых позиций. Публичное признание вины служило важным инструментом партийной пропаганды, создавая иллюзию «перевоспитания» и внушая страх другим представителям советской творческой элиты (Priestland, 2007, p. 167).

Признавая значение Ташкента – столицы Туркестанской АССР, затем Узбекской ССР в среднеазиатском регионе – спецслужбы преднамеренно «прописывали» антисоветскую, контрреволюционную, повстанческую панисламистскую организацию в этом городе. Разумеется, в Ташкенте никакого организационно оформленного центра или филиала партии Алаш и правительства Алашорды и не было. И эти вымышленные мифы о целой сети антисоветских организаций,

создаваемых якобы казахскими «националистами», нужны были для осуществления перманентных репрессивных мер против них и окончательного подавления идеи свободы в сознании народа (Койгелдиев, 2009, с. 40).

Многие алашевцы, отбыв срок в концлагерях, в ссылке и высылке, были вновь репрессированы НКВД по сфабрикованным делам во время Большого террора (1937–1938). В течение полувека имена и деяния лидеров движения Алаш не просто предавались забвению и проклятию со стороны правящей партии и ее официальной печати. Они были обвинены в том, к чему не имели никакого отношения.

До сегодняшнего дня не завершена в Казахстане полная политическая реабилитации Алашорды как национального правительства и партии «Алаш» как цельной организации с собственной политической программой в интересах казахского народа. «Мы, сами того не подозревая, живем в том государстве, границы которого в начале 20-х гг. были примерно очерчены участниками Алаш-Орды», – напоминают нам Кенес Нурпеисов и Буркитбай Аяган (Караван, 1998. 9, 16, 23 января). Справедливо подчеркивает и российский ученый Дина Аманжолова: «Социальный оптимизм и гражданский патриотизм казахстанского общества сегодня не возможны без глубоких чувств гордости и горечи, преемственности и сопричастности к богатому и замечательному историческому опыту, в т. ч. приобретенному участниками Алаш» (Аманжолова, 2009, с. 167).

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аманжолова Д. А. *Казахский автономизм в России. История движения Алаш*. – М.: Россия молодая, 1994. – 216 с.
2. Нұрпейісов К. *Алашһәм Алашорда*. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
3. Қойгелдиев М. *Алашқозғалысы*. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
4. Нұрпейісов К., Құлкенов М., Хабижанов Б., Мектепов А. *Халел Досмухамедұлы және оның өмірі мен шығармалығы*. – Алматы: Санат, 1996. – 176 б.
5. *Политические репрессии в Казахстане в 20–50-е гг. XX века и проблемы реабилитации: Коллективная монография / Под общей ред. Е. А. Абиля*. – Алматы: Мадияр, 2023. – 1056 с.: илл. на каз., рус. яз.
6. *Алаш қозғалысы. 3-том. Бірінші кітап*. – Алматы: Алаш, 2007. – 128 б.
7. *Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 718. Оп. 1. Д. 114а. Л. 1–7.*
8. *АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1129. Л. 77–89.*
9. *Алашордаісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 3 том: № 2370 М. Тынышбайұлы, М. Мурзин, Р. Урдабаев және басқаларды айыптау ісі. 1930–1932 жж. / Құраст.: М. Қойгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Е. Чиликова*. – Алматы: Кітап, 2023. – 544 б.: сур. 16 б.
10. *Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. I / Под общ. ред. Е. Т. Карина*. – Нур-Султан: Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова; Проектный офис Госкомиссии по полной реабилитации жертв полит. репрессий; ТОО РПИК «Дәуір», 2022. – 622 с.
11. *Алашордаісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1 том: № 78754 А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов және басқаларды айыптау ісі. 1927–1930 жж. / Құраст.: М. Қойгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Г. Мұқажанова*. – Алматы: Кітап, 2023. – 572 б., сур. 16 б.
12. *Алашордаісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 2 том: № 78754 А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов және басқаларды айыптау ісі. 1927–1930 жж. / Құраст.: М. Қойгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Г. Мұқажанова*. – Алматы: Кітап, 2023. – 484 б.: сур. 16 б.
13. *Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф. 9. Оп. 1. Арх. № 309. Л. 7.*
14. *Специальный государственный архив Департамента полиции по городу Алматы. Ф. 20. Оп. 1. Д. 6610. Т. 4. Л. 280–281).*
15. *Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами: в 3 т. Т. 2*. – Алматы: ОФ «Дегдар», 2016. – 400 с.
16. *Алашордаісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 4 том: № 2370 М. Тынышбайұлы, М. Мурзин, Р. Урдабаев және басқаларды айыптау ісі. 1930–1932 жж. / Құраст.: М. Қойгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Е. Чиликова*. – Алматы: Кітап Пресс, 2023. – 448 б.: сур. 16 б.
17. *Специальный государственный архив Департамента полиции по городу Алматы. Ф. 20. Оп. 1. Д. 6610. Т. 1. Л. 247–248, 257–267.*
18. Priestland D. *Stalinism and the Politics of Mobilization: Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia*. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – xii + 487 p.
19. *Койгелдиев М. К. Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920–1940-х годов*. – Алматы: Искандер, 2009. – 448.

20. Нурпеисов К., Аяган Б. Алаш-Орда и алашордынцы: долгая дорога к свободе // Караван. – 1998. – 9, 16, 23 января

21. Аманжолова Д.А. Очерки истории Алаш. – Актобе: ИП Жанадилов С.Т., 2009. – 182 с.

СООТНОШЕНИЕ ТРАДИЦИИ И МОДЕРНОСТИ В СОЦИАЛЬНОМ ОБЛИКЕ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА (20-30-Е ГГ. XX В.).

Рысбекова Салтанат Туякбаевна

доктор исторических наук

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

(Уральск, Казахстан)

Индустриализация республики была принципиально важной задачей для социального прогресса казахского общества. Она осуществлялась в рамках общегосударственной программы силовой модернизации, преимущественно командно-административными методами. Формирования мобилизационной экономики и авторитарного режима власти. Пролетарские ячейки на промпредприятиях были малочисленными.

Например, в Семипалатинской губернии на 1 июля 1928 г. насчитывалось 4923 рабочих, при этом удельный вес казахов среди них в 1926/27 г. достиг 51% (в 1927 г. - 40%). Наиболее крупными были предприятия по производству муки, горные, кровельные, овчинно-шубные (ГА РФ. Ф.3316).

Изучаемый период отмечен самыми трагическими событиями для большинства казахского общества в связи с насильственным оседанием и коллективизацией. Несмотря на крайне низкие результаты колхозной экономики, партийное руководство в мае 1931 г. требовало от местных работников массового вовлечения в колхозы новых членов, создания новых колхозов, «исключительным напряжением сил колхозников» добиться увеличения посевов, мобилизовать единоличников на выполнение заданий. Тогда же был утвержден республиканский комитет по оседанию при СНК под председательством У.Исаева (Кулумбетов, Сыргабеков, Курамысов, Сарымулдаев, Джумабаев, Буркутбаев, Токтабаев, Залогин, Нефедкин, Монов, Насунов) (Рысбекова, 2013:218).

Повсеместно рассылались грозные телеграммы о безобразных задержках, преступных срывах, с требованиями «создать решительный перелом» и угрозами привлечь виновных к суровой ответственности. На прополку и уборку из «окрепших» хозяйств в новые направлялись 800 колхозников и колхозниц - ударников, их список и «разверстка» были определены за сутки. Для изъятия сельхозпродукции мобилизовались более серьезные силы - работники наркоматов рабоче-крестьянской инспекции, наркомснаба, а главное - политуправления ОГПУ и прокуратуры. Всем хозяйственным органам было запрещено выполнять «незаконные требования» местных органов «о расхищении государственных резервов (хлеб, мясо, деньги и пр.)» без разрешения краевых властей. Виновные в незаконных распоряжениях и их исполнении привлекались к ответственности немедленно. Характерно, что одним из способов коллективизации в животноводческих районах и «окончательного направления» аула «на путь социалистического строительства» признавалось коренное изменение существующих форм расселения, т.е. изменение административно-территориальной структуры республики, наряду с внутрирайонным землеустройством (РГА РСПИ; Ф. 17).

Для подготовки профессиональных кадров казахов был создан специальный комитет казахизации промышленности и транспорта, который имел контрольные пункты на всех предприятиях и новостройках. Казахские рабочие приобретали производственные специальности и повышали свою квалификацию также в пунктах по ликвидации технической неграмотности. Только в 1926 году таких пунктов насчитывалось в республике 736. По постановлению краевого комитета партии от 12 октября 1931 г. до конца года планировалось открыть курсы по подготовке 3080 работников районного звена, из них - 2235 казахов. В 1932 г. предусматривалось подготовить через краткосрочные курсы 4822 чел. для поступления в высшие учебные заведения, 8070 чел. - в техникумы, 1575 - на рабочие факультеты (Кийкбаев, 1968:135).

В то же время формальный характер рабочей самодеятельности не мог не сказываться на авторитете и действительном значении общественных структур. Показателен в этом смысле пример производственных совещаний, призванных осуществлять общественный контроль за качеством и дисциплиной труда, инициировать и развивать всевозможные почины производительного труда и пр.

Не менее плачевной была ситуация и с другими общественными институтами. Неприятие административно-командных методов, принудительно взвинчивавших производственную активность и плановые показатели, не подкрепленные ни технически, ни с точки зрения общественного осознания, приводило к тому, что сами коммунисты «вместе с беспартийными рабочими агитировали за то, чтобы

не вырабатывать нормы при проведении хронометражных работ». Одновременно проявлялась и общественная активность «от противного», когда мощным фактором организованной консолидации трудовой энергии и предприимчивости людей. В цехах фабрик и заводов были созданы рабочие бригады по самопроверке.

Всевозможные кампании безостановочно сменяли друг друга, подстегиваемые административным ражем партийно-советско-профсоюзной бюрократии, поддерживая в массах дисциплину, энтузиазм, веру в возможность чудо-скачка в светлое царство благоденствия.

С 1930 года на всех заводах, фабриках и стройках были созданы фонды премирования, куда отчислялось 40% средств, полученных от экономии после внедрения рационализаторских предложений. Профсоюзы через специальные комиссии для учета результатов соревнования и представления лучших ударников к премированию получили новый рычаг управления. Моральные стимулы ударничества оставались наиболее распространенными: вручение бригадам переходящего Красного знамени, а рабочим - грамот, значков ударника. В клубах и красных уголках вывешивались плакаты, прославляющие передовиков труда. Почти во всех рабочих коллективах имелись красные доски. К концу 1930 г. в Казахстане насчитывалось 10200 ударников. Движение охватило 47% тружеников пищевой промышленности, 29-30% рабочих горнорудных предприятий. За 6 месяцев после Всеказахстанского слета ударников их количество возросло почти в 3,5 раза. К 1 апреля 1931 г. различными видами соревнования были охвачены 11141 рабочий горной промышленности, 24088 строителей, 10415 транспортных рабочих Казахстана. Число ударников и активных участников социалистического соревнования в 1932 г. превысило 90 тыс. (более 40% всех рабочих, занятых в промышленности и на стройках республики). В Карагандинском угольном бассейне в соревновании участвовало более половины всех рабочих.

Темпы «перековки» человека в самоотверженного борца за социализм казались поистине революционными. В 1930 г. во многих отраслях промышленности республики ударники составляли около 6% всех рабочих, в 1933 – свыше 33%, а на некоторых предприятиях – более 50 (Рысбекова, 2013:227).

Последствия раскрестьянивания и логически последовавшей за этим маргинализацией, т.е. искусственного перевода в дискриминационное состояние большей части страны - крестьянства вызвали все возрастающие со временем издержки: социальные, материальные, политические, нравственные, психологические. Перевод в маргинальное состояние можно считать наиболее тяжелым для общества в целом последствием. Искусственная маргинализация приобрела в 1930-е г. колоссальные, катастрофические размеры и стала одним из способов решения политических и даже экономических проблем (создание системы принудительного труда). Не случайно только в 87 организациях потребкооперации в 1931 г. растраты и хищения достигли 1452 тыс. руб., а в 1932 г. в 34 организациях - 975 тыс. руб. В то же время по неполным данным из профсоюзов было исключено 109 не сдатчиков хлеба, со снабжения снимались «обеспеченные хлебом» члены профсоюзов. Зарплата взрослых пастухов с 1927 по 1929 гг. выросла с 17 до 26 руб., батраков-подростков-с 12 до 20, взрослых - с 14 до 21, батрачек-подростков - с 12 до 17 (Голощекин, 1933:23; ГАРФ, Ф 5457).

Другой проблемой был количественный подход к созданию и работе общественных организаций. Как признавалось на объединенной конференции профсоюзов Кызыл-Ординского, Актюбинского, Адаевского округов и Кара-Калпакской области в ноябре 1928 г., «в настоящее время каждый рабочий и служащий является участником целого ряда организаций (советов, правлений союзов, ФЗМК, добровольных обществ, клубов, производственных совещаний, касс взаимопомощи и т.д.), требующих от него чрезвычайно частых посещений различных заседаний, собраний, совещаний, часто не оставляющих у значительной части членов профсоюзов времени для практической работы и работы по самообразованию и т.д.». Требовалось разграничить работу массовых организаций, регулировать сроки созыва всевозможных форумов, приспособить массовую работу на селе к конкретным условиям. Было даже предложено соединить институты представителей комсомола и женотделов в высших звеньях профорганизаций, «т.к. на окраинах необходима большая увязка их работы». Из-за недостатка работников делегаты выступили также за объединение технических аппаратов союзов, что могло бы сократить к тому же расходы и более рационально организовать дело в малочисленных профсоюзах. Для оживления касс взаимопомощи решили расширить их функции, включив организацию коллективных закупок дров и другие снабженческие операции (ГАРФ, Ф 5457).

Еще одну проблему составлял языковой барьер. Со второй половины 1920-х гг. в Казахстане стали отказываться от практики переводов докладов на собраниях общественных организаций с русского на казахский язык. Теперь вводилось чтение текстов на двух языках. Кроме того, отказались от проведения собраний рабочих и служащих, а также партийного и профсоюзного актива по национальному признаку, что создавало отчуждение между этническими группами. Лишь в некоторых профсоюзах сохранялась прежняя практика, но такие моноэтничные форумы не могли принимать решения по союзным вопросам и проводились лишь как информационные. Кроме того, если до 1926 г. практиковалось введение

процентной нормы казахского представительства в советских и других структурах, то теперь перешли к функциональному принципу. В каждом учреждении утверждалась номенклатура должностей, обслуживавших казахское население.

1927 г. начали работать курсы казахского языка для чиновников, в т.ч. при краевых учреждениях обучались 740 чел. Казкрайком ВКП(б) в 1928 г. положительно оценил практику направления коммунистов-казахов в европейскую часть страны не менее чем на 1 год для повышения навыков общественной и партийной работы. Как правило, обучавшиеся по возвращении использовались в тех же губерниях, где работали и раньше, и закономерно быстрее делали карьеру.

Удручающее состояние сельского хозяйства заставило использовать общественные организации в качестве дополнительного инструмента модернизации аула. Недавние аграрии теперь должны были выступать носителями передовых технологий и взглядов, воплощать своим участием в коллективизации новые стимулы коллективного труда и гражданской ответственности.

На средства профсоюзов в животноводческих районах были открыты 10 машинно-сенокосных станций, сеть красных уголков, красных юрт, в аулы направлялись бригады по культурному и медицинскому обслуживанию населения, а также для ремонта сельскохозяйственного инвентаря. Массовые формы шефства коллективов промышленных предприятий и железнодорожного транспорта над деревней и аулом должны были олицетворять новый формат классовой солидарности. Шефские бригады помогали выполнять чрезвычайную задачу преодоления дезорганизации хозяйственной жизни и поддержки социальной модификации аула посредством многочисленных политических и хозяйственных кампаний - посевной, хлебозаготовок, перевыборов советов. Они участвовали в ремонте сельскохозяйственного инвентаря, идеологически ориентировали молодежь, поддерживая ее стремление к образованию и повышению благосостояния. Например, с помощью шефов за весеннюю посевную кампанию 1930 года для сельского хозяйства было подготовлено свыше 10 тысяч работников массовых квалификаций(Очерки, 1963:299).

Дабы придать этому направлению организованный характер, в 1930 г. создали краевой штаб по мобилизации специалистов сельского хозяйства на работу в колхозы. Рабочие и служащие собрали более 300 тысяч рублей на тракторные колонны имени профсоюзов Казахстана. В 1932 г. профорганизации республики шефствовали над 806 колхозами, при этом на переднем плане было оказание срочной производственной помощи (Кусанова, 1976:108).

Социальная сфера между тем по-прежнему отставала. Принудительное распространение облигаций государственного займа, выпускавшихся регулярно с 1927 г., поглощало немалые денежные средства населения. Были введены косвенные налоги - на товары массового спроса чай, сахар, табачные изделия и т.п., что составляло одну из мер в системе концентрации ресурсов на индустриальный прорыве 1 января 1935 г. были отменены карточки на хлеб, муку, крупу, в октябре того же года - на другие продовольственные товары, в январе 1936 г. - на все промышленные товары. Устанавливались твердые государственные розничные цены на товары народного потребления. Отчуждая продукцию произведенную в колхозах, по символическим закупочным ценам, власть устанавливала относительно низкие розничные цены, как бы уменьшая стоимость товаров потребления для населения, главным образом, городского (Рабочий класс., 1968:47)

Наиболее тяжелым последствием раскрестьянивания стала искусственная маргинализация большинства населения. Основная ее характеристика заключается в том, что состояние переходности и периферийности, носящей для естественной маргинальности переходящий временный характер, консервируется и сохраняется надолго, маргиналы приобретают навыки деклассированного, люмпенского поведения. Необходимо учитывать и влияние ссылки протекавшие в регионе социальные процессы. Несомненно, ссылка была одним из важных и устойчивых каналов восполнения населения в Казахстане после массового голода начала 30-х. Здесь важен и демографический срез проблемы. Как отмечает М.-А.Х. Асылбеков, социально-политические кампании власти привели к тому, что казахи на своей исконной территории оказались в национальном меньшинстве. Возникла и искусственно поддерживалась такая группа, как спецпереселенцы, не имевшая аналогов в дореволюционном обществе, а в сталинском она просуществовала четверть века. В 1930-1931 гг. в Казахстан было отправлено 6765 раскулаченных крестьян. На начало 1932 г. в республике находилось 180015 спецпереселенцев. Ссылки продолжались и весной 1932 г. В соответствии с постановлением ЦК ВКП(б) от 20 февраля 1930 г. «О коллективизации и борьбе с кулачеством в национальных экономически отсталых районах» в Казахстане только в 60 зерновых районах было ликвидировано 3123 «кулацко-байских» хозяйств. В КАССР к маю 1930 г. из общего числа высланных были депортированы 80 семей «раскулаченных» из Средней Азии. В целях устранения «недостатка» переселения извне на рубеже 1930-1931 гг. в Казахстане была проведена карательная кампания по так называемому внутрикраевому переселению, затронувшему все районы республики. В целом внутрикраевое переселение, начавшись в марте-апреле, проводилось бессистемно: каждая область, край применяли свой способ расселения. В Казахстане надлежало выделить особые запольные участки колхозных массивов за пределами

коллективизированных сел. По решению кулацко-байской комиссии от 14 мая 1931 г. из примерно 40 тысяч семей 12 тысяч подлежали высылке за пределы Казахстана, 10 тысяч - расселению внутри края. На начало 1932 г. в республике на учете спекомендатур состояла 46091 семья, или 180015 чел (Земсков, 1991:3-21).

Казахстан стал уникальным экономико-географическим регионом, на территории которого пересекались и взаимодействовали самые разные миграционные потоки. К тому же с 1931 г. ссылка служила не только инструментом репрессивной политики, но и частью экономических мер, позволявших оперативно решать проблемы дефицита трудовых ресурсов и принудительно вовлекать людей в хозяйственное освоение регионов. Спецпереселенцы использовались главным образом на крупных индустриальных проектах – Карагандинский угольный бассейн, строительство Прибалхашского и Риддеровского комбинатов, предприятия Цветметзолота в Чимкенте, рыбные промыслы Аральского моря и др. Разразившийся в те же годы ужасающий голод с невиданными доселе людскими потерями для казахского народа подстегивал стремление власти заселить опустевшие территории.

К выводу о губительности сталинских преобразований на селе приходили многие деревенские руководители (Аманжолова, 1990).

Недовольство крестьян и их сопротивление проявлялись по-разному. Если за первую половину 1929 г. в Семипалатинском округе было совершено 49 террористических актов против уполномоченных по хлебозаготовкам и аульно-сельских активистов, то за последующие 2,5 месяца — 115, особенно против колхозников. В письме окружкома партии от 1 ноября 1929 г. отмечалось организационное оформление сопротивления, втягивание неустойчивых середняков и бедноты в борьбу путем провокаций и запугивания, засоренность советов аткаминерами. Райкомам партии предлагалось «обеспечить жесткую классовую линию в борьбе с ... антисоветскими проявлениями, давая твердый отпор всяким колебаниям и шатаниям, направленным к затушевыванию ... классовой борьбы». В январе 1930 г. в каждом районе были созданы отряды коммунистов и комсомольцев, поступившие в распоряжение органов ОГПУ для участия в ликвидации кулачества как класса (Рысбекова, 2013: 239-240).

Лишившиеся своего главного средства существования - скота, оказавшиеся в полной зависимости от государства, для государства они были даже менее ценны, чем депортированные кулаки, «спецпереселенцы».

В то же время пропаганда объявляла о переходе кочевников к более цивилизованной оседлой жизни, распространении образования, «рождении казахского рабочего класса». И это была не только пропаганда: государство на деле стремилось вовлечь казахов в свои структуры и не связанные с животноводством секторы экономики. Почти на всем протяжении 20-х и 30-х гг. политика «коренизации» создавала преимущества для казахов в занятии рабочих мест в государственном и партийном аппаратах и в промышленности. Зарезервированные для них квоты никогда полностью не заполнялись, но все же имели значение» (Пьянчола, 2004: 194).

Несмотря на низкую эффективность и рентабельность таких форм регулирования ресурсов, на территории Казахстана в итоге появились индустриально-аграрные центры, интегрировавшие казахское и ссыльное население в общее социально-экономическое целое. В то же время само «раскулачивание» было ярким проявлением целенаправленной социальной политики сталинского режима, направленной на дробление структур и нивелирование роли норм традиционного общества.

По-прежнему одно из приоритетных оставалась проблема подъема социальной активности и культурного уровня масс. За решением по понятным причинам ставилось в один ряд с задачами индустриального развития страны ликбез среди батраков в 1927 году охватил 2621, в 1929 году число передвижных красных юрт с 1928 по 1929 годы выросла с 9 до 63 (Рысбекова, 2013:242).

Именно в эти годы окончательно формируется единая система образовательных учреждений, составившая основу массовой подготовки квалифицированных кадров всех уровней для всех отраслей производства и социально-культурной сферы.

Самые серьезные проблемы при проведении преобразований в регионе в начале 1920-х гг. были связаны с неизбежными противоречиями между космополитической доктриной большевизма и необходимостью осуществить политическое самоопределение наций, между объективным стремлением обеспечить социально-экономическое единство советского государства и разнообразными задачами развития самобытных областей огромного региона. Не меньшие трудности обнаружило качество кадрового потенциала правящей партии - представителей центра и самих национальных деятелей.

Советская власть активно культивировала всевозможные формы социально-политической активизации масс, хотя они нередко имели декларативный характер, а приобщение трудового человека к инструментам управления было нередко формальным. В то же время усиливалась производственная дисциплина, возникла новая статусная иерархия членов общества, происходила бюрократизация гражданской инициативы.

В результате перелома конца 1920-х гг. не произошло гармонизации множественных интересов различных групп многоукладного общества. Нивелировались особенности психологии, подвергались деформации социальные надежды и чаяния широких слоев населения, что опосредованно влияло на темпы и методы развития экономики и политической системы.

К 1930 г., когда личная диктатура Сталина была обеспечена и возобладал жесткий унитаризм и централизация, было фактически узаконено полное подчинение общественных организаций государству, которое получило единоличное право руководить добровольными объединениями. Хотя власть стимулировала массовый энтузиазм и социальный оптимизм граждан, но при этом она же усиливала свое влияние и масштабы репрессий. В общественной жизни укрепились централизация и формализация, строгая регламентация сверху, исключение какой-либо самостоятельности, полностью игнорировалась демократическая основа массовых добровольных организаций. Деятельность общественных активистов жестко контролировалась, носила централизованный и унифицированный характер.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ), Ф.3316, оп. 4., д.110, п.7
2. Рысбекова С.Т. (2013) Социальная модернизация традиционного общества в Казахстане (1920-1936 гг.), (-Монография). -Алматы: Арыс, -372 с.
3. Российский государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ), Ф.17, оп. 25, д.63, лл. 22,61,70,74,100,101; д. 60,11.22-23, 77
4. Кийкбаев Н.К. (1968) Торжество ленинской национальной политики в Казахстане. - Алматы: Казахстан.
5. Голощекин, Филипп Исаевич (1933). На пороге второй пятилетки. Речь на V пленуме Казрайкома ВКП (б) 16 дек. 1932 г. - Алма-Ата; Москва: Партиздат. -54 с.; ГА РФ, ф. 5451, оп.13, д.118.
6. ГА РФ, ф. 5451, оп.12, д.248; оп. 5, д.202; оп.10, д.476, оп. 9, д.524; оп. 13, д. 118.
7. Очерки истории Коммунистической партии Казахстана (1963). -Алматы: Казахское государственное издательство, -670 с.
8. Кусанова Ш.А. Партийное руководство деятельностью массовых организаций трудящихся (на материалах Казахстана, 20-30-е гг.). -Алма-Ата: Казахстан, 180 с.
9. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.), (1968), Москва: Мысль, -239 с; ГА РФ, ф. 5457, оп.9, д.114, л.5; оп.13, д.118, л.105; Труд в СССР (1988). Стат. сборник. Москва: Финансы и статистика, -157 с; Центрально
10. Земсков В. Н. (1991) "Кулацкая ссылка" в 30-е годы. Социологические исследования. -№10, с.3-21.
11. Аманжолова Д.А. (1990). Упрямые факты/Воспитание историй. Сб. статей. Москва: педобщество РОФСР.
12. Пьянчола Н. (2004) Казахские пастухи между коллективизацией и голодом. 1928 - 1934 гг. // Казахстан и Россия: общества и государства. Москва: Издательство «Права человека», -522 с.

ҚАЖЫЛЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ: ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ АСПЕКТІЛЕРДІҢ ТҮЖЫРЫМДАМАСЫ

Сманова Айгуль Молдалиевна

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Адамзат тарихындағы ең көне құбылыстардың бірі ретінде әлемдік өркениет дамуының сан алуандығын көрсететін қажылық, әсіресе, оның мемлекеттік ұйымдастырылуы мен реттелуіне қатысты аспектілері әлі де тиісті жан-жақты ғылыми мәнге ие болмағанында. Қажылық ұзақ уақыт бойы табиғи түрде жүрді, атап айтқанда бұл процесс стихиялық түрде дамып, оның дәстүрлері, наным-сенімдері, әдет-ғұрыптары және т.б. қалыптасты. Сонымен қатар, қажылықтың негізгі жолдары сауда-экономикалық қарым-қатынастар, тәжірибе, білім, идеялар мен технологиялардың маңызды құралы ретінде әрекет етті.

Түйін сөздер: отбасылық құндылық, қажылық, Орталық Азия, ислам, Мекке, шариғат.

Аннотация. Паломничество, отражающее многообразие развития мировой цивилизации как одного из древнейших явлений в истории человечества, особенно в том, что его аспекты, связанные с государственной организацией и регулированием, до сих пор не имеют должного всестороннего научного значения. Паломничество долгое время протекало естественно, в частности этот процесс развивался стихийно, формировались его традиции, верования, обычаи и прочее. Кроме того, основные

пути паломничества служили важным инструментом торгово-экономических отношений, опыта, знаний, идей и технологий.

Ключевые слова: семейная ценность, хадж, Центральная Азия, ислам, Мекка, шарият.

Abstract. Pilgrimage, reflecting the diversity of the development of world civilization as one of the most ancient phenomena in the history of mankind, especially in that its aspects related to state organization and regulation still do not have the proper comprehensive scientific significance. Pilgrimage has been natural for a long time, in particular, this process developed spontaneously, its traditions, beliefs, customs, etc. were formed. In addition, the main pilgrimage routes served as an important tool for trade and economic relations, experience, knowledge, ideas and technologies.

Keywords: family value, Hajj, Central Asia, Islam, Mecca, Sharia.

Қажылықтың негізгі жолдары қоршаған ортаны игере отырып, ондағы өміріне аса маңызды объектілерді анықтап, оларды табиғат құбылыстарымен байланыстырып, киелі мәртебе берді. Кейіннен олар жалпы заңдылықтарды да, аймақтық ерекшеліктерді де қоса алғанда, диалектикалық сипаттағы қажылық орталықтарына айналды. Бастапқы кездегі пұтқа табынушылық политеизм және ата-бабалар, таулар, су, өсімдіктер, жануарлар және т.б. культтерінің қасиетті нысандарына қажылық әлем халықтары үшін ортақ болды. Аймақтық ерекшелік жергілікті тұрғындар үшін ең маңызды қасиетті нысандарды бөліп көрсете отырып, олардың жергілікті модификациясын құрды. Сондықтан ежелден келе жатқан қажылық тәжірибелерді сақтау біздің заманымызға әлем халықтарының өткені туралы көптеген пайдалы мәліметтер әкелді (Литвинов, 2019: 7).

Мемлекеттің пайда болуымен қажылық сөзсіз оның ықпалына түсті, өйткені билік оның өмір сүруінің идеологиялық (діни) негіздемесін қажет етті. Ежелгі әлем елдерінде мемлекеттік діни культтер мен ресми түрде танылған қажылық орталықтарының мәртебесін қорғайтын заңнамалық актілер пайда болды. XVI ғасырдан бастап Қазақстан мен Орта Азиядағы мұсылман хандықтарының аумақтарында ислам дінін ұстанушылар оның үзілді-кесілді тыйымдарын елемей, пұтқа табынушылыққа және дәстүрлі «қасиетті жерлерге» зиярат етуге құмарлығын сақтап қалды, бұл белгілі бір дәрежеде олардың діни санасын басқа конфессиялық дүниетанымға да жақындатты. Мемлекет мұсылман халқының өздерінің аймақтарындағы «қасиетті жерлеріне» немесе Меккеге емін-еркін қажылыққа баруына кедергі келтірмеді. Осылайша, уақыт өте келе Ресей мемлекетінің исламға және оның ең маңызды діни әдет-ғұрыптарына деген көзқарасында белгілі бір тәжірибе жинақталды.

Өңірдегі күрделі этноконфессиялық жағдайды және жинақталған тәжірибені түсіну үкіметтен осы мақаланы зерттеудің тақырыбы болып табылатын кешенді шараларды қабылдауды талап етті. Оның өзектілігі жалпы, жеке және жекенің диалектикалық категорияларының арақатынасы призмасы арқылы Орталық Азиядағы мұсылман зияратының жай-күйін жан-жақты зерделеуімен ерекшеленеді.

Киелі жерлерге зиярат ету адамзат тарихының құбылысы ретінде барлық діни жүйелерге тән. Алайда, тек исламда ғана қажылық (тауап ету) бұл діннің міндетті институты болып табылады. Қажылық өзінің канондық көрінісінде Мекке мен Мединаға шарият заңдарына сәйкес, қатаң белгіленген уақытта қажылыққа баруды білдіреді, дегенмен ресми қажылық орындарының қатарына кірмейді (Litvinov, 2024: 71). Сонымен қатар, исламдағы қажылық осы құбылыстың кең мағынасында ислам діні үстем болып табылатын аймақтарда, соның ішінде Орталық Азияда да жиі кездесетінін атап өткен жөн.

Біріншіден, Иерусалим тым көп болмаса да, мұсылман қажылық орындарының бірі болып табылады. Екіншіден, Орталық Азия мұсылмандары діни жағынан біртекті емес еді. Суннит мұсылмандарының басым көпшілігінен басқа, бұл аймақта әрқашан Мекке мен Мединадан басқа өздерінің қасиетті жерлері – Мешхед пен Құмға (қазіргі Иран), Наджаф пен Кербалаға (қазіргі Ирак) қажылыққа барған шиит мұсылмандары мекендеген. Үшіншіден, Орталық Азияның өз діни орталықтары болды, олар ежелден жергілікті мұсылмандар үшін ғибадат ету нысаны болды, олардың аймақтық немесе жергілікті маңызы болуы мүмкін, бірақ олар ұзақ уақыт бойы Орталық Азия мұсылмандары үшін жаппай зиярат ету орталықтары бар. Олардың кейбіреулері басқа мұсылман аймақтарынан қажыларды тартты. Бұл қажылық рәсімі исламда «зиярат» деп аталды. Осыған байланысты канондық қажылық пен қажылықты кеңірек мағынада ажырата білу әрқашан маңызды.

Әлемнің мұсылман аймақтарының ешқайсысында Меккеге зиярат жасаған қажылардың саны ешқашан маңызды болған емес деп айтуға болады. Өйткені, XX ғасырда көлік инфрақұрылымы дамығанға дейін бұл аймақтардың көпшілігінде қажылық рәсімдерін орындағандардың саны мардымсыз еді. Бұл мәселе туралы ресейлік профессор В.Литвинов өзінің «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы Орта Азия мұсылмандарының қажылығының тарихи-құқықтық аспектісі» атты зерттеуінде «Орталық Арабияның тұрғындары ғана басымдыққа ие болды», -деп келтірген (Литвинов, 2015: 43-48). XX ғасырдың басындағы орыс зерттеушісі, Орталық Азия тарихының білгірі В.П. Наливкин Орталық Азияда «Меккеге қажылыққа барған адам өте сирек кездесетін», -деп тұжырымдаған (Наливкин, 1913:68).

А.Сибгатуллина «XIX-XX ғасырлар тоғысындағы Ресей және Осман империясы мұсылман түріктерінің байланыстары» атты монографиясында «XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Ресей империясы құрамындағы мұсылман халықтарының Меккеге зиярат етуші қажылардың саны айтарлықтай көп болды. Бұл халықтың әл-ауқатына байланысты болса, ал көп жағдайда теміржолдың дами бастауы үлкен ықпал етті», -деп пайымдайды (Сибгатуллина, 2010: 18-19). Дін саласындағы жаңғыру үдерістерінің ең бір сипатты көрінісі, біздің ойымызша, ислам дінінің салт-дәстүрлік жағына, сондай-ақ дін негіздеріне деген қызығушылықтың артуы. Бұл екі аспекті де қажылық саласында – мұсылмандардың Меккеге қажылығында айқын көрінеді. Мәселен Я. Ханмагомедов «Қажылық және оның исламдағы өзгеруі: тарихи-философиялық талдау» тақырыбында жазған кандидаттық диссертациясында «Соңғы жылдары қажылардың қатарында бұрын-соңды болмаған өсу байқалды. Қажылар санының бұлайша күрт өсуінің себептерін, олардың діни дүниетанымынан ғана емес, әлеуметтік-экономикалық саладан да іздеу керек», -деп келтірген болатын (Ханмагомедов 1999: 9).

Сонымен қатар, қажылық шариғатта көзделген қажетті құралдар мен жағдайлар болмаған кезде ерекше күрделі мәселеге айналды. Бұл тұрғыда қажылық әсіресе мұсылмандар үшін отбасылық және экономикалық мәселелерге байланысты жағдайлардан басқа, қажылық процесінің өзі шариғаттың бірқатар шектеу белгілеріне байланысты болды. Демек, жер шарының белгілі бір мұсылман аймағында қажылық парызын өтеген зияратшылардың саны оның Меккеден қашықтығына тікелей байланысты болуы әбден заңды құбылыс еді.

Қажылық мәселесіне байланысты Орталық Азия жері негізгі мұсылман ғибадатханасынан айтарлықтай қашықтықта болды. Орталық Азиядан Меккеге дейінгі тарихи қалыптасқан үш негізгі маршруттың әрқайсысы мың шақырымнан асады. Бұл туралы А. Сибгатуллинаның монографиясында «қажылыққа шыққандар а) Закавказье арқылы солтүстік Парсы жеріне барып, ары қарай бағыт ұстанды, б) Самарқанд және Бұхара арқылы Ауғанстанға барып, ары қарай жолға шықса в) Қара теңіз порттары арқыры Ыстамбұл қаласына барып, одан әрі жолға шықты», -дейді (Сибгатуллина, 2010: 19-23). Орталық Азия қажыларының «парсы жолы» бойынша жүруден бас тартуы қай кезеңге жататынын айту қиын, бірақ бұл бағыт кейін де сақталып, тіпті Орталық Азиядан Меккеге баратын басты үш қажылық жолдың негізгісі болғаны сөзсіз.

Бірінші – «Парсы жолы» бойынша Орталық Азия қажыларының шеруі Солтүстік Парсыдан – Керманшахтың түйіскен жерінен басталды. Осы жерден ол Махадейт, Харун-Абад, Керинц, Серипул және Кафи-Шарин арқылы Түркиямен шекаралас Ханекин қаласына бет алды. Әрі қарай қажылар Шахрибан мен Бакуба арқылы Бағдадқа қарай бет алып, оған жақын жердегі Казмеинге жиналды. Осы жерден олар Меккеге қарай аттанды. Бағдадтан Меккеге екі негізгі жол болды: біріншісі – Бағдадтан Кербалаға, одан кейін Өн-Наджеф, Аш-Шабаки, одан әрі Ұлы Нефуд шөлінің оңтүстік-шығыс бөлігін кесіп өтіп, Хайл, Хулайфа, Фануда арқылы Мәдина мен Меккеге; екіншісі – Бағдадтан Дамаскке, одан кейін Дерия, Амман, Табук, Калчат әл-Ахдар, Мадаин-Салах, Истабль-Антар және осы жерден Хиджаз арқылы Мекке мен Мәдина.

Екінші – «Ауған жолы» бойынша қажылардың Меккеге сапары негізінен аймақтағы ірі қалалардан Түркістан, Самарқанд, Қоқан, Ташкент, т.б. басталып, олар топ-топ болып бірігіп, кейін Бұхараға қарай бет алды. Бұл қалада қажылардың топтары сауда керуендеріне қосылып, олармен бірге Ауғанстанға – Мазар-Шариф, Кабул және Пешавар қалаларына аттанды. Осы жерден қажылар Бомбейге барып, кемелерге мініп, теңіз арқылы исламның негізгі қасиетті орындары – Мекке мен Мәдина қалалары үшін өзіндік айлақ қызметін атқарған Джидда және Янбо (Ямбо) порттарын жетеді, ары қарай «қажылардың» шариғат ережелеріне сай жаяу жүрген.

Үшінші – «Ыстамбұл жолы» бойынша қажылықтың Меккеге баратын теңіз жолы, олар пойызбен және Қара теңіздің порттары арқылы жүреді. Сонымен Қара теңіз арқылы қажылар Ыстамбұл (Константинополь) қаласына барып, сол жерден ары қарай империяның иелігіндегі Араби түбегіне жеткен (Мекке мен Мәдина). Мұсылман қажылары үшін Орталық Азиядан келген қажылық сол кездегі теміржолдан басталғанын ескерсек, үшінші жолды «темір жол/кеме жол» немесе «көлік тасымалы» болды. «Ыстамбұл» жолын ұстанғандардың ішінде Меккеге барар жолда Ыстамбұлда ұзақ тоқтап, көбінесе жергілікті медреселер мен жартылай зайырлы оқу орындарында білім алу үшін көп болғандар болды.

Дегенмен аймақтың кез-келген тұрғынының Хиджазға баруға шамасы келмейтіні анық. Бұл тек біз жоғарыда айтқан мыңдаған шақырымға созылған шалғайлық қана емес, сонымен бірге «кедейлерге қажылыққа баруға тыйым салған» шариғат заңдарының құқықтық жағын да ескеру керекпіз (Керимов, 1978: 67). Біріншіден, бұл аймақ халқының басым көпшілігін кедейлер құраған. Екіншіден, өткен ғасырларда Орта Азиядан Меккеге баратын қажылық жолдар көптеген қауіп-қатерге толы болды. Үшіншіден, Меккеге баратын әлеуетті қажылардың едәуір бөлігі Орталық Азияда кең таралған «өтемдік қажылық» идеясына ұстанды. Бұл идеяның мәні Орталық Азиядағы әйгілі қасиетті орындарға үш рет зиярат ету Меккеге қажылыққа барғанмен бірдей болды. Мысалы, Ош қаласындағы Сүлеймен-тауға,

Бұхара маңындағы Бахаэтдин Нақшбанди мазарына немесе Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қажылыққа барған адам «қажы» саналған.

Дегенмен Орта Азиядан барған «қажылардың» ішінде тек байлар мен беделді адамдар ғана болды деп тұжырымдаудың керегі жоқ. Мәселен, Таяу және Орта Шығыс елдерімен сауда-саттық жүргізіп жүрген көпестер «жағымды» (діни қызмет) мен «пайдалыны» (сауда) үйлестіре отырып, Меккеге қажылыққа барды. Әрине, бұл қаржылық жағынан да, уақыт жағынан да өте қымбатқа түсті, өйткені мұндай діни сапар бір жылдан астам уақытқа созылуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандай Меккеге қажылыққа (зиярат) тұрақты болғанымен, саны жағынан аз болды, өйткені адамдардың көпшілігі қажылықтың барлық шариғат шарттарын орындай алмайтын (әсіресе оны өтеуге және олар болмаған кезде отбасын асырауға жеткілікті қаражаттың болуы тұрғысынан) деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Қауіп-қатерге байланысты да көбісі қажылық жасаудан қорықты. Мұсылмандардың айтарлықтай бөлігі ұзақ уақыт кәсібі мен отбасынан бөлінгісі келмеді. Осылайша, Пайғамбардың ең маңызды өсиеттерінің бірін орындауға кедергі болатын көптеген себептер болды. Бірақ бәрібір, жыл сайын қаншама қиындықтарға қарамастан Мекке мен Мадинаға қажылыққа баруға бел буып, белгісіз елдерге аттанатындар көбейе берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Литвинов В.П. Исторический опыт Российского государства в организации и регулировании паломничества мусульман Средней Азии (1865-1917 гг.). дис. ...док.ист.наук. Москва, 2019. 461 с.
Vladimir Litvinov. The pilgrimage (hajj) of Central Asian Muslims before joining to the Russian Empire // Электронный научный журнал «Kulturni studia». 1(22), 2024. С.71-89. URL: <https://kulturnistudia.cz/паломничество-хадж-мусульман-средне/> (дата обращения: 10.02.2025)
Литвинов В.П. Историко-правовой аспект хаджа мусульман Центральной Азии во второй половине XIX начале XX в. //Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 12. С.43-48.
Сибгатуллина А.Т. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв. – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 264 с.
Ханмагомедов Я.М. Хадж и его трансформация в исламе: Историко-философский анализ. дис. ...канд. философ. наук. Махачкала, 1999. 150 с.
Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. М.: Наука, 1978. 223 с.
Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Ташкент: А.Л. Кирснер, 1913. 144 с.

ПЕРОВСК УЕЗІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІ МЕН ОҚУ-АҒАРТУ ІСІНІҢ ДАМУЫ (XX ғасырдың 20-30 жж.)

А.У. Абдразакова^а, А.У. Абдирахова^б

^ааға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

^бтарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан инновациялық-коммуникациялық жүйелер университеті
(Орал, Қазақстан)

1917 жылдың ақпан айында патша өкіметінің тақтан құлап, елде республикалық саяси жүйенің қалыптаса бастауына қазақ қоғамы зор қуанышпен қарсы алады. Ақпан революциясының жеңісі Ресей империясының құрамында болған барлық халықтарға бұрын болмаған көптеген ұлы демократиялық бостандықтар берді.

Қазақ комитеттері сөз жүзінде Уақытша үкіметті қолдағанымен, оның барлық іс-әрекеті ұлттық мүдделерге қызмет етті: Мұстафа Шоқай Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің құрамына енгізілді. Сырдария облысында ұлттық комитеттерді құру аса қиын жағдайда жүрді. Аштыққа, қырғынға ұшыраған халықтың саясатқа, ел билеуге араласа алмауы үрдісінде кей жерлерде ұлттық ұйымдардың басына бұрынғы атқамінерлердің келіп, халықтың басына тағдыр тауқыметін тарттырды.

1917 жылдың көктемінде Ислам кеңесінің ұйымдары (бөлімшелері) Сырдария облысының Перовскі (Қызылорда), Қазалы уездерінде болды. «Шора-и-Исламның» Қазалыдағы ұйымы осы партияның Ташкентте ресми түрде құрылғанынан жарты айдай бұрын пайда болды (Маханбетов, 1998:48). Ақпан революциясынан кейін Сырдария облысында құрылған кейбір ұлттық комитеттердегі жағдайдың қандай болғандығын Ақмешіттегі комитеттердің қызметінен көруге болады. Ол жөнінде М.Шоқай былай деп еске алады: «Мен Ақмешітке келгенде, ол жерде үш ұйым бар болатын 1. Ақмешіт

ұлттық кеңесі - төрағасы-Ерәлі Қасымов. 2. Ақмешіт халық өкілдерінің кеңесі төрағасы – Серәлі Лапин. 3. Ақмешіт жұмысшы-солдат кеңесі» (Маханбетов, 1998:48).

1917 жылдың 2-5 тамыз аралығында Ташкентте Түркістан өлкесі қазақ-қырғыздарының жалпы съезі болып өтеді. Съезге Түркістан аймағындағы барлық аудандардан арнайы сайланып келген уәкілдер қатысады. Съезді басқарушы төрағаларының ішінде С.Асфандияров съездің құрметті төрағасы, М.Тынышпаев съезд төрағасы, төрағалық серіктікке А.Мангелдин, Ә.Кенесарин, С.Өтегенов, хатшылыққа З.Сейдаллин, Ш.Көпсаламов және С.Қожанов сайланады. Осы съезде «Түркістан өлкелік қазақ-қырғыздардың орталық Кеңесі» құрылады. Сонымен бірге съезде Сырдария облысының орталық атқару кеңесі құрылып, оған мүшелікке С.Өтегенов, Ә.Көтібаров, И.Қасымов, И.Тоқтыбаев, Т.Рысқұлов және С.Қожанов кіріп, бір орталыққа біріккен «Түркістан өлкелік қазақ-қырғыз атқару Кеңестерінің» жұмысын үйлестіруді Сырдария облыстық қазақ атқару Кеңесіне жүктейді. Түркістанда бір орталыққа біріккен қазақ-қырғыз Кеңесінің төрағалық міндетін алғашқыда Ибраһим Қасымов, хатшылық қызметін Тұрар Рысқұлов атқарса, кейін төрағалық міндетті Ә.Көтібаров атқарды (Маханбетов, 1998:48). Ал М.Шоқай осы Кеңестің құрметті төрағасы болып сайланып, оның жалпы жұмысына басшылық жасайды. Сырдария облысындағы ұлттық ұйымдардың атауы қазақ-қырғыз Кеңесі деп аталды. Осы съезде қабылданған қаулыда «Түркістан аймағында қазақ-қырғыз Кеңесі ашылсын. Ал қазақ-қырғыз Кеңестері жоқ облыстарда тездетіп облыстық қазақ кеңестері құрылсын», - делінеді (Бендриков, 1960: 209). Осыған байланысты Сырдария облысында облыстық қазақ атқару Кеңесінің төрағасы Ә. Көтібаров, Перовск уезіндегі Кеңестің төрағасы алғашқыда Е. Қасымов, кейін Қ. Ибраһимов, Қазалыда А. Жанталин сайланды (КОММ. 1-қор, 2-тізбе, 130-іс, 80-81п.п.).

Ақпан революциясынан кейін Сырдария облысында жұмысшы және солдат ұйымдары, әсіресе, бұл ұйым Қазалы, Перовск уездерінде басқа қоғамдық саяси ұйымдар ішіндегі ұйымдық жағынан ең жақсы топтасқан ұйым болды. «Бірлік туы» газетінің 1917 жылғы №8 санындағы «Ақмешіттегі жанжал» атты тақырыппен берілген хабарда былай делінеді: «Сырдария облыс Кеңесінің 31-ші тамыздағы мәжілісінде Ақмешіт уез комитетінің төменгі мағлұмнамасын оқыды: «28 тамызда күндізгі сағат 5 шамасында Ақмешіт қаласындағы базарда тәртіпсіздік шықты. Онда жергілікті халықтан екі кісі өліп қалды. Екі қазақ, бір шаһар солдатты жаралы болыпты. ...жанжалдың шығуына мына жағдай себеп болған: Базарда жүрген бір қазақтың қолындағы былғарыға бірнеше солдат саудаласады. Солдаттар олай-бұлай сөйлесіп тұрғаннан кейін, зорлық қылып қазақтың былғарысын тартып әкетеді. Сонан соң қазақ айқай салса, онан-мұнан бес-алты адам келіп қалады. Сөйтіп, қазақтар мен солдаттар арасында төбелес көтеріліп кетеді. Сол уақытта топтың арасындағы біреуі караульный команданың казармасына барып, қазақтар бүлік шығарып жатыр деп хабар берген. Мұны ести салып, команда мылтық, патрон алып келіп жинаған топқа қарап оқ ата бастаған... Шаһар солдаттарының ішінде Жетісу орыстары көп еді. Һәм Ақмешіт уезінің поселкелерінде бірталай орыстар бар еді. Әсіресе, солар қазақтарға тым өшігіп кетіп, жанжалдың ұлғайуына үлкен себеп болды...онан соң солдаттардың мұнан бұрын да қазақтарға зорлық қылып, күш көрсетіп жүргендіктері анық екен.

1917 жылдың екінші жартысында барлық қазақ облыстары секілді Сырдария облысында да қоғамдық-саяси өмір шиеленісіп, қарапайым халықтың әлеуметтік жағдайы мүлдем ауырлап кетті. Сырдария облысында егін егетін жердің көпшілігіне мақта егілгендіктен өлкеде аштық басталған болатын. Ашаршылықтың күрт күшті етек алып кеткендігі сондай – аш қазақтардың жағдайы тіпті мүшкіл күйге түсті. Ресейден Түркістанға 30 000 пұт астық бөлінгенімен, революцияның салдарынан теміржолдар істен шығып, астықтың бәрі Түркістанға жете алмай жолда тоқтап қалды. Ресей құрамындағы басқа халықтар сияқты Қазақстан, Түркістан халықтары да көп үміт артқан Құрылтай жиналысына тізім жасауда 1917 жылдың қазан айының екінші жетісінде Ташкентте «Жамия қоғамы» мен «Ғұламалар қоғамының» шақыруымен «Түркістан және Қазақстан» мұсылмандарының съезіне, сондай-ақ 1917 жылдың 17-20 қазан аралығында Түркістан қаласында (Черняев уезі) С. Лапин мен Шымкенттік ишан Садық қожа басқаруымен болған «Ғұламалар қоғамының» Сырдария облыстық мұсылмандар съезіне осы облыстан Құрылтай жиналысына баратын депутаттарды сайлау тәртібі ешқандай сын көтермеді. Сонымен қатар Сырдария облысы Перовск уезінде Е.Қасымов басшылық еткен уездік ұлттық комитет пен Х. Ибраһимов басқарған қазақ депутаттарының кеңесі арасындағы өзара қатынас талас-тартысқа айналып, ауыз бірлік таппады (Маханбетов, 1998: 97). Бұл екі арадағы өзара кикілжің Қазан революциясынан кейінгі уақытта да жалғаса берді. Осындай жағдайда жаңа орыс билік мекемесі – жұмысшы, солдат депутаттарының кеңесі өкілдері Ақмешіттен Ташкентке дейінгі аралықтағы Жөлек, Шиелі, Жаңақорған, Түркістан, Арыс және басқа жерлердегі халықты ашықтан-ашық талап, зорлық-зомбылықтарын жүргізді.

1917 жылдың 25 қазанындағы Петроградтағы қарулы көтеріліс Ақпан революциясының демократиялық реформаларына үміт артқан ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдарға үлкен соққы болып тиді.

Алайда большевиктер ұйымдастырған төңкерістен кейін елде мүлдем түсініксіз аласапыран саяси ахуал қалыптасады. Осыған байланысты А.Байтұрсынов сол кезге мынадай сипаттама береді: «Қазақтарға ақпан революциясы қандай түсінікті болса, қазан революциясы оларға соншалықты

түсініксіз көрінді. Олар ағашқы революцияны қандай қуанышпен қарсы алса, тура сондай үреймен екіншісін қарсы алуға мәжбүр болды. Қазақ халқымен таныс адамдар үшін қазақтардың бұл революцияларға деген мұндай қатынасы әбден табиғи және түсінікті болатын. Алғашқы революцияны қазақтар тура түсініп, қуанышпен қарсы алуындағы себебі, біріншіден, бұл революцияның оларды патша үкіметінің қанауы мен зорлығынан құтқаруына, екіншіден, олардың өзімізді өзіміз басқарсақ деген ескі үмітін нығайта түсуінде еді». Большевиктердің шынайы тәуелсіздік пен демократия жолы деп келген қазақ даласы мен Түркістандағы кеңес өкіметінің жеңісі, іс жүзінде патшалық Ресейдегіден де күшті диктатураға, бюрократиялық жүйенің орнауына апарды. Мемлекеттік түрге оранған революциялық зорлық-зомбылық жаңа қоғамдық қарым-қатынасты енгізіп, қолдап отырды.

1917 жылы 30 қазанда жұмысшы, солдат депутаттары кеңесінің өкілдерінің ұйымдастыруымен Перовск еңбекшілерімен жергілікті гарнизон солдаттарының митингісі болып, онда кеңес өкіметі билікті өз қолына алды деп хабарлады. Перовск кеңесі өкімет билігін алғаннан кейін бірін-бірі қолдау қажеттілігі туралы нақты іс-шараларын ұсынып, Ташкент кеңестеріне хат жазды. Өзара көмек көрсету шараларын жасау мақсатында келісім жасау үшін Қазалыға бес адамнан тұратын делегация жіберілді. Сөйтіп, Орта Азия мен Қазақстанда бірінші болып кеңес өкіметі Перовскіде орнады. Ал Қазалыда қарашаның екінші жартысында өкімет билігі Кеңестердің қолына өтті.

Орынбор-Ташкент темір жолында әскери жағдай енгізіліп, жұмысшылар мен қызметшілер әскерге алынды. Олар әскери күштерді баратын жерлеріне дейін аман-есен жеткізу үшін көптеген жұмыстар атқарды. Қазалы, Жосалы, Перовск станцияларының теміржолшылары паравоздарды сексеуілмен жұмыс істейтін етіп қайта жабдықтады, артық бөлшектерді өндіруді, паравоздар мен вагондарды жөндеуді тәртіпке келтірді. Азамат соғысы жылдары Перовск, Қазалы қызыл гвардия отрядтары жұмысшылар мен шаруалар депутаттары Кеңесінің ұйымдасқан қарулы күшіне айналды. Перовск партизан отряды 1918 жылы қаңтар айында Елек және Орынбор қалаларын азат етуге қатысты, қараша айында олар Ашхабад майданына жіберілді.

1918 жылдың екінші жартысында Түркістан партия ұйымдарының өлкелік съезі өткізілді. Түркістан компартиясы ұйымының қалыптасуы Перовск және Қазалы партия ұйымдарын күшейтіп, жергілікті жерлерде жаңа партия ұйымдарының пайда болуына себепкер болды. Сыр өңірінде кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдары асыра сілтеушілік, әділетсіздік және жергілікті халыққа қиянат көрсету, зәбір-жапа шеккізу әрекеттері орын алды. Перовск уезіндегі депутаттар Кеңесінің төрағасы Иосиф Гержот басшы қызметте болған екі жыл ішінде (1918-1919 жж.) оның жеке бұйрығымен 180-ге жуық адам заңсыз атылып, қалған мұсылман шаруаларының көпшілігі мал-мүлкінен айырылып, зорлық-зомбылыққа шыдай алмай, басы ауған жаққа босып кеткен. Олар жол үстінде азып-тозып, аштықтан, ауру-сырқаудан қырылған. Мұстафа Шоқай 1935 жылы Парижде басылып шыққан «Кеңестер билігіндегі Түркістан» атты кітабында: Перовскіде Гержот деген әкім отырды. Одан тұтас бір халық қырғыздар (қазақтар) үдере көшті. Бұл үдере көшу барысында бір миллионға жуық адам қырылды», - деп жазды. Ақмешіт тұрғындарының 1918 жылы 20 мамырында Гержоттың үстінен жазған өтініштерінде ол қызметке кіріскен бойда уез тұрғындарына 3 миллион сом салық салғанын, Ақмола облысына экспедиция жабдықтау үшін 4000 бас түйенің тартып алынғанын, Перовск түрмесінде ешқандай кінәсі жоқ 300-дей адамның қамалғанын хабарлайды. Наразылықтар өрши түскеннен кейін Түркістан Орталық Атқару Комитетінен Перовскіге құрамында республика Орталық Комитетінің мүшесі Исламов, Ішкі істер комиссариатының нұсқаушысы Магнетштейн, Өлкелік директория өкілі Иванов және Жер істері комиссариатының өкілі Синев бар айрықша комиссия жіберілді. Комиссия мүшелері жергілікті жердегі жағдаймен таныса келіп, депутаттар Кеңесінің төрағасы Гержот өзін білемдікке салынған, Орталық Өкімет нұсқауларына бағынғысы келмейді, еңбекшілердің, әсіресе, мұсылман шаруаларының ұсыныс-пікірлерімен санаспайды деген қорытынды жасайды. Мәскеуден келген комиссияда күнәсінің көптігіне күмән келтірмейді. Осыдан кейін Түркістан Орталық Атқару Комитетінің шешімімен Перовск депутаттар кеңесі таратылып, орнына революциялық комитет тағайындалады. Гержоттың үстінен тексеру жүргізіліп, заңсыз әрекеттері үшін екі жылға бас бостандығынан айырылады. Иркутск қаласында жазасын өтеп жатқан Гержот әйелінің үкімге наразылық білдіруімен кейін мерзімінен бұрын босанып кетеді (Маханбетов, 1998: 48). Т. Рұсқұлов пен И. Токтыбаев Мәскеу билеушілерінің қарсылығына қарамастан оны қайта ұстатып, Орынбор түрмесіне жаптырады.

Жалпы алғанда, Қазақстанда оның ішінде Сыр өңірінде кеңес үкіметінің орнауы жергілікті халыққа үлкен озбырлықпен, ланкестік әрекеттермен, алдап-арбаумен тапқан табыстарын тартып алумен көрінді. Большевиктер мен ақгвардияшылардың қақтығысынан мыңдаған қазақ халқы зардап шегіп, шет елге үдере көшті.

Перовскі уезі – Сырдания облысы құрамында құрылған әкімшілік аумақ. Орталық 1867 жылдан қала мәртебесіне ие болған Перовск (Қызылорда) қаласы болды. Халқының негізгі бөлігін қазақтар құрады. Олар көшпелі мал шаруашылығымен (ірі қара, қой, ешкі өсіру), Сырдария өзені бойында егіншілікпен және балық аулаумен айналысты.

1918-1919 жылдары ұйымдастырылған ана тілінде оқытатын алғашқы қазақ мектептері Қазалы, Перовскі, Әулиеатада жұмыс істеді (Бендриков, 1960: 206) Сыр бойында алғашқы мектептерді ұйымдастыруға белсенді араласқан, кейінірек республикаға еңбегі сіңген мұғалім атақтарын алған Михаил Широков пен Оспан Абдулпаттаевтардың есімдерін атауға болады. М. Широков Жосалы поселкесінде тұңғыш орыс – қазақ мектебін, ал О. Абдулпаттаев Тереңөзек қыстағында бірінші қазақ бастауыш мектебін ашады. Сондай өмір жолын білім беру ісіне арнаған тұлғалардың бірі – Ибрагим Қасымов. Ол кісі Қызылорда қаласындағы тоғызжылдық қазақ мектебінің директоры, «Совпарт» (Кеңес партия мектебі) оқытушысы болып істеді. Осы кезеңде халыққа білім беру жолында жарты ғасырдай еңбек сіңірген, IV қазақ класы үшін қазақ тілі грамматикасын жазған тереңөзектік Мұхаммед – Рақым Алшымбаевтің еңбегі елге танылды (Маханбетов, 1998:48).

Өңір халқының басым көпшілігінің ауыл – селода тұруы, мал шаруашылығының мүддесіне байланысты көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты жағдайға сәйкес білім беру жүйесін қалыптастыруды және енгізуді талап етті. Өйткені тұрғындар көктемде ерте жайлауға шығып кететіндіктен балаларды оқуға тарту қиыншылықтар тудыратын еді.

1917-1920 жылдар аралығында өлкеде халықтың білім алуға деген құштарлығынан қаржының жетіспеушілігімен санаспай, жаңа мектептер жер – жерде стихиялы ашылып жатты. Мұның өзі, біріншіден, мектеп ашуда белгілі бір тәртіптің болмағанын көрсетсе, екіншіден, мектептерді орналастыру ісінде зор қиыншылықтар тудырды. Мектепке керекті үй – жай, оқу жабдықтары, оқу, жазу құралдары үнемі жетіспей жатты.

Шындығына келсек, бұл – оқу, материалдық базасы ешқандай талапқа сай келмейтін, аты ғана мектеп оқу орындары еді. Жалпы, бұл жылдарда мектептер саны негізінен шағын комплектілі бастауыш мектептер есебінен өсіп отырды.

Мектеп ғимараттарын салудың 1921 жылғы жоспары.

0	Қазақтар үшін		өзбектер үшін		Орыстар мен басқа ұлт өкілдері		Жалпы саны	
	Мектеп	Коммуна – мектеп, интернат	Мектеп	Коммуна – мектеп, интернат	Мектеп	Коммуна – мектеп, интернат	Мектеп	Коммуна – мектеп, интернат
Перовскі уезі	14	12	1	1	5	1	20	14

1921-1922 жылдары халық ағарту саласындағы шығынның қысқаруына байланысты мектепті ұстауға қаржыны жергілікті бюджет беруге тиісті болды, яғни халық ағарту ісінің дамуы жергілікті жердің экономикалық дамуына тікелей тәуелді күйге түсті. Енді – енді ұйымдаса бастаған жергілікті бюджет бұндай шығындарды өтеуге дайын емес еді. Сондықтан бұл іс – шара жергілікті бюджеті әлі бекіп, нығаймаған жерлерде оқу ағарту жүйелерінің жұмысын ақсатып, қысқаруына әкеліп соқтырды. Тұрғындар қаражатындағы оқу жүйесінің мұндай халде болуы мектептерді кеңінен ашуға, мектептердің материалдық базасын нығайтуға, олардың жұмысын мезгілінде қаржыландырып отыруға мүмкіндік бермеді.

1921-1922 оқу жылында Ақмешіт уезінің халық ағарту бөлімінің қарамағындағы 44 мектептің 27-сі тұрғындар қаражатымен жұмыс істеді. Жалпы саны 29 500 оқушының 1908-і қазақ балалары еді. Ақмешіт уездік халық ағарту бөлімінің меңгерушісі Ахмеджанов 1921 – 1922 оқу жылындағы есебінде тұрғындар қаражатындағы кейбір ауылдық мектептерде салық өз мерзімінде жиналмағандықтан оқу ісіне кедергі келтіріп отырғандығын, нәтижесінде мектептер жаңа оқу жылын уақытысында бастай алмағандығын мәлімдейді (ҚОММ. 1-қор, 2-тізбе, 130-іс, 80-81п.п.).

1924 жылдың жазынан оқу – ағарту орындарын жоспарлы түрде ашу қолға алынды. Осыған сәйкес 1921-1923 жылдар аралығында стихиялы ашылған әрі талапқа сай келмейтін мектептер материалдық қиыншылықтар мен қарды тапшылығына төтеп бере алмай, жабылып жатты.

Қазақ республикасының орталығын Ақмешітке көшіргеннен кейін, қаладағы барлық мәдени – ағарту мекемелерінің, мектеп, интернаттардың ғимараттары халық комисариаттары мен өлкелік шаруашылық басқару орындарына берілді. Айталық, қазақ қыздарын оқуға тарту туралы арнайы нұсқаулар беріліп жатқанымен, бұл мәселенің жүзеге асуы қанағаттанғысыз болып отырған кезде Карл Маркс атындағы қыздар мектебінің ғимаратын мемлекеттік банк иемденіп алды (ҚОММ. 1-қор, 2-тізбе, 130-іс, 80-81п.п.). Нәтижесінде Ақмешіт уездік халыққа білім беру бөлімінің қарамағында ғимараты бар 2 мектеп қана қалды. Бұл екі мектепке 500 – 550-дей ғана оқушы 2 ауысымда білім ала алды (ҚОММ. 1-қор, 2-тізбе, 130-іс, 80-81п.п.). Ал қаладағы мектеп жасындағы балалар саны 1 845-тей болды (ҚОММ. 1-қор, 2-тізбе, 130-іс, 80-81п.п.). Халық комиссарлар Кеңесі комиссиясының шешімімен алынған мектеп ғимараттары қайтарылмайтыны белгілі еді. Жаңа баспана салуға қаржы жағы тапшылық қылды. Сондықтан Ақмешіт халыққа білім беру бөлімі мектептерді баспанамен қамтамасыз ету үшін қаладағы 6

мешіттің үшеуін мектепке берсе, онда 2 ауысыммен 600 балаға оқуға мүмкіндік болады деген шешім қабылдайды (Социалистическое строительство КССР за 20 лет. 178-183, 188-193, 198-203 с.с.)

Дегенмен, 1920-1921 оқу жылымен салыстырғанда ағарту ісі 1927-1928 оқу жылында баяу да болса, алға жылжыды. Оны мына мәліметтен көруге болады: (Социалистическое строительство КССР за 20 лет. 178-183, 188-193, 198-203 с.с.)

Жылдар	Мектеп түрлері	Қызылорда		
		мектеп	оқушылар	мұғалімдер
1920/1921	бастауыш мектеп	47	5191	139
	орталау мектеп	1	149	7
	орта мектеп	-	-	-
1927/1928	бастауыш мектеп	140	8287	255
	орталау мектеп	6	2089	73
	орта мектеп	3	2119	79

Егер өлкеде 1920 – 1921 жылдары 47 бастауыш мектеп, 1 орталау мектеп болса, 1927-1928 жылдары бастауыш мектеп саны 140-қа жетіп, 6 орталау, 3 орта мектеп болды. Оқушылар саны да жеті жылда 5349-дан 12495-ке көтерілді. Жалпы, өңір бойынша мектеп жасындағы балалар арасында сауаттылық деңгейі көтерілгенімен қалалық және ауылдық жерлердегі балалардың білім алу деңгейінде елеулі алшақтықтар байқалады. Ал орта мектеп 1920-1921 оқу жылында мүлдем болмаса, 1927-1928 оқу жылында 3 орта мектепте 2119 оқушы оқыды.

1927 1928 оқу жылында ауыл - село мен қалада оқыған оқушылар саны: (Социалистическое строительство КССР за 20 лет. 178-183, 188-193, 198-203 с.с.)

	Қызылорда	
Мектептер типі	ауыл	қала
бастауыш мектеп	5828	2459
орталау мектеп	448	1641
орта мектеп	-	2119

Кестеден ауыл балалары әлде де бастауыш біліммен ғана қанағаттанып отырғанын байқауға болады. Егер орталау мектеп оқушыларының тек 21 пайызы ауыл оқушыларының үлесіне тисе, орта мектеп ауылдарда тіпті болған жоқ. Бұл ауыл жастары мамандық алатын орта арнаулы оқу орындарында оқуға мүмкіндіктері болмады деген сөз. Орта мектептердің ауылдық жерлерде ашылуына ондай мектептерде сабақ беретін мұғалім мамандарының тапшылығы қол байлау болса, орта білімді жастардың жетіспеуі өз кезегінде маман дайындауға кері әсерін тигізді. Бұдан шығатын қорытынды мектептерді жүйелі түрде ұйымдастыру жұмыстарын жүргізбейінше екінші мәселе де шешімін таппайды. Балаларды мектепке қамту ісінде де большевиктердің шовинистік саясаты белең алып отырды. Жергілікті ұлт өкілдерінің ұрпақтарын ұлттық мектептерінде білімменен қамтамасыз ету баяу жүргізілді. Оның үстіне орыс мектептерінің жүйесі кеңейтілді.

Ауыл мектептерінің шағын комплектілігі, оқушылардың түрлі себептермен оқи алмай, бастауыш мектептерден кетіп қалуы мектеп жасындағы балаларды оқумен толық қамтуға мүмкіндік бермеді. Тек, отызыншы жылдары жалпыға бірдей бастауыш білім беру енгізілгеннен кейін ғана бұл мәселе өз шешімін тапты. Бүкілодақтық орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлар кеңесінің 1930 жылғы 14 тамыздағы қаулысымен 1930-1931 жылдан бастап жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру енгізілді.

1927-1928 жылдардағы елді аздырып, тоздырған кәмпеске, 1930 -1932 жылдардағы миллиондаған қазақты аштыққа ұшыратқан ұжымдастыру саясаты ағарту саласына да өз залалын тигізбей қоймады.

XX ғасырдың 20-жылдардың аяғында әкімшіл-әміршіл басқару жүйесі ел өмірінде берік орныға бастады. Москваға бағынған тоталитарлық мемлекет құрылды. Орталықтың нұсқауынсыз экономикалық, саяси - әлеуметтік, мәдени даму мәселелері шешілмеді. Солақай саясат нәтижесінен ел экономикасының тұралап қалуы, қолдан жасалған ашаршылық оқу сапасын арттыруға бөгет туғызды. Дегенмен, осы жылдардың өзінде, біртіндеп болса да, мектептердің саны өсіп отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

Сыр өңірі тарихы: Көне заманнан бүгінге дейін / Құраст. Қ. Маханбетов. - Алматы: Атамұра, 1998. - 288 б.

Бендриков К.С. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М., 1960. 421с.

Издательство Академии пед-наук РСФСР.

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты. 1-қор, 2-тізбе, 130-іс, 80-81п.п.

Социалистическое строительство КССР за 20 лет. 178-183, 188-193, 198-203 с.с.

ОТАРШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ӨМІРДІҢ DAҒДАРЫСЫ (Түркістан өлкесі бойынша)

Бисембаева Ләззат Амандыққызы

PhD доктор, қауымдастырылған профессор м.а.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Түркістан өлкесіндегі патша үкіметінің отаршылдық саясаты, оның рухани өмірдің жай-күйіне әсері талданған.

Тірексөздер: Түркістан, Жетісу, дін, мереке, орыстандыру

Аннотация. В статье анализируется колониальная политика царского правительства в Туркестанском крае во второй половине XIX – начале XX века и ее влияние на состояние духовной жизни.

Ключевые слова: Туркестан, Жетісу, религия, праздник, русификация

Annotation. The article analyzes the colonial policy of the tsarist government in the Turkestan region in the second half of the 19th - early 20th centuries and its impact on the state of spiritual life.

Keywords: Turkestan, Zhetyusu, religion, holiday, Russification

Ресей империясы XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасыр басында Қазақстанға және Орта Азия елдеріне қатысты отаршылдық саясат ұстанғаны белгілі. Патша үкіметі дәстүрі мен тұрмысы, өмір салтының әртүрлілігін ескерместен Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы, Қырғызстан мен Өзбекстанның аймақтарын қосып, Түркістан генерал-губернаторлығын құрды. Осылайша, Ресейдің саяси-экономикалық мүддесін ғана көздеген, біржақты саясат жүргізе бастады.

Аталған аймақ халықтары – қазақтар, қырғыздар мен өзбектер – ертеден бір дінінің төңірегіне топтасқан, түбі бір түркі тектес халықтар болатын. Түркістан өлкесіне саяси билігін орнатқан отаршыл үкімет, өлкенің толық қожасы болуы үшін оның жеткіліксіз екенін түсінді. Сондықтан билік үшін өлкедегі әртүрлі ұлттардың басын біріктіріп отырған ислам дінінің ықпалын әлсіретіп, олардың арасындағы діни бірегейлікті ыдырату ең маңызды мәселеге айналды.

Патша әкімшілігі Түркістан өлкесіндегі исламға қатысты саясатын кезең-кезеңімен жүргізіп отырды. Алғашқыда халықты өздерінен шошытып алмау үшін барынша шыдамдылық танытып, тікелей араласпай, елемендей сыңай танытты. Бірақ, жіті бақылап отырды. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман мұсылмандық мекемелерге (мешіт, медресе) мемлекет қолдау білдірмесе, өзінен-өзі күйреуге ұшырап, халық арасындағы сенімінен де айырылады деп ойлады. Сонымен бірге, жергілікті қазақ, өзбек, қырғыз балаларын орыс балаларымен қосып оқытып, олардың ислами дүниетанымын өзгертуді ойлап, орыс-түзем мектептері жобасын ұсынды.

Түркістан өлкесінде мұсылмандардың дін ісін реттейтін арнайы мекеме болмағандықтан, бұл мәселемен тікелей Ресейдегі Ішкі Істер Министрлігінің Департаменті айналысты. Патша әкімшілігі тарапынан өздеріне ешқандай көмек болмайтынын түсінген өлке мұсылмандары Түркиямен және Бұхар әмірлігімен тығыз қатынас орнатуға тырысты. Генерал-майор М.Г.Черняев Кауфманға исламды елеу саясатынан бас тартып, жергілікті мұсылмандарды жаңа орыс билігіне тезірек бағындырудың жолы – олардың жетекшілерімен тығыз байланыста болу (Брежнева, 2015:211-222.) деген болатын. Бірақ, Кауфман оны қабылдамады.

Жергілікті биліктің дін мәселесінде «елеу» саясатын ұстануы, өлке мұсылмандарының белгілі бір дәрежеде бірігуіне мүмкіндік берді. Жергілікті халық күн санап күшейіп келе жатқан орыс ықпалынан қорғану жолы – мұсылмандық жол деп, орыс-түзем мектептерінен бас тартып, балаларын тек мұсылманша оқытуға тырысты.

Сондай-ақ, саяси-экономикалық қиыншылықтарға ұшырап, рухани қыспаққа түскен жергілікті халықтар, патша үкіметінен өздеріне ешқандай көмек болмайтынына көздері жетіп, бір Алладан ғана көмек сұрады. Жолдың ауырлығына қарамастан қажылыққа барушылардың қарасы көбейе түскен. Ә.Бөкейхан: «оның басты сыры – орыстандыру саясатына қарсы тұрудың бір амалы болды» [Бөкейхан, 2009:18]- деп, көрсеткен. Патшалық биліктің қатаң бақылауында отырса да халық діннің аясында біріге бастады. Яғни, өздерінің орыстандыру саясатына деген ішкі қарсылығын осылай көрсетті. XX

ғасырдың басына қарай қажылыққа барушыларға тосқауыл қоя алмаған патша үкіметі оларға төлқұжаттар беріп, мұсылман елдеріне өтіп кетпеуін қадағалап отырған (Бисембаева, 2021:127).

Түркістан өлкесінде мұсылмандық мекемелерді назардан тыс қалдырған орыс билігі XIX ғасыр аясына қарай елеуі саясатынан бас тартып, қатаң бақылауға көшті. Билік өлке тұрғындарын мұсылмандықтың ықпалынан шығарып, оларды орыстандыру үшін барлық механизмдерді іске қоса бастады. Қоныс аудару саясатын күшейтті, жергілікті халықтың балаларын оқуға бермегеніне қарамай, орыс мектептерінің санын көбейтті. Бірақ, бұл шаралардың бәрі Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық бірегейліктің күшін жоюда жеткіліксіз еді. Сондықтан отаршыл билік ендігі жерде орыстандыру саясатын арнайы қоғамдық ұйымдар құрып, солардың қызметі арқылы миссионерлік жолмен жүргізе бастады. Миссионерлік жұмысқа саудамен айналысқан, кәсібі бар, ықпалды бай адамдар тартылды. Сондай қоғамдық ұйымдар қатарында Жетісу облысында 1869 жылы (1886 жылдан «Казанско-Богородское Братство» деп атала бастаған) құрылған «Семиреченское православное Братство» (1869 ж.) қоғамы болатын. 1874 жылдың өзінде оның мүшелігінде 91 ер, 28 әйел болған. Тұрақты мүшелерінің қатарында Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы фон К.П.Кауфман, Жетісу облысының әскери губернаторы Г.А.Колпаковский мен әйелі М.Ф.Колпаковская, П.М.Зенков және т.б. облыстың атақты адамдары болды. Бұл қоғам мүшелерінің міндеті қонысаударушыларға материалдық жағынан қолдау көрсету, жергілікті мұсылмандарды христиан дініне тарту еді. Түркістан өлкесінде XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында осындай бірнеше қоғамдар болды. Олар: жалпыимпериялық қоғамдардың бөлімшелері; облыстық; уездік және қалалық деп үш топқа бөлінді (Бисембаева, 2021:117).

Орыстандыру саясатымен жоғарыда аталған қоғамдарды айтпағанда православия шіркеуі кеңінен айналысты. Шіркеудің негізгі міндеті мұсылмандарды өз дінінен безіндіріп, христиандыққа тарту болды. Қоныс аударушы миссионерлер қатарында көптеген діни секталардың 99 мүшесі болған. Билік оларды қатаң бақылауда ұстап отыруға мәжбүр болады. Діни секталардың көбеюі өңірдегі ислам дінімен қоса христиандықтың өзіне зиянын тигізіп, билікті әбігерге түсірді (ҚР ОМА. Қ.19. Т.1. Іс 1158.).

XIX ғасырдың соңына қарай Түркістан өлкесіндегі ислам дініне биліктің тікелей араласып, бақылауға ала бастағанын Түркістанның генерал-губернаторы А.Б.Вревскийдің (1889-1898) Ташкент мұсылмандарын жұма намазы кезінде «патша үшін дұға оқуға» міндеттеуінен көреміз (Брежнева, 2015:211-222). Дұғаның мәтінін 90 қазы, аудармашылар, билік өкілдері құрастырып, генерал-губернатормен бекіткен. Бұл арнайы дұға барлық мешіттерге таратылып берілген (Рахимджанова, 2018:87-94). Осылайша, діни рәсімдерді де өз пайдасына шешуге тырысқан патша билігі жергілікті халықтың бірте-бірте санасын бағындырып, өз еркімен патшаға бағыныштылыққа мойынсұндыра бастайды.

Жергілікті дін басыларын билік орындары елемей, ескерусіз қалдыруға тырысты. Олар ислам дінінің бұрмалануына қарсы шығып, халықты шариятқа жат әдеттерге, фанатизмге ұрынбауға шақырып отырған. Түркістан және Бұхар аймағында Ораза Айт, Құрбан Айт сияқты діни мерекелер барынша сән-салтанатымен, шариятқа сай және ұлттық ерекшелігімен, халықтың түрлі көңіл көтерулеріне ұласып, аталып өтетін болған. Халық арасында діни мерекелердің кеңінен аталып өтуі, халықтың оған кеңінен қатысуы билікті алаңдата бастайды. Мысалы, XX ғасырдың басында Ташкентте өткен осындай діни мерекеге Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы мен Сырдария облысының әскери губернаторы, т.б. ресми өкілдер арнайы қатысатын болған. Халықтың көп жиналғанына қарамастан, олар келгенше намазды бастауға рұқсат етілмеген (Рахимджанова, 2018:87-94). Бұл – патша билігінің Түркістан өлкесіндегі дін мәселесінде де билікті қолына ала бастағанының көрінісі еді.

Діни мерекелер барлық рәсімдерімен түрмелердегі шіркеулерде, ауруханалар мен лазареттерде, орыс оқу орындарында және балалар үйлерінде жүйелі түрде өткізіліп тұрды. Ол жерлердегі өзге дін өкілдерін шоқындырып, православия дініне тартты (Недзвецкий, 1905:394).

Билік ислам дініне мемлекет тарапынан ешқандай көмек бермей, қатаң бақылауда ұстай отыра, жергілікті халықтардың дәстүріне жат, православиелік Пасха, Рождество, т.б. мерекелердің кең көлемде аталып отыруына мүдделі болды. Діни мерекелермен қатар «патша күндері», яғни патша отбасы мүшелерінің туған, шоқынған күндеріне арналған саяси мерекелер де ресми түрде аталып өте бастады (Белов, 1988:256). Осындай діни және саяси мерекелерге қала басшылығы ерекше дайындалып, барынша көңілді өтуіне мән берген. XIX ғасырдың II жартысынан бастап мереке күндері қалалардағы адам көп жиналатын қоғамдық орындарда өткізілген. Оған өлкенің генерал-губернатор тікелей қатысып, арнайы шақырылған қонақтарға сыйлықтар үлестіріп отырған (Зенков, 1908:196).

Мерекелерді атап өту екі бөлімнен тұрған: Бірінші бөлімінде салтанатты түрде құлшылық рәсімдері жасалып, қоғамдық маңызды жерлерге крест қойылған; ал, екінші мәдени-көңіл көтеру бөлімінде музыкалық бағдарлама орындалған. Ән айтылып, би биленіп, спектакльдер қойылған. Мерекелердің көңілді өтуіне Қайырымдылық қорлары тікелей атсалысқан. Уақыт өткен сайын мерекені тамашалауға қала халқы ұлтына, дініне қарамай түгел қатыса бастаған (Смирнов, 1914:49).

Түркістан аймағының Жетісу жерінде де отбасылық мерекелерден басқа Ораза Айт, Құрбан Айт сияқты діни мерекелер, ежелден тойланып келе жатқан халықтық мереке Наурыз кеңінен аталып өтілетін (Субханбердина, 1994:414-417). Бірақ, XX ғасырдың басында Наурыз мейрамын атап өту сирей бастайды (Субханбердина, Дәуітов, 1995:268-270).

Орыстандыру саясатын үздіксіз жүргізіп отырған жергілікті патша әкімшілігі христиандықты қабылдағандарға жер беріп, үй салып берген. Осылай материалдық жағынан көмек беру арқылы жер-суынан айырылған халықтарды қызықтырып, миссионерлік саясатты жалғастыра берген. Ақырында, жергілікті халық арасынан аз да болса христиандықты қабылдағандар шыға бастады. Қазақ жігіттері христиан дініндегі қыздарға үйленіп, мұсылман қыздар христиан дініндегі жігітке тұрмысқа шығып, күйеулерінің дінін қабылдай бастаған (Бисембаева, 2021:126).

Осылайша, христиан дінінің кең көлемде, тіпті мерекелер арқылы салтанатты түрде халықтың көз алдында кеңінен аталып өтілуі жергілікті халықтың санасына сызат түсіре бастады. Нәтижесінде, XX ғасырдың басына қарай Түркістан өлкесінің жергілікті халықтары мен қоныс аударушылардың арасында отбасылық негізде туыстық байланыс орнай бастады. Халық қоныс аударушылардың тұрмыс-салтынан, діні мен дәстүрінен бұрынғыдай үрейленбей, бірте-бірте орыс мәдениетін қабылдай бастаған. Бұл саяси-экономикалық және әлеуметтік жағынан қанауға түскен халықтың рухани өмірінің дағдарысқа тап болғанын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Брежнева С.Н., «Толерантность по-русски: из истории проведения религиозной политики Российской империей в Туркестане», Народы и религии Евразии, № 8 (2015), 211-222.
2. Бөкейхан Ә. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Монографиялар, ғылыми ізденістер, мақалалар, әдеби аудармалар. 1889-1903 (Омбы-Қарқаралы, -С.-Петербург-Омбы) / құраст. Ж.С.Аққұлұлы. – Астана: «Сарыарқа» баспа үйі, 2009. – Т.І. –563.
3. Бисембаева, Л.А. Жетісу қазақтарының өмірі (1867-1917 жж). Алматы: Zialy baspasy, 2021. - 216 б.
4. ҚР ОМА. Қ.19. Т.1. Іс 1158.
- Рахимджанова Н.К. «Трактовка религиозных праздников и обрядов в Туркестанской печати в конце XIX – начале XX в. (на примере исламской религии)», Россия и мусульманский мир, № 4 (2018). 87-94.
5. Памятная книжка и Адрес-Календарь Семиреченской области на 1905 год / составил действительный член-секретарь Комитета В.Е.Недзвецкий. – Верный: Типография Семиреченской областной Правлени, 1905. – 394 с. + таблицы.
6. Белов А. Когда звонят колокола. – М.: «Советская Россия», 1988. – 256 с.
7. Зенков П. Из Верного //Туркестанский сборник. – Ташкент, 1908. –Т.461. –196 с.
8. Смирнов Б. В. В степях Туркестана. – М.: Изд. книж. склада М.В.Клюкина, 1914. – 64 с.
9. «Дала уалаятының газеті». Адам, қоғам, табиғат. 1888-1902 / құраст. Ү.Субханбердина. – Алматы: «Ғылым», 1994. – 816 б.
10. «Айқап» / құраст. Ү.Субханбердина, С.Дәуітов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 367 б.

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ИНТЕГРАЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЕУРОПА ОДАҒЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Мырзабеков Молдахмет Сейдахметович

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Андатпа. Мақала посткеңестік кезеңдегі Орталық Азия аймағын қайта пішімдеудегі, Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістерге әсер етудегі сыртқы ойыншылардың ролін зерттей отырып, Ресей және Отандық ғылымда алғаш рет Орталық Азия елдерінің аймақтық ынтымақтастығының ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Мақала сыртқы ойыншылардың Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты стратегиясын Кеңес Одағының ыдырауы мен аймақ елдерінің тәуелсіздік алуынан бастап бүгінгі күнге дейін жүзеге асыру ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуге және аталған тақырыпты зерттеуде қолдануға ұсынылатын ғылыми әдістерді шолуға арналған.

Тірек сөздер: түркі әлемі, түркі елдері, аймақтық интеграция, ЕО тәжірибесі, Орталық Азия, сыртқы ойыншылар.

2021 жылы Ыстамбұлда өткен саммитте «Түркі келешегі – 2040» даму стратегиясы қабылданды. Құжат бірнеше салаға – саясат пен қауіпсіздік, экономика, адамдар арасындағы мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық, сыртқы байланыстарды кеңейту саласындағы ынтымақтастыққа ерекше назар аударды. Түркі мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы бұл елдерді интеграциялануға итермелейді. Аймақтық интеграцияға қажетті барлық тарихи, саяси алғышарттар бар. Аймақ басшыларының саяси ерік-жігері, экономикалық даму деңгейі шамамен бірдей елдер арасындағы шарттық-құқықтық қатынастар, аймақ елдерінің тарихи қалыптасқан мәдени байланыстарының ортақтығы және менталитетіндегі ұқсастықтар – түркі елдерінің интеграциясын іске асыруға уақыттың келгендігінің дәлелі болып табылады.

Түркі елдері интеграциясы контекстінде интеграциялық үдерістердегі түркі әлемі мен еуропалық бірегейлік концепциясының ұқсас тұстары мен ЕО-ның интеграциялық тәжірибесінің зерттей отырып, оның аймақ интеграциясына қолданымды тұстарының ғылыми теориясы мен практикасын талдау қажет.

Түркі мемлекеттері интеграциясының, біртұтас тарихи, мәдени, саяси және экономикалық бірлестікке айналуының теориялық және әдістемелік тәсілдерін негіздеудің маңызы зор. Түркі елдері ЕО интеграциясы мәселелерін зерттейтін Қазақстан мен шетелдердегі зерттеу және аналитикалық орталықтарды анықтау, типтеу және оларды зерттеу барысында аталған ұйымдардың материалдарын зерделеу керек. ЕО-ның Орталық Азиядағы екі стратегиясына салыстырмалы талдау жасау, олардың тиімділігін бағалау, Орталық Азиядағы аймақтық интеграцияны іске асырудағы кедергілерді анықтау отырып, Түркі елдерінің интеграциялық үдерісін Еуропалық Одақтың интеграциялық форматымен салыстыра отырып, аймақтық интеграцияның әлеуетін, құралдары мен тетіктерін, ресурстары мен формаларын анықтау тақырыпты зерттеудің басты ғылыми бағдары екендігі дау тудырмайды. Түркі елдерінің аймақтық интеграциясына қатысты Еуропалық Одақ, Ресей, Қытай сияқты мемлекеттердің саясатының ерекшеліктерін анықтау, түркі әлемі интеграциясына қатысты сыртқы интеграциялаушы немесе дезинтеграциялаушы күштерді тануға мүмкіндік береді.

Қазақстанның Орталық Азия интеграциясы мен түркі әлемін қалыптастырудағы локомотивтердің бірі ретіндегі рөлін негіздеу аймақтық интеграцияның қозғаушы күштерін анықтап береді. Түркі тілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы (Түрк ПА), Түркі мәдениетінің халықаралық ұйымы (ТҮРКСОЙ), Түркі академиясы, Түркі мәдениеті мен мұрасы іспеттес ұйымдар аясында жүзеге асыруға бағытталған ынтымақтастық бастамаларды нақты іске асыруда, ТМҰ-ның түркі әлемінің әртүрлі бастамаларын біріктіруге ұйытқы болатын ұйым болуға әлеуеті бар екендігін дәлелдеп береді.

КСРО-ың ыдырауы әлемдік геосаяси құрылымды толығымен өзгертті. Әлемдік тәртіптің биполярлық жүйесі жойылды. Нәтижесінде жаһандық өзгерістер орын алды. Біртұтас мемлекеттік құрылым – Кеңес Одағының күйреуі нәтижесінде 15 жаңа тәуелсіз мемлекет пайда болды, олардың әрқайсысы өзінің «дара» және «егеменді» даму жолын таңдады.

Посткеңестік кезеңнің бастапқы кезеңінде Орталық Азия елдері ыдырау және орталықсыздандыру саясатын жүргізді, бұл Кеңес өкіметінің жетпіс төрт жылында қалыптасқан бірыңғай экономикалық, саяси, көліктік, әлеуметтік және басқа да интеграциялық байланыстарды үзді, бұдан Орталық Азия аймағы да тыс қалмады.

Қазіргі уақытта түркі әлемінде маңызды субөңірлік институттар мен аймақтық бірегейлік жоқ. Мемлекеттер арасында саяси, экономикалық және әлеуметтік қайшылықтары бар аймаққа айналды [1].

Орталық Азия мемлекеттері арасындағы шекараларға, ресурстарға және қауіпсіздікке байланысты реттелмеген шиеленіс, мемлекеттердің өз ішіндегі терең саяси және әлеуметтік алауыздықпен және геосаяси бәсекелестік Орталық Азияның аймақтық интеграциясына кедергі келтіруде. Орталық Азия жаңа аймақтық интеграциялық жобаларды жүзеге асырудың орнына, бұрынғы кеңестерден қалған аймақтық бірегейліктің қалдықтарын пайдаланып жатыр депайтуға болады. Дегенмен, соңғы онжылдықта аймақта интеграциялық байланыстардың жандануы және аймақтық өзіндік бірегейлігі қалыптасуының бастауларын зерттеуде талпыныстар байқалады. С.Күшкімбаев редакциясын басқарған зерттеуде сыртқы және ішкі аймақшылдықты таңдау туралы айтылады [2.] Сонымен бірге, бұл зерттеудің авторлары Орталық Азия интеграциясына қатысты жетекші субъектілердің ұстанымдарын: «АҚШ бұл идеяны қолдайды, Ресей оны жоққа шығарады, Қытай немқұрайлы, Еуропалық Одақ күмәндануда, ал аймақтық алпауыттардың көпшілігі Орталық Азия елдерін біріктіру идеясын қолдайды» деген қорытынды жасайды.

Еуропада, Латын-Кариб Америкасында, Оңтүстік-Шығыс Азияда интеграциялық үдерістер сан алуандығымен сипатталады [3]. Орталық Азиядағы аймақтық интеграциялық үдерістер «жұмсақ аймақшылдық» тәжірибені, яғни, интеграциялық шешімдерді қабылдау кезінде интеграцияға қатысушылар консенсусты қолданумен және мемлекеттердің егемендігін құрметтеумен сипатталатын икемді «АСЕАН жолы» тәжірибесін пайдалануы мүмкін. [4].

Аймақтық интеграция жолында Орталық Азия мемлекеттері аймақтық бақталастық, діни және азаматтық құндылықтардың алшақтығы, тарихи кикілжіңдер, территориялық талаптар, интеграциялық саясаттың сыртқы субъектілерге шектен тыс тәуелділігі сияқты «келеңсіз» жағдайлардан арылуы керек.

Дегенмен, аймақтағы елдерді бірлесіп жұмыс істеуге ұмтылуға, тіпті интеграцияның әртүрлі нысандары мен үлгілерін қолдануға итермелейтін көптеген сыртқы және ішкі аймақтық факторлар бар. Ең маңызды факторлардың бірі - кеңейтудің объективті қажеттілігі.

Орталық Азияның кезек күттірмейтін мәселелерін шешудегі аймақтық ынтымақтастық (су ресурстары және қоршаған ортаны қорғау шаралары, жерді зерттеу, қауіпсіздікті нығайту, терроризммен күрес, кеден ережелерін үйлестіру, сауданы реттеу және еңбек көші-қоны, есірткі бизнесіне қарсы күрес, сыртқы қысымға қарсы аймақтық келісімді ұйымдастыру және т.б.) аймақ елдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, инфрақұрылымдық жобалар мен жаңа инфрақұрылымдық жобалар мен инвестицияларды тарту, технологиялар трансфертін үйлестіру, Орталық Азия интеграциясының маңызды шарты болып табылады.

Қазір Түркі елдерінің интеграциясына қатысты қолданымды тәжірибе ЕО-ның тәжірибесі болып табылады. Бірақ, ЕО-ның интеграциялық және аймақшылдық теорияларын пайдалана отырып, жүргізілген зерттеулер тапшы. Атап айтқанда, Орталық Азиядағы ЕО саясатының эволюциясы; Орталық Азиядағы 2007 жылғы ЕО Стратегиясын іске асыру нәтижелері; 2019 жылғы ЕО-ның Орталық Азияға арналған жаңа Стратегиясын қабылдау жағдайлары мен мазмұны; ЕО-ның Орталық Азияға арналған стратегиялық құжаттарының салыстырмалы талдауы жоқ; ЕО-ның аймақтық құрылыстағы рөлі; Орталық Азияның аймақтық интеграциясында ЕО-ның қандай идеялары мен ресурстарын пайдалануға болады; Орталық Азия аймағын дамытуда қандай инфрақұрылымдық жобалар маңызды рөл атқарады деген өзекті мәселелер аймақтық интеграция контекстінде мүлдем зерттелмеген.

Посткеңестік кезеңдегі Орталық Азия аймағын қайта пішімдеудегі, Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістерге әсер етудегі сыртқы ойыншылардың рөлі. Ресей және Отандық ғылымда алғаш рет Орталық Азия елдерінің аймақтық ынтымақтастығының ерекшеліктері зерттеледі. Тақырыптың өзектілігі сыртқы ойыншылардың Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты стратегиясын Кеңес Одағының ыдырауы мен аймақ елдерінің тәуелсіздік алуынан бастап бүгінгі күнге дейін жүзеге асыру ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуде жатыр.

1991 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңдегі Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу, аймақтық интеграцияға қолайлы немесе жағымсыз факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Осы орайда, білім беру, денсаулық сақтау, аймақтық қауіпсіздік, құқықтар мен бостандықтар, энергетика, демократиялық институттар, сондай-ақ Орталық Азия елдері үшін ЕО-ның екі стратегиясын қабылдау және жүзеге асыру саласындағы негізгі екіжақты және көпжақты құжаттар жүйеленіп, талдануы тиіс. Бұл міндетке қол жеткізу, ЕО мен Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықтың барысы мен сипаты айқындап береді. Орталық Азия елдерінің интеграциясына онды ықпал ететін сыртқы ойыншылар рөлінің тиімділігі мен ауқымды жобалары мен бастамаларды, атап айтқанда, ЕО-ның осы аймақ үшін арнайы қабылданған екі стратегияны жүзеге асыру арқылы Орталық Азияны біріктірудің жолдары нақтылануы тиіс. Орталық Азия елдерін аймақтық интеграциялық жобалар шеңберінде ЕО үлгісі бойынша біртұтас экономикалық немесе саяси қауымдастыққа біріктіруді ынталандырудағы көшбасшылардың бірі ретінде ЕО-ның Орталық Азиядағы рөлін айқындау, түркі әлемі интеграциясының болашақтағы институттарының қандай болуы керектігіне меңзейді.

Орталық Азия елдерінің саяси және экономикалық жағдайының тұрақсыздығын ескере отырып, саяси үдерістердің заңдылықтары мен аймақ елдері арасындағы қарым-қатынас деңгейіне сүйене отырып, Орталық Азия аймағындағы интеграциялық үдерістерді одан әрі дамыту перспективалары мен аймақтың сыртқы ойыншыларға (ЕО, Қытай, Ресей, ЕАЭО) тәуелділік деңгейінің анықталуы, аймақтық интеграцияға онды немесе теріс әсер етуші факторларды ашып береді.

Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістің даму кезеңдерін нақтылап, көрсету, аймақтық интеграциялық үдерістің даму қарқынын және өткен жылдарда қандай нәтижелерге қол жеткізілгендігін көрсетеді. Атап айтқанда, 2007 және 2019 жылдардың басында ЕО мен Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынастарды тереңдету және жақсарту мақсатында қабылданған Орталық Азияға арналған ЕО-ның стратегияларына салыстырмалы талдау жүргізу, аймақтық интеграцияға қатысты ЕО-ның қаншалықты мүдделі екендігін көрсетеді және Орталық Азиядағы аймақшылдық және аймақтан тыс интеграцияға кедергі келтіретін проблемаларды анықтап береді. Аталған мәселелерді ойдағыдай іске асыру, Орталық Азия елдерін ынтымақтастықтың жаңа деңгейін қалыптастыру үшін елеулі ынталандырушы, іс жүзінде аймақ мемлекеттерінің гуманитарлық, экономикалық, саяси жобаларын алға жылжытуға ықпал жасайды.

Түркі әлемі ынтымақтастығына жол ашатын түркі әлемін дәріптеу ғылыми практикалық маңызға ие. Түркі әлемі түркі елдерінің интеграциясын іске асырудың әлеуметтік-экономикалық және саяси маңызы зор. Себебі, интеграция түркіхалықтарының мәдени-рухани жаңғыруымен қатар, түркі халықтарының бірлігінің күшеюіне онды ықпал етеді. Орталық Азия интеграциясына қарсы күштердің

түркі мемлекеттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кері ықпалын болдырмау өзекті мәселе. ЕО тәжірибесінің Орталық Азия интеграциясының басымдықтарын анықтаудағы теориялық және практикалық маңызы ерекше.

Мақаланың ғылыми гипотезасы ретінде қазіргіжаһандану үдерісі мен көпполярлы тәртіп аймақтық интеграцияға кері әсер ететіндігін атап өтуге болады. Ресей мен Қытайдың көпполярлы тәртіпке ұмтылуы Орталық Азия елдерін аймақшылдық саясатты үдетуге итермелейді. Бұл аймақшылдық саясатты батыстық теориялар негізінде дамытудың эвристикалық әлеуетін арттырады. Болашақта интеграциялық модельдер арасындағы бәсекелестік пен бақталастық күшейеді.Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық үдерісі оны жүзеге асыру жылдамдығы мен оған қатысушылардың мүдделерінде ортақ позиция болмауы мүмкін.Орталық Азия интеграциясына араласқысы келетін Ресей, Қытайдың әрекеттеріне аймақтық интеграцияға қатысушылар тарапынан қатаң қарсылық болады.

Интеграция барысында Орталық Азия мемлекеттерітарапынан «қайталас аймақшылдық» жобаларға(overlapping regionalism) артықшылықтар беріледі.Интеграциялық үдерістердің аймақтық көшбасшылары ауысып, Қазақстанмен бірге Өзбекстан мен Түрікменстан алға шығуы мүмкін.Аймақтағы ықпал ету үшін сыртқы субъектілер арасындағы бәсекелестік пен бақталастық күшейеді. Аймақтық ынтымақтастыққа интеграциялаушы (ЕО, Жапония) немесе дезинтеграциялаушы (Қытай, Ресей) әсер тигізетін, синергетикалық әрекеттер одан әрі кең таралады.

Аймақтағы адам капиталы (қолайлы имидж, стиль, сапа және өмір салты) үшін жаһандық және аймақтық державалар арасындағы бәсекелестік күшейеді.ЕО Орталық Азиядағы экономикаға, көліктік және өнеркәсіптік инфрақұрылымға және адами капиталға инвестиция салуды жалғастыра береді.

Қолданылуға ұсынылатын әдістер ретінде келесілерді атуға болады. 1. *жүйелік*(құрылымдық-функционалдыаспектілері) әдістемесі арнайы материалдарды пайдалана отырып,Орталық Азия аймағы қалыптасуы контекстіндегі Орталық Азия елдеріне қатысты сыртқы саясатты әртүрлі институттардың байланыстары мен қарым-қатынастары призмасы арқылы зерделеуді көздейді, оларды кең кеңістіктік-уақыттық кеңістікте жан-жақты және тұтас көрсетуге мүмкіндік береді. Әдіс Орталық Азияның көп қырлы құрылымын күрделі жүйе ретінде қарастыруға, мәселені зерттеуге қатысты көзқарастардың функционалды толық жүйені қолдануға мүмкіндік береді. 2.*Салыстырмалы тарихи* әдісті көп аспектіде қолдану, Орталық Азия елдері арасындағы өзгермелі қарым-қатынастарды, соның салдары ретінде геосаяси өзгерістер мен аймақты құрудың әртүрлі тәсілдеріне байланысты Орталық Азия аймағының ұлы державалардың және аймақтық ойыншылардың бөлігі ретінде трансформациясын талдауға мүмкіндік береді. Орталық Азияның біртұтас экономикалық және саяси аймаққа айналуын, интеграциялану процесін сипаттайтын негізгі кезеңдерін байқауға мүмкіндік береді. 3. *Салыстырмалы*әдіс Орталық Азия интеграциясының негізіне айналған стратегиялық және нормативтік құжаттарды талдауда, жіктеуде және бағалауда және оның Орталық Азия мен аймақтың басқа да маңызды салаларындағы интеграциялық үдерістердегі рөлін анықтауда өте тиімді. 4. *Жағдаяттық әдіс* (ағылшынша кейс-стади), яғни жекелеген оқиғалардың жалпы заңдылықтарын анықтауда және қорытынды жасау мақсатында қолданылады.Зерттеу тақырыбыXX ғасырдың аяғынан бастап бүгінгі күнге дейін аймақтық интеграцияға тікелей немесе жанама қатысқан Орталық Азияның әр елімен жүзеге асырылғандербес бірқатар ерекше маңызды бастамаларды қарастыруды көздейді. ТМҰ-ға мүше-мемлекеттердің, ЕО-ның, аймақ елдерінің бастамалары мен жобаларды, атап айтқанда, Орталық Азияға қатысты қабылданған құжаттары және олардың нәтижелерін талдау,*ЕОтәжірибесінің* тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. ЕО-ның тікелей қатысуымен және қолдауымен аймақ елдерінде, әсіресе Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістер саласында қазірдің өзінде жүргізілген реформалардың тиімділігін бағалауға, аймақтық интеграцияны жүзеге асырудағы «*еуропалық тәсілдің*» әлемдік геосаясаттағы басқа халықаралық және аймақтық субъектілердің (АҚШ, Ресей, Қытай, Түркия, Жапония, Иран, Оңтүстік Корея және Үндістан); ЕО-ның Орталық Азия өңірінің халықаралық аренада бір тудың астында (ЕО сияқты) өз мүдделерін қорғаған тәуелсіз елдер қауымдастығына бірігуіне қол жеткізудегі үлесін бағалауда қолданылады. 5.*Саяси-мәдени әдіс* саясаттың әлеуметтік-мәдени өлшемін қабылдауға мүмкіндік береді. Тақырыпқа қатысты зерттеуді жүргізу барысында Орталық Азияның саяси билік жүйелерінің өз елдеріндегі қызметінің ерекшеліктері мен олардың институттарының әлеуеті ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін ескере отырып зерттейді. Бұл саяси процестерді, әсіресе интеграциялық процестерді жүзеге асыру механизмдері мен заңдылықтарын талдауға мүмкіндік береді. 6. *Анализ және синтездің, индукция мен дедукцияның* жалпы ғылыми әдістері ретінде - спецификациялар мен абстракциялар интеграциялық үдерістердің заманауи теориялық тұжырымдамаларын, ең алдымен ЕО тәжірибесін қарастыру, сондай-ақ Орталық Азия мемлекеттері басшыларыныңинтеграция жолындағы практикалық қадамдарын (консультативтік кездесулер, бірлескен мәлімдемелер және т.б.) зерделеу кезінде пайдаланылады.

Тарихи сабақтастық пен өткенді зерделеу арқылы қазіргі кездегі тарихи үдерістерді ұғынып, келешекті болжауға талпынамыз. Ғылыми мәліметтер Өзбекстанның Самарқанд қаласындағы «Орталық Азиялық зерттеудің Халықаралық институты» (МИЦАИ); Германиядағы Берлин

университетінің «Түріктану институты»; Франциядағы «Орталық Азия мен Кавказдың дамуын зерттеу» орталығы, Қырғызстанның (Бішкек) «Француз Орталық Азияны зерттеу институты» (IFEAC) және Түркиядағы «Орталық Азияны стратегиялық зерттеу» орталығы (SAM) (Стамбул) мен «Түрік-Азия стратегиялық зерттеулер» орталығы (TASAM) (Измир) сияқты орталықтарда, мұрағаттарда, кітапханаларда жинақталған.

Орталық Азия елдері мысалындағы түркі әлемінің интеграциясы мен түркі факторы тарихының зерттелуі бойынша алынған ғылыми нәтижелер Қазақстан Республикасының мемлекетшілдік идеяларын дамытуға, мемлекетте өмір сүретін барлық халықтарды қазақ халқының төңірегіне топтастыруға, жас ұрпақты патриоттық тұрғыда тәрбиелеуге ғылыми-практикалық негіз болады. Түркі халықтарының бірі ретінде қазақ халқы мен өзге түркі халықтарының арасында интеграциялық ұмтылыстарға бағытталған ортақ тарихи негіз пайда болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Regional Organisations in Central Asia: Laruelle M., Peyrouse S. Patterns of Interaction, Dilemmas of Efficiency. Institute of Public Policy and Administration. Working Paper. NO.10, 2012.*
2. Кушкумбаев С. К. *Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность - Central Asia on the way to integration: geopolitics, ethnicity and security. - Алматы : Казакстан, 2002. - 196. ISBN 169-1765-7667-5703-4.*
3. *Асимметрии региональных интеграционных проектов XXI века: коллективная монография / под редакцией В. И. Михайленко; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2018.*
4. *Summary of the Regional Comprehensive Economic Partnership Agreement.*
URL:<https://asean.org/storage/2020/11/Summary-of-the-RCEP-Agreement.pdf> (date accessed: 20.09.2020)

ОБ УРОВНЕ ОБРАЗОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 1950–1980-е гг.

А.Т. Абдулина^а, Б.И. Иманбекова^б

^акандидат исторических наук

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

^бдоктор политических наук, доцент

*Казахский Национальный Женский педагогический университет
(Алматы, Казахстан)*

Коренные изменения в области образования и культуры сельского населения Казахстана произошли послевоенный период, когда были в некоторой степени преодолены самые тяжелые последствия большевистских экспериментов конца 1920–1930-х гг. по модернизации социально-экономического строя и послевоенного упадка сельского хозяйства. Удалось преодолеть социальную, политическую и культурную отсталость казахов и представителей других этносов республики, повысить их культурно-образовательный уровень.

Специфика культуры сельского населения как одной из частей общества связана с большей ролью, которую играют на селе традиционные формы, т.е. традиционно-бытовая культура, включающая традиционные производства, быт (домашний и общественный), духовную народную культуру, анонимную по характеру своего создания. Однако существенное влияние на трансформацию и потребление традиционно-бытовой культуры оказывает профессиональная сфера духовной культуры, которая независимо от этнической принадлежности, включает следующие аспекты изучения:

1) институты, способствующие ее созданию и распространению;

2) восприятие, пользование культурой (ее «потребление»);

3) произведения представителей отраслей творческой интеллигенции (Современные этнические процессы в Чувашской АССР, 1984, с. 56).

Огромное влияние на социализацию людей, освоение ими духовных ценностей и получение знаний оказывают объекты образования, а одним из важнейших показателей культурного развития является уровень образования, зависящий от степени развития систем начального, среднего, среднего специального и высшего образования, т.е. институтов распространения знаний. Произошедшие изменения в области образования сельского населения Казахстана особенно заметны при хронологическом рассмотрении вопроса. Значительные сдвиги произошли в решении вопроса массовой грамотности сельского населения. Так, в среде сельчан процент грамотных в возрасте 9–49 лет составил в 1939 г. – 82%, то в 1989 г. – 99,7%, как среди мужчин, так и среди женщин, а в Алматинской области

удельный вес грамотных в 1959 г. уже достигал 95,7% (Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г., 1962, с. 60; Народное хозяйство Казахстана в 1972 г., 1973, с. 12; Народное образование и наука в КазССР, 1990, с. 6). Положительная динамика в сельской местности прослеживалась в численности учащихся дневных общеобразовательных школ в 1940–1980-е гг.: от 786,3 тыс. до 1675,6 тыс. соответственно (Народное хозяйство Казахстана за 70 лет, 1990, с. 92).

Произошли изменения и в уровне образования сельской интеллигенции. В 1959 г. на 1000 занятых умственным трудом на селе приходилось 861 человек с высшим и средним (неполным средним) образованием против 311 в 1939 г. За этот же период эти показатели выросли среди руководителей среднего звена сельскохозяйственного производства с 10 до 307, среди председателей и секретарей исполнительных комитетов сельских и поселковых Советов – с 16 до 842, председателей колхозов и их заместителей – с 14 до 731, агрозооветработников – с 510 до 918. Общая численность сельского населения с высшим образованием увеличилась почти в 2,5 раза (Абжанов, 1988, с. 47). Однако, сельская интеллигенция Казахстана уступала по численности интеллигенции села в РСФСР и на Украине, а также значительно уступала другим советским республикам по образовательному уровню. Так, в 1970 г. на 1000 чел. интеллигенции и служащих советского села приходилось с высшим, незаконченным высшим и средним специальным образованием 554 человека, а в сельских местностях Грузии – 693, Литвы – 550, Белоруссии – 582, Узбекской ССР – 559, Украины – 593, а в Казахстане – 502.

Как показывают статистические данные, произошли коренные изменения в уровне образования отдельных этносов. Преодолена значительная разница в уровне образования русских и коренного населения Казахстана. Если в предвоенные годы на 1000 сельчан приходилось 13 казахов с высшим и средним (неполным средним) образованием, то в 1959 г. 171, русских соответственно – 72 и 240, украинцев – 50 и 269, татар – 73 и 277, узбеков – 14 и 198 (Абжанов, 1988, с. 47).

Характерным также был более высокий темп роста образовательного уровня женщин по сравнению с мужчинами. Так, в среде сельского населения Алматинской области с 1959 г. по 1970 г. численность мужчин, имеющих высшее образование, увеличилась на 7 человек, а у женщин на 11 (Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г., 1990, с. 316, 318–319, 341–343). Кроме того, в конце 1930-х гг. всего 100 тыс. женщин занимались преимущественно умственным трудом, или 4,1% общей численности занятого населения республики. Через 20 лет в сельских местностях их насчитывалось более 134 тыс., из них высшее и среднее специальное образование имели 78,6 тыс. (Абжанов, 1988, с. 47).

Последствия войны, рост престижа высшего образования среди молодого поколения сказались на возрастной структуре сельской интеллигенции Казахстана, характеризующейся преобладанием людей молодого и среднего возрастов. Об этом свидетельствуют итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., выявившие численное преобладание в рядах сельской интеллигенции 20–39-летних и 40–49-летних людей (Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., 1972, с. 60–61). Долгие годы в Казахстане сохранялась диспропорция в территориальном размещении сельской интеллигенции, обнаруживающейся в лучшей обеспеченности сел и аулов южных областей (Алма-Атинская, Джамбульская, Кызыл-Ординская, Чимкентская) кадрами специалистов, что, по мнению Х.М. Абжанова, было связано с наличием здесь большого числа вузов и техникумов (Абжанов, 1988, с. 71).

Сельская культурная среда характеризовалась концентрацией школьных и дошкольных учреждений. С конца 1940-х гг. была активизирована работа по переходу к всеобщему семилетнему образованию в Казахстане, а в 1957 г. был утвержден указ Президиума Верховного Совета Казахской ССР «О всеобщем семилетнем обязательном обучении в Казахской ССР». В 1973 г. ЦК КПСС и Совет Министров СССР приняли постановление «О мерах по дальнейшему улучшению условий работы сельской общеобразовательной школы», в котором был утвержден принцип дислокации сельских школ – в каждом колхозе и совхозе. В соответствии с этим постановлением уже к 1975 г. по сравнению 1971 г. количество средних школ сельской местности республики увеличилось с 1,7 до 2,2 тыс., а начальных с 3,3 до 2,4 тыс. (Народное хозяйство Казахстана за 60 лет, 1980, с. 212).

Если говорить о структуре общеобразовательных школ, то здесь шел процесс уменьшения удельной доли неполных средних школ и увеличение удельной доли средних школ. Показатели по Алматинской области могут проиллюстрировать данную тенденцию: в 1966/67 учебном году в регионе удельный вес начальных школ составил 41,2%, семи- и восьмилетних – 33,1%, средних – 25,6%, а в 1980/81 учебном году соответственно 15,8%, 29,9% и 52,9% (Абдулина, 1998, с. 135).

В системе образования языками обучения были – русский, казахский, уйгурский и др., между тем наблюдался существенный перевес школ с русским языком обучения, поскольку коммунистическая партия неуклонно проводила политику русификации в русле концепции единого «советского народа». К недостаткам сельского образования можно также отнести противоречия между высокими показателями всеобщего и реальными различиями в качестве знаний по сравнению с городом.

Школьная система Казахстана учитывала особенности быта и расселения сельских жителей, поскольку создавались интернаты, пансионаты при школах. Так, полевое обследование колхозов Абаевского района Семипалатинской области, осуществленное московским Институтом этнографии 1950 г., выявило, что для детей, родители которых работают в отгонных бригадах, открывались интернаты. Так, в с. Кара-Ауыл при школе-десятилетке им. Абая имелся интернат, где дети были обеспечены не только жильем и питанием, но, в случае необходимости, и одеждой. Многие отгонные бригады обслуживались начальными школами, переезжающими вместе бригадой на места ее нахождения. Такова, например, была школа колхоза «Жана Енбек», которая зимой находилась в поселке, а весной и осенью на одном из сезонных и пастбищных участков, где для этих целей было построено специальное здание. Отгонные бригады обслуживались также передвижными киноустановками, переезжающими с одного участка на другой (Корбе, 1952, с. 51).

Помимо своего прямого назначения – воспитания и обучения детей, школы, разбросанные на огромной сельской территории, вели большую культурно-просветительскую работу среди населения: чтение лекций, газет и книг, руководство школьными кружками художественной самодеятельности, организация спектаклей и концертов для колхозников и т.д. Здесь мы видим синтез профессиональной сферы духовной культуры с обыденной сферой усвоения культуры через институциональные формы взаимодействия (кружки самодеятельности и пр.). К примеру, в школе им. Абая Абаевского района выпускалась газета «Питомцы Абая», каждый номер которой переписывался в 2-х экземплярах, один из них посылался в Семипалатинский музей им. Абая, с которым школьники поддерживали постоянную связь (Корбе, 1952, с. 52).

В 1950-е гг. были введены новые льготы и преимущества для учителей и членов их семей в сельской местности. Сельским учителям предоставлялись бесплатные квартиры, а в случае их отсутствия местные Советы оплачивали аренду квартир, обеспечивали их топливом, освещением, выделяли приусадебные участки, что привело к улучшению труда и быта сельской учительской интеллигенции. По поручению правительства СССР местные органы начали массовое строительство домов для учителей (История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). Т. 5., 1980, с. 321), хотя данная проблема так и не была решена в советское время.

К трудностям советской школы, в особенности в сельской местности, относятся проблемы недостатка типовых зданий, помещений, слабость учебно-материальной базы, нехватка оборудования для кабинетов химии, физики и пр. В монографии «Культура и быт казахского колхозного аула», описавшей хозяйственные и культурные достижения казахского крестьянства на примере двух колхозов Талды-Курганского района Алма-Атинской области (им. XXII съезда КПСС и «Жетысу»), упоминалось, что при ежегодном пополнении учащихся Чубарской средней школы в 100 человек, 440 ученических мест в 1962 г. явно не хватает, даже при двухсменных занятиях, что не давало возможности организовать работу учебных кабинетов, пришкольных мастерских, лабораторий, наладить кружковую и секционную работу. А это не могло не отразиться на успеваемости: в 1963/64 учебном году из 1088 учащихся не успевало 127 человек (Культура и быт казахского..., 1967, с. 253). Однако со второй половины 1970-х гг. появляется новая тенденция – увеличение в сельской местности числа малокомплектных школ в связи со снижением рождаемости и активной миграцией сельчан в города. По данным ЦСУ Казахской ССР, в расчете на одну неполную среднюю школу за 1975–1985 гг. сократилось почти в 1,5 раза (Рогачев, 1987, с. 61).

Элементом социальной инфраструктуру села являются дошкольные детские учреждения, входящие в систему народного образования. В 1985 г. в целом по республике колхозы и совхозы были обеспечены дошкольными детскими учреждениями на 60%, а в таких областях, как Актюбинская, Джамбульская, Джезказганская, Кзыл-Ординская, Уральская и Семипалатинская на 50% (Рогачев, 1987, с. 69), но в абсолютных цифрах наблюдался значительный рост числа сельских детских садов в 1940–1970 гг.: от 536 до 3075 соответственно (более чем в 5 раз) (Народное хозяйство Казахстана за 70 лет, 1990, с. 97). Как мы видим, даже в эти годы, когда происходил неуклонный процесс расширения сети дошкольных учреждений, обеспеченность сельского населения оставляла желать лучшего, что сказывалось отрицательным образом на расширении контингента занятого населения на селе. С другой стороны, в сельских поселениях с преобладанием казахов проблема обеспеченности местами в детских садах не была настолько острой, так как существовал институт семейной взаимопомощи в виде «бабушкиных яслей», когда сноха передавала обязанности по уходу за детьми своей свекрови или маме.

Таким образом, анализ статистических данных использованных источников приводит нас к выводу о коренных изменениях в культуре и быте сельчан в 1950-е – 1980-е гг. в плане обеспеченности объектами культуры, ее потребления в общественной и бытовой сферах. Прежде всего, отметим, что происходили интенсивные процессы выравнивания уровня образования городского и сельского населения, а также в гендерном и этническом разрезе, о чем свидетельствовали возросшие количественные показатели уровня образования сельского населения. Между тем сложности и трудности в совершенствовании сельского образа жизни объясняются спецификой сельского расселения и традиционностью культуры, а запросы сельских жителей росли быстрее, чем создавались возможности их удовлетворения.

ЛИТЕРАТУРЫ

- Абдулина А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: Дисс. ...к.ист.н. – Алматы, 1998. – 246 с.
- Абжанов Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 192 с.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. – М.: Госиздат, 1962. – Таб. 26. – 202 с.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Гос.Ком. КазССР по стат. – Алма-Ата: Респ.инфор.-изд.центр, 1990. – Т. 1. – Таб. 24. – с. 316, 318–319, 341–343.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М.: Статистика, 1972. – Т. 3.
- История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В 5 т. – Т. 5. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. – 596 с.
- Корбе, О. Экспедиция в Казахстан // Краткие сообщения Ин-та этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – М.-Л., 1952. – С. 39–52.
- Культура и быт казахского колхозного аула / Отв.ред. А.Х. Маргулан и В.В. Востров. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 303 с.
- Народное образование и наука в КазССР. Стат.сб. / Гос.Ком. КазССР по стат. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 170 с.
- Народное хозяйство Казахстана в 1972 г. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – 430 с.
- Народное хозяйство Казахстана за 60 лет: Сб.ст. / Гос.ком.КазССР по статистик. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – 272 с.
- Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Стат.сб. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 392 с.
- Розачев А.А. Социальное развитие села. – Алма-Ата: Кайнар, 1987. – 158 с.
- Современные этнические процессы в Чувашской АССР. Методические и рекомендации по программированию, технике и организации этнографического исследования. – Чебоксары: ИИЯЛИЭ, 1984. – 164 с.

ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ: ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ МЕН БОЛМЫСҚА НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮЛҒА

К.К. Жылқышыбаева^а, К.Д. Раисов^б

^атарих ғылымдарының кандидаты, доцент

^баға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада қазақ қызының қоғамдағы ерекше орны, ұлттық тәрбие ерекшеліктері мен болмысы туралы ғылыми талдау жасалады. Қазақстанның Еуразия кеңістігінде орналасуы нәтижесінде қазақ әйелінің Шығыс пен Батыс дәстүрлерін бойына сіңіріп, өзіндік дара бейнесін қалыптастыруы терең талқыланады. Әр ұлттың әйелінің ұлттық сипаттарының ерекше екендігіне назар аударылады, мысал ретінде «француз әйелі», «итальян әйелі», «араб әйелі», «жапон әйелі» бейнелері келтіріледі. Қазіргі таңда қазақ қызы, қазақ әйелі, қазақ анасы қандай болуы қажет деген сұрақтар төңірегінде ой қозғай отырып, қазақтың батыр қыздары мен дана аналарының тарихи ерліктері мен атқарған істері қарастырылады. Мақалада қазақ қызының ұрпақтан-ұрпаққа берілген халықтық тәрбиесінің, ұлттық-мәдени құндылықтарының және ұлттық болмысының мәні мен маңызы ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделенеді.

Түйін сөздер: қазақ қызы, ұлттық тәрбие, ұлттық болмысы, әдет-ғұрып, тарихи сабақтастық.

Аннотация. В статье представлен научный анализ особого места казахской девушки в обществе, особенностей национального воспитания и ее идентичности. Подробное обсуждение того, как казахские женщины в силу своего расположения в Евразии впитали в себя восточные и западные традиции и сформировали свой собственный уникальный образ, является темой для глубокого обсуждения. Обращается внимание на уникальные национальные особенности женщин каждой национальности, приводятся такие примеры, как образы «французженки», «итальянки», «арабки», «японки». Размышляя над вопросами о том, какой должна быть сегодня казахская девушка, казахская женщина, казахская мать, будут рассмотрены исторические подвиги и достижения казахских героических дочерей и мудрых матерей. В статье с научно-теоретической точки зрения рассматриваются сущность и значение народного воспитания казахской девушки, национально-культурных ценностей и национальной идентичности, передаваемых из поколения в поколение.

Ключевые слова: казахская девушка, национальное воспитание, национальная идентичность, обычаи, историческая преемственность.

Annotation. The article presents a scientific analysis of the special place of a Kazakh girl in society, the peculiarities of national upbringing and her identity. A detailed discussion of how Kazakh women, due to their location in Eurasia, absorbed Eastern and Western traditions and formed their own unique image is a topic for deep discussion. Attention is drawn to the unique national characteristics of women of each nationality, examples such as the images of a "Frenchwoman", "Italian", "Arab", "Japanese" are given. Reflecting on the questions of what a Kazakh girl, Kazakh woman, Kazakh mother should be today, the historical feats and achievements of Kazakh heroic daughters and wise mothers will be considered. The article examines the essence and significance of the national education of a Kazakh girl, national and cultural values and national identity passed down from generation to generation from a scientific and theoretical point of view.

Keywords: Kazakh girl, national education, national identity, customs, historical continuity.

Жалпы, қазақ қызының қазақ қоғамындағы алатын орны ерекше екендігі тарихи шындық. Қазақстанның Еуразия кіндігінде орналасуы Шығыс пен Батыстың дәстүрін бойына сіңірген қазақ әйелін ерекше танытты деуге толық негіз бар. Әр ұлттың әйелінің өзіндік бейнесі қалыптасқан. Мәселен, «француз әйелі», «итальян әйелі», «араб әйелі», «жапон әйелі» бейнелерінің өз ерекшеліктері бар.

Ал, қазіргі кезде қазақ қызы, қазақ әйелі, қазақ анасы қандай болуы керек? Қазақ қызының ұлттық тәрбие ерекшелігі мен ұлттық болмысы қандай? Міне, осы сұрақтар төңірегінде терең ой қозғалып, қазақ қызының ұлттық болмысының қалыптасуы мен дамуында ерекше орын алатын қазақтың дана аналары мен батыр қыздарының ерліктері мен атқарған істері жайында деректер зерделеніп, тәрбие және білім мәселелері төңірегінде ғылыми-теориялық талдау жасалынады. Яғни, қазақ қызының ұрпақтан-ұрпаққа берілген халықтық тәрбиесі, ұлттық-мәдени құндылықтары мен ұлттық болмысының мәні мен маңызы зерделінеді.

Қазақ қызының ұлттық тәрбиесі мен ұлттық болмысы: қайраттылық, қайсарлық, шыншылдық, инабаттылық, адалдық, тәрбиелік, білімділік, даналық, парасаттылық, сұлулық, көрегендік, намысшылдық, мейірімділік, тектілік және т.б. асыл қасиеттермен ерекшеленетінін бағамдап айтатын болсақ, онда қазақ халқының рухани құндылықтарының қайнар көзін қалыптастыру мен оны дамытудағы аналардың атқаратын қызметі мен рөлі ерекше. Ал осы ұлттық ізгі қасиеттердің қыз баланың табиғатынан табылуы ол елдің мерейі және ұлттың абыройы десек артық айтқанымыз емес.

Өйткені, ұлттың барлық асыл қасиеттерін – тілін, дінін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, дәстүрін баласының, немересінің бойына сіңіріп тәрбиелеуші – әрине, ана. Халқымыздың береке-бірлігін сақтап, ынтымағын ұлықтап, татулығын ұйымдастыратын да әйел – ана. Халық қаһарманы, жазушы Бауыржан Момышұлының: «Әйел – құнарлы топырақ, онда адамзат дәні өсіп, жетіледі. Біз сол дәннің жемісіміз. Әйелсіз адамзат «жемісін ешқашан да болмайды» [1], – деген ұлағатты сөзі осыдан тұса керек.

Қазақ даласын мекендеген халқымыздың ана тілінде сөйлеуі, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін сақтауы, рухани құндылықтарының біркелкілігі, яғни, бірегейлігі қазақ қыздарының батырлық тұлғасының жарқын көрінісі – халқымыздың арғы ата тегі, сақ патшасы Зарина, Ахеменидтер әулетінің патшасы II Кирді жеңген Тұмар патша, қазақтың қас жауларының бірі жоңғарлармен күресте ерлік көрсеткен Қабанбай батырдың қызы Назым мен батырдың жары Гаухар, қазақтың ұлы ханы Абылай ханның қызы, көптеген шешуші шайқастарда ерен ерлік көрсеткен қайсар Айтолқын, орта жүздің, найман руының батыр қызы Жанқай, қазақ батыры Бұланбайдың жары Айбике, қазақтың соңғы ханы Кенесарының қарындасы, 600 сарбаз тобын басқарған, Ресей патшалығына қарсы күресте ерлік көрсеткен, қайсар қызымыз Бопай ханшалардан жалғасқан үлгі-өнеге.

Қазақ халқының даналығы пен ақыл-парасаттылығының жарқын бейнесі – дана да, ақылды Домалақ ана, әулие Бегім ана, хан мен қараны өзінің ақылымен тоқтатқан Қарашаш ана, кемеңгер Абайдай ұлы тұлғаның ұлт үшін еміренген азамат болып өсуі жолында үлес қосқан Зере ана мен Ұлжан ана, қазақ қыздарының сұлулығы мен адалдығының дәлелі Айша бибі мен Қыз Жібек, ақын Абай сүйген Тоғжан және т.б. қазақ ханымдары мен сұлуларының атын қазақ ақыны Ж.Молдағалиев жырлағандай:

Сарадай ақын болған, би де болған,

Динадай дана дарқан күй де болған,

Найза алып қол бастаған, жауға шапқан,

Балбұлгүл, бақта бұлбұл, түзде балуан, – деп, қазақ әйелдерінің арасынан ақындарымыздың жырына арқау болған, ұлтының мақтанышы мен ұйытқысы, өнегесімен үлгі етерлік тұлғалар жетерлік.

Қазақ елі қашанда өзінің қызын құрметтеп, анасын ардақтай білген. Оларды қоғамның тең құқылы мүшелері ретінде қарап, ешқандай шектеулер қоймаған. Осы жерде белгілі тарихшы, ғалым Лев Гумилевтің «Көне түріктер» кітабында жазылған: «Түріктер әйелдерді сал-серілердей әдейі қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргесін, әуелі шешесіне иіліп, тәжіметкен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген [2], – деген дерегі осының дәлелі. Бұл жерде шығыстанушы ғалым қазақтардың арғы атасы түркі

халықтарының тарихында анаға сый-құрмет көрсету отбасылық тәрбиенің басты бағыттарының бірі екендігін атап көрсетеді.

Қазақ қыздарының ұлттық тәрбие мен ұлттық болмысының бір көрінісі – ол өшпес рухы мен қайтпас қайсарлығы екендігі белгілі. Ал, осы бір қасиеттердің барлығын көркемдеп тұрған қазақ қызының ұяндығы мен ибалылығы. Қазақ қыздары үлкенге құрмет көрсетіп, үлкеннің алдын кесіп өтпектүгілі, сөз арасында үлкен түгіл кішінің сөзін бөлмеген.

Сонымен қатар, қазақ қыздарына берілген тәрбиеде ең алдымен «Арың жаныңның садақасы» деп, ар мен намысын барлығынан жоғары қоюға тәриелеген. Қазақ қыздары арын сақтап, өз ибалылығымен талай жігіттердің жүрегін жаулаған. Қазақ халқының қоғамдық өмірінде де қызды Құдайындай сыйлап құрмет көрсетіп, төрден орын берген. Қазақ қызын жат жұрттық санап, оған ерекше қамқор болған. Қазақ өмірінде қызға қырық үйден тыйым салып, олардың әр қадамы елі үшін сын екенін әркез естен шығармаған.

Бұл игі үрдіс, тәлім-тәрбиелік дәстүр халық бірлігі мен руханиятына оң әсерін тигізген. Сондықтан да халқымыз қыздарына төрден орын беріп, қонақ етіп еркелетіп, ақыл-парасаттылыққа тәрбиелеген. Олардан тәрбиелі қыз, иманды әйел, дана ана шыққан. Өйткені, қазақтың қайсар, батыр, ақылды қыздары ұлтымызды тәрбиелейді. Қазақ халқында азаттық пен еркіндікті, жамандық пен жақсылықты, имандық пен имансыздықты айыра білетін зерделі, білімді, тапқыр, сабырлы, талантты, батыл, батыр қыздар аз болмаған десек артық айтқанымыз емес.

Қазақ халқы қыз баласына сенім артқан. Осының бәрі халқымыздың қыз бала тәрбиесінде халықтық ұлттық тәрбиені ұстанғандығында екендігін заман дәлелдеп отыр. Осының нәтижесінде ұлтының абыройы болған ақыл-парасатты, өнегелі, батыр адамдар тәрбиеленіп шыққан. Қазақ халқының ар-намысын сақтаған асыл жандар әрқашанда қыз баланың бойжетіп, өзінің аналық парызын қадір тұтып, қоғамда да игі істерімен көрінгендігін де қалаған.

Қоғамдағы қыз бала тәрбиесі рухани құндылықтарды иманды және адами бәсекелестікпен қалыптастырады. Ол адамның адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Осынау адамдық қасиеттерді бойына сіңірген адамдардан жалғасқан ұрпақтар ақыл мен парасаттылықтың бүкіл болмысын дамыта түседі. Сондықтан нағыз өркениеттілік мемлекеттің тәрбиелеген адамдарының ұлттық болмысымен өлшенетінін естен шығармауымыз қажет.

Ежелден ұрпаққа үлгі болған, ұлт мүддесінің қамын ойлаған қазақ әйелдерінің абыройы мен ақыл-парасаттылығын, көрегенділігі мен тапқырлығын, қайсарлығы мен батырлығын, адамгершілігі мен имандылығын ғалымдарымыз бен қатар өзге елдердің өкілдері жоғары бағалаған.

Ғалым А.М.Хазанов өзінің «Әлеуметтік тарих» атты кітабында: «Скифтерде әйелдер зиратында қару-жарақтың болуы әртүрлі тәсілдермен түсіндіріледі: біздің заманымызға дейінгі IV ғасырдағы скифтердің әскери белсенділігінің артуы және қыздардың үйленуге дейінгі ерекше мәртебесінің болуын көрсетеді»[3],– дейді. Бұл жерде ғалым сақ-скиф тайпаларындағы әйелдердің ерлермен қатар атқа қонып, қару жарақ ұстап, соғысқа қатысып, қоғамда тең дәрежеде болғандығына дәлел келтіреді.

Ал, ғалым Л.Гумилевтің «Көне түріктер» кітабында: «Жалпы өте қатал, тіпті қатыгез құқ заңы әйелді қолдап қорғаған. Күйеуі бар әйелді зорлаған кісі өлім жазасына кесілген, қыздың арына қол салған еркек дереу оған үйленуге тиіс болады»[2],– деп жазуы жазылмаған ұлы дала заңының әйелдерге қорған болғандығын көрсетеді.

Сонымен қатар, Л.Гумилев аталған еңбегінде: «Анасының шыққан тегіне айрықша маңыз берілген»[2], – дейді. Бұл жерде ғалымның байқағаны дәстүрлі қазақ қоғамындағы Анаға деген құрметтің ерекше болуы.

Осы жерде қазақ халқында «Жігіттің жақсы болуы нағашыдан»,– деген сөздің бекерге айтылмағанын көруімізге болады. Оның терең мәніне зер салып қарасақ, қыздың анасының тегіне, болмысына ерекше мән берілген. Яғни, бұл жерден қыз баланың ұрпақ жалғастырудағы рөлінің және анасының отбасындағы тәрбиесінің маңыздылығын көрсетеді.

Сонымен бірге, қазақ қоғамында жат елге келін болып түскен жас келін сол елдің көсегесін көгертемін, сол елдің ұрпағын жалғастырамын деп, өз елінің барлық асыл қасиеттерін, рухани құндылықтарын ала келіп, сол бір қауым елге сіңіруге тырысады.

Қазақ қызының халық болып қалыптасуымызға қосқан үлесінің қомақты болуының негізгі себебі осыдан шығар.

VIII ғасырдың басында қазақ даласында болған француз саяхатшысы Ф.де Рокка өзінің «Қазақтарда әйелдер әрқашан маңызды рөл атқарған» деген кітабында: «Ол үйдің ішінде бәрін жасайды, оның бәріне де күші жетеді, сондықтан олар тәуелсіз және мінездері салмақты»[3],– деп жазуы, көшпенділер заманында әйелдердің тәуелсіз болғандығын көрсетеді.

Француз зерттеушісі Ф.Анжинердің: «Қазақ әйелдері қоғамда өте белсенді, олардың арасында сіз өзіңізді толығымен қауіпсіз сезінесіз, әйелдер бетін жаппайды және еркектердің ортасында, тіпті шетелдіктер арасында да қысылмайды»[4],– деп баяндауы, қазақ әйелінің сол кездегі қоғамның белсенді мүшесі болғандығын анықтайды.

Ал, шетелдік ғалым Э.С.Вульффонның сөзінше: «Басқа мұсылман халықтарына қарағанда қазақтар ойын-сауықтарға еркін қатысады, әйелдер бетін жасырмайды... Қазақ әйелдері ер-азаматтармен бірге атқа мініп, ән салып, жүре береді» [5],– деп сол кездегі қазақ қыздары мен әйелдерінің теңдік мәселесінің шынайы бейнесіне өзіндік бағасын береді.

Ғалым Х.А.Арғынбаев «Қазақ халқындағы отбасы және неке» атты ғылыми еңбегінде: "Сән салтанат құруға мүмкіндігі бар ірі байларды былай қойғанда, шаруасы өзіне жетерлік орта қазақ отбасының өзі ең алдымен қыз салтанатына көңіл бөлген. Киімнің асылын қыз бала киетін, алтын-күмістен жасалатын өте қымбат сәнді әшекейлер де, өте әдемі және қымбат ер-тұрмандар мен жүрісі жайлы жорғалар, әдемі сәйгүліктерді парлап жеккен пәуескелер бойжеткенге арналатын»[6],– деп жазады. Яғни, қазақ халқы қыз баласын қадір тұтып, құрмет көрсеткен.

Қазақ қыздары инабаттылығымен қатар, әдемілілік пен сұлулық мәдениетін де жақсы меңгере алған. Өйткені, қазақ халқының ежелден киімге талғамы өте жоғары болғаны белгілі. Барынша әдемі киінуге дағдыланған қазақ халқының ерекшелігін шетелдік саяхатшылар да байқаған. Кезінде қазақ даласында болған француз саяхатшысы Г. Мозердің XIX ғасырда жазған кітабында олар ұқыпты және сәнді киінетіні жайында жазады: «Қазақтар сәнді киінеді, әсіресе жазғы киімдері жібек пен барқыттан, ал қысқы киімдері жұқа теріден тігілген»[7,289].

Осы тарихи мәліметтердің барлығы әлем жұртшылығының қазақ қыздарына, әсіресе, олардың еркіндігіне, ержүректілігіне, батырлығына тәнті екендігін және халықтық тәрбие отбасынан басталуы қажет екендігін растайды... .

Әл-Омари өзінің Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағында былай деп жазады: «Халықтың өсуі, отбасының берекесі, жас ұрпақтың болашағы, оның тәрбиесі, жалпы алғанда қоғамның хал-ахуалы, рухани дүниесі әйел қауымына көп байланысты екені белгілі. Қазақ қоғамында әйелдің қоғамдағы орны кем болмағаны аян. Лауазымды қызмет алмаса да, ел ішіндегі ынтымақ, рулар арасындағы бітім-татулықты бекітуде әйелдің рөлі аз болмады. Бұрын елдер арасында бүгінгідей елшіліктер алмасу, мемлекеттің тұрақты өкілеттік қызметтері болмаған кезде, бұл міндетті әйелдер атқарды. Қатар отырған елдер арасындағы татулықты, өзара сенімді бекіте түсті. Тіпті жауласқан елдер де қыз берісу арқылы мәмлеге келді. Аманатқа ұлдарын берумен бірге, құдалық дәстүр де ел арасының татулығына барша қызмет етті. Тілін, дәстүрін, әдет-ғұрпын білмейтін елдерге де қыз ұзатылып, ел арасын табыстырып, жақындастырыпжатты. Ел тыныштығының берекесі-бірлігі үшін қыздар жас сезімін құрбан етіп, көпшілік мүддесі үшін жат елге өз еркінен тыс ұзатылып барды. Сөйтіп қыздар елшілік міндетін мінсіз атқарды. Әйелді біз ана ретінде ғана қастерлейміз, шындығында оның атқарар жүгі бұдан әлдеқайда қомақты да салмақты[8],– дейді. Бұл жерде ғалым қазақ қоғамындағы әйелдің алатын орнын, атқаратын қызметі мен міндеттеріне жан-жақты талдау жасай отырып, қыздар мен аналардың қоғамдағы рөлін баса көрсеткен.

Сонымен қатар көшпенділердің ең басты байлығы жылқы болғаны белгілі. Сондықтан қазақ тарихында барымташылар бірінің малын бірі айдап әкететін жәйттері де жиі кездесіп отырған. Осы кезде үйде ер азаматтар көрші ауылдарына немесе жол жүріп кеткен кезде қазақ қыздары атқа қонып, қолдарына сойылдарын алып, ерлік көрсететін кездері де жиі ұшырасады. Қазақ қыздарының осындай ерліктері туралы еуропалық саяхатшылар мен орыс зерттеушілердің еңбектерінде жиі ұшырасады. Атап айтсақ, «Әйелдер арасындағы жарыс ерлер жарысынан ережесімен де, қатысушылардың жабдықталуымен де ерекшеленбеді. Әрине, мұндай шайқастарға кез келген әйел қатыспағанымен, қай кезде де өз руының намысын қорғауға дайын қайсар қазақ әйелдері болған. Тіпті, еркекпен тең дәрежеде күресуден қорықпайтын батыр қыздар да болған[9,10].

Тонау мақсатында ауылдарға жасаған жорықтарда да қазақ әйелдері қорғаныс әрекеттеріне белсене қатысқанын айта кеткен жөн: «Олар бақандармен (айыры бар сырықтармен, киіз үйдің үстіңгі жағына киіз төсенішті көтереді) қаруланған.Осы қаруды қазақ әйелдері шебер басқарған, өйткені бұл қаруды олар киіз үй тіккен кезде жиі пайдаланатын болған...»[10,46].

Қазақ әйелдері ежелден өз халқының материалдық мәдениетіне елеулі үлес қосты. Мәселен, киізден жасалған бұйымдардың барлығын бұрыннан қазақ әйелдері жасаған. XX ғасырдың басында орыс этнограф-ғалымы, Шоқанның досы Г.Н.Потанин қазақтың киіз үйінің әсем ою-өрнектерінің әлемдік өркениет үлгісімен қалай астасып жатқанын былайша сипаттайды: «Қазақтың ою-өрнегі үй ортасының барлық сызығына сіңіп кеткен. Киіз үйде еңбекқор қожайынның арқасында ою-өрнексіз бірде-бір киіз, бірде-бір былғары жоқ. Еңбекқор қырғыз әйелінің данышпандығы киіз үйді көркем галереяға, дәлірек айтсақ ою-өрнек көрмесіне айналдырды»[11]. Яғни, халқымыз қыз кәсібіне, қолөнеріне ерекше мән берген. Қазір бәрі дайын, сондықтан болар бұл қажет пе, әлде өткеннің бір көрінісі ме дегендер де бар. Бірақ, бұл біздің ұлтымыздың құндылықтарының бірі екендігін ұмытпауымыз керек. Өйткені, қолөнер әсемдікке, сыпайылыққа шақырады, сезімді тәрбиелейді, эстетикалық талғамды күшейтеді [12].

Бұл Қазан төңкерісіне дейін қыздың еш қиындық көрмеді дегенді білдірмейді. XX ғасырдағы, негізінен, Кеңес өкіметі тұсындағы қазақ қыздарының жағдайына біржақты баға беру шындыққа

жанаспайды. Өйткені бұл ғасыр қайшылықтарға толы ғасыр. Біздіңше, ең үлкен артықшылық – қазақ қыздарының жалпы сауаттылыққа ұмтылуы. Соның нәтижесінде халқымыздың мақтанышына айналған өнерде, білім мен ғылымда ұлы тұлғалардың шығуы ұлт мақтанышына, ұлттың рухани қасиетіне айналды. Әйелдер Кеңес өкіметі кезінде эмансипацияға-теңдікке ие болды деген пікір қалыптасты. Мұның төркіні шындықтан алыс емес.

Кеңес өкіметі кезіндегі коммунистік идеология білім мен ғылым саласында жаппай жүргізілді. Бұл идеологияның басты мақсаты орыстандыру саясаты еді. Сондықтан қазақ халқының ұлттық құндылықтары мен халықтық педагогикалық тәрбиесі мәселесі көлеңкеде қала берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. Алматы: Жазушы. 1966 жыл. -342 бет.
2. Гумилев Л. Древние тюрки. Москва. 1993. Айрис пресс. - 560 стр.
3. Сатеришинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФжСИ КБО, 2011. – 291 б. ISBN – 978-601-7082-43-7
4. Асанова С. Птицина А. История казахской национальной одежды и прикладного искусства. Астана, Фолиант, 2008. 208 с.
5. Сатеришинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФжСИ КБО, 2011. – 291 б. ISBN – 978-601-7082-43-7
6. Арғынбаев Х. 2005. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 216 б.
7. Садырбайұлы С. Сөз асылы сөзде (қанатты сөздер және фольклор). Алматы: Қазақ университеті, 2009. 292 б.
8. Әл-Омари. «Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағы». 1т., 235 бет.
9. Симаков, Г.Н. 1984. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX в. Историко-этнографические очерки. Л., Наука, 229 с.
10. Стасевич И. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. СПб., Наука, 2011. 202 с.
11. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы Қазақ энциклопедиясы. Бас редакциясы. Алматы: 1998. -116 б.
12. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы Қазақ энциклопедиясы. Бас редакциясы. Алматы: 1998. -116 б.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАРДАПТАРЫ ЖӘНЕ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН НАУҚАНЫ

Ә.К. Шашаев^а, М.С. Қуандық^б

^атарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Алматы, Қазақстан)

^бтарих пәнінің мұғалімі, №46 орта білім беру мектебі
(Тараз, Қазақстан)

Ең бір әділ сот және әділ қазы - уақыт. Тарихи үрдіс барысында, ол асықпай, аптықпай қоғам өміріндегі, мемлекеттегі, адамзат тіршілігіндегі оқиғалар мен құбылыстарды сүзбеден өткізіп, бәрін өз орнына қойып, шынайы бағасын береді, яғни уақыттың өзі тарих үшін нағыз материал жасайды.

Міне, сондықтан да, тәуелсіз Қазақстанның болашаққа жасаған қарқынды қадамы барысында оның тарих ғылымы да түйінді ойларды тоғытқан, жаңа үрдісті зерттеулерді дүниеге әкелуде.

Осыған дейінгі 20-30-шы жылдары үкіметтің тоталитарлық тәртібі адамдар құқығы мен еркіндігін аяққа таптап, зандылықты өрескел бұзды, аса қорқынышты үкімдер шығарып, оларды талқылауға тиым салған және жазалауды бірден жүзеге асыратын әртүрлі ойдан шығарылған соттан тыс органдарды құрған еді. Дәл сол кезеңде елдің еңсесін езген моральдық-психологиялық жағдай орнады - адамдардың бір-біріне деген сенімінің жоғалуы, жала жабу, бірін-бірі ұстап беру, тұтқындалу мен түрмеге жабылудан үрейлену, «халық жауы», «бай», «кулак», «ұлтшыл», «тыңшы» деген таңба тағылуы және т.б.

Еңбекші бұқараның еңбегі арқасында құрылған тоталитарлық мемлекет дұшпансыз, оған деген жеккөрінішсіз өмір сүре алмайтын еді. Халықты белгісіз бір үрей мен қорқыныш алдында ұстап отырып, өздерін содан қорғайтын жалғыз күш ретінде көрсету тоталитарлық тәртіптің басты мақсаты болды. Дұшпан жоқ болса, оны ойлап табу қажет еді.

Мұның бәрі дүниеге деген көзқарастың бұрмалануына, оқиғалардың шынайы бағалануы мен заңдылықтардың бұзылуына және әділетсіз шешімдердің қабылдануына әкелді. Дәл осындай жағдайда жаппай қуғын-сүргіннің болмай қоймайтындығы айқын болатын.

Ешбір соғыссыз бейбіт уақытта қаншама мың адам атылып кетті. қаншама мыңы концентрациялық лагерлерде шыбындай қырылып жатты, ондаған мың адамдар қатал саяси қуғынға ұшырады, отбасынан айырылды, ата-аналарынан ажыраған балалар, жесір қалған аналар тағдыры аса аянышты болды.

Аталған жылдары елдегі жүзеге асырылған ірі шаралар науқаншылықпен, күштеу тәсілі арқылы, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық-психологиялық менталитетін талқандау арқылы жүргізілді. Бүкіл ел көлемінде әртүрлі түрмелер мен еңбекпен түзеу колониялар құрылды, бүтіндей халықтар туған жерінен қуылып, депортацияланды, жеке адамдарға ғана емес бүкіл бір халықтың өзіне «сатқындар», «итаршылар», «сенімсіздер» деген айдарлар тағылды.

Ашаршылықтан құрбан болған, босқынға айналып белгісіз жат жерлерде қалып кеткен миллиондаған адамдар тағдырын кім есепке алыпты? Бұдан бөлек ешбір санмен де, метрмен де өлшеуге келмейтін құндылықтарды қайтеміз? Бұл табанға тапталған халық рухы, халық жауының туысы ретінде бүкіл өмірі қуғын-сүргінде болған қарттар, әйелдер, балалардың тағдыры. Адамдар қуғын-сүргін жазасынан үрейленіп, ұлтын, аты-жөнін өзгертіп, құпия түрде кіндік қаны тамған жерден кетіп-жатты, нәтижесінде, отансыз, шын аты-жөнісіз және туыстарсыз белгісіз біреулерге айналды, тіпті өзінің ұлттық бейнесін жоғалту шегіне де жеткен еді.

ПХК (НКВД) қамауында отырған адамдар, өздерінің еркіндігі мен құқының тапталуына, заңдылықтың бұзылуына қарсылық көрсетудің мүмкін болатын барлық түрін қолданды. Өздерінің күнәсіздігін дәлелдеуге тырысып, тергеудің өрескел бұзылуына қарсы күрес жүргізді. Мысалы, көпшілігі тергеушімен кездесуге және әңгімелесуге барудан бас тартты. Сәкен Сейфуллин тұтқындалғаннан кейін жауап беруден бас тартып, 13 күн бойы тергеушілермен сөйлеспей қойды. Ал, Қошанбаев, Болатбеков, Күлетов, Кенжин, Майлин, Сұлтанбеков және басқалар 3 айдан 7 айға дейін ешбір жауап бермей, өздерінің айтқандарында тұрып, қаншама ұрып-соғып қинауға (басынан, бүйрегінен ұрып, қолына кісен салып, тас еденге бетімен лақтырған) қарамастан еш нәрсені мойындарына алмады. Халықком төрағасының орынбасары С.Есқараев 7 ай бойы прокурормен кездесуді талап етті, ал айыптау қорытындысы жазылған хаттаманы қолына ұстатқанда, шегіне «Прокурормен сөйлесуді қалаймын» деп жазып жіберді. Жоғарғы соттың Қазақстандық бөлімшесінің төрағасы және Әділет халықкомы болған К.Күлетов тұтқындалып, бірнеше рет жасалған тергеу барысында шала сауатты тергеушілердің қателігін көрсетіп, түзетіп отырды. Міне, осылайша ПХК түрмелерінің ішінде өмір мен өлім арасында кескілескен теңсіздік күресі жүріп жатты.

Ал, еркіндіктегі азаматтар республикадағы жағдайдың өте ауыр екендігін - отаршылдық, шаруашылықтың құлдырауын, ашаршылықтан адамдардың қырылуын көре отырып, одан үнсіз отырып шет қала алмады. И.В. Сталиннің, Л.Каганович, В.Молотовтың атына Республика жетекшілерінен бастап, қатардағы азаматтарға дейін хат жазып, еліне араша сұраған еді. Бастарына төнген қатерден, халқының жан төзгісіз тағдырының шындығын баяндауды жоғары қойып, өздерінің азаматтық міндетін орындады.

Әрине республика басшыларының және «бесенің хаты», «алтаудың хаты» деген бұл құжаттардың мұрағаттардың құпия қорларынан жарыққа шыққаны бәрімізге белгілі. Біздің айтпағымыз осы қасіретті кезеңдегі әрбір облыстың, ауданның және ауылдардың, соның ішінде тұрғындардың яғни соңғы адамның (қуғын-сүргінге ұшыраған) тағдырына қатысты құжаттар ақтарылып, жазықсыз жапа шеккендердің аттары аталмай, толық ақталмай тарихшыға жүктелген міндет күн тәртібінен алынбайды. Халық даналығы «өлі разы болмай, тірі байымайды» дейді.

Халыққа қарсы мемлекет билігіндегілер жазалаушы органдардың аса зор қуатын барынша қолданды. Әміршіл-әкімшілік жүйенің қалыптасуы барысында партия және қуғын-сүргін, жазалау органдарының бір-біріне кірігіп, қоян-қолтық әрекет еткені белгілі. ОГПУ-дың өкілетті өкілдері әрекеті мен оның құрылымына, басшыларының құрамына сипаттама беретін болсақ, билік иелерінің өз халқына қарсы жарияланбаған соғысында негізгі атқарушы рөлге ие болғандығын көреміз.

Тарихи үкім ретінде қабылданған (1993 жылы 14 сәуірде) «Жаппай қуғын-сүргін құрбандарын ақтау» туралы Қазақстан Республикасының Заңы да қаншама жылға кешіккен тарихи міндетті алға тартты.

Коммунистік режимнің жасаған қылмыстары шексіз: ең алдымен рухқа қарсы қылмысты айтамыз, сонымен қатар жалпы тарихи дәстүріміз бен дінімізге және ұлттық мәдениетке тигізген кеселі неге тұрады? Сталиннің бұйрығымен талай тарихи ескерткіштер, шіркеулер мен мешіттер талқандалды, жын-ойнақ орындарына айналдырылды. Бірақ та бұның барлығы адамдарды жаппай қырудың жанында түк те емес. Жеке адамдарды жоюдың көптеген тәсілі қолданылды: ату, дарға асу, суға батыру, өлгенше сабау, жасанды түрде жасалған аштық арқылы, тағдыр тәлкегіне тастап, көмек көрсетуге тиым салу арқылы, депортация (күштеп көшіру) кезінде (жаяу болсын, вагондарда болсын) жер аударылған жерлерде, күштеп жұмыс істету кезінде (аяусыз еңбек, жұқпалы аурулар, аштық, суық т.б.) өлімге душар болатын.

Міне, осындай қылмыстық әрекеттер нәтижесінде дүние жүзі бойынша қаза тапқандардың барлық санын қорытындылайтын болсақ, ол авторлар ұжымы шығарған «Черная книга коммунизма» [1] мәліметі бойынша төмендегідей: КСРО-да - 20 миллион адам өлтірілген; Қытайда - 65 миллион адам өлтірілген; Вьетнамда -1

миллион; Солтүстік Кореяда - 2 миллион; Камбоджада - 2 миллион; Шығыс Европада - 1 миллион; Латын Америкасында - 150 мың; Африкада - 1,7 миллион; Ауғанстанда - 1,5 миллион.

Ал, бұл мәліметтерге салыстырмалы түрде Пер Альмарк өзінің «Открытая рана» деген кітабында жер бетіндегі жаппай қырып-жою мәселесіне байланысты мәліметтер жинауға бүкіл ғұмырын арнаған Гавай университетінің профессоры Рудольф Руммелдің демографиялық мәліметтеріне жүгіне отырып төмендегі деректерді келтіреді [2].

КСРО-да 1917-1987 жылдар аралығында-62 миллион адам қырғынға ұшыратылған;

Коммунистік Қытайда (1949-1987 жж.) - 35 миллион;

Германияда (1933-1945 жж.) - 21 миллион;

«Ұлтшылдық» Қытайда (1928-1949 жж.) - 10 миллион;

Жапонияда (1936-1945 жж.) - 6 миллион;

Түркияда (1909-1923 жж.)-2,8 миллион.

Барлық «социалистік» деп аталатын 23 елде 110 286 миллион адам жойылды.

Камбоджада - 22 миллион;

Солтүстік Вьетнамда - 1,6 миллион;

Югославияда - 1 миллион;

Эфиопияда - 725 мың;

Румынияда - 435 мың;

Мозамбикте - 196 мың.

Жалпы тізім осылайша кете береді. Сонымен қатар кітапта осындай жаппай қырып жоюға жауаптылардың да тізімі берілген. Мысалы, Сталиннің билігі кезіндегі құрбан болғандар - 42.6 миллион; ал одан кейінгі жауапкершілікке Мао Цзедун - 37,8 миллион адам өліміне қатысына қарай тартылған. Гитлер - 20,9 миллион; Чан-Кайши - 10,2 миллион; Ленин - 4 миллион; Хидэки Тодзио (1941-1945 жж.) -3,9 миллион; Пол Пот - 2,4 миллион.

КСРО-да жыл сайын елдегі тұрғындардың 0,42 пайызы жойылып отырған және ол ұзақ мерзімді қамтыған. Пер Альмарк КСРО-ны «ГУЛАГ» мемлекеті дей келе былай деп жазады: «Көптеген азаматтарды - басқа топқа жатқаны үшін ғана өлтірді. Олар - буржуазия, аксүйектер, көпестер басқалары болса - нашар ұлтқа немесе нәсілге жатқандар - украиндар, қара теңіз гректері, Поволожья немістері; ал үшіншілері - нашар саяси «фракциядағылар» - троцкийшілдер, меньшевиктер және тағы басқалары, әйтеуір бір айып тағылғандардың туысы - ұлы, қызы, әйелі немесе күйеуі болғандар еді» [2. 9].

Әрине бұл деректерде қазақ халқының қайғылы тағдырына байланысты мәліметтер атап көрсетілмеген, ол мүмкін де емес еді. Бірақ та Бүкілодақтың деңгейіндегі қасіретті деректердің біздің еліміздің тағдырына қатысы бар екендігі айқын.

1916 жылдардағы Жетісу өлкесіндегі жазалаудан есін жинап болмаған елге, Қазан революциясы да жаңа ауыртпалықтар әкелді. Бұған табиғат апаты (сұрапыл қыс пен жазғы қуаңшылық) қосылып республикада аштық басталды. Күн көрудің барлық көзінен айырылған халық баудай түсе бастады. 1918 жылы Түркістан Республикасында азық-түлік жағдайы мүлдем қиындап кетті. Бірінші дүниежүзілік соғыс пен революция қажетіне жұмсалынады деп орталыққа жіберілген мақта-мата, мал мен астықтан елге тиетін үлесі мүлдем болмады деуге болады. Бар малы мен азық-түлігінен айырылған көшпенді халық арасында өлім ересектер арасында 30 пайызды қамтыса, ал кейбір аудандарда 75 пайызы қырылған [3].

Әулиеата уезінде халықтың қатты қырылғандығы соншалық, бұрынғы бірнеше болысты біріктіріп бір болыс ұйымдастыруға тура келді. «Әулиеатада шірі бастаған өліктерді жинап алуға мұрша жоқ» - делінген Түрікатқом атына жолданған телеграмманың бірінде. Әндіжан уездік азық-түлік комитеті жағдайды былайша баяндайды: «аштан өлгендердің мәйіттері жиналмастан, жол бойында шашылып жатыр. Бір үзім нан үшін әйелдер мен балаларды сату не айырбастау күнделікті құбылыс. Көбіне оларды тауға апарып, тағдыр тәлкегіне тастап кетеді, өйткені еркектер өздері азық тауып бере алмағандықтан, олардың азабын көргісі келмейді» [4].

1918 ж. қаңтарындағы Өлкенің азық-түлік съезінде «қайыршылық шырқау шегіне жетті. Жақында аштық қалаға жетеді, сол кезде шара қолдану туралы ойлаудың өзі кеш болады» - деп, жергілікті жерлерде аш адамдардың бүлігі басталғанын да атап өткен. Сол кездегі сот орындарының мәліметі бойынша адам жеу фактісі де орын алған [5].

Мұрағат қорларындағы деректердің мәліметіне жүгінсек, азық-түлік саясатындағы асыра сілтеушілік қарапайым халыққа қаншама қасірет әкелгенін көруге болады. Мысалы, 1918 жылғы сұрапыл қыс пен жазғы қуаңшылықтан қатты зардап шеккен, қолда бар азын-аулақ малынан түгел дерлік айырылған Черняев уезі Байшұған болысының №6 ауылының кедей малшылары жазға қарай мал шығынын орнына келтіріп, қор жинау мақсатында өз дүние-мүліктерін сату арқылы 338 мың сом ақша жинап, өз өкілдерін Семей облысының жәрменкелеріне жөнелтіп, 2450 қой, 21 жылқы және 5 түйе сатып алды. Ұзаққа созылған сапардан кейін сатып алынған мал Түркістан қаласына жеткізілген кезде жергілікті өкімет органдары ГПУ қызметкерлеріне арқа сүйеп бар малды тартып алды да, оны Ташкент қалалық азық-түлік комитетінің қорына жіберді. «Ендігі жерде

біз өлім тырнағына сөзсіз іліндік, себебі, ең соңғы үміт тартып алынды» - дейді малшылар атынан шағым жазған К.Аманбаев [6].

Осындай әдістермен Түрікатком мүшесі Бөлебаев тек 1918 ж. қыркүйек айының өзінде Түркістан уезінің Болат, Жаусыған, Алтын болыстықтарының қазақтарынан 25000 қойды тартып алған. Есеп бойынша бұл уезде 1917 жылғы революциядан бұрынғы малдың небәрі 5 пайызы ғана қалған. Астық екпейтін осы уезд тұрғындарына кеңес үкіметі 75 мың пұт астық салығын салған. Бұл уезде «... 1917-1919 жж. революция болған жоқ, мұнда шын мәнінде патша тәртібі сақталды делінсе, ал көршілес Перовскі уезінің тұрғындары: «кеңес өкіметін тонаушы, қарақшы өкімет деп санады» [7].

Сонымен, бұл деректердің айтатыны Кеңес өкіметі халықты әдейілеп аштыққа ұшыратқан секілді болғанымен, өлкенің халқына қатысты еш шараның қабылданбауы соның бір айғағы. Оны төмендегі деректер аша түседі. Қызылдар қырғынының тағы бір тәсілі ұлы революция жеңісі үшін халықты аштыққа ұшыратып, елінен, жерінен қаңғыртып, құрбандыққа шалғандығы. Кеңес мемлекетінің шешімдерін, қаулылары мен заңнамалық актілерін талдау үшін 1991 жылғы 12 қарашада Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Қаулысымен парламенттік комиссия құрылды. Оның құрамына Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің халық депутаты М.Қ. Қозыбаев (Төраға), тарихшылар Қ.С. Алдажұманов, М.Қ. Қойгелдиев, Т.О. Омарбеков, М.Ж. Хасанаев, Ю.И. Романов, құқықтанушылар Г.С. Сапарғалиев және басқалар, сондай-ақ министрліктер мен ведомстволардың басшылары, Бас прокурор, Жоғарғы Соттың Төрағасы, Республика ҰҚК Төрағасы, бұқаралық ақпарат құралдары қатысты. Комиссия 1992 жылдың желтоқсанына дейін жұмыс істеді, ал оның нәтижелік қорытындысы баспасөзде жарияланды.

Осы комиссияның белсенді мүшесі болған Қ.С. Алдажұмановтың пікіріне жүгінсек: «Бүгінгі күні біз 30-шы жылдардың соңында апат аудандары бойынша бастапқы құжаттарды зерделеу негізінде арнайы қызметтер дайындаған деректермен жұмыс істейміз: бір қызығы, ұжымдастыру мен ашаршылықтың барлық жылдарында аштық пен тұрғындардың өлімі туралы объективті ақпаратты тек қана Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) органдарының қызметкерлері ғана берген. Олардың деректері бойынша 1930-1933 жылдар аралығында республика тұрғындары санының азаюы 2 млн 531 мыңнан астам адамды құрады. Сонымен қатар, құжаттарда «құжаттаудың жоқтығы, толқулардың, көтерілістердің және тұрғындардың босқындығы себепті бұл мәліметтер толық емес» делінген. Осы және басқа да деректерді негізге ала отырып, комиссия 1992 жылы республика бойынша 2 млн 200 мың адамның, оның ішінде 1 млн 750 мың қазақтың шығын санын анықтады.

Парламенттік комиссия атап өткендей, Қазақстандағы 30-шы жылдардағы ашаршылық қазақ халқына қарсы геноцид сипатында болды».

Сонымен, әлі күнге өзекті болып табылатын мәселенің бірі-ұжымдастыру мен ашаршылыққа қарсы шаруалар көтерілісіне қатысушыларға қатысты әділдікті қалпына келтіру. Бұлардың ішіндегі сотталған және атылғандардың есімі әлі күнге айтылмай, жабық күйінде қалуда. Олардың саны көп және болашақта анықталып, тізімдеуді қажет етеді.

Кеңестік тоталитарлық жүйенің қылмыстарын әшкерелеу кезек күттірмес күн тәртібіндегі мәселе. Биылғы ҚР Президенті мен Мемлекеттік Хатшының «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау» туралы комиссия құру және оның жұмысын жолға қою туралы шешімдері тарихи әділеттікті қалпына келтіруге бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Стефан Куртуа, Николя Верт, Жан-Луи Панне, Анджей Пачковски, Карел Бартошек, Жан-Луи Марголен. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. // Пер. с фран. - М.; Три века истории, 1999. - 768 с.
2. Альмарк П. Открытая рана // Известия. -1997.- 30 октября. -2007.
3. Сафаров Г. Колониальная революция: опыт Туркестана; Богачев А. Алаш-Орда. - Алматы: Жалын, 1992. - 272 с.
4. Каримов Р.Х. НЭП в Узбекистане: закономерности и специфика // Общественная наука Узбекистана. - №3. - С. 24.
5. Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 17 қор, 1 тізбе, 20 іс, 199 парақ.
6. Боданов Ж.К. Приговор истории: не виновны. - Алматы: Ғылым, 1998. -110 с.
7. Қоныратбаев О. Тұрар Рысқұлов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. - Алматы. Қазақстан, 1994.-444 б.

ОҚУШЫЛАРҒА ПЕЙЗАЖ ЖАНРЫН БЕЙНЕЛЕУ АРҚЫЛЫ КЕСКІНДЕМЕНІҢ НЕГІЗГІ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫН МЕҢГЕРТУ

Г.А. Калдыбаева^а, А. Серікболова^б

^а өнертану магистры, қауым.профессор м.а. ҚРСО мүшесі,

^б визуалды өнер, көркем еңбек, графика және жобалау студенті

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Аннотация. Жанр пейзажа некоторые ошибочно считают простым, общедоступным, не требующим высокой квалификации. Пейзажная живопись обладает огромной силой эмоционального воздействия и потому способна развить у зрителя чувство красоты окружающей действительности, восприимчивость к миру прекрасного.

Ключевые слова: природа, пейзаж, творчество, живопись, мотив, искусство, изображение, художник.

Abstract. Some people mistakenly consider the landscape genre to be simple, generally accessible, and not requiring high qualifications. Landscape painting has enormous emotional impact and is therefore capable of developing in the viewer a sense of the beauty of the surrounding reality and sensitivity to the world of beauty.

Key words: nature, landscape, creativity, painting, motif, art, image, artist.

Пейзажды бейнелеуге шығармашылық көзқарас, суретшінің өмірден шығармашылық жұмыс жасағанда алатын көрнекі бейнелері мен әсерлеріне негізделеді. Табиғатпен қарым-қатынас нәтижесінде шығармашылық шабыт пайда болады, пейзаждық шығармашылық композициялардың идеясы жетіледі. Пейзаж жанрын кейбіреулер қателесіп қарапайым, жалпыға қолжетімді, жоғары біліктілікті қажет етпейтін деп санауы мүмкін. Ауылдық немесе қала пейзаж кескіндемесінде күрделі және терең образ жасау оңай болмасада, кескіндеме жазу барысында суретшіге табиғат көріністерінен, мотивтерден ләззат алу сезімін сыйлайды. Пейзаждық кескіндеме эмоционалды әсердің орасан зор күшіне ие, сондықтан көрерменнің қоршаған шындықтың сұлулығын сезінуін, сұлулық әлеміне бейімділігін дамытуға қабілетті. Суретші бейнелеу мотивіне тән белгілерді анық ашатын пейзаж композициясын сәтті құру міндетті (1-сурет).

Пейзаж жанры композициясын құру талаптары: Көрерменнің назары пейзаждың композициялық орталығына аударылуы қажет. Пейзаждағы ең бастысы – суретшіні толғандырған және көркем бейнелеуге себеп болған көрініс. Пейзаж бейнесі немесе кескіндеме композицияларымен түстік үйлесімдер дәл осы жерден үлкен орын алады. Оның мәнін анықтайтын және оның сипатын барынша жан-жақты ашатын кескіндемелік мәнерлікті дәл табу өте маңызды. Табиғаттың жай-күйі, жыл мезгілі, сәулеті ландшафттың мәнін ашуы керек. Мұның бәрі композициялық құрылыстың негізі болып табылады. Пейзаждағы ең сәтті көріністі таба білу, бейнеленген мотивтің жеке ерекшеліктерімен маңызын бейнелей білу, пейзаж суретшісінің ең маңызды міндеті болып табылады (2-сурет).

Картиналық өлшем мен форматы да бейнеленген пейзажды көркемдік сипаттау міндетіне бағынуы керек. Композиция бойынша жұмыс көптеген көрермендер арасында ең қызықты мотивті ізденуден басталады. Осы қағидаларға сүйене отырып, эскиздер сериясында немесе пейзаждық картинада шешілетін міндеттерді орындау өте маңызды.

Әрине, пейзаждық эскиздерде қарағанда үлкен шығармашылық картина жазу қиынырақ. Дегенмен, эскиздерге де байыпты қарау керек, оларды кәсіби шеберлікті жетілдіру, қоршаған шындық туралы түсініктерін кеңейту құралы ретінде пайдалану керек. Атақты пейзаж суретшілерінің шығармашылығы бізді белгілі бір шығармашылық бейнелеуге тән мотивтердің жаңалығымен қызықтырады. Оларда көрермен шебердің жеке қабілетін, оның жеке қолтаңбасын, қызығушылықтарының шеңберін, табиғат сұлулығынан туындаған өз сезімдерін, көңіл-күйін, эстетикалық сезімдерін көрерменге жеткізе білгенін түсінеді. Пейзаждық кескіндеменің барлық артықшылықтарына қарамастан, пейзаж мектебін жасаған атақты шеберлерден, жаңадан келе жатқан суретшілер сабақ алып, кескіндеме жазу заңдылықтарын игеру міндетті. Кейбір жас суретшілер пейзаж жанрындағы басты рөл кескіндеме мен бояуға тиесілі деп есептеп, сурет пен композицияның маңызын жете бағаламайды. Табиғат бейнесінде қызықты мотив табылғаннан кейін композициялық ізденісті сәтті тапқаннан кейін эскиздің өлшемі анықталады, форматтың өлшемі мен бағыты нақтыланады.

Этюд бойынша жұмыс барысында табылған мотивтің композициясы нақтыланады, оның тоналды және колористикалық шешімі табылады. Оқушыларға пейзаж жанрын бейнелеу арқылы кескіндеменің

негізгі заңдылықтарын меңгерту – бұл шығармашылық қабілеттерді дамытуға, эстетикалық талғамды қалыптастыруға және бейнелеу өнерінің негіздерін түсінуге көмектесетін тиімді әдіс. Бұл бағытта бірнеше қадамдарды ұстану пайдалы:

1.Пейзаж жанрының түсінігімен таныстыру. Пейзаж – табиғатты, қоршаған ортаны бейнелейтін өнер түрі. Бұл жанрды зерттеу арқылы оқушылар табиғаттың түрлі элементтерін (ағаштар, таулар, өзендер, аспан) бейнелеу дағдыларын дамытады.Табиғаттың әр түрлі уақыттағы көріністері мен ауайы жағдайларын (кешкі, таңғы, күндізгі) қалай көрсету керектігін түсіндіру маңызды.

2. Кескіндеменің негізгі заңдылықтарын түсіндіру.

Кеңістік және перспектива. Табиғаттың кеңістігін бейнелеу кезінде дұрыс перспектива қолдану қажет. Мысалы, алыс заттар кішірейіп, жақын заттар үлкейіп көрінеді. Бұл заңдылықтар оқушыларға сурет салу кезінде кеңістікті дұрыс көрсете білуге көмектеседі.

Жарық және көлеңке. Кескіндемеде жарықтың табиғаттағы нысандарға қалай түсетінін көрсету маңызды. Жарық пен көлеңкенің қатынасы, объектілердің көлемін және олардың орнын анықтауға көмектеседі.

Түстердің үйлесімі. Пейзажда түстерді дұрыс таңдау маңызды. Табиғаттың әртүрлі жағдайларында түс палитрасы өзгереді (мысалы, кешкі уақыттағы қызыл-сары реңдер немесе күндізгі жасыл мен көк түстер).Динамика және композиция. Пейзаж жанрында композицияны дұрыс құру оқушыларға бейнелеу процесінде заттардың өзара байланысын көрсетуге үйретеді. Композицияның заңдылықтарын (мысалы, ережелер бойынша орталықты, алдыңғы және артқы жоспарды орналастыру) түсіндіру маңызды.Оқушыларға пейзаж жанрын бейнелеу бойынша практикалық тапсырмалар беру. Мысалы, табиғаттың әртүрлі уақытында (таң, күндіз, кеш) пейзаж салу тапсырмалары.Әр түрлі әдістерді қолдану: акварель, гуашь, майлы бояулармен жұмыс жасау арқылы оқушыларға әр түрлі материалдармен тәжірибе жинақтауға мүмкіндік беріледі.

3. Табиғатқа шығу және бақылау. Оқушыларды табиғатқа шығарып, табиғаттағы өзгерістерді, күннің әр кезеңіндегі жарық пен көлеңкенің әсерін бақылауды ұсыну.Бұл бақылаулар оқушыларға көргендерін дұрыс көрсету, түстерді таңдау және табиғаттың қыр-сырын түсіну үшін көмектеседі.

4.Шығармашылық ойлау мен талдау. Оқушыларға басқа суретшілердің пейзаждарын көрсетіп, олардың композициясы мен техникасын талдау. Осылайша, шығармашылық ойлау мен өнер туралы түсінік тереңдей түседі.Олар өздерінің жұмыстарын өзара салыстырып, әртүрлі тәсілдер мен әдістерді қолдануды үйренеді.Бұл әдіс оқушылардың пейзаж жанры туралы білімін тереңдетіп қана қоймай, бейнелеу өнерінің заңдылықтарын меңгеруге бағытталған шығармашылық процесс болады.

1-сурет

2-сурет

3-сурет

Пейзаж жанры тікелей табиғаттан жұмыс істеу болғандықтан картинаға көмекші материал ретінде эскиздерді орындауға қарағанда күрделірек шығармашылық процесс болып табылады. Кескіндеме бойынша жұмыс барысында композицияның сызықтық эскиздері, түрлі-түсті көріністегі эскиздер орындалады (2-сурет). Пейзаж – кескіндемесі бойынша композициялық жұмыс эскиздер негізінде өзінің түстік және тондық күйіне ие болған кезеңнен кейін бөлшекті (детальді) жұмыстарға жалғасады. Жұмыс барысында тұтастық пен қарама-қайшылық заңдарының әсерін ескеру қажет. Тондық және түстік қарама-қайшылықтарды, бейнеленген мотивке кіретін пішіндердің, өлшемдердің және басқа элементтердің қарама-қайшылықтарының рөлін есте сақтау әсіресе маңызды [1,566.].

Оқытудың алғашқы кезеңдеріндегі пейзажды бейнелеудің міндеті оның пішінінің құрылымын саналы түрде зерделеуге, пішінді модельдеуге, түсі, жеке қасиеттері мен күйлерін шеберлікпен анықтау. Пейзажды бейнелеу кезінде оқушы өзінің түс байлығын шынайы және материалдық түрде жеткізуі, пейзаж құрамдас бөліктерінің қоршаған ортамен байланысын білдіруі, пейзаж көрінісіне тән белгілерді анықтауы керек.Сондай-ақ, жұмыс барысында пайда болған контурлық сызбаны қалпына келтіру үшін қылқаламмен қалап жазуды жақсы меңгеру қажет. Осы мақсатта бір түсті – гризайл техникасымен кескіндеме жазу жаттығулары өте пайдалы. Бұл жаттығулар пішінді мүсіндеуді тонмен мұқият талдауға мүмкіндік береді.Көркем пейзаж натюрморт кескіндемесіндегідей талаптарға негізделеді. Мұнда да, түстердің сауатты бейнесі модельдің табиғатына пропорционалды түстер мен тондық қатынастарды табу, өлшемдерді үнемі салыстыру, пропорцияларды анықтау, тұтас кескіндемелік көзқарас, бөлшектерді бүтінге бағындыру қабілеті нәтижесінде пайда болады. Натюрморттың практикалық

бейнесінде қолданылған барлық ережелер мен техникалық дағдылар пейзажды кескіндеуде толығымен қолданылады. Егер пейзажды салуда жақсы дағды бұрыннан бар болса, дайындық сызбасын қылқаламмен бірден орындауға болады. Жұмыс жалпыдан жекеге, үлкен шамалардан кішіге қарай жүргізіледі. Алдымен біз үлкен жазықтықтардың, негізгі жазықтықтардың тондық және түстік байланыстарын анықтаймыз, содан кейін бөлшектердің пішінін модельдеуге көшеміз. Кескінді келесі ретпен жүргізген дұрыс: алдымен астын сызу, содан кейін егжей-тегжейлі, пішінді мүсіндеу, содан кейін жалпылау. Алғашқы боямалау әдісін жұқа қабатымен жасалады. Бұл жағдайда мүмкіндігінше қарқынды түс қатынастарын қабылдауға тырысу керек. Жұмыстың басынан бастап табиғаттың жалпы жарық жүйесін дұрыс анықтауға тырысу керек. Ағаштағы әрбір бұтақты немесе жеке шөп пышағын жазудың қажеті жоқ. Бөлшектерді белгілеу кезінде сонымен қатар жалпыдан нақтыға өту ережесін сақтау керек, бөлшектің пластикалық құрылымын, композицияның жекелеген бөліктерін ескере отырып, жазықтықтар арқылы пішінді саналы түрде мүсіндеу, олардың өзара байланысын, үлкен пішіндердің тұтастығын үнемі есте сақтау қажет. Суреттегідей, егер барлық басқа бөліктер кем дегенде жалпылама түрде шешілмесе, пішіннің барлық бөлшектерін егжей-тегжейлі жазуға болмайды. Табиғаттың барлық бөліктерін біркелкі пысықтау қажет. Әрине, бұл қосалқы элементтерді кескіннің негізгі нысаны сияқты мұқият өндеуге болмайды. Көптеген түстердің реңктерімен мұқият жұмыс істеу керек, олардың қанықтылық дәрежесін асыра көрсетпеу керек. Жаңадан бастаған суретшілер көбінесе жылы және суық түстерді құрастыруға қарапайым көзқараспен қарайды. Жұмыстың қорытынды бөлімі жалпылау, бөлшектерді бүтінге бағындыру болып табылады. Бұл кезеңде үлкен массалардың, негізгі жоспарлардың тондық байланыстарын байқау маңызды. Жұмыстың осы соңғы кезеңінде композицияның сұлбалары мен карама-қарсы элементтеріне, олардың контурының көрінуіне, фонның жанасуына мұқият болу керек [2,1016.].

Дәріс оқу құралдары мен көрнекі құрал түрінде көрсетумен, кескіндеме шеберлерінің жұмыстарынан иллюстрациялық материалдарды және әдістемелік қордан атақты суретшілер жұмыстарды көрсетумен сүйемелденеді. Оқушыларды пейзаж жанры арқылы кескіндеменің негізгі заңдылықтарын меңгерту барысында қосымша бірнеше аспектілерге назар аудару қажет. Олар:

- Эмоциялық көңіл-күйді бейнелеу. Пейзаждың эмоционалдық сипаттамасы – өте маңызды элемент. Әр пейзаж белгілі бір көңіл-күй тудырады, сондықтан оқушыларға табиғаттың тыныштық, қуаныш, немесе меланхолиясын қалай көрсету керектігін үйрету маңызды. Бұл үшін түстердің таңдауы мен оларды қолдану әдістері, жарықтың әсері ерекше орын алады.

- Суретшінің жеке стилін дамыту. Әр суретші пейзажды өзінше қабылдайды, сондықтан оқушыларға өздерінің шығармашылық стилін анықтауға мүмкіндік беру қажет. Олар табиғаттың белгілі бір элементтерін қалай бейнелейтіндерін зерттеп, жеке бейнелеу тәсілдерін дамытуы тиіс. Оқушыларға табиғаттың бір бөлігін ғана емес, тұтас көрінісін көрсетуге, оны бірегей түрде жеткізуге дағдыландыру керек.

- Техникалық дағдыларды жетілдіру. Әр түрлі техникада жұмыс жасау (сурет салу, акварель, майлы бояу, пастель, т.б.) оқушылардың кескіндеме саласындағы дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, олар әр материалдың өзіндік ерекшеліктерін, оның табиғаттың әртүрлі элементтерін көрсету мүмкіндіктерін түсінеді. Табиғаттың өзгерісін түсіну. Оқушыларға табиғаттың әртүрлі көріністерін бейнелеуді үйрету өте маңызды: күннің әртүрлі уақыттарындағы көрініс, ауа-райының жағдайы (жауын-шашын, бұлттылық, күннің шыққаны немесе батқаны), маусымдық өзгерістер. Осы арқылы оқушылар табиғаттың әртүрлі кезеңдеріндегі көріністердің өзгешеліктерін білу арқылы өз жұмыстарында өзгерістерді көрсете алады [4,926.]. Қорытындылай келгенде, пейзаж жанры арқылы кескіндеменің негізгі заңдылықтарын оқушыларға меңгерту шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл процесс олардың бейнелеу өнерін терең түсінуіне, сурет салу техникасы мен композициясын жетілдіруге көмектеседі. Сонымен қатар, табиғаттың сұлулығын көріп, оны өнер тілімен бейнелеу олардың эстетикалық талғамын арттырады. Сабақтарда пейзаж жанрының әртүрлі аспектілерін қамтудың арқасында оқушылар табиғаттың көріністерін көрсету үшін қажетті техникалық дағдыларды меңгереді, сонымен қатар шығармашылық ойлау қабілеттері дамиды. Практикалық тәжірибелер арқылы олардың кескіндеме туралы білімдері кеңейіп, өз жұмыстарында кәсіби тәсілдерді қолдануға жол ашады. Әрбір оқушы өздерінің жеке шығармашылығын дамыту үшін пейзаж жанрын зерттеу мен бейнелеу әдістерін қолдана отырып, кескіндеменің негізгі заңдылықтарын терең игереді. Бұл тәсілдер олардың болашақта өнер саласында өзіндік қолтаңбасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сокольников, Н.М. *Методика обучения изобразительному искусству.* -М.: Академия, 2015. – 54 с
2. Мұқашев М., Сейтімов А., Хамзин Н. *Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі.* Астана: «Фолиант» баспасы, 2018. 35-92 б.
3. Тұрғынбаева Б.А. *Шығармашылық қабілеттер мен дамыта оқыту. Методикалық құрал.* Алматы: Білім, 2020. -163 б.

СТОЛЫПИНДІК ЖЕР РЕФОРМАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ АГРАРЛЫҚ МӘСЕЛЕНІҢ ШИЕЛЕНІСУІ

Б.А.Жүрсінбаев^а, А.Ж.Паримбекова^б

^атарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

^бстудент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)

XX ғасырдың бас кезінде Ресейде капитализмнің дамуы империядағы жерге тапшылықты ең өзекті мәселеге айналдырды және көші-қон үрдісін жылдамдатып жіберді. Халық санының өсуі де жерге деген сұранысты күшейтіп, деревнялардағы әлеуметтік қайшылықтарды шиеленістіре түсті. Оған 1900-1903 жылдардағы экономикалық дағдарыс қосылып, Ресей қоғамының ішкі жағдайына теріс ықпал жасады (Федоров, 2002: 367). Әсіресе 1901-1902 жылдардағы қуаңшылықтан жарты миллион пұт астықтың алынбау салдарынан Ресейде 800 мыңға жуық шаруа қожалықтары дағдарысқа ұшырады. Сондықтан олардың көпшілігі шет аймақтарға, соның ішінде Қазақстанға өз беттерінше жаппай қоныс аударуды жандандыра түсті. Осыған байланысты XIX ғасырдың II жартысынан бастап жаңадан отарланған аймақтарға шаруаларды стратегиялық және әскери-полициялық мақсатпен қоныстандырған патша үкіметі XX ғасырдың бас кезінде бұл саясатты өзгертіп, ендігі кезекте империядағы әлеуметтік шиеленісті азайту үшін оларды жермен қамтамасыз етуге кіріседі. Бірақ, осы уақытта Қазақстанның кейбір аудандары қоныс аударушыларды орналастыруға арналған жер қоры жасалмағандықтан ресми түрде жабық деп саналғандықтан патшалық билік оны қоныс аударған шаруалар үшін қайтадан ашуға мәжбүрлік танытады. Соның нәтижесінде 1903 жылы 10 июндегі «Сырдария, Самарқанд пен Ферғана облыстарына кіретін мемлекеттік иеліктерге өз қалауымен қоныс аудару жөніндегі» ережесін қабылдап, негізінен Түркістан өлкесіндегі аймақтарды қоныс аударушыларға заңдастырып береді (Вошинин, 1915: 40). Үкімет бұған қосымша шаруалардың көші-қон үрдісін кеңейту үшін 1904 жылы 6 шілдеде заңдық күші бар «Ауыладалмандары мен егіншілерді өз қалауымен орынауыстыру жөніндегі Уақытша ережелерді» қабылдайды (Сборник, 1907: 23). Жаңа ережелер шаруаларға жергілікті әкімшіліктен рұқсат алмай-ақ жаңа орынға орын ауыстыруға мүмкіндік бергенімен қоныс аудару бұрынғысынша стихиялы түрде қалып, үкіметтің күш салуына қарамастан ұйымдасқан сипатта жүргізілмеді. Дегенмен шаруалардың өз беттерінше қоныс аудару үрдісі ұзаққа созылмады. Өйткені, патшалық Ресейдің 1904-1905 жылдары жапондармен болған соғыста жеңіліс табуы елдегі күрделі саяси-әлеуметтік хал-ахуалды одан әрі ушықтырып, оның аяғы 1905 жылғы буржуазиялық революцияға ұластырды. Міне осы кезден бастап патша үкіметі империяда қордаланған саяси-экономикалық мәселелерді шешу және ашықтан-ашық қарсы шыққан шаруалардың наразылығын бәсеңдету мақсатында әлеуметтік-экономикалық бағыттарда бірнеше реформаларды жүзеге асыруға ұмтылады (Певфтиев, 2017: 40). Бұл реформаларды 1906 жылы сәуірде ішкі істер министрі, артынша Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметіне тағайындалған П.А.Столыпин бастайды. Оның жүргізген жаңартулардың ішінде жер реформасы ең басты орын алып, оған негізінен селолар мен шаруалардың арасында қоғамдық-саяси жағдайды тұрақтандырып, деревняларда ауқатты меншік иелеріне сүйенген монархиялық мемлекеттің әлеуметтік негізін жасау кірді. Атап айтқанда, П.А.Столыпиннің Ресейдің болашақ аграрлық реформасы мықты ұсақ тауар шығаратын шаруашылығы бар ауқатты шаруалар мен помещиктерден орта және ірі өндірістерді жасақтау, соның ішінде ауыл шаруашылық өндірісіндегі ең басты өнім беруші күш шаруаларды жермен қамтамасыз етуден тұрды (Певфтиев, 2017: 40).

П.А.Столыпиннің аграрлық реформасын заң актілерімен бекіту үшін 1906 жылы 9 қарашада қауымдық жердің әрбір иесіне өз үлесін жеке меншікке бекітіп алуға құқық беретін «Ауыл тұрғындарының жерді пайдалануына байланысты қолданыстағы заңның кейбір баптарын өзгерту» жөнінде жарлықтар жарық крді (Федоров, 2002: 368). Бұл жарлық шығатын күні П.Столыпин мемлекеттік Думада сөз сөйлеп, онда шаруаларға ешқандай тосқауыл жасамауға, оларға еркін еңбек етуге, баюға, өзінің меншігін толық иеленуге, күні біткен қауымдық құрылыстың құрсауынан құтқаруға шақырып, үмітті жалқау мен маскүнемдерге емес, мықты және күшті шаруаларға артуды ұсынады (Аврех, 1991: 72). 1906 жылы 9 қарашадағы Жарлықты бірнеше ескертулермен Дума қабылдаған соң, оны патша 1910 жылы 14 маусымда бекітіп, заң ретінде жарыққа шығарады (ПСЗРИ, 1919: 970). Өзінің экономикалық мазмұны бойынша бұл заң ауыл шаруашылығындағы капитализмді

дамытатын либералды буржуазиялық құжатқа айналып қана қоймай, қоныс аудару қозғалысының империяның шеткі аймақтарында одан әрі дамуына жол ашты (Панасюк, 2017: 190).

Осыған байланысты шаруалардың шеткі аудандарға қоныс аударуын ұйымдастыру үшін 1911 жылы 29 наурызда ғана заңретінде бекітілген «Жерге орналастыру комиссиялары және олардың атқаратын қызметтерінің уақытша Ережесі» 1906 жылы наурызда П.А.Столыпиннің жетекшілігімен дайындалады (Федоров, 2002: 367). Аграрлық реформаны ұйымдастыруға және оны жүзеге асыруда үкіметтің күш салуымен мемлекеттік басқару жүйесінің қайта құрылуы мен жұмылдырылуы үлкен рөл атқарды. 1905 жылы Екіншілік және қазыналық мүліктерге ие министрлігі Жерді игеру және егін шаруашылығы Бас басқармасы ретінде қайта жасақталып, оған Ішкі істер министрлігіне қарайтын Қоныстандыру жөніндегі басқарма кірсе, жергілікті жерлерде уездік жерге орналастыру комиссиялары жұмыстар атқарады (Никулин, 2018: 7). Қоныстандыру басқармасының міндетіне қоныс аударуға рұқсат беру, қоныстандыру қозғалысына басшылық жасау, жаңа игерген жерлерде көшіп келушілерді қоныстандыру, ауыл адамдарына несие ақша бөлу және т.б. қосылды. Қоныстандыру жөніндегі басқармаға кіретін қызметкерлер құрамы 1907 жылы түпкілікті өзгеріп, негізінен Ресей империясының Азиялық аймақтары мен губернияларының әскери-әкімшілік шекарасына кіретін 12 көшіру аудандары: Торғай-Орал, Ақмола, Семей, Сырдария, Жетісу, Тобыл, Томск, Енисей, Иркутск, Забайкаль, Амур және Приморск құрылады. Әрбір аудан басшылығына қоныстандыру және жерге орналастыру мекемесінің меңгерушілері тағайындалып, оларға жерді бөліп беру, шекаралық, гидротехникалық және жол салу істеріне басшылық жасау, көшіп келушілерді орналастыру және оларға көмек көрсетуді дұрыс ұйымдастыру жүктелді (Панасюк, 2017: 188). Осындай жүзеге асырылған іс-шаралар нәтижесінде қоныс аударушылық жаппай сипат алғаны соншалықты, ол патша үкіметін Қазақ даласынан жаңадан жер бөліктерін іздеуге мәжбүрледі. 1907 жылы Дала өлкесіне жаңадан «бос» жатқан жерлерді іздеп табу үшін экспедицияларды аттандырады (Абашин, 2018: 222). Столыпиндік үкіметтің «жаңа бағыты» бойынша Түркістан өлкесіндегі облыстарда мекендеген көшпелілердің «артық» жерлерін алатын заң қабылданып, Орталық Азияға қоныс аудару негізінен Жетісу мен Сырдария облыстарының көшпелі аудандарының аумағында жүргізілді. 1906 жылы Түркістан генерал-губернаторының көмекшісі қоныстандыруға қажетті толық бос жерлер қалған жоқ, ал орыс отарлауы жөнінде айтсақ, оны тек қазіргі қазақтардың көшіп-қонып жүрген жерлер есебінен ғана орындауға болатынын ескеру керек деп ескертеді (ҚРОММ, 291: 50).

Жетісу орыс қоныстанушылар үшін ресми түрде 1910 жылы ашылғанымен, шаруаларды қоныстандыру 1907 жылы-ақ жүзеге асқан еді. Жетісу облысының Қоныстандыру ісі бойынша мекеменің меңгерушісі: Н.Велецкийдың баяндамасында бұл өлкеде екіншілікке қолайлы барлығы 4 миллион 100 мың десятина жер бар екені, оның 2 миллион 674 мың десятина жері немесе 65 пайызы 1913 жылдың 1 қаңтарына дейін қоныс аудару қорына алынғаны атап көрсетіледі (ҚРОММ, 24: 107). Бір шаруашылыққа бөлініп берілген үлес жерлер сапасы мен суғару мүмкіндігіне байланысты 6-20 десятина аралығын қамтыды (ҚРОММ, 291: 224). Қазақтардың мекен еткен жайылымдары тартып алу көпшілік жағдайларда қатал, әрі заңсыз негізде жүзеге асырылды. Жетісу өлкесіндегі ежелгі тұрғындарынан ертеде алып қоюға шектеу қойылған қыстаулар мен жайылымдарын иеліктен айыру жөніндегі қажеттігін негіздеуге ұмтылып, өлкелік қоныс аудару мекемесінің бастығы Н.Велицкий аталған жерлер жергілікті тұрғындарға қысқа мерзімге және келісіммен ғана пайдалануға берілген қазыналық жерлер, егер жерге орналастыру бөлімшесін жасау керек болса, оның белгілі бір бөлігін қоныс аудартып, орын үшін жерді босату және көшпелілердің басқа иеліктегі қыстауларын қаз-қатар орналастыру керек деп дәлелдеуге тырысты (ҚРОММ, 1260: 31).

1906-1910 жылдары Түркістанның облыстарында жергілікті тұрғындардың жерін тартып ала отырып, бес қоныс аудару аудандары құрылады және қазақтар мен қырғыздардан тартып алынған иелік 9 111 учаскеден жасақталды. Түркістан өлкесінде де қоныс аударушылардың саны артып, 1917 жылы 750 мыңға жетіп, 10 пайызын құрайды. Жетісу облысы қоныс аударушылар бойынша алдыңғы қатарға шығады (Абашин, 2018: 223). Көшіп келушілер орналасқан учаскелердің нақты орны, соның ішінде өз еркімен келушілер санының мол болуына байланысты себептерді анықтауға мүмкін бермеді. Алайда көшіп келушілер қорына бөлінген учаске мен бірге жергілікті тұрғындардың жер иеленуінен казак-орыстарға арналған ағашы көп аймақтарға, саяжайларына және басқа да мемлекеттік мұқтаждықтарға, қалалық елді мекендер және темір тораптардың орналасуы үшін тартып алынған иеліктерді қосып соларды естептегенде, көшіп келушілердің қорына күшпен тартып алынған ауыл шаруашылық жерлердің жалпы аумағы 45 млн. дес. астам жерді құрады (История, 1979: 411). Қазақтарға тиесілі жерлердің ең басым бөлігі күшпен тартып алынуға кірсе, екіншілікке қолайлы жөнінен бұл көрсетілген жерлердің соғұрлым маңызды екенін аңғару қиынға түсе қоймады. Оған Көшіп келушілерді орналастыру басқармасының қызметкерлерінің өздері басы артық жердің ең басым бөлігі солтүстікте жатқан қара және қою-сұрғылт топырақты, мейлінше шырайлы өлкеде орналасқан аудандарда болып табылады деп бағалауында атап кеткен еді (Тресвятский, 1917: 115). Қоныс аудару учаскелерін қалыптастыру кезінде малдың өріске шығатын жолдары немесе «жайлаудың» бойында орналасқан

егіншілікке қолайлы учаскелер жиі кесілген. Жер жырту кезінде бұл жерлер көшпелілердің жазғы жайлауға көшуіне кедергілер туғызды. Нәтижесінде құнарлы жайылымдар толықтай пайдаланылмады және соның салдарынан көшпелі шаруашылық саласы қысқарды.

Қоныс аударылған халықты жерге орналастыру мәселесіне келсек, оған жер бөлуде көп жағдайда аумақты экономикалық, техникалық және мақсатқа сай ұйымдастыру талаптары ескерілмеді, соның нәтижесінде дұрыс емес және қисынсыз конфигурациялық жер телімдері бар көп үйден тұратын селолар мен поселкалар құрылып қана қоймай, сонымен бірге қазақ халқының шаруашылық-экономикалық қатынастарына кері әсерін тигізді. Отарлау нәтижесінде қолайлы жайылымдық жерлерді пайдаланудың мүмкін еместігінен көшпелі халық пен оның мал шаруашылығының белгілі бір аймақтарда шоғырлануына әкеліп соқты, ал бұл көшпелі және отырықшы халық арасындағы жер қатынастарының шиеленісуіне әкелді. Осы аумақтың табиғи-климаттық және географиялық жағдайларының негізгі өлшемдерін ескермеген патшалық Қазақстан жерлерін шаруашылық жағынан игеру шараларын жүзеге асырудың салдары белгіленген табиғи тепе-теңдікті бұзудан тұрды. Қазіргі географтар мен топырақтанушы ғалымдардың зерттеулері жерді дұрыс пайдаланбау, егіншілікті дұрыс қолданбау шабындықтарды пайдаланудың күшеюіне әкелгенін көрсетті. Өздерінің ең жақсы жайылымдарынан айырылған қазақ көшпелілері жайылымдық үшін қарабайыр, жалаңаш тау шалғынды топырақтарды пайдалануға мәжбүр болды. Ә.Бөкейханов бір жағынан орыс қоныстанушыларының жерді пайдалануға жыртықшылық танытқанын, екінші жағынан патшалық саясаттың жерді дұрыс пайдаланбауға мәжбүрлегенін көріп, осыған байланысты: «Осы жақтан қоныс аударған орыстар жерді дұрыс пайдалануда интенсивті формаға өтуге үлгермей тұрып, оның тың жерлері жыртылып кетуі әбден мүмкін. Мәңгілік тың топырағынан айырылған қырғыз даласы тақырға айналады және қазіргі шаруа қожалығының техникасының салдарынан өнім беруді тоқтатады» деп жазған(Букейханов, 1910: 587). Халқымыздың саяси және қоғам қайраткері, Алаш зиялысы Ә.Бөкейханов еліміздегі көшіп келгендердің ісімен жақсы таныс еді. Ә.Бөкейханов көптеген десятина егінге жарамсыз учаскелерді егінге қолайлы жер деп есепке алуды тәжірибеге кіргізу арқылы қазақтың кең даласынан ойыншық жасаған, ешқандай нәрсеге күмән келтірмейтін шенеуніктер жөнінде ащы мысқылға салады. Егіншілерді шөлейт пен сортаң алқаптарға көшірудің көптеген фактілерін салыстыра отырып, Ә.Бөкейханов жерсіз аш халықты сусыз қазақ егісімен қамтамасыз етіп отырған үкіметтің қоныстандыру саясатына санаулы күндер қалды деген пікір білдіреді(Букейханов, 1995: 236). Қазақтардың жағдайын ойлаған Ә.Бөкейханов жергілікті тұрғындар қазіргі кезде көшіп келу орындарын бөліп беру кезіндегі жағдайларды ақымақтық деп санауда. Қоныс аудару шенеуніктері учаскелерде қазақтардың мал жаюға арналған ең құнарлы алқаптарды, соның ішінде көктемгі, күзгі, қысқы жайылымдарды, егінге қолайлы жерлерді, жақсы суаттарды орындарға бөліп алып, көшпелілерге тау-тасы көп, шөлді жерлерді, батпақтарды, сортаңды жерлерді ғана қалдырды(Букейханов, 1995: 250). Соның нәтижесінде, арнайы орындар көшіп әкелу саясатына сенген үміттері толықтай ақтай алмағанын түсінді. 1917 жылы тамыз және қыркүйек айларында Көшіп әкелу және қоныстандыру мәселелері туралы комиссия өлкедегі көшіру ісінің жағдайын қарастырып, егіншілік пен отырықшылық қоныстандыруы тұйыққа әкелініп, бұрынғы мақсатты қоныс аударудың аяқталар кезі келді деген нәтиже айтылады(Материалы, 1918: 17). Қоныс аудару деген ұғымды отарлау деген сөзбен ауыстыру ұсынылып, отарлау саясаты енді ел экономикасын дамытудың бас жоспарына негізделіп, онда империяның шетінде орналасқан аймақтар маңызды рөл атқаруы тиіс еді. Ол ауыл шаруашылығының көтерілуіне де мүмкіндік беруіне тиіс болды. Комиссияның пікірінше, қоныстанушылар сыныптан тыс қажетті ресурстарға, күш пен төзімділікке ие болуы керек. Бұл жоспарды жүзеге асыруға 1917 жылғы Қазан оқиғасы кедергі келтірді. Алайда, Қазақстан империяның басқа шалғай аудандары сияқты, жергілікті халықтың мүддесін ескермейтін катал да прагматикалық отаршылдық жүйенің алдында тұрғаны анық еді. Сөйтіп, Столыпиннің аграрлық реформасы қауым мүшелерін, шаруаларды азат етіп, оларға бостандық берді, бірақ олардың қазақ даласының байырғы халықтарымен аумақтық дауларын күшейтті. Жер тапшылығы қазақтар мен жеке адамдар арасындағы бұрыннан келе жатқан қарым-қатынасты үзді. Жер дауы бітпеген жер дауын тудырып қана қоймай, ұлтаралық араздықты күшейтіп, қазақ қоғамының бытыраңқы болуына әкелді. Қазақ ауылдарындағы рулық тартыстар мен жер дауы шаруа билеушілерінің қолында биліктің күшеюіне әкелді. Әсіресе қазақтар елді мекендер құруға үзілді-кесілді қарсы болды. Қазақтың кең жайылымдары тәркіленіп, қоныстандыру қорына алынды. 1906 жылы 28 мамырда Ақтөбе уезінің Удачный селосының тұрғындары Торғай губернаторы Ломачевскийге жеделхат жолдап: «бізді тезірек қазақтардан қорғау үшін сіздің бұйрығыңды күтеміз, әйтпесе бүкіл село ұрып-соғылады деп» жалынып хат жазады(ҚРОМА, 2822: 13). Содан 1906 жылы 29 мамырда Торғай облысының әскери губернаторы Ломачевский Ақтөбе уезі шаруаларының басшысына кінәлі шенеуніктерді жауапқа тартып, жұмыстан босату керек. Қажет болса, заңның үстемдігі мен де, әскер де қосылып қалпына келтіреді деп жеделхат жөнелтеді(ҚРОМА, 2822: 15). Қазақтар Мемлекеттік Думаға, Түркістан генерал-губернаторлығына және Столыпинге арыз-шағымдарын жолдады. Мемлекеттік Думаның депутаты Булатқа жолдаған жеделхатта қазақтар былай деп жазды: «Қапал уезінің бастығы жер комиссиясының шешімімен жеріміз Абакумов

поселкесіне келген казактарға өткендіктен 424 шаңырақтан тұратын бізді 24 сағатта байырғы кезден мекендеп келе жатқан жерімізді тастап кетуіміз керек деді. Бұйрықты орындаудан бас тартқан жағдайда Жетісу әскери губернаторының бұйрығы бойынша қару қолданатынын ескертті. Бірінші, үшінші, төртінші және жетінші ауыл қазақтары Столыпінге 1907 жылы 7 ақпанда қоныс аудару ұйымының комиссиясы қазақтардан қоныс аударушылар үшін қолайлы жерлерді тартып алу туралы шешім қабылдады. Бұлардың істері қазақтарды ойрандап барады, жерімізді күшпен басып алғысы келетін осындай жаулардан құтқара гөр, әйтпесе қазақтардың шыдамы таусылып, бұл жаулардан өздері қорғануы мүмкін деп жедел хат жазады (Шарова, 1940: 94). Бұл әрекет отаршылдық әкімшіліктің аяусыз озбырлығынан туындады. Қазақ даласына көшіп келіп, жергілікті тұрғындардың жерлерін күшпен басып алғандар көпшілікті құрады. Қазақтардан жалға алған шағын елді мекендерде де жиі-жиі қақтығыстар туындап, алғашқы кезде келіп қоныстанушылар көмекке жаңадан келген көшіп келген орыс шаруаларын көмекке шақырып, төбелестер шығаратын және олар қазақтарға жер үшін беретін арендалық төлемнен бас тартып, қазақ жерінде мал жайып, жайылымдық жерлерді жоюға тырысатын. Жер дауы да қазақ халқының отырықшы болуынан туындады. Сібір теміржол комитеті жанынан құрылған комиссия («Мәжіліс журналы», 1896 ж. 1-19 қараша) Сібірді, Орта Азияны және Қазақстанды отарлау мәселесін талқылау үшін қазақтарды қоныстандыру және олардың «артық» жерлерін тартып алу мәселесін көтерді. Олардың ойынша, көшпелілерді отырықшыландыру егістіктегі отаршыларға үлкен пайда әкеліп, отырықшыларға кең аумақтарды босатар еді. Ішкі істер министрлігі Дала генерал-губернаторлығының әскери губернаторларынан қазақтарды қоныстандыруға қатысты пікірлерін сұрады. Әкімдер көп мәселеде келіспеушілік танытып, кейбіреулері негізінен ауылшаруашылық емес аймақтарда ең құнарлы жерлердің қазақтардан тартып алынғанын айтып, көшпелілерді отырықшылыққа көшірді десе, басқа бір топ шенеуніктер қазақтар малшы ретінде мемлекетке көп пайда әкеледі, салық төлеушілерге ұқыпты дегенді ортаға салады. Талқылау нәтижесінде патша үкіметі өзінің үйреншікті саясатын жүргізді (ҚРОМА, 2822: 46-465).

Жаппай жерсіз қалуынан қазақ халқының кедейленуі, соның салдарынан әлеуметтік шиеленістің күшеюі реформаға қайғылы салдар әкелді. Стихиялық наразылықтарға үй иелері мен мемлекеттік қызметкерлерді ұрып-соғу, салық төлеуден жалтару, мал ұрлау, егінді таптау және т.б. жатты. Столыпіндық аграрлық реформасының нәтижесінде қазақтардың шұрайлы жайылымдары Ресейдің ішкі губернияларынан көшіп келген шаруалар үшін тартып алынып, олардың өздері шөл далаларға ығыстырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Абашинов С.Л., Арапов Д.Ю., Бекмаханова Н.Е. *Центральная Азия в составе Российской империи*. М.: Новое литературное обозрение, 2018. 464 с.
- Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. М.: Политиздат, 1991. 286 с.
- Букейханов А. Киргизы // *Формы национального движения в современных государствах*. СПб.: Изд. т-ва «Обществ. польза», 1910. С. 578-600.
- Букейханов А. *Избранное*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 с.
- Воишин В. П. *Переселение и землеустройство в Азиатской России: сборник законов и распоряжений*. Пг.: Тип. Петроград, 1915. 509 с.
- История КазССР с древнейших времен до наших дней. Алматы: Наука, 1979. Т. 3. 544 с.
- Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ). 19-қ., 1-т., 1260-іс.
- ҚРОММ. 19-қ., 1-т., 291-іс.
- ҚРОММ. 19-қ., 1-т., 24-іс.
- ҚРОМА. 25-қ., 1-т., 2822-іс.
- Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Журналы комиссии по вопросам переселения и колонизации. Пг., 1918. Вып. XVIII. Т. II. С. 15-33.
- Никулин П.Ф. Основные направления и итоги Столыпинской аграрной реформы // *Вестник Томского государственного университета. Серия история*, 2018. - №1 (17). – С.5-10.
- Панасюк В.В. *Столыпинская аграрная реформа и Российская провинция*. Дис. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. Москва, 2017. 367.
- Педфтиев В. И. Аграрная реформа Столыпина: с чего она начиналась и как воспринималась? // *Ярославский педагогический вестник*, 2017. № 3. Т. I. С. 39-44.
- ПСЗРИ, 1906. СПб., 1909. Т. XXVI. Отд. 1. № 28528. 1141 с.
- Сборник узаконений и распоряжений о водворении переселенцев и образовании переселенческих участков. СПб., 1907. 181 с.
- Тресвятский В.А. *Материалы по земельному вопросу в Азиатской России*. Степной край. Пг., 1917. Вып. I. 135 с.
- Федоров Б. Г. *Петр Столыпин: «Я верю в Россию»*. Биография П. А. Столыпина. В 2 т. СПб.: Лимбус Пресс, 2002. Т. I. 624 с.
- Шарова П. *Переселенческая политика царизма в Средней Азии в 1906-1916 годах* // *Историк-марксист*, 1940. № 6 (082). С. 90-102

**РАЙЫМБЕК АУДАНДЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ
АЙМАҚТЫҚ ТАРИХИ ОРЫН****Исаева Алия Исаевна***тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

Жетісу – бұл жер жәннаты аталған өңір, әрі бай өлке. Асқар таулары мен жазық дала, көк айдынды көлдер мен буырқана аққан өзендер, жеміс-жидекке толы тау беткейі мен көлбеу жатқан жасыл жайлау [1]. Сонымен қатар Жетісу өлкесінде ата – бабаларымыздың өмір жолын айғақтайтын тарихи – мәдени мұралар, рухани жәдігерліктер мен ежелгі ескерткіштер жиі кездеседі. Көне тарих куәсіндей болған жартастардағы әр түрлі рәміздік таңбалар мен жазулар, тілсіз тас мүсіндер, ескі қорымдар мен қорғандар, қалалардың қираған орындары өлкені мекендеген халқының талай – талай ұрпағының өмірі мен тұрмысынан сыр шертеді [2].

Райымбек ауданы, Жетісу өлкесінің басқа да аудандары сияқты, сан тараулы қатпар-қатпар тарихы бар шежірелі мекен. Ол өз ғұмырында көптеген айтулы оқиғаларды тудырып, тарихтың қозғаушы күші, куәгері болып келеді. Ауданның осындай тұнған тарихы мен сан сипатты табиғатын көпшілікке таныту жолында бүгінде аудандық тарихи өлкетану музейі жұмыс жасап келеді. Барлығымызға белгілі өлкетанулық сипаттағы музейлер белгілі өлке тарихын зерттеуде, оны халыққа дәріптеуде маңызды орынға ие. Қазақстанда алғашқы музейлер ашылу барысында түрлі ғылыми экспедициялар, жергілікті статистикалық комитеттер және өлкетанушылар қоғамы көптеген материалдар жинақтаған еді. Аталмыш мәліметтерді өңдейтін, сақтайтын, бір жүйеге келтіретін, көпшілікке көрсететін орынның қажет болғандығы белгілі. Ондай орын әрине музей деп танылды. Дәл сол себепті Райымбек аудандық тарихи өлкетану музейі сол өлкені зерттеуде маңызды орынға ие.

Райымбек аудандық тарихи өлкетану музейі Алматы облысы, Райымбек ауданының орталығы Кеген ауылында орналасқан. Музейдің орналасқан ғимараты 1933-1934 жылдары Кеген аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Ораз Жандосовқа салынған үй болатын. Ораз Жандосов партия және мемлекет қайраткері, Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауына белсенді атсалысқан ұлт зиялысы. Музей 1987 жылы алғашында тарихи этнографиялық музей болып құрылды. Ал, 2011 жылы 25 қаңтарда Алматы облысы әкімдігінің №18 қаулысымен музейдің атауы «Райымбек аудандық тарихи өлкетану музейі» болып өзгертілді. Ескі музей ғимаратының орнына 2014 жылы 22 тамызда жаңа музей ғимараты бой көтеріп, пайдалануға берілді. Ғимарат жалпы екі қабаттан тұрады, ішкі аумағы 1097 шаршы метр. Мұражайда барлығы – 2000 ға жуық музейлік маңызы бар заттар мен материалдар бар. Оның ішінде 1675 – негізгі қор, 181- ғылыми көмекші қорларға жатады [3]. Музей қорында сонау қола дәуіріне жататын балбал тас, петроглифтер, көне қорымдар, өлке тарихын баяндайтын ерте кезеңдер мен ортағасырлық ескерткіштер, аудан тарихында маңызды орынға ие ұлы тұлғалардың жеке заттары, т.б. сияқты Райымбек ауданының тарихын, табиғаты мен мәдениетін айқындайтын құнды жәдігерлер сақталған.

Жоғарыда атап өткендей, Райымбек ауданы тарихы тұнған, табиғаты көркем өлке. Аудан өз күшін қайталанбас таулардың шыңдарынан басталатын көптеген өзендерден алады; мыңдаған жылғалар інжу моншағы тәрізді бір арнада тоғысып, өлкені керемет оазиске айналдырған. Аудан тарихы ерекше. Райымбек ауданының қай ауылына барсаңыз да, таулардың ауызбен айтып жеткізе алмайтын сұлулығын көруге болады. Мұндағы тау етектерінде және тауларда ағаш және шөптес өсімдіктердің түр-түрі өседі, жабайы аңдардың жүздеген түрлері мекендейді, соның ішінде сұлу қар барысы да бар [4]. Музей экспозициясында қойылған ерекше экспонаттар ауданның осындай әсем табиғаты мен байлығын барынша ашып көрсете алған.

Райымбек ауданының тарихи тамыры ғасырлардың тереңдігіне кетеді. Ерте темір дәуірінің сипаттамасы ретінде М.П.Грязнов ғылыми айналымға енгізген «ерте көшпенділер» термині Райымбек ауданы үшін жан – жақты, толық балама деп айта аламыз. Сонымен бірге, қола дәуірінде Райымбек ауданы мен оның төңірегінде, бүкіл Жетісу өңіріндегідей, б.д.д. II – I мыңжылдықтың бас кезеңіне жататын «Андронов мәдениетінің» тұрақтары мен қорған – обалары пайда бола бастайды. Қоныс егіншілікпен, мал өсірумен және қолөнерімен айналысты. Ою – өрнекпен әшекейленген керамика бұйымдар, балталар, егін оратын қола орақ, тастан әлеміш заттар жасады. Жартастардың күн қақтаған жазық беттеріне көне суретшілер екі аяқты күйме арбалардың, күн басты құдайлардың бейнесін, ғұрыптық билер мен басқа да көріністерді шекіп түсірді. Бұл өлкеде алдымен сақ кейіннен үйсін тайпалары қоныстанып, өмір сүргендігі археологиялық зерттеулер арқылы дәлелденді. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған ерте темір дәуірі мен қола дәуіріне жататын тарихи

ескерткіштер мен көне қоныстар көшпелілердің дәл сол кезеңде осы аумақты мекен еткендіктерінің айқын белгісі [5].

Іле, Талас, Шу аңғарларындағы көне қоныстар жұрты мен қорымдары зерттеу барысында б.з.б III ғ. мен б.з. I – V ғғ. аралығында Жетісу жерін мекендеген усун, ғұн тайпаларының мәдени дамуының эволюциясын дәйектейтін көптеген материалдық мұралар табылды. Әсіресе, Кеген өзені бойындағы Ақтас қонысындағы көне құрылыс сұлбалары жақсы сақталған. Мұндай тұрғын жайлар, әдетте бес қоржын бөлмеден, қосымша қора – қопсыдан тұрады. Шаршы пішіндес бөлмеде жер ошақ орнатылған. Қыс кезінде усундер осындай үй – жайларды мекендеген. Ал енді балшықтан салынған ғұндардың үйлерінде арнайы жылыту жүйесі болған [6]. Бұл қонысты белгілі археолог К.А. Ақышев тауып, зерттеген болатын. Қазба жұмыстары кезінде қоныстың көп қабатты екендігі және оны үйсіндер мекендегені анықталды. Ақтас қыстақ – қонысына қазба жұмыстарын жүргізу кезінде ежелгі үйсіндердің егін шаруашылығымен айналысқанын дәлелдейтін алғаш рет нақты деректерге қол жеткізілді. Бұл жер өңдеу құралдары – тас кетпендер мен егін оратын – қола орақ (сынығы) [7].

Одан кейінгі дәуірлердің ескіrmес ескерткіштерінің қатарында Тұйық, Кеңбұлақ, Ұзынбұлақ өңірлеріндегі металлургиялық өндірістің әртүрлі қорытпа, шлак қалдықтары осы өңірді мекендеген тұрғындардың ерте кезден- ақ металл өндірісі мәдениетін меңгергендігіне дәлел бола алады. Атақты М.Қашқаридың жазбаларында да осы жерлерде, ауданның басқа да аймақтарында алтын өндіретін орындардың болғандығы, одан зергерлік заттар жасағандығы айтылды. Өз кезінде бұл туралы халқымыздың бір туар тұлғасы Шоқан Уәлиханов та қызыға қалам тартқаны мәлім. Жалаулы ауылынан 1987 жылдары табылған алтыннан жасалған зергерлік бұйымдар бұл деректерді материалдық тұрғыдан дәлелдеп отыр. Өте шеберлікпен жасалған бұл зергерлік заттарды зерттеген ғалымдар олардың б.з.д I-III ғасырларға жататындығын дәлелдеді. Олар Сақ мемлекетіндегі қолданбалы өнердің ең үздігі деп бағаланады. Десе дегендей-ақ бұл бұйымдарды аудан зиялылары кезінде қолмен ұстап, көзбен көрді. Суреттері газет беттеріне басылып, көпшілікке жария етілді. Соншалықты шеберлікпен нәзік те көркем жасалған бұл бұйымдардың әсемдігі талайға таңдай қақтырғаны мәлім [8]. Райымбек ауданы шағын ауылының тұсынан кездейсоқ табылған Жалаулы қазынасында 200 ден астам алтын заттар бар. Алтын бұйымдардың барлығы сақтар мекені орталықтарының бірі – Кеген алқабындағы патшалар жерленген қорғандардан алынды. Б.д.д VI – IV ғғ. Жататын қазына толы қорған тоналып, талан – таражға да ұшыраған. Әйткенмен бізге жеткен олжаның ішінде сәнді белдіктің бөліктері, киім – кешек пен бас киім әшекейлері, сондай – ақ пектораль – өңіржиек ерекше әсемдігімен көз тартады. Өңіржиек – шеті ширатылған алтынмен сымкәптеліп, көмкерілген кесек тілік темір. Оның бетіне төрт қатар бойына «аяғын бауырына бүккен» кейіптегі тау арқарларының кішкентай мүсіншелері дәнекерленген. Бұл – сақ өнеріне тән нақыш [6].

Бұған қоса Райымбек ауданы маңынан табылған көне қорымдар мен обалар көшпелілер тарихын қалыптастыруда маңызды орынға ие. Солардың біразы қазіргі таңда зерттелу үстінде. Мысалы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты мен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының бірлескен зерттеу тобы Алматы облысы Райымбек ауданының Қарқара ауылдық округіне қарасты Қарқара жайлауында сақтардың «патшалық» ескерткішінде қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу нәтижесінде ж.с.д. VI-V ғасырларға жататын сақ билеушісінің құрметіне салынған ірі көлемді ескерткіштің бірнеше құрылымдық элементтері – жер бетіндегі құрылымы, айнала қоршап жатқан тас қоршау қаландылар, орлар ашылды. Сақтардың архитектурасы, жерлеу ғұрпы және дүниетанымы жайлы жаңа мәліметтер алынды. Жетісулық сақтардың әлеуметтік дәрежесі жоғары, беделді билеушісі қойылған бұл кешеннің айналасынан төрт ғасырдан соң ғұн-сармат кезеңінде, бір мезетте жерленген 45 қоршау – обалар да ашылды. Қоршаулардан бас киімнің ілмекті алтын қапсырма әшекейлері, моншақтар, қыш ұршықтар т.б. табылды [9].

Аспан таулардың аясына орналасқан жерұйық өлкенің ерте кезден-ақ адам баласы үшін құт мекен, қызырлы өңір болғаны ғылымда дәлелденіп те жатыр. Арғы Сақ, Үйсін, Дулат, Ғұн осы өлкені мекен етіп, мемлекет құрғандығы тарихтан мәлім. Осы өңірдегі Үйсін мемлекетінің атақ- даңқы кезінде әлемге әйгілі болғаны мәлім. Бұл жайында Жетісу өлкесін көбірек зерттеген археолог ғалым Г.В.Лебединскаяның еңбектерінде көптеген құнды деректер мен дәйектемелер кездеседі. Ғалымдар тасқа қашып, ойып салынған суреттерді «Петроглиф» атайтындығы белгілі. Ал мұндай петроглифтер аудан аумағында бірнеше жерден табылған. Солардың арасынан әсіресе, Қарашоқыдағы, Торайғырдағы таңбалы тастардың күні бүгінге дейін жақсы сақталуы ерекше назар аударуды қажет етеді. Үйсін мемлекетінің орталығы болып табылатын бірде «Қызылаңғар», екіншіде «Қызылопат» (Шығу) аталып жүрген қаланың орны Қарқара мен Кегеннің ортасындағы кең жазықта құм басып жатыр. Зерттеуші ғалымдарды қызықтырып келе жатқан бұл қаланың орнын құмнан аршып археологиялық қазба жұмыстарын жүргізер болса аудан ғана емес, ел тарихына елеулі беттер қосылатындығы сөзсіз. Осы жерді шетпұшпақтап зерттеген археолог – Карл Байпаков пен Кемел Ақышев еңбектерінде бұған нақты дәлелдер келтіріледі. Сондай-ақ ғалым әрі ақын Құл-Керім Елемес 2008 жылдың 23 желтоқсан күнгі

«Қазақ әдебиеті» газетінде «Тарихқа қиянат жасамайық» атты зерттеу мақала жариялады. Автор осы мақаласында құм астында жатқан бұл қала жайлы және аудан территориясынан басталып Қытай шекарасының арғы бетіне дейін созылып жатқан Үйсін зираттары туралы тың деректерді алға тартады. Және бұл деректердің Қытай жазбаларынан алынғандығын тілге тиек етеді. Бұл осы өңір, осы қала туралы соңғы кезде ғана мәлім болып отырған тың әрі құнды деректер [10].

Ғылымға «Кеген жазбасы» деген атпен енген Қарқара өзенінің маңынан табылған балбал тас. Ондағы он үш әріптен тұратын сөздер халқымыздың ежелгі тарихына елеулі үлес болып қосылды. Ғалымдар бұл жазуды, бұл ескерткішті ғұн дәуірінен бұрынғы, б.з.д IV ғасырға жатқызады. Тас биіктігі – 190 см, ені – 64 см, қалыңдығы – 36 см-ді құрайды. Ғалымдар бұл жазуды ғұн дәуірінен бұрынғы б.з.д. IV ғасырға жатқызады. Ол үстіне шапан киген, оң қапталына қаңтарғы-қоржын, қанжардың қыны мен қорамсақ ілген, малдас құрып отырған ер адам кейпінде. Мүсін сұр граниттен қашалған, оң қолында құмыра, сол қолында қылыштың сабы бар, аяқ киімі дәстүрлі түркі әдеппен үшкір тұмсықты «шоңқайма» етік түрінде қашалған. 13 әріптен тұратын сөзді ғалымдар: «Қаған алты бөріг алаш ерті» (яғни, Қаған алты баулы ел басқарды) –деп оқыды. Мұндай мүсін мен жазуды академик Ларионов Иірсу өңірінен де тапқан. Шырғанақ сайындағы, Ақтасты ауылының маңынан табылған ескі құмғандар мен қыштан, тастан жасалған тұтыну заттары, тізе берсек аудан территориясында осындай ескі дүниенің ескермес ескерткіштері, көне тарихтың құндылықтары көптеп кездеседі [2].

Мұның бәрі әрине, өткен дәуірлердің материалдық құндылықтары десек, осы өлкеде өмір сүрген халықтың жасаған рухани қазынасы қаншама. Ауыз әдебиетінің озық үлгілерінің арасында жетісулықтардың елеулі үлесі бар десек, бұған әрине киелі Кеген, Нарынқол өңірі жыршылары мен термешілерінің, күйшілері мен әншілерінің ортақтасуға толық қақысы бар. XIV ғасырдың аяғы, XV ғасырдың басында осы өлкеде өмір сүрген, туған жердің тума талант, дара тұлғалардың бірі, бірі емес бірегейі Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы адам ағзаларында кездесетін көптеген кеселдерді емдеу үшін төрт түлік малға тәжірибе жасап, шипа дарыту әдістерін тапқан шипагер- ғалым екендігін мақтанышпен атауға болады. Осындай тәжірибелерінің негізінде жазған «Шипагерлік баян» атты еңбек қолдан көшіру арқылы күні бүгінге дейін жетіп отыр [10].

Қазақ халқының тағы бір ұлы тұлғасы, аққан жұлдыздай ғана өмір кешкенімен артында өшпес мол мұра қалдырған Шоқан Уәлихановтың 1856-1859 жылдардағы осы киелі өлкені басып өткен үш сапары да ауданымыздың арғы тарихымен тікелей байланысты. Оның алғашқы екеуінде Жетісу, Ыстықкөл өңірлерін зерттеу барысында осы өлкеде болса, соңғысында атақты Қашқар сапары кезінде Кеген, Нарынқол өңірінің қасиетті топырағын басып өтті, аспаны астында аялдап, табиғат байлығына, қайталанбас көркіне тамсана көз тастады. Тамсана отырып Шарын шатқалы, Шарын өзені жайлы әйгілі очеркін жазды.

Қазақстан тарихында Ұлы Жібек жолының алар орны, аудан аумағынан өтуі бұл өлкеде саудасаттықтың, мәдениет пен өнердің дамуына өзіндік мол ықпалын тигізгендігі даусыз. Көркіне көз тоймайтын көркем өлкенің төріне орналасқан, Ұлы Жібек жолының үстіндегі Қарқара жәрмеңкесінің атағы кезінде айдай әлемге жайылғаны мәлім. Осынау жәрмеңкедегі тірлікті ұлы Мұхтар Әуезов өзінің «Қилы заман» повесінде былайша суреттейді; «Шалқыған, көрнекті мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып Қарқара жәрмеңкесі қайнап жатқан. Жәрмеңке ашылғалы айдан артық болса да қызуы мен желігі әлі басылып болған жоқ. Қайта күннен-күнге етек алып, өршіп дәуірлеп келе жатқан Жәрмеңке – тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы – Құлжа, Қашқар, Хиуа, Бұхар, Самарқан, Ташкент. Бәрі-бәрінен неше алуан қазына шүмекпен құйғандай болып Қарқара жазығына ақтарылып жатыр. Жауын артынан Алатаудан аққан селдей болып сауда пұлы іркілмей төгіліп жатқан. Талай сан қостарымен келген мың- мыңдаған қойлар Қарақара жазығын быжынаған ақ құрттай басқанына бір талай замандар болған. Киіздей қалың көк шалғынды Қарқара жазығы ерте күннен Албанның құт-берекелі жайлауы еді. Мыңдаған жылқы, сан қора қой ала жаздай ірге аудармай жабысып, жалмап жатқанда, бұл жазықтың жібектей толқыған өскелең шалғыны сыр білдірмей шыдайды, әрбір жауын екілендіріп, өрмелендіріп түсіргендей құлпыртып, жетіліп отыратын. Түн аса тыңайып, жетісіп қалатын құт даласы осы жәрмеңкедей мол кезіне әдейі арналып жаралғандай еді. Атақты Жәрмеңке мен Қарқара жайлауын ұлы Мұхтар Әуезов осылайша суреттейді. Қазақ халқы ғана емес бүкіл дүние әдебиеті мен мәдениетінде өзіндік орындарын ойып алған Мұхтар Әуезов, Шоқан Уәлиханов сынды, жалпы адамзат баласына ортақ даңғайыр тұлғалардың назарларын аударып, қаламының ұшына іліну кең байтақ қазақ жерінің кез – келген аймағының қасиетінің белгісі [10].

Райымбек ауданының ерте кезеңдердегі тарихын көрсететін бұл ескерткіштердің барлығы музей экспозициясына қойылған. Тарихи жәдігерлер хронологиялық реттілікпен музейдің әр залына орналастырылған. Музейдің қосымша этнографиялық бөлімінде нәрестені бөлеуге арналған бесік, сандық, жетіген аспабы, әжелер кимешегі, әйел адамдардың күмістен жасалған әшекей бұйымдары мен ерлердің күміс белбеуі сынды құнды экспонаттар да өлке тарихына арналған залда орналастырылған.

«Асқар биік таулардай сәулеті мен дәулеті, Райымбек батырдың ырысы қонған әулеті» деп Мұқағали жырлағандай, рухы биік елдің – тұғыры да биік. Батырларына – намыс, ақындарына – жыр,

зиялы ұлдарына – терең ой, сан қырлы талант берген Райымбек ауданының ер тұлғалары азамттары туралы қалай айтсақ та жарасады. Осындай қасиетті өлкенің киелі топырағы халқымызға аузымен құс тістеген шешен, абыз, билерді аз берген жоқ. Музей экспозициясында ауданнан шыққан ұлы тұлғалар туралы деректер, жеке бұйымдары мен олардың ауданның өркендеуі үшін қосқан үлестері көрсетілген [8].

Музейдің бірден-бір экспозициялық ерекшелігі ретінде музейдің кіре беріс залының ортасында арнайы дайындалған музейдің негізгі бойтұмары «Мәңгілік өмір бәйтерегі» атты композицияны атауға болады (қосымша 1). Композицияның биік тұғырында самұрық құсының бейнесі берілген. Алтын самұрық құсы азат елдің асқақтатқан арманы мен биік абыройын айғақтайды. Сәл төменірек мәңгілік өмірдің бастауы және кепілі саналатын - «өмір ағашы». Ол шекті мен шексіздің, фәни мен бақидың, аспан мен жердің құдыретті де киелі дәнекері. Қазақ жеріндегі бірыңғай көгілдір түс бұлтсыз ашық аспанды, сондай-ақ халқымыздың бірлік пен ынтымаққа адалдығын аңғартады. Халық шеберлерінің айтуы бойынша күннің символы саналатын дөңгелек шеңбер, дүниенің төрт торабы – бүкіл жер әлемін білдіреді, соның ішінде шеттері қазақи ою-өрнектермен көмкерілген кішірек шеңбер, ол қазақ жерін көрсетіп тұр, ондағы бірыңғай көгілдір түс бұлтсыз ашық аспанды, сондай-ақ халқымыздың бірлік пен ынтымаққа адалдығын аңғартады. Мұндағы таудағы барыс жоғарғы дүние мен адамдар әлемін байланыстырушы - «әлемдік тау» деген мағына береді, сонымен бірге ержүректіліктің, тәкаппарлықтың, еркіндіктің белгісі. Осы аталған мүсіндерден төменірек тұсқа көз жүгіртер болсаңыздар қазақтың шежірелі – «мәңгілік» белгісі тұр. Жалпы композицияның басты мағынасы – қазақ елінің бейбітшілігі мен ынтымағын айқын көрсету.

Сонымен бірге, еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңінен дәл бүгінгі күнге дейінгі тарихы, әрине осы кезеңдердегі аудан тарихы да баяндалған. Өлкенің осындай бай тарихы мен табиғатын, мәдениетін баяндайтын экспонаттар музей ғимаратының 4 экспозициялық залында орналасқан. Олар: Өлке табиғаты залы, көне және ортағасырлық тарих залы, этнографиялық бөлім, кеңес дәуірі жылдарындағы өлке тарихы залы, тәуелсіздік залы. Аталмыш әр экспозициялық зал өлкенің түрлі кезеңдеріндегі тарихынан сыр шертеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байпақов К.М. Алматы қаласының археологиялық мәдени мұрасы. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. – Алматы, 2010. – 139 б.
2. Жетісу: Энциклопедия/ Бас ред. Әбдуәли Қайдар. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 701б.
3. Мұражай-тарихтан сыр шертеді. Ердесбаева Айман, аудандық тарихи өлкетану музейінің экскурсия жүргізушісі. // Райымбек. Алматы облыстық қоғамдық газеті. – 2016. – 21 мамыр.
4. Жер жаннаты Жетісу: Фотокнига. – Алмат: ТОО «Тау Кайнар», 2003. – 304 с.: илл.
5. К.М. Байпақов. Алматы мен Жетісудың көне қазыналары. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты: Изд. Дом «CREDO» – Алматы, 2004. – 171б.
6. К.М. Байпақов. Жетісу мен Алматы аумағындағы сақ пен үйсіндердің қоныстары. – Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. – Алматы, 2008. – 172б.
7. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Новые данные по изучению поселений раннего железного века в Жетісу. – Алматы: Kitap, 2000. – 208 с. С. 60-61.
8. Жетісу жайсаңдары. Ғұмырнамалық-танымдық жинақ. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 528б.

«Мәңгілік өмір бәйтерегі» композициясы

ӨНДІРІСТІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ**Ыбышова Салтанат Тургынбековна***педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

Өндірісті мемлекеттік басқару – алға қойылған мақсаттарға жетуді, өндірістік базаны сақтау мен одан әрі жетілдіруді және кәсіпорындар қызметінің оңтайлы режимін қолдауды қамтамасыз етуі қажет. Қоғамның өндірістік қызмет сферасы аса маңызды, өйткені онда материалдық игіліктер мен тұтыну заттары жасалады, халық шаруашылығының өндірістік салаларындағы табыстар мен іркілістер ел азаматтарының тұрмыс деңгейін анықтайды. Өндірістің тиімділігі, еңбек өнімділігінің жоғарғы дәрежесі ұлттық табыстың өсу іргетасын қалайды.

Нарықтық қатынастар жағдайындағы өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, құрылыс, көлік, байланыс сияқты негізгі салалардың кәсіпкерлік сипаты болады, себебі оларды жеке және заңды тұлғалар пайда алу мақсатымен жүзеге асырады. Кәсіпкерлік қызмет тек оны мемлекеттік тіркеуден өткізу және заңнамалық нормаларды сақтау арқылы іске асырылады.

Өндірістік қызметті мемлекеттік реттеудің міндеттері көптеген күрделі факторлармен күрделене түседі. Әлемнің көптеген елдерінде нарықты экономика бірнеше жүздеген жылдардан бері қалыптасуда, ал біздің еліміз бұл процесс 1917 ж. Ұлы Қазан төңкерісінен үлкен өзгерістерге ұшырады. Әлемде өндірісті басқарудың әміршіл-әкімшілдік әдістерінен, қысқа мерзім ішінде нарықтық реттеуге көшудің тәжірибесі болған емес.

Капиталистік елдерде өндіріс құрал-жабдықтары мен негізгі капитал көптеген ұрпақтардың еңбектерімен жинақталған, ал біздің елде ХХғ. соңғы онжылдықтарында мемлекеттік меншікті бөлу кезінде түрлі қаржылық – өнеркәсіптік топтардың қолдарына өтті. Мемлекеттік басқару аппаратының осы жағдайлардағы ролін кіршіксіз таза болды деп айтуға болмайды, кейде оның қылмыспен астарласқан кездері байқалды.

Алған пайдаларын кәсіпкерлердің барлығы технологияларды дамытуға, техникалық базаны жақсартуға және негізгі қорларды ұдайы өндіруге жұмсаған жоқ. Көптеген кәсіпорындар жабдықтарының техникалық жағдайы қазіргі талаптарға сай емес, ескірген парктерді ауыстыру баяу іске асырылуда. Халық шаруашылығының көптеген салаларында еңбек өнімділігі төмен, яғни оны алынған өнімдер мөлшерінің жұмсалған ресурстарға қатынасы арқылы анықтайды.

Өтпелі кезеңнің бүкіл қиыншылықтарына қарамастан, Қазақстанда кәсіпкерлік қызмет бастапқы дамуын бастап, өздеріне тән белгілерін қалыптастырды және бұл процеске мемлекеттік реттеу белсенді ықпалын жалғастыруда. Соңғы жылдары өндіріс пен экономика, жалпы алғанда, көтеріңкі қарқынмен дамуда, жаңа жұмыс орнындары ашылуда, бюджетке төленетін төлемдер көбеюде, бірте-бірте халықтың табыстары да ұлғаюда. Мемлекеттің өз қарыздарын, халықаралық қаржы жүйелерінен көмек сурамай, қайтаруға мүмкіншіліктер жасалды. Зейнетақылар, орташа жалақының көлемі және түрлі жәрдемақылар ұлғаюда.

Өндірісті көтеру, товарлар мен қызмет көрсетулердің ассортиментін ұлғайту, шағын және орта бизнесті дамыту, ірі трансұлттық компаниялардың қалыптасуы мемлекеттің қолдауы мен оның өндірісті басқаруы арқылы болатынын сеніммен тұжырымдауға болады.

Ғылымды, өндірісті, көлікті, қорғанысты, отын-энергетика кешенін және агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу мен басқарудың елдің қазіргі даму кезеңіндегі мәні мен ерекшелігі қандай?

Мемлекет кәсіпкерлік қызметтің барлық нысандарына қолдау көрсете отырып, тек оларға қатысты көтермелеу шараларын ғана орындаумен шектелмейді, сондай-ақ өндірістің барлық салаларында қолданылатын әдістердің легитимділігін бақылау жасауды, еңбекшілердің құқықтары мен олардың өмірлік мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді.

Барлық отандық кәсіпорындардың қызметтеріндегі сыртқы ортаның шапшаң өзгеруі жағдайлары және мұндай тенденциялардың мониторингілері, технологиялық және экономикалық шарттары, экономикалық конъюнктуралары, әсіресе халықаралық экономика шеңберінде, мемлекеттік құрылымдардың ықпал етуімен жүзеге асырылады. Кәсіпорындардың басым көпшілігі, олардың ішінде, ірі кәсіпорындар дәл болжамдар жасауға қажетті көлемде ақпараттар алуға мүмкіндіктері жоқ.

Көптеген министрліктер, ғылыми-зерттеу институттары арнайы жобалау бюролары, қаржылық құрылымдар, оған Ұлттық Банк кіреді және құқық қорғау органдары сыртқы ортаның өзгермелі негізгі факторларын үнемі қадағалайды, бақылайды, оларды талдау негізінде қажетті болжамдар мен нұсқауларды жасайды.

Ұзақ мерзімді болжамдар жасау мен стратегиялық жоспарлау болмаған фактілер емес сөзсіз болатын өзгерістер мен оқиғалар негізінде өндірістік басқару шешімдерін қабылдау мүмкіншіліктерін туғызады. Көп вариантты стратегиялық күрделі шешімдерді қабылдауға ҚР-ның Үкіметі қаржылық қолдау көрсететін және оның бақылауымен іс әрекет ететін мемлекеттік құрылымдардың ғана шамасы жетеді.

Мемлекеттік басқарудың алдында тұрған өндірісті диверсификациялау жағдайындағы салааралық кешендерді басқару проблемасы да күрделі іс. Көпшілік жағдайларда басқарудың салалық қағидасына балама іздеу қажеттігі пайда болады, яғни тек бір өндірістік бағытпен бағдар ұстау нарықтың талаптарына әрдайым жауап бере алмайды. Диверсификация ресурстарға икемді маневр жасауды, нарықтық ситуациялардың өзгерістеріне жедел әрекет етуді, батыл инновациялық саясатты талап етеді.

Өзінің қол жеткен жетістіктерімен еліктіретін және жағымсыз жақтарымен сақтануды талап ететін, халықаралық бизнестің жаһандану процесін мемлекет әрдайым өз бақылауында ұстайды. Мұндай әлемдік өнеркәсіп элиталарына қарсы тұру, бәсекелі ортадағы отандық кәсіпорындардың жұмыстарының мемлекеттік стратегияларын жасау жолымен жүзеге асырылады. Мемлекеттік құрылымдар – инновациялық менеджментті, ғылымды көп талап етуші технологияларды жан-жақты қолдайды, отандық ғылыми мектептер мен іргелі ғылымдарды дамытады, өнеркәсіптік өндірісте нәтижелерін пайдалану нақты жемістерін береді.

Мемлекеттің қолдау саясаты бірінші кезекте шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындарына қолданылады. Шағын кәсіпорындарға қаржылық қолдау көрсету үшін арнайы қор құрылды, оның қызметін үкімет бақылайды, салық салу, есеп пен есептеменің қарапайым жүйесі енгізілген.

Шағын кәсіпорындары құру кезінде мемлекет бос өндірістік алаңдарды алу немесе жалдау құқығын оларға заңды жолмен бекітеді, тоқтап қалған станоктар мен жабдықтарды жеңілдікпен пайдалану құқығын да бекітеді.

Мұндай кәсіпорындар экономиканың құрылымын қайта құру саясатын күшейтеді, белгілі бір жағдайларда жұмыс орындарын ашу проблемасын шешуге және тұтынушылар сұранысының жедел өзгеруіне ықпал жасайды.

Мемлекеттің монополияға қарсы саясат жүйесі – өндірістік қызметті басқарудың екінші нысаны болып табылады, ол тауар нарығында жекелеген тауар өндірушінің үстемдік етуіне жол бермейді және басқа кәсіпорындардың үстемдік етуіне тосқауыл қояды (бұл қызметтерді монополияға қарсы агенттік атқарады). Мемлекеттің монополияға қарсы саясаты шағын кәсіпорындардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау және монополияланған ірі фирмаларды ұсақтандыру арқылы, егер де бұған технологиялық жағдайлардың мүмкіншіліктері жасалса, іске асырылады.

Әлемдік тәжірибе технологиялық процестің, өндіргіш күштерді дамыту мен экономика тиімділігінің негізін әрқашан ғылым, соның ішінде оның іргелі, теориялық бағыттары құрайтынын көрсетті. Коммерциялық құрылымдар инновациялық тәуекелдіктерді өзіне ықыласпен қабылдамайды, олар ғылыми жолдамалардың барлығы бірдей жылдам және кепілденген пайданы әкелмейді деген негізгі бар тұжырымды жетекшілікке алады. Ғылыми-техникалық дамуды, ғылыми және тәжірибелік аспектілердің жетістіктерін, отандық ғылыми мектептерді қалыптастыру мен қолдауды қамтамасыз ету мемлекеттік ғылыми-техникалық саясаттың негізін құрайды.

Мұндай мемлекеттік доктринаның құқықтық және стратегиялық негізі, «Ғылым мен Мемлекеттік ғылыми-техникалық саясат туралы» заң және бірқатар нысаналы мақсатты бағдарламалар болып табылады.

Ғылыми-техникалық қызметті мемлекеттік реттеуді ҚР-сы Білім және ғылым министрлігі жүзеге асырады, салалық ғылыми-техникалық саясатты атқарушы билік органдары салалық министрліктер және ведомстволармен бірлесе отырып, қамтамасыз етеді. Қаржылық және материалдық ресурстардың шектеулі болуы – ғылыми қызметтің басымды бағыттарын айқындауды ерекше көкейтесті мәселеге айналдырады, оны анықтау тәжірибелік құндылықтарына, бәсекелестік қабілетіне, технологияларының жаңалығына және қолданылатын әдістерінің теңдесі жоқ болуымен іске асырылады.

Басымдылық бағыттарындағы ғылыми-техникалық талдамаларды кешенді орындаудың көп жылдық тәжірибесі бар, негізгі әдісі ретінде республикалық нысаналы мақсатты бағдарламаларды айтуға болады.

Әлемдік тәжірибе ғылыми-техникалық талдамалардың ұйымдастырылуы мен оның орындалуына бақылау жасауға, басымды бағыттарын анықтауға мемлекеттің белсенді қатысуы қажет екенін дәлелдейді.

Мемлекет өз ретімен экспорт-импорттық операцияларды жүзеге асыратын кәсіпорындарға бұрынғы әкімшілік, тыйым салу шараларынан, жаңа экономикалық сипаттағы ынталандыру шараларына қолдануға көшті.

Қорыта айтсақ, материалдық өндіріс сфераларын басқару мен реттеуді қамтамасыз ететін республикалық биліктің органдары мынадай мемлекеттік функцияларды орындауға міндетті:

- Кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған шараларды (нарықтық инфрақұрылымды дамыту, құқықтық-нормативтік базаны жасау, шетелдік инвесторларға кепілдіктер беру) жүзеге асыру;
- Мемлекеттік тапсырыстарды орналастыру, оларды қаржыландыру, квоталау, бюджеттік және бюджеттен тыс қорларды құру;
- Қауіпсіздік шараларын сақтауды бақылауды, экономикалық және әкімшілік санкцияларды қолдануды, монополияға қарсы саясатты, мемлекеттік инспекциялауды жүзеге асыру;
- Мемлекеттік меншіктің объектілерін басқару, акционерлік қоғамдарды басқаруға қатысу;
- Басқаруға ұзақ мерзімді болжамдар жасау мен ақпараттық қамтамасыз ету;
- Мемлекеттік ғылыми-техникалық саясатты жасау және оның орындалуын бақылау;
- Сыртқы экономикалық байланыстарды жүзеге асыру, аймақтық нарықтардың әрекетін өзара үйлестіру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердалиев К.Б., Өмірзақов С.Ы., Есенгазиев Б.К., Ергалиев Қ.Р. Басқару негіздері: -Алматы, Экономика, 2013
2. Уваров В.И. Теория государственного управления. Алматы, КазГЮА, 2001.
3. Гуревичев М.М. Государственное регулирование экономической деятельности. – М.:Юрист, 2007.
4. Основы государства и права РК. Учебное пособие. /Под.ред.проф. Г.С.Сапарғалиева. - Алматы.Жеты Жарғы/ 2017
5. Дауранов И.И. Организация государственного управления. Алматы, 2006.

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ДАМУЫ: ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сарсенбаева Жанар Ганиевна

саясаттану ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.

Қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Бүгінгі күні демократия, демократиялық билік және оның принциптері туралы ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру өзінің өзектілігімен ерекшеленеді. Өйткені демократиялық билік – халықтың еркі мен көзқарастарымен санасатын, халықтың мемлекеттік билікке әсер ете алуына жағдай жасайтын билік түрі болып табылады. Сол демократиялық билікке қол жеткізудің жолдарының бірі азаматтық қоғамды қалыптастыру болып табылады.

Азаматтық қоғам және демократиялық принциптер бір-бірімен сабақтасып жатқан ұғымдардың бірі деп айтуға толық негіз бар. Ғылыми-зерттеу жұмыстарында азаматтық қоғамды демократиялық биліктің негізгі тіректерінің бірі ретінде қарастырады. Азаматтық қоғам дұрыс қалыптасқан жағдайда билік пен халық арасындағы қарым-қатынастар реттеліп, қоғам мүшелерінің белсенділігі артады. Азаматтық қоғам азаматтардың қоғам игілігіне бағытталған қызметтерін бір идеяға жұмылдырады. Азаматтық қоғам азаматтардың мемлекеттік билікке әсер етуімен қатар, мемлекет ішінде болып жатқан үдерістерге белсенді атсалысуын қамтамасыз етеді. Осының өзі азаматтық қоғамның демократияны дамытуға белсенді қатысатындығын көрсетеді. Азаматтық қоғам тек қана демократиялық биліктің тірегі ғана емес. Сонымен қатар қоғам мүшелерінің мүддесін қорғауды, құндылықтар мен игіліктердің қол жетімді болуын қамтамасыз етуге тырысады. Азаматтық қоғамның басты ерекшеліктерінің бірі – оның дербестігінде деп айта аламыз. Өйткені ол белгілі бір дәрежеде мемлекеттік билік органдарының талаптары бойынша қалыптасып, өмір сүргенімен, өзінің қызметін түрлі қоғамдық бірлестіктер арқылы дербес атқарады. Қоғамдық бірлестіктердің мәні мен қызметтерінің сипаты бойынша әртүрлі. Олар тек мәдени немесе ұлттық сипаттағы жұмыстарды атқармайды. Олар саясат, дін, экономика, отбасы сияқты мемлекет үшін маңызды деп саналатын салалар бойынша жұмыстар атқарады. Демек осы салалар бойынша дербес қызмет атқаруы қоғам мүшелерін де белсенді болуына алып келеді (Кин, 2001:77).

Азаматтық қоғам нақты бір мемлекеттің басқару жүйесінің ерекшеліктеріне сай қалыптасады. Біз жоғарыда атап өткен дербес жұмыс жасайтын азаматтық қоғам тек қана демократиялық билік жағдайында жүзеге асады. Өйткені демократиялық билік азаматтардың еркін пікір айтып, саяси белсенді болуына жағдай жасайды. Ал керісінше демократиялық принциптер орнықтаған мемлекетте азаматтық қоғам, қоғамдық бірлестіктер, саяси партия сынды оның түрлері нақты бір идеология шеңберінде ғана жұмыс жасауға мәжбүр болады. Мұндай жағдайда дербестік ұғымы мүлдем болмайды деп айта аламыз.

Сол себепті де азаматтық қоғамның дербестігі тікелей мемлекеттік биліктің демократиялық принциптермен терең ұштасуымен тығыз байланысты.

Дербес әрекет етуге қауқарлы азаматтық қоғамның қалыптасуының тағы бір ерекшеліктеріні бірі – елдің құқықтық мемлекет болуында. Құқықтық мемлекет деп әрбір азаматтарының құқықтары, қызығушылықтары терең ескерілетін мемлекеттің түрі. Құқықтық мемлекет – демократиялық биліктің бір көрсеткіші. Демек құқықтық мемлекет азаматтық қоғамның саяси негіздерінің қатарына жатады. Құқықтық мемлекет жағдайында азаматтық қоғам дұрыс қалыптасып, азаматтардың бостандықтары, құқықтары мемлекет тарапынан қорғалады және азаматтық қоғам тарапынан терең бақылауда болады (Аузан, 2006:89).

Әрине азаматтық қоғам дұрыс қалыптасқан жағдайда азаматтар өз құқықтарын, бостандықтары мен қызығушылықтарын қорғап қана қоймайды. Бұл ретте азаматтардың мемлекет алдында да өз міндеттері пайда болады. Өйткені азаматтар қоғамда бар түрлі кәсіподақтар, бірлестіктер мен саяси партияларға мүше бола отырып, мемлекет белгілеген міндеттерді де орындауы тиіс. Демек қос тараптың да өзіндік міндеттері мен мақсаттары айқындала түседі.

Демократиялық билік түсініктерінде азаматтар мемлекеттік билікке тікелей сайлау арқылы әсер етіп отырады. Ал азаматтық қоғам дұрыс қалыптасқан жағдайда азаматтарды саяси науқандарға белсенді атсалысып, өздерінің азаматтық құқықтарын толыққанды орындауға құштар болуына жағдай жасайды. Осылайша мемлекеттік басқару сапасы артады. Өйткені азаматтар өздерінің мемлекет бекіткен таңдау, сайлау еркі арқылы сапалы жұмыстардың орындалуын қамтамасыз етеді. Мұндай әсер ету тетіктері тек демократиялық принциптерге ғана тән болып келеді (Хаббермас, 1997:69).

Демократиялық билік орнаған жағдайда мемлекет өзін құқықтық, зайырлы, әлеуметтік мемлекет деп жариялайды. Ол қалыптасқан жайт. Мұндай тәжірибені біз Қазақстан республикасы мен дамыған Еуропа елдерінің тарихынан байқаймыз. Бұл өзекті мәселе. Құқықтық, зайырлы, әлеуметтік мемлекет деп танылу өз кезегінде ел ішіндегі бірнеше саяси партиялар, кәсіподақтар, қоғамдық бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдарының белсенді жұмыс жасауына жағдай туғызады. Осылайша мемлекет ішіндегі саяси үдерістер күшейіп, азаматтардың саяси науқандардан хабардар болып, оларға белсенді атсалысуына жағдайлар жасалады. Мұндай демократиялық принциптерге негізделген саяси институттар қоғамдық ұйымдардың еркін өмір сүруіне қызығушылық танытуы тиіс. Сонда ғана азаматтық қоғам қалыптасып, мемлекет өзінің міндеттерін толыққанды дұрыс атқарған болып шығады.

Ендігі кезекте біз үшін азаматтық қоғамның құрылымдарын анықтаудың маңыздылығы артып отыр. Бір атап өтетін жайттардың бірі азаматтық қоғамның қалыптасуы авторитарлы және демократиялық билік жағдайында да жүзеге асады. Мысалы:

– Авторитарлық билік жағдайында: мемлекеттік билік қоғамдық қарым-қатынастар мен азаматтық қоғамның қалыптасуын өз қолына алады да, тек өзінің ықпалын ғана күшейтуге тырысады. Азаматтар, қоғамдық бірлестіктермен арадағы өзара қатынастар жоққа шығарылады немесе шектеледі. Азаматтық қоғам мүшелерінің әрекетінде еркіндік болмайды. Ол мемлекет тарапынан қатаң бақыланады. Демек азаматтық қоғам құрылымдары, институттары мемлекет бекіткен саяси режимге тікелей бағынады;

– Демократиялық билік жағдайында: азаматтық қоғамның құрылымдары, институттарының саны өзінің көптігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар мемлекет пен азаматтық қоғам мүшелері, құрылымдары мен институттары арасындағы байланыстар өзара еркіндікке, белсенділікке негізделетін болатындығын байқаймыз (Гайнутдинова, 2009:137).

Осы ретте біз азаматтық қоғамның құрылымдарын төмендегідей жіктей алдық. Атап өтетін болсақ:

– Әлеуметтік институт бойынша: отбасы институты. Отбасы бір ғана емес, бірнеше адамдардың топтасуын білдіреді. Отбасы мемлекеттің, азаматтық қоғамның басты тірегі болып табылады;

– Экономикалық институт бойынша: муниципалды, акционерлік, кооперативтік кәсіпорындар, шаруашылық бірлестіктер, жеке кәсіпорындар жатады;

– Саяси институт бойынша: саяси партиялар, қоғамдық-саяси қозғалыстар, бірлестіктер.

– Рухани-мәдени институттар бойынша: азаматтардың ғылыми, мәдениет және руханият мәселелері бойынша бірлестіктерге бірігіп, өздерінің қызығушылық бағыттары бойынша мемлекетпен диалогтық байланысқа түсуі. Бұл ретте конфессионалдық ұйымдар да аталған институттың қатарында болады;

– Ақпараттық институттар: бұл бағытқа бұқаралық ақпарат құралдарын жатқызуға болады. қазіргі таңда ақпараттық кеңістіктің ұлғаю, адамдардың ақпараттарға деген сұранысының артуы өз кезегінде аталған институт жұмысына деген талапты күшейтуде. Азаматтық қоғамның қалыптасуында бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы жоғары (Шахов, 2005:92).

Бұл келтірген бірлестіктер, қоғамдық қозғалыстар демократиялық биліктің, принциптердің қалыптасуына, азаматтық қоғамның орнығуына түрткі болып, оның белгісі мен көрсеткішіне айналатын жайттар болып табылады.

Азаматтық қоғамның жалпы өзіндік қызметтері бар. Оларды біз төмендегідей жіктедік:

– Азаматтарды белгілі бір саяси ахуалға, қоршаған мәдени ортаға әлеуметтендіру және сол қалыптасқан жайтқа сай тәрбиелеу қызметі. Мысалы мемлекеттің азаматтардың тәртібін бір қалыпқа келтіруге әсер ете алатын қызметі бар. Егер де адам мемлекетте жалпы қабылданған нормалар мен ережелерді сақтамаса, мемлекет адамдарды сол ережелерді сақтауға мәжбүрлейтін құралдары бар. Азаматтық қоғамның басты қызметтерінің бірі сол адамдардың мемлекеттік ішкі талаптары мен ережелермен ерекше үйлесімділікте болуға шақыру;

– Азаматтар мен олардың құрған бірлестіктерінің жұмысының дербес болуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар адамдардың мүдделері қорғап, олардың қажеттіліктерін өтелу ісіне мән береді. бұл дегеніміз азаматтық қоғам қалыптасқан жағдайда мемлекет пен оның билік органдары азаматтық қоғамның барлық құрылымдарының өміріне заңсыз араласпайды. Осылайша азаматтық қоғам жеке адамның құқықтары, қызығушылықтары мен бостандықтарын қорғау ісін жүзеге асырады. Осылай адам мен мемлекет арасындағы қаынастар шекараларын анықтайды;

– Мемлекет пен азаматтар арасындағы қатынастардың ерекше үйлесімділікте болуына мән береді. Сонымен қатар мемлекеттік билік органдарының қалыптасуы, қоғам мүшелері алдындағы міндеттерінің дұрыс орындалуын қамтамасыз етеді. Жалпы алғанда мемлекет бекіткен саяси жүйенің демократиялық бағытта дамуына ықпал етеді;

– Азаматтық қоғам мемлекет пен азаматтар арасындағы қатынастарды буфер қызметі ретінде реттейді. Сонымен қатар биліктің дұрыс мұралануын қамтамасыз етеді. Бұл дегеніміз билікті басып алуға жол бермеу дегенді білдіреді (Дворецкая, 2009:88).

Азаматтық қоғам қалыптасқан жағдайда демократиялық бірнеше маңызды принциптер іске асырылатын болады. Осылайша саяси үдерістерге қатысушылардың мүдделері қорғалып, азаматтық қоғамның, жалпы демократияның дамуы орын алады. Мысалы азаматтық қоғам қалыптасқан жағдайда жеке адамдардың күнделікті мүдделері үнемі қоғам назарында болады. Түптеп келгенде бұл дегеніміз мемлекетәлеуметтік топтар мен таптардың, ұлттар мен қоғам мүшелерінің қоғамдық мүдделерін қорғауы тиіс болады. Азаматтық қоғамның осындай маңызды қызметтерін жүзеге асыру үшін оның өзіндік құралдары болады. Олардың қатарында біз сенім мен құқықтық, сонымен қатар моральдық нормаларды атап өте аламыз. Оған қоса салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар да азаматтық қоғамның өз қызметін жүзеге асырудағы құралдары болып табылады. Өз кезегінде мемлекеттік биліктің де өз қызметін жүзеге асыратын құралдары бар. Олардың қатарында біз заң, билік, мәжбүрлеу, құқық және тағы да басқа маңызды құралдарды атап өте аламыз.

Адамдар арасындағы байланыстар мен қатынастар: азаматтық қоғамда – ынтымақтастық пен бәсекелестік қатынастарына негізделген көлденең байланыстардың басым болуы да кездесіп жатады. Мемлекетте үстемдік пен бағыну қатынастарына негізделген байланыстардың басым болуы да қалыпты жағдай. Осы ретте азаматтық қоғам мемлекет пен азаматтар арасындағы байланыстардың дұрыс қалыптасуына, өзара қызығушылықтары мен мүдделерінің қорғала отырып, жүзеге асуына ерекше мән беруіне алып келіп, тиімді жағдай қалыптастырады.

Осы келтірген жайттарды басшылыққа ала отырып, біз азаматтық қоғам дегенді мемлекеттік билік тарапынан тікелей араласудан және ерікті түрде реттеуға бағытталған тиісті заңдармен қорғалған еркін азаматтар мен ерікті қалыптасқан қауымдастықтар мен ұйымдардың өзара бірлесіп, мемлекеттің ішкі саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірін белсенді ету әрекеті, саласы деп айта аламыз. Сонымен қатар азаматтық қоғам дегенді саяси емес қатынастардың жиынтығы деп те бағалауға болады. Демек азаматтық қоғам дегеніміз мемлекеттік билік құрылымдары шеңберінен тыс қоғамдық қатынастарды қамтиды (Нугманова, 2003:71).

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алып, өз демократиялық бағытта дамытын саяси институт ретінде орнықтыру белсенді түрде азаматтық қоғамның қалыптасуына түрткі болды. Сонымен қатар еліміздің халықаралық саяси аренадаөзін болашағы баянды ел ретінде танытуы, үнемі тұрақты дамуға ұмтылуы, сенім білдіруге болатындай ел ретінде таныту әрекеттері де азаматтық қоғамның қалыптасуына жағдай жасағаны белгілі. Өйткені дамыған батыс елдері халықаралық саяси кеңістікте жеке дербес елдің саяси құрылымына, елдегі демократиялық принциптердің орнығуына, азаматтық қоғамның қалыптасуына да ерекше мән беретіні түсінікті. Еліміздің егеменді және тәуелсіз мемлекетке айналуының маңызы зор.Біз ішкі саяси құрылымдарды жаңа жүйеге бейімдеп, елімізді демократиялық бағытта дамыттық. Қазіргі таңда бұл талпыныс өз нәтижесін толығымен берді де, азаматтық қоғам құру әрекеттері, демократиялық принциптерді орнықтыру іске асырылды деп айтуға негіз бар. Әрине олҚазақстан Республикасының демократиялық бағытта ел болып орнығуының белгісі. Әлемнің өркениетті елдерінің арасында біздің еліміздің саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы ұлы жетістіктері ішкі тұрақтылық пен бейбітшіліктің басты нәтижесі болып табылатындағын түсінуіміз керек. Сондықтан негізгі міндет Қазақстан Республикасының ішкі өміріндегі негізгі құбылыстарды ғылыми негіздеу маңызды мәселе болып табылады. Сол себепті де Қазақстандаазаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуының басталуы негізгі мәселе болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аузан А. Три публичные лекции о гражданском обществе. – Москва, 2006. – 192 с.
2. Гайнутдинова Л.А. Базовые характеристики гражданского общества. – Санкт-Петербург, 2009. – 167 с.
3. Дворецкая С.Р. Коэптимальные трансформации основ гражданского общества. – Диссертация на соискание ученой степени философских наук. – Архангельск, 2009. – 287 с.
4. Кин Д. Демократия и гражданское общество. – Москва, 2001. – 400 с.
5. Нугманова К.Ж. Политические измерения гражданского общества. – Алматы, 2003. – 189 с.
6. Хаббермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии // Антология мировой политической мысли. – М.: 1997. – 316 с.
7. Шахов М.О. Конституционно-правовые основы государственно-конфессиональных отношений в РФ. – М.: 2005. – 237 с.

АКАДЕМИК К.НҰРПЕЙІСОВТЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ РӨЛІ ЖӘНЕ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Л.А.Жанайева^а, Г.О. Чаргынова^б

^аТарих кафедрасы, БББ 6В01601-тарих III курс студенті

^бPhD доктор, қауымдастырылған профессор м.а.

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және өнер институты

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Алаш қозғалысы – отандық тарих ғылымында кеңінен зерттелген маңызды тақырыптардың бірі. Қозғалыстың қалыптасуы, даму барысы, бағдарламалық мақсаттары, елдің өзекті мәселелерін көтеруі және сол мақсаттарға жету жолындағы күресі жөнінде отандық және шетелдік тарихшылар көптеген еңбектер жариялады. Қазіргі ұрпақтың міндеті – осы зерттеулерді талдап, тарихнамалық тұрғыдан әділ баға беру.

Алаш тарихының көп жылдар бойы зерттелуге тыйым салынғаны белгілі. Кеңес үкіметі кезінде Алаштың идеялары мен мақсаттарын зерттеу, оның тарихи орны мен халыққа қызметін көрсету үлкен саяси қауіп деп есептелді, себебі бұл «ұлтшылдық идеологияны» жандандыруға әкелуі мүмкін деп қорықты. Ф.Голощекин Қазақөлкелік партия комитетінің басшылығына келген кезден бастап, ұлт үшін жемісті еңбек етіп жүрген барлық қазақ зиялыларының соңынан түсіп, саяси қудалауға кіріскен еді. Ол 1920-шы жылдардың өзінде жекелеген қызметкерлеріне алашордашылардың «контрреволюциялық және ұлтшылдық мәнін» әшкерелейтін арнайы еңбектер жазуға тапсырмалар берді. Сол тапсырмамен 1921 жылы республикалық мемлекеттік баспасының директоры А.К. Бочагов «Алашорда» атты кітап жариялап, онда Алаш зиялыларын теріс жағынан сипаттап, бастан-аяқ қаралап шығады [1]. Ол 1971 жылы жарияланған естелік кітабында былай деп жазады: «1926-1927 жылдары партияның сара жолы үшін жүргізілген күрес логикасына сәйкес мен Алашорда туралы кітапша дайындауға кірістім, мен алдыма Алашорданың контрреволюциялық мәні жөнінде айтып беруді, деректер негізінде оның совет өкіметіне қарсы күресін көрсетуді, осы партияның бағдарламалық қағидаларын талдауды мақсат етіп қойдым» [2]. Осыдан, біз Кеңес өкіметі кезеңінде Алаш қозғалысының идеологиясына қарсы күрес жүргізіліп, оның тарихи мұрасы қасақана бұрмаланғанын, сондай-ақ, Алаш қайраткерлері мен олардың қызметі туралы шынайы ғылыми зерттеулер жүргізілмегенін көреміз.

Иә, Кеңес дәуірінде жарық көрген кітаптар мен ғылыми зерттеулерде Алаш зиялыларының есімдері қараланып, олар қазақ қоғамына қауіпті күш ретінде есептелді. Олардың еңбектері мен тарихы бұрмаланып, қоғамға теріс пікір қалыптастырылды. Себебі, билік басына келген саяси күштердің жоспарларына пікірлері қарама-қайшы болған алашордалықтар халық санасынан мүлдем жойылуы тиіс еді.

Алайда, Кеңес одағының құлауымен және тәуелсіздік алғаннан кейін Алаш қозғалысының тарихы қайтадан зерттеле бастады. Бұл мәселені алғашқы болып зерттеуді К. Нұрпейісов, М. Қойгелдиев, Д. Аманжолова, Т. Омарбеков, Т.Кәкішев, С. Аққұлыұлы, А. Сармурзин, М. Құл-Мұхаммед, Т. Жұртбай және т.б. тарихшы-ғалымдар қолға алды. Бүгінгі күнде Алаш қозғалысын зерттеу – тек тарихи зерттеу ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананы қалыптастыру мен елдің тәуелсіздігін нығайту бағытындағы маңызды қадам саналады. Осы орайда, ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, ғылымға еңбегі сіңген қайраткер, тарихшы, ғалым К.Нұрпейісовтің зерттеулері Алаш қозғалысын терең әрі жүйелі түрде қайта бағалауға үлкен үлес қосты.

Академик К.Нұрпейісов XX ғасырдың басындағы қазақ тарихының күрделі кезеңдерін қайта қарап, тарихи шындықты ашып көрсетті. Ол тоталитарлық жүйеге қарсы күрескен тарихи тұлғалардың шынайы бейнесін қалпына келтіріп, Кеңестік дәуірдегі қуғын-сүргін саясатын мұрағаттық деректермен дәлелдеді. XX ғасырдың басында қазақ халқының егемендігі мен тәуелсіздігі үшін күрескен көптеген Алаш қозғалысының қайраткерлері «халық жауы» деген айыппен жазаланған, олардың көпшілігі қыршынынан қиылып, ауыр зардап шекті. Бұл туралы К.Нұрпейісов былай деп жазады: «ғасыр бойында Қазақстанда орын алған әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени өзгерістердің нәтижесінде қазақ халқын отарлық езгіден құтқаруды, оның мемлекеттігін қалпына келтіруді және қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына қосуды өздерінің алдына міндет етіп қойған Алаш қозғалысы пайда болды. Ал, осы қозғалыстың Ә.Бөкейханов басқарған көш бастаушылары 1920-30 жылдары түгелге дерлік – «ұлтшылдар», «халық жаулары» деген айдармен Кеңес өкіметі тарапынан қатаң жазаланды» [3].

Академик К.Нұрпейісов аталмыш мәселені жаңа тарихи контексте, шынайы объективті тұрғыда талдап, Алаш қозғалысының ұлт-азаттық мәнін ашатын құнды монографиясын жариялады [4]. Сонымен бірге, Кеңес ағамыздың Алаш тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі болғанын еске салайық.

Оның 1995 жылы жарық көрген «Алаш һәм Алашорда» еңбегі қазақ тарихындағы маңызды кезеңдерді зерттеген еңбек болып табылады. Бұл кітап Алаш қозғалысының бастауы, оның тарихи контексті, құрылымы мен мақсаттары, сондай-ақ Алашорда үкіметінің қызметі мен қазақ мемлекеттілігіне қосқан үлесін жан-жақты талдайды. К.Нұрпейісов бұл еңбегінде Алаш қозғалысының барлық негізгі бағыттарын, оның ішіндегі саяси, мәдени, әлеуметтік үдерістерді және Алаш қайраткерлерінің тарихи рөлін терең сараптайды. Автордың өзі кітаптың алғысөзінде: «қолыңыздағы кітапта негізінен Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің тарихына қатысты нақтылы оқиғалар зерттелген. Мұнда ең алдымен осы тақырыптың бір-бірімен тығыз байланысты үш қыры қарастырылған. Олар: біріншіден, саяси партия ретіндегі Алаштың тарих сахнасына шығуы және оның бағдарламалық мақсат-міндеттері; екіншіден, мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы; үшіншіден, осы автономияны басқару үшін құрылған үкіметтің - Алашорданың іс-әрекеттері, оның таратылуы», - деп жазады [4, 3-б.]. Автордың бұл сөздерінен оның мақсаттарының ғылыми тұрғыдан негізделгенін, тарихтың әр кезеңін жеке зерттеп, олардың өзара байланысын көрсету арқылы Алаш қозғалысының толық бейнесін ұсынуды мақсат еткенін көреміз. Осылайша, К.Нұрпейісовтің зерттеуі тек Алаш қозғалысының тарихи фактілерін қайта жаңғыртып қана қоймай, оның саяси, әлеуметтік және мәдени маңыздылығын да терең талдайды. Оның зерттеулерінің өзектілігі мен маңыздылығы терең ғылыми және тарихи мәнге ие:

1. *Тарихи әділеттілікті қалпына келтіру.* Кеңес үкіметі кезінде Алаш қозғалысына қатысты көп ақпарат бұрмаланды, Алаш қайраткерлері теріс көзқарас тұрғысынан көрсетілді. Бұл туралы ол өз зерттеулерінің нәтижесінде былай жазады: «ВКП(б) Қазақ Өлкелік партия комитетінің бюросы 1935 жылғы сәуірдің 15-індегі қаулысында Алаш пен Алашорда тақырыбына қатысты қалам тарту ісін тоқтатып, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге ресми түрде тыйым салды. Сол 30-жылдардың ортасынан 80-жылдардың соңына дейін отандық тарихнамада Алаш қозғалысына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ» [4, 14-б.]. К.Нұрпейісовтің еңбегі бұл қателіктерді түзетіп, Алаш қозғалысының тарихи маңыздылығын қайта қалпына келтіруге бағытталған. Ол өз зерттеуінде Алаш қозғалысының саяси күресінің әділеттілігін, оның идеологиялық және ұлттық мәнін толыққанды ғылыми тұрғыда дәлелдеді.

2. *Ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлі.* К.Нұрпейісов өз еңбегінде: «қазіргі оқырман, әсіресе 20-30 жылдардан кейін дүниеге келген ұрпақ, Алаш туралы білмейді, ал біле қойған жағдайда, онысы шындыққа жанаспайды», - деп жазады [4, 5-б.]. Бұл сөздер арқылы К.Нұрпейісов Кеңес үкіметі кезінде Алаш тарихының қасақана бұрмаланғанын ашып көрсетеді. Сонымен қатар, автор қазіргі оқырмандардың тарихи шындықтан хабарсыз екенін және олар Алаш қозғалысы туралы қате түсініктермен қалыптасқанын дәлелдейді. Осы себептен, ғалымның зерттеулері қазіргі Қазақстан үшін өте өзекті, себебі ол ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға үлкен үлес қосады. Алаш қозғалысының рухани мұрасын зерттеп, бүгінгі ұрпаққа ұлттық тарихты қайта ашуға көмектеседі.

3. *Тарихи және ғылыми құндылығы.* К.Нұрпейісовтің зерттеуі ғылыми зерттеулердің жаңа бағыттарын ашты. Ол нақты тарихи деректер мен құжаттарға сүйене отырып, Алаш қозғалысының барлық кезеңдерін терең зерттеді. Ол өз еңбегінде ғылыми айналымға енгізілген бұрыннан мәлім құжаттарға (ең алдымен 20-шы, 30-шы жылдарда орыс тілінде жарияланған) сыни талдау жасаған; 1913-1917 жылдары Алаш партиясының органы болған «Қазақ» газетіндегі деректер, сол сияқты «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Жас азамат», «Ұлы Түркістан» газеттері мен «Абай» журналындағы тақырыпқа байланысты мағлұматтарды салыстыра отырып зерттеген; Алаш қозғалысының жетекші қайраткерлері Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, М.Шоқайұлының, М.Тынышбаевтың, Х.Досмұхамедовтың, Ә.Ермековтың т.б. шығармалары, олардың өмірі мен қызметіне байланысты құжаттар, ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архивінен алынған деректерді де пайдаланған [4, 3-б.].

Алаш қозғалысын зерттеу барысында К.Нұрпейісов оның тарихи алғышарттарына ерекше мән берді. Ол XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамында орын алған өзгерістерді, атап айтқанда, патша үкіметінің отарлық саясаты мен оның қазақ халқының әлеуметтік-саяси өміріне ықпалын терең зерттеді. Патшалық Ресейдің жүргізген реформалары, қазақ жерін отарлау процесінің қарқынды жүруі және жергілікті халықтың саяси белсенділігінің артуы Алаш қозғалысының қалыптасуына негіз болды [4, 70-89 бб.].

Алаш қозғалысының Кеңес үкіметімен арақатынасы да ғалымның зерттеу нысанына айналды. Ол 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Алаш қайраткерлерінің большевиктермен өзара қарым-қатынасы қалай өзгергенін, олардың автономия алу жолындағы әрекеттерін сараптады. Ғалымның зерттеулеріне сүйенсек, Алаш қозғалысының жетекшілері кеңестік билікпен келіссөздер жүргізуге тырысқанымен, олардың ұстанымдары түбегейлі қайшылықта болды: «Орталық Совет өкіметі Алашорда жетекшілерімен келіссөз жүргізу барысында екіжүзділік танытты...қазақ халқының ұзақ жылдарға созылған ұлт-азаттық күресінің нәтижесінде дүниеге келген Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін іс-жүзінде мойындамады, сол сияқты Орта Азияның жергілікті халықтарының заңды мемлекеттігі болған 1917 жылы желтоқсанның 10-да Қоқан қаласында өткен төртінші жалпымұсылмандық құрылтайда жарияланған Түркістан (Қоқан) автономиясын 1918 жылдың ақпанында қаулы күш жұмсап талқандады» [4, 162-б.]. Бұл үзіндіден біз К.Нұрпейісовтің Алаш қозғалысының Кеңес үкіметімен қарым-қатынасын терең әрі объективті зерттегенін көреміз. Ғалым кеңес өкіметінің Алашорда үкіметімен келіссөздер жүргізу барысындағы екіжүзділігін айқындай отырып, олардың ұстанымдары арасындағы түбегейлі қайшылықты көрсетеді. Сонымен қатар, Кеңес үкіметінің Алаш қозғалысына қатысты екіжүзді саясатын ашып, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге тырысқанын байқауға болады. Кеңес үкіметі ұлттық автономияларды мойындаудан бас тартып, таптық күресті бірінші орынға қойды. Нәтижесінде, Алашорда үкіметі 1919-1920 жылдары таратылып, оның жетекшілері қуғын-сүргінге ұшырады.

К.Нұрпейісов Алаш партиясының бағдарламалық құжаттарын мұрағаттық материалдар негізінде зерттеп (1917 жылы, 21 қараша күні «Қазақ» газетінен), олардың қазақ халқының ұлттық мүддесіне сай әзірленгенін көрсетеді [4, 220-222 бб.]. Сонымен қоса, Алаш қозғалысы жетекшілерінің көзқарас эволюциясына байланысты бірнеше құнды құжаттар көрсетілген. Мысалы, «Қазақ» газетінің №256 санында жарық көрген Ә.Бөкейхановтың «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» мақаласы [4, 225-б.]. Бұдан ғалымның өз еңбегінде нақты тарихи құжаттарды қолдана отырып, Алаш қозғалысының мақсат-мұраттарын ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге тырысқанын көре аламыз.

К.Нұрпейісов Алаш қайраткерлерінің кеңестік кезеңдегі тағдырына ерекше назар аударды. Ол олардың көпшілігінің қуғын-сүргінге ұшырап, сталиндік репрессиялар кезінде атылғанын немесе түрмеге жабылғанын мұрағаттық құжаттар негізінде дәлелдеді. Мәселен, 1920-жылдың қаңтар айында Ә.Бөкейханов пен Семей облыстық Алаш комитетінің үш мүшесін Қызыл армияның 59-ыншы дивизиясы тұтқынға алғаны туралы дерек келтіріледі [4, 211-б.]. Сонымен қатар, ғалым кеңестік биліктің Алаш қозғалысын қалай қаралағанын, оның тарихи маңызын бұрмалағанын нақты деректер арқылы көрсетті. Оның еңбектерінде Алаш қайраткерлерінің тек саяси ғана емес, сонымен қатар мәдени-ағартушылық салада да үлкен үлес қосқаны айтылған.

Ғалымбұрынғы «Қазақстан коммунисті» журналында жарияланған «Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізіміне» өзінің зерттеу жұмысы нәтижесінде қосымша есімдер енгізген [5]. Бұл қосымша есімдер ғалымның мұрағаттық материалдарды мұқият зерттегенін және бұрыннан белгілі болған тізімге жаңа ақпараттар мен деректер қосу арқылы Алаш қозғалысының толық және шынайы тарихын қалпына келтіруге ұмтылғанын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, К.Нұрпейісовтің ғылыми жұмыстары Алаш қозғалысының тарихи мұрасына жаңаша көзқарас пен ғылыми әдіс-тәсілдер ұсына отырып, ұлттық сананың жаңғыруына үлес қосты. Оның зерттеулері қазақ қоғамының саяси, мәдени және әлеуметтік өміріндегі маңызды кезеңдерді айқындап, ұрпақтар сабақтастығын жалғастыруда ерекше рөл атқарады. Алаш қайраткерлерінің ерлігі мен идеяларын қазіргі ұрпаққа жеткізу арқылы, ғалым ұлт тарихының қайта түлеуіне үлесін қосып, тарих ғылымының дамуындағы маңызды бағыттардың бірі – ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру мәселесін терең зерттеуге ықпал етті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бочагов, А.К. *Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг.* - Кызыл-Орда: Госиздат КССР, 1927.-56 с.
2. Бочагов А.К., У истоков. Воспоминания. Алма-Ата. 1971.с. 101.
3. Нұрпейісов К. Қазақ үшін XX ғасыр текке өткен жоқ. // *Заман Қазақстан*, 1998, 30 қаңтар.
4. Нұрпейісов К. *Алаш һәм Алашорда.* - Алматы: «Ататек», 1995 – 256 б.
5. Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімі. // «Қазақстан коммунисті» (қазіргі «Ақиқат») журналы. 1991, №8-9-10.

POLICY OF RUSSIFICATION OF KAZAKH SOCIETY BY TSARIST RUSSIA

Aizhan M. Konyrova

*doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)*

We can state that the entry of the Kazakh people under the rule of the Tsarist government in any way harmed the prosperity of the people, furthermore, after achieving our independence, we have now a great opportunity to speak openly and without hesitation and study this issue. We can clearly see on the one hand that the XIX century is a period when the Kazakh people, protected from external enemies, entered Russia and lived carefree, and on the other hand, our spiritual consciousness was poisoned, and the future of our religion and language began to be axed.

The Tsar government sent ambassadors led by A. Tevkelev, who conducted their first research in the Kazakh steppe since the adoption of the citizenship of Russia by the Younger Zhuz, and he was instructed to collect information about the customs and traditions of the Kazakh people, including the geographical position of the region in the Kazakh land. That is, the Russian Kingdom began to collect information about the history and culture of the Kazakh people from the middle of the XVIII century. For the first time in 1733-1743, and then the second time in 1768-1774 the academic expedition Kazakhstan - Siberia- Central Asia was sent to Kazakh land. From that moment on, the Tsarist authorities began to look at the land, nature, religion and language of the Kazakh people. Many of the reforms introduced in the Kazakh steppes in the XIX century implemented the agrarian policy of the colonial direction. No one reckoned with the state of the local population, its own characteristics were not considered. The aliens deprived them of their fertile lands and pushed them to barren lands. Russian peasants quickly mastered the peculiarities of the local farming in which they settled. They tried to do all the black work to the local population. In addition to mastering the vast lands, the missionary representatives began to implement their plans, working together with the expedition created to study the Kazakh steppes, which aimed to limit the language and religion of the people. As a result of one-by-one provisions of the Tsarist government for the Kazakh steppe, the policy of resettlement of Russian peasants in the Kazakh steppe was carried out. For example, in the 60s of the XIX century, the governor of the region G. A. Kolpakovsky allowed the settlement of peasants in the Zhetysu region "for the purpose of russification of the region." 242 families emigrated from Russia to Verny. In order to attract more peasants to the Kazakh steppes, since 1868, a rule was applied that 30 tons of land is allocated to each of the men in the family of immigrants to Zhetysu, a loan is issued for economic management and an exemption from taxes for 15 years. As a result, in the period from 1868 to 1880, 36 peasant villages appeared in Zhetysu. However, in the mid-80s, there was a shortage of land suitable for sowing here, so the size of the land share given to the aliens was reduced to 10 tons, and the grace period was reduced to 5-10 years (History, 2010: 426-427). This did not reduce the influx of Russian peasants here anyway. On the contrary, we can see that a large number of migrants began to arrive in the Kazakh steppes. The reforms created specifically for the Kazakh steppe cover different directions, one of the main ones is religious deprivation and baptism. We know from history that before us, the missionaries of the Russian Empire began a policy of baptism from the Shuvash, Mordovian, Komi and Tatar peoples. It is noted that in the policy of baptism, a lot of activity was spent in connection with the Tatar people. The next in line in the plan was the Kazakh people. Because it was clearly seen that if the Kazakhs renounced their religion and language, it was possible to quickly take a step towards russification, and for this purpose they began to implement plans.

As one of the proofs of this, at the meeting of the Holy Synod it was said when the Kazakhs were settled, they were also given the side of the adoption of Christianity. For the same purpose, the Kazakhs knew that it was necessary to be settled side by side with the Russians, and the number of Russians should prevail over the Kazakhs. The idea was that the Kazakhs will convert to Christianity from the Russians. This is stated in the article published in the Kazakh newspaper under the title "putting religious work into the work of the Earth", the newspaper "Zaman" says: "it is useful for the government to be Kazakhs settled, let the Kazakhs do a harmless thing", earlier we, that is, the Nogai newspapers, gave advice "Kazakhs become a city", and in recent years, the words of the Kazakh readers, first of all, paid by the nomadic officials, second-paid by the Nogai newspapers, third-the words of the Kazakh readers have been whipped, many Kazakhs have asked to become sedentary, they say that they will be settled, and they will cut the land with the rule of peasants. Thus, we are not talking about the Nogai newspapers about the Kazakh land, because there is another work that is unprofitable for land work - it says missionary work. According to the Synod, the Kazakh people will adopt Christianity when they look at peasants. The report of the Altai and Kazakh missions of 1893 says: "In 1893 there were 69 men and women Kazakhs who were baptized. They were easily converted to Christianity. These gradually learn the Russian

language, get acquainted with Russian customs and religion. Then there will be the masters who will be the first to convert to Christianity" (Newspaper "Kazakh", 2009: 15-18).

According to some sources, the Kazakhs, who were baptized, were poor and among their people they were peasants without achieving equality. In their opinion, it was thought to enter a new religion and achieve good. It is noted that Russian missionaries also tried various tricks in preaching their religion. For example, in 1892, in the press, almost all the needies of one of the villages of Kostanay counties were baptized during the famine.

As for the other data, it shows the settlement as follows. "In the meeting of the Holy Synod, which took place on April 5, 26, 1912, the following resolution was adopted: "when settling Kazakhs, let the Kazakhs not be a separate village, let the Russian be the neighbor. When the Kazakhs are brought to Russia, let the Russian number prevail over the Kazakh. Let the number of Russian people in each village should be at least twice as large. No matter what issue is considered in the meeting at that time, the Russian voice will prevail. Then the heat of Orthodox

will be absorbed, and the Kazakh will be baptized quickly", it is said (Shonanuly, 1995:157). The resolution of the Synod states that Kazakhs and Russians should build a city together. From the resolutions of such a meeting of the council, we can see that the goal of christening the Kazakhs was set. Among the missionaries who were most active in the baptism of the Kazakhs, Nikolai Ivanovich Ilminsky can be distinguished. He remained well known in history under the name Ilminsky's method. N. Ilminsky was a graduate of the Kazan Academy and worked as a teacher at the same academy. The work done for the baptism of the Turkic peoples is very significant. For this purpose, he studied the Tatar and Arabic languages, studied Islam. N. Ilminsky's idea was to abolish the Islamic letters common to the Turkic peoples, transfer them to the Cyrillic alphabet, replace the Arabic and Persian words in the Turkic languages with their own.

Since Ilminsky knew that the implementation of the russification policy of the Russian Empire among the Kazakhs by the hands of the Kazakhs would be a much more politically reliable way, he intended to use Y. Altynsarin in this case. For this reason, Ilminsky wrote in 1869 in a letter to the Minister of Enlightenment: "...If Altynsarin himself opened a school in the Kazakhs, he did not say that the people of the Russian country did it, if he opened it himself, he did it in a way that the people did not think was the initiative of the Russian bosses... first of all, the new idea will be by Altynsarin," he said, revealing the main and most important line of his goal. In other words, Altynsarin was the creator of the Kazakh script based on the Russian alphabet, and he wanted to convince the people of this idea. The next plan is to separate the Kazakhs from the influence of the Tatars, to replace the Arabic script, which has been used for many centuries, with the Russian alphabet. Kazakhs felt that when using the Russian alphabet, they became closer to the Russians than ever. The Russian alphabet was used by the enlightened scientist I. Altynsarin to support the Kazakh nation in practice. For various reasons, Ilminsky did his best to use Y. Altynsarin on his missionary path. A similar situation occurs among the Tatars (School of Kazakhstan, 1991:14). However, the Kazakhs did not show a desire to accept Kirillitsa. Among those who objected to the transition of the Kazakh people to the Russian alphabet was A. Baitursynov. But the Russian government put an end to this question in its own way by signing a decree in 1867 to replace the Arabic script, which had been used for centuries, with the Russian alphabet, despite any objections.

Under the pretext of eliminating illiteracy, there were mixed schools in russification. The Tsarist authorities intended to eliminate illiteracy in opening schools for peoples of other nationalities and train low - ranking employees who would serve their daily political and social needs, and not for education. In 1863, when a school for Kazakh children was opened in Perovsk County, Governor - General von Kaufman himself specially came and demanded that there should be a mixed school for mixing Russian and Kazakh children. He demanded this because he knew that if children study in a mixed school from an early age, the formation of his worldview and behavior will be baptized, break away from the spiritual roots of his people and become indifferent to the fate of the nation (Myrzakhmetov, 1993:19).

The Ministry of Imperial enlightenment, headed by D. A. Tolstov, and N. Ilminsky, without waiting for the law of May 17, 1875, clarified the new system of russification of the methodology and content of teaching in the Madrasah, Education of the local population. Thus, he presented his experience to the peoples of Turkestan and throughout Central Asia:

- formation of a network of schools, gymnasiums, where children of Russian settlers receive education and separate education of boys and girls;
- creation of an institution of schools for the joint education and upbringing of Russian children and children of local nationalities;
- proposed the need to introduce religious literacy in the school, Madrasah programs, in addition to Russian, in addition to the history of Russia, to teach reading "Prayer for the Tsar" in the language of local nations (Iskhakov, 1997:154-155).

During this period, N. Ilminsky, while teaching at the spiritual seminary in Kazan among Muslims, recommended his student N. P. Ostroumov to the Ministry to become a leader in the field of Education of the Turkestan region. He explained not to include scientific disciplines in the program of the madrasah, since

scientific knowledge contributes to the growth of national consciousness of indigenous peoples. And children of local nationalities from poor families who were admitted to the school were invited to receive a Russian education. For example, at the suggestion of N. P. Ostroumov, in 1868 K. Kaufman invited Muslim boys to receive education in a Russian school. The colonists paid 10 rubles a month to encourage their parents. In 1879, two Uzbek girls were educated at a Russian school in Shymkent. In the same way, their parents were paid 4 rubles a month. The teaching teachers were under the supervision of the colonial administration. Of course, the main goal of the Russians here was to turn the Kazakh people into spiritual slaves. In this way, they wanted to penetrate the Kazakh people in an easy way, thanks to such spiritual whirlpools, without wasting their armed forces. Such a policy was implemented, as a result of which many mosques and madrasahs were closed. The Kazakh people were spiritually starving. However, the great people named "Kazakh", thanks to their nobility, went back to the spiritual unique, individual and original path, laid by their ancestors. It was not easy for the people. But thanks to the spiritual strength and unity of the people, they worked hard to preserve the religion, language and land, and this gave a positive result. Today, we know that the country has started the transition to the Latin alphabet. Our goal is to revive our national consciousness, get closer to the Turkic peoples and gain free access to world civilization. I believe that this step is the right decision for our future.

REFERENCES

1. History of Kazakhstan Volume III. Atamura 2010, 426-427 pp.
2. Newspaper "Kazakh" 1914, Almaty, Arys publishing house 2009, № 46, 15-18 pp.
3. Shonanuly T. The fate of the Land is the fate of the country. Almaty, Sanat. 1995, 157 p.
4. School of Kazakhstan 1991 №9, 14 p.
5. Myrzakhmetov M. How was Kazakh russified? Almaty, 1993. page 19.
6. Iskhakov F. National policy of Tsarism in Turkestan (1867-1917). Tashkent. Fan 1997, 154-155 pp.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ТАТАР БАСПАСЫНДА ЖАРЫҚҚА ШЫҚҚАН ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ТАҚЫРЫПТАРЫ МЕН МАЗМҰНЫ (1900-1917)

Саркулова Светлана Дүйсембиевна

PhD доктор, қауымдастырылған профессор м.а.

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
(Алматы Қазақстан)*

Аңдатпа. XX ғасыр бірінші жартысында түркі халықтарының білімді, оқыған ұлтжанды интеллигенциясы халықтың рухани жадына ерекше көңіл аударып, барлық ерік-жігерлерін ағартушылық саласының күшеюіне бағыттап бастады. Әрине бұл жолда да татар ұлтының көзі ашық азаматтарының да атқарған еңбектері мен орны ерекше. Мақалада татар баспаларынан шыққан қазақ кітаптарының мазмұны қаралады.

Түйін сөздер: зиялы, кітап, мәдениет, ұлт, баспасөз, әдебиет, ақын.

Аннотация. В первой половине XX века образованная интеллигенция тюркских народов стала уделять особое внимание духовной памяти народа и направлять все свои усилия на усиление сферы просвещения. И, конечно же, в этом пути особое место занимают незаурядные граждане татарской национальности. В статье рассматривается содержание казахских книг татарских издательств.

Ключевые слова: интеллигенция, книга, культура, нация, пресса, литература, поэт.

Annotation. In the first half of the twentieth century, the educated intelligentsia of the Turkic peoples began to pay special attention to the spiritual memory of the people and direct all their efforts to strengthen the field of education. And, of course, outstanding citizens of Tatar nationality occupy a special place in this way. The article examines the contents of Kazakh books of Tatar publishing houses.

Keywords: intelligentsia, book, culture, nation, press, literature.

XX ғасыр бірінші жартысында татар интеллигенциясы тек татар жұртының ғана емес, өзге де түркі-мұсылман халықтарымен байланыстар орнатуға тырысты. Мұндай талпыныстарды біз сол кездері жарыққа шыққан татар баспасөздерінен айқын көре аламыз. Татар интеллигенциясы отарлық саясаттан көз алмаған халықтың рухын көтерудің негізгі құралы деп баспасөзді білді. Расында да отардық езгіден көз ашпаған талай түркі-мұсылман жұртының соңғы үміті, соңғы тірегі де осы баспасөз болатын. Сондықтан да, татар баспаларынан шыққан газет-журнал, кітаптар халықтың көзқарасы мен ой-өрісін өзгертуде өз кезеңінде аса құнды болып табылды. «1907 жылғы санаққа қарасақ, – деп көрсетті «Қазақ» газеті, Ресейде сол жылы екі мың бір жүз жетпіс үш есімді газет һәм журнал шыққан екен. Оның бір мың үш жүз тоқсан алтысы орыс тілінде, сегіз жүз алпыс жетісі басқа тілде басылыпты. Сол сегіз жүз

алпыс жетінің ішінде біздің татар қандастарымыздың отыз шамалы газеті мен журналдары болды. Бізде біреуі де болмады. Сөз — қару, мұны бұзуға жұмсақ, бұзады, түзеуге жұмсақ, түзеді. Сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастаған жұрттың өзі түзелуге бет алғанын көріп отырмыз. Алыстан іздемей, жақыннан-ақ алайық. Күні кеше өзімізбен шамалас, қатар халық — татар қарындастарымыз сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастап еді, түзеліп бара жатыр. Орысша оқи алғаннан басқа, жастарын оқытып, көздерін ашып отырған татар. Бұл татардың бізден ілгері кеткендігі, олар бізден емес, біздің олардан үйреніп жатқанымыз, білім дәрежесінде біздің төмендігімізді көрсетеді» (Субханбердина, 1998:11). XX ғасырдың басында атап айтсақ 1900 жылдан бастап татар халқының оянып, жаңа көзқарастар мен ізденістер жолына түсуінің басталған кезеңі болды. Әсіресе, татар әдебиеті жақсы қарқынмен дамып, кең тарала бастады. Атақты орыс зерттеушісі мен жазушысы М. Горькийдің атап көрсеткеніндей Ресейде татар баспасы мен әдебиеті, татар интеллигенциясының мәдени істері өте қарқынды дами бастады (Горький, 1953:99). Татар халқы жылдар бойы жасай алмаған әдебиетін дамытып, бүкіл түркі халқына танымал әдебиет тұлғаларын дүниеге әкелді. Әрине бұл мәселенің туындауына да тарихтағы негізгі оқиғалар, атап айтсақ Ресей жеріндегі саяси оқиғалар, 1904 жылғы орыс-жапон соғыстары, 1905-1907 жылдардағы төңкерістер және сол жылдардағы саяси-әлеуметтік көзқарастардың пайда болып қоғамдық күштердің топтаса бастауы да өз ықпалын тигізді. XX ғасыр басындағы қазақ-татар әдеби-мәдени байланыстарының дамуына Ш. Маржани, Х. Фаизханов, С. Кукляшев, Ғ. Махмұтов, Қ. Насыри және тағы басқалардың еңбектерінің де әсері мол болды.

Әдебиет саласындағы байланыстарға келсек ежелгі заманнан бері татарлар мен қазақтар генетикалық ортақтыққа, тілдердің жақындығына, туыстығына, фольклорға, эпосқа, сюжеттерге, жазбаша шығармаларға және т.б. ортақ болды. Тіптен XIX ғасырдың үш жартысынан бастап үздіксіз байланыста болды. Бірқатар авторлар екі тілде — татар және қазақ тілдерінде шығармалар шығара бастады. Атап айтсақ Ахмет Оразаев, Ақмолла (Мифтахетдин), Акрам Галимов, Шаихзад Бабицтің есімдері ерекше белгілі, олардың өзіндік тағдырлары мен поэтикалық шығармашылығы туралы кітаптар, журналдар мен газеттерде жарияланымдар бар.

«Ахмет Оразаев Қорған облысында татар отбасында дүниеге келген, ұзақ уақыт қазақтар арасында өмір сүрген, Қызылжар қаласының медресесінде оқыған, қазақ ауылдарында мұғалім болған. Осы жылдары ол әсіресе қазақ тұрмысымен, тілімен және әдебиетімен жақын танысты... Кейін ол «Тахир мен Зухра» поэмасын таза қазақ тілінде жазды, ал «Боз-жігіт» қазақтар арасында танымал осы дастанның нұсқасын негізге алды. Сондықтан болар, "Боз-жігіт" және "Тахир мен Зухра" поэмаларын татар тілінде сыйлаған Ғ.Тоқай бұл шығармалардың тілі қазақша деп есептеді. Осылайша, Ахмет Оразаев шығармашылығының тілі екі халықтың татар және қазақ тілдерінің ортақ игілігі деп сенімді түрде айтуға болады» (Искаков, 1973: 2).

Әкесі қазақ, ал анасы башқұрт болған Ақмолла Мұхамедьяровтың өмірі мен шығармашылығы туралы да айтуға болады. Ол Троицк маңындағы қазақ қара қыс ауылында мұғалім және ағаш ұстасы болған. Ақмолла қазақ, башқұрт және татар тілдерін жетік меңгерген. Өз шығармаларының көпшілігін қазақ тілінде жасаған.

Ақмолланың ағартушылық, адамгершілік идеяларға толы барлық шығармалары XX ғасырдағы ең ірі қазақ ақыны Ақан-сері, Карамсиннің мотивтерімен және татар классигі Маржанидің азаматтық мақсаттылығымен үндес болды.

Түркілердің поэтикалық ойлауының, поэтикалық тәжірибесінің жалпы бастаулары туралы түпнұсқа зерттеу М.К. Хамраевтің монографиясы болып табылады (Хамраев, 1963).

Татар мәдениетінің, атап айтқанда, баспа ісінің халықтық білім беруді, әдеби шығармашылықты, қазақ ұлтының кітап шығаруын дамытуға пәрменді және кең ықпалын мойындай отырып, мұндай үдерістің біржақты болмағанын атап өту қажет. Ғасырлар бойы рухани құндылықтармен, материалдық саладағы тәжірибемен өзара алмасу болды. Ерекше шығармашылық әлеуеті бар қазақ халқы да өмірінің көптеген аспектілеріне қатты әсер етті. Мұны оның ең лайықты ұлдары, ең алдымен татар зиялыларының өкілдері ризашылықпен мойындады.

"Татар ақындары қазақтардың туған поэзиясындағы таза бұлаққа ғана емес, қазақ әдебиетінің шығармаларымен де жақсы таныс болған. Атап айтқанда, олардың көпшілігі үшін қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың шығармашылығы үлгі болды. Абай өз кезегінде татар тілі мен әдебиетін жақсы білетін. Ол бала кезінде сауаттылық негіздерін татар молдасынан үйренді. Ересек кезінде Абай қазақ балаларын ауылдарда оқытқан және Ш. Маржанидің ағартушылық және демократиялық идеяларын далаға әкелген білімді татарлармен тығыз байланыста болды (Искаков, 1973:142).

1917 жылға дейін қазақ тілінде жарыққа шыққан барлық әдебиеттерді тақырып, мазмұн, мақсатты мақсат бойынша белгілі бір дәрежеде шартты түрде келесі негізгі түрлерге бөлуге болады:

- 1) Түркі қаһармандық және лирикалық эпосы;
- 2) Діни-адамгершілік сипаттағы мұсылман шығармалары;
- 3) Шығыс халықтарының ауызша шығармашылығы мен жазбаша әдебиетінің сюжеттеріне арналған шығармалар;

- 4) Қазақ фальклорының үлгілері: ертегілер, аңыздар, ертегілер (қисса), әндер (толғау), ғұрыптық (үйлену, еске алу және т. б.), жоқтаулар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, айтыстардың жазбалары;
- 5) Қазақ авторларының өзіндік көркем, тарихи туындылары;
- 6) Оқу-ағарту басылымдары, сөздіктер;
- 7) Медицина, ветеринария, ауыл шаруашылығы және өзге де арнаулы мәселелер бойынша кітаптар, брошюралар.

Г. Каримуллин құрастырған Еділ мен Оралда шыққан қазақ басылымдарының жіктелуіне сәйкес атаулардың саны мен кітаптардың жиынтық таралымы бойынша көпшілік ауызша-поэтикалық шығармашылықтың, Шығыс халықтарының, оның ішінде қазақ халықтарының фольклорының туындыларын иеленді.

Ж. Шалғымбаеваның мәліметінше, 1917 жылға дейін шығарылған қазақ фольклорлық шығармаларының жалпы саны 400 атауға (қайта басылымдарды қоса алғанда), ал шығыс классикасының аудармалары мен аудармаларының басылымдары 225 атауға жетті (Шалғымбаева, 1994:15). Қазақ тілінде «қазақ жазушыларының екі жүз шығармасы, сондай-ақ аударма кітаптары қайта басылымдарымен бірге жарық көрді. Бұл санға мыналар кіреді: қазақ авторлық кітабы 128, аударма әдебиеті 16, балалар және дидактикалық 21, қазақ жазушылары құрастырған оқулықтар мен оқу-педагогикалық басылымдар 28, тарихи мазмұндағы кітаптар 9. Қазақ көркем әдебиеті бойынша басылымдардың басым бөлігін қазақ авторлары өз есебінен шығарды. Қазақ көркем әдебиеті басылымдарының саны бойынша бірінші орында Қазан қаласы тұр, онда қазақ авторларының барлық әдеби шығармаларының төрттен үш бөлігі жарық көрді» (Шалғымбаева, 1994:19). Қазақ тілінде татар, араб, парсы, әзірбайжан, өзбек фальклор мен әдебиет шығармаларының аудармалары жиі басылып шыққан. Еділ бойында шығарылған тарихи еңбектердің ішінде Қазақстан, Татарстан және басқа елдер оқырмандарының қызығушылығын арттыратын ғылыми зерттеулер үшін ерекше маңызды болып Қадырғали Жалайыридің "Жамиғ ат-Тауарих" ("Шежірелер жинағы") жазбаша шығармасы табылады. Кейінгі орта ғасырлардағы осы шежірелік түркі ескерткішінің тарихын зерттеумен, талдаумен және бағалаумен көптеген ғалымдар И.Н. Березин айналысқан., Ш. Уәлиханов, Н.Ильминский, А. Рахим, А.Х. Марғұлан, Э.А. Масанов және т.б. Оның ішінде Г. Сыздықованың зерттеуі ерекше маңызды болды. Оның жарық көрген "Жамиғ ат-Тауарих" монографиясында осы шығарманың түркі жазба-әдеби тіліне лингвистикалық сипаттама берілген. Сонымен қатар, оның тарихшысы туралы көптеген сирек мәліметтер келтірілген. Түпнұсқа жазбаша туындының жасалу уақыты мен мән-жайларын тарихшылар жан-жақты түсіндірді, ал оның тіліндегі даулы мәселелер бойынша пікірталастар әлі де жалғасуда.

Ғалымдардың, баспагерлердің, мұғалімдердің, татарлардың барлық зиялы азаматтарының көп қырлы қызметінің халықаралық сипатын атап өту өте орынды. Бұл жерде Қазан университеті үлкен рөл атқарды. Оның түлегі, педагогы, зерттеушісі В.В. Аристов университеттің алғашқы жылдарынан бастап «оның озық ғалымдары Еділ, Сібір және Орта Азияда өмір сүрген әртүрлі халықтардың тарихын, фольклорын, әдебиетін, тілі мен өмірін мұқият зерделеу қажеттілігін жариялады... Қазан университетінің Ресей халықтарының білімі мен білімін дамытудағы үлкен еңбегі-ұлттық мектептерді ұйымдастыру, университеттің баспаханасында Ұлттық тілдерде оқулықтар шығару» (Аристов, 1987:103)]. Мұндай оқулықтар татар, орыс, алтай, қазақ, қалмақ және басқа тілдерде шығарылды (Аристов, 1987:164). Оқу әдебиетін шығару қазақ халқы үшін бірінші кезектегі маңызға ие болды, өйткені оның сауаттылығы сол кезде өте төмен болды. Бұл мәселе бойынша Ш.Уәлиханов пен татар ғалымы, ағартушы Х. Фазханов арасында байланыс орнап, хат алмасып отырған. Олардың екеуі де ағартушы ғалым, өз қоғамының дамуына елеулі қызмет атқарған, баспа ісіне де терең қызығушылық танытты, мектеп оқулықтарына қолжазбалар жасауға қатысты (Уәлиханов, 1985:2014). Алайда «революцияға дейін қазақ мектептеріне арналған Жаратылыстану және нақты пәндер бойынша оқулықтар шығару айтарлықтай дамымаған. Бірақ бұл қазақ мектептерінде табиғи пәндер зерттелмеген дегенді білдірмейді. Олардағы география, физика, ботаника, математика астрономиясын оқыту татар мектептері мен медреселеріне арналған оқулықтар бойынша жүргізілді» (Каримуллин, 1985:1987).

Діни-рухани әдебиеттерді, аңыздар мен мистикалық аңыздарды, миссионерлік басылымдарды шығару туралы мәселе де осы А.Г. Каримуллин, Ж.Ж. Шалғымбаеваның ғылыми еңбектерінде жеткілікті түрде қамтылған.

«Дастандар мен діни тақырыптағы киссаның алғашқы басылымдары қазақ тілінде XIX ғасырдың екінші жартысында Қазан баспаханаларында пайда болды. Бастапқыда мұндай басылымдардың саны шамалы болды. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде діни тақырыптағы басылымдардың саны айтарлықтай өсті. Бұл құбылыстың себебі, біріншіден, православиелік христиандықты миссионерлік насихаттауға қарсы, православиелік христиандықты миссионерлік насихаттауға қарсы өрбіген, сонымен қатар қазақ халқы арасында белгілі бір позицияларға ие болуға ұмтылған, екіншіден, Қазақстанға көптеген рухани мұсылман әдебиетінің енуіне, сондай-ақ татар және татар әдебиетінің ықпал ету аясының кеңеюіне байланысты аймақтағы мұсылман прапорщикінің күрт күшеюі болды. Орта Азия қашырлары» (Шалғымбаева, 1994:12).

1917 жылға дейін Еділ мен Оңтүстік Оралда осы тақырыпта барлығы 38 кітап атауы қазақ тілінде жарық көрді.

Қатаң бақылау, басып шығаруға патша цензурасының озбырлығы, көптеген баспагерлерді, кітап авторларын, газеттер мен журналдардағы басылымдарды қудалау мәселесі ерекше зерттеуді қажет етеді. Мұның бәрі, ең алдымен, қоғамдық-саяси мазмұнға, басылымдардың мақсатты бағытына байланысты болды.

1804 жылы Ресей империясында цензура жарғысы енгізілді, оған сәйкес губернаторлардың, патриархтардың, кейде патша мен сенаттың ескерту цензурасы жазалаушы цензураға ауыстырылды. Мұндай шаралар қатаң түрде «жергілікті тұрғындардың» тілдеріндегі басылымдарға қатысты қолданыла бастады.

Қазақ тілінде тәркіленген алғашқы кітап қазанда Ш.Хусаинов басып шығарған «Васият наме» («өсиет») болды. Онда белгісіз автор патша өкіметінің өз халқының қысымына наразылық білдірді.

1905-1907 жылдардағы революциядан қорқып, автократия уақытша болса да, баспа саласында біраз еркіндікке жол беруге мәжбүр болды. Бұл баспа мекемелерінің қызметін кеңінен өрістетуге мүмкіндік берді. Қазақ тілінде де кітап басып шығару тез өсе бастады.

Бірақ Ресей революциясы басталғаннан кейін цензураның қысымы одан әрі күшейе түсті. Прогрессивті авторлардың қуғын-сүргіні олардың шығармаларының жойылуы, баспа мекемелерінің жабылуы және т.б. мәселелерді архив құжаттарынан таба аламыз. Тек 14 ай ішінде «баспасөз бостандығы» кезінде патша органдары 361 кітаптың атын тәркіледі, 97 баспахананы мөрледі, түрмеге қамады, айыппұл салды және 607 редактор мен баспагерлерді басқа жазаларға тартты (Малыхин, 1965:280).

Батыл, шынайы сөздері үшін қудаланып, зардап шеккендердің арасында қазақтар да аз болған жоқ (ТРҰМ).

Қазан губернаторы 1908 жылғы 25 маусымдағы қаулысымен Қазанда Гильмутдин Шарафутдиновтың баспаханасын патша өкіметіне қарсы, халықты көтеріске бағыттайтын еңбектерді басып шығарғаны үшін жауып тастады. Осы жылдары Міржақып Дулатовтың әдеби қызметі басталды, оның «Оян, қазақ!» шығармасы 1909 жылы Қазан қаласында шығарылды. 1911 жылы Орынборда екінші рет жарияланғаннан кейін, Орынбор губернаторының хабарлауынша, Дулатов сот жауапкершілігіне тартылды. Оның кітабы тәркіленді, баспахана иесіне айыппұл салынды, ал Міржақып түрмеге жабылды (ТРҰМ).

1913 жылы Б.Л. Домбровскийдің Қазан баспаханасында Қазақ даласындағы жерлерін тартып алған орыс қоныс аударушылары мен Орал казактарына қарсы бағытталған азғындық мазмұны үшін басылған «Менің ойларым немесе ішкі орда тұрғындарының қазіргі жағдайы») атты қазақ тіліндегі брошюра авторы молла Жамағазы Тімралиевті жауапкершілікке тарта отырып, сотта мәселесі қаралды (ТРҰМ).

Мұндай қайғылы мысалдар көп. Отаршылдыққа қарсы күреске шақырғаны үшін, өз құқықтары мен бостандығы үшін, әлеуметтік және ұлттық езгіге қарсы қазақ авторлары Низаметдин Сағадеевтің «Аштықтан зарлары», Сәкен Сейфуллиннің «Өткен күндер», Мехамед Исакидің «Хедзметкар» (жұмысшы) шығармалары, найман руынан шыққан қазақтарға арналған «Дүние үшін ғибратнама» және басқа кітаптар жойылды.

Қазақ әдебиетінің таралуы, оның басылымы сияқты татар кітап саудасымен тығыз байланысты болды. XIX ғасырдың аяғында Қазан, Саратов, Астархан, Санкт-Петербург, Уфа, Семей және басқа қалаларда пайда болған қайырымдылық, мәдени-ағартушылық қоғамдар кітаптарға деген сұранысты қанағаттандыруға көмектесті. XIX ғасырдың басында Қазақстанда кітап саудасы өте нашар болды. Ол Қазан мен Томскіде шоғырланған. Қазанда Н. Башмаковтың дүкені, Томскіде Макушина болды. Бұл дүкендер бірнеше рет кітаптарының каталогтарын шығарды.

Орынборда кітап саудасымен айналысатын орталықтар болды. Ол жерде Араб ірңптерімен басылған 1836 жылдардан бастап шыққан кітаптар да болды. Араб басылымдары Орталық Азиядағы ең үлкен кітап нарығы орналасқан Бұхарадан әкелінді.

XIX ғасырдың соңында Семей кітап саудасының жанданған орталықтарының біріне айналды. Мұндағы алғашқы кітап дүкенін И. Крюков 1890 жылы ашқан. Мұнда қазақ тіліндегі газеттерді, «Айқап» журналының жинақтарын сатып алуға болады (Галиев, 1979:166).

Жалпы, Еділ мен Оралда да, Ресей мемлекетінің басқа аймақтарында да шыққан қазақ әдебиетінің тақырыптық және жанрлық ауқымы біртіндеп кеңейіп, әр түрлі бола бастады. Оның әлеуметтік бағыты, маңыздылығы мен адамгершілік мәні күшейе түсті. Әдебиет шығарылымы қазақ интеллигенциясы арасында дарынды авторлардың, сөздің нағыз суретшілерінің, публицистердің, тарихшылардың пайда болуына ықпал етті, олар барған сайын шынайы, ұлттық сана мен қоғамдық белсенділігі артып келе жатқан бақытты халықтың сүйікті ойларын, ұмтылыстарын батыл білдірді.

1. «Қазақ» газеті / Құраст. Ү. Субханбердина және т.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
2. Горький М. Собрание сочинений. – М.: ГИХЛ, 1953. – 218 с.
3. Искаков Б. Этапы развития казахско-татарских литературных связей. // казахская литература и ее интернациональные связи.
4. Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963.
5. Шалғымбаева Ж. Қазақ кітап басылымының тарихы: фольклор, көркем әдебиет және олардың цензурасы. Дис... канд. филол. ғылымдар. Алматы, 1994.
6. Аристов В. Страницы славной истории: Рассказы о Казанском университете. Казань, 1987.
7. Уәлиханов Ш. Ш. Шығармалар жинағы. Бес томдық. Т.5. Алматы, 1985. 480 б.
8. Каримуллин А.Г. Книги и люди. / [Предисл. М.А. Усманова]. - Казань : Татар. кн. изд-во, 1985. - 303 с.
9. Малихин Н.Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР. М., 1965.
10. Татарстан Республикасының Ұлттық мұрағаты (НАРТ). Қорлар 1, 199, 420, 969;
11. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты. Қорлар. 689.
12. Татарстан Республикасының Ұлттық мұрағаты. Қор 420, 1
13. Галиев В.З. Из истории книжной торговли в Казахстане // Книжная торговля: Исследования и материалы. М., 1979. С. 164-166

РЕСЕЙ ӘСКЕРЛЕРІНІҢ СЫРДЫҢ БОЙЫНА БАСЫП КІРУІ ЖӘНЕ АҚМЕШІТ БЕКІНІСІ ҮШІН ШАЙҚАС

Б.А.Жүрсінбаев^а, А.Ж.Бахытбекова^б

^атарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

^бстудент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)

XIX ғасырдың 50 жылдарынан бастап патшалық Ресей бүкіл Орталық Азияны жаулауда өз әскерлерін даярлауға көшеді. Себебі осы өңірлерді толық басып алу арқылы Ресей империясы бірнеше стратегиялық жағынан маңызы бар жоспарларын жүзеге асыра алды. Өйткені қазақ даласы капиталистік қатынастарға өте бастаған Ресейдің экономикасы мен нарығына қажетті ең бай шикізат қоры және арзан тауарларын өткізетін орынға айналатын (Құсайынұлы, 2001:118).

Осы мақсатта Ресей империясының алдына ең бірінші кезекте Сыр бойын жаулау кірді. Атап айтқанда Ресей империясының өкіметінің Сыр бойын отарлауы бірнеше әскери міндеттерден тұратын:

1) Бекіністер салып, оған тұрақты әскерлер мен казактарды орналастыру және қару-жарак қоймасын жасақтау;

2) Орталық Азияға жасалатын басқыншылық жорықтарды даярлау мен өңірде әскери-әкімшілік басқаруды кіргізу;

3) Қоқандықтарды ығыстыру және қазақ жерін толығымен бағындыру;

Осылайша, Сырдания мен Арал өңірінорыс әскерлерінің негізгі базалық алаңына айналдыру.

Ресей империясы осы міндеттерді жүзеге асыруда басты соққыны Қоқан хандығына беруді жөн көреді. Себебі Қоқан хандығының ішінде жүріп жатқан азамат соғысы және бұхарлықтардың Қоқанға жасаған шабуылдары оған қолайлы жағдай жасады. Бұл жағдайларды жан-жақты саралаудан өткізген Ресей империясы Қоқан хандығыныңорыстарға төтеп беретін қорғаныс қабілетін мүлдем жоққа шығарады. Ресей империясы болашақ әскери жорықтың сәттілігі үшін топографиялық барлау мәліметтер жинау жұмыстарын бастап, 1846 жылы 10-ші қаңтарда Сырдың төменгі бойын зерттеуге және бекініске қолайлы орынды анықтау мақсатында капитан Шульц пен геодезист Лемм басқарған 200 Орал казактарынан тұратын әскери-барлау экспедициясын аттандырып, оларға мынадай міндеттер беріледі: Орал бекінісінен бастап Сыр бойына дейінгі аралықтағы қысқа жолдардың картасын жасау, Сырдарияның төменгі ағысында бекініске қолайлы жерлерді анықтау, өзенде кемелердің жүзу мүмкіндіктерін анықтау және казактарды қоныстандыратын аймақтарды белгілеу және тағы басқа да міндеттер кіреді (ӨРОММ, 6:5).

Капитан Шульцтің бастауындағы әскери экспедиция берілген тапсырмаларды ойдағыдай орындап, белгісіз аймаққа байланысты құнды барлау мәліметтерді алып келген соң, оған талдау жүргізен Орынбордың генерал-губернаторы Обручевпатшаға Сырдарияның төменгі ағысына бекініс салу қажет деген ұсынысын жібереді (РФОРОММ, 5873:4). Мұнымен бірге Сырдың төменгі бойының маңыздылығына тоқталған ол Әскери министрге былай дейді: «Сырдың төменгі бойында салынатын бекініспен салыстырғанда Жемнің бойында жоспарланған бекіністің маңызы жоқ» (РФОРОММ, 2:2п).

Сонымен патшалық Ресейдің әскери шенеуніктері Сырдың бойына бекіністердің тізбегін салып, бүкіл Кіші жүзге өздерінің билігі мен бақылауын орнатып, Қоқан, Хиуа мен Бұқара тарапынан төнген қауіпті жойып қана қоймай, оларға өз билігімізді орнатамыз деп есептеді. Соның ішінде Ресей империясы Хиуа мен Бұқараға қатынайтын сауда керуен жолдары осы аймақтан өткендіктен, керуен жолына бақылау жүргізуге мүмкіндік аламыз деп ойлады(РФОрОММ, 5873а:4). Ресейдің патшасына отар елдерді тезірек иеленуге ұмтылған генерал Обручевтің жобасын ұнатып, оны мақұлдаған ол «Қазіргі қолайлы кездегі сәтті пайдалана отырып, бекініс салмасак, ол кейін бізге тым қымбатқа түсуі әбден мүмкін» - деп үкіметке бекіністі 1847 жылдың жазында салуға 72,330 сом ақшаны бөлу, бекіністің құрылысын жүргізіп, оны басқаруға тәжірибелі мамандарды табу, бекініске казактардың 50-ге жуық отбасын қоныстандыру үшін Орал жақтан көшіруге нұсқауларын жөнелтеді(РФОрОММ, 6024:2). Императордың бұйрығын орындаған жергілікті әскери билік орындары Райым бекінісін салуда оған шептен азық-түлік жеткізуді Кіші жүздің сұлтандарына жүктеп, 3500 түйені жинаттырады(ҚРОММ, 408:94). Райымның құрылысын салған кезден бастап-ақ Орынбор генерал-губернаторы Обручев оны құрылысын жүргізетін экспедицияның құрамын күшейтіп, құрамын 9 штаб офицері, 100 обер офицер, 332 унтер офицер, 5985 қатардағы жауынгер, 756 саптан тыс әскер және мыңнан астам башқұрттардан жасақтайды(ӨРОММ, 8:201). Райым бекінісін басқару міндетін далалық жорықтардан мол тәжірибесі бар подполковник Ерофеевке жүктесе, Сырдария қазақтары өнінде деректерді жинастырып, қазақтар мен патша әкімшілігінің арасында қатынас орнататын шенеуніктің қызметін Орынбор Шекара комиссиясының кеңесшісі Субханкуловқа тапсырады. Аралда Райым бекінісі салынған соң, Ресей империясының нұсқауы бойынша 1847 жылы 11 шілдеде Арал теңізіне «Николай» және «Константин» кемелері жіберіліп, оған басшылықты лейтенант Бутаков жасайды(ӨРОММ, 5:163).

Патшалық Ресейдің Сырдарияның бойына қадам басуы бүкіл қазақ даласын толық жаулап алудың маңызды кезеңіне аяқ басқанын көрсетті. Себебі Ресей империясы тек бүкіл қазақ даласын өз билігіне енгізген жағдайда ғана, бүкіл Түркістандағы мемлекеттерді өзінің билігіне ала алатын еді. Сол себепті Ресей империясының сыртқы саясатында қазақ даласы, соның ішінде Сыр бойы ең өзекті стратегиялық мәселе ретінде саналды. Осыны жүзеге асыруда Ресей империясы барлық амалдар мен айла-әрекеттерді қолданады. Ал Түркістандағы мемлекеттердің өзара ынтымағы мен бірлігі болмағандықтан Ресей империясының басқыншылық саясатына қарсы тұруға біртұтас майданды жасақтай алмады. Соның салдарынан уақыт көрсеткендей орыс әскерлерінің Сырдария бойы арқылы Түркістанның өңіріне ешқандай кедергісіз баса-көктеп кіруіне мүмкіндік алды. Өз кезегінде Райым бекінісін әскери жағынан зор рөл атқарып, патша әскерлеріне Қоқан хандығының иелігіне емін еркін кіруіне жол ашып, Сырдың бойындағы қоқандықтардың ең мықты бекінісі саналатын Ақмешітті еш шығынсыз басып алуға қолайлы жағдай туғызды(РФОрОММ, 232:90).

Сол кездері Қоқан хандығы Ресей империясының қазақ даласы мен Түркістанға қауіп төндіруіне байланысты оған қарсы тұру үшін және жергілікті қазақтарды өз ықпалында сақтап қалуда Сырдың бойына Ақмешіт бекінісімен бірге Жаңақорған, Жөлек, Ақмешіт, Күмісқорған, Шымқорған, Қосқорған, Дінқорған және тағы басқа да бекіністерді салып, Ақмешіт бекінісін ең басты орталыққа айналдырады. Бұл Ақмешіт бекінісі алғашқыда Сырдың сол бетіне салынып, кейін сауда керуендерінен салық жинауда қолайсыздық танытқандықтан өзеннің оң бетіне ауыстырылады(Мадуанов, 1995:96). Бекіністің екі қорғаннан тұрғызылып, сыртқы қорғанның аумағы 12 шақырымды, биіктігі 7 аршынды құрап, 3 қақпадан тұрды және жан-жақтары екі сажын суға толған орлар қазылды. Бекіністе негізінен жаппас, алтын, табын, керейт секілді Кіші жүз руларының 450-ге жуық үйлері орналасып, ішкі қорғанда 50-ге жуық саздан соғылған үйлерде Ақмешіт бекінісмен 150-ге жуық қоқандық әскерлер тұрған(РФОрОММ, 232:15). XIX ғасырдың 50-жылдарында Сыр бойына басып кірген Ресей империясы Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийге бүкіл қазақ даласын империя иелігіне қосуды аяқтау мақсатында Сырдың бойындағы Қоқан хандығының бекіністерін басып алып, оны Сібір шебімен қосу туралы жобаны дайындатқызады. Ол екі шепті қосу үшін алдымен жаңа бекіністерді Орынбор шебімен жанама түрде емес, Сырдария бойына салу қолайлы деген жобаны жасап шығады(РФОММ, 6717:28).

Оның патшаның алдына ұсынған жобасында Ақмешіт бекінісіне зор мән беріліп, оның рөлі мен орнын былай деп көрсетеді: «Сырдың орта тұсында нық орнығуымыз арқылы біз Орта Азия хандықтарына жақындай түсіп, Сырдария өзені мен Ақмешітті Орта Азиямен саяси және сауда қарым-қатынасында негізгі тірек орнына айналдыратынымыз сөзсіз» (ӨРОММ, 14:194). Ресей патшасы В.А.Перовскийдің жобасын мақұлдаған соң, ол жаңа аймақтарға барлау жұмыстарын жүргізуге топограф Голов басқарған 80-геуық адамнан тұратын топты 1852 жылы 18-ші сәуірде Сырдың бойына жібереді. 1852 жылы 18-ші сәуірде барлауға шыққан топограф Головтың әскери-барлау тобына Орынбордың генерал-губернаторы В.А.Перовский Сырдың оң жағалауынан жоғарыға қарай Қоқанның Ақмешіт бекінісіне дейінгі жерлерді картаға түсіруді тапсырады. 1852 жылдың сәуір айында Ресей империясының қауіпі анық төне бастағандықтан Ақмешітке қоқандықтардың 2 мыңға жуық әскері жайғасып, оның 4 жүзі сарт, 1600-і қазақтар құраған. Сарттар Ешмұхаммед беккебағынса, қазақтар Ақмешіттің басқарушысы Әбдуәлі бекке бағынған. Олардың құрамында Кенесарының ұлдары Тайшық,

Осман, Кенесарының ағасы Саржанның ұлдары Қошқарбай мен Иса да жүрген. Бекіністеі зеңбіректердің саны 8-ге жеткен. Өкінішке орай бұл әскерлердің барлығы бекініске симады. Себебі бекініске мың адамның өзі көптік жасайтын [ӨРОММ, 14:223-228]. Ақмешітке келген осы күштер топограф Головка жүктелген міндеттің орындалуына кедергі жасайды. Олар Ақмешітке 80 верст қалған кезде қокандықтар топограф Головка өз өкілдерін жіберіп, үзілді-кесілді түрде кейін қайтуын талап етіп, егерде талап орындалмаса онда күш қолданатындығын жеткізеді. Бұл жағдайларды Қызыл Жыңғыл шатқалына дейінгі аймақты ғана картаға белгілеп, Райым бекінісіне қайтуға мәжбүрлейді (ӨРОММ, 13:231-232). Топограф Головтың әскери-барлау тобының жасаған сапары сәтсіздікпен аяқталғандықтан Орынбордың генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің сол жылы қайтадан полковник И.Бларамбергке ірі әскери топты жасақтатып, оған тек барлау жұмысы ғана емес, мүмкіндіктері болса Ақмешіт бекінісін басып алуды жүктейді (77, 94 б). Орынбордың генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің нұсқауын орындауға шыққан полковник Бларамберг 1852 жылы 3-ші шілдеде 30 күнге жететін азық-түліктерін алып, 3 зеңбірегі бар 300-ден астам әскермен жорыққа шығады да 18-ші шілдеде Ақмешітке жетеді. Олар 20-ші шілдеде әрқайсысы 100 адамдық екі бағытқа бөлініп, бекіністі шабуыл жасайды (ӨРОММ, 13:232-234). Бірақ-та басым бөлігі қазақтардан құралған қокандықтардың басым бөлігі бекініске дер кезінде көмекке келіп, жауға қарсы шабуылға шығады да патша әскерлерінің 57 адамын жаралап, 15 адамын өлтіреді. Зор шығынға ұшыраған орыстар 23-ші шілдеде кейін қарай қашады [ӨРОММ, 14:229-233]. Алайда, полковник Бларамберг Ақмешіттің түбінде тас-талқанышығып жеңіліске ұшырағанымен, Сыр бойының негізгі бөлігін зерттеп, оны картаға белгілейді де жолындағы қокандықтардың Күмісқорған мен Шымқорған бекіністерін ойып жібереді (ӨРОММ, 13:261-262).

Орынбордың генерал-губернаторы граф В.А.Перовский болса полковник Бларамбергтің Ақмешіт түбіндегі шығынға ұшырап, талқандалса да осындай табыстарын жоғары бағалап, 1852 жылы 15-ші қыркүйекте Сібірлік корпусының командиріне былай деп хат жазады: «...Бұрын бізге белгісіз Қараөзек пен Жамандарияны зерттеп, оған қоныстануға өте қолайлы екендігін көрсетіп берді. Егер де біз осы аймақтарды жеңіп алсақ, онда қазақтарға саяси билігіміз күшейеді» (ӨРОММ, 13:235). Бастапқы екі жорықтан мол тәжірибе мен құнды барлау мәліметтерін алып, оған талдау жасаған Орынбордың генерал-губернаторы граф В.А. Перовский Ақмешіт бекінісін алмас бұрын алдымен Сырдың бойына бірнеше бекіністердің жүйесін салу керек деген қорытынды шығарып, оны патшасына мәлімдеме ретінде жеткізеді (Шеманский, 1861:12). Жоғарыдан рұқсат алған Орынбордың генерал-губернаторы В.А.Перовский № 1 форт, № 2 форт, № 3 форттарды тұрғызып, жергілікті тұрғындар жөнінде саяси және әскери мәліметтерді жинастыруды шығыс тілдерін жетік білетін Осмоловскийге тапсырып, оны Сырдың бойына арнайы нұсқаумен жібереді. Оған Ақмешітте орналасқан қокандықтардың саны, құрамы, Сыздық сұлтан мен оның қазақтары туралы, түркістандық хандықтардың саяси жағдайы, Сырдың бойындағы қазақтардың Ресейлік билікке деген көзқарастары мен басқа да мәліметтер жинастыру міндеттеледі (РФОРММ, 6798:14). Сондай-ақ Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовский жорықтың жүктерін таситын түйелерді жинауды Кіші жүздің сұлтандарына тапсырады. Ақмешітке жорық жасайтын әскердің қауіпсіздігіне алаңдап, оның алдын алу шараларына кіріседі. Осыған байланысты патша әкімшілігі жорық кезінде әскердің жолында орналасқан қазақтар қарсылық жасауы немесе құдықтардың көзін жауып, түйелерін жем-шөпсіз қалдыруы мүмкін деп қорыққандықтан, қазақ ауылдарына Ақмешітке қарай жорыққа шыққан әскердің жол бағытына көшіп-қонуға тиым салады (ӨРОММ, 14:242). Патша әкімшілігінің бұл қорқынышы шындыққа жақын еді. Өйткені, Сыр өңірінің қазақтары өздерін жаулау шыққан патша әскерлерінің жорығына барынша зиян келтіріп, оны әр түрлі амалдармен тоқтатуға тырысты. Тіпті, жергілікті тұрғындар патша әскерлеріне Ақмешітке баратын оңай жолды көрсетуден бас тартқан. Мәселен, 1854 жылы 8 қаңтардағы Сырдария шебінің қолбасшысына жіберген Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің нұсқауында былай делінген: «...Ал Досбол би осының алдында да бізге оң пейілін көрсетпеген болатын. Сұлтан басқарушылардың талабы бойынша оған Ақмешітке баратын жолдарды көрсет деген кезде, ол және оның руластары Жөлектің маңында көшіп жүрсе де, жолды білмейтіндігін айтып, жол көрсетуден бас тартты» (ҚРОММ, 13:5).

1853 жылы 22 сәуірде әскер саны анықталғаннан кейін Ақмешітке қарай жорық басталады. Мұрағат деректері бойынша жорыққа 1 генерал, 6 штаб офицері, 34 обер-офицер, 16 шенеунік, 113 унтер-офицер, 9 кернейші, 1561 қатардағы жауынгер, 424 саптан тыс жауынгерлер қатысқан (РФОРММ, 2:15). Патша өкіметі бұл әскери іс-шараға жоғары деңгейде дайындалғаны соншалықты, оған сол уақыттағы орыс әскерінің барлық түрлері: жаяу әскер, атты әскер, зеңбірек батареялары, инженерлік топ, саперлік бөлім, казактар және әскери флотилия кірген. Жорыққа кейін тағы да 2 обер-офицер мен 158 жауынгер қосылып, жорық әскері 1068 түйеге артылған азық-түлікпен қамтамасыз етілген (Водопьянов, 1915:150). Бутаков бастаған «Перовский» кемесі мен «Обручев» баркасы қосымша күш ретінде Сырдария өзенімен жорық әскеріне ілесіп жүзген. Ақмешітке жеткен В.А.Перовский бастаған патша әскерлері бекініске тіке шабуылға шығуға бата алмай, бекіністі қоршауға алып, батареяларды орналастыру үшін оның жан-жағынан траншеялар қазады. Бекіністі қорғаушыларға сырттан көмекке әскердің келмеу амалын қарастырған В.А.Перовский Жаңадариядағы тоспаны бұзып

жібереді. Кейін орыстардаң осы амалы өз-өзін ақтайды да. Өйткені, Ақмешітке көмекке келе жатқан қоқандықтардың әскері дәл осы тоспадан жайылған судан өту үшін өткел іздеп, уақыттарын босқа өткізіп алады(ҚРОММ, 64:5).

Дегенмен жорыққа алып шыққан әскердің азық-түлігі санаулы күнге ғана жететін болғандықтан, В.А.Перовскийдің бекіністі қоршау арқылы бағындырмақ болған жоспары іске аспады. Оған қоса бекініс маңайындағы қазақтар да басқыншыларға мал мен жем-шөп сатудан бас тартты. Қалыптасқан жағдайды талдаудан өткізген В.А.Перовский енді шешуші шабуылға көшпесе, онда жағдайының мүшкілге айналатынын біліп, 1853 жылы 8 шілдеде барлық батареялардан бекініске қарай оқ жаудыруға бұйрық береді. Бекіністі қорғаушылардың ерліктері сонда, олар жаудың күші әскери техникалық жағынан да, адам саны жағынан да көп басым болғанына қарамастан ұзақ уақыт төтеп бергені былай тұрсын, патша әскерлерінің зеңбіректерден атқылауына қарсы шабуылмен жауап беріп, бірнеше орыс әскерін өлтіріп кетеді (РФОРОММ, 4:65). Бекіністі қорғаушылардың ерлігіне В.А.Перовскийдің өзі де таң қалып, Булгаков деген досына жазған хатында ол былай дейді: «Бекіністегі 300 адамды өз еркімен берілуге мәжбүр ете алар емеспіз» (Захарьин, 1901:107). Ақмешіт бекінісін қорғаушылар өз күштерінің әлсіздігіне қарамастан, орыс әскерімен үш аптадан аса аянбай соғысады (Терентьев, 1906: 107). Әйтсе де, сол уақытта Қоқан ханы Құдияр мен Ташкент бегі Мәлібектің арасындағы өзара таластар, Ұратөбе билеушісі Абду-Гафардың Құдияр ханға қарсы шығуы сияқты Қоқан хандығының өз ішіндегі бытыраңқылық Ақмешіт бекінісінің Ресей империясының иелігіне тез өтуіне ықпал жасайды. Бірақ, осыған қарамастан, ташкенттіктер Ақмешітті қорғап жатқан өз қандастарына көмекке әскерлерін жібере алады. Қоқандықтардың күшті әскері Ақмешітке қарай көмекке келе жатыр деген хабар алғаннан кейін, В.А.Перовский жолдағы өткелдерден қоқандықтарды өткізбеу үшін, күшейтілген орыс әскерлерін жібереді де, генерал Падуровқа Жөлекті алуды тапсырады (Терентьев, 1906: 109). Генерал Падуров Жөлекті алып, жағдайы жеңілдегеннен кейін, В.А.Перовский Санкт-Петербургтен алып келген гальваникалық құралдарды қолдану арқылы Ақмешіт бекінісінің қабырғасын бұзып қиратады да, күшті артиллериялық атқылауға ұшыратады (Макшеев, 1890:165). Осыдан кейін ғана, В.А.Перовский бекіністегілердің берілуге дайын тұрғанына қарамастан 27 шілдеде 3 мыңдай жақсы қаруланған әскермен бекіністің ішіне басып кіреді. Ақмешіт үшін болған шайқаста қорғаушылардан 206 адам өлсе, 35 адам жарақаттанса, орыстар жағынан 9 адам өліп, 16 адам ауыр жарақат, 30 адам жеңіл жарақат алған (ӨРОММ, 14:218-307). Мұрағат құжаттарына назар аударсақ, тұтқынға түскен 74 қоқандықтың біреуі ғана бұхаралық саудагер болса, қалғандарының барлығы да сол жердің қазақтары болып шыққан және олардың бәрі де орыс билігіне қарсы шықпаймыз деген уәде берген соң ауылдарына қайтарылған (ӨРОММ, 14:218-307). Ақмешітті басып алған патша өкіметі бекініске мыңға жуық әскермен бірге 16 зеңбірегі бар күшті гарнизонды орналастырады да (ӨРОММ, 14:322), 26 тамызда I Николай Ақмешіт бекінісін Орынбор генерал-губернаторының құрметіне «Перовский» форты деп өзгертеді (ҚРОММ, 384:229). Осылайша В.А.Перовский бастаған орыс әскерлерінің Сыр бойына жасаған басқыншылық жорығы Ресей империясы үшін әскери стратегиялық және саяси – экономикалық жағынан аса маңызды болды. Яғни, орыс әскерлерінің Ақмешітті басып алуы Ресей империясының иелігіне 500 шақырымдық жерді қосып қана қойған жоқ, енді бүкіл Кіші жүз қазақтарының жайлауларымен бірге қыстауларына да бақылау жасауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ Ақмешіттің алынуы патша әкімшілігіне Орынбордан Ташкентке баратын сауда жолдарына иелік жасауына және билігіне өткен Кіші жүз қазақтарынан жинаған түгін салығы қазынаны толтыруға септігін тигізді. Дегенмен Ресей империясының Еуропалық мемлекеттермен «Шығыс мәселесі» бойынша туындаған Қырым соғысының басталуы патша үкіметінің Сыр бойына қарай жасаған басқыншылық соғыстарын уақытша тоқтатуға мәжбүр болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Водопьянов В. Оренбургцы в Туркестане // ВИС. - 1915. - №2. - С.135-165.

Захарьин (Якунин). Начало завоевания Коканда // ИВ. - 1901. - №6. - С.80-195

ҚРОММ. 4-қ., 1-т., 408-іс.

ҚРОММ. 383-қ., 1-т., 13-іс.

ҚРОММ, 384-қ., 1-т., 9-іс.

ҚРОММ. 382-қ., 1-т., 64-іс.

Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII-нач XX вв. - Алматы: Білім, 1995.- 290 с.

Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб.: Воен. типография, 1890. – 380 с.

ӨРОММ. 715-қ., 1-т., 6-іс.

ӨРОММ. 715-қ., 1-т., 8-іс.

ӨРОММ. 715-қ., 1-т., 5-іс.

ӨРОММ. 715-қ., 1-т., 14-іс.

ӨРОММ. 715-қ., 1-т., 13-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 10-т., 5873-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 10-т., 2-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 10-т., 5873а-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 10-т., 6024-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 18-т., 232-іс

РФОММ. 6-қ., 1-т., 6717-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 10-т., 6798-іс.

РФОРОММ. 6-қ., 10-т., 4-іс.

Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии // Соч.: в 3 т. СПб.: Типо-литография В.В.

Комарова, 1906. Т.3.496 с.

Шеманский А.И. Боевые фронты государства и управление ими. // ВС. 1861. №5. С.10-31.

АЛАШ АЗАМАТТАРЫ ТУРАЛЫ ОЙ ТОЛҒАУ

Тілебалды Жұлдыз Қабылдақызы

тарих магистрі, аға оқытушы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Алаш азаматтары туралы ой қозғамастан бұрын, осы «Алаш» ұғымының шығу тегіне үңілсек. Зиялылардың Алаш атауын таңдауы да жәйдан-жәй емес еді. «Алаш» ұғымы – қазақ халқының ежелден келе жатқан байырғы сөзі. Мағынасына келсек, елдік, бірлік, тұтастық, айбарлық деген бірнеше ұғымдарды жинақтайды. Қазақ ішінде «алаш алаш болып, Алаша хан болғанда», «алты алаш», «алты сан алаш», «алаш мыңы» секілді тұрақты тіркестер ежелден айтылады (Тілешов Е, 2014:556). Сонымен бірге, «Керегеміз-ағаш, ұранымыз – Алаш» деген нақыл, ұстаным да бар. Мұны қазақ этнонимінің синонимі десек те болады. Алаш сөзінің түбіріндегі «ал» – от, қызыл, арай дегенді білдіретін ежелгі түркі сөзі. Мысалы, Алтай, алау, алқызыл, албырт, аластау, аламан, алаң, алқап т.б. сөздердің арғы түбі «от» ұғымына (қуат, күш, жігер, шапшандық, қызбалық, тегеурін, зор деген мағынадағы) барып тіреледі (Бұл да сонда). Отандық зерттеушілер ішінде шоқтығы биік Шоқан Уәлиханнан бастап Алаш ұғымын зерделеп, ашқанын білеміз. Ол қазақ пен алаш ұғымдарын қатар қоя отырып, «начало народа казахов или алач...», немесе былай деп жазады: «Укиргизов разные роды имеют свою тамгу и уран. Уран у всех киргиз есть алач» (Бұл да сонда). Бұдан Алаштың – елдік-мемлекеттік рәмізге айналған ұғым екені көрінеді. XX ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан бастаған ұлт қайраткерлері Алаш атын партияға да, үкіметке де бергенде осы ұстанымды басшылыққа алғаны анық. Азаматтық тарихымыз үшін аса маңызды Алаш қозғалысы кезеңінде Алаш идеясы – қазақтың ұлттық идеясының темірқазығы болды. Осыған орай, ұлт зиялылары үлкен мән бергені көрініп тұр.

Алаш қозғалысы қайраткерлерінің «қазағым» деп қынжылғандағы қатал тағдыры бәріне мәлім екені рас. Дей тұрғанмен, 1919 жылы сәуір айында кеңес үкіметінің басында тұрған В.И. Ленин кезінде арнайы кешірім жасалған Алаш белсенділерін 1925 жылы ақ И.Сталиннің ашық түрде қуғындау жолы басталды. Сонымен, 1925 жылы 29 мамырда И. Сталин Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросында өлкелік «Ақ жол» газетінің ұстанған саяси бағытын айыптап арнайы хат жолдады. Оны газетте (И. Сталин газетті журналмен шатастырған) жарық көріп жатқан мақалалардың бұл кезде шетелде эмиграцияда жүрген М.Шоқаймен «үндес» және пікірлес екенін, яғни алашордашыл, ұлтшыл идеяларды жаңғыртатынын атап көрсете келіп, осындай көзқарастағы партияда жоқ интеллигенция өкілдерін жастарды тәрбиелеуге жібермей, негізінен оқу құралдарын жазу тәрізді жұмыстарда ғана пайдалану қажеттігін ескертті (Т.Омарбеков, 2003:195).

Бұл жәйт көп күттірмеді, Сталиннің дәл осы көзқарасын қолдап, нақтылай түскен Ф. Голощекин болды. 1926 жылы болған Бүкілқазақтық партия конференциясында оның былай дегені белгілі: «Біз ақпан революциясына дейін және одан кейін де басында А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов және М. Дулатов сияқты ұлтшыл қазақ интеллигенциясы тұрған ұлттық қозғалысты (Алашорда) қалай бағалауымыз керек? Сондай-ақ бұл ұлтшыл интеллигенция тобына біздің партияның қазіргі көзқарасы қандай болмақ?..Түсінікті ғой, жолдастар, ақпан революциясына дейінгі буржуазиялық азаттық қозғалысы, мәселен, Қытайдағы ұлттық-буржуазиялық элементтер бастаған ұлттық революциялық қозғалыс сияқты, объективті революцияшыл болды, ал қазір рекацияшыл, тіптен, контрреволюцияшыл. Басқа ештеңе емес. Бар жауап осы» (Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Көмекші оқу құралы. Алматы: «Санат», 1995. 9-106.). Осындай Алаш қозғалысын қаралау бағыты 1926 жылы 25-30 қарашада өткен БК(б)П қазақ Өлкелік Комитетінің II Пленумында одан әрі жалғасты (К.Нұрпейісов. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 116).

«Степная правда» сияқты мерзімді партиялық басылым көздері де қарап қалған жоқ: Алаш қозғалысына қатысы бар зиялылар өкілдерінің «ұлтшылдығын» дәлелдейтін мақалаларды жариялаумен жарысты деуге болады. 1927 жылы 15-23 қараша аралығында болып өткен VI Бүкілқазақтық партконференциясында Ф.Голощекин Алашаорда қайраткерлеріне тағы да ашық жаулық көзқарас танытып, қатты шүйлікті. Ол Ә.Бөкейхановтың басшылығымен жұмыс істеген «оңшыл эсер профессор Швецов» бастаған академиялық ғылыми экспедицияның жұмысын сынға алды. Оған Қазақстанның кейбір басшы қызметкерлері Әлиханмен байланысты болғандықтан да ұнамайтын. Мәселен, Қазақстанның Екіншілік Халық комиссары болып істеген Сұлтанбеков туралы ол былай деген екен: «Сұлтанбеков мөлшерге (жер) байланысты Мәскеуге барады және нұсқаушылар алу үшін Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысына емес, керісінше Әлихан Бөкейхановқа барады. Мұның өзі оңбағандық емес пе? Екіншілік халкомының басшы құрамы партиялық жолды жүргізуді қаматамасыз етпеді. Жер мәселесі негізінде ағымда бар» (Отчет Краевого Комитета VII Всеказахской партийной конференции. Кзыл-Орда. 1928. 32-34 бетінен алынған).

Мұнан әрі Голощекин Ә.Бөкейхановтың ықпалынан Қазақстан және оның мемлекет қайраткерлері шыға алмай отыр дегенді «дәлелдеу» мақсатында профессор Швецовтың қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын эволюциялық жолмен өркендете беруге шақырған көзқарасын барынша ауыр сынға алады. Ал, расында Швецовтың ұсынысы – бүкіл дәстүрлі қазақ шаруашылығының болашағын ойлаған зерделі ғалымның пікірі еді. Ол қазақ байларының шаруашылығының кеңес үкіметіне қауіпті еместігін, өйткені, оның өзінің тауарлылығы төмен, қоршаған табиғи ортаға тікелей тәуелді шаруашылық болып табылатынын ғылыми және экономикалық негізде дәлелдеген еді (Т. Омарбеков, 2003:197). Бұрынғы Алаш қозғалысының белді қайраткерлеріне қарсы күресте Ф. Голощекин өзінің тікелей бастығы болған И.Сталиннің де оларды оқу құралдарын жазуға пайдалану туралы ұсынысын орындауға құлықты болмай, бұл тұлғалардың бәрін мүлде жұмыссыз қалдырып, қуғын-сүргінге ұшыратқысы келді. Бұл Қазақстан басшысының жоғарыдағы партия конференциясында сөйлеген сөзінде Ахмет Байтұрсыновқа шүйлігуінен анық көрінді. Ф. Голощекин: «Халық ағартуға Өлкелік комитет пе, әлде Байтұрсынов жетекші рөл ойнайтын академиялық орталық жетекшілік жасай ма?» деп тиіскен болатын. Оған қоса, Ф. Голощекинге тегінде Ақаңның 1926 жылы ақпан-наурыз айларында Бакуде шақырылған Бүкілодақтық бірінші Түркологтар съезінде белсенділік көрсетіп, араб жазуын қорғауы және орыс тіліндегі кейбір ұғымдарды қазақша аударуы, сондай-ақ, Ақаңның «Мәдениет тарихы», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» тәрізді оқулық еңбектері тіптен ұнамаған. Бұл жерде ол Алаш қозғалысының бұрынғы жетекші қайраткерлеріне ғана шүйлігіп қоймай, Халық Ағарту Комиссариатын басқарып отырған Смағұл Сәдуақасов тәрізді табанды қайраткердің де сағын сындырмақ болған. Сондықтан да, ол С.Сәдуақасовты ауылға, қазақ байына көзқараста Өлкелік партия комитеті мен алашордашылар арасындағы қайдағы бір «үшінші көзқарасты» жақтайды деп кінәлаған еді (Бұл да сонда). Ал, жалпы қазақ тарихында латын әрпін енгізуге байланысты дау-дамайларға келсек, оған негіз бар. Яғни, араб әрпінен латын әрпіне көшу керек пе, әлде керек емес пе? деген сұраққа жауапты қазақ интеллигенциясының өз үлесіне қалдырды. Ал, мұның өзі Ақаңның және оның әріптестерінің жоғарыдағы Бакуде өткен түркітанушылардың алғашқы съезінде қазақ және басқа түркі халықтары үшін мәдени және тарихи жағынан араб жазуының маңызы зор екендігін дәлелдеп сөйлеуіне мүмкіндік берді (Т.Омарбеков, 2003:2006). Голощекиннің өз ойын олар бұл мәселеде 3 % сауаттылардың 97% сауатсыздарды тежеп отырғандарын түсіне алмайды. Осы сауатсыздарды латын әрпімен әлдеқайда жеңіл жазуға үйретуге болады, ал арба жазуын білетін 3%-ға келер болсақ, олар бұқараның мәдени дамуын тежеп отыр дегенге сай түсіндірді. Осы мәселеген байланысты 1928 жылы 19 желтоқсанда алғашқы қаулыда «араб әрпінің қазақ халқына исламмен бірге танылғаны», күрделілігі атап көрсетіліп, «араб әрпінің қазақ еңбекшілерінің жалпыадамзаттық мәдени жетістіктерге қол жеткізуіне кедергі екендігі» және бұл әріптің мәдени-тарихи тар өрістілігі айтылды («Систематическое собрание законов КазАССР, действующих на 10-ое января 1930г.» Алма-Ата, 1930, 91 б.). Ал, тарих бұл пікірдің қате екенін кейін дәлелдеді. Араб дүниесі осы әріппен-ақ бүкіл дүниежүзілік өркениеттің жетістіктеріне қол жеткізгенін білеміз. Ф. Голощекин Алаш қозғалысы қайраткерлерін сынағанда осы зиялылар қауымындағы бас ақыны атанған үлкен талант иесі Мағжан Жұмабаевты да назарынан тыс қалдыра қоймады. Мағжанның «90» туралы өлеңін талдағансып, ақынның «Мен азшылықпен емес, көпшілікпен-еңбекші халықпен біргемін» деп шырылдағанына қарамай, оны айдаладағы Ресейдегі еш байланысы болмаса да, «семеновеховшылдарға» косып қойды. Ал, олардың көрнекті қайраткерлері Н.Бердяев, Струве, С.Булгаков және т.б. болатын.

Алаш қозғалысының қайраткерлеріне деген ашық қастандық әрекет 1930жылға қарай үдемесе қайта, басылмады. Оларды 1928 жылдың аяғынан бастап тұтқынға алып, түрмеге қамау өрши түсті. Жалпы, жоғары жақтың қитұрқы саясатын төмендегіден де көре аламыз. Неге десеніз, қазақ зиялыларының партия жиындарында сөз алып, сөйлеулерінің өздері– ол тіптен большевиктер саясатын мақтаса да, жақтаса да, аса ұнамсыз қабылданды. Оған мысал ретінде, Алашорданың батыс жетекшілігімен айналысқан, кейін саясаттан шеттетіліп, ғылыми жұмыспен ғана айналысумен

шектелген Халел Досмұхамедовтың VII партконференцияда ғылым саласы атынан сөз сөйлеуі болды. Халелдің сөзінен кейін Голощекин «бөшке толы қара майға қасықпен бал құйды» деп кекеткендей болды. Осылайша, құжақтың ұсынысымен Х.Досмұхамедовтың шынайы жасаған құттықтауы қабылданбақ түгілі, тіпті ол өзі ашық әділетсіз айыпталды. Досмұхамедовты айыптаудың арты басқа да алаш қозғалысының мүшелері болған интеллигенттерге тиіп кету қаупін сезген Әлімхан Ермеков осы отырыста ғылыми-техникалық мекемелер атынан Досмұхамедовке қарсы сөз алуға мәжбүр болды (бұл да сонда). Осылайша, Алаш қозғалысын сөз жүзінде айыптаудың іс жүзіне ұласқанын, оған қоса большевизм тарихынан мүлде аластау әрекеті басталып та кетті. Бірақ, күндердің бір күнінде әділдік орнайтынын, жазықсыздан жазықсыз қараланған Алаш қозғалысы да Қазақстан тарихы төрінен өзінің лайықты орнын алатынын «большевизмге уланған» қайраткерлер ол кезде аңғара алмады (Омарбеков Т., 2003:208б.). Қарап отырсақ, бұл партия съездері, отырысында әр сөзден ілік іздеп, қаралау немесе алдын-ала ақпарат (досье) жинап отырып, қарсы сөз сөйлеу деген тек бастамасы ғана екенін білеміз. Жоғарыда айтып кеткендей, бір-бірлеп әкету, қамау, өзін ақтау мақсатында қитұрқы сұрақтар мен тәулік бойы миды жеу, суық та, ылғалды тас қамауда айлап, жылдап ұстау, артынша көбісін бұйрықты шығара салып, ату жазасына кесу, және оны тез арада орындау деген сияқты адамзаттың ішіндегі аңғал да, ардақты Алаш арыстарына деген қастықты тарихымыздан белгілі екені рас. Ендігі және бүгінгі ұрпақ өздерінің кімнен жаралғанын және болашақта кім болатынын нақты жобалай білсе деген, жерін, елін, ана тілін, салт-дәстүрі мен ғұрпын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырушы дәнекерлер дәуірінің ұландары болса екен деген тілек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Сардар», 2014. -528 бет.
2. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекиі оқу құралы. Алматы: «Өнер», 2003. -552 бет.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Көмекиі оқу құралы. Алматы: «Санат», 1995. -256 бет.
4. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. -256бет.
5. Нұрпейісұлы К. Алаш ақиқаты. - Алматы: Ан арыс баспасы, 2010. - 424б.
6. Отчет Краевого Комитета VII Всеказахской партийной конференции. Кзыл-Орда. 1928. 32-34 бет. <https://kazneb.kz/kk/catalogue/view/1582627>
7. <https://kazneb.kz/index.php/kk/bookView/view?brId=1542623&simple=true>

ЖАСТАРДЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кесимова Алтынай Конысбаевна

аға оқытушы, магистр

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа.Мақалада қазіргі экономикалық жағдайлар аясында жастардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Қаржылық білім берудің мектепке дейінгі жастан бастап өсу кезеңіне дейінгі әртүрлі аспектілері талданады. Қаржылық сауатты ұрпақты қалыптастырудағы білім беру мекемелерінің, отбасымен қоғамның рөліне ерекше назар аударылады. Әдеби дереккөздер мен эмпирикалық деректерді талдау негізінде Қаржылық сауаттылық бағдарламаларының тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Түйін сөздер:Қаржылық сауаттылық, жастар, білім, қаржылық мінез-құлық, экономикалық әлауқат, қаржылық әлеуметтену.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования финансовой грамотности молодежи в современных экономических условиях. Анализируются различные аспекты финансового образования от дошкольного возраста до взрослой жизни. Особое внимание уделено роли образовательных учреждений, семьи и общества в формировании финансово грамотного поколения. На основе анализа литературных источников и эмпирических данных представлены рекомендации по повышению эффективности программ финансовой грамотности.

Ключевые слова: Финансовая грамотность, молодежь, образование, финансовое поведение, экономическое благополучие, финансовая социализация.

Қазіргі нарықтық қоғамда қаржылық және құқықтық сауаттылық әрбір азаматтар үшін өте маңызды. Себебі, күнделікті ақшалай операциялардан бөлек несие, депозит, ипотека, инвестиция секілді

ірі келісім шарттар қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігі болып келеді. Бұның әрқайсысы дұрыс шешім қабылдауда тиянақтылықты талап етеді.

Қаржылық сауаттылық – бұл жеке қаржылық әл-ауқатқа жету үшін негізделген қаржылық шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін мәлімдемелік, білім, дағдылар, көзқарастар және мінез-құлық сияқты элементтердің жиынтығы.

Қаржылық сауаттылықтың бірнеше маңызды аспектілері:

1. Бюджет құру. Айлық бюджетті құру ақшаның қайда кететінін түсінуге және оны ақылмен бөлуге көмектеседі.

2. Жинақтау. Тәуекелдік жағдайға және зейнетке шығуға қаражат жинай білу маңызды болып табылады. Бұл қаржылық дағдарыстардан сақтауға және тұрақты болашақты қамтамасыз етуге көмегін тигізеді.

3. Инвестиция құю. Инвестиция кірістерді екі еселеуге көмектеседі. Дегенмен, инвестициялауды бастамас бұрын тәуекелдерді түсіну және инвестициялаудың әртүрлі тәсілдерін зерттеу маңызды шарт болып табылады.

4. Қарыздарды басқару – бұл қарыздарды ұтымды басқара білу, пайыздық мөлшерлемелерді білу және несиелерді өз уақытында мақсатты пайдалану, қаржылық сауаттылықтың негізгі аспектілері болып табылады.

5. Қаржылық білім. Қаржылық сауаттылықтың жоғары деңгейі көбінесе қаржы құралдары мен тұжырымдамаларын түсінуге байланысты.

Қаржылық сауаттылық – қаржылық ұғымдар және қаржылық тәуекелділік ұғымдарын білу, сонымен қатар тұлға мен қоғамның қаржылық мүддесін жақсартуда және экономикалық өмірге үлесін қосуда, түрлі қаржылық жайдайларда тиімді шешім қабылдау сенімділігін білдіреді.

Қаржылық сауаттылық қаржылық білім берудің үздіксіз процесі арқылы іске асырылады, ол қаржылық білімі мен дағдысының болуына, жеке немесе отбасылық бюджетті басқару бойынша дұрыс әрі сараланған шешімдер қабылдауға көмектесетін әрекет ету модельдерін жақсартуға бағытталған.

Жаһандану және цифрлық технологиялардың дамуы жағдайында қаржылық сауаттылық қазіргі қоғамға бейімделу үшін қажетті өмірлік дағдылардың ажырамас бөлігіне айналады. Халықтың ең белсенді және перспективалы бөлігі ретінде жастар қаржылық білім беру мәселелеріне ерекше назар аударуды қажет етеді. Қаржылық сауаттылықтың жеткіліксіз деңгейі дұрыс емес қаржылық шешімдер қабылдауға әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде олардың экономикалық әл-ауқатына және жалпы қоғамның тұрақтылығына теріс әсер етеді. Қаржылық сауаттылық деңгейін жоғарылату экономикалық, әлеуметтік және қаржылық көрсетілетін қызметтерге қолжетімділікті кеңейтеді және әлемдік практикада болашақтағы дағдарыстардың алдын алуға бағытталған қаржылық реформалардың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тұтастай алғанда, қаржылық сауаттылық мәселелерінде көптеген елдердегі әлеуметтік топтар мен нысаналы аудиториялардың басым бөлігінде қаржылық білім мен құзыреттіліктің жетіспеуіне байланысты біртекті проблемалар байқалады. Халықтың қаржылық сауаттылығы деңгейінің жоғары болуы азаматтардың тұрмыс деңгейін жоғарылатуға, жеке инвесторлар қаражатының ел экономикасына құйылуына, қаржы нарықтарында бәсекелестіктің дамуына, қаржылық тұрақтылықты нығайтуға және қоғамның әл-ауқатын арттыруға ықпал етеді. Ал өз алдында қаржылық сауатты жастар экономикасы дамыған мемлекеттің болашағы.

Жастардың қаржылық сауаттылығы олардың әлеуметтік бейімделуінің және қоғамның экономикалық өміріне сәтті интеграциялануының маңызды факторы болып табылады. Қаржы нарығы барған сайын күрделі және қолжетімді болып келе жатқан қазіргі әлемде жастар өмірінің алғашқы кезеңдерінде тәуелсіз қаржылық шешімдер қабылдау қажеттілігіне тап болады. Қажетті білім мен дағдылардың болмауы қаржылық қателіктерге, қарыз жүктемесіне және өмір сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Қаржылық сауаттылықты қалыптастыру ерте балалық шақтан басталады. Мектеп жасына дейінгі балаларда ақша, бюджет және жоспарлау туралы негізгі идеяларды қалыптастырудың маңыздылығын атап көрсетеді. Қаржылық ұғымдар мен ерте танысу ақшаға дұрыс көзқарасты және олардың қаржылық шешімдері үшін жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етеді. Мектепке дейінгі жас қаржылық мәдениеттің негіздерін қалыптастырудың сезімтал кезеңі болып табылады. Осы кезеңде балалар әлеуметтік нормалармен ережелерді, соның ішінде ақшаға қатысты белсенді түрде үйренеді. Оқытудың ойын түрлері, көрнекі материалдарды пайдалану және практикалық жаттығулар балаларда ақшаның құндылығы, шығындарды жоспарлау қажеттілігі және ақылға қонымды тұтыну туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді (Кузина, 2009: 157-177.)

Балаларды қаржылық тәрбиелеудегі отбасының рөлі. Отбасы балаларды қаржылық тәрбиелеуде шешуші рөл атқарады. Ата-аналар балаларда ақша, олардың өмірдегі рөлі және оларды басқару тәсілдері туралы түсінік қалыптастыра отырып, қаржылық сауаттылықтың алғашқы мұғалімдері болып табылады. Ата-аналардың жеке мысалы, олардың ақшаға және қаржылық шешімдерге қатынасы балалардың қаржылық мінез-құлқын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Ата-аналар қаржылық тәрбиенің әртүрлі әдістерін қолданылады, мысалы:

- Қалта ақшасын беру және шығындарды жоспарлауға үйрету;
  - Отбасылық бюджетті бірлесіп талқылау және ірі сатып алулар туралы шешім қабылдау;
  - Балаларды жинақтау және инвестициялау негіздеріне үйрету.
  - Балалар мен экономика мен қаржыға қатысты жаңалықтармен оқиғаларды талқылау.
- Жастардың қаржылық сауаттылығын арттырудағы білім беру мекемелерінің рөлі.

Білім беру мекемелері жастардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. М.Э. Паатова мен М. Ш. Даурова білім беру бағдарламаларына қаржылық сауаттылық элементтерін енгізу жастардың жеке қаржыны басқару, бюджетті жоспарлау және негізделген қаржылық шешімдер қабылдау дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететінін атап өтті. Қаржылық сауаттылықты білім беру бағдарламаларына енгізу мектепке дейінгі деңгейден бастап жоғары деңгейге дейінгі білім берудің барлық деңгейлерінде жүзеге асырылуы тиіс. Дәрістер, семинарлар, тренингтер, іскерлік ойындар және кейс-стади сияқты оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану қажет. Сондай-ақ сабақтарды өткізуге қаржы саласындағы сарапшылармен практиктерді тарту маңызды (Паатова, Даурова: 173-175.)

Жастардың қаржылық сауаттылығының негізгі аспектілері. Жастардың қаржылық сауаттылығы келесі аспектілерді қамтиды:

- Негізгі қаржылық ұғымдармен құралдарды білу (бюджет, несие, инвестициялар, сақтандыру);
  - Жеке бюджетті жоспарлау және басқару, қаржылық мақсаттар қою және оларға қол жеткізу мүмкіндігі;
  - Негізделген қаржылық шешімдер қабылдау, тәуекелдер мен мүмкіндіктерді бағалау дағдылары;
  - Қаржы нарықтарымен қаржы институттарының жұмыс принциптерін түсіну;
  - Ақша мен қаржылық міндеттемелерге жауапкершілікпен қарау, қаржылық қиындықтардан аулақ болу мүмкіндігі;
  - Қаржылық қызметтерді тұтынушы ретіндегі құқықтарымен міндеттерін білу.
- Жастардың қаржылық сауаттылығын арттыру мынадай жолдарын қарастыруға болады:
- Білім берудің барлық деңгейлерінде қаржылық сауаттылықтың кешенді бағдарламаларын әзірлеу және енгізу;

- Қаржылық сауаттылық саласында педагогтердің біліктілігін арттыру жүйесін ұйымдастыру;
- Білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқу-әдістемелік материалдар жасау;
- Онлайн курстар, мобильдік осымшалар және интерактивті ойындар сияқты заманауи білім беру технологияларын қолданыңыз;
- Білім беру мекемелері, қаржы институттары және қоғамдық ұйымдар арасындағы ынтымақтастықты дамыту;
- Жастар мен олардың ата-аналары арасында ақпараттық-ағарту науқандарын жүргізу.

Қаржылық сауаттылық жастардың экономикалық әл-ауқатының негізгі факторы болып табылады. Қажетті білімі мен дағдылары бар жастар өз қаржысын сәтті басқарады, қаржылық мақсаттарға жетеді және қаржылық қиындықтардан аулақ болады. Қаржылық сауатты жастар:

- Білім алу және мамандық таңдау туралы негізделген шешімдер қабылдайды;
- Өзінің кірістері мен шығыстарын сәтті басқарады;
- Жинақ жасайды және болашағына инвестиция салады;
- Қарыз жүктемесі мен қаржылық тәуекелдерді болдырмайды;
- Экономикамен қоғамның дамуына қатысады.

Қаржылық сауаттылық қазіргі қоғамда сәтті бейімделу үшін қажетті өмірлік дағдылардың ажырамас бөлігі болып табылады. Қаржылық сауатты ұрпақты қалыптастыру білім беру, білім беру және практикалық дағдыларды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Жастардың қаржылық сауаттылығын арттыруға салынған инвестициялар рөлдің болашағына салынған инвестициялар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Кузина О. Е. Финансовая грамотность молодежи //Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2009. – №. 4 (92). – С. 157-177.

Паатова М. Э., Даурова М. Ш. Финансовая грамотность детей и молодежи как актуальная задача современного образования //Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2014. – №. 2. – С. 173-175.

Шатова А. Д. Финансовая грамотность дошкольников: две стороны проблемы //Дошкольное воспитание. – 2018. – №. 2. – С. 22-26.

Алексеева, Л. С. Финансовая грамотность: учебное пособие / Л. С. Алексеева, О. В. Будникова. – Москва: КноРус, 2019. – 256 с.

Богачева, О. В. Финансовая грамотность: материалы для студентов / О. В. Богачева, Н. В. Горяев, Е. В. Долгова. – Москва: Проспект, 2018. – 176 с.

Лукашенко, М. А. Финансовая грамотность: учебник / М. А. Лукашенко, Е. В. Маркова. – Москва: КноРус, 2019. – 320 с.

Финансовая грамотность: учебник для общеобразовательных организаций: 10-11 классы / И. А. Рунова [и др.]. – Москва: Просвещение, 2018. – 224 с.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ КӨШБАСШЫЛЫҚ: ҚАЖЕТТІ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕР

Умбеталиева Айнагуль Дуйсеновна

аға оқытушы, магистр

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Мақалада қазіргі білім беру ортасында табысты көшбасшылық үшін қажетті негізгі көшбасшылық қасиеттер қарастырылады. Көшбасшылықты анықтаудың әртүрлі тәсілдері талданады және білім беру мекемелерін тиімді басқаруға қажетті негізгі құзыреттер бөлінеді. Эмоционалды интеллекттің, стратегиялық ойлаудың және өзгерістерді басқару қабілетінің рөліне ерекшеназар аударылады.

Түйін сөздер: көшбасшылық, басқару, көшбасшылық аспектілері, көшбасшылық кеңістігі, көшбасшылық қасиеттері, педагог-көшбасшы.

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые лидерские качества, необходимые для успешного лидерства в современной образовательной среде. Проанализированы различные способы определения лидерства и выявлены ключевые компетенции, необходимые для эффективного управления образовательными учреждениями. Особое внимание уделяется роли эмоционального интеллекта, стратегического мышления и способности управлять изменениями.

Ключевые слова: лидерство, менеджмент, аспекты лидерства, лидерское пространство, лидерские качества, педагог-лидер.

Abstract. The article examines the key leadership qualities necessary for successful leadership in the modern educational environment. Various ways of defining leadership are analyzed and key competencies necessary for effective management of educational institutions are identified. Particular attention is paid to the role of emotional intelligence, strategic thinking and the ability to manage change.

Keywords: leadership, management, aspects of leadership, leadership space, leadership qualities, teacher-leader.

Заманауи білім құзыреттілікке қойылатын тез өзгертін талаптар, технологиялық инновациялар, сондай-ақ білім беру процестерін басқаруға икемді көзқарас қажеттілігі сияқты бірқатар қиындықтарға тап болады. Мұндай өзгерістер жағдайында білім берудегі көшбасшылық шешуші рөл атқарады. Білім беру саласындағы менеджерлер мен басшылар тиімдірек көшбасшы болу үшін қажетті құзыреттерді дамытуға мүдделі. Білім берудегі көшбасшылықтың маңызды аспектілерінің бірі – педагогикалық көшбасшылық. Бұл дегеніміз, көшбасшы әкімшілік мәселелерді басқарып қана қоймай, білім беру процесіне белсенді қатысып, оқу сапасын жақсартуға ықпал етеді. Білім беру процесін тиімді басқару үшін көшбасшылар оны қалай жақсартуға болатынын түсінуі керек, мұғалімдерге қолдау көрсетіп, оларды кәсіби дамуға ынталандыруы керек. Білім беруде көшбасшылықтың үш аспектісін ажыратуға болады: көшбасшыларды білім беру процесінің мақсаты ретінде тәрбиелеу; көшбасшылықты басқару принципі ретінде; білім беру қызметтері нарығындағы білім беру ұйымдарының көшбасшылығы (Савина Н.В., European research. 2016 №8(19)). Білім берудегі көшбасшылар – бұл білім беру саласындағы ең озық тұлғалық және кәсіби қызметкерлер, олар деңгейде де алға жылжуға қабілетті өзінің жеке басының және жалпы білім беру мекемесінің деңгейінде (Лесина Л.А., 2002, с. 165).

Көшбасшылық қасиеттер – бұл адамның әртүрлі сипаттамаларының жиынтығы. В.И. Волошко Тәуелсіздік, бастамашылдық, ұйымдастырушылық түсінік, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамыту сияқты қасиеттерге ие мұғалім кәсіби қызметте белгілі бір биіктерге жетеді деп жазады (Волошко В.И., Взгляд в будущее // Педагогическая наука и практика. 2018 №4 (22)). Мұндай мұғалім, автордың пікірінше, көшбасшы.

Көшбасшылықты қалыптастыру процесін түсіну үшін білім алушылардың ішкі дамуы мен сыртқы жағдайлары өзара әрекеттесетін әлеуметтік факторларды ескеру қажет. И. В. Дубровинаның айтуынша, әлеуметтік жағдайдың сыртқы ұқсастығына қарамастан, білім алушылардың ішкі ұстанымы жас кезеңдермен салыстырғанда өзгереді. Бұл дамыған психикаға және мотивациядағы елеулі өзгерістер

кезеңіне байланысты. Жеке мотивтер, тәуелсіздік пен өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылыс бірінші орынға шығады. Сондықтан білім алушылар неғұрлым маңызды қажеттіліктерге бағытталған ұзақ мерзімді мақсаттар қоюға бейім. Үнемі өзгеріп отыратын білім беру ландшафтында көшбасшылар икемді және тез бейімделуі керек. Фулланның айтуынша, білім берудегі табысты көшбасшылар өзгерістерді басқара алады және өз командаларын белгісіздік жағдайында ұстай алады. Бұл әсіресе цифрландыру дәуірінде, жаңа технологияларды енгізу дәстүрлі оқыту мен басқару әдістерін қайта қарастыруды қажет ететін кезде өте маңызды.

Эмоционалды интеллект білім беруді қоса алғанда, барлық саладағы басшылар үшін негізгі дағдыға айналды. Психолог Дениэль Гоулман тиімді көшбасшыларды, соның ішінде тәрбиешілердің көшбасшыларын біріктіретін нәрсе – олардың эмоционалды интеллект (өзін-өзі тану, өзін-өзі бақылау, мотивация және әлеуметтік дағдылар) сияқты қасиеті барсауатты көшбасшылықтың шарты (Д. Гоулман, 6 б.). Бұл сапаның болмауы керемет кәсіби дайындыққа қарамастан көшбасшы болуға мүмкіндік бермейді. Эмоционалды интеллект дағдылары дамыған көшбасшы білім беру мекемесінде жайлы және өнімді жұмыс атмосферасын құра алады. Тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті (Н.К.Абдыгазиева, А.В. Авдеева, Е.В. Андриенко, Т.В. Панкова, В.В. Сараева, Г.В. Угляница) ғалымдардың көпшілігі мен болашақ мұғалімнің маңызды көшбасшылық қасиеттерінің бірі ретінде анықталады: «тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтік көшбасшылық тағы қызмет саласына қарамастан, сәттіліктің кілті коммуникация болып табылады; кәсіби қызметте әрдайым коммуникативтік дағдылары дамыған адамдар табысқа қол жеткізді» (Абдыгазиева, 2016:120) Тұлғааралық дағдылар (жұмсақ дағдылар) тиімді көшбасшылықта шешуші рөл атқарады. Олар көшбасшыларға командамен берік байланыс орнатуға, қызметкерлерді ынталандыруға және өзара түсіністік пен сенімге негізделген жұмыс процестерін басқаруға мүмкіндік береді. Көшбасшылық үшін қажет тұлғааралық дағдылардың негізгі аспектілеріне мыналар жатады:

- Қарым-қатынас: өз ойлары мен идеяларын анық және тиімді жеткізе білу.
  - Эмпатия: басқа адамдардың сезімдерін түсіну және бөлісу қабілеті.
  - Белсенді тыңдау: әңгімелесушіні мұқият тыңдау және түсіну қабілеті.
  - Қактығыстарды басқару: келіспеушіліктерді сындарлы түрде шешу мүмкіндігі.
  - Топтық жұмыс: басқалармен тиімді жұмыс істей білу.
  - Эмоционалды тұрақтылық: стресстік жағдайларда сабырлы және сабырлы болу қабілеті.
  - Тәлімгерлік және қолдау: басқалардың дамуына және өсуіне көмектесу мүмкіндігі.
  - Бейімделу және икемділік: өзгеретін жағдайларға тез бейімделу мүмкіндігі.
- Нәтижесінде, тұлға аралық дағдылар көшбасшыға мүмкіндік береді:
- Тиімді көшбасшы ғана емес, сонымен қатар команда үшін шабыттандыратын үлгі болу.
  - Үйлесімді қарым-қатынасқұру.
  - Өнімділікті арттыру.
  - Қызметкерлер өздерін құнды, ынталы және белсенді сезінетін орта құру.

Харристин пікірінше, Білім берудегі көшбасшының негізгі рөлі қызметкерлерді дамыту және олардың кәсіби өсуіне жағдай жасау болып табылады. Бұл тек мотивацияны ғана емес, сонымен қатар білім беру мекемелеріне уақыт пен бірге жүруге мүмкіндік беретін мұғалімдерді үнемі оқыту және дамыту мүмкіндіктерін белсенді түрде қамтамасыз етуді қамтиды.

Қорытындылай келе, қазіргі білім беру көшбасшысына педагогикалық көшбасшылықты, стратегиялық ойлауды, эмоционалды интеллектті және өзгерістер жағдайында бейімделу қабілетін қамтитын құзыреттердің кең спектрі қажет екенін атап өтеміз. Өз кезегінде, болашақ мұғалімдердің көшбасшылық қасиеттерін біз білім алушының жеке қасиеттерінің тұрақты жиынтығы ретінде түсіндіреміз, бұл оған әлеуметтік маңызды қызметтің әртүрлі түрлерінің бастамашысы және ұйымдастырушысы болуға, осындай қызметтің тиімді нәтижесін алуға, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Савина Н.В. Лидерство в образовании // *European research*. 2016 №8(19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/liderstvo-v-obrazovanii> (дата обращения: 27.03.2022).
2. Лесина Л.А. Лидерство в образовании: социологический анализ автореф. дис. канд.соц. наук: 22.00.06 / Л.А. Лесина. — Екатеринбург, 2002 — 165 л.
3. Волошко В.И. Современное лидерство педагога. Взгляд в будущее // *Педагогическая наука и практика*. 2018 №4 (22). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-liderstvo-pedagoga-vzglyad-v-budushee> (дата обращения: 26.03.2022).
4. Гоулман Д. С чего начинается лидер. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005 — 232 с.
5. Абдыгазиева Н.К., Панкова Т.В. Активация коммуникативного лидерства студентов-педагогов. // *Инновационная наука*. 2016. №4. С. 120-122. [URL: <https://rrpedagogy.ru/journal/article/3456/>].

БҰРЫНДЫҚ ХАННЫҢ ТҮСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ**Б.А.Жүрсінбаев^а, О. Джумаев^б**^атарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор^бстудент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)

XV ғасырдың 70-жылдарында Қазақ хандығы күшейе түседі. Оны қазақ хандарының көрші жатқан ұлыстарды өз ықпалына алуға ұмтылғанынан байқаймыз. Мәселен, Жәнібек хан ноғайлықтарды Батыс Қазақстан аумағынан оңтүстік-шығысқа көшіруді ойластырған. Алайда ноғайлар Барақ ханның ұрпақтарын емес шайбанидтерді қалап, Мұхаммед Шайбани, Жәдігер, Ибақ, Мамықты көкордалық билеушілер деп таниды. Сондықтан қазақ хандары Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбанидың соңына түсіп, оның Дешті Қыпшақтың тағына отырмауына және Ноғай Ордасымен бірігуіне жол бермеуге тырысты. Бұл кезде, дәлірек айтқанда 1470-1471 жылдары шайбанидтер Өзбек ұлысындағы жоғары биліктен айрылып, жан-жаққа тарап кетті. Алайда олар саяси күрестен бас тартпады. Өйткені шайбанидтердің осындай тобының басында Әбілхайыр ханның немересі, екпінді әрі ержүрек жас ханзада Мұхаммед Шайбани тұрды.

Әбілхайыр ханның ұлы және мұрагері Шайх-Хайдар 1470 жылы қайтыс болған соң, Мұхаммед Шайбани мен оның кіші інісі Махмудты жақындары Астраханға алып кетеді. Кейіннен жас сұлтандар Сырдария бойындағы алқаптарға қайта оралып, шағын топ құрып, Шығыс Дешті Қыпшақта Әбілхайыр әулетінің билігін қалпына келтіру үшін күресті бастайды. Осы күрес кезінде шайбанидтер маңғыт мырзалары мен тимуридтердің қолдауын үнемі пайдаланып отырады. Бірақ, Мұхаммед Шайбани атасы секілді Өзбек ұлысының басшысы болуды жүзеге асыра алмады. Себебі сол кездері негізгі күш қазақ билеушілерінің жағында еді, ал Мұхаммед Шайбанидің жақтастары тек шағын топпен шектелді. Мәселен, Қазақ хандары 30-50 мың әскерді басқарып отырса, шайбандар сондарынан бірнеше ондаған адамнан 300-400-ге дейінгі сарбаздарды ерте алды (Семенов, 1954: 39-45).

Бұл кезде Қазақ хандығының тағына отырған Бұрындық алғашқы Керей ханның үлкен ұлы болатын. Хан билігінің Бұрындық ханның қолына көшу жағдайлары мен уақыты жөнінде нақты мәліметтер жоқ. XV ғасырдың 60-жылдарының соңындағы оқиғалар туралы жазған Ибн Рузбихан, Әбілхайыр ханның өлімінен кейін: «өзбек хандарының иеліктерінде бүлік туындап..., Қазақ сұлтандарының ұлысында да хан билігіне талас басталды. Хан атағы бірнеше тұлғаларға тиесілі болғаннан кейін билік ету Бұрындық ханға тиді» (Рузбихан, 1976: 96), – деп көрсетеді. Бірнеше тұлға деп бұл жерде Керей мен Жәнібек айтылған. Бұл айтылғандар Қазақ хандығының негізін қалаған екі сұлтан арасында жоғарғы билікке талас болды ма, жоқ па, Керейден соң Жәнібек хандық құрды ма, жоқ па дегенді білдіреді деп айту қиын. «Тарих-и Рашидиге» сүйенсек, Бұрындық хан әкесінің тікелей мұрагері болған (Материалы, 1969: 192).

Шайбанид аумағының деректерінде Бұрындық қазақтардың ұлы ханы деп XV ғасырдың 70-жылдарынан бастап, яғни әкесінің өліміне жақын уақыттан бастап аталған. Бұрындық хан билігі мазасыз, күрес пен өзгерістерге толы уақытқа сәйкес келді. Ол уақыт талаптарын ерлікпен қарсы алып, өз әкесі Керей мен оның серіктесі Жәнібектің аманаттарына – олар құрған мемлекетті сақтау мен күшейтуге адалдық танытты. XV ғасырдың соңғы ширегінде орын алған қандай да бір маңызды оқиғалар Бұрындық ханның қатысуынсыз өтпеді, ол әскерді шайқасқа өзі бастап шықты және бірнеше рет жараланды да. Шайбани ханның тарихшылары (Шади, Бинаи, Ибн Рузбихан, «Нусрат-наменің» белгісіз авторы) және Хондамир Бұрындық ханды Дештінің атақты қолбасшыларының бірі және күшті билеуші ретінде суреттейді. «Бұрындық хан Өзбек әулетінен болып табылады. Олардың бір бөлігін қазақтар деп атайды. Кез келген уақытта, – деп жазды Ибн Рузбихан, – егерде Бұрындық «Аттанамыз» деп жарлық жіберсе, онда төрт жүз мың жорыққа шығады. Олардың әрқайсысы он жігітке татитын еді. Олардың қойлары мен сиырларында есеп жоқ, жылқыларының табындарының санын тек жаратушы ғана біледі. Олар қыстауға тек қар жауғанда ғана жолға шығады. Әйтпесе малдарына су тауып беру өте қиынға түседі. Көшкен кезде олар үйлерін екі үлкен арбаның дөңгелегіне жасайды. Ал түйелер мен жылқылар оларды керуен тәрізді тізіліп бір тұрақтан екінші тұраққа апарады. Ең кедей деген адамның өзінде жылқы, түйе, қойлар мыңдап саналады. Осылайша құндыз, тиын және басқа терілерден жасалған тондар мен жібектен тігілген киіммен, сондай-ақ түрлі түсті әшекейлерді тағынған олар Қыпшақ даласынан Еділ өзені аумағына дейін көшіп барса, екі-үш айдан кейін осыншама байлықпен кері қарай қыстауларына қайтады. Олардың қыстаулары бүкіл Сыр бойының жағалауын алып жатыр. Өйткені Сыр бойындағы ну қамыс қазақтардың малдарына таусылмас азыққа айналады. Сыр бойына қоныстанған қазақ ұлыстарының әрқайсысында белгілі бір мекен бар. Әр ұлыстың Шыңғыс ханнан тарайтын өз сұлтандары бар. Бұл жердегі сұлтандар Жошы ханның кезінен бастап-ақ Шыңғыс ханның жасағы бойынша иелік жасап келеді. Бірақ өзбек хандарының арасында үнемі тай-талас өтуде. Әсіресе, шайбан

мен қазақ хандарының арасындағы күрес өте күшті. Әбілхайырдың ұлы Шайх Хайдар хан таққа отырғаннан кейін, қазақ ұлысындағы сұлтандар да жеке хандық билікке ұмтылды. Кейін бұл билік бірнеше адамдарға тиген соң кезек Бұрындық ханға тиеді» (Рузбихан, 1976: 141). Төрт жүз мың әскер деп бұл жерде әсірелеп айтылған, өйткені, орта ғасырдағы мұсылман авторлары қандай да болмасын билеуші өте көп әскерге басшылық жасаса, олар соны әсірелеп көрсететін (Бабыр, 1993: 22).

Дегенмен сол кездегі Қазақ хандығының қуаттылығының өскені соншалықты, Бұрындық хан сол кездегі ең мықты жауынгер тайпалар маңғыттарды да бағындырғысы келеді. Бұған дәлел деректерде келтірілген 1473-1474 жылдары Бұрындық ханның Маңғыт Ордасындағы Мұхаммед Шайбанидың хан тағына отыруына кедергі келтіру мақсатында жасаған сәтсіз шабуылы. «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» атты шығармада бұл оқиға былай деп сипатталады: «Қысқа қарай Түркістанға Керей хан шапқыншылық жасайды. Осы кезде Мұхаммед Мажит тархан қазақтардан қауіптеніп шайбанидтерді Бұхара мен Самарқандқа жібереді. Осы уақытта Сауран бекінісіндегі Әлике сұлтанды Жәнібек ханның баласы Жиренше хан келіп, өлтіріп кетеді. Бұл жағдайда Мұхаммед Шайбани Бұхарадағы Абд ал-Али тархан Қышлықтың ұрпақтарына барып паналайды. Мұхаммед Шайбан хан онда екі жыл тұрып, күш жинайды да, Дешті Қыпшаққа аттанады. Ол жаққа Мұса мырза да барып оған қосылады. Олардың бірігуін қаламаған Бұрындық хан 50 мың әскермен маңғыттарға жорыққа шығады. Мұхаммед Шайбани хан болса көмекке келген шағатайлықтармен қосылып, Қасым сұлтанның әскеріне бас салып, оны шегіндіреді де Бұрындық ханды талқандайды. Бұл шайқаста Уаққас сұлтанның ұлы Хорезми бек қаза табады. Жеңісті тойлау кезінде Мұса мырза Сүйініш қожаға қызын беріп, күйеу бала етеді» (Материалы, 1969: 21).

Осы шайқаста Қасым ханның аты алғаш рет кездесіп, онда ол Бұрындық хан әскерінің «Дешті Қыпшақтың белгілі сұлтандарының және ержүрек батырларының бірі және Бұрындық хан атты әскерінің қолбасшысы ретінде суреттеледі (Материалы, 1969: 104).

Дегенмен Қазақ хандары қайтадан күш жинап, Созақтың түбінде Жәнібек ханның ұлы Махмұт сұлтанның әскері Мұхаммед Шайбани мен ноғайлықтардың біріккен жасағымен шайқасқа түседі. Шайқастың бастапқы кезінде Махмұт сұлтанның күші жетпей шегіне бастаған кезде, Бұрындық хан мол әскермен келіп, толық талқандалудан аман қалады. Нәтижесінде шайбанидтер мен ноғайлықтар Соғынлық асуында Бұрындық ханнан оңбай жеңіліс табады. Шайқас барысында Мұхаммед Шайбани ханның інісі Сахұт сұлтан Жәнібек ханның ұлы Махмұт сұлтанның бетін шапса, Бұрындық ханға екі жебе тиіп жараланады және Бұрындық ханның көкілташы Құдайқұлдың баласы Қожамқұл қаза табады (Материалы, 1969: 22). Осы шайқастан жеңіліске ұшыраған Мұхаммед Шайбани хан Хорезмге өтіп, Тирсак қаласына келіп бекінеді. Өз үміттерінің құрдымға кетіп бара жатқанын көрген Мұхаммед Шайбани мен Махмуд сұлтан, өз жақтастарымен бірге жиылып, тимуридтерге қарсы жорыққа шығуды ұсынады. Олардың ұранына бірнеше жақын туыстары мен Шығыс Дешті Қыпшақтың бірнеше көшпелі тайпаларының билеушілері келіседі. 1500 жылы Мұхаммед Шайбани шағын топпен оңтүстікке бет алады, Самарқандты, Бұхараны, т.б. бірнеше қамалды жаулап алады. Көп ұзамай ол Самарқандты уысынан шығарып алғанымен, келесі жылы оны қайта басып алып, өз астанасы етіп жариялайды, ал Бұхараға билеуші етіп өзінің кіші інісі Махмұд сұлтанды қояды.

Осылайша, жаңа он алтыншы ғасырдың басында Орталық Азияда жаңа әулеттің, Шыңғыс ханның баласы Жошының баласы Шайбан ұрпақтарының әулеті – шайбанидтер әулетінің билігі орнығады. Ал тәуелсіздіктерінен айрылғысы келмеген ноғайлар қазақтарға әлі де табанды түрде қарсылықтар көрсетеді. Тіпті негізгі қауіп қазақтардан келеді деп есептеген ноғай мырзалары ең басты күштерін Орда шекарасының шығыс бөлігіне орналастырып, Қырым мен Ресей мемлекеттеріне назар аударуға мұршасы келмей қалады. Ноғай мырзаларының бірі Алшағырдың III Василийге жіберген хатында ол оған қазақтар мол әскермен бізді бағындыруға келе жатыр, бірақ біз олармен соғысамыз деп жазады (Трепалов, 2002: 157). Қазақтарға қарсы шыққан Алшағыр әскери күштерінің аздығынан Еділдің арғы бетінен көмекке қосымша жасақтарды да шақырады. Қазақ хандары болса ноғайлықтардың осындай қарсылықтарына қарамастан 1503 жылы олардың бір бөлігін бағындырып, бүкіл Жайық бойына билігін орнатады да, Бұрындық хан Сарайшықты Қазақ Ордасының астанасы етіп бекітеді (Исин, 2002: 56).

Бұрындық хан тағында ұзақ уақыт – 30 жылдан аса уақыт отырса да, жоғарғы билікті өлгенше ұстап тұра алмады. Тарихи деректерде Бұрындық ханның өмірінің соңғы жылдары туралы қайғылы әңгімелер сақталған. Мысалы, Мырза Хайдардың айтуы бойынша, 915/1509-10 жылдарға қарай Жәнібек ханның баласы Қасымның ықпалының күшейгені соншалық, ол кезде Бұрындық хан болғанымен, нақты хандық құру мен билік ету толықтай Қасым сұлтанның қолына жинақталды. Қасымның қазақтар арасындағы беделінің аяқ астынан күшеюіне Мұхаммед Шайбанидың Қазақ даласына жасаған жорығы ықпал етеді.

Тимуридтер иелігінің солтүстік бөлігін жаулап алған Мұхаммед Шайбани хан 1507 жылы мамырда өз әскери күштерімен Әмудариядан өтіп, Хорасан шегіне еніп, Гератты, Астрабатты, Гурганды және басқа қалаларды жаулап алады. Дегенмен XVI ғасырдың алғашқы онжылдығында бүкіл Дешті Қыпшаққа ғана емес, Сыр бойындағы қалаларға Қазақ хандығының ықпалы жүрген. Ибн Рузбихан

Шығыс Дешті Қыпшақ даласын «өзбек-қазақтар жайлауының жері» деп атай келіп, «шілденің ыстығы мен қатты аңызак уақыты туған жаз кезінде қазақ ұлысы оның (Шығыс Дешті Қыпшақтың) шет аймақтары мен шет жақтарына барып қонады» және «мал санының көп, жайылымның қажет болуы себепті олар осы кең-байтақ даланы түгелдей иеленіп алды» дейді (Рузбихан, 1976: 84).

«Михман-наме» авторы «әрбір сұлтан бұл елдің бір өлкесін (нахия) қолында ұстап, билеп отыр» (Рузбихан, 1976: 72), Шығыс Дешті Қыпшақта ұлы хан бастаған қазақ әміршілері мен ұлыстардағы жекелеген сұлтандар, мысалы, Жаныш сұлтан, Таныш сұлтан және басқалар үстемдік етті деп атап көрсетеді. Алайда, Сығанақ, Отырар, Түркістан (Ясы), Сауран және басқа қалаларымен қоса Түркістанды уақытша болса да иелену XVI ғасырдың басындағы Қазақ хандығы билеушілерінің экономикалық күш-қуатын нығайтудың елеулі факторы болып қала берді. «Қыстыгүні, – деп жазады ибн Рузбихан, – қазақтар Дешті Қыпшақтан оңтүстікке, Сырдария жағалауына дейін көшіп барып, Сығанаққа дейін жетіп жүрді» (Рузбихан, 1976:73).

Қазақтарға қарасты жерлер – Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы қыстаулар Түркістан ауданына дейін созылып жатқан: «Көшіп-қонатын жеріне жеткен кезде (қазақтар), Сырдария өзенін бойлай орналасады. Олардың Сырдария өзенінің жағалауын бойлай орналасатын жер (көлемі) 300 фарсахтан асады. Сырдария жағалауына келген кезде, олар Түркістан аймағына жақындайды. Ол да Сейхун жағалауында орналасқан» (Рузбихан, 1976: 73). Басқа бір жерде Рузбихан Сығанақтан әріректегі Қара-Абдал деген жерді қысқы қоныстың орталығы деп атайды: «Шайбани хан жер қайысқан қолмен Самарқаннан шығып, Түркістанға беттеді. Ол қазақтар жерінің (билад-и қазақ) шегіне жеткен кезде, Сығанақтан өтіп, олардың қысқы қыстауларының орталығы болып табылатын Қара-Абдалға дейін жетті» (Рузбихан, 1976: 73).

Шайбани ұрпағын дәріптейтін автор қазақтардың оңтүстік жаққа ойдағыдай ілгерілеуін қанағаттана отырып айта алмайтын еді, сондықтан да Рузбиханнан Түркістанның солтүстік бөлігінде қазақтар ірге тепкен аумақты анықтаудағы қайшылықтар аңғарылып тұрады, дегенмен де, осы автордың айтуынша, Сығанақ қазақ хандары иелігіне кірген. Бірақ, «Михман-наме» авторының мәліметтеріндегі бұл қайшылықтар Қазақ хандығының оңтүстік шекарасы жай-күйінің шын көрінісін көрсеткен, ол XVI ғасырдың алғашқы онжылдықтарында бұрынғыдай тұрақты емес еді.

Егер бұрын, XV ғасырда, қазақтардың кейде моғолдармен, маңғыттармен, Темір ұрпақтарымен одақтаса отырып, кейде соларға қарсы күресе отырып, шайбани өзбектерімен Сыр өңірінің қалаларын иелену жолындағы күресі қазақ хандары үшін де, шайбани ұрпағынан тарайтын сұлтандар үшін де, Шығыс Дешті Қыпшақтың көшпелі халқына билік жүргізуді қолға алуды мақсат етіп келген болса, енді Бұрындық пен Қасым хандар далалық аудандарды, Оңтүстік Қазақстанның отырықшы-егіншілік ауданын қалаларымен қоса Қазақ хандығына берік біріктірген кезде, ол хандықтың ішкі жағдайын нығайту үшін де, оңтүстік көршілері жөніндегі белсенді сыртқы саясат үшін де ең басты экономикалық негіз болатын.

Мұхаммед Шайбани хан Қазақ хандығының күшеюіне жол бермеуге тырысты және XV ғасырдың аяғындағы сияқты, қазақ билеушілерінің Сыр өңіріндегі билігінің орнығуына барынша кедергі жасап бақты. Мұхаммед Шайбани хан әр түрлі экономикалық шаралар арқылы, атап айтқанда, қазақ саудагерлерінің Түркістан (Сыр өңірі), Мауреннахр мен Хорезм өлкелеріне келуіне тиым салды. Сондай-ақ, қырға ең жақын тұрған қалалар халқының да қазақтармен сауда жасауына тиым салу арқылы, яғни, Түркістан тұрғандары қазақ көпестермен ешқандай да сауда мәмілесін жасамасын және олар (қазақтар) мен осы қалалар тұрғындарының арасында қарым-қатынас және саудагерлердің араласуы болмасын деп тиым салды. Мұхаммед Шайбанидың келесі бір амалы қазақтарға қарсы соғыс жорықтары арқылы да олардың Түркістан мен Мауреннахрға келуін тоқтатуға тырысты (Рузбихан, 1976: 86).

Өз тарапынан қазақ хандары Оңтүстік Қазақстан аумағына шығуға табандылықпен ұмтылды, қалалармен тұрақты сауда қатынастарын орнатуға тырысты. Оңтүстіктегі Темір ұрпақтарының иеліктерін жаулап алуды мақсат еткен жорықтары кезінде Шайбани хан өзінің Хорасан мен Иранға бет алған жолынан талай рет кері оралып, қазақтардың кезекті тегеурініне тойтарыс беру үшін, солтүстікке, Мауреннахрға және одан әрі Түркістанға асығыс түрде қайтып келіп отырды. «Михман-наме» авторы Шайбани ханды оның Иранға жорықтары кезінде «сол халықтың (яғни қазақтардың) Түркістан мен Мауреннахр жеріне шапқыншылығы мен шабуылы» осылайша үнемі қауіп төндіруі алаңдатып отырғанын жазады. Хижраның 909 жылында (1503-1504) Шайбани хан Түркістан арқылы жүріп өтіп, өздерінің көш-керуені мен малын тастап, Дештінің түкпіріне қарай шегінген қазақтарға қарай қырға бет алды. Өзбек ханы әскерлер қолға түсірген мол олжаны алып, кері қайтты, бұл жолы бәрі де шайқассыз өтті. «Бір жылдан кейін, – дейді Рузбихан, – Орта Азияның оңтүстігі мен Хорасандағы басқыншылық мақсаттарын жүзеге асыруға және өзіне тыл жасау үшін Мұхаммед Шайбани хан қазақтарға жаңадан жорық жасады». Хижа бойынша 910 жылғы (1504-1505 жж.) Бұрындық хан қазақтарына жасалған бұл жорықта да қазақтар дала түкпіріне шегініп кеткен, бірақ Рузбиханның айтуына қарағанда, Шайбани ханның қазақтарды азды-көпті дәрежеде талқандаудың сәті түспеген: «ол оңтүстікке кетісімен, қазақтар

қайтадан Түркістан мен Мауреннахрға келді» деп хабарлайды Рузбихан. Қазақ сұлтандары жорықтар кезінде олжа түсіріп, тұтқындар алумен қанағаттанбай, жер алуға да ұмтылып отырды. XVI ғасырдың бірінші онжылдығының аяғына қарай Түркістанды Жәнібектің ұлы Жаныс сұлтан ішінара басып алды: «Олар (Жаныс сұлтанның ұлы Ахмет сұлтанның қазақтары) (Самарқанд пен Бұхараны шапқаннан кейін) Сырдария өзенінен Үзкент бекінісі тұсынан өтіп, Түркістанға, қазақтардың ең жақын иелігі болып табылатын Жаныс сұлтанның иелігіне келді» (Рузбихан, 1976: 94).

Жаныс сұлтанның Түркістандағы иеліктері шегінен Самарқанд мен Бұхараға Ахмет сұлтанның бұл шапқыншылығы 1508 жылдың күзінде жасалған еді. Шайбани ханның Хорасаннан асығыс қайтып келе жатқанын білген қазақтар Сырдарияның арғы жағындағы Түркістанға қайтып, өздерімен бірге мыңнан астам тұтқын әкеткен. Шайбани хан қайтып келген кезде қазақтардың Сырдариядан өтіп те кетуіне, ал Хорасан істерінің тез арада қайтып оралуды керек етуіне байланысты өзбек ханы қазақтарға қарсы жорықты бір жылға кейін қалдырып, оларға бір жылдан кейін, 1509 жылғы 28 қаңтарда ғана аттанды. Осы жорыққа қатысушы ибн Рузбихан Исфхани нақ осы жорықтың мән-жайын мейлінше толық баяндайды. Оның қазақтар мен өзбектердің жауласуы туралы пікірі, 1509 жылғы жорықтың әзірлігі туралы, Мұхаммед Шайбани әскерлерінің Түркістан қалаларында азық-түлікпен жабдықталу тәртібі туралы мәліметтері ынта-ықылас туғызады. Өзбектердің Түркістанға баратын жолындағы алғашқы бекініс Шайбани ханның иелігіндегі Аркөк болатын, ол азық-түлік қорын толықтырып алу үшін үш күнге аялдады, мұнда оған өз әскерлерімен өзбек сұлтандары мен әмірлері келіп қосылады: Самарқан уалаятынан 30 мыңнан астам әскері бар баласы Мұхаммед-Темір сұлтан келіп жетті, басқа да «атақты өзбек әмірлері» мен сұлтандары келді. Аркөктің өзінен де, Түркістанның басқа жерлерінен де қазақтарға жорық жасауға қажетті көп мөлшерде азық-түлік пен жем-шөп жиналды: «Түрлі өлкелер мен шет аймақтардың шайқасқа аттанатын әскерлеріне Түркістан уалаятынан бір айға қажетті жабдық, өнімдер мен азық-түлік, салт мінетін ат пен жүк артатын көлікке арнап жем-шөп алып, өзбектер (қазақтар) жаққа аттануға ... жеңімпаз әскер қатарындағылардың бәріне ... Түркістанның шығыс жерлері шебінен көп мөлшерде жабдықтар, қару-жарақ заттарын, азық-түлік жинауға қасиетті бұйрық берілді» (Рузбихан, 1976: 49). Сырдария жағасындағы бекініс Үзкенттен өткен соң, Аркөктен төменіректе Шайбани ханның әскері 1509 жылғы ақпан айында Сырдариядан мұз арқылы арғы жағалауға шыққанда оған «Түркістанның, Ташкенттің, Әндіжанның өзге де ұлы сұлтандары және Ходжент, Шахрухия қалалары мен басқа елдердің әмірлері», атап айтқанда, Түркістан уалаятының билеушісі Көшім сұлтан, Ташкенттің билеушісі Сүйініш-Қожа хан келіп қосылады. Әскердің негізгі орнын Ясыда (Түркістанда) қалдырып, Шайбани хан Жаныс сұлтанның қыста көшіп жүретін жері Қара-Абдалға жетеді.

Рузбиханның шығармасындағы мәліметтер бойынша, Жаныс сұлтанның бүкіл ұлысында 100 мың адам болған, олардан ұрысқа жарамды 30 мың жауынгер шыққан. Жеңіліс тапқан қазақтар Шығыс Дешті Қыпшаққа тереңдеп, Бұрындық ханға қашқан. Жаныс сұлтанның ұлы Ахмет тұтқынға түсіп, өлтірілген. Қашқан Жаныс сұлтанның ұлысы толық талап-тоналады. Қолға түсірілген олжаның мөлшері көп болған – соның ішінде қазақтардың он мыңнан астам жылжымалы үйі, үй жабдықтары, мүлкі, салт мінетін аттар, сиыр, түйе, қой туралы Рузбихан келтірген мәліметтерге қарағанда, олардың саны «санауға сан жетпейтін қисапсыз көп» болып, оларды кейіннен бірнеше ай бойы тасуға тура келген, мұның өзі қазақтардың экономикалық күш-қуаты едәуір мықты болғанын да, оларды толассыз соғыстар көп шығынға ұшыратып отырғанын да аңғартады (Рузбихан, 1976: 102).

Осы жорық кезінде Мұхаммед Шайбани ханның өзбектері басқа да қазақ ұлыстарын, атап айтқанда, Таныш сұлтанның ұлысын да талан-таражға салады. Жаныс сұлтанды талқандағаннан кейін Шайбани Бұрындық хан орналасқан аймаққа қарай бет алған кезде, қазақтар дала түкпіріне қарай шегініп, көшіп кетеді. Мол олжа түсірген Мұхаммед Шайбани болса Сығанаққа беттеп, сансыз көп олжаның бәрін теңдеп буады да, сонан соң Мауреннахрға жөнелтеді. Алайда Шайбани хан бұл жорығында Қасым сұлтанның ұлысына тиіспей кетеді. Келесі жылы Мұхаммед Шайбани тағы да қазақтарға қарсы аттанады. Оның осы соңғы жорығы туралы Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашидидінде» және Абдаллах ибн Мұхаммед ибн Ули Насруллахидің «Зубдат-эл-асарында» айтылады (Материалы, 1969: 212).

Жорық хижра бойынша 915 жылдың қысында (1509 жылғы 21 сәуір – 1510 жылғы 12 наурыз) ұйымдастырылады. Бұл жолғы жорығын Мұхаммед Шайбани хан Қасым сұлтанға қарсы бағыттайды. Жәнібек ханның ұлы Қасым сұлтан сол кезге қарай қазақ сұлтандарының арасында ең күштісі еді. Сондай-ақ, 1509-1510 жылдың қысында Мұхаммед Шайбани хан өзінің қазақтарға қарсы осы жаңа жорығын олардың Түркістанға қарай жылжуына жауап ретінде ұйымдастыруға мәжбүр болған еді. Мұхаммед Хайдардың атап өткеніндей, өзбек ханы «өз иеліктеріне көршілері тарапынан қатер төнбеуі үшін» қазақтарға тойтарыс беруді мақсат еткен. 1509 жылы Мұхаммед Шайбани өз әскерімен Ұлытау аймағындағы Қасымның иеліктеріне шабуыл жасап, қазақтардың қыстауларын құртып жіберген. Оның осы жолғы жорығы Мұхаммед Шайбани ханға жеңіліс әкелді. Осы жеңістен кейін Қасым ханның беделі Қазақ елі ішінде одан әрі өседі, атақ-абыройы одан әрі тасыды. Осылайша хандықтың екі ықпалды адамдарының бәсекесі ақыр соңында күшті әрі жігерлі сұлтанның жеңісімен және өз беделін жоғалтқан

ханның қуылуымен аяқталды. 1511 жылдың күзінде Бұрындық хан бір топ жақтастарымен «Самарқанға кетті, – деп жазылған «Тарих-и-Рашидиде», – және жат жерде өлді» (Материалы, 1969: 222-223).

Осылайша, Орталық Азия халықтарының өмірінде XVI ғасырдың басы – мемлекеттік-саяси, этникалық тарих салаларында маңызды оқиғаларға толы кезең болды. Осы бетбұрыс уақытында қазақтардың мемлекетінде билік ету Бұрындық ханнан Қасымға ауысады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Семенов А.А. *Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр (XVI в.) // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. - Сталинабад, -1954. - Вып. I.*

Фазаллах ибн Рузбихан Исфাহани. *Михман наме-и Бухара. – Москва: Наука, - 1976. – 442с.*

Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. - Алматы: Наука, 1969. - 654 с.

Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. *Бабырнама. - Алматы: Ататек, - 1993. - 448 б.*

Исин А. *Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI в. - Семипалатинск, - 2002. - 139с.*

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ БЕТТЕРІНДЕГІ ОҚУ-АҒАРТУ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕРДІҢ ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ

Шорманова Айнур Кыстаубекқызы

*тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

Бүгінгі күні XIX ғасырдың соңындағы халқымыз тарихының дерек көзіне айналып, құнды мәліметтер жеткізіп отырған басылымдардан, қазақтарды орысша оқыту мәселесіне ақ патшаның өзі қолдау көрсеткендігін білеміз. Ол туралы „Дала уалаятының газеті” 1895 жылғы 15 нөміріндегі “Қазақтар, оқу, ғылым үйренуге ұмтылыңдар!” - деген мақалада: “Жақын арада Торғай облысының военный губернаторы барша табиғылықпен ақ патша ағзам хазретке өзінің қылған барша істерінің есеп-қисаптарын жазып көрсеткен қағаз бетінің ішіне, Торғай облысында школ, медреселер қазақ пен орыс халқын жақындастыруға көп себеп болады деп һәм бұл жұмыстарды мұнан арман тағы да ілгері бастыруға керек деп жазған екен. Патша ағзам хазіреті бұл сөздерді қабыл көріп, бек жарайды деп жазыпты. Патша ағзамның мұндай рахымды сөздері қазақтарды қуантып, школ, медресе орнатуға себеп болғайеді”-деп жазған [1, 434 б.]. Онда: “Недавно, при прочтении Всеподданнейшего отчета Военного Губернатора Тургайской области, Государь Император против заявления о том, что организованные в названной области аульные школы приносят громадную пользу для сближения киргизов с русским народом и о желательности дальнейшего открытия в степи русских школ, соизволил начертать: “Совершенно верно “Эти высокомиловитые слова должны побудить киргизов устраивать подобные школы” делінген. [1,435-436 бб.].

Бұл жолдардың дерек ретіндегі принципті маңызы өте жоғары. Біріншіден, Торғай облысының Әскери губернаторы өзінің патшаға жолдаған есебінде: “Ауыл мектептері қазақтарды орыс халқымен жақындастыруда өте үлкен пайда келтіріп отыр, сондықтан қазақ даласында орыс мектептерін одан әрі ашу қажет” - деген. Енді осы жолдардың астарына үңіліп қарасақ, онда Әскери губернатордың ауыл мектептерінің қазақтарды орыстандыруда үлкен пайда келтіріп отырғандығын, сондықтан оны жалғастыру керектігін айтып отырғандығын байқау қиын емес. Екіншіден, жергілікті шенеуніктердің бұл ұсынысына патша “Өте дұрыс” деп, қолдау көрсеткен.

Орыс отаршыларының қазақтарды орыстандыру мақсатында мектептерді кеңінен пайдаланғандығын басқа да деректер дәлелдейді. Мысалы, ҚР ОММ қорларының біріндегі құжатта орысша оқыған қазақтар: “Орыс мемлекеті, орыс халқы туралы дұрыс мәлімет алады және алған білімін өз руластарының арасында таратады” - деп жазылған [2].

Патша әкімшілігінің қазақтарды орысша оқытуды өздерінің отарлаушылдық мүддесіне сай пайдалану мақсатында жүргізгендігі туралы М. Әуезов 1923 жылы: “...1868 жылдан кейін Хүкмет қазақ даласын шын бағындыру жұмысына батыл кірісті. Көздеген мақсатқа жету қазақтың елін бастайтын басшыларының балаларын оқыту керек деп тапты. Басшылардың балаларын орысша оқытып, төре қылып, шен беріп, шекпен кигізіп, Хүкмет адамы қылып, ел арасына жіберіп, солар арқылы ел мен Хүкметті жақындастырып елді кіндігімен арқандамақшы болды” - деген, өзінің “Шолпан” журналында жарияланған “Ы. Алтынсарин” деген мақаласында [3, 23 б.].

Жазушының бұл пікірінің шындықтан алыс емес екендігін, яғни қазақтарға орысша оқытудағы мақсат, өздеріне адал қызмет ететін басшылар даярлау екендігін, дерек көзі ретінде “Дала уалаятының газеті” материалдары да дәлелдеп отыр. Мысалы, газеттің 1894 жылғы 17 нөміріндегі “Ғылым, оқудың

қажет екенінің баяны атты мақалада болыс пен билердің, яғни патша өкіметінің жергілікті халық арасындағы тірегінің, орысша білулерінің қажеттілігі туралы: “Болыс пен билер, сіздерге жаман атақтан құтылуға уақыт жетті ғой. Бұл атақтан сіздерді жамандаған адамдарды жаза-штраф салып құтыламыз дегендерің бекер болса керек. Өздеріңді жақсы көріндірейін десеңдер ... орысша тіл үйреніндер, орысша оқу үйреніндер. Орысша кітап оқысандар, ақыл табарсыңдар, білімдерің артар, қараңғылықтан көздеріңді ашар... Сіздерге бұл қажет болса керек”, делінген [1,349-350 бб.].

Ал, Ресей патшасының орыс шенеунігінің ұсынысын қолдауы, қазақтарды орысша оқыту арқылы орыстандыру саясатымен жергілікті жердегі шенеуніктен бастап, ең жоғарғы дәрежедегі билеушіге дейін аса маңызды мемлекеттің аса маңызды саясаты ретінде айналысқандығын көрсетеді.

Демек, XIX ғасырдың соңында шығып тұрған қазақ тіліндегі ресми газеттер “Түркістан уалаятының газеті” мен “Дала уалаятының газеті” беттерінде жарық көрген оқу-ағарту және білім беру туралы мақалалар, бірінші кезекте, қазақтарды Ресейдің рухани отарлау тарихының дерек көзі болып табылады.

Дегенмен, ресми газеттердің беттерінде орыс тілін білуді насихаттау, оның қажеттілігін дәлелдеу, тек қазақтарды орыстандыру мақсатында ғана пайда болып қойған жоқ. Ондай мақалалар уақыт сұранысынан, өмір қажеттілігінен де туындаған. Сол кезде қалыптасқан тарихи жағдайда Ресей империясы құрамындағы бодан халықтар үшін, орыс тілі білімге, ғылымға қол жеткізуге, сол арқылы әлемдік даму процесіне қосылуға мүмкіндік беретін, соған алып баратын негізгі жолдардың бірі болатын. Осы объективті шындықты жақсы түсінген қазақ зиялылары да, өз мүмкіндіктерінше, екі газетке де мақалалар жариялап, халқын оқуға, білімге шақырды, ғылымның, өнердің қажеттігін дәлелдеп, газет арқылы орыс оқуының керектігін айтты.

Мысалы, “Түркістан уалаятының газеті” 1876 жылғы 28 қаңтардағы үшінші нөмірінде, Хасенов деген автор өзінің “Оқу-жазу адамға көп пайдалы”- деген мақаласында, оқу-ағарту ісінің ұлттың мәдени өміріндегі алатын орнына тоқталып, оқыту ісінде орыс мектептерінің методикасын пайдалану жайымен таныстырса, газеттің сол жылғы 21 маусымдағы 19 нөмірінде жарияланған “Білгіңіз келсе қай істі бастасаңыз да, оқусыз, ғылымсыз болмайды” - деген мақалада орысша оқудың, өнер-білімнің пайдасы сөз етілген [4, 337-338 бб.].

Бұл тақырып “Дала уалаятының газеті” одан әрі жалғастырылды. Газет шығаруға қатысқан қазақ зиялылары және басқа да сол жылдары орысша оқып білім алған аталарымыз орысша оқудың қажеттігін айтып газетке бірнеше мақалалар жариялады. Мысалы, 1894-1899 жылдар аралығында газетте: “Ғылым, оқудың қажет екенінің баяны - Необходимость просвещения”, “Қыр арасындағы ғылым, оқудың ілгері басқанының баяны” – “Успехи просвещения в степи”, “Қазақтар, оқу, ғылым үйренуге ұмтылыңдар!” - “Киргизи, стремитесь к просвещению!”, “Білімнің қажеттілігі туралы”- “О необходимости образования для киргизов”. “Қазақ ішіндегі ғылым-білімнің жауабы турасынан” – “По вопросу об образовании киргизов”, “Қазақ халқының өнер оқуын біле бастағаны” - “Нужды народного образования в Киргизской степи” атты мақалалар жарияланды.

Осылар және т.б. мақалаларда қазақтар үшін орысша оқудың, сол арқылы білім, ғылым үйренудің қажеттілігі мен пайдасы туралы айтылды. Мысалы, Жапанұғлы Қорабай “Дала уалаятының газеті” 1894 жылғы 17 нөмірінде: “Білегі жуан біреуді жығады, білімді мыңды жығады” деген мақалада өздерің білесіңдер ғой. Оқуды үйреніп қуаттанып, орысша тілді үйренсең, ғұмырыңда аштан өліп, көштен қалмас едің” деп, жазды өз қандастарына арналған мақаласында [1, 350 б.]. Одан әрі автор: “Балаларымызды орысша шkolдан оқытсақ қымбат емес қой, мұнан оқып шыққан балалар өзіміздің халқымызға көп пайда келтірер еді. Оқу оқып, орысша тілді үйренген соң біздің арамыздағы ретсіздікті жоғалтқаннан басқа хал-ахуал шаруамыз да ілгері басып, көтерілер еді”- дейді [1,351 б.].

Қорабай Жапанұлының бұл мақаласының дерек ретіндегі маңызы өте үлкен екендігі күмәнсіз. Өйткені, оның бұдан бір ғасырдан бұрын: “Орысша тілді үйренсең ғұмырыңда аштан өліп, көштен қалмас едің”,- деген сөздері әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Әкелеріміздің “Балаларымыз аштан өліп, көштен қалмасын” - деп, біздерді оқуға орыс мектептеріне бергендері күні кеше ғана емес пе? Әлі күнге дейін көптеген қазақ ата - аналардың: “Қазақ мектептері дұрыс білім бере алмайды” - деп, өз балаларын оқуға орыс мектептеріне беріп отырғандығы да өмір шындығы емес пе? Дәл бүгінгі күні мемлекеттік тілдің, яғни, қазақ тілінің, сол мемлекетте өгей баланың кейпін кешіп, босағадан сығалап жүргендігі соның салдары емес пе? Мақаланың еліміздегі XIX ғасырдың аяғындағы оқу-ағарту тарихының дерек көзі ретіндегі ғылыми маңызы да осында.

Күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін жоғалтпай отырған мақалалардың бірі – “Дала уалаятының газеті” 1895 жылғы 15 нөмірінде жарияланған “Қазақтар, оқу ғылым үйренуге ұмтылыңдар!”-атты мақала. Онда автор сол жылдары Қытай мен Жапония арасында бірнеше айға созылған соғыста Жапондардың жеңу себептері туралы: “Жапония халқынан білімді, талапкер адамдар шығып, өздерінің халқына ғылым, өнер үйретпек үшін білімді өнерпаз халықпен жақындаспақты қалап, қажет деп білген еді. Бұл себептен Жапония халқы Европа халқының ғылым, оқу, өнер реттеріне үйреніп алып сыртынан қарағанда бек зор һәм анықтап байқағанда дәнеңе білмейтұғын әлсіз, қуатсыз Қытайдың жұртын

Жапония жұрты өздерінің өнер, білімдерімен жеңген еді”, - деп, қазақтарды Жапондардан үлгі алуға шақырады. [1, 433 б.].

Біріншіден, сол жапондықтар ғылым, өнер, әсіресе жаңа технология жағынан біздерге бүгінде үлгі болып отыр, екіншіден, “Европа халқының ғылым, оқу, өнерін үйренудің” біздер үшін аса қажеттігі әлі де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Демек, бүгінгі күні біздер үшін аса маңызды болып отырған проблемалар бұдан жүз жыл бұрын маңызды болған.

Дегенмен, баспасөз материалдарына деректанулық талдау жасау, оқу-ағарту саласындағы сол уақытқа ғана тән ерекшеліктерді де анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, “Дала уалаятының газеті” 1895 жылғы 35 нөміріндегі мақаласында Сұлтан Аппасов деген автор: “Япырмау, өзімізге керекті ғылым емес пе? Біреу біреу үшін оқымайды. Төңірекке айналып қарашы. Кім бізді, қазақты қорқытпайды һәм алдамайды. Кәдімгі казак - орыс пен хахол бізге кәдімгі бір ұлықтай көрінеді. Сарт пен ноғай бізді алдап жейді. Және біздің малымыз, байлығымызбен рахаттанады. Кім білмейді солдаттан қашқан ноғай, біздің арамызда тұрып шаруаланып, ең аяғында бай, көпес болып кетеді. Онан соң өзімізге де теңдік бермейді. Осындай - осындай іс аз ба? Тіпті көп. Сарт не ташкенттік, не Қашқарлық. Қол жұмыс таба алмай келіп тұрып, біздің арамызда қойымызды жарты бағасына сатып алып, аяғында көпес болып кетеді. Не себепті осындай істер болады?” - деп, өзі қойған сұраққа өзі: “Олардың себебі мынау: олар бізден білімдірек һәм кулау”, - деп жауап береді [1,457 б.].

Автор мақаласында қазақтардың жаппай надандығы туралы басқа да мысалдар келтіре отырып “Кел, қазақтар, балаларыңды шkolға, гимназияға беріңдер. Сонда өз баларыңның оязнай судья, доктор һәм следователь болғанын көресіңдер” - деген жолдармен аяқтайды [1,458 б.].

Автордың өз мақаласында XIX ғасырдың соңындағы өмір шындығын объективті бейнелеп отырғандығында еш күмән жоқ. Қазақтардың келімсектерді бастарына шығарып өздерін басындырғандығы да, кім көрінгенге жем болғандығы да рас. Оған еш қиындықсыз-ақ ондаған, жүздеген дәлелдер келтіруге болады. Бұл С. Аппасов мақаласының дерек ретінде шынайылық деңгейінің өте жоғары екендігін дәлелдейді.

Қазақтың кең даласына кімдер келіп “есіктен кіріп, төр менікі” - демеді. Өз елінде күн көре алмай қаңғып келіп, біздің байлығымызға кімдер ортақ болмады. Осының бәрі автор айтқандай, қазақта оқудың, білімнің, ғылымның жоқтығынан болғандығы рас. Ал, ең бастысы, бұдан бір ғасыр бұрын өзгелерге жем болған қазақ, бүгін де басқаларға жем болуын қойған жоқ. Керісінше, ол бұрынғыдан бірнеше есе артып отыр. Егер, бұрын келімсектер қазақтың жерін иемденіп, ноғай мен сарт малын, тері-терсегін алса, енді оларға американдықтар, ағылшындар, түріктер, корейліктер, қытайлар т.б. қосылып, қазақтың несібесіне құдай берген табиғи байлықтарын тонауда. Демек, біздің оқуымыз, біліміміз, өнер мен ғылымымыз өз байлығымызға өзіміз ие болуға әлі де жеткіліксіз болып отыр. Олай болса, С. Аппасов мақаласы өз өзектілігін әлі де жоғалта қойған жоқ.

Сонымен, ресми басылымдардағы қазақ зиялыларының мақалалары дерек көздері ретінде XIX ғасырдың соңындағы оқу-ағарту, білім беру ісінің еліміздегі жағдайын анық көрсетеді. Осылай, бір мәселе, яғни, оқу-ағарту, білім беру мәселесі бір газеттің, атап айтқанда, “Дала уалаятының газеті” беттерінде екі түрлі мақсатта жарияланды. Ал, ол, өз кезегінде, мақалалардың дерек ретінде тарихымыздың сол саладағы қырларын екі жағынан бейнеленуіне алып келді. Біріншісі, халқымызды рухани отарлау, яғни орыстандыру тарихынан мәлімет берсе, екіншісі, халқымыздың оқу-ағарту саласындағы тарихының шынайы жағдайынан мәлімет береді.

Қазақ баспасөзі оқу-ағарту тарихына қатысты басқа да көптеген құнды мәліметтер жеткізіп отыр. Газеттерде қазақтардың оқудың, ғылымның қажеттілігін түсіне бастағандары, мектеп-медреселер салу және ашу, ол үшін қаражат жинау, оқыту жолдары мен тәсілдері, оқытушы мұғалімдер мәселесі, олардың тұрмыс-жағдайы мен айлықтары, әр облыстардағы оқыту жағдайлары, орысша оқыған қазақ шәкірттері, көшпелі медреселер ашу мәселесі, қыз балаларды оқыту, қазақша әріп мәселесі, медреселер туралы деректер, т.б. туралы мақалалар жарияланған. Міне, осыларға дерек көздері ретінде қарап, оларға деректанулық талдау жасау XIX ғасырдың соңындағы еліміздегі оқу-ағарту тарихына қатысты құнды мәліметтер алуға көмектесері анық. XIX ғасырдың соңына қарай қазақтардың орысша оқуға ден қоя бастағандығы туралы “Түркістан уалаятының газеті” өзінің 1875 жылғы 9 августағы 19 нөмірінде: “Орыс газетінде жазыпты: балалар оқу үшін Ақмола қаласында жаңадан мектеп ашылған екен. Осы күнде бұл мектепте 60 шақты балалар орысша оқиды екен. Бұлардың ішінде ноғайдың, қазақтың және жәһудтың балалары бар. Қазақтың бойжеткен қыздары да әлгі мектепке келіп, орысша оқиды екен. Бұған қарағанда қазақ жұрты оқудың көп пайдасы бар екенін енді әбден білгенге ұқсайды” - деп жазды [4, 265 б.].

XIX ғасырдың соңына қарай қазақтарды оқуға, білім алуға деген ұмтылыстың пайда болғандығы, бірақ мектеп-медреселердің жетіспеу салдарында көбі өз балаларын орысша оқыта алмай отырғандары туралы “Омбы қазағы” деп қол қойған автор: “қазақтардың өзі де өзгелерден кем ғылымдықты бағаламайды. Бұған дәлел қазақтардың жыл сайын уездный мекемелерге балаларын орыс медреселеріне алғызу үшін беретін бек көп арыздары болады. Қазақтар оқымысты кісіге аз-ақ, табылбайды... Өйткені,

қазақты оқуға мойын қоймайды деп айтуға бола ма? Бұлар мойын қоймақ тұрсын қатты жаһұт етеді, балаларына орыс медресесінен тағылым алу үшін. Бірақ біздің жақта Қазан, Уфа, Астрахань, Орынбор губернияларындағыдай яки Торғай облысындағыдай бұқара халықтың балаларын оқытуға лайықты қылып ашып қойған школ жоқ” - дейді [1, 47 б.].

Сонымен, XIX ғасырдың соңындағы қазақтар үшін оқу-ағарту, білім беру саласындағы ең басты проблема мектеп-медреселердің жетіспеушілігі болғандығы анық. Баспасөз беттерінде осы мәселеге арналған мақалалар тарихи дерек ретінде соны көрсетіп отыр. Сонымен қатар, аталған басылымдар материалдары халқымыздың осы проблеманы шешудің жолдарын іздегендері және қалай таба білгендері туралы да мәліметтер жеткізіп отыр.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мектеп-медресе салдырып жастардың оқуына мүмкіндік жасаған адамдар туралы ресми басылымдар жеткізіп отырған деректерді басқа дерек көздері де толықтырып отыр. Осындай, көрсетілген кезеңде оқу-ағарту ісіне өз үлесін қосып, жастарға қамқорлық көрсетумен айналысқан адамдардың бірі - атақты ақын Сәдуақас Шорманов болған. Ол туралы “Егемен Қазақстан” жарияланған “Ұмыт қалған тұлға” атты мақаласында, Бұқар жырау атындағы Павлодар облыстық әдебиет және өнер музейінің ғылыми қызметкері Айтжан Беделхан деген азамат: “Өз заманында байтақ елге аты кең жайылған ел қадірлісі ретінде оның атын атамай “Сәкен аға” деп құрметтеп өткен белгілі тұлға, атақты ақын Сәдуақас Шорманов ұмыт болуға айналды. Оның ең басты себебі бұл ақынның белгілі Шорман әулетінен шыққандығы болса керек” - деп, Сәдуақас Шормановтың халқына сіңген еңбектері айта келе “сондай-ақ бұл кісі жастардың оқып білім алуына қолғабыс, шынайы қамқорлық жасаған. Оны атақты саяхатшы Г.Н. Потанинге (28.11.1897 жылғы) жазған хатынан анық аңғарамыз. Хатта: біздің қазақ жастарынан жоғары оқу орындарында 30 бала оқиды. Оның ішінде Б.Сыртанов деген бала Петроградта жүр. Көзіңіздің қырын салыңыз”, - деп жазыпты” - дейді Айтжан Беделхан [5].

Одан әрі автор Сәдуақас Шормановтың ауыл мектебін ашқан туралы: “XX ғасырдың басында Ресей патшалығы бодан халықтарды орысша сауаттандыру мақсатын көздеп әр жерден орыс мектептерін аша бастаған. Және бұлар дала халқының талап-тілегімен емес, мәртебелі губернатор кеңесінің арнаулы жарлығымен жүзеге асырылған. Сондай мектептердің біріне Сәдуақас Мұсаұлы да қамқоршы болып туған ауылында шаңырақ көтерген бұл білім ұясына немере інісі Көкеннің ағаштан қиылған қала үлгісімен асты-үсті тақтайланып, терезелері әйнектелген екі бөлмелі үйін тарту еткен. Осы арада ол кісі ауыл мектебіне неге белсене араласты деген сұрақ туады. Егер Сәдуақас өз ауылындағы білім ұясы қазақша оқытып, қазақша тәрбие берсе, онда патша салдырып жатқан мектептерге ұқсап одан империяға құлдық ұратын, солардың сойылын соғатын шәкірттер шығатын еді»- дейді [5, 3 б.].

Оқу-ағарту және білім беру ісі жазумен тікелей байланысты. Дұрыс жазу дұрыс оқудың, яғни, сапалы білім алудың басты факторларының бірі екендігі баршаға аян шындық. Осы күрделі мәселелердің бірі - қазақ тілінде дұрыс жаза білу ісінде “Дала уалаятының газеті” өз үлесін қосқан. Газет материалдарының оқу-ағарту тарихының дерек көзі ретіндегі құндылығы да осында. Сонымен, келтірілген мысалдар қазақ тілінде жарық көрген ресми сипаттағы алғашқы мерзімді басылымдар “Түркістан уалаяты газеті” мен “Дала уалаяты газеті” беттерінде кезінде жарияланған материалдар XIX ғасырдың соңындағы қазақ тарихының оқу-ағарту және білім беру саласы бойынша маңызды дерек көзі екендігін толығымен дәлелдейді деп ойлаймын. Осылай, тағдырдың тәлкегімен, бір-біріне қарама-қарсы топтардың мүдделері, бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі мақсатта, бір мәселенің төңрегінде, дәлірек айтқанда, қазақ балаларын орысша оқыту мәселесі төңірегінде тоқайласқан. Сонымен қатар, газеттерде сақталынып бізге жеткен материалдар еліміздегі оқу-ағарту ісінің XIX ғасырдың соңындағы жағдайы, қазақ балаларын орысша оқыту мен оның мақсаттары, мектеп-медресе салу және ашу, тіл, термин, әріп т.б. туралы күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жоймаған құнды мәліметтер жеткізіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дала уалаятының газеті. Адам, қоғам, табиғат. 1888 ж.-1902ж. – Алматы: Ғылым, 1994. - 816 б.
2. Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі // ҚР ОММ. 64 қ.; 1 т., 5835 іс. - 40 п.
3. Әуезов М. Ыбырай Алтынсарин // Шолпан. – 1923. - №6. - 193 б.
4. Түркістан уалаятының газеті: әдебиет, тарих, мәдениет, саясат. 1870-1882. Жинақ. - Алматы: Ғылым, 2003. - 602 б.
5. Айтжан Беделхан. Ұмыт қалған тұлға // Егемен Қазақстан. - 1998. - 22 мамыр.

THE IMPORTANCE OF ETHNOLOGICAL EXPERTISE IN STUDYING THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF INTERETHNIC RELATIONS

Zhuldyz K. Toishubekova

doctoral student of

*L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Astana, Kazakhstan)*

Since ancient times, interactions between different peoples have been based on economic, political, and cultural factors. Each nation, with its unique characteristics and history, has attracted the interest of various individuals throughout history. For instance, numerous travelers, missionaries, merchants, and military personnel left descriptions of the countries they visited for their contemporaries and future generations. Thus, although ethnology did not initially emerge as a distinct discipline, its research direction was evident. In the early decades of the 19th century, the development of the economy, political systems, and scientific worldview in European countries created the necessity for an independent science dedicated to studying various peoples. Consequently, the terms ethnology and ethnography were introduced to define this new discipline. There are different arguments regarding the precise time, place, and authorship of these terms. Some sources indicate that the French scholar A. Chavannes introduced the term ethnology into scientific circulation in 1784. However, the prevailing view is that both terms appeared in Germany and France around the same time and were established as the names of the science of peoples by the mid-19th century. For example, the renowned French scholar Jean-Jacques Ampère, in 1830, developed a general classification of the humanities, in which he singled out ethnology and proposed using this term to designate a new science about peoples and cultures (Titov, 2017:6). Scholars who focused on studying indigenous peoples sought to develop various approaches. Over time, ethnological knowledge increasingly intersected with other fields. Its growing practical significance led to ethnology becoming one of the most in-demand sciences in society. Today, the profession of ethnologist/anthropologist is not only associated with fundamental research but also plays a crucial role in various fields of economic and political management (Martynova, 2017:8). In response to contemporary challenges, ethnologists are intensifying their study of global processes. They analyze ethno-historical issues in connection with politics. According to Tishkov, ethnological science, which explores the cultural diversity of people and human communities, cannot remain entirely apolitical in practice. Effective governance of society requires high-quality scientific concepts, and without proper academic expertise, governance risks becoming irresponsible improvisation (Tishkov, Stepanov, 2014:6-8).

The primary focus of ethnological research is determined by the subject field of the science of peoples, which is based on ethnographic fieldwork and archival research. The collection of field data remains a predominant method in ethnology. In Kazakhstan, modern ethnology is expanding its scientific interests, new research directions are emerging, and its status within the academic landscape is evolving.

In a multiethnic society, interethnic tension is a dynamic phenomenon that often manifests itself. It is essential to prevent such conflicts, as they serve as key factors in the disintegration of populations living within a shared territory or state. Although Kazakhstan has not faced significant interethnic conflicts, it is crucial to acknowledge the existing prerequisites for potential future challenges in interethnic relations. By advancing ethnological knowledge and conducting studies on the current state and development prospects of interethnic interactions, it is possible to formulate well-grounded scientific concepts. In this regard, ethnological expertise plays a crucial role.

Ethnological expertise is one of the essential fields for the practical application of ethnological knowledge. It is conducted to provide assessments and conclusions on various issues. The definition of ethnological expertise is explicitly outlined only in the Russian Federation's law "On Guarantees of the Rights of Indigenous Small-Numbered Peoples" (1999). According to this law, ethnological expertise is "a scientific study of the impact of the ancestral environment and socio-cultural conditions on the ethnic development of indigenous peoples" (Federal Law No. 1999:82-FZ.).

Ethnological expertise can be used for a variety of purposes. For example, it may help determine which cultural traditions and customs influence a specific legal decision or how to carry out an awareness campaign within a particular cultural group. Furthermore, ethnological expertise is instrumental in identifying potential conflicts and their root causes. The national identity of ethnic groups can be examined through ethnological research within the framework of historical and cultural expertise. Key indicators of national identity such as religion, worldview, customs, language, perspectives, and values-must be analyzed through expert assessment, as this is a fundamental responsibility of the state. The underlying reasons for any action or event are not always immediately apparent. Experience shows that grievances, disagreements, shortcomings, and errors accumulate over time. Therefore, expert evaluations must include efforts to identify the potential causes of tensions and

conflicts to prevent their escalation. Ethnological expertise helps anticipate and mitigate interethnic tensions by offering scientific insights into the interactions of diverse ethnic groups. By integrating ethnological expertise into policymaking, governance, and social management, states can foster more stable interethnic relations and preemptively address emerging challenges. This highlights the indispensable role of ethnological expertise in contemporary society.

During the process of studying the cultural aspects of a specific group of people or society, various types of information are obtained. Such expertise may be conducted within the framework of sociological research, legal disputes, or governmental activities. It involves analyzing cultural traditions, customs, religious and social norms, as well as the language and identity of the group. Ethnic studies examine aspects such as ethnic consciousness and self-identification, the distinct characteristics of ethnic groups, their relations with other ethnic communities, ethnic perspectives, and direct behavioral attitudes toward representatives of other nationalities. Conducting research on ethnic issues requires the application of modern methodologies. In this regard, various disciplines related to ethnology contribute to the process, incorporating their most effective methods. For example, psychology has developed a comprehensive set of techniques for studying the consciousness and behavior of individuals in a multiethnic environment (Espolova, 2019:56-60). However, ethno-psychology alone cannot fully explain all factors influencing interpersonal relationships, as ethnology and psychology each have distinct and specific research objects.

Ethnological expertise serves as a comprehensive methodology for studying socio-cultural phenomena. Its objective is to examine the cultural characteristics of different ethnic groups and societies, as well as to identify cultural differences and similarities among them. A range of methods is used for this purpose, including: Observation: This method involves studying human behavior and actions in various situations. Observation can be direct (conducted on-site) or indirect (analyzing records, photographs, videos, etc.). Interviews: This method entails engaging in conversations with representatives of the studied group or ethnic community. The purpose of interviews is to gather information about cultural characteristics, perspectives on life, and public opinions. Surveys: This method involves distributing questionnaires containing questions about cultural and social aspects of people's lives. Surveys help collect relevant data about the studied subject. Expert Evaluation: This method is used to gather insights from specialists in various fields related to culture and society. Experts may include professionals from different domains as well as individuals with significant life experience. Document Analysis: This method involves studying various documents, such as official reports, scientific articles, books, and religious texts. Participant Observation: This method requires the researcher to take part in the daily life of the studied group or ethnic community. Such participation allows for a deeper understanding of cultural characteristics and interpersonal interactions. Focus Groups: This method involves conducting group discussions. When carrying out analytical and expert evaluations, it is essential to enhance the ability to utilize knowledge from the humanities, social sciences, and economics. Understanding and effectively applying the necessary ethnological expertise methods is of utmost importance.

Today, there are many modern concepts for understanding the phenomenon of ethnological expertise. For example, A. Golovnev considers expertise as a broad field applied to all socially significant management decisions and projects (Golovnev, 2014:143). In her research, E. N. Danilova systematizes methodological approaches to conducting ethnological expertise and describes their fundamental characteristics (Danilova, 2018:127). O.V. Nechiporenko and V.V. Poddubikov define ethnological expertise as a comprehensive "integrative study of ethno-social processes." Among contemporary approaches, they highlight the social approach as one of the first, explaining that it emerged based on long-term monitoring and expert analysis of the socio-economic development of indigenous populations (Poddubikov, Nechiporenko, 2014:118). P. A. Kurinskikh emphasizes that ethnological expertise relies on field research and the statistical processing of mass data sources. Additionally, he acknowledges the importance of processing information from official records of executive authorities, institutions, organizations, and national communities (Kurinskikh, 2013:83). V. D. Kurganskaya and O. V. Nechiporenko reveal that since the mid-1990s, ethno-social process monitoring has been actively conducted in Kazakhstan, involving several non-governmental organizations (Kurganskaya, Nechiporenko, 2021:133-142). It is particularly important to emphasize the role and significance of Kazakhstani sociologists' monitoring research in the context of a multiethnic society.

In conclusion, ethnological expertise plays a crucial role in developing and implementing effective programs, projects, and policies that take into account the cultural and social characteristics of various population groups. Governments design diverse regional projects in areas such as legislation, education, natural resource management, and construction to strengthen political and economic development. However, despite being intended for public benefit, such projects often generate conflicts. Many of them require substantial financial resources, yet their potential social and cultural impacts remain poorly studied. While economic, sanitary-epidemiological, environmental, regulatory, construction, and technological assessments account for costs, environmental risks, and demographic shifts, they frequently overlook changes in the ethnic consciousness of local populations. The potential negative consequences for ethnic groups and ethnocultural environments often receive insufficient attention. Any project should not only be economically viable and

environmentally safe but also culturally and ethnically appropriate for the affected communities. In this regard, simple public opinion surveys—such as asking, "Do you support or oppose this project?"—are insufficient (Stepanov, 1999:5-6). Therefore, specialized ethnological expertise is necessary. As discussed earlier, such expertise should be rooted in the humanities, particularly ethnology. The most effective applied research methods should be used to analyze and address these issues comprehensively.

REFERENCES

1. Golovnev, A. V. *Ethnological Expertise in the Scenarios of Resource Development of Yamal* // *Ural Historical Bulletin*, 2014. No. 2 (43). – p. 143.
2. Danilova, E. N. *Ethnological Expertise: Modern Concepts and Approaches* // *Ural Historical Bulletin*, 2018. No. 1 (58). – p. 127.
3. Espolova, E. M. *Kazakhstan's Model of Interethnic and International Accord* // *Materials of the VII International Scientific Conference "Social Integration and Development of Ethnocultures in the Eurasian Space"*. - Barnaul: Altai State University, 2019. – pp. 56-60.
4. Kurganskaya, V. D., Nechiporenko, O. V. *Monitoring of Interethnic Relations as an Urgent Ethnosociology: The History of Formation and Role in the Implementation of Ethnopolitics of the Republic of Kazakhstan* // *Bulletin of KazNU. Series of Psychology and Sociology*, 2021. No. 2 (77). – pp. 133-142.
5. Kurinskikh, P. A. *Culture of Livelihood as an Object of Ethnological Expertise* // *Applied Ethnology and Current Problems of State Ethnonational Policy in the Regions of Western Siberia: Mechanisms of Interaction Between Authorities, Science, and Society: Collection of Articles Based on the Results of the Interregional Scientific-Practical Seminar (Kemerovo, November 21-22, 2012)*. - Kemerovo, 2013. – p. 83.
6. Martynova, M. Yu. *The Mission of Anthropology and Ethnology: Social Role and Practical Significance* // *XII Congress of Anthropologists and Ethnologists of Russia*. - Moscow; Izhevsk, 2017. – p. 8.
7. Poddubikov, V. V., Nechiporenko, O. V. *Traditional Practices of Livelihood of the Shors: Ethnological Expertise* // *Bulletin of Novosibirsk State University. Series: Philosophy*, 2014. Vol. 12, Issue 2. – p. 118.
8. Stepanov, V. V. *Methods of Ethnoecological Expertise* – Moscow, 1999. – pp.5-6.
9. Tishkov, V. A., Stepanov, V. V. *Measuring Conflict. Methodology and Results of Ethnoconfessional Monitoring of the EAWARN Network* – Moscow: Deutsch-Russischer Austausch, 2014. – p. 322.
10. Federal Law "On Guarantees of the Rights of Indigenous Small-Numbered Peoples of the Russian Federation", dated 30.04.1999 No. 82-FZ (latest edition). URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059473> - (accessed: 24.03.2022).
11. Ethnology / Edited by T. A. Titova. – Kazan: Publishing House of Kazan University, 2017. – pp. 6-7.

INSTAGRAM ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛДІ СЕГМЕНТІНДЕГІ ДІНИ АХУАЛ: КОНТЕНТ АНАЛИЗ НӘТИЖЕЛЕРІ

Тастанова Асем Даулетовна

аға оқытушы, магистр

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі таңда адамдардың діни бағдарлары олардың әлеуметтік және саяси ұстанымдарының ықпалымен бірдей келіп, тұлғаны қалыптастырушы факторлардың бірі болып отыр. Әлеуметтік желілер, әсіресе Инстаграм желісі діни бағдарларды, олардың теріс және дұрыс түрлерін таратудың, сәйкесінше, қазақстандық қоғамда діни үрдістерді қалыптастыру мен дамытудың мықты құралы болып табылады. Осы орайда зерттеу мақсаты Инстаграм желісіндегі діни ахуалды анықтау, және оны қалыптастыратын тараптардың конструктивті не деструктивті сипаттамаларына талдау жасау болып табылады. Аталмыш әлеуметтік желінің қазақ тілді сегментінде дінді, әсіресе исламды үгіттеуші, ықпалы зор тарап қалыптасқан. Олар – Инстаграмды бұқаралық ақпарат құралы ретінде қолданып, азартушылық қызметпен, яғни уағыз насихатпен айналысатын уағызшы-ұстаздар. Мақалада осы субъектілердің әлеуметтік желіде жүргізетін қызметтерінің сандық ерекшеліктері мен сипаттамалары қарастырылатын болады.

Аталмыш зерттеудің негізінде контент анализ әдісі қолданылады. Осы әдістің көмегімен әлеуметтік желідегі қолданушылар арасындағы діни бағдарлар мен адамның жеке өміріне, қоғам мен оның құрылымына, сонымен қатар мемлекет пен саяси жүйеге деген қатынастарын анықтайтын

түйінді ұғымдар мен түсініктер іріктеліп алынды. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы кейбір сауалнамалар ашып көрсете алмайтын жайттарды айқындауына негізделеді. Өйткені, әлеуметтік желілерде адамдардың әрекеттері мен белсенділіктеріне қарап, олардың шынайы болмысы мен олардың арасындағы жалпы үстем етіп тұрған діни үрдістерді анықтауға болады. Контент анализ нәтижесінде діни бағдарларға қатысты әлеуметтік заңдылықтар көрініс тауып, соның негізінде құзырлы мемлекеттік органдардың жұмысын жетілдіретін практикалық ұсынымдар ұсынылатын болады.

Кілт сөздер: әлеуметтік желі, уағызшы-ұстаздар, ислам, діни бағдарлар, экстремизм

Аннотация. В настоящее время религиозные ориентации людей идут наравне с их социальными и политическими установками и являются одним из факторов, формирующих личность человека. Социальные сети, особенно Инстаграм является мощным средством в распространении положительных и деструктивных религиозных ориентаций, и таким образом влияет на формирование и развитие религиозных тенденций в казахстанском обществе. Ввиду этого целью исследования является определение религиозной ситуации в сети Инстаграм, и анализ конструктивных и деструктивных характеристик участников и сторон, формирующих те или иные религиозные тенденции в социальных сетях. В казахоязычном сегменте данной социальной сети существует две стороны, пропагандирующие религию, и в том числе ислам: первая – использует Инстаграм как средство массовой информации, и занимается только проповеднической деятельностью, вторая – использует Инстаграм в качестве маркетингового средства, и проводит платные тренинги и коучи на тему психологического, экономического и социального развития человека в соответствии с правилами Ислама. Необходимо отметить, что в социальных сетях помимо этих двух сторон существуют радикальные группы, пропагандирующие экстремистские взгляды и установки. В статье будут рассмотрены количественные и качественные характеристики и особенности трех сторон в данной социальной сети.

В основе данного исследования был применен метод контент анализа, с помощью которого были выявлены ключевые понятия, определяющие религиозные ориентации пользователей Инстаграма и их отношение к проблемам в личной жизни, общественному строю, государству и политической системе в целом. Практическая значимость данного исследования заключается в том, что он раскрывает определенные ситуации и тенденции, которые не всегда выявляют социологические опросы. Потому что учитывая действия, поведение и активность людей в социальных сетях можно выявить их настоящую сущность, и определить преимущественные религиозные тенденции в виртуальной реальности человека. В результате проведения контент анализа будут выявлены социальные закономерности по отношению к религиозным ориентациям, и на основе этого будут предложены рекомендации, которые улучшат работу соответствующих государственных органов.

Ключевые слова: социальные сети, религиозные ориентации, ислам, проповедническая деятельность, религиозная психология, экстремизм

Abstract. At present, people's religious orientations are on a par with their social and political attitudes and are one of the factors that shape a men's personality. Social networks, especially Instagram, are a powerful tool in the dissemination of positive and destructive religious orientations, and thus influence the formation and development of religious trends in Kazakhstani society. In view of this, the purpose of the study is to determine the religious situation on the Instagram network, and to analyze the constructive and destructive characteristics of participants and parties that form certain religious trends in social networks. In the Kazakh-speaking segment of this social network, there are two parties that promote religion, including Islam: the first uses Instagram as a mass media and is engaged only in preaching activities, the second uses Instagram as a marketing tool and conducts paid trainings and coaches on the subject of psychological, economic and social development of man in accordance with the rules of Islam. It should be noted that in social networks, in addition to these two parties, there are radical groups that promote extremist views and attitudes. The article will consider the quantitative and qualitative characteristics and features of the three parties in this social network.

At the heart of this study, the content analysis method was applied, with the help of which key concepts were identified that determine the religious orientations of Instagram users and their attitude to problems in their personal lives, the social system, the state and the political system as a whole. The practical significance of this study lies in the fact that it reveals certain situations and trends that sociological surveys do not always reveal. Because considering the actions, behavior, and activity of people in social networks, it is possible to reveal their true essence, and to determine the predominant religious tendencies in the virtual reality of a person. As a result of the content analysis, social patterns in relation to religious orientations will be identified, and because of this, recommendations will be proposed that will improve the work of the relevant state bodies.

Keywords: social networks, religious orientations, Islam, preaching, religious psychology, extremism

Кіріспе. Әлеуметтік желілердегі діни ахуал көптеген факторлардың әсерінен күнделікті өзгеріп, мазмұндық және сыртқы көріністік сипаттамалары тұрғысынан құбылмалы зерттеу объектісіне айналып отыр. Бұған ықпал етуші факторлардың бірі – мемлекеттің бақылауы мен шектеулері болса, екіншісі – әлеуметтік желілердің контентке деген шектеулері мен талаптары болып табылады. Сәйкесінше, әлеуметтік желілерде адамның өміріне нұқсан тигізетін, зорлық-зомбылыққа шақыратын, адамдар арасына іріткі салатын, қоғам мен мемлекеттің жұмысын жүйесіздіретін контентті ашық жариялау және оны тарату тыйым салынады. Бұндай талаптардың есебінен әлеуметтік желілерде көп жағдайда тек конструктивті контент жүзеге асырылады. Осы орайда айта кететін жайт, қазіргі таңда әлеуметтік желілердің ішінде Инстаграм желісі қалың бұқара ішінде діни білім мен діни практиканы үгіттеп, таратудың ең қолайлы және қолжетімді құралы болып отыр. Мәселен, инстаграм қолданушыларының басым бөлігі жасөспірімдер мен жастар болғандықтан, олардың онлайн форматтағы кез келген діни білім мен ақпаратты жеңіл әрі жылдам қабылдап, іс жүзінде іске асыратындарына күмән жоқ. Яғни, әлеуметтік желілердегі, әсіресе Инстаграмның күн тәртібіндегі діни жағдайдың ауыспалылығы, және бұған куә болып отырған қолданушылардың басым бөлігі жастар болғандығы, бұл мәселені толыққанды зерттеудің қажеттілігін туындатып отыр.

Әлеуметтік желілердегі діни жағдайдың құбылмалылығы ондағы діни тақырыптағы ақпараттың көптігінен, әр-алуандылығынан, сонымен қатар шетелдік қайнар көздердің қазақ тіліне аударылып, жариялатындығынан болып отыр. Мұндай жағдай қоғам арасында дін, біздің жағдайда Ислам туралы бұрмаланған және теріс түсініктердің қалыптасуына әкеліп соқтырады. Осы орайда, осындай келеңсіз жағдайлармен күресіп келетін, яғни деструктивті түсініктерді теріске шығаратын имам уағызшы-ұстаздардың діни-ағартушылық қызметін атап өту керек. Олардың бұл қызметі әлеуметтік желілерде, әсіресе Инстаграм кеңістігінде аса кеңінен таралған. Соның есебінен олар Инстаграмның қазақ тілді сегментінде діни ахуалды қалыптастырушы бірден бір маңызды және шешуші рөл атқаратын субъектілер болып табылады.

Зерттеу пәні болып табылатын діни контенттің, яғни осы субъектілердің парақшаларында жарияланатын материалдар, олардың мазмұны мен бағыты қоғамда белгілі бір тенденцияларды қалыптастырады. Олардың конструктивті немесе деструктивті ықпалын зерттеу қазіргі күннің маңызды міндеттерінің бірі болып отыр. Осы орайда, айта кететін жайт, бұл зерттеудің алдындағы зерттеулерден ерекшелігі ең алдымен, әлеуметтік желінің нақты түрімен, яғни Инстаграммен жұмыс істеуі және ондағы тек қазақ тілді сегментті қарастыруы болып отыр. Осы ерекшеліктер аталмыш зерттеудің әлеуметтанулық маңыздылығын жоғарылатып, практикалық тиімділігін арттырып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Инстаграм желісіндегі діни ахуалдың қазіргі жағдайы мен оның даму тенденциясын зерттеу контент анализ әдісі арқылы жүзеге асып отыр. Зерттеу объектісі ретінде діни ахуалды қалыптастырушы аталмыш әлеуметтік желідегі ықпалы зор тарап алынды. Олар – уағыз айтушы ұстаз имамдар. Бұл субъектілердің әлеуметтік желідегі форматы әр түрлі болып келгенімен, мақсаты, міндеттері мен алар орны ортақ болып келетіні анық. Осы орайда контент анализ әдісі олардың осы тұрғыдағы айырмашылығы мен ерекшеліктерін олардың адамның жеке өміріне, қоғам мен мемлекетке деген қатынастарынан аңғартуға мүмкіндік береді.

Контент талдау әдісі арқылы соңғы 3 айда уағызшы ұстаздардың нақты бір тақырыпқа арналған посттар, стористер, тэгтер, комментарий мен лайктер саны, сонымен қатар қандай да бір оқиғаны немесе әлеуметтік топты атаудың жиілігін көрсетті. Осы орайда біздің мақсат – әр субъектінің соңғы 3 ай ішінде жариялаған посттарынан, өзекті стористерінен тэгтерден адамның жеке өміріне, қоғам мен мемлекетке деген қатынастарын анықтау.

Контент анализ жүргізудің логикасы осы зерттеу аясында қойылған үш сұрақпен және зерттеу гипотезаларымен байланысты болып келеді. Осы орайда зерттеу сұрақтары келесідегідей:

1. Инстаграм желісіндегі діни ахуалды қалыптастырушы субъектілердің басымдық беретін және ең жиі қозғайтын мәселелері мен сұрақтары қандай?

2. Инстаграмдағы аталмыш субъектілер қоғамды тұрақтандырушы не тұрақсыздандырушы факторы болып табылады ма?

3. Әлеуметтік желінің аталмыш субъектілері экстремизм және радикализм мәселесімен қалай күресіп келеді?

Зерттеу гипотезалары өз кезегінде осы сұрақтарға жауап беру нәтижесінде қалыптасып отыр:

1. Әлеуметтік желі субъектілерінің, яғни уағызшы-ұстаздардың қызметі діни білімге негізделіп, адамның жеке өміріндегі экономикалық, әлеуметтік және психологиялық мәселелерін шешуге нұсқау беріп, бағыттап, ақысыз түрде кеңес берушілік жұмыс жүргізумен тығыз байланысты болып келеді. Қоғамға және мемлекетке қатысты тақырыптар олардың жариялайтын материалдарында жалпы не үстіртін қозғалады.

2. Аталмыш субъектілер өздерінің жүргізіп отырған қызметінің шеңберінде жалпы қолайлы діни ахуалды қалыптастырып, адамдарды бейбітшілікке, бірлікке және отансүйгіштікке шақырып, соның негізінде қоғамды тұрақтандырушы факторының рөлін атқарып отыр.

3.Зерттеу объектісі болып табылатын уағызшы-ұстаздардың әлеуметтік желідегі ең негізгі қызметі – діни ағартушылық. Олардың экстремизммен күресу және оның алдын алу жұмыстары ең алдымен осы діни ағартушылық шаралардың шеңберінде жүзеге асады. Әлеуметтік желіде олардың экстремизммен күресудегі қоғамдық және институционалдық қызметтері мен белсенділіктері көрсетілмеген.

Әдебиетке шолу. Соңғы уақытта жоғары технологиялар саласында орын алған түбегейлі өзгерістер әлеуметтік болмыстың барлық қырларынан көрініс тауып жатыр. Адам өмірінің жаппай виртуализацияға ұшырауы нәтижесінде пайда болған желілікке негізделген жаңа парадигма әлеуметтік шынайылық туралы дәстүрлі пайымдауларды өзгертіп жатыр. Бұл жағдайда иерархиялық қағидаларға негізделген қатаң тетіктердің орнын адамдардың виртуалды кеңістіктегі коммуникацияларының шексіз мүмкіндіктерінің негізінде пайда болатын икемді немесе бейімделгіш құрылымдар басып жатыр. Осы орайда, қазіргі таңда ең өзекті мәселелердің бірі цифрлық қоғамдағы діннің ахуалы болып табылады [1].

М. Кастельстің «Желілік қоғамның өрлеуі» атты еңбегі шыққаннан кейін американдық зерттеуші С. О'Лири желілік қоғам болашақта жаңа онлайн діндердің пайда болуына әкеліп соқтырады, ал діндарлықтың дәстүрлі формалары технологиялардың ықпалынан айтарлықтай өзгеріске ұшырайды деген ұйғарымымен бөліскен болатын [2].

Бұл еңбектің жарияланғанына 20 жыл толғаннан кейін әлеуметтік ғылымдар саласында цифрлық коммуникациялардың діни салаға деген ықпалын зерттеумен байланысты дін зерттеулерінің жеке бағыты қалыптасып үлгерді [3],[4]. Жекелеп айтатын болсақ, онлайн-дискурстар [5] мен діни онлайн қауымдастықтардың желілік тетіктері [6], діни онлайн идентификацияның ерекшеліктері [7], және жаңа ғұрыптық онлайн тәжірибелердің құрылымдануы [8] сияқты жаңа феномендер зерттеле бастады.

Осы орайда, әлеуметтік желілердегі діни уағыз-насихаттарды ғұрыптық онлайн тәжірибелер деп қарастыруға толық негіз бар. Мәселен, ғалымдардың айтуынша, цифровизация діннің дәстүрлі рөлін нөлге түсіру [9], [10] діннің «медиялық рөлі» сияқты құбылыстар уақыт өте келе күшейіп келеді [11]. Мысалға, М.Ю.Смирнов та бұрындары ұйымдар мен адамдардың тікелей өзімен атқарылған қызмет түрлері мен функциялар цифрлық ортаға көшіп жатқанын атап өткен болатын [Қараңыз:9].

Онлайн форматтағы дін «цифрлық қоғам» тілінде диалог жүргізе бастады [12]. Онлайн саласындағы дін мәдениет сияқты әдетті құбылысқа айналып, бұқаралық мәдениет белгілерін иемденіп келеді [13].

Мысалға, И.Г.Актамов, Т.Б.Бадмацыренов және И.Ц.Доржиева бұл ерекшелікті «өзінің діни шекаларынан» аттаған буддизмнің өзгеруінен ақ көруге болатынын айтып жеткізген болатын [14]. Православие дінінде де «дінбасылардың әлеуметтік тәжірибелерінің модернизациясы» басталып, жалғасып келеді [15]. Аталмыш діндермен қатар онлайн ислам да қарқынды дамып келеді. Діни қызметкерлер мен сол саладағы қайраткерлер, діни қауымдастықтар мен қарапайым діндар адамдар үшін интернет кеңістік діннің әлеуметтік практикаларын іске асыру салаларының бірі болып табылады және діни өзара әрекеттесуді кеңістіктен тыс ұйымдастыру мүмкіндігін береді [13].

Бұл концепциялар мен парадигмалар Қазақстандағы әлеуметтік желілердегі, әсіресе, олардың қазақ тілді сегментіндегі онлайн исламның даму ерекшеліктерін де сипаттап отыр. Онлайн ислам бір жағынан либерализацияға ұшыраса, екінші жағынан одан әрі консерватизм мен догматизм формасын күшейтіп келеді. Әлеуметтік желілердегі осы екі тараптың қызмет етуі қоғамда бір-біріне қайшы мән-мағыналарды туғызып келеді.

Виртуалды кеңістіктегі діннің конструктивті және деструктивті бағытта дамуы кез келген қоғам үшін қалыпты жағдай болып отыр. Онлайн платформалар радикалды діни көзқарастарды насихаттау және экстремистік топтарға жақтастар тарту үшін жиі қолданылады. Мұндай материалдарға оңай қол жеткізу, әсіресе, жастар мен осал топтар үшін қауіпті. Бұл жағдай осы топтардың қолжетімді діни мәтіндер мен идеяларды терең ойланбай, үстірт қабылдауға әкелуі мүмкін. Ол өз кезегінде діни ілімдердің бұрмалануы мен қате түсініктердің таралуына ықпал етеді. Сонымен қатар, виртуалды кеңістікте діни ақпараттың немесе «ұстаздың» тұлғасын тексеру қиын, бұл жалған ақпарат пен алаяқтық қауіпін тудыратынын ескеру қажет. Жеке пайда табу үшін платформаларды пайдаланатын жалған діни көшбасшылар пайда болуда. Осы орайда контент талдау әдісі қоғамда болып жатқан осы іспетті әлеуметтік үдерістерді айқын көрсетіп береді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Сандық контент талдау нәтижелері

Бірінші тараптың ішінен Инстаграмдағы оқырмандар саны бойынша алдыңғы қатардағы және анағұрлым танымал 3 уағызшы ұстаздар зерттеу объектісі ретінде алынды. Олардың әрқайсысының соңғы 3 айда адамның өмірі, қоғам және мемлекет тақырыптарына қатысты жариялаған посттар, тікелей эфирлер, рилстар, стористер, тэгтер саны зерттелді:

1 кесте. Уағызшы ұстаздардың материалдарына сандық контент талдау

№	Уағызшы ұстаз (никнейм және оқырмандар саны)	Түйін сөздер мен тақырыптар		
		Адам	Қоғам	Мемлекет
1	Арман Қуанышбаев (armanustaz.kz – 731 мың)	Күнә (2 тікелей эфир), мүмкіндік (т/э), қиыншылық, жол болмау	Умра, қажылықжәне оның ережелері	Тәуелсіздік мерекесімен құттықтау (пост),

	оқырман)	(2т/э, 1 видео (в)), ұят (т/э), менмендік (т/э), иман (1 рилс, 1 т/э), садақа (т/э), жамандау (т/э), әрекет ету, қанағат, сабырлық (1в.), шүкір (1 в.), нығмет (2 в.), құран (1 рилс, 8т/э, 8в.), ақырет (1рилс), тәубе (2 т/э), намаз (1рилс, 2 в.), адам және Алла (4в., 4 т/э, 2 рилс), ғашықтық (1в.), сұрақ-жауап (т/э), жан тыныштығы (т/э), рухани баланс (т/э), дұға құндылығы (2 т/э), сауап (1 рилс), қуаныш (т/э), жаннат (1в.), көркем мінез (т/э), неке кию және куәлік ету (1 в.), сенім (1 в.), интернет (1в.), соқырлық (4в), өтірік (1 в).	(11 рилс, 5 пост, т/э, 1 уағыз видеосы), Қағба (рилс), миқат (рилс), құрма бағына саяхат (2 рилс), Медина қаласы (2 рилс), Жұма (13 пост, т/э), медресе (пост), Жезқазған қаласындағы кездесу (т/э), Ақтөбе қаласына сапар, зиярат (т/э), қарилерді марапаттау (т/э), Түркістанға сапар (рилс), Мәуліт кеші Ленгер (т/э),	Екібастұз мәселесі (пост), медресе және дін істері комитеті (пост)
2	Жұмабеков Қабылбек Әліпбайұлы (Kabylbek.ustaz – 551 мың оқырман)	Құран және намаз (7в., 1 т/э), сауап, күнә, кешірім сұрау (8в.), отбасы, неке, ата-ене, келін (19в.4 рилс, 2 т/э), нәпсі (т/э, 1в.), қиыншылық (т/э), тозақ (2 в.), ана разылығы (3в.), мәміле (т/э), араздасу (2в.), әрекет ету (2 т/э, 1 в.), дос (3 в.), жақсы сөз сөйлеу (т/э, 1в.), садақа (1в.), адал кәсіп (т/э), тәуекел ету және сабыр ету (т/э), қарыз (1в.),	«Жан ұясы» кітабының тұсаукесері (1 рилс), мәуліт кеші (2 рилс, 1 т/э), умра, қажылық (пост, 1 рилс, 1 в.), қоғам (1в.), адамдардағы эгоизм (1в.), қазақ радиосы және букмейкерлердің жарнамасы (1в.), никаб, орамал (2в.), балалар тәрбиесі, ұрпақ болашағы (1в.), тәңіршілер (1в.), ұлтжандылық (1в.), сәлем берілмейтін орындар (т/э), ислам тарихы мен ережелері (2в.), жастар (2в.), трамадол дәрісі (1в.),	Тәуелсіздік мерекесімен құттықтау (видео/в)
3	Нұрлан Байжігітұлы (nurlan1mat.kz – 340 мың оқырман)	Ана, әке (4в), намаз, амал, иман (9в, 2пост), отбасы (1в), дос (1в), құран мен хадис (2в., 1 пост), еңбек, әрекет ету (1в.), садақа, зекет (1в.), сұрақ-жауап (т/э),	Әлеуметтік желі (1 пост, 1 видео), жастар (1в), банк, ипотека (1в.), тик-ток, инстаграм (3рилс), «Косылайық» бағдарламасы (1в.), «Қызық премия» бағдарламасы (пост), суицид (1в), жаңа жыл тойлау (1в), мешіт (1в)	

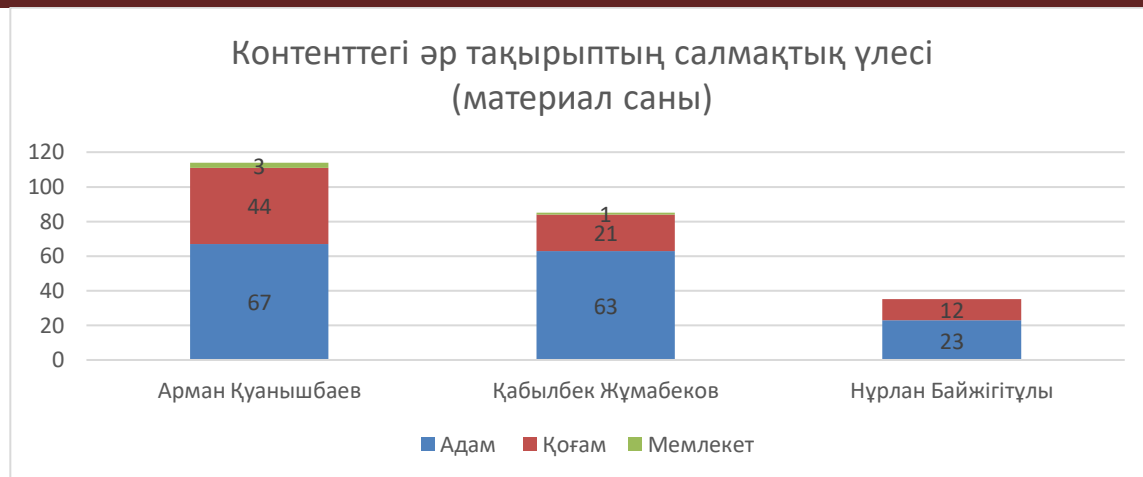
Сандық контент талдаудың 1 кестедегі нәтижелеріне қарайтын болсақ, жоғарыда аталған үш уағызшының да өз аудиториясымен байланыс орнатуда Инстаграмның барлық құралдарын сәтті қолданып келгендерін аңғаруға болады. Мәселен, бірінші уағызшы 3 айдың ішінде 36 тікелей эфир, 30 уағыз видеосы, 11 рилс және 21 пост жарияласа, екінші ұстаз 13 тікелей эфир, 62 уағыз видеосы, 7 рилс, 1 мәтіндік пост шығарды, ал үшінші уағызшы 1 тікелей эфир, 26 уағыз видеосы, 3 рилс пен 4 пост жариялаған болатын. Арман Қуанышбаев контентінің басым бөлігі теологиялық сұрақтарды қамтиды, яғни ол мұсылман адамға шарт болып келетін қасиеттер, парыздар мен әдептердің бірқатарын кеңінен қарастырды. Қабылбек Жұмабеков пен Нұрлан Байжігітұлының контенті көбінесе отбасы мәселелеріне, сонымен қатар қазіргі мұсылмандардың келбеті мен жүріс-тұрысы, әдептілік нормаларына арналған болатын. Олардың осы парақшаларынан исламдағы адам мәселесі мен қоғамдағы өзекті әлеуметтік және діни ахуалдарды бірдей алып жүргендерін байқауға болады. Осы орайда, қазіргі таңда барлық уағызшылардың ішінде Инстаграм желісінен бөлек Тик-ток әлеуметтік желісін меңгеріп, жастардың арасында танымал болған Нұрлан Байжігітұлын атап өтуге болады. Оның Тик-токтағы оқырмандар саны 382 мыңды құрап отыр. Ол өз кезегінде имамдар мен уағызшылардың заманауи трендтерді тез меңгеріп, оқшауланбай, қайта керісінше, қоғамдағы өзгерістерге оңтайлы бейімделе алатындығын көрсетіп отыр.

Аталмыш сандық контент талдау негізінде әр уағызшының парақшасындағы мазмұны бойынша жақын ұғымдаржеке-жеке кластерлерге бөлініп, олардың арасынан басымдық көрсетіп отырған 3 кластер іріктеліп алынды. Соның негізінде әр кластердің қаншалықты жиі айтылып, қайталанып, әлеуметтік желідегі контенттің басым бөлігін құрайтыны анықталды.

Уағызшы-ұстаздардың ішінде Арман Қуанышбаевтың Инстаграмның ең белсенді қолданушысы екені анықталды. Оның жиі қозғаған тақырыптары: 1-ші кластер - «Құран, хадистер, адам және Алла, намаз» (30 материал), 2-ші кластер – «Умра, қажылық және оның ережелері (23 материал), 3-ші кластер – «Жұма» (13 материал). Қабылбек Жұмабековтың жиі қозғаған тақырыптары келесідегідей: 1-ші кластер – «Отбасы мәселелері, ана разылығы» (28 материал), 2-ші кластер «күнә, нәпсі, кешірім сұрау, сауап» (10 материал), 3-ші кластер – «Құран және намаз» (8 материал). Нұрлан Байжігітұлының парақшасында басымдық көрсетіп отырған тақырыптар: 1-ші кластер –«Намаз, амал, иман» (11 материал), 2-ші кластер – «Әлеуметтік желі, жастар, Тик-ток, инстаграм» (6 материал), 3-ші кластер – «Ана, әке» (4 материал).

Диаграмма 1.

Жалпы алғанда, жүргізілген контент талдаудың нәтижелеріне қарап, осы уағызшылардың әлеуметтік желіде, және сол арқылы қоғамда да конструктивті діни тенденцияларды қалыптастырып отырғандығын байқауға болады. Ол өз кезегінде бұл тараптың қоғам мен мемлекетте тұрақтандырушы фактордың рөлін атқаратындығын білдіреді.

Әлеуметтік желілердегі экстремизм мәселелеріне тоқтайтын болсақ, онда бұл идея мен қозғалысты алға тартып отырған тараптардың жасырын қызмет етіп келетіндігін ескеру керек. Яғни, олар өздерін ашық жариялап, бұқаралық дискуссияларға қатысып, ұйымдасқан топ ретінде аталмыш уағызшыларға және басқа дін қызметкерлеріне қарсылық білдірмейді. Соның есебінен Инстаграм әлеуметтік желісінде бір ағымды, конструктивті діни контентті қалыптастыру тәжірибесі қалыптасып отыр. Уағызшы-ұстаздар және имамдардың осы орайдағы экстремизммен күресу шаралары оқырмандарды нақты қарсылықтық әрекеттерге шақыру немесе оларға қатысты жанжалдық қатынасты қалыптастыруға негізделмейді, ал ағартушылық және өнегелік форматта іске асатындығын атап өту керек.

Соныменен, уағыз етуші ұстаз-имамдар әлеуметтік желінің қазақ тілді сегментінде танымал және оқырмандардың сеніміне ие субъектілердің бірі болып отыр. Ол өз кезегінде Инстаграмда діни контенттің дамып келе жатқандығын және басымды салалардың бірі болғандығын білдіреді.

Қорытынды. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы діни білім мен ақпаратты трансляциялау үрдістері қарқынды жүріп келеді. Соның негізінде оларды қоғамдық пікірді қалыптастырушы мықты құрал деп қарастыруға болады. Инстаграм желісінің қазақ тілді сегментіндегі қалыптасқан жағдай конструктивті бағытта дамып келе жатқандығы анық байқалады. Егер алдыңғы уақыттарда діни тақырыптар тек тиісті орындар мен мешіттерде қозғалып, ресмилік сипатқа ие болса, онда қазіргі таңда әрбір адамға ашық және қолжетімді, яғни сұхбаттасу мен пікір алмасу форматында жүргізіліп келеді. Және бұны жүзеге асыруда әлеуметтік желілердің, оның ішінде Инстаграмның маңызы зор. Аталмыш әлеуметтік желілерде радикалды көзқарастарды таратушы экстремистік топтардың да қызмет етіп келетіндігін ескеру қажет. Бірақ, әлеуметтік желілердің этикалық шектеулері есебінен олардың қазақ тілді сегменттегі діни контентті, яғни діни тенденцияларды қалыптастырудағы үлесі айтарлықтай маңызды емес екенін атап өту керек. Керісінше, уағыз айтушы имам ұстаздардың Инстаграм және Тик ток сияқты әлеуметтік желілердегі танымалдылығы олардың қарқынды және тиімді жұмыс жүргізетіндерінің белгісі болып отыр. Бұл субъектілердің қоғамдық тұтастық пен үйлесімділікті сақтаудағы жұмыстары екі жағдайдан көрініс табады. Біріншіден, олар діндар адамдардың қоғамнан оқшауланбай, қайта ортақтасуына септігін тигізетін ағартушылық шараларды жүргізіп келеді. Екіншіден, олар дін мен дәстүр, ұлт пен ислам сұрақтарындағы консенсустық ұстанымды ұстанып, ұлт пен дәстүрдің маңыздылығын ығыстырып, жоққа шығармайды. Қайта керісінше, дін мен дәстүрдің сабақтастығын дәлелдейтін негіздерді алға тартумен айналысады.

Осы орайда, Инстаграмдағы діни тенденциялардың қарқынды жүруінде, дін мен қоғамның жақындасуында, яғни діндарлықты насихаттау жұмыстарында уағыз айтушы және пәтуа айтушы имам ұстаздардың рөлі басым екенін атап өту керек. Олар қоғамды тұрақтандырушы және саяси жүйені қалыптастырушы элементтердің бірі табылып отыр. Сондықтан да олардың әлеуметтік желілердегі, әсіресе Инстаграмдағы қызметіне әрдайым қоғамдық және ғылыми қызығушылық танытылып отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ivanov A. V. Digital Religion. *Izv. Saratov Univ. (N. S.), Ser. Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 2018, vol. 18, iss. 4, pp. 377–381. DOI: <https://doi.org/10.18500/1819-7671-2018-18-4-377-381>
2. O'Leary S. Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks. *Journal of the American Academy of Religion*, 1996, vol. 64, iss. 4, pp. 781–808.
3. *Playing with religion in video games*. Eds. H. Campbell, G. Grieve. Bloomington, 2014. 300 p.

4. Helland C. Digital Religion. In: Handbook of Religion and Society. Ed. by D. Yamane. Cham, 2016, pp. 177–196. DOI: 10.1007/978-3-319-31395-5_10
5. Dawson L., Douglas C. Religion Online: Finding Faith on the Internet. New York, 2004. 279 p.
6. Campbell H. Understanding the Relationship between Religion Online and Offl ine in a Networked Society. Journal of the American Academy of Religion, 2012, vol. 80, no. 1, pp. 64–93. DOI: 10.1093/jaarel/lfr074
7. Lövheim M., Linderman A. Constructing Religious Identity on the Internet. In: Religion and Cyberspace. Eds. M. Hojsgaard, M. Warburg. London, 2005, pp. 121–137.
8. Radde-Antweiler K. Virtual Religion: An Approach to a Religious and Ritual Topography of Second Life. Heidelberg Journal of Religions on the Internet, 2008, no. 3 (1), pp. 54–72.
9. Смирнов М. Ю. Цифровизация как «обнуление» религий // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2019. № 3. С. 137–145.
10. Коноплева А. А. Феномен «обнуления» в современной культуре // Манускрипт. 2020. Т. 13, № 9. С. 136–139. URL: <https://manuscriptjournal.ru/en/article/mns20200426/fulltext>
11. Богатова О. А., Голованов С. В. Деятельность православных блогеров как фактор модернизации православных религиозных организаций // Наука. Культура. Общество. 2023. Т. 29, № 2. С. 91–102.
12. Хьярвард С. Три формы медиатизированной религии: изменение облика религии в публичном пространстве // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. 2020. Т. 38, № 2. С. 41–75.
13. Чеснова Е.Н. Религия онлайн: новые практики и феномены//Гуманитарные ведомости ТГПУ имени Л.Н.Толстого. №4(48). – Тульск, 2023.
14. Актамов И. Г., Бадмацыренов Т. Б., Доржиева И. Ц. Буддизм в интернете: методология изучения виртуальных религиозных сообществ // Вестник Бурятского государственного университета. 2015. № 6. С. 86–91.
15. Богатова О. А., Голованов С. В. Деятельность православных блогеров как фактор модернизации православных религиозных организаций // Наука. Культура. Общество. 2023. Т. 29, № 2. С. 91–102.

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ БАСПАСӨЗДЕГІ КӨТЕРГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

С.А. Абдиманов^а, Н.К. Нұрсейіт^б

^атарих пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші

^бтарих пәнінің мұғалімі

№65 мектеп-гимназия, Бостандық ауданы
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Алаш зиялыларының баспасөздегі көтерген мәселелері және оның тарихи маңызы қарастырылады. Қазақ қоғамы үшін ХХ ғасырдың бас кезі түрлі саяси, азаматтық бағыттардың өзара қақтығыс және күрес кезеңі болды. Әсіресе, қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған ақпан және қазан төңкерістері, азамат соғысы еді. Міне, осындай кезеңде қазақ халқының тарихында бүкіл қоғамдық ой-пікірдің өрлеуіне мүмкіндік туып, тұншаланған ұлттық сананың ояну дәуіріне жол ашылды. Дәл осы уақытта халық санасының дамуына бірден-бір қозғаушы күш болған – мерзімді баспасөз болғандығы сипатталады.

Түйін сөздер: Алаш, баспасөз, ұлт, қоғам, ұлттық сана, революция, саясат, отарлау, орыстандыру.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы, поднятые Алашской интеллигенцией в прессе, и ее историческое значение. Для казахского общества начало XX века было периодом взаимного конфликта и борьбы различных политических, гражданских направлений. В частности, февральская и Октябрьская революции, гражданская война оставили неизгладимый след в истории казахского народа. Именно в этот период в истории казахского народа появилась возможность для подъема всей общественной мысли и пробуждения обессиленного национального сознания. Именно в это время отмечается, что единственной движущей силой развития народного сознания была периодическая пресса.

Ключевые слова: Алаш, пресса, нация, общество, национальное сознание, революция, политика, колонизация, русификация.

Abstract: The article examines the issues raised by the Alash intelligentsia in the press and its historical significance. For Kazakh society, the beginning of the twentieth century was a period of mutual conflict and

struggle of various political and civil trends. In particular, the February and October revolutions and the Civil war left an indelible mark on the history of the Kazakh people. It was during this period in the history of the Kazakh people that an opportunity appeared for the rise of all public thought and the awakening of an exhausted national consciousness. It was at this time that it was noted that the periodical press was the only driving force behind the development of popular consciousness.

Keywords: Alash, press, nation, society, national consciousness, revolution, politics, colonization, Russification.

Қазақ зиялылары XX-ғасыр басындағы ұлт тағдыры таразыға түскен аумалы-төкпелі, аласапыран кезеңіндегі азаттыққа ұмытылған халқымыздың мұңы мен мұқтажын арманы мен аңсарын айғақтайтын, ел өмірінің өзекті мәселелерін қамтыған мақалаларының бүгінгі тәуелсіздігіміздің көк байрағы желбіреген тұста маңызы зор.

Ал, қазақ халқының төл тарихының табиғи негізі, оның өн бойына енген өзінің тума деректері. Қазақ қоғамы туралы негізгі мәліметтер сақталу формасы әр алуан болып келеді соның бірі қазақ баспасөзі [1, 358 б].

XX ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қақтығыс, күрес кезеңі болды. Бір жағынан, ескі, күні өткен феодалдық қатынастар өзінің барлық даму қуатын тауысып, қоғамдық өніп-өсуде кедергіге айналса, екінші жағынан, оларды ауыстыра аларлық жаңа қоғамдық қатынастар тым әлсіз болды. Елдегі мұндай ауыр жағдайды ресейлік империализмнің пәрменді отарлау және орыстандыру саясаты тереңдете түсті. Басқаша айтқанда, бұл мезгілде ортағасырлық пен ұлттық езгі қыспағына бірдей іліккен қазақ елінің болашағына қауіп төнген еді.

Міне, осындай жағдайда қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттық интеллигенция араласа бастайды. Негізінен, метрополия оқу орындарында білім алып, отаршыл мемлекеттік мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп-өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатына қызмет ете бастайды. Соның нәтижесінде қазақ қоғамында мүлде жаңа сападағы жағдай қалыптасып, феодалдық тоқырау мен отарлық тәуелділікке қарсы күрес оның негізгі белгілеріне айналды [2, 51-52].

Қазақта елге қамқор болған қадірменді адамдарын «алаштың азаматы» деуші еді. Қай кезде де осы сөз ел аузында жақсы ниетте айтылған еді. Ал енді бері келе осы сөзден безіп кеттік. Оған кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында, әлі ақ пен қараны айырып біле қоймаған кезімізде «Алаш» тобының құрылуы себеп болды. Бұл қауым ел көзіне «құбыжық» көрініп, «Алаш» деген сөзден ат тонымызды алып қашатын болдық [3,474] міне, өз тәуелсіздігімізге қол жеткізген уақытта, 60 жылдан астам ресми өкімет тарапынан тиым салынған Алаш қозғалысы тарихын қайтадан танып-білуге, бұл қозғалыстың жетекші қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқайұлының, Халел Досмұхамедұлының, Мұқаметхан Тынышбаевтың және тағы басқа да [4, 223] алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтері өз әділ бағасын ала бастады. Осының нәтижесінде тарихымызда Алаш қозғалысын және ондағы қызмет атқарған тұлғалардың тарихи қызметтерін заман талабына сай жаңаша зерттелуде. Алаш зиялыларының атқарған қызметі сан түрлі болып табылады. Соның ішінде баспасөздерде атқарған қызметтері ерекше. Олай дейтініміз, біріншіден, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін 1917 жылы құрмай тұрып-ақ, Алаш қозғалысының жетекшілері 1913 жылдан бері Орынбор қаласында шығып тұрған кейін жалпы ұлттық газетке айналған «Қазақ» газетінің маңына топтасқан болатын. «Қазақ» газетінде қызмет атқара жүріп, ұлт зиялыларының саяси көзқарастары ортақтасты десек те болады [5, 549]. Екіншіден, ұлт зиялыларын халықпен байланыстырып тұрған да баспасөз болды. өз көзқарастары мен бағдарламаларын зиялылар халқына баспасөз арқылы ұсынып отырды. Үшіншіден, бүгінде Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтерінің тарихи маңызын осы баспасөздегі еңбектеріндегі мақалалар арқылы да біле аламыз. Яғни зиялылардың өз заманында газет-журналдарға жазған еңбектері бүгін де құнды дерек көзі де болып табылады.

Жалпы Алаш қозғалысы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени өзгерістердің нәтижесінде дүниеге келді. Бұл қозғалыстың өзегі орталық элементі өзінің бастау көздерін 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы әкелген өзгерістерден алған, ал саяси ұйым ретінде 1917 жылы құрылған тұңғыш жалпы ұлттық Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін құрғаннан кейін танылды. «Алаш» деген атпен танылған ұлттық демократиялық қазақ зиялыларының өтпелі кезеңдегі саяси ұйымы халық санасының қозғаушы күші міндетін заман талабына сай адал атқарып өтті. Міне, осы Алаштың зиялылары кезінде өз қызметтерінде баспасөзді кеңінен пайдалануды көздеген болатын [6, 66-68]. Солай болып та тұрған еді, оларға большевиктер қарсы шығып, жалған айып таққанша. Міне, осы алаш зиялыларының көзі, құлағы һәм тілі болған «Қазақ» газетінің қазақ тарихындағы алар орны ерекше. Бұл газеттің негізін қалаушысы да, бас редакторы да жалпы жарыққа шығарушысы Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Оған бұл қызметте Міржақып Дулатов үнемі серіктес бола білді. Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінің алғашқы санында халқына баспасөздің қажеттігін былай деп түсіндіріп өткен болатын. «Заманына қарай амалы»

деген сөз бар. Мұның мағынасы - заманның түріне қарап іс істеу. Төңірекке қарасақ, түнерген-түнерген бұлттар көрінеді, түбі қандай белгісіз, не боларын білмейміз. Нұр болып жауып, жерімізді көгертіп, несібеімізді молайтар ма? Болмаса, дауыл боп соғып, үйімізді жығып, общинамызды шашып тастар ма? Көзіміз бұған жетпейді. Жалаң аяқ, жалаң бас, жеңдеріміз қиюсыз есіктертеріміз желсіз ашылып, шашылып қамсыз жатқан халықпыз. Күннің не боларына көзіміз жетпей тұр. Дауылды жауын ету қолымыздан келмесе де үйлеріміз қирамай, общинамыз шашылмай қалуына амал ету керек емес пе? Сол амалға кіруге жұртқа мұрындық болатын нәрсенің бірі газет [7, 69-71]. Халыққа газеттің керектігі қандай екендігін айтып өткеніміз ұнамсыз болмас. Әуелі, газет халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды. Дүниеде не болып жатқанын көру жоқ, не сөйленіп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ. Бүтін дүние жүзіндегі халықтар телеграмма, телефон, пошталардың арқасында бір-бірімен хабарласып, газет арқылы жұртқа жайып, бір үйдегі адамдардай сөйлесіп отыр. Дүниеде болып жатқан істер, сөйленіп жатқан сөздер - кімге пайдалы? Кімге зарарлы екендігін күні бұрын біліп, пайдалы болса, шаттанып, зарарлысынан сақтанып тұрады. Екінші, газет - жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады. Үшінші, газет - халыққа білім таратушы. Олай дейтініміз, газеттен жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші. Төртінші, газет - халықтың даушысы. "Жұртым" деп халықты арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады [8, 42-46].

Халыққа газеттің осындай пайдалы қызметтері бар екендігін білген жұрттар газетті киетін киімі, ішетін тамағы, үстіндегі үйінен соңғы керек нәрсеге санайды. Газеттің пайдасын білімді, өнерлі халықтар көбірек біледі. Сондықтан неғұрлым білімді, өнерлі халық болса, соғұрлым газет-журналдары көп, дей келе. «Газетті жұрт керек қылмаса, миллиондап капитал ол үшін жұмсалмас еді. Осылардың бәрі де газет керек нәрсе екендігін көрсетеді. 1907 жылғы санаққа қарасақ, Россияда сол жылы екі мың бір жүз жетпіс үш есімді газет һәм журнал шыққан екен. Оның бір мың үш жүз тоқсан алтысы орыс тілінде, сегіз жүз алпыс жетісі басқа тілде басылып-ты. Сол сегіз жүз алпыс жетінің ішінде біздің татар қарындастарымыздың отыз шамалы газеті-журналдары болды. Біз-де біреуі де болмады. Онан бері бес жыл өтті. Бұл бес жылдың ішінде газет-журналдардың саны бұрынғыдан да өсті. Бізде құр алақан болғанымыз жоқ. «Айқап» журналы шықты. Бұл бұрынғыдан гөрі, бір адым болса да ілгері басқанымыздың белгісі. Бірақ бір адым ілгері басып, сол күйімен тұрып қалсақ, онымен алысқа ұзай алмаймыз. Ілгері басқанның үстіне ілгері басуымыз керек. Озғандарға жету керек, жеткендерден озу керек. Дүниенің төріне қызыққандар төрден орын алып жатыр. Тырмыспағандар есікте қалып жатыр. Есікте қалмай, төрге тырмысалық, басқалар төрге қарай бара жатқанына қарап, біз де солардың істегенін істейік. Басқалардың заманға қарай өтіп жатқан амалын көруімізге газет-журнал керек? «Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар», - деген нақыл бар. Бұзуға құдіреті келетін сөздің түзетуге де құдіреті келеді. Сөз - қару, мұны бұзуға жұмсасақ бұзады, түзеуге жұмсасақ түзейді. Сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастаған жұрттың өзі түзелуге бет алағанын көріп отырмыз», деген еді. Газеттің нәліктен «қазақ» аталғанына да осы алғашқы санында А. Байтұрсынұлы тоқтала кеткен болатын.

«Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық. Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десеңдер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенінше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік.

Милләт халын ойымызға алып, қызмет етуді мойнымызға алып, арнаған бір ісіміз. Құдай сәтін салсын «әумин» деп қол жайып, «әуп» деп күш қосып, Алла», - деп іске кіріселік [9, 556].

Газетамызға қай тілмен болсын жазылған сөздер, хабарлар қабыл алынады. Газетамыздың көп мақсұдының бірі: басқадан да алып, өзімізде барып да жиып қазақ тілінің бетін жөндеп, жолын ашпақ, сондықтан қазақтың мақалдары, жұмбақтары, тақпақ сөздері, билерінің, шешендерінің айтқан сөздері, басылмаған өлеңдер, қиссалар – бәрі де қабыл алынады.

Басылмай қалған сөздер қайтарылмайды.

Мінеки, қалың қазақ: қара, төре!

«Бұ кім» деп жатырқама түрін көре.

Жас «Қазақ» жаңа талап, жарық ойлы,

Келіп тұр қол қусырып сәлем бере.

Алыстан іздеп келген бауырларын,

Халқының сырттан көріп ауырларын,

Жеңілту жайын соның кеңесуге,

Қазақтың бас қостырмақ қауымдарын.

Жылына бір-ақ тоқты сыбағасы,

Ол жейтін бір-біріңнен қонағасы.

Атында, затында да бөтендік жоқ,

Білгенге бұл да алаштың шын баласы» [10, 39-42], - деп, ұлы бабамыз «қазақ» газетінің бағдарламасына тоқталып газеттің пайдасын ашып көрсетіп берген еді.

XX ғасыр басында алаш зиялыларын маңына топтастырып, бүкіл халықтың жоқшысы, жанашыры бола білген «Қазақ» газеті. Ол 1913 жылдың 2-ақпанынан 1918 жылдың соңына дейін Орынбор қаласында шығып тұрған.

Ахмет Байтұрсынов 1909 жылдан 1910 жылдың 21-ақпанына дейін Семей қаласында абақтыда отырады. Қылмысын әйгілейтін нақты айғақтар болмағандықтан, патша жандармериясы оны босатып, бір тәуліктің ішінде Семей қаласынан кетуге, үш жыл бойы қазақ даласынан сырт жерде тұруға үкім шығарады. Сөйтіп Ахмет Байтұрсынов ежелден ғылыми жөн» мәдени дәстүрі бар, қазақтың оқыған азаматтары шоғырланған Орынбор қаласына 1910 жылдың наурыз айында келеді де, онда 1918 жылдың аяғына дейін тұрады. Осыған байланысты Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Сухомлинов Ресей Ішкі істер министріне: «Байтұрсынов өз қалауы бойынша тұруға Торғай облысына таяу орналасқан Орынбор қаласын тандап алып, әуелде көшпенділер басқармасына қызметке кіріп, содан соң қырғыз тілінде «Қазақ» газетін шығара бастады» деп хабарлайды. Ал Орынбор губерниялық жандарм бастығының көмекшісі генерал Бабиш Түркістан жандарм басқармасына берген құпия мәліметінде Ахмет Байтұрсыновқа байланысты қосымша дәлелді былай деп берген: «Ахмет Байтұрсынов... Орынборға 1910 жылы 10-наурызда келіп, көп ұзамай еркін жалданушы есебінде Торғай-Орал көшпенділер партиясында 60 сомдық айлықпен кеңсе ісін жүргізуші болып орналасты».

1913 жылдың қаңтар айында «Қазақ» газетін шығару үшін рұқсат алады. Газеттің алғашқы санының шыққаны туралы құжатта былай делінген: «Қазақтың» алғашқы саны бір айдан кейін, яғни 2-ақпан күні жарық көрді. Басып шығарған Орынбордағы «Азамат» серіктестігі, «Каримов, Хусаинов баспаханасы» болатын. Сонымен Ахаң газеттің алдына қойған мақсатын, көздеген мұратын «Бұл газеттің мақсаты - жұрт пайдасына көз болу; қазақ арасына ғылым, өнер жайылуына басшылық ету: басқа жұрттардың халінен хабар беріп, таныстыру. Сол мақсаттарды орнына келтіру үшін заңдарді, хакімдердің бұйрық жарлықтарын білдіріп тұру. Государственная дума хәм Государственный совет жиылыстары турасында жете хабар беру, ішкі хәм сыртқы хабарларды жазып тұру. қазақтың бұрынғы және бүгінгі жайын жазу: күнелту: сауда, кәсіп, жер-су, егін-таран, мал шаруасы жайынан кеңесу; оқу, оқыту, мектеп, медресе, школа, ғылым, өнер, тіл, әдебиет турасында жөн көрсету: адам хәм мал дәрігерлігі жайынан жазу» деп, айқындап береді. Себебі жоғарғы үкімет орындарының арнайы рұқсатымен шыққан газет солардың талап-тілегін орындамаса, бірден жабылып қалар еді. Үкімет орындарының түсінігі бойынша, газет бірінші кезекте патша үкіметі билігінің ішкі және сыртқы саясаты, қазақ халқының өміріне қатысты қаулы-қарарларын жұртшылыққа жеткізіп, оларға билік тұрғысынан түсінік беріп отыру еді [11, 384].

1913-1918 жылдары шығып тұрған «Қазақ» газеті өз уақытында қазақ халқының шамшырағына айналды. Ұлттық мүддені көздеуші «Қазақ» ұзақ жылдар бойы туған халқынан тасада жүріп қазақ тарихындағы әділ бағасын алмай келді. Солай болуы заңды да еді. Өйткені, объективті ғылыми баға Қазан революциясына дейін жарық көрген қазақ басылымдарын шығарушы ұлттық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметіне де берілген жоқ. Сондықтан да, ұлттық интеллигенцияның бұл тарихи кезеңдегі қызметі буржуазиялық ұлтшылдықтың көрінісі есебінде бағаланса, олардың қолынан шыққан басылымдардың жеңіл түрде буржуазиялық-ұлтшылдық бағыттағы басылым аталуы да таңданыс тудырмаса керек.

«Қазақ» газетінің материалдары тарихшы ғалымдар үшін мынадай екі тұрғыдан құнды. Біріншіден, газет материалдары XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы болып өткен түрлі қоғамдық процестерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың қалыптасып, даму арнасында өмірге келген бұл басылым ең алдымен бостандық үшін күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті. Демек, отарлық езгі мен феодалдық мешеулікке қарсы ұлттық интеллигенция жүргізген азапты күрестің негізгі идеялық бағыттары мен кезеңдерін «Қазақ» материалдарынсыз түсіну, әрине, мүмкін емес.

Сонымен, әуелі «Қазақ» газетінің пайда болу тарихынан. XX ғасырдың алғашқы он жылдығында қазақ ұлттық интеллигенциясы үшін жалпы елдік зәру мәселелерді көтеретін қоғамдық ойға қозғау салып, бағыт бере алатын газет-журналдар шығару үлкен қоғамдық мәселеге айналған болатын. Қарқаралы петициясында өкімет алдына қойылған негізгі талаптардың қатарында қазақтардың «күнделікті мұқтажын айқындап отыру үшін қазақ тілінде газет шығару қажеттілігі де айтылған еді. Оның артынша бұл істі Семей, Орал, Петербург, Том және басқа қалалардағы қазақ интеллигенттері қолға алғанымен, тез арада айтарлықтай нәтиже шыға қоймады. Самодержавиелік биліктің қазақ

даласын пәрменді отарлау саясатына көшуі, соның салдары есебінде бүкіл елдік наразылықтың қарқынды өрлеу жағдайында саяси оқиғаларға дер көзінде түсінік беріп, қоғамдық пікірге пәрменді ықпал ете алатын қолайлы құрал - қазақ тілінде газет шығару қажеттілігі күн тәртібінде тұрды. Ол саяси тұрғыдан қоғамның саналы бөлігі - демократиялық интеллигенция тек халықты жалғастырушы көпір есебінде болып, өмір тереңінен бастау алып, күн санап нығайып келе жатқан халық наразылығына бағыт беруге тиісті еді. Міне, осы қажеттілікті іске асыру мүмкіншілігі бүкіл Ресей көлемінде революциялық қайта өрлеу жағдайында туды және ол империяны шығыс бөлігімен жалғастырып тұрған Орынбор қаласында іске асырылды.

«Қазақтың» басқа қалада емес Орынборда шығуы, әрине, кездей соқ емес-тін. Орынбор ХХ ғасырдың басында орта Еділ сағасы мен Орал өңірінде Қазаннан кейінгі мәндегі ірі саяси, сауда және мәдени орталыққа айналған болатын. Шығыс пен оңтүстікке тереңдеп енууді көздеген патша үкіметі, бұл мақсатта Орынбор татарларының көрші түркі тілдес халықтармен тіл және дін жағынан жақындығын өз мүддесіне пайдаланғысы келді және сол үшін оларға бірсыпыра еркіндіктер де берді. Өз кезегінде мұндай мүмкіншілікті татар сауда адамдары мен ағартушы интеллигенттері де текке жібермеді, олар Орынбордың ірі сауда және мәдени орталыққа айналуына көп күш салды.

Белгілі бір жүйеге түскен, дамыған баспа мәдениеті бар Орынбор қаласы қазақ демократиялық интеллигенциясына газет шығару үшін өте тиімді орын болатын. Өз ретінде отарлық езгіге қарсы қажырлы күрес жолына түскен прогресшіл татар интеллигенциясы да қазақ зиялыларына баспа ісінде қажет көмек көрсетуге мүдделілік танытады. Мәселен, «Айқап» журналын шығаруда Ганиев, Яушев сияқты татар зиялыларының қамқорлық ісі айтарлықтай үлкен еді.

Ө. Бөкейханов және А. Байтұрсынов бастаған белсенді топтың жалпыұлттық газет шығару ісін 1905 жылдан бастап қолға ала бастаған. Революция жылдарынан кейін қалыптасқан жағдай Ө. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновты далалық облыстарда газет шығару мүмкіншілігінен біржола айырған еді. «Қазақ» газетінің болашақ редакторы А. Байтұрсыновтың - ішкі істер министрінің оған екі жылға Қазақстанда тұруға тыйым салған жарлығы шыққан соң, өз еркімен Орынбор қаласын таңдап алған.

1910 жылдан бастап Ө. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың кездесіп, газет шығару ісін қайтадан қолға алуы, әрине, толық ықтимал еді. А. Байтұрсыновтың газет шығара бастағанға дейінгі орынборлық тұрмысынан Орынбор облыстық архивында аз да болса материал кездестіре аласың. Солардың бір-екеуінен үзінді келтірейік. Орынбор генерал-губернаторы Н. А. Сухомлинов ішкі істер министріне өзінің қарамағындағы саяси қуғын-қудалушылар жөнінде: «Байтұрсынов өз қалауы бойынша тұруға Торғай облысына таяу орналасқан Орынбор қаласын таңдап алып, әуелде переселен басқармасына қызметке кіріп, сонан соң қырғыз тілінде «Қазақ» газетін шығара бастады», - дейді. Сонымен, А. Байтұрсынов «Қазақ» газетіне редактор болып бекітілген мерзімге дейін шамамен екі жарым жылдан астам уақыт аталған мекемеде қызмет атқарған. Бұл, белгілі дәрежеде, газет шығару ісіне қажет дайындық жасауға кеткен уақыт еді десе де болады [12, 63-64].

Өткен ғасырдың алғашқы жиырма жылында Алаш зиялыларының баспасөздегі қызметі ол осы қозғалыс мүшелерінің отарлық езгіге қарсы қажырлы күресінің бір саласы десе болады. Бұл күрес тәуелсіздік жолындағы ұзақ жылдарға созылған күрестің жалғасы болатын. Тек бұл күрестің бұрынғылардан ерекшелігі халықты қарулы күреске шақырып қан төгу емес, керісінше өз елін рухани қаруландырып ғылым мен білімге шақырған еді. Міне осындай қызметті іске асыру жолында ұлт зиялылары жаңа қару ұлттық баспасөзді алғашқы болып қолданған болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дереккөзі (1870-1918). – Алматы: 2000. – 358 б.
2. Ибрайымова М. Мерзімді баспасөздің зерттелуі. // Қазақ тарихы – №3, – 1998. – 51-52 б.б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: 2008. – 474 б.
4. Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда. – Алматы: 1996. – 223 б.
5. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының ХХ ғасырдағы өзекті мәселелері. Алматы: 2003. – 549 б.
6. Аблакова Р. Баспасөз және жазушылар. // Қазақ тарихы – №5, – 1995. – 66-68 бб.
7. Сүндетұлы Қ. Қазақстандағы мерзімді баспасөздің зерттелуі. // Қазақ тарихы – №1, – 2007. – 69-71 б.
8. Алдабергенов Қ. «Алашорда» партиясының баспасөз органдары және онда қызмет істеген ірі тұлғалар. // Саясат – №7. – 2008. – 42-46б.
9. «Қазақ» құрастырушылар: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы: 1998. – 556б.
10. Тұрғараева Г. Ахаң және «Қазақ» газеті. // Қазақ тарихы – №2. – 1998 – 39-42б.
11. Әлихан Бөкейханов. Шығармалар. – Алматы: 1994. – 384б.
12. Сімітқов Ж. Ұлттық басылымдар тарихи дерек ретінде. Қазақ тарихы. №5. – 1996. – 63-64б.

ТҮРКИЯ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Касимбекова Маржан Амировна

*PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

Андатпа. Мақалада Түркия ғалымдарының Орталық Азиядағы ислам тарихының зерттелуіне қосқан үлесі қарастырылады. Сонымен қатар XX ғасырдың басындағы түрік зиялыларының түрікшілдік, исламшылдық және өркениеттілік идеялары сипатталады. Орталық Азиядағы ислам тарихына қатысты зерттеулердің біршамасы түрік зерттеушілеріне тиесілі. Оның басты себебі де осы аймақтағы мемлекеттер мен Түркияның тілдік және діни негізде бір-біріне дәстүрлі жақындығына да байланысты екені анықталады.

Түйін сөздер: исламшылдық, түрікшілдік, өркениеттілік, түркі мұсылмандары, идеология, империя.

Аннотация. В статье рассматривается вклад ученых Турции в изучение истории ислама в Центральной Азии. Также характеризуются идеи тюркизма, исламизма и цивилизованности турецкой интеллигенции начала XX века. Некоторые из исследований, касающихся истории ислама в Центральной Азии, принадлежат турецким исследователям. Также выясняется, что основная причина связана с традиционной близостью государств и Турции в этом регионе друг к другу как на языковой, так и на религиозной основе.

Ключевые слова: исламизм, туркизм, цивилизация, тюркские мусульмане, идеология, империя.

Annotation. The article examines the contribution of Turkish scientists to the study of the history of Islam in Central Asia. The ideas of Turkism, Islamism and the civility of the Turkish intelligentsia of the early twentieth century are also characterized. Some of the studies on the history of Islam in Central Asia belong to Turkish researchers. It also turns out that the main reason is related to the traditional proximity of the states and Turkey in this region to each other on both linguistic and religious grounds.

Keywords: Islamism, Turkism, civilization, Turkic Muslims, ideology, empire.

Посткеңестік Орталық Азия мемлекеттері өздерінің тәуелсіздігін алғаннан бергі уақытта отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы, зиялы өкілдер мен қоғам қайраткерлерінің қызметі жайлы және т.б. бірқатар ғылыми еңбектер дүнге келді. Осыған карамастан көптеген мәселелер, әсіресе Орталық Азия бойынша қазіргі тарихи зерттеулердегі ислам дискурсы, атап айтқанда исламшылдық қозғалысы, оның шығу себептері мен алғышарттары, барысы мен нәтижесі, мәні мен мазмұны әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Осы орайда Түркия ғалымдарының Орталық Азиядағы ислам тарихының зерттелуіне қосқан үлесін теориялық-методологиялық жағынан салыстырмалы түрде зерттесек ислам тарихының жаңа қырлары ашылатынына күмәніміз жоқ. Сондықтан ислам мәселесін тек діни идеология ретінде сипаттап қана қоймай, оны түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуы және басқа саяси қозғалыстарға ықпал етуші құбылыс ретінде қарастырған жөн.

XX ғасырдың басындағы түрікшілдіктің, исламшылдықтың негізінде гуманизм мен мәдениет идеялары жатады. Түрікшілдік, исламшылдық ағымдары бір-бірімен тығыз байланысты, *біріншісі* – түркі халықтарының, *екіншісі* – бүкіл мұсылмандардың басын біріктіруге бағытталған.

Орталық Азиядағы ислам тарихына байланысты түрік ғалымдары, әсіресе зиялы қауым өкілдері XX ғасырдың басында біраз еңбектер жазған болатын. Ал кейінгі жылдары ұлттық идеялардың дамуы нәтижесінде, ислам мәселесін зерттейтін зерттеушілердің қатары арта түсуде. Мәселен Осман империясы тұсында жарық көрген ислам немесе мұсылмандық мәселесі «Анадолының надан халқы» сияқты халықты қорлайтын мағына тұрғысында айтылды. Соған байланысты бүкіл ұлыстың діни ерекшеліктері есепке алынбай қалды. Дегенмен көптеген ғалымдар Осман империясы мен Орталық Азия халықтары арасындағы тектік және тілдік байланыстарға ғана тоқталмай, діни байланыстарға да ерекше тоқталып: ұлы Тұран қауымының өркениетінің өзегі – түрікшілдік пен исламшылдық. Түркілердің болашағы көптеген ұлттарға карағанда берік деп, түркі халықтарының ықыласы күшті екендігін алға тартты.

Сондықтан, Орталық Азиядағы ислам дискурсы туралы Түркия ғалымдарының еңбектерінде қалай зерттелгені туралы қарастыру Қазақстан, Өзбекстан, Қырқыстан, Түркіменстан, Тәжікстан және Ресей Федерациясы құрамындағы түркі тілдес халықтар үшін де өзекті тақырып болып табылатыны сөзсіз.

Орталық Азиядағы ислам тарихына қатысты зерттеулердің біршамасы түрік зерттеушілеріне тиесілі. Оның басты себебі де осы аймақтағы мемлекеттер мен Түркияның тілдік және діни негізде бір-біріне дәстүрлі жақындығына да байланысты. Дегенмен, тарихи деректерде кейінгі ортағасырлар мен жаңа замандағы осы елдердің тарихында Осман империясы мен Орталық Азия хандықтары арасындағы тілдік жақындық та, діни бірлік те байланыстардың тығыз болуына септігін тигізбеді.

Түрік ғалымы профессор, доктор Мухаммет Ханифи Масит (Muhammet Hanifi Macit) «Türk devlet felsefesinin teorik arka planı üzerine» («Түрік мемлекет философиясының теориялық негіздері туралы») [1, 15-29 б.] зерттеуінде XVI ғасырда мұсылман әлемінде сунниттер мен шииттер арасындағы қайшылықтар тереңдей түсіп, Қазақ хандығының сыртқы саясатында орыны бар сефевилік Иран мен Осман империясының қарым-қатынасына айтарлықтай әсер еткенін айтады. Дәл осы кезеңде ислам тарихында алғаш рет сунниттер мен шииттер өздерінің теологиялық билігінің ұстанымына сай, бір-бірін мұсылман деп танудан бас тартады. Бұл қазақ ауыз әдебиеті мен эпосындағы «қызылбастардың» теріс бейнесі кейінгі ортағасырлық дәуірдің тарихи шындығына айналды.

Франциядағы Анадолы зерттеулер институтының профессоры Байрам Балчи (Bayram Balci) «Missionnaires de l'Islam en Asie centrale. Les écoles turques de Fethullah Gülen» [2] («Орталық Азиядағы ислам миссионерлері. Фетхуллаһ Гюленнің түрік мектептері») атты монографиялық жұмысында: «...осы тұста қазақ хандары тілдік және діни жақындық негізінде Осман империясының қолдауы мен көмегіне үміт артты. Бұдан өзге, қазақ хандары Ресей мен Осман империясы арасындағы қайшылықтарды да жақсы түсініп, оны өздерінің саяси мақсаттарына пайдалануға тырысты. Бұған 1711 жылы Ресей мен Түркия арасында бейбіт келісім жасалғаннан кейін қазақ билеушісінің түрік сұлтаны III Ахмедке жазған хаты дәлел бола алады», – деп атап көрсетеді [2, 301 р.]. Хат мәтіні империяны, осман билеушісін: «Күдірет пен батылдық, ұлылық пен әділеттілік, даңқ пен мейірімділік екі қасиетті қаланың [Мекке мен Мәдинаның] қызметшісін, құрлықтар мен теңіздердің хақанын, хакан ибн хаканды, шексіз сенімге тән келісім мен келісім, шынайылық пен бірауыздылықпен ерекшеленетін, оның тазалығы мен шынайы [иманының] қамқоршысы, ұлы билеушісі Осман хан әулетінің таңдаулы және мақтаулы ұрпағы, сұлтан Ахмад ханның даңқын толықтырады» деп мадақтаумен басталады [2, 301 р.]. Одан кейін Қазақ хандығының маңызы мен екі мемлекеттегі діннің ортақтығына тоқталып: «Сенің адал досың Ташкентте, Афрасиаб тағына отыр. Түркістан, Әндіжан, Сайрам, қарақалпақтар және басқа да халықтарымызбен, бағыныштыларымызбен бірге шарифат туын көтеріп, таң атқаннан кеш батқанға дейін ғибадат жасаймыз» деп жазады [2, 80 б.].

Осы және исламның Орталық Азия елдеріндегі тарихына қатысты түрік зерттеушілері біршама еңбектер жазды. Бұл зерттеушілерге негізінен түрік тарихшылары Байрам Балчи, Юсуф Акчура, Зия Гөкалп, Ибрахим Кафесоглы, Ниязи Мехмед, Ахмет Зәки Уәлиди Тоған, Абдулла Р.Б., Таһир Шағатай, Ахат Андикан және тағы басқаларды жатқызуға болады.

Мәселен, Юсуф Акчура (Akçura Y.) «Üç Tarz-ı Siyaset» [3, 55 s.] («Саясаттың үш стилі») атты зерттеуінде Осман империясы тығырыққа тірелген кезде, яғни жаңаша саяси әдістерді қолдану керектігіне күмән келтірді. Юсуф Акчураның үш түрлі саясат стилі: османшылдық, исламшылдық және түркішілдік. Осы саясаттардың ішінде османшылдық Османлы ұлтын құруды, исламизм ислам дініне негізделген мемлекеттік құрылым құруды, түркішілдік нәсілге негізделген түркі саяси ұлтшылдығын құруды мақсат етеді. Юсуф Акчура мақаласында бұл саясаттарды талдап, осы үш саяси әдістің жақсы және жаман жақтарын ашуға тырысты. Бұл саясаттардың сыртында Танзиматтан кейін пайда болған «батысшылдық» ұғымы да Акчура мақаласында айтылған әдістердің қатарында болды.

Осман империясын жандандыратын екінші саясат ретінде Юсуф Акчура белгілеген тұлға – исламшылдық. II Абдулхамит Осман империясындағы мұсылман еместердің христиан мемлекеттерінің арандатуымен көтеріліске шыққанын және олардың Осман империясына деген адалдықтарының формальдылық шеңберінен шықпағанын; Англия қолдауынан бас тартып, Ресей шекарасында өз қамқорлығымен буферлік мемлекеттер құру әрекетінен кейін ол жаңа саясатты анықтауға мәжбүр болды. Бұл жаңадан таңдалған саясат «исламизм» еді. Юсуф Акчура бойынша исламшылдық: әлемдегі барлық мұсылмандарды біріктіріп, исламдық одақ құру идеясы мен әрекеті ретінде түсіндіріледі [3, 216.]. Осы саясатқа сәйкес Осман империясының билеушілері дінді ортақ бір нәрсе ретінде алып, алдымен мұсылман елдеріндегі халықты, содан кейін бүкіл әлемдегі мұсылмандарды нәсіліне қарамастан біріктіруге тырысты. Осылайша, әрбір мұсылман жас кезінде жатқа айтатын «дін мен ұлт бір» деген сөзді есте сақтайды. Олар исламның дискурсына сүйене отырып, біртұтас ұлт ретінде жинауға тырысты [3, 22 б.].

Осы саясатты ұстану барысында халифат саясаты алдыңғы орынға шыққаны түсініледі. Бірінші ислам ғасырында халифат институтының ішінде қақтығыстар тудырған, ал кейінгі ғасырларда бір емес, бірнеше ғасырларда халифатты тудырған Омеядтар кезеңінде халифатты екі ислам билеушілері талап еткенімен, халифаттың тек XIX ғасырда Осман империясында болғаны кеңінен мақұлданды. Үндістандағы Сейд Ахмет ханның көзқарастары мен араб елдерінің халифаттың құрайш немесе араб әулеттерінде болуы керек деген көзқарастары сол орталардың қатты қарсылығына тап болды. Бұл

көзқарастардың ең аяусыз сыншысы Джемалеттин Ауғани (шейх Джемаледдин Ауғани) XIX ғасырдың соңында исламдық пікірге ықпал еткен көрнекті тұлға ретінде жазылған.

XX ғ. басындағы империяның күйреуі мен Түркия Республикасының құрылуына әкелген жылдарда ең беделді зиялылар мен ғалымдардың бірі Зия Гөкалп (Ziya Gökalp) «Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak II» [4, 23 s.] («Түркілену, исламдандыру, модернизация») зерттеулері туралы «Тәңімнің әкесі – Әли Рыза әфенди, сезімім – Намык Кемал, ойым – Зия Гөкалп» деген екен кезінде Мұстафа Кемал, шын мәнінде бұл шындықты бір мағынада білдіреді. Зия Гөкалп өз дәуірінің барлық заманауи және оң білімдерін ғылыми пәнмен оқып, талдап, түрік қоғамына бейімдеген ізашар ғалым. Фуат Көпрүлүмен бірге әлеуметтанудың негізін салушы, мәдениет пен өркениет тарихының бастаушыларының бірі, фольклорды ғылымға айналдырған алғашқы есімдердің бірі. Гөкалп күйреу мен азаттық кезеңінде пайда болған саяси көшбасшы Мұстафа Кемалдың жүзеге асуындағы интеллектуалдық және теориялық күштердің ең ықпалдысы. Бәлкім, Гөкалптың бүгінгі күні қажет болуының бір себебі – қоғамның жаңа ғасырдың басында сол ауыртпалықтар мен апаттарды бастан өткермеу ниеті болса керек. Шындығында, бұл бізді Зия Гөкалпты қайта оқуға, түсінуге және бағалауға итермелейтін және сондықтан оның шығармаларын қайтадан баспаға дайындауға итермелейтін ой.

Зия Гөкалп «Түркілену, исламдандыру, модернизация» атты кітабында Осман империясында Танзимат жарияланғаннан бері талқыланған үш бөлек интеллектуалдық қозғалысқа тоқталды. Бұл ағымдар түрікшілдік, исламшылдық және өркениеттілік. Зия Гөкалп қарастырылған идеяларды бөлек талқылаған жоқ және Юсуф Акчура «Üç Tarz-ı Siyaset» атты еңбегінде айтқандай, бұл идеялардың қолдану мүмкіндігін талқылаған жоқ. Екінші жағынан, Гөкалп мемлекет пен ұлттың құтқарылуын осы үш идеяның бітімге келуінен іздеді. Дегенмен, кітаптың әр тарауынан дерлік Гөкалптың түрікшілдік және исламшылдық идеясын қабылдағаны аңғарылады. Гөкалп исламшылдық пен өркениеттік идеяларды түркілік ойды одан әрі байыту құралы ретінде қарастырады.

Көріп отырғанымыздай, бұл анықтамалардағы таңғаларлық ортақ тұстардың бірі «мәдениет» әр қауымның өзіндік өмір салты мен мінез-құлқы болып табылады. Мәдениеттің бұл мағынасы З.Гөкалп берген анықтамада да айқынырақ көрінеді: «мәдениет (харс) – бір ұлттың діни, адамгершілік, құқықтық, интеллектуалдық, эстетикалық, тілдік, экономикалық, ғылыми-техникалық өмірлерінің үйлесімді жиынтығы.

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымына қатысты, дін тақырабына зерттеу жүргізген түрік ғалымы Ибраһим Кафесоглының (İbrahim Kafesoglu) «Eski türk dini» [5, 67 s.] («Көне түрік діні») кітабында: көне түрік әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің ішінде біз қысқаша түсіндіріп өткен тотемизм ерекшеліктеріне сәйкес келетін кейбір сенімдер мен мінез-құлықтарды атап өтуге болады. Онда, түріктер қасқырды арғы ата деп танығаны, ал бұл туралы қытай деректерінде көк-түріктердің шығу тегіне қатысты айтылғаны, өткен ғасырдың екінші жартысында азиялық түркі топтары, алтайлықтар мен якуттардың арасында да мұның анықталғандығын жан-жақты сипаттап жазған. Бұл бізге ана, әке және ананы білдіретін таңбалар (пұттар) тотемизмдегі шурингаларды еске түсіреді. Осының барлығы кейбір зерттеушілерді көне түркілердің бұл рулық дінге қатысы болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Орталық Азия түркілерінің діни наным-сенімдері жөнінде этнографиялық зерттеулер жүргізген автор бұл тақырыпта мынадай түсінік береді: «төз, тілек, қозан (қоян), аба (аю), бүркіт (бүркіт), тиындар өте көп кездеседі. Түркі нәсілінің шаманшылары арасында, (тиін), ас (ермин) және ұқсас пұттар. Сондай-ақ ұлы бақсылардың, батырлардың, ізгі және зұлым рухтардың атынан жасалған пұттар бар да бар.

Ахмет Зәки Уәлиди Тоған (Ahmet Zaki Velidi Togan) «Türkistan ve diğer müslüman doğu türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleleri» [6, 538 s.] («Түркістан және басқа мұсылман шығыс түркілерінің ұлттық тіршілігі мен мәдени күрестері») зерттеуінде «Бұл күрес, яғни күштінің әлсізді құрту проблемасы Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның барлық халықтарына қатысты мәселе. Дүние жүзіндегі барлық мемлекеттер бұл мәселенің шешімін бірге іздеп, табуы керек. Ресейдің көршілес ұлттардың барлығын қырып, жойып, басқыншылық үрдісі Ресейдің барлық көршілерін шошытады, өйткені Ресей өзінің барлық көршілерін мәдени жағынан болмаса, саяси жағынан жоюды мақсат етті. Алла халықтарға жәрдем берсін! Біздің ұлттық ерік-жігеріміз үшін күресте жалғыз емес екенімізді білдік»-деп келтірген [6, 538 s.].

Таһир Шағатай (Tahir Çağatay) «Türkestan'a dair bazı cereyanlar hakkında görüşlerimiz. Ğıkalın» [7] («Түркістандағы кейбір ағымдар туралы пікірлеріміз») атты еңбегін Түркияда эмиграцияда жүріп жазды, онда түрік зиялыларының идеяларын насихаттады. Түркияда түрікшілдік және исламшылдық идеяларды зерттеу Кеңес өкіметі жылдарында да тоқтаған жоқ. Зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде «түрікшілдік», «тұраншылдық», «исламшылдық» мүдделері туындап, түрік зиялыларының өкілдері бұл мәселеге үнемі тоқталып келеді.

Жәдидшілдік қозғалысы туралы зерттеу жүргізген түрік ғалымы профессор Ахат Андикан (Ahat Andican) «Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi» [7] («Түркістанның жәдидшілдіктен тәуелсіздікке дейінгі күресі») монографиясында «Тәуелсіз Түркістан» мұратымен елін тастап кеткен түркістандық зиялылардың 70 жылға жуық Кеңес Одағына қарсы күресі, көбінесе жасырын ұйымдарда,

Түркістаннан Түркияға, Еуропаға, Үндістан түбегіне дейін созылған кең географиялық кеңістікте суреттеледі. Осы күнге дейін бұл салада ешқандай зерттеу жүргізілмегендіктен, негізінен түпнұсқа құжаттар мен алғашқы деректерге сүйеніп жазылған кітап Түркістан тарихының осы кезеңіне арналған анықтамалық зерттеуге айналды. Онда түркістандықтар туралы жазылған кітаптардың, тезистер мен мақалалардың басым көпшілігін дерек ретінде пайдаланылғаны бізді қатты мақтан етеді.

Бұлардан өзге Баймырза Хайыт (Baymirza Hayit) [8], Ниязи Мехмед (Niyazi Mehmed) [9], Абдулла Р.Б. (Abdullah R.B.) [10], Бадемчи А. (Bademci A.) [11] сияқты түрік ғалымдары да түркілердің дәстүрлі дүниетанымдары саласында іргелі зерттеулер жүргізді. Түркітануда олар өздерінің түркістандық әріптестеріне қарағанда көш ілгері кеткендігін мойындауымыз қажет.

Орталық Азия өңіріндегі діни ахуал, оның ішінде осы өңірді мекендейтін халықтардың наным, сенімдері, исламның жағдайы ортағасырлардан бастап, күні бүгінге дейін шетелдік зерттеушілердің назарын өзіне аударып келеді. Осылайша Түркия зерттеушілері де Орталық Азиядағы ислам мәселесіне қатысты біршама еңбектер жазғанын жоғарыда қарастырып өттік. Дегенмен, бұл еңбектер тек тарихи аспектілерді ғана емес, кешенді-пәнаралық – саяси, философиялық және аймақтағы қауіпсіздік мәселелеріне көбірек арналғанын баса айтуға болады. Ал Түркиялық авторлардың еңбектерінің айтарлықтай тобы Орталық Азияның кейбір мемлекеттерінің ұзақ мерзімді перспективада исламдық басқару формасына көшу мүмкіндігін қарастыруға қатысты және оның бір бөлігі оның себептері мен алғышарттарын зерттеуге арналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Muhammet Hanifi Macit. *Türk devlet felsefesinin teorik arka planı üzerine //Tarihsel Akil Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi. 1. Baskı: Mart 2022. 15-29 s.*
- 2 Bayram Balci. *Missionnaires de l'Islam en Asie centrale. Les écoles turques de Fethullah Gülen. - Paris-Istanbul: Maisonneuve & Larose-Institut français d'études anatoliennes, 2003. - 301 p.*
- 3 Akçura Y. *Üç Tarz-ı Siyaset – Ankara, 1976. - 55 s.*
- 4 Gökalp Z. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak II // Türk Yurdu. Nisan. – 1913. – S. 23.*
- 5 Kafesoglu I. *Eski türk dini. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayinlari, 1980. – 67 s.*
- 6 Togan Zeki Velidi. *Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. – İstanbul, 1969. – 538 s.*
- 7 Çağatay T. *İsklalcı. Türkistan'a dair bazı cereyanlar hakkında görüşlerimiz. Gökalan: A. Oktay. – İstanbul, 1952 – 28 s.*
- 8 Ahat Andican. *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – İstanbul, Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti. 1. Basım: 2003, Emre Yayınları. – 695 s.*
- 9 Hayit B. *Sovyetler Birliği'ndeki Türkülüğün ve İslamın Bazı Meseleleri. – İstanbul, 1987. – 335 s.*
- 10 Niyazi Mehmed. *Türk devlet felsefesi. – Ankara: Otuken. 2017. – 293 s.*
- 11 Abdullah R.B. *Türkistan İstiklal Hareketi ve Enver Paşa. – İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006. – 222 s.*

ПАНИСЛАМИЗМ ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСİNДЕГІ ЖАҢАШЫЛДЫҚ (XIX ғ. аяғы - XX ғ. басы)

Калдыбаева Сафура Сапарғалиевна

докторант, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орта Азия айтарлықтай әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістер кезеңін басынан өткізді. Бұл өзгерістерге әсер еткен негізгі факторлардың бірі ортақ діни құндылықтар мен мәдени бірлік негізінде мұсылман әлемін шоғырландыруға ұмтылған панисламизм идеяларының таралуы болды. Ресей империясының өсіп келе жатқан отаршылдық қысымы және дәстүрлі ислам институттарының әлсіреуі жағдайында панисламизм қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына, соның ішінде білім беру жүйесіне әсер ете отырып, ерекше маңызға ие болды. Орта Азиядағы панисламизмнің маңызды көріністерінің бірі дәстүрлі исламдық білім беруді реформалау болды. Модернизация идеяларынан шабыттандырылған жәдидшілік қозғалыс оқыту жүйесін қол жетімді, құрылымды және уақыт талабына сай етіп жаңартуға тырысты. Реформалар дәстүрлі исламдық білімді зайырлы білім беру элементтерімен үйлестіру идеясына негізделді. Бұл мәдени және ұлттық өзін-өзі анықтау үшін күресуге қабілетті жаңа интеллектуалды элитаның қалыптасуына ықпал етті.

Орта Азиядағы панисламизм мен білім беру реформаларының өзара әрекеттесуін зерттеу мұсылман қоғамын модернизациялау тетіктерін және оның дәуірдің қиындықтарына реакциясын

тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу жұмысымыздың күрделілігін және тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты- XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Орта Азиядағы білім беру жүйесін реформалауға панисламизм идеяларының әсерін талдау, білім беру саласындағы негізгі жаңалықтарды және олардың панисламистік процестермен байланысын анықтау. Қойылған мақсатқа сәйкес зерттеу жұмысының міндеттеріне ең алдымен, панисламизм тұжырымдамасына анықтама беру, оның қарастырылып отырған кезеңдегі Орта Азиядағы негізгі идеяларын, мақсаттары мен таралу әдістерін анықтау. Осман империясының және басқа да сыртқы факторлардың панисламизм мен білім беру реформаларын дамытудағы рөлін бағалау. Дәстүрлі және жаңа білім беру формаларын талдау – кадимистік (дәстүрлі) және жәдидшілік (реформистік) мектептерді салыстыру. Білім беру реформаларының негізгі қайраткерлерін анықтау, олардың қызметі және сонымен қатар Ресей империясының Орта Азияның білім беру жүйесіндегі жаңашылдық қарқындылығын бағалау. Бұл міндеттер панисламизм мен білім берудегі өзгерістер арасындағы байланысты ашуға, сондай-ақ олардың аймақ үшін тарихи маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Осман империясы өзінің геосаяси сахнадағы саясат құралының негізі ретінде діни-идеологияны пайдалануды таңдады. Бұл Орта Азия территориясындағы діни-идеологиялық күрес бір жағынан Осман империясының ішкі және сыртқы саяси бірлігін сақтап қалуға ұмтылуы болса, екінші жағынан патшалық Ресейдің құрамындағы Орта Азия мұсылман мемлекеттері арасында саяси позициясын да нығайтуға әрекеті болды.

1876жылы қабылданған Конституция барлық Османлы субъектілері үшін ұлты мен дініне қарамастан біртұтас саяси ұлт (османлы) ретінде тең азаматтық құқықтарды жариялады. Соған қарамастан, 1878 жылы орыс-түрік соғысындағы сәтсіздіктер аясында Конституциялық процесс Парламенттің мерзімсіз таратылуы нәтижесінде үзілді (Мәжіліс - и Умуми), оны Сұлтан 1908 жылға дейін қайта шақырған жоқ. Мемлекеттік баспасөзде және насихатта, барлық деңгейдегі білім беру жүйесінде сұлтанның барлық мұсылмандардың халифі ретіндегі билігі туралы бұйрықтары баса айтылып, мемлекеттің барлық субъектілері сөзсіз бағынуға міндетті болды [1, 349-351б.].

Абдул-Хамид II Осман империясын сақтап қалу үшін күресте мемлекеттің маңызды тірегі ретінде ислам діні деп тануының негізгі екі мақсаты: біріншіден, империяның барлық мұсылмандарының бірлігін нығайту және оның жекелеген ұлттық мемлекеттерге ыдырауына жол бермеу болса, екіншіден империяның бірлігі мен тыныштығын сақтау үшін толығымен әскери қақтығыстарға қатысудан аулақ болуға байланысты болды. Халифаттың және мұсылман әлеміндегі халифтің рөлін жандандыру мақсатында Абдул-Хамид II ислам бірлігінің классикалық анықтамасына сүйенді. Ол анықтама бойынша барлық мұсылмандардың дүниежүзілік діни қауымдастығы – Умmanın (ümmet) бөлігі болып табылды. Абдул-Хамид II ұлтты белгілі бір этникалық белгімен, тілмен және ата-баба территориясымен байланысты адамдар қауымдастығы ретінде ұсыну идеясына қарсылық білдірді. Сұлтан-халиф этникалық негіздегі ұлтшылдық тек христиандарға ғана тән және Осман империясы христиан провинцияларынан айрылса да ұлтшылдық мұсылман жерлерінде таралмайды деп үміттенді. [2, 109-110б.].

Панисламизм идеясына негізделген Абдул-Хамид II билігі (1876-1909 жж.) авторитарлық билік жүйесін құрды. [3, 276.] Ішкі және сыртқы күштерге қарсы тұруды көздеген сұлтан панисламизмге саяси-идеологиялық сипат беруге ұмтылды. Сұлтанға тиесілі абсолютті билік *urf* (adat немесе әдеттегі заң) мен шариатқа теңестірілген зайырлы заңдардың жинағы - кануннаме деп аталатын ерекше бай мемлекеттік заңнаманы әзірлеуге мүмкіндік берді. Теориялық тұрғыдан шариат жоғары болғанымен және барлық басқа заңдар оған сәйкес келгенімен іс жүзінде кануннаме оның шектеулерін айналып өте алатын және мемлекеттік істерге қатысты ең маңызды заңдар болған. Сұлтан Абдул-Хамид II ең алдымен Османлы сұлтаны болды және ол өзіне сеніп тапсырылған мемлекеттік билікті өзіне дейінгі барлық сұлтандардан гөрі кеңінен пайдаланды. [4, 157б.]

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болған «панисламизм» және «пантюркизм» деген атпен белгілі идеялар бірлікке деген ұмтылыстың көрінісі болды: мұсылмандар (панисламизм) және түркі этникалық қауымдастығының өкілдері (пантүркизм). Анықтамалар көрсеткендей, олардың сипаты толығымен сәйкес келмейді, бірақ олардың мазмұнында айтарлықтай жақындық бар: Ресей қоғамында осы кезеңде мұсылмандардың көпшілігі түріктер (татарлар, әзірбайжандар және басқалар) болды. Империялық кезеңде билік субъектілерінің коммуникациялық өзара әрекеттесуінде бірінші орынға ұлттық емес, діни бірегейлік шықты, тек XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басынан бастап ұлттық мәселе күшіне ене бастады. [5, 2183б.]

Панисламизм ислам әлемінің діни бірлікке ұмтылуының алғашқы қадамы болды. Бұл мұсылман халықтарының Батыстың әскери, экономикалық және саяси үстемдігіне қарсылық көрсетуі ғана емес, сонымен қатар Еуропалық державалардың ислам дінін ұстанушылардың рухани келбетіне, олардың күнделікті өмірі мен мәдениетіне, мұсылмандық дүниетанымына әсер етуге ұмтылған империалистік отаршылдыққа қарсы тұруының көрінісі болды. Отарлық саясат мұсылмандардың әлеуметтік-мәдени

бірегейлігіне, олардың тарихи қалыптасқан этно-конфессиялық ерекшелігіне, дәстүрі мен әдет-ғұрыпына, менталитетінің қайталанбас ерекшелігіне қауіп төндірді. Сонымен қатар, XI ғасырдан бастап ислам әлемі яғни крест жорықтары дәуірінен бастап, батыстық рыцарлықтың әскери-діни экспансиясынан, ал кейінірек христиандық Еуропаның миссионерлігі мен басқыншылығынан үнемі қорғануға мәжбүр болды. Империялық саясатты отаршылдықтың агрессивті қысымының тікелей жалғасы ретінде қабылдады. [6, 2086.]

Осман империясының тарихында діннің ролін дұрыс түсіну және тарихи процестер тұтастығындақарастыру үшін, алдымен Осман мемлекетінің орталықтандырылған билігі мен халықтары үшін исламның мағынасын анықтау маңызды. Яғни біріншіден, саяси билік үшін ислам дінінің маңызы және қоғамның барлық әлеуметтік топтары үшін исламды дін ретінде қабылдауы. Ал екіншіден, діннің күнделікті өмір сүру салтындағы маңыздылығы. [7, 1286.]

Осман мемлекетінің идеологтары Орта Азиямен саяси байланыстарды реттеуде және оларды өздеріне тартудағы саяси жобаларын жүзеге асыруда ислам бірлігі мен оған негізделген әрекеттерді ұдайы басшылыққа алды. Осының негізінде Орта Азияның әрайм ақтарына Түркиядан үгіт-насихат жүргізу мақсатында арнайы «миссионерлер» жіберіліп отырды. Олар әртүрлі қалаларда, аймақтарда болып, түркі халықтарының саяси бірлігін насихаттап, оның басты негізін діни тақырыптардың аясында түсіндірді. Революцияға дейінгі кезеңде Орта Азия мен жалпы Түркістан өлкесіне түркиялық азаматтар көптеп келді. Олардың арасында агитаторлар, панисламизмді таратушылар көп болды. Басты мақсат, аймақтағы түркі-мұсылман халықтарының Ресейге қарсы діни рухын көтеріп, оларды панисламистік рухпен тәрбиелеу. 1904-1905 жылдары түркі-мұсылман халықтарының бірінші рет «Иттифакуль-Муслимин» атты қоғамдық-саяси партиясы пайда болды. Бұл саяси бірліктің жетекшілері ретінде сол кезде түркі халықтарының бірлігіне қызмет еткен Исмаил Гаспринский, Мердан Бей Топчубашы, Абдуррешит Ибрахимов және Юсуф Акчура болды. Ресейде кең таралған түркі-мұсылман халықтарының жәдидизм реформаларын жүзеге асыруда және ескірген мұсылмандық дәстүрді жоюда аталған қайраткерлердің қызметі жоғары болды. Дәлірек айтқанда, Түркі әлемін біріктіру және жаңғырту бағдарламасын жүзеге асырудың екінші маңызды саласы білім беру жүйесі болды. [8, 1676.]

Ғылыми ортада жәдидизм бүгінгі күнге дейін әртүрлі қарама қайшылықты мазмұнға ие. Жәдидизм бір жағынан Ресей мұсылмандары арасындағы ағартушылық деп қабылданса, екінші жағынан ағартушылықтың жаңа ерекше формасы ретінде қарастырылады. Білім беру жүйесіндегі реформа – «усул-и джадид» қарастыратын болсақ, онда жәдидизмнің пайда болуын 1880 жылдарға жатқызып және оны Исмаил Гаспринскийдің (1851-1914 жылдар) қызметімен байланыстырамыз. Ал егер жәдидизмге білім беру реформасы идеясының объективті арқылы қарастырсақ, 1860 жылдары осыған ұқсас жобаларды Ш.Маржани (1818-1889 жж.) мен Х.Фаизханов (1823-1866 жж.) ұсынған. [9, 456.]

Еуропа және Ресей ағартушыларымен салыстырғанда жәдидшілердіңнен бас тартпай керісінше исламды қоғамдық дамудағы мұсылмандардың бірлігін сақтаудағы маңызды фактор деп қарады. Аймақ халықтарын жоғары мораль, отансүйгіштік рухында тәрбиелеу, қоғамдық-саяси дағдарыстан шығарудағы күресті күшейту жолында күш-жігерді шоғырландырудың құралы ретінде пайдаланды. [10, 46.]

Айта кету керек, діни көзқарастарды схоластикадан босату арқылы жәдидшілер исламға жалпы гуманистік яғни Батыстың мәдени мұрасына ұқсас құндылықты қайтаруға тырысты. Ойлаудың мұндай жаһандануы Түркістан жәдидизмінің ең белсенді бөлігіне тән болды. Олардың пікірінше, Орталық Азия аймағы мұсылман әлемінің бір бөлігі, алайда әлемдік тарихтағы тәуелсіз бірегей құбылыс бола отырып, күрделі және даулы болашақта өзінің лайықты орнын табуға міндетті болды. Джемаль ад-Дин әл-Афгани мұсылман қоғамының ілгерілеуін білімге енгізу қажеттілігімен негіздеді. [11, 214-2156.] Ол Иран, Ирак, Осман елдерінде әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуларында артта қалушылық, рухани дағдарыс, шетелдік империалистердің үстемдігі сияқты ортақ проблемалардың бар екендігін анықтап, отаршылдықпен күрес үшін ислам діні қағидаттарын, мұсылмандардың «діни және саяси одағын» құру идеясының концепциясын жасап, ұсынады. Әл-Афгани мұсылмандық бірлік қай кезде және қай жерде болмасын кез келген ағымға қарсы тұра алатын қабілетке ие деп санады. Ислам әлеміндегі ең күшті мемлекет Осман империясы айналасына барлық мұсылмандарды бірігуге шақырды. Ол ағартушылыққа ден қойып, білім мен ғылым дамыса, мұсылмандар мақсатына бейбіт жолмен де, қарулы жолмен де қол жеткізе алады деді. Әл-Афганидің осы тұжырымы XIX-XX ғасырлар тоғысында Осман империясы мен Орта Азиядағы түркі елдері арасында діни білімнің дамуына себепші болды. [12, 482-4836.]

«Жәдидизм» мақсаты - ислам дінін сақтай отырып, еуропалық құндылықтар жүйесімен жақындасу арқылы мұсылмандардың ұлттық мәдени дәстүрлерін жаңғырту, білім берудің әлемдік деңгейіне ұмтылу болды. Осының негізінде мектептер Қазанда «Мұхаммедия» медресесі, Уфада «Усмания», «Ғалия», «Апанаевское» медреселері, Орынборда, Тобыл, Орта Азия, Орал, Еділ бойында «Хусаиния» медресесі пайда болды. Дәл осы жерлерде жаңа ислам модернистік мәдениетінің орталықтары қалыптасты. Реформаланған оқу орындарынан басқа джадидшілердің идеялары ана тілдерінде газет-

журналдар шығару арқылы да таратылды. Мұндай баспалар жаңа джадидидшіл мектептермен қатар жәдидизмнің орталықтарына айналды. Ең танымалдары тәжік тіліндегі «Бұхаро-Шариф», өзбек тіліндегі «Тұран», татар тіліндегі «Тарджеман» және «Нұр» сияқты джадидтік басылымдарды атауға болады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың тоғысында, жалпы әлемдік исламда да реформалық қозғалыс өрбіді. Жаңару қызметін Джемал ад-Дин әл-Авгани, Мұхаммед Абдо және Мұхаммед Икбал сияқты мұсылман әлемінің танымал модернистері жүргізеді. Олардың жаңару идеялары, әрине, мұсылман әлемінде белгілі бір атмосфера құрып, оның қабілеті мен өзгеруге дайындығын негіздеді. Иран мен Осман империясының революция кезеңіндегі қоғамдық ойының Ресейдің татар ағартушыларына әсері туралы зерттеулер отандық мұсылман қауымдастықтарына сыртқы факторлардың әсерін көрсетеді [13, 485-487б.].

Екі қозғалысты исламға негіздеп және оны мұсылман қоғамының оянуы мен дамуының кілті ретінде қарастыратын болсақ: панисламизм бұл барлық мұсылмандарды этникалық немесе ұлттық ерекшеліктеріне қарамастан ислам туының астына біріктіруге тырысу, ал жәдидизм исламдағы бірлікті рухани және мәдени жаңару идеясы және ол ішкі бірлікке негіздеді. [14, 146.]

Ресей империясы Орта Азиядағы білім беру реформаларын екі жолмен қабылдады. Бір жағынан, билік зайырлы мектептерді қолдау және дәстүрлі медреселердің әсерін шектеу арқылы аймақты бақылауды күшейту үшін жаңартылған мұсылман білімін пайдалануға тырысты. Екінші жағынан, Ресей әкімшілері білім беру саласындағы инновациялар, әсіресе жәдидшілердің реформалық бастамалары жергілікті халықтың ұлттық санасы мен саяси белсенділігінің артуына ықпал етуі мүмкін деп қорықты. Нәтижесінде Ресей империясының білім беру реформаларына қатысты саясаты ымыраға келді: кейбір бастамалар сақталды, ал басқалары қатаң бақылау мен қуғын-сүргінге ұшырады.

Қорытындылай келе, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында мұсылман қоғамдарында пайда болған екі интеллектуалды ағымдағы қозғалыс панисламизм және жәдидизм болды. Аталған екі қозғалыстың да мақсаттарында ұқсастық болғанымен, әдіс-тәсілдері өзіндік белгілерімен ерекшеленді. Осман империясы мен Ресей империясындағы түркі халықтарының діни білім беру жүйелері арасында негізінен ортақ иман мен діни бағыт болды, бұл олардың білім алу жүйесіне әсер етті. Осман империясының Орта Азиядағы түркілерге діни білімді насихаттауы, сондай-ақ ресейлік түркілердің Осман империясының діни мектептерінде білім алуы, жаңа реформаторлық қозғалыстарға жол ашты. Бұл процесте оқу-ағартудың рөлі зор болды, өйткені білім беру жүйесі мұсылман қоғамының дамуына, оның мәдениеті мен идентификациясына әсер етті және қазіргі әлемдегі исламдық бірлік пен мәдени алмасудың негіздерін қалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жантиев Д.Р. Религиозная политика султана Абдул-Хамида II в сирийских вилайетах Османской империи (1876–1909): методы и символы // Вестник РУДН. серия: Всеобщая история. 2021. Т. 13. № 4.
2. Шувалова Н.Б. Турция: рождение национальной идентичности // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 9, Востоковедение и африканистика: Реферативный журнал. 2005. №3. <https://cyberleninka.ru/article/n/2005-03-032-033-turtsiya-rozhdenie-natsionalnoy-identichnosti>
3. Шишков В.В. Османская империя: от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации // Социум и власть № 6 (38) 2012.
4. Karpat, Kemal H. The politicization of Islam : reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state. Published by Oxford University Press, Inc. 2001
5. Сенюткина О.Н., Гусева Ю.Н. «Панисламизм» и «пантюркизм» в российском общественно-политическом дискурсе конца XIX – первой трети XX веков: методологические размышления. 2016. // Новый исторический вестник. – 2024. – №. 3 (81).
6. Ланда Р.Г., Сикоев Р.Р. Панисламизм: истоки и современность. Джамалуддин Афгани и его религиозно-политические последователи XX – начала XXI века. // Восток. Афро-Азиатские общества: История и современность. 2011. №3
7. История Османского государства, общества и цивилизации: В 2-х томах / под редакцией Э.Ихсаноглу. Исследовательский центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA): перевод В.Б.Феоновой под редакцией М.С.Мейера. – Москва, Восточная литература, 2006.
8. Абдукадыров Н.М., Мулдахметова Ж.И. Осман империясының Орта Азиядағы саясатының рухани-идеологиялық бағыттары (XX ғ. басы) // Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы, Тарих сериясы, - 2022. №1 (104).
9. Мухетдинов Д.В. Жәдидизм как новый тип религиозности: опыт предварительной концептуализации. // Ислам в современном мире. 2022. Том 18. № 4
10. Кульшианова А.А. Туркестанский джадизм как разновидность национализма. Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. - 2010. №1 (50)

11. Абай и жәдидизм: единство знания и веры в духовном наследии мыслителей Центральной Азии // *Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of the Great Altai* 1(3) 2015.
12. Динашева Л.С., Каттабекова Н.К., ЖахангирЮ. XIX ғ. соңы –XX ғ. басында Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни және зайырлы білім реформалары// *Ясауи университетінің хабаршысы.* - 2023. No1(127).
13. Евдокимов И.В. Феномен джадидизма в отечественной религиозной культуре на рубеже XIX–XX вв. // *Труды Нижегородской духовной семинарии.* – С.481-490.
<https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-dzhadidizma-v-otechestvennoy-religioznoy-kulture-na-rubezhe-xix-hh-vv> (дата обращения: 10.02.2025)
14. Гафаров Н.У. Жәдидизм в Средней Азии в конце XIX - начале XX вв.: автореф. дисс. док. истор. наук. Душанбе - 2013. - 34 с.

ТАРИХ САБАҒЫНДА КАРТОГРАФИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МАҢЫЗЫ

Ешмукамбетов Алтай Оралханұлы

тарих пәні мұғалім, педагог-шебер, «№81 мектеп-гимназия» КММ

*Ыбырай Алынсарин тәсбелгісінің иегері
(Алматы, Қазақстан)*

Қазіргі білім беру жүйесінде картография ғылымы маңызды рөл атқарады. Әсіресе, тарих сабақтарында картографиялық әдіс-тәсілдерді қолдану оқушылардың кеңістіктік ойлауын дамытуға, тарихи оқиғаларды географиялық тұрғыдан түсінуге және тарихи процестерді тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Тарихты карталар арқылы оқыту оқушылардың ақпаратты визуалды түрде қабылдауын жеңілдетіп, деректерді салыстыру мен талдауға көмектеседі. Сондықтан бұл әдіс қазіргі білім беру жүйесінде өзекті болып табылады.

Мақаланың мақсаты – тарих сабақтарында картографиялық әдіс-тәсілдерді қолданудың ерекшеліктерін зерттеу және олардың оқушылардың тарихи білімін меңгеруге ықпалын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Картографиялық әдістердің теориялық негіздерін қарастыру;
2. Тарих пәнінде карталар мен картографиялық материалдарды қолданудың маңызын анықтау;
3. Оқытуда картографиялық әдістерді пайдаланудың тиімді тәсілдерін талдау;
4. Оқушылардың тарихи ойлауын дамытуға бағытталған ұсыныстар ұсыну [1].

Картографиялық әдістердің теориялық негіздері.

Картография – жер бетінің көрінісін графикалық түрде бейнелейтін ғылым. Оның тарихты оқытудағы рөлі зор, себебі тарихи оқиғалар әрдайым белгілі бір кеңістікте және уақытта өтеді. Картографиялық әдіс тарихи процестерді уақыт пен кеңістік аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Географиялық факторлар кейбір тарихи оқиғалардың дамуына тікелей әсер еткендіктен, тарихи құбылыстарды картографиялық материалдарсыз толық түсіну қиын [2].

Тарих сабақтарында карталар мен картографиялық материалдарды қолдану. Тарихты оқытуда карталар мен картографиялық материалдарды пайдалану – оқушылардың тарихи оқиғаларды кеңістіктік тұрғыдан түсінуіне және тарихи процестерді логикалық тұрғыдан талдауына көмектесетін маңызды әдістердің бірі. Карталар тарихи құбылыстардың географиялық байланысын көрсетіп қана қоймай, уақыт пен кеңістік арақатынасын түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан олар тарих сабақтарында оқушылардың білімін тереңдетудің, функционалдық сауаттылығын арттырудың маңызды құралы ретінде қарастырылады.

Тарихи карталар – белгілі бір уақыт аралығында болған оқиғаларды кеңістіктік орналасу тұрғысынан көрсететін графикалық құрал. Олар тарихи ақпаратты визуалды түрде беріп, оқушыларға оқиғалардың хронологиясы мен географиялық факторлар арасындағы байланыстарды тереңірек түсінуге көмектеседі [3].

Картографиялық әдіс-тәсілдердің маңызы.

1. Визуализация: Карталар тарихи оқиғаларды визуализациялауға мүмкіндік береді. Олар географиялық аспектілерді көрсету арқылы тарихты түсінуді жеңілдетеді, оқушылардың материалды қабылдауын арттырады.

2. Тарихи контексті түсіну: Карталарды пайдалану тарихи оқиғалардың, соғыстардың, миграциялардың және мәдени алмасудың географиялық орналасуын анықтауға мүмкіндік береді. Оқушылар картаны зерттей отырып, оқиғалардың себептерін және салдарын тереңірек түсінеді.

3. Кеңістіктік ойлау: Картографиялық әдістер оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілеттерін дамытуға септігін тигізеді. Олар карталарды оқу, интерпретациялау және сыни тұрғыдан бағалау дағдыларын меңгереді.

4. Зерттеу дағдыларын дамыту: Карталардың көмегімен зерттеу жобаларын ұйымдастыру, тарихи деректерді жинау және талдау, сондай-ақ әртүрлі көзқарастардан зерттеу жүргізу оқушылардың зерттеу дағдыларын жетілдіреді.

5. Көне карталар мен тарихи карталар: Көне карталарды зерттеу арқылы оқушылар тарихи кезеңдердің мәдени, саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайларын тереңірек біле алады[4].

Тарих сабақтарында карталарды қолданудың тиімді әдістері.

- Карталарды салыстыра отырып талдау – оқушылар әртүрлі кезеңдердегі карталарды салыстыра отырып, мемлекеттің шекараларының өзгеруін, саяси құрылымдардың қалыптасуын талдай алады;

- Интерактивті карталармен жұмыс жасау – заманауи технологияларды пайдалану арқылы оқушылар анимацияланған тарихи карталарды зерттей алады, бұл олардың қызығушылығын арттырады;

- Картаға сүйене отырып тарихи оқиғаларды баяндау – белгілі бір тарихи оқиғаның барысын карта бойынша сипаттау оқушылардың тарихи ойлау дағдыларын қалыптастырады;

- Жобалық жұмыс ретінде тарихи карталар құрастыру – оқушылар тарихи деректерді негізге ала отырып, өз карталарын жасау арқылы зерттеу дағдыларын дамытады [5].

Карталарды пайдаланудың заманауи тәсілдері.

Қазіргі білім беру жүйесінде интерактивті картографиялық құралдарды қолдану кең таралуда. Google Maps, GIS технологиялары, сандық атластар оқушыларға тарихи оқиғаларды зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Мысалы, тарихи оқиғаларды географиялық ақпараттық жүйелер (GIS) арқылы зерттеу, 3D карталарды пайдалану, виртуалды шындық технологияларын қолдану сабақтың әсерлілігін арттырады.

Картографиялық материалдарды қолданудың артықшылықтары.

- Кеңістіктік ойлау қабілетін дамыту – оқушылар тарихи оқиғалардың географиялық орналасуын түсініп, кеңістіктік байланыстарды анықтайды;

- Тарихи ақпаратты есте сақтау деңгейін арттыру – визуалды материалдар арқылы оқушылар ақпаратты тезірек және ұзақ мерзімге есте сақтайды;

- Талдау және қорытынды жасау дағдыларын жетілдіру – карталар арқылы тарихи өзгерістер мен тенденцияларды анықтау оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытады;

- Көңіл-күй мен ынтаны арттыру – картографиялық материалдарды пайдалану сабақтарды қызықты әрі әсерлі етеді [6].

Картографиялық әдіс-тәсілдердің қолдану ерекшеліктері.

Карталарды таңдау: Тарих сабағында қолданылатын карталардың таңдауы өте маңызды. Оқушылардың оқу материалына сәйкес келетін, актуалды және ғылыми негізделген карталарды таңдау қажет.

Картографиялық талдау: Оқушылар карталарды оқып, тарихи оқиғаларды талдай отырып, өзара байланыстарды және дереккөздер арасындағы қатынастарды анықтауы керек. Бұл талдау олардың сыни ойлау қабілеттерін дамытады.

Интерактивті карталар: Заманауи технологияларды пайдалана отырып, интерактивті карталарды жасау оқушылардың қызығушылығын арттырады. Олар карталарды онлайн режимінде зерттей алады, тарихи деректермен жұмыс істей алады.

Топтық жұмыс: Картографиялық әдістерді қолдану барысында оқушыларды топтарға бөліп, әр топқа түрлі карталарды зерттетіп, оларды талқылау ұсынылады. Бұл оқыту әдісі коммуникативтік дағдыларын дамытады.

Сыныптастармен пікір алмасу: Оқушылар карталарды зерттеу барысында бір-бірімен пікір алмасып, талқылау жүргізеді. Бұл процесс тарихи ақпаратты салыстыру және контекстуализациялау қабілеттерін жетілдіреді.

Оқушылардың тарихи ойлауын дамытуға арналған ұсыныстар:

- Тарихи карталарды сабақтың әр кезеңінде пайдалану;

- Географиялық карталарды тарихи процестерді түсіндіру үшін кеңінен қолдану;

- Оқушыларға карталар бойынша талдау және зерттеу жүргізуге тапсырмалар беру;

- Сандық және интерактивті картографиялық құралдарды енгізу [7].

Қорытынды. Тарих сабақтарында карталар мен картографиялық материалдарды қолдану оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілетін жетілдіріп, тарихи деректерді талдауға деген ынтасын арттырады. Карталарды оқыту барысында тиімді пайдалану оқушылардың тарихи процестерді терең түсінуіне, олардың сыни ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізеді. Сондықтан тарих пәнінде картографиялық әдістерді қолдану оқыту үдерісінің маңызды бөлігі ретінде қарастырылуы қажет.

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. – Астана, 2023.
2. Картография және геоинформатика: оқу құралы / Алматы: Қазақ университеті, 2020.
3. Құдайбергенова К. Тарихты оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2019.
4. Ptolemy, C. The Geography. – Princeton University Press, 2018.
5. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
6. GIS технологияларын білім беру жүйесінде қолдану: зерттеулер мен тәжірибелер – Алматы, 2021.
7. Google Maps және картографиялық құралдарды оқытуда пайдалану: әдістемелік нұсқаулық – Астана, 2022.

CONTRIBUTION OF TURKISH SCIENTISTS TO THE STUDY OF ISLAMIC HISTORY IN CENTRAL ASIA

Marzhan A. Kasimbekova

doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Мақалада түрік ғалымдарының Орталық Азиядағы ислам тарихын зерттеуге қосқан үлесі қарастырылған. XX ғасыр басындағы түрік зиялыларының түркілік, исламшылдық, өркениет идеялары да баяндалады. Орталық Азиядағы ислам тарихына қатысты зерттеулердің бір бөлігі түрік зерттеушілеріне тиесілі. Оның басты себебі де осы аймақтағы мемлекеттер мен Түркияның тілдік және діни негізде бір-біріне дәстүрлі жақындығымен байланысты екен.

Түйін сөздер: исламшылдық, түркілік, өркениет, түркі мұсылмандары, идеология, империя.

Аннотация. В статье рассматривается вклад турецких ученых в изучение исламской истории в Средней Азии. Также описываются идеи тюркизма, исламизма и цивилизации турецкой интеллигенции начала XX века. Часть исследований, связанных с историей ислама в Средней Азии, принадлежит турецким исследователям. Выясняется, что главная причина также обусловлена традиционной близостью государств и Турции в этом регионе друг к другу на языковой и религиозной основе.

Ключевые слова: исламизм, тюркизм, цивилизация, тюркские мусульмане, идеология, империя.

Annotation. The article discusses the contribution of Turkish scientists to the study of Islamic history in Central Asia. It also describes the ideas of Turkism, Islamism and civilization of the Turkish intelligentsia of the early twentieth century. Some of the studies related to the history of Islam in Central Asia belong to Turkish researchers. It turns out that the main reason is also due to the traditional proximity of the states and Turkey in this region to each other on a linguistic and religious basis.

Keywords: Islamism, Turkism, civilization, Turkic Muslims, ideology, Empire.

Since the independence of the post-Soviet Central Asian states, a number of scientific works have been published on the history of anti-colonial national liberation movements, the activities of intellectuals and public figures, etc. Despite this, many issues, especially Islamic discourse in modern historical studies on Central Asia, in particular the Islamist movement, its causes and prerequisites, course and outcome, essence and content still need to be studied. In this regard, we have no doubt that if we compare the theoretical and methodological contribution of Turkish scientists to the study of Islamic history in Central Asia, new facets of Islamic history will be revealed. Therefore, it is necessary not only to characterize the Islamic problem as a religious ideology, but also to consider it as a phenomenon that contributes to the development of mutual cooperation between the Turkic peoples and other political movements.

At the heart of Turkism, Islamism at the beginning of the twentieth century are the ideas of humanism and culture. The movements of Turkism and Islamism are closely intertwined, *the first* is aimed at uniting the Turkic peoples, *the second*—all Muslims.

In connection with the history of Islam in Central Asia, Turkish scientists, especially intellectuals, wrote some works at the beginning of the twentieth century. And in subsequent years, as a result of the national ideas' development, the number of researchers studying the problem of Islam increases. For example, the issue of Islam or Muslims, published during the Ottoman Empire, was expressed in terms of such a humiliating meaning as "ignorant people of Anatolia". In this regard, the religious characteristics of the entire nation were not considered. However, many scholars have focused not only on the ancestral and linguistic ties between the Ottoman Empire and the peoples of Central Asia, but also on religious ties: the core of the civilization of the

great Turan community is Turkism and Islamism. He argued that the future of the Turks is stronger than that of many nations, and the desire of the Turkic peoples is stronger.

Therefore, the consideration of how Islamic discourse in Central Asia was studied in the works of Turkish scientists is undoubtedly a relevant topic for the Turkic-speaking peoples of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan and the Russian Federation.

Some of the studies related to the history of Islam in Central Asia belong to Turkish researchers. The main reason is also due to the traditional proximity of the states and Turkey in this region to each other on a linguistic and religious basis. However, in historical sources, in the history of these countries in the late Middle Ages and modern times, neither linguistic proximity nor religious unity contributed to the close ties between the Ottoman Empire and the Central Asian khanates.

In the sixteenth century, Turkish scientist Professor, Dr. Muhammet Hanifi Macit (Muhammed Hanifi Macit) «Türkdevletfelsefesinde teorik arkaplanı üzerine» in his research work "On the theoretical foundations of the philosophy of the Turkish state" [1, 15-29 б.] pointed out that the contradictions between Sunnis and Shiites deepened in the Muslim world, and Safavid, which had a place in the foreign policy of the Kazakh Khanate, significantly influenced the relations between Iran and the Ottoman Empire. It was during this period, for the first time in the history of Islam, that Sunnis and Shiites, according to the position of their theological authorities, refuse to recognize each other as Muslims. This negative image of the "Kyzyl-bass (red head)" in the Kazakh oral literature and Epic has become a historical reality of the late medieval era.

Bayram Balci (Bayram Balci), professor at the Institute of Anatolian Studies in France, in his monographic work "Missionnaires de l'Islam en Asie centrale. Les écoles turques de Fethullah Gülen" [2], ("Islamic missionaries in Central Asia. Turkish schools of Fethullah Gülen") emphasized: "...at the same time, the Kazakh khans hoped for the support and assistance of the Ottoman Empire on the basis of linguistic and religious proximity. In addition, the Kazakh Khans perfectly understood the contradictions between Russia and the Ottoman Empire and tried to use it for their political purposes. This is evidenced by the letter of the Kazakh ruler to the Turkish Sultan Ahmed III after the conclusion of a peace treaty between Russia and Turkey in 1711" [2, 301 p.]. The text of the letter began with the praise of the Empire, the Ottoman ruler: "power and courage, greatness and justice, the servant of the two holy cities (Mecca and Medina), glory and mercy complement for Sultan Ahmad Khan, the guardian of his purity and true [faith], distinguished by harmony and concordance, sincerity and unanimity inherent in the boundless faith" [2, 301 p.]. Then he spoke about the importance of the Kazakh Khanate and the commonality of religion in the two states: "Your faithful friend is in Tashkent, on the throne of Afrasiab. Turkestan, Andijan, Sairam, Kara kalpaks and other peoples, together with our subordinates, raise the flag of Sharia and worship from dawn to dusk" [2, 80 p.].

Regarding this and the history of Islam in the countries of Central Asia, Turkish researchers have written some works. These researchers include mainly Turkish historians Bayram Balchi, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ibrahim Kafesoglu, Niyazi Mehmed, Ahmet Zaki Uralidi Togan, Abdullah R. B., Tahir Chagatai, Akhat Andikan and many others.

For example, Yusuf Akçura (Akçura Y.) «Üç Tarz-ı Siyaset» [3, 55 p.] in his research work «Three styles of politics» when the Ottoman Empire was at an impasse, that is, it questioned the need to use new political methods. Yusuf Akçura has three different political styles: Ottomanism, Islamism, and Turkishness. Among these policies, Ottomanism aims to create an Ottoman nation, Islamism aims to create a state structure based on the religion of Islam, and Turkic political nationalism based on the Turkic-speaking race. In his article, Yusuf Akçura analyzed these policies and tried to reveal the pros and cons of these three political methods. Outside of these policies, the concept of "Westernism" that emerged after Tanzimat was also among the methods mentioned in the Yusuf Akçura article. The figure established by Yusuf Akçura as the second policy to revive the Ottoman Empire is Islamism. Abdulhamit II stated that non-Muslims in the Ottoman Empire revolted at the instigation of Christian states, and that their loyalty to the Ottoman Empire did not go beyond formality; after an attempt to renounce the support of England and create buffer states under his patronage on the Russian border, he was forced to define a new policy. This newly chosen policy was "Islamism". Islamism according to Yusuf Akçura was interpreted as the idea and act of uniting all Muslims in the world and forming an Islamic Union [3, 21p.]. According to this policy, the rulers of the Ottoman Empire took religion as one thing in common and tried to unite first the population in Muslim countries, and then Muslims around the world, regardless of race. Thus, every Muslim remembers the phrase "religion and nationality are one", which he recites by heart at a young age. They tried to unite as a single nation, relying on the discourse of Islam [3, 22p.].

In the process of adhering to this policy, it is understood that the policy of the Caliphate came to the fore. Although the Caliphate was claimed by two Islamic rulers during the Umayyad period, which caused conflicts within the institution of the Caliphate in the first Islamic century, and the Caliphate in later centuries, not one, but several centuries, it was widely approved that the Caliphate existed only in the Ottoman Empire in the nineteenth century. The views of Seid Ahmed Khan in India and the views of Arab countries that the Caliphate should be in the Quraysh or Arab dynasties met with strong opposition from those circles. The most ruthless

critic of these views, Jemalettin Afghani (Sheikh Jemalettin Afghani), was written as a prominent figure who influenced Islamic opinion in the last of the nineteenth century.

In the years leading up to the collapse of the Empire and the establishment of the Republic of Turkey at the beginning of the twentieth century, Ziya Göyāl (Ziya Göyāl) was one of the most influential intellectuals and scientists and about his studies "Turkification, Islamization, modernization" [4, 23 p.] Mustafa Kemal expressed this truth when he says "the father of my body is Ali Rıza Efendi, my feelings are from Namık Kemal, my thoughts are from Ziya Göyāl". Zia Göyāl is a pioneer scientist who studied, analyzed and adapted to Turkish society all the modern and positive knowledge of his era with a scientific discipline. Göyāl cooperated together with Fuat Köprülü, the founder of sociology, one of the pioneers of the history of culture and civilization, one of the first names to turn folklore into science. Göyāl is the most influential of the intellectual and theoretical forces in the realization of Mustafa Kemal, a political leader who emerged during the period of collapse and liberation. Perhaps one of the reasons why Göyāl is needed today is the desire of society not to experience the same hardships and disasters at the beginning of the new century. In fact, it is the thought that drives us to re-read, understand and evaluate Zia Göyāl and therefore prepare his works for publication again.

In his book "Turkification, Islamization, modernization", Zia Göyāl highlighted three separate intellectual movements that have been discussed in the Ottoman Empire since the publication of Tanzimat. These currents are Turkism, Islamism and civilization. Zia Göyāl did not discuss the ideas considered separately and did not discuss the applicability of these ideas, as Yusuf Akçura said in his work «Üç Tarz-ı Siyaset». On the other hand, Göyāl sought the salvation of the state and the nation in the reconciliation of these three ideas. However, almost every chapter of the book shows that Göyāl adopted the idea of Turkism and Islamism. Göyāl considered Islamism and civilizational ideas as a means of further enrichment of Turkic thought. As we can see, one of the striking common points in these definitions is that "culture is the way of life and behavior of each community in its own way. This meaning of culture is also more clearly manifested in the definition given by Z. Göyāl: "culture (hars) is a harmonious set of religious, moral, legal, intellectual, aesthetic, linguistic, economic, scientific and technical life of one nation".

In the book of the Turkish scholar Ibrahim Kafesoglu, who conducted a study on the topic of religion in connection with the traditional worldview of the Turks (Ibrahim Kafesoglu), "Eskitürkdini" ("Ancient Turkic Religion") [5, 67 p.], it is indicated that among the ancient Turkic customs and traditions, some beliefs and forms of behavior corresponding to the characteristics of totemism are briefly outlined. In it, he described in detail that the Turks recognized the wolf as an ancestor, and in Chinese sources it was mentioned in relation to the origin of the Kok-Turks, and in the second half of the last century it was also found among the Asian Turkic groups, Altaians and Yakuts. It reminds us of the Shuringas in totemism, symbols (idols) representing father and mother. All this leads some researchers to the idea that the ancient Turks may be related to this tribal religion. The author, who conducted ethnographic studies on the religious beliefs of the Turks of Central Asia, gives the following explanation on this topic: "toz, tlek, kozan (rabbit), aba (bear), berkut (eagle), squirrels are very common. Among the shamans of the Turkic race there are squirrels, as (ermine) and similar idols. There are also idols created in the name of great shamans, heroes, virtuous and evil spirits.

In his research work "National survival and cultural struggle of Turkestan and other eastern Muslim Turks" [6, 538 p.] ("National survival and cultural struggle of Turkestan and other eastern Muslim Turks") Ahmet Zaki Velidi Togan pointed out that "This struggle, that is, the problem of destroying the weak by the strong, is a problem that concerns all the peoples of Eastern Europe and Central Asia. All states of the world must seek and find a solution to this problem together. The tendency of Russia to exterminate and destroy all neighboring nations, and to invade, frightens all of Russia's neighbors, since Russia has aimed to destroy all of its neighbors, if not culturally, then politically. May Allah help the Peoples! We knew that we were not alone in the struggle for our national will" [6, 538 p.].

Tahir Çağatay wrote his work «Türkestan' adairbazı cereyanları hakkında görüşlerimiz. Çıkan» [7] ("Our opinions about some trends in Turkestan") when he was in emigration in Turkey, there he promoted the ideas of Turkish intellectuals. The study of Turkism and Islamist ideas in Turkey did not stop even during the years of Soviet power. In the scientific works of researchers, the interests of "Turkism", "Turanism", "Islamism" arose, and representatives of the Turkish intelligentsia constantly dwell on this issue.

Professor, a Turkish scientist who conducted a study on the jadidism movement Ahat Andicanin his monograph «Cedidizmden Bağımsızlığa Huriyet Türkistan Mücadelesi» [7] («Turkestan's struggle from jadidism to independence») wrote that the struggle of the Turkestan intelligentsia, who left their country with the ideals of "Independent Turkestan" for almost 70 years against the Soviet Union, is often described in secret organizations, in a vast geographical space stretching from Turkestan to Turkey, Europe, and the Indian peninsula. Since no research has been conducted in this area to this day, the book, written mainly on the basis of original documents and primary sources, has become a reference study for this period of Turkestan's history. We are very proud that the vast majority of books, theses and articles about Turkestan are used as sources.

Also, Turkish scientists like BaymirzaHayit[8],NiyaziMehmed [9], Abdullah R.B. [10], Bademci A. [11] conducted fundamental research in the field of traditional worldviews of the Turks. We must admit that in Turkology they are far ahead of their Turkistan counterparts.

The religious situation in the Central Asian region, including the beliefs, beliefs of the peoples inhabiting this region, and the state of Islam, has attracted the attention of foreign researchers since the Middle Ages and to this day. Thus, we have already considered that researchers from Turkey have also written some works on the problem of Islam in Central Asia. However, it can be emphasized that these works are devoted not only to historical aspects, but more to complex-interdisciplinary - political, philosophical and security issues in the region. And a significant group of works by Turkish authors concerns the consideration of the transitionpossibility of some Central Asian states to an Islamic form of government in the long term, and part of it will be devoted to the study of its causes and prerequisites.

REFERENCES

- 1 Muhammet Hanifi Macit. Türk devlet felsefesinin teorik arka planı üzerine //Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi. 1. Baskı: Mart 2022. 15-29 s.
- 2 Bayram Balci. Missionnaires de l'Islam en Asie centrale. Les écoles turques de Fethullah Gülen. - Paris-Istanbul: Maisonneuve & Larose-Institut français d'études anatoliennes, 2003. - 301 p.
- 3 Akçura Y. Üç Tarz-ı Siyaset – Ankara, 1976. - 55 s.
- 4 Gökalp Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak II // Türk Yurdu. Nisan. – 1913. – S. 23.
- 5 Kafesoglu I. Eski türk dini. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayinlari, 1980. – 67 s.
- 6 Togan Zeki Velidi. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. – İstanbul, 1969. – 538 s.
- 7 Çağatay T. Isklalci. Türkestan'a dair bazı cereyanlar hakkında görüşlerimiz. Ğıkalan: A. Oktay. – İstanbul, 1952 – 28 s.
- 8 Ahat Andican. Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – İstanbul, Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti. 1. Basım: 2003, Emre Yayınları. – 695 s.
- 9 Hayit B. Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri. – İstanbul, 1987. – 335 s.
- 10Niyazi Mehmed. Turk devlet felsefesi. – Ankara: Otuken. 2017. – 293 s.
- 11 Abdullah R.B. Türkistan İstiklal Hareketi ve Enver Paşa. – İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006. – 222 s.

КӨРКЕМ МӘДЕНИЕТ – ТҰЛҒАНЫҢ ӨНЕГЕЛІ САНАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Утемуратова Бекзада Серикбаевна

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Көркем мәдениеттің синкретті түрінде қауымныңөнегелі, адамдық-эстетикалық және танымдық болмысының мәні шығармашылық ретінде сақталады. Бұлайша анықтау, алдымен негіздеп алмай және дерегін көрсетпей дәстүрлі көркем мәдениеттің нәтижесін құбылыстың шығармашылық табиғатымен айғақтау болады.

“Мәдениет” термині – қазақ тіліне арабтың “маданият” – қала, қалалық деген сөзінен енген. Бұл орта ғасырлардағы мұсылман мәдениетінің өркендеу кезеңінде қалыптасқан түсінікпен байланысты. Мәдениетке берілген көптеген анықтамаларды “альтернативтік” деп атауға болады. Бұл жерде алдымен көзге түсетіні - мәдениетпен табиғатты “культура” мен “натураны” қарсы қоюшылық. Көне заманда “культура” деген ұғым “жерді өңдеу” деген мағынаны берген. Уақыт өте келе еуропалық тілдерде мәдениет сөзі “білім беру”, “даму”, “қабылеттілік”, “құрметтеу” сияқты мағыналарға ие бола бастады.

Қазақ халқының көркем мәдениеті кіріктірілген білім ретінде қазақ халқының көпжанрлы көне мәдениетіне негізделген және өз бойына Қазақстан аймағында ежелден келе жатқан әртүрлі этникалық мәдениеттіңқосындысын жинаған. Олар дәстүрлі мідениеттің ерекше қабатын немесе бөлігін құрайды және өзара байланыста әрі өзара ықпалда ұлттық мәдениеттіңқазіргі деңгейін қамтамасыз етеді.

Қазақ дүниетанымында эстетикалық, этикалық құндылықтар синкреттік бірлікте көрініс табады. Осы ежелден іргетасы қаланып, дамып келе жатқан көркем мәдениетіздің ұлттық сана қалыптастырып, келешек ұрпақ тәрбиелеуде орны ерекше болған.

Қазақстанныңқазіргі көркем мәдениетінің маңызды құрамы – оның танымдық-құндылық биігі болып табылады. Құндылық дегеніміз – қандай да болмасын қоғамдыққұбылыстыңқажеттілікті, қызығушылықты қанағаттандыру қызметі. Ал, мәдени-шығармашылық еңбекте бұл қасиет қанағаттандырып қана қоймай, сонымен бірге қызығушылық пен ықыласты алдын ала біліп отырады.

Мәдени-шығармашылық қызметтің құндылықтарының жүйесіне мыналар кіреді:

– өмірлік маңызды;

– әмбебаптық;

а) витальдық (тіршілік, денсаулық, жеке қауіпсіздік, тұрмыстық молшылық, отбасы, білім алу, мамандық және т.б.);

ә) қоғамдық жағдайы (еңбексүйгіштік, әлеуметтік жағдайы және т.б.);

б) өзара қарым-қатынастар (адалдық, ізгі ниеттілік, риясыздық және т.б.);

в) шығармашылық еркіндік;

– партикулярлық;

а) кіші отаны – (отбасына адал берілу т.б.).

Құндылықтың мұндай өлшемінде, біздің көзқарасымызша, өте маңыздысы мазмұнына өнегелілік пен эстетикалық мұраттар кіретін өмірлік маңызды құндылықтар болып көрінеді. Олардың бәрі әртүрлі формада көркем мәдениетте көрінеді. Педагогтың міндеті – оқушыға, осы құндылықтарды нақты өнер шығармаларынан, мәдени құбылыстардан, мәдени өнімдерден іздеп табуға көмектесу, сондай-ақ, оны тұлғаның ұлттық санасына енгізу, әркімнің жеке қазынасына айналдыру.

Олай болса біз көркем мәдениетіміздің жүйесін жасаушы құрамалар ретінде халқымыздың: аспаптық музыкасы, ән өнері, сәндік-қолданбалы өнері, би қимылдары және көркем сөз өнері мәдениетін қарастырамыз [Балтабаев, 2000:268.].

Қазақтың аспаптық өнеріндегі сананың көрінісі.

Бұл – ең алдымен халықтың аспаптық музыкасы. Олар ұзақ өзгерістерден өтіп, жанр ретінде қалыптасып және музыка өнерінің бай бейнесінің, әрі ерекше мәнерлілігінің арқасында өмірдің санбояулы құбылысын көрсете алатын болды. Аспаптық музыка өнерінде орындалатын жанр – ол әрине күй өнері. Күй – халқымызда негізінен сыбызғы, қобыз, домбыра аспаптарында орындалатын жанр. Қазақ өнерінің барша түрі секілді күй де оның ұлттық мінезімен, бар болмыс-бітімімен тұтас бірігіп кеткен әлеуметтік ой-пікірді реттеуші. Қобыз күйлерін бүкіл түркі әлеміне ортақ тұлға – Қорқыт есімін байланыстырамыз.

Қобыз күйлерінің кереметі туралы айтар болсақ, Қорқыттан кейінгі үлкен тұлға – Ықылас. Ықыластың мұра етіп қалдырған күйлері халық арасында кең тараған. Мысалыға алар болсақ: “Ұшардың ұлуы” және т.б. күйлері сол кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігінен хабар беріп тұрғандай сезіледі. Осы орайда қобыз үнінің сиқырлылығы, әр түрлі үндерді шығарудағы мүмкіндігінің молдығы және бақсылардың халық арасында ауруларды емдеу үшін де пайдаланғаны жөнінде айтылады.

Домбыра күйінің басында, күй атасы Құрманғазы тұрғаны мәлім. Домбырамен тартылатын күй туралы әңгімелегенде: - күйдің табиғаты, түрлері, қасиеті, адам психикасына әсері және күйшілер туралы баяндалады. Төкпе күй, шертпе күй және олардың негізін салушылар жөнінде айтылады. Әрине бұл жерде басты назарға алынатын мәселе – күй халық тіршілігіне қалай әсер етті, қандай тақырыптарда күйлер шығарылды, күйшілердің қоғамдағы орны қандай, ұрпақ тәрбиесіндегі рөлі т.б. мәселелер талданады.

Біздің көне музыкалық аспаптарымыздың бірі – сыбызғы. Сыбызғыға қатысты айтылатын есім, ол – сыбызғышы Сарымалай. Сарымалай күйлері негізінен табиғаттың тылсым сыры, оның аясындағы жан-жануарлар болмысы бір сәттік жағдайдан бастау алып, алуан түрлі сезім күйіне ұласады.

Сарымалайдың “Жетім қыз”, “Нар идірген”, “Бұлбұл”, “Қара жорға”, сияқты күйлері адам мен қоршаған ортаның болмысын, ортақ тағдырын суреттейді.

Бұл жанрдың арнаулы ерекшелігі аспаптық музыканың жоспарлық негізі, оның бейнелілігі және тұтастығы, көрнекі құралдарының бейнелеу қуаты болады.

Сондықтан, жастарды қазақтың күйі арқылы тәрбиелеу кең музыкалық дүниетаным, ести және тыңдай білу, тек қана ұлттық емес, әлемдік классикалық және қазіргі музыка жайлы да ой қорыта білуге қалыптастырудың негізгі бір шарты.

Ән өнеріндегі ұлттық сананың көрінісі.

Халық әндерінің озық үлгілері (тұрмыстық, салттық, лирикалық, эпикалық, тарихи, әлеуметтік қарсылық) жастарды, музыкалық-эстетикалық тәрбиелеуде маңызды құрал.

А.Қ.Жұбанов, А.В.Затаевич, Б.Г.Ерзакович, С.А.Еламанова тағы басқалардың зерттеулерінде ән фольклорының әлеуметтік салмағы және оның тәрбиелік мүмкіндіктері қамтылған, халық әндерінің музыкалық-эстетикалық және көркемдік бағасы берілген [2-5].

Қазақ даласында ақын-жыраулар мен олардың репертуарлары өте зор әлеуметтік қызмет атқарды. Егер жыраулардың эпикалық шығармаларына қоғамдық, тарихи сипат тән болса (мысалы, Бұқар жырауда «Тілек», «Бала үйрек») және олар адамдарға қазақ тайпалары бірігіп, біртұтас халық болуы керек деген ұлы идеяны жеткізсе, ақындардың шығармаларында көпқырлы тұрмыстық әуендер мен тақырыптарға, дәлірек айтсақ, халықтың өміріне, оның әдет-ғұрыптық жағына, күнделікті рухани тәжірибесіне тереңірек мән берілді [6].

Атақты сал-серілердің, акын-жыраулардың айрықша ерекшелігі олардың шығармаларының синкреттілігі. Олар өлеңін де, музыкасын даөздері шығарып, шебер орындаушылар болды. Олар эпостарда, ертегілерде, аңыздарда, мақал-мәтелдерде және басқаларда сақталған, даланың бір шетінен бір шетіне, ұрпақтан-ұрпаққа музыкалыққарым-қатынастың көмегімен берілген халық даналығын сақтаушылар да болды.

Көркем мәдениетімізге білім алушылардың ықыласын аударып, қызығушылығын арттыру мақсатында әр түрлі әдістерді қолдана отырып әр алуан тақырыптағы әндердің мазмұнын, көркем бейнесін, эмоциялық әсерлілігін талдаймыз.

Көркем сөз өнеріндегі ұлттық сананың көрінісі.

Қазақ даму тарихында өзіндік баспалдақтармен және ілгерілеу кезеңдерімен, әртүрлі көркем формада, бай есімдермен көрінеді. Ауызша көркем мәдениет дегеніміз – өз орнында көпшіліктің тарихи санасын қалыптастырып, сонымен олардыңөз тарихи тәжірибесін эстетикалық тұрғыдан қабылдауын дамытатын оқыту-тәрбиелеу қызметін атқаратын, халықтың поэтикалық тарихы деп анықтайды.

Халқымыздың сөз өнеріне халық ауыз әдебиеті шығармашылығының бәрін ендіруге болады. Сөз өнері дегенде, басқа халықтарда қайталана бермейтін аса биік ұлттық құндылықтарымыздың бірі – шешендік өнер. Көптеген зерттеушілер қазақтың шешендік өнерінің тағы бір ерекшелігі – суырыпсалуды атап көртсетеді. Сонымен қатар көркем сөз өнері айтыс, жырлар, мақал-мәтелдер, ертегілер, шешендік сөздер және т.б. тәрбиеніңәсерлі эстетикалыққұралы болған.

Халқымыздың бірнеше ғасырлар көлемінде дамып қалыптасқан ауыз әдебиетінде ұлтымыздың бүкіл болмысы, салт-санасы, тұрмыс-тіршілігі, өзіндік ұрпақты тәрбиелеу үлгісі жатқаны белгілі жәйт. Осы алтын қазыналарымызды отандық ғалымдарымыз Ә.Қоңыратбаев, С.Қалиев, С.Медеубековжәне т.б.әр қырынан зерттеп бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қолданудың жолдарын көрсетіп, үлгісін ұсынған[7-9].

Біздің негізгі мақсатымыз студенттердің көркем мәдениетін қалыптастыру болғандықтан, халықтың сөз өнерінің (ауыз әдебиеті шығармашылығы) тәрбиелік сипатын анықтап оны білім алушылармен бірге талдаймыз.

Сәндік-қолданбалы өнердегі ұлттықсананың көрінісі

Кез келген этностың көркем мәдениетін, сөз жоқсәндік-қолданбалы өнербайытады. Қазақ мәдениетінде бұл өте ерекше көрінеді, себебі біздің бейнелеу және өрнектеу өнеріміздің тууы, халықтың тіршілігіндегі қайталанбас ерекше көшпенді тұрмысын қоршаған өсімдік және жануарлар әлемін бейнелеуге деген тілегімен тікелей байланысты.

Көркем тарихтың айшықты беттері оюмен толтырылған. Халық шеберініңқиялымен, шығармашылық ойымен өзгерген, дала табиғатының бейнесі мен иісін бойына сіңірген қазақтың ою-өрнегі көптеген ғасырлар бойы дамуда. Ою-өрнек – кәсіп емес, күрделі өзіндік өнер. Қазақты қоршаған нәрсенің бәрі кілемде, киізде, ыдыс-аяқта, киімде, сәндік бұйымдарда күрделі оюлар мен сызықтар түрінде бейнеленген. Ою түрлері: қошқар мүйіз, түйе табан, түлкі бас, жапырақ, құсқанат және басқалар, даланың бояулары – қоңыр-қызыл, жасыл-сары, көк-көгілдір – осылардың бәрі қазақ халқының ежелден-ақәдемілікке құштарлығын, көркем-эстетикалық медениеттің жоғары болғандығын көрсетеді.

Би өнеріндегі ұлттық сананың көрінісі

Тарихшы-этнографар, өнер зерттеушілері би өнері жайлы еңбектерінде оның ерте заманнан қалыптасып, халықтың ән-күйлерімен, ауыз әдебиетімен, тұрмыс-салт, әдет-ғұрпымен тікелей байланыса халықтың өзімен бірге дамып келе жатқанын сөз етеді. Оның дәлелі халық арасында сақталған кейбір халықтың әдет-ғұрпына “Жез тырнақ”, “Ай қосақ”, еңбекке байланысты “Өрмек би”, “Құсбегі”, жануарларға “Ортеке”, “Қара жорға” т.б.байланысты туындаған билер.

Алайда қазақәндері би қимылдарымен орындалуы мүмкін, бірақ бұл қимылдар мазмұнға қосымша ретінде ғана қызмет еткен. Осыған қарап қазақәндері мен күйлеріне би ырғағы тән болған деп түюге болады. Мысалы, халықтың«Қамажай», «Жайдарман», «Бипыл» әндерін алайық. Бір кездерде би жанрының болғанын, қазақтың көркем мәдениетіндегі музыкалық-театр формасындағы «Ортеке»қуыршақ биіне қарап білуге болады.

Қорытындылай келе дәстүрлі көркем мәдениетті жастарға білім ментәрбиеберу процесінде пайдаланудыңажеттілігі мен тиімділігіне көптеген себептер бар екенін айта аламыз.

Біріншіден, олардың сапалық-эстетикалық деңгейі және түсініктілігі.

Екіншіден, оны қабылдау сәті біріккен шығармашылыққа себеп болады.

Үшіншіден, халықөнерінің шығармалары көбіне мерекелік жағдайларда талап етіледі, орындалады, бұл жағымды әсерлердің арқасында оның сәтті қабылдануына, тәрбиелік ақпараттық эстетикалық маңызын терең сіңіруге себеп болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балтабаев М.Х. Педагогическая культурология. - Алматы: 2000. – 268 с.
2. Жұбанов А. Ән-күй сапары. - Алматы: Ғылым, 1976. - Б.478.
3. Затаевич А.В. 1000 песен казахского народа. – Москва, 1963. – 607 с.

4. Ерзакович Б.Г. *Песенная культура казахского народа*. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 402 с.
5. Елеманова С. *Казахские традиционное песенное искусство*. – Алматы, 2000. – 186 с.
6. Қазақтың әдеп-ғұрып, тұрмыс-салт әндері / Құрастырған А. Темірбеков. – Алматы: БІ. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – Б.298.
7. Қоңыратбаев Ә. Тоғау ақындары туралы // Жұлдыз, 1956, №6.
7. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: «Білім», 2003. – Б.280.
8. Медеубеков С. Ақыл, нақыл өсиет. – Алматы: Санат. – 1996. – Б.128.

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ РЕСЕЙЛІК ОБЛЫСТЫҚ БАСҚАРУ МЕКЕМЕЛЕРІ

Б.А.Жүрсінбаев^а, М. Мырадов^б

^атарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

^бстудент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
(Тараз, Қазақстан)

1867 жылдың 11 шілдесінде бекітілген «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару ережесінің жобасы», кейіннен 12 маусым 1886 жылы қабылданған «Түркістан өлкесін басқару ережесі» Оңтүстік Қазақстандағы отарлық басқару жүйесін қалыптастырды. Облыс басшылығы әскери губернатордан және облыстық басқармадан құрылды. Сырдария облысының орталығы Ташкент қаласы болып бекітіліп, ол бес уезден және бір бөлімшеден тұрды. Олар: Әулиеата, Шымкент, Перовск, Қазалы, Ташкент және Әмудария бөлімі (Отчет, 1910: 7). Оның алдыңғы төртеуі қазіргі Қазақстан Республикасының аумағына кіреді. Облыс Солтүстік және Солтүстік-Шығыс шекарасы арқылы Торғай облысымен, Шығысында Жетісу облысымен, Оңтүстік-Шығысында Ферғана облысымен, Оңтүстігінде Самарқанд облысымен және Бұхар иеліктерімен, Оңтүстік-Батысында Хиуа иеліктеріндегі Әмудария өзенімен және Батысында Арал теңізінің Батыс жағалауындағы Орал облысымен шектеседі (ӨР ОММ, 1944:102).

Орталығы Верный қаласы болған Жетісу облысы алты уезден тұрды. Олар: Верный, Қапал, Лепсі, Жаркент және Пржевальскі мен Пішпек (125, с. 98). Соңғы екеуі Қазақстан территориясына жатпайды. Жетісу облысы аумағының Оңтүстік-Шығыс шекарасы Қытай елінің Шығыс Түркістан өлкесімен, Оңтүстік-Батыста Ферғана облысымен, Батысында Сырдария облысының Әулие-ата және Семей облысының Қарқаралы уездерімен, Солтүстік-Батыста Семей облысының құрғақтағы шекарасы және Балқаш көліне дейінгі аралықты қамтыды (Отчет, 1910:97-98).

Әскери губернаторларды қызметке тағайындау немесе алып тастау әскери министрдің ұсынысы негізінде тек қана патша жарлығы арқылы орындалды. Ал әскери министр өз кезегінде генерал-губернатор мен алдын-ала келісуі керек-тін. Сонымен қатар әскери губернаторлардың көмекшілерін де патша тағайындады, бірақ ұсынысты генерал-губернаторлар беретін. Облыстық басқармалардағы қалған шенеуніктерді әскери губернаторлардың өздері тағайындайтын. Облысты басқару ісі әскери губернатор мен облыстық басқармаға тиесілі болды. Әскери губернаторға облыстық әскери және әскери-халықтық басқару билігі жүктелді. Жетісу облысының әскери губернаторы сонымен бірге Казак әскерлерінің Наказной атаманы болып тағайындалды. Облыстық әкімшіліктердің қызметтері аясына азаматтық, әскери, полиция және сот билігі топтастырылды. Әскери губернаторлардың міндеттері мен құқықтары «жалпы губерниялық мекемелер Ережесінің» 264-428 баптары мен және «1886 ж. Ережелер» негізінде бекітілген. Облыстық басқармалардың басшылығында тұрған әскери губернаторлар шексіз билікке иеленді. Олардың билігі әкімшілік қызметтермен шектелмей, сот органдарына да бақылау орнатты: қызметтерін қадағалады, кейбір істері бойынша үкімдер шығарды, сот мекемелері мен түрмелерде тексерулер жүргізді. Облыстық басқармалардың әрбір шешімі жүзеге асу үшін әскери губернатор өзінің келісімін беруі керек болатын. Ал «түземдік басқаруда, оның заңдары мен әдет-ғұрыптарында» әскери губернатор өзінің көзқарасы негізінде «мемлекеттік мүддеге қайшы келетін» істерді қайтарып алуға құқылы болды (Проект, 1885: 43). Сонымен қатар «түземдіктер» мен «түзем» әкімшіліктерінің қызметкерлерін бір айдан аспайтын уақытқа қамауға алуға немесе 100 рубль шамасында айыппұл сала алатын еді (Проект, 1903: 44). Облыстың әскери губернаторы қызметіне «Түркістанды басқару Ережесінде» көрсетілгендей «тек қана әскери адам» тағайындалды (Положение, 1886: 524). Олар негізінен генерал-лейтенант және генерал-майор шенінің иегерлері. Сырдария облыстық басқармасының мұрағат қорларындағы құжаттарымен таныса отырып, әскери губернаторлардың қызмет еткен жылдарын анықтай аламыз. Сырдария облысында 50 жыл ішінде (1867-1917 жж.) 7 әскери губернатор қызмет етті. Оларды хронологиялық реттілігі бойынша төмендегідей орналастыруға болады.

1. 1867-1877 жж. – генерал-лейтенант Н.Н. Головачев.
2. 1877-1883 жж. – генерал-лейтенант В.Н. Троцкий.

3. 1883-1893 жж. – генерал-лейтенант Н.И. Гродеков.
4. 1893-1905 жж. – генерал-лейтенант Н.И. Корольков.
5. 1905-1906 жж. – генерал-майор И.И. Федотов.
6. 1906-1911 жж. – генерал-лейтенант Н.Я. Романов.
7. 1911-1917 жж. – генерал-лейтенант А.С. Галкин.

Ал, Жетісу облысында 1867-1917 жж. аралығында отарлық әскери- әкімшілік билік жүйесін басқарған, әскери губернаторлар:

8. 1867-1887 жж. – генерал-лейтенант Г. Колпаковский.
9. 1882-1887 жж. – генерал-майор А.Я. Фриде.
10. 1887-1899 жж. – генерал лейтенант Г.И. Иванов.
11. 1889-1907 жж. – генерал-лейтенант М.Е. Ионов.
12. 1907-1908 жж. – генерал-майор В.И. Покатило.
13. 1908-1916 жж. – генерал-лейтенант М.А. Фольбаум.
14. 1917 ж. генерал-лейтенант А. Мадридов.

Әскери губернаторлардың формулярлық тізімдерінен байқағанымыздай, олардың барлығы әлеуметтік шығу тегі жағынан дворяндар тобына жатады. Орта және жоғары әскери білімдері бар. Әскери губернаторлар облыстарды облыстық басқармалар арқылы басқарды. Облыстық басқармаға губерниялық басқару міндеті жүктеліп, ол губернатордың кеңсе қызметін, қазыналық палата, мемлекеттік мүлікті басқару және басқа да губерниялық әкімшілік әрі сот мекемелерінің қызметін бақылау тапсырылды. Алғашында Жетісу облыстық басқармасы, яғни 1867 жылғы уақытша ереже негізінде үш – қаржы, шаруашылық және сот бөлімдерінен тұрды. Кейінірек құрылыс бөлімі 1877 жылы, межелік бөлім 1880 жылы қалыптасты (Отчет, 1910: 89).

Ал, Сырдария облыстық басқармасы 1867 жылдың 11-шілдесіндегі уақытша ереже бойынша үш бөлімнен – қаржы, шаруашылық және сот бөлімшелерінен тұрды (Проект, 1867: 141). 1871 жылы жол құрылысы комиссиясы қалыптасып, кейін 1877 жылы құрылыс бөлімі болып қайта құрылды (Обзор, 1885: 25). 1883 жылдары жаңа бөлімшелер ашылды. Олар: межелік, дәрігерлік және мал дәрігерлік (ӨР ОММ, 771:14), мемлекеттік мүлік және бухгалтерлік бөлімшелер (ӨР ОММ, 14336:85). Облыстық басқармалар өз қызметтерінде губерниялық басқарманың жеке бөлімдері үшін белгіленген ережелерді негізге алып, оларды жергілікті жағдайға бейімдеп қолдануға тиісті еді. Әскери губернаторлар бұл ретте соңғы шешімге ие болды. Сырдария және Жетісу губернаторларына облыстық басқармалар қабылдаған шешімдердің тек өздері келісетіндерін ғана жүзеге асыруға мүмкіншілік берілді. Қаржы бөлімдерінің жұмысын жүргізу ісі Түркістан қазыналық палатасы ашылғаннан кейін, соның қарауына өтті. Облыстық басқармалардың міндеттеріне салық төлеушілердің тізімін дайындау, қазынаға түсуі тиіс ақшалар жөнінде мағлұмат беру. Омбы облысы бойынша 1889 жылы қазына палатасының ашылуымен, Жетісу облысы қаржы бөлімінің қызметі сонда ауыстырылды (Отчет, 1910: 90).

Сонымен қатар, облыстық басқармалар облыстар тұрғындарының әскери борыштарын өтеу ісін ұйымдастыру және де түрме жүйесі қызметіне тиесілі қажеттіліктерін өтеумен де айналысты. Жетісу облысының Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының құрамында болған уақытта енгізілген Дала Ережесінен кейін де әскери губернатор мен облыстық басқарманың қызмет ауқымы негізінен өзгеріссіз қалды. 1908-1910 жылдары Сырдария облыстық басқармасы 8 бөлімшеден тұрып, 42 штаттық шенеунік қызмет еткенін және штаттан тыс 29 адам болғанын айтады (Отчет, 1910: 8-9). Жергілікті жердегі отаршыл билік жүйесі өкілдерінің өз істерін тез әрі нақты орындауы мүлдем төменгі деңгейде еді. Мәселен, облыстық басқарманың үйлестіру бөлімінде 1905 жылы – 1415 іс, 1906 жылы – 1702, 1907 жылы – 1788 іс аяқталмағандығы тіркелген (Отчет, 1910: 9). Ал шаруашылық бөлімінде жағдай бұданда нашар. Мысалға, 1905-1907 жж. 10737 іс аяқталмай қалып қойған (Отчет, 1910:17).

Осы жағдай төңірегінде Сырдария облыстық әскери губернаторының көмекшісі, полковник Геппенер Сырдария облыстық тексеру комиссиясының бөлімше қызметкерлеріне түсінік береді. Түсінік хатында, «Түркістан өлкесінің облыстарында губернаторлардың кеңселері жоқ. Олар облыстық басқарма арқылы іс жүргізеді. Ал бұл жағдай кеңсе жұмыстарын жоққа шығарып қана қоймай, заң бойынша бекітілген губерниялық басқарудың тәртібін бұзып отыр» – дей келе, «Одан мынадай қорытынды шығады: түкке тұрмайтын осындай штатты иелене отырып Түркістан өлкесіндегі облыстық басқармалар шексіз жазбаларды жүргізуде. Мұндай ауыр жүкті империядағы бірде-бір басқа губерниялық басқармалар атқарған емес» (ӨР ОММ, 986:323) – деп, өз ойын аяқтайды. Әскери губернатор көмекшісінің хатынан көргеніміздей, облысты басқару ісінде штат қызметкерлерінің санының аздығы салдарынан, жұмыстары нәтижелі атқарылмай жатқандығын байқауға болады. Яғни, облысты басқару ісінде заңдық негізде кемшіліктердің бар екенін, ал патша әкімшілігі үшін бұл тиімді штат құрамы болғандығын көреміз. Ал, Жетісу облыстық басқарма штаты 36 шенеуніктен тұрды (Отчет, 1910:109).

Облыстық басқарма шенеуніктерінің білім деңгейіне қатысты төмендегідей мәліметтерден көреміз:

жоғары білімі барлары – 8

орта білімі барлары – 9

бастауыш білімі барлары – 14

үйден хат танығаны – 5.

Вице-губернатордың өзі уездік училищені аяқтаған. Жоғары білімді мамандар, облыстық басқармадағы екі кеңесшінің бірі, тілмаштардың бірі, кіші архитектор, статистикалық комитеттің хатшысы, су жүйесінің меңгерушісі, ерекше тапсырмалар бойынша кіші шенеунік, құрылыс бөлімінің басшысы және оброктық ісінің шенеунігі. Штат құрамындағы 36 шенеуніктің 14-і қазақ тілімен таныс. 28-і бұл өлкеде 10 жылдан астам, 3-і бес жылдан көп, ал 5-і бес жылдан кем қызмет істеген. Тегі жағынан: дворяндар-3, көпестер-1, шенеунік отбасынан-6, мешандардан-7, діни атағы барлардан-5, казактардан-7, шаруалардан-7, жергілікті тұрғындардан шыққаны-8, олардың екеуі ғана тілмаш казактар, ал 28-і басқа жерлерден келгендер (Отчет, 1910:110).

Жоғарыдан көріп отырғанымыздай, жергілікті отаршыл әкімшілік жүйесіне облыстарды басқару ісінде штаттың аздығы, ал жұмыстарының сапасына шенеуніктердің білім деңгейлерінің төмендігі кері әсерін тигізді. Облыстық басқармалардың жұмыс барысымен танысып, іс-қағаздарын тексерген, Паленнің сенаторлық тексеру комиссиясы төмендегідей қорытындыға келді: «Облыстық басқармалардың қызметтері әр түрлі және қиын. Олардың жасап жатқан жұмыстарының өнімділігіне кері әсерін тигізіп жатқандар оның жеке мүшелерінің шектеулілігі және шенеуніктер білімінің төменгі деңгейлігі. Тіпті жаупты қызметте отырғандардың арасында бастауыш білім беруді ғана игерген (мәселен бір вице-губернатор және екі кеңесші)» (Отчет, 1910: 31).

Оңтүстік Қазақстан облыстарында қызмет етудің артықшылықтарын қайта қарастыру мақсатында құрылған, Жетісу облыстық комитеті отырысының хаттамасында, Жетісу облысында қызмет етуге халықтың құштарлығы жоқтығын, жергілікті гимназия түлектерінің өздері орталықтан жоғарғы білім алғаннан кейін қайтқылары жоқ екендігі айтылған. Соның салдары ретінде жоғарғы, орта білімді шенеуніктердің жоқтығы нәтижесінде жұмысқа төменгі білімді азаматтарды тартудағы мәжбүрлігі айтылған (ҚР ОММ, 2743:17). Білім деңгейлері төмен шенеуніктер империялық мүддеге қызмет атқару орнына, өз қалталарын толтыру, жергілікті халықты қорлау арқылы отарлық билік жүйесі беделіне теріс әсерін тигізді. Бұл жөнінде XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысының жетекшісі Ө. Бөкейхан: «Өлкедегі орыс шенеуніктері не білім деңгейлерімен, не жергілікті жердің ерекшеліктерін білуімен көзге түспейді, олар қарапайым ғана орыстандыру саясатының қолшоқпарлары – қатыгез, өз істеріне салғырт, жергілікті халықтың жоғары мұратына қарсы шығушылар» (Бөкейханов, 1995: 63) – деп жазды.

Облыстық басқармалар мен әр салалы мекемелерде жаппай жемқорлық көріністері орын алды. Білімі таяз шенеуніктер өздеріне тиесілі қызметтерін жоғары дәрежеде жүзеге асыра алмауымен қатар, заңды белшесінен басқан әрекеттері көптеп кездеседі. Олардың ішінен әсіресе, қазыналық ақшаларды ұрлау мен жымқыру жағдайлары белең алды. Мәселен, 1870 жылы Сырдария облыстық басқармасының шенеунігі А.В. Архангельский қазыналық қордан 2700 рубль мөлшерінде ұрлады деп сотқа тартылды (ӨР ОММ, 36871:5). Тергеу ісіне облыстық басшылықтың араласуы нәтижесінде сот ісі, Архангельскийді жұмыстан босатуымен ғана аяқталды. Ал, 1867-1877 жж. аралығында Сырдария облысының әскери-губернаторы болған генерал-лейтенант Н.Н. Головачевтың де үстінен қылмыстық іс қозғалады. Бірақ ол Кауфманның араласуымен қылмыстық жазадан құтылады. Кауфман патшаға жазған хатында Головачевты, «Оның Кавказ өңірі мен Түркістандағы ұзақ жылдар атқарған қызметін ескере отырып» – дей келе, оның қылмысқа қатыстылығы туралы «өтірікшілердің қитұрқылғы мен арсыздығын түсінбеген Головачев бастапқы кезде олармен белгісіз күйде байланысқа түседі, кейін солардың еріксіз қатарына кіреді» (Терентьев, 1906: 285) – деп, түсіндіреді.

Патша, Кауфманның өтінішін қанағаттандырып, «Облыс басшысының заңға қайшы іс-әрекеттерін айыптау мен оны сотқа тарту ісіндегі жариялылық, халық арасында үлкен толқулар туғызуы мүмкін» (Терентьев, 1906: 287) – деп, қылмыстық жазалаудан босатады. Патша үшін ең алдымен қоғам алдындағы орыс әкімшілігінің беделі керек еді. Жалпы орыс әкімшілігі өкілдері өз араларынан заңды бұзған шенеуніктердің үстінен түскен арыздарды ешбір қараусыз жылдар бойы сақтаған. Мысалы, Верный уезі басшысының көмекшісі Варагушин мен облыстық басқарманың жер өлшеушісі Поповтың қызметтерінің заңға сәйкессіздігі жөнінде жергілікті қазақтардың түсірген арыз-шағымы 10 жылдан астам уақыт бойы қозғаусыз жатып, кейіннен мерзімі өтіп кетті деген желеумен істі доғарады (Отчет, 1910: 119). Бұл деректерден көріп отырғанымыздай, өлкелік және облыстық басқарманың жоғарғы лауазымды шенеуніктері тарапынан төменгі шенеуніктердің заң бұзушылық әрі қызмет бабын асыра пайдаланушылық жағдайына ешбір қарсылық білдірілмеуі, керісінше олардың істеріне оң ықылас танытуы жұмыстың дұрыс жолға қойылмағандығының айғағы болса керек. Қандай да тарихи жағдайда болмасын облыстық немесе өлкелік әкімшілік қызметтерінің негізінде орталық басшылық органдары жүргізіп отырған жалпы империялық мүдде бар. Генерал-губернаторлықтағы немесе облыстардағы билік басына келген лауазымды шенеуніктер өз қызметтерін империялық мүддеге бейімдеуге, үйлестіруге тиіс еді. Облыстардағы әкімшілік биліктің мәні мен мазмұнын әскери губернаторлар және де өлкенің басшылары генерал-губернаторлардың жеке азаматтық қадір-қасиеттеріне де тәуелді екендігін

жоққа шығара алмаймыз. Өлке және облыс губернаторларының білімділік, біліктілік дәрежесі, адами және азаматтық ұстанымдары мен көзқарастары әскери-әкімшілік билік жүйесінің жұмыс мазмұнына әсер етуші жағдай болатыны белгілі. Алғашқы уақыттарда жергілікті жерлерде орыс әкімшілігінің беделі жоғары болды. Өлкенің тұңғыш генерал-губернаторы К.П. фон-Кауфманды жергілікті халық Бұхар әміріне, Қоқан және Хиуа хандарына өз сөзін өткізе алатын мықты билеуші ретінде сезініп, оны «Ярым паша» деп атаған.

Кейінгі уақыттарда генерал-губернаторлар өздерінің дербестігінен, басқа салаларға әсер ету ықпалдарынан айырыла бастауы, өлкедегі орыс билігінің беделін түсіре бастады. Яғни, өлкеге орыс билігі орнағалы 1867 жылдан 1908-1910 жж. аралығындағы қырық жылдан астам уақытта алғашқы генерал-губернатор мен Жетісудың әскери губернаторынан басқа беделді басшылардың болмауы, отарлық орыс әкімшілігінің билік жүйесінде білікті, іскер басшылардың болмауы саяси жүйенің дағдарысқа ұшырағандығын көрсетсе керек. Патшалық отарлық басқару жүйесіндегі шенеуніктердің білім деңгейі, мекемелерде орын алған сыбайлас жемқорлық әрекеттері, басқармалардың бір-бірімен бәсекелес бола отырып, ортақ империялық мүддеге жету жолында бірігіп жұмыс істемеуі, орыс әкімшілігінің беделі артуына ешбір септігін тигізбесі анық еді. Ұлан-байтақ өңірді басқару ісінде генерал-губернаторлардың беделінің төмендеуі тұрғысында граф К.К. Пален: «Тексеру барысы көрсеткендей, генерал-губернатор орталық басқармалардың жергілікті мекемелерінің ісін реттеуге ешбір қауқары жоқ, өлкені әкімшілік басқаруда өзінің даралығын жоғалтып алды» (ҚР ОММ, 2914:2) – деп көрсетті.

Орталық мүддеге тоғыспаған орыс әкімшілігінің жергілікті жердегі ұйымдары, әрқайсысы өз мүдделерін көздеп, генерал-губернаторлықтың ісіне нұқсан келтірді. Генерал-губернатор Мищенконың 1909 жылдың 14 наурызында Қаржы министріне жазған қатынас хатында: «Қазыналық палатаның басқарушысы өлкенің әкімшілік ұйымдарымен түсініксіз әрі дөрекі қатынас орнатқан. Мұның салдары әкімшіліктегі шенеуніктердің арасындағы байланыстардың әр түрлі шиеленістерге әкеліп тұрған» (Отчет, 1910:110) – делінген.

Өлкедегі билікті тұтастай қолдарында шоғырландыра алмаған генерал-губернаторлар XX ғасыр басында қызмет орындарынан жиі ауыстырыла бастады. Сонымен қатар, облыстық басқармаларда генерал-губернаторлардың бұйрықтарын орындамай, қайта жұмыс барысынан жалтару жағдайлары көрініс тапқан. Өлке басшыларының беделі төмендеген сайын облыстық әскери губернаторларының да жағдайлары нашарлай түсті. Облыстардың әскери губернаторлары мен өлке генерал-губернаторлары арасындағы қызметтік байланыста өлке басшысының кеңсесі жоғары тұрғанын көреміз. Түркістан генерал-губернаторларының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде жиі алмастырулары салдарынан, оларды өздерінің кеңсе басшыларына тәуелді етті. Сөзімізге дәлел ретінде мұрағат қорларындағы мына құжаттарды келтірсек: 1908 жылдың тамыз айында Жетісу облысына Түркістан генерал-губернаторының тапсырмасымен сарай маңы кеңесшісі Каплун келді. Каплунды қарсы алған облыс губернаторы оны «жемқор, ұрлықшы» деп айыптайды. Бұл жағдайды естіген генерал-губернатор кеңсесінің меңгерушісі полковник Мустафин, өлке генерал-губернаторынан араша түсуін өтінеді. Өзінің кеңсе қызметкері үшін болысқан генерал-адъютант Мищенко, Жетісу облысының әскери губернаторына қарсы іс-әрекеттер ете бастайды (ӨР ОММ, 541:6-9). Облыс басшысы мен өлке генерал-губернаторы арасындағы теке-тірестің нәтижесінде облыс губернаторы В.И. Покотило өз еркімен қызмет орнынан кетті (ӨР ОММ, 1688:1). Каплунды қылмыстық жазалаудан алып қалу мақсатында, оны Петерборда жұмыс істеп жатқан «Түркістанды басқару ережесін қайта құру» комиссиясына өлкенің атынан өкіл ретінде қатысуға жібереді. XX ғасырдың бас кезіндегі әкімшілік билік өкілдері өздері үстемдік еткен жергілікті халықтың сеніміне кіру мүддесін емес, керісінше өлкенің мол табиғи байлығын тездетіп игеру және жергілікті жұрттың өніп-өркендеуі жолындағы табиғи болмыстарын шектеп, мүмкіндігінше жол бермеу болатын. Жергілікті қазақ халқы отаршыл билік жүйесінің жұмысына көңілі толмады. Шенеуніктердің көп жағдайларда заңды бұрмалауы, олардың жемқорлық іс-әрекеттері, орыс билігінің беделіне нұқсан келтірді. Мұрағат құжаттарындағы деректерде «қазіргі уақытта түзем халқы әкімшілік билікті, баяғымен салыстырғанда аз құрметтейді» (ҚР ОММ, 10865:10) – делінген. Яғни шенеуніктердің заңға қайшы теріс әрекеттері халықтың шынайы көңілі мен ықыласына теріс әсер етті. XX ғасыр басында бүкіл империя аумағында жүргізілген сенаторлық тексерулерді сараптай келе, С.В. Любичанковский мынадай қорытындыға келді: «Түркістандық генерал-губернаторлықта шенеуніктердің орта буындарына (үстелбастықтары, хатшылар және т.б.) қарсы соттық істер көп жағдайда әдейі қолдан жасалады. Бұл жағдай XX ғасырдың бас кезіндегі Ресей империясының шет жақтағы әкімшіліктің биліктің күрделі дағдарысқа ұшырағанын дәлелдей түседі» (Любичанковский, 2004: 42). Облыстарды әкімшілік басқару ісі күйзеліске ұшырады, уақыт талабына сай қайта құрылу орнына бір орында тұрақтап, дамымай қалғандығын байқау қиын емес. Ресей тарихшысы Л. Лысенко өзінің «Губернаторы и генерал-губернаторы в системе власти дореволюционной России» – деп аталатын зерттеу жұмысында губернаторларға мынадай баға берген болатын: «XX ғасырдың бас кезінде, әсіресе Столыпиндік реформаның сәтсіздігінен кейін Ресейлік губернаторлар толығымен я қоғамға байғынбайтын немесе өз

бетінше даму мүмкіндігінен айрылған архаикалық институтқа айналды» (Лысенко, 2001: 191). Жоғарыда келтірілген деректер мен айғақтардың негізінде көріп отырғанымыздай, XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласының оңтүстік аймағында орыс отарлық билігі терең дағдарысқа түсті. Түркістан генерал-губернаторлығына және әскери губернаторларға қарасты басқармалар мен мекемелер қызметі барысында кең етек жайған жемқорлық салдары, заңға мойын ұсынбау көріністері, шенеуніктердің білім деңгейінің төмендігі, әр мекеменің жеке өзінің мүддесін көздеу әрекеттері, биліктің нығайтылуының емес, оның қайта дағдарысқа ұшырағандығының көрінісі еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Бөкейханов Ә. Тандамалы-Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 2743-іс.
 ҚР ОММ. 4-қ., 1-т., 2914-іс.
 ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 10865-іс.
 Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи 18 – начало 20 в. – М: МПГУ, 2001. – 358 с.
 Любичанковский С.В. Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX века // Вестник Омского государственного университета, 2004. – № 10. – С. 38-43.
 Обзор Сыр-Дарьинской области за 1885 г. – 32 с.
 Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К. Паленом. Областное управление. – СПб., 1910. – 353 с.
 ОР ОММ. 17-қ., 1-т., 1944-іс.
 ОР ОММ. 1-қ., 28-т., 771-іс.
 ОР ОММ. 17-қ., 1-т., 14336-іс.
 ОР ОММ. 1-қ., 28-т., 986-іс.
 ОР ОММ. 1-қ., 31-т., 541-іс.
 ОР ОММ. 1-қ., 27-т., 1688-іс.
 ОР ОММ. 17-қ., 1-т., 36871-іс.
 Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта фон-Кауфмана. – СПб., 1885. – 43 с.
 Проект «Положении об управлении Туркестанского края», составленный в 1902-1903 гг. комиссией под председательством тайного советника Нестеровского. б.м. 1903. – 44 с.
 Проект положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской области. – СПб., 1867. – 164 с.
 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. – Т.3. – 496 с.

КИІЗ ҮЙ КӨШПЕЛІ ӨРКЕНИЕТТІҢ КИЕЛІ МҰРАСЫ

А.С. Сейсенбаева^а, Е.Д. Ержанов^б

^аPhD, қауымдастырылған профессор м.а.

Қазақ қыздар ұлттық педагогикалық университеті

^бмагистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
 (Алматы, Қазақстан)

Экожүйеге бейімделу және шаруашылық және мәдени типтерді жасау барысында көшпелілер әлемдік өркениеттің жауһар туындысы – қазақтың киіз үйін шығарды. Қазақтың киіз үйі – қазақ халқының сан ғасырлық мәдениетінің өзіндік квинтэссенциясы. Қазақтардың бүкіл өмірі киіз үймен байланысты, сондықтан оның күнделікті өмірде алатын орны ерекше. Барлық дәстүрлі мәдениеттерде үй Өлемнің прототипі болды.

Киіз үй – Қазақстанның табиғаты мен өмірінің ерекшеліктеріне, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына бейімделген өте практикалық және ыңғайлы тұрғын үйлердің ең көне түрлерінің бірі. Ол Еуразия даласының көшпелі және жартылай көшпелі халықтары арасында кең тараған және бүгінгі күнге дейін өзінің көне түрін сақтаған (Ерғазы, 2006, б. 86) «Киіз үй өзінің дамуында жылжымалы тұрғын үйдің қарапайым түрлері – саятшылықтан бастап, оның түпкілікті дизайнына дейін ұзақ және қиын жолдан өтті» (Муканов, 1981, б.111)

Қазақтың киіз үйі туралы айтатын болсақ, ол баспана ретінде көшпелілердің тұрмыс-тіршілігін ескере отырып, нақты есептеліп, ойластырылып қана қойған жоқ, оның безендірілуі декорацияның

сәндік талғампаздығымен ерекшеленді, киіз үйді құру принципінің өзі олардың қоршаған әлемге көзқарасының көрінісі болды деп сеніммен айта аламыз. Қазақтың киіз үйінің символикасы киіз үйдің рухани, мәдени және ғылыми-философиялық мәнін аша отырып, ерекше назар аударуды қажет етеді. Көшпелілер мәдениетінің символизмі дүниеге философиялық қатынасты білдіріп, өмір сүру нормасы болды. Дүние философиясы мен күнделікті өмірдің арасында ешқандай айырмашылық болмады; олар бір-бірімен тығыз байланысты болды. Бірқатар қазақстандық ғалымдар М.С. Мұқанов, А.Т. Төлеубаев, Н.Ж. Шаханова, М.Қаракұзова, Ж.Хасанов, Б.Ибраев және т.б. қазақ киіз үйінің дизайнындағы көне ғарыштық жүйенің көрінісі туралы жазған.

М.С.Мұқанов «Қазақтың киіз үйі» атты монографиясында қазақтардың бұл бірегей мұрасы дүние жүзінде жылжымалы тұрғын үйлердің ең жақсы түрлерінің бірі ретінде танылғанын айтады. Киіз үйдің ағаш жақтауы төрт бөліктен тұрады. Кереге - шеңберді құрайтын қатпарлы тор қабырғалар. Уық – қойманы құрайтын күмбез тәрізді сырықтар. Шаңырақ – киіз үйдің күмбезін құрайтын негізгі бөлігі. Есік «сықырлауық» - ағаштан жасалған қос жапырақты есік. Қазақтар үшін киіз үйдің күмбезі «шаңырақ» ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан киелі шаңырақ болса, әкенің киіз үйінің «қара шаңырағын» ұлдары киелі жәдігер ретінде қастерлеген. Үлкен балалар ата-анасынан бөлініп, «еншіден» өз үлесін алды, ал, әдетте, кіші ұл киіз үйде қалды. Әкесімен шаруашылықты бөлісіп, бар байлығының мұрагері, «шаңырақ иесі» атанған. «Шаңырақ» символы – шеңбердегі крест күн табиғатындағы мәңгілік қозғалыстың белгісін, эволюцияның, тіршіліктің дамуының белгісін білдірді (Муқанов, 1981, б. 205)

«Шаңырақтың» пішіні, оның бөлшектері, материалы, сапасы – мұның бәрі отбасы берекесін сақтаушы «күт» ұғымымен тікелей байланысты (Шаханова, 1998, б. 212). Киіз үйдің күмбезі – бірігудің белгісі, сондықтан қазақтар бата – үлкендердің ақ тілектерін айтқанда – «шаңырағын шайқалмасын» – дейді киіз үйіңіздің күмбезі берік, мызғымас. Бұл дегеніміз: отбасында татулық, достық, бауырмалдық орнасын. Қазақтың ұлттық сана-сезімі мен дүниетанымында «шаңырақ» үй, отбасы, ұрпақ деген мағынаны білдірсе, рухани-философиялық түсінікте – ошақтың, отбасының, салт-дәстүр мен тәрбиенің, рухани жақындықтың жалғасының белгісі. Әулеттің ұрпақтары әдетте: «Ата тегін жалғастырушы», яғни «Ата тегін жалғастырушы» дегенді білдіреді. «Шаңырақ» киіз үйдің күмбезі отбасы ұғымымен тығыз байланысты болған, сондықтан отбасында үлкен бақытсыздық орын алғанда немесе отбасы бұзылғанда: «Шаңырақ шайқалды» - «Киіз үйдің күмбезі тербелді» деген. Қазақтардың көзқарасы бойынша «шаңырақ» діни ғұрыптармен байланысты және ұрпақ жалғастырудың символы болған. Сондықтан отбасы күмбезді ұрпақтан-ұрпаққа қалдыруға тырысты. Ұрпақсыз қожайындары қайтыс болған жағдайда, киіз үйдің «шаңырағы» бейіттің басына қалдырылды, бұл рудың бітуін білдіреді. Қазақтың қалыптасқан ізгі ниет сөздері: «Шаңырақ биік, босағаң берік болсын» – «Күмбезі биік, есігі берік» – бейбітшілік, амандық, бақыт идеясын қамтиды (Егизбаева, 2018, б. 2)

«Шаңырақ» арқылы киіз үйдің тұрғындары қасиетті аспан денелерімен: күн, ай және жұлдыздармен байланысады. Қазақтар «шаңырақ» арқылы күн мен күн сәулесінің үйге енуіне ерекше мән берген. Сондықтан да болар, қалыңдық тойдан кейінгі алғашқы айларда күн шыққанда тұрып, шаңырақ үстіне киізден жасалған «түндік» көрпесін ашуға міндеттелді (Төлеубаев, 1991, б.158)

Қазақтардың наным-сенімінде «шаңырақ» пен әйелдің бала көтеру қабілеті, құнарлылығы арасында тығыз байланыс болған. Балалары аман қалмай, не туғаннан кейін бірден өліп кетсе, жеті қара таспен босанған соң ақ киізге орап, киіз үйдің күмбезіне іліп қойған.

Күмбезді «шаңырақ» шеңберінің айналасында «аяқбау» - ұштарында қылшықтары бар, бургундия түсі басым түрлі-түсті жүн баулары ілінген. Негізінен, қазақтың киіз үйінде, түркі халықтарының көпшілігінің үйлеріндегі сияқты, өрілген жолақ, кілем, шымылдық ою-өрнектерінде қызыл түстің барлық реңктері басым, ұрықтану, өсу, көбею идеясымен байланысты. Қазақтың киіз үйінің декорында ең бастысы этникалық рух пен дәстүрдің символдық көрінісі ғана емес, ең алдымен оның негізгі негізі ретінде тұрғын үйдің «игерілген», өте мағыналық кеңістігінің табиғи ғарышпен арақатынасын атап көрсету көзделеді (Шаханова, 1998, б.212)

Киіз үйдің күмбезімен тығыз байланысты келесі элемент – «шаңырақты» тіреп тұрған «уық» тірек сырықтар. Кейбір ғалымдар 60-қа жуық сырық бар киіз үйдің «шаңырақтың» үстіңгі тесігі арқылы күн сәулесінің түсу бұрышы арқылы күндізгі уақытты анықтауға болады деп есептейді (Пюрвеев, 1980, б.175). Күмбездің шеңберін – «күлдірауыш» шеберлер күннің мәңгілік қозғалысының, эволюцияның және өмірдің жалғасуының символы болып табылатын крест түрінде жасаған. Сірә, бір-біріне мықтап бекітілген үш «күлдіреуш» тақтайшасы қазақтың үш жүзінің бірлігін білдіреді. Қазақтың киіз үйін жоғарыдан төмен қарай қарасаңыз, күмбезі «шаңырақ» күн сәулесіндей, ал «уық» сырықтары күн сәулесіне ұқсайды.

Киіз үйдің көшпелілердің барлық жылжымалы баспаналарынан ерекшеленетін басты белгілерінің бірі – киіз үй қабырғаларының жиналмалы торлы қаңқасы (Муқанов, 1981, б.200). Бұл элементтің маңызды құрамдас бөлігі болғаны соншалық, кейбір зерттеушілердің пікірінше, киіз үй атауының өзі торлы жақтау атауынан шыққан. Терме гер сөздерінің семантикасын аша отырып, этнограф М.С.

Мұқанов былай деп жазады: «Терме гер» және «терме алаша» терминдерінің арасында семантикалық байланыс бар деп болжауға болады - бұл екі жағдайда да олардың мағынасы жағынан ерекшеленетін және тоғысқан, зығыр тоқу белгісі бар материалды мәдениет элементтеріне жатады, ежелгі халықтарды ғұндық және тұрмыстық үй салуға ыңғайлы және ыңғайлы типтегі тұрғын үй жасауға итермеледі; көшпенділер» (Муканов, 1981, б.205). «Терме», «теру» (қазіргі қазақ тілінде «сұрыптау») сөздері мен торлы жақтау арасындағы байланыс, «терме гер» сөздерінің аудармасы да күмәнді сияқты. С.А. Козин «терме керді» «торлы киіз» деп аударды (Козин, 1941, б.190).

Қазақтың киіз үйінде керегеге өрнекті кілемшелер төселіп, киіз есік сол төсенішке тігілген. Олай болса, қазақ тілінде «кереге» сөзі бұрын жалпы киіз үй мағынасында да қолданылған деп есептеуге болады. Моңғол тіліндегі киіз үйдің «гер» атауы генетикалық тұрғыдан көне түркі «керагына», дәлірек айтсақ, оның «кер» түбіріне жататын сияқты.

Қазақтың бүкіл өмірі киіз үймен байланысты болған. Киіз үйдің тағы бір маңызды киелі бөлігі – «босаға», яғни. есік, дәлірек айтқанда есік жақтаулары. Қазақтың түсінігінде есіктің жақтауы мен босағасы киелі жер, байлық та, береке де осында. Кіру және шығудағы барлық әрекеттер семиотиканың жоғары дәрежесіне жатқызылды (Сейдимбеков, 1989, б.101). Қонақтың табалдырығын аттағаны оның үй иелеріне деген көзқарасын анықтау үшін қолданылған. «Табалдырықты» – босағадан басын төмен салып оң аяғымен аттаса, ол үй иелеріне, киелі ошаққа құрметпен қарайды деген сөз. Керісінше әрекет ету үйдің және оның иесінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау болып табылады. Сондықтан да қазақтар киіз үйдің босағасын биік, мандайшаны аласа еткен. Демек, келін қайын атаның киіз үйіне немесе жас жұбайлардың киіз үйі «отауына» алғаш кіргенде босағада үш рет иіліп, басын есік жақтауына сүйеп, босағадан алдымен оң аяғымен аттауы керек. Қазақ «балаларды есік жақтауына сүйенуге, кіре берісте тұруға», «босаға сүйеңбе», «босағада тұруға» тыйым салған. Кейінгі босану кезінде балалар жиі қайтыс болған жағдайда, кіндік табалдырықтан кесілген. Кейбір қазақ руларының ішінде марқұмды алып шығар алдында табалдырықтан үш рет көтеріп, түсірген. Хан ордасына барған кезде Еуропа елшілері босағаны баспауға тырысты, өйткені бұл жаман сезімнің белгісі, жаман пиғыл деп саналды. «Қара» хабаршы босағаны оң аяғымен басып, есік жақтауын қолымен тіреп, жаман хабарды жеткізетін. Бұл әдет-ғұрып Түрік қағанаты дәуірінен бері белгілі болып, қазақтарға 20 ғасырдың басында жеткен. (Толеубаев, 1991, б.214)

Қазақтың киіз үйде қонаққа, сыйлы адамдарға арналған ең құрметті жері – төр. Ол киіз үйдің кіреберіске қарама-қарсы бөлігінде орналасқан. Ең жақсы киіз бен тоқылған кілемдер құрметті жерге жайылып, оның артына «жүк аяқ» (сандықтардың арнайы стендтері) орнатылып, оның үстіне кілемдер мен төсек-орын төселді.

Қазақ өзінің өмір сүру кеңістігін қос мәңгілік дүниені біріктіру қағидасы аясында бөлген. Қазақтарда ол «он жақ» өмір сүру кеңістігін еркек, оң және әйел «сол жақ», сол жақ бөліктерге бөлуде көрініс тапты. Еркек және әйел жартысы болып бөліну көшпелілердің дәстүрлі өмірінде қатаң сақталған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ергазы Қ.Е. «Истоки казахской юрты и ее семантика» //Алаш – историко-этнологический научный журнал. - №3(6). – г. Алматы. – 2006. – С.83-90.
2. Муканов М.С.Казахскаяюрта. – Алматы. – 1981.С.223
3. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы, 1998. –212 с.
4. Егизбаева М.К. Юрта и особенности мировосприятия казахов // электронный научный журнал «edu.e-history.kz». - № 1(05).
5. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- нач.ХХ). Алматы.- Ғылым, 1991. –214 с.
6. Пюрвеев Л. Культурное наследие кочевников в аспекте проблемы стационарного и мобильного в архитектуре // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. – Алматы, - 1980. –С.175
7. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. - М.,1941. -Т.I. -190 с.
8. Сейдимбеков А. Первый снег: Документальные рассказы. - Алма-Ата, 1989. – с.125

О ЖИЗНИ ГОСУДАРСТВЕННОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ ИЛЬЯСА ОМАРОВА

Тілебалды Жұлдыз Қабылдақызы

магистр истории, ст. преподаватель

Казахский национальный педагогический университет
(Алматы, Казахстан)

Аңдатпа. Хат-хабарларды оқи отырып, Ильяс Омаровтың қандай болғанын түсіне бастайсыз: ол экономиканың нақты жағдайын көрсетуден қорықпады, қиыншылықтан қиындықсыз шығу мүмкін емес екенін білді, ол адамдардың қабілетіне сенді, халық шаруашылығының барлық саласының табысты жұмыс істеуінің жоспарларын ұсынды: «Мен партия қызметкерінің жұмысын тек қиын және қиын болуы керек деп ойлаймын. Осы қиындықтардың артында мен аймақтың тартымды перспективаларын көріп тұрғанымды айтуым керек. Бізге «аздап» қалғаны – аймақтың болашағын арманнан шындыққа айналдыру. «Мен бұл жерде, былайша айтқанда, кейбір «қашықтықта» ұрып жатырмын, бұл елеске берілгім келгені үшін емес, мен қиындықтардың ауыртпалығынан құлап жатқан жоқпын, бірақ мен облысымыздың «бүгінгі» ғана емес, «ертеңін» білдіремін», - деп жазды І. Омаров. Оның хаттарынан біз бұл кісінің ерен қызметі, әрине, қарапайым адам жүрегі, сіз бен біз туып-өскен, бүгінде өмір сүріп жатқан елдің нағыз мәдениет министрі туралы көп мағлұмат аламыз.

Түйін сөздер: Әдебиет сынышысы, комсомол, ВЛКСМ, Қазкоммуна, облыстық партия комитеті, ВСП ОК хатшысы, идеология, насихат.

Аннотация. Читая переписку, начинаешь понимать, каким был Ильяс Омаров: он не боялся показать настоящее положение экономики, знал, что без трудностей невозможно справиться с бедственным положением, верил в способности людей, предлагал планы для успешной работы всех отраслей промышленности народного хозяйства: «Только трудным и только тернистым я представляю труд партийного работника. Надо сказать, что за этими трудностями я вижу манящие перспективы области. За нами остается «немногое» - будущее области превратить из мечты в действительность. Я здесь ударяюсь, если так можно выразиться, в некоторые «дали» и не потому, что хочу предаваться иллюзиям, а чтобы сказать, что не раскисаю под тяжестью трудностей, а представляю не только «сегодня», но и «завтра» нашей области», - так писал И.О. Омаров. По его же перепискам мы узнаем много чего о великой деятельности этого человека и конечно же о простом человеческом сердце, и настоящего культурного министра страны, где мы с вами родились и живем на сегодняшний день.

Ключевые слова: Литературный критик, ВЛКСМ, Казкоммуна, обком партии, секретарь ЦК ВКП, идеология, пропаганда.

Abstract. Reading the correspondence, you begin to understand what Ilyas Omarov was like: he was not afraid to show the real state of the economy, he knew that it was impossible to cope with the dire situation without difficulties, he believed in the abilities of people, he proposed plans for the successful operation of all sectors of the national economy: "I imagine the work of a party worker only as difficult and only thorny. I must say that behind these difficulties I see enticing prospects for the region. We have "a little" left - to turn the future of the region from a dream into reality. Here I am going, so to speak, into some "distances" and not because I want to indulge in illusions, but to say that I am not breaking down under the weight of difficulties, but I imagine not only "today", but also "tomorrow" of our region," - this is how Ilyas Omarov wrote. From his correspondence we learn a lot about the great work of this man and, of course, about a simple human heart, and a real cultural minister of the country where you and I were born and live today.

Keywords: Literary critic, Komsomol, Kazkommuna, regional party committee, secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party, ideology, propaganda.

«Если представить себе человека, сотворенного из таких черт, как нравственная чистота, неиссякаемая тяга к братству, непреклонное милосердие, который бы за всю свою жизнь не запятал ни единой соринкой такие понятия, как гражданственность, человечность, справедливость, товарищество, дружба, то такой человек был бы никем иным, как Ильясом Омаровым»

Габит Мусрепов

Омаров Ильяс - казахский советский литературный критик, государственный и общественный деятель. Родился он 1 октября 1912 г. в ауле Караоба Сарыкольского района Костанайской области в семье крестьянина (позже он прибавит себе один год, чтобы вступить в ВЛКСМ). С детства у него были великолепная память и развитая речь. В четыре года он был прекрасным рассказчиком. Отличная учеба в Казкоммуне, и вот он уже студент экономического факультета Среднеазиатского госуниверситета в Ташкенте. Голод и постоянная нехватка времени - таковы воспоминания о студенческих годах Омарова. На обед в студенческой столовой выдавали 200 граммов хлеба, тарелку жидких щей без мяса на первое и тушеную капусту на второе...

Омаров окончил Среднеазиатский планово-экономический институт (Ташкент, 1933). С 1933 по 1936 гг. был директором Кызылординского техникума торговли. С 1936 по 1941 гг. находился на ответственных должностях в системе наркоматов легкой промышленности и торговли СССР, в 1941-1945 гг. - зам.наркома, нарком торговли СССР, Омаров настоял, чтобы выдающимся деятелям науки и культуры, проживавшим в Алма-Ате, комсомольцы-энтузиасты развозили горячие обеды. Так он пытался поддержать Каныша Сатпаева, Габита Мусрепова, Юрия Завадского, Самуила Маршака, Сергея Сергеева-Ценского и многих других[2.1].

В 1945-1947 гг. - зам. пред. Совнаркома КазССР, 1-й секретарь Восточно-Казахстанского обкома партии, в 1947-1952 гг. - секретарь ЦК КП (б) Казахстана, в 1955-1961 гг. - секретарь Северо-Казахстанского обкома партии, директор киностудии "Казахфильм", советник Совмина КазССР, в 1961-1967 гг. - зам., 1-й зам. пред. Госплана при Совмине КазССР, в 1967-1970 гг. - министр культуры КазССР [3.1].

В таких сборниках литературно-критических статей Омарова, как "Думы о литературе" (1962), "Глазами читателя" (1967), "Окрыление" (1970), "Крылья вдохновения" (1973) рассмотрены актуальные проблемы теории и истории казахской литературы, специфика научного и художественного отражения действительности. И. Омаров - член Бюро ЦК Компартии Казахстана (1947-1952), Депутат Верховного Совета СССР 2, 3-го созывов Верховного Совета КазССР 2, 3, 7-го созывов. Награжден орденом Ленина, другими орденами и медалями[3.1].

В июле 1970 года Ильяс Омаров безвременно ушел из жизни – ему не исполнилось и 57. Его проводили в последний путь как выдающегося государственного деятеля. Личность Ильаса Омарова неординарна: в нем сочетались такие качества, как честность, порядочность, любовь к людям. Он верил в идеалы социалистического строя, историческую справедливость.

Чтобы лучше понять, каким человеком был Ильяс Омаров, можно изучить переписку, где сотни представителей разной национальности делятся своими воспоминаниями о нем.

Во-первых, хочется отметить, что Ильяс Омаров был отличным руководителем, который всегда стремился правильно организовать работу вверенного ему объекта. Особенно тяжело пришлось в восстановление хозяйства в послевоенные годы, но Ильяс Омаров всегда верил в патриотизм народа перед своей Родиной, что совместными усилиями можно в короткие сроки восстановить полностью всю экономику страны. Вот выдержка из письма И.О. Омарова к С.Я.Яковлеву от 7 сентября 1945г.: «Но должен кратко выразить положение области, как весьма тяжелое. Достаточно сказать, что ни по одной отрасли нет даже малейшего просвета в смысле выполнения плана. Перспективы области, безусловно, огромные, и я уверен, что через несколько лет область будет неузнаваемой. Вообще, есть над чем поработать, над чем увлечься и что, безусловно, вызовет зазор и инициативу, как отдельных людей, так и в целом партийной организации»[1.17]. Читая переписку, начинаешь понимать, каким был Ильяс Омаров: он не боялся показать настоящее положение экономики, знал, что без трудностей невозможно справиться с бедственным положением, верил в способности людей, предлагал планы для успешной работы всех отраслей промышленности народного хозяйства: «Только трудным и только тернистым я представляю труд партийного работника. Надо сказать, что за этими трудностями я вижу манящие перспективы области. За нами остается «немногое» - будущее области превратить из мечты в действительность. Я здесь ударяюсь, если так можно выразиться, в некоторые «дали» и не потому, что хочу предаваться иллюзиям, а чтобы сказать, что не раскисаю под тяжестью трудностей, а представляю не только «сегодня», но и «завтра» нашей области» [1.23-24], - так писал И.О.Омаров Г.А. Баркову в своем письме от 11 сентября 1945г. Хочется отметить, что Ильяс Омаров будучи секретарем ЦК ВКП (б) Казахстана, также курировал вопросы идеологии, пропаганды, культуры, науки и образования. В 40-х годах прошлого века он выступил главным редактором фундаментального двухтомного труда "История Казахской ССР", в которой главы о ханах Абылае и Кенесары были написаны историком Ермуханом Бекмахановым. Это подтверждает его переписка с А.М. Панкратовой, которая написала ему письмо от 14 февраля 1949 года о рецензии тов. Кима: «Его рецензия (тов. Кима) свидетельствует, что среди ряда историков существует неперемное стремление ухудшить историю казахского народа, вопреки действительной исторической правде. Я совершенно не понимаю, почему грузинские цари или узбекские ханы могут считаться при аналогичных исторических условиях прогрессивными деятелями, а казахи должны чернить Аблая или Кенесары хана. Я ни в коем случае не могу стать на

антиисторический путь оценки этих видных деятелей казахской истории, тем более, что наши критики не подтверждают своих выводов решительно никакими документами и историческими фактами» [1.34-35].

Ильяс Омаров высоко ценил А.М. Панкратову, восхищался ее работами и ее мужеством. Книга, редактором которой выступил Омаров, пользовалась большой популярностью у читателей. Но спустя два года стали распространяться слухи о национализме, в газетах и журналах печатались разоблачительные статьи по поводу книги. Авторы Ермухан Бекмаханов и Бек Сулейменов получили сроки в лагерях. Бекмаханов на допросах отказался давать показания против Омарова и Панкратовой.

ЦК Компартии КазССР решили поставить вопрос о политических просчетах и ошибках секретаря ЦК Ильяса Омарова. Результатами допросов интересовались в Москве. Конечно же, у Ильяса Омарова был выход: он мог доказать, что не является историком, поэтому не может подтвердить всю подлинность данного издания. Также он мог показать письмо А.М. Панкратовой, но он не мог пойти на предательство.

Через день состоялось заседание бюро ЦК, на котором Омарова критиковали за беспринципность и потакание казахскому национализму. Ильяс Омаров ответил, что считает Бекмаханова добросовестным историком и профессионалом, а тех, кто очерняет его труды, – тенденциозными, руководствующимися лженаучными соображениями людьми. После этого выступления Ильяса Омарова сняли с должности. Читая переписку, понимаешь, что Ильяс Омаров всегда помогал деятелям культуры не только советом, но и делом. Он предстает перед нами не только партийным деятелем, но мы видим в нем доброго, отзывчивого человека, помогающего в развитии казахской культуры, сохранению традиций и ознакомлению других народностей с историей, культурой казахского народа. Его всегда волновало сохранение казахского искусства. Это мы видим из переписки Е.Г. Брусиловского от 1 июля 1953 года: «Был очень рад Вашему письму. Оно поведало о том, что судьба казахского искусства Вас по-прежнему волнует, причем не по долгу службы (как это, к сожалению, бывает), а по велению души» [1.75].

Ильяс Омаров очень трепетно относился к своему родному языку. Он считал, что национальный язык показывает культуру народа, раскрывает ее со всех сторон: «Я часто поражаюсь богатству нашего родного языка и каждый раз раздражаюсь, когда его оказывают. Ведь язык – это наша национальная культура, который, являясь формой социалистической культуры, отличает ее от культуры других народов», – так писал он Г.М. Мусрепову в письме от 20 июня 1954 года [1.80].

В 1967 году Ильяс Омаров получил неожиданное назначение на пост министра культуры. Вот как отзывался об этом назначении Ю.П. Казаков в своем письме от 3 июня 1967 года: «От Нурпеисова я узнал о Вашем новом назначении, с чем от души Вас поздравляю. Поздравляю также и всю казахскую культуру, ибо далеко не каждое Министерство культуры может похвастаться действительно культурным министром! От души радуюсь за моих казахских друзей и даже жалею, что я не казах» [1.380].

Его друг, Б. Момышулы, вот как отзывался о назначении Омарова на пост Министра культуры в своем письме от 19 июля 1967 года: «Я тебе не завидую как министру культуры. Ты по возрасту и по состоянию здоровья через несколько лет не будешь больше министром культуры. Жургенов был строг и справедлив, а ты – мягок и либерален» [1.382].

Эти годы оказались счастливыми для развития казахского искусства и литературы: пришло молодое дыхание талантов, без чего невозможно успешное развитие искусства и литературы. И в центре всей культурной жизни Казахстана стоял Ильяс Омаров.

Многие поступки Омарова вызывали шквал возмущения, но он все равно продолжал работать на благо Родины, на благо своего народа. Его всегда поддерживал Д.А. Кунаев и Омаров с уважением относился к нему: «Я не умаляю значение коллективной работы, но я был и остаюсь сторонником хорошего руководителя. В этом смысле Ваша роль огромна в жизни партийной организации республики. В Вас сидит высший принцип гуманизма, который необязательно должен основываться на сентиментальности, но и на принципиальности и уместной требовательности. У Вас нет привычки довольствоваться громадным авторитетом, данный Вам партией народом. Вы остались прежним, но обогащенным мудростью Кунаевым», – так писал Ильяс Омаров в своем письме 1969 года [1.414].

После себя Ильяс Омаров оставил большое творческое наследие. В год его 100-летия, в 2012-м, вышла в свет книга «Из переписки Ильяса Омарова», куда включена избранная переписка. Самое раннее письмо, опубликованное в сборнике, написано в декабре 1942 года, а последнее обращение к современникам надиктовано Ильясом Омаровичем в больнице 16 июля 1970 года за два дня до его кончины.

География переписки впечатляет, а знакомство с ее содержанием, откровенно сердечным, образным и аналитическим, дает мощный толчок нравственному очищению, порой так необходимому сейчас. Поражает сила духа и ума, нестандартность и простота высокого номенклатурного работника, который не зачерствел душой, не стал «человеком в футляре», а искренне сопереживал и размышлял над

духовно-нравственными проблемами общества, помогая людям словом и делом, в чем находил свое главное предназначение[1.11].

Чтобы лучше познакомиться с биографией Ильяс Омарова, с его деятельностью мы взяли интервью у его внучки Алины Диясовной.

-Каким человеком был Ильяс Омаров?

-Люди, которые читают его письма, читают его комментарии или произведения - они настолько вдохновляются. У Ильяс Омарова настолько удивительная энергетика! Она была крайне сильная, и при этом, она была, по-настоящему, по-живому, патриотичная. Этот человек, нельзя сказать, то что он говорил только о казахах, хотя он очень много о них говорил. В чем была особенность образования в Казахстане: благодаря Ильяс Омаровичу, на самом деле, появились школы на казахском языке, появились архив национальной культуры, но тем не менее, Ильяс Омарович всегда говорил о том, что: "Сначала человек, а уже только потом национальность". Почему он так вдохновлял? Очень большой магнетизм выходил из человека, скорее всего, от его очень большой душевной щедрости и большого профессионализма, т.е он знал, что хотел делать, и двигался он, любя людей. Это заставляет думать, что он был крайне необыкновенным человеком. Он был абсолютный филолог и это здорово, что он появился у нас! На самом деле он достоин всей нашей Республики! И это так здорово, что он появился, ведь он показал пример того, оказывается, как можно остаться человеком и при этом занимать высокую государственную должность для человеческого лица. У него есть собственные философские взгляды, это просто удивительно, как оказывается человек, просто с экономическим образованием, с большим опытом в политической деятельности развивает философские взгляды самостоятельно. Люди, помимо того, что писали, они находили большое количество фактов о жизни Ильяс Омарова, но они ещё писали с большой любовью, восторгом и симпатией. В моей жизни я застала его не так много, т.к он ушел из жизни, когда мне даже не исполнилось 7 лет. У него также было много прекрасных внуков, внучек. Он был богат на продолжение самого себя. Но очень много о нем рассказывала моя бабушка, не супруга Ильяс Омаровича. Он скончался из-за болезни, которая видимо была спровоцирована его большими переживаниями за наш казахстанский народ. Поколение моих родителей относилось к нему, как к святому, потому что этот человек, который никогда никому не отказывал всем тем людям, которые обращались к нему с просьбой. Я думаю, именно благодаря этому старшее поколение вдохновляется его подвигами.

-Можете рассказать интересные факты о Ильяс Омарове?

-Чтобы я хотела сказать о его личности? Несмотря на то, что мы сейчас много проговорили о том, что он много работал, старался делать для всех, поддерживал представителей самых разнообразных национальностей. И, в то же время, с большим сердечным отрывом относился к казахской культуре, при этом он был удивительно лёгкий и остроумный человек. Он был настолько остроумный, что его сверстники, потом ходили легенды, какие шутки он сочинял. У него были такие шутки, которые были, в особенности, связанные с казахским языком, и в то же время, никого не обижая, но при этом попадая в точку. Можно сказать, что вот это его черта, такое благодущное остроумие, которое сопровождало всю его жизнь. Эти шутки и ситуации украшали его сложную карьеру. Я могу привести, просто моя двоюродная сестра со своим покойным отцом Халел Суйлеманов. Халел Суйлеманов, на самом деле, является родным племянником Ильяс Омаровича, и он так много сделал для популяризации его личности.

-Повлиял ли Ильяс Омаров на вашу нынешнюю работу?

-Я никогда об этом не думала. Мне очень сильно интересна политическая деятельность, ее изучение и преподавание. Это произошло случайно: я никогда не думала, что стану преподавателем и, тем более, политическая сфера мне была далека. Мы обычно главные даты в жизни Ильяс Омаровича всегда встречали вместе с семьёй и казахской общественностью. И вот был такой период, когда мы 80 лет Ильяс Омаровичу праздновали. Мы праздновали в нашем Театре оперы и балета. У меня уже были дети, фактически я ещё не работала, потому дети были ещё маленькие и в нас очень сильно заболела бабушка и я пока не думала, где я буду работать. И вот, находясь, в этой удивительной атмосфере, где в нашей семье на русском, на казахском языке нам говорили. Я начинала осознавать, что это не просто мой родной человек, когда я слышала о его настоящих человеческих подвигах, я задумалась, я смотрела на его портрет. Он так на меня смотрел, с тем чтобы я что-то делала и это было просто удивительно. И в этот момент мне я понимаю, что его жизнь крайне необыкновенная и это должны знать, хотя бы мои сверстники и у меня появилась такая мысль, хотя бы, написать о нем книгу. Я обратилась тогда в КазНПУ с тем, чтобы завершить свое полное образование, я хотела поступить в аспирантуру, я закончила КазГУ. Я хотела поступить в аспирантуру с тем, что продолжать исследование деятельности и позже написать монографию о нем. И тут я попала как раз к ректору Садыкову, который принял меня. Он оказался замечательным другом моей семьи, о котором я не знала, потому что я была слишком маленькой. Именно он направил меня на политологию. Персоналии в политологии практически не изучались раньше и тут мой научный руководитель берется за голову: "Боже мой! Алина, как мы будем

писать?" И вот здесь мы стали изучать архивы, которые сохранились, благодаря его старшей дочери Энгельсины. И вот так завершилась моя диссертация, которая называлась: "Политическая деятельность Ильяс Омаровича". Я так думаю, что суммируя итог, своим речам, я, можно так сказать, я уже обращаюсь к казахскому мистицизму, он направил меня на это.

-С какой семьи был Ильяс Омаров?

-Дядя Халел, он выяснил, что везде писался Ильяс Омаров, как сын рабочего, сын крестьянина и прочие. На самом деле, на тот момент, у нас были достаточно серьезные родственники и Наурызбай бий, дядя Халел говорил, что он является нашим предком. Дядя Халел немного пишет, что одним из достоинством Ильяс Омарова, считались, то, что он нес особые гены знаменитых наших биев и батыров.

Мы благодарим Алину Диясовну за то, что такой прекрасный человек согласился дать интервью. Как мы узнали из слов Алины Диясовны, Ильяс Омаров прекрасный деятель, который много сделал для казахстанского народа, любил его и по-настоящему ценил. Он был по-настоящему великим и «с особой энергетикой». Изучив письма и послушав внучку Ильяс Омарова, мы вдохновились, настолько чутким, грамотным человеком был Ильяс Омаров. Сколько он делал для нашего народа, как он любил свою Родину! Надеюсь будущая поколение будет равняться и гордиться, что Ильяс Омаров родился и вырос на нашей земле и станет подражанием для многих людей!

Из воспоминательных рассказов родственников и потомков такого великого человека, как Ильяс, мы поняли: правда, у хорошего человека много сторонников. Более того, оно останется вечным идеалом из века в век. У казахов есть поговорка: Навеки остаётся - письмо учёного, имя хорошего человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Қозыбаев І.М., Кротивницкий Н.П., Кривков А.Л. Из переписки Ильяс Омарова. *Раритет*, 2012
2. Бибигуль Жексенбай//Казахстанская правда. Жил человек по совести <https://kazpravda.kz/n/zhil-chelovek-po-sovesti/> 2020 г.
3. Жанар Карина, Аксункар Абдулина. «Природный степняк» Омаров. <https://nomad.su/?a=15-200303140012> 2003 г.
4. В Казахстане вспоминают общественного деятеля Ильяс Омарова. *Tengrinews*. 2012, 17 октябрь.
5. Ысмағұлов Ж., Ақтаев С. Илияс Омаров: Ғибратты ғұмыр. Алматы: Қазақстан, 2012.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТАРИХТЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ

А.У. Абдразакова^а, А.У. Абдирахова^б

^ааға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

^бтарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан инновациялық- коммуникациялық жүйелер университеті
(Орал, Қазақстан)

Тарих білімін дамытудың қазіргі кезеңі жаңа білім беру міндеттерімен сипатталады. Бір жағынан, когнитивтік ақпараттың абсолютті қолжетімділігі және студент үшін тарихи білімді алу бағыттарының айтарлықтай кеңеюіне байланысты оқыту әдістемесінің пәндік өрісі айтарлықтай кеңеюде.

Екінші жағынан, қазіргі заманғы білім беру өзінің мәні бойынша инклюзивті болып табылады және физиологиялық, психикалық және жеке ерекшеліктеріне қарамастан оқу процесіне барлық қатысушылардың білім беру интеграциясына бағытталған. Бұл үрдістер оқыту әдістемесінің көкжиегінің кеңеюіне, тарих сабағын ұйымдастыруға әсер етпей қоймайды.

Әрбір оқушы үшін оқуды қолжетімді ғана емес, сонымен қатар тұлғаға бағытталған ету – тарих мұғалімінің маңызды және нақты педагогикалық миссиясы. Бұл міндет қазіргі жағдайда тарих сабағында әрбір оқушының шығармашылық қабілеттерін ашуды қамтамасыз ететін ұйымдастырушылық-әдістемелік шаралар кешенімен қамтамасыз етілген жағымды моральдық-психологиялық ахуалы бар инновациялық орта құру арқылы шешіледі.

Зерттелетін материалды ауызша баяндау кезінде жаңа ақпаратты ұсынудың мынадай әдістері бар: түсінікдіру, дәріс оқу, әңгіме түрінде, сонымен қатар иллюстрация және көрсету әдісі. Осы әдістердің алғашқы төртеуі ауызша деп те аталады. Әңгіме, түсіндіру және дәріс оқытудың монологиялық немесе ақпараттық-коммуникациялық әдістерінің қатарына жатады. Әңгімелесу - бұл оқу материалын ұсынудың диалогтық әдісі, ол қазірдің өзінде осы әдістің маңызды ерекшелігі туралы айтады.

Оқу материалын ауызша баяндау кезінде оқушылардың пассивтілігін қалай болдырмауға және олардың жаңа білімді белсенді қабылдауы мен түсінуін қамтамасыз етуге болады? Бұл мәселені шешуде ақпараттық технологиялар шешуші мәнге ие. АКТ-ның бірегей мүмкіндіктерін кестелердің,

схемалардың, конспектілердің жиынтық мәтіндерін құрастыру кезінде пайдалануға болады. Сабақ барысында мұғалім негізгі компьютермен бірге кестені, диаграмманы толтырады, ал оқушылар онымен бірге бұл жұмысты дәптерлерінде орындайды. Мұғалімнің қажеттіліктеріне қандай бағдарлама жауап береді деген сұрақ туындайды. Өйткені, бұл бағдарлама мұғалімдермен де, оқушылармен де алғашқы кездесуден түсінікті болуы керек. Бағдарламаны басқару мүмкіндігінше қарапайым болуы керек. Мұғалім материалды өз қалауы бойынша құрастыра білуі керек және сабаққа дайындық кезінде ақпараттың қандай ретпен шығарылатынын есте сақтамай, шығармашылықпен айналысуы керек (Захарова, 2007:8).

Жаңа материалды зерттеу кезеңінде компьютер мұғалімді ішінара немесе толығымен алмастыратын оқу ақпаратының мультимедиялық көзі болып табылады.

1. Компьютерде ұсынылған кез-келген ақпаратты білім алушылар үлкен қызығушылықпен қабылдайды. Бұл оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2. Компьютердегі жаңа материалды түсіндіру әр оқушы үшін жеке болады. Қаласаңыз, білім алушы бірнеше қадам артқа шегініп, түсініктемені қайта тыңдай алады.

3. Электрондық оқулықты оқығанда терминдер, түстермен ерекшеленетін ұғымдар, гиперсілтемелер деп аталатындар болады. Гиперсілтемелер-бұл ақпараттық ресурстың әртүрлі бөліктері арасындағы тікелей байланыс. Егер білім алушы бейтаныс ұғымды, терминді, теореманы кездестірсе, онда оған анықтамалыққа немесе қосымша әдебиеттерге жүгінудің қажеті жоқ, таңдалған фрагменттегі «тінтуір» батырмасын басу жеткілікті. Бұл жағдайда оқулықтың немесе анықтамалықтың бөлімі ашылады, онда бұл ұғымдар кеңірек беріледі. Бұл механизм электронды басылымдар мен полиграфиялық басылымдардың ең маңызды айырмашылығы болып табылады.

4. Көптеген электронды оқулықтарда анимация (интерактивті модель) бар. Бұл тінтуірдің тиісті батырмасын басқан кезде «өмірге келетін» сурет. Анимация тұжырымдаманы көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Ол оқушыға компьютерсіз елестете алатын нәрсені көруге мүмкіндік береді (Захарова, 2007:21).

Материалды бекіту үшін оқушыларға қысқа тест тапсырмаларын ұсынуға болады. Тапсырмалар монитор экрандарына толығымен жіберіледі және оқушылар дұрыс жауаптарды тандап, оларды көрсетуі керек.

Осы кезеңде компьютерлік технологияларды қолдану білім алушыларға бір сыныпта, бір бағдарлама мен оқулықта оқып, материалды әртүрлі деңгейде игеруге мүмкіндік береді. Өзінің қабілеттерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін ескере отырып, оқушы құқыққа ие болады және оқу материалын игерудің көлемі мен тереңдігін тандап, оқу жүктемесін өзгерте алады. Бұл кезеңде әртүрлі компьютерлік карточкаларды қолдану орынды.

Материалды бекіту үшін оқушыларға қысқа тест тапсырмаларын ұсынуға болады. Тапсырмалар монитор экрандарына толығымен жіберіледі және оқушылар дұрыс жауаптарды тандап, оларды көрсетуі керек.

Осы кезеңде компьютерлік технологияларды қолдану студенттерге бір сыныпта, бір бағдарлама мен оқулықта оқып, материалды әртүрлі деңгейде игеруге мүмкіндік береді. Өзінің қабілеттерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін ескере отырып, оқушы құқыққа ие болады және оқу материалын игерудің көлемі мен тереңдігін тандап, оқу жүктемесін өзгерте алады. Бұл кезеңде әртүрлі компьютерлік карточкаларды қолдану орынды.

Білімді бекіту кезінде Power Point бағдарламасын қолдана отырып, сіз сабақта оқушылардың топтық іс-әрекетін, мұғалім мен оқушылардың слайдтарын құру үшін бірлескен шығармашылықты ұйымдастыра аласыз, сабақта қолайлы психологиялық климат қалыптастырады, топта жұмыс істеу қабілетін қалыптастырады (Жерлыгина, 2005:68).

Тарихты зерттеу кезінде компьютерден бас тартуға болмайды. Қызықты және әр түрлі иллюстрациялар, сабақтарды дикторлық сүйемелдеу, материалды ұсынудың ойын элементтері оқу процесін қызықты іс-әрекетке айналдырады.

Білімді тексеру кезеңінде білім алушыларға тақырыпты зерттеу барысында бұрыннан таныс немесе бейтаныс, бірақ маңызды, түйіндік оқиғаларға арналған және «тану әсерін» тудыруы мүмкін әртүрлі суреттер ұсынылады. Бұл опция оңтайлы, өйткені ол студенттердің тарихи материалды еркін шарлау қабілетін дәл анықтауға көмектеседі (Шевченко, 2005:13-17). Сабақтың осы кезеңінде жұмыс істеген кездегі суреттер ілеспе қолтаңбасыз, хронологиялық тәртіпте ұсынылады (тәжірибе көрсеткендей, хронологиялық тәртіпті бұзу тапсырманы тым қиындатады және оны көптеген оқушылар үшін өте қиын етеді, бірақ бұл опцияны күшті сыныптарда, сондай-ақ әртүрлі тарихи кештерде, викториналарда және т.б. қолдануға болады). Оқушылардың міндеті-кескіннің қандай тақырыпқа арналғанын анықтау (өз қолтаңбаңызды ойлап табу). Жұмыс ауызша да, жазбаша да орындалуы мүмкін.

Ақпаратты жазудың графикалық тәсілдері лекцияларды жазуда уақытты үнемдеуге, аналитикалық және логикалық дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Өздеріңіз білетіндей, сурет түрінде берілген ақпарат есте жақсы сақталады.

Ақпаратты жазудың графикалық әдістерін келтірейік:

Кластерлер (ағылшынша «bundle, constellation») – объектілер немесе құбылыстар арасында бірнеше түрлі байланыс түрлерін көрсететін графикалық жүйелеушілер. Кластер құру студенттердің кез келген тақырып бойынша еркін, ашық айтуына мүмкіндік береді.

Құру алгоритмі:

- негізгі ұғымды ортаға жазу;
- төңірегінде осы ұғымға тақырыптық байланысты сөздер жазамыз;
- әрбір жаңа сөз оның айналасында жаңа ассоциативті тізбектер өзегін құрайды;
- сонда біз ұғымдар мен идеялар арасында сәйкес байланыстарды бірлесіп орнатамыз.

Fishbone техникасы бойынша оқушылар мәтіннің мазмұнын «балық қаңқасы» арқылы сызбаға көрнекі түрде түрлендіруі керек. Бұл «қаңқаның» «басында» негізгі мәселе, негізгі сұрақ көрсетілген. Төменгі «қаңқа сүйектерінде» фактілер, жоғарғы жағында олардың себептері белгіленеді. Жазбалар қысқаша болуы керек мәнін көрсететін тірек сөздерді немесе сөз тіркестерін білдіреді.

Ақыл картасы (интеллект картасы, ментальды карта және т.б.) – қағазда ойлаудың, есте сақтаудың, шығармашылық мәселелерді шешудің тиімді әдісін көрсету, сонымен қатар ішкі ақпаратты өңдеу процестерін нақты көрсету, оларға өзгерістер енгізу, жетілдіру.

Тұлға картасы.

Тарихи тұлға сипаттамаларының жалпы схемасы:

– тарихи тұлғаның жеке басының қалыптасу жағдайлары (уақыты мен өмірінің маңызды кезеңдері, әлеуметтік шығу тегі);

– тарихи тұлғаның жеке қасиеттері, дүниетанымы, қоғамдық-саяси топтар мен партияларға қатысы;

– тарихи тұлға қызметінің мақсаттары мен жоспарлары; жолдары және

оларға қол жеткізу үшін қолданылатын әдістер;

– қандай қоғамдық немесе саяси күштердің мүддесі үшін әрекет етеді;

– жеке тұлға қызметінің нәтижелері және олардың себептері;

– Ресейдің дамуы үшін жеке іс-әрекеттің салдары және тарихнамадағы қызметін бағалануы.

Ғылыми тарихи еңбектердің аннотациясы.

Ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу кезінде сізге:

– ғылыми мақаланың немесе монографияның қысқаша мазмұнын құрастыру;

– автордың тұжырымдамасын анықтауға тырысыңыз (оның нақты мәселелер бойынша ұстанымы);

– монографияда немесе мақалада келтірілген нақты тарихи фактілермен расталған автордың негізгі тұжырымдарын жазу;

– автор ашқан ұғымдарды жазып алыңыз.

Тарихи дереккөздердің қысқаша мазмұны

Тарихи дереккөздермен жұмыс істеу кезінде сізге:

– құрылу уақытын, тарихи жағдайларын және мақсатын анықтау;

– дереккөздің авторын сипаттаңыз;

– қысқаша шынайылығы мен мазмұнын сипаттаңыз;

– дереккөздегі терминдердің мағынасын табу;

– тарихи білімдеріңізге сүйене отырып дереккөздегі мәтінді талдаңыздар, осыдан нақтықорытындылар жасаңыз.

Эссе және басқа да шығармашылық жұмыстар

Эссе – шағын көлемді және еркін композициядағы, жеке ойларын білдіретін прозалық шығарма.

Бұл автордың өз ойын білдіруін қамтитын пайымдау, талқылау нысанасына субъективті жеке баға береді, материалдың стандартты емес (шығармашылық), түпнұсқалық жариялау мүмкіндігі.

Эссе жазу авторға ойларды анық және сауатты тұжырымдауға, ақпаратты құрылымдауға, негізгі ұғымдарды қолдануға, себеп-салдар байланыстарын көрсетуге және суреттеуге үйренуге мүмкіндік береді.

Сәйкес мысалдармен тәжірибе жасап, қорытындыларыңызды дәлелдеңіз.

Эссе құрылымы және жоспары

Кіріспе тақырыптың өзектілігін ашып, ұсынылған мәселе бойынша әртүрлі авторлардың ұстанымын анықтайды.

Негізгі бөлім дәлелдеу мен талдауды қамтиды, сонымен қатар

бұл мәселе бойынша қолда бар деректер мен ұстанымдар негізінде тезистерді негіздеу. Өз көзқарасыңызды тарихи фактілерге, дереккөздерге және тарихшылардың пікірлеріне негізделген дәлелдермен растаңыз.

Әрбір тезистің дәлелі ретінде екі дәлел келтірген дұрыс: бір

аргумент сенімсіз болып көрінеді; үш аргумент қысқаша бейнелеуге бағытталған презентацияны «шамадан тыс жүктеуі» мүмкін;

Қорытынды эссені қорытындылайды немесе негізгі бөлімде көрсетілген мәліметтерге қосымша түсініктеме береді.

Жаңа технологиямен тарих пәнін оқытудағы негізгі мақсат – баланың ашылмаған қабілетінашу, дамыта оқыту, белсенділігін, ақпараттықтанымын дамыту, өзіне деген сенімін күшейту, пәнге деген қызығушылығын арттыру. Алкез-келген технология мұғалімнен терең теориялық білім, үлкен педагогикалық шеберлікті, сонымен қатар баланың жан дүниесін түсінетін психолог болуды талап етеді. Балаларға жүйелі білім беру және сондағы алған білімі негізінде іскерлігі мен дағдысын дамытып, қалыптастыру сияқты оқу процесінің негізгі проблемалары сабақ беру арқылы іске асады. Сондықтан да сабақ беру әдістеріне әрқашан да ерекше назар аударылып, оны жетілдіру күн тәртібінен түспей келеді. Ал, қазіргі жаңартылған білім беру бағдарламасының артықшылығы сабақта көптеген АКТ әдістер қолданылады. Себебі, техниканың дамыған заманында, әсіресе ұялы телефонның белең алған кезеңінде, білім алушылардың дәстүрлі сабақ беру әдісімен пәнге деген қызығушылығын арттыру былай тұрсын, жай ғана сабаққа деген назарын аударту қазіргі таңда мүмкін болмай отыр. Сондықтан да дәстүрлі әдістің орнына АКТ қолдану тиімдірек болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании/И.Г. Захарова. – М. Академия. - 2007.
 Жерлыгина С.П. Использование компьютерных технологий в преподавании истории/С.П. Жерлыгина// Преподавание истории в школе. – 2005. – №8 – 68 с.
 Шевченко Н. Интерактивные формы обучения как средство развития личности школьника/Н. Шевченко// Учитель истории. – 2005. – №5. – с. 13-17.

САЙРАММЕН ТҮРКІСТАНДА ОРНАЛАСҚАН ДІНИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ТАРИХИ МӘНІ ТУРАЛЫ

Қ.Р. Қаратышқанова^а, А.Ж. Малдыбек^б

^а философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а

^б философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
(Қазақстан, Түркістан);

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант № AP23490104).

Аңдатпа. Мақала Сайрам мен Түркістан қалаларының киелілік статусы мен киелі орындардың тарихи маңыздылығын қарастырады. Қалалардың көнеден арқалаған діни орталық болу міндеттерінің тарихи мәні мен қазіргі таңдағы рөлі зерделенеді. Сайрам мен Түркістан арасындағы сабақтастықтың діни, мәдени және тарихи астарларына мән беріледі. Аңыздарда орын алған сипаттар мен бейнелер салыстырылып, сопылық дәстүрге сай мән-мағынасы баяндалады. Екі қаланы аңыз, дастан мен деректер тұрғысынан зерттеудің деректік қорды кеңейту үшін маңызы зор. Болашақ еңбектерде сәулет пен әдебиетке тән аса маңызды діни-сопылық нысандарды ортағасырлардағы әртүрлі елдердің ислам мәдениетінің өзара байланысы аясында талдауды жалғастыруға болады.

Түйін сөздер: Сайрам, Түркістан, киелілік, сопылық, аңыз, Қожа Ахмет Ясауи, қала сәулеті, зиярат.

Аннотация. В статье рассматривается сакральный статус городов Сайрама и Туркестана и историческое значение святых мест. Изучено историческое значение и современная роль городов как религиозных центров с древнейших времен. Акцент сделан на религиозной, культурной и исторической подоплеке преимущества Сайрама и Туркестана. Сопоставляются характеристики и образы в легендах и поясняется их значение согласно суфийской традиции. Изучение двух городов с точки зрения легенд, саг и данных важно для расширения базы данных. В будущих работах возможно продолжить анализ важнейших религиозных и суфийских объектов, характерных для архитектуры и литературы, в контексте взаимосвязи исламской культуры разных стран в средние века.

Ключевые слова: Сайрам, Туркестан, святость, суфизм, легенда, Ходжа Ахмет Ясави, городская архитектура, паломничество.

Түркістан жері ежелден рухани, киелі жер атағымен мәлім. Адам ата Хауа ананы іздеп келіп, мінәжат еткен киелі орын Түркістан мен Сайрам болған деседі. Халық аузындағы аңыз-әңгімелерде Сайрам қаласы туралы Жебірейіл періште бастаған періштелердің бас қосып, зікір айтатын мекені делінеді. Бұл - Тәңірдің дидарын көргісі келген ғашықтар мекені; түркінің пірі – Өзірет Сұлтан дүние есігін ашатын жер. Өзірет Сұлтан аңыздарында Сайрамның зікірде адамды ерекше күйге бөлейтін ғажайып мекен екені айтылады: «Пайғамбар миграждан келген соң сахабаларына көрген-түйгенін айтты. Сөз арасында Сайрам жайлы баяндады: Күн шығыста бір құтты мекен бар. «Бұлбұлдар осында зияратқа келген әулиелердің рухы» деп айтты Жебірейіл. Ол жерде екі бас намаз оқыдым. Сахабалар ол мекенге барғысы келді... Пайғамбардың алқасында Ақрайыс пен Ұкаша сахабалар да отыр еді. Олар Сайрам шахарын іздеуге іштей ниет етті... Бір күні жорықта пайғамбарға пейіштен құрма түсті. Аманат құрманы арқалауға Ақрайыс келісіп, елден бұрын жолға шыққан екен... Түркі жұрты оны Арыстан бап атапты» (Өзірет Сұлтан аңыздары, 2023: 34). Арыстан бап Өзіреті Пайғамбардың табыстаған аманатын жеткізу үшін көп жасап, ақырында төрт жүз жылдан кейін Түркістан жеріне келіп, аманатты кішкене Ахметке табыстайды. Ахмет Ясауи «Диуани Хикмет» жолдарында бұл турасында былай баяндайды:

Жеті жаста Арыстанбабқа бердім сәлем,
«Қах Мұстапа аманатын бер деп маған»,
Сол мезетте мың бір зікірін еттім тамам,
Нәпсім өліп, ламаканға астым міне (Ахмет Яссауи, 2009:9).

Сайрамда Қожа Ахмет Ясауидің әкесі Шайх Ибрахим мен отбасының бейіттері бар. Тауы нулы, егіндікпен айналысатын Сайрам шахарының даңқы жер жарғаны сонша, жұрт былайша жырға қосып жырлайды екен:

Көктен нұры құйылған, Сайрам шахары емес пе?,
Күллі әулие жиылған – Сайрам шахары емес пе?
Ыдырыс нәби қырқалы. Қызыр-Ілияс тұр тағы,
Шәрілердің сұлтаны – Сайрам шахары емес пе?
Қадам сайын ұлылар, Хақ досының мыңы бар,
Сансыз әулие сыры бар – Сайрам шахары емес пе?
(Өзірет Сұлтан аңыздары, 2023:41-42).

Әулилерден Сайрам жерінде Абдал-Азиз баб, Ибрахим ата, Қазі Байзави, Қарашаш ана, Мәртөбе, Мир Али баб, Қожа Талиг, Қызыр Пайғамбар мешіті мен мұнарасы, т.б. діни қайраткерлердің кесенелері бар. Қарастырылып отырған Сайрам әулиелерінің шағын тізімі пайғамбар есімдері бойынша төрт топқа бөлінеді:

- 1) Інжілде де, Құранда да кездеседі (библиялық Енохпен сәйкестендірілген Ыдырыс пайғамбар);
- 2) Құранда сүрелер арналған Салих, бірақ оның аты Інжілде жоқ;
- 3) Ескі өсиет кітаптарының бірінің авторы, библиялық пайғамбар Иса Навинмен сәйкестендірілетін Йош, бірақ оның есімі Құранда жоқ;
- 4) Інжілде аты жоқ, бірақ Құранда Мұсаның (Мұсаның) аты аталмаған серігі ретінде көрсетілетін Хызыр-Пайғамбар(Байтанаев Б.А, 217:837).

Сайрамда діни сәулет ескерткіштерінің айтарлықтай көп, оларды шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болады: - ислам миссионерлерінің есімдерімен байланысты ескерткіштер (Абдель-Азиз-Баб, Мир); Әли Баб, Падшах Мәлік Баб); – Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты ескерткіштер (Ибрахим ата, Қарашаш ана, Махмудхан ата, Мұстафақұлы ата/Сүзік ата, т.; Сайрам тарихында ізін қалдырған, сакральды мәнге ие болып, зиярат орындарына айналған тұлғалар (Қазі Байзауи, Қожа Хамид ата Байзауи, Құйбиддин-уәли)Ғұлама, Хасан Байзауи, т.б.

Осы сынды аңыздарды, хикметтерді жастайымыздан естіп өскенбіз. Сайрам мен Түркістанда тарихи жадымызды жаңғыртар діни-мәдени нысандардың көптеп болуы ислам дінінің алғаш осы жерлерде тарағанымен байланысты, сонымен қатар бұл шахарлардың исламға дейін де рухани мекен болғандығына нұсқайды. Алғаш ислам дінін соғыс жолымен әкелген арабтар, бұл жерді білек күшімен жаулай алмайтынын түсінген, сондықтан ұстаз мағынасын беретін «Қожа» атын алған алғаш дін таратушы арабтар түркілер мекеніне ұстаздық ете келіп, хикмет жолымен исламды насихаттаған. Алғашқы дін ұстаздары, қожалар бірқатар түркі-ислам мемлекеттерінің қалыптасуына септігін тигізген. Мәселен Жошы ұлысының исламдандыруда ясауилік тариқатының орны З.Жандарбектің «Йасауи жолының Алтын Орда тарихындағы ролі: Түркі-ислам тарихы» деген кітабында егжей-тегжейлі қарастырылған: «Алтын Орда мемлекетінде йасауи тарихатының шайхтары қазылыққа ғана емес, хандық билікке де жетекші болды. Мәселен, 1319 жылдан кейін Нұғман шайх Өзбек ханның шексіз сеніміне ие болды. Ислам дінін мемлекеттік идеология дәрежесіне көтергеннен кейін Өзбек хан тарапынан жүргізілген саяси реформа мемлекеттің бүкіл құрылымдық жүйесін өзгертті» (Зікірия Заманханұлы, 2024:173). Бұған X-XI ғғ. саясат пен мәдениет тілдері болған араб пен парсы тілдері орнына түркі тілінің беделі көтерілгенінен де байқауға болады. Қожа Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашғари, Науаи, т.с.с. танымал қайраткерлер шығармаларын түркі тілінде жазды. «Менің

хикметтерім Аладан пәрман, оқып-ұққанға бар мағынасы Құран» деген Қ.А.Ясауи, хикметтерінде ислам дінінің иман шарттарын, ислами парыздарды, әдеп нормаларын түркі тілінде түсіндіріп тарқатты. Қожа Ахмет Ясауи негізін салған сопылық жол тек мемлекеттік құрылымды бекемдеп бермеді, түркі өркениетінің өркендеуіне, кейін Қазақ хандығының гүлденуіне септігін тигізді.

Түркі халықтарының сенімді жүрекпен қабылдауды талап етулері заңды еді, ал Қожа Ахмет Ясауи сол имандылықты жүректерге қойып берді. Тарихта Алтын Орда мен оның кейінгі мұрагері болған Қазақ хандығының қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманы ясауилік ілімінің басымдылығымен түсіндіріледі. Сол руханилықтан ұзау халқымыздың бастына отаршылықты алып келді. Жүрекке бекінген мұсылмандықты Кеңестік қоғамның дінсіздер үкіметі жүргізген шаралар өшіре алмады. «В селе Сайрам председатель колхоза им. Ленина член партии Ахметов Юнус в текущем году организовал постройку дувала – глинобитной стены (около 200 метров) вокруг старого кладбища, где стоит в сохраннысти мазар святого Мир-Али-баб. Если к этим фактам добавить, что многие коммунисты и комсомольцы подвергают обрезанию своих детей и принимают участия в тоях, устраиваемых по случаю обрезания своих детей или мавлюда, где муллы читают коран и «мовлюд», то можно сказать, что в Южно-Казахстанской области нужно серьезно усилить политико-просветительскую работу...» (5,2023,46 б.), Кеңестік үкіметтің діни культтер бойынша Кеңесінің аға инспекторы Ш.Галихайдаровтың 1945-47 жж. берген есебінде осы мәліметтер берілген. Дәл осы мәлімдемеде тағы мынадай мәліметтер келтірілген: «... в районах и колхозах области проживают 74 учтенных уполномоченным по области муллы, кариев, ходж, суфиев и пиродаров, которые, пользуясь тем, что в сознании значительной части населения еще крепко сохранился религиозный дурман как пережиток прошлого, сделали себе профессией обслуживание религиозных потребностей верующего населения. Эти служители культа проживают по несколько человек в каждом более или менее крупном населенном пункте и оттуда выезжают к более мелким населенным пунктам, предлагая свои услуги и ведя проповедническую пропаганду. Потребность в их услугах на местах значительна...» (Кенжетаев Д.,2023:45). Бұдан байқайтынымыз, атеистік идеология насихатталып, мектеп, университет, жұмыс орындарында діни дүниетанымнан халықты аластату, дінді санадан біржолата шығаруға барлық мүмкіндіктер жасалса да, ел арасында сенімнің біржолата кетпегені, ислами өмір кейпі сақталғаны, оған деген сұраныстың азаймағаны көрінеді. Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің кеңестік үкіметтің сұрапыл саясаты тұсында мешіт те қойма да болып қызмет атқарса да, тарихи мәнінен ажырамай, халықтың рухани азығы бола білгенін көруге болады. Осы құжаттарда Ясауи кесенесінің осы жылдары мешітке айналдырылып, облыстағы басқа 35 мешіт санатында қызмет атқарса да (Кенжетаев Д.,2023: 100-104), Қожа Ахмет Ясауи тұлғасына сый-құрмет азаймағаны, Түркістанның діни сенім орталығы болғаны, бүкіл елден зияратқа адам ағылып келгені айқын көрінеді.

Түркістан қаласының ислам діні тарауынан бұрын түркі халықтарының рухани орталығы болғаны деректері қазір қала іші мен айналасында жүргізіліп жатқан археологиялық қазба жұмыстары барысында ізделіп, зерттеліп-зерделеніп жатыр. Түркілердің Пірі болған Қожа Ахмет Ясауидің Яссыға (Түркістанға) келуі бекер емес, мұның терең сыры болғандығы мәлім. Археологтар, тарихшылар мен дінтанушылардың бірлескен ізденістері нәтижелері үлкен жаңалықтарға кенелтері анық.

Темір дәуірінде тұрғызылған Қожа Ахмет Ясауи кесене-ескерткіші жобалау мен сәндеу композициясының күрделілігі тұрғысынан, көп салалы бағыттылығы тұрғысынан теңі жоқдіни нысана. Темір сынды көреген саясаткер-қолбасшыға осы қалада атақты сопы-ұстаз Қожа Ахмет Ясауи бейіті басына зәулім кесене салуға әсіре тақуалығымен бірге, идеялық-саяси себептер де түрткі болғаны анық. Орталық Азиядағы сәулет өнерінің дамуына бұл кешеннің ықпалы үлкен. «Қожа Ахмет Ясауи кесене-хананың сәулеті мүлде басқа архитектуралық техниканы көрсетеді. Күмбез асты архитектурасының желкенді инновациялық жүйесі күмбездің аралығы мен биіктігін едәуір кеңейткен: осылайша, Қазандық кешенінің (Жамаатхана) 38 м биіктіктегі орталық бөлмесі диаметрі 18,2 м болатын Орталық Азиядағы ең үлкен күмбезбен жабылған. Кесене үстіндегі көлемді сәндік сыртқы күмбез, эпиграфиялық керамикалық қалануы және мозаикалық жазулардың болуы алып кешенді күшейтетін тәсілдер екені өте айқын. Түрлі-түсті эшекейлі тақтайшалар, мозаика, оюланған сәндік панельдер, мукарнастар жоғары көркемдік мәнерге ие болады» (М.Б. Глаудинова, 2019:31). Ортағасырлық өнер туындыларында жиі қолданылған эшекейлеудің ортақ тәсілдерінен арабесканың өсімдік, геометриялық фигура және Құран аяттары, хадис жазбаларымен көркемдеу әдістері қолданылған. Осы сынды ірі сәулет құрылысының Түркістанда тұрғызылуының астарында бүкіл түркі жұртын біріктіру, бір ту астына жинау мен түркілік мұсылмандықты бек орнықтыру шаралары болды. Тарихтың сонау тереңінен осы күнге дейін Түркістан қаласы мен Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы түркі әлемінің рухани темірқазығы болып, дұрыс жол көрсетуден бір тайған емес. Орталық Азияның ірі туристік орталығына айналған қала бүгінде жаңғырып, тарихи мәнін айқындап, болашақты бекемдеуде.

Қожа Ахмет Ясауи мен ясауилік ілімінің дүниеге келуі қазақ тарихында мемлекеттік идеологияны қалыптастыру мен ұлттық мәдениетті жаңғырту ісімен сабақтас болды. Яғни, сопылық мәдениетін насихаттау арқылы халықтың жүрегіне жол тапқан Қожа Ахмет Ясауи махаббат, әділеттілік, адалдық,

теңдік пен ар құндылықтарын алға шығарған тұлға болды. Ежелден түркі халықтарының рухани күшеюуі болған дүниелерді жаңғырта отырып, ислами негіздерді түсіндірді.

Қорыта келе, отаршылдық идеологияда болған қазақ халқы өз тарихын, мәдениетін, жалпы рухани құндылықтарын ұмытуға шақ қалды. Өйткені киелі, киелілік, әулие ұғымдары ұмыттырудың барлық амал-шарқы жасалды, бұл өз кезегінде қазақ санасында із қалдырды. Өз тарихын, дінін, мәдениетін білгісі келмеу, менсінбеу әрекеттері әлі күнге дейін бар. Ал өз дініміз бен мәдениетімізді қайтадан қалпына келтірмейінше, елдің келешегін қамтамасыз ету мүмкін емес. Отаршыл сана, тәуелді сана әлі ескі қасиеттерінен арыла алмай келеді. Одан құтылудың бірден бір жолы – қазақ халқының діні мен руханиятының беріктігі. Тарихымызға мән беріп, мәдени болмысымызды қайтадан қалпына келтіруге ұмтылу діни сананың жаңғыруына, рухты оятуға сеп болары анық деген ойдамын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет/ аударған Ә.Бөкебаев. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2009.-212 бет.
2. Әзірет Сұлтан аңыздары: Отбасы хрестоматиясы/ - Алматы: «Отбасы» Баспа үйі, 2023. – 144 б.
3. Зікірия Заманханұлы. Йасауи жолының Алтын Орда тарихындағы ролі: Түркі-ислам тарихы. – Алматы: «Орхон» баспа үйі, 2024,-384 бет.
4. History of Kazakhstan Architecture: Учебное пособие/ М.Б. Глаудинова, Б.Глаудинов, А.С.Галимжанова, Амандыкова Д.А., Самойлов К.И., Приемец О.Н. - КазГАСА.- Алматы, 2019. – 160 с.
5. Кенжетеев Д., Оразбай С., Төлегенов М. Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен құғындалғандар. Құжаттар жинағы. – «Әлем баспаханасы», Шымкент, 2023. – 152 б.
6. Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Под общей редакцией академика НАН РК Байтанаева Б.А. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – Вып. 1. – 904 с.

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҰРПЕЙІС ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Ә.М. Абсаттар^а, Р.С. Саурбаева^б

^а«6В10401- Әлеуметтік жұмыс» мамандығының I курс бакалавриаты

^бғылыми жетекші, аға оқытушы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақалада академик Кеңес Нұрпейістің Алаш қозғалысының тарихын зерттеуге қосқан үлесі қарастырылады. Кеңес Нұрпейіс – Қазақстанның тарихшысы, Алаш қозғалысының негізгі идеологиясы мен оның жетекшілерінің рөлін терең зерттеген ғалым. Мақалада ғалымның Алаш қозғалысына қатысты ғылыми еңбектері мен зерттеулері, сондай-ақ оның Қазақстанның тарихындағы маңызы қарастырылған. Кеңес Нұрпейістің Алаш қозғалысының саяси бағдарламасы, оның қайраткерлерінің ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі мен ролі туралы терең зерттеулері қазақ қоғамында үлкен ықпал қалдырды. Бұл зерттеулер қазақ тарихының маңызды кезеңдерін жаңаша көру мен түсінуге мүмкіндік беріп, Қазақстанның мемлекеттік жолындағы тарихи процестерін зерттеуде жаңа бағыттар ұсынды.

Тірек сөздер: Кеңес Нұрпейіс, Алаш қозғалысы, тарих, ұлттық тәуелсіздік, Алаш қайраткерлері, Қазақстан тарихы, саяси идеология, ұлт зиялылары, тарихи мұра.

Аннотация. В этой статье рассматривается вклад академика Кенеса Нурпеиса в изучение истории движения Алаш. Кенес Нурпеис-историк Казахстана, ученый, глубоко изучавший основную идеологию движения Алаш и роль его лидеров. В статье рассматриваются научные труды и исследования ученого, связанные с движением Алаш, а также его значение в истории Казахстана. Большое влияние в казахском обществе оказали глубокие исследования политической программы движения Алаш Кенеса Нурпеиса, его деятелей о борьбе и роли за национальную независимость. Эти исследования позволили по-новому взглянуть и понять важные вехи казахской истории и предложили новые направления в изучении исторических процессов Казахстана на пути к государственности.

Ключевые слова: Кенес Нурпеис, движение Алаш, история, национальная независимость, деятели Алаш, История Казахстана, политическая идеология, интеллигенция нации, историческое наследие.

Abstract: This article examines the contribution of academician Kenes Nurpeis to the study of the history of the Alash movement. Kenes Nurpeis is a historian of Kazakhstan, a scientist who has deeply studied the basic ideology of the Alash movement and the role of its leaders. The article examines the scientific works and research of the scientist related to the Alash movement, as well as its significance in the history of Kazakhstan. In-depth studies of the political program of the Alash Kenes Nurpeis movement, its figures on the struggle and role for national independence had a great influence in Kazakh society. These studies allowed for a new look and understanding of important milestones in Kazakh history and offered new directions in studying the historical processes of Kazakhstan on the way to statehood.

Keywords: Kenes Nurpeis, Alash movement, history, national independence, Alash figures, History of Kazakhstan, political ideology, intelligentsia of the nation, historical heritage.

Кіріспе. XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы мен саяси қозғалыстарын зерттеу отандық ғылымда ерекше маңызға ие. Сол кезеңдегі ең маңызды оқиғалардың бірі – Алаш қозғалысы. Бұл қозғалыс қазақ халқының саяси және ұлттық санасының оянуында шешуші рөл атқарды. Алаш тарихын зерттеу барысында көптеген ғалымдар ауқымды жұмыстар атқарды, солардың ішінде академик Кеңес Нұрпейістің орны ерекше. Кеңес Нұрпейіс (1937-2004) – қазақ тарих ғылымының көрнекті өкілі, академик, тарих ғылымдарының докторы. Ол XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихын, соның ішінде Алаш қозғалысының қалыптасуы мен қызметін терең зерттеген ғалымдардың бірі. Оның еңбектері қазақ халқының тарихи өткенін терең зерттеп, ұлттық сананы қалыптастыруға зор үлес қосқан. Әсіресе, Кеңес Нұрпейістің Алаш қозғалысы мен Алаш Орда үкіметінің тарихын зерттеудегі еңбектері үлкен маңызға ие.

Кеңес Нұрпейістің өмірі мен ғылыми қызметі

Кеңес Нұрпейіс (1937–2004) Алматы облысында дүниеге келген. Ол Қазақ мемлекеттік университетінде білім алып, кейін Қазақстан Ғылым академиясында қызмет етті. Өзінің ғалымдық жолында Кеңес Нұрпейіс XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеуге ерекше көңіл бөлді. Оның еңбектері Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі маңызды өзгерістерді түсінуге көмектесті.

Академик Кеңес Нұрпейіс Қазақстан тарихындағы Алаш қозғалысының рөлін зерттеумен қатар, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу үрдістеріне қатысты мәселелерді де талдады. Ол көптеген монографиялар мен ғылыми мақалалар жазып, кейінгі зерттеушілерге құнды мұра қалдырды.

Кеңес Нұрпейістің Алаш қозғалысына қатысты ғылыми көзқарастары

Алаш қозғалысы мен оның тарихын зерттеу Кеңес Нұрпейіс үшін өмірлік миссияға айналған. Ол XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани және саяси өмірін терең зерттей отырып, Алаш қозғалысының тарихы мен идеологиясына ерекше көңіл бөлді. Кеңес Нұрпейіс Алаш қозғалысының тарихи маңызын жан-жақты зерттеп, сол кезеңдегі ұлттық-демократиялық қозғалысқа қатысушылардың идеялары мен олардың ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресін ғылыми тұрғыдан айқындады.

Ғалымның басты зерттеу жұмыстарының бірі – Алаш Орда үкіметінің құрылуы, оның саяси бағдарламасы мен ұлттық идеялары туралы. Кеңес Нұрпейіс бұл қозғалысты ұлттық тәуелсіздік үшін күрестің алғашқы қадамдары ретінде бағалап, Алаш қозғалысының жетекшілері мен олардың көзқарастарын, олардың еңбектерін кеңінен талдады.

Алаш қозғалысы тарихын зерттеуге қосқан үлесі

1. Алаш қайраткерлерінің рөлі мен еңбектерін зерттеу. Кеңес Нұрпейіс XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының қызметін талдап, олардың ұлттық мемлекеттілік құру жолындағы күресін ашып көрсетті. Ол Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел және Жанша Досмұхамедовтер, Мұстафа Шоқай сынды қайраткерлердің еңбектеріне ғылыми баға берді.

2. Алаш қозғалысының саяси мәнін ашу. Ғалым Алаш партиясының құрылуы, оның саяси бағдарламасы және ұстанған бағыттары туралы жан-жақты зерттеу жүргізді. Ол Алашорданың құрылуы мен оның қызметін қазақ халқының мемлекеттілікке ұмтылысының көрінісі ретінде бағалады.

3. Алаштану ғылымын дамыту. Кеңес Нұрпейіс Алаш қозғалысының тарихын ғылыми негізде зерттеп, оны тарих ғылымының дербес саласы ретінде қалыптастыруға үлес қосты. Оның «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегі Алаш қозғалысын зерттеушілер үшін негізгі ғылыми еңбек болып табылады. Бұл кітапта Алашорда үкіметінің құрылу себептері, оның іс-әрекеттері, Кеңес өкіметімен арадағы қарым-қатынас және оның таратылу себептері кеңінен талданған.

4. Алаш қозғалысын ақтау процесіне қатысуы. Кеңес Нұрпейіс кеңестік кезеңде «халық жауы» деп танылған Алаш қайраткерлерінің есімдерін ақтау ісіне белсенді араласты. Ол олардың шынайы тарихи рөлін анықтап, кеңестік идеологияның бұрмалауларын әшкерелеуге атсалысты.

5. Алаш тарихын жаңа ұрпаққа насихаттау. Ғалым өз еңбектерінде Алаш идеясының бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін маңыздылығын атап көрсетіп, оны болашақ зерттеушілер үшін өзекті мәселе ретінде ұсынды.

Кеңес Нұрпейіс Алаш қозғалысына қатысты бірнеше іргелі еңбектер жазды. Олардың ішінде:

«Алаш һәм Алашорда» – бұл кітап Алаш қозғалысының қалыптасу кезеңін, Алаш партиясының құрылуын, оның бағдарламасын, Алаш Орда үкіметінің қызметін жан-жақты талдайды.

1. **Алаш қозғалысының пайда болуы.** Кеңес Нұрпейісов XX ғасырдың басында қазақ қоғамында қалыптасқан әлеуметтік, саяси және экономикалық жағдайды талдай отырып, Алаш қозғалысының пайда болу себептерін анықтайды. Ол патшалық Ресейдің отарлық саясаты, жер мәселесі және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуы Алаш қозғалысының негізін қалады деп тұжырымдайды.

2. **Алаш партиясының құрылуы және оның саяси ұстанымдары.** Ғалым Алаш партиясының құрылуын қазақ халқының ұлттық мемлекеттілікке деген ұмтылысының көрінісі ретінде бағалайды. Ол партияның бағдарламалық ұстанымдарын талдай отырып, оның демократиялық, ұлттық және құқықтық мемлекетті қалыптастыруға бағытталғанын дәлелдейді.

3. **Алашорда үкіметінің қызметі.** Кітапта Алашорда үкіметінің құрылу тарихы, оның алғашқы қадамдары, ішкі және сыртқы саясаттағы ұстанымдары терең зерттелген. Кеңес Нұрпейісов Алашорданың қазақ жерінде автономиялық басқару жүйесін енгізуге тырысқанын және ұлттық әскер құру сияқты маңызды істер атқарғанын атап көрсетеді.

4. **Кеңес билігі мен қарым-қатынас және Алашорданың таратылуы.** Алашорда үкіметінің Кеңес билігімен жүргізген келіссөздері, оның тарау себептері және Алаш қайраткерлерінің кейінгі тағдыры кітаптың маңызды бөлігін құрайды. Ғалым кеңестік биліктің алаштықтарды қуғындау саясатын талдай отырып, олардың тарихи әділ бағасын алуы керектігін атап өтеді.

5. **Алаш қозғалысының тарихи маңызы.** Кеңес Нұрпейісов Алаш қозғалысын Қазақстандағы ұлт-азаттық күрестің жаңа кезеңі ретінде сипаттап, оның қазақ халқының мемлекеттілік идеяларын дамытудағы рөлін ерекше атап көрсетеді. Ол Алаш идеяларының тәуелсіз Қазақстан үшін маңызды екенін және бұл мұраны болашақ ұрпаққа жеткізу қажеттігін баса айтады.

«Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуы (XX ғасырдың басы)» – бұл зерттеу қазақ қоғамындағы саяси және қоғамдық өзгерістердің бағыттарын саралайды.

Еңбектің негізгі мазмұны

1. XX ғасыр басындағы Қазақстандағы саяси жағдай. Кеңес Нұрпейісов XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған тарихи оқиғаларға талдау жасайды. Ол Ресей империясының отаршылдық саясаты, жер мәселесі, қазақ халқының саяси-экономикалық жағдайы және осының бәрі қоғамдық-саяси ойдың дамуына қалай әсер еткенін көрсетеді.

2. Қазақ зиялылары және олардың саяси көзқарастары. Ғалым сол кезеңдегі қазақ зиялыларының рөлін ерекше атап көрсетеді. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқай және басқа да қайраткерлердің қоғамдық-саяси қызметін талдай отырып, олардың ұлттық мемлекет құру жолындағы күресін сипаттайды.

3. Қазақ баспасөзінің қоғамдық ойды дамытудағы рөлі. Кітапта XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің (мысалы, «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы) ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылған. Кеңес Нұрпейісов бұл басылымдардың халықты ағартуға, саяси көзқарастарды таратуға және қазақ халқының мүдделерін қорғауға ықпал еткенін атап өтеді.

4. Алаш қозғалысы және оның идеялық негіздері. Зерттеуде Алаш қозғалысының пайда болу себептері, оның ұлттық мемлекеттілік жолындағы саяси ұстанымдары, сондай-ақ Алаш партиясының бағдарламасы мен оның қазақ қоғамына тигізген әсері жан-жақты талданған.

5. XX ғасыр басындағы саяси партиялар мен қозғалыстар. Ғалым тек Алаш қозғалысын ғана емес, сонымен бірге сол кезеңде қазақ жерінде әрекет еткен басқа да саяси күштерді, оның ішінде социалистік және большевиктік бағыттағы қозғалыстардың идеяларын талдайды.

«Алаш қозғалысы: идеялар мен тағдырлар» – еңбекте Алаш қайраткерлерінің өмір жолы, олардың кеңестік жүйе кезеңіндегі тағдыры мен қуғын-сүргінге ұшырауы қарастырылады.

Алаш қозғалысының идеялары Кеңес Нұрпейісов зерттеулерінде

1. **Ұлттық мемлекеттілік және автономия идеясы.** Кеңес Нұрпейісов Алаш қозғалысының басты мақсаты – қазақ жерінде ұлттық автономия құру болғанын атап өтеді. Ол Алаш автономиясының жариялануы қазақ халқының өз мемлекеттілігін қалпына келтіруге жасаған алғашқы нақты қадамы екенін дәлелдейді.

2. **Демократиялық басқару принциптері.** Ғалым Алаш партиясының бағдарламасындағы демократиялық принциптерді терең талдады. Ол бұл құжаттың қазақ қоғамында құқықтық мемлекет орнатуға бағытталғанын және ондағы саяси реформалардың батыстық үлгідегі демократия мен үндескенін атап көрсетеді.

3. **Жер және аграрлық мәселе.** Кеңес Нұрпейісов қазақ жерін сақтап қалу және әділетті жер бөлінісін жүргізу Алаш қайраткерлерінің басты талаптарының бірі болғанын жазады. Ол патша үкіметінің отарлық жер саясатына қарсы шыққан алаштықтардың әрекеттерін егжей-тегжейлі талдайды.

4. Білім мен мәдениетті дамыту. Ғалым Алаш зиялыларының ағартушылық қызметіне ерекше мән беріп, олардың қазақ тіліндегі мектептер ашу, ұлттық оқулықтар дайындау және қазақ қоғамын өркениетті жолға түсіру ісіндегі еңбектерін жоғары бағалайды.

Алашқайраткерлерініңтағдыры.

Кеңес Нұрпейісов Алаш қозғалысының қайраткерлері Кеңес билігі тұсында қалай қуғындалғанын жан-жақты зерттеді. Олалардың бір бөлігі Кеңес үкіметімен уақытша ымыраға келсе де, 1937-1938 жылдары жаппай репрессияға ұшырағанын атап көрсетеді.

– Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жанша және Халел Досмұхамедовтер, Мұхаметжан Тынышбаев, Мағжан Жұмабаев және басқа да Алаш қайраткерлері қуғын-сүргін құрбанына айналды.

– Кейбір қайраткерлер Кеңес үкіметімен жұмыс істеуге мәжбүр болды, бірақ бәрі бір сенімсіз элемент ретінде қудаланды.

– Мұстафа Шоқай шетелге эмиграцияға кетіп, өмірінің соңына дейін Түркістан халықтарының тәуелсіздігі үшін күресті.

Бұл еңбектер тек тарихи зерттеулер ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен ұлт тарихын зерделеуде маңызды дереккөз болып табылады.

Қорытынды. Академик Кеңес Нұрпейіс – Қазақстан тарихының маңызды кезеңдерін зерттеуге үлкен үлес қосқан ғалым. Оның еңбектері Алаш қозғалысының идеологиялық мұрасын сақтап, ұлттық тарихтың маңызды кезеңдеріне терең үңілуді талап етеді. Кеңес Нұрпейіс Алаш зиялыларының ерлігін, олардың ұлттың тәуелсіздігі мен болашағы үшін атқарған жұмыстарының маңыздылығын атап, Алаш қозғалысының ғылыми тұрғыда кеңінен зерттелуін қамтамасыз етті. Ғалымның зерттеулері қазіргі Қазақстан тарихының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және еліміздің саяси, мәдени дамуында жаңа көзқарастар қалыптастыруға ықпал етеді. Ғалымның мұрасы – келешек ұрпаққа құнды ғылыми-тарихи мұра болып қалатын еңбектер қатарында. Академик Алаш қозғалысын зерттеуде іргелі ғылыми еңбектер жазып, бұл тақырыпты отандық тарих ғылымында маңызды орынға қойды. Оның еңбектері Алаш қайраткерлерінің тарихи рөлін ашып көрсетуге, олардың мұрасын жаңғыртуға және қазақ мемлекеттілігінің негіздерін түсінуге үлкен үлес қосты. Сондықтан ол Қазақстандағы алаштану ғылымының негізін қалаушылардың бірі ретінде бағаланады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995.

2. Нұрпейіс К. Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуы (XX ғасырдың басы). – Алматы: Ғылым, 1991.

3. Нұрпейіс К. Алаш қозғалысы: идеялар мен тағдырлар. – Алматы: Санат, 2004.

4. Қойгелдиев М. Алашқозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.

5. Әбуов Қ. Алаш қозғалысының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.

6. Қамзабекұлы Д. Алашжәнеәдебиет. – Астана: Фолиант, 2002.

7. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

8. Абдиров М. Алаш және Түркістан өлкесі. – Алматы: Ғылым, 2000.

9. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы. Алаш қозғалысы (құжаттар жинағы). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008.

10. Тұрсын Х. Алашорда мемлекеті және оның тарихи тағдыры. – Алматы: Шартап, 2014.

ЖИЗНЬ И СУДЬБА КАЗАХСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Рыскулов Тимур Азизбекович

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник

Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова

(Алматы, Казахстан)

Андатпа. 1920 жылдардың аяғында Қазақстанда мемлекет бұрынғы Алаш қайраткерлеріне қарсы жаңа қуғын-сүргін науқанын бастады, соның салдарынан ондаған Алаш зиялыларының өкілдері Қазақстанмен көршілес республикаларға қоныс аударуға мәжбүр болды. Осындай елдердің бірі 1930 жылдардың басында бірнеше ондаған бұрынғы Алаш қазақтары өмір сүрген Қырғызстан болды. Олардың көпшілігі мектептерде, жоғары оқу орындарында ұстаздық қызметке орналасса, көптеген Алаш қазақтары Фрунзе және республиканың басқа да қалаларында кеңес өкіметіне жұмысқа орналасты. 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргіннің басталуымен Қырғызстанға келген

бұрынғы Алаш қозғалысына қатысушылар да НКВД-ның құдалау объектісіне айналды. Бұрынғы Алаш қайраткерлерінің Қырғызстанда салыстырмалы түрде аз болғанына қарамастан, олар республиканың халық ағарту, өнеркәсібі мен мемлекеттік басқару саласының дамуына зор үлес қосты.

Тірек сөздер: Қазақстан, қазақтар, Алаш қайраткерлері, Қырғызстан, Фрунзе, ұлт зиялылары, саяси қуғын-сүргін.

Аннотация. В конце 1920-х гг. в Казахстане со стороны государства началась новая кампания преследований в отношении бывших деятелей Алаш, по итогу которой десятки представителей алашской интеллигенции были вынуждены переселиться в соседние с Казахстаном республики. Одной из таких стран стал Кыргызстан, где уже в начале 1930-х гг. проживали несколько десятков бывших деятелей Алаш казахов. Большинство из них были заняты на преподавательской работе в школах и вузах, нотаже немало алашевцев казахов устроились на работу в советские органы во Фрунзе и других городах республики. С началом массовых политических репрессий 1937-1938 гг., бывшие участники движения Алаш оказавшиеся в Кыргызстане, также стали объектом преследований со стороны органов НКВД. Несмотря на относительно недолгое пребывание бывших членов Алаш в Кыргызстане, ими был внесен существенный вклад в развитие народного образования, промышленности и государственного управления республики.

Ключевые слова: Казахстан, казахи, деятели Алаш, Кыргызстан, Фрунзе, национальная интеллигенция, политические репрессии.

Период 1928-1930 гг. стал очень тяжелым и трагическим для многих видных деятелей движения Алаш в Казахстане, поскольку за эти два года органами ОГПУ было арестовано около семи или восьми десятков активных деятелей движения Алаш, среди которых были А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Д. Адилов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Тынышпаев, Х. Досмухамедов, Ж. Ақпаев, А. Ермаков, К. Кеменгеров, М. Ауэзов и многие другие, т.е. почти весь костяк движения. В результате указанной кампании политических гонений в Казахстане, десятки бывших деятелей Алаш казахов, сумевшие избежать ареста и высылки, были вынуждены покинуть Казахстан, и переехать в соседние республики, где они надеялись на время укрыться от преследований со своими семьями, чтобы спокойно жить и работать. В итоге одной из стран-убежищ, куда из Казахстана устремились несколько десятков казахских деятелей Алаш, стал Кыргызстан (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 57).

Несмотря на в целом длительные и тесные исторические связи и этнокультурные контакты между казахами и кыргызами, и, в частности, в таких регионах как Жетысу (Семиречье) и территория бывшего Аулие-Атинского уезда, где оба народа проживали в близком соседстве, численность казахов в Кыргызстане оставалась очень небольшой. Так, по данным первой всесоюзной переписи населения 1926 г., в Кыргызстане проживало всего 1749 ч. казахов. С конца 1920-х гг. из Казахстана в Кыргызстан для работы в советско-партийных, и хозяйственных органах, образовательных учреждениях, а также для несения военной службы, начинают прибывать десятки казахов с семьями. И в течение 1930-х гг. их численность постоянно возрастала. Кроме того, в результате охватившего Казахстан массового голода начала 1930-х гг., в Кыргызстан переселились десятки тысяч семей казахов-голодобеженцев. Со временем большая их часть покинула республику и вернулась на родину в Казахстан, однако примерно их пятая часть осела в Кыргызстане на постоянное место жительства. В итоге по данным всесоюзной переписи населения 1939 г. численность казахов в Кыргызстане составила 23 925 ч. (Калшабаева, 2019, с. 89; Всесоюзная перепись населения 1939 года, 1992, с. 78; Ашаршылық в Казахстане, 2023, с. 262–267).

Из этих данных мы видим, что в Кыргызстане в тот период не проживало многочисленной казахской общины, как в Узбекистане, а столица республики город Фрунзе (до 1926 г. – Пишпек) не был таким близким и хорошо знакомым для представителей казахской интеллигенции, как Ташкент. Однако, по всей видимости, во многом именно этот фактор сыграл определяющую роль для нескольких десятков бывших деятелей Алашказахов, выбравших Кыргызстан в качестве страны-убежища. С другой стороны, не следует забывать, что из всех коренных народов бывшего Туркестанского края, именно кыргызы оказались наиболее вовлеченными в общественно-политическое движение Алаш. Десятки представителей кыргызской национальной интеллигенции полностью разделяли идею создания казахско-кыргызской национальной автономии Алаш, посылая кыргызских делегатов на всеказахские съезды в г. Оренбург, и организовав Кыргызский филиал партии Алаш в г. Пишпек (ныне – Бишкек). Кроме того, многие видные представители кыргызской и казахской национальной интеллигенции вместе работали на советско-партийной и научно-преподавательской работе в Ташкенте в период 1920-х гг. (Курманов, 2019, с. 47, 55).

Переселение бывших деятелей Алаш из Казахстана в Кыргызстан было достаточно масштабным по своим размерам, о чем свидетельствуют официальные данные органов госбезопасности того периода. Так, в 1932 г. ОГПУ Кыргызской АССР официально сообщала, что уже в начале 1930-х гг. в

Кыргызстане на постоянной основе находились несколько десятков бывших активных деятелей Алаш-казахов, прибывших из Казахстана. В частности, численность казахов-алашевцев, находившихся в Кыргызстане, насчитывала порядка 40 человек, которые к тому времени проживали и работали в республике. В представленной докладной записке фигурировали: Сатпаев Абиkey Зеинович (1881-1937) – известный педагог и просветитель (брат известного ученого-геолога Каныша Сатпаева), Букейханов Раимжан Азиханович – педагог-математик (брат Алихана Букейханова), Дюйсембиев Сыдык – активный деятель Алаш в Каркаралинском уезде, Байсенов Темиргали – раскулаченный бай, Бекмухамедов Жумабай – крупный бай Петропавловского уезда, отец поэта Магжана Жумабаева, Раисов Айтым – раскулаченный бай Павлодарского округа и соратник Кабыша Бердалина, Гумран Ахменов и Джангазы Есенжанов – оба активные участники Чубартауского крестьянского выступления 1931 г. в Семипалатинской области. Также в документе сообщалось, что некоторые из скрывшихся в Кыргызстане алашевцев, были лично знакомы с такими государственными лидерами республики, как Абдыкерим Сыдыков (1889-1938), Жусуп Абдрахманов (1901-1938), Абдыкадыр Орозбеков (1889-1938) и др. Последние оказывали всяческую поддержку прибывшим из Казахстана алашевцам, и даже помогали им устраиваться на работу в государственные органы (Абдрахманов, 2021, с. 124-125).

К примеру, один из лидеров движения Алаш в Жетысу – Аманжолов Садык Аюкевич (1885-1941), был также вынужден покинуть Казахстан, после начавшихся в конце 1920-х гг. политических гонений на деятелей Алаш. В итоге судьба также привела его в Кыргызстан, где он в течении нескольких лет работал юрисконсультom в аппарате ЦИК Киргизской АССР. Садык Аманжолов, будучи выпускником Верненской мужской гимназии и юрфака Казанского императорского университета, был высокообразованным и компетентным специалистом, в которых в тот момент остро нуждались государственные органы Кыргызстана. Когда в августе 1935 г. в ходе партийной проверки кадров центральных советских и партийных органов выяснилось, что С.А. Аманжолов был одним из активнейших участников движения Алаш в Жетысу, и с оружием в руках боролся с большевиками, это стало откровенным шоком для партийного руководства Кыргызстана в лице Киробкома ВКП (б). Здесь также представляет интерес тот факт, что по итогам партийной проверки выяснилось, что никто иной как председатель ЦИК Советов Киргизской АССР и всекыргызский аксакал – Абдыкадыр Орозбеков, знал о принадлежности Садыка Аманжолова к движению Алаш в Жетысу, и при этом защищал его от различных нападков. В итоге после партийной проверки 1935 г., С.А. Аманжолов был вынужден покинуть Кыргызстан, откуда он переехал на работу сначала в Москву, а после в Ташкент (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 43-45).

Представитель движения Алаш на территории бывшей Сыр-Дарьинской области – Жарменов Елемес Куатович (1892(3)-1937(8)) был выпускником татарского медресе Хусаиния в городе Оренбург, после чего вернулся в Казахстан, где работал на руководящей советской работе в Чимкентском уезде, и затем возглавлял несколько местных вузов. В середине 1920-х гг. в г. Кызыл-Орда был директором Казахского Краевого института просвещения. В 1928-1930 гг. находился в Ташкенте, где работал преподавателем и одновременно обучался в САКУ. В 1930 году Жарменов Е.К. переезжает на работу в Кыргызстан, где в городе Токмак работает инспектором Среднеазиатской конторы «Союзшерсть» при Наркомате легкой промышленности СССР, а уже в 1931 году назначается председателем правления Карабалтинской управленческой конторы по заготовке зерна. В 1933 г. его переводят в столицу республики город Фрунзе, где он становится заместителем уполномоченного республиканской конторы по заготовке зерна. Затем 27 декабря 1934 года Жарменов Е.К. был утвержден заместителем председателя Киргизского потребительского союза по заготовкам, а уже с февраля 1935 года работает председателем Кыргызского промыслового союза. На указанном посту Жарменов Е.К. добился значительных успехов в работе учреждения. К примеру, за период его руководства штат Киргизпромсоюза стал на 34 % укомплектован кадрами из числа коренной кыргызской национальности, и причем это были ответственные должности, в то время как до его руководства число работников кыргызов в данном госучреждении составляло всего 1 %. Начиная с августа 1935 г. Жарменов Е.К. подвергся критике за ошибки по руководству Киргизпромсоюзом. В марте 1936 г. он был исключен из членов ВКП (б) как участник движения Алаш, а 26 апреля того же года был снят с работы. Затем 17 октября 1937 года Жарменов Е.К. был арестован органами НКВД по Алма-Атинской области, будучи заместителем управляющего конторы Совхозснабжения Киргизской АССР. 1 декабря 1937 года Тройкой УНКВД по Алма-Атинской области Жарменов Е.К. был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 45-47).

Видный деятель Алаш Петропавловского уезда – Жумагали Тлеулин (1890-1938) был одним из немногих казахов, который успешно окончил Омскую военную фельдшерскую школу. После учебы Ж.Тлеулин работал фельдшером в аулах Петропавловского уезда и затем в больнице г. Петропавловск. Был в дружеских отношениях с Мыржакыпом Дулатовым, Магжаном Жумабаевым, Ахметом Байтурсиновым, Абиkeyем Стапаевым, Хайретдином Балганбаевым и др. участниками движения Алаш в Акмолинской, Семипалатинской и других степных областях Казахстана. В 1917 году в Омске на

Акмоллинском областном съезде казахов был избран в состав Областного казахского комитета и в состав Акмоллинского областного комитета партии Алаш. Вскоре затем возглавил Петропавловский уездный комитет Алаш. Впервые был арестован большевиками еще в 1918 г. Внес большой вклад в организацию и развитие дела народного здравоохранения и просвещения в Петропавловском уезде и в целом в Акмоллинской области. В 1920-х гг. находился на советской работе в Петропавловском уезде и Акмоллинской области. 20 апреля 1932 года Ж. Тлеулин в числе 15 бывших деятелей Алаш во главе с М. Тынышпаевым, тройкой ОГПУ по Казахстану был приговорен к ссылке в Воронежскую область, где в течении почти трех лет он работал в Белозерской районной больнице. В конце 1935 года, по возвращении из ссылки, Ж.Тлеулин переезжает во Фрунзе, где к тому времени находилась вся его семья. В 1936 году его назначили заведующим районной больницы в поселке Краснооктябрьский (ныне – город Шопоков). На указанной работе стали очень востребованы опыт и богатая врачебная практика Ж.Тлеулина. Спокойная жизнь была прервана его арестом 17 января 1938 года в том же поселке Краснооктябрьский, последнем его местопребывании в Кыргызстане. Вскоре он был этапирован в г. Алма-Ата, где после месяца заключения и допросов в тюрьме НКВД, он 15 февраля 1938 года постановлением Тройки УНКВД Алма-Атинской области был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 53-58).

Сатпаев Абиkey Зеинович (1881-1937) – видный деятель движения Алаш в Семипалатинской области, педагог и просветитель. Был старшим двоюродным братом ученого-академика Каныша Имантаевича Сатпаева. Начальное образование получил дома, затем продолжил обучение в Семипалатинской учительской семинарии, по окончании которой получил профессию преподавателя русского языка и литературы, а также истории. Свою профессиональную деятельность начал преподавателем в русско-казахском училище в селе Баянаул. В 1910-1916 гг. был директором 2-х классной русско-казахской школы в городе Павлодар. В июле 1917 г. был делегатом от Семипалатинской области на 1-м Всеказахском съезде в г. Оренбурге и на Всероссийском мусульманском съезде. Затем стал членом Семипалатинского областного отделения партии Алаш. Был знаком с Ахметом Байтурсиновым, Жумагали Тлеулиным, Раимжаном Марсековым, Халелом Габбасовым и др. С установлением советской власти в Степном крае, Сатпаев А.З. отходит от политики, и целиком посвящает себя работе в сфере просвещения. В 1920-1921 гг. он становится председателем Семипалатинского Губернского отдела народного образования, а затем поступает на преподавательскую работу в Семипалатинскую учительскую семинарию. С 4 декабря 1922 года работал директором Семипалатинского педагогического техникума. В 1927 году (по другим данным в 1928 г.) он переехал в город Омск, где стал преподавателем на местном рабфаке. В том же 1927 г. Сатпаев А.З. был арестован органами ОГПУ по обвинению в «расхищении госсредств и контрреволюционную алаш-ордынскую деятельность» и осужден на три года лишения свободы. После в 1931 году, спасаясь от гонений на родине, Сатпаев А.З. вместе с семьей переехал в Кыргызстан, где вскоре в столице республики – г. Фрунзе устроился на работу преподавателем русского языка и литературы в Землеустроительный техникум, а также одновременно читал лекции в Кыргызском педагогическом институте. 3 февраля 1937 года Сатпаев А.З. вместе со своими родственниками и другими земляками казахами был арестован органами НКВД по обвинению «в участии в контрреволюционной организации «Алаш-Орда»». 20 августа 1937 года Особым Совещанием НКВД Киргизской ССР он был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. Уже на следующий день, 21 августа в 4 часа утра приговор был приведен в исполнение. Спустя 20 лет Сатпаев Абиkey Зеинович был реабилитирован. Так, 10 мая 1957 года постановлением Президиума Фрунзенского областного суда Киргизской ССР приговор Особого совещания НКВД Киргизской ССР от 20 августа 1937 года отменен, дело производством прекращено за недостаточностью собранных улик (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 47-53; Архивная справка, 2022).

3 февраля 1937 года вместе с Абиkeyем Сатпаевым органами НКВД Киргизской ССР по обвинению в принадлежности к движению Алаш были арестованы и заключены в тюрьму казахи, проживавшие и работавшие в тот период в Кыргызстане, в г. Фрунзе. Это Сатпаев Билял – сын Абиkeyа Сатпаева, на момент ареста студент Ташкентского индустриального института; Сатпаев Абдрахман – бухгалтер Наркомата земледелия Киргизской АССР; Айтымов Шахмурат – учитель средней школы № 4 (по другим сведениям – школе № 5) г. Фрунзе; Алимусин Давлетияр и Ногурбеков Ходжакен были преподавателями в Киргизской советско-партийной школе г. Фрунзе; Асанов Гапар работал начальником сектора кадров в Наркомате здравоохранения Киргизской ССР; Есенжанов Джангазы сначала работал в народном комиссариате земледелия Киргизской АССР, затем учителем в кыргызской средней школе № 5 г. Фрунзе (по другим данным – работал преподавателем на педагогическом рабфаке) (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 51, 102, 123-125, 129-130).

Особо следует сказать о раскулаченном бае Павлодарского округа Раисове Айтыме, также арестованном вместе с Абиkeyем Сатпаевым 3 февраля 1937 г. в городе Фрунзе по обвинению в принадлежности к партии Алаш.

Так, Раисов Айтым (1867 г.р.) – уроженец аула № 2 Павлодарского района и округа. Крупный бай-скотовод. Был родоначальником подрода Апай, рода Таракты, племени Аргын казахского Среднего жуза. До революции состоял несколько лет биом и управителем Джадыгульской волости (затем Павлодарский р-н). Его отец Раис являлся крупным полуфеодалом, имел до 4000 голов скота и 100 тыс. руб. денежного капитала, и ежегодно держал до 80 работников в своем хозяйстве. При власти Колчака Раисов А. являлся волостным управителем, председателем волысполкома и главой земства города Павлодар. Был активным участником движения и партии Алаш в Павлодарском уезде, оказывал материальную поддержку для организации военных алашординских отрядов, жертвуя большие суммы денег и лошадей. Предоставил свой дом для комитета Алаш в г. Павлодар. Выступал с речами на митингах в поддержку Алаш. Имел тесную связь с Кабышем Бердалиным, Алиханом Букейхановым, Мыржакупом Дулатовым и Раимжаном Марсековым. 2 декабря 1928 г. постановлением ОГПУ вместе с другими крупными баями Павлодарского округа был выслан на поселение в г. Славгород, Алтайского края (Материалы Государственной комиссии, 2022, с. 33; Алашордаісі, 2024, с. 260-261).

Еще один малоизвестный казахский деятель Алаш, оказавшийся в Кыргызстане во второй половине 1930-х гг., был Дарменов Аймагамбет (1914–1941). Уроженец села Байге-Кум, Чиилийского района, Кзыл-Ординской области. В период 1929-1936 гг. учился в Казахском краевом гидротехническом техникуме в городе Кзыл-Орде, затем в Средне-Азиатском планово-экономическом институте им В.В. Куйбышева в г. Самарканд, Узбекистана. После работал в Каракалпакстане на советской работе, а также директором Финансово-Экономического техникума в г. Турткуль. Осенью 1937 г. был направлен на работу в Кыргызстан. В декабре 1937 года он переехал в город Каракол Иссык-Кульской области, где поступил на работу заведующего учебной частью средней школы имени С.М. Кирова. Затем 17 января 1940 года решением бюро Иссык-Кульского обкома партии Дарменов А. был утвержден секретарем по пропаганде и агитации Иссык-Кульского обкома комсомола. После 5 августа 1940 года становится директором средней школы имени Кирова в городе Каракол, а уже 26 ноября 1940 года был утвержден лектором отдела Пропаганды и Агитации Иссык-Кульского Областного Комитета КП (б) Кыргызстана. В первой половине 1941 г. работал в Учительском Институте города Каракол. 25 июля 1941 года Дарменов А. был арестован органами НКВД Кыргызской ССР по обвинению в антисоветской деятельности по статье 58-10 ч.2 УК РСФСР, в скрывании своего «чуждого» социального происхождения, а также «за участие в контрреволюционной националистической алаш-ордынской организации». В итоге 14 ноября 1941 г. Судебной коллегией Фрунзенского областного суда Киргизской ССР (по другим данным – Иссык-Кульским облсудом) был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. 3 декабря того же года приговор был приведен в исполнение (Казахи в Средней Азии, 2022, с. 104-105).

13 апреля 1965 года Определением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Киргизской ССР приговор Судебной коллегии по уголовным делам Фрунзенского областного суда Киргизской ССР от 14 ноября 1941 года был отменен, дело производством прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления. Кроме того, Дарменов А. был реабилитирован на основании статей 1 и 3 Закона Кыргызской Республики от 27 мая 1994 года «О правах и гарантиях реабилитированных граждан, пострадавших в результате репрессий за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и другим признакам» (Архивная справка, 2022).

Таким образом, в начале 1930-х гг. из Казахстана в Кыргызстан прибыли несколько десятков деятелей Алаш казахов с семьями. Большая часть из них поселилась в столице республики – городе Фрунзе. Значительная часть из прибывших в Кыргызстан деятелей Алаш имели высшее светское образование, другая часть среднее и религиозное образование. В итоге высокий образовательный уровень и длительный опыт преподавательской работы и службы в государственных органах приехавших алашевцев, стал причиной их быстрого трудоустройства на преподавательской и советской работе, включая руководящий уровень (Жарменов Елемес – председатель Кирпромсоюза). Жумагали Тлеулин занимался медицинской практикой, возглавляя одну из районных больниц.

Многие из прибывших алашских деятелей казахов были в хороших отношениях с видными кыргызскими государственными деятелями и представителями национальной интеллигенции, которые оказывали прибывшим побратимам помощь и поддержку. В период политических репрессий конца 1920-х и начала 1930-х гг., наряду с Узбекистаном и г. Ташкентом, Кыргызстан и г. Фрунзе стали центром сосредоточения казахских деятелей Алаш за пределами Казахстана.

В годы Большого террора 1937-1938 гг. десятки деятелей Алаш казахов, проживавших в Кыргызстане, вместе с представителями кыргызской национальной интеллигенции подверглись преследованиям и арестам, были заключены в тюрьмы, приговорены к лишению свободы в северных лагерях, а некоторые из них были расстреляны. Уже со второй половины 1950-х гг. органами суда и прокуратуры Кыргызстана были пересмотрены дела в отношении незаконно репрессированных казахских деятелей Алаш на территории Кыргызстана, и в итоге все они были оправданы и реабилитированы в уголовном и гражданском отношениях.

В целом пребывание деятелей Алаш казахов в Кыргызстане в период 1930-х гг. является памятной и в то же время трагической страницей в истории Казахстана и Кыргызстана в период первой трети XX века. В настоящей статье нами освещена лишь часть проблематики жизни и деятельности деятелей Алаш казахов в Кыргызстане. Поэтому в дальнейшем нами будет продолжено и расширено изучение данного исследовательского вопроса отечественной истории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдрахманов Б. Дж. Репрессивные меры карательных органов Кыргызстана в 30-е годы XX века. Причины и последствия: дис... к. и. н. Бишкек, 2021. 339 с.
2. «Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар». 9 том. «Алашордажағындағы дәулеттілер» / Құраст.: З. Қабылдинов, Қ. Әлімғазин, М. Қалыбекова, Е. Сыздықова. Алматы: Кітап, 2024. 488 б.
3. Ашаршылық в Казахстане: казахские беженцы в Кыргызстане 1932–1933 гг.: сб. док. и материалов. Бишкек: ИП «Сарыбаев Т.Т.», 2023. 314 с.
4. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М.: Наука, 1992. 256 с.
5. Казахи в Средней Азии: история и судьбы: Коллективная монография Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2022. 472 с.
6. Калишабаева Б.К. Некоторые вопросы этнической истории казахов Кыргызстана // Вестник КазНУ. Серия историческая. № 4 (95). 2019. С. 84-95.
7. Курманов З.К. Кыргызский филиал партии «Алаш»: создание, деятельность, судьба. Нур-Султан: «Ғылым» баспасы, 2019. 244 с.
8. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.17: Политические репрессии в Павлодарском регионе: трагедия народа. Сборник документов и материалов. Астана, 2022.
9. Архивная справка ГКНБ Кыргызской Республики от 10 августа 2022 г. на Сатпаева Абибея Зеиновича.
10. Архивная справка ГКНБ Кыргызской Республики от 10 августа 2022 г. на Дарменова Аймагамбетову.

РҮСТЕМ ЕСДАУЛЕТТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ МЕН РЕЖИССЕРЛІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Есдаулетова Маржан Муратовна

аға оқытушысы, магистр

Хореография және Арт-менеджмент кафедрасы

(Алматы, Қазақстан)

Адамның өмірге келуі, оның қоғамға кірпіш болып қалануы жолындағы түрлі баспалдақтар мен үрдістер Жаратылыстың қалауымен болатындығы бұл – ақиқат. Демек, өмірге келу бар да, кету бар. Бірақ ең бастысы, артына үлкен құнды мұра қалдырған тұлғалардың орны әрбір ұлттың тарихы үшін де, оның рухани өмірі мен мәдениеті үшін де маңызды. Ендеше, бүгінгі зерттеуге алынып отырған Рүстем Есдаулет те шығармашылық жағынан жан-жақты ашылмаса да (ашылып, барын көрсетіп, ұлтына, елі мен жұртына берерін беріп үлгермеді) қазақ қоғамының бір мүшесі ретінде қазақ театрының тарихынан ойып тұрып орнын алды. Өйткені ол жастық күш-қуатпен көптеген спектакльдерді жарыққа шығарып, бір кездері орыстандыру саясаты қарқынды жүрген Өскемен қаласындағы жас театрда айтарлықтай қызмет атқарды, өзіндік өзгеше қолтаңбасын қалдырды.

Әлемдік режиссура өнері көпшіліктің рухани болмысына игі ықпал ету мақсатында оларды Еврипид, И.В.Гете, Ж.Б.Мольер, У.Шекспир, В.Гюго, А.Дюма, Ф.Шиллер, Г.Гауптман, Г.Ибсен, т.б. классикалық шығармаларымен таныстырып, өздерінің ішкі үнін қосып отырды. XX ғасырдағы режиссерлер – француз Андре Антуан, неміс Отто Брам және Макс Рейнхардт, орыс К.С.Станиславский мен В.И.Немирович-Данченко, Всеволод Мейерхольд, А.Я.Таиров, ағылшын Гордон Крэг, американдық Элиа Казан өздері басшылық еткен театрлары болды. Оларда қойылымның сыртқы үлгісі мен актерлік ойынның, сахналық ахуал мен күйдің, сөз астарының, музыкалық ырғақтың, психологияның байланысы бірінші орында тұрды.

«Режиссура өнері эстетикалық, эмоциялық, тәрбиелік функцияға қоса, халық тағдыры мен жеке адамның тіршілік қарекетін көркем бейнелейді. Режиссердің диалектикалық танымы өнерді өмірмен шендестіре сараптап, бүгін мен болашаққа қатысты терең философиялық тұжырымдар жасайды. Күрделі әлеуметтік-психологиялық үрдіс болып табылатын эстетикалық таным дәстүрін орнықтыру режиссура

еншісінде» [Бадыров К., 6 б.], – деп жазады театртанушы, өнертану докторы Бақыт Нұрпейіс. Расында сахнадан адамдық игі қасиеттерді, қоғамдағы келеңсіздіктер мен ащы шындықты немесе адам санасын улап жатқан пайданы ғана көздеу принциптерін түрлі шешімдері арқылы көрерменге ұсынып, олардың тереңнен ойлануына мүмкіндік туғызатын суреткер ол – режиссер. Өзінің санаулы ғұмырында түрлі идеяларды алға тосқан режиссердің бірі – Рүстем Есдәулет.

«...Айналдырған 5-6 жыл көлемінде жиырмадан астам спектакльді дайындап, қойып үлгерді. Кәсіпқой әртістерінің саны бір қолдың саусағына да жетпейтін, тек табиғи дарындарымен әртістер қатарын толықтырып жүргендерден тұратын қазақ труппасын күні-түні ақ тер, көк терге түсіріп жүріп Қазақстанға танымал етті. Өзі де, әртістер де әбден шаршады. Алайда, нәтижелерін көрді. Дәтке қуат болды. Қазақ труппасының көзінде от пайда болды, болашаққа деген сенімдері артты» [Ескенқызы А., 1 б.], – деп жазылған баспасөз бетінде.

Қазақ театр өнері қалыптасқан, дамыған уақыттан бергі тарихты сараласақ, көптеген режиссерлердің есімдерін кездестіру қиын емес. Қазақ жерінде алғашқы театрдың, режиссура өнерінің қандай жолдармен, қандайүлгіде қалыптасқандығы Қ.Бадыров, Қ.Қуандықов, Б.Құндақбайұлы, А.Тоқпанов, т.б. ғалымдар мен өнерпаздардың еңбектерінде қамтылған және нақты дәлелдермен зерттелген. Жоғарыда аталған режиссерлердің ізін жалғастырушы топ – Шәкен Айманов, Асқар Тоқпанов, Мұрат Қосыбаев, Әзірбайжан Мәмбетов, Бәйтен Омаров, Райымбек Сейтмет, Қадыр Жетпісбаев, Жақып Омаров, т.б. еліміздегі қазақ-орыс театрларының рухани даму бағытына бағдарлам болғандар. Бұл тізімді толықтыратын болсақ, Жанат Хаджиев, Ерғали Оразымбетов, Ерсайын Тәпенев, Әубәкір Рахимов, Әлімбек Оразбеков, Болат Ұзақов, т.б. еңбектері де өлшеусіз деп айта аламыз.

Осылардың ішінде өнерге деген ерекше сүйіспеншілігімен, шығармашылық өзгеше қолтаңбасымен, жан-жақты ізденісімен көпшілік жүрегінен ерекше оры алатын Қайрат Сүгірбеков пен Рүстем Есдәулет те бар.

Әсіресе, Р.Есдәулеттің енді ғана шығармашылықтың, көркем өнердің, режиссураның әлеміне байыппен қарар тұста, режиссерлік өнердің бойына енді ғана дендеген шағында ерте кеткендігі өкінішті. Оқу орнында теориялық білім алғанымен кәсіби режиссер ретінде таныла қоймаған тәжірибесіз уақытындағы алғашқы сахналаған спектакльдерінің көркемдік биік деңгейге көтеріле алмағандығы бұл – шындық. Халықаралық, республикалық театр фестивальдерінде сырт көзден, сыншылар тарапынан қанша мәрте сын естігенімен мойымаған Рүстем өзінің мамандығына адал еді. Ешқашан қажыған, шаршаған жоқ, тек алға ғана ұмтылды.

Сондай ержүректікпен, батылдықпен қойған С.Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр», қырғыз драматургы Ж.Өзубекованың «Толғақ», жапон жазушысы К.Кикутидің «Оралған әке» пьесалары сәтті шықты.

Негізінен қай театрда болмасын қазіргі уақытта идеясы, құрылымы, көркемдік талаптарға жауап беруі жағынан ауыз толтырып айтарлықтай драмалық шығармалардың жоқтығы рас. Осындай тығырықтан шығу үшін, жаңа репертуар түзу, қаржылық тығырыққа жол бермеу мақсатында Р.Есдәулеттің өзі «Мысықтар мафиясы», «Махаббат драмасы», т.б. пьесалар жазып, сахналауға мәжбүр болды. Көркемдік сапасы жағынан айтарлықтай жоғары бағаға лайық болмағанымен бұл шығармаларды жас труппаның қарқынды даму жолындағы ізденістің бір бағыты дей аламыз.

Р.Есдәулеттің қолтаңбасын білдіретін спектакльдер: О.Бөкейдің «Бес тиын», Абай өлеңдері бойынша «Марионетка», «Атымды адам қойған соң», Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» (барлығы да сахналық жүйе), Ғ.Байбатыровтың «Өңім бе, ойбай түсім бе?», Шахмарденнің «Томирис», Иран-Ғайыптың «Махамбет», К.Кикутидің «Оралған әке», С.Жұматтың «Вампир күйеу», Ж.Құддыстың «Антұрған», Ж.Өзубекованың «Толғақ», Т.Ахтановтың «Әке мен бала», Т.Ахметжанның «Қараторғай», С.Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр», А.Чеховтың «Шағала», Ғ.Байбатыров пен Р.Есдәулеттің «Отан үшін», т.б. Ұзын-ырғасы – 25-ке жуық қойылым.

Р.Есдәулеттің режиссурасымен сахналанып, көптеген театр фестивальдерінде жүлделі орындарды иеленіп жүрген қойылымның бірі – Абайдың өлеңдері бойынша қойылған «Атымды адам қойған соң» спектаклі. Адам жанының тазаруын метафоралық үлгіде, символдық негізде бейнелеген режиссер сахнаға топырақ алып шығып, роль орындаушы актерлер сол топырақты бейнелеу құралы ретінде пайдаланады.

Мұнда режиссер көрерменнің адам жанын танып-білуі үшін көптеген сахналық эффектілерді қолданған. Мысалы, топырақ, жаңбыр, су, т.б. Бұлардың қызметі туралы ол өзінің бір сұхбатында: «...она (актриса А.Ильслова) у нас под глиной лежала 45 минут, а когда раздался гром небесный – знак Аллаха – она поднялась, что было очень эффектно. Примечательно что, когда в любовной сцене предстала статуя девушки, все думали, что это действительно статуя. А потом она оживает, появляется... Еще мы дождь добавили в финальной сцене. И вся вот эта массовка – все персонажи, которые ищут чистоты, – они под этим ливнем сидят и плачут» [Қазақ сахна өнері., 716], – деп түсіндіреді.

Негізінен Абайдың қара сөздері де, өлеңдері де, поэмалары да адамзаттың сол адам атын сақтап қалуға бағыттайтыны анық. Бұл спектакльде топырақтан жаралған адам баласы бұл өмірде біріне-бірі

топырақ жағып, денесін де, жанын да кірлетеді. «Осы өзің өмір сүріп отырған қоғамыңа, ортаңа, жақындарыңа залал келтірсең, күнә жасасаң қылкөпірден өту-өтпеуің екіталай» дейді режиссер. Иmandылықтың, сенімділіктің, түзу, әрі ақ жолдың адастырмайтындығын актерлік топ та небәрі 50 минуттық экспериментте барынша нанымды суреттейді.

Жалпы бұл қойылым Өскемендік жас ұжымның, жас режиссер Рүстем Есдәулеттің ізденісін, шығармашылық тұрғыдан өскендігін байқатты. Және олар адамдардың қазіргі психологиялық-моральдық күйреген күйіне жауап іздей отырып, бүгінгі заманға тек имандылықтың жетіспей жатқандығын алға тартқан.

Жас режиссер Р.Есдәулеттің тың ізденістерімен көзге түсіп қалған сахнадағы бес-алты жылдық шығармашылық жолы аз болғанымен оның қазақ театры мен режиссурасы тарихынан өз орнын анықтайтыны анық. Себебі, өзі шығармашылық жолын бастаған Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық қазақ драма театры Р.Есдәулеттің есімімен тығыз байланысты.

Жаңа ғасырмен бірге келген Өскемен қазақ драма театры кезіндегі орыстандыру саясатының нәтижесімен қазақы бояуынан ажыраудың алдында тұрған шығыс өңірдің мәдениетін де, руханиятын да ұлттық рухқа қарай бұруда аз еңбектер атқарған жоқ. Қандай ұжымға болмасын алғашқы құрылған жылдарында репертуарлық саясаты, режиссура, труппа құрамын білікті әрі білімді мамандардан құру жағынан кешмін түсіп жататын бұл – шындық. Әрине шығармашылық үрдістің бір қалыпқа келу жолындағы мұндай істерде алдымен уақыт, одан кейін шыдамдылық қажет. Өскемендік жас ұжым да сондай қиын процестерді бастан кешті.

Бұл туралы Әлібек Қаңтарбай: «...2004 жылы театрға, оның қазақ труппасына режиссер болып Алматыдағы жылы орнын, дырдулы ортасын тастап 25 жастағы Рүстем Есдәулетов келген. Труппаның айшықты жылдары басталсын. Талантты да дарынды, тың идеялармен қаруланған, сол мұраттарын іске асыруға асыққан Рүстем ініміз жазмыш жазуынан аса алмады... Айналдырған 5-6 жыл көлемінде жиырмадан астам спектакльді дайындап, қойып үлгерді. Кәсіпқой әртістерінің саны бір қолдың саусағына да жетпейтін, тек табиғи дарындарымен әртістер қатарын толықтырып жүргендерден тұратын қазақ труппасын күні-түні ақ тер, көк терге түсіріп жүріп Қазақстанға танымал етті. ...Қазақ труппасының көзінде от пайда болды, болашаққа деген сенімдері артты» [Қаңтарбай Ә., 38 б], – деп еске алады. Расында, Р.Есдәулеттің келуімен театрдың қазақ труппасы кәсіби дамудың басты бағытын айқындап, шығармашылық ізденістерімен өзінен көш ілгері тұрған өзге театрлардың деңгейіне жетудің жолдарын қарастырды. Мұны жас ұжым түрлі тақырыптан ой қозғайтын әрі жанрлары сан алуан туындыларды сахналау арқылы байқатты.

Осы театрда ол тарихи, классикалық, аударма шығармалар мен заманауи тақырыптардан ой қозғайтын көптеген спектакльдерді сахналады: Шахмарденнің «Томирис», Иран-Ғайыптың «Махамбет», Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», Т.Ахметжанның «Қараторғай», С.Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр», А.Чеховтың «Шағала», Ж.Өзубекованың «Толғақ», т.б. Бұлардың барлығында Р.Есдәулеттің тың идеялары, Өскемен театрының қазақ труппасын еуразиялық бағытта дамыту ұстанымы, сол негіздегі ізденістері айқын көрініп тұрды. Өскемен театрының репертуарындағы тарихқа жаңа көзқараспен келу үрдісі негізінде қойылған «Махамбет» спектаклінде де Р.Есдәулеттің өзіндік қолтаңбасы, халқына, ұрпағына айтар ойы бар.

Қазақтың режиссура өнерінде өзіндік орны бар режиссер әрі Р.Есдәулетті осы өнерге баулып, тәрбиелеген ұстаз Маман Байсеркеновтың «Сахна және актер» атты еңбегінде: «Тән тұлғасы – актердің ішкі дүниесінің айнасы. Оның әрбір қимылы, отырыс-тұрысы, қозғалысы мен әрекеті – психологиялық шешімнің көркемдік нәтижесіне жатады. Өйткені тән қимылы жалған айтпайды, ақиқатқа жүгінеді. Ол сөзден де өткен шыншыл», – деп жазады [Байсеркенов М. 82 б.]. Рүстем режиссерлық жұмысында актерлік жұмысқа, орындаушылық өнерге баса назар аударған режиссер актерлердің арнайы қойылған дауыстарын қолдануына қатаң тыйым салды. Спектакльдің өмірлік шындықпен астасуына, реалистік мазмұндылығына мән берді, соған күші салды, роль орындаушыларға осы тәсілді міндеттеді. Алайда бұл – тым шығарманы тұрмыстық деңгейге түсіріп жіберді деген сөз емес. Режиссердің осы ұстанымы оны адастырған жоқ, қайта әрленген, жүректі тебірентер әсерлі дүниелер жарыққа шықты. Кей сәттерде орындалған импровизациялық тапқырлық та қойылымға жарасымдылық берді.

Қорыта келе өмірден жас кетсе де артына көпті ойландыратын салмақты дүниелерін қалдырған Рүстем Есдәулеттің дара қолтаңбасын, өзіне тән стилін спектакльдерінен аңғарылды. «Өскемен театрын Еуразиялық бағыттағы ұжымға айналдырамын» деген мақсаты оның заманауи және аударма қойылымдарынан байқалды. Рүстем Есдәулеттің шығармашылық өмірін зерттеу алдағы уақытта жалғасын табады деп тұжырымдаймын. Қазақ өнерінде шоқтығы биік режиссерлердің қатарына қосылып, өзіндік қолтаңба қалдырып, қазақ сахнасына өшпес із қалдырған, өлді деуге сенбейтін азамат Рүстем Есдәулеттің атқарған еңбектерін зерттеп, зерттелеу уақыт еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бадиров К. Театр – моя судьба // пер. с каз. С. и С.Санбаевых. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – С. 312.

2. Қазақ сахна өнері. Тәуелсіздік кезеңі. – Алматы: «КНУ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 488 б.
3. Қаңтарбай Ә. Өгей Өскемен. Ресми тілді театрдағы қазақ труппасының тағдыры таразыда тұр // Дала мен қала. 10.01.2011.
4. Ескенқызы А. Сахнада – жапон өмірі. // Әдебиет айдыны. 5.06.2008.
5. Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 336 б.

ОЯНУ ДӘУІРІНІҢ ҰЛЫҚПАНЫ: ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕК ТУРАЛЫ ОЙ

Ж.Қ. Тілебалды^а, Ж. Наушат^б

^атарих магистрі, аға оқытушы

^бтарих мамандығының студенті

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада мемлекет қайраткері, тарих, археология мен этнография ғылымына таудай үлес қосқан нағыз өз дәуірінің мәдениет қайраткері Өзбекәлі Жәнібектің еліне сіңірген еңбектері жайлы болмақ. Өзі мәдениеттің ұшағында отырған кезінде тас замандағы ұлт жүрегін жібите алған, сонымен қоса рухты оятып, түркілер өркениеті мен қазақтың тарихи жаңғырығын жаңғырта алған, дәстүр мен мәдениет атты қос қанатын қаймықпай қақтыра алған бірден бір мәдениет майдангері атанған тұлға. Мұндай тұлғаларды жастар біліп ғана қоймай, ерен еңбегін бағаласа екен, сол жүктелген аманатты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге атсалысса екен деген оймен тарих беттеріне алтын әріппен жазылатындай мұра қалдырған ірі тұлғамен таныстыруды жөн көрдік.

Кілт сөздер: Мәдениет, этнография, археология, салт-дәстүр, театр, мұражай.

Аннотация. В статье пойдет речь о творчестве Узбекали Жанибека, государственного деятеля, деятеля культуры своей эпохи, внесшего огромный вклад в историческую науку, археологию и этнографию. Человек, сумевший согреть сердце нации в каменном веке, пробудивший дух, возродивший тюркскую цивилизацию и исторический отголосок казахского народа, сумевший без колебаний бить два крыла традиции и культуры. Мы хотели представить такого великого человека, оставившего наследие, которое будет написано золотыми буквами на страницах истории, с мыслью, что молодые люди не только узнают о таких людях, но и оценят их смелый труд и поучаствуют в передаче вверенного им доверия из поколения в поколение.

Ключевые слова: Культура, этнография, археология, традиции, театр, музей.

Abstract. The article will discuss the work of Uzbekali Zhanibek, a statesman, a cultural figure of his era, who made a huge contribution to historical science, archeology and ethnography. A man who managed to warm the heart of the nation in the Stone Age, awakened the spirit, revived the Turkic civilization and the historical echo of the Kazakh people, who managed to beat the two wings of tradition and culture without hesitation. We wanted to introduce such a great man who left a legacy that will be written in golden letters on the pages of history, with the idea that young people will not only learn about such people, but also appreciate their brave work and participate in the transfer of the trust entrusted to them from generation to generation.

Keywords: Culture, ethnography, archeology, traditions, theater, museum.

Өзбекәлі Жәнібеков Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданында 1931 жылы 28шілде айында Сарықамыс елді мекен ауылында дүниеге келген. Ол әкесінен жастайынан ерте айырылған еді. Балалық шағында болған барлық қиындыққа төтеп берді. Кішкентай кезінен бастап ол жұмыс жасап қара жұмысқа араласқан еді. Ол сегіз жасында анасынан айрылған болатын. Оның өмірінде болған қиындықтар, жетімдік өмір Өзбекәліге білім алып шындалуына кері әсерін тигізген жоқ. Ол мектепті аяқтағаннан кейін Абай атындағы Педагогикалық институтына оқуға түседі. Институтты үздік бітіреді. Мектеп қабырғасында сабақ бере бастаған Өзбекәлі Жәнібек білімді, әрі білікті маман ретінде қоғам алдында көзге түсе бастайды [1.1]. Қоғамдық іс-шараларға өз үлесін қосып көмегін ешкімнен аямаған Өзбекәліні комсомол ұйымын меңгеру жетекшісі қызметіне тағайындайды. Халықтың және қоғам назарындағы бұл тұлға халқын жан-тәнімен сүйетін құрметтейтін қасиетімен, ұлылығымен халық арасында есімі таралған еді. Өзбекәлі мәдениет меңгерушілігіне келген бойда тарихи тағылымы бар ескерткіштерімізге ерекше көп мән бере бастады. Мәдениет министрлігі кезінде 400-ге жуық келетін археологиялық ескерткіштерді қалпына келтіру мен тіктеу жұмыстары атқарылған болатын. Айта кетер болсақ, соның ішінде Қожа Ахмет Яссауи кесенесі де бар. Ғалым басшылығымен 1970-80-ші жылдары

еліміздің даласында егесіз, нақтылағанда қараусыздан қалып бара жатқан тарихымыздың іргесі болып табылатын, сонау сан мың ғасыр тарихымыздың мәдениеті ғасырлық болашағын баяндайтын ескерткіштерімізді қайта қалпына келтіру, ескерткіштерге арнап шеберханалар ашылып ғылыми-зерттеу істердің жолға қойылғаны мәлім болып отыр. Тарихымыз туралы баян ететін әулие адамдар Арыстан баба, Бекет ата, Айша бибі, Қорқыт ата және Құрманғазы баба және тағы басқа қасиетті де киелі адамдар орындарының бәріне де Өзбекәлі Жәнібектің қолтаңбаларының қойылуы іс-әрекеінің ізі бар болып келеді.

Сонымен қоса, Арыстан баб қасиетті кесененің жұма мешітін қайта қалпына келтірілуіне үлкен үлесін қосқан болатын. Оның негізгі ұстамы, бастамасы еліміздің тарихтан орын алатын көне тарихи және мәдени жәдігер ескерткіштерін сақтау және де оны қалпына келтіру ой-мақсатымен “Арқас” қоғамы құрылған болатын. Өзбекәлі Жәнібек Қазақстанның Орталық комитетінің бірінші хатшысы болып және де Орталық партия Торғай облысының идеолог хатшысы жұмысы бойынша, кейіннен Қазақ ССР Мәдениет министрлігі бойынша орынбасар жұмысы қызметін атқарған. Ол жастарға тура жол көрсету, оларды тәрбиелеу, оларға сапалы білім беру және де мәдени-ағартушылық істер құрып осы салалардың ары қарай өркендеп дамуына атсалысқан азамат ретінде халық есінде мәңгі орын алды. Еліміздің айнасы - халқымыздың қоғамдық даму сатысындағы барша білімнің, бұйымдық дүниелердің, деректердің алар орны ерекше. Осындай үлгілердің, деректердің жан жақтылы жинақталып, сақталып оны халыққа үлгі насихат ретінде түсіндіретін, болашағы жарқын келесі ұрпаққа аманат ғып тапсыратын және табыстайтын ғылыми-этнографиялық орын болып ғылым тілінде бұл “Мұражай” деп аталатыны бәрімізге белгілі болар. Өткен тарихта 80-ші жылдары іргесі қаланып бой көтерген мұражайлардың бірі - бұл Қазақстан Республикалық халық музыка аспаптары мұражайы болып келеді. Жоғала бастаған еліміздің дәстүрлі музыкалық аспаптары болып табылатын қазыналарымызды бір жерге жинап, оларды шоғырландыру ісі және осы мұражайды құру өмір талабын жігерлендірсе, ал ұлттық аспаптар еліміздің үлгі нұсқаларының көптігіменен мұражайдың тірегі болды. Мұражайдың қалыптасуы, дамуы және оның тарихи тағылым болып қалыптасуы мәдениетіміздің қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібек есімімен байланысты болып келеді. Өзбекәлінің жан кештілік атқарған еңбегінің арқасында халық қойнауындағы тарихтан, бір сөзбен айтқанда жоғалып кетуіне аз шама қалған еліміздің дәстүрлі көне музыкалық аспаптарының қайта жаңғырып, оларды жинау, қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп қолға алынған болатын. Әрине, осыған байланысты халық есінде ұмыт болған әндер, күйлер, билер секілді ұлттығымыздың нұсқаларын жаңғырту жұмыстары да қосалқы түрде атқарылды. Сонымен қатар, Өзбекәлі Жәнібек басшылығыменен “Шертер”, “Адырна”, “Алтынай” тағы басқа фольклорлық өнер ансамбльдерінің құрылып, ұйымдастырылуына басшылық етіп көп көмек көрсеткен болатын. Музыкалық мұражайымызға еліміздің сан-алуан жерінен келген талантты да қабілетті әнші, бишілер болсын, мұражай құрыла бастағанда ат салысқан адамдар болсын қай-қайсысы болса да Өзбекәлі Жәнібектің ұлағатты ісі мен тағылымды еңбегімен сіңірген қайтаркерлігіне тәнті болады [2.3].

Өзбекәлі Жәнібектің көне мұрамызға аса қатты көңіл бөліп қоғамдық саясатымызға назарлы түрде бұл құндылықты дәріптеуі және ұлттық мінезінің қалыптасуы бұл - ол кісінің тарихшы маман иегері екендігінің айқын бейнесі болып табылады. Еліміздің ұлттық құндылықтарын сақтап қалуға үлес қосуы және де тарих қойнауына тереңдеген тарихшы сонымен қоса ауқымды этнолог екендігінің дәлелі болып табылады. Қазіргі таңда елімізде Өзбекәлі Жәнібекті «қалдырған ізін мәңгілік» деген қанатты сөздермен еске аламыз. Себебін ұлы тұлға Арысбек Тәжіұлы өз сөзінде былай дейді: «Өз халқының патриоты болған ұлттық тілімізбен қос мәдениетіміздің, қалыптасқан әдет – ғұрпымыздың, дәстүріміздің жандануына күш жігерін аямай жұмсаған Өзбекәлі Жәнібековтың елімізде қалдырған ізі мәңгілік. Әр адам өзінің өмірінің бір көрінісі болмақ, әр адам өзінің ішкі адамгершілік мінезді туралы жасырмай айтып анықтама берсе, яғни бере алса, демек ол нағыз өз бейнесінің қадірлік қасиетін дәріптей алған адам болар еді деп айтады» [3.28].

Өзбекәлі Жәнібек шынайылық пен шындықты жарық өмір кезінде, көзінің тірісінде дәлелдеп көрсете алған адам еді. “Тағдыр тағылымы” атты естеліктер кітабында Өзбекәлі Жәнібек өз тағдырына мынандай бастау мағлұмат береді: «Несін жасырамын, мүмкін ата-анамнан ерте айырылғаннан кейін болар, бала жастан тұрмыстан тартып адамдар зұлымдығындағы олардың ара-қатынасындағы екі жүзділікті көргендіктен бе, әйтеуір езу тартып жымия бергім келмейтіні рас, бірақ ашу-ызам келген сәттеде райымнан тез қайтатыным бар. Мен кек сақтамаймын, кей кездері көңіл-күйім болмай түнеріп, төмен қарап келе жатып, жолда кездескен таныстарымды да байқамай, өтіп кете беретін кездерімде болады. Менің қызметтестерімнің көпшілігі мені табиғаттан қаталдау деген пікірде екенін білемін. Қарауымдағылардан жауапкершілігі, ұқыптылықты, зейінді талап еткендігімнен оларға қатайған басшы болып көрінетіндігімді сезетінмін» дейді. Айтар болсақ Өзбекәлі Жәнібек байлық, мансапқорлық, тәкәппарлық және де менмендік секілді, өзін басқалардан жоғары ұстау сынды қасиеттерді өз болмысында жоқтығын айта кетіп, елге қызмет етуден басқасын ойламаған [3.29].

Еліміздің тарихында осындай көкірегі ашық, көңілі жайдары, сара басы дана болған адам Қазақстан Республикасының жастар ұйымының жаршысы болғанына қалай қуанбайсың. Қазақтың өнерін келесі ұрпаққа жеткізу мақсатында жасаған, қалдырған істерін қалай мақтамайсың. Өзбекәлі Жәнібек еңбектерінде қандай мән-мағына бар, ол не нәрселерді өз еңбегінің бетіне түсірді? Өзбекәлі Жәнібек еңбектерінде ұлттық танымның қайнарлары мен материалдарымыздың мәдениеті, басты рухани имандылық, сонымен қоса ата-бабаларымыздың ежелгі көзқарастарымен ғарыштылық, яғни космогониялық ұғымы түсінігіне дейін кездеседі. Ө.Жәнібектің еңбегінде тарихи, дерлік этнографиялықтан бастап тіл мәдениеті және өнердің алуан салауатын зерттеу қажеттіліктері айтқындалады. Еліміздің тарихында көшпелі өмір тауқыметінің азабы аз болған жоқ. Жаугершілік және озбырлықты көп көрген, жалаңаштық пен аштықтың зардабын шекседе ата-бабаларымыздың өскелең жас ұрпақтың өсіп, қалай тәрбие алатынына байланысты, дәстүрмен әдет-ғұрыпты нәресте дүниеге келмей тұрғанда - ақ ойластырған. Өзбекәлі Жәнібек салт дәстүр, әдет- ғұрыпқа байланысты өз еңбегінде шілдехана туралы былай жазады: нәресте дүние есігін ашқанда ауқаттылар арнайылап қонақ асы беріп, ақын-жыраулар айтыстар өткізетін, шабандоздар ат шаптырып, көкпар тартқызатын. Халық ішіндегі, ел ішіндегі ұлағатты қариялар нәрестеге есім қоятын. Кейде бүлдіршінге өзгенің көзі тиіп қалмасын деп, тіл менен пәледен аулақ болсын деп, мығым азамат болып өссін деген ойменен кез-келген атап айтқанда ыңғайсыздау есім қоя салады деп өз еңбегінде жазып қалдырған. Қазақтың ұлттық ойындары жайғана қызықшылық емес, ол баланы кішкентайынан еңбекке, қаршадайынан бастап біліктілікке баулау болып табылады деп жазады. Еңбектерінде қазақ халқы әрқашанда өзінің қарапайымдылығымен және мейірімділігімен, мінездерінің көркемділік ашықтылығымен ең бастысы меймандос халық екендігімен ерекшеленеді дейді. Өзбекәлі Жәнібек жеті атасын білмеген жетесіз деген қағиданы былай түсіндіреді, жеті атасын білу дала тұрғындарының арасындағы мәлімет алмасудан яғни экзогамиялық семья құрушылық мүмкіндігін қарастырудан келіп шыққан жағдай деп қарастырған жөн дейді. Тағы қосарым, Өзбекәлі Жәнібек еңбегінде адамға күш-қуат береді яғни беріледі деген сеніммен әзірленіп дайындалатын "бел көтерер" атты өгіз етінен дайындалып пісірілген тағам туралы да айтылған. «Бел көтерер» тамағын дайындау үшін өгіз сойылады дедік, себебі өгіз ең шыдамдыда төзімді және күшті мал деп саналған. Өгіз етінен дайындалып пісірілген «бел көтерер» егер наурыз көжесімен бірге дайындалса ерекше күш қуат береді деп жазады. Өзбекәлі Жәнібек берген сұхбаттарында сөйлеген сөздерінде, баяндамаларында, жарияланған мұқаба беттерінде ұлттық идея туралы мәселесіне көп көңіл бөліп, қоғам мүшелерін бір жерге жинап біріктіру сөзінің төркіні екенін аңғаруға болады. Өзбекәлі Жәнібектің жазып қалдырған еңбектері өте құнды және ой тербетер еңбек ретінде оқылады. Ел ағасының еліміздің салт дәстүрі және әдет-ғұрпы, қазақтың этнографиясы, сонымен қоса қолөнеріне байланысты еңбектері: "Қазақ киімі" 1996, " Жаңғырық" 1991, " Ежелгі отырар" 1997, "Тағдыр тағылымы " 1996-1 кітап, 1997-2 кітап, "Қазақтың ұлттық қолөнері" 1982, "Уақыт керуені" 1992, атты біршама еңбектері жарық көрген [4.5]. Ғалым өзінің жазу өнерін бастаған бойда "Қазақ дәстүрлі өнері мәселелерінің тарихи этнографиялық аспектілері" деген тақырыпты алып, оған зерттеу жүргізіп, оны 1991 жылы Тарих, археологиялық және этнографиялық Новосибирск қаласы институтында ғылымда тарих кандидаты дәрежесін иелену үшін өз диссертациясын қорғаған болатын. Өзбекәлі Жәнібек бұл еңбегі бойынша зерттеуі нәтижесінде еліміздің дәстүрлі сазы, сәулет өнері, қол өнердің дамуын, яғни даму сатысын зерттеген болатын. Дәстүрлі этнографиялық белгілер арқылы халқымызға тиесілі болған, тән болмысты танудың жолын ашып көрсеткен болатын. Өзбекәлі Жәнібек туралы Шерхан Мұртаза: «Өзекеңнің көзі тірісінде көрген, ол кісінің шарапатын сезінген тірі пенделер Жәнібек Өзбекәлі есімін мынау келер ұрпаққа жеткізу үшін не істей алады, бұл дегенің парызғой» деп айтады. Осы тілге тиек еткен даналық ой толғау сөздерінің астарында, Өзбекәлі Жәнібектің қалдырған еңбектері мен жазған сұхбаттық насихаттарында, жасаған еңбектерінде аса ой тербетер үлкен тұлғалық пайымдылық жатқандығын тереңінен түсінгеніміз жөн деп ойлаймын. Қазақ елінде салт-дәстүріміздің кешені болған наурыз мерекесі өте дәстүрлі түрде атап өтіліп, халық болып оны думан етіп тойлаймыз, осы орайда мерекеміз болып наурызды ұлттың тойлауына зор үлесін қосқан да бұл Өзбекәлі Жәнібек еді [3.65].

Ғалымды замандастары және танушылары «Ояну дәуірінің ұлықпаны» дей отыра еске алды. Себебі, Вознесенский Андрейдің өткен өтпелі кезеңдерге тән жарық көрген кітабы «Рух прорабтары» деп аталады, яғни ояну кезеңі деп біз айтып отырмыз. Оның мағынасы бар. Қазақ елі XX ғасырда бір дүр етіп оянған еді. Ол нәрсе сыртқы күштің әсерлік жауыздығымен басылды. Осыдан кейінде қазақ халқының бір ел болып тұтастай ұлт ретінде оянған сәті XX ғасырдың аяғы дей аламыз, нақтылайтын болсақ сексен және тоқсаныншы жылдар. Ұлттылықтың рухани оянып, өзгелерден биліктің сұралуы, теңдікті талап етуі бұл жайғана жақсы идеологиялық ұстанымды қолдану емес. Осы сәттерде Өзбекәлі Жәнібек өзінің жетелі жетекшілігінің жақсы ұстанымын атқара біле алды. Тарихи әділдікті қалпына келтіруді, оны білімділік пен ұлтымыздың ұлттылығын ояту құралына келтіре айналдыра алуы деп айта алатындығымызда. Өзінің жан-жағына рухтас адамдарды тартып, оларға осы нәрсені ұқтыра білген адам [4.5].

Өзбекәлінің бағына орай Ілияс Омаров деген шенеунік оны қолдады. Ол кісі Қазақ ССР Мемлекеттік жоспарлау комиссиясы төрағасының бірінші орынбасары болатын. Ол Өзбекәлінің мәдени ағарту жоспары мен жобаларын қуаттады [5.18]. «Іздегенге-сұраған» деген осы. Жас талант көрсе, танытқысы келіп тұратын Өзбекәлі дарынды жастарды идеалға айналдырумен шындап шұғылданды. Көп ұзамай Олжас Сүлейменовтің даңқы дүрілдеді. Артынша оған еліктейтін қазақ жастарының шоғыры пайда болды. Олжас сияқты Алматыда білім алу, әдемі киініп жүру ауылдағы оқушының арманына айналды. Ал, Тұманбай Молдағалиев болса, Өзбекәлі ұйымдастырған комсомолдар бюросына разы болғаны сонша, ол бірде: «Болашақта менен танымал ақын шығатын болса, осы бюроға өлгенше қарыздар боламын», -депті [5.19]. Осы бюроға қатысқан Тайыр Жароков Өзбекәлінің жас таланттарға көрсеткен жәрдеміне қызығып: «Әй, Өзеке, жастарға қамқор болғаның дұрыс. Бірақ, біз сияқты кәрі комсомолдарды да ұмытпасаңшы», - деп ағынан жарылыпты деседі [5.19]. Әрине, мен бұл жерде Жәнібек ғалымның атқарған жұмыстарымен жасаған еңбектерін санамалап айтып жатқан жоқпын, алайда еліміздің көкірегіне жел тийіп тәуелсіз мемлекет болу алдындағы дерлік рухани жаңарудың алғышарттарының қалыптасуындағы бас идеолог ретінде Өзбекәлі Жәнібек өз міндетін атқарған еді.

Білесізбе, бұл өмірде сағыныштан асатын қатты күш жоқ-ау сірә ия, адамдар ішінде ең күшті нәрсе бұл-сағыныш сәтіндегі сыры, аңсауы, төгілуі болып келеді. Өмірде – өнегелі Өзағаң деген сөздермен бұл кісіні еске алушылар өте көп. Сөз соңында айтарым, Өзбекәлі Жәнібек барша ұлтының қарапайымдылыққа, әсемдікке, білімге, ізденіске құштар, бейім болуын және оны тани біліп, асқақтауын, сүюін армандады. Ғалым барлық ғұмырын әсемдікке және әдемілікке арнаған еді. Ғұмырының соңына дейін қолынан қаламы түспегеннен, барша армандары мен асулары елінің игілігіне тән жарасады екен. Халық оны ұлт мәдениетінің жаңғырушысы деп еске алып ғана қоймай, оның қалдырған өнегелігінің дара жолымен жүріп келуде. Елдіктің ерен үлгі тұлғасы - Өзбекәлі Жәнібек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. SPUTNIK Қазақстан <https://sputnik.kz/20211028/ozbekali-janibekov-omirbaian-18522219.html> 2021ж жазылды, 2022ж жаңартылды.
2. Жәкішева Зәбира. С. «Өзбекәлі Жәнібек тағылымы». Алматы басылымы 2011ж. 162 бет.
3. Арысбек Тәжіұлы «Тау тұлға» Өзбекәлі Жәнібек Алматы басылымы. 2021ж. 397 бет.
4. Егемен Қазақстан. <https://egemen.kz/article/15623-ozbekali-zhanibek2011> ж.
5. Керімбай С., Нәби Ә. Өзбекәлі және мәдени майдан. Отбасы хрестоматиясы. Алматы: «Отбасы» баспа үйі, 2024. 384 б.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТЕАТРАЛДЫ НЫСАНДАР: БАҚСЫ, БАЛҒЕР, ШАМАНИЗМ

Кулдибаев Естай Кагазович

тарих ғылымдарының кандидаты

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі уақытта қазақ мәдениеті өзінің терең рухани және дүниетанымдық жаңаруын бастан өткеруде. Мемлекет тарапынан мәдениетімізді дамыту мен қолға алынған түрлі бағдарламаларын іске асыру аясындағы көптеген зерттеушілерді ұлттық мәдениеттің түрлі қырларын жаңа көзқарастар тұрғысынан пайымдап, түрлі тарихи, мәдениеттанулық талдаулар жасауға шақырды. Мақалада театр өнерінің шаманизммен қаншалықты байланысы және қазіргі актердің өнерінде шамандық белгілердің бар екенін түсіну үшін көшпелі халықтардың ежелгі мәдениеті шамандық сиқырлы ритуалдары рәсімдері қаралады..

Түйін сөздер: театр, шаманизм, дін, тарих, өнер, ритуал.

Аннотация. В настоящее время казахская культура переживает глубокое духовное и мировоззренческое обновление. В рамках реализации различных программ развития и развития нашей культуры со стороны государства многих исследователей призывали к различным историческим, культурологическим анализам различных аспектов национальной культуры с новых точек зрения. В статье рассматриваются ритуалы шаманских магических ритуалов древней культуры кочевых народов, чтобы понять, насколько театральное искусство связано с шаманизмом и какие шаманские черты присутствуют в искусстве современного актера.

Ключевые слова: театр, шаманизм, религия, история, искусство, ритуал.

Annotation. Currently, Kazakh culture is undergoing a deep spiritual and ideological renewal. As part of the implementation of various programs for the development and development of our culture by the state, many researchers have called for various historical and cultural analyses of various aspects of national culture from new perspectives. The article examines the rituals of shamanic magical rituals of the ancient culture of nomadic peoples in order to understand how theatrical art is connected with shamanism and what shamanic features are present in the art of a modern actor.

Keywords: theater, shamanism, religion, history, art, ritual.

Шаманизм, рәсім және театр өнері. Драмалық өнер элементтеріне толы шамандық салттық әрекеттерді шетелдік ғалымдар, ресейлік революцияға дейінгі және Кеңестік шаманизм тарихын зерттеушілер «Шамандық сиқырлы ритуалдарды – театрлық әрекет» ретінде қатар қойып зерттеуге тырысты. Атап айтсақ Н.И. Конрад, И. Н. Соломоник, Е. В. Ревуненкова және т. б. өз еңбектерінде аталған тақырып бойынша зерттеулерін жасап, біраз еңбектерін жарыққа шығарды.

Сонымен, Е. В. Ревуненкова өзінің «Миф-ғұрып-дін» еңбегінде театр қойылымының бақсылық рәсіммен тығыз типологиялық ұқсастығын мұқият талдап, дәлелдеді, онда ол театр өнерінің бүкіл генезисін бақсылар мен сиқыршылардан тұрғызады. Ол шамандық ғұрыптық әрекеттерді «халықтар қоршаған әлемді игеріп, ерекше мифологиялық әлем құратын» маңызды мәдени символ ретінде қарастырады (Ревуненкова, 1992:216).

Шаманизм әлемдік діндердің ықпалына ұшырамай, біздің заманымызға дейін азды-көпті айқын түрлерде сақталды немесе оларға жанама түрде жауап беру әлемнің барлық бөліктерінде және барлық континенттерде орын алған діндарлықтың бір түрі болды. Актіде бақсылар ритуалдары, мифологиялық тақырыптар негізгі бола отырып, «ғасырлар жадын сақтаған» архетиптер ретінде әрекет етеді (Орынбеков, 2001:31).

Мұнда архаикалық сананың терең қабаттарына назар аударып, дін мен ғылымға дейінгі идеялар, архаикалық поэтикалық-әдеби және басқа да шығармалар біріктірілген мифтермен ұсынылған сараланбаған бірліктің қалай жұмыс істейтінін көрсету керек. Театр өнерінің семиотикасы үшін белгілердің сол синкреттік жүйеге енуі өте маңызды болып көрінеді. Шаманның ритуалында (мұны А.Н. Веселовский де көрсеткен) кез-келген еуропалық қоғамда дін, медицина, би, драма және басқа да өнер салалары арасында бөлінетін функциялар өзара біріктірілгені анық.

Мифологиялық дәстүрлерді сақтаушылар болып табылатын шаман (қазақ мәдени дәстүрінде – бақсы) жасаған салт-дәстүрлерді салыстыру біздің қазақтар арасындағы театр өнерінің салттық-мифологиялық бастаулары туралы түсінігімізді кеңейте алар еді. Біздің зерттеу контекстінде шаманизмдегі символдық формалардың тілін, ауызша метафораларды, сөздер мен әрекеттерді манипуляциялауды, пассаны және т.б. түсіну маңызды болып табылады. мұнда «бейсаналық, саналы және органикалық әртүрлі деңгейлердегі символдық формалардың» ортақтығын анықтауға болады(Орынбеков, 2001:32). «Жалпы шаманизм», мағыналық өзгерістен өзгермейді. Бұл дегеніміз, теорияның құлдырауы және практиканың салтанат құруы, дәлірек айтсақ, барлық женетін рәсім (Эйзенштадт, 1999:195).

Бақсылар «жоғарғы, орта және төменгі әлемдердің өзара байланысын жүзеге асыра отырып, рухтармен психологиялық және жыныстық биіктік арқылы байланысқан. Жер мен судың, ормандар мен далалардың рухтарына табыну оларды соғыс, аң аулау немесе көшпелілік кезінде қобалжу қажеттілігіне әкелді, бұл бақсылардың әндері өте жақсы орындалды, сол себепті олар рухтарға ұнады. Мысалы Манас ертегілері және т.б. шамандық әндерге жақын» (Орынбеков, 2001:31).

Көптеген ғалымдар бақсылардың ритуалды процесі мен әр түрлі халықтар тарихындағы актерлердің арасындағы тығыз байланысты көрсетті. В.Н.Харузина сонымен қатар түрлі ритуалдардағы драмалық өнердің элементтерін атап өтті: реинкарнация, диалог, мимика, қимылдар. Сібір шаманизмінің материалында ол ритуалдардағы драмалық бейнелеудің қарапайым формалары ғана емес, сонымен қатар күрделі, көп актілі әрекеттер де бар екенін көрсетті, мысалы, якут шаманының ритуалы. Сонымен қатар, ол әртіс ретінде бір тұлға – бақсы екенін атап өтті, дегенмен кейіпкерлер әрқашан бірнеше. Бақсы, осылайша, бірнеше рөлдерді орындай отырып, мәні бойынша суретшінің қызметін атқарады. В.Н. Харузин әсіресе сахналық орта деп аталатын ұйымда тоқтайды-декорация сахнасы (ол үшін арнайы салынған киіз үй), тіпті осы «сахнада» декорацияның алғашқы формаларын көреді (кесектері бар қайың – аспан қабаттарының символдық бейнелері)(Харузина, 1928:25).

Орыс ғалымы М.Б.Шатилов Ханты бақсысының ритуалын сипаттай отырып, орындалған салттық іс-әрекет «көп актілі» күрделі драмаға ұқсайтынын атап өтті. Алтай шаманының ритуалы да осыған ұқсас.

Белгілі театр ғалымы А.Д. Авдеев сонымен қатар қарапайым театр өнерін салттық бақсылық әрекеттерден көреді. Бет әлпеттерін өзгерте отырып отырып, бақсы салттық рәсімдер мен рәсімдерде«өзгеріп, жаңа болмысқа айналды», шын мәнінде, бүкіл театрландырылған қойылым берді (Ревуненкова, 1992:3).

Әлемдегі шаманизмнің әр түрлі формалары әр түрлі театрландырылған спектакльдердің әсерлі көрінісін жасайды. Ежелгі Сібір, Қиыр Шығыс және оңтүстік-шығыс мәдениеттерінде шамандық рәсім би мен ән түрінде көрсетілді. Е.В. Ревуненкованың айтуынша, Оңтүстік-Шығыс Азияның кейбір тайпаларында XIX ғасырдың ортасына дейін бақсылардың жолбарысты, содан кейін теңізде жүзіп бара жатқан қайықты, құсты бейнелейтін айқын театрландырылған мінез-құлқынан тұратын шамандық рәсім шын мәнінде театрландырылған қойылым болды. Мысалы, көрермендерге үлкен әсер ету үшін бақсы бүкіл рәсім барысында бірнеше рет киім-кешек пен зергерлік бұйымдарды ауыстырды. Ал музыкаға билеп, дене қимылдары арқылы оның дыбысының ырғағын реттеді, дирижерлық етті, наукастың жоғалып кеткен жанының артындағы саяхатты бейнеледі, содан кейін символдық түрде зұлым рухтың күресі мен жойылуын бейнеледі. Сонымен бірге, бақсы бір уақытта емдік процедуралар жасады. Бақсы, олардың пікірінше, бейнеленген рухтарға тән белгілерді таңдауға шығармашылықпен қарады. Өзінің қиялына қарай өзі мистикалық "кейіпкерлердің" мінез-құлқын анықтады (Ғабитов, 2019:143).

Көріп отырғанымыздай, шамандық тек драмалық қойылымға ұқсамайды. Бұл оған морфологиялық және мағыналы түрде ұқсас: іс-әрекет түрі, функциялары, бақсының шығармашылық іс-әрекетінің актер психологиялық негізіне терең ұқсас, ерекше көркемдік ойлау қабілеті (сенсорлық бейнелермен ойлау және бұрынғы тәжірибелердің қорларына жүгіну қабілеті) және ойын міндетті түрде болатын ерекше көркемдік мінез-құлқын береді (Ғабитов, 2019:145).

Яғни, мұнда екі жоспар Бір уақытта жүзеге асырылады – практикалық және шартты. Екіжүзділіктің тамыры шамандық тәжірибеге терең енетіні сөзсіз. Бақсы мен актер шығармашылығының ұқсас психологиялық негізін баса отырып, бақсылар саналы түрде қолданатын актерлік мектептің психологиялық негіздерін еске түсіруге болады.

Сібір шаманизмінің әйгілі зерттеушісі Х. Финдейзен жазғандай: «олардың беделі олардың сана-сезімі тежелген кездегі есін жоғалту деп аталатын шығармашылық және сыйыну жағын белсендіру қабілетіне ие болуымен жеңіледі. Сол сөздермен дерлік К.С. Станиславский актердің қызметін анықтайды: «Актер өзінің шығармашылық процесін табиғаттың белгілі бір заңдары бойынша басқарады, Шабыт тудырады, өз өнерінің ішкі техникасын игереді, оның мәні есін саналы түрде басқару «немесе» органикалық табиғат шығармашылығының табиғи қозуы болады» (Ибраев, 1980:6).

Актер мен бақсының қарым-қатынасы әсіресе Шығыс театрының мысалында айқын көрінеді. Шын мәнінде, актер сахнада ғана емес, одан тыс жерде де өмірдің сиқырлы шеңберіне қатысады, өйткені мінез-құлық аспектісінде ол көптеген аспектілердің «тыйым салуына» толығымен бағынады. Мысалы, Қытай театрында спектакль басталмас бұрын хош иісті заттарды жағу дәстүрі әлі де бар. Мұнда тек қасиетті ғана емес, сонымен қатар актердің мәртебесін қоғамдағы немесе оның рөліндегі кейіпкерлердегі өзінің позициясын анықтайтын әлеуметтік немесе моральдық критерийлермен байланыстыратын әлеуметтік дәстүр ретінде қалыптасып қалған. Шамандық ұзақ уақыт бойы актердің шығармашылығы мен сахнадан тыс өмірін тамақтандыруды жалғастырды. Сонымен, С.А. Серова былай деп жазады: «Біздің көзқарасымыз бойынша, тек актерлік шеберліктің оның шамандық бастауларымен тірі байланысы арқылы адам актері мен лицей актерінің жеке басы туралы біздің заманымызға дейін сақталған идеяны түсіндіруге болады. Белгілі болғандай, егер актер әулиені бейнелеуі керек болса, онда "оның образын қабылдау» (dai Lan), актер өзін Құдайдың қасиетті рәсіміне қосылғандай сезінді. Ол сахнаға шықпас бұрын Айнаға қараудан аулақ болды –«сиқырлы кристалл», ол актердің құдайдың басына ену елесін бұза алады, бұл құдайдың өзіне таныс болуымен шектеседі. Спектакль алдында құдай ретінде шыққан актер таза және денесі мен жаны болуы керек, ал келесі күндері күнделікті қарбаластан аулақ болу керек».

Қазақ қоғамында бақсы-балгерлер басқаларға сыртқы әсердің барынша әсер етуі мақсатында өздерінің мінез-құлқын төтенше «театрландыруға» жүгінді. Бақсы алдын-ала көрерменді жинап ұйымдастырды. Ол киіз үйге көп адамды жинайды да өз ритуалын бастап кетеді. Оның іс-әрекеті, жасайтын көріністері міндетті түрде көрермендер алдында өткізілді және іс жүзінде бірнеше бөлімнен тұратын «моно-спектакль» болды: яғни пролог, аруақ рухтарының үндеуі, зұлым рухтармен күрес және оны аяқтау.

Бақсы-іс-әрекетінде қобыз ойнап, үнсіз ән айта бастады. Бірте-бірте музыка мен әннің қарқыны тездеп, күрт күшейіп, біраз уақыттан кейін мейірімді және зұлым рухтардың күресін бейнелейтін ерекше билер мен пантомималарға жол берді. Зұлым рухтарды бейнелей отырып, бақсы түсініксіз сөздерді айқайлады, ерсі қимылдар жасап бет-әлпетін өзгертті. Бірте-бірте ол экстазға кірді, секірді және айналды, акробатикалық трюктердің барлық түрлерін жасады. «Бақсының күш-жігері қатысушыларға эмоционалды әсер етуге, оларды не болып жатқанына сендіруге бағытталған» деп айтуға болады (Қаскабасов, 1985:118). Егер біз шамандық дәстүрлерде емші, ақын және әңгімешінің функциялары жиі біріктірілетінін және шығыс театрларының функцияларының бірі бақсы үшін де басым болатын ауруларды емдеу екенін еске түсіретін болсақ, онда театр өнерінің қайнар көздерінің бірі, мүмкін, шамандық рәсім де болуы мүмкін емес сияқты.

III. Уәлиханов берген ежелгі бақсыларға сипаттама берейік: «бақсылар Аспан мен рухтардың қамқорлығындағы адамдар ретінде құрметтелді. Бақсы-сиқырмен және біліммен дарынды, басқалардан жоғары адам, ол ақын, музыкант, көріпкел және сонымен бірге дәрігер» (Уәлиханов,1987:302). Көшпенділердің архаикалық дәстүріндегі шамандық салт-дәстүрдің ауызша жағын қарастыра отырып, бақсыны ертегіші-жыраумен салыстыра отырып (ол, айтпақшы, бақсы немесе оған жақын болуы мүмкін), сөздің жасампаздық қызметіне назар аудару керек, поэтикалық сөйлеудің пайда болу проблемасын қою керек, бақсы, әнші, әңгімеші, ақынның іс-әрекетіндегі қиылысу нүктелерін анықтау керек.

Драмалық қойылымның барлық негізгі белгілерінің болуы: дәйекті дамып келе жатқан әрекет; бейнеленген бейнені шығармашылық тұрғыдан түсіну; орындаушылардың дәстүрлі орындау әдістері мен кәсібилігі; сондай-ақ шамандық жұмбақтардың үлкен эмоционалды әсері оларды қарапайым театрлық қойылымдардың ең күрделі түрлерінің бірі деп санауға толық негіз береді.

Театр мен театр алдында осы позициялардан арақатынасы мәселесін қарастыра отырып, театр зерттеушілері шамандық практика мен актерлік шығармашылықтағы психологиялық негізге ерекше назар аударады. Осы позициялардан ол басқа, күрделі контурларды алады.

Шын мәнінде, барлық ритуалистік-діни іс-әрекеттер театралды ұғымымен қамтылған. Шамандық әрекеттер адамның басқа әлемнің күштерімен қарым-қатынасын құратын байланыс орнатуға бағытталған, оның басты мақсаты-олармен байланысты нығайту, жағдайды нығайту және осы әлемдегі әл-ауқатты сақтау.

Бірақ шамандық әрекеттердің айқын театрландырылған сипатына қарамастан, актерлік шеберлікке, бақсының мәніне, біз қасиетті әрекеттерді толығымен таза театр өнеріне жатқызбаймыз. Шаманизмді, атап айтқанда, актерлік өнердің алғашқы театрландырылған бастауларының бірін мойындай отырып, бақсылардың қызметі көрермендермен емес, рухтармен байланыс орнатуға бағытталғанын атап өтеміз. Бақсының басты міндеті-көрермендердің көңілін көтеру емес, Құдаймен немесе рухтармен «байланыс» орнату. Бұдан шығатыны, шамандық әрекеттер үшін, көптеген басқа рәсімдер сияқты, театрға дейінгі термин қолайлы болар еді.

Театр зерттеушілері бір жағынан, бақсының салттық-салттық іс-әрекеттерінде театрға жақын тарихи формаларды атап өтуге болатындығын атап өтті. Екінші жағынан, олар бақсының сакрализацияланған әрекеттері, ойын-сауық өнеріне жақындағанда, онымен біріктірілмейтінін көрсетеді.

Демек, шаман алдындағы театр театрдың қайнар көзі бола алады, бірақ міндетті түрде театрға ауыспайды. Театрдың алдында болуы мүмкін немесе тіпті параллель дами алады, бірақ оған қарамастан.

Екінші жағынан, театрға дейінгі немесе театрға дейінгі қандай терминді қолданбаңыз да, бұл әртүрлі кеңістіктік және уақыттық параметрлерде дамитын және бір-бірімен параллель өмір сүре алатын екі тәуелсіз категория деп айту керек. Олардың әрқайсысы өздігінен түсініксіз, олар тек байланысты немесе екіншісінің фонында түсініктеме ала алады.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан, шамандық культ – бұл діни-сиқырлы қойылымдардың, медициналық білімнің, музыканың, сөздің, би мен пластиканың, яғни театр өнерін құрайтын барлық элементтердің жарқын үйлесімі екенін атап өтуге болады. Көріп отырғанымыздай, шаманизмде әр түрлі өнер түрлері бар. Бақсының көптеген функциялары архаикалық қоғамның қанағаттануы мен эстетикалық қажеттіліктерін қамтыды деп болжауға болады.

Дәл осы маңызды функция көптеген ғалымдарға шаманизмді театрландырылған өнер кешені ретінде қарастыруға мүмкіндік берді, ал бақсының қызметі-шығармашылық потенциалы спектакль өнері саласына жататын актер – суретші ретінде.

Қорытынды.Қазақ мәдениетіндегітеатр өнерінің барлық элементтері шаманизмде бар, бірақ, әрине, эмбриональды күйде. Жеке мінез-құлық элементтері актерде ежелгі шамандық табиғатты көруге мүмкіндік береді, бірақ өзгерген, қатты өзгерген, өзінің дамуында өзінің мүмкін болатын бастапқы прототипінен алыстаған. Демек, шаманизм театр өнерінің өзіндік көзі мен алғышарты бола алады.

Театр алды адам ұжымында бар және өздігінен дамиды. Бұл жаһандық қойылым. Онда құдайлармен, ғарыш күштерімен байланысуға бағытталған шиеленіскен сезімдер жұмылдырылады.

Демек, театр ұғымын енгізе отырып, шамандық ғұрыптық әрекетке енген театрлық табиғатты жоққа шығарудың қажеті жоқ, сонымен бірге «театр» ұғымының шексіз кеңеюінен аулақ болуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Ревуненкова Е.В. Миф. Обряд. Религия: Некоторые аспекты проблемы на материале народов Индонезии. – М.: Наука, 1992. – 216 с.
- 2.Орынбеков М.С. Шаманизм Востока и психоанализ Запада // Евразия, 2001, №2.
- 3.Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций.- М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
- 4.Харузина В.Н. Примитивные формы драматического искусства // Этнография.- 1928, №1.

5.Ғабитов Т.Х. Мәдениеттану. А-2019. -416 б.

6.Ибраев Б. Ата-бабаларымыздың космогониялық көріністері // Қолданбалы өнер 1980, № 8.

7.Қаскабасов С.А. "Қазақ салт-дәстүрлері мен ойындарындағы театр элементтері"// Фольклорный театр народов СССР. М.: Наука, 1985.- 135 с.

8.Ш. Уалиханов . Таңдамалы шығармалары. М.: ғылым, 1987.- 416 б.

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІНІҢ ДЕРЕКТЕРІН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР ТОҒЫСЫНДА ОҚЫТУ

Дюсембекова Жадыра Маликовна

*аға оқытушы, Жұмабек Ташенов атындағы университет
(Шымкент, Қазақстан)*

Ұлттық идея қандай болуы керек деген сауалға, ол қандай болмауы керек деген сауал қосарланып жүретіндігі белгілі. Осыған байланысты А.П. Ситников ұлттық идеяны этникалықтан, діни сипаттан, шектен тыс пафостықтан, саясиладан және т.б. бас тартуы түріндегі белгілерді атайды. Әрине, бұл тұжырымды ұлттық идеяның табиғатын ашатын әдістемелік тұғырлардың қатарына жатқызуға болады. Барлық тарихи ортаға, тарихи процеске ортақ әмбебап, бәрін қамтушы тұжырымның болмайтындығын ескерер болсақ, XX ғ. 20-жылдарының алғашқы жартысында Түркістан өлкесінде орын алған ұлттық идеяның қалыптасу және насихатталу тарихына жасалған талдау көрсетіп отырғандай, белгілі бір тарихи ортада, белгілі бір хронологиялық кезеңде, нақты этностардың әрекетінде ұлттық идеяның этникалық, діни мән мен сипатқа ие болуының қажеттілікке айналатындығына көз жеткіземіз.

Жалпы, ұлттық идеяның қызметі:Ықпалдастырушылық; Қоғамдағы теке-тіресті төмендетушілік; Құндылықтарды орнықтырушылық; Жұмылдырушылық; Белсенділікті ынталандырушылық; Қайта құрушылық жәнеБолашаққа бағдарлылық (Орлов, 2010:3) болып жіктелетіндігін ескерер болсақ, осы құндылықты тарихи таным мен тәжірибеге енгізудің маңыздылығы арта түседі. Сол үшін де зерттеу тақырыбымыз барынша өзекті болып саналады.

Ұлттық идеяның мәнін айқындайтын сипаттардың қатарында оның халыққа «сырттан» таңылмайтындығын, ол халықтың құндылықтық бағдарламаларынан шыңдалып, «өз ішінен» туатындығын айтуымызға болады. Бұл өз кезегінде ұжымдық шығармашылық қызметті қажет етеді. Ұлттық идеяны тұжырымдайтын, халықпен етене араласатын және оның көңі-күйін жақсы білетін ұжымдық шығармашылық қызметті ұлт зиялылары атқаруы тиіс. Өйткені, халықтың идеясы – ең алдымен оның әрекетін бағыттап отыратын рухани көңіл-күй деп білеміз.

Ұлттық идеяның мәнін айқындайтын келесі бір мәселе, ол діни және зайырлылық идеяларының өзара тепе-теңдігі. Өйткені қазіргі заманғы саяси мәдениетті халықтың ұзақ жылдар бойғы ұстанған бұқаралық діни тұғырлары қалыптастырады. Адамгершілік нормалар діни сана арқылы бір-біріне қарама-қарсы «қайырымдылық» пен «зұлымдық» түрінде құндылықтарға айналдырды. «Мемлекеттің осы діни-менталдық негізін күйрету саяси жүйенің бір ұрпақтан артық емес кезеңінде өз инерциясын сақтап қалады» (Можаровский, 2002:16). Ал Кеңестік биліктің атеистік саясатының ықпалы бірнеше ұрпаққа жалғасқанын білеміз.

Ұлттық идеяның болашаққа бағдарлылығының мәні оның болашаққа арналған жоба және іс-әрекет бағдарламасы екендігінен туындайды. Мысалы, Қазақ хандығы кезеңінде ұлттық мемлекет құру, оның тәуелсіздігін қорғау басты идея болса, XX ғ. 20-жылдарының алғашқы жартысы кезеңінде ұлттық-территориялық тұтастық басты идеяға айналған болатын. Осыдан келіп шығатын қорытынды «Ұлттық идея социумның қол жеткен жетістігін есепке алу үшін емес, алға шақыру үшін өмір сүреді» (Куценков, 2004:267) екен.

Сол сияқты, ұлттық идея ондаған жылдар мен ғасырларға төтеп бере алатындай өміршең болуы тиіс. Осылайша ұлттық идеяның өміршеңдігі оның шынайылығының басты өлшеміне айналады.

Ұлттық идеяның мәнін анықтайтын басты құрауыштарының бірі ұлттық идея тәлтіма философиялық шығармашылықтың жиынтығы болуымен бірге ол өзіндік компоненттермен қатар сырттан алынған, бейімделушілік немесе синкретизм нәтижелерін де қамтитын болғандықтан ол аса бір күрделі құбылысқа айналады.

Ұлттық идея ұғымын тарихи танымға айналдырып, жас ұрпақтың тарихи санасына берік орнықтырудың қажеттілігі жайлы академик Х.Абжанов «Ұлттық идея құндылықтары мен ұстанымдарын екі әлеуметтік қауым арасында мейлінше дәйекті бекемдеу қажет. Бірі – балабақшада тәрбиеленуші бүлдіршіндерден бастап, университет аудиторияларында отырған жастарға жеткізуден ештеңені аяуға болмайды. Екіншісі – мамандар мен зиялылардың ұлттық идеяға қалтқысыз берілгендігін қалыптастыру. Осылардың санасына, өмір салтына сіңген ұлттық идея кімді болсын өз иіріміне ала

жөнелетініне күмән жоқ» (Абжанов, 2011:105) деген тұжырым ұсынады. Бұл тұжырымды қуаттай отырып, ұлттық идея қоғам мүшелерінің күш-жігері мен саналы іс-әрекетін аса зәру мәселе ретінде алға қойылған бүкілхалықтық міндеттерді іске асыруға жұмылдыратын қуатты күш болғандықтан да ол тарихи санада орнығуы керек. Біздің зерттеуіміз жас ұрпақтың бойында ұлттық идея, оның табиғаты, атқаратын қызметі, қоғамдық даму процесіндегі рөлі туралы ғылыми білімдер негізін орнықтыру болып белгіленгендіктен де мәселенің шешімін іздестіруді екі бағытта жүргіздік. Бірінші бағыт белгілі бір кезең, нақты БАҚ құралы және нақты хронология шегінде оқшаулап, ұлттық идеяның қалыптасуы мен қызметінің іске асырылуын тарихилық тұрғыда негіздеу. Осы бағытта жүргізілген зерттеулеріміздің қол жеткен нәтижелері мен қорытындыларын ЖОО бакалавр деңгейінде және Қазақстанның қазіргі заман тарихы курстарына енгізу болды.

Осыған байланысты зерттеуіміздің екінші бағыты – педагогикалық зерттеулерге негізделген. Яғни, тарих курстарында, оған қосымша қоғамдық мамандықтар бойынша (журналистика, мемлекеттік және жергілікті басқару және т.б.) ұлттық идея тарихын, ұғымның мәні мен мазмұнын жүйелеп, біртұтас оқу-әдістемелік кешен дайындау. Сол үшін педагогикалық зерттеулерде мынадай нақты міндеттер белгіленді:

- Таңдау пәнінің мазмұнын анықтау. Ол үшін әлеуметтік-гуманитарлық мамандық бакалааврларымен, оқытушы-профессор құрамымен сұхбаттар жүргізу, сауалнама өткізу; мамандықтардың типтік оқу бағдарламаларына (ТУП) талдау жасау.

- Пәннің оқу-әдістемелік кешенін дайындау. Бұл міндет мынадай әрекеттерді қамтиды: а) оқу бағдарламасын түзу ә) силлабусын түзу б) лекция контентін дайындау в) бақылау тапсырмаларын түзу.

- Таңдау пәнін оқытудың әдістемесін жетілдіру мақсатында педагогикалық эксперимент жүргізу. Осы міндет бойынша мынадай нақты әрекеттер іске асыру керек деп белгіледік: Тарих мамандығы бакалаврларының «Қазақстанның қазіргі заман тарихы» курсына тиісті тақырыптарға ұлттық идеяға және ұлттық басылымдарға қатысты әдістемелік көмекші материалдар дайындап, сыннан өткізу. ә) тарих емес мамандықтардағы «Қазақстан тарихы» курсының тиісті тақырыбына ұлттық идеяға қатысты көмекші материалдар ұсыну, қолданылатын әдістерді сыннан өткізу. ә) Пәнаралық байланыстар тоғысында ұлттық идея және баспасөз тарихы мәліметтерін журналистика мамандықтарында қолданудың әдістемелік көмекші материалдарын дайындау және сабақ барысында сыннан өткізу.

Біздің зерттеу тақырыбымызға барынша жақын болып келетін Х.Абжановтың оқулығында ұлттық идеяны не үшін оқытуымыз қажет деген сауалға «Студенттер мен магистранттар социалистік утопиялық идея тағдырынан, атқарылмаған Алаш аманатынан кемел қорытынды шығуы керек. Ол тәуелсіздігімізді бекемдеу үшін қажет» (Абжанов, 2011:116) деген жауап ұсынады. Демек ұлттық идея тарихын оқып білуі, оның мәні мен мазмұнын игеріп, іске асыру дағдыларын меңгерген студенттеріміз бәсекеге қабілетті маман болып, тәуелсіздігіміздің іргетасын бекіте түсетін тұлға болып қатыптасуы тиіс. Осы әрекетіне негіз болатын тарихи танымды бойына сіңіруі керек болады екен. Демек, біздің бакалаврларға ұсынатын таңдау пәніміз, оқу-әдістемелік ұсыныстарымыздың мақсаты айқындалып, қызметі нақтылана түседі деп ойлаймыз.

Біздің зерттеу тақырыбымызға жанама түрде қатысы бар зерттеулер біршама. Солардың арасынан ұлттық идея мәселесін оқытуға қатысты жарық көрген оқу құралдарының бірі Н.Шыңғысова мен С. Садиковтың еңбегін [Шыңғысова, 2015:217] атауға болады. Аталған зерттеу ұлттық идеяның қазіргі кезеңдегі өңірлік мерзімдік басылымдардағы көрінісін талдауға арналған.

Ұлттық идеяның қазіргі кезеңдегі мәселелерін оқу процесіне енгізуге арналған оқулықтардың бірі авторлар ұжымы құрастырған «Колониальная идея Казахстана: пути решения проблем» (Ахметова, 2009:220) атты оқу құралы ұлттық идея ұғымына талдау жасаудан бастап оның қазіргі замандағы саяси-әлеуметтік міндеттерін шешуге бағытталған зерттеулері барынша нәтижелі болып шыққан. Әсіресе оқулықтың Г.Султанбаева дайындаған «Қазақ баспасөзі, әдебиеті мен өнеріндегі Қазақстанның ұлттық идеясы» атты екінші бөлімі біздің диссертациялық зерттеу тақырыбымызбен барынша үндес болып келеді. Соның ішінде «Қазақстандық БАҚ-тағы ұлттық идея: тарих таразысы мен қоғамдық сана эволюциясы» деп аталатын тақырыптағы зерттеулерде жасалған тұжырымдар тақырып идеясын ашуға қолдануға лайық. Дегенмен, біздің зерттеуіміз аталған мәселені тарихи тұрғыда және тек қана «Ақ жол» газетіне қатысты мәселелерді қарастыруымен ерекшеленеді.

«Ақ жол» газетінде ұлттық идея деңгейінде көтерілген мәселелердің бірі тіл мәселесі болды. Ұлт, мемлекет үшін тіл мәселесі мәңгілік екендігінің бір айғағы – аталған мәселенің тәуелсіздік жағдайында да ұлттық БАҚ-тарда жүйелі көтеріліп тұрғандығынан аңғарылады. «Қазақ тілінің мәселесі БАҚ-тағы ең көп әрі жиі қозғалатын тақырып екендігі шындық. Ұлттық идеяны айқындаушы фактор ретінде қазақ тілінің түлесі, қазақ тілін қызғыштай қоры, қазақ тілін шет тілдерінің ықпалынан тазалау сияқты мәселелердің көбінде ұлттық апталық «Ана тілі», тәуелсіз басылым «Жас қазақ», мемлекеттік басылым «Егемен Қазақстанда» да өткір жазылуы, өзектілігін таңбалап басып көрсетуі де ұлттық идеяның айқындаушы басты факторлардың бірі.

Зерттеу тақырыбымыздың нәтижелерін оқу процесіне енгізу мақсатында БАҚ құралдарымен тікелей жұмыс жасайтын мамандар дайындайтын Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар факультетінің 6В032 – Журналистика және ақпарат; 6В032 – Журналистика; 6В042 – Журналистика және репортер ісі мамандықтарының БББ-ларына талдау жасап көрдік.

Аталған мамандықтардың Білім беру бағдарламасы БАҚ редакциялар мен медиаконтент өндірісінің шығармашылық салалары қызметкерлерін, медиаөндіріске бейімделген жалпы және кәсіби журналист-бакалаврларды дайындауға арналғандықтан оның мақсаты қазіргі медианарық талаптарын ескере отырып, бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істеутін журналистика саласында жоғары білікті, бәсекеге қабілетті мамандар даярлау болып белгіленген.

Бұл жөнінде БББ тұжырымдамасы жоғары білікті бәсекеге қабілетті журналист-бакалаврларды даярлау принципіне негізделгендігі белгіленген. БББ әртүрлі кәсіптік құзыреттерді қалыптастыру үшін пәндердің ғылыми және практикалық міндеттерін шешуге бағытталған траекториясын таңдаудың алуан түрімен ерекшеленеді және пәндер еңбек нарығына қажетті негізгі кәсіптік құзыреттерді қамтиды.

Осы мамандықтарды игерген бітірушілер мынадау лауазымдарды жұмыс атқара алады: Шолушы; Тілші; Диктор; Бағдарламаның жүргізушісі; Телевизиялық, радио жаңалықтар репортері; Комментатор; Мемлекеттік органдармен байланыс жөніндегі үйлестіруші; Мультимедиялық басылымдармен жұмыс жөніндегі кеңесші; Баспа, газет және журнал редакциясының тілшісі; Газет шолушысы; Газет репортері; Мемлекеттік органдармен байланыс жөніндегі үйлестіруші; Сценарист және Радио жүргізуші. Аталған мамандықтар қазіргі кездегі медианарықта сұранысқа ие мамандықтар болып саналады.

Осы мамандықтардың кәсіби құзыреттері зерттелетін салада мәліметтерді жинақтау және сыни көзқараспен талдау нәтижесінде өз бетінше шешімдер қабылдау арқылы көшбасшылық қабілетті қалыптастырады (ОН1) деп тұжырымдалса, ОН4 кәсіби қызметінде қоғамның рухани құндылықтарын және экономикалық, экологиялық, құқықтық қағидаттарын сақтайды, әртүрлі жанрлардағы хабарларды газетте, телевизияда, радио, әлеуметтік желілерде әзірлеу үшін аудио, бейне құрылғылармен жұмыс жасайды (ОН10), журналистиканың әлеуметтік ортадағы белсенділігін арттыруға бағытталған ғылыми зерттеулер жүргізеді (ОН12) деп тұжырымдалған. Біз құзыреттіліктердің зерттеу тақырыбымызға, оның нәтижелерін қолдана алу мүмкіндігіне қарай топтастырдық.

Ендігі мәселе журналистік мамандықтарға оқытылатын пәндерге тоқталамыз. Бірінші, «Журналистикаға кіріспе», «Журналистика тарихы», «Журналистика жанрлары», «Қоғаммен байланыс», «Қазақ журналистикасының тарихы», «Баспа ісі», «Құқық журналистикасы» пәндерімен бірге «Оқу тәжірибе», «Өндірістік тәжірибе», «Дипломалды тәжірибелер» қарастырылған.

ТКП мен Тұркаткомның қазақ тіліндегі ресми баспасөз органы болып жарыққа шыққан «Ақ жол» газеті қазақтілді басылымдардың арасында саяси және мәдени-рухани ұстанымдары жағынан ғана емес, сонымен бірге журналистика жанрларының әралуандығымен де ерекшеленді. Осы тұрғыда қарастырғанда басылымның материалдарын тарихи оқиғалар мен құбылыстардың тарихи дерегі ретінде қолдану білім алушылардың танымын жаңалаумен бірге олардың кәсіптік біліктілігін де арттыруға ықпал ететіні сөзсіз деп ойлаймыз.

«Журналистика тарихы» пәнінің мазмұнында ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұлттық баспасөздің қалыптасуы мен дамуы туралы контентте «Ақ жол» басылымының қызметі мүлде қарастырылмауы мәселеге тереңдеп талдау жасауды қажет етеді. Сол сияқты «Журналистика жанрлары» пәнінің мазмұнында да қазақ журналистикасының жаңа жанрларының қалыптасуы мен дамуындағы баслымның қызметі назардан тыс қалған. «Қазақ журналистикасының тарихы» пәнінің мазмұнында ұлттық басылымдардың қуғын-сүргінге ұшырау туралы мәселе арнайы қарастырылғанымен де «Ақ жол» газеті туралы мәліметтер мүлдем қамтылмағандығына көз жеткіздік. Негізінде қазақ ұлттық баспасөзіне кеңестік биліктің цензура орнатуы әріден басталған болса, оның тікелей саяси қуғын-сүргінге ұшырау осы басылымға қатысты И. Сталиннің әйгілі хатынан басталғандығы пәннің тақырыпқа қатысты терең талданатын басты оқиғаларының бірі болуы керек. Осы тарихи оқиғаның себептері мен салдарларын ашу арқылы болашақ баспасөз мамандарының тарихи танымы кеңейе түседі. «Баспа ісі», «Қоғаммен байланыс» пәндерінің мазмұнында да «Ақ жолдың» 1920-1926 жылдардағы қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік тақырыптағы материалдарын кеңінен пайдалану білім алушыларға ұсынылатын білім мазмұнын барынша ауқымдандырумен бірге білімді нақтылай түсер еді.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Тарих кафедрасы 2022 жылы дайындаған «6В02231 – Тарих» білім беру бағдарламасына талдау жасадық. Осы бағдарлама бойынша білім алып шыққан мамандардың лауазымдарының тізімі мынадай болып белгіленген:

Мектептерде, лицейлерде, гимназияларда, колледждерде тарих пәнінің мұғалімі; Кафедраның әдіскері; Мұрағатшы; Кіші ғылыми қызметкер; Кеңес көмекшісі; Кеңсе тіркеушісі; Мемлекеттік қызметкер және т.б. Аталған лауазымдардың иелеріне қойылатын кәсіби қызмет функциялары балайша белгіленген: өскелең ұрпақты тәрбиелеуді іске асыру; педагогикалық қызметті ұйымдастыру және дамыту; білім беру және ғылыми-зерттеу үрдісін жетілдіру міндетін іске асыру; оқыту үрдісінде алған білімін дұрыс қолдана білу; ғылыми, оқу-әдістемелік әдебиетті жетілдіру.

Мамандықтың кәсіби қызмет түрлері былайша жіктелген: оқу-тәрбиелік (педагогикалық); өндірістік басқару; ғылыми-зерттеу; эксперименттік зерттеу; ұйымдастырушылық және басқару; мәдени-ағартушылық; сараптамалық және аналитикалық.

БББ пәндерін игеру барысында мамандар мынадай оқу нәтижелеріне қол жеткізуі тиіс: тарихи оқиғаларды сипаттауда дереккөздерді талдау әдістерін анықтайды; Отандық және әлем тарихы оқиғалары мен олардың салдарларын сыни түрде талдайды (ОН1); тарихи пәндер саласында практикалық білімді қолданады; тарихты оқытудағы білім берудің негізгі міндеттерін шешудің басым бағыттарын және тақырыпты оқыту мақсатын анықтайды (ОН2); тарих методологиясының рөлі мен маңызын, тарихи ғылымның функцияларын түсіндіреді, антропологиялық зерттеулерді, тарихи дереккөздердің ішкі және сыртқы сынын жүргізеді; деректану және тарихнамалық зерттеулерді бағалайды және қорытындылай; тарих ғылымының әр түрлі бөлімдері бойынша ауқымды білімді, заманауи әдіснамалық тәсілдер мен тарихнамалық үрдістерді қолдана алады (ОН3); Қазақстан тарихының негізгі кезеңдері, сондай-ақ түркі мемлекеттерінің әлеуметтік және саяси тарихы туралы іргелі білімді көрсете алады (ОН5); кәсіби білімін жетілдіру үшін отандық тарихи мектептердің жалпы ғылыми әдістері мен әдіснамасын қолдануға қабілетті (ОН7). Біз бұл жіктелген ОН арасынан өз зерттеуіміздің нәтижелерін қолдану бойынша мүмкінмәнділерін ғана тандап алдық.

Ендігі кезекте мамандарға өтілетін пәндерге тоқталамыз. Бұл жерде де біз зерттеу нәтижелерінің оңтайына келетін мүмкінмәнді пәндерді бөліп алдық. Олар: «Қазақстан тарихы», «Саясаттану», «Мәдениеттану», «Мәдениет және дін», «Мәңгілік Ел», «Қазақстанның жаңа заман тарихы», «Деректану», «Тарихи демография», «Қазақстандағы халық-ағарту ісінің дамуы», «Қазақстан әлемдік қауымдастықта», «Қазақстан тарихын зерттеудің теориялық әдістемелік негіздері», «Түркістан тарихы». Осы пәндермен бірге Дипломдық жұмысты, дипломдық жобаны жазу және қорғау немесе кешенді емтихан тапсыру сияқты қорытынды бағалау шаралары жоспарластырылған.

Осы аталған пәндердің мазмұнында тақырыптарға сай «Ақ жол» газетінің материалдарын Түркістан өңірінде өткен қоғамдық-саяси оқиғалар мен құбылыстардың дереккөзі ретінде қолдану тарих мазмұнын жаңалауға септігі тиеді, Әсіресе, өлкедегі тарихи дамудың барысын ұлттық идеятөңірегіне топтастыра ұсыну мәселеге барыншы жинақылық береді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Абжанов, Х. М. *Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология.* – Петропавл, 2011. – 364 б.

Ахметова Л., Шорохов Д., Боранова Д., Вережкин А., Анфанова Т., Пухович Л., Султанбаева Г. *Колониальная идея Казахстана: пути решения проблем.* – Алматы, 2009. – 238 с.

Куценков А.А. *Индия: идея «на вырост».* Статья // *Национальная идея: история, идеология, миф.* М.: ИСР РАН, 2004. С. 267

Можаровский В.В. *Критика догматического мышления и анализ религиозно-ментальных оснований политики.* СПб.: ОВИЗО, 2002. 197с.

Орлов И.Б. *Сушность и функции национальной идеи страны* // *Национальная идея России.* С 6 т. Т. 1. –М.: Научный эксперт. 2012. –752 с.

Ситников А.П. *К вопросу о национальной идее.* Статья <http://image-contact.ru/ru/library/articles/?id=35&f=32> (Қаралған күні 15.12.2024)

Шыңғысова Н., Садилов С. *Өңірлік мерзімді баспасөз және ұлттық идея: оқу құралы.* / Н.Шыңғысова, С.Садилов. -Алматы: Қазақ университеті, 2015. -247 б.

ТАРИХ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Махаева Айтбала Шайымқуловна

тарих пәні мұғалім, педагог-шебер Ыбырай Алынсарин төсбелгісінің иегері

М.Базарбаев атындағы N138 гимназия» КММ

(Алматы, Қазақстан)

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру. Функционалдық сауаттылық оқушылардың алған білімдерін күнделікті өмірде тиімді пайдалана білуіне бағытталған. Тарих пәні арқылы функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тарихи ойлау, деректерді талдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға негізделеді. Тарихты оқытуда жаңа технологияларды пайдалану, интерактивті әдістерді енгізу және тарихи материалдарды қазіргі өмірмен байланыстыру арқылы білім сапасын көтеруге болады.

Мақаланың мақсаты – тарих сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру жолдарын ғылыми негізде талдау және тиімді әдістемелік ұсыныстар жасау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Функционалдық сауаттылық ұғымының теориялық негіздерін зерттеу;
2. Тарих пәнінің функционалдық сауаттылықты дамытудағы рөлін анықтау;
3. Оқу үрдісінде қолданылатын әдістер мен технологияларды талдау;
4. Функционалдық сауаттылықты арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар әзірлеу;
5. Оқушылардың тарихи білімді өмірлік жағдаяттарда қолдану деңгейін бағалау [1].

Функционалдық сауаттылықтың теориялық негіздері.

Функционалдық сауаттылық – оқушылардың әлеуметтік ортада өз білімдерін тиімді қолдана білу қабілеті. ЮНЕСКО және басқа халықаралық ұйымдардың зерттеулеріне сәйкес, функционалдық сауаттылық білім алушылардың қоғамда өзіндік орнын табу және өмір бойы білім алу дағдыларын дамытуына ықпал етеді. OECD зерттеулеріне сәйкес, PISA тестілерінде жоғары нәтиже көрсеткен елдердің білім жүйесі функционалдық сауаттылықты дамытуға басымдық береді. Оқушылардың функциялық сауаттылығы, олардың білім алу, қоғамда әлеуметтік өзара әрекет жасау, проблемаларды шешу және өз пікірлерін білдіру қабілеттеріне әсер етеді. Функционалдық сауаттылықты дамыту оқушыларды шығармашылықпен ойланып, түрлі өмірлік жағдайларда өз білімдерін қолдана алуға жеткізеді [2].

Тарих сабағында функционалдық сауаттылықты арттырудың тәсілдері:

1. Критикалық ойлауды дамыту: Тарих сабағында оқушыларға тарихи деректерді талдауда, оларды сыни тұрғыдан бағалауда көмектесетін стратегияларды қолдану қажет. Мысалы, оқушылардан белгілі бір тарихи оқиғаның себептерін, салдарын және әсерін талдауды сұрау — олардың сыни ойлау қабілеттерін нығайтуға көмектеседі.

2. Зерттеу жобалары: Оқушыларды зерттеу жобаларына қатыстыру, мәселен, белгілі бір дәуірді немесе тарихи тұлғаны терең зерделеу, олардың зерттеушілік және талдамалық дағдыларын дамытады. Зерттеу барысында оқушылар дереккөздермен жұмыс істеп, өз ғылыми жұмыстарын жазуы арқылы функционалдық сауаттылықтарын арттыра алады.

3. Талқылау мен пікір алмасу: Тарих сабағында оқушыларды топтық талқылауларға және пікір алмасуларға тарту олардың коммуникативтік дағдыларын дамытады. Тарихи тақырыптардың әлеуметтік, саяси немесе мәдени тұрғыдан әсерін талқылау арқылы оқушылар өзгелердің пікірін тыңдауды және өз пікірлерін қорғауды үйренеді.

4. Визуализация және мультимедиялық контент: Тарих сабағында визуалды құралдарды, мысалы, карталарды, инфографикаларды, құжаттарды, фильмдерді қолдану оқушылардың материалды қабылдауын жақсартады. Визуализация оқушыларға тәжірибеде тарихи оқиғаларды түсінуге және бұл ақпаратты күнделікті өмірлерінде қолдануға көмектеседі.

5. Интерактивті сабақтар: Интерактивті технологияларды пайдалану, мысалы, ролдік ойындар, дебаттар немесе интерактивті карталар және виртуалды экскурсиялар, оқушылардың белсенді қатысуын ынталандырады. Мұндай оқыту әдістемелері оқушыларға тарихты жандандырып, оқу процесіне эмоциялық байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

6. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану: Жасанды интеллект, виртуалды технологиялар, онлайн платформалар мен ресурстар арқылы мектепте тарих сабағында ақпаратқа қол жеткізу, сараптау мен бағалау дағдыларын дамыту. Оқушылар түрлі дереккөздерден ақпарат алу мен оны бағалау тәсілдерін үйрене отырып, функционалдық сауаттылықтарын арттырады.

7. Тарих сабағында функционалдық сауаттылықты арттырудың артықшылықтары

8. Сыни және аналитикалық ойлау: Оқушылар тарихи оқиғаларды талдау кезінде өз сыни пікірлерін дамытуға қажетті дағдыларды меңгереді.

9. Коммуникативтік дағдылар: Топтық жұмыс пен пікір алмасу арқылы оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу, өз пікірін жеткізу және тыңдау дағдылары нығайып, әлеуметтік сауаттылық деңгейі артады.

10. Мәселелерді шешу: Тарихи контекстте проблемаларды анықтау, бағалау және оларды шешу жолдарын табу қабілеттері дамытылады.

11. Өз бетімен білім алу: Зерттеу жобалары мен интерактивті сабақтар оқушылардың өз бетімен білім алуындағы қызығушылығын арттырады.

Тарих сабағында қолданылатын әдістер мен технологиялар [3].

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін тарих сабақтарында келесі әдістер қолданылуы тиімді:

● Жобалық оқыту әдісі – оқушылар өз бетінше зерттеу жүргізу арқылы тарихи құбылыстарға терең талдау жасайды. Мысалы, «Қазақ хандығының құрылуы және оның қазіргі Қазақстанмен байланысы» тақырыбында зерттеу жұмыстарын жүргізу [4];

- Проблемалық оқыту әдісі – оқушыларға мәселені өз бетімен шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, «Екінші дүниежүзілік соғыс Қазақстанға қалай әсер етті?» деген сұрақ бойынша зерттеу жүргізу;
  - Кейс-стади әдісі – нақты тарихи оқиғалар мен деректерді талдау арқылы тарихи себеп-салдар байланыстарын анықтау. Мысалы «XIX ғасырдағы Қазақстандағы реформалардың қазіргі құқықтық жүйеге әсері» тақырыбында талдау жасау;
  - Цифрлық ресурстарды пайдалану – тарихи карталар, құжаттар, мультимедиялық материалдар арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру;
  - Рөлдік ойындар мен дебаттар – оқушылар белгілі бір тарихи кейіпкердің рөлін сомдау арқылы оның көзқарасын түсінеді. Мысалы, «Алаш қозғалысының мүшелері қандай идеяларды ұсынды?» тақырыбында дебат ұйымдастыру [5].
- Функционалдық сауаттылықты арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар.
- Оқушылардың тарихи білімін өмірлік жағдаяттарда қолдануына мүмкіндік беру;
  - Тарихи құжаттармен, карталармен және статистикалық мәліметтермен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру [6];
  - Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану;
  - Сыни ойлау және өзіндік зерттеулер жүргізу дағдыларын дамыту;
  - Оқушыларды пікірталасқа тарту арқылы олардың тарихи оқиғаларға деген көзқарасын қалыптастыру;
  - Оқушыларға деректермен жұмыс істеуге бағытталған тапсырмалар беру;
  - Топтық жұмыстар мен шығармашылық жобаларды енгізу [7].

Қорытынды. Тарих сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – олардың ақпаратты талдау, бағалау, қолдану және сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі қоғамда табысты тұлға болу үшін оқушылар тарихи білімдерін өмірде қолдана білуі қажет. Сондықтан тарихты оқыту әдістерін жетілдіру, жаңа технологияларды енгізу және оқушылардың дербес ойлау дағдыларын дамыту – функционалдық сауаттылықты арттырудың негізгі бағыттары болып табылады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығының артуы оларды тек жақсы оқушы ғана емес, сонымен қатар қоғамның белсенді әрі саналы мүшесі етіп тәрбиелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. – Астана, 2023.
2. Выготский Л.С. О развитии высших психических функций. – М.: Педагогика, 1986.
3. Құдайбергенова К. Тарихты оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2019.
4. OECD. PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do. – OECD Publishing, 2019.
5. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
6. Dewey, J. Democracy and Education. – New York: The Macmillan Company, 1916.
7. Vygotsky, L. Thought and Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1986.

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК ТҮЛҒАСЫ – ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ

Ж.Е. Адилова^а, Г.А. Шолпанбаева^б

^ашетел филологиясы мамандығының студентті

^бғылыми жетекшісі, аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистр

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Қостанай, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада әл-Фарабидің философиялық шығармаларының мәні дәл қазіргі адамзат іздеген практикалық философия аясында ашылады. Практикалық философия адамның принциптеріне, адам болмысына, адамның ерік-жігеріне, адамның әлемді ойлап табу және құру қабілетіне сәйкес анықталады. Әл-Фараби еңбек бостандығы адамның жан-жақты дамуы үшін маңызды екенін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: философ, екінші ұстаз, қажеттілік, тапқырлық, даналық.

Аннотация. В статье раскрывается смысл философских трудов Аль-Фараби в контексте практической философии, к которой стремится современное человечество. Практическая философия определяется человеческими принципами, человеческой природой, человеческой волей, человеческой способностью изобретать и создавать мир. Аль-Фараби подчеркивает, что свобода труда важна для всестороннего развития человека.

Ключевые слов: философ, второй учитель, необходимость, изобретательность, мудрость.

Abstract. The article reveals the meaning of the philosophical works of Al-Farabi in the context of practical philosophy, which modern humanity strives for. Practical philosophy is determined by human

principles, human nature, human will, human ability to invent and create the world. Al-Farabi emphasizes that freedom of labor is important for the comprehensive development of man.

Keyword: philosopher, second teacher, necessity, ingenuity, wisdom.

Кіріспе. Тарихымыздағы ұлы тұлғалардың бірі, ислам дүниесінің ең ірі, атағы әлемге жайылған ғұлама философы – әл-Фараби (870-950 жж.). Ұлы жерлесіміз Әл-Фарабидің түркі тайпасының дәулетті бір ортасынан шыққаны бізге мәлім, бұған дәлел оның толық аты-жөнінде. Әл-Фараби 870 жылы Сыр бойындағы Фараб қаласында дүниеге келді. Әл-Фарабидің толық аты-жөні Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Ұзлағ ибн Тархан Әл-Фараби, яғни әкесі Ұзлағ, арғы атасы Тархан. Туған жері – қазақтың ежелгі қаласы Отырарды арабтар Барба-Фараб деп атап кеткен, осыдан барып ол ӘбуНасыр Әл-Фараби, яғни Фарабтан шыққан Әбунасыр атанған. (Алтаев, 2000: 10).

Әбу Насыр жас кезінде білім іздеп, сол замандағы мәдени әлемнің көптеген орталықтары – Хорасанда, Бағдадта, Дамаскіде (Шам), Алеппада, Каирда (Мысыр) болған. Өз өмірінің көп жылдарын ол араб халифатының саяси және мәдени орталығы болған Бағдадта өткізді. Ал өмірінің акырғы жылдарын Дамаскіде өткізеді, 80 жасында қайтыс болады.

Зерттеу объектілері мен әдістері. Батыста «араб философы» деген құрметті атаққа ие болған, Әл-Киндидің философиялық көзқарастарын әрі қарай дамытып, Аристотельдің еңбектерін араб тілінде аударып, оған көлемді түсініктер жасап және өзінің ерекше философиядағы ойларымен тарихта қалып, философия тарихында «*Екінші ұстаз*» атағын алған Әл-Фараби болды. Әл-Фарабиді араб философы деп толығынан бағалауға болады, себебі араб рухынан нәр алып, өз еңбектерін сол тілде жазған. Сонымен қатар, оны қазақ халқының философы деп те атауға болады, өйткені, ол біздің елде дүниеге келіп, соңынан қазақ халқын құраған көп түрік тайпаларының біреуінен шыққан, біздің сол кезде өмір сүрген бабаларымыздың дүниесезімі мен дүниетанымын бойына жас кезінде сіңірген.

Бірақ, ең жақсысы – оған Шығыс философиясының жұлдызы, тіпті дүниежүзілік философияның ең ірі тұлғаларының бірі деген баға берсек, ол дұрыс болар.

Әл-Фарабидің философиялық еңбектері көп. Мәселен, Әл-Фараби шығармаларының санын неміс ғалымы Ш. Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А. Атеш 160, ал тәжік ғалымы Б. Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді. Солардың ішінен «Ғалымдардың шығуы», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Музыканың үлкен кітабы», «Азаматтық саясат», «Ақылдың мәні туралы», «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жөнінде» деген еңбектерін атап өтуге болады.

Әл-Фараби өзінің «Бақытқа жол сілтеу» деген еңбегінде тірі адамның бақыты, өлгеннен кейінгі түсініксіз бақыттан артық екенін көрсетеді. Адам бақытқа, көптеген қиындықтарға тап болып, жақсы мен жамандықты түсіну 372 арқылы жетеді. Адамның жетілуі – мінез-құлқының жоғарғы дәрежесіне байланысты болады. Ал, көздеген мақсатқа жету – өзіне байланысты дейді.

«Азаматтық саясат» деген еңбегінде ол отбасының қоғам өмірінің бастауы болу мәнін түсіндіреді. Феодалдық қоғамдағы саясат пен мораль мәселелеріне және әлеуметтік қайшылықтарға теориялық тұрғыда түсінік береді.

«Музыканың үлкен кітабы» («Китаб әл музык аль кабар») еңбегінде ол дыбыстың тарау табиғатын, резонанс қозғалысын математикалық әдістерді қолданып, алғаш рет нотаның нұсқасын жасады. Сол кездегі түркілердің музыкалық аспабы – тоғыз ішекті домбыраның құрылысын сипаттады.

«Ақыл туралы» деген еңбегінде ақылдың құдіретіне сенеді, адам ақылы жаратушының бір көрінісі деп – құдайды жоққа шығармайды, ал ғылым – ақылдың нәтижесі екенін көрсетеді. Ғылымды – теориялық, практикалық деп екіге бөледі. Теориялық – логика, жаратылыстану, метафизика; практикалық – этика, саясат.

Қоғамның қажеттігін Әл-Фараби адамның жалғыз өзі өзіне керектерінің бәрін жасай алмайтындығынан, екінші жағынан, басқарларсыз өзін жетілдіре алмайтындығынан шығарады. Сондықтан, адамдар бірігіп, өзара бір-біріне көмектесіп, қажетті заттармен бөлісіп өмір сүрген.

Қоғамды Әл-Фараби толық және толық емес қылып екіге бөледі.

Бүкіл жер бетіндегі, қоғамдық дәрежеде ұйымдасқан адамзат – ол белгілі халықтың өмірі, кіші - ол белгілі бір жерде орналасқан кешен - қала, ауылсондағы тұратын адамдар.

Ал толық емес қоғамға келер болсақ, ол белгілі бір ауылда, я болмаса қаланың бір көшесінде тұратын адамдар. Олар өз-өздеріне жеткіліксіз сондықтан, оларды ол толық емес деп атайды.

Әсіресе, оқырманның назарын Әл-Фарабидің мына ойына аудармағым келеді. «ұлы игілік», ең биік жетістіктерге ең алдымен қала жетеді, ал ауылды алатын болсақ, оның негізгі қажеттілігі-оның тек қаланы қамтамасыз етуінде. Әл-Фарабидің өмірден кеткеніне 1000 жылдан артық уақыт өтсе де, қазақ халқына бұл ой осы уақытқа дейін өзекті мәселе болып жатыр. Бүгінгі өте қиын дағдарысты ақуалда қазақ халқы аянышты ауыр жағдайда урбанизация процесіне қатысып, қалалық халыққа айналууда. Тек қалалық халық қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне белсенді қатысып өзінің мүдделері үшін тиімді күресе алады.

Әл-Фараби қалалардың өзін екіге бөледі - олар игілікке бағытталған қала мен надандар қаласы.

Игілікке бағытталған қалада адамдар бір-біріне көмектесіп, бақытқа жетуге тырысады. Ол қала кемеліне келген адамның денесіне ұқсайды. Онда барлық дене мүшелері бір-бірімен тығыз үйлесімді байланыста, олар әр-түрлі өздерінің табиғаты мен қабілеті бойынша өмір сүреді. Сол сияқты қаладағы адамдар да әр-түрлі болса да қала басшысына бағынып бір-бірімен келісіп іс-әрекет жасап өмір сүрулері керек. Надан қала игілікке бағыт ұстаған қалаға қарсы тұр. Ол адамгершілігі жоқ, айырбастау қаласы, адасқан қала (Әл-Фараби. 1970:120).

Надан қаланың, адамдары ешқашанда бақытты білмеген, сондықтан олар оған ұмтылмайды да, оған сенбейді де. Олардың ойынша, өмірдің мақсаты денсаулық, байлық, рахатқа бату, ерікті түрде құмартуға берілу, даңқ пен ұлылықты армандау. Осылардың әрбіреуінің өзі осы қаланың тұрғандарына бақыт болып көрінеді. Ал айтылғандардың бәрі қосылса, онда одан асқан бақыт болмайды деп олар ойлайды.

Зерттеу нәтижелері. Әл-Фараби надан қаланың түрлеріне тоқтайды. Бүгінгі таңда біз де әлі өзіміздің даму бағытымызды, жалпы ұрандар болмаса, айқын анықтаған жоқпыз. Сондықтан ойшылдың мініздемелеріне тоқтай кетелік, мүмкін оқырман одан өзінше дәріс алып, ойға қалар.

Қажеттіліктің қаласында адамдар өмірге ең негізгі керек заттарды өндіру үшін бір-біріне көмектеседі.

Айырбастау қаласында тұрғандардың бәрі де байлыққа жету үшін бір-біріне көмектеседі, ол сол қаланың негізгі мақсаты, басқа мақсаттарға жету жолындағы құрал емес.

Құлдыраған бақытсыз қалада адамдар тек тамақ табуда, ішуде, жыныстық қатынаста тек қана ой өрісіне көтерілмей сезімдік ләззат алуға тырысады.

Баққұмар қаладағы адамдар бір-біріне көмектесіп өздерін басқалардың алдында керемет етіп көрсеткісі келеді (біздің бүгінгі таңдағы кейбіреулердің «жаманымызды жасырайық, жақсымызды асырайық», деп жүргендері бұл қалаға жақын келеді оларға «ауруын жасырған – өледі» деген накыл сөзді айтқымыз келеді.

Билікті сүйгіш қаладағы адамдар басқаларға жоғарыдан қарап, оларды тәуелді етіп ұстағысы келеді. Оларды тек жеңіс қана қуантады.

Адамгершілігі жоқ қаланың тұрғындары игіліктің не екенін жақсы білетұра, өздерінің іс-әрекеттерінде басқаша істейді.

Құбылмалы қаланың адамдары бұрын игілікке бағытталған болатын, ал сонынан басқа құндылықтар өмір жолына түсіп кеткен.

Адасқан қаланың адамдары бақытты өмір о дүниеге барғанда болады. Бірақ кейін келе олардың көзқарасы Құдайға да, шын өмірге де өзгеріп бұзылады.

Қоғам өмірінің дамуы, Әл-Фараби ойынша, негізінен Ел басында басқарып отырған адамның қасиеттерімен байланысты болғаннан кейін, ойшыл оның қандай болуы керектігіне аса зор назар аударған. Ғұлама-өйшыл ондай адамның 12 қасиеті болу керек дейді. Сонында олардың бәрін 6 тұлғалық қасиеттерге әкеліп тірейді. Енді соларға назар аударарлық.

Біріншіден ол – *даналық* дәрежеге жетуі керек, яғни барлық істі ақыл-ой елегінен өткізіп, халықтың тарихи тәжірибесіне, әдет-ғұрыптарына, адамгершілік түсініктеріне сай келтіруі керек;

Екіншіден, ол – *білімді* адам болу керек, өзінің есінде өткен тарихтағы заңдар, әдет-ғұрып нормалары мен ережелерін жақсы білуі керек;

Үшіншіден, *әрқашанда тапқырлық* көрсету керек, өйткені өмір үне бойы өзгерісте, олай болса елдің алдында бұрынғы-соңғы болмаған жаңа ақуал пайда болып, бұрынғы басқару тәсілдерінің бәрін, жокқа шығаруы мүмкін. Сондай жағдайда өмірге жаңаша қарап шығармашылық тұрғысынан жаңа шешімдерге жету қажет;

Төртіншіден, *аңғарғыш*, көреген болу қажет. Ел басшысы- тек бүгінгі күнді ғана ойлап қолмай, болашақ ұрпақтардың өмірі қандай болмақ; негізгі мақсат-халықтың әл-ауқатын өсіру-оны естен шығармау керек;

Бесіншіден, Өзінің *сөзімен* және іс -әрекетімен халықты елдің заңдарын бұлжытпай орындауға бағыттау болмақ;

Алтыншыдан, Ел басының *денсаулығы*, дене күші жақсы болуы керек; ол оған соғыс жүргізген кезде әсіресе қажет болады;

Әл-Фараби ел басшылығына лайықты, осы көрсетілген қасиеттердің бәрі бойында бар тұлғаның сирек кездесетінін атап өтеді. Сондықтан, бұл қасиеттер екі тұлғада жиналса, онда олар бірігіп басқарсын дейді. Ал екі адамның бойынан табылмай, 4-5 адамнан табылса, олар бірге қосылып басшылық жасауы керек.

Біздің бүгінгі өтпелі қоғамдағы қиындықтарды жеңу үшін өкімет басындағы саяси элитаның биік дәрежеде болуы қажетті нәрсе.

Қорытынды. Оларды Әл-Фараби қалдырған қасиеттерімен салыстырсақ, онда жетістіктерімізді және кемшіліктерімізді көруімізге болады. Біздің саяси элита аз уақыттың шеңберінде дүниеде жиналған қоғамды жаңарту жөніндегі білімді тез игеріп жатыр. Тапқырлық көрсетіп, шет елдерден экономикаға

инвестициялар (қаражат) тартып жатыр; көрегендіктен де кем емеспіз - қандай қиындықтарды басымыздан өткізіп жатсақ та, қазақ елі 2030 жылға қарай қандай дәрежеге көтерілу керек - оны да ойлыстырып қойдық; дүниежүзілік заң шығару дәрежесіне сай етіп біршама заңдарды да тудырдық; саяси элитаға талантты жастарды тартып жатырмыз. Соған қарамастан, жеткен нәтижелер аздау. Оның негізгі себептерінің бірі даналықтың жетіспеуі. Жалғыз технократизм (білім билігі), нақтылы жағдайды, тарихи тәжірибені ескермейтін, арсыз саясатқорлыққа әкеліп, Әл-Фараби айтқан надан қалаға жеткізуі мүмкін. Сондықтан, саяси элитаға интеллектуалдық топтардың дәрежесін көтеріп, саяси шешімдерді солардың сараптауынан өткізіп отыруы қажет қой деп ойлаймыз (Есім, 2004: 60).

Міне, осыдан он ғасыр жылы бұрын өмір сүрген бабамыз Әл-Фараби даналығы – оның қалдырған терең ойларының бүгінгі біздің өмірімізге сай келіп алдымыздағы қиын мәселелердің шешімін табуға көмектесіп жатқандығы 375 болса керек. Жалпы алғанда, кең түрде, философия тарихы осы жағынан алғанда, ешқашан, қандай көне заманда пайда болса да ескірмейді, ондағы жиналған ойлар біздің шабытымызды оятып, жаңа көзқарастардың дүниеге келуіне, олардың өткен тарихпен сабақтастығының тереңдеуіне әсерін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Алтаев Ж., Қасабек. *Философия тарихы: оқулық*. Алматы: Қазақ университеті, 2017. 338 б.

Әл-Фараби. *Философия трактаты*. Алма-Ата: Наука, 1972. 430 с.

Есім Ф. *Фалсафа тарихы: оқулық-хрестоматия*. 2-ші бас. Алматы: Раритет, 2004. 304 б.

ҚАЗАҚ ЭСТРАДА ӨНЕРІНІҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Шакенай Үміт

аға оқытушы, магистр

Әлеуметтік гуманитарлық және өнер институты

Хореография және арт-менеджмент кафедрасы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Музыка өнері өнері жалпы халыққа ортақ болғанымен әр халықтың тынысы, тіршілігі, табиғатына сай ұлттық ерекшелік пен ұлттық бояуы сезілетін үлкен құбылыс. Оның сан ғасырлық даму тарихы бар. Бүгінде қазақ эстрада өнері – ұлттық мәдениеттің маңызды бөлігі ретінде халықтың рухани дамуына және әлеуметтік құндылықтарының қалыптасуына ықпал ететін ерекше өнер саласы. Оның мәдени маңызы дәстүрлі және заманауи музыкалық бағыттардың үйлесімінен көрінеді. Эстрадалық музыка арқылы ұлттық әуендер жаңа реңкке ие болып, жас ұрпақтың дәстүрге деген қызығушылығы артады. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі әндердің кеңінен таралуы тіл мәдениетінің дамуына ықпал етеді. Әлеуметтік тұрғыдан қазақ эстрадасы қоғамдағы өзекті мәселелерді көтеретін маңызды құрал ретінде қызмет атқарады. Ән мәтіндерінде отбасылық құндылықтар, патриотизм, әлеуметтік әділеттілік сияқты тақырыптар жиі қозғалып, тыңдарманға ой салады. Сонымен бірге, эстрада өнері жастардың тәрбиесіне әсер етіп, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына ықпал етеді. Музыкалық индустрияның дамуы арқылы жаңа таланттар ашылып, эстрада экономикалық тұрғыдан да маңызды салаға айналууда. Концерттер мен фестивальдер ұйымдастырылып, өнерпаздарға шығармашылық дамуға мүмкіндік беріледі. Жалпы, қазақ эстрадасы – мәдени мұраны сақтап, жаңаша дамытатын және қоғамдағы әлеуметтік процестерге әсер ететін маңызды құбылыс.

Түйін сөздер: қазақ эстрадасы, ұлттық мәдениет, дәстүр мен жаңашылдық, әлеуметтік маңызы, музыка.

Аннотация. Музыкального искусства – это большое явление, в котором чувствуется национальная самобытность и национальная окраска каждого народа в соответствии с его дыханием, жизнью, природой, хотя и общим для населения в целом. Имеет многовековую историю развития. Сегодня казахское эстрадное искусство – это особая сфера искусства, способствующая духовному развитию и формированию социальных ценностей народа как важной части национальной культуры. Его культурное значение проявляется в сочетании традиционных и современных музыкальных направлений. Благодаря поп-музыке национальные мелодии приобретают новый оттенок, а интерес молодого поколения к традициям возрастает. Кроме того, широкое распространение песен на казахском языке способствует развитию языковой культуры. В социальном плане казахская эстрада выступает важным инструментом, поднимающим актуальные проблемы в обществе. В текстах песен часто затрагиваются такие темы, как семейные ценности, патриотизм, социальная справедливость и др. Вместе с тем, эстрадное искусство влияет на воспитание молодежи и способствует

формированию национального самосознания. Благодаря развитию музыкальной индустрии открываются новые таланты, и эстрада становится экономически важной отраслью. Организуются концерты и фестивали, где артистам предоставляется возможность для творческого развития. В целом, казахская эстрада-важное явление, сохраняющее и развивающее культурное наследие и влияющее на социальные процессы в обществе.

Ключевые слова: казахская эстрада, национальная культура, традиции и инновации, социальное значение, музыка.

Abstract. Musical art is a large phenomenon in which the national identity and national coloring of each nation are felt in accordance with their breathing, life, and nature, although common to the population as a whole. It has a long history of development. Today, Kazakh pop art is a special field of art that promotes the spiritual development and formation of social values of the people as an important part of national culture. Its cultural significance is reflected in the combination of traditional and modern musical styles. Thanks to pop music, national melodies acquire a new connotation, and the interest of the younger generation in traditions increases. In addition, the wide distribution of songs in the Kazakh language contributes to the development of linguistic culture. In social terms, the Kazakh bandstand is an important tool that raises current issues in society. The lyrics often touch on topics such as family values, patriotism, social justice, etc. At the same time, pop art influences the upbringing of young people and contributes to the formation of national identity. Thanks to the development of the music industry, new talents are opening up, and the stage is becoming an economically important industry. Concerts and festivals are organized, where artists are given the opportunity for creative development. In general, the Kazakh stage is an important phenomenon that preserves and develops cultural heritage and influences social processes in society.

Keywords: Kazakh pop, national culture, traditions and innovations, social significance, music.

Қазақ эстрада өнері – ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі, халықтың рухани дамуы мен әлеуметтік құндылықтарының айнасы. Эстрадалық музыка – дәстүрлі әндер мен заман талабына сай жаңа бағыттардың үйлесімі арқылы қазақ халқының эстетикалық талғамын қалыптастырып, оның рухани өмірінде маңызды рөл атқарады.

Мәдени маңызы. Қазақ эстрадасы ұлттық өнердің дамуына серпін беріп, дәстүрлі және заманауи музыкалық стильдердің тоғысуына ықпал етеді. Оның мәдени құндылықтарын бірнеше негізгі аспектілер арқылы қарастыруға болады:

1. **Дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесуі** – Қазіргі қазақ эстрадасында халық әндерінің, күй мен жыр-термелердің элементтері жиі кездеседі. Бұл ұлттық музыканың заманауи аудиторияға бейімделуіне және жас буынның дәстүрге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Күй өнерінің адам болмысына тигізер оң әсері қазақ күйшілерінің шығармаларындағы философиялық, тарихи, мәдени өмірлерінің әлеуметке әсері жоғары болғанын байқаймыз (Қазтуғанова, 2004:209).

2. **Қазақ тілінің дамуы** – Эстрадалық әндер арқылы қазақ тілі жанданып, халық арасында кеңінен насихатталады. Ән мәтіндері арқылы тіл байлығы мен көркемдік деңгейі жоғары туындылар дүниеге келеді. Осы тұста әлемдік аренада өнер көрсетіп жүрген Димаш Құдайбергеновтың шығармашылығын айтуға болады. Ресейдегі, Америкадағы, Түркиядегі концерттерінде әлемнің түкпірінен келген жан-күйерлері әншімен бірігіп, «Дайдидау», «Ұмтылмас күн» т.б. шығармаларын қазақ тілінде орындауының өзі үлкен жеңіс.

3. **Музыкалықәртүрлілік** – Эстрада өнері түрлі жанрлар мен стильдердің дамуына ықпал етеді. Поп, рок, джаз, хип-хоп және фольклорлық бағыттағы әндер ұлттық мәдениеттің кеңеюіне үлес қосады.

Музыкатанушы ғалымдар Қазақстанның заманауи музыкасының типологиялық ерекшеліктерін зерттеу кеңінен жүргізілуде. Зерттеуші Б.Мухитденова «XX ғасырдың 90-шы жылдарындағы эстраданың кескін келбетін «ұлттық нақыштағы» ән моделін қалыптастыруға бағытталды» деп есептейді. (Мухитденова, 2018:132-133).

Қазіргі қазақ эстрадасының даму деңгейі кәсіби тұрғыдан алғанда жан-жақты, көп-қырлы ерекшеліктерімен құнды. XXI ғасыр ол өркендеу мен толықсу, еркіндік ғасыры болды. Қазақстанда түрлі этно-рок, этно-эстрадалық стиліндегі жанрлар пайда болды. Атап айтсақ, «Ұлытау», «Қоңыр» топтары «Сазген сазы», «Сарын», «Отырар сазы» т.б. фольклорлық ансамблінің ізін жалғады.

4. **Әлеуметтік маңызы.** Қазақ эстрадасы қоғамның әлеуметтік мәселелерін қозғап, жастардың көзқарасын қалыптастыруда маңызды құралға айналып отыр. Оның әлеуметтік маңызын келесі факторлармен сипаттауға болады: «Ninetyone» тобының «Бәрі біледі» әні әлеуметтік және саяси мәселелерді қозғаған туынды. Қоғамдағы суицид, ақпараттық соғыс, экологиялық ластану, түрлі шектеулер мен сөз бостандығы турасында жазылып, бейне баян жоғарығы деңгейде түсірілген.

5. **Жастар тәрбиесі мен ұлттық сана.** – Эстрада өнері патриоттық әндер, отанға деген сүйіспеншілік, ұлттық құндылықтарды дәріптеу арқылы жастардың тәрбиесіне оң ықпал етеді. Осы

топқа «Алашұлы» тобының репертуарындағы шығармалардың жастарға әсері, ұлттық сананы оятуға деген құлшыныстарын сөз еткен жөн.

6. *Қоғамдық мәселелерді көтеру* – Заманауи әншілер әлеуметтік мәселелерді көтеретін әндер шығарып, қоғамдағы әділетсіздік, экология, адам құқықтары, отбасы құндылықтары сияқты тақырыптарды қозғайды.

7. *Рухани бірлік пен ұлттың тұтастығы* – Қазақ эстрадасы халықты ортақ құндылықтар төңірегіне біріктіріп, ұлттық рухты күшейтеді.

8. *Музыкалық индустрияның дамуы* – Эстраданың дамуы арқылы жаңа таланттар пайда болып, музыка саласындағы экономикалық өсімге ықпал етеді. Көптеген концерттер, фестивальдер мен музыкалық жобалар отандық өнер индустриясын дамытады.

Зерттеуші Е.Л. Рыбакова жалпы қабылданған мағыналарға «эстрадалық өнер» ұғымдары XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап сол кезде жалпы стильмен біріктірілген эстрадалық жанрлар «мәңгілікке дамыды және әлеуметтік-мәдени өрісте орнықты». (Рыбакова, 2007:29). Е. М. Кузнецов үшін эстрадалық өнердің басты белгісі – әртүрлі түрлер мен жанрларды синтездеу, біріктіру, жалпыланған шығармаларға бейімделу мен көпшілік алдында сөз сөйлеу шарттары. Қазіргі заман тұрғысынан эстрадалық өнер жанрлары «үш негізгі топты құрайды; концерттік эстрада, театрлық эстрада, мерекелік эстрада». (Кузнецов, 1990:56).

Эстрадалық музыка маңызды құбылысқа айналады кез-келген тыңдаушының жүрегіне жетуге мүмкіндік беретін қарапайымдылық пен қол жетімділік сияқты қасиеттердің арқасында адамдардың үлкен массасына сезімдер мен бейнелердің жақындығы, тақырыптың өткірлігі мен өзектілігі, ерекше сезіну мен эстрадалық мәдениет қайраткерлерінің әлеуметтік жауапкершілігі артады. Сұлулық, үйлесімділік, кемелдік сахнаның жоғарғы талаптарының бірі. Керемет өзіндік және шығармашылық шабыт, ойдың күші және сезімнің шынайылығы, жеке тыңдаушының жеке эмоционалды тәжірибесіне резонанс жасай білу ғана емес, сонымен қатар қоғамды бір әлеуметтік маңызды, жалпыхалықтық – бұқаралық идеямен біріктіру – бұл эстрадалық әннің маңыздылығын арттырады.

Эстрадалық ән ең демократиялық түрлердің бірі ретінде музыкалық өнер тек тыңдаушылық сүйіспеншілік пен танымалдылықтың жемісін алып қана қоймайды, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени жауапкершіліктің ауыр салмағын көтереді. Өйткені, кез-келген адам сияқты шығармашылық іс-әрекет формасы мәңгілік рухани құндылықтарды, моральдық-этикалық нормаларды және шынайылықты сақтауы керек.. Жоғары, идеалға ұмтылу, сұлулыққа сүйсіну эстрадалық музыканың қалыбына кедергі болмайды, қайта оны толықтырып, дамытады.

Алайда, эстрадалық музыканың алдында тұрған заманауи міндеттерді ойдағыдай шешу үшін, атап айтқанда, тыңдаушылар үшін сапалы шығармашылық «өнім» жасауға, әртістердің жоғары әлеуметтік-мәдени, тәрбиелік және ағартушылық, ұлттық өнерді жандандыру мен дамытуға деген ниеті маңызды.

Қорыта айтатын болсақ, Қазақ эстрада өнері – ұлттық мәдениеттің дамуына, қазақ тілінің өркендеуіне және жастардың рухани жетілуіне ықпал ететін маңызды сала. Осы жолда бір ғана Димаш Құдайбергеновтың бүгінгі күндегі жасап жатқан ерен еңбегін айтсақ та болады. Оның қазақ музыкасына, тіліне, діліне, жеріне қоғамдық, әлеуметтік, адамзаттық ауыр жүк арқалап аянбай еңбек еткенін көреміз. Өлемнің түкпір-түкпірінен Димашымыздың концертін тамашалауға онымен қосылып, ән шырқауға жан-жақтан ағылған халықты көріп, «Музыка – олтұтас құбылыс» екенін мойындаймыз. (Больман, 2020:3). Ол дәстүр мен жаңашылдықты ұштастырып, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді көтеру арқылы халықтың рухани сұранысын қанағаттандырады. Сондықтан қазақ эстрадасы тек көңілкөтерудің ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен мәдениеттің маңызды құралы болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазтуғанова А.Ж. Академиялық музыкатанушылардың еңбектеріндегі халықтық аспаптық музыканың классигі // Керуен ғылыми журналы №4, 85-том. 2004 жыл 209 б.
DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-16>
2. Мухитденова Б. Развитие искусства музыкальной эстрады и артистизма исполнителей Казахстана: дисс.. доктора философии (PhD): 6D041600. – Алматы, 2018. – 159 с
3. Рыбакова Е.Л. Развитие музыкального искусства эстрады в художественной культуре России. Дисс.. доктора культурологии. Санкт-Петербург, 2007.
4. Кузнецов Е.М. Из прошлого русской эстрады. Москва, 1990.
5. Больман Ф. Элем музыкасының тарихы, 1-том. Нұр-Сұлтан 2020

ЕРМУХАН БЕКМАХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ МҰРАСЫ

К.З. Кипшакбаев^а, Бағдәулет Ауесхан^б

^ааға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

^бII-23 оқу тобының 2 курс білім алушысы

Қызылорда «Болашақ» университеті

(Қызылорда, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақала көрнекті тарихшы Ермұхан Бекмахановтың ғылыми мұрасын талдауға арналған. Оның еңбектері Қазақстан тарихындағы маңызды кезеңдерді, әсіресе, XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеуге үлкен үлес қосты. Бекмаханов еңбектерінің маңыздылығы, оның кеңестік кезеңдегі тарихнамалық күресі және қазақ тарихын жаңаша зерделеудегі рөлі жан-жақты қарастырылады.

Трек сөздер: Бекмаханов, тарихшы, қазақ тарихы, тәуелсіздік, қазақ мемлекеті, ұлы отан соғысы, қайраткер, мұра.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу научного наследия выдающегося историка Ермукхана Бекмаханова. Его труды внесли значительный вклад в изучение ключевых этапов истории Казахстана, особенно национально-освободительных движений XIX века. Рассматривается значимость его работ, историографическая борьба в советский период и его роль в новом осмыслении казахской истории.

Ключевые слова: Бекмаханов, историк, история Казахстана, независимость, казахское государство, Великая Отечественная война, деятель, наследие.

Annotation. This article is devoted to the analysis of the scientific legacy of the prominent historian Yermukhan Bekmakhanov. His works made a significant contribution to the study of key periods in Kazakhstan's history, particularly the national liberation movements of the 19th century. The importance of his research, his historiographical struggle during the Soviet period, and his role in reinterpreting Kazakh history are comprehensively examined.

Keywords: Bekmakhanov, historian, history of Kazakhstan, independence, Kazakh state, Great Patriotic War, activist, heritage.

*«Тарихты білмей, болашаққа қадам басу мүмкін емес»
Ермұхан Бекмаханов*

Ермұхамет Бекмаханов - Қазақстан тарихының маңызды өкілі, зерттеушісі, ғалым- тарихшысы, ұлттық-гуманитарлық ой-санасының негізін салушы қоғам қайраткерлерінің бірігейі. Оның қайраткерлігі мен қазақ тарихының толық сипатталуы үшін атқарған еңбектері айтулы мәнге ие.

Ол 1915 жылы ақпанның 15 жұлдызында Павлодар облысының Баянауыл ауданында қарапайым шаруаның отбасында дүниеге келген. 1937 жылы Ресейдің Воронеж қаласындағы педагогикалық институтын бітіргеннен кейін Қазақ КСР халық ағарту комиссариатының жанындағы ғылыми зерттеу институтында еңбек етті. Ұлы Отан соғысы жылдарында Республиканың халық ағарту комиссариатының басқарма бастығы болды. Сонымен қатар Алматының жоғарғы оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарды. 1946-47 жылдарда Е. Бекмаханов Қазақ КСР Ғылым академиясында жаңадан құрылған тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмысы жөніндегі орынбасары, ал 1947 жылдан бастап өмірінің соңына дейін, яғни 1966 жылғы мамырдың 6-на дейін (қуғын – сүргінге ұшырауына және «халық жауы» деп айыпталуына байланысты айдауда өткен жылдарды қоспағанда) Қазақ мемлекеттік университетінде өзі ұйымдастырған Қазақстан тарихы кафедрасын басқарды. Кеңес өкіметі тұсында тәрбие алған кәсіби тарихшы ғалымдардың бірі болған (Сарсеке, 2010: 37).

Оның еңбектері XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ тарихын зерттеуде үлкен маңызға ие. Бұл кезеңде қазақ халқының әлеуметтік-саяси жағдайы, экономикасы, мәдениеті мен тұрмыс салтының өзгерістері кеңінен қарастырылды. Оның ғылыми зерттеулерінің басты ерекшелігі – тарихи құжаттарға негізделген, объективті әрі жан-жақты талдаулар жасау қабілеті.

XIX ғасырдың 20-40 жылдары қазақ жерінде көптеген әлеуметтік-саяси өзгерістер орын алды. Ресей империясының ықпалы күшейіп, қазақ хандығының тәуелсіздігі біртіндеп әлсіреді. Бұл кезеңде халықтың тұрмысы, шаруашылығы мен мәдениеті жаңарғанымен, әлеуметтік теңсіздік пен саяси қысым күшейді. Сонымен қатар, Ресей империясының билік жүргізу әдістері, әсіресе қазақтардың дәстүрлі басқару жүйесіне әсері, ұлттық бірегейліктің сақталуы мәселелері айқындала түсті.

Е.Бекмахановтың еңбектерінде қазақ халқының осы кезеңдегі өмірі мен мәдениетін зерттеу бағытында үлкен жұмыс атқарылды. Оның басты ғылыми зерттеулерінің бірі «Қазақстанның социалистік революциясы және оның халық шаруашылығына әсері» атты монографиясы болды. Бұл жұмыс қазақ халқының революциялық қозғалыстарындағы рөлін, сондай-ақ XIX ғасырдағы әлеуметтік өзгерістерді талдауға арналды.

Аталған монографияда Бекмаханов қазақтардың жаңа тарихи жағдайларға бейімделуі, олардың әлеуметтік-экономикалық ахуалын жақсарту жолындағы күресі мен басқару жүйесіндегі өзгерістерді жан-жақты зерттейді. Сонымен қатар, Ресейдің қазақ жеріндегі отарлау саясатын, қазақ халқының қарсылығын және оған қарсы қозғалыстарды терең талдайды (Жұртбай, 2014, б. 98).

Е.Бекмахановтың ғылыми еңбектері көбінесе тарихи деректерге, архив құжаттарына және нақты оқиғаларға негізделген. Ол өз зерттеулерінде объективтілік пен ғылыми нақтылықты ұстанды. Оның еңбектерінде тарихшылардың субъективті пікірлерінен гөрі нақты тарихи шындыққа мән берілген. Бұл Бекмахановтың өз кезеңіндегі ғылыми әдіснаманың дамуына үлес қосқанын көрсетеді. Бекмахановтың ғылыми еңбектерін талдау кезінде оның тарихи әдіснамасы мен көзқарастарын түсіну өте маңызды. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Қазақстан тарихының көптеген тұстары идеологиялық тұрғыдан қайта қаралды. Тарихшылар мен ғалымдар Кеңес Одағының партиялық нұсқауларына сәйкес жұмыс істеуге мәжбүр болды. Бұл шектеулер Бекмахановқа да әсер етті. Атап айтқанда, Кеңес үкіметі саясаты Қазақстанның тарихын халықтардың теңдігі мен социалистік құрылысты мақтаныш ету үшін қайта жазуға тырысты. Мұндай идеология ғылымның барлық саласында көрініс тапты. Бекмахановтың ғылыми жұмыстары да осы жағдайдан тыс қалмады. Оның зерттеулерінде Кеңес үкіметінің идеялары мен тұжырымдары жиі кездеседі, бірақ ол сол тұжырымдарды ғылыми тұрғыдан қарастыруға тырысты. Бекмахановтың ең танымал және маңызды еңбектерінің бірі – «Қазақстан тарихы» кітабы. Бұл кітапта Кеңес дәуірінің саяси идеологиясы айқын байқалады. Бекмаханов қазақ халқының өткенін, оның әлеуметтік және мәдени дамуын зерттей отырып, кейбір кезеңдерде Кеңес үкіметі идеологиясымен үндесетін тұжырымдар жасаған. Мысалы, оның еңбегінде қазақтың ұлт-азаттық қозғалысы мен оның жетекшілеріне қатысты Кеңес үкіметінің қабылдаған көзқарасы көрсетіледі. Бұл тұрғыда ол Қазақ халқының ұлт-азаттық күресін, оның батырларын, сол кезеңдегі жағдайды кеңестік идеология тұрғысынан қайта қарастырған. Бұл тұжырымдар сол уақыттағы кеңестік саяси тұжырымдамаларға толық сәйкес келді.

Өзінің ғылыми жұмысына ғана емес, оның жеке өміріне де Кеңес идеологиясы әсер етті. 1952 жылы Бекмаханов «классовая борьба» теориясына негізделген зерттеулерінде партиялық сыни пікірлерге тап болды. Бекмахановтың еңбектері «контрреволюциялық» деп бағаланып, ол қамауға алынды. Бұл жағдай оның ғылыми жолындағы үлкен бұрылыс болды.

Е. Бекмаханов қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары тарихын зерттеуде де ерекше еңбек сіңірді. Оның Кеңесары Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы зерттеуі тарих ғылымында жаңа бетбұрыс жасап, ұлттық қозғалыстарды объективті бағалауға жол ашты. Алайда, бұл еңбегі кеңестік идеологияға қайшы келді деп танылып, ғалым саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

Соған қарамастан, Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы бүгінгі таңда да өз маңызын жоғалтқан жоқ. Оның еңбектері Қазақстан тарихын зерттеуші ғалымдар мен студенттер үшін құнды дереккөзі болып табылады. Бекмахановтың тарихи әдістері мен зерттеу тәсілдері отандық тарих ғылымында ерекше орын алады, ал оның идеялары тәуелсіз Қазақстанның тарихнамасында лайықты жалғасын табуда.

Бекмахановтың өміріндегі бұл кезең Кеңес үкіметінің саяси идеологиясына қарсы келушілерге қалай қарағанын көрсетеді. Осының нәтижесінде, ғалым ғылым мен саяси идеология арасында қиын таңдау жасады. Ол ғылымды адал зерттеу үшін саяси қысымдарға төтеп беруге мәжбүр болды, алайда кеңестік жүйеге қарсы келудің салдары оның ғылыми карьерасына үлкен нұқсан келтірді (Аманжолов, 2004: 150).

Қазіргі кезде Бекмахановтың еңбектері қазақ тарихнамасының классикалық үлгісі ретінде қарастырылады. Оның ұсынған әдіснамалық тәсілдері мен тарихи оқиғаларды талдау үлгісі бүгінгі жас зерттеушілер үшін маңызды болып табылады. Қазақстанның тәуелсіздік алуынан кейін оның еңбектері қайта қаралып, тарихи шындық тұрғысынан бағаланды. Бекмахановтың тарихқа деген объективті көзқарасы қазіргі отандық тарих ғылымының дамуына жол ашты.

Бүгінде қазақ тарихшылары Бекмахановтың идеяларын негізге ала отырып, жаңа зерттеулер жүргізуде. Оның тарихи процестерді талдаудағы методологиялық ұстанымдары көптеген ғылыми еңбектерде көрініс табуда. Сонымен қатар, Бекмахановтың еңбектері оқу бағдарламаларына енгізіліп, жоғары оқу орындарында оқытылуда. Қазіргі таңда көптеген зерттеулер Бекмаханов негізін қалаған концептуалды ұстанымдардан бастау алады. Оның Кеңесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті қазақ халқының еркіндікке ұмтылуындағы маңызды тарихи оқиға ретінде қарастыруы бүгінгі тарихшылар үшін үлгі болып табылады (Бекмаханов, 1957: 111).

Е. Бекмахановтың ғылыми зерттеуінің құндылығы мен ерекшелігі – оның Кеңесары мен оның інісі Наурызбайға қатысты халық арасында кеңінен тараған ауыз әдебиеті үлгілерін аса орынды пайдалана

білуі еді. Олардың ішіндегі сол тұстағы қазақ болмысын кеңінен ашатын «Наурызбай мен Ханшайым», «Жасауыл қырғыны», «Санжар батыр», «Кенесары туралы жыр» және басқада жырларды тарихшы өзінің еңбегінде талдайды. Сонымен қатар, онда бір қатар халық жауларының мұралары да талданады. Автор қорытындысынды Нысанбай мен Доскожа жыраулардан басқалардың көбісінің шығармаларының әлі жарық көрмегеніне өкініш білдірді. Бүгінгі зерттеушілердің осы ескертпеге назар аударғандары жөн болар еді.

Е. Бекмахановқа тән тағы бір ерекшелік – осы ауыз әдебиеті мұраларын бұрмалау атауларына төзбей, шындық бетіне тұра қарап, өзінің пікірін бүкпесіз айтуы еді. Мысалы, ол Жүсіпбек Байсығарын 1924 жылы Мәскеуде жинап бастырған Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» дастанының бұрмалануын, ондағы Кенесарыны «қаншерлер», «қарақшылар», «ұрылар» және «қаңғыбастар» көсемі ретінде суреттейтін тұстардың жолдан қосылғанын ашық айтты.

Шындығында да кезінде,
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан ауды бағымаз.
Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымаз.
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз,

– деп жырлаған Нысанбай жыраудың Кенесарыны жоғарыдағыдай тобыр арасында бейнелеуі мүмкін емес.

Е. Бекмаханов Нысанбай жыраудың Кенесарыны Иман, Жауке, Толыбай, Ағыбай, Бұқарбай, Мендібай, Дулат және Шәкір тәрізді тамаша батырлар мен халыққа қадірлі кісілердің ортасында суреттегенін ескертеді. Сондай-ақ, жырау Ұлы жүздің Байзақ батырын да ерекше шабытпен жырлағаны белгілі. Алайда, осы тарихи шындыққа қарсы пікір айтып, тарихтың қатты ағысына қарсы жүзгендер де болды. Оларды үлкен беделіне қарамастан, Е. Бекмаханов аяусыз сынады.

Тарихшы Е. Бекмаханов өз еңбегінде Кенесары қозғалысының халықтың кең бұқарасымен тығыз байланысын көрсетіп, бұл қозғалыстың жетекшісі халыққа жақын бола отырып, оның әлеуметтік ортасынан шыққанын дәлелдейді. Кенесарыны басқалардан ерекшелендіретін оның батырлық және қолбасшылық қабілеттері ғана емес, сонымен бірге оның саясатындағы әділдік пен халыққа жақындық еді. Бұл ерекшеліктерді зерттеген Бекмаханов, Кенесарыны халықтың мұңын мұңдап, қиындықты бірге көтерген көшбасшы ретінде сипаттайды.

Оның есімін ел арасында дәріптеген батырлар мен қолбасшылардың көпшілігі, әсіресе, оның өз туыстары мен жақын серіктері болғанын атап өтеді. Сонымен қатар, Бекмаханов Кенесарының билігіне әлеуметтік топтар мен феодалдық жүйелердің қатынасы жайлы кеңінен тоқталады. Оның жұмысы қоғамның жоғарғы әлеуметтік топтары мен олардың Кенесары қозғалысындағы рөлін зерттеуге бағытталған.

Тарихшы Кенесарының қатал болғандығы туралы айтқанда, бұл сипаттама негізінен оның сатқындық пен билікке мойынсұнбаған сұлтандарға қарсы қолданған әдістеріне қатысты. Кенесары сатқындық жасаған адамдарға өлім жазасын қолданғаны туралы деректер де бар. Бірақ Бекмаханов бұл қадамдардың саяси қажеттілік және мемлекетке деген адалдық тұрғысынан негізделгенін атап өтеді.

Осылайша, Е. Бекмахановтың зерттеулері Кенесарыны тек қана батыр және қолбасшы ғана емес, сонымен бірге үлкен мемлекет қайраткері ретінде тануға мүмкіндік береді.

Ермұхан Бекмахановтың тарих ғылымына қосқан үлесі мен тоталитарлық жүйе жылдарындағы ерлігі үлкен маңызға ие. Дегенмен, оның шығармашылығының кейбір қарама-қайшылықтары мен көлеңкелі тұстары да бар. Сталиндік қуғын-сүргіннен кейін ғалымның ғылымдағы орны қалпына келтірілгенімен, оның зерттеулері мен көзқарастары Кеңестік идеологияның ықпалымен өзгеріске ұшырады.

Бекмахановтың бұрынғы көзқарастары, әсіресе Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық қозғалысы туралы жазған еңбектері, жаңа кезеңде өзгерді. Кеңес үкіметінің саясаты бойынша, ұлт-азаттық қозғалысына қатысты пікірлер коммунистік партияның концепциясына сәйкес болуы керек еді. Бұл орайда, тарихшы «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты жаңа монография жазып, өз көзқарасын өзгертті. Бұл еңбек Бекмахановтың ғылыми атағын қайта қалпына келтіріп, ғалымның беделін көтерді. Алайда, сол уақытта ол Кенесарының күресін теріс бағалап, оның қозғалысын сынға алды. Бұл тұрғыда Бекмахановтың көзқарасы Қазақстан тарихындағы маңызды тұлғаны кері, теріс тұрғыдан сипаттауға себеп болды.

Кейінірек жазылған оқулықтарда да осы бағыттағы көзқарас сақталып, Кенесары Қасымұлының бейнесі теріс сипатталып, оның ұлт-азаттық күресі бұрмаланып көрсетілді. Бұл жағдай, өкінішке орай, тәуелсіздік алғанға дейін өзгермей жалғасты. Ермұхан Бекмахановтың осындай екіұшты әрі қайшылықты көзқарастармен жұмыс істеуі тек оның жеке өмірі ғана емес, бүкіл Қазақ тарихының сол кезеңдегі қасіреті болып саналады. Бұл мәселе тарихты идеологияның ықпалына сүйене отырып

зерттегенде, ақиқаттың бұрмалануына әкелетінін көрсетеді. Сондықтан да тәуелсіздіктің мәні мен маңызы халқымыз үшін, оның ұзақ әрі ауыр тарихы үшін ерекше маңызды болып табылады (Бекмаханов, 1992: 50).

Қорыта келгенде, Е. Бекмаханов қазақ тарих ғылымының, халқымыздың мақтанышы. Бірақ, өкінішке қарай, оның бұл басты еңбегі 50 жылдардың басында қаралы тізімге ілінді де, Сталиндік-империалдық бұғаудың үзіле бастауы да оның жарыққа шығуына жол ашпайды. XIX ғасырдың 20-40 жылдар, оның ішінде Кенесары Қасымұлы бастаған халық көтерілісі үш жүзді қамтыған ең көлемді бас көтеру болғандығын, оның азаттық үшін болған ұлы аттаныс екенің тарихшылар іштей мойындаса да, Бекмахановтың еңбегіндей ұлы істерді толығымен көрсете алған жоқ.

Оның ғылыми мұрасын насихаттау арқылы тарихты бұрмалаудан сақтап, ұлттың шынайы өткенін ұрпақ санасына сіңіру мүмкін. Бекмаханов еңбектеріндегі тарихи әділдік қағидаттары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Оның зерттеулерін оқу және дәріптеу арқылы жас ұрпақ тарихқа деген қызығушылығын арттырып, ұлттық бірегейлікті нығайта алады. Осы тұрғыда оның еңбектерін оқу бағдарламаларына енгізу, ғылыми еңбектерін қолжетімді ету – маңызды қадамдардың бірі (Асфендияров, 1994: 10).

Сондай-ақ, Бекмахановтың ғылыми ізденістерінің нәтижелері қазіргі Қазақстанның тарихи жадын жаңғыртуда маңызды орын алады. Оның әділдік жолындағы күресі мен табандылығы ғылымға адалдықтың жарқын үлгісі ретінде қалады. Сондықтан оның еңбектері тек өткенді зерттеумен ғана шектелмей, болашақ ұрпақ үшін де бағыт-бағдар бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Сарсеке З.Л., Е. Бекмаханов. – Астана. «Фалиант», 2010 – 550 б.

Тұрсын Жұртбай. «Кенесары және тарихшы Е.Б.Бекмаханов қалай қазақ халқының жауы болып жарияланды» // Алаш айнасы. 02.11.2014 ж. 5 б.

Аманжолов К.Р. Қазақстан тарихы. (Дәрістер курсы). – Алматы, 2004

Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957.

Бекмаханов Е.Б. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан. – А., 1992.

Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. – А., 1994.

ҚАЗАҚСТАН ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Кусайнова Жумагул Айтақынқызы

аға оқытушы, магистр

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан тарихы кафедрасы.

(Алматы, Қазақстан)

Ұлы Отан соғысы – XX ғасырдағы ең ірі әрі қасіретті оқиғалардың бірі. 1941-1945 жылдары Кеңес Одағына қарсы басталған фашистік Германияның агрессиясы тек әскери ғана емес, сонымен қатар халықтың рухы мен бірлігі үшін үлкен сынақ болды. Бұл соғыс – қазақ халқының тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі ретінде ел есінде мәңгі қалды. Қазақстан майдан даласында жауынгерлермен ғана емес, тылдағы қажырлы еңбегімен, экономикалық және рухани қолдауымен де жеңіске зор үлес қосты.

Соғыс жылдарында Қазақстанның 1,2 миллионнан астам азаматтары майданға аттанып, Отан қорғау жолында үлкен ерлік көрсетті. Олардың ішінде көптеген батырлар Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Сонымен қатар, Қазақстан фашистік басқыншылықтан зардап шеккен халықты қабылдап, эвакуацияланған зауыттарды орналастыру және жұмысқа қосу арқылы тылдың негізгі тіректерінің біріне айналды. Бұл мақалада – Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы рөлі, халықтың майдан мен тылдағы еңбегі, батырлардың ерлігі, соғыс жылдарындағы ғылым мен мәдениеттің үлесі, сондай-ақ соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру кезеңі қарастырылады. Ұлы Жеңіс тарихы – халқымыздың батырлығы мен бірлігінің айғағы [1; 122-124 б.].

Қазақ жауынгерлері Сталинград, Ленинград және Мәскеу шайқастарына, сондай-ақ Берлинді азат ету операцияларына қатысты. Кеңес Одағының Батыр атағын алған 500-ден астам адамның ішінде 100-ден астамы қазақстандықтар болды. Тарихта есімі алтын әріппен жазылған батырлардың ішінде Бауыржан Момышұлы, Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова және Төлеген Тоқтаров ерекше орын алады. Соғыс жылдары Қазақстан елдің негізгі өндірістік орталықтарының бірі болды. Өнеркәсіп саласында үлкен серпіліс байқалды, елде 460 зауыт пен фабрика жұмыс істеді. Қазақстан кен орындарынан алынған мұнай, көмір, мыс, мырыш және басқа да металдар майданға жөнелтілді.

Сонымен қатар, Қазақстанға эвакуацияланған зауыттар мен фабрикалар орналастырылды. Мысалы, Украина мен Ресейден көшірілген өндірістер Қарағанды, Алматы және Шымкент қалаларында іске қосылып, соғыс қажеттіліктерін қамтамасыз етті.

Соғыс жылдары Қазақстан ауыл шаруашылығы өнімдерін жеткізуші негізгі аймақтардың біріне айналды. Астық, ет, май өнімдері майдан мен тыл үшін өте маңызды болды. Колхоздар мен совхоздар ерекше қарқынмен жұмыс істеп, жеңіске жету үшін барлық күш-жігерлерін салды [2; 92-94 б.]. Соғыс жылдарында қазақстандық зиялы қауым өкілдері де белсенділік танытты. Жазушылар, ақындар, музыканттар халықты рухтандырып, жеңіске деген сенімін арттырды. Қазақ зиялыларының арасында Жамбыл Жабаевтың «Ленинградтық өренім» атты өлеңі үлкен рухани маңызға ие болды.

Қазақстаннан шыққан Кеңес Одағының Батырлары соғыс тарихында ерекше орын алады. Мысалы:Бауыржан Момышұлы – Мәскеу шайқасының батыры, оның әскери тактикасы әлі күнге дейін оқытылады.Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова – Отан үшін жанын қиған батыр қыздар.Соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстан экономикасы мен халқы үлкен шығынға ұшырады. Майданнан оралмаған жауынгерлер, қиратылған инфрақұрылым және халықтың әлеуметтік мәселелері соғыстан кейінгі жылдары шешілуі тиіс негізгі проблемаларға айналды.Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан аумағында көптеген әскери құрамалар жасақталып, майданға жіберілді. Бұл құрамалар соғыстың шешуші шайқастарына қатысып, ерекше ерлік көрсетті. Қазақстандық жауынгерлердің ерлігі мен жанқиярлығы олардың тарихта мәңгі қалуына себеп болды. 316-атқыштар дивизиясы (кейіннен 8-гвардиялық Панфилов дивизиясы) 316-атқыштар дивизиясы Алматы қаласында генерал-майор Иван Васильевич Панфиловтың басшылығымен құрылды. Бұл дивизия Мәскеу түбіндегі шайқаста ерекше ерлік көрсетіп, жаудың алға жылжуын тоқтата білді.

28 панфиловшының ерлігі: Волоколамск бағытында дивизияның 28 жауынгері жаудың танктеріне қарсы тұрып, Мәскеуді қорғауда айрықша қаһармандық танытты. Олардың ерлігі кеңес халқының рухын көтерді.72-гвардиялық атқыштар дивизиясы. Бұл дивизия – Қазақстан жерінде құрылғаннан кейін Сталинград шайқасында ерекше көзге түсті. Оның жауынгерлері фашистердің шабуылдарын тойтарып, қарсы шабуылдарға қатысып, жаудың қорғанысын бұзуда шешуші рөл атқарды. 387-атқыштар дивизиясы.

Қазақ КСР аумағында құрылған бұл дивизия – Курск доғасындағы шайқаста белсенді әрекет етті. Олардың ерлігі мен ұйымдасқандығы соғыс тактикасын тиімді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік берді.100-ші және 101-ші ұлттық атқыштар бригадалары: Қазақстанның ұлттық құрамалары ретінде жасақталған бұл бригадалар қазақ жауынгерлерінен құрылды. Олар майданда тек соғыс өнерін ғана емес, ұлттық рух пен патриотизмді де танытты.100-ші бригада Мәскеу түбіндегі шайқастарда ерлікпен шайқасты.101-ші бригада соғыстың әртүрлі аймақтарындағы шайқастарға қатысып, маңызды рөл атқарды. 106-шы кавалерия дивизиясы. Қазақ жерінде құрылған кавалерия дивизиясы атты әскер ретінде жауынгерлік тапсырмаларды орындап, жаудың қорғанысын айналып өту, барлау және тосқауыл қою операцияларына белсене қатысты.Қазақтардың партизан отрядтары: Қазақстандық жауынгерлердің бір бөлігі партизандық қозғалыстарға қосылды. Қасым Қайсенов сияқты батырлар партизан қозғалысында басшылық етіп, жауға қарсы ұрыстарда ерекше ерліктерімен танымал болды. Оның Украина ормандарындағы партизандық әрекеттері кеңінен белгілі [3; 105-108 б.].

Ұлы Отан соғысында қазақ халқының батырлары өздерінің жанқиярлық ерліктерімен тарихта мәңгілікке қалды. Қазақстаннан шыққан жауынгерлер майдан даласында айрықша қаһармандық көрсетіп, Кеңес Одағының Батыр атағын иеленген. Олардың ерліктері бүгінгі ұрпақ үшін патриотизмнің асқақ үлгісі болып табылады.

Бауыржан Момышұлы – Мәскеу шайқасында панфиловшылар дивизиясы құрамында командир ретінде ерекше көзге түсті. Ол жауынгерлерге жетекшілік етіп, тактикалық шеберліктің үлгісін көрсетті. Әсіресе, Волоколамск түбінде жаудың ірі шабуылына тойтарыс беріп, қарсыластарының әскери жоспарын бұзды.Естелігі: Бауыржан Момышұлының ерліктері туралы көптеген шығармалар жазылды, оның ішінде өзінің «Москва үшін шайқас» кітабы батырдың соғыстағы тәжірибесі мен көзқарасын айқын бейнелейді.[4; 322- б.]

Мәншүк Мәметова – пулеметші, соғыста алдыңғы шепте жүріп ерекше батылдық танытқан. Невель қаласы маңындағы ұрыста ол ауыр жараланғанына қарамастан, пулеметінен үздіксіз оқ жаудырып, көптеген жау әскерін жойды. Бұл шайқаста ол ерлікпен қаза тапты.Марапаты: Кеңес Одағының Батыры атағын алған тұңғыш қазақ қызы.Әлия Молдағұлова – мерген (снайпер), соғыс кезінде 78 жауды жойған. Ол шабуыл кезінде жеке ерлік көрсетіп, жауынгерлердің рухын көтерді. Новосокольники маңындағы шайқаста қаза тапты, бірақ ерлігі үшін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.Рухы: Әлияның ерлігі әйелдердің соғыстағы рөлінің маңыздылығын көрсетті.Мәскеу шайқасында Төлеген Тоқтаров ерлігімен көзге түсті. Ол жау бекінісіне басып кіріп, көптеген қарсылас сарбаздарын жойып, өз өмірін құрбан етті. Оның бұл ерлігі батырлықтың символына айналды.Марапаты: Ол қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағымен марапатталды.Қасым Қайсенов – танымал партизан, Украинаның ормандарында фашистерге қарсы

ұйымдастырылған шабуылдарға басшылық етті. Оның батылдығы мен айлакерлігі жаудың көптеген әскерін жоюға мүмкіндік берді. Мұрасы: Ол «Халық қаһарманы» атағын алып, көптеген партизандық оқиғаларын кітапқа айналдырды. Рақымжан Қошқарбаев – Берлинде Рейхстагқа бірінші болып Жеңіс туын тіккендердің бірі. Ол Кеңес әскерлерінің Еуропаны азат етуіндегі маңызды символға айналды. Марапаты: Ерлігі кейінгі ұрпаққа үлгі ретінде дәріптелді [6; 45-48 б.].

Соғыс жылдары ерлік көрсеткен қазақстандықтардың саны мыңдап саналады. Олардың ерліктері тек майдан даласында ғана емес, сонымен қатар партизандық қозғалыстар мен тылдағы еңбектерде көрініс тапты. Кеңес Одағының Батыры атағын алған 96 қазақстандықтың есімдері әрқашан ел жадында сақталады. Ұлы Отан соғысы жылдарында тыл тек экономикалық ресурстармен ғана емес, сонымен қатар ғылым мен білім саласындағы жетістіктерімен де майданды қолдады. Қазақстан бұл кезеңде эвакуацияланған ғалымдар мен зерттеушілер үшін негізгі орталықтардың біріне айналды. Сондай-ақ, жергілікті ғылыми мекемелер майданның қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін жұмыс істеді. Соғыс жылдарында ғылым майдан мен тылдың қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталды: Эвакуацияланған ғалымдар: соғыс кезінде Қазақстанға КСРО-ның еуропалық бөлігінен көптеген ғылыми-зерттеу институттары мен ғалымдар эвакуацияланды. Мысалы: Мәскеу және Ленинград университеттерінің ғалымдары Алматыға көшіріліп, жергілікті университеттермен бірлесіп жұмыс істеді.

Ғылым академиясының филиалдары:

- Қазақстан аумағында маңызды зерттеулер жүргізді.
- Ауыл шаруашылығы және өндіріс зерттеулері
- Қазақ ғалымдары ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің тиімді жолдарын зерттеді.

Қаныш Сәтбаев – Жезқазған және басқа да кен орындарын зерттеп, соғыс өнеркәсібіне қажетті металдарды өндіруге үлес қосты. Химия саласында жергілікті шикізатты пайдалану арқылы оқ-дәрі мен жарылғыш заттарды жасау әдістері әзірленді. Медицина ғылымы. Қазақстан ғалымдары жараланған жауынгерлерді емдеудің тиімді әдістерін зерттеді. Алматыда медицина институттары эвакуацияланған әскери дәрігерлермен бірге әскери медицинаның жаңа тәсілдерін енгізді. Соғыс кезінде білім беру жүйесі де маңызды рөл атқарды. Қиыншылықтарға қарамастан, мектептер мен жоғары оқу орындары жұмысын жалғастырып, майдан мен тылға қажетті мамандарды дайындады [7; 211-212 б.].

Соғыс жылдары мектеп оқушылары мен студенттердің оқуын жалғастыру үшін арнайы бағдарламалар енгізілді. Мектептерде техникалық мамандықтар бойынша білім беру күшейтілді, өйткені майданға инженерлер, механиктер және басқа да мамандар қажет болды. Университеттер және ғылыми мекемелер: Алматы мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) соғыс жылдарында ғылым мен білім беру орталығына айналды. Қазақстанның жоғары оқу орындары эвакуацияланған студенттерді қабылдап, бірігіп жұмыс істеді. Техникалық және кәсіби білім беру: соғыс кезеңінде Қазақстанда техникалық училищелер мен курстар ашылып, оларда жастар өндіріс пен әскери қажеттіліктерге бейімделген білім алды. Мысалы, танк жөндеу, қару-жарақ жасау және ауыл шаруашылығына қажетті техниканы басқару мамандықтары бойынша дайындық ұйымдастырылды [8; 88-90 б.].

Соғыс кезінде халықты рухтандыру мен ұлттық сананы көтеруде білім мен мәдениеттің рөлі ерекше болды:

- Ақын-жазушылар соғыс тақырыбындағы шығармаларымен халықтың патриоттық рухын көтерді.
- Қазақстан зиялыларының еңбектері ұлттық бірлік пен рухани қолдаудың негізіне айналды.

Қазақстанның ғылым мен білім саласындағы жетістіктері Ұлы Отан соғысы жылдарында майдан мен тылдың жеңіске жетуіне зор үлес қосты. Ғалымдар мен педагогтар экономиканы, ауыл шаруашылығын және әскери қажеттіліктерді дамытуға бар күш-жігерін жұмсады. Бұл жетістіктер тек соғысты жеңуге ғана емес, соғыстан кейінгі елдің дамуына да негіз қалады [9; 132-134 б.]. Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін Қазақстан да соғыстың ауыр зардаптарын еңсеруге және экономиканы қалпына келтіруге бағытталған үлкен жұмыстар атқарды. Бұл кезең халықтың бірлігі мен еңбекқорлығын, сондай-ақ соғыс жылдарында жинақталған тәжірибені бейбіт өмірде пайдаланудың маңыздылығын көрсетті.

Экономиканы қалпына келтіру:

1. Өнеркәсіпті қалпына келтіру

Соғыстан кейінгі жылдары өнеркәсіп саласында қарқынды даму басталды: кен өндірісі: Қаныш Сәтбаевтың бастамасымен Қазақстандағы пайдалы қазбалар өндірісі күшейтіліп, елдің металлургиясы мен отын-энергетикалық ресурстарының базасы нығайтылды. Жаңа зауыттар: Қарағанды көмір бассейні, Шымкент қорғасын зауыты, Өскемендегі түсті металлургия кәсіпорындары қайта қалпына келтірілді. Соғыс жылдары эвакуацияланған зауыттар Қазақстанда қалдырылып, тұрақты жұмыс істей бастады.

2. Ауыл шаруашылығын дамыту: соғыстан кейін ауыл шаруашылығы саласында өнім көлемін арттыру міндеті тұрды. Қазақстанның тың және тыңайған жерлерін игеру арқылы астық өндіру көлемін

арттыру бастамасы көтерілді (1950 жылдары басталған тың игеру саясаты). Ауыл шаруашылығы техникасы жаңартылып, еңбек өнімділігін арттыруға бағытталған шаралар қабылданды.

3. Инфрақұрылымдық жобалар: қираған көлік жүйесін қалпына келтіру, жаңа жолдар салу және теміржол желілерін кеңейту арқылы елдің экономикалық байланыстары нығайтылды. Бұл әсіресе, Қазақстанның өнеркәсіптік өнімдерін басқа аймақтарға жеткізуде маңызды рөл атқарды [10; 155-157 б.].

Әлеуметтік мәселелерді шешу:

1. Майдангерлерді бейбіт өмірге бейімдеу

Соғыстан қайтып келген сарбаздар бейбіт өмірге бейімделуі үшін арнайы бағдарламалар іске асырылды: жұмысқа орналасуға көмек көрсетілді. Білім алу үшін арнайы курстар мен оқу орындары ұйымдастырылды. Соғыс мүгедектеріне материалдық көмек пен тұрғын үй беру бағдарламалары қолға алынды.

2. Халық санының өсуі және эвакуацияланғандардың орнығуы: соғыс жылдары Қазақстанға эвакуацияланған миллиондаған адам елде қалып, жаңа үйлер мен жұмыс орындарына ие болды. Бұл халықтың этникалық құрылымын байыта отырып, экономикалық дамуға ықпал етті.

3. Білім мен денсаулық сақтау: соғыстан кейін мектептер мен жоғары оқу орындарының саны артты, халықтың білім алу деңгейі жоғарылады. Денсаулық сақтау саласы жақсарып, соғыс мүгедектері мен жараланғандарды емдеу жалғастырылды.

Мәдени және рухани қалпына келтіру

Соғыстан кейінгі жылдары мәдениет пен рухани өмірді дамытуға ерекше көңіл бөлінді: Әдебиетте, музыкада және өнерде соғыс тақырыбы кеңінен бейнеленді. Бұл халықтың рухын көтеріп, бейбіт өмірді дәріптеуге ықпал етті. Соғыста қаза тапқандарды еске алуға арналған ескерткіштер мен мемориалдар салынды. Соғыстан кейін Қазақстан Кеңес Одағының индустриялық даму саясатына белсенді қатысып, елдің маңызды өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық орталығына айналды. Бұл кезең Қазақстанның КСРО-ның құрамындағы стратегиялық рөлін нығайта түсті. Соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру Қазақстан халқының қайсарлығы мен еңбексүйгіштігін көрсететін маңызды кезең болды. Экономиканың тұрақтануы, әлеуметтік мәселелердің шешілуі және мәдени өмірдің жандануы елдің бейбіт өмірге оралуына мүмкіндік берді [11; 60-67 б.].

Деректер мен статистика:

Қазақстанның Ұлы Отан соғысына қосқан үлесі Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы рөлін түсіну үшін нақты деректер мен статистикалық мәліметтерді қарастыру маңызды. Төменде негізгі көрсеткіштер берілген. Соғыс жылдары Қазақстаннан 1,2 миллионнан астам адам майданға аттанды, бұл сол кездегі ел халқының шамамен 20%-ын құрады. Қазақстаннан шақырылғандардың ішінде 601 мыңнан астамы майдан даласында қаза тапты немесе хабарсыз кетті. Соғыс кезінде 500-ден астам қазақстандыққа жоғары мемлекеттік марапаттар берілді, олардың ішінде Кеңес Одағының Батыры атағы: 96 қазақстандық (оның ішінде 11 қазақ әйелдері мен ерлері) осы атаққа ие болды. Төртеуі «Даңқ орденінің» толық иегері атанды. Қазақстанда құрылған әскери дивизиялар мен бригадалар: 316-атқыштар дивизиясы (кейіннен 8-гвардиялық Панфилов дивизиясы) Мәскеу түбіндегі шайқастарда ерекше көзге түсті. 100-ші және 101-ші ұлттық атқыштар бригадалары майданның әртүрлі аймақтарында ұрыстарға қатысты. Қазақстанда соғыс жылдары 12 атқыштар дивизиясы, 4 кавалерия дивизиясы және басқа да әскери құрамалар құрылды. Соғыс жылдары Қазақстан Кеңес Одағына қажетті стратегиялық шикізаттың негізгі жеткізушілерінің бірі болды:

Мұнай өндіру: Ембі мұнай кен орындарынан 6 миллион тонна мұнай өндірілді.

Металлургия: Қазақстанның мыс өндіру зауыттары Кеңес Одағы өндірген мыстың 30%-ын қамтамасыз етті.

Көмір өндірісі: Қарағанды көмір бассейнінде 34 миллион тонна көмір өндірілді.

Полиметалдар: Қазақстан фашистік Германияға қарсы өндірілген қорғасынның 85%-ын берді. Ауыл шаруашылығының үлесі: Қазақстаннан майданға 5,6 миллион тонна астық, 734 мың тонна ет және басқа да азық-түлік өнімдері жөнелтілді. Әсіресе, қазақстандық әйелдер мен балалар колхоздарда қажырлы еңбек етіп, ауыл шаруашылығы өндірісінің 90%-ын қамтамасыз етті. Қазақстан соғыс жылдары эвакуацияланған 1 миллионнан астам адамды қабылдады. Олардың ішінде: 142 зауыт пен фабрика Қазақстан аумағына көшіріліп, өндіріс қайта іске қосылды. Ғылыми мекемелер мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмысы жалғастырылды. Қазақстандық ақын-жазушылар халықты рухтандырып, патриоттық шығармаларымен үлес қосты: Жамбыл Жабаевтың «Ленинградтық өренім» өлеңі бүкіл елге таралды. Соғыс жылдары Қазақстанда: 20-дан астам театр жұмыс істеп, майданға мәдени қолдау көрсетті. Концерттік бригадалар майдан даласында жауынгерлер алдында 11 мыңнан астам концерт ұйымдастырды.

Соғыстан кейінгі статистика: соғыс нәтижесінде Қазақстан халқының демографиялық құрылымына үлкен өзгеріс енді. Елдегі халық саны айтарлықтай азайып, 1950 жылдардың соңына дейін қалпына келмеді. 1945-1950 жылдар аралығында Қазақстан экономикасы соғыс алдындағы

көрсеткіштерге қайта жетті: өнеркәсіптік өндіріс көлемі соғыс жылдарымен салыстырғанда 20%-ға артты [12; 50/77-б.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан тылдың негізгі тіректерінің біріне айналды. Тылдағы адамдардың қажырлы еңбегі майданның жеңіске жетуінде шешуші рөл атқарды. Қазақстан халқы тек экономикалық өнімдер өндірумен ғана шектелмей, сонымен бірге рухани қолдау мен адамгершілік көмек көрсету арқылы да жеңіс үшін аянбай тер төкті. Соғыс жылдарында Қазақстан экономикасы майданды қажетті құрал-жабдықтармен, қару-жарақпен және басқа да ресурстармен қамтамасыз етуде ерекше рөл атқарды.

- **Металлургия:** Қарағанды көмір бассейні, Жезқазған мыс зауыты, Шымкент қорғасын зауыты және Өскемендегі түсті металлургия өнеркәсібі майданға орасан зор үлес қосты.

Соғыс жылдары Қазақстан Кеңес Одағы өндірген қорғасынның 85%-ын, мыс пен марганецтің едәуір бөлігін берді.

- **Мұнай:** Ембі мұнай кен орындары майданға 6 миллион тонна мұнай жеткізді.

- **Эвакуацияланған зауыттар:** Қазақстанға көшірілген 142 зауыт соғысқа қажетті өнімдерді шығарып, жергілікті жұмысшыларды жаңа технологиялармен жұмыс істеуге үйретті.

Тылдағы негізгі ауыртпалық ауыл шаруашылығының мойнында болды. Қазақстандағы колхоздар мен совхоздар майданға азық-түлік жеткізуді басты міндет етіп қойды.

Соғыс жылдары Қазақстаннан майданға:

- 5,6 миллион тонна астық;

- 734 тонна ет;

- 300 мың тонна сүт өнімдері жөнелтілді [13; 96,119 - б.].

Егіс алқаптары кеңейтіліп, мал шаруашылығы өнімдерін арттыруға ерекше көңіл бөлінді. Өйелдер, қарттар мен балалар колхоз бен совхоздың ауыр жұмыстарын өздері атқарды.

Қазақстанның соғыстағы рөлі тек майдан даласында емес, экономикалық, ғылыми, мәдени, рухани тұрғыда да маңызды болды. Бұл статистика қазақ халқының жеңіске қосқан орасан зор үлесін нақты көрсетеді. Соғыс жылдарындағы қажырлы еңбекті бүгінгі ұрпақ ұмытпай, оны мәңгі есте сақтауы тиіс. Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында майдан мен тылда орасан зор рөл атқарды. Қазақ халқы жауынгерлік ерлігімен де, тылдағы қажырлы еңбегімен де фашизмге қарсы күресте өз орнын ерекше көрсетті. 1,2 миллионнан астам қазақстандық майданға аттанып, әрбір бесінші жауынгер ұрыс даласында қаза тапты [14; 156, 173- б.]. Олардың жанқиярлық ерліктері Отан қорғау жолында халықтың ерік-жігері мен бірлігінің жарқын үлгісі болды. Соғыс жылдарында Қазақстан тек адам ресурстарын ғана емес, сонымен қатар өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық өнімдерін жеткізуде Кеңес Одағының негізгі тіректерінің бірі болды. Металлургия, мұнай, көмір, астық және ет өндірісіндегі үлесі елдің жеңісін қамтамасыз етудегі маңызды факторлардың бірі болды. Сонымен қатар, ғылым мен мәдениет саласындағы еңбектер де ұмытылмас. Қаныш Сәтбаев, Жамбыл Жабаев, Бауыржан Момышұлы және Әлия Молдағұлова сияқты тұлғалардың есімдері қазақ халқының батырлығы мен рухани күшінің символына айналды. Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан соғыс зардаптарын еңсеріп, бейбіт өмірге қайта оралу үшін үлкен күш-жігер жұмсады. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы қалпына келтіріліп, халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту шаралары жүзеге асырылды. Соғыс жылдары қазақстандықтардың көрсеткен ерлігі мен еңбегі бүгінгі ұрпақ үшін үлгі болып, патриотизмді нығайтуға ықпал етеді.

Ұлы Жеңіс тарихы қазақ халқының қайсарлығы мен жанқиярлық ерлігінің көрінісі. Бүгінгі бейбіт өмір үшін жанын қиған жауынгерлер мен тыл еңбеккерлерінің ерліктері ешқашан ұмытылмайды. Бұл – біздің ортақ мақтанышымыз және ұрпақтар үшін мәңгі естелік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Қазақ энциклопедиясы. Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы рөлі.* – Алматы: Қазақ энциклопедиясы баспасы, 1972-1981. – 12-т. – Б. 245-250.

2. *Сәтбаев Қ. Жезқазған мыс кен орындарын зерттеу еңбектері.* – Алматы: Ғылым баспасы, 1947. – Б. 87-112.

3. *Момышұлы Б. «Москва үшін шайқас».* – Алматы: Жазушы баспасы, 1959. – Б. 15-43, 102-130.

4. *Қазақстан тарихы. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тарихи шолу, оқу құралы.* – Алматы: Атамұра баспасы, 1997. – Б. 320-335.

5. *Жамбыл Жабаев шығармалары. Соғыс жылдарындағы өлеңдері мен шығармалары жинағы.* – Алматы: Жазушы баспасы, 1956. – Б. 120-125.

6. *Қазақ батырлары. Кеңес Одағының Батырлары туралы деректер.* – Алматы: Қазақстан баспасы, 1967. – Б. 45-60.

7. *Екінші дүниежүзілік соғыс тарихы. Кеңес Одағының әскери және экономикалық көрсеткіштері.* – Мәскеу: Наука баспасы, 1959. – Б. 210-245.

- 8.Тарихи-мәдени мұралар. Соғыс жылдарындағы Қазақстанның мәдени қолдауына арналған зерттеулер. – Алматы: Ғылым баспасы, 1985. – Б. 80-95.
- 9.Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы құжаттар жинағы. – Алматы: Архив баспасы, 1970. – Б. 130-155.
10. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Тарих оқулықтары (10-11 сыныптар), Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2014. – Б. 150-170.
- 11.Евакуацияланған зауыттар мен фабрикалар туралы зерттеулер. Соғыс жылдары Қазақстанның өнеркәсібіндегі өзгерістер. – Мәскеу: Экономика баспасы, 1964. – Б. 60-85.
- 12.Партизан қозғалыстары туралы естеліктер. Қасым Қайсеновтің жеке мемуарлары. – Алматы: Жазушы баспасы, 1965. – Б. 50-78.
- 13.Мәдениет және соғыс. Соғыс жылдарындағы Қазақстанның өнері мен әдебиеті туралы мақалалар жинағы. – Алматы: Өнер баспасы, 1970. – Б. 95-120.
14. Мемлекеттік сыйлық иегерлерінің естеліктері. Соғыс жылдары көрсеткен батырлық пен еңбектің құжаттық негіздері. – Алматы: Қазақстан баспасы, 1980. – Б. 155-175.

ӨНЕРДІҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Токқулиева Ұлбала Қосыбаевна

аға оқытушы, магистр

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Бейнелеу өнерінің өндірісі адам түрінің айқындаушы сипаттамаларының бірі болып табылады, бірақ археологиялық деректердің аздығы адамзат мәдениетінің осы аспектісінің шығу тегі мен эволюциясы туралы ақпараттың шектеулі екенін білдіреді. Өнердің құрамдас бөліктеріне түс, өрнек және көрнекі ұқсастықты жаңғырту жатады. Кем дегенде 30 000 жыл бұрын жоғарғы палеолиттік еуропалықтар жасаған 2D және 3D өнер түрлері соңғы ғасырларда жасалған өнер түрлеріне концептуалды түрде баламалы, бұл адамның танымы мен символдық әрекеті, сондай-ақ анатомия өнерге әлі толық белгілі болмағанын көрсетеді. Сонымен, өнердің бастауы әлдеқайда ертеде болды, адамдар дүние жүзіне таралмай тұрып таулы жерлердің жартастағы суреттері бейнеленген. «Көркем мінез-құлықтың» ең ерте белгілі дәлелі – адам денесін безендіру, оның ішінде тері бояуы және моншақтарды пайдалану, бірақ екеуінің де функционалды шығу тегі болуы мүмкін. Ирек және көлденең өрнектер, кірістірілген қисық және параллель сызықтар денеден бөлек жасалған алғашқы белгілі өрнектер; олардың энтопиялық құбылыстарға ұқсастығы (көру жүйесінің еріксіз туындылары) физиологиялық шығу тегін көрсетеді. 3D өнері сол ұқсастықтарды жақсарту үшін өзгертілген табиғи объектілердегі адам ұқсастықтарын танудан басталуы мүмкін; 2D кескіндерінің кейбіріне тегіс емес беттің сугастикалық ерекшеліктері де әсер еткені анық. Қиялдан немесе «ақыл көзінен» бейнелер жасау қабылдаудың негізінде жатқан жүйке құрылымдарының түбегейлі эволюциялық өзгеруін талап етті; бұл өзгеріс құрал жасауда да, аңшылықта да аман қалу артықшылығына ие болар еді. Көркем шығармашылық эволюциясының барлық кезеңдеріндегі стильдік өзгерістер, ең алдымен, сирек кездесетін және жоғары дарынды тұлғалардың әсерінен болады.

Түйін сөздер: аң терісін әшекейлеу, түр өзгерісі, интеллект, ерте заман, өрнек.

Аннотация. Создание изобразительного искусства является одной из определяющих характеристик человеческого вида, но небольшое количество археологических свидетельств означает, что информация о происхождении и эволюции этого аспекта человеческой культуры ограничена. Компоненты искусства включают цвет, узор и репродукцию визуального сходства. 2D-и 3d-формы искусства, созданные европейцами верхнего палеолита не менее 30 000 лет назад, концептуально эквивалентны формам искусства, созданным в последние века, что указывает на то, что человеческое познание и символическая активность, а также Анатомия еще не были полностью известны искусству. Таким образом, истоки искусства были намного старше, и до того, как люди распространились по всему миру, были изображены наскальные рисунки горных мест. Самым ранним известным доказательством «художественного поведения» является украшение человеческого тела, включая окрашивание кожи и использование бусин, но оба могут иметь функциональное происхождение. Зигзагообразные и горизонтальные узоры, вложенные кривые и параллельные линии – первые известные узоры, созданные отдельно от тела; их сходство с энтопическими явлениями (непроизвольными продуктами зрительной системы) указывает на физиологическое происхождение. 3D-искусство, возможно, началось с распознавания человеческого сходства в природных объектах,

которые были изменены для улучшения этих сходств; очевидно, что на некоторые 2D-изображения также повлияли наводящие на размышления особенности неровной поверхности. Создание образов из воображения или "источника разума" потребовало радикального эволюционного изменения нейронных структур, лежащих в основе восприятия; это изменение имело бы преимущество выживания как в создании инструментов, так и в охоте. Стилистические изменения на всех этапах эволюции художественного творчества обусловлены, прежде всего, редкими и высоко одаренными личностями.

Ключевые слова: украшение шкуры зверя, изменение сходства, интеллект, ранний модерн, узор.

Өнер өзінің көптеген түрлерінде адамзаттың барлық дерлік мәдениеттерімен айналысады және оны адам түрінің айрықша белгілерінің бірі ретінде қарастыруға болады. Бүгінгі таңда барлық қоғамдарда бейнелеу өнері музыкамен, бимен, дәстүрлермен (өмір белгілері, дін және саясат) және тілмен (поэзия, ән айту және әңгіме) тығыз байланысты. Вокализация, ритуализацияланған қозғалыс және көрнекі бейнелеу жануарлармен кездесудің және үстемдік үшін бәсекелестіктің, сондай-ақ адамның салт-дәстүрлері мен қарым-қатынастарының бір бөлігі болып табылады, сондықтан музыка, би және денені безендіру жануарлар әлемінің эволюциялық тарихынан бастау алады. Алайда, адам білімінің эволюциясымен олар күрделі символдық мағынаға ие бола отырып, жаңаша жетілдірілді[1].

Көрнекі шығармашылық пен тіл арасындағы неврологиялық байланыстың жақсы дәлелі. Ол ерте тас дәуірінің құралдарын жасауды жақсы білетін адамдардың миының белсенділігін зерттеді. Бұл құралдар ежелгі және Ахелдік типте болды, бұл шамамен 2 миллион жылдық кезеңді білдіреді, оның барысында біздің гоминидтік ата-бабаларымыздың миы кеңейіп, құралдар жетілдірілді. Аспап жасау кезінде позитронды-эмиссиялық томография арқылы анықталған мидың белсендірілуіне визуомоторлық және тілдік реттіліктер де кірді, бұл аспап жасау мен тіл адамның күрделі және мақсатты қолмен жұмыс істеу қабілетінің негізін құрайтынын көрсетеді. Бұл көркем шығармашылықты қамтитындықтан, аспаптық технологияның жетілдірілуінің артып келе жатқанының дәлелі, сондай-ақ бас миының көлемінің ұлғаюының дәлелі біздің ата-бабаларымыздың өнер немесе өнер жасау қабілетіне ие болғанын көрсетеді. Өнерге қатысты артефактілер туралы қазіргі заманғы білімдерден әлдеқайда ертеректе өнер білімі ұсынады[2].

Өнерді қалай анықтауға болатыны туралы консенсус жоқ, дегенмен көптеген анықтамалар эстетикаға баса назар аударады. Латонтон (1991) былай деп жазды: «біз өнер туындыларын формальды мағынада анықтаймыз, өйткені біз оларды эстетикалық жағымды деп санаймыз және бейнелерді интеллектуалды пайдалану арқылы қоршаған әлем туралы түсінігімізді кеңейтеміз». Ол өнер туындыларын прагматикалық тұрғыдан функционалды емес, эстетикалық жағымды болу мақсатында жасалған объектілер ретінде анықтады. Кеңірек анықтама құралдар мен қару-жарақ сияқты пайдалы заттарды безендіруді қамтиды және ежелгі өнердің көпшілігінің ғұрыптық немесе діни маңызы болуы мүмкін екенін көрсетеді. Тарихқа дейінгі өнердің кез келген түрі эстетикалық ләззат алу үшін жасалғанын біле алмаймыз, дегенмен суретшінің де, көрерменнің де мұндай элементі жоқ екені сөзсіз. Сондай-ақ, өнердің символдық элементті қамтитыны жалпы қабылданған, бірақ символизм қамтамасыз етілмесе де, жануардың өрнегі немесе формасы тотемдік функцияға ие болуы мүмкін; жануардың белгілі бір үлгісі немесе пішіні топқа немесе тайпаға тән болуы мүмкін және оның аумағын немесе киімін білдіруі мүмкін. Ерте заманның контексті өнерге жатқызылуы да тарихқа дейінгі перспективаға қатысты болуы мүмкін.

Соңғы уақытқа дейін Аборигендік өнер тек этнографиялық қызығушылық тудыратын өнер ретінде қарастырылды; неғұрлым ашық және ақпараттандырылған көзқарас өнердің осы санатын ірі галереяларға енгізуге әкелді[3].

Егжей-тегжейлі өнер (I) денеге, басқа табиғи немесе жасалған 3d нысанға немесе тегіс бетке қолданылатын түсті пайдалану; (II) символдық ниетпен жасалған немесе жасалмаған үлгі; (III) табиғи пішіндерді өзгерту; (IV) жаңа 2d немесе 3d кескіндерін жасау. өнердің бастауы ерте заманнан бастау алады. қазіргі заманғы тарих, және ең көне еуропалық өнер аймаққа тән болды. Өнер 30 000 жыл бұрын. Ерте замандағы өнер (жерорта теңізінің шығыс шекарасын құрайтын жер белдеуі) ежелгі қазбаларынан алынған артефактілер аз және алыс болса да, техникалық дағдылардың эволюциясы көркемдік танымның эволюциясымен ұштасып, кейбір әлеуетті кезеңдерді көрсетеді. адамның көркем шығармашылығы эволюциясының адамдарға бейнелеу өнерін көрсетуге рұқсат етілген кезеңге дейінгі кезеңі.

Өнердің шығу тегі ерте дәуірдегі еуропалық жартас өнеріне және құнарлылық қуыршағына ұқсас «Венера» фигуралары сияқты 3D артефактілеріне қатысты. Адамның мінез-құлқы, соның ішінде өнер, шамамен 45 000 жыл бұрын тайпалар ерте қоныс аударған кезде пайда болды деген бұрыннан келе жатқан сенім адам миында жылдам эволюциялық өзгерістер болды деген идеяға негізделген. осылайша, бүгінде «Жоғарғы Палеолит революциясы» деп аталатын формация. Алғашқы шынайы картиналар үңгірлердің қабырғаларында 30 000 жыл бұрын пайда болған. Ол суретші мен көрермен арасындағы

диалог арқылы өнерді дамытуды ұсынды; мәдени контекстке негізделгенімен, ол өмірдің өзін дамытады және талғамның қалыптасуына әсер етеді[4].

Бірінші дәуірдегі жартастағы суреттер, гравюралар олардың көпшілігі жетілген қолөнер бұйымдары, олардың адамзат және мәдени эволюция тұрғысынан ұзақ тарихы бар екенін растайды. Жоғары дамыған көркем мәдениетті айқын көрсететін еуропалық материалдардың бұрын-соңды болмаған байлығы шынымен де күрделі символдық туындының кенеттен гүлденуіне байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл, мысалы, жергілікті жерлерде қол жетімді жерді, материалдар мен дәстүрлерді пайдаланудың өзгеруі нәтижесінде пайда болған тарихи артефакт болуы мүмкін. элементтерге ұшыраған жартасты беттерден сырлау үшін жабылған үңгірлердің қорғалатын орталарына дейін. Ғасырлар бойғы тас мүсін өзінің көркемдік шеберлігімен және эстетикалық сезімталдығымен ерекшеленеді, бұл онда қалыптасқан шығармашылық дәстүрді көрсетеді.

Теріні, сүйектерді және моншақтарды безендіру үшін түсті пайдалану пішін мен түсті бағалауды білдіреді. Тістерді, қабықтарды және сүйектерді тесу және оларды жеке байлау немесе кулон немесе алқа жасау үшін көбейту тәжірибесі денені бояғаннан кейін жеке безендірудің ең көне түрі болып табылады. Бұл мінез-құлық пирсинг, байлау және кию арқылы осы заттарды өзгерту мүмкіндігін мойындауды, сондай-ақ киюдің символдық маңыздылығын мойындауды талап етті. Моншақты киген адам қандай да бір жолмен жетілдіріледі, ол әлеуметтік құрылымға қатысты мәртебенің кейбір аспектілерін қамтуы мүмкін; және оны киген жаратушыға мәртебе беруі немесе бермеуі мүмкін[5].

Мүмкін, оюланған және боялған мотивтердің символдық мағыналары олар пайда болғаннан кейін пайда болған шығар, демек, визуалды жүйеден алынған мотивтер кейінірек символдық немесе тотемдік функциялар үшін қолданыла алады. Алғашқы күндері олардың үңгірлеріндегі геометриялық өрнектер символдық мағынаны айқын көрсететін позицияларға орналастырылды. Геометриялық фигуралар мен нүктелер қатарлары сәйкесінше әйелдер мен ерлердің символы болып табылады деген болжам жасалды. Қазіргі заманғы өнердегі басым қасиет болып табылады және кең ауқымды өнер символдық мағыналардың белгісі. Күрделі үлгілерге негізделген ежелгі петроглифтер (жартас суреттері) Қазақстанның көптеген жерлерінде сақталған, бірақ оларды дәл анықтау қиын; олар бейнелеумен байланысты геометриялық жартас суреттерінде кездескен және олардың мағыналық конструкциялары символдық мағыналарға қарағанда прозалық болуы мүмкін еске түсіретін тұзақ үлгілері ретінде анықталған.

Ерте кездегі ата-бабалардың сынақтары тастағы бейнені «ақылдың көз алдында» сақтау қабілетін біртіндеп арттыруды талап етеді, бірақ бұл суретшінің толығымен қиял мен көрнекі жадыдан жұмыс істейтін кезеңі ғана. ол үшін «ақыл-ой көзі» абсолютті талап болып табылады. Көрнекі сананы басқаратын ми құрылымдарындағы кейбір эволюциялық өзгерістер тәжірибе дамыған сайын мәдени мұрамен (дәстүрлермен) бірге жүруі керек. Көркемдік әлеуеттің осы түбегейлі өзгеруіне қажетті нейрондық өзгерістер көркемдік дәстүрдің тәжірибесінен де, мәдени үйлесімінен де бұрын болуы керек. Олардың шығу тегі мен эволюциясы аспаптардың шығу тегі мен талғампаздығының артуына сәйкес келуі мүмкін; біздің дәуірімізге дейінгі 1,6 миллионнан 300 000 жылға дейінгі аралықта Ахель аспаптарының пішінінің өзгеруі барған сайын күрделі симметриялы сезімді көрсетеді, бұл визуалды мидың қызметін көрсетеді[6].

1-сурет. Сызбалар сұлбасы

Гомоның кез келген түрі шөгінді жыныстың бір бөлігінде немесе тегіс, таңбаланбаған бетінде потенциалды көре алатыны туралы ешқандай дәлел жоқ. Біздің дәуірімізге дейінгі жазық жерде жасалған өнердің ең алғашқы белгілі үлгілері. Ол тас дәуірін, кеш Египет Палеолит дәуірін және еуропаның жоғарғы палеолит дәуірін бейнелейді. Үңгірден табылған жануарлардың фигуралары салынған жеті тас тақтайшаның жасалған күні белгісіз, бірақ осы картиналар стиліндегі жартас өнерінің соңғы және ең танымал үлгілеріне ұқсас.

2-сурет. Бизонның басы мен үңгірден шығып келе жатқан аттың бейнесі

Шаманизм мен сананың өзгерген күйінің жартас пен жартас өнерінің жасалуымен қаншалықты байланысты екендігі кеңінен талқыланды үңгірде көрген бейнелер кейінірек үңгір қабырғасына «проекцияланғандай» боялған, бұл проекцияға тең. энтопиялық бейнелер, ал сананың өзгерген күйлері сананың жоғары күйлерінің эволюциясы мен сананың өзгеруі арасындағы байланыс болды, айналадағы бейнелер сананың өзгеруінің ең терең кезеңіне және ең жарқын галлюцинацияларға әкеледі. Бұл әсер құйынның отына құлаған аттың аударылуына әсер етеді»

3-сурет. Жылқы

Ежелгі дәуірдегі картиналарға қарап, біз көрермендердің ойлауын қабылдай отырып, бірақ адам биологиясы оларға деген жауабымыздың дұрыстығын біз мәдени өнердің бір бөлігін қалдырып, санамызды ашуға тырыссақ, суреттерге, бізбен сөйлесетін мағыналар бастапқы көрермендер үшін олардың мағынасынан тым алыс болмауы мүмкін. Біз екі ұғымды есте ұстауымыз керек: бейненің тәжірибесі (жануарлардағы рухтар және бейнеленген жануардағы суретші және/немесе көрермен) және қабырғаны біз бен рух әлемі арасындағы мембрана ретінде қабылдау. Іске асыру әсіресе маңызды; жануарларға ұқсас рухтармен сәйкестендіру өте маңызды. Жер бетінен өту идеясы батыстық ересектерге таныс болмауы мүмкін, бірақ бұл біздің балалық шағымыздың қалыптасу бөлігі, онда балалар айнадан, шкафтың артқы жағынан, Кингс Кросс станциясындағы қабырғадан немесе ойылған рельефтен өте алады, ауаға көтеріліп, жануарлар сөйлесе алатын және балалар ұша алатын аймаққа кіріңіз. Ғылыми дүниетаным және табиғат пен рухани әлем біртұтас болатын табиғатты мұқият бақылаушының көзімен қарауға тырысу.

Осындай рухани еркіндікпен Шоветтің картиналарына қарап, адам эмоцияларының барлық гаммасын көруге болады. Ашу, агрессия және жанжал мүйізтұмсықтардың күшті бейнелерімен ұсынылған. Әдемі портрет, суреттегі ең жақсы жануар. Дененің контуры және барлығының алдыңғы мүйізі бар, бұл жануардың басын қауіпті сигналға лақтырып жатқанын көрсетеді. Бұл сурет қабырғаға жоғары позицияда боялған мүйізтұмсық бақысына ұқсайды, ол оның үстемдік сезімін баса көрсетеді. Жас мүйізтұмсық жасындағы жануарлардың қарама-қайшылықты мінез-құлқы адамның бәсекеге қабілетті мен мінез-құлқына байланысты[7].

4-сурет. Үңгірдегі мүйізтұмсық пен арыстандар

Ерте дәуірдегі еуропалықтардың суреттері бай үңгірдің өте тандамалы көрінісін ұсынады. Олар қарапайымдылық пен үнемділікті концептуалды талғампаздықпен үйлестіреді және біздің тарихымыздың алғашқы кезеңдерінен басталады, сондықтан кейбір археологтар даталарды бірнеше рет тексеріп, әртүрлі зертханаларда әртүрлі әдістермен зерттегеніне қарамастан, олардың ежелгі дәуірін қабылдай алмайды..

Адамның көркем шығармашылығының ұзақ тарихы бар екені анық, анатомиялық жағынан өнер біздікінен де, мәдениетінен де, дәстүрінен де, бірінші дәуірдің жақсы дамыған өнеріне дейін еш айырмашылығы жоқ. Бұл танымның эволюциялық анатомиямен байланысы үш себепке байланысты мүмкін емес: (I) бас сүйегінің сыйымдылығы және осылайша ойлаудағы мидың көлемі тек мидың қызметін бағалау болып табылады, бұл анатомиялық үйлесімсіздікпен расталады, бас сүйегінің мүмкіндіктері. шығармашылық өркеші немесе олардың құралдарды жасаудағы икемділігі; (II) көркемдік қабілеттердегі орасан зор жеке айырмашылықтар, егер біз жаңа материалдарға қол жеткізе алсақ та, мидың эволюциялық анатомиясын зерттеу бұл мақсат үшін мағынасыз болатынын анық көрсетеді; және (III) суретшілерді зерттеу олар қолданатын көркемдік шығармашылық үшін маңызды болып табылатын өнердің белгілі бір бөліктері екенін білеміз. Анатомиялық өнердің бастауларымен байланысы төртінші себеппен мүмкін емес: өнерді жаңадан жасау үшін қажетті когнитивтік механизм (ұқсастықтарды тану және өзгертудегі прогресс ретінде) бірінші ерекше дарынды тұлғалар біз қазір өнер деп санайтын нәрсені жасайтын, бұрын жақсы жұмыс істеген суретші болуы керек. Өнер ол әлеуметтік контексті қажет етеді, әйтпесе оның мағынасы жоқ. Суреттер бейнеленген дене мен адамрухы жануарлармен сабақтастығына деген сеніммен үйлестірілгенін көрсетеді, бірақ біздің қайдан келгенімізді түсіндіру қажеттілігінің тағы бір маңызды элемент анықталмаған. Мұны жануарлар мен адамның рухани сабақтастығына жатқызуға болады[8].

Қорытындылай келе, ертедегі еуропалық өнер дүние жүзіндегі барлық кезеңдердегі аңшы-жинаушы қоғамдардың өнері толық қалыптаспаған болуы мүмкін, бірақ олардың артында біз үшін жойылып кеткен ежелден келе жатқан дәстүр болуы керек. Ерте заманғы өнері мен кеш Палеолит өнері арасындағы стилистикалық ұқсастықтар екі аймақ арасындағы мәдени сабақтастықты болжайды. Ертедегі тастан жасалған құралдардың технологиясы бай археологиялық дәлелдерге ие олардың стильдері мен даталары жоғарғы Палеолиттік Еуропаға қарағанда мәдени прогрестің жылдамырақ екенін көрсетеді. Болашақ ұрпақтың көркемдік стильдері (және оларға тән символизм) олардың ежелгі мәдениеттерінен өте ерекшеленеді, бұл олардың ата-бабалары өз бетінше қалдырған гипотезаны қолдайды[9].

Ата-бабаларымыз алғашқы өнерді өрнегін азды-көпті көркем шығармашылық әлеуетімен дүниеге әкелген. Әрбір эволюциялық кезеңде көркем шығармашылықтың танымдық әлеуеті тәжірибеден бұрын болуы керек.; әр түрлі уақытта, әр түрлі аймақтарда және генетикалық тұрғыдан әр түрлі популяцияларда адамдар ұқсастықтарды тану/өзгерту кезеңінде жаңа өнер түрлерін жасау немесе жаңаларын жасау үшін мәдени нормаларды бұзуға мәжбүр болды. Өнердегі негізгі стилистикалық айырмашылықтар осы жетістіктердің бір бөлігі болып табылады.

Біздің ата-бабаларымызға логика арқылы көрінбейтін нәрсенің жалғасын түсіну үшін қиялдауға мүмкіндік берген нейрондық өзгерістер, сондай-ақ ұзақ қашықтықтағы олжаны болжауға мүмкіндік беретін анатомиялық атрибуттар айқын эволюциялық артықшылыққа ие болар еді. Өмір сүруді жақсартатын осы функционалды принцип болмаса, бізде өнер туындыларын жасауға арналған нейрондық жабдықтың болуы екіталай.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Феликс Дж. қазбалардың визуалды бейнелеудің дамуына әсері. *Рок-Арт*, 1998 Ж.; 15:109-134. [Google Scholar]
2. Гомбрих, ИЭ. *Өнер Тарихы*. Лондон: Файдон; 1956. [Google Scholar]
3. Гомбрих, ИЭ. *Өнер Және Иллюзия*. Нью-Йорк: Пантеон Кітаптары; 1960. [Google Scholar]
4. Гаулетт ДЖЕЙДЖ. Ертедегі адамның ақыл-ой қабілеттері: кейбір нақты дәлелдерге көзқарас. Авторы: Фоли РА, редактор. Гоминидтердің Эволюциясы және Қауымдастық Экологиясы. Лондон: Академиялық Баспасөз; 1984. 167-192 беттер. [Google Scholar]
5. Гаулетт ДЖЕЙДЖ. Ашель бифасттарындағы дизайн формасының элементтері: режимдер, модальділіктер, ережелер және тіл. В: Горен-Инбар Н, Шарон Джи, редакторлар. *Балта Жасы: Карьерден Лақтыруға Дейін Ашель Құралдарын жасау*. Лондон: Күн Мен Түннің Теңелуі; 2009. 203-221 беттер. [Google Scholar]
6. Великий шелковый путь. Города, страны и история Шелкового пути. Шелковый путь в истории Центральной Азии. Карта Великого шелкового пути // orexca.com/rus/silkroad.shtml.
7. Говоров Ю.Л. История стран Азии и Африки в средние века. Религиозно-культурный фактор в развитии стран Востока // history.kemsu.ru/oldversion/PUBLIC/govorov1/gov_0-0.htm.
8. Гусева М.А., Смирнова Л.П. Великие преобразователи естествознания: Леонардо да Винчи: 27 XVIII международных чтений. 20-21 ноября 2002 г., Минск. И. Ф. Габрус. – Мн.: БГУИР, 2002.
9. Классические исследования: Много томник. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. Т. 10: «Избранное. Искусствознание Казахстана». – 392 с

ҚАЗАҚТАН ШЫҚҚАН ТҰҢҒЫШ ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАН

Сарбагысов Асқар Темирханович

тарих пәнінің мұғалімі

№86 мектеп-гимназия директоры

(Алматы, Қазақстан)

Мұхамеджан Тынышбаевтың 1900-1906 жылдары Санкт-Петербургтегі Император І Александр атындағы жол инженерлері корпусы институтында оқығаны белгілі.

XVIII ғасырдың аяғында Ресейде тарай бастаған капиталистік қатынастар да жаңа талаптарға сай келетін жол қатынасын қажет етті. 1809 жылы құрлық және су жолдарын салу және пайдалану үшін Ресей жолдарының бас басқармасы құрылды. Бұл ретте жол мамандарын даярлайтын Жол Қатынасы инженерлері корпусы институты ашылды. Бұл оқу орнында алғашқы теміржолшылар 1810 жылы 11 қарашада оқи бастады. Мұнда тек дворяндардың өкілдері ғана оқиды. Бұл институт жабық оқу орнына айналып, 1864 жылға дейін сақталды.

Крепостнойлық құқықтың жойылуы да бұл мекемеге жаңа бағыт әкелді. Ол ашық оқу орны болып қайта құрылды. Азаматтық оқу орнына айналған институт империяның түкпір-түкпірінен, әр түрлі әлеуметтік, ұлт өкілдерінен жастарды оқыта бастады. Онда жастар көпсалалы жол инженері (темір жол, автомобиль жолдары, жасанды су арналары, бөгеттер, порттар, су құбырлары, тұрғын үйлер, түрлі ғимараттардың жобалаушысы) мамандығын игерді.

М. Тынышбаевтың XX ғасырдың басында ғана емес, 1950 жылдарға дейін сирек кездесетін мұндай қиын мамандықты таңдауына оның жаратылыстану ғылымындағы ерекше қабілеті әсер етті. Техникалық білім мен ғылымның осы саласына табиғи бейімділікті талап ететін бұл кәсіптің пайда болуына тарихи және объективті жағдайлар да ықпал етті.

Ресей империясының отары болған Орта Азия мен Қазақстанның тауар тасымалдайтын транзиттік аймақ болуы, арзан шикізатқа бай болуы да орыс капитализмінің кең таралуына ықпал етті. Ресейдің Орталық Азиямен саудасы 1870 жылдары қарқын ала бастады. Мысалы, 1880 жылдардың басында тауар айналымы XIX ғасырдың ортасымен салыстырғанда алты-жеті есе өсіп, 35-40 миллион сомға (жыл сайын) жетті. Осының барлығы Түркістан өлкесінде темір жол құрылысын салып, одан әрі дамыту қажеттігін айқын көрсетті. Түркістан мен Сібірді теміржол арқылы байланыстыратын алғашқы жобалар да осы кезеңде жүзеге аса бастады.

Түркістан мен Сібірді байланыстыратын темір жолдың қажеттілігі туралы мәселе 1890 жылдардың екінші жартысынан бастап күрт талқылана бастады. Ол кезде Ресейде теміржол құрылысының екінші серпіні болды. Осы жылдары Новосібір арқылы Транссібір темір жолы өтіп, Орта Азия темір жолы Ташкентке жетті. Бұл екеуі де, әсіресе Транссібір темір жолы ашылғаннан кейін, сол аймақта капиталистік қатынастарды жеделдете бастады. Бұл Оңтүстік-Шығыс және Шығыс Қазақстан арқылы Сібір мен Орталық Азияның темір жолдарын қосудың экономикалық тиімділігін айқын көрсетті.

1890 жылдары Ресейдің мақта өндірісіне өсіп келе жатқан сұранысын қанағаттандыру үшін Түркістан мен Сібірді жалғастыруды кеңейтуге қызығушылық артты. Сібір Түркістанды астықпен, ал Түркістан елдің тоқыма аудандарын мақтамен қамтамасыз етуі тиіс еді. Оңтүстік Қазақстан арқылы жол салуға Жетісудың орыс-казактары, орыс көпестері, ірі саудагерлер ерекше қызығушылық танытты. Олар аймақтың көршілес Орталық Азиядан ауыл шаруашылығы өнімдерінің сенімді көзіне айналуы үшін аянбай еңбек етті.

Дәл осы Жетісудағы орыс көшіп келушілері Ресейдің көлік министрлігі мен қаржы министрлігіне Жетісуды Түркістанмен темір жол арқылы байланыстыру туралы өз тілектерін, өтініштерін жиі білдіретін. 1897 жылы 30 мамырда Верный қалалық думасы көлік министрлігіне Ташкенттен Верныйға темір жол салу туралы ресми өтініш берді.

Жергілікті баспасөзде «Оренбургский листок», «Русский Туркестан», «Оренбургские губернские ведомости», «Семиреченские областные ведомости» осы жылдары Орта Азия мен Қазақстандағы темір жол құрылысы туралы қызу пікірталастар басталып, осы мәселеге қатысты түрлі ұсыныстар айтыла бастады.

Мұнда негізінен екі бағыт талқыланды: Ташкент-Верный-Семей және Орынбор-Ташкент. Соңғы жоба ірі коммерциялық және өнеркәсіптік фирмалар мен Ресейдің орталық әскери департаментінен қолдау алды.

1899 жылы қаңтарда жергілікті кәсіпкерлердің бастамасымен Ташкент-Верный тас жолы бойында алғашқы іздестіру жұмыстары басталды. Одан кейін 1899 жылы тамызда мақта саудасымен айналысатын жетісулық кәсіпкерлер мен саудагерлердің бастамасымен Жетісу жобасын жақтаушылар қатары көбейді.

1899 жылы Түркістан өлкесі арқылы салынатын болашақ темір жолдың бағыты туралы мәселе қаралды. Министрлер Кеңесінде арнайы қаралған бұл мәселе аз ұлттардың пайдасына шешілмеді. Жол Орынбор-Ташкент бағыты бойынша салынатын болды. Жетісу темір жолының құрылысы белгісіз мерзімге шегерілді. Осы тарихи және объективті жағдайлар есейген М. Тынышбаевтың туған өңіріне темір жол салуға деген қызығушылығын арттырса керек. Экономикалық өмірдегі осы өзгерістер оның болашақ мамандығын таңдауына себеп болды. Сондықтан М. Тынышбаев техникалық маман болуды мақсат етіп қойды. Оның алғашқы кәсіби қызметі Жетісу теміржолымен байланысты. Институтты бітірген жылы М. Тынышбаев Түркістің болашағы болған темір жолды салуға жіберілген ғылыми-зерттеу ұйымының құрамына кіреді. Тіпті, Орынбор-Ташкент темір жолы салынып жатқан кезде де Түркістан мен Сібірді Жетісу арқылы байланыстыру туралы ұсыныстар толастаған емес. Әсіресе, 1906 жылы Орынбор-Ташкент темір жолы салынып біткеннен кейін Жетісу темір жолының құрылысын бастау туралы өтініштер күшейе түсті. Нәтижесінде 1905 жылы үкімет отырысында жаңа жолдар туралы мәселе арнайы қаралды. Сөйтіп, кеңесте инженер О. Струве басқаратын арнайы экспедиция жасақтап, жол салынатын аумақтың техникалық-экономикалық негіздемесін жасау туралы қаулы қабылданды. Бұл экспедиция құрамында М. Тынышбаев болды. Пішпек пен Верный арасын 4 ай зерттеді. Ғылыми зерттеулерге қарамастан Жетісу тас жолының құрылысы аяқталмай қалды. Бұған үкіметтің жол салуға қаржы тапшылығы және Түркістан-Сібір темір жолын салуға экономикалық қажеттіліктің жоқтығы себеп болды.

М. Тынышбаев кейін Орта Азия темір жолында жұмыс істеді. 1908 жылдың 1 тамызынан бастап Ашхабад қалалық жол-техникалық бөлімі бастығының көмекшісі болып жұмыс істеді. 1911 жылы Урсатьевск-Андижан стансасы темір жол құрылысының бастығы және бас инженері болды. Онда жүргенде Андижан темір жолын, Ходженд тас жолын, Әмудария көпірін салуға атсалысты. 1914 жылдың басынан М. Тынышбаев Жетісу темір жолын салуға кірісті.

Жетісу темір жолының құрылысына қатысты дау ақыры оны жақтаушылардың пайдасына шешілді. Түркістан мен Жетісудың банкирлері, өндірушілері, көпестері мен кулактары, Түркістан өлкесінің әскери-әкімшілік аппараты бірігіп, үкіметті Жетісуға жол салу туралы өтінішін қайта қарауға мәжбүр етті. Ресейде, әсіресе 1909 жылдың аяғында басталған экономикалық өрлеу Жетісу темір жолының құрылысын қолға алу қажеттігін де көрсетті. Столыпиннің аграрлық саясатының жемісі қоныс аудару мәселесін іс жүзінде жүзеге асыру болды, бұл да темір жолдың қажеттігін дәлелдеді. Осы саяси және экономикалық себептер үкіметті Жетісу өңіріне жол салу туралы ұсынысты қабылдауға итермеледі. Алайда мемлекет қаражаты шектеулі болды. Сондықтан оны жеке капиталға беру көзделді. Жетісу теміржол қоғамының негізін қалаушылар ресейлік капиталист А. И. Путилов және

темір жол кәсіпкері АА.Бунге болды. Үкімет 1913 жылғы 24 мамырдағы қаулысымен Ташкент темір жолын Арыс станциясынан Пішпекке, одан Верныйға дейін ұзарту жоспарын бекітті.

Құрылыс 1914 жылы 15 шілдеде басталды. Міне, М.Тынышбаевтың Арыс-Әулиета жол бөлімшесіндебас инженер, бөлім бастығы қызметтерін атқарған кездегі кәсіби шеберлігі айқын көрінді. Бұл қабілет әсіресе Арыс стансасын салуда айқын көрінді. Алайда бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы бұл құрылысқа кедергі болды. Металлургия өнеркәсібіндегі тапшылық 1917 жылдың күзінде Жетісу темір жолының құрылысын толығымен тоқтатты. Жол тек Бурное станциясына дейін ұзартылды.

Мәліметтер М.Тынышбаевтың бұл құрылысты Уақытша үкімет кезінде жалғастыруды қолға алғанын көрсетеді. Ол Түркістан комитетінің құрамында жүргенде Петроградқа жеделхат жолдап, Қытайдан оралған босқындарды осы құрылысқа жұмысқа орналастыруды, аз болса да айлық алуын сұрайды. Алайда, Уақытша үкімет мұндай мәселелерді шеше алмағаны белгілі. Осылайша, Жетісу темір жолының Кеңес үкіметіне дейінгі тарихы, Тынышбаевтың бұл жолдағы еңбегі аяқталды.

Кеңес өкіметі жылдарында М.Тынышбаевтың кәсіби қызметі Түркістан Республикасындағы түрлі шаруашылық-техникалық жұмыстардың басшысы ретінде белгілі болды. М.Тынышбаевтың өзі жазған жаңа үкіметтің қызметі туралы мәліметтерге сүйенсек, 1920-21 жылдары Түркістандағы темір жол басқармасына жетекшілік еткен Жетісу губерниялық атқару комитеті, 1922 жылы Түркістан республикасының су шаруашылығы басқармасы, 1924 жылы Ташкенттегі су шаруашылығы басқармасы, 1924 жылы Ташкентте Жер Суландыру бөліміне, 1926 жылы Жетісу губерниялық атқару комитетінің Жол бөліміне басшылық етті. 1927 жылдан Түркістан құрылысында әртүрлі қызметтерде болды. Бұл дерек бізге М.Тынышбаевтың Түркістан Республикасы мен Қазақстанда бірден-бір жетекші маман болғанын дәлелдейді. Жетісу өңірінен темір жол салуға бастамашы болған, алдымен оны салып, кейін Кеңес өкіметі тұсында жалғастырып, аяқтаған М.Тынышбаев болатын. Бұл құрылыстағы М.Тынышбаевтың рөлі туралы кеңестік тарихнамада ештеңе айтылмағаны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дүзбаев Ж. Аққа қара жұқпайды // Октябрь туы. - 1989. - 11-тамыз;
2. Осадчий Ф. Қазақтың тұңғыш темір жол инженері // Өркен. - 1989. - 4-10-сәуір;
3. Байғалиев Б. Тозаң тұтпас тұлға // Дала дидары. - 1991. - 4-10-сәуір;
4. Мектептегі А., Тақарұлы Б. Мұхамеджан Тынышбаев. Отарбадай ағып өткен ғұмыр // Ана тілі. - 1992. - 9-сәуір;
5. Қойгелдиев М., Құлмақанова Л. Мұхамеджан Тынышбаев және қырғыз трагедиясы. // Ақиқат. - 1996. - №5. - б.85-90.
6. Тынышбаев М. Ұлы мәртебелі мырзаға // Қазақ әдебиеті. - 1990. - 26-қазан;
7. М.Тынышбаевты еске алу кеңі // Қазақ әдебиеті. - 1997-21-мамыр;
8. Тынышбаев М. История казахского народа. - Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. - 224 б.
9. Такенов А.С., Байғалиев Б. Инженер и историк (о М. Тынышбаеве) // История казахского народа. - Б.3-14.

ҚАЗАҚСТАН ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

Абдуллина Динара Ыскакқызы

тарих пәнінің мұғалімі, №30 қазақ орта мектебі-КММ-сі
(Ақтөбе, Қазақстан)

Андатпа. Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы 1941-1945 жж. Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде 1939-1945 жж. орын алған. Қазақстан одақтас республика мәртебесінде КСРО құрамында болды (Қазақ КСР), 1941 ж. 22 маусымда Кеңес Одағына фашистік Германия армиясының шабуылы мерзімінен бастап соғысқа қатысқан болатын. Қызыл Армия қатарына 1 млн. 200 мың адам, КСРО армиясында қызмет еткен 178 мың жасуынгерге қосымша, алынды. Олардың 600 мыңнан астамы соғыс майданында немесе түрлі жарақаттардан қайтыс болды.

Аннотация. Советского Союза в Великой отечественной войне 1941-1945 гг. В период второй мировой войны 1939-1945 гг. место. в статусе союзной республики в составе СССР стали Казахстан (Казахской ССР), 1941 г. Войны, с момента нападения фашистской Германии в советский Союз 22 июня в армии было. 1 млн в ряды Красной Армии. 200 тыс. человек, в СССР, служил в советской армии в

приложение к воину 178 тыс., приобретено. Или их более 600 тысяч различных травм скончался на фронтах войны.

Abstract. Soviet Union in the Great Patriotic War 1941-1945. During the Second World War 1939-1945. Place In 1941, Kazakhstan (Kazakhskoy SSR) became a Union republic within the USSR. War, from the moment of the attack of fascist Germany on the Soviet Union on June 22, the army was in the army. 1 million in the ranks of the Red Army. 200 thousand. человек, in the USSR, served in the Soviet army in the annex to the war for 178 thousand, purchased. Or more than 600 thousand different traumas died on the war fronts.

Қазақстандық жауынгерлер барлық шайқастарға белсенді қатысқан болатын. Майданның барлық бағыттарында қазақстандықтар жаулармен батыл соғысып, ерлік пен патриотизмнің ғажайып үлгілеріне айналды. Ұлы Отан соғысы майданында көрсеткен ерлігі үшін Қазақстанның жүздеген мың жауынгерлері КСРО-ның әскери ордендерімен және медальдарымен марапатталған болатын, 500-ден астам адам Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Олардың ішінде қазақ қыздары да – пулеметші М. Мәметова және мерген А. Молдағұлова. Төрт қазақстандық әскери ұшқыш – Талғат Бигелдинов, Леонид Беда, Иван Павлов, Сергей Луганский екі мәрте Кеңес Одағының Батыры атағының иегерлері болды.

1941 жылдың қыркүйек айының соңында басталған Мәскеу шайқасында Қазақстанда құрылған генерал И.В. Панфиловтың 316-шы атқыштар дивизиясы ерекше орын алғаны белгілі. 16 қарашада Панфиловтың дивизиясы Ұлы Отан соғысының аңызына айналған шайқасқа қатысты. Бұл шайқаста 28 панфиловшылар Дубосеково торабының қарсаңында неміс танк батальонының жолына тұрып, 20-дан астам танкіні жойып, тоқтатқан болатын. Панфиловтың жиырма сегіз батырының ерлігі Мәскеу үшін шайқастың жарқын үлгілердің бірі болып, Екінші Дүниежүзілік соғыстарындағы бетбұрысы болғаны мәлім. Мыңдаған қазақтар неміс фашистері басып алған территориялардағы партизандық қозғалыстарға да белсенді қатысты.

1945 ж. 30 сәуірде Рейхстагқа Жеңіс туын бірінші көтерген қазақстандық лейтенант Рақымжан Қошқарбаев және ресейлік жауынгер Григорий Булатов болды. Қазақстан майданның қуатты арсеналына айналды. Республиканың экономикасы әскери қажеттіліктерге бағытталды. Қазақстан әскери өнеркәсіпте қажетті мыс, қорғасын, висмут, молибден, полиметалл өндірудің жетекші орындарына айналды. Қазақстанның қорғаныс зауыттары қарудың жаңа түрлерінің, снарядтардың, миналардың және басқа да әскери мақсаттағы құралдардың өндірістерін игерді. Қазақстанның ауыл шаруашылығы майданды азық-түлікпен, өнеркәсіпті – қажетті шикізатпен қамтамасыз етті.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың атап өткендей «Қазақстандықтардың жеңіске қосқан үлесі айқын көрінеді. Армияны қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарды деп айтуға болады. 10 октың 9-ы қазақстандық қорғасыннан жасалған болатын. Майданға 1500 вагон киім мен азық-түлік жіберілді. Басқаша айтқанда, біздің Жеңіске жетудегі үлесіміз айқын болды».

1945 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Қиыр Шығыстағы қазақ жауынгерлері фашистік Германияның одақтасы – Жапонияның Квантунг армиясын тоқтатуға белсенді қатысты.

Қазақстан халқы Ұлы Отан соғысында қаза тапқандарды еске алады және әрқашан халықтар арасындағы татулық пен достықты қолдайды. 1941-1945 жылдардағы Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы екінші дүниежүзілік соғыстың құрамдас бөлігі ретінде тарихқа мәңгі енді.

Бұл соғыста Қазақстандағы әр отбасынан жүздеген мың адам қолына қару алып, ұрыстарға қатынасты. Соғыстың басталуы және оның сипаты туралы тарихи деректерге сүйенетін болсақ:

Шабуыл жасаспау туралы (1939 ж. 23 тамыз) Кеңес Одағымен жасаған келісімді фашистік Германия 1941 жылы 22 маусымда бұзып, соғыс жарияламастан КСРО аумағына аяқ астынан басып кірді.

1940 жылдың орта кезеңінде-ақ (18 желтоқсан) Гитлер КСРО-ға басып кірудің «Барборосса жоспары» деп аталатын стратегиялық жоспарын жасауға кіріскен болатын. Бұл жоспар бойынша фашистік Германия мен оның қол шоқпарларының құрлықтағы, әуедегі және соғыс теңіз күштері КСРО-ға бір мезгілде шабуыл жасайтын болды. Бұл жоспардың басты мақсаты қысқа мерзім ішінде (3-4 ай), «қауырт соғыс» идеясы бойынша соғысты 1941 жылдың күзінде (қараша) аяқтау тиіс еді. Фашистік Германияның негізгі мақсатының саяси және экономикалық астары болды. Германия империясы шикізат үшін, азық-түлік базасы ретінде қуыршақ мемлекет құруды көздеді.

Кеңес адамдарының патриоттық сезімі, әрине, бұл жоспарға қарсы тұра білді. Қазақстан халқы Отан қорғаушылар қатарына өзгеріспен жаппай жазыла бастады. Мысалы, Алматы медицина институтының студенті Маншүк Мәметова: «Отбасымыздан майданға жіберетін ешкім жоқ, ағамда, апам да жоқ, сондықтан өзімді жіберуді өтінемін», –деп әскери комитетке өтініш берді. Қазақстаннан соғыс майдандарында 100-ге жуық ақындар мен жазушылар шайқасқан. Республика бойынша 2 миллионнан астам адам әскери даярлықтан өтті. Соғыстың алғашқы кезеңінде 14 атқыштар және атты әскер дивизиясы, 6 бригада құрылып, майданға жіберілді. Қазақстандық 36 жеке атқыштар бригадасы 30-

дан астам ұлттан құрылды. Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қырғызстаннан шақырылған жігіттерден 316-атқыштар дивизиясы құрылып, оның командирі генерал М.В.Панфилов болды. Армия қатарына 1 196164 (1 196300) қазақстандық қосылып, әрбір бесінші адам майданға аттанды. Соғыстың сипаты – Германия тарапынан бұл соғыс агрессиялық, жаулап алушы, әділетсіз соғыс болды, ал Кеңес Одағы тарапынан әділетті өз жерін қорғаған, азаттық Отан соғысы болды. Соғыстың басталуына байланысты ел экономикасын соғыс жағдайына бейімдеу басталды. Қазақстан экономиканы соғысқа бейімдеп қайта құру әскери бағытқа көшірілді. Бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылды. Көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады. Өскемен қорғасын – мырыш комбинаты, Қарағанды көмір шахталары сияқты соғысқа қажетті өнімдер шығаратын өнеркәсіп құрылыстарын салып аяқтады. Соғыс жүріп жатқан жерлерден және майданға жақын аймақтардан 220 завод пен фабриканы, кәсіпорындары Қазақстанға көшіру жүргізілді.

Өнеркәсіптерді Қазақстанға көшіру екі рет жүргізілді:

1.1941 жылдың аяғы мен 1942 жылдың басы;

2.1942 жылдың күзінде өнеркәсіп орындары, кәсіпорындар, негізінен, Мәскеу, Ленинград облыстарынан, Украина, Белорусь жерлерінен әкелінді.

Украинадан Қазақстанға көшіріліп әкелінген кәсіпорындар: Харьков электротехника заводы, Подольск механика заводы, Запорожье ферроқорытпа заводы, Днепропетровск вагон жасау заводы т. б. Украинадан Қазақстанға 70 өнеркәсіп орны мен жабдығы әкелінді.

Қазақ КСР-не әкелінген өнеркәсіптер мен фабрикалар, кәсіпорындар: Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Орал қалаларында орналастырылды.

Әрине, Қазақстанға әкелінген кәсіпорындар өте қиын жағдайда жұмыс істеді. Өнеркәсіп орындарымен бірге Қазақстанға майдан өңірінен көптеген мамандар да көшірілді. Мысалы, тек қана Домбасстан 3200-ге жуық шахтер, 2000-дай құрылысшы келді. Майдан өңірлерінен келген инженер-техниктер саны 700-дай болды.

Қазақстан КСРО-ның негізгі әскери-өнеркәсіп базасына айналды. 1942 жылы Одақта өндірілген қорғасынның 85%-ын, көмірден 18%-ын, молибденнің 60%-ын, октанды мұнайдың 1 млн тоннаға жуығын берді.

1942 жылы 24 тамызда Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің «Қарағанды көмір алабында көмір өндіруді арттыру жөніндегі шұғыл шаралар туралы» қаулысы шықты. Облыстың және ауданның еңбеккерлері Қарағанды шахталарын қамқорлыққа алу жөнінде патриоттық қозғалыс бастады. Шахтерлерді азық-түлікпен қамтамасыз ету, шахталарда тұрақты жұмыс істеу үшін адамдар жіберу, Қарағанды облысындағы 30 желісі Зесе, оқушылар саны 5 есе көбейді. 1943 жылы забойлар желісі көбейіп, жер астында екінші Қарағанды пайда болды. Мұнайлы аудандарға көмек көрсетілді. Атырау мұнай өңдеу заводын, Каспий – Орск мұнай құбырын салу үшін қуатты құрылыс ұжымы ұйымдастырылды. Соғыс жылдыры салынған құрылыстар: Мақат – Қосшағыл темір жолы, Петровский машина жасау заводының екінші кезегі, Пешной аралы – Шарин құбыр жолы, Атырауда теңіз порты мен мұнай өңдеу заводы, «Комсомол» кәсіпшілігі т.б.

Соғыс кезеңінде ауыл шаруашылығындағы жағдай төмендеді. Ауылшаруашылық еңбеккерлерінің саны 1939 жылмен салыстырғанда 1942 жылы 600 мыңға кеміді. Колхоз өндірісінде әйелдер еңбегінің үлесі артып, 1940 жылғы 48%-дың орнына 1942 жылы 75% -ға жетті. 76 мың механизаторлардың 55 мыңнан астамы әйелдер болды. Бүкілодақтық социалистік жарысқа 10 мыңнан астам тракторшы қыз-келіншек қатысты.

1942 жылы егіс көлемі 1941 жылмен салыстырғанда 842 мың гектарға көбейді. 1943 жылы 775 мың га жаңа жер алқаптары егістікке арналды. Сөйтіп, республика экономикасын соғыс жағдайына көшіру жүзеге асырылды. Соғыстың алғашқы күндерінен Қазақстан майдан арсеналына айналып, майдан мен тылды қару-жарақпен, оқ-дәрімен, азық-түлікпен қамтамасыз етуші аймақ болды.

Соғыс жылдарында тылда еңбек еткен жұмысшылар ерлігі аңызға айналды. Георгий Хайдин мыңдықшылар қозғалысының жетекшілері А.Семиволос мен И.Янкиннің әдісін қолданған республикадағы үздік бұрғылаушы болды. Соғыс жылдарында Ы.Жақаев, Ш. Берсиев, Б. Самжүрекова, Ким Ман Сам, В.П. Кривич, И.Я. Кудлай есімдері бүкіл елге әйгілі болды. Қазақстандық жауынгерлер Украинаны, Белоруссияны, Балтық бойын, Молдовияны азат етуге қатысты. Мыңдаған қазақ жігіттері Кеңес әскерінің құрамында Шығыс Еуропа халықтарын Гитлердің тепкісінен азат етуіне ат салысты. Кеңестік Шығыс әйелдері арасынан бірінші болып Ленин орденімен және Алтын жұлдыз медалімен марапатталғандар — шығыстың қос шынары: пулеметші Мәншүк Маметова мен 54-атқыштар бригадасының Мергені (снайпер) Әлия Молдағұлова болды. Кеңес Одағының батыры, Қазақстан республикасының қорғаныс министрі Сағадат Нұрмағамбетов те Берлин үшін ұрыстарға өз жауынгерлерін бастап кірді. Берлинге шабуыл жасауға жерлестеріміз Есжанов, И.Я.Сянов, Х.Қайдаусов, З. Тұрарбеков, Х. Көбеков, Т. Бигелдинов, А.Еремеев, Н.Шелихов және т.б. көптеген адамдар қатысты. Жас офицер Р.Қанқарбаев өзінің досы Г.Булатов пен бірге рейстаг терезелерінің біріне алғашқыларының бірі болып алқызыл Жеңіс туын желбіретті, ал Орал өңірінің жас офицерлері Қ.Меденов пен

Р.Қараманов Берлин ратушасының төбесіне тікті. Қазақстандықтар партизандық қозғалысқа белсене қатысты. Толық емес мәліметтерге қарағанда Украинаның партизандық құрамалары мен отрядтарында 1500, Ленинград облысында 220-дан астам қазақ жігіттері соғысқан. Белоруссияның әр түрлі аудандарында әрекет еткен 65 партизандық бригадалар мен шоғырларда 1500-ден аса қазақстандықтар болған. Партизан қозғалысына қатысқан даңқты қазақ жігіттері: Ғ.Ахмедьяров, Ғ.Омаров, В.Шарудов, Қ.Қайсенов, Ә.Шәріпов, Ә.Жангелдин, Ж.Саин, Н.Көшекпаев т.б. есімдері бүгінде зор құрметке ие болды.

-1945 жылы 2 мамырда Берлин қаласы алынды.

-1945 жылғы 8 мамыр-фашистік Германияның тізе бүккендігі туралы шартқа қол қойылды.

-1945 жылғы 9 мамыр-Қызыл Армия жеңіске жетіп, Ұлы Отан соғыс аяқталды.

1945 жылғы 9 тамыз – одақтастық міндеттемелерге сәйкес КСРО соғыстың соңғы ошағы Жапонияға қарсы соғыс басталды. Қиыр шығыста Жапонияға қарсы соғысқа аттанған әскери бөлімдер арасында қазақстандық құрамалары да болды. Тынық мұхит флоты әскери-әуе күштерінің 12-шабылдаушы авиация дивизиясының звено командирі, көкшетаулық Михаил Янко 1945 жылғы тамыздың 10-ында Гастэллоның ерлігін қайталады. Жапонияға қарсы шайқастарға Ақтөбеде құрылған 74-жеке теңіз атқыштар бригадасының негізінде ұйымдастырылған 292-атқыштар дивизияның жауынгерлері Кеңес Қарулы Күштері дәстүрінің даңқын шығарды. Забайкалье сонан соң 1-Қиыр Шығыс майдандары әскерлерінің құрамында қазақстандық 129-миномет полкі шайқас жүргізді. Қазақстан минометшілері батылдық және ерлік көрсеткені үшін 2027-жауынгерлік ордендер мен медальдарға, соның ішінде 14 адам «Кореяны азат еткені үшін», 234 адам «Жапонияны жеңгені үшін» медальдарына ие болды.

Қызыл Армияның Қиыр Шығыстағы соғысы 24 күнге созылды. 1945 жылғы 2 қыркүйекте Жапония жеңілгендігі туралы шартқа қол қойды. Сөйтіп, екінші дүниежүзілік соғыс аяқталды. Ұлы Отан соғысындағы ерліктері үшін Кеңес Одағының Батыры атағын алғандар:

1.Барлығы – 11600 адам;

2.Қазақстандықтар – 497, оның ішінде қазақтар – 97;

3.Қазақ қыздары – 2.

Екі мәртебе Кеңес Одағының Батыры атағын алғандар: Талғат Бигелдинов, Леонид Беда, Иван Павлов, Сергей Луганский.

Үш мәртебе Кеңес Одағының Батыры атағын алған: И.Н.Кожедуб – Шымкентте орналасқан Чугуев әскери авиация училищесінің түлегі.

Солдат ерлігі орденінің толық иегері – 142 қазақстандық. Кеңес Одағының орден, медальдарымен марапатталған қазақстандықтар – 96638. Жалпы екінші дүниежүзілік соғыстағы жеңіс Кеңес Одағына қымбатқа түсті. Елдің 27 млн астам адамдары соғыста қаза болды. Оның 603 мыңы (400 мың) қазақстандықтар.

Міне, осылай Кеңес халқы мен оның Қарулы күштері бұдан 69 жылдан астам бұрын адам баласының қас жауы фашизмді осылай талқандады. КСРО-ның Ұлы Отан соғысында өз елінің бостандығы мен тәуелсіздігін қорғап қалды, Европа халықтарын фашизмнің қанды шеңгелінен құтқарып, жеңімпаз халық атанды.

Өткен азапты жолдың ауыр сабақтарын халық ешқашан да ұмытпайды. Оның ауыр сабақтары біздің санамызға ұялап, қазіргі ұрпақтарды ерлікке, қырағылыққа баулып, жарқын болашағымызды қорғауға әрдайым дайын тұруға шақырады. Ұлы Отан соғысы Кеңес Одағы тұсындағы талай ақын-жыршылар шығармашылығына арқау болды. Мұның ішінде ел мен жерде жүріп, жеңіске тілектес болған қаламгерлер де, аласапыран майданда қан кешіп жүріп Отанын, халқын жырлаған ақындар айтарлықтай болды. Мен енді эссеімді қорытындылай келе, Сырбай Мәуленовтің «Соғыстан қайтқан солдаттар» атты өлең жолдарымен тәмамдағым келеді:

Жаутандап қарап дала тұр,

Көз жасын сүртіп жаңа бір.

Хабарсыз ұлын сұрауға,

Жолыңды тосып ана жүр.

Қанша үйдің ұрлап адамын,

Қанша үйде сөніп қалды оттар.

Көрдің бе ұлын ананың,

Соғыстан қайтқан солдаттар?

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. (1949, сентябрь). – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – Т.4. – 405 с.

2. Культура и общественный прогресс / сост. А. Канапин, Е. Виленский, А.Дидковский. – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 160 с.

3. Рысбай К. Қазақстан Республикасының тарихы. – Алматы, 2005. – 368 б. 11. ҚРОММ 81-қ, 1-т, 37-іс. – 6 п.
4. Бахмагамбетова Ш.К. Подготовка библиотечных кадров в Казахстане в 1917–1975 годах: дис. ... к.и.н. – Алматы, 1982. – 173 с.
5. Сборник руководящих материалов по культурно-просветительной работе. – Алма-Ата, 1952. – С. 9–11. 14. ҚРОММ 81-қ, 1-т., 37-іс // Халық Атқару Комиссариаты. – 6 п.
6. ҚРПМ 725-қ., 4-т., 807-іс // Қостанай облысындағы саяси-көпшілік және мәдени-ағарту жұмыстарының жағдайының қанағаттанарлықсыздығы туралы анықтама баяндамалары, 1945 ж. – 186 п.

HISTORY OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZHANIBEK DISTRICT (1922-2024)

Gulfiy K. Yermukhanova^a, Baktyly S. Boranbayeva^b

^a2nd year Master's student

^bsupervisor, candidate of Historical sciences, Associate professor
M. Utemisov West Kazakhstan University
(Ural, Kazakhstan)

Аңдатпа. Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданының XX ғасырдың бастапқы жылдарынан бастап қазіргі кезге дейінгі әлеуметтік-экономикалық даму тарихы, мәдениеті зерттелді. Және Жәнібек ауданының құрылу тарихы зерттеліп, онда ауданның негізінің қалануынан бастау алып, қазіргі кезге дейінгі тарихы зерттелді, сонымен қатар мақалада аудан атауының себептері де сипатталды. «Жәнібек» деп аталу себептеріне бірнеше версиялар бар, мақалада сол версиялар қарастырылған. Ауданның аталуын зерттеушілердің бірі XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ соғысы жылдарында ерлік көрсеткен он алты-он жеті жасар Жәнібек атты жылқышымен байланыстырса, енді біреулері Алтын Орда ханы Орыс ханның ұлы Жәнібек ханмен байланыстырса, тағы біреулері аудан маңындағы ескі оба атауымен де байланыстырады. Сонымен қатар мақалада ауданның мал шаруашылығы қарастырылып, ондағы 1917 жылдан бастап қазіргі кезге дейінгі мал саны мен егістік көлемінің көрсеткіші көрсетілген. Мақалада Жәнібек ауданының қазіргі кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайына сипаттама беріліп, онда 2024 жылы есеп бойынша, ауыл шаруашылығының жалпы өнім мөлшері, қазіргі кездегі мал саны, аз қамтылған отбасындағы балаларға үкімет тарапынан көрсетілген көмек мәселесі қарастырылды. Сонымен қоса ауданда спортты дамыту мәселесі, яғни спорт кеңсіндерін салу, спортқа жасөспірімдерді тартып, спорт түрлерін ашу, саябақ жаңғырту мәселелері осы мақалада қарастырылған. Жәнібек ауданының әлеуметтік-экономикалық даму тарихы - архивтік құжаттарды, энциклопедияларды, аудан туралы анықтамаларды, газет-журналдарды пайдалана отырып, зерттелді.

Кілт сөздер: Жәнібек, аудан, Талов ауылы, темір жол, астық, театр, ауыл шаруашылығы, мектеп.

Аннотация. В данной статье изучены культура и история социально-экономического развития Жанибекского района Западно-Казахстанской области с первых лет XX века до наших дней. И была изучена история образования Жанибекского района, с момента основания до настоящего времени, а также описаны причины названия района в статье. Есть несколько версий причин, по которым район называется «Жанибек», в статье рассматриваются эти же версии. Один из исследователей связывает название района с шестнадцатилетним Жанибеком, который проявил героизм в годы казахско-калмыцкой войны XVIII века, другие связывают хана Золотой Орды с Жанибек-ханом, сыном русского хана, другие связывают с названием старой чумы в окрестностях района. Кроме того, в статье рассматривается животноводство района, в котором отражены показатели численности и пашни скота с 1917 года по настоящее время. В статье дана характеристика социально-экономического положения Жанибекского района в настоящее время, в котором, согласно отчету за 2024 год, рассмотрены вопросы валовой продукции сельского хозяйства, численность скота в настоящее время, оказание помощи детям из малообеспеченных семей со стороны правительства. Также в данной статье рассматриваются вопросы развития спорта в районе, то есть строительства спортивных комплексов, привлечения к спорту подростков, открытия видов спорта, модернизации парка. История социально-экономического развития Жанибекского района изучена с использованием архивных документов, энциклопедий, справок о районе, газет и журналов.

Ключевые слова: Жанибек, район, село Талов, железная дорога, зерно, театр, сельское хозяйство, школа.

Annotation. This article examines the culture and the history of socio-economic development of Zhanibek District of the West Kazakhstan region from the initial years of the XX century to the present. The history of the formation of the Zhanibek district was studied, where it began with the foundation of the district up to the present time, and the article also described the reasons for the name of the district. There are several versions of the reasons for calling it "Zhanibek", these versions are also considered in the article. The name of the district is associated by one researcher with a sixteen-to seventeen-year-old horseman named Zhanibek, who showed courage during the Kazakh-Kalmyk war of the XVIII century, others with the Golden Horde Khan Zhanibek Khan, the son of the Russian Khan, others with the name of the old plague near the district. In addition, the article discusses the animal husbandry of the district, shows the indicator of the number of livestock and the amount of arable land in it from 1917 to the present. The article describes the current socio-economic situation of Zhanibek district, where, according to the report in 2024, the gross agricultural output, the current number of livestock, the issue of government assistance to children from low-income families was considered. In addition, the issues of sports development in the district, including the construction of sports complexes, encouraging youth participation in sports, opening new sports facilities, and modernizing parks, are considered in this article. The history of socio-economic development of Zhanibek district was studied using archival documents, encyclopedias, references about the district, newspapers and magazines.

Keywords: Zhanibek, district, Talov village, railway, grain, theater, agriculture, school.

Introduction. Although Zhanibek district was founded in 1922, the history of its creation goes even deeper. The district began to be founded in 1904 in connection with the construction of the Ural-Ryazan railway. Gradually, houses were built near the railway and streets were erected. For example, the names of Kirov and Moskovskaya streets, which appeared at that time, remained in use until yesterday. Later, the name of Kirov Street was changed to Sh.Mazhitov Street, and the former Moskovskaya Abay Street. At the moment, the road to the district has been laid and completely put into operation. The houses are fully equipped with gas and water. Trade is well developed in the district, trade relations with the Volgograd region of the Russian Federation are well established.

Research results. Zhanibek district was established on May 31, 1922 (approved by the Central Executive Committee of the Kazakh USSR on December 31, 1922). On the basis of the decree of the Central Executive of the Kazakh SSR of May 18, 1925, the Bokei province will be liquidated and the Bokei uyezd will be created as part of the Ural province, which will contain the Zhanibek volost with its center in the city of Zhanibek. On January 17, 1928, the province was dissolved, the Ural District was formed, which would contain 15 districts [p.1,2]. It was approved by the decision of the All-Union Central Executive Committee of September 3, 1928 [p.2,2]. One of them is the Zhanibek district, the center of which is located in the city of Zhanibek. On March 19, 1928, the city of Zhanibek was transformed into a rural settlement. In January 1932, the Central Committee of the CPSU(b) considered it necessary to create regions in Kazakhstan. On February 20 of this year, by the resolution of the All-Union Central Executive Committee, the West Kazakhstan region with 14 districts will be created. The center of the Zhanibek district will be the village of Zhanibek. The district is located in the western part of the region and borders on Volgograd (former Stalingrad, Pollasovka district) and Saratov region (Novouzen district) in the north-west, Kaztalovsky district in the East, and Bokeyorda districts in the South [p.1,2].

Zhanibek district was founded in 1922, but it was founded in 1904. The Ryazan-Ural Railway began to be built through the Zhanibek land in 1900. The work on laying the railway to the city of Astrakhan lasted 4 years [p.3,12]. The length of this Railway, which runs through the territory of Zhanibek district, is 29 kilometers [p.4.2]. In connection with the construction of the Ural-Ryazan (now Privolzhskaya) Railway, which was put into operation in 1904, the first houses of the village began to be erected along the railway. For example, a two-row wooden house on Station Street (now named after H. Churin) was built by the merchant Vishnevka F. A. Korobov in 1904. The construction of the first houses in the village dates back to 1904. In those years, local residents were not allowed to build houses in places other than along the railway.

As a result, gradually the settlement along the railway expanded, and in 1914 the population reached 2 thousand people. Gradually, oil and bread factories, steam mills and 4-5 windmills, agricultural machinery associations, a food processing plant, construction, transport enterprises, 11 farms and partners, production cooperatives appeared in the village. Of course, there was no specific plan for the construction of the village. However, the presence of straight streets and large squares indicates that the original builders of the village followed specific architectural principles [p.5,1].

The construction of the railway in the village of Zhanibek facilitated the establishment of private shops, hospitals, and educational institutions, as well as the growth of culture and education. The other side of the railway was called Stepnovka settlement, and two streets were built for residents. After the establishment of the

Soviet government, an elementary school was located on the lower floor of a two-story house located on this place, and the Stepnovka village council was located on top, which was under the jurisdiction of Tsaritsyn (now Volgograd) County. The front of the railway was called the Zhanibek village council and belonged to the Horde province. Vokzal, Svobodnaya, Moskovskaya, Astrakhanskaya, Bolnichnaya, Kirov streets are located on this place. A kilometer after Kirov street, there was a small village called Irtysh. The overwhelming majority of the inhabitants of that village consisted of Russians, Tatars and Latvians [p.6,8].

Zhanibek region is a steep history. You can also see the silos of Zhangir Khan, whose life is inextricably linked with this region. According to the information in the historical novel "Naryn" by the famous scientist K. Kasenov, the summer residence of Zhangir Khan, founded in 1837 on the territory of Kolborsy of the Zhanibek region, was the residence where he lived and worked in the summer months. It turns out that the ruler of the country, including November-March, spent about 5 months in the Horde, where he ruled, and the remaining six months in the summer he would sit in this Kolborsy. The Khan Horde was the Khan Horde of bokeylik, and the Kolborsy became the summer horde of Zhangir Khan, adopting and ruling resolutions related to the socio-economic development of this region. In his free time he would go to hunt with his soldiers and rest with his wife Fatima in the midst of a beautiful nature of the city. Zhangir Khan died in August 1845 and was buried in Kolborsy. At the request of the Khan's relatives, in accordance with the decree of the secretariat of the Tsar of Russia in 1849, four years later, Zhangir's body was brought to the Horde, where he originally ruled and was reburied there. After the death of Zhangir Khan, in 1848, the territory of Kolborsy was bequeathed to his brother ShangereiBokeev, who was born together with the Khan [p.3,9].

There are several versions of the reason why Zhanibek district is called Zhanibek. One of them was a small Kazakh village near the end of the XVIII century during the hostilities between the Kazakhs and the Kalmyks in the Volga region, that is, in the days of hostilities, where the current district center stands. The men of the village sat down on their horses and went to the saddle, and there was a young horseman in the country, about sixteen or seventeen years old. Suddenly Kalmyks can be seen in the distance, who are trying to ambush the village. Zhanibek, who immediately noticed that the enemy was coming, gathered his horses from the field and drove back. The enemy is many, he is alone. If they do not find a way, the defenseless women and children left in the village, the old ones will be chopped to the Kalmyk sword. What should be done? The young man came to a quick decision, tied an old stuffed animal to the horse's tail, leather and leather, and continued to chase a herd of horses in front of him. The dust born from the hooves of horses and the rustling of tulak-skin, dragged to the ground, rises to the sky. Kalmyks, who stood on the hill of the village, looked at the horses, who were nervous and nervous, "Oh, these Kazakhs sound the alarm, they are riding! The thief was not lucky enough to come, we can fight back," he said, turning away from the road. So Zhanibek, the horseman, saved his native village from the Kalmyk ambush. In honor of him, this place was called "Zhanibek village" [p.7,8].

Another version of the reason for the name of the Zhanibek district is that the elders and intellectuals of the Zhanibek district, based on documents from the archives in Astrakhan, associate the name "Zhanibek" with the name of the famous Khan who ruled the Golden Horde in 1342-1357 BC, and also identify the land name with the old mounds located at a distance of 17-18 kilometers on the northern side of the village of Zhanibek.

In this "Zhanaturmys" burial ground in Zhanibek district, researchers of the West Kazakhstan Regional Center for history and archeology found a coin of the era of Zhanibek Khan, which was cast in the mint in Gulstan in 1353-1354. "Zhanaturmys" is a settlement in the modern Kamystinsky rural district. On one side of the coin, which was cast during the reign of AZ-Zhanibek, the words "Al-Sultan Al-GADL gazizZhanibek Khan" were marked with an Arabic letter, on the other-"Harb/Sy/ Gulstan al-Jadid".

Ambassador Alexei Tevkelev, a translator for secret affairs of the Foreign Affairs College of Tsarist Russia, is sent by the government of Anna Ioanova as a special representative to the Kazakh fields to inform that the Kazakhs of The Younger Zhuz came under Russian rule in 1731. A. Tevkelev's expedition passed the nearby villages of Kaisatsk and Vishnevka to Zhanibek and worked for several days in the village of Zhanibek. In connection with this historical event, the first secretary ShynbaiSharafeddinov, who headed the Zhanibek district party committee from 1985 to 1988, in 1987 in the middle of the road with the village of Vishnevka of the Pallasovsky District of neighboring Russia, 3 km from the village of Zhanibek wrote on a large plaque "The expedition of the Russian ambassador Alexei IvanovichTevkelev took place here" [pp.3,9 - 10].

The main occupation of the population of the district was Agriculture (Animal Husbandry and agriculture). In 1917, Kazakhs began to engage in agriculture. If in 1917 each Kazakh family had 1.9 hectares of arable land, then in 1928 it reached 2.3 hectares. Agriculture is quite developed, although only 18 percent of the area's land is suitable for plowing. It was influenced by both the crust of the earth with black and brown soils and the presence of a railway connected with the Saratov agricultural district. This contributed to the arrival of nomads from Russia engaged in agriculture. Among the cultivated crops, white wheat was in the first place, then mustard, sunflower, millet, oats, barley, rye were sown. The Kazakhs have long been engaged in animal husbandry in this vast field. It was their historical farming tradition. Pastures accounted for 68.8 percent of the total land area. Agriculture flourished in the West and north of the area, and livestock flourished more in the south and East. There were more cattle than sheep. But after the revolution, the number of livestock decreased

by 45.1 percent. In 1917, the number of livestock was 130,934, in 1928 it decreased by 59,120 heads, including 7,206 horses, 25,211 cattle, 5,569 camels, 14,995 sheep and 6,139 goats [p.1.2].

Zhanibek district made significant progress in the production of agricultural products in the pre-Independence years. For example, in the village of Talov, the volume of production of agricultural products in 1966 reached from 1505 thousand rubles to 3599 thousand rubles in 1970. As a result of improving economic work, it was possible to effectively use land and finance. In 1966, 1,416 catfish were produced for every 100 hectares of agricultural land, and in 1970 this figure increased by 2.3 times. The strengthening of the state farm economy, the increase in the efficiency of social production influenced the increase in wages of workers and employees. 1966 if each worker received an average salary of 1010 rubles, in 1970 it increased by 1531 rubles. That is, the salary of each employee in 1970 increased by an average of 1.5 times. In addition, the workers were awarded a prize of 300 thousand rubles [p.8,2].

The village of Talov, Zhanibek district, in the pre-Independence Years was famous for its breeding livestock. The Kazakh white-headed cattle were bred and sold to other places. For example, in the 1970s, 2,830 heads of breeding stock were sold in four years. In 1974, an average of 106 calves were obtained from every hundred cows. Breeding animals of the village of Talov have always won prizes at agricultural exhibitions in Moscow. Farmers did not lag behind the herders. They received stable yields from their crops, introducing into production the latest innovations on the way to raising the culture of Agriculture. For example, according to the five-year plan of 1971-1975, the State Farm was planned to deliver 306 thousand quintals of grain, while the state warehouse delivered 318 thousand quintals of grain, and the plan was overfulfilled [p.9,2].

Culture. In 1936, with a book fund of 500 copies, the library was opened for the first time under the name "Red Banner". From the first year of its foundation, the library has become a frequent destination for many. In those years, the library staff worked tirelessly in order to convey knowledge and information to the general public. And in 1938, the basis of the Zhanibek people's theater was the collective farm theater. A special place in the history of the theater was occupied by the play "Sister" by D. Isabekov and the performances "Enlik-Kebek", "Ayman-Sholpan", "Karakoz". The theater director first met M. Gumarov is appointed, then since 1987 his student K. Yermukanov holds this position.

Since 1946, 1 film installation and 2 mobile film installations have been operating in the Zhanibek district center. On collective farms, films were staged with horse-drawn carriages, which aroused the people's passion for cinema. The films released at that time were of great educational value and content. On November 22, 1962, The New Spartak cinema was completed and put into operation in the district center. In January 1969, the name of the cinema was changed to the cinema named after the "50th anniversary of the Komsomol" [p.10,38-39].

In 1962, the eight - year boarding school named after Abai was opened for children of shepherds and shepherds in a remote settlement, which operated from then until August 1987. In 1987, the boarding school was closed due to the opening of dormitories at rural schools.

In the pre-Independence period, Zhanibek had a workshop for the production of sausages and lemonade, a bread factory, a shop for the production of baypak, an elevator, and an oil plant.

In 2011 according to data, small business was developing in the district, 689 private entities and 23 legal entities were registered in the district. 1189 people work in this industry. There are 86 shops, 3 supermarkets, 3 restaurants, 5 cafes that provide residents with food, clothing and other everyday goods, 4 pharmacies equipped with the latest storage facilities, 3 fuel stations, 1 Service Station, 2 hairdressers, 1 clothing store, 1 sauna, 2 hotels, 2 markets. The volume of production and work of small businesses is 1 billion 814 tenge. The tax from them is about 30 million tenge [p.11.20].

Speaking about the current indicators of socio – economic development of the district, akim of the district Timur Shiniyazov reported at a press conference on the work carried out in the district and noted the importance of the agro-industrial complex for the economy of the district. The agricultural sector is the main source of income for more than half of the population. Today, there are 418 agricultural structures in the district. The gross agricultural output is 5,569.3 million tenge. Now, the growth trend of livestock in the district has remained, cattle - 77057, sheep and goats-76705, horses-21306, camels-109. 11 agricultural production cooperatives are registered and operating in the district. One of them is engaged in service, another-in crop production, nine-in the breed transformation of large animals. The number of breeding animals is growing in the district, for example, last year there were 35 breeding farms in the district, today their number reaches 38. Since the beginning of the year, 225 farms have purchased 421 heads of breeding bulls and are participating in the breeding work. However, last year, due to drought and excessive reproduction of saigas, there were difficulties in creating the necessary reserves, as well as providing agricultural structures and the population with a sufficient amount of animal feed.

To date, 1044 small and medium-sized businesses are registered in the district. 984 of them work, providing 1402 people with jobs. According to the latest data, 4 projects worth 68.5 million tenge have been implemented in the district, 4 jobs have been opened. 5.4 billion tenge of investments were attracted to fixed assets.

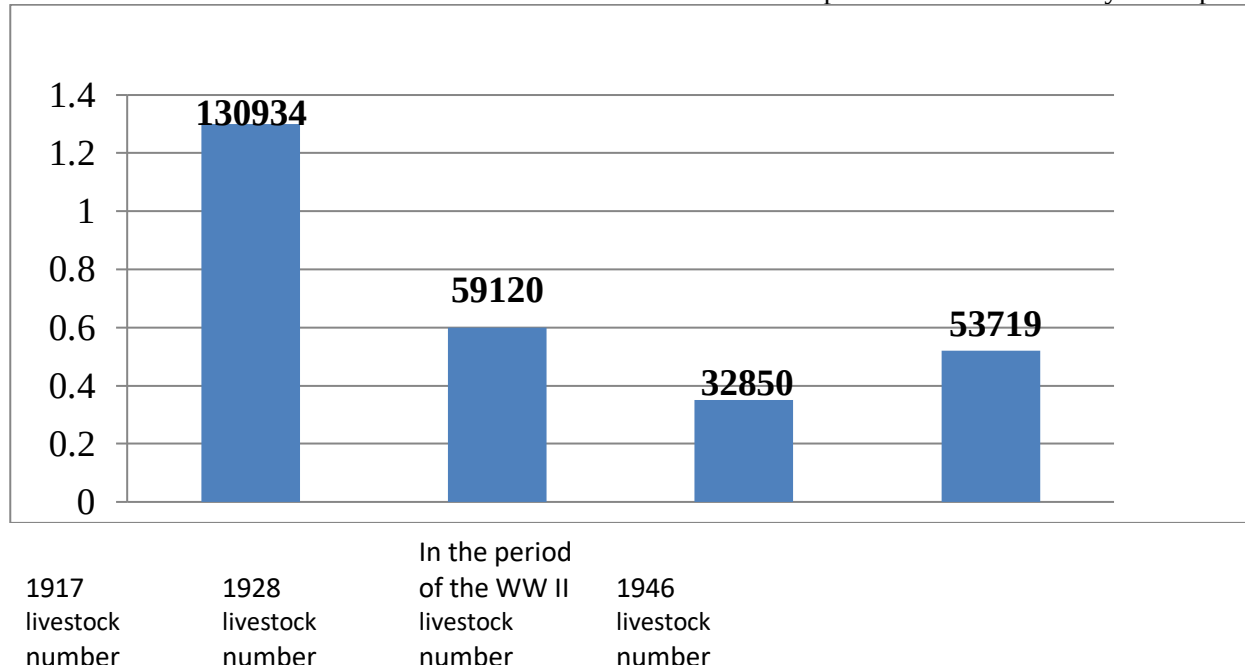

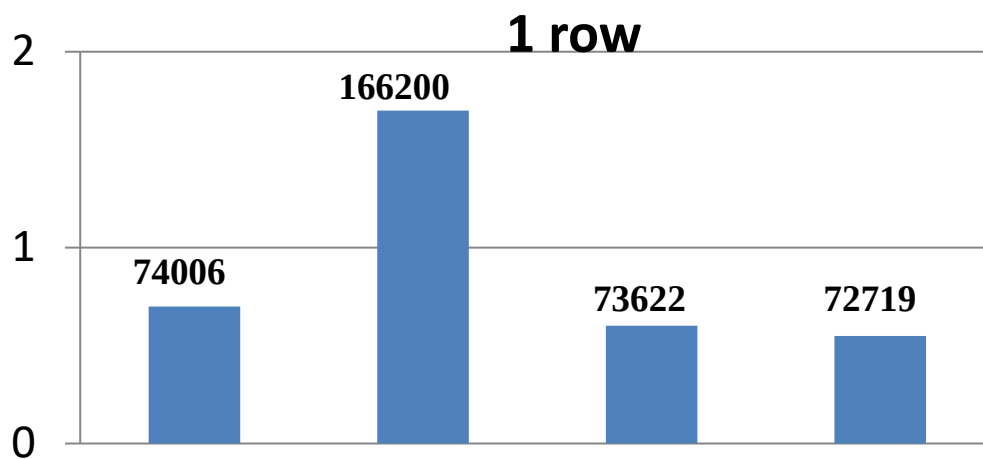
In order to provide housing for socially vulnerable segments of the population, by the end of the year, 28 residential buildings were planned to be built in rural settlements. Work is underway to provide the population of the district with high-quality drinking water. Of the 18 settlements in the region, 16 are provided with drinking water. Drinking water pipes are also being modernized.

To date, there are 14 general education schools in the district. There are 9 kindergartens and 3 Institutions of additional education. 2537 students study in schools. In all educational institutions, students are provided with hot meals. In preparation for the 2024-2025 academic year, 177 students were provided with financial assistance at the expense of the Universal Education Fund, and 25 children from 15 families were provided with assistance in the amount of 387,000 tenge within the framework of the "road to school" campaign. It is planned to build a modern sports facility in the district - a fitness room. 175 million tenge is provided for the implementation of the project from the local budget [12.5 p]. At the same time, according to the requirements of today, there is a vocational guidance school for young people, an educational vocational technical school, a clay school, a sports school, an office for pedagogical and psychological correction that needs to be corrected for health reasons [p.10.79].

As for sports, in 2020, on the eve of Nur-Sultan's day, an equestrian complex "Zhailau" was opened in the district, located on the eastern side of the village of Zhanibek. The construction of the complex was attended by residents of the village, such as SerikDauletov, who knew the value of horse cattle from a young age, connected the traditions of his ancestors, raised horses from the field, BibolatShagirov, who put horses on the ground, and graduates of the secondary school named after T. Zharokov in 1980. On each part there is a sign(sign) with the name of the horse, color, age, breed, gender, sport, and names of the riders. Horses are mainly involved in such national sports as Baiga, kokpar, to hung tenge, to shot jamby, and audaraspak. The complex also provides rooms where riders bathe and change clothes, and guards sit. One of the walls of the complex is fenced so that the horses can move freely, and the ceiling is covered so that there is a shadow. In addition, in order to develop national sports and art, the akimat of Zhanibek rural district built and put into operation the asyk shooting range "Altynsaka" at the intersection of M. Iksanov and K. Musin streets in the district center. The image of the Golden saka, which fell from the front, is skillfully depicted on the prominent part of the square. This year, the recreation park, located on A. Imanov Street in the district center, was reconstructed and put into operation. On 1326 square meters of the recreation park embossing plates were laid and 3 pieces of lighting lamps were placed. The fountain was completely renewed. The seats were installed [13.9 p].

Indicator of the livestock number in Zhanibek district from the initial period of the XX century to the present

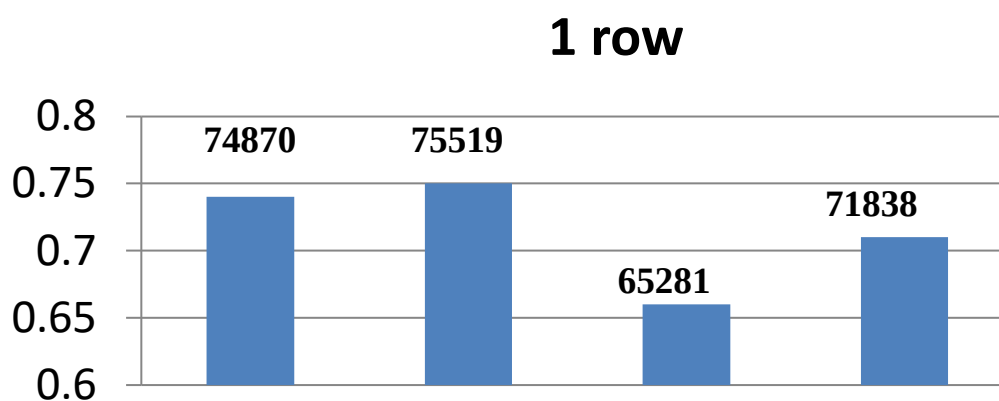

1950
livestock
number

1979
livestock
number

1989
livestock
number

1999
livestock
number

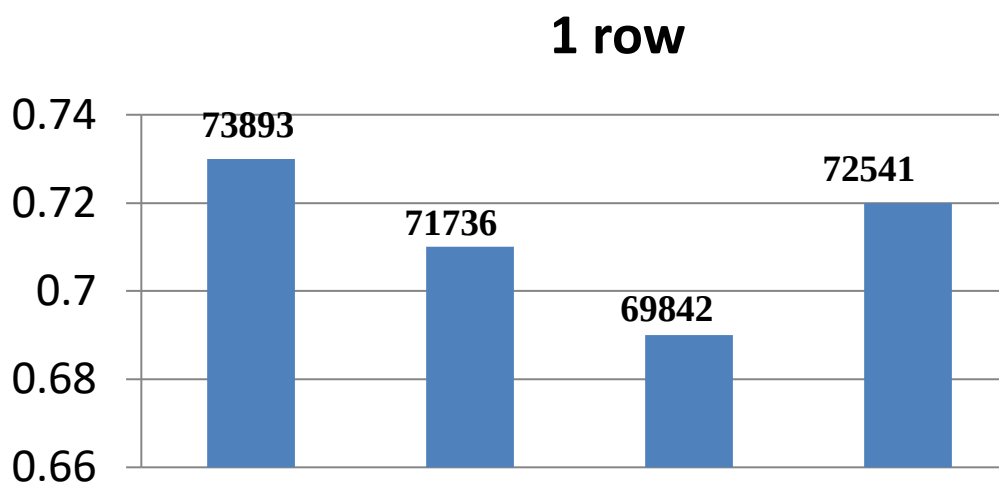
2000
livestock
number

2001
livestock
number

2002
livestock
number

2003
livestock
number

[p 14. 8-9]

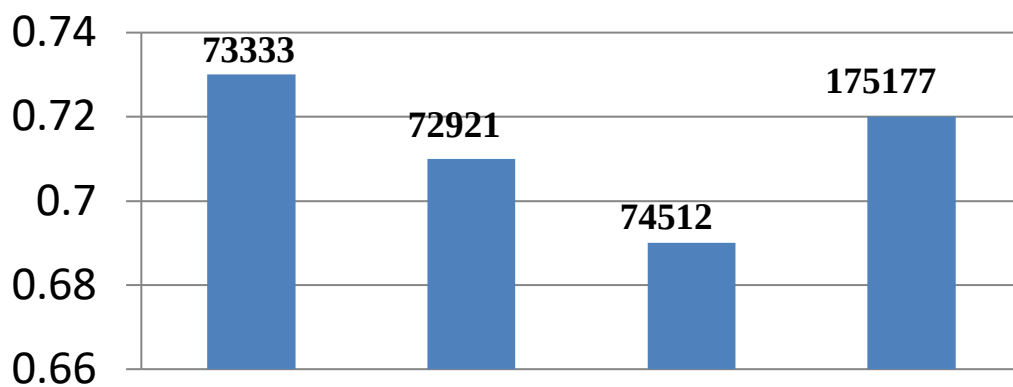
2004
livestock
number

2005
livestock
number

2006
livestock
number

2007
livestock
number

1 row

2008 livestock number   2009 livestock number   2010 livestock number   2024 livestock number   [p15. 7-9]

Indicator of arable land area of Zhanibek district

Cereals	1917	1944	1950	2001	2003
White wheat	16790ha	2500 ha	2536 ha	7338 ha	11,407 ha
Millet	-	4200 ha	2128 ha	100 ha	-
Rye	-	1345 ha	1120 ha	220 ha	-
Barley	-	1500 ha	422 ha	3177 ha	2320 ha
Mustard	5882 ha	2945 ha	2163 ha	-	

Conclusion. Zhanibek district is one of the settlements located far from the region. The district is located 500 kilometers west of the Regional Center. The land area is 8.2 thousand square km. The center is Zhanibek village. It consists of 9 rural districts and 18 settlements. Of these, 5 are strategic, 4 are support, and 3 are satellite. The name of Zhanibek district was changed to Zhanibek by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated March 20, 2000. The population is 16,147 people. Zhanibek borders the West Kazakhstan region with Russia, borders the Volgograd region of Russia in the West and the Saratov region in the northwest.

In 2022, the 100th anniversary of the Zhanibek district was celebrated at a high level. Guests from all over the world were greeted with respect, a grand concert, horse races, various sports competitions, competitions of poets were organized, and the anniversary evening ended with a salute. Singers AikynTolepbergen and ZhuldyzOmiregali, YernarAidar were invited to the concert from Almaty.

Currently, one of the big problems in Zhanibek is the problem of animal feed. This year, due to the low rainfall, the price of forage has increased, and the number of deer is eating grass. This had a negative impact on the development of animal husbandry, as a result of which the number of livestock began to decrease. In connection with the increase in the cost of animal feed and the increase in the number of saiga, deputy of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan Arman Utegulov, deputy of the regional akimatKaliyarAitmukhambetov visited the district this summer. This was announced on the pages of the Ural region and the Shugyla newspaper. The newspaper Shugyla is a source of information published once a Friday in Zhanibek district.

ТАРИХИ БІЛІМНІҢ ОТАНШЫЛДЫҚ ПЕН АЗАМАТШЫЛДЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РӨЛІ

Лукпанова Дина Утемисовна

тарих пәнінің мұғалімі, педагог-сарапшы

*Қ.Дұтбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі
(Атырау, Қазақстан)*

Тарихи білім – ұлттың мәдени мұрасы мен өткен өмірін ұғыну, ұрпақтарға ұлттық құндылықтарды насихаттау жолындағы маңызды құрал. Әрбір халықтың тарихы оның қалыптасу процесін, мәңгілік сабақтарын және болашаққа деген ұмтылысын көрсетеді. Тарихи білім жастардың сана-сезімін қалыптастырып, оларды өткеннен сабақ алуға, мәдени мұраға құрметпен қарауға, елінің тарихи тұлғалары мен оқиғаларын танып-білуге бағыттайды. Қазіргі таңда тарихи білімнің жастарды отаншылдық пен азаматшылдық тұрғысынан тәрбиелеудегі рөлі ерекше маңызға ие.

Отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесі бүгінгі қоғамның маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Тарихи білім арқылы жастар өз елінің тарихын, мәдениетін, дәстүрлерін меңгеріп, қоғамның дамуындағы жауапкершілікті сезінеді. Отанға деген сүйіспеншілік, азаматтық борыш, әлеуметтік жауапкершілік және құқықтық мәдениет сияқты құндылықтар тарихи білімнің негізінде қалыптасады.

Тарихи білім – бұл өткен кезеңдерде болған оқиғалар, дамулар мен өзгерістер жайында ақпаратты жинап, зерттеп, сол ақпаратты қазіргі заман мен болашақ үшін жүйелеп ұсыну үрдісі. Бұл білімнің негізгі мақсаты – өткеннің қателіктерінен сабақ алу, халықтың тарихын, мәдениетін тереңірек түсіну және сол арқылы қоғамның келешек дамуын дұрыс бағыттау. Тарихи білім халықтың өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтарын сақтауға, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп қалдыруға мүмкіндік береді[1,36 б].

Қоғамдағы тарихи білімнің орны ерекше. Ол елдің мәдениетіне, саяси, әлеуметтік жүйесіне әсер етеді. Тарихи білім қоғамның біртұтастығын сақтауға, ұлттың тарихын білу арқылы адамның өзіндік ұлттық санасын қалыптастыруға ықпал етеді. Ол жастардың рухани дамуына, ұлттық құндылықтарды түсінуіне және өз отанына деген патриоттық сезімнің қалыптасуына негіз болады.

Тарихи білім мен мәдени мұра – өзара тығыз байланысты екі ұғым. Мәдени мұра – бұл халықтың ғасырлар бойы жинақтаған құндылықтары, оның ішінде дәстүрлері, тілі, әдебиеті, өнері, музыкасы, сәулет өнері мен қолөнері. Тарихи білім арқылы осы мәдени мұраның тарихы мен дамуын зерттей отырып, жастарға ұлттық сананы қалыптастыруға мүмкіндік беріледі.

Мәдени мұраның тарихи мәні өте зор, себебі ол ұлттың өткеніне, оның мәдениеті мен тұрмысына, өмір салтына айғақ бола алады. Тарихи білім арқылы мәдени мұраның әр түрлі кезеңдердегі маңызы мен құндылығы түсініледі. Мәдени мұраның сақталуы мен болашақ ұрпаққа жеткізілуі – халықтың тарихын білу мен оның өз мәдениетіне деген құрметін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Ұлттық тарих пен мәдениет жас ұрпаққа өмірдің негізгі құндылықтарын, өмір сүру принциптерін, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Өткеннің тарихи оқиғаларын, тұлғаларын, ұлы жеңістер мен ауыр сынақтарды білу арқылы жас ұрпақ өз елінің өткенімен байланысты сезімін қалыптастырады, еліміздің тәуелсіздігі мен еркіндігін бағалауды үйренеді. Тарихи білім арқылы жас ұрпақ өзінің ұлттық болмысын түсініп, өз елінің мәдениеті мен дәстүріне құрметпен қарауды үйренеді[2,12 б].

Ұлттық тарих пен мәдениет ұрпақтар арасындағы байланыс, тарихи жады мен ұлттық сана қалыптасуының негізі болып табылады. Ол қоғамдағы әлеуметтік бірлікті нығайтуға ықпал етеді, ұлттық құндылықтар мен азаматтық жауапкершілікті арттырады. Тарихи білім, өз кезегінде, жастарды өз тарихын мақтанышпен қабылдауға, елінің болашағы үшін жауапкершілікпен қарауға тәрбиелейді.

Отаншылдық тәрбиесі – бұл жастарға өз елінің тарихын, мәдениетін, дәстүрлерін құрметтеу және ел алдындағы борышын орындауға жауапкершілікпен қарауға бағытталған тәрбие жүйесі. Отаншылдық тәрбие арқылы жас ұрпақ өз Отанын сүйіп, оны қорғауға және оның дамуына атсалысуға үйренеді. Отанға деген сүйіспеншілік, отандық құндылықтарға деген құрмет, ұлттық бірегейлік пен елдік сана қалыптасады.

Отаншылдық тәрбиесінің мақсаты – жас ұрпақтың бойында патриотизмді дамыту, өз елі мен халқы үшін жауапкершілік сезімін қалыптастыру. Бұл тәрбие түрі ұлттық рухты нығайтып, елдің тәуелсіздігі мен бейбітшілігін сақтау, қоғамның дамуына үлес қосатын азаматтарды тәрбиелеуді көздейді.

Тарихи білім отаншылдық тәрбиесінде маңызды рөл атқарады, өйткені өткеннің оқиғалары мен тарихи тұлғалары арқылы жастар елінің тарихын, мәдениетін тереңірек түсінеді. Тарихи білім ұрпақтың

өз халқының өткені мен қазіргі кездегі жетістіктерін, қиындықтарын, ұлы істерін бағалауға мүмкіндік береді. Жастар өздерінің тарихымен мақтануды, елі үшін еңбек ету қажеттілігін түсінеді[3,101 б].

Мәселен, тарихи тұлғалар мен оқиғалар жас ұрпаққа өзінің патриоттық сезімін арттырып, ұлттық сана мен ұлттық бірлікті нығайтады. Тарихи білім арқылы ұлттың жойылмайтын дәстүрлері мен мәдениетінің құндылығы туралы түсінік қалыптасады. Тарихи тұлғалар мен оқиғалар, олардың жасаған ерліктері жастарға үлгі болып, өз елінің болашағы үшін қызмет етуге шақырады.

Тарихи тұлғалар мен оқиғалар жастарға үлкен ықпал етеді. Бұл тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы арқылы ұрпақтар өз халқының өткені мен болашағына деген жауапкершілікті сезінеді. Мысалы, Академик Кеңес Нұрпейіс – қазақ тарихының дамуына үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі. Оның еңбектері, әсіресе Алаш қозғалысы тарихын зерттеудегі рөлі жастарға патриоттық рух береді. Кеңес Нұрпейіс – ұлттық тарихты зерттеп, оның терең қабаттарын ашқан ғалым. Ол Алаш қозғалысының мәнін, оның Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күрес жолындағы орны мен маңызын ашып көрсеткен.

Академик Кеңес Нұрпейістің еңбектері жастарға Алаш зиялыларының ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресін түсінуге, сол жолда жанқиярлықпен еңбек еткен тұлғаларды құрметтеуге мүмкіндік береді. Оның зерттеулері арқылы жас ұрпақ өзінің ұлттық тарихына деген мақтаныш сезімін оятып, отаншылдыққа тәрбиеленеді.

Кеңес Нұрпейістің еңбектері Қазақстанның тәуелсіздігі мен Алаш қозғалысының тарихын зерттеу ісінде маңызы зор. Алаш қозғалысы қазақ халқының болашағы үшін күрескен, ұлттың санасын оятқан, тәуелсіздікке ұмтылған идеяны көтерген қозғалыс болды. Академик Нұрпейістің зерттеулері осы ұлы қозғалыстың рухани мұрасын ұрпаққа жеткізіп, отаншылдық тәрбиесін тереңдетуге көмектеседі.

Азаматшылдық тәрбиесі – бұл жас ұрпаққа өз елінің заңдары мен құндылықтарына құрметпен қарауды, қоғамға жауапкершілікпен қызмет студі, жеке тұлғаның құқықтары мен міндеттерін түсінуді үйрететін тәрбие түрі. Азаматшылдықтың мәні адамдарды өздерінің құқықтары мен міндеттерін терең түсініп, қоғамның дамуына үлес қосуға бағыттау болып табылады. Бұл тәрбие қоғамдағы тәртіпті сақтауға, азаматтық бейбітшілік пен әлеуметтік әділеттілік принциптерін ұстануға ықпал етеді.

Азаматшылдық тәрбиесі арқылы тұлға өз құқықтары мен бостандығын құрметтей отырып, қоғамдағы әлеуметтік жауапкершілікті сезінеді. Бұл тәрбие жастарға өз елі мен қоғамына деген сүйіспеншілікті оятып, ұлттық бірлікті, мемлекет алдындағы жауапкершілікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Азаматшылдық тәрбиесі қоғамдағы тұрақтылықты нығайтып, азаматтық жауапкершілік пен құқықтық мәдениетті қалыптастыруға көмектеседі.

Тарихи білім азаматшылдық тәрбиесінің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Өткеннің маңызды оқиғалары мен тарихи тұлғалары арқылы жастарға азаматтық жауапкершілік, өз елінің тағдыры үшін жауапкершілік, ұлттық құндылықтар мен патриотизмді түсінуге мүмкіндік беріледі. Тарихи білім жастарға елінің тарихын танып-білуге, мемлекеттің дамуына қатысуға және оның өркендеуіне өз үлесін қосуға ынталандырады[4,89 б].

Тарихи білім жастарға тарихи оқиғаларды талдауды, маңызды тұлғалардың ерліктері мен табыстарын ұғынуды, мемлекеттің тәуелсіздігі мен егемендігін қорғау үшін күрескен адамдардың еңбегін бағалауды үйретеді. Сонымен қатар, тарихи оқиғаларарқылы азаматтық құндылықтар, яғни әлеуметтік әділеттілік, құқықтық мемлекет, теңдік пен еркіндік ұғымдары жастардың санасына сіңеді. Мұндай білім өз кезегінде жастарды мемлекеттің болашағына жауапкершілікпен қарауға, қоғамдық өмірде белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыруға бағыттайды.

Тарихи оқиғалар мен азаматтық құндылықтар жастарға үлкен әсер етеді. Олардың тарихты білуі арқылы қоғамдағы өз орнын, елінің болашағы үшін атқарған рөлін түсінуге мүмкіндік бар. Мысалы, Ұлы Отан соғысы, Алаш қозғалысы, Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күрес секілді маңызды тарихи оқиғалар азаматтық жауапкершілікті арттыруға және жастарды елінің болашағына қызмет етуге тәрбиелейді.

Қазақ тарихындағы белгілі тұлғалардың еңбектері мен ерліктері жастардың азаматтық санасын оятып, олардың ұлттық тарихқа деген құрметін арттырады. Мысалы, Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейхан сияқты Алаш қайраткерлерінің ел тәуелсіздігі жолындағы күресі мен олардың қоғам алдындағы қызметі жастар үшін үлгі болады[5,75 б].

Тарихи білім арқылы азаматтық құндылықтар мен ұлттық бірліктің маңыздылығы жайлы түсінік қалыптасады. Мысалы, Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізу жолындағы маңызды тарихи оқиғалар, оның ішінде Қазақ хандығының құрылуы, Алаш қозғалысының және тәуелсіздік жолындағы күрестің мәні жастарға ұлттық бірлікті сақтаудың және тәуелсіздікті қорғаудың маңыздылығын түсіндіреді.

Тарихи білім беру жүйесін жетілдіру – отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесін дамытудың негізгі жолдарының бірі. Мектептер мен жоғары оқу орындарында тарих пәнін оқыту әдістемесін жаңарту, тарихи білімнің маңыздылығын насихаттау жастардың отанға деген сүйіспеншілігін арттырады. Тарих пәнінің бағдарламасы қазіргі заман талабына сай болуы керек. Оның ішінде еліміздің

тәуелсіздігі, ұлт-азаттық қозғалыстары, тарихтағы маңызды тұлғалар мен оқиғалар туралы тереңірек мәліметтер мен ұрпаққа үлгі болатын дүниелер енгізілуі қажет.

Әсіресе, тарихи оқиғаларды түрлі көзқарастармен қарастыру арқылы, олардың ұлттық және азаматтық құндылықтарға әсерін көрсету жастарды патриотизм мен азаматтық жауапкершілікке тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Тарихи білімнің маңыздылығы жөніндегі ақпаратты студенттер мен оқушыларға дұрыс әрі түсінікті түрде жеткізу маңызды. Бұл үшін білім беру үрдісінде инновациялық әдістер мен тәсілдерді қолдану, тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы фильмдер, көркем шығармалар мен деректі кітаптар сияқты ресурстарды енгізу қажет [6, 65 б].

Тарихи білім жас ұрпақты отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеудің негізі болып табылады. Өткеннің маңызды оқиғалары мен тарихи тұлғалары арқылы жастар өз Отанын құрметтеуді, оның тарихын білу арқылы өз еліне деген мақтаныш сезімін қалыптастыруды үйренеді. Мәселен, Қазақстан тарихындағы тәуелсіздік жолындағы күрес, Ұлы Отан соғысы, Алаш қозғалысы сияқты тарихи кезеңдер жас ұрпаққа үлкен патриоттық тәрбие береді. Тарихи білім арқылы жас азаматтар өз елінің тарихын, мәдениетін және құндылықтарын тереңірек түсініп, өз мемлекетінің дамуына атсалысуға дайын болады.

Тарихи білімді дұрыс меңгеру арқылы жастар азаматтық жауапкершілік, заңдарды сақтау, қоғамның әлеуметтік өміріне белсене араласу сияқты қасиеттерге үйренеді. Тарихи оқиғалар арқылы олар азаматтық борыш пен ел алдындағы міндеттерін сезінеді. Бұл өз кезегінде жастарды бейбіт өмірді қорғауға, қоғамдағы әлеуметтік теңдікті сақтау үшін жұмыс істеуге тәрбиелейді.

Қоғамдық шаралар мен іс-шаралар, сондай-ақ тарихи орындарға экскурсиялар – тарихи білімнің маңызды бөлігі және жастардың отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесін дамытудағы тиімді құралдардың бірі. Мұндай шаралар арқылы оқушылар мен студенттер өз тарихымен тереңірек танысып, ұлттық құндылықтарды сезініп, өз Отанына деген сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімін қалыптастырады. Тарихи орындарға экскурсиялар оқушылар мен студенттердің тек қана теориялық білім алуын ғана емес, сонымен қатар практикалық тәжірибе алуын қамтамасыз етеді. Олар тарихи оқиғалардың дәл өтіп жатқан жерлерінде болғанда, сол оқиғаларға қатысты тереңірек түсінік алады, бұл олардың отаншылдық сезімін арттырады.

Мысалы, Қазақ хандығының құрылуы, Алаш қозғалысының орталықтары, Ұлы Отан соғысы кезінде қаза тапқан жауынгерлердің ескерткіштері сияқты тарихи орындарға экскурсиялар өткізу жастарға еліміздің тарихына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Мұндай іс-шаралар арқылы олар елінің өткенін мақтанышпен бағалап, қазіргі уақыттағы тәуелсіздік пен бейбітшілікті сақтау үшін жауапкершілік сезімін оятады.

Тарихи білім жастарға өз Отанының тарихын, мәдениетін және ұлттық құндылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл білімнің негізінде қалыптасқан отаншылдық және азаматшылдық тәрбиесі жастарды елінің тарихына құрметпен қарауға, ұлттық бірлікке, тәуелсіздікті қорғауға, азаматтық жауапкершілікті сезінуге баулиды. Тарихи білім қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты нығайтып, жастардың ұлттық идеология мен патриотизмге деген көзқарасын тереңдетеді. Мұндай тәрбиенің негізгі мақсаты – еліміздің болашағына жауапкершілікпен қарайтын, өз елінің тарихын мақтан тұтатын, әлеуметтік міндеттерді түсінетін ұрпақ тәрбиелеу [7, 33 б].

Тарихи білім жастардың адамгершілік құндылықтарын, жауапкершілікті, отанға деген сүйіспеншілікті, тарихқа құрметті қалыптастыруға ықпал етеді. Тарихи оқиғалар мен тұлғаларға назар аударып отырып, жастарға патриоттық сезім мен азаматтық жауапкершілік оянады. Олар елінің тарихын біле отырып, қазіргі қоғамдағы белсенді азаматтық ұстанымды дамытады. Тарихи білім ұрпақтардың арасында ұлттың ұлттық мұрасына деген терең құрмет сезімін оятып, жастарды еліміздің болашағына жауапкершілікпен қарауға тәрбиелейді.

Білім беру жүйесінде тарихи білімнің рөлін арттыру – қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуының негізі болып табылады. Тарихты оқыту мен оны терең түсіну арқылы жастардың азаматтық сана-сезімі, құқықтық мәдениеті, қоғамға деген жауапкершілігі артады. Тарихи білімді кеңінен насихаттау, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраны дәріптеу бүгінгі таңда маңызды әлеуметтік міндет болып табылады. Білім беру жүйесіндегі тарихи білімнің маңызы әлеуметтік тепе-теңдік пен мемлекетіміздің тұрақтылығын нығайтуға үлкен үлес қосады.

Қорытындылай келе, тарихи білім – жастарды отаншылдық пен азаматшылдыққа тәрбиелеуде маңызды құрал болып табылады. Оқушылар мен студенттердің тарихи білім алуы, өткеннің сабағынан сабақ алып, қазіргі қоғамда өзінің орнын дұрыс таба білуіне ықпал етеді. Сондықтан да тарихи білім беру жүйесін жетілдіру, жастарды отаншылдық пен азаматшылдыққа тәрбиелеудің тиімді тәсілдерін іздеу маңызды міндет болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құдайбергенова А.А. Тарихи білім мен азаматшылдық тәрбиесі: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: ҚазМҰУ, 2016. – 176 б.

2. Байқадамова Ш.М. *Отаншылдық тәрбие: ұлттық құндылықтар мен тарихи білімнің орны.* – Астана: «Фолиант», 2018. – 204 б.

3. Әбжанов Н.Ж. *Қазақстан тарихы мен мәдениетінің негіздері.* Алматы: Атамұра, 2017. – 312 б.

4. Дулатова Қ.Т. *Тарихи білімнің тәрбиелік маңызы.* – Павлодар: АПП, 2019. – 158 б.

5. *Қазақстан Республикасының Конституциясы.* – Алматы: Жеті жарғы, 2019. – 236 б.

6. Назарбаев Н.Ә. *Тәуелсіздік тағылымы.* – Алматы: Атамұра, 2016. – 410 б.

7. Жақыпов Т.Б. *Ұлттық тарихты оқыту әдістемесі.* – Қарағанды: ҚарМУ, 2017. – 222 б.

ТАРИХ САБАҒЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Тортаева Амина Долдашева

тарих пәні мұғалімі, педагог-шебер

Ыбырай Алтынсарин төсбелгісінің иегері

«Ш.Уәлиханов атындағы №12 мамандандырылған гимназия» КММ

(Алматы, Қазақстан)

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру саласына елеулі өзгерістер енгізуде. Оның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары оқытудың тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллект (ЖИ) – осы үрдістің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Бұл мақалада жасанды интеллектің тарих сабағындағы рөлі, оның оқыту процесіне тигізетін оң әсерлері және болашақтағы мүмкіндіктері айқындалады. Тарих пәнінде ЖИ қолдану оқушылардың тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуіне, талдау дағдыларын дамытуына, танымдық белсенділігін арттыруға және оқ үдесін жекелендіруге ықпал етеді.

Мақаланың мақсаты — тарих пәнін оқытуда жасанды интеллектіні қолданудың маңыздылығын ашып көрсету. Жасанды интеллектің оқыту үдерісіндегі рөлін талдай отырып, оның білім сапасын арттыруға тигізетін әсерін анықтау көзделеді. Сондай-ақ, ЖИ технологияларын пайдаланудың артықшылықтары мен болашақтағы мүмкіндіктері қарастырылады. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Жасанды интеллект технологияларының тарих сабағындағы қолданылу ерекшеліктерін зерттеу;
2. ЖИ негізінде тарихи білім беруді жетілдіру жолдарын талдау;
3. Жасанды интеллект көмегімен оқушылардың оқу үлгерімін жақсартудың әдістерін анықтау;
4. ЖИ арқылы тарихи дереккөздерді өңдеу және визуализациялау мүмкіндіктерін көрсету;
5. Жасанды интеллекттің тарихты оқытудағы болашақтағы даму бағыттарын сипаттау [1].

Тарих сабағында жасанды интеллектіні қолданудың тиімділігін анықтайық. Жасанды интеллект тарих сабағында бірнеше бағыт бойынша тиімді қолданылады:

Деректерді өңдеу және талдау. Жасанды интеллект тарихи дереккөздерді өңдеп, белгілі бір тарихи кезеңдер арасындағы байланыстарды зерттей алады. Мысалы, IBM-нің Watson жүйесі тарихи құжаттарды өңдеу және салыстыру арқылы оқушыларға қажетті деректерді тезірек табуға көмектеседі [2].

- Жеке оқыту бағыты. ЖИ негізінде жұмыс істейтін платформалар әр оқушының қабілеттеріне қарай бейімделген тапсырмалар мен оқыту стратегияларын ұсына алады. Мысалы, Smart Sparrow және Squirrel AI секілді платформалар оқушылардың жеке оқу траекторияларын құруда тиімді [3].

- Визуализация және интерактивтілік. Жасанды интеллект технологиялары тарихи оқиғаларды интерактивті карта, виртуалды шындық (VR) және жасанды шындық (AR) арқылы визуализациялауға мүмкіндік береді. Мысалы, Google Arts & Culture платформасы тарихи орындар мен мұражайларды виртуалды зерттеуге мүмкіндік береді.

- Инфографика мен диаграммалар: ЖИ бағдарламалары тарихи деректерді визуализациялау үшін инфографика мен диаграммаларды жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи оқиғалардың уақыттық шкаласын, демографиялық өзгерістерді немесе экономикалық тенденцияларды көрсету үшін графикалық құралдар қолдану арқылы түсінікті түрде деректерді жеткізуге болады.

- Гео-визуализация: Географиялық ақпараттық жүйелері (ГАЗ) және ЖИ бірлестігімен тарихи деректердің кеңістіктік визуализациясы мүмкін. Мысалы, белгілі бір тарихи кезеңдегі саяси шекаралардың өзгерістерін немесе миграциялық процестердің траекториясын көрсетуге болады. Бұл оқушыларға тарихи деректерді кеңістікте жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді.

- Интерактивті карталар: ЖИ арқылы тарихи мәліметтерді интерактивті карталарға интеграциялауға болады. Оқушылар тарихи оқиғаларды карта көрінісінде көру, оларды зерттеу және өз бетімен интерактивті түрде әрекет ету мүмкіндігіне ие болады. Бұл әдіс оқушыларды белсенді түрде қатысуға ынталандырады.

- Оқушылардың қызығушылығын арттыру. Геймификация элементтері бар жасанды интеллект платформалары тарих сабағын өзекті, әрі қызықты етеді. Мысалы, Kahoot! және Quizlet сияқты платформалар интерактивті тесттер мен ойын түріндегі тапсырмалар арқылы оқушылардың ынтасын арттырады [4].

Жасанды интеллект тарих сабағында оқушылардың танымдық дағдыларын дамытуға бағытталған түрлі тапсырмаларды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Төменде бірнеше мысал келтірілген:

- 1.Хронологиялық реттеу: ЖИ оқушыларға тарихи оқиғаларды хронологиялық ретпен орналастыруға арналған тапсырмалар ұсынады. Мысалы, "Француз революциясының негізгі оқиғаларын дұрыс ретімен орналастырыңыз" деген тапсырмаға ЖИ оқушының қателерін көрсетіп, дұрыс жауабын талдауға мүмкіндік береді.

- 2.Дереккөздерді салыстыру: Жасанды интеллект тарихи құжаттар мен дереккөздерді салыстыру бойынша тапсырмалар ұсынуы мүмкін. Мысалы, "Абылай хан мен І Петр патшасының саясаты туралы екі түрлі дереккөзді салыстырып, негізгі айырмашылықтарын көрсетіңіз".

- 3.Интерактивті тесттер: Kahoot! немесе Quizlet платформалары ЖИ қолдану арқылы оқушыларға тарихи викториналар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, "Ұлы Жібек жолы туралы дұрыс емес пікірді белгілеңіз" деген тапсырмалар интерактивті әдіспен оқытуға мүмкіндік береді.

- 4.Картографиялық талдау: Оқушылар ЖИ көмегімен тарихи карталарды зерттей алады. Мысалы, "XV ғасырдағы Осман империясының картасын қазіргі Еуропа картасымен салыстырып, қандай аумақтық өзгерістер болғанын сипаттаңыз" [5].

ЖИ арқылы тарихи дереккөздерді өңдеу және визуализациялау мүмкіндіктерін пайдалануға болады.

- Деректерді автоматты өңдеу: ЖИ алгоритмдері тарихи деректерді жинау мен өңдеуде уақытты үнемдеу мақсатында пайдаланылады. Мысалы, тарихи құжаттарды сандық форматқа конвертациялау үшін оптикалық таңбаларды тану технологияларын қолдану арқылы үлкен көлемдегі мәліметтерді тез арада өңдеуге болады.

- Мазмұнды талдау: ЖИ жүйелері тарихи тексттердің, дереккөздердің және архивтердің мазмұнын терең талдауға мүмкіндік береді. Кешенді мәтіндерді өңдеу, яғни сөздердің, фразалардың, терминдердің жиілігін байқау, тарихтағы негізгі тақырыптарды жарыққа шығарады. Мысалы, тарихи дереккөздердегі белгілі бір оқиғалардың немесе тұлғалардың талдауы тарихи трендтер мен құбылыстарды анықтауға көмектеседі.

- Деректерді салыстыру: Тарихтағы оқиғалар мен дереккөздер арасында аналогия жасау, қызықты салыстырулар мен параллельдер табу үшін ЖИ алгоритмдері қолданылады. Мұндай тәсілдер жаңа көзқарас қалыптастырады және оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

ЖИ тарих сабағында қолданудың артықшылықтары.

Ақпараттың қолжетімділігі: ЖИ технологиялары тарихи дереккөздерді өңдеуде және визуализациялауда мәліметтердің көлемін және сапасын арттырады. Бұл тарихи зерттеулерде ақпараттың өтімділігін қамтамасыз етеді.

Оқу процесінің тиімділігі: Визуализацияланған деректер оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, көрсетілетін ақпаратты жеңіл қабылдауға көмектеседі.

Сыни ойлау дағдыларын дамыту: Оқушылар ЖИ арқылы алынған деректерді талдай отырып, тарихты сын тұрғысынан бағалау және интерпретациялау дағдыларын меңгереді [6].

Жасанды интеллект көмегімен тарихты оқытудың болашағы.

Тарих пәнінде ЖИ қолдану болашақта оқушылардың тарихи деректерді сыни тұрғыдан бағалау қабілетін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, ЖИ-дың көмегімен тарихи симуляцияларды қолдану арқылы оқушылар оқиғаларды өз көзқарастарымен қайта талқылай алады. Жасанды интеллект тарих пәнінде зерттеу әдістерін жетілдіруге де көмектеседі. Мысалы, тарихи дереккөздерді талдау барысында ЖИ алгоритмдері үлкен көлемдегі мәліметтерді өңдеп, маңызды ақпаратты бөліп көрсетуге мүмкіндік береді [7].

Қорытынды. Жасанды интеллект тарихты оқыту үдерісін тиімді, интерактивті және қызықты ететін маңызды құралдардың бірі болып табылады. Ол тарихи білімнің сапасын жақсартуға, оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға және жеке оқыту әдістерін жүзеге асыруға ықпал етеді. Алдағы уақытта білім беру саласында ЖИ технологияларын кеңінен қолдану тарих ғылымының дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. *Современные педагогические и информационные технологии в системе образования*. – М.: Академия, 2020.
2. IBM Watson Education. "How AI is transforming history education." [Электронды ресурсы]. Қолжетімді: <https://www.ibm.com/watson-education>

3. Smart Sparrow. "Adaptive Learning Platforms for Personalized Education." [Электронды ресурс]. Қолжетімді: <https://www.smartsparrow.com>
4. Google Arts & Culture. "Bringing History to Life with VR and AR." [Электронды ресурс]. Қолжетімді: <https://artsandculture.google.com>
5. Seldon Research. "Artificial Intelligence in Historical Data Analysis." [Электронды ресурс]. Қолжетімді:
6. UNESCO. (2021). Artificial Intelligence in Education: Challenges and opportunities.
7. I BM. (2020). AI and Education: A Lifelong Learning Perspective.

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН: МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ ЖОЛЫНДА

Сандыбаева Айжан Ғалымжанқызы

*филология магистрі, Әзірет Сұлтан ұлттық тарихи-мәдени музей қорығы
(Түркістан, Қазақстан)*

Өзбекәлі Жәнібеков – ұлт рухын ұлықтаған, қазақ халқының мәдениеті мен тарихына елеулі үлес қосқан энциклопедист-ғалым, қоғамдық және мемлекеттік қайраткер, этнограф, өз өмірін ғылым мен мәдени мұраның сақталуына арнаған тұлға. Оның ғылыми-зерттеу жұмыстары, әсіресе Түркістан қаласымен, Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен байланысты еңбектері мен бастамалары, қазақ халқының рухани және мәдени мұрасын зерттеуге бағытталған маңызды қадамдар болды.

Түркістан қаласының мәдени мұрасын сақтау мен жаңғырту мәселелерін зерттеуде архивтік деректер, Өзбекәлі Жәнібековтің еңбектері мен қоғамдық пікірлерді талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеуде тарихи деректердің дәлдігі мен шынайылығы басты назарға алынды. Сонымен қатар, археологиялық және мәдени мұраларды зерттеу арқылы Өзбекәлі Жәнібековтің Түркістанға жасаған мәдени-саяси ықпалын талдау мақсатында әртүрлі зерттеу жұмыстарынан алынған нәтижелер негізінде салыстырмалы талдау жүргізілді.

Өзбекәлі Жәнібеков Қазақстанның тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін анықтау, зерттеу, қайта қалпына келтіру және сақтау ісіне орасан зор үлес қосты, олардың арасында ЮНЕСКО-ның Әлемдік мұра тізіміне енгізілген объектілер де бар.

Түркістан – қазақтың рухани орталығы, оның тарихында көптеген ұлы тұлғалар мен тарихи оқиғалар орын алған мекен. Бұл қала қазақ тарихында ерекше орын алатын Ахмет Ясауи кесенесімен де әйгілі. Өзбекәлі Жәнібеков осы қасиетті мекеннің мәдени мұрасын сақтап, оны зерттеу жолында үлкен еңбек сіңірді. Әсіресе, оның 1970 жылдары Ахмет Ясауи кесенесінің қалпына келтіру жұмыстарын ұйымдастыруы – Түркістанның мәдени мұрасын сақтау жолындағы аса маңызды бастама болды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орта ғасырлардың сәулет өнерінің ерекше туындысы болумен қатар, сол кезеңнен қалған құнды тарихи мұраларды сақтайтын қасиетті орын ретінде де танылған. 1978 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі республикалық музей ретінде ашылып, халыққа қызмет көрсете бастаған уақытта музей қорында 300-ден астам құнды жәдігер сақталған.

Жәнібековтің ғылыми зерттеулері мен қызметі қазақ жазба мәдениетінің, әсіресе араб графикасымен жазылған ескерткіштердің ерекшеліктерін зерттеу бағытында жүргізілді. Ө.Жәнібеков 1963 жылы Түркістан қаласының маңында Артық (Архун) қалашығында табылған «талас жазбаларының» жарқын үлгісінің бірі туралы айтады. Бұл ғалымның осы саладағы жұмысын айғақтайтын құнды дерек (Джанибеков, 2012: 10). Бұл жазбада жеті патшалықтың үлкені Сабуқа ұрпағы туралы айтылады, бұл өз кезегінде Орта Азияның тарихи байланыстары мен мәдени даму үрдістерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Өзбекәлі Жәнібековтың еңбектерінің маңыздылығы тек тарихи жәдігерлерді зерттеп, қалпына келтіруде ғана емес, сондай-ақ қазақ халқының жазба мәдениетін тереңінен танытуда жатыр. Оның пікірінше, жазба мәдениетінің тарихы, әсіресе араб графикасында жазылған шығармалар, ұлттың рухани дамуының негізгі негізі болып табылады. Ясауи кесенесіндегі араб жазуымен жазылған эпиграфика осының дәлелі болып табылады. Кесенедегі жазулардың көпшілігі, атап айтқанда фриздер мен паннолар, бірнеше әріп жазу үлгілерін камтиды (Джанибеков, 2012:10). Бұл үлгілерді зерттеу арқылы тек діни немесе тарихи мазмұнды түсініп қана қоймай, сол кезеңдегі мәдени, өнер және қолөнер саласының жоғары деңгейін де байқауға болады.

Өзбекәлі Жәнібековтың Түркістан мен оның тарихи ескерткіштеріне деген құштарлығы, сондай-ақ оның мәдени мұраларды сақтау жолындағы белсенді жұмысы қазақ мәдениетінің әлемдік өркениеттегі орнын айқындауға көмектесті. Оның Түркістан қаласындағы Ахмет Ясауи кесенесінің тарихы мен

архитектурасындағы құнды ақпараттарды жинақтап, ғылыми зерттеулерін жазуы – ұрпақтар үшін баға жетпес мұра болып қала береді.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесін музей ретінде ашу, Тайқазанды Санкт-Петербургтің Эрмитаж музейіндегі көрмеден елге қайтарып, орнын қайта қалпына келтіру ісінде мәдениет саласында елеулі еңбек еткен, тарихшы-этнограф ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің еңбегі айрықша.

1978 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі «Республикалық Қожа Ахмет Ясауи сәулет кешені музейі» ретінде ашылды. 1989 жылы Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің № 265 қаулысымен «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі болып құрылады.

Қорық-музейдің негізгі қызметі Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштерді есепке алу, сақтау және қорғау жұмыстарын жүзеге асыру болып табылады. Бұл маңызды істің бастамашысы және белсенді қолдаушысы болған жанашыр азаматтың бірі – Ө. Жәнібеков.

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайында Жәнібеков есімімен байланысты көптеген жәдігерлер бар. 1978 жылдан бастап ол қорық-мұражайға Қожа Ахмет Ясауи құлпытасы үстіне жабылған қабіржапқыш (КК№64), қоңырат кілемі, шұғыла кілемі, бөлме жиһазы - асадал және кесене тарихына, сондай-ақ осы өңірдің тұрмыс-тіршілігі мен географиясына байланысты басқа да құнды заттарды Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайынан алдыртып, мұражай қорына тапсырды. Сонымен қатар, соңғы жылдары Ө.Жәнібеков «Алтынай» және «Адырна» фольклорлық ансамбль қызметкерлеріне ұлттық стильде арнайы көйлектер тіктіруге үлкен үлесін қосады. Сонымен қатар, күмбез ұшына орналасқан шошақ - қола құббаның Алматы қаласында «Казмузейреставрация» мекемесінде жаңғыртудан өткізіп алып, сонымен қатар құббаның алюминийден жасаған көшірмесін арнайы жасатып келеді (Байболов, 2017).

Түркістан қаласында Өзбекәлі Жәнібековтің басқаруымен көптеген археологиялық зерттеулер жүргізілді. Жәнібековтің мәдени мұраларды қорғауға бағытталған бастамаларының бірі — Түркістан қаласындағы көне ескерткіштерді зерттеу және оларды қайта жаңғырту жобалары болды. Сонымен қатар, ол тарихи және мәдени ескерткіштердің қалпына келтірілуіне қаржы бөлу, мемлекеттің мәдени мұраны қорғауға деген көзқарасын қалыптастыру бағытында белсенді жұмыс жүргізді.

Өзбекәлі Жәнібековтің атқарған жұмыстарынан Түркістанның тарихына және мәдениетіне деген ерекше құрмет пен қамқорлықты байқауға болады. Оның басшылығымен Түркістанда көптеген мәдени шаралар ұйымдастырылып, тарихи ескерткіштерге жөндеу жұмыстары жүргізілді.

1979 жылы Ө.Жәнібеков Ахмет Ясауи кесенесінің реставрациялық жұмыстардың қарқынды жүруі туралы ҚазКСР ОК І-ші хатшысы Д.А.Қонаевқа хатында сегіз көрме бөлмелердің алтауы, Қазандық, сыртқы кіреберісі, Үлкен күмбез қайта қалпына келтірілгені туралы баяндайды (ҚР ОМА 2238-қор, 1-т., 106-іс, 35- п.). Сонымен қатар, хатта реставрациялық жұмыстардың егжей-тегжей нақты әр бір тарихи нысанды ерекшеліктеріне байланысты қалпына келтіру үшін әртүрлі арнайы құрал-жабдықтар қажеттілігі туралы жазылғаны Ө.Жәнібековтың жан-жақтылығы таңқаларлық етіп байқалады.

Ясауи кесенесінің әлемдік деңгейдегі архитектуралық ескерткіш ретінде сақталуында үлкен маңызды мәселелердің бірі - температуралық-ылғалдық қалпын сақтап қалу. Осы жайында Ө.Жәнібеков ҚазКСР Мәдениет министрі қызметінде қыруар жұмыстар атқарғанын атап өту керек. Ол үшін ҚазКСР Ғылым Академиясы, ҚазКСР Мемлекеттік құрылыс, одақтық «Союзреставрация», «Мосфундаментпроект» институтының ғалымдары мен қызметкерлерінің құрамынан мемлекеттік комиссия құруды сұранады (ҚР ОМА 2238-қор, 1-т., 216-іс, 10- п.). Үлкен ізденістер арқасында жұмыстар өз нәтижесін бергені уақыт дәлел.

Абылай ханның қабіріне байланысты, оның орнын анықтауда ізденістерге Өзғаның мұрындық болғаны туралы ғалым М.Қожа Ө.Жәнібековтың өзіне жазған хаттарынан келтіреді (Қожа, 2023: 143). Ө.Жәнібековтің «Әл-Фараби сияқты энциклопедиялық білім иесі» екені туралы айтылған пікірлер оның терең білімділігін және ұлт тарихына деген жанашырлығын білдіреді. Оның еңбектері мен ғылыми ізденістері тек Түркістан қаласының мәдени мұрасын сақтау ғана емес, жалпы қазақ халқының рухани құндылықтарын дәріптеуге бағытталған еді.

Жәнібековтің қолдауымен Түркістан қаласында көптеген археологиялық ескерткіштер қайта қалпына келтірілді, оның ішінде Әзірет Сұлтан кесенесі мен Қожа Ахмет Ясауи мавзолейі ерекше орын алады. Бұл ескерткіштерді жаңғырту Қазақстанның мәдени мұраларын сақтауға бағытталған ауқымды жобаның бөлігі болды.

Түркістанның мәдени мұрасы мен архитектуралық ескерткіштері әлемдік деңгейде танылып, Ахмет Ясауи кесенесі ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұралар тізіміне енгізілді. Өзбекәлі Жәнібековтің бұл бағыттағы жұмыстары өз ұрпағына тарихи және мәдени маңызы бар мұраны сақтау мүмкіндігін берді. Оның нәтижесінде Түркістанға деген әлемдік қызығушылық артты, туристік сала дамып, қала экономикасына оң әсер етті. Сонымен қатар, Түркістанның мәдени мұрасы қазақстандықтардың ұлттық бірегейлігін нығайтуға және елдің мәдени бет-бейнесін әлемге танытуға үлкен ықпал етті.

Үлкен жұмыстардың бірі – Наурыз мерекесін жаңғыртудағы үлкен бастама берген Ө.Жәнібековтың еңбегі туралы профессор Р.Бербідайдың «Халқының мәдени мұрасын қадірлеп,

қастерлеп, бүгінгі заман талабына сай жаңартып, жасандыруда Ө.Жәнібеков қыруар жұмыстар атқарды. Осыған жылдар ұмытылып кеткен Наурыз мерекесінің қайта түлеп, әсем көркімен оралуына, көне саз аспаптарының жаңа үнге ие болып, ұлттық оркестрдің бел ортасынан орын алуына сіңірген еңбегі айрықша» - деп баға беруі нар тұлғаның азаматтылығы жөнінде мәртебесін, өрелі биіктігін сипаттайды (Рух сардары, 2006:372).

«Біз қолдайтын нақты интернационализм ұлттық мақтанышпен, кіші Отанның шырындарымен, туған жердің жұпар иісімен және ақырында оның аңыздарымен, әндерімен, ойындарымен балалық шақты еске алуымен көректенеді» (Джанибеков, 1991: 296). Ұлтың ұлықтаған азамат Ө.Жәнібеков кенестік заманда көпұлттық қоғамның құндылықтарымен ұлттық мәдениеттің биік өрісі туралы айтып, сол бағытта көптеген қыруар жұмыстар атқарды.

ӘДЕБИЕТТЕР

Байблов, 2017 – Байблов Б. Өзбекәлі Жәнібеков және тарихи мұралар/ <https://abai.kz/post/57784>

Джанибеков, 1991 – Джанибеков У. Эхо. По следам легенды о золотой домбре. Алма-Ата: Өнер, 1991. -304 с.

Джанибеков, 2012 - Джанибеков У. Казахская письменность // Ислам және өркениет. - 1-10 сәуір, 2012. - №10 (262). - 10 с.

Қожа, 2023 – Қожа М. Өзбекәлі Жәнібековтың үш хаты // Мәдени мұра. №2(101) . 2023 С.143.

Рух сардары, 2006 – Рух сардары. Түркістан: ХҚТУ, Тұран, 2006, -392 б.

СЫР ӨңІРІНДЕГІ КӨНЕ ҚАЛАШЫҚ ҚҰПИЯСЫ

Әкімтаев Бауыржан Әбділхамитұлы

тарих пәнінің мұғалімі, №287 орта мектеп
(Қызылорда, Қазақстан)

Сыр өңірі көптеген тайпалар мен халықтар тарихына ортақ. Тіпті, мұнда адамдар аң аулап, тобыр-тобыр болып өмір сүрген ерте замандардан бастап, бүгінгі күндерге дейінгі кезеңді еске түсіретін көненің көзі, алтынның сынығындай ескерткіштер ғасырлар қойнауынан бізге жетіп отыр. Бұл жерде көне дәуірден қалыптасқан ескі қала орындары мен жерөңдеушілік орталықтарын көруге болады. Бір ғана Сыр топырағының өзінде тарихтың тұмарындай болған жауһарлы жәдігерлер жетерлік. Оны өзіміз танып қана қоймай, әлемге таныту біздің қолдағы іс. Әйтпесе, бабалар жүріп өткен даңғыл жолды құм басып, құпиясын ішіне бүгін жата беруі әбден мүмкін. Сондықтан тарихи-мәдени мұраны қазіргі кезеңдегі зерттеу және қорғау мәселесімен бірге ең алғашқы зерттелу тарихына да терең мән беру қажет болып отыр.

Зерттелуі кемшін тартып отырған қалашықтардың бірі Қармақшы ауданы, Қармақшы ауылының маңындағы ертедегі қалашық орны. Ежелгі атауы белгісіз қалашық Жылуан арнасының жағасында орналасқан. Көптеген жылдар бойы Қармақшы ауылымен іргелес жатқандықтан қалашық жәдігерлері өткінші адамдардың қолында кетіп немесе сол жерде мал бағып жүрген балалардың қолымен қираған.

Осынау көне дүние куәсімен алғаш рет мектеп мұражайында таныстым. Қалашық орнында тарих пәнінің мұғалімі Ш. Баекеевтің жетекшілігімен 1970 және 1974 жылдары қазба жұмыстары, 2002-2006 жылдар аралығында тарих пәнінің мұғалімі Б. Әкімтаевтың жетекшілігімен зерттеу жұмыстары жүргізілген. Қалашық жұртынан табылған заттай деректер Қармақшы ауылындағы №113 Қаракөл орта мектебіндегі Ш. Баекеев атындағы тарихи-өлкетану мұражайына қойылған. Мен осы тарихи деректерге сүйене отырып, зерттеу жұмысын жүргізіп келемін. Ондағы мақсатым өлкеміздің тарихының терең қатпарларына үңіліп, табылған жәдігерлер сырын ашу. Алайда тарихымыздың кейбір парақтары әлі күнге дейін ашылмай, сан құпияны басып жатса, кейбірі ашылғанымен де өткенімізбен толық таныстыра алмайды. Әсіресе тарихымыздың кең қойнауын ақтарып, ежелгі дүниені танып білу аса маңызды мәселе.

Арал алқабы мен Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан бұл өлке, батыс пен шығыстың қиылысында әр түрлі шаруашылық пен отырықшы және жартылай көшпелі тайпалар мәдениеттерінің ортасында дамыған, тежеуілдеген қауіпті тарихты да басынан өткерген.

Арал маңының қалалары жайлы жазбаша деректер мәліметтері біріне-бірі қайшылықты болып келеді. Сырдария, Жаңадария және Қуандарияның төменгі ағысы, т.б. аудандар бойынша ертедегі қалалардың орналасуы Түркістан археология үйірмесінің әуесқойлары В. Каллаур, Е. Смирнов т.б. тарапынан мардымсыз зерттелген.

Кейінгі жылдардағы деректер мен археологиялық ізденістер Арал маңы қалаларының орналасуы мен мерзімделуін одан әрі нақтылай түсуді қажет етеді. Міне, осындай орындардың бірі – Қармақшы ауданындағы көне қалашық орны. Қалашық орны Қармақшы ауылынан 2 шақырым солтүстікте

орналасқан. Географиялық координаттары с.е. $45^{\circ} 24' 662''$, ш.б. $64^{\circ} 15' 189''$. Ол Сырдария өзенінен Қызылтам ауылы тұсынан бөлініп шығып, батысқа қарай ағатын, қазіргі күнде кеуіп қалған Жылуан арнасының оң жағасында орналасқан. Үстінде биік емес 12 төбенің ізі байқалады. Аумағы – 80-100 м. Топографиялық бейнесі айқын байқалмайды.

Бұл қалашық жайында ешбір авторлардың еңбектерінде кездеспейді, зерттеу жұмыстары мүлдем жүргізілмеген. Халық арасындағы ауызша мәліметтер мардымсыз. Оған сүйенсек аталмыш қалашық өткен замандарда қамал-бекініс болыпты. Қалашықтың ертедегі ауқатты адамдардың қоныс-мекені болғандығы жайлы да дерек бар. Десек те, оның орта ғасырларда өлкеміздегі сәулеті мен дәулеті келіскен қоныстардың бірі болғандығына көзімізді жеткізер деректер баршылық. Қалашық жұртынан табылған керамика сынықтары мен тиындар, әшекейлік бұйымдар мен шаруашылық құралдары қала тұрғындарының жоғары мәдениетін көрсетеді, әрі халықаралық сауда-саттықтың өрістегенін білдіреді. Сырдария бойын жағалаған керуендер осы өлке арқылы аттанып кетіп отырған. Мұндағы халық негізінен жер шаруашылығымен айналысқан. Егістікке қасындағы шалқып аққан Жылуан арнасының суын пайдаланды. Егіншілікпен бірге отырықшы мал шаруашылығы да дамыған. Бұлай деуімізге себеп археологиялық барлау кезінде қол диірмендердің, астық сақтайтын хум сынықтарының және мал сүйектерінің табылуы. Сонымен қатар ұстахана немесе қыш күйдіру орындарының жұмыс істегенін дәлелдейтін шлактар төбешіктердің бірінде көптеп кездеседі. Қалашықтың археологиялық жәдігерлерін Қазақстанның ежелгі қалаларынан табылған деректермен салыстыра отырып зерттегенде оның VIII-XV ғасырларда өмір сүргендігі анықталды. Төбешіктерден теріп алынған нумизматикалық деректер қала жасын VIII-XIV ғасырлармен мерзімдейді.

Қалашықтың жасын анықтауға шыңылтыр жүргізілген ыдыстардың да үлкен көмегі тиді. Шыңылтыр ақшыл саз балшықпен сыланып, тегістелген ыдыс бетіне алдын ала жүргізілген қызыл, жасыл, қоңыр сырлардың үстінен жағылады. Суреттер әр түрлі болған: өсімдік өркендері, жапырақтар, кейде есіп ширатылған өрнекті нақыштар кездеседі. Олар – XI ғасырдан XIII ғасырдың басына дейінгі аралықтағы оқиғалардан қалған естеліктер.

Табылған заттай деректерге сүйене отырып, Қармақшы ауылындағы көне қалашықты «Ұлы Жібек жолындағы» қалалар тізбегіне кіргізуге болады. Жібек жолының басты тармағы Тянь-Шань тауларының бөктерімен жүріп, Сырдария, Талас, Шу, Іле алқабын кесіп өтіп, Қытайға қарай созылып жатты. Оның тармақтары бұрын Яксарт, кейінірек Сейхун деп аталған Сырдария жағасымен Аралды бойлап Жайық өзеніне, ары қарай Қара теңіз жағалауына, Батыс Еуропаға өтті.

Арал маңының солтүстік-шығыс аймағында қала мәдениеті отырықшылық болумен қатар, солтүстіктен оңтүстікке қарай далалық жайылымдарға ұласады. Осындай ыңғайлы физикалық-географиялық ерекшеліктері орта ғасырларда отырықшылар мен жартылай көшпелі, көшпелілер қоғамының бірлесе қатар дамуына жол ашты. XII-XIV ғасырларда Сырдария бойы қалаларындағы өмір сүрген қаңлы және қыпшақтар жатақтары бұрын Хорезмшахтар тәуелділігінде болса, енді моңғолдардың билігіне мойынсұнады. Әйтсе де қала мәдениеті моңғол билігінен кейін де дамыды деуге негіз бар. Жазба деректер бойынша, IX-XII ғасырлармен салыстырғанда, Арал өңірі қалалары XV-XVI ғасырларда азая бастаған, Жанкент, Жент, Баршынкент қалаларының атағы төмендеп, тұрғындары қысқарады. Сығанақ, Өзгент, Асанас сияқты қалалардың аумақтары кішірейіп, қорғандарының мәні кеткендігі айтылады.

XII ғасырдың басынан бастап Сыр өңірінің қалалары этникалық қауымдасу орталығы болып, XVII ғасырда Қазақ жүздерінің орнығуымен аяқталады. Алайда, кейінгі XVIII ғасырдың ортасындағы жоңғар шапқыншылығы қалалық мекендердің қаңырап уақытша қыстауларға, ауылдарға айналу құбылысын тездетті. Қираған қалалармен бірге құм жұтып, тек санаулы деректерімен бізге жетіп отырған аталмыш қалашықтың орта ғасырларда Қазақстанның өзге өңірлерімен тығыз бірлікте дамып, Түркістан өлкесімен, Таяу және Оңтүстік-Шығыс елдерімен мәдени-рухани байланыста болғандығы аян.

Өңіріміздегі осынау көне ескерткіш – өткеннің халықтық зердесін қалпына келтіретін, қала өмірінің әлеуметтік-экономикалық қатынастарын сипаттайтын бірден-бір құнды дерек болып табылады. Дегенмен, бұл қалашықтың тарихы мен мәдениеті еліміздің тарихы мен халықтар тарихында және өлке өмірінде маңызды орын алатынына қарамастан оның өмірі жайлы орнықты зерттеу аз.

Археологиялық деректер бойынша Сыр бойы Шығыс Арал маңының ертедегі қалалары Сауран, Аққорған, Қырөзкент, Сығанақ, Асанас, Баршынкент, Жент, Құмқала және Жанкент тәрізді осы қалашықтың да орнын нақтылап теңдестіруге мүмкіндік туып отыр. Себебі ол – ертедегі ата-бабаларымыздың өркениетіне тән ескерткіштердің бірі. Табылған жәдігерлер өлке тарихына соны жаңалықтар әкелуде. Ол Сыр өңірінің тарихына қатысты тарихи-географиялық, мәдени, философиялық, т.б. мәселелерге жаңа көзқарас енгізеді.

Тағы бір көңіл аударатын нәрсе – Қармақшы ауылы тұрғындарының аузында «Тазтөбе» деп аталатын көне бейіт орны. Ол қалашық жұртынан шығысқа қарай бір шақырым жерде орналасқан. Биіктігі 2,5 метрлік жалаңаш төбе беткейінен ұсақ керамика сынықтары кездеседі. Жауған жауын, соққан жел әсерінен аласару үстіндегі төбенің басынан 2005 жылдың көктемінде №113 мектеп

мұғалімдері Б. Әкімтаев пен С. Жақыпов жартылай аршылып қалған бес-алты жасар баланың сүйегін көрген. Яғни Тазтөбе орнында көне мазар немесе бейіт болған. Оны анықтау алдағы уақыт еншісінде.

Төл тарихына құрметпен қарайтын, өз халқының бүкіл адамзаттық өркениетке қосқан үлесін әлемге танытуды мақсат еткен елдер мәдени ескерткіштерді зерттеуден бастайды. Өйткені, белгілі бір аумақта көне дәуірдегі алғашқы адамдар тұрақтарының көптеп кездесуі, ежелгі және ортағасырлық ескерткіштердің жиналуы сол өлкеде мәдени мұралардың болғандығын дәлелдейді. Сол мұраларды жинау, табылған әрбір затты мұражай қорына өткізіп, ғылыми құжатын толтырып, оны баспасөз беттерінде жариялау үлкен еңбек пен білімділікті, әрі тарихи мұраға қамқорлықты қажет етеді.

Сыр өңіріндегі көне ескерткішті болашақта жан-жақты зерттеу Қазақстан мәдениет тарихында лайықты орнын дәйектеп, тұрғындардың ұлттық тарихи танымын қалыптастыратыны сөзсіз. Сондықтан да, жоғарыдағы мәселелерді шешу үшін археологиялық экспедиция ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Экспедиция мына бағытта жұмыс істеуі тиіс:

- ескерткіштің орналасу картасын жасап, кең ауқымды зерттеу жұмыстарын жүргізу;
- табылған мәліметтердің жасын мерзімдеу және қай мәдениетке жататындығын анықтау;
- археологиялық деректер негізінде тұжырым жасалынып, ғылыми қорытындысын көпшілікке ұсыну;

– туристік маршруттарға қосу.

Көне қалашық жұртынан табылған әрбір қыш бұйым, әрбір теңгенің ата-бабамыздан қалған асыл мұраларымыз екенін мақтанышпен айта аламыз. Баға жетпес асыл мұраларымызды зерттеу мен қорғау, оны ұлттық мәдениетіміздің алтын қазынасына айналдыруға атсалысу баршамыздың борышымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мәмиев Т. Қызылорда облысының археологиялық ескерткіштері. Алматы. 2000 ж.
2. Мәмиев Т. Кейінгі орта ғасырдағы Арал өңірі қалалары. (XIII – XVIII ғғ.) Алматы. 2001 ж.
3. Мәмиев Т. Кердері мавзолейі. Алматы. 2002 ж.
4. Нұсқабайұлы Ж., Жәнібек Ө. Ежелгі Отырар. Алматы. 1997 ж.
5. Сыр өңірі тарихы. Алматы. 1998 ж.
6. Тасмағанбетов И., Самашев З. Сарайшық. Алматы. 2001 ж.
7. Байпақов К. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы. 2005 ж.
8. Тайман С. Сыр өңірінің тарихи ескерткіштері. «Қазақ тарихы» журналы № 4. 2006.

ӘДЕБИЕТ ПӘНІН ОҚЫТУДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Елшибаева Галия Қамытбековна

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Алматы қаласы №202 мектеп-гимназиясы
(Алматы, Қазақстан)

Қоғамдағы қазіргі тенденциялар бүгінгі өскелең ұрпаққа көптеген міндеттер жүктейді. Әсіресе, білім беру саласында оқушыларды заманауи білім беру жүйесімен, оқыту әдістемесімен қамтамасыз ету сияқты мәселелер алдыңғы қатарға шығуда. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде әдебиетті оқытуда қолданылатын интерактивті оқыту әдістерінің тиімділігіне басты назар аудару керек. Әсіресе, әдебиет сабағын түрлі ойындар арқылы өткізу оқушыларды өтілетін материалды тереңірек түсінуге, заманның тынысын сезінуге, белсенді көшбасшы болуға баулиды.

Оған қоса оқушыларға тарихи оқиғаларға оң (+) және теріс (-) баға беру, түрлі реформалардың себебі мен барысын, саясаткерлердің тұлғасы мен іс-әрекеттері туралы мәліметтерді игертіп, оқушыларды кез келген ақпаратты объективті бағалауға үйрету. Сондықтан білім беруді саналы тәрбие мен сапалы білім беру технологияларын енгізуді қажет ететін тәрбие жұмысының біртұтас жүйесі ретінде қарастырған жөн. Білім беру технологиясы – педагогикалық технология – дидактикадағы ғылыми сынақтардың нәтижелері бойынша тәжірибеде жүзеге асырылатын бағыт. Инновациялар оқу үрдісінде пайда болады, зерттеледі, талданады, тиімді болса, практикаға енгізіледі. Білім беру мақсатына жетудің бірден-бір жолы – қазіргі оқу пәніне тән педагогикалық инновацияларды қолдану. Жаңа технологиялардың әдістемелік жүйесінің негізгі бөліктерінің бірі – дамыта оқыту. Бұл талаптарды орындау үшін ең алдымен оқу әрекеті арқылы оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, өз бетінше білім алуға ынталандыру қажет.

Екіншіден, оқушыға, мұғалім-ұйымдастырушыға сену және оқытудың жеке және топтық формалары арқылы бағыт-бағдар беру. Үшіншіден, жаңа технологияның мақсаты – оқытуды ізгілендіру. Дегенмен, ойлау жылдамдығының, есте сақтаудың, оқу үлгерімінің, оқу материалын меңгерудегі және мұғалімдердің ойлауындағы өзгерістер оқу процесін дамытуға көмектеседі. Білім сапасы мен саналылығы – технологияның жемісі. Ойын

технологиялары әдебиетті оқытуға оқыту әдістері мен белсенді технологиялар ретінде енгізілгендіктен, оларға қысқаша сипаттама беру қажет. Оқытудың белсенді технологиялары (әдістері) (ОБТ) – оқу материалдарын игеру процесінде оқушыларды белсенді ойлау және тәжірибелік әрекеттеріне жетектейтін әдістер ретінде оқушылардың танымдық қызметін ынталандыра алады. Бұл әдістердің негізін қарастырып отырған мәселені шешудің жолдары туралы еркін пікір алмасуды көрсететін диалог құрайды. Бұл оқыту әдістері оқушылардың жоғары белсенділігімен сипатталады. Сонымен қатар, оқытудың әртүрлі әдістерінің оқу әрекетін белсендіру әлеуеті әртүрлі және әрбір нақты әдістің сипаты мен мазмұнына, оны қолдану мүмкіндіктеріне, сонымен қатар мұғалімнің шеберлігіне, ең белсенді әдіс тиімді немесе тиімді еместігіне тікелей байланысты.

Осыған байланысты белсенді оқыту әдістеріне мыналар жатады:

1) оқу процесінде оқушы мен мұғалімнің өзара әрекеттесу формасын көрсететін әдістер мен тәсілдер жиынтығы;

2) оқушылардың ойлау белсенділігін арттыруға, оқу-зерттеу жұмысының әртүрлі міндеттерін шешу үшін жаңа идеяларды іздестіруге, шығармашылық және зерттеу әдістерін дамытуға педагогикалық әсер етудің жолдары мен әдістерін қамтиды. Белсенді әдістер мектеп оқушыларына оқу материалын меңгеру барысында өз бетінше ойлауға және өз бетінше тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Мұнда қолданылатын әдістер, ең алдымен, мұғалімнің дайын білімді жаттап, қайталауына емес, оқушылардың өз бетінше ойлау, тәжірибе жасау арқылы білім мен дағдыны өз бетінше меңгеруіне бағытталған [1, с.20].

Олар интерактивтіліктің жоғары деңгейімен, қабылдаудың эмоциялығымен және оқу процесін мотивациялаумен сипатталып:

- оқушылардың танымдық және шығармашылық қызметтерін айтарлықтай белсендетуге және дамытуға;

- оқу процесінің нәтижесін арттыруға;

- қажетті, әсіресе ұжымдық жұмысты қйымдастыру мен атқаруға қатысты құзыреттілікті қалыптастыру мен бағалауды жүзеге асыруға жол ашады.

Белсенді оқытуды дидактикалық және ұйымдастырушылық-басқарушылық құралдарды жан-жақты пайдалану, оларды белсендірудің құралдары мен әдістерін әртүрлі тәсілдермен кеңінен қолдану арқылы оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін жан-жақты белсендіруге бағытталған оқу процесін ұйымдастыру және өткізу деп те атауға болады. Белсенді оқыту оқушылардың жалпы мәдениеті мен кәсіби құзыреттілігін меңгеру үшін белсенді оқу, танымдық және зерттеушілік әрекеттерді ынталандыруға және ұйымдастыруға бағытталған мақсатты оқыту процесі ретінде сабақ барысында белсенді әдістер мен технологияларды пайдалануға негізделген. Оқытудың белсенді формаларына оқушылар мен мұғалімдердің белсенді қарым-қатынасын, олардың өзара пікір алмасуын, оқытылатын тақырыптың мазмұнын дұрыс түсінуге және оны практикада қолдана білуге үйретуге бағытталған білім беру мәселелерін (сұрақтарды) әртүрлі тәсілдермен (ұжымдық, топтық, жеке) қабылдау (зерттеу) мүмкіндігін қамтамасыз ететін оқу процесін ұйымдастыру жатады. Белсенді тәсілдер мен нысандар бір – бірімен тығыз байланысты. Жиынтығында олар белсенді білім беруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сабақтың белгілі бір түрін құрайды. Тәсілдер нысанды нақты мазмұнмен толықтырады, ал нысан тәсілдің сапасына ықпал етеді. Егер белгілі бір нысандағы оқытуда белсенді тәсілдер қолданылатын болса, білім беру процесін біршама белсенді етуге, оның нәтижесін арттыруға жол ашады. Бұл жағдайда білім беру нысаны белсенді сипатқа айналады [2, с. 13].

Оқытудың белсенді әдістерінің ерекше белгілерінің ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- оқушыларды өз еркіне қарсы белсенділік танытуға мәжбүр ететін ойлауды мақсатты түрде белсендіру;

- оқушыларды оқу процесіне тарту кезінде олардың белсенділігі үзіліссіз немесе қысқа мерзімді емес, керісінше тұрақты және ұзақ мерзімді (шын мәнінде бүкіл сабақ бойы) болуы керек;

- студенттерді өз бетінше, шығармашылық шешім қабылдауға жоғары ынталандыру және шабыттандыру;

- интерактивтік ерекшелік (ағыл. Interaction – өзара қарым-қатынас), яғни оқу қызметінің субъектілерінің (оқушы мен мұғалім) тікелей және кері байланыс, зерттелетін мәселені шешу тәсілдері туралы еркін пікір алмасу арқылы тұрақты қарым-қатынасы [3, с.5].

Оқытудың белсенді формалары пассивті формаларға қарағанда бірқатар әдістемелік артықшылықтарға ие, олар бірінші кезекте даму әлеуетіне қатысты және қатысушылардың бір-бірімен және мұғаліммен белсенді және эмоционалды әрекеттесуіне негізделген. Сонымен, оқытудың белсенді әдістері, ең алдымен, диалогқа негізделген, қарастырылып отырған мәселені шешудің әдістері мен жолдары туралы еркін пікір алмасуды қамтамасыз ететін, оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыруға бағытталған әдістер болып табылады. Бұл әдістер оқушылардың жоғары белсенділігімен сипатталады. Оқытудың белсенді әдістері негізінен дәстүрлі оқыту түрлерінде жүзеге асырылатын еліктеусіз және еліктеушілік болып екіге бөлінеді. Еліктеусіз әдістің негізгі айырмашылығы -

зерттелетін объектінің, құбылыстың немесе процестің моделінің қандай да бір формасының болмауы. Мұндай әдістерге дәрістер, практикалық және зертханалық сабақтар, практикалық сабақтар, семинарлар, олимпиадалар, студенттердің ғылыми жобалары, ғылыми-техникалық конференциялар жатады. Бұл жағдайда білім беруді белсендіру тәрбиешілер (мұғалімдер) мен оқушылар (оқушылар) арасындағы тікелей және өзара байланыс арқылы жүзеге асырылады. Оқытудың белсенді имитациялық әдісінің айрықша ерекшелігі – зерттелетін үдеріс моделінің болуы (жеке немесе ұжымдық әрекетке еліктеу). Еліктеуші тәсілдер ойындық емес және ойындық болып бөлінеді. Ойындық емес еліктеуші тәсілдердің қатарына нақты жағдайлар тәсілі, жеке компьютерде немесе басқа құралдармен жеке тренинг өткізу, оқушылардың оқытушыға белгілі шешімді табуға бағытталған еліктеуші жаттығулары жатады. Бұл тәсілдердің мәні – рөлдік ойындарды орындамай және ауыспалы шамалардың еркін ойындарынсыз нақты объектілер мен оқиғаларды моделдеу болып табылады. Мысал ретінде нақты жағдай тәсілін алайық. Мұғалім суреттелетін оқиғаны таңдай отырып, оны оқушыларға баяндап, бақылау сұрақтарын қалыптастырады. Талқыланатын оқиға бойынша пікірталасты ұйымдастырған мұғалім оны бағыттап қана қоймай оның нәтижесін бағалайды. Бұл кезде ойын түрінің бөлшектері болмағандықтан оны талқылаудың жекелеген қатысушыларының мүдделерін бөлу және салыстыруға келмегендіктен олардың әрқайсысы оқиғаны өз бетінше қабылдап, оны әріптестерімен талқылайды және мұғалімнің пікірін тыңдайды. Осының негізінде мәселе бойынша өз шешімін енгізу арқылы үйренеді. Сабақты оқыту барысында оқушылар белгілі бір рөлді ойнауға тиіс тәсілдер ойындық тәсілге жатқызылады. Бұл ойын рөлдері материалды игеру барысында ең үлкен нәтиже береді. Оның себебі бұл жағдайда оқу процесі тәжірибе өткізуге барынша жақындатылып, білім алушыларға белсендіру мен мотивациялау барынша жоғары деңгейде әсер етеді. Білім берудің ойындық технологиясына келетін болсақ, олар педагогикада белсенді жалпы білім беру және оның ішінде тарихты оқытуда сұранысқа ие технологиялар ретінде қабылданады. Оқыту (дидактикалық) ойыны мұғалім тарапынан педагогикалық басшылықты жүзеге асыру барысында барлық оқушылардың пікір алмасуы мен өзара қарым-қатынасын ұйымдастыратын айнымалы, динамикалық түрде дамитын нысаны. Бұл нысанның мәні біршама қиын оқу есептерін шығару процесі барысында ойын қатысушыларының рөлдік мінез-қылықтары және еліктеуші моделдеудің өзара қарым-қатынасы [4, с.850]. Дидактикалық ойынның басты ерекшелігі нақты қалыптасқан білім беру мақсатының, сонымен қатар болжамдық нәтиженің бар болуы. Бірақ, оның мұғалім мақсат пен нәтижені белгілейтін дәстүрлі сабақтан ерекшелігі, ойын технологиясын жүзеге асыру барысында процес маңызды орын алады. Өйткені оның кезінде білім алушы белгілі бір дүниені үйреніп жатқанын білмеуі де мүмкін. Үйрететін ойынға қызығушылық көп жағдайда педагогтың білім алушының жекешелігін жетілдіруге (немесе анықтауға), оның шығармашылық әлеуетін ашуға тырысуына байланысты. Сабақтағы ойын кезінде оқушылардың пікірталас жүргізу шеберлігі қалыптасады, пікір алмасудың ұжымдық нысаны дамып, проблемалық білім беру міндеттері жүзеге асырылуы мүмкін. Сабақ кезінде ойын технологиясын қолдану білім алу мен шеберлікті үйрену ауыр және міндетті еңбек емес, қызықты және баурап алатын процес екенін анық көрсетеді. Оның үстіне бұл процес кезінде білім алудың сапасы мен нәтижесі еш кемімиді [5, с.96].

Дидактикалық ойынның мақсаттары көп жағдайда білім алушылардың практикалық қажеттіліктеріне байланысты өтеді. Дидактикалық ойындар оқу пәнінің абстрактілік сипаты мен қызметтің нақты сипаты арасындағы пайдаланылатын білімнің жүйелілік сипаты мен олардың әр түрлі пәндерге қатыстылығы арасындағы қарама-қайшылықты жояды. Мамандар оқу ойындарына екі жоспарлылық тән екенін атап көрсетеді. Екі жоспарлылық ойын моделдерінде көрінгендіктен ол қызметтің екі типінде: ойындық (шартты) және ойын бойынша қызмет (байыптылық) арқылы жүзеге асырылады. Әдебиет пәнін оқытуда қолданылатын көптеген технологиялардың ішінде ойын технологиясы ең жемісті болып саналады. Себебі ойын – оқытудағы ең басты ынталандыру, әр түрлі және ең күшті мотивация. Ойын кезінде оқушыларда сезіну, қабылдау, назар, жады, ойлау, елестету, сөз сияқты психикалық-танымдық процестері белсенділік таныта түседі. Табиғатында ойын эмоционалды, сондықтан кез келген мардымсыз ақпараттың өзін тірілтіп, оны жарқын, қызықты және есте қалалрлықтай ете алады. Ойын кезінде әрбір оқушы белсенді жұмысқа тартылғандықтан бұл пассивті тыңдау және оқуға қарсы тұратын нысан болып табылады. Сондықтан ойын кезінде интеллектуалды пассив бала күнделікті оқу жағдайында өзіне қол жетімді бола бермейтін жұмыс көлемін атқара алады [6, с.82]. Ойын шығармашылықты дамытуға мүмкіндік беретін ерекше жағдайларды туындатады. Бұл жағдайлардың басты мәніне – оқушылардың «теңдік» негізінде қарым-қатынас жасауы кіреді. Бұл кезде барлық тосқауылдар жоғалып, «менде жасай аламын» деген сезім туындайды, яғни ойын кезінде ішкі еркіндік қалыптастады. Білім беру үшін ойынның белгілі бір әрекеттерді жасауға үйретудің классикалық мүмкіндігі екендігі маңызды. Ойынға танымдық тапсырма органикалық түрде қойылған. Бала ойын кезінде білімді өз бетінше іздей алады. Әдебиет сабағындағы ойынның мақсаты – бұл есте сақталғанды қайта жаңғырту, білімді жетілдіру және тереңдету, іздеуді жүзеге асыру, логикалық және шығармашылық ойлауды дамыту, алынған білімді кездейсоқ жағдайларда қолдану. Білім берудің сабақ нысанында ойын әдістері мен жағдайларын іске асыру мынадай негізгі бағыттар бойынша жүргізіледі:

- дидактикалық мақсат оқушылар алдына ойын тапсырмасы ретінде қойылады;
- оқу қызметі ойын ережелеріне бағынады; оқу материалы оның құралы ретінде пайдаланылады;
- оқу әрекетіне жарысу элементі енгізіледі;
- ол дидактикалық тапсырманы ойынға айналдырады;
- дидактикалық таптырманы орындау ойын нәтижесімен байланыстырылады.

Әдебиет бойынша ойын балалардың танымын белсенді етуге мүмкіндік бергендіктен ол оқушыларға қандай да болмасын оқиғаны, қандай да бір нақты тұлғаны немесе халықтың белгілі бір қабатының өкілін жақсы елестетіп қана қоймай, сонымен бірге оларды өз бетінше жаңа білім іздеуге ұмтылдырып, оқу процесін әр түрлі етеді, қиялды, есте сақтауды, назарды дамытады, көкжиекті кеңейтеді, тарихқа деген қызығушылық тудырады және қолдайды. Ойын технологиясын табысты түрде жүзеге асыру үшін бірқатар ережелерді сақтап, ойынды таңдау кезінде мынадай талаптар ескерілуі керек:

- біртіндеп күрделенетін ойын материалын іріктеу;
- ойын мазмұнының балаға білім беру жүйесімен байланысы;
- сабақтың мақсатына сәйкестігі.

Оқушылар үшін ойын біркелкі және күнделікті болмауы тиіс. Ойынды біртіндеп біліммен жарақтандырып, оқушының жан-жақты дамуының, оның мүмкіндігінің құралына айналып, жағымды әсерде болуы керек. Оқушы өмірін қызықты мазмұнмен толықтыруы қажет.

Қазіргі уақытта ойын технологияларының көптеген түрлері бар. Солардың ішіндегі ең көп тарағаны және ең көп сұранысқа иелердің қатарына іскерлік ойындар кіреді. Іскерлік ойындар – бұл адамдардың қандай да бір практикалық жағдайларға еліктейтін әрекетінің нысаны, әрі білім беру жүйесіндегі оқу процесін белсенді ету құралдарының бірі. Онда нақты оқиғаны талдау, ойындық жобалау және ситуациялық-рольдік ойындар тәсілдерінің ерекше белгілері сабақтасып жатады. Іскерлік ойын басқару объектісін моделдеуге құрылады, бірақ шешім қабылдау үшін онда міндетті түрде рөлдер (лауазымды және ойындық), шешімді жобалау процесі, олардың бағалары және оқушылар мен мұғалімнің өзара қарым-қатынасынан құралуы керек [7, с.140]. Ғылыми әдебиеттерде іскерлік ойындардың әр түрлі функциялары талданғандықтан олардың арасында бізді тек оқытудың іскерлік ойындарына сәйкес келетіндері ғана қызықтырады.

Ойын оқу процесінің жемістілігін арттырады.

Іскерлік ойынды қолдану кезінде оқу процесі шын мәніндегі практикалық қызметке максималды түрде жақындық танытып, оқытудың белсенді тәсілдері дәстүрлі нысанмен салыстырғанда білім беру процесін практикалық әрекеттер жағдайына жақындатуды қамтамасыз етеді және оқу процесін барынша күшейту арқылы ойынның барлық қатысушыларын белсендендіруге мүмкіндік туады. Себебі рөлдерді бөлу кезінде студенттердің жеке мүмкіндіктері ескеріледі. Іскерлік ойын оқиға барысын кері қайтаруға, түрлі стратегияларды байқап көруге мүмкіндік береді, сақтану, ойлау икемділігін және мақсатқа ұмтылуды дамыту үшін қажетті жағдайларды жасайды. Қатысушыларда ойын кезінде өз әрекеттерімен нақты зардап келтіреміз деген қорқыныш болмайды. Ойын оқытушылар мен студенттер және топтағы студенттердің арасында ерекше сенімді қатынас тудыруға ықпал етеді, ол кез келген жағымды және пайдалы әрекет ретінде қатысушылардың өзара түсінушілігі мен өзара қарым қатынасын талап етеді. Іскерлік ойынның басқа тәсілдік ойындардан ерекшелігі оның негізгі мақсатына – адамның белсенді әрекеті кіреді. «Іскерлік ойын» терминінде ойынның педагогикалық бағыты атап көрсетіліп, оны оқу процесінде қолданудың көп түрлілігі анықталады.

Ойын қабылданған шешім үшін жауаптылық сезімін тәрбиелейді және шешім қабылдауға үйретеді. Біздің көзқарасымыз бойынша бұл функция ең маңызды, себебі қазіргі қоғам шешім қабылдай алатын және олар үшін жауап беретін бастамашыл тұлғаларға мұқтаж. Ойын барысында ерекше шешім, зеректікті талап ететін әр түрлі, кей кезде кездейсоқ қақтығыс жағдайлары туындап қалады, сондықтан ойын шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал етеді [8, с.31].

Іскерлік ойынның тәрбиелік функциясына назар аудармай кете алмаймыз. Онымен толық келісе отырып, біз іскерлік ойын өткізу кезінде оқушыларда байланыс мәдениеті, тәртіптілік, ұжымның жеке адамға және жеке адамның ұжым үшін жауапкершілік сезімі, бір біріне талап қоюы, жалқаулық пен өзімшілдікке төзімсіздіктің қалыптасатынын атап көрсете аламыз. Іскерлік ойынның тәрбиелік мәні оның мазмұнын эмоционалдық қабылдаумен, оқушыларды динамикалық, мақсатты, әрі ашық бояулы әрекетке белсенді тартумен тығыз байланыста қамтамасыз етіліп, бұл соңында оқушыларды моралдық және әлеуметтік нормалар мен қатынастарға жақындатудың табысты құралына айналады. Іскерлік ойынды білім берудің кешенді технологиясы ретінде қарастырудың күрделілігі сонда оны оқыту жүйесін құрастырушы бөлшектер қатарында қарастыруды қажет етеді. Соның ішінде іскерлік ойынның құрылымын сипаттағанда, ең алдымен формалды және формалды емес бөліктерін атап көрсетуіміз қажет [9, с.63]. Оқу тәсілі ретінде рөлдік ойындар да аса танымал, заманауи педагогикалық тәжірибеде олар нәтижелі диагностикалық, болжамдық және түзетуші оқу құралы болап табылады. Рөлдік ойын тәсілі интерактивті. Ережеге сай, ол адами қатынастар саласын (тұлғааралық қатынас, адамдар

арасындағы қарым-қатынас, өзара түсіністік) зерттеу бойынша бағдарламаларда қолданылады. Әдебиетті оқытуда имитациялық ойындары (ИО) үлкен сұранысқа ие. Ережеге сәйкес, имитациялық ойындарында қандай да бір процесті немесе жағдайды бейнелейтін белгілі бір модель ұсынылады. Оның әртүрлілігінің негізгілері – жалған бейнелеу ойындары немесе апаттық ойындар. Ең қызықтысы рөлді қайта ойнату тәсілі (инсценировка) болып табылады. Оның мақсаты аудитория алдында тарихи жағдайды шынайы түрде көрсету, содан кейін оқушыларға ойынға қатысушылардың, яғни орындаушылардың іс-әрекеті мен мінез-қылықтарын бағалау мүмкіндігін беру. Оқиғаны рөлдерде «ойнау» кезінде орындаушылар оны өздерінің қалауынша орындайды, өз бетінше мінез-қылықты, өз сценарийін және репертуарын анықтайды. Мұндай ойынды импровизациялық немесе төтенше деп те аталып, ол алдын ала дайындықсыз өткізіледі. Оқиғаны рөлде «ойнаудың» басты міндеті кездейсоқ туындайтын мәселені шешу үшін шығармашылық мүмкіндікті дамыту болып табылады. Әдетте рөлдер саналы түрде және оқиғаны талдау арқылы қатысушылардың келісіміне сай бөлінеді. Мұндай ойында оқушылар тапсырылған рөлді өзінің байқауы бойынша импровизация жасайды және оқиғаның одан әрі өрбуі табиғи түрде жүзеге асады. Әдебиетті оқытудағы тағы бір қызықты әрі табысты құралдың бірі квест-ойыны. Ол интеграциялық сипатта болады және мынадай негізгі сипаттармен ерекшеленеді:

- квесттің нәтижесі ұжымдық және жеке дара алынатын әр түрлі білім беру «өнімдері» болады, ол қойылған мәселені шешудің берілген сұраққа жауап беру нысанынан жобаларды, буклеттерді, роликтерді, мультимедиялық презентацияларды, сайттарды және т.б. құру түрінде болады;

- квестке енгізілген сюжет немесе интрига командалық сипатта болатын шытырман немесе ролдік ойын технологияларының элементтері болып табылады [10, с.51]. Квесттің мәні педагогикада жақсы таныс кейбір ойындарға (кедергілі жердегі бағдарлау, «станция бойынша» тапсырманы орындай және т.б.) өте жақын. Білім беру квестінің дәстүрлі дидактикалық ойындардан айырмашылығы – проблемалық сипаттағы тапсырманың болуы және белсенді ақпарат іздеуі. Білім беру квестінде сюжетті-ролдік ойынның және театр қойылымының, тренинг пен дискуссияның, жергілікті жерде бағдарлау және психологиялық драманың элементтері жинақталған, сондықтан ол тәрбиелеу мен білім берудің көрсетілген және басқа да көптеген белсенді тәсілдеріне жүктелген дамыту тапсырмалары кешенін шешуге мүмкіндігі мол. Технологияларды осылайша араластыру, оларды түрлендіру мен біріктіру оқу жұмысының жаңа нысандарын құрастыруға ықпал етеді. Бұдан басқа, көптеген квесттер тек нысаны жағынан ғана емес, мазмұнымен де ерекшеленеді, ал бірдей сценарий ойыншылардың еркін әрекеті және сюжеттің аяқ асты дамуынан түрлі нәтижеге алып келуі мүмкін [11, с.76-77]. Осылайша, зерттеудің бұл бөлігін қорытындылағанда, мына тұжырымға келеміз: қазіргі уақытта тарихты оқыту кезінде пайдалануға болатын ойын тәсілдерінің көптеген түрлері мен нысандары бар. Олардың арасынан іскерлік, рөлдік, имитациялық ойындарды, рөлді ойнау тәсілін және білім беру квесттерін атап көрсетеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шамис В.А. Активные методы обучения в вузе //Сибирский торгово-экономический журнал, 2011. -№14. - С.19-23.
2. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие / Сост.Т.Г. Мухина. – Нижний Новгород: ННГАСУ, 2013. - 97 с.
- 3.Зарукина Е.В. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению. СПб.: СПбГИЭУ, 2010. – 59 с.
- 4.Отрещенко И.В. Использование деловой игры как метода обучения в вузе //Актуальные проблемы авиации и космонавтики, 2017. – Том 3. - С. 850-853.
- 5.Камардина Н.В. Игровая деятельность на уроках истории: традиции и новации // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки, 2017. - №1 (29). - С. 95-98.
- 6.Запасникова Е.Н. Применение игровых технологий при изучении предмета история // Вестник науки и образования, 2017. - №12 (36). - С. 81-83.
- 7.Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение. -М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 192 с.
- 8.Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение. М.: Профиздат, 1991.– 191 с.
9. Голос А.А. Деловые игры-метод исследования сложных систем. М.: Институт проблем управления, 1993. – 112 с.
- 10.Игумнова Е.А. Квест-технология в образовании: учебное пособие. Чита: Забайкальский государственный университет, 2016. – 163 с.
- 11.Чмир Р.А., Федулова Ю.А. Использование квест-технологий в образовательной деятельности высших и средних образовательных учреждений // Технологии пищевой и перерабатывающей промышленности АПК – продукты здорового питания, 2016. - №1. - С. 75-79.

ҚАСЫМ ХАН – ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫҢ ҚҮДІРЕТТІ БИЛЕУШІСІ, АТАҚТЫ ҚОЛБАСШЫ ЖӘНЕ РЕФОРМАТОР

Мусаева Жайлау Кызайбековна

тарих пәнінің мұғалімі, педагог-сарапшы

Сәкен Сейфуллина атындағы жалпыға білім беретін орта мектеп
(Талғар, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Қазақ хандығының негізін салушылардың бірі Жәнібек ханның үшінші ұлы Қасым ханның Дешті Қыпшақтың құдіретті билеушісі, атақты қолбасшы және реформатор болғандығы туралы қарастырылады. Қасым ханның тек Қазақ хандығының тарихында емес, бүкіл Дешті Қыпшақ, Мауереннахр, Жетісу және тіпті Шығыс Түркістанға аты шыққан аса құдіретті билеуші болғандығы сипатталады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Дешті қыпшақ, қолбасшы, реформатор, билеуші, сұлтан, хан.

Аннотация. В статье рассматривается, как один из основоположников казахского ханства, Касым-Хан, третий сын Жанибек-хана, стал всемогущим правителем Дешт-Кыпчака, известным полководцем и реформатором. Касым-Хан известен не только в истории Казахского ханства, но и всемогущим правителем Дешт-Кыпчака, Мауэрэннахра, Жетысу и даже Восточного Туркестана.

Ключевые слова: Казахское ханство, Дешт кыпчак, полководец, реформатор, правитель, Султан, хан.

Abstract. The article discusses how one of the founders of the Kazakh Khanate, Kasym Khan, the third son of Zhanibek Khan, became the all-powerful ruler of Desht-Kipchak, a famous military leader and reformer. Kasym Khan is known not only in the history of the Kazakh Khanate, but also as the all-powerful ruler of Desht-Kipchak, Maueren nahr, Zhetysu and even East Turkestan.

Keywords: Kazakh Khanate, Desht Kipchak, military leader, reformer, ruler, Sultan, Khan.

Қазақ хандығының негізгі жер аумағы болып саналатын Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісу жеріне қарағанда, Сыр өңірі (XIV-XVI ғасырларда Түркістан аймағы деп аталған) XIII ғасырдың басында моңғолдардың жаулап алуы кезінде ауыр зардапты бастан өткерді. Ал, осы аталған өңірлердің ішінде Сыр өзені бойы немесе Түркістан аймағы XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл аймақ бұрынғы дәрменіне ие болады, тіпті өз беделін арттыра түседі. Өйткені, Ұлы Жібек жолының XIII-XIV ғасырларда Түркістан аймағы арқылы өтуінің өзі бұл өлкенің аталған аймақтағы қалалардың гүлденуіне ықпал етті. Оған себеп, нақ сол жерлердегі Сығанақ қаласы Ақ Орданың саяси орталығы болуы және тағы басқа жағдайлар, Сыр өңірінің бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтағы тіршіліктің негізгі өзегі, тұтқасы етті. Аймақтың мұндай рөлі Қазақ хандығы құрылғаннан кейін де өзгерген жоқ. XV ғасыр ортасында «қазақ» деген атауға ие болған Шығыс Дешті Қыпшақ көшпелі тайпаларының этникалық аймақтарын біріктіру – Қазақ хандығын бір жарым ғасыр бойы нақ сол мақсаты үшін күресуге мәжбүр етті.

Қазақ хандығының негізін салушылардың бірі Жәнібек ханның үшінші ұлы Қасым 1445-46 жылдар шамасында туған [1, 276 б.]. Оған дәлел, 1513 жылдың күзінде Шу өзені жағасында онымен Шағатай ханның ұрпағы Сұлтан Саид ханның елшілігі нәтижесінде, екеуінің арасында жүздесу болған кезде, олардың замандасы, тарихшы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың айтуына қарағанда, «Қасым ханның жасы алпыстан асып, жетпіске жақындаған еді» [2, 658 б.].

Ал шешесі жағына келетін болсақ, оның Жаһан-бегім есімді анасы Мұхаммед Шайбани ханның әкесі жағынан бір болып келетін кіші бауыры Махмұд Сұлтанның шешесінің туған сіңілісі болатын [3, 121 б.].

XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басындағы Қазақ хандығының қоғамдық-саяси өміріндегі ең маңызды орындардың бірі Қасым ханның еншісіне жатады. Ең бір жолы болғыш қолбасшы, ықпалды ірі ұлыс сұлтаны, көп ұзамай қазақтардың ханы, билеуші-реформатор – міне осының барлығы, елдің аумалы-төкпелі кезіндегі кезеңдегі Қасым ханның тағдырдың жазуымен атқаруға тура келген тарихи рөлдері. Сонымен қатар нақ осы кезеңде жас қазақ мемлекетінің орнығу және нығаю процесі, этникалық территориясының қалыптасуы жүріп жатты. Өз туған даласында да ондаған жылдарға созылған өзара соғыс, елдің шекарасын қалыптастыру, міне осының барлығы Қасым ханның еншісіне тиіп және оның билікке апаруына да түрткі болған факторлар тұғын.

Үлкенге бағыну дәстүрін ұстанған нағыз дала ұлы ретінде Қасым әкесінің үлгісі бойынша бастапқыда барлық жағынан Бұрындық ханға бағынып, оған бас иіп жүрді. Шынында да, Қасым

сұлтанның есімі ХҮ ғасырдың 70-80-ші жылдарында қазақтардың Мұхаммед Шайбани ханмен арадағы болып жатқан соғыстарды баяндайтын жазба деректердің өзінде-ақ кездесе бастады. Онда Қасым сұлтан, жоғарыда атап өткеніміздей: «Дешті Қыпшақтың белгілі сұлтандары мен даңқты баһадүрлерінің бірі және Бұрындық ханның атты әскерлерінің бас қолбасшысы», – деп айтылады. Есімі бүкіл Дешті Қыпшақ, Мауереннахрға белгілі бола бастаған Қасым сұлтанның беделі мен жеке билігі ХҮІ ғасырдың басында одан сайын артты.

Әсіресе, өткен тарауларда айтып өткеніміздей, 1503 жылы Мұхаммед Шайбани ханның Ташкентті басып алғаннан кейін көп ұзамай Қасым сұлтанның бауыры Әдік сұлтанның, ал енді бір зерттеулерде ағасы деп айтылатын осы бір тарихи тұлғаның өлімінен кейін, Қасым сұлтанның жеке билігі күшейе түсті. Махмұд ибн Уәли деген ортағасырлық тағы бір тарихшы, Мұхаммед Шайбани ханның 1504 жылы ерте көктемде Әндіжанға жорығын суреттей келіп: «Бұл кезде Қасым хан маңғыттардан (ноғайлар) көмек алып, солардың қолдауымен бүкіл Қыпшақ даласында үстемдікті қаратып алды. Сөйтіп оның Ташкент пен Түркістан шегіне шапқыншылық және шабуыл жасауына мүмкіндігі болды» [4], – деп хабарлайды.

1511 жылы хандық билікті қолына алып, Шығыс Дешті Қыпшақтың күдіретті билеушісіне айналды. Бұл туралы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-Рашиди» деген еңбегінде былай деп айтылады: «Қасым хан бүкіл Дешті Қыпшақтың әміршісіне айналды және онда күдіретті және даңқты болғаны сонша, бұндай атаққа Жошы ханнан кейін ешкім ие болған емес» [5, 217-218 бб.].

Бұл жерде мынаны ескеруіміз керек, яғни Қасым хан туралы мадақтауды тек қана Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың еңбегінен ғана емес, қазақ ханының көптеген замандастарының да жазбаларында айтылады. Мысалы Камал ад-Дин Бинаи, Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, Заһир ад-Дин Мұхаммед Бабыр, Хондемир және тағы басқаларын айтуға болады. Олардың айтқан көптеген мақтау, мадақтауларының бірнешеуін келтіре кететін болсақ: «единственный в своем роде богатырь и знаменитый воитель того времени среди казахов»; «Касим оно и светоч рода казахов»; «Касим – один из наиболее выдающихся правителей Дешт-и Кипчака и могущественный властелин того времени»; «он славился своим могуществом и превосходил всех властителей Дешта своей храбростью и многочисленностью подчиненного ему народа» [1, 167 б.]. (Ескерту: бұл айтылған сөздер жоғарыда есімдері аталған ортағасырлық тарихшылардыкі болғандықтан және қазақшаға аударған кезде, олардың берген бағаларының мәні мен мазмұнын жоғалтатындықтан орысша нұсқасынан аударылмай берілді).

Міне, осылайша Қасым ханның тек Қазақ хандығының тарихында емес, бүкіл Дешті Қыпшақ, Мауереннахр, Жетісу және тіпті Шығыс Түркістанға аты шыққан аса күдіретті билеуші болғандығына көз жеткіздік. Жазбаша деректемелерде оны Жошы ханмен теңестіріп, қатар қояды. Сонымен қатар, қол астындағы қазақтардың саны бір миллионға жеткендігі және Қасым ханның үш жыз мың атты әскер шығара алуының өзі көп нәрсені байқатады.

Қасым хан солтүстіктегі көршісі, Алтын Орданың бұғауынан жаңа босап шыққан және отаршыл-империялық бағытты ұстанған Ресеймен терезесі тең саясат жүргізе білді. Мәселен, қазақ хандары ішінен ең алғашқы болып, Ресейдің ұлы князі III Василийге елші жіберіп, дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Екінші бір жарқын мысалы ретінде, Қасым ханның билік жүргізген кезеңдегі Қазақ хандығының тарихы нақ сол жылдарда Батыс Еуропаға белгілі болды. Сонымен қатар, олар қазақ халқын дербес этникалық қауым ретінде де таныды.

Қасым ханның қолбасшылық дарыны, ХҮІ ғасырдың басында Сыр өңірі және ондағы қалалар үшін Мұхаммед Шайбани ханға қарсы күресте ерекше көзге түсті. Осы кезеңде өзбектердің қазақтарға жасаған төрт жойқын жорықтарында, Мұхаммед Шайбани ханға көбіне Қасым сұлтан қарсы әрекет етті. Өйткені, ол бүкіл қазақтардың атты әскерінің бас қолбасшысы болды. Мұхаммед Шайбанидың 1510 жылы жасаған оңғы жорығында нақ сол Қасым сұлтанның әскерінен ойсырай жеңілді. Дарынды қолбасшылығы, соғыс ісін шебер пайдалануы арқасында, Түркістан уәлаятының оңтүстіктегі ең шеткі нүктесі Сайрам қаласы Қазақ хандығының қрамына өтіп, Қасым ханның билік ету аясы бүкіл Оңтүстік Қазақстанға берік орнықты.[6, 26 б.].

1514 жылы бүкіл Жетісу аймағының да Қазақ хандығының құрамына өтуі, Қасым ханның тұсында орын алды. Ал Қазақстанның батыс бөлігіндегі ноғайларды да ығыстырып, Қазақ хандығының шекарасын Жайық өзенінің аңғарына дейін жеткізді. Осының барлығы, әлбетте, Қасым ханның көреген билеуші, күдіретті хан және дарынды қолбасшылығының арқасы екендігіне күмән тудырмаса керек. Байқап отырғанымыздай, тәуелсіз Қазақстан Республикасының территориясының аумағы нақ сол Қасым ханның билігі кезінде қалыптасты.

Бірнеше мың жыл бойы Евразия көшпелілерінің нақ ортасында Алаш туының астында болған қазақ рулары мен тайпаларының өз бетімен мемлекет құрған уақыты ХҮ ғасырдың ортасы екендігі белгілі. Керей мен Жәнібек хандардың кезінде мемлекеттілік идеясының өміршеңдігі үшін күрескен қазақ рулары, Жәнібек баласы Қасым хан кезінде де өз жалғасын тапты. Яғни, мемлекетті нығайту, заң ережелерін бір қалыпқа немесе бір негізге келтіру, ішкі және сыртқы саяси ахуалға заңдарды ыңғайлау мәселелері болатын.

Әлемдегі кез-келген елді алып қарайтын болсақ, ішкі және сыртқы саяси жүйені реттеп отыратын заңдық жүйесі болды. Мысалы тарихқа көз жүгіртсек, ежелгі Вавилондағы «Хаммурапи заңы», ежелгі Римдегі «XII таблицалар заңы», Осман империясындағы «Канун-наме» заңдары, орта ғасырлардағы Еуропалық феодалдық мемлекеттерге тән «Сали шындығы» т.б. Сол сияқты көшпелілер тарихында Шыңғыс хан шығарған «Ясса» («Жасақ») заңы. Осы заңдардың барлығы, нақ сол мемлекетте өмір сүріп жатқан адамдардың қоғамдық қатынасын реттеуші күш болды. Әлбетте, мұның негізгі мазмұны, түп-төркіні әдеп-ғұрыпқа барып тірелетіні белгілі.

Қазақ халқының алғашқы заңдарының бірі Қасым ханның билігі тұсында, яғни XVI ғасырдың басында өмірге келген «Қасым ханның қасқа жолы» атты әдет-ғұрып заңы болды. Ол туралы қазақтың ауыз екі әңгімелерінде аздаған мәліметтер кездесіп қалатыны болмаса, өкінішке орай осы заңдық актінің жазбаша түрі бізге жеткен жоқ. Дегенмен кейбір зерттеуші-ғалымдардың пікірлерінше, ол бес бөлімнен тұрады:

1. Жекеменшік нормаларын реттейтін құқық;
2. Әскери істерге байланысты құқық нормалары (міндеткерлік, әскери қосындарды құру принциптері, әскери олжаларды бөлісу);
1. Қылмыстық құқық нормалары;
2. Халықаралық құқық нормалары және елшілік этикет турасында;
3. Қауымішілік және қауымаралық міндеткерлік қатынастары [7].

Академик Әлкей Марғұлан «Қасым ханның қасқа жолы» заңдарын

орта ғасырлық Қыпшақ, Шағатай ұлыстарында қолданылған «Ярғу» заңынан алынған, қазақша «Жарғы» деген ұғым береді деп есептеді. Бұл ұғымның түпкі мәні – «жару», яғни нәрсенің салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ хәм тура айтудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық бұхарасы ардақтап «қара қылды қақ жарған» деп мақтаған. Өзінің мазмұны бойынша, бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери-демократия арнасына барып тіреледі [8].

XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басында Бұхараның ишан-қазылары қазақ өлкесіне діни үгіт таратып, «ежелгі Жарғы заңын қолданбаңдар. Ол көкке табынған дінсіздіктің ісі, оның орнына шарият қағидасына ауысыңдар, соған ден қойыңдар. Ант бергенде «көк соқсын» деп айтпандар, «құран соқсын» деп, құранды бастарыңа көтеріңдер» – деп үгіттейді.

Әлкей Марғұланның айтуы бойынша саяси жағдайдың осындай шиленіскен кезінде қалың қазақтың, оның басшылары от ауызды, орақ тілді, елге сыйлы билердің ықпалымен Қасым хан ерте заманнан бері көшпелілер мойындап келген «Жарғы» заңын күшейтті. Осындай себептерге байланысты, халық Қасымның шариятты алмай, ежелден қалыптасқан билер заңы – «Жарғыны» жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны «Қасым ханның қасқа жолы» деп атап кеткен [8, 542 б.].

«Қасым ханның қасқа жолы» бір ғасырдай өз қызметін атқарған соң, тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізіліп, Есім ханның (1598-1645 жж. билік құрған) тұсында «Есім ханның ескі жолы» деп аталған заңдық жүйе өмірге келді. Аталған екі заң жүйесі еш өзгеріссіз XVII ғасырдың аяғы немесе XVIII ғасырдың басына дейін қазақ жұртының игілігіне қызмет етті. Ал Тәуке хан (1680-1718 жж. билік еткен) тұсында сол кездегі тарихи жағдайдың қажетсінуінен туындаған екі тарау дүниеге келіп, ел игілігіне қызмет етті. Ол екі тарау мыналар болатын:

1. Жесір дауы;
2. Құн дауы.

Бұрынғы бес үлкен тарауға аталған осы екі тарау қосылып, «Жеті Жарғы» деп аталған тұғын [9].

Қасым ханның «қасқа жолы», Есім ханның «ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» заңдарын қастерлеп, басшылыққа алған ата-бабаларымыз қазақ елінде сан ғасырлар бойы сотсыз, ру-ұлыс аралық қатынастарды әділ хәм тура жолмен реттеді. Ел ішінде татулық пен бейбіт өмірді қамтамасыз етті. Бұл істе ислам дінінің де үлкен үлесі болғандығы шындық.

Қазақ хандығының құдіретті билеушісі болған Қасымның «Хан Ордасы», сол кезгі қалыптасқан нақты тарихи жағдайларға байланысты, Жетісу өңірінде, Шу өзені бойында, қасиетті Ұлытауда, ал кейіннен Сарайшықта (Жайық өзені бойында) орналасты. Кейінгі кезеңнің тарихшылары әл-Ғаффаридың, Хасан бек Румлудың, Мунаджжим-башының деректеріне қарағанда, Қасым хан хижра бойынша 930 жылы (Григориян күнтізбесі бойынша 1523-1524 жж.) қайтыс болған [10, 26.]. Қасым ханның замандасы Мұхаммед Хайдардың деректеріне қарағанда, бұл билеуші хижра бойынша 924 жылы (1518 ж.) өлген. Кейінгі кезеңде немесе Тәуелсіздігімізді алғаннан бергі уақытта Қазақ хандығының тарихын жүйелі зерттеп жүрген тарихшы Б.Б. Кәрібаев, тарихи деректерді салыстыра келіп, Қасым ханның 1521 жылдың қысында қайтыс болғанын нақтылайды. XVII ғасырдың басында өмір сүрген, Мәскеуде орыс патшасында тұтқында болған қазақ сұлтаны Оразмұхаммедтің атқосшысы қызметін атқарған тарихшы Қадырғали Жалайыридың «Жами ат-тауарих» еңбегінде, Қасым ханның 76 жасында Сарайшық қаласында қайтыс болып, сондағы Алтын Орда хандары жатқан қорымға жерленгендігі туралы мәлімет келтіреді.

Сонымен, Қасым ханның 1445-46 жылдары туғанын ескеріп, оған 76 жасты қосатын болсақ, 1521-22 жылдар болады. Сондықтан Қасым ханның қайтыс болған жылы 1521-22 жылдар екендігі өзінен-өзі келіп шығады. Осы жылдардан Қасым ханның қайтыс болғандығына көз жеткізе отырып, Қасымның өлімі қашан болды деген даулы мәселеде, нақ осы 1521-22 жылдары деген датаға тоқтаймыз.

Қасым хан Қазақ мемлекетін күшейтуді, оның жерін кеңейтуді және халқының санын көбейтуді де мақсат етті. Оларды абыроймен орындады да. Қасым тұсында Қазақ Ордасының жері бұрынғы Ақ Орда жерінен де кеңейді.

Қасым ханның мәмілегер, көреген саясаткер екендігіне Моғолстан билеушісі Сұлтан Саид ханмен арада болған кездесу анық көрсетті. XVI ғасырдың ортасында (1552 жылы Қазан хандығын, ал 1556 жылы Астрахан хандығын бағындырып) өз иеліктерін Қазақ даласының аумағына жылжытқан Орыс мемлекетімен қатынастар күрделі болғанына қарамастан, Қазақ хандығы мен Ресей патшалығы арасындағы мәселелер оң нәтижесін берді.

Оның замандастарының пікірлеріне қарағанда, Қасым хан жүйрік атты жақсы көрген және оларды жақсы айыра һәм тани білген. Әскери талантымен, жеке басының ержүректігімен және өзгелерді өз соңынан ерте білу қабілетімен ерекше көзге түскен. Ол қандай да болсын жорықты жеке өзі басқарып, қанды шайқастардың бел ортасында болды. Оның осындай көзсіз батырлығының өзі қол астындағы сарбаздарына ерекше рух беріп, айбынды етіп етіп отырған. Аталған авторлардың айтуына сүйенгенде моральдық қасиеттері жоғары, жігерлі, ержүрек, ешнәрседен қаймықпайтын, еліктеуге әбден лайық адамның бейнесі көз алдына келеді. Тегінде, Қазақ мемлекетін билеген хан билігі оның кезіндегіден ешқашанда сондай берік болмаған және қазақ хандарының ешқайсысы Қасым хан сияқты адамдар санын өз билігіне біріктірмеген. Қасым хан қазақ мемлекетінің алғашқы ең көрнекті билеушісі болған деген тұжырым жасаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Султанов Т.И. *Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 б.
2. Мирза Мухаммад Хайдар. *Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой.* – Ташкент, 1996. – 658 б.
3. *Шайбани-наме* // МИКХ. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 121 б.
4. *Бахр ал-асрар фи-манакиб ал-ахйар* // МИКХ. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 353 б.
5. *Тарих-и Рашиди* // МИКХ. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 217-218 бб.
6. *Ғизатов Ж. Қасым хан* // Қазақ тарихы. – 2005. – № 4. – 26 б.
7. *Еркин А. История государства и права Республики Казахстан (с древнейших времен до 1992 года). 2-ое издание.* – Астана, 2001. – 82 б.
8. *Марғұлан Ә. Қасым ханның қасқа жолы* // Қазақ совет энциклопедиясы. VI том. – Алматы, 1978. – 542 б.
9. *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық.* – Алматы: Атамұра, 1998. – 2 том. – 352 б.
10. *Кәрібаев Б. Б. Қазақ хандығы* // Жас өркен. – Қостанай, 2004. – №6. – 2 б.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ

Бақытжанова Анар

*тарих пәнінің эксперт-мұғалімі, №128 негізгі орта метеп
(Қызылорда, Қазақстан)*

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы еліміздің әскери күшін нығайту мен жеңіске жетудегі әйелдердің майданға патриоттық көмек көрсетудегі рөлін объективті және жан-жақты талдау, ең алдымен, өткенді түсіну және дұрыс бағалау тұрғысынан маңызды. Соғыс кезеңіне арналған ғылыми әдебиеттерде негізінен майдандағы ерліктері, халықтың еңбек жетістіктері қамтылды, бірақ қол жеткізілген нәтижелердің бағасы, қайғы-қасірет, апаттар, құрбандар мен жоғалтқандары бар адамдардың шынайы өмірі, олардың ауыр еңбектері, әсіресе соғыс жағдайындағы Сыр өңіріндегі әйелдер еңбегі тиісті талдаусыз қалып келеді.

Әйелдердің соғыс жағдайындағы жұмысы шынымен ерлік болды. Тыл әйелдерінің жұмысын сипаттай отырып, олар ең ауыр және кейде төтенше жағдайларда жұмыс істегенін атап өткен жөн: суықта, жартылай аш, нашар киінген және ұйқысыз. Қазақстанның жеңіл өнеркәсіп қызметкерлері 1941-1945 жылдар кезеңінде Кеңес Армиясы үшін түрлі киім-кешек пен жабдықтардың 50-ге жуық түрін

дайындады: шинельдер, іш киімдер, аяқ киімдер, жылы киімдер және т.б. Норма орындалмаған жағдайда азық-түлік карточкалары берілмеді. Әйелдер ең қиын тұрмыстық жағдайда өмір сүрді-бұл әйелдердің күнделікті өміріндегі шындық. Соғыс, жоғалудан қорқу және майдандағы туыстары үшін алаңдаушылық, ауыр тұрмыстық проблемалар әйелдің көңіл-күйіне қатты әсер етті. Алайда, «шыдау» және «жеңу» туралы ой күресуге және аман қалуға көмектесті. Кеңес халқының орасан зор патриотизмі, құрбандықтары, Жеңіс үшін барлық қиындықтарға төтеп беруге дайын болуы соғыс уақытындағы күнделікті өмірдің жағымсыз салдарынан асып түсті. Шын мәнінде, бәрі тылдағы әйелдерге байланысты болды, олар өздерінің еңбектерімен және идеологияға берілгендіктерімен армияның, өндірістің және кеңестік отбасылардың тіршілігін қамтамасыз етудің негізін қалады. Ұлы Отан соғысының басталуымен әйелдер еңбегін елдің халық шаруашылығы салаларына бөлудің қалыптасқан пропорцияларында күрт өзгеріс болды, онда әйелдер еңбекке қабілетті халықтың басым көпшілігін құра бастады. Облыста арнайы әйел бригадалары құрылды, ерлердің орнына жұмыс істейтін әйелдер ер адамдардың жұмыстарын өздері атқарды. Облыс әйелдері таңертеңнен түн қараңғысына дейін шаруашылықта еңбек етіп, түнімен бала-шағасына қарай отырып, майдангерлерге арнап колғап, шұлық, жылы киімдер тоқыды, жер аударылып келгендерге, олардан қалған жетім балаларға қамқорлық жасады.

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы Жеңіс – заманауи әлем тарихындағы маңызды оқиға, халықтың ұлы ерлігі. Ұлы Отан соғысына Қазақстан біртұтас елдің бір бөлігі ретінде қатысты. Соғыс қарсаңында ол үлкен адами және стратегиялық маңызы бар табиғи ресурстарға бай өлке болды.

Қазіргі уақытта тарихи зерттеулерде ғалымдар соғыс уақытындағы гендерлік тарихты, әсіресе әйелдердің ауыл шаруашылығы мен өндірістің дамуына қосқан рөлі мен орнын, соғыс жылдарындағы төтенше жағдайларда аман қалу құбылысын зерттеуге үлкен қызығушылық таныта бастады. Соғыс жылдарындағы әйел бейнелері тарихшылардың назарын аударатын нысанға айналууда. Әйелдердің психологиясы мен көңіл-күйі, мінез-құлық стереотиптері, әйелдердің патриотизмі мен батылдығы сияқты аспектілер ғалымдарды қызықтыруда.

Сыр өңірінің әйелдері соғыстың басынан аяғына дейін жеңісті жақындату үшін аянбай еңбек етіп, майдан қорына азық-түлік, киім-кешек, қаржыны кеңес билігінің талабына сай жинады. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағатында соғыс жылдарындағы облыс әйелдерінің күнделікті өмірін айғақтайтын көптеген құжаттар сақтаулы. Соғыстың алғашқы күндерінен облыс шаруашылығы әскери жолға бейімделе бастады. Әрбір жұмысшы және колхозшы әйел жаңа тәртіпте, соғыс жағдайында жұмыс істеуді сол кездегі коммунистік идеология талабына сай өзінің ең басты парызы деп қабылдады.

Отар іске өлшеусіз үлес қосқан мыңдаған қазақстандықтардың арасында қызылордалықтар да аз емес еді. Майдан даласында ерлікпен қаза тапқан батырлардың ерлігі мәңгілік ұрпақ жадында сақталады. Біздің жерлестеріміздің арасында тылда жеңіске қол жеткізген, шеберханаларда, егіс алқаптарында, ауруханаларда жанқиярлықпен, аянбай еңбек етіп, мыңдаған босқындарды жылы лебізбен қабылдап, олармен баспана, азын-аулақ азық-түлік бөліскендер көп болды.

Қызылорда облыстық партия комитетінің бюросы 1941 жылғы 31 шілдеде өнеркәсіп орындарында, мекемелер мен ұйымдарда маман жұмысшы әйелдер даярлау шаралары туралы қаулы қабылдады. Ұйымдар мен мекемелерге тез арада өндірістен қол үзбей қысқа мерзімді курстарда маман жұмысшылар даярлау міндеті қойылды. Әсіресе балық аулау көлемін арттыру мәселесіне айырықша назар аударылды. Балықшылардың отбасы мүшелерін еңбекке жұмылдыру нәтижесінде Арал балықшыларының құрамы 410 адамға артты. Қызылорда қаласы қыздарының бастамасымен ұйымдастырылған ең алғашқы шоферлар курсына 37 қыз оқыды. Көп ұзамай бұл бастаманы қуаттаған облыстың 700 аруы қыздары комбайндар мен тракторларды меңгерді. Олардың арасында Ұ.Қасымова мен Орынбаева (Сырдария МТС-і), Ұ.Өмірзақованың (Шиелі МТС-і), Г.Теңізбаеваның (Аламаесек МТС-і), Қ.Кәрімбаева, Қ.Түлкібаева, Р.Усанова, М.Нарымбетовалардың (Жаңақорған МТС-і) есімдері республикаға танылды. Олар трактористардың республикалық және облыстық жарысында оза шауып, бәйге алған жеңімпаздар болды (Денисов, 2020:3). Бригадалық және жеке оқыту арқылы облыста 2808 адам даярланды. Су шаруашылығына Армияға шақырылмайтын адамдар құрамынан 612 адам жіберілді, мұның 160-ы әйелдер еді. Қайта құру жұмыстары тиісті нәтижесін берді. Облыстың жергілікті және кооперативтік өндірісі 1941 жылы майдан тапсырмаларын 130-150 пайызға артығымен орындады.

Осылайша 1941 жылы қызылордалықтар әйелдер де бүкіл кеңес халқы сияқты қаншалықты жауыздық, қасірет пен қасіретке толы, ең бастысы, Ұлы Отан соғысының қаншаға созылатынын әлі білмеген еді.

Ұлы Отан соғысының басына қарай әйелдер ел халқының маңызды әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени бөлігін құрады. Оның ішінде қалалық әйелдердің үлесі – 32,9%, ауыл – 67,1% (Всесоюзная перепись, 1992:262). Ұлы Отан соғысы жылдарында әйелдер үлкен, ал көптеген салаларда, тіпті шешуші рөл атқарды. Ұлы Отан соғысының басталуымен елдің халық шаруашылығының салаларында әйелдер еңбегін бөлудің қолданыстағы пропорцияларында күрт өзгеріс болды, мұнда әйелдер еңбекке қабілетті халықтың басы көпшілігін құрады. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап мемлекеттің саясаты еңбекке қабілетті әйелдерді қоғамдық өндіріске жаппай тарту мәселесін шешуге

бағытталды. Директивалық құжаттарда өндірістің барлық дерлік салаларында ерлерді алмастыру үшін әйелдерді жаппай оқыту қажеттілігі атап көрсетілді. Қазақстанның басқа өңірлердегі секілді Сыр өңірі әйелдері де өндірісте еңбек етті, майданға әр түрлі материалдық көмек көрсетті, эвакуацияланған халықты қабылдауға және орналастыруға қатысты, госпитальдарда патронаттық жұмыстарды жүргізді, ата-анасынан айырылған балаларға қамқорлық жасады.

Тылдағы әйелдерге майданға қарағанда оңай болған жоқ. Мен өзім үшін және майданға кеткен адам үшін зауыттарда жұмыс істеуге тура келді, сонымен қатар шаруашылықты көтеруге, бала өсіруге тура келді. Қорғаныс зауытындағы жұмыс жақсы азық-түлік қорын алуға мүмкіндік берді.

Соғыс жылдарында Қызылорда облысының әйелдері күштері мен денсаулығын аямай, жанкештілікпен еңбек етті. Олар соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ шаруашылықтың барлық салаларында майданға кеткен азаматтардың орнын басты. Облыстық партия комитеті 1941 жылғы 3 шілдеде «Өнеркәсіп орындарында, мекемелер мен ұйымдарда маман жұмысшы әйелдер даярлау шаралары туралы» қаулы қабылдады. Ұйымдар мен мекемелерде тез арада өндірістен қол үзбей, қысқа мерзімді курстарда маман жұмысшылар даярлау міндеті қойылды. 1941 жылдың маусымынан желтоқсанға дейін курс бітірген 2357 қыз-келіншектер токарь, слесарь, тракторист, шофер, комбайнер мамандығына ие болып, жұмысқа орналастырылды. Сонымен қатар, вагон, паровоз жөндеу деполарының жанынан ашылған курсты бітірген 33 әйел жол дистанцияларында жол күзетшісі, аға жол жөндеуші болып жұмыс атқарған. Әйелдер жаңа мамандықтарды тез меңгерді. Облыста қыздар мен келіншектер трактор, комбайн, автокөліктің руліне отырды. Қызылорда қаласы қыздарының бастамасымен ұйымдастырылған ең алғашқы шоферлар курсына 37 қыз оқыды. Көп ұзамай бұл бастаманы қуаттаған облыстың 700 қызы комбайндар мен тракторларды тізгіндеуге аттанды (Таңатаров).

1942 жылы 1 тамызда әйелдерден 4336 маман еңбеккерлер дайындалды, олардың 3241-і қазақ әйелдері болды. Соғыс жылдарында жұмысшылар мен колхозшылар құрамында әйелдер саны күрт өсті. Облыс колхоздарының егіс даласында 14 мыңнан аса әйелдер еңбек етті. Соғысқа дейін 8 әйел колхоз басқармасының төрағасы болса, 1943 жылы олардың саны 17-ге жетті. Басқарма төрағасының орынбасарлары болып 34 әйел жұмыс істеді. Соғысқа дейін 86 әйел далалық бригадалардың бригадирлері болса, 1943 жылы 198 әйел бригадир, 1344 әйел. 1942 жылы 1 тамызына дейін әйелдерден облыс бойынша 4336 маман еңбеккерлер дайындалып, олардың 2341-і қазақ әйелдері болды. Партия ұйымдарының ұйымдастыруымен халық шаруашылығында еңбек ететін әйелдердің саны күрт артты. Өндірісте еңбек ететін әйелдер 1942 жылы 41 пайыздан 1945 жыл 50 пайызға, темір жолда 23 пайыздан 40 пайызға көбейді (Денисов, 2020:3).

Тереңөзек ауданы «Қызылөзек» колхозындағы Қалтай Мақашева соғыстың алғашқы жылындағы астық жинауда өзінің жоспарлы тапсырмасын 250 пайызға дейін орындады. Сондай-ақ Қармақшы ауданының «Қызыл жұлдыз» колхозының звено жетекшісі Күлипа Өтегенова да өзінің жоспарлы тапсырмасын екі есеге жуық орындап, аудан бойынша астық қабылдау пунктіне бірінші болып астық өткізді. Соғыс кезінде тылда атқарылған ауқымды жұмыстың бірі канал қазу болды. 1941 жылы үлкен су магистралы Шиелі каналының екі кезектегі жұмысы жүргізілді. Осы жұмыстың нәтижесінде аудан колхоздарының егіс көлемі артты, ғасырлар бойы тың жатқан небір шұрайлы жерлерге егіс бітік шықты. Каналды қазуға 1485 адам тартылды, оның ішінде әйелдердің үлесі зор. Қазалы ауданындағы канал құрылысы Республикадағы қазылған каналдардың үлкені болды, ұзындығы 60 шақырымға жуық, 3,5 кубометр топырақ шығарылуы керек болатын. Канал қазу жұмысында «Бозкөл» колхозынан Аймаханова 5,5, Тасығұлова 25,5 кубометр жер шауып, ерен еңбектің үлгісін көрсете білді (Сейтқазиева, 2008).

Жоғарыда келтірілген фактілер Қазақстанда еңбекші әйелдердің қорғаныс қорына ақша жинау патриоттық қозғалысына белсенді қатысқандығын, жеңіске өз үлестерін қосқандығын дәлелдейді.

Соғыс жылдарында өнеркәсіптің салалары қысқару орнына керісінше кеңейе түсті. Егер 1940 жылы облыста металл өндірісінің жалпы үлесі 22,7 пайыз, тігін бұйымдары 3,6 пайыз болса, ол кейін 39,0 және 5,7 пайызға жетті. Жыл бойы өндіріс орындарында қызмет істейтіндердің де саны артып 12 мың адамға көбейді, сөйтіп жалпы өнімі 53551,0 мың сомды құрады. 1942 жылдың сәуірінде Арал балықшылары Қазақ ССР-нің барлық балықшыларына үндеу тастады. Онда әрбір балықшы күніне теңіз бен көлдерден 40 килограмнан балық аулауға, сөйтіп, жылдық тапсырманы 25-желтоқсанда орындап шығуға шақырды. Бастаманы Каспий, Балқаштың, бүкіл республиканың балықшылары қызу қолдады. Осының нәтижесінде 1942 жылы Арал теңізі аймағынан 153,5 мың центнер балық ауланды.

Әйелдер, қарттар, балалар күн сайын ауыл шаруашылығында еңбек етіп, соғыстағы сарбаздардың ерлігінен еш кем түспейтін өшпес ерлік көрсетті. Осы сұрапыл жылдары облыстың астық алқаптарында 14 мыңнан астам әйел еңбек етті, 266 ұжымшар, 359 өндірістік кәсіпорын, облысымыздың мекемелері мен ұйымдары ұрыс алаңында соғысқан жауынгерлерді қолдауға белсенді қатысты. Жауынгерлік ерлікпен қатар тыл батырларының ерлігі біздің тарихымызға енді, онда кеңестік әйелдер шешуші рөл атқарды. Олар халық шаруашылығын соғыс жағдайында қайта құруға, халықты және өнеркәсіптік

кәсіпорындарды эвакуациялау процесіне белсенді қатысты, жаумен күресуге барлық күштер мен құралдарды жұмылдыру үшін зор күш жұмсады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Денисов К. Кызылорда в начале Великой Отечественной войны // Кызылординские вести. 14 апреля, 2020. 3 стр.
2. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. - М.: Наука, 1992. - 262 с.
3. Таңатаров Д.Ж. Қорқыт Ата атындағы ҚМУ, Қызылорда, Қазақстан 1941-1945 жылдардығы Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы
<https://auezov.edu.kz/media/attachments/202>
4. Сейтқазиева М. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ әйелдерінің ерлігі. Алматы, 2008 ж.
<https://stud.kz/referat/show/43149>

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҰРПЕЙІС: ТАРИХИ БІЛІМ – ОТАНШЫЛДЫҚ ПЕН АЗАМАТШЫЛДЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Кабылкаирова Кайни Кадылбековна

*тарих пәнінің мұғалімі, педагог зерттеуші
«№7 орта мектебі» КММ
(Өскемен, Қазақстан)*

Кеңес Нұрпейістің тамаша ғұмырының алтыншы асуында академик Манаш Қозыбаев: «...ғылымды қолынан жасайтын жанның бірі, бірегейі Кенекен Кеңес әулеті бұл күні өзі бір әлем» [1] деген пайым айтқан еді.

Қазақ тарихшысы, академик Кеңес Нұрпейісов – отандық тарих ғылымында өзіндік із қалдырған ғалым. Оның ғылыми зерттеулері мен қоғамдық қызметі қазақ халқының тарихын терең түсінуге бағытталған әрі ұлтты қалыптастырудағы тарихи білімнің маңызын ерекше атап өтеді. Кеңес Нұрпейісовтың пікірінше, тарихи білімнің басты мәні – ол тек өткенді зерттеу ғана емес, сонымен қатар отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиені қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Кеңес Нұрпейісов – Қазақстанның көрнекті тарихшысы, мәдениеттанушысы, қоғам қайраткері, ұлт жанашыры және қазақ халқының тарихын терең зерттеген ғалым. Оның ғылыми мұрасы, әсіресе Қазақстанның тарихын зерттеуге қосқан үлесі, жас ұрпаққа патриотизм мен азаматтық ұстанымдарды қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарады. Кеңес Нұрпейісовтың тарихи білім туралы көзқарастары, оның ұлттық рух пен отаншылдық тәрбие беру жолындағы еңбектері бүгінгі таңда өзектілігін жойған жоқ.

Егер ел тарихын тұлғалар тарихы құрайтынын ескеретін болсақ, Кеңес Нұрпейісұлының тұлғалық тарихын ашу әлі де көп еңбектенуді қажет етеді. Себебі ол «Алаш» мәселесіне 1990 жылдары келді десек, қателескен болар едік. Ол диплом жұмысының тақырыбынан бастап, 1960-1970 жылдардағы жариялынымдарында «кеңестік рөлдің» астарымен қаншама ұлт және ұлттық саясат, жалпы халықтық (оның ішінде Алашорда, ұлт-азаттық көтеріліс, жергіліктендіру) мәселелерді көтерді. Бұл кездейсоқ бағыт емес-ті. Кеңес Нұрпейістің қарапайым ғылыми қызметкерден «Алтын адамға» дейінгі саналы ғұмыры – академиктің алтын дәуірі. Демек, мұның барлығы толықтай сараптамалық ғылыми-зерттеуді қажет етеді деген сөз. Замана сұрағы: Ғалымды асқаралы асуға жеткізген қандай күш? Бұл – қарапайым әрі күрделі мәселе. Анығы, оның жан-жағындағы ғылыми қауымға сый-құрметі, тәлімі, оларды бағалауы, біріктіруі. Ақиқатты – ар ісі санауы. «Алаш» мәселесінде де ол, сабырды басты мәселе деп түсінді. Ол алаштың ұлдары мен қыздарын туғанындай, өзге жұртты өзіндей көріп, адами асыл қасиеттерді бағалауға үйретті. Алаш мәселесі – халық мәселесі. Ол өзінің ғылыми тұжырымдарында «алаштанушылардан» бастап, басқа да ғылыми тақырыптағы танушылардың сыңаржақты болып кетпеуін байсалдылықпен ұғындырды. Қазақ тарихы – халықтың тарихы. Тарихты жасауға атсалысқандардың барлығы – ел тарихын жасаушылар. Мақаладағы қозғалатын мәселе «тарихи шындықты аттап кете алмаған» ғалым жөніндегі, академик К. Нұрпейістің «Академик Анна Михайловна Панкратова и историческая наука Казахстана» мақаласынан туындаған ой төңірегінде болмақ.

Тарихи білім – өткеннің оқиғалары мен құбылыстарын зерттей отырып, сол арқылы бүгінгі қоғамның болмысын түсінуге және болашаққа дұрыс бағдар беруге мүмкіндік беретін ғылым саласы. Кеңес Нұрпейісов тарих ғылымын тек қана өткенді зерттеу емес, сонымен қатар оны бүгінгі ұрпаққа ұғындырып, олардың азаматтық позициясын қалыптастыру құралы ретінде қарастырады. Оның пікірінше, тарих – халықтың мәдениетінің, ұлттық санасының негізі, ал тарихи білім оны сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізу үшін маңызды. Кеңес Нұрпейісов тарихи білім арқылы отаншылдық тәрбиені қалыптастырудың қажеттілігін жиі атап өткен. Отаншылдық – елге, өз мәдениетіне, тіліне, салт-

дәстүріне деген сүйіспеншілік пен құрметті білдіреді. Тарихты терең білген адам өз халқының өткенін, жетістіктері мен қиыншылықтарын түсініп, оның болашағына деген сеніммен қарай алады. Тарихтың осы маңызы мен мәнін Кеңес Нұрпейісов әрдайым өз еңбектерінде нақты мысалдармен көрсетті. Ол ұлттық құндылықтарды сақтауда және оларды жаңаша тұрғыда қалыптастыруда тарихи білімнің рөлін ерекше бағалаған. Азаматшылдық – бұл әрбір адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі, елінің дамуында белсенді рөл атқаруға деген ұмтылысы. Кеңес Нұрпейісов азаматтық тәрбие мен тарихи білімнің тығыз байланысты екенін атап өткен. Тарихи білім арқылы адам өз қоғамының даму жолындағы әр кезеңнің маңызын түсінеді, өз елінің тарихындағы ақтандақтарды ашып, оны болашақ ұрпаққа дәріптейді. Азаматтық тәрбие – бұл өз халқының тарихына құрметпен қарау, оның мұрасын сақтап, болашақ үшін жауапкершілікті сезіну.

Кеңес Нұрпейісовтың тарихи білім мен отаншылдық тәрбиенің ұштасуы туралы көзқарастары бүгінгі қоғам үшін аса маңызды. Ол ұлттың рухани жаңғыруы мен ұлттық бірлігін қамтамасыз ету үшін тарихи білімнің қажеттілігін терең түсініп, оны азаматтық және отаншылдық тәрбие құралы ретінде қарастырды. Бүгінгі ұрпақтың дұрыс тәрбие алуына және қоғамда белсенді азаматтық ұстанымға ие болуына тарихи білім үлкен үлес қосатыны сөзсіз. Кеңес Нұрпейісовтың еңбектері ұлттық құндылықтарды сақтап, болашақ ұрпаққа жол көрсету үшін маңызды басшылық бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қозыбаев М.Қ. Кеңес шыққан белес // «Егемен Қазақстан» газеті, 14 наурыз 1995 жыл.

2. Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс: Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясы материалдар. – Алматы, 2005.

3. Қазақстанның тарих ғылымы: III. Уәлиханов атынд. Тарих және этнология ин-ның 60-жылд. арн. – Алматы, 2005.

Т.ЖҮРГЕНОВТЫҢ ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚ АҒАРТУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Камитбекова Жанат Убайдуллаевна

тарих пәнінің мұғалімі

*Т.Жүргенов атындағы №136 мектеп-лицей
(Қызылорда, Қазақстан)*

Темірбек Жүргеновтің Кеңес үкіметі тұсындағы өмірі мен қоғамдық-мәдени және мемлекеттік қызметтерінің осы күнге дейін толық, арнайы түрде ғылыми тұрғыдан зерттелмеген тұстарын кешенді түрде ашып көрсету бүгінгі тарих ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Біз қарастырып отырған тақырып отандық тарихымыздың күрделі кезеңдерімен және барлық мәдени үдерістердің арасында біте қайнасып жүрген Т.Жүргеновтің өміріне, сол арқылы оның көзқарастары мен мемлекетте атқарған қызметтерін ашуға арналған. Мақалада XX ғасырдың 20-30 жж оқу-ағарту мен мәдени үдерістерге белсене араласып, ұлт мүддесі үшін құрбан болған Т.Жүргеновтіеліміздің қоғам және мемлекет қайраткеріретінде қарастырып, қызметінің тарихын ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, барлық қырынан кешенді түрде баяндау арқылы ашып көрсетуді көздедік.

Мақалада бұрын зерттелмеген жаңа құжаттарға, баспасөз беттерінде жарияланған материалдарға сын көзбен қарау негізінде Т. Жүргеновтің Қазақстанның мәдени дамуына, өңір халқының сауаттылық деңгейінің өсуіне, орта мектеп жүйесінің қалыптасуы барысында жүзеге асырылған кеңестік мәдени революцияның ішкі заңдылықтары мен кезеңдерін, қайшылықтары мен нәтижелерін, аймаққа тән ерекшеліктері айқындалып, талданды.

Екіншіден, мәдени құндылықтарды дүниеге әкелуші зиялылар қауымы екенін басшылыққа ала отырып, XX ғасырдың 20-30-жылдарында Қазақстанда социалистік типтегі мәдениетті орнықтыруда, оны халық игілігіне айналдыруда айтулы үлес қосқан қайраткердің өміріне және әлеуметтік практикасына қатысты жаңа пайымдаулар жасалды.

Жұмыстың дерек көздерін құрайтын тарихи еңбектер (Т.Жүргенов, М.,Сембаев), құжаттар жинағы (Социалистическое строительство Каз ССР за 20 лет, Материалы Всероссийской переписей 1920 года.), оқулықтар пайдаланылды.

Мақаланың әдіснамалық және теориялық негізін тарихилық, объективтілік және жүйелік талдау принциптері құрайды. Жүйе ретінде біз көрсетілген хронологиялық кезеңдегі кеңестік мектептердің қалыптасу тарихын қарастырамыз. Бұл талдау бізге Қазақстандағы КСРО-ның тұсындағы

мәдениетсаласындағы кеңестік саясатының айрықша белгілерін анықтауға көмектеседі. Мақалада жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістері қолданылады, атап айтқанда Темірбек Жүргеновтің Қазақстан халық ағарту саласының дамуына қосқан үлесі тарихи- салыстырмалы, салыстырмалы-сыни және аймақтық принциптері бойынша айқындалды.

Жүргеновтің жаңа қызмет жауапкершілігін орындауға кіріскен шақта бүкіл білім, ағарту салалары, мәдениет пен өнер істері түгел қараған Наркомпростағы жағдай мәз емес еді. «Мектеп 1-2 жылдық қана болсын, халық тек хат таныса болды, мектеп үшін үлкен үй салудың қажеті жоқ, мектепке күрке де лайық болады» (Жүргенов, 2001:211), - деген Голощекин өлке халқын тек хат танитын дәрежеде сауаттандаруды жоспарлап, қаржыны да қысып беріп мәдениеттің бар саласы бойынша басқа өңірлерден қалыс қалуына бірден бір себепкер болды.

Осы тұста қазақ жеріндегі білім мен ғылымның қалыптасуына, мектептер мен арнаулы орта, жоғары оқу орындарын ұйымдастыруда Т.Жүргеновтың алатын орны бөлек. Т.Жүргеновтың тікелей ат салысуымен «Қазақстанда мектеп жүйесін реттеу және қазақ орта мектептерін көбейту туралы» қаулы қабылданып, қазақ орта мектептерінің санының артуына негіз қаланды.

1935 жылдың аяғынан бастап Қазақстанның барлық 1-2-3 жылдық мектептері Қазақ Республикасы Халық комиссарлар Кеңесі мен өлкелік партия комитетінің 1935 жылғы 13 ноябрьдегі «Қазақстан мектептерінің құрылымын тәртіптеу және қазақ орта мектептерін жетілдіру» туралы қаулысы негізінде 4 жылдық бастауыш мектеп болып қайта құрылды. Бастауыш білім берумен қатар жеті жылдық және орта мектептерді көбейтуге ерекше көңіл бөлінді. Мектептерде 4-10 класстар оқушылары 6-7 адамнан аспаған жағдайда да ұйымдастырылсын делінген қаулыда. Бастауыш білім курсы толтық өтпегендерді міндетті орталау және орта мектепке тарту көзделді бірінші кезекте. Ол үшін орта мектеп курсы толтық аяқтамағандар техникумдар мен жоғары оқу орындарына қабылданбайтын болды. Жоғары класстарды жетілдіруге оқушылардың оқуды тастап кетуі де кедергі болды. Сондықтан шағын топпен оқыту және себепсіз оқуды тастап кетуге тосқауыл жасау шаралары шұғыл қолға алынды.

Осындай қиын кезеңдегі мектеп, оқу, білім, ағарту саласы мәселелерін шешуде Т.Жүргеновтың сіңірген еңбегі зор. Республика мектептері 1935 жылдың 1 қарашасынан бастап жаңа оқу жоспарларына көшірілді. Қазақ мектептеріне орыс тілін оқыту үшін 3-10 класстарға қосымша сағаттар берілетін болды. Қала мектептерінде аптасына 24 сағат, ауылдық жерде 34 сағат енгізу белгіленді. Ал, қалалық және ауылдық жерлердегі орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту 5 класстан басталды және аптасына алты сағат қана бөлінді. Ұлттық мектептерде орыс тілін оқытуға ерекше мән берген Орталық орыс тілді мектептерде қазақ тілінің жүргізілуіне немқұрайды қарап, аз сағат бөлді. Есесіне қазақ мектептерінде пән ретінде орыс тілін оқытуға көп күш жұмсады. Аса ыждаһатпен қолға алынған бұл істің аяқталу мерзімін дұрыс белгілеу – мектеп жұмысын жақсартудың негізгі шарттарының бірі ретінде танылды. Қазақ АССР Халық ағарту комиссарының 1935 жылғы 19 қарашадағы бұйрығы бойынша төмендегідей тәртіп енгізілді:

1. Барлық мектептерде оқу жылы 1 қыркүйекте басталып, 1-20 маусым аралығында аяқталатын болды.

2. Оқу жылының ұзақтығы қалада 209 – 226 күн, ауылдық жерлерде 214 – 231 күн болып белгіленді.

3. Сабақ уақытының ұзақтығы - 45 минут болып бекітілді.

Темірбек Жүргеновтың халық ағарту комиссары қызметінің нәтижесінде XX ғасырдың 30 – жылдары мектептің барлық пәні бойынша оқу бағдарламалары бекітіліп, көптеген жаңа оқулықтар жасалды, оқытуда класс – сабақ жүйесі кең өріс алды. Мектептердің оқу – материалдық базасын жақсарту ісі ерекше қолға алынды. Мектептерді қаржымен қамтамасыз ету де жолға қойылды.

Сондай-ақ, педагог кадрлар даярлау және олардың біліктілігін арттыру ісіне ерекше маңыз беріп отырды. КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1936 жылғы 10 сәуірдегі «Мұғалімдерге дербес атақ беру тәртібін енгізу және мұғалімдерді аттестациялау тәртібі туралы» қаулысы мектептердің әртүрлі типтері бойынша мұғалімдердің білімін анықтауда қатаң тәртіп орнату ісін жолға қойды (Сембаев,1967:319). Мұның нәтижесінде Қазақстанның барлық облыстарында 30 500 мұғалім аттестациялау комиссиялары арқылы тексеруден өтті (Сембаев,1967:320).

Темірбек Жүргеновтің Қазақстанның оқу-ағарту саласының дамуына қосқан еңбегі зор. Еңбегінің шоқтығы биігі - елімізде жоғары мектептің негізі қаланды. 1934 жылы Қазақстанда 6 бірдей жоғарғы оқу орнының құрылысын бастап, Қазақстанның мәдениеті мен білім беру саласында төңкеріс жасаған тұлға, ағарту саласының алғашқы министрі. 1937 жылғы мәлімет бойынша, республикада 22 жоғары оқу орны, 85 техникум жұмыс істеді. Оларда 7369 студент, 23517 техникум оқушылары білім алды. Олардың 3971 және 11355-і қазақ жастары болды. Мектептерде 1.5 млн. бала оқыды(Темірбек нарком, 2013:3). Бұл «Темір Нарком» атанған Жүргеновтың еңбегінің нәтижесі деп айта аламыз.

Осы жылдары кеңестік мектептерде балаларды оқуға, жазуға үйретіп, міндетті бастауыш, орта білім беру мәселесі қолға алынды. 1937 жылы балаларды бастауыш оқумен қамтамасыз ету 96 пайызға

жетті (Қазақстан тарихы, 2010). Жергілікті ұлт өкілдерінен жоғары, орта арнаулы оқу орындарында кәсіби деңгейі жоғары кадрлар даярлана бастады.

Жүргеновтың қажымас қайратпен ұйымдастырушылығының арқасында бас аяғы үш – төрт жыл ішінде республика мәдениеті тамаша нәтижелерге жетті. Бұл жөнінде өз естелігінде Ахмет Жұбанов: «Темірбек Қараұлының басқаруымен оқу ағарту, мәдениет салаларының соның ішінде өнердің даму екіпінінің күштілігі сондай төрт-бес жылы ішінде Мәскеуге алып барып көрсетуге де жарап қалдық», - дейді (Зәмзәгүл Ибрагимқызы, 2011:5).

1933-1937 жылдары Қазақ АССР-нің Халық Ағарту комиссары қызметтерін атқарып жүрген жылдары республиканың мәдени – рухани бейнесін түбегейлі өзгертті, халықтың біліми әлеуеті нығайды, мәдени – ағарту мекемелерінің кең жүйесін қалыптастырды. Мыңдаған адамдар сауатын ашып, мәдени құндылықтарды белсенді түрде игеретін дәрежеге көтерілді.

Бұл – Темірбек Жүргеновтің мақтануға тұрарлықтай жеңісі деп сеніммен айтуға болады. Қашан болсын нақты, қысқа және батыл сөйлейтін қайраткер қазақ тілінің мемлекеттік тіл болып қалуы үшін де аянбай тер төкті. «Бастауыш, орта, жоғары оқу орындары өз тілімізде болуы керек. Осындай жағдайда ғана жер жүзінің өнер-біліміне қазақтың қолы жетеді», - деп өркениет биігіне ана тілін сақтай отырып халқының көтерілетініне сенім білдіреді «Мектептің түрі, тілі туралы» деген мақаласында (Зәмзәгүл Ибрагимқызы, 2011:70).

Қалың бұқараның ілім – білім мен мәдениетке деген ынта – ықыласы мен большевиктер партиясының жоспарлы түрде жүргізген саясаты арқасында Қазақстан халқы айналдырған он бес – жиырма жыл ішінде үш мәрте, яғни араб, латын, орыс әліпбиінде хат танып шықты. Осылайша, ойланбай жасалған әліпби реформалары бір адамның үш мәрте сауат ашуына мәжбүр етті. Бұл революциядан кейінгі конфискация, ұжымдастыру, ашаршылық, репрессия, материалдық жетіспеушілік, оқытушы кадрларының тапшылығы жағдайында атқарылатын оңай шаруа емес еді.

Тұтастай алғанда, Қазақстан халқының сауатсыздығын жою кеңестік жылдардың айтулы табысы екені ақиқат. Оған жеткізген факторлар қатарында мемлекеттік саясат, ұстаздар еңбегі, халықтың ілім – білімге құштарлығы тұр.

Большевиктер партиясының сауатсыздықты жоюға бағытталған мемлекеттік деңгейдегі іс-шараларының нәтижесінде халықтың оқу – білімге деген құштарлығы өз жемісін беріп, өлкеде сауаттылық пайызы жылдан жылға жоғарылай берді. Оны төмендегі сандық көрсеткіштерден көруге болады. 1926 жылы оңтүстік өлкедегі 9-49 жас аралығындағы халықтың сауатты бөлігінің арасалмағы 14,4 пайыздан 1939 жылы 79,1 пайызға дейін көтеріледі. Ерлер арасында сауаттылық пайызы 1926 жылы 20,1 болса, әйелдер арасында 8,1 ғана болады (Всесоюзная перепись населения, 1928:192-193). Ал, 1939 жылы сәйкесінше 87,3 және 69,1 пайызды құрайды (Итоги Всесоюзной переписи населения, 1962:60-61). Сауатсыздықты жою міндеттерін шешуге мектеп жасындағы балаларды жаппай оқуға тарту да оң әсерін тигізді. Осылайша 8-11 және 11-15 жас аралығындағы балаларға жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беруді енгізу арқылы хат танымайтын адамдар қатарын жылма – жыл толықтырып отырғандар - жеткіншектер пайызын төмендету мүмкіншілігі туды.

Темірбек Жүргеновтің қазақ мәдениетіне тағы бір қосқан үлесі араб – парсы тілдерінің білгірі – ұстазы Т.Ізгілеуовке мемлекет тарапынан жағдай жасатып, аз уақыт ішінде Қ.Фердаусидің атақты «Шахнама» поэмасын қазақша тәржімалатып алды. Т.Қ.Жүргенов осыншама күрделі де жауапты істерді атқарып жүріп 1937 жылы тұтқындалғанда жасы әлі 40 – қа да толмаған екен. Осы жылдарда қауіпсіздік орындарының қолымен мыңдаған адам, ең алдымен қазақтың зиялы азаматтары жазықсыз қуғын – сүргінге ұшырады. Қазақ зиялыларына негізінен тағылған айыптар – жасырын контрреволюциялық – ұлтшылдық ұйым құрып, кеңес өкіметін құлату мақсатын көздеді. Конфискация жылдарындағы жіберілген қателіктер, соңы аштыққа ұрындырған ұжымдастырудағы қиғаштықтар арасында күйзелген елдің сырт жерлерге ауа көшуі мемлекеттік биліктің басында отырған большевиктер партиясының кеңес үкіметінде большевиктер саясатынан тыс пікірге орын жоқ екендігін дәлелдеу мақсатында жазалау науқанын бастауға түрткі болды. Ол үшін кінәлілер де табылып жатты.

Кеңестік даму жолына түскен жас қазақ мемлекетінің аяғынан тік тұрып кетуі үшін Т.Жүргенов жауапты қызметтер атқарды. Бұл саладағы қайраткердің қызметін ерлікке бағаласақ артық айтпаған болар едік, оған бір ғана дәлел, Түркістан Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының тарап, 1924-1925 жж Орта Азияны этникалық-территориялық межелеу үдерісі кезінде оның құрамындағы Сырдария, Жетісу облыстарының көп жерлерін Қырғыз (қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасына қайтаруы, білім мен ғылымның дамуына жол салуын ешнәрсемен теңестіруге болмайды.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық екі миллион қазақтың өмірін алып кетті, ауылдар қаңырап бос жатты. Тозған, босқан елді қайта жинау, ұйымдастыру, мәдениетін тездете ілгерілету бәрі Темірбек Қараұлынан айрықша күш жігерді, жасампаздықты ізденісті талап етті. Осының бәрі оның бойында бар еді және барынша жарқырап көрінді. Бұл туралы Сәбит Мұхановтың, Ахмет Жұбановтың, Әбділда Тәжібаевтың, Қанабек Байсейітовтің және тағы басқалардың естеліктерінде молынан айтылған. Бас-аяғы

3-4 жыл ішінде республика мәдениеті тамаша нәтижелерге жетті: жаппай сауатсыздықтың беті қайтты, жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру жүзеге асты, Қазақ мемлекеттік университеті шаңырақ көтерді, алғашқы қазақ орта мектептері дүниеге келді. Жаңа наркомның бастамасымен әрі қолдауымен «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын», «Айман Шолпан», «Шұға», опералары мен пьесалары сахнаға шықты, халық өнері қайраткерлерінің бүкілқазақстандық слеті (1934), екпінді мұғалімдердің бірінші съезі (1934), мәдени құрылыс қызметкерлерінің бірінші съезі (1935) шақырылды» - деп тұжырымдайды. Талдау барысында біздің көзіміздің анық жеткені Т.Жүргенов туралы зерттелгеннен гөрі әлі де болса зерттелмеген мұраның көптігі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүргенов Т. Таңдамалы. Избранное. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. - 275 бет.
2. Сембаев Ә.І. Қазақ совет мектебінің тарихы. Алматы, «Мектеп» баспасы 1967, 394 с.
2. Темірбекнарком. // Егемен Қазақстан. - 2013. - 3 тамыз
3. Қазақстан тарихы. - Алматы: Атамұра, 2010. - 751б.
4. Тарихи тұлға тағылымы. Зәмзәгул Ибрагимқызы. Қызылорда, 2011 жыл. 170 бет., 5 б.
5. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Каз. АССР. Отд. I, т. VIII. М., 1928, 192-193сс..
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Каз ССР. Госстатиздат. М., 1962. 60-61 с.

БІЛІМБЕРУҮРДІСІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Мусралинова Даметкен Советхановна

тарих пәнінің мұғалімі, тарих-магистрі, педагог-зерттеуші

№141 жалпы білім беретін мектеп

(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада инновациялық технология, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар туралы түсінік берілген. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның түрлері және білім үдерісінде пайдаланудың тиімділігіне түсінік берілді.

Тірек сөздер: инновация, ақпараттық-коммуникациялық технология, білім беру үрдісі, оқыту түрлері, компьютерлік техника.

Аннотация. В статье дается понятие об инновационных технологиях, современных информационно-коммуникационных технологиях. Были разъяснены виды информационно-коммуникационных технологий и эффективность использования в образовательном процессе.

Ключевые слова: инновация, информационно-коммуникационные технологии, образовательный процесс, формы обучения, компьютерная техника.

Abstract. The article gives the concept of innovative technologies, modern information and communication technologies. The types of information and communication technologies and the effectiveness of their use in the educational process were explained.

Key words: innovation, information and communication technologies, educational process, forms of training, computer equipment.

«Инновация» ұғымы латын тілінен алынған, ол-«жаңару, өзгеру» дегенді білдіреді. Бұл түсінік XIX ғасырдағы зерттеулерде пайда болып, белгілі бір мәдениеттің кейбір элементтердің бірінен екіншісіне енгізу дегенді білдіреді.

XX ғасырдың 30-жылдарында Еуропада ғылымның жала саласы, жаңашылдық ғылымы пайда болып, ал 50-жылдары педагогикалық инноватика қалыптасты. Жалпы, инноватика- жаңару үдерісі, жаңалық үрдістерінің теориясы, жаңалық ендірулер туралы ғылым. Яғни, педагогикалық инноватика осы ғылым саласындағы жаңалықтар үдерісін зерттейді. Бұл мәселені шетелдік К. Ангеловский, М.В. Кларин, В.Я. Ляудис, М.М. Поташник, С.Д. Поляков, Т.И. Шамова, В.И.З агвязинский, П.И. Пидкасистый, Н.И.Лапин, А.И.Пригожин, Ю.Н.Кулюткин, А.К.Маркова, Н.Д.Никандров, Я.А. Понамарев, В.А. Сластенин, Л.С. Подымова және отандық Ш.Т. Таубаева, Н.Н. Нұрахметов, С.Н. Лактионова, Е.З. Батталханов, Қ.Қ. Қадашева, Т.О. Балыкбаев, Ж.А. Қараев, К. Бұзаубақова, С.Д. Мұқанова, М.М. Мұхаметқалиқызы және т.б. педагог ғалымдар зерттеген [1, 11].

Инновациялық технологиялардың пайда болуы, мәдени байланыстың кеңеюі мен тереңдеуі, ақпараттар ағынының сапасы мен санының тұрақты түрде артуы уақытпен бірге қарқын алып отырған ақпараттар ағынына бейімделу тәсілдеріін меңгеру үшін тиісті ептіліктер мен білімді қажетсінеді. Бұл

үшін ақпаратты қабылдау және есте сақтау қабілетімен бірге оны шығармашылықпен өңдеу, мәселелерді көріп, оларды шеше білу керек.

Сондықтан да білім берудің алдына жаңа міндеттер қойылады: жас ұрпақтың осы заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайға әлеуметтенуі сынды күрделі мәселерді шешу, оның өзіндік өзектілігі арқылы сәйкестік сипатын иеленіп, шығармашылық мүмкіндікті дамытуына жол ашатын ізгілік түсінігін қалыптастыру.

Қазіргі заман жаңашылдық, жаңа көзқарас, жаңалықтар заманы. Өмір сүру барысында біз жаңа өнімдерді, заттарды, білімдерді, идеяларды кездестіреміз. Олай болса, оқыту үдерісі, әдістері де осы жаңашылдықтарға сәйкес болуы тиіс.

Оқытудың инновациялық әдістері соңғы нәтижеде болашақ маманның кәсіптік біліміне ықпал ететін студенттердің инновациялық және шығармашылық тәжірибе жинақтауына ықпал етеді. Инновациялық деген ұғымды біз жаңа, жаңашылдеп қолдандық. Оқытудағы инновацияның мәні, оқытудың жаңашыл әдістерінде, сонымен қатар білім алушылардың белсенділігі мен динамикалығы арқылы анықталады [1, 11-16].

Қазіргі оқыту мен оқу ойындары оқу үдерісінде компьютердің қолданылу аясын кеңейтетін мультипликацияны, видео, графиктер мен текстерді қолдануға мүмкіндік беретін мультимедиялық технологияларсыз мүмкін емес.

Электрондық оқыту бұл ең алдымен, сабақ беру немесе үйрету үшін электрондық бизнес сервистерін және технологияларды айдалану. Мұнда аудиториялық сабақтардың мүмкіндіктерін кеңейту үшін ұжымдық жұмыс құралдарын және электрондық контентті қолдану қарастырылған.

Әрбір оқытушы сабақ беру әдісін жетілдіріп, еңбек жолында шығармашылығын дамытуы қажет. Ол үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияны меңгеруі қажет.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ)-ақпаратты пайдаланушылардың мүддесінде жинау, өңдеу, сақтау, тарату, бейнелеу және пайдалану мақсатында біріктірілген әдістердің, өндірістік процестердің және бағдарламалық-техникалық құралдардың жиынтығы [2,3].

Білім беру процесінде ақпараттандыру сияқты құрауыштың пайда болуымен оның міндеттерін қайта қарау орынды болды. Негізгі оның ішінде болып табылады:

-оқу үрдісінде заманауи ақпараттық технологияларды қолдану негізінде мамандарды дайындау сапасын арттыру; оқытудың белсенді әдістерін қолдану және оқу қызметінің шығармашылық және зияткерлік құрамдастарын арттыру; білім беру қызметінің әртүрлі түрлерін интеграциялау (оқу, зерттеу және т.б.); білім алушының жеке ерекшеліктері не оқытудың ақпараттық технологияларын бейімдеу;

-оқыту мен тәрбиелеуде үздіксіздік пен сабақтастықты қамтамасыз ету;

-қашықтықтан оқытудың ақпараттық технологиялары нәзірлеу; оқу үдерісін бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру.

АКТ білім беру құралдарын бір қатар параметрлер бойынша жіктеуге болады: Шешілетін педагогикалық міндеттер бойынша: базалық дайындықты қамтамасыз ететін құралдар (электрондық оқулықтар, оқыту жүйелері, білімді бақылау жүйелері); практикалық дайындық құралдары (есептер, практикумдар, виртуалды конструкторлар, имитациялық модельдеу бағдарламалары, тренажерлер); көмекші құралдар (энциклопедиялар, сөздіктер, хрестоматиялар, компьютерлік ойындар, мультимедиялық оқу сабақтары); кешенді құралдар (қашықтықтан).

Білім беру процесін ұйымдастырудағы функциялар бойынша: ақпараттық-оқыту (электрондық кітапханалар, электрондық кітаптар, электрондық мерзімді басылымдар, сөздіктер, анықтамалықтар, оқытатын компьютерлік бағдарламалар, ақпараттық жүйелер); интерактивті (электрондық пошта, электрондық телеконференциялар); іздеу (каталогтар, іздеу жүйелері) [3,22-23].

Ақпарат түрі бойынша: мәтіндік ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (оқулықтар, оқу құралдары, есептер, тестілер, сөздіктер, анықтамалықтар, энциклопедиялар, мерзімді басылымдар, сандық мәліметтер, бағдарламалық және оқу-әдістемелік материалдар);

-көрнекі ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (коллекциялар: фотосуреттер, портреттер, иллюстрациялар, процестер мен құбылыстардың бейнефрагменттері, тәжірибелерді көрсету, бейне экскурсиялар; статистикалық және динамикалық модельдер, интерактивті модельдер; символдық объектілер: схемалар, диаграммалар);

-аудиоақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (өлеңдер, дидактикалық сөйлеу материалдары, музыкалық шығармалар, тірі және жансыз табиғат дыбыстары, синхрондалған аудио объектілер);

-аудио-және бейне ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (тірі және жансыз табиғаттың аудио және бейне нысандары, пәндік экскурсиялар); біріктірілген ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (оқулықтар, оқу құралдары, алғашқы көздер, хрестоматиялар, есептер, энциклопедиялар, сөздіктер, мерзімді басылымдар) [3, 29].

Білім беру процесінде АКТ-ны қолдану нысандары бойынша: сабақ уақытында; сабақтан тыс. Білім алушымен өзара әрекет ету тәрізін қарай:

- асинхронды байланыс технологиясы –«offline»;
- байланыстың синхронды режимінің технологиясы –«online».

Білім беру процесінде АКТ түрлі білім беру құралдарын пайдаланудың бірнеше аспектілерін бөлуге болады:

Мотивациялық аспект. АКТ-ны қолдану оқушылардың қызығушылығын арттыруға және оң мотивациясын қалыптастыруға ықпал етеді: білім алушылардың жеке білім беру мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін барынша есепке алу; оқу сабақтарын өткізудің мазмұнын, нысандарын, қарқыны мен деңгейлерін кеңінен таңдау; оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашу; студенттердің заманауи ақпараттық технологияларды меңгеруі.

Мазмұнды аспект. Акт мүмкіндіктері пайдаланылуы мүмкін:

- оқу пәнінің жекелеген тақырыптары мен бөлімдері бойынша интерактивті кестелерді, плакаттарды және басқа да сандық білім беру ресурстарын құру кезінде, жеке тестмини
- сабақтар жасау үшін;
- студенттердің өзіндік жұмысына арналған интерактивті үй тапсырмаларын және тренажерлерді жасау үшін.

Оқу-әдістемелік аспектісі. Электрондық және ақпараттық ресурстар білім беру процесін оқу-әдістемелік сүйемелдеу ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Оқытушы сабаққа дайындалу кезінде АКТ-ның түрлі білім беру құралдарын қолдана алады; тікелей жаңа материалды түсіндіру кезінде, меңгерген білімді бекіту үшін, білім сапасын бақылау процесінде; білім алушылардың қосымша материалды және т.б. өз бетінше зерделеуді ұйымдастыру үшін.

Ұйымдастыру аспектісі. Акт оқытуды ұйымдастырудың әртүрлі нұсқаларында пайдаланылуы мүмкін:

- жеке жоспар негізінде жеке бағдарлама бойынша әр оқушыны оқыту кезінде;
- жұмыстың фронтальды немесе топшалық формаларында.

Бақылау-бағалауаспект. Акт-да білім алушылардың білім беру нәтижелерін бақылау мен бағалаудың негізгі құралы тестілер мен тест тапсырмалары болып табылады, ол бақылаудың түрлі түрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді: көру, аралық және қорытынды.

Акт - тек компьютер ғана емес, сондай-ақ бұл ақпаратпен жұмыс істей білу. Сонда коммуникативтік технологияны бөліп көрсету қажет [3, 36].

Коммуникативтік технология тілдік қызметтің барлық түрлеріне өзара байланысты кешенді оқытуға сүйенеді: тыңдау; сөйлеу; оқу; хат.

Оқытудың коммуникативтік технологиясы кезінде ең бастысы тілдік мінез- құлықтың мазмұны болып табылады: сөйлеу әрекеттері; сөйлеу жағдайы.

Коммуникативтік технологияда оқу материалын іріктеу баланың қажеттіліктеріне жауап береді: балаға қарым-қатынас жасауға қажетті сөйлеу құрылымдары іріктеледі; тілдік қарым-қатынастың жеңілдетілген моделін қолдануға болады (тіпті сөйлесудің бейвербаль емес түрі). Оқыту балалардың ой-өрісіне ғана емес, олардың сезімдеріне, эмоцияларына да әсер етуі тиіс.: балаларға қуаныш әкелу; жағымды эмоциялық ахуал тудыруы қажет [2,35-36].

Осылайша, оқытудағы АКТ-ны пайдалану оқытудың тиімділігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар оқытудың түрлі нысандары мен әдістерін жетілдіруге көмектеседі, материалды терең зерделеуге қызығушылықты арттырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баширова Ж.Р., Әлгожаева Н.С., Төлешова Ұ.Б. *Жоғары мектептің оқу үрдісінде жаңа педагогикалық технологияларды қолдану. Оқу құралы.* – Алматы, 2008.
2. Кораблёв А.А. *Информационно-телекоммуникационные технологии в образовательном процессе // Школа. - №2. – 2006.*
3. Тевс Д.П. *Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе: учебно-методическое пособие.* – Б.: БГПУ, 2016. – 134с.
4. Тевс Д.П., Подковырова В.Н., Апольских Е.И., Афонина М.В. *Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе, учеб.-метод. пособие, БГПУ, Барнаул, 2009. 189 с.*

МУЗЕЙ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Мырзашова Шакизат Үсейінқызы*тарих пәнінің мұғалімі, №287 орта мектеп мұғалімі
(Қызылорда, Қазақстан)*

Қазіргі өркениет дамуының негізгі факторы ретінде білімнің эволюциялық динамикасы жағдайында өмір сүріп жатқан бүгінгі қоғамның әлеуметтік-мәдени институттары арасында мұражайлар маңызды орын алады. Олар адамның объективті және табиғи ортасын жазады, сақтайды және бірегей түрде ұсынады және олар ретроспективті ақпаратты таратудың маңызды арнасына айналады. Мұражай қоғамда жоғалып бара жатқан құндылықтарды білдіреді және қазіргі прогресс жағдайында жоғалту қаупі төніп тұрған тұрақты жалпыадамзаттық құндылықтарға назар аудара алады. Ол олардың мәдениеттің сабақтастығын сақтаудағы мұра ретіндегі маңыздылығын атап көрсетеді.

Музей ісінің өткен тарихын сыни тұрғыдан қарастыру жетістіктер мен сәтсіздіктерді, сондай-ақ олардың себептерін ескере отырып, бұрын жинақталған барлық тәжірибелерді пайдалана отырып, бүгінгі жақсы түсінуге көмектеседі.

Музей тек өнер, жәдігерлер немесе тарихи жәдігерлерді сақтайтын орын емес. Бұл адамдар әртүрлі халықтар мен елдердің мәдениеті мен тарихымен танысатын орындар, сонымен қатар білімін кеңейтіп, мәдени деңгейін байыту орындары болып табылады.

Музейге бару, әдетте, адамның ой-өрісін кеңейтіп, мәдени тәжірибесін байытуға көмектеседі. Мұнда сіз әртүрлі елдер мен халықтардың мәдениеті мен дәстүрлері туралы біле аласыз, өнердің бай коллекцияларымен және археологиялық олжалармен таныса аласыз, тарихи дәуірлерді бастан кешіріп, ғалымдар мен сарапшылардан бірінші дәрежелі білім ала аласыз.

Музей – гректің «Муза» – шығармашылық, сұлулық құдайы, ал «музеон» сөзі – муза сарайы. Музейсіз ешқашан болмаған дәуір туралы көптеген мәліметтерді білуге мүмкіндік береді. Музейалғашқыда атақты ақсүйектердің үйлерінде болған, онда ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа өнер заттары, қымбат тұрмыстық заттар мен олардың сыйлықтары жинақталған.

Музей – антиквариатқа толы қазына үйі десек те болады. Онда елдің мәдениеті мен өркениетін айқындайтын археологиялық коллекциялар мен артефактілер сақталған. Кез келген Музей елдің өткені мен көне заманының шағын көрінісі деп айта аламыз.

Музейде елдің салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарының жарқын бейнесі көрсетілген. Бұл жеке тұлғаны тәрбиелеуде орасан зор рөл атқаратын мәдени жүйенің бірегей үлгісі.

Бүгінгі аумалы-төкпелі заманда мұражайлар тұрақтылыққа тірек бола алады. Музейдің құдіретіне немқұрайлы қарайтындар үшін мұндай мекемелер көне экспонаттардытамашалауға баратын жай ғана орын болып көрінуі мүмкін. Дегенмен, осыған қарамастан, бүгінгі күні мұражай бұрынғыдан да өзекті деп айтуға толық негіз бар. Негізгі әлеуметтік мәселелерді шешуден бастап, болашаққа көзқарасымызды өзгертуге дейін мұражайлардың қоғамымызды бейнелейтін және қалыптастырушы күші бар. Міне, адамдардың мұражайға баруға қызығушылық танытуының бірнеше себептері:

– Музей – белсенді оқыту ортасы және әртүрлі тәсілдермен оқытуды қолдауға болатын білім беру ресурсы.

– Ең бастысы, мұражайлар адамдардың айналадағы дүниені көруге және білуге, сондай-ақ білім жинауға және бөлісуге арналған орын.

– Ол қарым-қатынастың тиімді түрлерін табуға және жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытуға жауапты.

– Мұражайлық білімнің рөлі өте маңызды, өйткені ол адамдарға тарихты қызықты әрі тартымды түрде білуге мүмкіндік береді. Бұл келушілерге мәдениетіміздің уақыт өте келе қалай өзгергенін түсінуге көмектеседі.

– Мұражайлық білім беру арқылы адамдар мәдени мұрамызды сақтаудың маңыздылығы туралы көбірек біле алады. Бұл білімді берік меңгеруге ықпал ететін интеллектуалдық әрекет. Мұражайдың танымдық және тәрбиелік бағыты – эстетикалық талғамды тәрбиелеу.

– Мұражайларға бару сыни ойлауды дамытуға көмектеседі. Балалар экспонаттағы заттарды салыстырып, үздіксіз көрсете алатындықтан, мұражайға бір рет бару олардың тарих немесе өнер туралы ойлау қабілетін жақсартады.

Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі 2024 жылы 85 жылдық мерейтойын атап өтеді. Бұл аймақтағы ең көне және басты көрнекті орындардың бірі. Мұнда ата-бабамыздың баға жетпес рухани мұрасы, тарихы сақтаулы.

1924 жылы Орта Азия республикаларын ұлттық – территориялық межелеу нәтижесінде қазақтар мол қоныстанған Сырдария және Жетісу облыстары Түркістан облысы болып бірікті де (ҚРОММ, 755-қор, 1-тізбе, 74-іс, 7-п.), Қазақ республикасына қосылды (ҚРОММ, 755-қор, 1-тізбе, 74-іс, 5 п).

Біз қарастырып отырған Сырдария облысынан Қазақ республикасына Қазалы уезі 11 болысымен, Ақмешіт уезі 20 болысымен қосылды (ҚРОММ, 755-қор, 1-тізбе, 74-іс, 12 п). 1925 жылғы әкімшілік – аумақтық өзгертулер нәтижесінде Сырдария облысы Сырдария губерниясына айналып, 1932 жылы алғашқы облыстар қатарында Оңтүстік Қазақстан облысы, 1938 жылы Қызылорда облысы құрылғанға дейін осылай аталды.

1917 жылы күзде саяси билікті қолына алған Кеңес өкіметінің назарынан тыс қалмаған мәдени-ағарту жұмыстарының бір саласы - мұражай құрылысы еді. Революцияға дейін мұражайлар жүйесі өңірде болған емес.

Социалистік құрылыстың алғашқы 10-15 жылында Сырдария губерниясында мұражай жүйесі өте баяу дамыды. Отызыншы жылдарға дейін өлкеде бір ғана мұражай жұмыс істеп тұрды.

1920 жылы Шымкент қаласында педагогикалық лабораторияның арнайы мұражайы ретінде негізі қаланып, 1925 жылы өлкетану мұражайы болып қайта құрылып, келушілерге есігін ашты. Мұражайда мәдени – тарихи, жаратылыстану – тарихи, географостатистикалық бөлімдер жұмыс істеді. 1925 жылы мұражайда 91 дана жәдігер болса, 1926 жылы өңделіп, келушілерге ұсынылған 507 дана жәдігер тұрды.

1924-1925 жылдары мұражайды қаржыландыруға Средазкомстарис небәрі 1065 сом бөлді. Оның 865 сомы мұражай қызметкерлерінің жалақысына, 200 сомы – шаруашылық шығындарға арналды. 1925-1926 жылдары мұражайды ұстап тұру қажетті 8589 соманың 3158 сомы ғана бекітілді. Бірақ мұражай 1925 жылдың қазан айынан бастап жергілікті қаржыландыруға өтеді де, жергілікті бюджеттің жетіспеуінен тағы бір қысқаруға ұшырап, 1926 жылы мамырда 2803 сом бөлінетін болды. Оның 1788 сомы – жалақыға, 178 сомы - әлеуметтік қамсыздандыруға, 18 сомы – жергілікті комитетке, 40 сомы - канцелярия қажетіне, 579 сомы – шаруашылық шығындарға, 200 сомы – ғылыми жұмыстарға арналған еді. 1931 жылға дейін мұражай ғимараты қаланың ортасында орналасқан 6 бөлмелі ғимаратта жайғасты. Бөлмелері тар, инвентары жеткіліксіз, іс – құжаттарды сақтайтын шкафтар жоқтың қасы болды. Экспонаттарды қоятын витриналар талапқа сай емес еді (ҚРОММ, 81-қор, 1-тізбе, 1216-іс, 295-296 пп).

1926 жылдан бастап экспонаттар жинау жұмысы ұлғая бастады.

Көпшіліктің музейге деген қызығушылығы артып, келушілер саны артып отырды. 1925-26 жылдары 16 экскурсия жасалып 507 адам келсе, жеке келушілер саны – 31 327 адамға жетіпті (ҚРОММ, 81-қор, 1-тізбе, 1216-іс, 298 п).

1926-27 жылдары 442 экскурсантты қамтыған 14 экскурсия жасалып, жеке келушілер саны – 25 729 адамды құрады (ҚРОММ, 81-қор, 1-тізбе, 1311-іс, 65-п).

Мәдени – ағартушылық мақсатта музей, біріншіден, экспонаттарын көпшіліктің назарына ұсынса, екіншіден, бай кітап қорынан мәлімет алуға мүмкіндік беруді көздеді. Ол үшін музейде оқу залдары ұйымдастырған болатын. Сонымен қатар оқушылар мен қызығушы халықты қызыл әскерлерді тарту арқылы халыққа білім беру ісінде қызмет көрсетіп отыр.

1931 жылдың ортасынан 1937 жылдың қыркүйегіне дейін мұражай уақытша Пушкин көшесіндегі 2 бөлмелі ғимаратқа ауысты. 1935 жылы мұражайда облыстың экономикасын, тұрмысын, табиғаты мен географиялық жағдайларын сипаттайтын 3958 жәдігер бар еді. Осы жылы мұражай экспонаттарынан екі көрме ұйымдастырылды.

Бірінші көрме Облыстық атқару комитетінің пленумына қалалық театрда ұйымдастырылды. Екінші көрме Қазақстанның 15 жылдық мерей тойына арнап ұйымдастырылды (ҚРОММ, 81-қор, 3-тізбе, 1083-іс, 36-п).

Өңірдегі мәдени-ағарту мекемелерінің жүйесі 1931-33 жылдардағы аштықтан кейін тәп-тәуір ұлғаяйын деді. Республиканың жаңа басшылығы 1935 жылы ауыл-селодағы саяси-мәдени көпшілік жұмыс жайын арнайы қарап, партиялық шешімін қабылдаған соң, бұл салаға серпін бітті.

Осыған байланысты XX ғасырдың 30-жылдары Қызылорда мұражай ісі пайда болды. 1932 жылы ғылыми қызметкер Н.Никольский ұйымдастырған Аралдағы натуралистер мүйісі ұлғая келіп, 1937 жылы аудандық өлкетану мұражайына айналды. Онда Арал теңізінде кездесетін балықтар мен құстардың түрлері, балық аулау құралдарынан басқа өлке тарихын баяндайтын түрлі экспонаттар болған. Музейдің алғашқы төрт жылының ішінде 50000 көрермен музей экспонаттарын тамашалаған болатын. Музейді жаңа экспонаттармен оның жанынан құрылған геология, биология үйірмелері жабдықтап отырған. Облыс көлемінде екінші ашылған облыстық өлкетану музейі 1939 жылы ашылды [Тайман, 2006:58].

Басқа мәдени-ағарту мекемелері сияқты облыстық өлкетану мұражайы да Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қиыншылықтарға қарамастан, көптеген ұйымдастыру-көпшілік жұмыстар жүргізіп, фашистік идеологияны әшкерелеп, кеңес адамдарының ерлігі мен еңбегін насихаттады.

Қорытындылай келе, мұражайлар қашанда мәдениет пен білім ошағы болып саналды деп айта аламыз. Мұражайлар ата-бабаларымыздың ескерткіштерін қорғау мен сақтауда тамаша көмек көрсетті

және көрсетуде. Егер ол болмағанда, біз ешқашан керемет өткен туралы көп нәрсені біле алмас едік. Мұражайлар бізді тарихқа қандырып, өмірге ата-бабаларымыздың көзімен қарауға шақырады.

Олардың көмегімен біз өз тамырымызбен байланыста боламыз, бұл өз кезегінде бізге тиесілілік сезімін береді. Өткенді зерделеу бізге кім екенімізді, қалай болғанымызды, қайдан келгенімізді және болашаққа үлес қосу үшін нені үйренуге болатынын түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні мұражайлар халық мәдениетінің құралы болып табылады. Мұражайдың міндеті – бізге ақпарат беретін қазыналар мен заттарды сақтау және көрсету ғана емес, сонымен қатар білім беру мақсаттарына қызмет ету.

Мұражайдың қоғамдағы немесе мәдениеттегі рөлі әртүрлі деңгейлерде болады. Мұражай адам тәрбиесінде ерекше және таптырмас рөл атқарады. Сонымен қатар адамның ой-өрісін дамытады. Мұражайдан алған әсерлер мен эмоциялар жадта терең із қалдырады және қарапайым нәрселерге әлемдік және тарихи жауһарлар призмасы арқылы қарауға мүмкіндік береді.

Түйіндеп айтқанда, мұражай – тарихымызды сақтайтын орын, яғни мұражай – біздің жадымыздың қоймасы, адамзаттың ең құнды мәдени құндылықтарының бірі. Егер де бір халықтың, оның мемлекетінің жадын жойғысы келсе, ең алдымен оның тарихын, мұражайларын, сәулет ескерткіштерін жою да жеткілікті екен. Сондықтан тарих қойнауынан сыр тартатын, тәрбиелік мәні зор, тарихқа тұнып тұрған мұражайлар маңызын арттыра түсу үшін біз құнды жәдігерлермен танысып қана қоймай, кейінгі ұрпаққа мұра болып қаларлықтай дүниелерді мұражайға табыстауымыз керек.

Біз мұндай заттарды сақтауға тырысуымыз керек, өйткені олар арқылы біз мұндай заттың ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейін қалай қолданылғанын бақылай аламыз. Бұл адамдар компьютерлік технологиядан басқа, әрине, қолында бардың бәрі ата-бабаларымыздың өнертабысы екенін ұмытпауы үшін жасалуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 755-қор, 1-тізбе, 74-іс, 5-п.
2. ҚРОММ, 81-қор, 1-тізбе, 1216-іс, 295-296 нп.
3. ҚРОММ, 81-қор, 1-тізбе, 1311-іс, 65-п.
4. ҚРОММ, 81-қор, 3-тізбе, 1083-іс, 36-п.
5. Қызылорда облысындағы мұражай ісі. Сағат Тайман // Қазақ тарихы. 2006, №6.

АУБАКИР ДИВАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

А.К. Жұмаева^a, Р.Р. Оспанова^b

^aтарих мамандығының 1 курс магистранты

^bғылыми жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты., доцент

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Абубакир Диваев қазақ халқының мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін зерттеуге арнаған алғашқы орыс этнографтарының бірі. Оның еңбектері XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан этнографиясын түсінуде маңызды рөл атқарады. А. Диваев өз зерттеулерінде салыстырмалы материалдарды жиі пайдаланған. Көбінесе ол отбасылық өмірге арналған мақалалар топтамасында қазақтар мен басқа халықтар туралы этнографиялық материалдарды қатар қоюға, салыстыруға жүгінді. Диваевтың мақалалары 26 түрлі журналдар мен газеттерде жарияланған. Оның шығармаларында қазақтардың мәдениеті мен тұрмысының барлық жақтары, шаруашылықта – мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы; материалдық мәдениетте – тұрғын үй, тамақ, киім-кешек; отбасы өмірінің мәселелерінде - әйелдердің ұстанымы, ұлттық ойындар үйлену той, қоғамдық өмір, халықтық таным, наным-сенім және т.б. айтылады. XX ғасырда қазақ халқының этнографиясын зерттеген ғалым А. Диваевтың ғылыми еңбектерін көпшілікке таныту, жан-жақты талдау қазақ тарихына жаңаша дем береді.

Кілт сөздер. Этнография, салт-дәстүр, ұлттық ойындар, этнос, әдет-ғұрып.

Аннотация. Абубакир Диваев был одним из первых российских этнографов, изучавших культуру, обычаи и традиции казахского народа. Его труды играют важную роль в понимании этнографии Казахстана конца XIX – начала XX веков. А. Диваев в своих исследованиях часто использовал сравнительный материал. Нередко в ряде статей, посвященных семейному быту, он прибегал к сопоставлению и сравнению этнографических материалов о казахах и других народах. Статьи Диваева были опубликованы в 26 различных журналах и газетах. Его работы охватывают все аспекты

казахской культуры и быта, включая сельское хозяйство – животноводство и земледелие; в материальной культуре – жилье, пища, одежда; в вопросах семейного быта - положение женщин, национальные игры, свадьбы, общественная жизнь, народные знания, верования и т. д. Говорят. Ученый, изучавший этнографию казахского народа в XX веке, А. Публичное представление и всесторонний анализ научных трудов Диваева вдохнут новую жизнь в историю Казахстана.

Ключевые слова. Этнография, традиции, национальные игры, этническая принадлежность, обычаи.

Abstract. Abubakir Divaev was one of the first Russian ethnographers who studied the culture, customs and traditions of the Kazakh people. His works play an important role in understanding the ethnography of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries. A. Divaev often used comparative material in his research. Often, in a number of articles devoted to family life, he resorted to comparing and contrasting ethnographic materials about Kazakhs and other peoples. Divaev's articles were published in 26 different magazines and newspapers. His works cover all aspects of Kazakh culture and life, including agriculture - livestock breeding and farming; in material culture - housing, food, clothing; in matters of family life - the position of women, national games, weddings, social life, folk knowledge, beliefs, etc. They say. A scientist who studied the ethnography of the Kazakh people in the 20th century, A. The public presentation and comprehensive analysis of Divaev's scientific works will breathe new life into the history of Kazakhstan.

Keywords: Ethnography, traditions, national games, ethnicity, customs.

Абубакир Ахметжанұлы Диваев 1856 жылы 3 (19) желтоқсанда Орынборда дүниеге келген. 1876 жылы Орынбор қаласындағы Неплюев кадет корпусының Азия бөлімін бітіріп, Ташкентке әскери қызметке жіберілді. 1917 жылға дейін Сырдария облысының әскери губернаторының арнайы тапсырмалар бойынша кіші шенеунігі болып жұмыс істеп, қазақ, өзбек және басқа да халықтардың фольклорын зерттеумен айналысты. Ол бұл зерттеулерді Шымкент, Перовск, Қазалы, Әулие-Ата және Ташкент уездерінде жүргізді. Әсіресе, Диваевтың қызметі қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде жемісті болды. Ол Сырдария облысының әскери губернаторының аудармашысы болып жұмыс істеді. 1883 жылдан бастап фольклорлық және этнографиялық материалдарды жинай бастады. Ғылыми-зерттеу мақалаларын жүйелі түрде «Туркестанские ведомости» газетінде жариялап отырды.

1896 жылдан бастап Ә. Диваев көптеген қоғамдар мен мекемелердің мүшесі болды: Түркістан археология әуесқойлары үйірмесі, Сырдария облысының статистика комитеті, Қазан университетінің жанындағы археология, тарих және этнография қоғамы, Мәскеу университетінің жанындағы жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойлары қоғамы. 1924 жылы Ресей ғылым академиясы жанындағы Орталық өлкетану бюросының корреспондент мүшесі болып сайланды. 1904 жылы Ташкент қаласында әуесқой театрдың құрылуына қатысты. 1906 жылдан бастап, қызметін аяқтаған соң, татар мектебін басқарып, 1918 жылдан бастап Түркістан университеті мен Түркістан шығыс институтында қазақ этнографиясы курсы оқытты. Ғылыми-зерттеу мақалаларын және рецензияларды жариялаумен қатар, ол Ташкент қаласындағы көпшілік кітапхана жанындағы Түркістан жинағын құрастыруға қатысты. Біраз уақыт Ташкент музейінің археологиялық және этнографиялық коллекцияларын басқарды.

1920 – 1933 жылдары Қырғыз (Қазақ) ғылыми комиссиясының мүшесі ретінде Түркістан республикасының Халық ағарту комиссариаты атынан Сырдария және Жетісу облыстарына бірнеше экспедиция ұйымдастырды. Бұл экспедициялардың мақсаты Түркістан халықтарының этникалық ортақтықтарын анықтау болды. Бұл экспедициялар үшін құрылған бағдарлама оның этнографиялық қызметінің шыңы болып саналады. Бағдарлама бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. [1]

Ә. Диваевтың зерттеу жұмыстары этнографияның барлық дерлік сұрақтарын қамтиды: тұрмыс, материалдық және рухани мәдениет, халықтың ауызша шығармашылығы, отбасы қарым-қатынастары, дін, медицина, ағарту және басқа да көптеген мәселелер. Зерттеу жұмысы барысында Алдар-Көсе, Жиренше туралы ертегілердің мәтіндері мен қолжазбалары, сондай-ақ «Қырық өтірік» жиналған; «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр», «Қобыланды», «Бекет батыр», «Шора батыр», «Ер Тарғын», «Айман — Шолпан» жырларының түрлі нұсқалары, аңыздар, мақал-мәтелдер, демонологиялық әңгімелер және басқа да халық шығармашылығының үлгілері жиналып, көлемі шамамен 400 баспа парағын құрады. [4]

Түркістан республикасында құрылған Қырғыз қазақ ғылыми комиссиясы 1920 жылы Жетісу, Сырдария облысындағы қазақтардың фольклорын, этнографиясын зерттеуге арналған екі экспедициясын зерттеуге арналған екі экспедиция аттандырады. Қазақ фольклорисі Әбубәкір Диваев жасаған бағдарлама бойынша ел аралап, 7-8 ай жұмыс істеген мамандар көптеген дерек жинайды. 2500 ірі форматты беті бар 68 дәптерден тұратын осы мол да құнды деректің 1928 жылға дейін еш жерде жарияланбаған Ә. Диваев кітаптағы «Қазақтануға қатысты деректер» деген мақаласында айтылады. [1]

Мақаласында жиналған фольклор, этнография деректерінің әр дәптеріне сипаттама береді, мұны «Этнографиялық деректердің тізімі» деп атап, Ә. Диваев тізімді, «16/VIII-25 жылы жасады» деп мақаланың аяғына қол қояды. Дәптердегі деректер әдемі жазумен ұқыпты түрде қолдан жазылған. Осыншалық материалдардың тарих сахнасына шығуы – фольклористеріміз бен этнографтарымызға мол пайдасын берері сөзсіз.[1]

Ә. Диваевтың «Сандал ағашындағы жазу» атты мақаласы бар. Мұнда ол кісі арабтың абжид жүйесіне негізделген Орта Азиядан табылған бір құпия жазу туралы дерек берген. 1977 жылы «Қазақ энциклопедиясының» XI томында осы жолдар авторының «Хат сарви» деген атпен берген қысқа дерегі болмаса басқа елдің бұл жазудан хабары жоқ десек қателеспейміз.

Асқар Егеубаевтың пікірінше Ә.Диваевтың этнографиялық еңбектерін тарихи-мәдени мазмұн байлығы мен тарихи құндылығы жағынан кең тынысты деп бағалайды. Оның ойынша, бұл еңбектерді шартты түрде қазақ халқының тарихына қатысты, тұрмыс-салт жырлары, шешендік сөздер, қазақ жұртының күнтізбесі мен жыл қайыру шарттары сияқты тақырыптарға бөлуге болады. Сонымен қатар, ғалымның этнография мен археологияға қатысты мол мұраларды хатқа түсіргені және халық мұрасына деген ғылыми дәйектілігі ерекше көрінеді деп атап өтеді.[2]

Ә.А.Диваев 1906 ж. «Туркестанские ведомости» газетінде (№24) қазақ балаларының ойындары туралы көлемді зерттеуін жариялаған. А.Егеубаевтың айтуынша, бұл ойындарды Ә.Диваев Сырдария облысынан, Әулиеата уезінен жазып алса керек. Қазақ балаларының ойындары туралы зерттеуінде Ә.Диваев мынадай пікір айтады: «Кішкене қыздар мен ұл балалар өздері жасаған қуыршақтар немесе саз балшықтан жасалған жылқы, түйелер болмаса, қазақтар балаларға арналған ойыншық деген жоктың қасы. Бұл ойыншықтардың көріктілігі төмен, бірақ антропологиялық тұрғыдан бағалы». Қазақ балаларының ойыншықтарын еуропа балаларының ойыншықтарымен салыстыра отырып, Ә.Диваев «...Сіз еуропалық ойыншықтар топтамасын қарастырған кезде, олардың құнынан басқа ешқандай ой туындамайды... Бұл ойыншықтар өздерінің қандай салаға арналғанын білдірмейді, олар сізді балалардың ойлары мен тілектерінің әлеміне жетелемейді – неге екенін түсінуге болады. Бұл ойыншықтар фабрикалық жолмен жасалады; балалар ортасына олар сырттан әкелінеді; сондықтан олар балалардың талғамы мен бейімділігінен гөрі, оларды жасаушылардың талғамын көбірек сипаттайды, өйткені олар сатып алу арқылы алынады. Далалық балалардың ойыншықтары мүлде басқа...»- деп түйеді. Осы мақаласында Ә.Диваев күні бүгінге дейін ойналатын «Соқыртеке» «Түйе, түйе, түйелер», «Үйшік-үйшік», сондай-ақ басқа этнографиялық жазбаларда кездесе бермейтін «Орда» (ақсүйек) «Бөрік жасырмақ», «Тақия жасырмақ», «Домалақ ағаш», «Шелек» т.б. ойындарды сипаттап, ойнау шарттарын түсіндірген. [5]

Ә.Диваев 1907 ж. «Туркистанские ведомости» (№54) «Қырғыз (қазақ) жастарының ежелгі заманғы ойындары» («Древние игры киргизской молодежи») атты мақаласын жариялайды. Ташкент уезі, Ақжар болысының көзі ашық қазағы Тоқболатов Көбей молданың қолжазбасынан алып, автор «Қызойнақ», «Қызқашар» «Қыз куу», «Дамбал салды» сияқты ежелгі ойындарды суреттеген. [3]Ә.Диваев ойынды екі топқа, екі кезеңге бөледі. Бірі – кәмелетке толмаған,балдырғандар ойнайтын ойын түрлері, екіншісі – есейген қыз-бозбала ойнайтын ойындар. Бұларды ол «балалар ойыны» және «жас, бозбалалардың көңіл көтеруі» деп ажыратады.[4]

Қорытындылай келе, А. Диваевтың фольклористік қызметі қазақ халқының этнографиясын зерттеумен тығыз байланысты болды. Бүгінгі күнге дейін оның 1891—1915 жылдары жарияланған «Этнографиялық материалдар» атты еңбегі ғылыми құндылығын сақтап отыр. Диваев қазақ халқының ауызша шығармалары мен поэмаларын орыс тіліне аударып, оларды Ресей басылымдарында жариялаған. 1923 жылы 21 мамырда Ташкенттегі Ағарту институтының ғимаратында Түркістан республикасы зиялыларының Ә.Диваевтың ғылыми қызметінің 40 жылдығына арналған жиналысы өтті. Түркістан республикасының Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен Т. Рысқұловтың қолы қойылған, оған зейнетақы тағайындалып, өзі тұрған үйді тегін пайдалануға беру туралы шешім қабылданды. Біраз уақыттан кейін Ташкенттегі ағарту институтында Диваев атындағы кафедра ашылды. Диваевтың зерттеу жұмыстары үлкен ұқыптылықпен және ғылыми заңдылықпен жазылған, сондықтан оның кез-келген еңбегі егжей-тегжейлі мысалдармен келтірілген. Ә.А. Диваев күні бүгінге дейін қазақ мәдениетін зерттеушілер үшін маңызды дереккөз қалдырған тұлғалардың бірі болып қала береді. Олар орыс отарлауымен байланысты жаппай урбанизация мен өзгерістер басталғанға дейінгі қазақтардың көшпелі өмірінің тарихи жағдайын және мәдени ерекшеліктерін жақсырақ түсінуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Егеубаев А. Кісілік кітабы (Ғылыми эссе) . Алматы: 1998, 318б.
2. Диваев А. Игры Киргизских детей //Туркистанские ведомости. 1906, №24.
3. Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932 гг.) Алма-Ата, «Казахстан», 1965.с.516.
4. Диваев А.А. Древние игры Киргизской молодежи// Туркистанский ведомости. 1907№54

АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

З.К. Турсунбаева^а, Е.Т. Қартабаева^б

^амагистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

^бғылыми жетекшісі, т.ғ.к., профессор

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Алаш қозғалысының қайраткерлері қазақ халқының ұлттық санасын ояту мен білім беру жүйесін дамытуда үлкен рөл атқарды. Олардың этнопедагогикалық ой-тұжырымдары халықтық тәрбие мен заманауи білімді ұштастыруға негізделді. Алаш зиялыларының басты мақсаты – қазақ балаларына ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи білім беру жүйесін қалыптастыру болды.

Бұл зерттеу Алаш арыстарының қазақ этнопедагогикасына қосқан үлесін талдап, олардың ағартушылық қызметін жан-жақты қарастырады. Қазақ халқының дәстүрлі тәрбиесі мен жаңашыл педагогикалық әдістерін ұштастыру арқылы ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру жолындағы Алаш зиялыларының еңбектері мен идеялары кеңінен сипатталады. Бұл еңбекте Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы сынды тағы басқа да Алаш қайраткерлерінің білім, тәрбие және ұлттық педагогика мәселелері туралы көзқарастары қарастырылады. Олардың еңбектері қазақ этнопедагогикасының негізін қалап, жас ұрпақты тәрбиелеудің ғылыми-әдістемелік бағыттарын айқындап берді.

Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде бала тәрбиесі, ұлттық сана, халықтық педагогика, ұлттық мәдениет пен мінез-құлық қалыптастыру мәселелері қамтылған. Олар халықтық тәрбиенің маңызын ғылыми тұрғыда негіздеп, оны білім беру жүйесіне енгізуді көздеді.

Тірек сөздер: Алаш арыстары, этнопедагогика, рухани құндылықтар, педагогика.

Алаш қозғалысының қайраткерлері – қазақтың ұлттық болашағы үшін күрескен зиялылар. Олардың педагогикалық идеялары қазақ халқының рухани дамуына, ұлттық білім мен тәрбие жүйесінің қалыптасуына үлкен әсер етті. Алаш арыстарының этнопедагогикалық ой тұжырымдарының қазіргі таңдағы маңызы туралы Алаш арыстары XX ғасырдың басында ақ айтып кеткен. Яғни халықтық педагогикамен оқыту. Оқулықтың көбін Алаш зиялылары жазып шыққан соның ішінде математикадан бастап география, Қазақстан тарихы, әліппе тағы басқа да оқу құралдарын ұлттық нақышта өмірден нақты мысалдар келтіру арқылы жазып шыққан.

Алаш арыстарының этнопедагогикалық ой тұжырымдары – қазақ халқының ұлттық тәрбие жүйесін жаңғыртуға, ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға, жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге бағытталған құнды мұра. Олардың идеяларының қазіргі таңдағы маңызы зор, себебі олар ұлттық бірегейлікті сақтауға, жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды дәріптеуге, елжандылықты арттыруға септігін тигізеді.

Алаш арыстарының басты мақсаттарының бірі – ұлттық тәрбие жүйесін жаңғырту, қазақ халқының бай мәдени мұрасын, салт-дәстүрлерін, тілін сақтау және дамыту болды. Олар мектептерде ана тілінде оқытуды, ұлттық әдебиет пен тарихты оқытуды, ұлттық ойындар мен өнерді дәріптеуді жақтады. Қазіргі таңда да ұлттық тәрбиені жаңғырту, ұлттық құндылықтарды оқу-тәрбие процесіне енгізу өзекті мәселе болып табылады.

Білімнің құндылығын арттыру Алаш арыстары білімді ұлттың болашағы деп білді. Олар қазақ балаларының заманауи білім алуына, ғылым мен техниканы меңгеруіне ерекше көңіл бөлді. Олардың пікірінше, білімді ұрпақ қана елді өркендетіп, әлемдік бәсекеге қабілетті етеді. Қазіргі кезде де сапалы білім беру, жастарды ғылымға баулу, инновациялық технологияларды меңгерту маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Адамгершілік құндылықтарды дәріптеу рухани құндылыққа негізделген Алаш арыстары адамгершілік, әділдік, қайырымдылық, еңбекқорлық сияқты құндылықтарды жоғары бағалады. Олар жастарды адал, иманды, білімді, еңбекқор азамат етіп тәрбиелеуді көздеді. Олардың ойынша, адамгершілігі мол ұрпақ қана қоғамды дұрыс жолға бағыттай алады. Қазіргі қоғамда да рухани-адамгершілік тәрбие беру, жастарды ізгілікке баулу маңызды мәселелердің қатарында.

Алаш арыстары ұлттық сана-сезімді оятуға, қазақ халқының бірлігін нығайтуға, елжандылықты арттыруға ерекше көңіл бөлді. Олар жастарды өз тарихын білуге, ұлттық мұраны қастерлеуге, ана тілін сүюге шақырды. Олардың ойынша, ұлттық санасы жоғары ұрпақ қана елдің тәуелсіздігін қорғай алады.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық сана-сезімді ояту, патриоттық сезімді арттыру маңыздылығы арта түсуде.

Алаш арыстары демократиялық құндылықтарды, сөз бостандығын, теңдікті, әділдікті жақтады. Олар жастарды демократиялық қоғамда өмір сүруге, өз пікірін еркін білдіруге, қоғамдық істерге белсенді қатысуға дайындады. Қазіргі кезде де демократиялық құндылықтарды қалыптастыру, азаматтық қоғамды дамыту маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Алаш арыстарының еңбектерінде ұлттық тәрбие мен білімнің маңызы ерекше көрсетілген. Олар халқымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін, ділін сақтай отырып, жастарды тәрбиелеудің маңыздылығын атап өтті.

Алаш зиялылары және ұлттық тәрбиенің негізі деп білген. Алаш зиялылары – XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық санасын оятуға, тәуелсіздік идеясын алға жылжытуға, білім беру мен мәдениетті дамытуға зор үлес қосқан қайраткерлер. Олар ұлттық тәрбиені қазақ халқының болашағы үшін маңызды деп санап, оның негіздерін қалыптастыруға ерекше көңіл бөлді.

Алаш зиялыларының ұлттық тәрбиеге қатысты көзқарастарының негізгі бағыттарына Алаш зиялылары ана тілін ұлттық тәрбиенің негізі деп санады. Олар қазақ тілінде білім беруді, ана тілінде оқулықтар шығаруды, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытуды жақтады. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлы: “Тіл – ұлттың жаны, болмысы, тілі жоқ ұлт жойылады”, - деп атап көрсеткен. Алаш қайраткерлері ұлттық тарихты білу, мәдени мұраны қастерлеу арқылы ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтуға болады деп есептеді. Олар қазақ тарихын оқытуды, ұлттық әдебиет пен өнерді дамытуды, халық ауыз әдебиетін жинауды және насихаттауды қолдады. Алаш зиялылары тек ұлттық құндылықтарды сақтаумен шектелмей, заманауи білім мен ғылымды игерудің маңыздылығын да атап өтті. Олар қазақ жастарының Еуропаның озық оқу орындарында білім алуына жағдай жасауға тырысты, ғылыми зерттеулерді қолдады. Алаш зиялылары еңбекқорлықты жоғары бағалады. Олар жастарды еңбекке баулу арқылы олардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қамтамасыз етуге, өз күшіне сенуге, қоғамға пайдалы болуға үйретуді мақсат етті. Алаш қайраткерлері қазақ халқының бірлігін нығайтуға, рулық бөлінушілікті жоюға шақырды. Олар ұлттық идеяны алға жылжыту арқылы қазақ қоғамын біріктіруге тырысты.

Алаш зиялылары ұлттық тәрбиенің негізін қалай қалады?

✓ *Мектептер мен оқу орындарын ашу:* Алаш зиялылары қазақ тілінде оқытатын мектептер мен оқу орындарын ашуға атсалысты.

✓ *Оқулықтар мен әдістемелік құралдар жазу:* Олар қазақ тілінде оқулықтар, әдістемелік құралдар жазып, білім берудің сапасын арттыруға тырысты.

✓ *Мерзімді баспасөзді пайдалану:* “Қазақ” газеті сияқты мерзімді басылымдар арқылы ұлттық идеяларды таратып, қоғамдық пікірді қалыптастырды.

✓ *Қоғамдық ұйымдар құру:* “Алаш” партиясы, “Қазақ жастарының одағы” сияқты ұйымдар құрып, ұлттық мүддені қорғауға бағытталған іс-шаралар ұйымдастырды.

Алаш зиялыларының ұлттық тәрбиеге қатысты ойлары қазіргі Қазақстан үшін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ұлттық тәрбиені жаңғырту, ұлттық құндылықтарды дәріптеу, жастарды елжандылыққа тәрбиелеу – қазіргі қоғамның алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Алаш арыстарының мұрасын зерттеу және олардың идеяларын іске асыру арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді сақтап, жас ұрпақты бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелей аламыз.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліпбиін жасап, оқулықтар жазды. Оның педагогикалық көзқарасы мына бағыттарда көрінді:

✓ Білімді ана тілінде алу қажеттілігі;

✓ Баланы жас ерекшелігіне қарай оқыту;

✓ Тәрбиеде ұлттық мәдениет пен дәстүрді ұстану.

Ахмет Байтұрсынұлының этнопедагогикалық ой пікірлеріне тоқталар болсақ– қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы, ғалымы, ақыны, публицисі, қоғам қайраткері. Ол қазақ этнопедагогикасының дамуына зор үлес қосқан тұлға. Оның еңбектерінде ұлттық тәрбиенің маңызы, қазақ тілінің рөлі, білім берудің әдістері туралы құнды ойлар айтылған.

Ахмет Байтұрсынұлының этнопедагогикалық көзқарастарының негізгі бағыттары: ана тілін ұлттың жаны, болмысы деп білді. Оның ойынша, тілінен айырылған ұлт жойылады. Сондықтан ол қазақ тілін дамытуға, оқытуға ерекше көңіл бөлді. “Тіл – құрал, бірақ ол сонымен бірге мақсат та”, - деп жазды ол.

Ұлттық әліпби мен емлені реформалау: Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сай әліпби жасаудың қажеттілігін түсінді. Ол араб әліпбиінің негізінде қазақ тілінің дыбыстарына лайықталған жаңа әліпби жасады (“Төте жазу”). Бұл әліпби қазақ тілінің дамуына, оқу-ағарту ісінің жандануына зор ықпал етті.

Оқыту әдістемесін жетілдіру: А.Байтұрсынұлы оқыту әдістемесінің маңыздылығын атап өтті. Ол қазақ тілін оқытудың тиімді әдістерін жасауға тырысты. Ол “Қазақ тілі” атты оқулығында тілді үйренудің қарапайымнан күрделіге қарай жүретін әдісін ұсынды.

А.Байтұрсынұлы білімді ұлттың келешегі деп білді. Ол қазақ жастарының сауатты болуына, ғылым мен білімді меңгеруіне шақырды. “Оқу – инемен құдық қазғандай”, - деп ол білім алудың қиындығы мен маңыздылығын көрсетті. Ахмет Байтұрсынұлы әйелдердің қоғамдағы рөлін арттыру үшін олардың білім алуына қолдау көрсетті. Ол қыздардың оқуға түсуіне жағдай жасауды, оларға білім беруді жақтады. Ұлттық әдебиетті дамыту барысында Ахмет Байтұрсынұлы ұлттық әдебиеттің дамуына зор үлес қосты. Ол қазақ тілінде көркем шығармалар жазып, аудармалар жасады, әдебиеттің теориялық мәселелерін зерттеді.

Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері: “Қазақ тілі” (оқулық), “Тіл құралы”, “Әдебиет танытқыш”, өлеңдері мен аудармалары арқылы дәріптелді. Ахмет Байтұрсынұлының этнопедагогикалық ой пікірлері қазіргі Қазақстан үшін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның идеялары ұлттық тәрбиені жаңғыртуға, қазақ тілін дамытуға, білім берудің сапасын арттыруға, жастарды адамгершілікке тәрбиелеуге бағытталған. Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын зерттеу және оның идеяларын іске асыру арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді сақтап, жас ұрпақты бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелей аламыз.

Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегі – ұлттық тәрбиенің негізін қалап берген іргелі еңбек. Ол бала тәрбиесінің жан-жақты дамуына мән берді. Жұмабаевтың ойынша, тәрбие төрт түрлі болуы керек: дене тәрбиесі – дені сау, шымыр ұрпақ қалыптастыру, ақыл тәрбиесі – логикалық ойлау қабілетін дамыту; құлық тәрбиесі – адамгершілікке баулу; сұлулық тәрбиесі – эстетикалық талғам қалыптастыру жолында көптеген еңбектер жазды.

Мағжан Жұмабаев (1893-1938) – қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы, ақын, жазушы, драматург, педагог. Ол Алаш қозғалысының көрнекті өкілдерінің бірі ретінде ұлттық тәрбие мен білім беруге ерекше мән берген. Оның этнопедагогикалық мұрасы қазіргі таңда да өз өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Мағжан Жұмабаевтың этнопедагогикалық көзқарастарының негізгі бағыттары негізінен педагогикалық көзқарастарының негізгі өзегі – ұлттық рухты ояту. Ол ұлттық әдебиет пен тарихты, мәдени мұраны оқыту арқылы жастардың бойында отансүйгіштік сезімді қалыптастыруды мақсат етті. Мағжан бала тәрбиесінде ұлттық ерекшеліктерді ескерудің маңыздылығын атап өтті. Ол әр ұлттың өз тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрлері бар екенін, сондықтан да тәрбие жүйесі де осы ерекшеліктерге сай болуы керектігін жазды.

Мағжан баланың ақыл-ойын, дене бітімін, рухани дүниесін бірдей дамытудың қажеттілігін айтты. Ол білім берудің тек ақпарат берумен шектелмей, баланың шығармашылық қабілетін, ойлауын дамытуға бағытталуы керектігін жақтады.

Мағжан Жұмабаев мұғалімге ерекше мән берді. Оның ойынша, мұғалім – жастарға білім беретін ғана емес, оларға үлгі болатын, оларды жақсылыққа жетелейтін тұлға. Мұғалім өз ісін сүюі, балаларды жақсы көруі, оларға шынайы жанашырлық танытуы керек. Мағжан Жұмабаевтың ең танымал педагогикалық еңбегі “Педагогика” (1922) жылы жазылған. Бұл еңбекте ол тәрбиенің мақсаты, міндеттері, әдістері туралы өзінің көзқарастарын баяндайды. “Педагогика” қазақ тіліндегі алғашқы педагогикалық оқулықтардың бірі болды. Онда баланың жас ерекшеліктері, психологиялық дамуы, ұлттық тәрбиенің маңызы туралы мәселелер қарастырылған.

Мағжанның өлеңдері мен поэмалары да тәрбиелік мәні зор. Ол өз шығармаларында отансүйгіштік, адамгершілік, білімге құштарлық сияқты құндылықтарды дәріптеді. “Мен жастарға сенемін”, “Батыр Баян” сияқты шығармалары жастарды ерлікке, батылдыққа, отанды сүйуге шақырады.

Мағжан Жұмабаев мерзімді баспасөзде жарияланған мақалаларында да білім беру мен тәрбие мәселелеріне қатысты өз ойларын білдірді. Ол мектептердің жағдайы, мұғалімдердің біліктілігі, оқу бағдарламалары туралы мәселелерді көтерді.

Мағжан Жұмабаевтың этнопедагогикалық мұрасы қазіргі Қазақстан үшін де аса маңызды. Оның идеялары ұлттық тәрбиені жаңғыртуға, жастардың бойында отансүйгіштік сезімді қалыптастыруға, білім берудің сапасын арттыруға, адамгершілік құндылықтарды дәріптеуге бағытталған. Мағжан Жұмабаевтың еңбектерін зерттеу және оның идеяларын іске асыру арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді сақтап, жас ұрпақты бәсекеге қабілетті, рухани бай азамат етіп тәрбиелей аламыз.

Ж.Аймауытов – тәрбие және психология мәселелерінің де маңызы зор, педагогика мен психологияны ұштастыра отырып, оқытудың тиімді жолдарын көрсетті. Оның «*Әдебиет танытқыш*» – әдебиет теориясы туралы тұңғыш қазақша еңбек, «*Тәрбиеге жетекші*» еңбегінде бала психологиясын ескере отырып оқыту қажеттілігі айтылған.

Міржақып Дулатов өз шығармаларында ұлттық рух пен патриоттық тәрбие мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Ол жастарды елін, жерін сүйуге, ұлтжанды болуға шақырды. «*Балаларға арналған оқу кітабы*» – бастауыш сыныптарға арналған оқу құралы, «*Есеп құралы*» (1914) – бастауыш сыныптарға арналған математика оқулығы, «*Балқия*» – оқу-ағарту бағытындағы драмалық шығармасы. Елдес Омарұлының «*Қазақша есеп кітабы*» – математика оқулығы, «*Математика*» – арифметика мен алгебра

негіздерін ұсынды. Халел Досмұхамедұлы «*Табиғаттану*» – жаратылыстану пәніне арналған оқулық. «*Адамның тән тірлігі*» – адам анатомиясы туралы еңбекті «*Қазақ тарихы*» – қазақ халқының тарихына арналған оқулық жазып ұсынған. Сонымен қатар М.Малдыбаевтың 1911 жылы, Семей қаласында «Оқулық» кітабы, 1912 жылы қазаанда аңдамасовпен бірігіп жазған «Қазақша ең жаңа әліппе» латын графикасы негізінде қазақ әліпбиін үйретті. Қ.Қожықовтың 1912 жылғы «Әліппе» оқулығы жазылуының өзі де көбінесе қазақ тілінің емле, ережелерін игерту мәселелері қамтылды.

Кеңес Нұрпейісов – XX ғасырдағы Қазақстан тарихын, оның ішінде Алаш қозғалысы мен қазақ зиялыларының ағартушылық қызметін зерттеген белгілі тарихшы. Оның еңбектерінде Алаш арыстарының оқу-білім, ағарту саласындағы рөлі ерекше атап өтіледі.

Кеңес Нұрпейісов және Алаштың оқу-білімге қосқан үлесін өз зерттеулерінде Алаш қозғалысының ағартушылық қызметіне ерекше көңіл бөлді. Оның еңбектерінде мынадай негізгі мәселелер қозғалды: Алаш зиялыларының оқу-білім жүйесін қалыптастырудағы рөлі ерекше айта келіп алаш зиялыларының көтерген мәселелеріне тоқталады. Қазақ балаларының ана тілінде білім алуын қамтамасыз ету, ұлттық мектептер ашу және оқулықтар жазу, пәндерді қазақша оқытуға арналған әдістемелік құралдар жасау жайында үлкен жұмыстар атқарылған осы істің басында сол кездері «Халық ағарту комиссары Ахмет байтұрсынұлының төрағалымен жүргізілген 1921 жылдың 31 –ші қаңтарында Орынбор қаласында «Қазақ білімпаздарының мәжілісі өтеді. Осы жиында қаралған басты мәселебірінші һәм екінші буын мектептер үшін оқулық даярлау ісін қарастырған. Мәжіліске Әлихан Бөкейханұлы бастаған Смағұл Садуақасов, Елдес Омаров, Хайреттин болғанбай, Файзолла Ғалымжанұлы, Бидахмет Сарсенұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Садуақас Сайфоллаұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сабыр Айтқожаұлы сынды біраз ел қамын жеген азаматтар қатысқан жиын өткен. «Ақ жол», көп томдық. – Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси құғын сүргін құрбандары мұражайы, 2011, 170-172 бб. Деректерден алынды. Осы тақырыпта қалам тартқан С.Смағұлованың «Ұлт зиялыларының баспасөз ісіндегі рөлі және оқулықтары» атты мақаласында қазақ жерінде патша үкіметі кезінде ақ оқулық даярлау сауат ашу ісі туралы баяндалған. Этнопедагогикалық негізде (1910 жылы) «Қазақ шәкірттеріне ақыл» Ғ.Мәжитовтың, Спандияр Көбеевтың «Үлгілі бала» (1912ж), Кәшімовтың «Әдеп» (1907ж) М.Дибердиевтың «Қазақ балаларына қарағат кітабы» (1910ж) тағыда басқада көптеген кітаптар жазылып қазақ халқының білім алуына ерекше көңіл бөлінген. XX ғасырдың басты мәселелерінің бірі елдің сауатын ашып оқуға бейімдеу болды сондықтан белгілі пәндер бойынша шұғыл арада оқулықтар жазу керектігі және осы істі қолға ала отырып бірнеше мектеп оқулықтары жазылды. Б.Сәрсенұлы-Геометрия, М.Тұрғынбақұлы - Арифметика, Қ.Кемеңгерұлы мен Е.Омаровтың- Естествознаниясы, Ғалымжанұлының – Физика, Әлихан Бөкейханның- Географиясы мен Астрономиясы, Ауыл шаруашылығы, М.Жұмабайұлының – Қазақ-қырғыз тарихы; Х.Болғанбайұлының - Жалпы тарихы; тағы басқа да кітаптарды сол аласапыран жылдар қазақ зиялылары жазып негізін қалап кеткен. Әрине көбі тәржімаланған оқулықтар сондада қазақ халқының тіліне ыңғайлап жазылған. Кейіндеп Қ. Сатпаев пен Ә.Ермековтың –Математикасы да осы толқынға үлес қосты. Алаш арыстарының білім беру саласындағы көзқарастары халықтық педагогикаға негізделді. Оқу-тәрбие ісінде қазақ халқының салт-дәстүрін, рухани құндылықтарын басшылыққа алды. Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы еңбектеріндегі ұлттық тәрбие мен халықтық педагогика идеялары орын алды. Алаштың білім беру саласындағы реформалары 1917 жылы өткен Бүкілқазақ съездерінде білім жүйесін жетілдіру мәселелерінің көтерілуі. Қазақ қоғамына білім мен ғылымның маңызын түсіндіру, кеңестік жүйе орнағанға дейін ұлттық мектептер мен мұғалімдер даярлау ісін жолға қою ісі қаралды.

Осы алаш арыстары туралы зерттеулерді бастап қазақ тарихына үлкен үлес қосқан ерекше тұлға Кеңес Нұрпейісов еңбектерінің алар орны ерекше. «*Алаш һәм Алашорда*» – Алаш қозғалысының тарихы мен оның оқу-білім саласындағы қызметі туралы негізгі зерттеу еңбегі. «*Алаш қозғалысы*» – Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі, мектеп оқулықтарын жазуы және халықтық педагогикаға негізделген оқу жүйесі туралы баяндалады. «*Алаш қайраткерлері және ұлттық білім беру жүйесі*» – этнопедагогикаға қатысты тұжырымдар жасалған. Кеңес Нұрпейісов өз еңбектерінде Алаш зиялыларының оқу-білімге қосқан үлесін жан-жақты зерттеді. Ол Алаш арыстары тек саяси қайраткер ғана емес, сонымен бірге қазақ халқына ұлттық тәрбие мен білім жүйесін қалыптастырушылар болғанын дәлелдеді. Оның еңбектері Алаш қозғалысының этнопедагогикалық негіздерін түсінуге көмектеседі.

Сол кездегі мұғалім үшін берден бір көмекші құрал «Комплекспен оқыту жолдары» Ж.Аймауытұлының еңбегінде – кешенді оқыту, жұмыс жоспарлары, оқу кестесі, мектеп ұжымы, балалар психологиясы, тіпті, «баланы өз бетімен еңбектендіріп, бірлестіріп, өз бетімен білім тапқандай қылу» деген мәселелерді қамтыған әдістемелік еңбек болды. «Өмірдегі құбылыстарды, нәрселерді бір тақырыппен бір пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп біріктіріп оқыту...» деп жауап береді «Комплекс деген не?» деген сұраққа. Комплекспен оқыту қазіргі пәнаралық байланыс деуімізге болады. Біздің жаңашылдық деп жүрген: «Сыни тұрғыдан оқыту, 4К дағдысы, мамандықты дұрыс таңдату, пәнаралық байланыс, әдіс-тәсілдерді ұтымды қолдану, бағдарламаның құрылымы, оқулықтың

маңызы» т.б. Жүсіпбек Аймауытұлының еңбектерінде бір ғасыр бұрын айтылып, шешілу жолдары көрсетілген.

Алаш арыстарының этнопедагогикалық ойлары бүгінгі күні де өзектілігі жоғары– XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық санасын оятып, елдікті сақтау жолында күрескен зиялы қауым өкілдері. Олардың ұлттық тәрбиеге, білім беруге қатысты көзқарастары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау, жас ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеу мәселесі өзекті бола түскен сайын, Алаш арыстарының этнопедагогикалық ойларының маңызы артады.

Алаш арыстарының этнопедагогикалық ойларының бүгінгі күнгі өзектілігін айқындайтын аспектілері олар ұлттық идеяны алға жылжыту арқылы қазақ қоғамын біріктіруге тырысты. Қазіргі таңда да бірлік пен тұрақтылық – елдің дамуының маңызды шарты.

Алаш зиялылары мектепті ұлттық тәрбиенің орталығы деп санады. Олар мектептерде ұлттық рухта білім беруді, оқулықтарды ұлттық мүддеге сай жазуды, мұғалімдерді ұлттық рухта тәрбиелеуді жақтады. Қазіргі кезде де мектеп – жас ұрпақты тәрбиелеудің, білім берудің негізгі институты. Алаш арыстары халықтың рухани байлығын сақтауға, дамытуға ерекше көңіл бөлген. Ұлттық әдебиет, мәдениет, өнер арқылы жас ұрпақтың эстетикалық талғамын қалыптастыруды көздеген. Қазіргі кезде рухани байлықты дамыту – қоғамның тұрақты дамуының маңызды факторының бірі болып табылады.

Алаш арыстары қазақ балаларының білім алуы үшін арнайы оқулықтар жазып, оқу-ағарту саласын дамытты. Олар әртүрлі пәндер бойынша оқулықтар құрастырды

Алаш арыстарының этнопедагогикалық ойлары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Олардың ұлттық тәрбиеге, тілге, білімге, мәдениетке қатысты көзқарастары қазіргі қазақ қоғамының дамуы үшін маңызды бағдар болып табылады. Алаш арыстарының мұрасын зерттеу және олардың идеяларын іске асыру арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді сақтап, жас ұрпақты елжандылық рухта тәрбиелей аламыз. Бұл өз кезегінде Қазақстанның тұрақты дамуына, әлемдік аренада бәсекеге қабілетті болуына ықпал етеді.

Сөз түйінінде айтарымыз Алаш арыстарының этнопедагогикалық ойлары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Олар ұлттық тәрбиенің, ана тілі мен дәстүрдің, сапалы білімнің маңызын түсіндіріп, жас ұрпақты адамгершілікке баулуға шақырды. Осы идеялар қазіргі қазақ білім жүйесінің негізін қалыптастырып отыр. Қорыта келгенде, Алаш арыстарының этнопедагогикалық ой тұжырымдары қазіргі таңда да өзектілігін жойған жоқ. Олардың идеялары ұлттық тәрбиені жаңғыртуға, білімнің құндылығын арттыруға, адамгершілік құндылықтарды дәріптеуге, ұлттық сана-сезімді оятуға және демократиялық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған. Алаш арыстарының мұрасын зерттеу және олардың идеяларын іске асыру арқылы біз ұлттық бірегейлігімізді сақтап, жас ұрпақты елжандылық рухта тәрбиелей аламыз.

Алаштың қайбір қайраткерін, қайбір арысын алып қарасаңыз да елінің болашағына бейжай қарамай, сол жолда бастарын бәйгеге тігіп, жанын аянбағанын көресіз. Көрсетушілер, домалақ арыздар толассыз болса да «өз елін» шексіз сүйді. Халықтың сауатын ашып, қазақ жастарының көптеп оқығанын көздеді. Мектептерді ашудан бастап, оның жай-күйі, оқытылудың сапасы, мұғалімдерді даярлау, әдістемелік көмек көрсетіп, қазақ тілінде тұңғыш оқулықтар жазып, жаңа әліпбиді қалыптастырып, меңгерудің жолдарын үйретіп, талмай еңбектенді. Алаштың аяулыларына мәңгі қарыздармыз! Ұлыларды ұлықтау – сіз бен біздің басты парызымыз!

Ұлттық мектепті қалыптастырудың нобайы, түпқазығы Алаш ардақтыларының еңбектерінде жатқанын жете түйсінуіміз керек. Жаңашылдықтарды жаһаннан іздемей, жақұттарымыздың еңбектерін жаңғырта алсақ нұр үстіне нұр болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. («Ақ жол» - көп томдық. – Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайы, 2011, 170-172 бб.).
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.).
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2008. – 172 б.).
4. Е.Тілешов пен Д.Қамзабекұлының «Алаш қозғалысы» энциклопедиялық анықтамалығында, Алматы, «Сардар» баспа үйі, 2014. «Алаш оқулықтары»
5. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Алаш, 2005. – 320 б.).
6. Көбденова Г, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Абай.кз. ақпараттық порталы. 27 Сәуір, 2011
7. Қайырбек КЕМЕҢГЕР, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі «Егемен Қазақстан» газеті, 27 Қыркүйек, 2023
8. Малдыбайұлы М. Иман һәм намаз яки мұсылмандық. Шығармалар жинағы. // Құрастырушы: Е. Тоқтарбай. – Астана: «Оыр баласы» ҚҚ, 2023. – 128 б. [5, 28-46 б.].
9. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

NATIONAL HISTORY – A TOOL FOR EDUCATING THE YOUNGER GENERATION

Aiman I. Zhumagaliyeva^a, Aigul I. Zhumagaliyeva^b^aDeputy Director for Educational Work Shubarkuduk Gymnasium^bMusic Teacher at Gymnasium №51

(Aktobe Region, Kazakhstan)

Every nation has its own national values. The great luminary of Kazakh culture and science of the 19th century, Shoqan Walikhanov, once said: *"For a nation to prosper, it first and foremost needs freedom and national consciousness."* National values were shaped by the ancestors of each nation in accordance with their way of life, utilized, developed, and passed down as a heritage for future generations. Therefore, national values are considered the wealth of a particular people. The descendants of each ethnic group must preserve them and adapt them to modern realities. If a people lose their national values, they cease to be recognized as a nation. That is why every people strive to preserve and protect their traditions and cultural heritage. The Kazakh people must also safeguard their national values. Italian traveler and entrepreneur Renallo Gasparini once said: *"I have traveled to 141 countries. Among them, I saw an unfortunate nation that cannot live in its own country and speak its own language. That is the people of Kazakhstan."* If we lose our national values, by the 22nd century, someone may say: *"The Kazakhs are a people without cultural heritage."* As a result, the world may cease to recognize us as a nation. National values have stood the test of time, passed down from generation to generation, proving their significance.

Today, public demand is focused on shaping a well-rounded individual. This is achieved through various activities that contribute to human development. The First President of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, once said: *"We will always be indebted to the spirits of our ancestors who, throughout different periods of history, defended this country and this land, allowing us today to enjoy a peaceful life and a state called Kazakhstan."* Therefore, we face an important task - to nurture a generation that will uphold the noble traditions of their ancestors and become globally recognized and respected patriots of their country. The feeling of patriotism is both a mirror and a measure of national spirit. A Kazakh proverb states: *"Do not raise your child according to your own customs; raise them according to the traditions of your people."* That is why national values, refined and reinforced over centuries, must be integrated into the educational process. Through them, future leaders of the country will absorb the spiritual wealth of their people, develop national consciousness, cultivate a love for their homeland, and foster a sense of responsibility for preserving their state. This is the great mission that stands before the entire nation. The spiritual culture of any people -including its literature, art, science, technology, social development, and achievements in material production -finds its reflection in its values, shaping civic consciousness, patriotism, and the moral worldview of the younger generation. In the historical development of every nation, its greatest achievements are its spiritual and human qualities, moral standards, and national values. These represent a set of spiritual ideals that hold historical significance for a particular ethnic group.

It is well known that national values hold a special role in the life of every nation. Therefore, the upbringing of each new generation should be based on national traditions. After all, the foundation of education consists of spiritual values formed over centuries, high moral standards passed down from generation to generation, and the wise traditions of the people that strengthen human qualities. The Kazakh worldview, philosophy, and traditions have been refined over centuries. Today, there is an urgent need to systematize these educational principles and apply them in the learning process.

Wise thoughts and educational traditions of our ancestors play a crucial role in fostering patriotism. Here, the words of the great Kazakh poet and scholar M. Zhumabayev come to mind: *"National education is a path that has been traveled and tested by many generations. Therefore, every educator must be familiar with the principles of national education. Since every child will live among their people and serve them, they must be raised in the spirit of national education."* It is essential to place special emphasis on the national orientation of upbringing. The national identity of a people is the imprint of their history. The revival of Kazakh national values requires the state to pursue both domestic and foreign policies in a national spirit.

National values play a crucial role in shaping a highly spiritual national idea. The concept of national education is dictated by the demands of today and the necessity of life. The primary goal of the national idea is to nurture a mature, patriotic individual with a developed sense of national identity, capable of contributing to the advancement of national interests while harmoniously integrating national and universal values.

The national idea is realized through the assimilation of patriotic experience, embedded in the moral norms and national values of the Kazakh people, as well as through respect for history and the study of ethnocultural traditions and customs. Prominent scholar and public figure Amangeldy Aytaly notes: *"Reverence*

for the spiritual heritage of the nation, its traditions, and heroic past is the main source of the national idea, strengthening its uniqueness among world civilizations."

The great Kazakh poet and scholar Magzhan Zhumabayev stated: *"A child is like a young branch; the direction in which you bend it in childhood is the way it will grow."* This underscores the importance of national education from an early age based on traditional values. Education is a matter of state importance since proper upbringing today determines the formation of responsible citizens in the future. That is why Elbasy (the First President of Kazakhstan) emphasized in his article: *"Our national traditions, language, music, literature, rituals-in short, our national spirit - must live within us forever."*

The preservation of peace and unity in an independent state is impossible without a patriotically minded youth, raised in the spirit of heroism instilled by our ancestors. Strengthening national identity, pride, and spirit is one of the key priorities of modern society. The great public figure Mustafa Shokay once said: *"A generation raised without national values will not produce citizens capable of defending the interests of their people."* National values are the foundation of the national idea and a key factor in nation-building. The state bears responsibility for the implementation of the national idea, making it essential to develop mechanisms for its integration.

The national idea is shaped under the influence of native land, language, oral folk art, traditions, and customs. If national ideology is weak, it inevitably has a negative impact on all aspects of society. Patriotism is a socially active position that motivates individuals to work for the benefit of their people, country, and society. Therefore, patriotism is not only a spiritual state but also an essential political and social phenomenon necessary for the strengthening and prosperity of the state.

History plays a key role in educating the younger generation. Through its study, love for the homeland, respect for one's people and other ethnic groups, readiness to defend the nation, honesty, justice, and devotion to the common cause are instilled. In school history lessons, it is important to highlight the heroic deeds of Kazakh batyrs, military leaders, and statesmen.

The concepts of *"Atameken"* (native land) and *"Tuganzher"* (homeland) have always been sacred to the Kazakh people. These values are instilled through education, the pursuit of knowledge, upbringing, and mentorship. National hero Baurzhan Momyshuly once said: *"Our history is rich with heroes, and our people have always honored valor as a symbol of humanity and dignity. Heroism is a tradition passed down from generation to generation. Those who do not know their history and fail to learn from it risk losing their future."* Thus, the national idea, rooted in national values and historical heritage, must become a key tool in educating patriotic youth, ready to serve their country and people. How many true batyrs (warriors) fought selflessly for their people, saving the Kazakh nation from the threat of extinction, defending their land from enemies, and making the vast steppes an eternal home for the Kazakh people! Their heroic deeds will forever serve as an example for future generations. Oral folk literature has played an invaluable role in shaping young minds and continues to do so. Among this vast heritage, heroic epics hold a special place, glorifying patriotism. These stories celebrate brave warriors willing to fight to their last breath for their land and people—heroes such as Koblandy, Kambar, ErTargyn, and Alpamys. Additionally, numerous *dastans* (epic poems) are dedicated to historical figures like Kabanbai, Bogenbai, and Nauryzbai, who defended their homeland from enemies. These works reflect the people's love for their heroes, their spiritual resilience, valor, and patriotism.

Poets, *zhyrau* (bard-singers), and *biys* (judges and wise men) have also played a great role in national upbringing. Their poetry and wise words have called for unity, humanity, and love for the homeland. The spirit of patriotism is a powerful force that enables our independent country to take its rightful place in the global community. Therefore, the younger generation must first and foremost be raised within the family in an atmosphere of elevated patriotism.

The great Abaisaid: *"A child receives three types of education: from parents, from teachers, and from peers."* Parents and a child's social environment play a crucial role in shaping patriotic feelings. There is a well-known saying: *"The homeland begins with the family,"* and this is indeed true. The family is the decisive factor in a child's upbringing—moral values and character are first shaped within the family. Raising children is a shared responsibility, requiring the involvement of the entire society, wisdom, and foresight. It is impossible to pass down proper guidance and upbringing to future generations without a thorough understanding of the traditions, cultural history, and works of great thinkers and educators of the past. As Leo Tolstoy once said: *"Without knowledge of the past, it is impossible to move forward; it is like searching for a path in the dark without the moon."* Today, it is crucial to introduce young people to national traditions and raise them as cultured, spiritually rich, and creative individuals. The great Kazakh educator Akhmet Baitursynov wisely stated: *"If a nation does not care for its children, how can it expect its children to care for their nation?"* Therefore, it is the duty of society as a whole to take responsibility for the education of the younger generation.

In the 21st century, when the fundamental directions of education and upbringing for future generations are being determined, the issue of national identity formation is becoming increasingly relevant in pedagogy. It is especially important to combine modern technologies with traditional crafts and heritage. In his *Kazakhstan-*

2030 address, President Nursultan Nazarbayev emphasized: *"To become a fully civilized country, we must first embrace our own culture and history and then strive to master other knowledge."*

Thus, preparing future specialists should be based on national values, civic ideals, and spiritual heritage. To cultivate individuals capable of elevating national values to the global stage, it is necessary to:

- Develop national identity in future professionals,
- Instill in young specialists a sense of respect, love, and pride for their people while fostering their national spirit,

- Cultivate an appreciation for culture, art, traditions, and historical heritage.

Only in this way can we fulfill the vision of Elbasy, who, in his address to the people of Kazakhstan, stated: *"A competitive Kazakhstan, a competitive economy, a competitive nation."* He also stressed that *"national competitiveness is primarily determined by the level of education."*

The study of Kazakhstan's artistic heritage must be incorporated into the training system for future teachers. The goal of integrating materials on the country's artistic culture into the educational process is to familiarize future professionals with the history of Kazakh folk applied arts, fine arts, and documentary sources. Through lectures and seminars, students are introduced to outstanding examples of folk culture, scientific discoveries, and the biographies of prominent artists. These lessons are aimed at instilling national values in future educators.

Craftsmanship is a national treasure of the people. The history of Kazakh decorative and applied arts is closely linked to the nomadic way of life. Folk artisans created unique works of applied art. The 21st century is an era of competition, which does not tolerate passivity or stagnation. As Kazakhstan asserts itself on the global stage following its independence, society now requires talented and multifaceted individuals. As a result, the national education system is undergoing significant changes. The primary goal today is to nurture individuals capable of elevating national values to the global level, while developing their own perspectives and cultural consciousness.

Kazakh folk applied art has a centuries-old cultural history. It originates from the daily lives of nomads, where handcrafted items not only served practical purposes but also carried aesthetic value. This is why they are now regarded as works of art. Folk artisans reflected the beauty of nature in their creations. Folk craftsmanship is inherent to all nations—it is a timeless legacy and cultural treasure of every ethnic group, leaving an indelible mark on its development.

One of the pressing issues today is raising young people in accordance with the demands of the times while maintaining national values. Respect for national heritage has always been important, but in the context of globalization and modern challenges, this task becomes even more significant. Teaching students to create traditional crafts allows them to understand their history, traditions, way of life, and national mentality while also developing practical skills. A key aspect of this process is the popularization of Kazakh folk crafts, the development of artisanal skills, and the engagement of future professionals. Kazakh folk applied art encompasses various forms of creativity, such as weaving, sewing, textile arts, sculpture, design, and fine arts. Each of these disciplines has a deep historical background. While people created essential everyday items, they also sought to infuse them with beauty and artistry, resulting in true masterpieces.

Future teachers should be educated within the framework of national spiritual heritage and artistic culture. The professional training of young specialists must align with contemporary requirements, ensuring the development of key professional qualities and personal growth. Attracting young people to decorative and applied arts is becoming increasingly relevant.

Preserving and developing the traditional arts of the Kazakh people will help reveal the unique beauty and harmony of folk creativity. We must remember and take inspiration from renowned artisans such as B. Zaurbekova, Saule and Alibai Bapanov, K. Tynybekov, and M. A. Kalkabayev, whose works have become part of our cultural heritage. Preserving and continuing folk traditions is our duty to future generations. The unique works of folk artisans will undoubtedly continue to inspire future generations to create new artistic masterpieces and contribute to the development of the arts.

One of the emerging trends in the educational model of teaching decorative and applied arts is the professional training of future teachers. Continuous pedagogical education plays a crucial role in preparing educators to teach applied arts, as it:

- Develops the ability to independently acquire necessary knowledge and skills in real teaching conditions;
- Enhances their professional and creative potential;
- Contributes to improving the conditions and content of technological education for students.

Learning decorative and applied arts fosters students' thinking skills, visual memory, creative imagination, artistic abilities, and sense of beauty and morality. These qualities are fundamental to the holistic development of an individual. Furthermore, national applied arts, with their deep historical roots and rich content, exert a profound spiritual and aesthetic influence on young people, promoting both personal and professional growth. One of the most critical challenges today is preserving and studying the cultural heritage passed down by our ancestors. It is essential to help students understand the distinctive characteristics of applied

arts, how they differ from other art forms, and their unique artistic principles. Systematic exposure to the key artistic elements of folk decorative arts, including expressive techniques, creative processes, and methods of ornamentation, should be an integral part of their education.

Kazakhstan's continuous education system places special emphasis on developing professional skills based on national culture, arts, and crafts. It seeks to instill cultural awareness, systematic mastery of the world's artistic heritage, and an appreciation for universal spiritual values. In this regard, the development of professionally significant qualities among future specialists is becoming increasingly relevant, as it directly influences their personal growth.

The young generation, holding the key to the country's future, consists of future educators, and their training is of paramount importance. By equipping them with deep cultural knowledge and artistic skills, we ensure that national traditions continue to thrive and enrich global artistic culture.

In conclusion, the formation of national values in future teachers through modern decorative and applied arts, as well as the enhancement of their professional skills using various teaching methods and techniques, are of utmost importance. A teacher's professional skills and competencies, in turn, serve as indicators of their pedagogical culture. When teaching decorative and applied arts, it is essential to effectively utilize the artistic and creative potential of Kazakh folk art, taking into account the methodological aspects of its systematization. The implementation of this approach will create conditions for improving the quality of education, fostering artistic creativity based on Kazakh national art, and ensuring the effective application of acquired skills in both the educational process and the upbringing of young people. Works of art rooted in national identity, with their rich history, profound content, and diverse artistic features, exert cultural, aesthetic, emotional, and intellectual influence while developing artistic and creative abilities. Therefore, the broad application of Kazakh decorative and applied arts in the educational process is essential.

REFERENCES

1. *Concept for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan until 2015*, Astana, 2004.
2. Kasimanov, S. (1995). *Kazakh Folk Applied Arts*, Almaty, 1995.
3. *Address of the President of the Republic of Kazakhstan, N. A. Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, January 28, 2011*.
4. Margulan, A. *Kazakh Folk Applied Arts*, Almaty, 1996.

ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ

Салтанат Сулеймен

*магистрант, «Тарих» білім беру бағдарламасы
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
(Көкшетау, Қазақстан)*

Еліміздің егеменді ел болып, әлем қауымдастығы қатарынан өз орнын табуы отандық тарихғылымының методологиясы ұстанымдарынан арылып, жаңа серпінде дамуына мүмкіндік берді. Қоғамдық өзгерістер барысында халқымызға ғасырлардың арқалар жүгін атқаруға тура келді. Ең алдымен, тәуелсіз халықтың шын мәніндегі тарихын жазу тарихшы-ғалымдардың алдындағы басты борышы мен міндеті болды. Ұлт тарихын зерделеуде терең де жан-жақты зерттеулер жүргізіп, кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихы туралы келелі ой-тұжырымдарын қалдырған тарихшылар қазақ зиялы қауымының шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш-зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны мен қосқан үлесін саралай отырып зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Қазіргі уақытта тұлғалардың қоғамдағы алар орны, сол қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамудың құралы ретінде емес, мақсаты ретіндегі адамның атқарар рөлін бағалау жөніндегі өзіндік идеялар ренессансы жүруде. Осыған байланысты жеке тұлғаларға қатысты мәселелерді жан-жақты ғылыми зерделеу қажеттілігі туындайды. Соңғы кезде ғылымтануда «тарихи ғұмырнама», «тарихи тұлғатану» терминдері ресми түрде жариялылыққа ие бола бастады. Бұл түсініктердің маңыздылығы тарихнамада қалыптасып келген жұмыстардың маңызды бір саласы ретінде жалпы ағымнан ерекшелеп қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан да Қазақстанның тарих ғылымының дамуына, оның соңғы жетістіктері мен жаңалықтары белгілі қазақ тарихшы-ғалымы, медиевист, саясаткер, қоғам қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор Зардыхан Қинаятұлының (1940-2016) есімімен тығыз байланысты.

Ғалымның рухани байлығының тереңдігі, оның тұжырымдары әлеуметтік еркіндік көкжиегінің кеңдігі – дәл қазіргі уақыттағы қоғам дамуы қандай тұлғаға зәру болатындағын танытады. Мұндағы басты мәселе ғалымның парызы мен елжандылық қасиеті, оның адамгершілігі мен рухани ізгілігі, азаматтық батылдығы жөнінде болмақ. Міне осы айтылғандардан ғылыми мақалада өзекті мәселеге арналғандығы, ғылыми және практикалық сұранысқа ие екендігі аңғарылады. Осы тұста ғылыми мақаламыз тарих ғылымындағы жеке тұлғаларға қатысты мәселелерді жан-жақты саралап, «тұлғатану» бағытында Зардыхан Қинаятұлының өмірі мен қызметін зерттеуде маңызды.

3. Қинаятұлының туған елі, өскен ортасы мен қызметіне қатысты мәліметтерді ең алдымен өзі туралы жазған ғұмырнамалық эсселері, зерттеу жұмыстары, замандастары және кейінгі зерттеуші ғалымдардың еңбектерінен біле аламыз.

Тұлғаның өмірі мен қызметіне қатысты мәліметтерді ұсыну үшін ең алдымен сол кезеңдегі қоғамдық өзгерістер мен саяси жүйеге қатысты қысқаша талдау жасап өтсек. 3. Қинаятұлының өмірге келуі XX ғ. 40-50 жылдарында Моңғолиядағы үлкен саяси-экономикалық өзгерістер кезеңіне сәйкес келеді. 1940 жылы Моңғол халықтық-республикалық партиясының X съезді, одан кейін VIII Ұлы халықтық Хуралы (Моңғолияның жоғарғы заң шығарушы органы – автор) болды. Елде жаңа Конституция қабылданды, жаңа мемлекеттік қарсы жүйесі қалыптасты. 1940 жылы елдегі мал саны артты. Феодалдық жүйе күйреп, елдегі барлық мал басы араттарға (шаруа-малшылар) тиесілі болды (Дугаров, 2016: 211). Осы қиын кезеңде қарапайым отбасында өмірге келіп, өзін тұлға, ғалым ретінде тәрбиелеп, қалыптастыра алды.

Зардыхан Қинаятұлының тұлға болып қалыптасуы Моңғолиядағы саяси-экономикалық реформалар мен әлеуметтік жаңғыру кезеңінің ықпалымен тығыз байланысты. Бұл кезең оның тарихи санасының, ғылыми көзқарасының және зерттеушілік дарынының қалыптасуына негіз қалады. Сол кездегі идеологиялық және мәдени ортаның әсері оның болашақта қазақ тарихы мен оның мемлекеттілігі салаларында терең зерттеулер жүргізуіне жол ашты.

3. Қинаятұлының туып өскен ортасы мен шыққан тегіне қатысты мәліметтерді талдау барысында көптеген тың деректерге қол жеткіздік. Туған жері – Моңғолияның Қобда аймағы Қобда сұмы.

Белгілі зерттеуші Дәулетхан Әлімғазы өзінің ғылыми мақаласында Зардыхан Қинаятұлының 76 жылдық ғұмырнамасын үш үлкен кезең бойынша саралайды. Ол: ғұмырының бірінші кезеңі балалық шағы өткен туған жер, ержеткізген ортасынан бастап, Мәскеуде білім алып, «тарих ғылымдарының кандидаты» дәрежесіне дейінгі кезең; екінші кезеңі оны қоғам қайраткері, Моңғолияның реформалық қозғалысының бас идеологы ретінде танытқан 1990-шы жылдар жарқын самғау кезеңі; үшінші кезеңі немесе қазақ тарихының жаңа бетін ашқан көрнекті тарихшы Зардыхан Қинаятұлының 56-76 жас аралығында тындырған аса құнды тарихи еңбектері (Дәулетхан, 2023: 7). Осы ғұмырнамалық кезеңді негізге ала отырып көрнекті тарихшы ғалым, қоғам қайраткері Зардыхан Қинаятұлының тұлғалық қалыптасуына ықпал етуші негізгі 5 факторды атап көрсетсек:

1. *Ең алдымен өскен ортасының әсері.* Туған жері Моңғолияның Қобда аймағы, яғни Алтай тау жүйесіндегі биік таулардың бірі Хөхсэрх (Көксерке) жотасы.

Шыққан тегі жағынан Моңғолия қазақтары тарихындағы әйгілі тұлға Қылаң Қанжығалыұлына жиеншар болып келетіні бар. Арғы аталары Шығыс Қазақстан өңірінен патша үкіметінің жер мәселесіне байланысты қысымы салдарынан қазіргі Шүй бойына өтіп, одан соң Қобда бетке орналасқан.

Жастайынан тағдырдың тауқыметін көп көрген 3. Қинаятұлы 7 жасында анасынан, 16 жасында әкесінен айрылады. Туыскандық, қауымдық қоғамының қамқорлығы арқасында, елдің аялы алақанында ержетеді (Мұқаметханұлы, 2015: 7).

1951 жылы 1-сыныпқа кіріп, озат оқушы атанды. 5-сынып Баян-Өлгий аймағының Дэлүүн сұмына барып оқиды. Ата-анасынан жас қалып, өмірдің талай қиыншылығын басынан кешіре жүріп, орыс, ағылшын тілін меңгеріп, моңғол жазуын студент кезінде толық үйренді (Қыланбайұлы, 2023: 46). Сол уақыттағы өзгерістер оның тарихи санасының негізін қалап, қазақ және моңғол халықтарының ортақ мәдениеті мен тарихына қызығушылық туғызды.

2. *Қоғамдық ғылымдар аясындағы ізденістер.* Білімге қолжетімділіктің артуы Зардыхан Қинаятұлының интеллектуалдық тұрғыда өсіп-жетілуіне жол ашты.

Еңбек ете жүріп, Моңғол орта мектебін үздік бағамен аяқтап, 1961 жылы Моңғолияның мемлекеттік университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің тарих бөлімін «Тарих пәнінің мұғалімі» мамандығы бойынша Д. Сухэбатор атындағы стипендиямен үздік бітіріп, орталық партия органдарына қызметке жолдама алады.

1972-1975 жж. КПСС Орталық Комитетінің жанындағы қоғамдық ғалымдар академиясының аспирантурасын бітіріп, «Ұлттық сананың қалыптасуының келелі мәселелері» тақырыбында философия ғылымдарының кандидаты, 1987 ж. осы академияда «Моңғол халқының патриоттық және Интернационалшылдық ой санасының қалыптасуы (1921-1960 жж.)» тақырыбында тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін қорғаған. Мұнда бір айта кетерлігі, ол Моңғолиядағы қазақ

жастары арасынан шыққан алғашқы стипендиат және философия ғылымынан кандидаттық диссертация қорғаған алғашқы қазақ(Отан тарихы, 2015: 183).

XX ғ. 70-80-жылдарында білім-білігі де, абырой-атағы да аспандап тұрған З. Қинаятұлы Моңғол үкіметінің қолдап-қолпаштауы арқасында, халықаралық деңгейдегі қоғамқайраткері дәрежесіне көтеріліп, әлемнің 27 еліне Моңғол делегациясын бастап барып қайтқанекен. Ғылым саласынан мүлде өзгеше мансап қуғандай болған ол сол жылдарды да тектен-текке өтізбепті. Өмірлік тәжірибе, орнықты білім, ұлттық ой-сананың желеп-жебеуімен болар,әлемнің жартысына билігін жүргізген тәкаппар Шыңғыс хан әулеті ат төбеліндей ғана азқазақтың жетім перзентін әспеттеп және сенім артып, өз үкіметінің екінші адамы дәрежесінекөтеріпті.

3. *Қоғам қайраткері, Моңғолияның реформалық қозғалысының бас идеологы қызметіндегі кезеңі.* Бұл З. Қинаятұлының есею, кемелдену кезеңі еді. Социалистік қоғамдағы әділеттілік пен теңдік идеялары оның саяси және әлеуметтік көзқарастарын қалыптастырды.

1965-1972 жылдары МХРП ОК жанындағы Қоғамдық ғылымдар институтында бөлім меңгерушісі.

1975-1987 жылдары Моңғолия кәсіподағы орталық комитетінің хатшысы қызметін атқарды. Кеңес Одағында 1987-1988 жылдары М.Горбачевтің идеясымен басталған «перестройка» яғни қайта құру жүрілген кезде оның әсері Моңғолияны да шарпыды. Осы тұста Моңғолия КәсіподағыОрталық кеңесіндегі лауазымды қызметімен қош айтысып, МХРП Орталық комитеті жанындағықоғамдық ғылымдар академиясына бөлім бастығы болып барды.

1987-1991 жылдары кеңестік биліктің басты партиясы (МХРП) басшылығы жанындағыҚоғамдық ғылымдар институтының докторы қызметін атқарды. Аталған институт З. Қинаятұлының бастамасы және тікелей басшылық етуімен 15 ғалым-мамандардан құралған жұмыс МХРП-ның жаңа бағдарламасы мен Жарғысыныңжобасын жасап, МХРП-ның төтенше съезінде қабылдануы қайсар қайраткерлікпенқатар, терең білім иесін танытады. Сондай-ақ осы Жарғыны қабылдануы МХРПмаркстік-лениндік таптық идеология, тоталитарлық жүйеден бас тартып, социал-демократиялық бағытқа бет бұруына түрткі болғандығы да тарихи ақиқат.

4. *Демократиялық өзгерістер мен жаңғыруларға ықпал етуші немесе қоғамдық-саяси ұстанымының қалыптасу кезеңі.* 1990 жылыМоңғолия еліндегі демократиялық өзгерістер мен жаңғыруларға тікелей ықпал етіп,әлемдік саясаткерлер назарына іліктірген философия ғылымдарының кандидаты С. Чулуунбатармен бірлесіп жазған «Социализм бе әлде өркениеттің адасуы ма?» атты монографиясы Моңғол қоғамынжаңаша танып-білудің методологиялық негізін қалады. Еңбектің авторлары ісжүзінде Моңғолиядағы социалистік құрылымның жалғандығын бүге-шігесінедейін ашып көрсетеді. Кейінірек осы еңбектің негізінде әріптесі С.Чулуунбатарфилософия ғылымының докторы ғылыми дәрежесін қорғады.

1990-1992 жылдары Моңғолия үкіметі басшысының орынбасары және Моңғолия Парламентітөрағасының орынбасары қызметтерін атқарған, Моңғолияның жаңа Конституциясын және сол елде жүргізілген саяси-экономикалықреформалардың құқықтық негізін жасаушылардың бірі.

Қоғамдық-саяси ұстанымы және бірегей қайраткерлігімен танылған З. Қинаятұлы 1992 жылы қабылданып, қазірге дейін ешбір өзгеріске ұшырамаған Моңғолияның демократиялық жаңа Конституциясы авторларының бірі және Моңғолия Президенті басқарған дайындау Комиссиясының орынбасары болды. Конституцияны қабылдау барысында 72 тәулікке созылған қызу талқылауда 22 мәрте жарыссөзге шығып, өз жақтастарымен бірге жаңа жобада енгізілген демократиялық құндылықтарды сақтап қалған қайсар қайраткер ретінде ел жадында сақталған тұлға. Нәтижесінде Моңғолия бұрынғы социалистік тоталитарлық жүйеден Парламенттік демократиялық жүйеге өтуіне үлкен үлес қосқан мемлекет қайраткері.Осындай орасан маңызды еңбегі үшін З. Қинаятұлы Моңғолия Президентініңжарлығымен 1991 жылы «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталады.

Моңғолиядағы демократияның негізін қалаушылардың бірі болған З. Қинаятұлын моңғол жұрты«Моңғолияның Елцині» деп атағанды. Бұған дәлел ретінде экономика ғылымдарының докторы, қызметтес досыБадамдоржийн Батхишигтің «Демократияның теоретигі» атты мақаласында: «Моңғолия демократиясының теоретигі, көрнекті Мемлекет және Қоғам қайраткері, ғалым, доктор, теңдессізойшыл осы бір ұлы адамды біз ұмытуға тиіс емеспіз!» (Бадамдоржийн, 2023: 15),-деген жүрекжарды сөзінбілдіреді.

1991-1992 жылдары Моңғолияның Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, 1992-1993 жылдары Моңғолияның тұрақты Парламентінің Вице-спикері, екі мәрте Моңғолдың Халық Ұлы хуралының депутаты, 1993-1994 жылдары Моңғолияның Ташкенттегі Бас консулы, 1994-1997 жылдары Алматыдағы Моңғолия елшілігінің кеңесшісі қызметін атқарады.

5. *Қазақ тарихын зерттеуші ғалым-медиевист.* 1994 жылы өзінің тарихи Отанына оралып, қазақ мемлекеттілігі төңірегінде тарихи зерттеулер жүргізумен айналысты. Оған өзімен бірге ала келген Моңғол мұрағаттары және басқадай дерек көздеріндегі мәліметтер үлкен көмек болды.

Оның атажұрттағы кәсіби тарихшы ретіндегі еңбегі «Тарихқа көзқарас» атты кітабында: «1994 жылы атажұртқа оралып, ұлтымды жәнеоның тарихын танып білудің жаңа мүмкіндіктеріне ие болдым»

(Баймолда, 2023: 22),-деп тарихи зерттеулерімен айналыса бастайды. Ол 1996-2006 жылдарығылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысып, өз еңбектерін ұлттану және ұлтаралық қатынастармәселесіне арналған (Қабылдинов, 2023: 5).

Қоғамдық және мемлекеттік жұмыстармен қатар ғылыми ізденістерін жалғастырған қайраткер-ғалымның 1990-1992 жылдары жазған кейбір мақалалары АҚШ, Ресей, Жапония, ҚХР-да жарық көрген.

3. Қинаятұлы тәлейлі-тағдырлы тарихшы. Оның сонау Шыңғыс ханның Моңғолиясындатуып-өсіп, жан-жақтылы білімді моңғол тілінде және орыс тілінде алуы, қазақ тарихшыларыныңқолы жетпеген және мұнан кейін де жетуі екіталай құпия және жария жазба деректерді моңғолтілінде зерделеуі, Атамекенге келіп кең көсілуі білген қазаққа тағдырдың жомарт сыйындайболып қабылдануы керек еді.

1997 жылдан бастап ғылыми ізденістерін жалғастырған қайраткер-ғалым Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қабырғасында ғылыми зерттеу жұмысына түбегейлі бет бұрып, отандық орта ғасыр тарихының күрделі мәселелері, оның ішінде Қазақ мемлекеттігі тарихынан ірі-ірі іргелі зерттеулер жүргізіп, көптеген тарихи кітаптар жазды.

3. Қинаятұлы ұлт руханиятына өлшеусіз үлес қосты. Моңғолияда 4 монография, 100-ден аса ғылыми мақалалар жариялаған ол 1995 ж. бергі уақытта 10-ға жуық еңбекке ғылыми жетекшілік, 60-тан астамына редакция жасап, көптеген халықаралық және республикалық конференциялар мінберінде және БАҚ беттерінде ұлт тарихының өзекті мәселелері бойынша өз ойын ашық білдіріп отырды.

Ғалымның артында қалған өшпес мұрасы болып табылатын және ұлттық құндылықтарымызды байыта түсетін 10-нан астам монография, 200-ден аса ғылыми мақалалары мен т.б. ғылыми-зерттеу еңбектері ұлттану және ұлтаралық қатынастар мәселесіне арналған.

3. Қинаятұлы бірнеше жыл қатарынан Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы Біріккен диссертация кеңес мүшесі, ал 2011 ж. сол кеңестің төрағасы ретінде еліміздегі білікті тарихшы мамандарды дайындауға да үлкен үлесін қосты. Ең бастысы Қазақ мемлекеттілігі тарихы мектебі, оның ішінде Ақ Орданы қазақтың алғашқы мемлекеті деп танитын концептуалдық пікірдің қалыптасуына өз үлесін қосқан ғалым. Осы мәселеге қатысты кейбір мақалалары ҚХР, Моңғолия, Ресейде жарық көрді. Осылайша, 1997-2016 жылдары Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарды.

3. Қинаятұлы өмірінің соңғы жылдарын шетелдегі қазақтар және көші-қон мәселесінде көп мән беріп, зерттеумен айналысты. Осы мәселе бойынша Алматы, Павлодар, Астана,Қызылорда қалаларында ұйымдастырылған конференция мінберлерінде оныңөзекті және шешімін таппай отырған тұстарына баса назар аудару қажеттілігінкөтерді.

3. Қинаятұлы – қазақтар арасында шетелде туып, сол елде өте жоғары лауазымға көтерілген азғана қазақтың бірі, әрі бірегейі. Қазақ,моңғол, орыс, манжур тілдерін, ескіше ұйғыр жазуын жетік меңгерген ғұлама ғалым.Ол Моңғолия Республикасының Премьер-министрінің орынбасары, МоңғолияПарламенті спикерінің орынбасары, үш дүркін депутаты, Моңғолия кәсіп одағы орталық кеңестөрағасының орынбасары қызметтерін абыроймен атқарған, өз ісінің білгірі әрі дипломат болды.Оның есімі қазақ тарихында есімі үлкен әріппен жазылып, өлшеусіз үлес қосты. Көшпенді халықтар тарихын терең зерттеп, Қазақстан тарихының бұған дейін жақсы зерттелмеген күрделі саналатын тақырыптарыменайналысуына жол ашылды.

Оның өмір жолы – білімге, әділеттілікке және ұлттық құндылықтарды дәріптеуге деген ұмтылыстың жарқын үлгісі. Моңғолиядағы қоғамдық-саяси өзгерістердің куәгері және қатысушысы бола отырып, ол қазақ халқының мемлекеттілігі мен тарихи мұрасын зерттеуге бар күш-жігерін арнады.

3. Қинаятұлының еңбектерінде тарихи әділдікке негізделген ғылыми объективтілік, ұлттық құндылықтарды қайта жандандыру және тарихи мұраны заманауи көзқараспен бағалау секілді қағидаттар көрініс тапты.Оның ғылыми мұрасы бүгінгі күні де қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеуде маңыздылығын жоғалтпайды. Тұлғаның өмірі мен қызметі – ұлттық руханият пен ғылымның даму жолындағы асыл мұра.

ӘДЕБИЕТТЕР

Бадамдоржийн Б. Демократияның теоретигі (Доктор Зардыхан Қинаятұлын еске алғанда)... //

Зардыхан Қинаятұлының І-ші оқулары аясында Абылай ханның 310 жылдығына орай өтетін

«Абылай хан және қазақ мемлекеттілігі: тарихи үдерістер мен сабақтастық» атты

халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы – Алматы: Ш.Ш.

Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2023. – Б. 12-20.

Баймолда Д. Қазақ тарихына өлшеусіз үлес қосқан ғалым // *Зардыхан Қинаятұлының І-ші оқулары*

аясында Абылай ханның 310 жылдығына орай өтетін «Абылай хан және қазақ мемлекеттілігі:

тарихи үдерістер мен сабақтастық» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция

материалдарының жинағы – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология

институты, 2023. – Б. 20-23.

Ғалым. Қайраткер. Тұлға. Зардыхан Қинаятұлы – 75 жаста // Отан тарихы. – 2015. – № 4. – Б. 181-184.

Дугаров В.Д. Курс лекций по истории Монголии (эпоха древности – начало XXI в.): учебное пособие. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2016. – 368 с.

Дәулетхан Ә. Ірі қоғам қайраткері, ғұлама тарихшы Зардыхан Қинаятұлының тағлымы // Зардыхан Қинаятұлының І-ші оқулары аясында Абылай ханның 310 жылдығына орай өтетін «Абылай хан және қазақ мемлекеттілігі: тарихи үдерістер мен сабақтастық» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2023. – Б. 6-11.

Қабылдинов З.Е. Зардыхан Қинаятұлының тарихи зерттеулерінің мемлекеттік-идеологиялық мәні // Зардыхан Қинаятұлының І-ші оқулары аясында Абылай ханның 310 жылдығына орай өтетін «Абылай хан және қазақ мемлекеттілігі: тарихи үдерістер мен сабақтастық» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2023. – Б. 5-6.

Қылаңбайұлы Ш. Туған жердің тау тұлғасы // Зардыхан Қинаятұлының І-ші оқулары аясында Абылай ханның 310 жылдығына орай өтетін «Абылай хан және қазақ мемлекеттілігі: тарихи үдерістер мен сабақтастық» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2023. – Б. 46-47.

Мұқаметханұлы Н. Қобда тауынан ұшқан мұзбалақ: Ғалым Зардыхан Қинаятұлы туралы сөз / Н. Мұқаметханұлы // Түркістан. – 2015. – 24 желтоқсан. – Б. 7.

ТАРИХИ БІЛІМ – ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ ҚҰРАЛЫ

Мухаметкалиева Жанар Бидахметовна

*тарих пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші
«Қасым Қайсенов атындағы орта мектебі» КММ
ШҚО, Тарбағатай ауданы, Қарасу ауылы*

Елімізді өркениетке бастар жолдың негізгі бастауы-жас ұрпақты Отанын, жерін, елін, салты мен дәстүрін сүйетін ұрпақ тәрбиелеуде жатыр.

«Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Білімді ұлт» сапалы білім беру» Ұлттық жобасына сәйкес тұлғаны ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу мен оқытуды қамтамасыз ету қажет» [1] екендігі «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» Әдістемелік нұсқаулық хатта ерекше атап көрсетілген.

ҚР Білім туралы заңында да білім берудің міндеті-жас ұрпақты игіліктер мен мәдени мұра сабақтастығын сақтай отырып оқыту, әр шәкіртті дара тұлға деп танып, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік жасау; оқушыларды өзінің шыққан тегін, адамзат тарихында халқының орнын білетін, бүкіл адамзаттық құндылықтарды танып, оны өз Отаны-Қазақстанның дамуы үшін пайдалана алатын етіп тәрбиелеу қажеттілігі анық жазылған.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Bilim jane Gylım» атты тамыз конференциясының пленарлық отырысында ұрпақ тәрбиесі туралы пікірі: «Ұлағатты ұрпақ тәрбиелеу – аса жауапты әрі күрделі міндет. Ұлттық құндылыққа қанығып өскен өреннің танымы терең, ділі берік болады»[2].

Қазақстандық патриотизмнің негізі — ежелгі ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз, ертегілер, жырлар, кешегі кеңестік ортақ дәуір, Ұлы Отан соғысындағы түрлі ұлт өкілдері қазақстандық батырлардың ерліктері туралы тарихи деректер болып табылады. Осыларға қазақ күресін де жатқызуға болады, себебі оқушыларды қазақ спорты, оның ішінде қазақ күресі арқылы патриотизмге тәрбиелеу мәселелеріне қатысты қорытындылар мен тікелей мектеп практикасындағы бапкерлердің іс-тәжірибелерінің нәтижелеріне сүйене отырып, біз орта мектептерінде қазақ күресі арқылы патриотизмге тәрбиелеу — оқушылардың нақты іс-әрекеті, мінез-құлқын ұйымдастыру, оған бағыт беруді негізге алу керек деп тұжырымдадық. Патриотизмге тәрбиелеу үдерісінің танымдық мәнін естен шығаруға болмағанмен, бұл іс әрбір оқушыда патриоттық сана, патриоттық сезім қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болғандықтан, оқытушылар жаттығу барысында, біріншіден, терең патриотизм — Отанға, Қазақстанға, өз халқына деген сүйіспеншілік; екіншіден — халықтар достығы идеясын ұстану және насихаттауға ынталанады. Себебі адамгершілікті, өркениетті патриотизм қашан да халықтар достығының идеясымен, тәжірибесімен үндесіп жатуы тиіс.

«Қазақстандық патриотизм» ұғымы біздің тәуелсіздігімізбен қоса туған жаңа сөз болып, еліміздегі саяси-әлеуметтік ахуалдың ерекшелігін көрсетеді.

Отаншылдық сезім адамға туа біткен қасиет емес. Ол адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс. Патриоттық сезім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түйсінуді, қуаттап қолдауды пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады.

«Қазақстан Республикасының жастарына үздіксіз тәлім-тәрбие беру тұжырымдамасында» тәрбиенің негізгі мақсаты дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, иманды, ақылды, парасатты, рухани ойлау дәрежесі биік, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, талғамы жоғары және бойында тағы да басқа ізгі қасиеттері бар азаматты тәрбиелеу деп белгіленген. Қазақ халқы, яғни біздің ата-бабаларымыз, тәрбиенің негізгі мақсаты сегіз қырлы, бір сырлы, жетілген адамды тәрбиелеу деп санаған. Тәрбиенің негізгі міндеттерінің (бағыттарының) ішінде патриоттық (елжандылық, ұлтжандылық) тәрбие ерекше орын алады.

Патриоттық тәрбие берудің бағыттары:

- патриоттық білім;
- патриоттық сана;
- патриоттық іс-әрекет;

Тарих сабағында тарихи білім бере отырып, оқушы бойында патриоттық сезімді қалыптастыру жолдары төмендегідей:

- көрнекті қайраткерлердің тарихтағы орны мен қоғам алдындағы еңбегін көрсету;
- ұлттық мәдени құндылықтарымызды оқушылар бойына сіңіру;
- туған өлке материалдарын тиімді пайдалану;

Көрнекті қайраткерлердің тарихтағы орны мен қоғам алдындағы еңбегін көрсету және тарихи тұлғалардың ебегіне баға бере отырып оқушыларға патриоттық тәрбие бере аламыз.

Қазақ тарихында ерекше тарихи оқиғалардың маңыздыс Алаш автономиясы мен «Алашорда» үкіметінің құрылуы. 1917 жылы Орынбор қаласында екінші жалпықазақ съезінде Алаш автономиясын жариялау мәселесі талқыланды. Алаш зиялылары қазақ ұлты үшін қызмет етіп, ел арасындағы сауатсыздық және алауыздықпен күрескен. Сол күрескер тұлғалардың бірі Әлихан Бөкейханов. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 33 жылдығына орай қазақ даласында ұлттық идеяны негіздеген Алаш зиялыларының бірі Әлихан Бөкейхановтың «Әлихан Бөкейханов және тәуелсіздік тағылымы» мақаласын оқушылар арасында талқылап, ұлттың қамын ойлап, басын бәйгеге тігіп күрескен азаматтың әр кездері, әр жылдары айтқан қанатты қағидаттарының да бүгінгі жас ұрпаққа ұлттық рух беріп, тәуелсіз қазақ елі үшін берер ғибраты мол деп ойлаймын.

Еліміздің басынан өткен тарихын қайта қарап, ақтаңдақтардың ақиқаты туралы зерттеген бірнеше қазақстандық ғалымдарымыз бар. Соның бірі де бірегейі, тарихшы, 500-ге жуық ғылыми еңбектер мен 20-дан астам монографиялардың авторы, құнды мұрасын қалдырған Кеңес Нұрпейіс. Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар мен 1917 жылғы қос төңкеріс, Азамат соғысы тарихының мәселелері, XX ғасырдағы Қазақстанның аграрлық және шаруалар мәселелері мен саяси қуғын-сүргін тарихын жан-жақты зерттеген. Алаш партиясының тарихта алатын рөлі туралы зерттеген. «Алаш хәм Алашорда» деген еңбегінде 60 жылдан астам зерттеуге тыйым салынған Алаш хәм Алашорда тарихының деректемелік негіздері, Алаш партиясының құрылуы мен бағдарламалық мақсат-міндеттері, мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы, Алашорданың қоғамдық әрекеттерін зерттеген. Алаш қозғалысының жетекші қайраткерлері Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Мұстафа Шоқайұлының, Мұхаметжан Тынышпаевтың, Халел Досмұхамедовтың, Әлімхан Ермековтың шығармалары мен қызметіне байланысты мұрағаттық құжаттар, Қазақстан Республикасы ұлттық Қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан алынған тың мәліметтерді пайдаланған. Алаш қозғалысын зерттеудің методологиялық мәселелері мен деректемелік негізін айқындаған. Алаштың әлеуметтік, саяси, экономикалық бастау көздері; XX ғасырдың алғашқы жиырма жылындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі алатын орны мен атқаратын рөлі; 1917 жылғы екі төңкеріс аралығындағы Алаштың басқа партиялармен өзара қатынасы мен байланысы; Алаш пен Алашорда және Кеңес өкіметі; Алаш қозғалысының ішкі қайшылықтары және оның көріністері; Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің көзқарас эволюциясы; Алаш қозғалысына қатысушылардың 1920 жылдан кейінгі қасіреті; Алаш қозғалысы және Орта Азия мен Еділ бойының түркі тілдес, мұсылман діндес халықтарының саяси партиялары мен қоғамдық қозғалыстарымен байланысы туралы жеке қарастыруға болатынын зерттеген.

Кеңес Нұрпейістің «Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы» (Алматы: Санат, 1996) атты еңбегінде Алашорданың Батыс бөлімшесінің қызметі кеңінен сөз болады. «Саяси көзқарас, халық азаматтығы үшін күрес, Алашорда үкіметі» деген тақырыпта ғалым Халелдің еңбегі мен таптық көзқарасына терең талдау жасайды.

XX ғасырда Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеп, әміршіл-әкімшіл жүйенің құрбандары болған жүздеген адамдардың саяси тұрғыдан ақталуына өзінің қомақты үлесін қосты.

К.Нұрпейіс бес томдық «Қазақ ССР тарихын», төрт томдық «Қазақстан тарихын» жазуға қатысқан. «Қазақ ССР» тарихының бес томдығында еліміз тарихының көне дәуір мен ортағасырлық кезеңдері, XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстары (Кенесары басқарған көтерілістен басқасы) жалпы алғанда тарихи шындыққа сай бағасын алған.

Кенес Нұрпейіс тарих ғылымының тұңғыш докторы, талантты тарихшы Е.Бекмахановтың шәкірті болған. 2000 жылы «Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы XIX века» атты еңбекке жауапты редакторы болып, стенограммада 1948 жылдың шілде айында өткен әйгілі тартыс кеңінен сөз болады.

«Егемен қазақстан» газетінің 2005 жылғы 15 ақпандағы «Қайсарлық және қасірет. Ермұхан Бекмаханов пен оның басты кітабының жазалануы жайында» атты мақаласында ғалым ұстаз ұшыраған нәубетті жазған.

Орта мектептер мен жоғары оқу орындарында отан тарихының кеңейтілген бағдарламалармен оқытылуына, оқулықтар дайындау ісіне өз үлесін қосты. Мектепте оқытылатын Отан тарихының мазмұны қайта қаралуы керектігін және мектепте оқытылатын тарихтың міндеті: болашақ ұрпақты ұлтжандылыққа тәрбиелеу екендігін баса көрсетеді.

Халық батыры Бауыржан Момышұлы былай деген екен: «Біздің тарихымыз батырға бай тарих, халқымыз батырлықты биік дәріштеп, азаматтық пен кісіліктің символы, үлгісі санаған. Батырлық деген, ерлік деген ұрпақтан ұрпаққа ата дәстүр болып қала бермек. Өткенін білмеген, тәлім – тәрбие, ғибрат алмаған халықтың ұрпағы – тұл, келешегі тұрлаусыз. Біздің қазақ халқы – батыр халық». Қазақ халқын құрып кету қаупінен сақтап қалған, жерін жауға бермей, ұлан байтақ өлкесін қазақ еліне мәңгі қоныс ету мақсатында жарғақ құлағы жастыққа тимей, елім деп еңіреп өткен хас батырлар қаншама десеңізші! Қазақстан Республикасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында өз туған елінің тарихын танып-білу, елін, жерін қорғаған бабалар ерлігін насихаттау заман талабы болып отыр. Осы бағытта Қаракерей Қабанбай бабамыздың еліміздің тәуелсіздігі мен еркіндігін аңсап, қолынан найзасы түспей, елім-жерім деп күндіз-түні атқа конған ерлігі мен рухын қастерлеп, дәріптеу жас ұрпақтың бойында мақтаныш сезімінің ұялатып, патриоттық тәрбие берері анық. Халқы құрметпен Қабанбай, Дарабоз, Хан батыры атандырған қазақ әскерінің қолбасшысы, бас сардары, ұлы тұлға Қаракерей Қабанбайдың есімін ұлықтау бүгінгі патриотизмді насихаттауға, елдік, отаншылдық санамызды қалыптастыруға, өткен тарихымызға деген құрметімізді арттыруға септігін тигізетін өнегелі іс деп білемін. Өзінің туған өлкесінің тарихын терең танып, елімен жері үшін жанын пидә еткен, тәуелсіздікті аңсап өткен ата-бабаларымыздың есімдерін біліп, ерліктерін насихаттау біздің парызымыз. 2022 жылы 330 жылдық мерей тойы атап өтілетін Қаракерей Қабанбай бабамыздың елді қорғап, шайқасқан жауынгерлік жорық жолдарын зерттеп, зерделеу үшін «Аягөз-Майлышат-Шорға» тарихи танымдық экспедициясы ұйымдастырылуын үлкен мақтанышпен айта аламыз.

Экспедиция жұмысы «Ер Қаптағай» республикалық бірлестігінің төрағасы, философия ғылымдарының докторы Құсман Кәрімұлы Шалабаевтың ұйымдастыруымен және Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор Қанат Еңсеновтің жетекшілігімен 2021 жылы 3-шілде мен 12-шілде аралығында өткізілген. «Мамыр су» бітімі туралы тың деректің табылғаны тарихшыларымыздың қазақ тарихына қосқан үлкен үлесі деп білемін.

Құрбанғали Халидтің «Таурих Хамса» атты еңбегінде «Мамыр су» бітімі туралы: «Абылай қалмақпен шайқасып жатқанда қытайлар Жоңғар хандығын жойып, Құлжа шаһарына ауыз салады. Жоңғарларды толық бағындырған еді де, шабылған қалмақ, торғауыт елі қытай қорғанын қабылдамай қашып еді, алайда қашқандары бойларына құт болмай, мына бәлеге душар болды: ақыры қуылып, одан барып қытайды паналауға мәжбүр болды. Ижн хан атынан Қара Дурчун деген Құлжадан көп әскермен шығып, жапа көрген қалмақтан 2000-дай адам алып, екі жақтың ортасына Аягөз өзенінің етек жағы – Батпақ су жеріне түсіп, Абылай ханға елші салады. Абылайда мыңнан аса қолмен келіп, Батпақ су бойында бітім жасасты. Көкқасқа айғыр мен қара бас қошқар сойылды, қолдарын қанға батырды. Шарт бойынша өткен іс кешірім болып, құн, мал дауы болмайды, қазақ пен қалмақ бір-біріне зияны тимейтін болды деді. Содан былай суды халық «Мамыр су», Абылайға «ижн» аты берілді. «Ижн» моңғол тілінде «хан» атағы, демек Абылайдың билігін – хандығын қалмақ пен қытайда мойындаған болып шығады.

Ал қазір Қасабай бейіті деген жер сол көк қасқа сойылған төбе деседі. Бұлардың ғұрпы бойынша келісім қағаз, мөрмен, емес, қолдарын қанға малумен, яғни осы шартқа кім қарсы болса денесі қанға батысын, жанын құдай атсын, мәңгі тамұқта жатсын деген қарғыс келісім жасалған.

Мамыр арапша маомур – көл-сөбір, өмірлі деген мағанада, яғни жайлауы мол, халқы тоқ мағанасында, ал қазақтар «мамыр» сөзін көңілден қайғы мен қауіп кетіп, шаттық жайлаған жер мен уақытқа қатысты қолданды.

Мамыр суы Аягөз дуанынан төмен жағынан шамамен бір шақырым жерден келіп құяды. Батпақ су мұнан төмен бір бекет жерде.

Қазақта Қызайдан бұрын Аягөз маңына қонған ел жоқ деп айтушы еді. Басқа да хабарларды салыстырып Құрбан Қажы есебін дұрыс көрдім, бітім 1756-1757 жылына тура келеді. Бітімге дейін қазақ елі Шыңғыс тауына келмеген екен, бітім болған соң жайлап жылжып Аягөз өзенінен өтіп Алакөлге, бір шеті Жайсанға, Тарбағатай тауына қарай асты. Абылай хан басында Қызылжар, Көкшетау айналасында болып, бітімнен кейін Шыңғыс, Арқат тауларына дейін келгені, Орда тауын мекен, қыстау етіп, бұл тауға Абылай орналасқан соң-ақ, «Орда» аты берілгенін айтады. Осы хабарды бізге жеткізушілер оннан аса адам болды, - деп жазған Құрбанғали Халид [3].

Осы «Мамыр судан» батысқа қарай 27 шақырымда Аягөз өзеніне құятын «Батпақ су» өзені бар. Осы маңда 1757 жылы Абылай хан Үш жүздің батырларымен келіп шатыр тіккен және Қытай мәнжуцин қолбасшысы Фу Дэ арасында келісім жасаған тарихи орыны екені анықталып отыр.

Қабанбай батыр ерлігін ұрпаққа насихаттаубасты парызымыз. Тарбағатай ауданында Қабанбай ауылы Қабанбай батыр есімімен аталатындығын, Тарбағатай ауданында Қабанбай батыр ескерткішінің бар екендігін мақтанышпен айта аламыз. Қабанбайдай батырдай ел басқарған көсем және мемлекет қайраткерінің еңбегіне баға бере отырып, оқушыларға патриоттық тәрбие бере аламыз. Патриоттық сезімді қалыптастыру жолдарының бірі ұлттық мәдени құндылықтарымызды оқушылар бойына сіңіру.

Қазақтың айтулы қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай былай дейді: «Ұлттық мәдениеттен жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды»[4].

Қазақстан Республикасында білім берумен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес білім алушыларды тәрбиелеудің негізгі идеясы ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар деп айтылған. Әрбір халық өзінің төл мәдениетін, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын сақтауы тиіс.

Білім беру ұйымдарының тәрбие жұмысының мазмұнында ұлттық мүдде, ар-ұят, алғыс айту, ілтипат, талап сияқты құндылықтар көрініс табуы қажет. Ұлттық құндылықтарды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеуде, туған елінің тарихына деген құштарлығын арттырып, патриоттық тәрбие беруде мектеп мұражайларының рөлі зор.

«Музейлер-жалпы адамзат баласының өмірінде заттық және рухани мәдениетті танытуда, зерттеу мен насихаттауда үлкен роль атқарады. Әсіресе, ұлттық, мәдени, азаттық, әскери, еңбек жетістіктерін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің ерекшеліктерін оқып үйренуге оның көмегі зор. Осылайша ұрпақ тәрбиесінде музей-халық педагогикасымен тығыз байланыста. Ал халық мәдениетінің ескерткіштерін зерттеу халқымыздың әлеуметтік-саяси, адамгершілік тәрбие және дүниеге көзқарас ерекшеліктерін білуге көмектеседі» [5].

Біздің мектебімізде Забира Толыбаева атындағы тарихи өлкетану мұражайы бар. Мұражай оқушыларға ұлттық тәрбие беретін мәдени орын, өлкетану сабақтарын оқыту арқылы ұлттық тәрбие берудің бір жолы деп ойлаймын.

Әр жәдігер өзінің тарихымен, өмірдегі қолдану ерекшеліктерімен, тәрбиелік мәнімен құнды. Туған жеріміздің тарихы мен мәдениетін жете түсінуге, ұлттық құндылыққа баулудағы рөлін жоғары бағалай отыра, мектебіміздегі мұражайды мақтан тұтуға болады. Мұражай жәдігерлері тарих, өлкетану, география сабақтарында, сыныптан тыс шараларда қолданылады. Өткен тарихымызды, ұлттық құндылығымызды дәріптеп, мұражайдың көне жәдігерлерінің құндылығын әлемдік деңгейде таныту басты парыз. Жаһандану заманында әлемнің көптеген елі жаһандық үрдіске ереміз деп ұлттық болмысы мен рухани құндылығынан айырылып, азып-тозудың алдында тұрғаны белгілі. Ұлттық құндылық, байлықпен не экономикалық көрсеткіштермен өлшенбейді. Ұлттық құндылық – біздің рухани құндылығымыз, адами қасиеттеріміз, қазақи таным-түсінігіміз бен болмысымыздан, салт-дәстүрімізден бастау алатыны сөзсіз. Бұл тұрғыда Қ.Қайсенов атындағы орта мектептегі З.Қ. Толыбаева атындағы тарихи-өлкетану мұражайының – тарих пен дәстүрдің ұштасқан, ұрпақтар жалғастығының негізгі алтын көпірі, көнеден жеткен жәдігерлерді жинақтап, көздің қарашығындай сақтайтын осынау мәдени ошақтың ұрпақ тәрбиесі үшін маңызы зор.

Мұражайда әрбір сынып ерекшелігіне сай негізгі орта білім беру деңгейінің 5, 6, 7-сыныптарында «Қазақстан тарихы» пәні мазмұнына «Өлкетану» материалдары кіріктіріліп оқытылады. Нәтижесінде: тұлғаны жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеумен оқытуды қамтамасыз ету жүзеге асырылады. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында облыс көлемінде өткен мектеп мұражайлары фестиваліне қатысып, қазақтың салт-дәстүрлерінен сыр шертетін көне жәдігерлердің тарихын таныстырып, сахнада қазақ пен қалмақ соғысындағы Қабанбай батырдың жанжары Гауһар батырдың және садақшы қыз Жәңделінің бейнесі сомдалып, оқушыларға ұлттық рух беріп, отансүйгіштікке тәрбиелеудің көрінісі болды деп білемін. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту-баршамыздың парызымыз. Сонда ғана ұлттық сана-сезімі

толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Қазақ халқының ежелден сақталып, атадан балаға мұра етіп қалдырған салт-дәстүрін, наурыз мейрамының мәнін түсіндіру, оқушы бойында ұлттық рухын дамыту, тарихи тіршілігіміз жөнінде ұмыт қалған нәрселерді жаңғыртудың іске асырылғандығының куәсі осы оқу жылында мектебімізде «Наурыз – жылдың басы» атты мерекелік шараның өтуі. Ұлттық салт-дәстүрлерден көрініс көрсету, ұмыт болып бара жатқан ақ сүйек ойнау сияқты ұлттық ойындар мен Бастанғы сияқты жоралғыларды көрсету ұлттық тәрбие берудің бір көрінісі болды деп айтуға болады.

XXI ғасырда, қол жеткен жоғары жетістіктерге қарамастан қоғамда ұлттық рух әлсіреп, ана тіліне деген құрмет төмендеп, перзенттік және азаматтық борыш ұғымдарының мәні құнсызданып, жастар арасында зорлық-зомбылық, суицид және тағы басқа жағымсыз құбылыстар көбейіп барады.

Ұлттық тәрбие – қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімді, ақылды, Отанын сүйетін патриот, ұлттық рухы биік парасатты азамат, жоғары адамгершілік иесі, еңбекқор болып өседі.

Сонымен қорытындай келе, осындай халқымыздың мандайына біткен ұлттық құндылықтарымызды, сонау өткен ғасырлардан өшпес мұра болып қалыптасып келе жатқан дархан халқымыздың таратқан үлгі насихаты асыл мұраларымызды өздеріңіздің талмай, қажымай еткен еңбектеріңіздің арқасында дарынды да тәрбиелі балалардың бойына сіңіріп, ұлттық мәдениетімізді әлемдік деңгейдегі мәдениетке жеткізіп сақтауға деген патриоттық сезімді қалыптастыруға бір кісідей атсалысайық! Тәрбиенің түп қазығы үлгі берер ұстазда, «Ұстазға қарап шәкірт өсер» деп халқымыз ұстазға үлкен жүк артқан, ұлттық тәрбие мен білімнің сабақтастығын ұштастыру біздің тікелей парызымыз.

Отаншылық, Отансүйгіштік, Патриотизм - адамның Отанына, туған жеріне, еліне, оның тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі деп айтар едім.. Көшпелі қазақ өркениетінде Отаншылдық ең қасиетті міндеттердің бірі саналды. Ежелгі түркі қағандығы кезінде тасқа жазылған Күлтегін ескерткішінде ел билеушілерінің Отаншылдық үлгісі көрініс тапқан. Төре, Қазыбек, Әйтеке билер, Ақтамберді, Бұқар жыраулар және XX ғасырдың басындағы А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейхан, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев, т.б. ұлт зиялылары мен қайраткерлері Отаншылдықты сөзбен ғана емес, іспен де өнеге көрсете білді. Әйтеке би “Өмірім халықтікі, өлімім ғана өзімдікі” деп халыққа қызмет етудің, Отаншылдықтың айнасы бола білді. Тәуке хан заманынан қазақ қоғамында Отаншылдықты өз байлығынан да жоғары бағалады.

Қазіргі кезде Қазақстан өмірінде “қазақстандық патриотизмді” қалыптастыру және оны азаматтардың ой-санасына сіңіруді мемлекеттік дәрежеге көтергенімен, Отаншылдық ой-сананы қалыптастырудың шешілмеген мәселелері көп.

Қазақстандық патриотизм - ел азаматтарының республиканың бүгінгі тұрақты өмірі мен жарқын келешегі жолындағы еңбегі мен күрескерлігі іспетті.

Отаншылдық – елжандылық туған отбасына, туып-өскен ортаға, туған топырағы мен табиғатына деген құрметтен басталары анық. Сондықтан Отаншылдықтың қайнар көзі адамгершілік қасиеттер болмақ. Отаншылдықтың іргетасы - ұлтжандылық. Өз ұлтын сүйіп, оның мұңын мұңдап, жоғын жоқтайтын азамат қана отаншыл болады. Отаншылдықты рухани құбылыс ретінде зорлықпен, нұсқаумен биліктің басқаруымен енгізу мүмкін емес. Ұлттық идея құндылықтары мен ұстанымдарын оқушы санасына сіңіру тарихи білім беру арқылы жетеді, яғни тарихи білім патриоттық тәрбие беру құралы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Б.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022:7
2. «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021-2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Б.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2021.
3. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса: (Бес тарих). Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992:108-109
- 4.«Егемен Қазақстан» газеті. Ұлттың ұлы тұлғасы, 2020:2
5. Музейлердің рухани және тәрбиелік құндылықтар жүйесіндегі орны. Г.К. Шашаева, З.С. Ақтамбердиева, М.М. Тастанбеков. MUSEUM.KZ Ғылыми-практикалық журналы 4 (4) Астана, 2023: 86.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БИООӘРТҮРЛІЛІКТІҢ ТӨМЕНДЕУІ ОҚШАУЛАНҒАН ЭКОЖҮЙЕГЕ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАҒА ЖАҒЫМСЫЗ САЛДАРЫ

А.Д. Дауренұлы^а, Г.М.Сүлейменова^б

^афизика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

^бтарих пәнінің эксперт-мұғалімі, Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Шымкент, Қазақстан)

Андатпа. Бұл зерттеу Қазақстандағы биоалуантүрліліктің жоғалуының ауыл шаруашылығына, экотуризмге және әлеуметтік-экономикалық теңсіздікке тигізетін кері әсерін жан-жақты қарастырады. Зерттеуде экожүйелердің бұзылуының ауыл шаруашылығына тигізетін салдары, атап айтқанда топырақтың құнарлылығының төмендеуі, ауыл шаруашылығы өнімділігінің азаюы және химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолданудың артуы талданады. Бұл факторлар азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіріп, ауыл шаруашылығымен айналысатын халықтың тұрмыс деңгейіне кері әсер етеді. Сонымен қатар, биоалуантүрліліктің жоғалуы экотуризмнің дамуына да теріс ықпал етеді, өйткені табиғи мекендеу ортасының бұзылуы мен жануарлар мен өсімдіктер түрлерінің жойылуы экотуризмнің тартымдылығын төмендетеді. Бұл жағдай табиғатқа негізделген туризмнен табыс табатын аймақтар үшін экономикалық шығындарға алып келеді. Зерттеу әлеуметтік теңсіздік пен жұмыссыздық мәселелеріне де назар аударады, әсіресе ауылдық жерлерде, онда табиғи ресурстарға тәуелді халықтың өмір сүру деңгейі биоалуантүрліліктің азаюынан айтарлықтай зардап шегеді. Бұл мәселелер өзара тығыз байланысты және олардың шешімі үшін кешенді тәсіл қажет. Осыған байланысты зерттеу тиімді шешімдер ұсынады, оның ішінде тұрақты ауыл шаруашылығын дамыту, ұлттық табиғи саябақтар мен қорықтарды қорғау шараларын күшейту, сондай-ақ экологиялық таза және тұрақты туризмді ілгерілету. Осылайша, Қазақстан қоршаған ортаны қорғау мен экономикалық дамуды біріктіре отырып, биоалуантүрліліктің жоғалуынан туындайтын кері әсерлерді азайтып, ұзақ мерзімді экологиялық және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ете алады.

Кілт сөздер: Биоалуантүрлілік, ауыл шаруашылығы, экотуризм, экожүйе тұрақтылығы, әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, азық-түлік қауіпсіздігі, табиғи ресурстар, жердің құнарлылығы, тозаңдандыру, қоршаған ортаны қорғау, тұрақты даму, экологиялық дәліздер, табиғи саябақтар, жасыл экономика, жұмыссыздық, климаттың өзгеруі, тұрақты ауыл шаруашылығы, табиғатты қорғау стратегиялары.

Abstract. This study explores the negative impact of biodiversity loss in Kazakhstan on agriculture, ecotourism, and socio-economic inequality. It examines how ecosystem degradation affects soil fertility, agricultural productivity, and increases reliance on chemical inputs, threatening food security and rural livelihoods. Biodiversity loss also harms ecotourism by reducing natural habitats and species diversity, leading to economic losses for regions reliant on nature-based tourism. Additionally, it exacerbates social inequality and unemployment, particularly in rural areas dependent on natural resources. To address these challenges, the study proposes sustainable agriculture, stronger protection of national parks, and the promotion of eco-friendly tourism. By integrating conservation with economic development, Kazakhstan can mitigate biodiversity loss and ensure long-term ecological and socio-economic stability.

Keywords: Biodiversity, agriculture, ecotourism, ecosystem stability, socio-economic inequality, food security, natural resources, soil fertility, pollination, environmental protection, sustainable development, ecological corridors, national parks, green economy, unemployment, climate change, sustainable agriculture, conservation strategies.

Қазақстандағы биоалуантүрліліктің жоғалуы - бұл маңызды экологиялық және экономикалық мәселе. Адам қызметі, мысалы, ауыл шаруашылығының кеңеюі, ормандарды кесу, климаттың өзгеруі және браконьерлік, оқшауланған экожүйелердің деградациясын жеделдетуде. Мұндай экожүйелер, атап айтқанда, Үстірт жазығы және Алтай таулары, табиғи ресурстарды сақтау мен әртүрлі түрлерді қолдауда маңызды рөл атқарады. Алайда, сирек кездесетін флора мен фаунаының жойылуы экологиялық тепе-теңдікті бұзып, маңызды экожүйелік қызметтерді әлсіретуде[1].

SPACES бастамасы, биоалуантүрлілікті қалпына келтіруге бағытталған ірі жоба, Қазақстандағы тұрақты экожүйелердің қажеттілігін көрсетеді. Бұл бағдарлама фрагменттелген тіршілік ету орталарын қайта байланыстыру үшін экологиялық дәліздер құруды қолдайды, бұл сирек кездесетін түрлердің қауіпсіз көшуіне мүмкіндік береді [1]. Жақында «Earthshot» сыйлығын жеңіп алған «Алтын Дала» жобасының жайылымдарды қалпына келтіруі биоалуантүрліліктің жоғалуын шешудің және ұзақ

мерзімді экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің үлгілі моделі болып табылады[2]. Дегенмен, биоалуантүрліліктің нашарлауының әлеуметтік-экономикалық салдарын шешуде қиындықтар сақталуда[3].

Қазақстанның табиғи экожүйелері елдің экономикалық және әлеуметтік прогресіне айтарлықтай үлес қосады. Биоалуантүрліліктің төмендеуі ауыл шаруашылығының өнімділігіне, экотуризмге және жергілікті тұрғындардың өміріне теріс әсер етеді. Мысалы, аралар популяциясының төмендеуі өсімдіктерді тозаңдатуға әсер етіп, азық-түлік қауіпсіздігіне және экожүйелік қызметтерге қауіп төндіреді[10][8]. Құрғақ және орманды аймақтарда ресурстардың сарқылуы топырақ эрозиясын күшейтіп, ауыл шаруашылығының тиімділігін төмендетеді[11]. Жоғары қорғау құндылығы бар орман (НСВФ) жобасы сияқты биоалуантүрлілікті қалпына келтіру шаралары жүзеге асырылуда, алайда олардың жалпы әсері шектеулі болып отыр[3][7].

Осылайша, бұл зерттеу биоалуантүрлілікті қорғаудың өзектілігін зерттей отырып, биоалуантүрліліктің жоғалуына ықпал ететін факторларды және оның әлеуметтік-экономикалық және экологиялық салдарын бағалауға бағытталған. Бұл зерттеу барысында табиғи ресурстарды басқаруды жетілдіру, экотуризмді дамыту және тұрақты ауыл шаруашылығы тәжірибелерін енгізу сияқты қолданбалы саясатты жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға тырысамыз. Зерттеуден алынған нәтижелер саясаткерлерге, зерттеушілерге және жергілікті қауымдастықтарға биоалуантүрлілікті сақтау стратегияларын әзірлеуге көмектеседі.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласы биоалуантүрліліктің сақталуына айтарлықтай тәуелді. Зерттеу барысында анықталғандай, тозаңдандырушы жәндіктердің популяциясы күрт төмендеген, бұл ауыл шаруашылығындағы өнімділіктің айтарлықтай төмендеуіне алып келеді. Әсіресе тозаңдандыруға тәуелді дақылдар (жеміс-жидек, көкөніс және майлы дақылдар) көп зардап шегуде. Бұл жағдай азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіріп қана қоймай, фермерлерге экономикалық шығын келтіреді.

Сонымен қатар, жердің тозуы және топырақ эрозиясы – биоалуантүрліліктің төмендеуімен қатар жүретін маңызды мәселелер. Бұл процестер жайылымдық жерлерді шектен тыс пайдаланумен, индустриялық жобалардың кеңеюімен және ауыл шаруашылығының қарқынды дамуына байланысты. Мысалы, шөлейттену мен тұздану ауыл шаруашылығына жарамды жерлердің қысқаруына әкеледі. Жаһандық тәжірибеде экологиялық ауыл шаруашылығы арқылы биоалуантүрлілікті қалпына келтіру шаралары жүзеге асырылуда. Бұл тәсілді Қазақстанда енгізу ауыл шаруашылығының тұрақтылығын қамтамасыз ете алады [3][6][7].

Биоалуантүрліліктің төмендеуі Қазақстанның экотуризм саласының дамуына үлкен кедергі келтіруде. *Алтай таулары*, *Үстірт жазығы* және *Тянь-Шань* сияқты аймақтар экотуризмнің негізгі орталықтары саналады. Алайда сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлар түрлерінің жойылуы табиғи ландшафттардың тартымдылығын төмендетіп, туристік ағымдардың азаюына себеп болуда.

Мысалы, Еуропа елдерінде экотуризм жергілікті экономиканың маңызды тірегіне айналған. Қазақстан да осы тәжірибені қолдану арқылы табиғи ресурстарды сақтай отырып, тұрақты туризмді дамытуға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, инфрақұрылымның жетіспеушілігі, акпараттандырудың төмендігі экотуризмнің толық әлеуетін жүзеге асыруға кедергі келтіруде. Осыған орай, қорықтар мен табиғи саябақтарды тиімді басқару және жергілікті тұрғындарды экотуризмге тарту маңызды [4][8][9].

Биоалуантүрліліктің азаюы жұмыссыздық пен экономикалық теңсіздіктің тереңдеуіне ықпал етеді. Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен экотуризм салалары табиғи ресурстарға тікелей тәуелді болғандықтан, биоалуантүрліліктің жойылуы жұмыс орындарының қысқаруына және табыстың төмендеуіне әкеледі. Әсіресе ауылдық аймақтарда бұл мәселе өте өзекті, себебі жергілікті халықтың негізгі табыс көзі – табиғи ресурстар.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жердің құнарсыздануы мен экожүйе қызметтерінің бұзылуы ауыл шаруашылығы өнімділігін төмендетіп, экономикалық мүмкіндіктердің шектелуіне алып келеді. Биоалуантүрліліктің жоғалуы әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді, өйткені зардап шеккен аймақтарда экономикалық тұрақтылық әлсірейді. Халықаралық тәжірибеде биоалуантүрлілікті қалпына келтіру бағдарламалары арқылы жаңа жасыл жұмыс орындарын құру әлеуметтік теңсіздікті азайтудың тиімді жолы болып отыр [1][3][5].

Зерттеу барысында мәліметтерді жинақтау үшін социологиялық зерттеу әдістері – сауалнама және сұхбат қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нәтижелерінің дәлдігін арттырып, деректердің алуан түрлілігін қамтамасыз ету үшін және қатысушылардың мәселе бойынша пікірлерін анықтау мақсатында таңдалды.

Сандық деректерді алу үшін сауалнама «Microsoft Forms» платформасында онлайн форматта жүргізілді. Сауалнама 15 сұрақтан тұрды. Жалпы алғанда, сауалнамаға 50 респондент толық жауап берді. Респонденттердің 54% биоалуантүрлілік туралы орташа хабардар екенін көрсетті, 60% оның ауыл шаруашылығына орташа әсер ететінін айтты, 40% экотуризмге орташа әсерін мойындады, 64% қорғау бағдарламаларын орташа тиімді деп бағалады, 54% биоалуантүрлілік сақтау бағдарламаларына қатыспайтынын көрсетті, ал 52% қаржылай қолдау орташа қажет деп есептейді.

Зерттеудің екінші әдісі сұхбат алдын ала алынып қойған ақпарат көзінен алынған[14]. Джереми Джексон-Сан-Диего қаласындағы Калифорния университетінің Скриппс мұхиттану институтында Уильям Э. және Мэри Б. Риттер атындағы мұхиттану профессоры және Смитсон тропикалық зерттеулер институтының тропикалық палеоэкология және археология орталығында ғылыми қызметкер. Ол Американдық өнер және ғылым академиясының, сондай-ақ Ғылымды алға жылжыту жөніндегі Американдық қауымдастықтың мүшесі және Дүниежүзілік жабайы табиғатты қорғау қорының басқарма мүшесі. Ал Уильям Лоренс-Панамадағы Смитсон тропикалық зерттеулер институтының және Бразилиялық Амазониядағы Орман фрагменттерінің биологиялық динамикасы жобасының жетекші ғылыми қызметкері. Оның зерттеулері мекендеу ортасының фрагментациясы, ағаш кесу және орман өрттері сияқты қарқынды жерді пайдалану түрлерінің тропикалық экожүйелерге әсерін бағалауға бҚазақстандағы биоалуантүрліліктің төмендеуі ауыағытталған. Қазіргі уақытта доктор Лоренс Тропикалық биология және табиғатты қорғау қауымдастығының президенті болып табылады. Бұл қауымдастық тропикалық экожүйелерді зерттеу мен ұтымды пайдалануға арналған әлемдегі ең ірі ғылыми ұйым.

Ауыл шаруашылығына, экотуризмге және әлеуметтік-экономикалық теңсіздікке айтарлықтай әсер етеді, бұл мәселе экологиялық тұрақтылықтың сақталуына байланысты шешімдер талап етеді.

Ауыл шаруашылығына және жер пайдалануға әсері: Джереми Б. С. Джексон биоалуантүрліліктің жоғалуы ауыл шаруашылығына теріс әсер ететінін атап өтті, өйткені экосистемалар бұзылып, ауыл шаруашылығының тұрақтылығы мен өнімділігі төмендейді. Қазақстанда ормандар мен табиғи ресурстардың жоғалуы топырақтың құнарлылығын төмендетеді, бұл ауыл шаруашылығының өнімділігіне және жер пайдалану әдістеріне кері әсер етеді. Бұл ауылшаруашылық секторында тұрақты даму мәселелерін туындатады.

Экологиялық туризмге әсері: Уильям Ф. Лоуренс, тропикалық ормандардың жойылуы экотуризмнің дамуына теріс әсер етеді деп атап өтті. Қазақстандағы биоалуантүрліліктің жоғалуы экотуризмнің тартымдылығын төмендетеді, өйткені экосистемалардың бұзылуы мен түрлердің жоғалуы туристер үшін ерекше және әдемі табиғи көріністердің азаюына әкеледі. Экологиялық туризм саласы Қазақстанның тұрақты экономикалық дамуы үшін маңызды, бірақ биоалуантүрлілікке зиян келтіру бұл салаға үлкен қауіп төндіреді.

Әлеуметтік теңсіздік және жұмыссыздыққа әсері: Джексон мен Лоуренс биоалуантүрліліктің жоғалуының әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті күшейтетінін көрсетті. Қазақстанда, ауылдық жерлерде, табиғи ресурстарға тәуелділік пен экотуризмге негізделген жұмыс орындарының азаюы жұмыссыздықты арттырып, экономикалық теңсіздікті тереңдетуі мүмкін. Бұл әсіресе ресурстары шектеулі ауылдық аймақтарда байқалады, онда экосистемалардың бұзылуы жергілікті халықтың әлауқатына теріс әсер етеді.

Қорытынды: Биоалуантүрліліктің төмендеуі Қазақстандағы экологиялық және экономикалық тұрақтылық үшін үлкен қауіп төндіреді. Ауыл шаруашылығы, экотуризм және әлеуметтік теңсіздік мәселелері бір-бірімен байланысты және биоалуантүрліліктің сақталуы бұл мәселелердің шешімін табуда маңызды рөл атқарады. Тиімді экологиялық саясат пен сақтау шараларын қабылдау Қазақстанның табиғи ресурстарын сақтау, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету және әлеуметтік теңсіздікті төмендету үшін қажет.

Ауыл шаруашылығына және жер пайдалануға әсері Биоалуантүрліліктің төмендеуі ауыл шаруашылығына кері әсер етеді, өйткені экосистемалардың бұзылуы топырақтың құнарлылығын төмендетіп, химиялық заттардың қолданылуын арттырады.

Экотуризмге әсері Биоалуантүрліліктің жоғалуы экотуризмнің дамуына теріс әсер етеді, себебі табиғи ресурстар мен сирек түрлердің саны азаяды, бұл туристік тартымдылықты төмендетеді.

Әлеуметтік теңсіздік пен жұмыссыздыққа әсері Биоалуантүрліліктің азаюы ауылдық аймақтарда жұмыссыздықты арттырып, әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді, себебі табиғи ресурстарға тәуелді халық табыс көзінен айрылады.

Ұсыныстар мен қорытынды Биоалуантүрлілікті сақтау үшін тұрақты ауыл шаруашылығы, экотуризмді дамыту және табиғи аймақтарды қорғау қажет.

Қазақстандағы биоалуантүрліліктің төмендеуі ауыл шаруашылығы, экотуризм және әлеуметтік теңсіздік мәселелеріне айтарлықтай әсер етеді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша, биоалуантүрліліктің жоғалуы экосистемалардың тұрақтылығын төмендетіп, ауыл шаруашылығына қажет экологиялық қызметтерді бұзады, топырақтың құнарлылығын азайтады және химиялық заттарды қолданудың артуына әкеледі. Бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуіне және азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Биоалуантүрліліктің жоғалуы экотуризмге де теріс әсер етеді, себебі табиғи ресурстар мен сирек түрлердің саны азайып, экотуризмнің тартымдылығы төмендейді. Сонымен қатар, экосистемалардың бұзылуы және табиғи ресурстардың жетіспеушілігі ауылдық аймақтарда жұмыссыздықты және экономикалық теңсіздікті күшейтеді.

Ұсыныстар: Ауыл шаруашылығы министрлігіне:

– Экологиялық таза ауыл шаруашылығы әдістерін енгізу. Ауыл шаруашылығы өндірісінде химиялық тыңайтқыштар мен пестицидтерді қолдануды азайту және топырақтың құнарлылығын сақтау үшін органикалық farming әдістерін дамыту. Бұл экожүйенің тұрақтылығын нығайтып, өнімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

– Тұрақты су ресурстарын пайдалану жүйесін енгізу. Суармалау жүйелерін жақсартып, табиғи су көздерін қорғау, сондай-ақ су ресурстарын үнемдеу арқылы ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына ықпал ету.

– Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігіне:

– Ұлттық табиғи саябақтар мен табиғи қорықтарды қорғау шараларын күшейту. Табиғи аймақтарды қорғау мен экосистемалардың қалпына келуіне арналған бағдарламаларды енгізу, оның ішінде заңсыз ағаш кесу мен браконьерлікке қарсы күрес.

– Биоалуантүрлілікті сақтаудың ұлттық стратегиясын әзірлеу. Биоалуантүрлілікті қорғау мен қалпына келтіру үшін ғылыми зерттеулер жүргізу, жергілікті халықты экологиялық мәселелер бойынша ақпараттандыру және экологиялық туризмді дамыту арқылы табиғат ресурстарын тиімді пайдалану.

Қорытындылай келе, биоалуантүрлілікті сақтау Қазақстанның экологиялық және экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін аса маңызды. Министрліктер мен құзырлы органдардың бірігіп атқарған шаралары экосистемаларды қорғап, халықтың әл-ауқатын жақсартуға септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Табиғат пен адамдарды байланыстыру: SPACES бастамасы арқылы Қазақстандағы биоәртүрлілікке тұрақтылық жолы. <https://www.undp.org/kazakhstan/news/connecting-nature-and-people-kazakhstans-path-biodiversity-resilience-through-spaces-initiative>.
2. «Earthshot 2024 жүлдеci: Қазақстандағы Алтын Дала шөбі қалпына келтіру жобасының жеңіci» <https://altyndala.org/the-earthshot-prize-2024-major-grassland-restoration-project-in-kazakhstan-celebrates-win/>.
3. «БҰҰ Даму Бағдарламасы биоәртүрлілікті сақтау және ормандарды қалпына келтіру бойынша ірі бастаманың нәтижелерін ұсынды <https://www.undp.org/kazakhstan/press-releases/un-development-programme-presented-outcomes-large-scale-initiative-biodiversity-conservation-and-forest-restoration>.
4. UNDP Қазақстан: Биоәртүрлілік үшін және планета игілігі үшін онжылдық» <https://www.undp.org/kazakhstan/news/undp-kazakhstan-decade-biodiversity-people-and-planet>.
5. Биоәртүрлілікті сақтаудың басымдықтары, қауіптері және қиындықтары туралы шолу https://www.researchgate.net/publication/371069491_Overview_of_priorities_threats_and_challenges_to_biodiversity_conservation_in_the_southern_Philippines.
6. Биоәртүрлілікті сақтау <https://www.nature.com/articles/s44185-024-00057-3>.
7. Қазақстандағы биоәртүрлілік www.undp.org/kazakhstan/projects/biodiversity-kazakhstan.
8. Штеффан-Девентер. Жабайы аралар популяциясының азаюына байланысты биоәртүрліліктің экожүйе қызметтеріне әсері esajournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/ecs2.1619
9. Бүкіл әлемдегі биоәртүрліліктің жоғалуы экожүйе қызметтеріне және табиғаттан адамзатқа келетін пайдаға кері әсер етеді. link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-56564-9_7.
10. Қазақстандағы ара популяциясының қазіргі жағдайы: табиғат пен экожүйелерді сақтау үшін мәселелер мен шешімдер. qazaqgeography.kz/en/what-threatens-bees-in-kazakhstan-current-issues-and-solutions-for-nature-and-ecosystem-conservation-1783839.
11. Биоәртүрлілік жоғалуы кезінде экожүйе қызметтерінің тұрақтылығының төмендеуі. www.nature.com/articles/ncomms10122.
12. Әртүрлі экожүйелерде түрлердің жоғалуының қауымдастық қасиеттеріне ұзақ мерзімді әсері. www.nature.com/articles/s41586-018-0138-7.
13. Елдік профиль-Қазақстан. www.cbd.int/countries/profile/?country=kz.
14. <https://www.learner.org/series/the-habitable-planet-a-systems-approach-to-environmental-science/biodiversity-decline/biodiversity-decline-video/>

ҰРПАҚҚА ҰРАН БОЛҒАН ҰЛЫ ЕРЛІК

Туребекова Меруерт Кыдырбаевна

тарих пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші

«Ахмет.Байтұрсынұлы атындағы орта мектебі» КММ

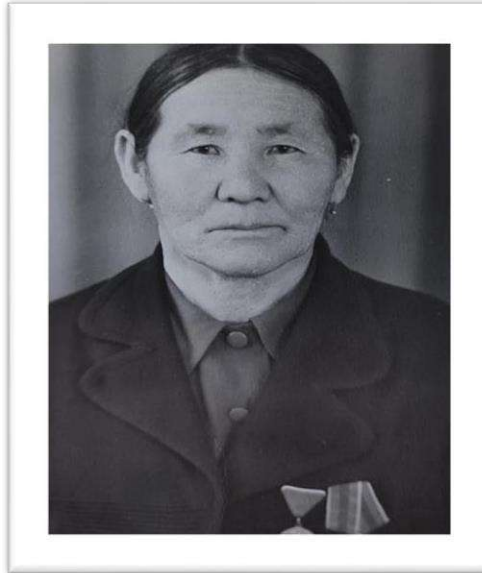
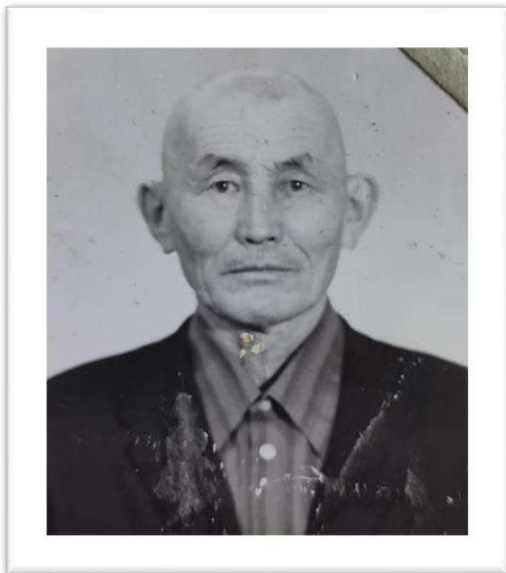
(Алматы облысы, Қарасай ауданы, Жібек жолы ауылы)

Ұлы Отан соғысы (1941-1945жж) Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен экономикасы үшін өте қиын кезең болды. Соғыс жылдарында ауыл шаруашылығындағы жұмыстардың барлығы тыл еңбеккерлерінің мойнына түсті. Ер азаматтардың көпшілігі соғысқа кеткендіктен, барлық ауыртпалық әйелдер мен балаларға түсті.

Жеңіс күні-бұл сан мыңдаған ұрпақ үшін ортақ мереке. Қазақхалқының Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесі орасан зор. Соғыстың ауыртпалығын көтеріп, бостандықты қорғаған қазақстандық батырлардың есімі әрқашан ел есінде сақталады. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап “Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін!” деген ұранмен соғысқа аттанған ерлердің орнын әйелдер, қариялар мен балалар алмастырды. Жас ұрпақтың соғыста ерлік көрсеткен батырлардың есімімен қатар тыл еңбеккерлерінің де жауды жеңудегі еңбегін ұмытпағаны абзал. Олар соғыс күндерінің барлық ауыртпалықтарын қажырлылықпен көтеріп, нағыз патриотизм үлгісін танытты.

Майдандардағы жеңіске тыл еңбеккерлерінің қосқан үлесі найтар болсақ, 1944 жылы колхоздағы еңбекке жарамды ерлердің сандық үлесі – 20%, әйелдер – 58%, жасөспірімдер – 22% болды. Яғни, майданды азық-түлікпен, шикізатпен іс жүзінде әйелдер, балалар мен қарт адамдар қамтамасыз етті. Біздің ата-бабаларымыздың батырлығымен жанқиярлығы және Отанына деген шексіз сүйіспеншілігі қатал соғыста Жеңіске жеткізді. Ұлы Жеңіске сол кездегі Кеңес Одағының барша халқы өз үлесін қосты. Олардың арасында біздің жерлестеріміз де бар. Біздің ауылымыздан шыққан соғыс ардагерлері: Партизан жазушы Исабай Есқараұлы, Утеулиев Көбентай, Джабаев Бексұлтан, Бегимбетов Ахмет т.б. Тыл ардагерлері: Дүйсеков Жұмаділ, Рахжанов Жолдасқазы, Жақсылықов Жамалбек, Қадыров Құсайын, Джаныспаева Күмісай. Біздің ата-апаларымыз соғыс майданында ғана емес, еңбек майданында да ерлік көрсетті. Тыл ардагерлерінің ерен еңбектері ешқашан ұмытылмайды. Атап айтар болсақ сұрапыл соғыс жылдары небір қиын кезеңдерді басынан өткізген біздің ауылымыздың тұрғыны ерлі-зайыпты Қадыров Құсайын атамыз бен Джаныспаева Күмісай апамыз жайлы сөз қозғағалы отырмыз.

«Ерлік елге мұра-ұрпақ аұран», демекші біздің мектебімізде Ұлы Отан соғысы ардагерлерімен

тыл еңбеккерлерімен және олардың ұрпақтарымен кездесу ұйымдастыру, оларға қолдау көрсетіп, көмектесу дәстүрге айналған. Осы орайда біз жоғары сынып оқушыларымен бірге Құсайын атаның үйіне барып, келіні Кулұхан апа мен сұхбаттасқан болатынбыз. Атасы Құсайынмен енесі Күмісай апа жайлы келіні бүгінде 75 жасты алқамдаған Күмісай апамыз тебіреніспен әңгімелеп берді. Көзіне жас алып тыл ардагерлерінің барлық құжаттары мен медалдары мен Кеңес Одағы тұсындағы көне фотоальбомдардағы суреттерді де көрсетті.

Деректерге сүйенер болсақ 1939 жылы Қадыров Құсайын Қазақ АКСР-інде Совет үкіметін жаңа социалистік құрылысты нығайту ісіне белсене қатысқаны үшін Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің 1935 ж 29 қарашадағы №39 бұйрығына сәйкес «Қазақстанның XV жылдығы» төсбелгісімен марапатталған екен.

Қадыров Құсайын ата мен Джаныспаева Күмісай апа 1931-1933жж ашаршылықты да басынан өткізген. Қазақстанда жүргізілген ұжымдастыру саясаты тұсында біздің ауылымызда Ленин, Дружба совхоздары құрылған екен. Сол ұжымдастыру саясатының ауыр зардаптарын көзімен көрген 20 жастағы Құсайын жұбайы Күмісай өз ауылдастарымен бір үзім нанды бөліп жеуге мәжбүр болды. Бұл қиындық ерлі зайыптылар бірге еңсерген қиындықтардың соңғысы емес еді. Алда сұрапыл сұм соғыс күтіп тұрған екен.

Соғыс басталғанда 27 жаста болған Құсайын ата отбасында екі ағайынды болатын. Ағасы Хасен майданға аттанады, ал Құсайын паравоз жүргізушісінің көмекшісі болып жұмыс істеп, ауылдан майданға қажетті азық-түліктер жеткізіп тылда еңбек етті.

Саналы ғұмырын паравоз айдаумен өткізген Құсайын атамyzдың бауыры Хасен соғыстан оралмай із-түссіз кетеді, ал өзі болса соғыстан кейінгі жылдары ауыр еңбектің салдарынан қос жанарынан айырылады. Кеңес Одағына адал қызмет еткені үшін көптеген медальдармен марапатталады және Тыл ардагері ретінде Кеңес Одағының барлық аймағына жарамды жеңілдіктерге мүмкіндік беретін куәлігін алған.

Соғыс жылдары ауылда азық түлік тапшылығы, медициналық қызметтің жетіспеушілігі, тұрғын үй тапшылығы сияқты басқа да мәселелер орын алды. Алайда, ауыл тұрғындары бір біріне қолдау көрсетіп, қиындықтарды еңсеруге тырысты. Осы орайда Құсайын атамyzдың жұбайы Джаныспаева Күмісай апамyzдың да ерен еңбегін атап өткіміз келеді. 1916 жылы туылған Күмісай апамyz

Сұрапыл соғыс басталған жылдары таңның атысынан-кеш батқанға дейін егістікте шөп шауып, соқа айдап, астық піскенде астық орып, еңбек майданында шыңдалды. Жастайынан Кеңес Одағына

Қызмететкен Күмісай апамyz еңбек жолын колхозда қарапайым жұмысшыдан бастап звеневая болып жалғастырды. Еңбек ете жүріп, көлік айдауды да үйренді. Қажырлы еңбегінің арқасында елге танылып, қызметте жоғарылай бастады.

Сонымен қатар біздің ауылымыздан шыққан тұңғыш машиниска қазақ қыздарының бірі болды. Өжет, қайсар қазақ қызы КүмісайЕрен Еңбегі үшін Мәскеу қаласына барып Калининнің қолынан медаль таққан. Соғыстан кейінгі жылдары Политотделдеколхоз председатель болып еңбек еткен. АлматыоблысыныңҰмтылауылында Еңбілдердепуттарыныңауылдықкеңесінің№1 Бокругінде Ауылдық советтің Атқару комитетінің председателі болып сайланған.

Біздің ауылымыздың қақ ортасындағы тыл ардагері Дүйсековтың атымен аталған орталық алаңда Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен тыл ардагерлеріне арналған «Даңқы өшпес ерлікке мәңгі құрмет» ескерткіші қойылған. Бұл ескерткішке ауылымыздан шыққан Ұлы жеңіске үлес қосқан ардагерлеріміздің есімі мәңгілікке қашалып жазылған. Бұл ескерткіш Жібек Жолы ауылының визит картасына айналған ескерткіш. Мереке күндері ауыл тұрғындары мен мектеп оқушылар мәңгілік алауға гүл шоқтарын қойып, тағзым етіп еске алады. Бұл оқушылар бойындағы Отанға деген сүйіспеншілік сезімдерін оятып, рухын жігерлендіреді.

Қадыров Құсайын ата мен Джаныспаева Күмісай апаның ұрпақтары Қадыров Сұлтан мен Қадыров Еркін екі ұлы Алматы облысы Қарасай ауданы Жібек жолы ауылында тұрған. Үлкен ұлы Сұлтан Құсайынов Қарасай ауданындағы орталық ауруханада жедел жәрдем көлігінің жүргізушісі болып, ал оның жұбайы Қадырова Кулухан 40 жыл медбике болып халыққа қызмет етсе, екінші ұлы Еркін Құсайынов жұбайы Қадырова Райсамен бірге қазіргі Қонаев қаласындағы тұрмыстық медициналық қызмет көрсететін қарттар үйінде жұмыс жасаған. Зейнеткерлікке шыққаннан соң екі ұлы да қайтыс болды. Ал келіндері мен олардан тараған 6 немересі мен 17 шөбересі бар.

Соғыстың қысылтаяң кезеңінде тылда еңбек еткен әр адам кәсіпорын, колхоз бен совхоз жұмысына таң сәріден жүгіріп, түн ортасында қайтқан ерлігін, «өзім жемесем жемейін, өзім ішпесем ішпейін, бәрі де солар үшін, бәріде майдан үшін, жеңіс үшін болсын!»-деген игі ниетті асыл сезімін ешкім есінен шығармауы тиіс. Жеңісті жақындатуға үлес қосқан тыл ардагерлерінің еңбек жолы бүгінгі ұрпаққа үлгі, болашаққа аманат екені анық. Соғыс аяқталғаннан кейінде тыл еңбекшілері елді қалпына келтіру жұмыстарына белсене ат салысты. Олар ауылшаруашылығын қайта жандандыру, ел экономикасын көтеру және ауыл тұрғындарының әлеуметтік жағдайын жақсарту жолында аянбай еңбек етті. Қазір біздің осындай бейбіт заманда өмір сүріп отырғанымыз, еліміз деп еңбек еткен осындай аталарымыз бен апаларымыздың ерен еңбектері мен қажырлы қайратының арқасында.

Ұрпаққа ұран болған – Ұлы ерлікті біз ешқашан ұмытпаймыз.

ҚР ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫН ДАМУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ: ХАЛЫҚТЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН ЖАҚСARTУДАҒЫ НЕГІЗГІ ШЕШІМ

Қ.Ғ. Әбзелбек^а, Г.М. Сүлейменова^б

^афизика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

^бтарих пәні мұғалімі, физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік
(Шымкент, Қазақстан)

Андатпа. Халық денсаулығы елдің тұрақты дамуының маңызды көрсеткіші болғандықтан, Қазақстанда денсаулық сақтау саласына ерекше мән беріледі. «Қазақстан-2050» стратегиясында өмір сүру ұзақтығын арттыру міндеті қойылып, осы мақсатта 2026 жылға дейінгі Денсаулық сақтау жүйесін дамыту тұжырымдамасы қабылданды. Зерттеу барысында медициналық реформалардың нәтижелері талданып, қызмет сапасының жақсарғаны, бірақ ауылдарда қолжетімділік пен цифрландыру қажеттілігі анықталды. Шетелдік тәжірибе сақтандыру жүйесін жетілдіру, цифрлық қызметтер мен телемедицинаны дамыту маңызды екенін көрсетті. Жалпы, зерттеу денсаулық сақтау жүйесін жақсарту бойынша нақты ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: денсаулық сақтау жүйесі, Қазақстан медицинасы, ұлт саулығы, медициналық реформа, цифрландыру, инновациялар, халықтың өмір сүру ұзақтығы, медицинадағы шетелдік тәжірибе, медициналық инфрақұрылым.

Abstract. Public health is a key indicator of a country's sustainable development, so Kazakhstan places special emphasis on the healthcare sector. The "Kazakhstan-2050" strategy sets the goal of increasing life expectancy, leading to the adoption of the Healthcare System Development Concept until 2026. The study analyzed the results of medical reforms, revealing improvements in service quality. However, accessibility in rural areas and the need for digitalization remain pressing issues. International experience has demonstrated the importance of improving the health insurance system, developing digital services, and implementing telemedicine. Overall, the research enabled the development of specific recommendations for improving the healthcare system.

Keywords: healthcare system, Kazakhstan medicine, national health, medical reform, digitalization, innovations, life expectancy, foreign experience in medicine, medical infrastructure.

Кіріспе. Халық денсаулығы – елдің тұрақты даму деңгейінің негізгі көрсеткіші болғандықтан, денсаулық сақтау саласы әр мемлекеттің стратегиялық басымдығы болып табылады. «Қазақстан-2050» стратегиясында медицинаға ерекше көңіл бөлініп, қазақстандықтардың өмір сүру ұзақтығын арттыру міндеті қойылған. Осы мақсатта ҚР Үкіметі 2022 жылы "Денсаулық сақтау жүйесін дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын" бекітті. Тақырып өзекті, өйткені COVID-19 пандемиясы денсаулық сақтау жүйесінің осал тұстарын айқындады. Мәселен, 2021 жылы елде сырқаттанушылық пен өлім көрсеткіштерінің өсуі нәтижесінде Қазақстан азаматтарының орташа өмір сүру ұзақтығы өткен жылдармен салыстырғанда 2,95 жылға қысқарды [1]. Бұл елдегі медициналық қызмет сапасының төмендігінің белгісі. Бұдан бөлек, ДДҰ бағалауында Қазақстандағы алғашқы медициналық-санитарлық көмек көрсету және созылмалы аурулармен күресу деңгейі қанағаттанарлықсыз екені атап өтілген[2]. Сондықтан денсаулық сақтау жүйесін жетілдіру мен нығайтуға бағытталған реформалар бүгінгі таңда еліміздің басты міндеті деп білемін. Осы себептер менің курстық жобамның тақырыбы ретінде денсаулық сақтау саласын таңдауыма түрткі болды. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесін дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасының орындалу деңгейін талдауды және медицина саласын жетілдіруге қатысты тиімді шешімдер ұсынуды мақсат етеді.

Бұл зерттеудің гипотезасы бойынша 2026 жылға дейінгі Тұжырымдама медицина сапасын арттырып, ауруларды ерте диагностикалауға және шалғай ауыл тұрғындарының медициналық қызметке қолжетімділігін жақсартуға ықпал етеді.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасының 2026 жылға дейінгі денсаулық сақтау тұжырымдамасы аясында қоғамдық денсаулық сақтау саласында бірқатар оң өзгерістер байқалады. Атап айтқанда, 2023 жылғы статистикалық мәліметтер бойынша жалпы өлім-жітім көрсеткіші 2022 жылмен салыстырғанда 5,7%-ға төмендеген [3]. Бұл үрдіс саламатты өмір салтын қалыптастыру және жұқпалы емес аурулардың алдын алу бойынша жүргізілген іс-шаралардың тиімділігін айғақтайды. Сонымен қатар, 2023 жылы 2,8 миллион ересек азамат, оның ішінде 1,1 миллион ауыл тұрғыны, профилактикалық скринингтен өтіп, нәтижесінде 388 мың азаматтан әртүрлі патология анықталған. Денсаулық сақтау жүйесінің қолжетімділігін арттыру мақсатында ауылдық жерлерде 72 дәріхана пункті мен 161 жеке дәріхана ашылды [3]. Дегенмен, аталған реформалардың толыққанды нәтижелілігіне қатысты сұрақтар туындауда. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Жолдауында медициналық сақтандыру жүйесінің бірқатар кемшіліктеріне назар аударды. Атап айтқанда, науқастарға мемлекет кепілдік берген медициналық қызметтердің ақылы түрде ұсынылуы немесе ұзақ мерзімді күту қажеттілігі сияқты мәселелер жүйенің тиімділігіне кері әсер етуде [4].

Ауылдық денсаулық сақтау саласын дамыту мақсатында «Ауылдық денсаулық сақтау саласын жаңғырту» ұлттық жобасы іске асырылуда. 2022 жылы осы бастама аясында Жамбыл облысының ауылдық елді мекендеріне толық жабдықталған Hyundai N350 маркалы 12 жедел жәрдем көлігі жеткізілді[5]. Сонымен қатар, 2023 жылы медициналық пойыздар 121 станцияны аралап, 88 000 азаматқа, оның ішінде 19 222 балаға медициналық көмек көрсетті[3]. Алайда, шалғай аудандарда тұратын науқастарға көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі әлі де өзекті мәселе болып отыр. Көптеген ауыл тұрғындары қажетті медициналық көмекті алу үшін облыс орталықтарына немесе ірі қалаларға қатынауға мәжбүр. Бұл фактор созылмалы және күрделі аурулары бар пациенттердің уақтылы әрі сапалы медициналық көмек алу мүмкіндігін шектейді.

Дамыған елдердің денсаулық сақтау жүйесіндегі үздік тәжірибелерін зерттеу Қазақстанда медициналық қызмет көрсету сапасын арттыруға ықпал етуі мүмкін. Мысалы, Эстония 2008 жылы e-health электронды денсаулық сақтау жүйесін енгізіп, әрбір азаматтың өмір бойғы медициналық тарихын цифрлық форматта сақтау жүйесін қалыптастырды [6]. Қазақстанда 2018 жылы іске қосылған Damumed қосымшасы осыған ұқсас қызмет атқарғанымен, жүйенің тиімділігі мен сенімділігіне қатысты

проблемалар бар. 2023 жылы жүргізілген сауалнама нәтижелері пайдаланушылардың көпшілігінің жүйеде жалған медициналық жазбалардың бар екенін және дәрігерлермен байланысу мүмкіндігінің шектеулі екенін атап өткенін көрсетеді [7]. Оңтүстік Корея тәжірибесіне сәйкес, елдің әрбір азаматы жыл сайынғы профилактикалық тексеруден міндетті түрде өтуі тиіс, ал бұл талап орындалмаған жағдайда, медициналық сақтандыру жүйесіне қатысу құқығы автоматты түрде жойылады [7]. Қазақстанда бұл ереже көбінесе елеусіз қалады, нәтижесінде азаматтар жыл сайынғы тексерістерден өтпеуді немесе тексерістен өтті деген құжатты ақылы түрде сатып алуды таңдайды. Сонымен қатар, денсаулық сақтау жүйесінің кадрлық әлеуетін арттыру мәселесі өзекті болып отыр. Дәрігерлік мамандық Оңтүстік Кореяда ең беделді мамандықтардың бірі болып табылады, оның орташа жалақысы айына 10 миллион вонды (3 152 000 теңге) құрайды [8]. Салыстырмалы түрде Қазақстанда дәрігерлердің орташа айлық жалақысы 420 мың теңгеге жеткізілгенімен, медициналық қызметкерлер орта есеппен 235 мың теңге алады екен [9]. Бұл білікті дәрігерлерді жұмысын тастап, мансаптарын өзгертуге немесе жоғары табыс ұсынатын Оңтүстік Корея сияқты елдерге көшуге мәжбүр етеді.

Қолданылған әдіс-тәсілдер. Зерттеу барысында алдымен ғаламтордағы сенімді әдебиеттермен жұмыс істеп, олардың негізінде алынған қорытындыны курстық жұмысымың А бөлімінде ұсындым. Негізгі дереккөздер ретінде gov.kz, akorda.kz, және adilet.zan.kz сайттарын пайдаландым. Gov.kz мемлекеттік органдардың қызметтері, жаңалықтар және ресми құжаттар жарияланатын Үкіметтің порталы болып келеді. Akorda.kz ҚР Президентінің жолдаулары ұсынылатын ресми сайт ретінде танылған. Ал adilet.zan.kz Қазақстанның заңнамалық базасын қамтитын ресурс, зерттеуде заңдық негіздерді қарастыру үшін бұл сайт маңызды рөл атқарды. Осы сайттардың ресми және сенімді болып танылатындықтан, бұл зерттеу нәтижелерінің дәлдігі мен ғылыми құндылығын арттырады.

Курстық жұмыста деректерді жинау мақсатында социологиялық зерттеудің екі негізгі әдісі ретінде сұхбат және сауалнама қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нәтижелерінің нақтылығын және деректердің әртүрлілігін қамтамасыз үшін таңдалынған.

Зерттеудің бірінші сатысында сандық деректер алу үшін сауалнама әдісі пайдаланылды. Сауалнама Microsoft Forms платформасы арқылы онлайн түрде өткізілді, нәтижесінде 31 жауап жиналды. Сауалнама жалпы 7 сұрақтан тұрады және оның екі сұрағы ашық сұрақ болып табылады. Қатысушылар әртүрлі жас аралықтарын қамтыды. Атап айтқанда, сауалнамадан өткендердің басым көпшілігін 42%-бен 26-30 жас аралығындағы жастар құрады. Жауаптардың 26%-ы 31-40 жастағы ересек адамдарға тиесілі болса, қалған 16%-ды 21-25 жас аралағында қатысушылар қамтыды.

2. Соңғы жылдары медициналық қызметтердің сапасында жақсартуларды байқадыңыз ба?

Қосымша мәліметтер

- Иә, мен жақсартуларды байқа... 11
- Иә, бірақ кейбір мәселелер әлі... 17
- Жоқ, мен ешқандай өзгерістер... 3

Сурет-2

Сауалнаманың екінші сұрағының нәтижелеріне сәйкес, қатысушылардың 55%-ы медициналық қызметтерде жағымды өзгерістер бар, бірақ әлі де кейбір мәселелер толық шешілмеді деп есептесе, 35%-ы медицинада айтарлықтай жақсартулар болғанын мойындайды. Ал тек 10% жауап берушілер ешқандай өзгеріс байқамағандарын білдірді.

3. Мемлекеттік медициналық мекемелердегі күтім мен диагностика сапасын қалай бағалайсыз?

Қосымша мәліметтер

- Өте жоғары 4
- Жоғары 17
- Орташа 6
- Төмен 4
- Өте төмен 0

Сурет-3

Келесі сұрақтың көрсеткен жауаптары бойынша қатысушылардың 55% Қазақстанның медицина саласын жоғары деңгейде дамыған деп бағалайды, және ешкім 1, яғни өте төмен деген баға бермеген.

4. Сіздің ойыңызша, ауылдық және шалғай аймақтарда медициналық қызметтерге қол жеткізу жақсарды ма?

Қосымша мәліметтер

Айтарлықтай жақсарды	2
Аздап жақсарды	10
Өзгеріссіз қалды	16
Нашарлады	0
Ауылдық жерде тұрмаймын	3

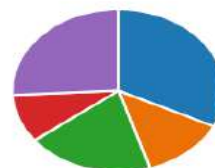
Сурет-4

Төртінші сұраққа жауап берушілердің 16-ы ауылдық аймақтарда медициналық қызметтерге қолжетімділік «өзгеріссіз қалды» деп ойласа, 10 адам «аздап жақсарды» деген пікір білдірді. «Айтарлықтай жақсарды» деп жауап берген тек 2 қатысушы, қалғандары ауылдық жерде тұрмайтындар қатарынан болды.

5. Денсаулық сақтау саласында қандай мәселе ең өзекті деп ойлайсыз?

Қосымша мәліметтер

Медициналық мекемелердің ...	10
Медициналық қызметкерлердің...	4
Диагностика мен емдеудегі за...	6
Мемлекеттік медициналық ме...	3
Кезек күту мен ұзақ уақытқа с...	8

Сурет-5

Соңғы жабық сұрақта сауалнамадан өтушілердің 32% ең өзекті мәселе ретінде «Медициналық мекемелердің жетіспеушілігі» деген жауапты белгілесе, 26% жауап «Кезек күту мен ұзақ уақытқа созылатын қабылдау» деген көзқарасқа сай болды. 19% қатысушылар «Диагностика мен емдеудегі заманауи технологиялардың жеткіліксіздігі» маңызды мәселесе деп есептесе, қалған 13% жауап «Медициналық қызметкерлердің жетіспеушілігі» деген нұсқаға сай болды.

Сауалнаманың жетінші сұрағы денсаулық сақтау жүйесін дамыту мәселесін камтиды. Қатысушылардың барлығы бұл бағытты маңызды деп санап, өз пікірлерін төмендегідей жеткізді (Сурет-6).

7. Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесін жақсарту үшін қандай өзгертулер енгізер едіңіз?

10 Responses

		тренингтер ұйымдастыруға болады.
2	anonymus	Көпсалалы медициналық орталықтарды дамыту керек. Бұл науқастарға кешенді қызмет көрсетуге көмектесіп, әртүрлі ауруханалар арасында қатынау қажеттілігінен болдырмайды.
3	anonymus	Дәрі-дәрмектердің бағасын төмендету және ауылдық жерлерде олардың қолжетімділігін қамтамасыз ету керек.
4	anonymus	Жедел жәрдем қызметінің жеделдігін арттыру үшін жаңа көліктер мен жабдықтармен қамтамасыз етуді ұсынамын
5	anonymus	Медициналық ақпаратты ашық ету керек, себебі халықтың көбісі тегін медициналық ем алу мүмкіндіктері туралы мүлдем бейхабар, сондықтан да бұндай мүмкіндіктерін пайдаланбайды.
6	anonymus	Денсаулық сақтау саласындағы зерттеулерді қаржыландыру керек. Сонда ғана жастардың, ғалымдардың ғылыми ізденістерге ынтасы артып, медицина саласында жаңалықтар ашылады. Бұл болашақта үлкен өзгерістер әкеледі
7	anonymus	Цифрландыруды жасау керек!!! Мысалы, толық электронды медициналық карталарларға өту керек, дәрігерден қашықтықтан видеозвонок арқылы консультация алу мүмкіндіктерді ұйымдастыруға болады. Бұл әсіресе шалғай аудандарда тұратын адамдар үшін тиімді.
8	anonymus	ауруларды алдын алу шараларына назар аудару, халық арасында денсаулық сақтау мәдениетін қалыптастырумен жұмыс жасау
9	anonymus	Жаңа технологиялар еңгізу керек, біздіңкілер ескірген, дұрыс диагностика жасауға кедергі келтіреді
10	anonymus	Арал теңізі мен Семей ядролық полигоны аймақтарында тұратын тұрғындарға медициналық бағдарламалар қарастырылмаған. Осыған көңіл бөлу керек деп ойлаймын.

Сурет-6

Сауалнамаға қатысушылар соңғы сұраққа жауап ретінде Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесін жетілдіру бойынша келесі ұсыныстарын берді (Сурет-7).

7. Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесін жақсарту үшін қандай өзгертулер енгізер едіңіз?

Жауаптар

1	анонимді	Дәрігерлердің біліктілігін арттыру керек. Мысалы, тұрақты семинарлар мен тренингтер ұйымдастыруға болады.
2	анонимді	Көпсалалы медициналық орталықтарды дамыту керек. Бұл науқастарға кешенді қызмет көрсетуге көмектесіп, әртүрлі ауруханалар арасында қатынау қажеттілігінен болдырмайды.
3	анонимді	Дәрі-дәрмектердің бағасын төмендету және ауылдық жерлерде олардың қолжетімділігін қамтамасыз ету керек.
4	анонимді	Жедел жәрдем қызметінің жеделдігін арттыру үшін жаңа көліктер мен жабдықтармен қамтамасыз етуді ұсынамын
5	анонимді	Медициналық ақпаратты ашық ету керек, себебі халықтың көбісі тегін медициналық ем алу мүмкіндіктері туралы мүлдем бейхабар, сондықтан да бұндай мүмкіндіктерін пайдаланбайды.
6	анонимді	Денсаулық сақтау саласындағы зерттеулерді қаржыландыру керек. Сонда ғана жастардың, ғалымдардың ғылыми ізденістерге ынтасы артып, медицина саласында жаңалықтар ашылады. Бұл болашақта үлкен өзгерістер әкеледі
7	анонимді	Цифрландыруды жасау керек!!! Мысалы, толық электронды медициналық карталарларға өту керек, дәрігерден қашықтықтан видеозвонок арқылы консультация алу мүмкіндіктерді ұйымдастыруға болады. Бұл әсіресе шалғай аудандарда тұратын адамдар үшін тиімді.
8	анонимді	ауруларды алдын алу шараларына назар аудару, халық арасында денсаулық сақтау мәдениетін қалыптастырумен жұмыс жасау
9	анонимді	Жаңа технологиялар енгізу керек, біздіңкілер ескірген, дұрыс диагностика жасауға кедергі келтіреді

Сурет-7

Сауалнама жауаптарын қорытындылайтын болсақ, қатысушылардың басым бөлігі заманауи талаптарға сәйкес жүйеге көшу, цифрландыруды жүргізу және жаңа технологияларды енгізу деген ұсыныстар білдірді.

Зерттеудің екінші әдісі сұхбат. Сұхбат беруші Кемеқалған дәрігерлік амбулаториясының аға дәрігері- Рысбекова Салтанат Мухтаровна. Сұхбат берушіге жалпы медицина саласының жағдайы мен соңғы кезеңдерде жүргізіліп жатқан реформалар туралы бірнеше сұрақтар қойылды. Салтанат Мухтаровнаның айтуынша, ірі қалаларда біршама заманауи технологиялармен жабдықталған жаңа ауруханалар салынғанымен, Қостанай облысы сияқты шалғай өңірлерге әлі де ескірген инфрақұрылыммен жұмыс істеуге тура келеді. Оның пікірінше, мұндай жағдайлар емделушілерге сапалы медициналық көмек көрсетуге кедергі келтіріп, жастардың ауылдық жерлерде жұмыс істеуге деген ынтасын төмендетеді. Сонымен қатар, сұхбат беруші қағаз құжаттардың шамадан тыс көптігі дәрігерлерді науқастардан гөрі құжаттарды толтыруға көбірек уақыт жұмсауға мәжбүр ететінін ерекше атап өтті. Салтанат Мухтаровна ауылдық жерлердегі медициналық мәселелерді шешу үшін елде телемедицина қызметін дамытуды ұсынды. «Мәселен, әлемнің дамыған елдері шалғай елді мекендердегі науқастарға қашықтан кеңестер мен диагностика алуға мүмкіндік беру үшін телемедицина қызметтерін пайдалануда. Бұл медициналық қызметке қолжетімділікті арттырудың ең тиімді жолы, өйткені жаңа ауруханаларды салу қыруар қаржыны, ресурстарды және білікті мамандарды қажет етеді. Ал телемедицина үшін тек байланыс желісі мен байланыс құралы қажет», - деді ол.

Зерттеу әдістерінің нәтижелерін талдау. Қазақстанда денсаулық сақтау жүйесінің қаржыландырылуы артып, диагностика деңгейі жақсарып, халықтың өмір сүру ұзақтығы өскені байқалады. Алайда шалғай аймақтардағы медициналық қызметтердің қолжетімсіздігі, қаржының тиімсіз бөлінуі және кепілдендірілген қызметтердің ақылы түрде ұсынылуы өзекті мәселе болып қала береді. Барлық азаматтарға сапалы, қолжетімді және әділ медициналық қызмет көрсететін жүйе ғана қанағаттанарлық болашақты қалыптастыра алады. Ол үшін заманауи технологиялар мен цифрландыру енгізіліп, медициналық мекемелердің жеткілікті саны, білікті мамандар мен жоғары қаржыландыру деңгейі қамтамасыз етілуі тиіс. Қазіргі таңда бұл бағытта бірқатар қадамдар жасалды: денсаулық сақтау саласын реформалау бағдарламалары қабылданып, «Ауылдық денсаулық сақтау саласын жаңғырту» ұлттық жобасы қолға алынды, қалалық медициналық мекемелердің инфрақұрылымы жақсарды, Damumed платформасы енгізілді. Дегенмен, денсаулық сақтау жүйесінде шешімін таппаған бірқатар мәселелер бар. Шалғай аудандарда медициналық мекемелер мен заманауи жабдықтар жеткіліксіз, интернет сапасы төмен, цифрландыру толық аяқталмаған. Ғылыми зерттеулер мен инновацияларға қаржыландыру аз, Семей мен Арал аймағы тұрғындарына арналған медициналық бағдарламалар жеткіліксіз. Сонымен қатар, Damumed платформасының деректер қауіпсіздігіне қатысты мәселелер бар. Қолжетімді ресурстарды тиімді пайдалану үшін ұзақ кезек күтуді қысқарту, ескі мекемелерді жаңғырту, дәрігерлердің біліктілігін арттыру қажет. Эстония мен Оңтүстік Кореяның тәжірибесін пайдалану, денсаулық сақтау саласына инвестиция тарту, ғылыми зерттеулерді қолдау маңызды. Жас мамандарды ынталандыру және Damumed платформасының қауіпсіздігін күшейту де басты назарда болуы тиіс. Болашаққа қол жеткізу үшін халықты тегін медициналық қызметтер туралы ақпараттандыру, цифрлық

жүйелерді жетілдіру, телемедицинаны дамыту қажет. Ауыл медицина қызметкерлерінің жалақысын көтеріп, дәрігерлердің құжат жүктемесін азайту арқылы жүйенің тиімділігін арттыруға болады. Жоспарлы өзгерістерді іске асыру үшін ең алдымен, қазіргі жағдайды сараптап, негізгі кедергілерді анықтау керек. Жаңа идеялар негізінде нақты жоспар құрып, шалғай аймақтардағы инфрақұрылымды жақсарту қажет. Жүзеге асқан шаралардың тиімділігін бағалап, қажет болған жағдайда түзетулер енгізу арқылы ғана сапалы, әділ және қолжетімді медицина жүйесіне қол жеткізуге болады.

Қорытынды. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында бірнеше қиындықтар орын алды. Мәселен, уақыт тығыздығы мен сөз санының шектелуіне байланысты зерттеу жұмысын мүмкіндігінше қысқартылған, әрі жедел түрде жазу керек болды. Сондай-ақ, ғаламторда денсаулық сақтау саласына қатысты деректердің аздығы қиындық туғызды. Ақпаратты өңдеу барысында оның шынайылығы мен құндылығын бағалау да уақытты талап еткен жұмыс болды. Кездескен кедергілерге қарамастан, мен түрлі социологиялық әдістерді қолдану арқылы деректер жинау, ол мәліметтерді ары қарай синтездеу мен интерпретациялау секілді дағдыларымды дамытуға мүмкіндік алдым. Сонымен қатар, көлемді ақпаратты өңдеу және негізделген қорытынды жасау мен үшін жаңа және пайдалы тәжірибе болды. Зерттеу жұмысының сапасын арттыру үшін әлеуметтік сауалнаманы республикалық деңгейде офлайн форматта жүргізу қажет, себебі түрлі өңірлердегі тұрғындардың пікірін толық қамтуға мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, елімізде денсаулық сақтау жүйесін дамытуға қадамдар жасалғанымен, медициналық қызметтердің қолжетімділігі, азаматтардың құқықтық сауаттылығы, цифрлық технологияларды енгізу мәселелері өзекті болып қала береді. Осыған байланысты *ұсыныстар*: БАҚ, әлеуметтік желілер, медициналық мекемелер арқылы халықты денсаулықты сақтау және аурулардың алдын алу маңыздылығы туралы кеңінен ақпараттандыру, медициналық қызметкерлердің білім деңгейін бақылау жүйесін енгізіп, оларға үнемі біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру, жас мамандарды қолдау бағдарламаларын әзірлеу, шалғай елді мекендерде жұмыс істейтін дәрігерлерге қаржылық және әлеуметтік көмек көрсету. Сонымен қатар цифрлық технологияларды кеңінен қолдану, электронды денсаулық карталары енгізу, ауылдық аймақтардағы телемедицинаны дамыту, дәрігерлердің қағаз толтыру жұмыстарын арнайы көмекшілерге тапсыру арқылы бюрократияны азайту. Бұл ұсыныстар денсаулық сақтау саласын жақсартып, медициналық қызметтердің қолжетімділігін арттыруға және халықтың денсаулығын нығайтуға бағытталған кешенді қадамдар болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы (2022, қараша 24) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000945>
2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы (2019, желтоқсан 26) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000982>
3. Жыл қорытындысы: Медицина саласында қандай жетістіктер болды (2023, Желтоқсан 25) // <https://kaz.inform.kz/news/zhil-koritindisi-meditcina-salasinda-kanday-zhetsttkter-boldi-80a3c5/>
4. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы (2024, қыркүйек 2) // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstan-zan-men-tartip-ekonomikalyk-osim-kogamdyk-optimizm-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-285659>
5. Жамбыл облысы денсаулық сақтау басқармасы. Медицина саласындағы жаңалықтар. (2022, желтоқсан 15) // <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl-densaulyk/press/news/details/476934?lang=kk>
6. Қазақстан Эстонияның электрондық денсаулық сақтау саласындағы тәжірибесін зерделеуде. Egemen.kz. (2018, Мамыр 18) // <https://www.lat.egemen.kz/article/168941-qazaqstan-estoniyanynh-elektrondyq-densaulyq-saqtau-salasyndaghy-tadgiribesin-ze>
6. Дәудың басы *Damumed-te me, дәрігерлерде ме?* (2022, Ақпан 10) // <https://egemen.kz/article/303844-daudynh-basy-damumed-te-me-darigerlerde-me>
7. Оңтүстік Корея – өмір сүру ұзақтығы ең жоғары және әлемдегі ең үздік медицина ел. Adyrna.kz. (2022, тамыз 23) // <https://adyrna.kz/post/126391>
8. Қазақстандағы медицина қызметкерлерінің жалақысы. Azattyq-ruhy.kz. <https://azattyq-ruhy.kz/society/45738-kazakstanda-meditcina-kyzmetkerleri-kansha-zhalaky-alyp-zhur>

ТАРИХ САБАҒЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Момбаева Мария Акимхановна

тарих пәнінің мұғалімі

«И.Шорманов атындағы орта мектеп» КММ

Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы

Қазіргі таңда білім беруде инновациялық бағыт пайда болып, оқу - тәрбие үрдісіне енуде. Инновация өздігінен пайда болмайды және ұжымның шығармашылықпен зерттеулері мен ізденістерінің озық педагогикалық тәжірибелерінің нәтижелері. Сонымен, білім берудегі инновациялық үрдістерді сөз етеміз.

«Инновация» ағылшын тілінде жаңаны енгізу, жаңаша бастау деген мағынаны білдіреді екен. Тарих пәнінде инновациялық қызмет дегеніміз елдегі жинақталған білім, оқыту әдістемелері, тәсілдері, оқыту технологиялары, оқытудың түрлі техникалық құралдарын оңтайлы, ұтымды, мақсатты ойластыра, орынды, мерзімінде пайдалану, оқу процесін тиімді қайталау, пысықтау, басқаруды жетілдіру болып есептеледі. Инновациялық жүйе ұстаздардың білімі мен біліктілігін, тәжірибесі мен әдістемесін, оқу орнының материалдық – техникалық базасын, шәкірттердің білімдерін, талаптарын, жалынды бастамаларын, асқақ армандарын жетілдіріп пайдалану, әріптестердің ынтымақтастығы, ата аналардың қолдау-қуаттарын және басқа да көптеген мәселелерді қамтитын тұтасқан бір дүние.

Тарих сабағының неғұрлым тиімді жаңа түрлерін пайдалану оқушы белсенділігін артыруда зор маңыздылығын айта келе, өз педагогикалық қызметінде пайдаланып жүрген білім беру технологияларына тоқталғым келеді.

Ақпараттық технологияның көмегімен жүргізілетін сабақтарда оқушылар өзін белсенді және еркін, оқытушымен тең дәрежеде ұстай алады. Тарих сабақтарында ақпараттық технологияны енгізу арқылы сабақтың белсенділігін арттыруға, дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға, сабақты шапшаң жүргізуге, өздік жұмыстың көлемін көбейтуге болады. Тарихшы ұстаз АКТ қолдану арқылы әртүрлі сабақтарға презентациялар дайындап интерактивті тақта мүмкіндіктерін шебер қолдана білсе сабақтың тартымды әрі қызық өтетіні анық, әрі оқушы белсенділігін арттырады. Әр сабақта интернет, электронды почта, электронды оқулық, ғаламдық ақпарат жүйесін пайдалана білуі тиіс.

Ақпараттық технологиялардың бірі – интерактивтік тақта, мультимедиялық және онлайн сабақтары. Интерактивті тақтаның мүмкіндіктері мұғалімдерге баланы оқытуда бейне және ойын бағдарламаларын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл тақтамен әр сабақты қызықты өткізуді ойластырып, жоспарлаймын, себебі қолда бар мүмкіндіктерді пайдалану арқылы оқушыларды жаңа заман технологиясын игеруге үйретеміз. Демонстрациялық материалдар даярлау, сыныппен кері байланыс жүргізу үшін интерактивті тақта мүмкіндігі шексіз. Интерактивті тақтаға термин сөздерді жазып сөздікпен жұмыстар жүргізу оқушылардың сөздік қорын да байытып, қажетті мәліметтерді еске сақтауына мүмкіндік береді және осы тақырыпқа деген қызығушылығын арттырады. Өзге құралдардан компьютердің ерекшелігі – оның қатысымдық құрал бола білуі. Бұл – мәтіндерді оқу, сұхбат жасау, жазу, тыңдау әрекеттері. Мысалы 7 сынып оқушыларына «Ішкі Бөкей ордасындағы 1836-1838 жылдардағы шаруалар көтерілісін» өткен кезеңде көтеріліс басшылары туралы материал жинақтап, өте құнды презентация жасалды, толық мәлімет берілді. Бейне фильм көрсетілді, электронды оқулықтан мәліметтер берілді. Осындай жұмыс түрлерін қолдану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың осы пәнге деген қызығушылығын оятуға, дарынды тұлғаны қалыптастыруға әбден болады. «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс» тақырыбын өткен кезде слайдтар жасалды, мәліметтер берілді, тексеру жұмыстары орындалды. Мысалы: Электрондық оқулықтарды қарапайым оқулықтарға қарағанда пайдалану ыңғайлы және оларда өзін – өзі тексеру жүйесі бар. Сондықтан, өзін – өзі тексеру жүйесі оқушы мен мұғалімнің арасындағы байланысын алмастырады.

Көптеген жаңа технологиялармен қатар соңғы кездері тарих пәні сабақтарында ақпараттық технологиялар жиі қолданылуда. Осыған байланысты күнделікті сабаққа:

- мультимедия (видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, электрондық оқулықтарды);
- компьютер (компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта
- интернет және т.б. көрнекі материалдарды пайдалану айтарлықтай нәтиже береді.

Мұндай қондырғылар оқушылардың қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауға және алған мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ояту мұғалімнің сабақ өткізу тәсіліне де байланысты. Қазіргі таңда оқудың интерактивті әдіс-тәсілдері өте көп. Педагогикалық ғалым мен озық тәжірибенің бүгінгі даму деңгейінде белгілі болған оқыту әдіс-тәсілдерінің бәрін де еркін игеріп, әрбір нақтылы жағдайларға орай ең тиімдісін тандап алу және

олардың бірнешеуінің жиынтығын түрлендіре тиімді, үйлесімді әрі шығармашылықпен қолдану-сабақтың сәтті өтуінің кепілі. Осы ретте мына мәселелерге баса назар аударғым келеді.

1. Мұғалім сәтсіз өткен сабақтарға өзіндік талдау жасап өз кемшілігін іздеуге әрекет жасау керек.

2. Білім мен тәрбие беруде жариялылық, педагогикалық, ынтымақтастық, ғылыми-әдістемелік, тың ізденістерге сүйене отырып жаңашылдыққа талпыну қажет.

3. Мұғалім күнделікті әр сабағына шығармашылықпен дайындалуы керек. Өйткені, сабақ-мұғалімнің өнері, шығармасы. Сондықтан әр сабақты тиімді ұйымдастыруда оқушыны жалықтырмайтын, қабілетін арттыратын жағдай туғызуға ықпал етуіміз керек деп ойлаймыз.

Ақпараттық технология негіздері тұлғаның тарих пәнінен алған білім сапасы мен сауаттылығын кеңейтуге жәрдемдеседі, мысалы: интернет сайты арқылы жоғары деңгейдегі көрнекіліктерді пайдалануға болады. Заман ағымына қарай сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану оқушының дүниетанымын кеңейтеді. Әсіресе, оқулықтағы тарауларды қорытындылау кезінде оқушылар қосымша материалдар жинақтап, білімдерін кеңейтіп, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, қисынды ойлау жүйесін қалыптастырып, шығармашылығын дамытады. Тестік тапсырмалар орындайды. Компьютер көмегімен оқыту оң нәтижелер береді. Ақпараттық мәдениет дегеніміз- тек компьютермен дұрыс жұмыс істей білу ғана емес, кез-келген ақпарат көзін: анықтамаларды, теледидар бағдарламаларын т.с.с. дұрыс пайдалана білу деген сөз.

Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жетістігінен ләззат алуға мүмкіндік береді. Ол үшін мұғалім өткізетін сабағының түрін дұрыс таңдай білуі қажет. Сабақты сәтті ұйымдастырудағы басты мақсат -оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырып, бүгінгі заман талабына сай білім беру. Сабақтың сәтті өтуі біріншіден, мұғалімнің біліміне, іскерлігіне, тәжірибесіне байланысты болса, екіншіден, сабақ материалына, ал үшіншіден, сынып типіне, төртіншіден мұғалім мен оқушының көңіл – күйіне де байланысты. Сабақты тартымды әрі сәтті өткізе білу мұғалімдер қауымынан көп ізденуді, білімділікті, қабілеттілікті және тапқырлықты қажет етеді.

Тақтаны қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын, интеллектуалдық танымын, білім сапасын арттыруға болады. Тарих пәнін оқытуда интерактивті тақтамен жұмыс жасауда оқушылардың қызығушылығын танытып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерін дамыту мен қатар жаңа ақпараттық технологияны меңгеруге, оны пайдалана алуына мүмкіндік береміз. Сабақта интерактивті тақтаның элементтерін пайдалану, дайындалған арнайы тапсырмаларды тыңдап қана қоймай, көздерімен көріп, оны жетік түсінуге, дағдыланады. Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы оқушылардың білімін тексеру үшін әр тарауды аяқтаған кезде немесе жаңа сабақты бекіткен уақытта тестілеу әдісін қолдануға болады. Оқушылардан бір уақытта жауап алуға мүмкіндік береді. Тестілеудің нәтижелерін құрылған график арқылы тексеріп, сол уақытта бағалауға болады. Жауап нәтижелерін бақылап және оқушылардың материалды түсіну деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы тестілеген кезде мұғалім оқушылардың білім деңгейін анықтай алады. Оқушыға тест сұрақтарына жауап беруі үшін уақыт беріледі. Бұл жүйе тұйық оқушылардың ойын білдіріп, жалқау оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оқушылар жауаптарын құпия түрде бере алады.

Осындай ақпарат құралдарын пайдалана отырып, мен сабақ барысында оқушылардың қабілетіне, білім деңгейіне, ынтасына қарай топқа бөліп, өз бетімен еңбектенуге, ізденуге, шығармашылыққа баулып, қорытынды жасауға машықтандырамын, оқушының ақыл-ойын дамытып, өзіндік дүниетанымын қалыптастырамын, сабаққа ынтасын арттырып, тапсырманы орындау барысында жіберілген қателер мен кемшіліктерді уақытында анықтап түзетуге мүмкіндік беремін. Қорытындылау кезінде тақырыпқа байланысты сөздік қорларын молайтып, өткен тақырыптың мазмұнын толық ашу үшін сәйкестендіру кестесін толтырғызып, сабақты бекітемін. Әр тарауды өткен соң, өздік жұмыс, тестік тапсырмалар өткізу арқылы тақырыпты қаншалықты меңгергенін тексеріп, тақырыпты толық меңгере алмаған оқушылармен қосымша сабақтар, сыныптан тыс жұмыстар жүргіземін. Тест түрлері оқушы білімін бекітуге қайталауға, жүйелеуге мүмкіндік береді. Сонымен қоса мұғалім мен оқушылардың уақытын үнемдеуге оқу жұмысын ұйымдастыруға жағдай жасайды. Жалпы оқушылардың ақпараттық технология негіздерінен алған білімі арқылы:

1. Оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, құлшынысы оянады.
2. Шығармашылық қабілеттері артады.
3. Жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасы артады.
4. Оқушылар өз бетімен жұмыс жасауға дағдыланды.

Ақпараттық технологияның мұғалім жұмысына ең тиімдісі – оқушылардың білім олқылықтарына үнемі зерттеу жасап, түзету жұмыстарын жүргізуге пайдасы бар. Қазіргі заманның даму қарқыны мұғалімдер шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Сондықтан, ХХІ ғасыр – информатика ғасыры, яғни ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпаққа заман талабына сай білім беріп, жан-жақты дамуына ықпал ету мұғалімнен

шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі оқушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашады.

Қорыта айтқанда, жаңа ақпараттық технологияларды тарих сабағында қолдану келесі нәтижелерге жеткізеді: Оқушыларға еркін ойлауға мүмкіндік береді; Сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектеседі; Оқушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады; Жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауға, өзіне деген кәсіби сенімін қалыптастыруға көмектеседі; Тіл байлығын дамытады; Өз ойын жеткізуге, жан-жақты ізденуге үйретеді; Шығармашылық белсенділігін арттырып, ұжымда бірігіп жұмыс істеуге тәрбиелейді. Өз бетімен білім алатын, ақпараттық технологияларды жақсы меңгерген, білімді жеке тұлғаны қалыптастырады. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Біздің міндетіміз-бәсекелестікке лайық ұрпақ тәрбиелеу»- деген ойын басшылыққа ала отырып жаңа заман форматындағы күздіретті тұлғаны тәрбиелеу ұстаз міндеті деп есептеймін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндері бойынша сараптамалық материалдар. Сараптамалық жинақ. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 125 б.
2. Сманқұлова Ж.Е. Жаңартылған оқу бағдарламасындағы тиімді педагогикалық технологиялар // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки», 2018. – 264-267.
3. Сманқұлова Ж.Е. Қазақстан тарихы пәні бойынша электронды оқулықтарды оқу құралдары ретінде қолдану // Қазақстан тарихы, – 2017. – №5. – Б. 7-9.
4. Абдуғұлова Б.К. Тарихты оқытудағы «ақпараттық технология» курсы оқытуда компьютерлік технологияны пайдаланудың әдістемелік жолдары. Алматы: Ұлағат, 2018. – 340 б.

МЕРЕЙЛІ МЕРЕЙТОЙЛАР-ҰРПАҚ САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ЖАРҚЫН АЙНАСЫ

Байманова Гулистан Жумамуратовна

тарих пәнінің мұғалімі

«Ахмет Байтұрсынұлы атындағы орта мектеп» КММ

(Алматы облысы, Қазақстан)

Мерейлі мерейтой – белгілі бір тарихи оқиғалардың, атақты тұлғалардың туғанына немесе маңызды оқиғалардың мерекеленетін атаулы жылы. Бұл мерейтойлар халықтың өткен кезеңдер туралы жинақталған білім мен деректерін жаңғыртуға, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеуге және ұрпақтар сабақтастығын тамырландыруға ықпал етеді.

Мерейтойлар-тарихи тұлғалардың мерейтойлары (мысалы, Тарихшы–этнограф ХалелАрғынбаевтың туғанына 100 жыл, Академик Кеңес Нұрпейістің туғанына 90 жыл).

-Елеулі тарихи оқиғалардың жылдық мерзімдері (мысалы, Қазақ хандығының 550 жылдығы, Тәуелсіздіктің 30 жылдығы, Бұланты шайқасының 300 жылдығы).

-Мәдени және ғылыми жаңалыққа байланысты мерейтойлар (мысалы, белгілі шығармалардың немесе ірі ғылыми еңбектердің жарияланғанына арналған мерзімдер).

Мерейтойлардағы ұрпақ жалғастығының рөлі өте маңызды, себебі олар қоғам мен отбасы арасындағы байланысты нығайтып, мәдени және дәстүрлі құндылықтарымызды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

Мерейтойларда танымал тұлғалардың, оқиғалардың тарихы мен құнды жетістіктері құрметтеліп, келешек ұрпақ олардың маңызын түсінеді. Мерейтойлар ұлттық дәстүрлерді жандандырып, халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын насихаттауға шақырады. Ата-әжелеріміздің, аға буын өкілдерінің өмір жолы, еңбектері мен ерліктері болашақ ұрпаққа үлгі болып, оларды жауапкершілікке, шыншылдыққа, отанын сүйіп құрметтеуге тәрбиелейді.

Мерейлі мерейтойлар қоғамның ұлттық санасын қуаттандырып, ұрпақтарды жалғастыратын, ел тарихының айрықша сәттерін еске түсіретін үлкен рухани мақсаттағы шара.

Осы шара негізінде 2023-2024 оқу жылынан бастап Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы Әдістемелік нұсқау хат негізінде, Алматы облысы білім басқармасының Қарасай ауданы бойынша білім бөлімі мемлекеттік мекемесі «Ахмет Байтұрсынұлы атындағы орта мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі 2023 жылғы 31 тамыз №1 педагогикалық кеңестің шешімімен №314 бұйрық негізінде «Сапалы білім-табысқа

апарар жол» жобалар алаңын құру мақсатында «Фемида» әдістемелік бірлестігіне бекітілген «Мерейлі мерейтойлар» жобасы аясында іс-шараларымызды жүргізіп келудеміз.

Жобаның мақсаты:

-Жас ұрпаққа қазақ халқының даңқты тұлғаларының өмірі мен еңбектері және де елеулі тарихи оқиғаларын

таныстыру арқылы тарихи санасын қалыптастыру және патриоттық рухын дамыту;

-Тарихи мерейтойларды заманауи үлгіде ұйымдастырып, олардың тәрбиелік мәнін ұлғайту;

-Ұлттық ерекшеліктер мен тарихи құндылықтарды әлемдік деңгейде насихаттау;

Жобаның жаңалығы

-Мерейтойлық іс-шараларға арнайы сабақ жоспарларын әзірлеу;

-Викториналар, конкурстар мен көрмелер ұйымдастыру;

-Мектептен тыс экскурсиялар ұйымдастыру;

-Тарихи тұлғалар мен оқиғалар туралы зерттеу жұмыстарын жүргізу;

-Ұлы тұлғаларға арналған видеороликтер жасап, интернет желілеріне салу;

Мерейлі мерейтойлар жобасы жоспары бойынша «Алаш» партиясының өкілі қазақ зиялысы Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ» фильмінің ұлттық сананың оянуына әсері жобамыздың алғашқы іс-шарасы болды.

Мақсаты: Алаш зиялысы М.Дулатовтың өмірі мен шығармашылығын насихаттау.

2023 жылы қыркүйек айында 8 сынып оқушыларымен «Алаш» партиясы өкілдерінің бірі, XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтың біртуар бесарысының бірі Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ!» фильмін көруге кинотеатрға барған болатынбыз. Оқушылар бұл фильмнен үлкен әсерлерімен шабыттанып шықты.

Фильмнен алған әсерлерінен соң «Оян қазақ» фильмін және М.Дулатовтың өмірі мен шығармашылығына байланысты 8 сыныптармен дөңгелек үстел ұйымдастырып, талдадық.

Осы іс-шараның нәтижесінде білім алушылар М.Дулатовтың шығармаларының ұлттық сананы оятудағы маңызының әлі күнге дейін өзекті екендігін түсінді. Елге, Отанға деген сүйіспеншілік сезімдері артты. Алаш партиясының мүшесі М.Дулатұлының өмірімен, шығармашылығымен, алтыннан да қымбат мұрасы мен кеңінен танысты. М.Дулатұлының өмірімен таныса отырып өздеріне үлгі болатындай өмірлік сабақ алды. Бүгінгі бейбіт заманда өмір сүріп отырғанымыз да ұлт зиялыларының ерен еңбектерінің арқасы екендігін өз көздерімен көріп, шынайы сезіне білді.

<https://www.instagram.com/reel/Cz5ykJWMi1a/?igsh=bm9zdZluMmQzZmVo>

Фильмнен алған әсерлерінен соң «Оян қазақ» фильмін және М.Дулатовтың өмірі мен шығармашылығына байланысты 8 сыныптармен дөңгелек үстел ұйымдастырып, талдадық.

Осы іс-шараның нәтижесінде білім алушылар М.Дулатовтың шығармаларының ұлттық сананы оятудағы маңызының әлі күнге дейін өзекті екендігін түсінді. Елге, Отанға деген сүйіспеншілік сезімдері артты. Алаш партиясының мүшесі М.Дулатұлының өмірімен, шығармашылығымен, алтыннан да қымбат мұрасы мен кеңінен танысты. М.Дулатұлының өмірімен таныса отырып өздеріне үлгі болатындай өмірлік сабақ алды. Бүгінгі бейбіт заманда өмір сүріп отырғанымыз да ұлт зиялыларының ерен еңбектерінің арқасы екендігін өз көздерімен көріп, шынайы сезіне білді.

2023 жылы желтоқсан айында «Қазақ газетіне 110 жыл» толуына орай жоғары сынып оқушыларының қатысуымен дөңгелек үстел өткіздік.

Мақсаты: «Қазақ» газетінің 110 жылдығын атап өте отырып, оқушылардың баспасөз материалдарына қызығушылығын арттыру, мектебімізде өз газетімізді шығару;

Нәтижесінде оқушылар жазу шеберліктерін дамытып, өз ойларын сауатты жеткізуге үйренді.

Мектеп газетін шығару тәжірибесі жүзеге асты. Оқушылардың қатысуымен мектеп немесе оқушылар газетінің алғашқы саны жарық көрді. Біз бұл газетпен тоқтаған жоқпыз. Әр тоқсан сайын өз газетімізді түрлі жоба жұмыстары мен толықтыру үстіндеміз.

«Қазақ» газетінің 110 жылдығына арналған мектеп газетімізді үлгі ретінде көрсетіп отырмын.

«2024-2025 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» Әдістемелік нұсқау хаттың 111 бет Қосымшасында берілген тарихқа қатысты тұлғалар мен атаулы күндерді негізге ала отырып «Фемида» әдістемелік бірлестігінің 2024-2025 оқу жылындағы «Мерейлі мерейтойлар» жобасының жоспары бекітілді.

Осы жоспар негізінде биылғы жоба жұмысымыздың іс-шарасын *"Тарихшы-этнограф Халел Арғынбаевтың туғанына 100 жыл"* тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырудан бастадық.

Мақсаты: Халел Арғынбаевтың қазақ этнографиясы мен тарихына қосқан зор үлесін еске алып оның еңбектерін жастарға насихаттау;

Қатысушылар: 11 сынып оқушылары, мұғалімдер, тарихшылар, мектеп ұжымы болды.

Интерактивті тақтада Халел Арғынбаевтың өмір жолының негізгі кезеңдерінен тұратын слайд көрсеттік. Білім алушылардың әр баяндамасына сәйкес, Халел Арғынбаев зерттеген этнографиялық артефактілердің (қазақтың киіз үйі, ұлттық киімдер, кітаптар, құрал-жабдықтар) суреттері болды.

Этнографиялық зерттеулерінен кітаптардың мұқабасы мен маңызын көрсететін көрме ұйымдастырдық.

<https://www.instagram.com/reel/DBBoSrZCic8/?igsh=MWRmc25pZ2M5dXJzdA==>

Жоба жұмысының нәтижесінде білім алушылар Халел Арғынбаевтың этнографиялық зерттеулерінің қазақ қоғамы үшін маңызын терең ұғынды. Қазақ этнографиясы мен ұлттық мәдениетімізді кеңінен түсінді. Қазақ халқының дәстүрлері мен этнографиялық құндылықтарын білім алушылар, мектеп ұжымы арасында дәріптеуді қолға алды.

Бұл жоба жұмысымыз оқушылардың тарихи-мәдени мұраға деген қызығушылығын арттырды.

2024 жылы 12 желтоқсан күні «Мерейлі мерейтойлар» жобасы аясында әлемге аты әйгілі ұлы тұлға *Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының туғанына 840 жыл* толуына орай *"Жошы хан – Ұлы Дала тарихының мұрагері"* тақырыбында 9 сынып оқушыларымен іс-шара өткіздік.

Іс шараның мақсаты:

Қазақ тарихындағы әлемдік ұлы тұлға Жошы ханның өмірі мен мұрасын еске ала отырып, оның Қазақ хандығының қалыптасуына қосқан үлесін бағалау.

Жоба жұмысының нәтижесінде білім алушылар Жошы Ұлысы мен Алтын Орданың қазақ мемлекеттілігінің бастауындағы орны туралы түсініктерін арттырды. Жошы Ұлысы мұрагерлерінің тарихын зерттеді. Жошы ханның тарихи тұлғасы кеңінен насихатталып, оның Қазақ тарихындағы орнын бағалады.

<https://www.instagram.com/reel/DDHlJ5YCJYe/?igsh=MTgyYWhwdHZuOTZu>

(Мерейлі мерейтойлар – ұрпақ сабақтастығының жарқын айнасы" жобамыз бірнеше пәнмен тығыз байланыста жүзеге асырылып келуде. Бұл жоба тарихи мерейтойларды жан-жақты талдауға, зерттеуге және креативті тұрғыдан қарауға мүмкіндік береді.

Біріншіден қазақ тілі мен әдебиеті пәнімен байланысы

-Ұлы тұлғалардың еңбектері мен шығармаларын оқып, талдау арқылы эссе, шығарма, мақала жазу
- Әдеби қойылымдар, поэзия кештерін ұйымдастыру.

Екіншіден география пәнімен байланысы

-Картадан тарихи тұлғалардың өмір сүрген аймақтарын зерттеу.

-Экспедициялар ұйымдастыру.

Үшіншіден өнер (бейнелеу өнері, музыка) пәндерімен байланысы.

-Тарихи тұлғаларға арнап портреттер салу, көрмелер ұйымдастыру, ұлттық күйлер мен әндерді орындау.

-Театрландырылған көріністер қою.

Төртіншіден информатика пәнімен байланысы

-Тұлғалар мен тарихи оқиғаларға арналған таныстырылым, бейнематериалдар жасау.

-Цифрлық көрмелер ұйымдастыру.

Бесіншіден шет тілдері (ағылшын, орыс тілі) пәндерімен байланысы

-Тарихи тұлғалар туралы ақпараттарды шет тілдерінде қарастыру.

-Тарихи оқиғалар туралы мультимедиялық материалдар құрастыру.

Мерейлі мерейтойлар жобасы білім алушыларға тарихи оқиғаларды, атақты тұлғаларды және мәдени мұраларды дәріптеу арқылы халықтың өткенін бағалауға, ұлттық құндылықтарға деген мақтаныш пен сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеуге мүмкіндік беріп келеді.

Мерейлі мерейтойлар жоба жұмысымыздың нәтижесінде оқушылар тарихи тұлғалардың еңбектерін, ұлттық құндылықтарымызды терең меңгерді. Ұлт тарихы мен мәдениетке деген құрметі қалыптасты. Тарихқа деген көзқарастары мен патриоттық тәрбие күшейді.

Қорыта айтқанда мерейтойлар- қоғам үшін тарихты терең түсінудің, өткеннің жарқын жетістіктерін бағалаудың және болашаққа сеніммен қадам жасаудың мүмкіндігі. Олар елдің мәдениеті мен дәстүрлерін сақтауға ықпал етеді, ұлы тұлғаларды ұлықтайды және қоғамдық санада елдің рухани құндылықтарын жаңғыртады. Әрбір мерейтой тарихты тек мерекелеу емес, ұрпақтар арасында сабақтастық орнатудың маңызды тәсілі. Бұл шаралар Қазақстанның ұлттық ерекшеліктерін әлемге танытып, дүниежүзілік мәдени аймақтағы орнын ашып көрсетеді. "Фемида" әдістемелік бірлестігінің мұғалімдері ұжымдық күш-жігерімен мерейлі мерейтойларды мазмұнды әрі тиімді атап өтуге үлес қосып келеді. Бұл жоба аясындағы іс-шаралар мектебіміздегі 5-11 сынып оқушыларын қамтып, олардың жас ерекшеліктеріне қарай жүзеге асырылуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әдістемелік нұсқау хат / <https://edu-tradeunion.kz/static/activityapp/pravsluzhba/imp-2024-kaz0705091352.pdf>

2. Міржақып Дулатов «Оян, қазақ!» Алматы «Атамұра» 2003

3.Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова «Алаштың сөнбес жұлдыздары» Алаш мұрасы Алматы 2023

4.Зардыхан Қинаятұлы «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» «Елорда» Астана-2004

5.Тұрсынбек Кәкішев «Қазақ әдеби сынының тарихы» Алматы «Қазақ университеті» 2002

6.Халел Арғынбаев «Қазақтың отбасылық дәстүрлері» Алматы «Қайнар» 2005

ЖАҒАНДЫҚ ЖЫЛЫНУ ПРОЦЕСІНІҢ ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРЛЕРІНЕ ӘСЕРІ

А.Ә. Жанәлі^a, Г.М. Сүлейменова^b

^aфизика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

^bтарих пәні мұғалімі, физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік
(Шымкент, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл зерттеу жаһандық жылынудың Қазақстан өңірлеріне әсерін талдауға арналған. Жаһандық жылыну парниктік газдардың атмосферада жинақталуы нәтижесінде орын алып, климаттық өзгерістерге, экожүйелердің тұрақсыздануына және экономикалық шығындарға әкелуде. Қазақстандағы климаттың өзгеру динамикасы статистикалық мәліметтер мен сараптамалық деректер негізінде қарастырылып, аймақтық ерекшеліктері анықталды. Зерттеу барысында ауыл шаруашылығы, су ресурстары, энергетика және туризм салаларына жаһандық жылынудың тигізетін әсері жан-жақты талданды. Қазақстан өңірлерінде мұздықтардың еруі, су тапшылығы, ауа температурасының артуы, құрғақшылық және ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуі сияқты маңызды экологиялық және экономикалық мәселелер байқалуда. Зерттеу әдістері ретінде сауалнама, сұхбат және SOAR-талдау қолданылды. Сауалнама нәтижелері халықтың климаттық өзгерістерге деген көзқарасын, сондай-ақ бұл құбылыстың күнделікті өмірге әсерін анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстанның климаттық өзгерістерге қарсы қабылдап жатқан шаралары талданып, олардың тиімділігі бағаланды. Зерттеу нәтижелері жаһандық жылынудың Қазақстанға тигізетін әсері айқын әрі көпқырлы екенін көрсетеді. Еліміздегі климаттық өзгерістердің салдарын азайту мақсатында экологиялық саясатты күшейту, жасыл технологияларды енгізу және халықтың хабардарлығын арттыру ұсынылады.

Түйінді сөздер: жаһандық жылыну, климаттың өзгеруі, Қазақстан, экологиялық саясат, парниктік газдар, су тапшылығы, ауыл шаруашылығы, экономикалық шығындар.

Annotation. This study analyzes the impact of global warming on the regions of Kazakhstan. Global warming occurs due to the accumulation of greenhouse gases in the atmosphere, leading to climate change, ecosystem instability, and economic losses. The dynamics of climate change in Kazakhstan are examined based on statistical data and expert analysis, with a focus on regional characteristics. The study comprehensively analyzes the effects of global warming on agriculture, water resources, energy, and tourism. Significant environmental and economic issues observed in Kazakhstan's regions include glacier melting, water scarcity, rising air temperatures, drought, and decreased agricultural productivity. The research employs surveys, interviews, and SOAR analysis as its primary methods. The survey results provide insights into public perceptions of climate change and its impact on daily life. Additionally, the study evaluates the measures Kazakhstan has taken to combat climate change and assesses their effectiveness. The findings indicate that the impact of global warming on Kazakhstan is significant and multifaceted. To mitigate the consequences of climate change, it is recommended to strengthen environmental policies, implement green technologies, and raise public awareness.

Keywords: global warming, climate change, Kazakhstan, environmental policy, greenhouse gases, water scarcity, agriculture, economic losses.

Кіріспе. Жаһандық жылыну көмірқышқыл газы(CO₂) және басқа ауаны ластаушы заттар атмосферада жиналып, жер бетінен шағылған күн радиациясын сіңірген кезде пайда болады. Әдетте бұл радиация ғарышқа таралады, дегенмен атмосферада жылдар мен ғасырлар бойы сақталса, жылууды ұстап, планетаның қызуына әкеледі. Ластаушы заттар, атап айтқанда көмірқышқыл газы, метан, азот оксиді, су буы және синтетикалық фторланған газдар парниктік газдар деп аталады және олардың әсері парниктік эффектке алып келеді [1]. БҰҰ-ның климат өзгерістерін бақылайтын мемлекетаралық эксперттер тобының зерттеулеріне сүйенсек, XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап жаһандық жылдық температура Фаренгейт бойынша шамамен 2 градусқа көтерілген [3]. Соңғы 50 жылдағы жылыну процесі адамзаттың кесірінен, соның ішінде, бірінші кезекте газдардың атмосфераға шығарылуынан туындаған көмірқышқыл газы (CO₂) мен метанның (CH₄) парниктік эффектісінен орын алған [6]. Парниктік эффект температураның жоғарылауына, мұздың еруіне және теңіз деңгейінің көтерілуіне әкелетін жаһандық жылыну тудырып, қоршаған ортаға, адам денсаулығына және әлемдік

экономикаға үлкен қауіп төндіруде. Жаһандық жылынудың рөлі Қазақстан өңірлері үшін де кез-келген басқа әлем аймақтарына секілді өзекті, себебі ғалымдардың сөзінше, адамзат тарихында қазіргі Жерден ыстық планета болған емес. Еліміздің тауларындағы мұздықтар аса жылдам жылдамдықпен еруде, кейбір мұздықтар 1960 жылдардан бастап 1-2 шақырымға шегінген[4]. 2050 жылға қарай климаттың өзгеруі Қазақстанға ЖІӨ-нің 2% шығын әкеледі деп болжанса[2], Ұлттық Метеорологиялық Қызмет 2023 жыл елдегі орташа жылдық температура бойынша алдыңғы жылдардың рекордтарынан асып түскенін хабарлайды[4]. Жалпы алғанда, соңғы онжылдықта Қазақстандағы температура 1961-1990 жылдардағы орташа көрсеткішпен салыстырғанда 1,3°C-қа айтарлықтай көтерілді [4][6]. Бұл статистикалық ақпараттар климат өзгерісінің белгілері елімізде анық байқалатынын, соған сәйкес арнайы шараларды қолға алу қажеттілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер. Курстық жұмысты жазу барысында мен тақырыпқа қатысты мақалалар [3][10] және ҚР ауыл шаруашылығы, энергетика, экология, гидрология министрліктері [5][8][9] мен Дүниежүзілік банктің [2] статистикалық ақпараттарына сүйендім. Одан бөлек шет тіліндегі ресурстарға [1][11][12][13] да шолу жасап, газет, журналдардан[4] да ақпарат іздедім. Бұл әдебиеттер менің зерттеу жұмысымды кеңінен талқылап, ойымды дәлелдеуге көмектесті. Жаһандық жылынудың Қазақстанға тигізетін әсері бұрыннан зерттеліп келетіндіктен, менің зерттеуіме ұқсас ғылыми жұмыстар кездеседі. Мысал ретінде “Еуразиядағы климаттың өзгеруін, құрғақшылық жағдайларын және бидай өндірісін бақылау: Қазақстанның жағдайлық зерттеуі” ғылыми жұмысын[11](Monitoring climate change, drought conditions and wheat production in Eurasia:the case study of Kazakhstan) айтуға болады. Бұл зерттеу 1950-2020 жылдар аралығындағы құрғақшылық пен аптап ыстықтың Қазақстандағы бидай өндірісіне әсерін қарастырады. Қазақстанның солтүстік аймақтарында бидай өнімділігінің төмендеуіне байланысты құрғақшылықтың тарихи заңдылықтарын талдап, температура мен құрғақшылықтың артуы бидай өнімділігінің 2030 жылға қарай 63-82% төмендеуіне әкелетініне болжам жасайды[11]. Зерттеу қарқынды жылу толқындарының жиілігінің артуы Қазақстанның бидай секторына қауіп төндіретінін көрсетеді. Бұл зерттеу менің жұмысымның екінші зерттеу сұрағына жауап беруде құнды ақпараттар береді. Мысалы, жұмыста Қазақстанның көптеген аймақтарында жаз айларында жауынның булану индексі максималды мәнге ие болатынын, бұл өз кезегінде, жазда аптап ыстық әсерінен жауын-шашынның жиі буланатынын білдіреді. Ауыл шаруашылығында, әсіресе егіншілікке бұл феномен үлкен қауіп төндіріп, ғалымдардың болжауынша, алдағы онжылдықта бидай өнімділігінің күрт азаюына алып келмек[11]. Сол себепті, бұл зерттеу жұмысы жаһандық жылынудың ауыл шаруашылығы саласына, оның болашағына қатерлі екенін тағы да дәлелдейді. Қазақстан әлемнің ең ірі құрғақ аймақтарының бірінде орналасқандықтан, климаттың өзгеруі мұнда айтарлықтай байқалады. Солтүстік өңірлерде температураның біртіндеп артуы қысқы кезеңді қысқартып, көктемгі су тасқындарының жиілетсе, оңтүстік өңірлерде су ресурстарының тапшылығына, ауыл шаруашылығындағы өнімділіктің төмендеуіне әкелді. Мысалы, Қостанай және Ақмола облыстарында су тасқынының жиілеуі[4], ал Оңтүстік Қазақстан өңірінде жауын-шашынның азаюы Шу-Талас өзендерінің су деңгейін төмендетіп, көктемгі егіс науқанына, ауыл шаруашылығына кері ықпалын тигізді. Сонымен қатар, таулы аймақтардағы мұздықтардың еруі аймақтық су ресурстарының көлеміне тікелей әсер етуде: Іле Алатауындағы мұздықтар 1960 жылдардан бастап бірнеше шақырымға шегінген[3], бұл өзендердегі су деңгейінің азаюына және гидроэнергетика саласына үлкен қатер төндіреді. Мұндай өзгерістер әсіресе Оңтүстік Қазақстандағы Шардара су қоймасының су деңгейіне әсер етіп, суармалы егіншілікке баяулатуда. Бұл өз кезегінде экономикалық шығындарға, азық-түлік қауіпсіздігінің төмендеуіне және ауылдық аймақтардағы тұрғындардың әл-ауқатына кері әсер етеді. Жаһандық жылыну Қазақстанның негізгі салаларына елеулі экономикалық шығындар алып келуде. Ауыл шаруашылығы аталған феноменнен бірінші кезекте зардап шегіп отыр. Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша, климаттық өзгерістер салдарынан 2030 жылға қарай Қазақстанның ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуі 5-7% деңгейінде болжанып отыр[2]. Бұл көрсеткіш, әсіресе, су ресурстарына тәуелді мақта және күріш сияқты дақылдарға қатысты жоғары. Суармалы жерлердегі су тапшылығы мен топырақтың деградациясы өнімділікті күрт төмендетсе, гидроэнергетикаға тәуелді аймақтарда су ресурстарының азаюы электр энергиясын өндіруде қиындықтар туғызып, энергия тапшылығына әкеледі. Жаһандық жылыну еліміздің ЖІӨ-не де өз кері әсерін тигізді: Азия Даму Банкі 2050 жылға қарай климаттық өзгерістерден Қазақстан экономикасына келтірілетін жалпы шығын ЖІӨ-нің 2%-ын құрауы мүмкін деп болжайды[2]. Туризм саласы да айтарлықтай зардап шегіп, Қазақстанның Алматы облысындағы танымал туристік орындар-Шымбұлақ және Медеу аймақтары климаттық өзгерістер салдарынан қысқы туризмнің қысқаруы мен қар жамылғысының азаюы сияқты қиындықтарға тап болды[10]. Бұл табиғи өзгерістер туризмнің экономикалық кірістеріне қауіп төндіреді. Нақтырақ айтқанда, бұл қысқы спорт түрлерімен айналысатын туристер үшін қолайсыз жағдай туғызып, олардың қызығушылығын азайтады. Туризмнің қысқаруы жергілікті экономиканы дамытуға қажетті инвестицияларды тартуды қиындатады. Егер туристік бизнес өтімділігін жоғалтса, жаңа инвестициялар мен жобалар іске асырылмауы мүмкін, бұл ұзақ мерзімді экономикалық өсуді баяулатады. Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстандағы су

тапшылығы ауыл шаруашылығы өнімділігін төмендетуде. 2019 жылы Оңтүстік Қазақстанда 300 мың гектардан астам егіс алқабы су тапшылығынан зардап шегіп, нәтижесінде өнімнің жалпы көлемі 15%-ға төмендеді[9]. Бұл дақылдарының өсірілуі үшін қажетті су ресурстарының тапшылығы ауыл шаруашылығының экономикалық көрсеткіштерін нашарлатып, егіс алқаптарын қысқартқанын көрсетеді. Климаттың өзгеруіне қарсы Қазақстан үкіметі бірнеше маңызды шараларды қабылдап, Париж келісіміне қосылған болатын. Оның аясында 2030 жылға дейін парниктік газдардың шығарындыларын 15%-ға қысқарту мақсаттары қойылды[5]. Сонымен қатар, «Жасыл экономикаға» көшу аясында елде жаңартылатын энергия көздерін дамыту жұмыстары қарқынды жүргізілуде. 2021 жылы Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерінен өндірілген электр энергиясының үлесі 3%-ды құрады[8]. Үкімет сондай-ақ, «Су ресурстарын басқару» бағдарламасын қабылдап, суармалы жерлерді қалпына келтіруге және су ресурстарын үнемді пайдалану мақсатында инновациялық технологияларды енгізуге көңіл бөлуде. Осы бағдарламаның аясында суару жүйелерін автоматтандыру, тамшылатып суару сияқты технологиялар кеңінен қолданылмақ[9]. Бұл статистикалық нәтижелер мақсатты көрсеткіштерге сәйкес келеді, алайда, бұл шаралар климаттың өзгеруіне төтеп беру үшін әлі де жеткіліксіз деңгейде. Өзге елдермен салыстырсақ, Оңтүстік Корея 2050 жылға қарай көміртегі бейтараптығына қол жеткізуге бағытталған озық технологияларының, заманауи инфрақұрылымының және белсенді экологиялық саясатының арқасында Қазақстанға қарағанда климаттың өзгеруіне қарсы күреске жақсы дайындалған[13]. Қазақстанның табиғи ресурстарға тәуелділігі және көміртегі шығарындыларына негізделген экономикадан баяу ауысуы оның климаттың өзгеруіне төзімділігіне кедергі келтіреді. Екі ел де климатқа-Қазақстандағы шөлейттенуге және судың жетіспеушілігіне және Оңтүстік Кореядағы теңіз деңгейінің көтерілуіне байланысты айтарлықтай қиындықтарға тап болғанымен, Оңтүстік Корея климаттың өзгеруімен тиімді күресу қабілетін көрсетеді. Қорытындылай келе, жаһандық жылындан төнген және төнуі мүмкін қатерге қарсы тұра алу үшін елімізге іске асырылып отырған жобалармен қоса су ресурстары мен ауыл шаруашылығының бейімделу қабілетін арттыру бағытында қосымша реформалар қажет. Курстық жұмысты әрі қарай зерттеу мақсатында мәліметтерді жинақтау үшін социологиялық зерттеу әдісі-сауалнама және сұхбат қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нәтижелерінің нақтылығы мен деректердің әртүрлілігін қамтамасыз етіп, қатысушылардың аталған мәселеге деген көзқарасын білу мақсатында тандалды.

Нәтижелер. Сандық деректер жинау үшін зерттеуде қолданылған бірінші әдіс-сауалнама «Microsoft Forms» платформасы арқылы онлайн түрде өткізілді. Онлайн сауалнама 13 сұрақты қамтып (тек біреуі ашық сұрақ), оларға толық 40 адам жауап берді. Сұрақтардың 12-ісі сандық, 1-еуі сапалық жауаптарға негізделген. Сауалнама нәтижелері бойынша қатысушылардың 80%-ы Оңтүстік аймақта тұратынын көрсетті. Жас шамасы бойынша ең көп жауап бергендер 35-44 жас аралығындағы адамдар (37,5%). Климаттың өзгеруіне қатысты респонденттердің 57,5%-ы кейбір өзгерістер бар деп санайды. Аймақтағы жауын-шашын мөлшерінің өзгеруіне келсек, 60%-ы оның азайғанын атап өткен. Климаттың жергілікті экожүйелер мен биоәртүрлілікке әсерін 47,5% аз ғана әсер деп бағалаған. Қазақстанның ауыл шаруашылығына әсері туралы пікірлерде 55% өнімділіктің төмендеуін атап өткен. Энергетика секторында климаттық өзгерістерге байланысты 51,3% жергілікті энергетикалық ресурстардың тапшылығы қиындық тудырып отырғанын айтқан. Туризм саласына әсері бойынша 55% экологиялық жағдайдың нашарлауын атап өткен. Өз аймағында климаттың өзгеруінен туындаған қиындықтар ретінде 52,5% ауа райының тұрақсыздығын және ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуін көрсеткен. Қазақстан үкіметінің климаттың өзгеруімен күрес шараларын 53,8% иә, бірақ жетілдіру керек деп бағалаған. Елде қабылданып жатқан шаралар ішінде 50% ғылыми зерттеулер мен инновациялар жүргізілуде деп санайды. Жеке деңгейде климаттық өзгерістермен күреске 55% қоқыс тастамау, энергия үнемдеу сияқты іс-әрекеттер арқылы қатысады. Қазақстанда климаттық өзгерістермен күресу үшін қабылдануы тиіс шаралар ретінде респонденттер экологиялық бағдарламаларды күшейту, қоқыс тастауға қатысты заң қабылдап, жаза қолдану, жасыл технологияларды енгізу және халықтың хабардарлығын арттыру қажеттігін атап өткен. Зерттеу нәтижелерін талдау аясында SOAR-анализ жүргізілді. Күшті жақтар ретінде Қазақстанның 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын 15%-ға қысқартуға міндеттеніп, Париж келісіміне қосылуы, суды пайдалану тиімділігін арттыру үшін суару жүйелерін автоматтандыру және тамшылатып суару сияқты бағдарламалардың енгізілуі, сондай-ақ "жасыл" экономикаға көшу және суармалы жерлерді қалпына келтіру сияқты стратегиялардың одан әрі әрекет етуге негіз болуы атап өтілді. Мақсаттар ретінде климаттың өзгеруіне байланысты мәселелерді шешу арқылы тұрақты аймақтық дамуға қол жеткізу, климаттың өзгеруіне бейімделу үшін мемлекеттік саясатты нығайту, экологиялық тұрақты әдістерді енгізу бойынша қауымдастықтардың мүмкіндіктерін кеңейту белгіленді. Мүмкіндіктер қатарында белгілі бір аймақтар үшін климаттың өзгеруіне бейімделудің жеке стратегияларын жасауға ықпал ету, жаңартылатын энергия көздеріне инвестицияларды және суды басқарудың озық технологияларын ынталандыру, жұртшылықтың хабардарлығын арттыру және климатқа төзімділік саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту мәселелері қарастырылды. Қорытындыда жаңартылатын энергия бастамалары мен климаттық саясат

сияқты үкіметтік шаралар перспективалы болғанымен, тұрақтылықты арттыру үшін қосымша шаралар қажет екені айтылды. Бұл мәселелерді шешу аймақтың ерекшеліктерін ескере отырып стратегияларды әзірлеуді, халықтың хабардарлығын арттыруды, тәуекелдерді азайту және тұрақты дамуға ықпал ету үшін тиімдірек экологиялық саясатты жүргізуді талап етеді. GAP-анализ нәтижесінде негізгі мәселелер, мақсаттар және оларды шешу үшін қажетті бастамалар анықталды. Жаһандық жылыну қатері жайлы халық хабардарлығын арттыру мақсатында экологиялық ағарту және ақпараттық-насихаттау жұмыстарының жалпыұлттық бағдарламаларын жүргізу, мектеп бағдарламаларына климаттың өзгеруі және экологиялық білім беру мәселелерін қосу ұсынылды. Үкімет қабылдап жатқан шаралар тиімділігін арттыру үшін климат мәселелері бойынша Үкіметтің іс-қимылын және халықаралық ынтымақтастықты нығайту қажет, ол үшін қатаң экологиялық нормалар мен шығарындылар шектеулерін сақтау, технологиялық және қаржылық қолдау алу үшін жаһандық климаттық келісімдер мен серіктестіктерге қатысу шаралары ұсынылды. Ауа-райының өзгеруіне байланысты ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмендеуін болдырмау мақсатында ауыл шаруашылығы және энергетика сияқты экономиканың негізгі секторларының тұрақтылығын арттыру қажет, бұл үшін тұрақты егіншілік тәжірибесін және климатқа бейімделген дақылдарды өсіруді насихаттау, ауа-райының қолайсыздығына төтеп бере алатын тұрақты инфрақұрылым жасау, климатқа төзімділікке мамандандырылған ауылшаруашылық ғылыми орталықтарын инвестициямен қамтамасыз ету шаралары ұсынылды.

Қорытынды. Зерттеу жұмысын жазуда мен кездестірген негізгі қиындықтардың бірі Қазақстандағы нақты өңір үшін жаһандық жылынудың салдары туралы деректер алу болды. Жаңартылған, сенімді статистикаға шектеулі қол жетімділік деректерді жан-жақты талдауды қиындатқанымен, онлайн сауалнамалар мен сұхбаттарды қолдану менің ой-өрісімді кеңейтуге мүмкіндік берді. Бұл тәсіл маған Қазақстанның жаһандық жылыну салдарын тиімді еңсеру әлеуетін жақсы түсінуге мүмкіндік берді. Бұл зерттеуді жазу маған Қазақстанның климаттың өзгеруіне дайындығын және оның әлеуметтік-экономикалық салдарын тереңірек зерттеуге мүмкіндік берді. Мен оның ауыл шаруашылығы, энергетика және туризм сияқты нақты секторларға қалай әсер ететіні және жаңартылатын энергия мен суды басқару стратегиялары мәселені қалай жеңілдететіні туралы түсінік алдым. Сонымен қатар, мен климаттың өзгеруіне қарсы күресте жеке және ұжымдық іс-қимылдардың маңыздылығы туралы және Қазақстанның саясаты экологиялық проблемаларды шешу жөніндегі жаһандық күш-жігерге қалай сәйкес келетіні туралы білдім. Бұл тақырып Қазақстан үшін маңызды, өйткені климаттың өзгеруі оның экономикасына, экожүйелері мен адамдарына тікелей қауіп төндіреді. Мен аталған мәселе жайлы хабардарлықты арттыруды, таяу болашақта тұрақты дамуды қамтамасыз ете отырып, Қазақстанға жаһандық жылынудың жағымсыз салдарын жеңілдетуге көмектесетін шаралар мен практикалық қадамдарды ұсынуды көздедім. ҚР үкіметіне ұсыныстар ретінде күн және жел энергиясы сияқты жаңартылатын энергия көздеріне инвестицияларды көбейту, климаттың өзгеруі және қоршаған ортаны қорғау туралы халықты ақпараттандыру науқандарын кеңейту, барлық өңірлерде қалдықтарды басқару және қайта өңдеу жөніндегі бағдарламаларды енгізу, табиғи апаттарға дайындықты және су ресурстарын басқаруды қамтамасыз етуде жергілікті және аймақтық органдарға қолдау көрсету, сондай-ақ климаттың өзгеруіне бейімделу стратегияларын әзірлеуде халықаралық ынтымақтастықты нығайту қажет. Бұл ұсыныстар орнықты дамуға жәрдемдесу, экономикалық шығындарды қысқарту және жұртшылықтың хабардарлығын арттыру есебінен Қазақстанның климаттың өзгеруіне төзімділігін арттырып, табиғи ресурстарды қорғауға, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және жаңартылатын энергия көздерін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде елдің жасыл және тұрақты болашағына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. "Global warming 101" (NRDC, 2021) // <https://www.nrdc.org/stories/global-warming-101> - warming
2. Дүниежүзілік банк (World Bank) // <https://www.worldbank.org>
3. "Жаһандық жылыну" (2024, 6 маусым) // <https://shorturl.at/wJy4m>
4. "Қазгидромет" // <https://www.kazhydromet.kz/>
5. ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі // <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecology>
6. БҰҰ-ның Климат өзгерістері бойынша үкіметаралық Ғарышшылар тобы (IPCC) // Reports — IPCC
7. БҰҰДБ (2024, 5 шілде) // <https://www.undp.org/kazakhstan/press-releases/undp-launches-project-integrate-climate-adaptation-strategic-planning-kazakhstan>
8. Қазақстанның энергетика министрлігі (2022) // <https://www.gov.kz/memleket/entities/energy>
9. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі (2021) // <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa?lang=kk>
11. "Monitoring climate change, drought conditions and wheat production in Eurasia: the case study of Kazakhstan" (2022, қаңтар) // [https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440\(21\)02763-8](https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(21)02763-8)

12. "Climate change and agricultural trade in Central Asia: evidence from Kazakhstan" (2020, маусым)
<https://spj.science.org/doi/full/10.1080/20964129.2020.1766380>

13. "South Korea targets carbon neutrality by 2050" (2020, 28 қазан) // [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2021\)690693](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2021)690693)

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕДЕГІ ТҮРКІЛІК РУХАНИЯТТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Д.С. Тилегенова^а, Р.Б. Бекбатырова^б

^ақазақ тілі және әдебиеті пәні мұғалімі, № 173 лицей

^бгеография пәнінің мұғалі, № 173 мектеп лицей
(Алматы, Қазақстан)

Аннотация. Мақалада түркілердің руханият мәселесін анықтау ісі жас ұрпақты тәрбиелеу ісінде өзекті мәселесі екендігі баяндалған. Деректердегі түркі ғұламаларының адамгершілік, бейбітшілік, батырлық, жауынгерлік, мейірімділік, қайырымдылық, зияткерлік, адалдық, парасаттылық туралы ойларымен тұжырымдарына салыстырмалы талдау жасалған. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізіп ұлттық асыл құндылықтарымызды қайта сарапқа салған тұста академик К.Нұрпейісовтың рухани жаңғыруға байланысты айтқан ғылыми тұжырымдары мен қорытынды пікірлері бүгінгі жастарды жаңа қазақстандық патриоттық рухта тәрбиелеуде, мемлекеттік бірлігімізді нығайтуда аса зор рөл атқаратындығы жанжақты қарастырылған.

Тірек сөздер: Руханият, мәдениет, қағанат, жылнама, медресе, идея, этнография, түрік.

Аннотация: В статье подчеркивается, что проблема выявления духовности тюрков является актуальной в деле воспитания подрастающего поколения. В данных проведен сравнительный анализ высказываний тюркских ученых о нравственности, мире, героизме, войне, доброте, милосердии, интеллектуальности, честности, добропорядочности. В связи с тем, что наша страна, обретя независимость, переэкспонировала наши национальные благородные ценности, научные выводы и заключительные мнения академика К. Нурпеисова в связи с духовной модернизацией играют огромную роль в воспитании современной молодежи в духе нового казахстанского патриотизма, укреплении нашего государственного единства.

Ключевые слова: Духовность, культура, кағанат, летопись, медресе, идея, этнография, турецкий.

Abstract. the article emphasizes that the problem of identifying the spirituality of the Turks is relevant in the education of the younger generation. The data provides a comparative analysis of the statements of Turkic scientists about morality, peace, heroism, war, kindness, mercy, intelligence, honesty, integrity. Due to the fact that our country, having gained independence, overexposed our noble national values, the scientific conclusions and final opinions of Academician K. Nurpeisova, in connection with spiritual modernization, play a huge role in educating modern youth in the spirit of the new Kazakh patriotism, strengthening our state unity.

Keywords: Spirituality, culture, kaganate, chronicle, madrasah, idea, ethnography, Turkish.

Қазақ халқының рухани мәдениеттің даму кезеңдерінің бірі, түркі кезеңімен тығыз байланысты. Ұлы дала аумағындағы халықтардың түркілік сипаты мен рухани мәдениетінің түрлеріне Түркі қағанатының қалыптасуы түрік деген жалпы атау берді. Қағанаттың құрамындағы көшпелі тайпалардың алып империясы, мемлекет алып жатқан аумақпен ғана емес, сонымен бірге өмір салтымен және өзіндік рухани мәдениетімен де ерекшеленді.

Түрік руханиятының ерекшеліктері тарихи кезеңдерде бірнеше ғасырлар бойы мемлекеттер мен халықтардың рухани өмірінде қалыптасып, сақталды. Сондықтан түркі рухының тарихын біртұтас жүйеде қарастыру-бұл Отандық тарихнамада берік орныққан процесс.

Қазіргі Қазақстанның аумағын қамтитын түркілердің рухани өмірі жалпы қазақ рухани құқығының кезеңдерінің біріне және әлемдік өркениет пен мәдениеттің басты бөлшегіне айналды. Әрине, еуроцентристік көзқарастағы зерттеушілердің пікірі біздің тұжырымдарымызға мүлдем сәйкес келмейді. Мәдениет пен өркениеттің пайда болуын еуропалық отырықшы қоғам өкілдерімен байланыстырған олар үшін түріктердің өмір салты мен дүниетанымы әлемдік өркениетке өлшеусіз үлес қоса алмады деп саналды. Кеңес Одағының ыдырауымен рух тұжырымдамасын жаңа бағытта түсіндірушілер пайда болды, олардың кейбіреулері оқырманның шатасуымен нақты ғылыми баға бере алмады.

Академик Кеңес Нұрпейісов 2000 жылы ұлттық рухтың осы мәселесіне жан-жақты ғылыми баға берді. Рух туралы: «Біз үшін ұлттық рух сияқты күрделі ұғымды түсіну үшін ең алдымен оның құрамдас

бөліктерін (компоненттерін) анықтау керек, ал рухы күшті адам жағдайында оған тән негізгі қасиеттерді анықтау керек. Ұлттық рух қазақ халқын басқа халықтардан ерекшелейтін қасиеттер жиынтығы ретінде бағаланатынын атап өткен. К.Нұрпейісов ұлтымыздың этномәдени және адамгершілік тұтастығының асыл қасиеттеріне қатысты қазақылықты немесе ұлттық рухты анықтаудың кілті: ғасырлар бойы қалыптасып, нығайып келе жатқан ана тілімізге байланысты екендігіне тоқталған. Екінші орынға ғасырлар бойы қалыптасқан әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар ұлттық дәстүрлердің құндылықтарында екендігін атап өткен. Ел ішіндегі сөз таласында ділмарлығымен, шешендігімен ерекше құрметке ие болған атақты билердің дәстүрлері рухты анықтаудың бастыларының қатарына жатқызған. Билер дәстүрі даулы істерді шешудігі қара қылды қақ жарған әділеттілігімен даңқа бөленген. Сонымен қатар ұлттық рухты анықтауда басты рөл атқаратындардың бірі батырлар. Себебі олар жердің тұтастығын қорғауда табандылығымен, ержүректілігімен, қайтпас қайсарлығымен танылған. Өз елінің тәуелсіздігін, ата- жұрт қонысының тұтастығын бөгде жаулардан қорғау үшін “елім үшін жаным садаға, жерім үшін қаным садаға, екеуі үшін арым садаға, қан төксем кегім үшін төгем, жан қисам елім үшін қиямын” деген сертіне сәйкес, жауды бағындырған батырлар үлгісі осы қатардағы ерекше орынға қойды. Қиын қыстау заманда еңсесі түсіп жасыған халықтың намысын қайрап жігерін дәріптеген жыраулар, отырған тағын емес билеп отырған халқының бағын ойлаған хандар мен басқа да мемлекет қайраткерлерінің парасаттылығының ұлттық рухты нығайтуда орны бөлек екендігін атап өткен.

Көптеген ата-бабаларымызды (немесе халықтың тарихын) "тіпті жеті арғы атадан" білетін ата-бабаларымыздың интеллектісімен зерделілігі мен шежірешілдігі, халқымыздың сан ғасырлар бойы қалыптасқан ауызша далалық тарихнамасы, халқымызды басқалардан (қырғыз бауырларынан басқа) ерекшелейтін суырып салма ақындық өнерінің рух мәселесінде ерекше орны бар. Бұл туралы халқымыздың даңқты ақыны М.Мақатаевта өзіндік философиялық ішкі әлемі бар қарапайымдылығына қарамастан ескі заманнан осы күнге дейін жеткен, “бір сұмдық сыры бар” қазақтың қара өлеңінің ұлттық рухты дамытуда ерекше күш екендігін айтып кеткен болатын.

Қазақылықты немесе ұлттық рухтың анықтауда тікелей қатысы бар басқа да ұлттық қасиеттер болуы мүмкін. Қалай болғанда да, олар қазақ халқының этномәдени және этнопсихикалық тұтастығының пайда болуына күмән келтірмеуі тиіс. Академик К.Нұрпейісов ұлттық рухты бейнелейтін жоғарыда аталған қасиеттері бар адам-рухы жоғары адам екенін атап өтті.

Осы талғамдармен қатар К.Нұрпейісов: "егер ұлттық рухты бейнелейтін жоғарыдағы қасиеттердің бірі белгілі бір дәрежеде төмендесе ол ұлттық рухты әлсіретеді, ал олардың барлығы жойылса, ұлттық рух та соның негізін қалаған халықта біртіндеп жойылады. Ал ұлттық рухы жоқ халық ел болмайды, ол басқа біреудің ісіне бағынатын еріксіз топ болады", деп баға берген. Шолақ белсенділерінің аштық пен қуғын-сүргін жылдарындағы қайғылы іс әрекеті осының дәлелі деп қорытындылайды.

Академик К.Нұрпейісовтің рухани жаңғырумен байланысты ғылыми тұжырымдары мен қорытынды пайымдаулары қазіргі жастарды жаңа қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеуде, мемлекеттік бірлікті нығайтуда үлкен рөл атқарады деп есептейміз. Қазіргі ғылым мен білімдегі, зерттеу әдістеріндегі өзгерістер өз кезегінде түрік рухани мәселесіне жаңа көзқарастар қалыптастыра бастады. Мысалы, өркениеттік ұстанымның үстемдігі нәтижесінде түрік руханиятының жаңа тұжырымдамалары пайда болды. Алайда, мұндай пікір бүгінгі күнге дейін іргелі зерттеулердің негізі болып қала береді және түрік руханиятының қалыптасуы мен формасы, сипаты мен тарихы сияқты өзекті мәселелер әлемдік тарихнамада түпкілікті шешілмеген. Атап айтқанда, түркі тайпаларының руханиятының негіздері бірінші Түркі қағанаты құрылғанға дейін ашылған жоқ. Бұл ретте ерте түркі тайпаларының этникалық құрамы және олардың мәдени-рухани өмірінің даму кезеңдері мәселесі бір тоқтамға келмеген[1]. Сондықтан, ең алдымен, түркі мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңі және Түркі қағанатының тарихи-хронологиялық даму кезеңі сияқты түркі кезеңіндегі рухани өмірдің даму кезеңдерін бағалау маңызды.

Біздің ойымызша, түркілердің руханиятын анықтау мәселесі тек отандық тарих ғылымы үшін ғана емес, әлемдік тарих үшін де өзекті болып табылады. Әрине, біріншіден, Қазақстан тарихы әлемдік тарихтың бір бөлігі деп айтуға болады, екіншіден, бүгінде көптеген түркі елдері Түркі руханияты мәселесіне қызығушылық танытуда. Себебі қазіргі уақытта әлемнің түркі елдері өздерінің тарихи шығу тегін осы түріктермен тығыз байланыстыруда. Сондықтан мәселе тек қазақтардың руханиятына ғана емес, бүкіл әлемдегі түркі тектес елдердің руханиятына да қатысты.

Жалпы, көшпелі түріктердің мемлекеттің дербес қалыптасуына күмәнмен қараушылар бар. Алайда түркі халықтарының мемлекеттілігі экономикалық негізде қалыптасуы мүмкін деген пікір тарихнамада жоқ. Бұған қарамастан келесі пікірлер бар: түркі қағанының билігі тек басқару мен заңнамамен ғана емес, рухани өмірімен де ерекшеленеді. Сондықтан түркі руханиятының негіздерін қағанның билігімен тығыз байланыста қарастырған жөн.

Әрине, түрік руханиятының негіздері мәдени өмірмен ғана емес, саяси өмірмен де тығыз байланысты болды. Тек ішкі топтасу арқылы ғана түркі тайпалары белгілі бір дәрежеде өздерінің рухани

өмірін біріктірді деп санаймыз. Ол бастапқыда Ашина руының түрік қоғамындағы көрші аймақтарды тарту және орталықтандырылған билік құру әрекеттерімен тығыз байланысты болды. Археолог Л.А. Евтюхованың «Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии» еңбегіне сәйкес, Ашин түріктері мен Алтай мекендеген жергілікті тайпалардың бірігу процесі V-VI ғасырдың басында болған. Ашин тайпасының түріктері Алтай өлкесінің тайпаларын Минусинск бассейніндегі Афу мен Гиф өзендерінің арасындағы Цигу жерінде басқарды. Демек, тіпті түрік руханияты үшін Ашин түріктерінің осы Алтай аймағында қоныстануы және жергілікті тайпаларды бағындыра бастауы үшін тарихи сахнаға шығатын уақыты келді.

Түркі мәдениетінің қалыптасуына әсер ететін сыртқы факторларды бағалау кезінде түркі халықтарының этникалық құрамы мәселесіне тоқталу қажет. Белгілі бір мемлекет тек бір ұлттан тұратын сирек кездеседі. Оның қалыптасуы мен дамуы бірнеше халықтардың немесе кландардың ортақ өнімі болуы мүмкін. Мысалы, Ю. А. Зуев "Ертедегі түріктер: тарих және идеология очерктері" атты еңбегінде түркі мәдениетінде Шығыс Иран элементтері кездесетініне назар аударып, шығыс иран тектес халықтардың мәдени ұқсастығы туралы мәселені көтерді[2]. С.Г. Кляшторный түріктер соғдылықтардың ықпалында болған түркітілдес тайпа ретінде құрылды дейді. Ал түркі мәдениетінің моңғол-сәнбилік түп тамыр бар екендігін Қайыржанов «Palaeoturcica: Мир древних тюрков» [3] жұмысында барынша дәлелдеуге ұмтылды.

Түркі аңыздары мен Қытай шежірелеріне сәйкес, Алтай өлкесінде тарихи қоныстанған Шығыс Түркістан жеріндегі Ашин түріктері жаңа этникалық топты құрайды. Бұл, әрине, екі этникалық топтың араласуын білдіреді. Сонымен қатар, Ашин түріктерімен қатар, олардың көрші тайпалары ретінде біздің эрамызға дейінгі III ғасыр мен 460 жылдар аралығында соғды және тохар немесе үнді-иран тайпалары өмір сүргені туралы мәліметтер табуға болады. Әрине, белгілі бір дәрежеде бұл тайпалар Ашина түріктерінің тілі мен мәдениетіне, сондай-ақ антропологиялық ерекшеліктеріне өзгерістер енгізеді. Сонымен қатар, Ұлы Жібек жолы арқылы әртүрлі мәдениеттер мен ұлтаралық қатынастар белсенді дамып келе жатқанын ескере отырып, тіпті түріктер арасында ассимиляцияланған ұлттар да түрік руханиятының негіздеріне әсер етуі мүмкін. Әрине, бұл тек мәдениеттің қосындысын ғана білдіреді. Екінші жағынан, түркілік руханияттың түп қазығы мен шығу тегі түрік және түрік мәдениетінде жатқандығы ешқандай талас туғызбайды. Қытай шежіресінде "түріктер – ғұндардың тармағы, олардың ата-бабалары-Ашиндер, олардың ата-бабалары-сэ (сак) тумалары ғұндардың көршілері" деген мәліметтер сақталған.

Білге-қаған: "Мен бай хылықтың ханы емес едім. Ішуге тамақ жоқ, ішуге киім жоқ, аз адамдар үшін хан болдым. Мен сонша құрап біріккен халықтарды өртемедім немесе уламадым, олармен тіл табысуға тырыстым. Адал халық пен адал қоғам болған жерде мен жақсылық жасадым", түрік руханияты іргелі негіз деп айтуға болады. Өйткені, түрік руханиятының негізінде адалдық принципі жатыр деп айтуға болады. "Мен әлемнің төрт бұрышын жауларға емес, бейбітшілікке шақырдым және бәрі маған мойынсұнды" деген жолдар түрік руханиятының адамгершілікке негізделгенін де білдіруі мүмкін. Түркі руханиятының үлкен жетістігі сол кездегі барлық елдердің үстінен билік жүргізген қуатты түркі қағанаттары "басып алуға, өлтіруге, басын кесуге" емес, бейбітшілікке бет бұрып, өздерінің сыртқы саясатының басымдықтарын белгіледі.

Амрахов Маис Исраил оглу өзінің «Возникновение государственности и формы землевладения у тюрков» атты еңбегінде түрік қоғамында батырлық пен жауынгерлік қасиеттер басым екенін атап өтті. Мұндай қасиеттер қағанның туыстарына айналады және мұндай түсінік халық арасында берік сенім қалыптасатынын көрсетеді [4]. Түрік руханиятының негізінде осындай тектілік мәселесі жатыр. Ең бастысы, түркі қағанаттарының саяси жүйесі әдет - ғұрыптардың негізгі көзі болды және барлық қоғамдық қатынастар дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға негізделген.

Түрік руханиятының негізі-алғашқы түрік руханиятының, оның білімі мен түсінігінің заңды жалғасы. Осы кезеңде көтерілген руникалық жазу мәселелері түркі руханиятының негіздері түркі ойшылдарының еңбектеріне негіз болды. Осы кезеңдегі түрік дінбасыларының көрнекті өкілдерінің арасында ата-баба Қорқыт пен оның еңбектерінен шабыттанған шытырман және өміршең идеялар болды. Қорқыт баба «қонақ түспейтін үйлердің құлағаны жақсы...» Демек, осы кезеңдегі түрік руханиятының негізінде қонақжайлылық пен ұлыларды құрметтеу, адалдық пен әділеттілік принциптері жатыр.

Түрік руханиятының негізі болған Әл-Фарабидің еңбектері сол кездегі түрік қоғамы үшін маңызды деп саналған құндылықтар жүйесіне де арналды. Екінші ұстаз атанған ойшылдың, "Қайырымды қала тұрғындары" шығармаларында қоғамды дамытатын адамдық қасиеттерді жіктейді және қайырымдылық принципіне үлкен мән береді. Мейірімділік этикалық және интеллектуалды деп жіктелді және олар бастапқыда адамның бойында тыныштық пен ұстамдылық жомарттық пен әділеттілік болғанын қалады [4]. Әл-Фарабидің идеялары мен ғылыми жұмыстары шәкірттерінің ғылыми бағыттарына негіз болды. Олардың арасында Шығыста Әбу Әли ибн Сина және бүкіл Еуропада Авиценна атымен танылған шәкіртін айтсақта жеткілікті. Ғалым оның дамуына философия

мен логика, математика, физика, астрономия, ботаника, тіл мен әдебиет, медицина және музыка сияқты ғылым салаларында зерттеулер жүргізу арқылы үлкен үлес қосты, олар бүгінде өзектілігін жоғалтпайды. Бүгінгі таңда әл-Фарабидің көзқарастары философия мен әлеуметтану, этика және эстетика сияқты ғылымдарда жиі қолданылады.

Сонымен қатар, осы тарихи кезеңдегі түрік руханиятының негізін Жүсіп Баласағұнның "Құтты білік" шығармасы. Ж.Баласағұнның шығармашылығы ақыл мен парасат, әділеттілік пен бақыт, теңдік ұғымдарын ашуға бағытталған. "Құтты білік" халыққа ақиқат, ар-ождан, жақсылық пен өркендеу, бақытқа апарар жол бар екенін насихаттайды. Еңбек сонымен қатар отбасылық тәрбиеде баланың мінез-кұлқы мен имиджін қалыптастыру құралы болып табылады. Себебі Жүсіп балалардың білім алуының негізі білім мен әдеттерге үйрету деп есептеді. "Құтты білік" адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасының этикасы мен өнері, сондай-ақ адамның әртүрлі жаман және жақсы қасиеттері туралы егжей-тегжейлі жазады. "Құтты білік" - жалпы түркі халқының дүниетанымы мен тарихы туралы баяндайтын алғашқы поэтикалық шығарма. Автордың өлеңінің қолжазбалары әр елдің мұрағатында сақталған. Өлеңді зерттеуге В.В. Радлов та үлкен үлес қосты. В.В. Радлов "Құтты білік" түпнұсқасын аудармамен салыстыра отырып зерттеді.

Ал Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде түркі халықтарының тілі мен оның сөздік қоры, тұрмысы мен этнографиясы ашылады. Түрік тілі араб тіліне жол бере бастаған кезде жарияланған бұл жұмыстар түрік тілінің кең ауқымын ашады және оның ерекше мәдениеті мен өзіндік ерекшелігін ашады.

Жаһандану жағдайына сәйкес жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге сырттай селқос қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Демек түркілік руханияттың адамзаттың асыл қасиеттерін дәріптеп, осы қасиеттерге сүйенгенін ескерсек, рухани жаңғыру аясында түркілік руханият пен заманауи түсініктердің арасындағы байланыстарды жүйеге келтіру аса маңызды. Бүгінгі қоғамдағы батыстанған көзқарастар жүйесіне өзгерістер енгізудің бірден-бір жолы ата-бабамыздың өміршең идеяларына жаңа леп, серпін беру болып табылады. Қазіргі жаһандану жағдайында қоғамда ата-бабаларымыздың өміршең идеяларына ерекше көңіл бөлініп кеңінен қоғам мүшелері арасында насихатталуы тиіс деп есептейміз. Ғасырлар бойы жасалған адмзаттық құндылықтар соның ішінде ғасырлар бойы қазақстан аумағында тіршілік еткен атабабаларымыздың жасап кеткен рухани құндылықтары барлық уақытта өзектілігін жоймайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Худюков Ю. Орталық Азия көшпелілерінің соғыс тарихы әскери өнеріндегі Батыс және Шығыс түріктерінің әскери рөлі. VI-VIII ғғ. Еуразиядағы түрік мұрасы. – Астана, 2008. – 264 б.
2. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-пресс. 2002. – 332 с.
3. Каиржанов А. Мир древних тюрков. – Алматы: 1999. -280 с.
4. Амрахов Маис Исраил оглу. Возникновение государственности и формы землевладения у тюрков. – Баку: Мутарджим, 2011. – 120 с
5. Әл-Фараби философиялық көзқарастары// Әл-Фараби философиялық трактаттары:-Алматы: Ғылым 1973, -446 б
6. Төркбаев О., Қарсаева Л Жүсіп баласағұн// Қазақ, -Алматы, 1994 -134 с.

XX Ғ. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Ахатаева Сандугаш Қуанышбековна

тарих пәнінің мұғалімі

«МДШО бар Мұсабек Сеңгірбаев атындағы орта мектеп» МКМ
(Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Бұл мақалада XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудегі Алаш қозғалысының тарихы қарастырылған. Алаш қозғалысы — XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс болғандығын айқын сипаттайды.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, әскери-монархия, отарлық билік, ұлт, интеллигенция, партия, үкімет.

Аннотация В данной статье рассматривается история движения Алаш в изучении истории Казахстана XX века. Движение Алаш наглядно описывает, что в первой четверти XX века существовало национально-освободительное движение, направленное против колониальной системы власти Российской империи.

Ключевые слова: движение Алаш, военно-монархия, колониальная власть, нация, интеллигенция, партия, правительство.

Abstract This article examines the history of the Alash movement in the study of the history of Kazakhstan in the twentieth century. The Alash movement vividly describes that in the first quarter of the twentieth century there was a national liberation movement directed against the colonial system of power of the Russian Empire.

Keywords: Alash movement, military monarchy, colonial power, nation, intelligentsia, party, government.

Қазақстан тарихының мазмұнын жаңалап, қалыптасқан тарихи таным мен тарихи сананы қайта бағалаудағы күрделі зерттеу нысанының бірі –Алаш қозғалысының тарихы. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында «Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс»деген.Белгілі алаштанушы, Отандық тарих ғылымының дамуына, Алаш қозғалысы тарихын зерттеуге зор үлес қосқанакадемик Кеңес Нұрпейіс «Алаш қозғалысының мәні туралы біріншіден, саяси партия ретіндегі Алаш, екіншіден, мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы, үшіншіден, осы автономияны басқаруға тиісті болған Алаштың ордасы туралы үш мәселенің жиынтығы Алаш қозғалысы деген ұғымды білдіреді» деген тұжырым ұсынған.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамында жаңа жағдай қалыптасқан.Ресейлік әскери-монархиялық басқару жүйесіқазақ жерін орысмемлекетінің меншігі етіп жариялады. Ресейден қонысаударушылар саны күрт өсті, дәстүрлі қазақ шаруашылығыдағдарысқаұшырады. Сол кезде қазақхалқының ұлт ретінде жоғалуыне өзін-өзі сақтауы үшін күреске шығу мәселесі тұындады. Бірақ ендігі саяси жағдайда қару алып көтеріліске шығу нәтиже береқоймайтыны түсінікті болған. Сол себепті жаңа әдіс, күрес құралдарықажет болды. Ең негізгісі, халыққа алдарында тұрған негізгімақсат-мүдделерін түсіндіріп жеткізетін жаңа саяси әлеуметтік күшқажет еді. Ондай саяси күштің қалыптасып келе жатқаныныңкөрінісі - ол 1905-1907 жылдардағы оқиғалар. Сан жағынан ол күш аз болғанымен,саяси күрес жағынан тез ысыла бастаған ұлттық интеллигенцияболатын. Осы бірінші орыс революциясы жылдары ұлттық зиялылар, кейінАлаш қозғалысы атанған қоғамдық қозғалыстың негізін қалады.

Отандық тарихшы-ғалымдардың тұжырымдары бойынша, бастауын 1905 жылғы саяси оқиғалардан алатын «Алаш қозғалысы» идеясы аясында «Алаш партиясы» құрылып, «Алаш автономиясы» жарияланды және осы мемлекеттік құрылымды басқаратын «Алашорда үкіметі» құрылғанын тарихи зерттеулерден білеміз.Алаш қозғалысы, «Алаш» партиясы, Алашорда өкіметі – біздің тарихымыздағы ең құрметті, қасиетті кезеңдердің бірі.Тарихта аты өшпейтін, болашақ ұрпаққа ұлағат болып қалатын Алашорда көсемдерінің, Алаш партиясының, Алаш үкіметінің қажырлы еңбектерін ешкім де, ешқашан да ұмытпас. Алаш зиялылары туралы әлі сырын ашпаған мәліметтерді анықтап, нақтылау- тәуелсіз елдің бүгінгі ұрпағының басты парызы. Бүгінгі Қазақстан Республикасы – Алаш арманының іске асқан көрінісі. Алаш қайраткерлерінің есімдерін ардақтап, еңбектерін ұлықтау – ұлт парызы.

Тоқсаныншы жылдардың басында орын алған қоғамдық-саяси өзгерістер Қазақстандық тарих ғылымына бетбұрыс жасады, Алаш және «Алашорда» тарихы белсенді түрде зерттеліне бастады. Осы бастаманы бастаған көшбасшылардың бірі Нұрпейісов Кеңес. Зерттеу барысында алған дерек пен ойларын «Алаш һәм Алашорда» атты монографияда мәлеметтеген (Алматы, 1995). Әріптестері бұл

еңбектің авторын «Алаш ұлт азаттық қозғалысы және «Алашорда» автономиясының тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін салушылардың бірі» деп бағасын берді.

Алаш қозғалысының басты мақсаты- қазақ елінің өзін-өзі басқару, ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе орнатып түбінде дербес мемлекет құру, қазақ жеріне ішкі Ресейден қонысаударуға шек қою, әлемдік озық тәжірибені пайдалана отырып, дәстүрлі малшаруашылығын өркендету, егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасызету, рыноктық қатынастарға жол ашу, жеке адам құқын және басқадемократиялық ұстанымдарды қадір тұту, ұлттық мәдениетті өркендету, оқужүйесінің, тілдің дамуына қажетті шарттар түзу болды.

Осы мезгілден бастап Ә.Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов жаңа өрлеу ала бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа жетекшілік етті. Патшалық Ресей 1904 жылы қоныс аудару, жерге орналастыру басқармасын құрып, отарлау саясатын жалғастырды. Қазақтың көптеген құнарлы жерлерін тартып алып, келімсектерге берді. Осыдан кейін алаш зиялылары қуғын-сүргінге ұшырады.

1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Жақып Ақбаевтар бағдарламалық құжат түрінде Қарқаралы хұзырхаты(петицияны) дайындапжазды. Атанған петицияға қол қойған адамдардың саны жөнінде ортақ мәлемет жоқ: Қазақстан энциклопедиялық сөздігі мен Қазақстан тарихы оқулықтарында оған 14 500 адам қол қойған деп көрсетілсе, зерттеуші З. Тайшыбайдың келтірген деректерінде петицияға 12 767 адам қол қойды делінген.Құзырхатты Ә. Бөкейханов өз қолымен Петербургтағы үкімет орындарына тапсырған. Онда қойылған талаптар 11 тармақтан тұрды: қазақтарға ар-ождан бостандығын беру, тұрғылықты халықты ана тілінде оқытуды ұйымдастыру, қоныстандыру саясатынан бас тарту, жер қорын байырғы қазақ ұлтының үлесіне құқықтық түрде тиесілі ететін арнайы заңды қабылдау, азаматтық және сот іс-қағаздарын қазақ тілінде жүргізуге құқық беру, аудармашылыққа қазақ тілін білетін және қазақша сауатты адамдарды алу, қазақтар өз құқықтарына нұқсан келсе, арызды ана тілінде бере алуы, судьялардың қазақ тілін білуін шарт ету және қазақ даласына присяжной сот жүйесін енгізу, отарлаушы аппараттың шенеуніктер санын қысқарту, генерал-губернаторларды орталықтан тағайындау тәжірибесін тоқтатып, басшылыққа жергілікті жерден лайықты тұлғаны сайлау, крестьян бастықтары мен урядник қызметін жою, қылмыс жасағандар тек сот алдында ғана жауап беретіндей тәртіп орнату, биліктің жоғары сатыларынан бодандық шеткері аймақтардан өкілдер сайлануына квота беру сияқты көкейкесті мәселелерді қамтыды.Еркіндікті аңсаған қазақ халқының мұң-мұқтажы ашық көрсетілген «Қарқаралы құзырхаты» Ресей патшалығына ұнаған жоқ. Кеңес үкіметі тұсында көптегензиялыларымыз халық жауы деп саналып, қуғын-сүргінге ұшырап, ату жасзасына қиылған.

Бірінші орысреволюциясы жылдарынан бастап Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 1917жылы ақпан және желтоқсан айлары аралығында өзінің шарықтаушегінежетті. Қазақ комитеттерінің, «Алаш» партиясының, соңына қарай Түркістанавтономиясы (Қоқан автономиясы) және Алашорда үкіметтерінің құрылуыосы қозғалыстың нақты нәтижелері болатын. Бұлсаяси құрылымдар большевиктер тарапынан күшпен таратылғанмен, ұлт-азаттық қозғалыс күштері бірден кете қойған жоқ.Керісінше, мемлекеттік тәуелсіздік, жер және басқада алаш зиялыларықойған қоғамдық-саяси мәселелерді басты талабы етіп, ұлт-азаттық қозғалысжаңа сипатта Т. Рысқұлов, С. Асфендияров, С. Қожанов, С. Садуақасов, Ж.Мыңбаев қызметінде одан әрі өрши түсті. Сөйтіп, 20 ғасырдың алғашқы жылдарынан бастауалған Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 30 жылдарға дейін тарихи кезеңдіқамтыды. Кеңестік билік алаштық атанған зиялылардың ең белсенді бөлігін,қуғын-сүргінге ұшыратып, жауыздықпен жазалады.

Алаш қозғалысының, Алашорда жетекшілерінің аса ірі тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты. Осы күнгі Қазақстан Республикасы жерінің тұтастығы мен сақталып қалуында Алаш қайраткерлерінің үлесіорасан зор. Олардың кеңес үкіметінің басшыларымен келіссөздері, әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының осы бағыттағы қажырлы жұмысынан кейін, Қазақ Автономиялық Советтік Социалистік Республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеуде шешуші маңызға ие болған.

XX ғасырдың бас кезінен-ақ бұқара халыққа «Оян, қазақ!», «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып күн болам»,«Өз тілін өзі білмеген ел – ел бола алмайды. Тілінен айрылған жұрт–жойылған жұрт»,«басқалардан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек! Бай болуға – кәсіп керек! Күшті болуға – бірлік керек! Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!»(Алаш Қозғалыс көшбасшысы Ахмет Байтұрсынов) - деп шырылдағанқазақ зиялылары оқу ағарту ісімен айналысып, патша үкіметінің отарлық саясатына қарсылық танытты. Топтық принциптердітұтастық идеялармен, ал төңкеріс жолын, реформа жолымен алмастыруды жөн көрген Алашорда үкіметі Совет үкіметі мен большевиктер идеяларын қабылдамады. Алғашқы кезеңде, Ресей Думасына қатысып, саяси тәжірибе жинақтаған қазақ зиялылары қазақ қауымы үшін өмірлік маңызы бар мәселеге көңіл аударады. Ол «автономиялық тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» (А.Байтұрсынов, М.Дулатов) немесе «демократиялық, федеративтік және парламеттік Ресей республикасы құрамындағы қазақтың ұлттық территориялық автономиясы болу» (Ә.Бөкейханов).Жалпы қазақ съезі 1917 жылы 21-28 шілдеде Орынбор қаласында өткізіледі. Осы құрылтайда «Алаш» деп ат қоятынын жазады және

жаңадан құрылған «Алаш» партиясының бағдарлама жобасын жариялайды. Жобаны жасағандар: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Е.Омаров, Ғ.Бірімжанов, Е.Тұрмұхамедов, Ғ.Жүндібаев. Бағдарламаның негізгі ұстанымдары: біріншіден – Ресей демократиялық федеративтік республика болуы керек. Оның құрамындағы әрбір мемлекет тәуелсіз түрде әрекет етеді. Екіншіден – Ресей республикасында тең құқықтық, тұлға, сөз, баспа, ұжымдар ерікті болады. Үшіншіден – дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер тең құқылы. Төртіншіден – билік пен сот әр халықтың ерекшеліктеріне сәйкес құрылуы қажет, би мен сот жергілікті халықтың тілін білуі шарт, т.б.

«Алаш» – қазақ үшін қастерлі ұғым. Мәселен, академик К. Нұрпейіс бұл жөнінде былай дейді: «Алаш немесе Алашорда қозғалысы – бірнеше құрамдас бөліктерден тұратын күрделі ұғым. Негізгі белгілері, біріншіден – саяси партия ретіндегі Алаш, екіншіден – мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы, үшіншіден – осы автономияны басқаруға тиіс Алаш үкіметі, бейнелеп айтсақ осы үш ұғымның жиынтығы Алаш немесе Алаш Орда ұғымын білдіреді». Батыс пен Шығыс ілімін қатар үйренген Алаш қозғалысы жетекшілерінің ең басты мақсаты – Қазақ елін өзгелермен терезесі тең өркениетті, агросекторы дамыған, экономикасы өрістеген, саяси-әлеуметтік ұстыны мығым ұлтқа айналдыру болатын.

Алаштанушы ғалым Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейістің еңбегі ұшан-теңіз. Тарихшы ғалымның ғылыми зерттеулерінің басымы XX ғасыр басындағы Қазақстанның саяси үрдісінде туындаған «Алаш қозғалысы» қазақ қоғамының саяси тағдырында маңызды қадамдарды бастаған кезеңге арналған. Алаштану негізін қалаған тарихшы XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихын, Алаш тарихын зерттеудегі Алаш мәселесін, Алаш ұлт-азаттық қозғалысының тарихи маңызын, қазақ мемлекеттігінің концепциясын, Алаш идеясындағы «Мәңгілік ел» құндылықтарын, Алаш зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметтері туралы, тағы сол сияқты өзекті мәселелерді терен зерттеген. Өз еңбектерінде XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихын, 1917 жылғы ақпан және қазан революциялары тұсындағы Қазақстанның саяси жағдайын, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық және Алаш қозғалысын, қуғын-сүргін мәселелерін көрсеткен. Алаш азаматтарын таныту барысында К. Нұрпейіс олардың бірінші ұлтқа деген сүйіспеншілігін анықтап, ең бастысы халқына сіңірген қызметін, еңбегін насихаттауды алдыға тартқан. Мұрағат пен кітапханалар қорларында жатқан беймәлім құжаттарды, деректерді тауып, зерттеуді жаңаша дәрежеге жеткізді. Соның нәтижесінде Алаш қайраткерлерінің осы уақытқа дейінгі белгісіз болып келген белсенді әрекеттерін және біз біле бермейтін халқына адал қызмет еткен қайраткерлерді білуге мүмкіндік берді. К. Нұрпейісовтің бұл тақырыптағы зерттеулері дәлелді деректермен үндесіп, көбіне белгілі бір түйін, қорытынды жасауды оқырмандардың өзіне қалдырған, сол кезеңдегі уақиғаларды ой елегінен өткізіп, объективті тарихи бағасын беріп отырған.

Ғалым халықтың тарихи санасын қалыптастыру, Алаш қозғалысы жөнінде 20-дан астам монография мен 500-ге жуық ғылыми-зерттеу мақалаларын жариялаған. Әкесі Нұрпейіс репрессияға ұшырап, жеті жасында жетім қалады. «Халық жауының ұрпағы» саналған ғалым тарихтағы талай «ақтаңдақтарды» ашты. Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің бүкіл қайраткерлерін елдің алдында, халықаралық жағдайда ақтап шықты.

Алматыда көрнекті тарих ғалымы, алаштанушы, Ұлттық ғылым академиясының академигі Кеңес Нұрпейістің құрметіне арналып Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында кабинет ашылды. Ғалым ғұмырының соңына дейін сол бөлмеде талай еңбектер жазып қалдырған.

Академик К. Нұрпейіс жоғары оқу орындары мен жалпы білім беретін орта мектептер үшін Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға да белсене атсалысты. Болашақ ұрпақты тура жолға салуды өзіне парыз санады. Бұл туралы өз естелігінде «...еліміз егемендігін алғаннан кейін өзіміздің тарихымызды халқымызға, әсіресе жастарға үйретуге мол мүмкіндік ашылды. Тарихи сана жетілмей, тәрбиеленбей өткенімізге дұрыс баға бере алмайтынымыз кәміл, енді еліміз тарихының шаң басып жатқан шындық беттері ашылған кезде тарихи санамызды ояту үлкен мақсат болып отыр. Өйткені, сәулемі сана – мәуелі болашақ емес пе?», – деп ағынан жарыла мойындаған. Осы мақсаттар мүддесінен шығу жолында ғалымға біраз ізденуге тура келді. Ол үшін алдымен педагогикалық оқу процестерінен өтіп, қажетті методикалық әдістемелерді игеру қажет болды. Осы себепті, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық институтының тарих факультетінде ширек ғасырдай дәріс беріп, оқытушылық сатыдан да өтуге тура келді. Оқулық жазу ісіне үлкен жауапкершілікпен қарағанын ғалымның «Мектептерде Қазақстан тарихы дұрыс оқытылып жүр ме?» деген проблемалық мақаласынан да айқын аңғаруға болады. «Тарихшылардың жаңа көзқарастағы мәселелері мектеп оқулықтарына там-тұмдап еніп жатыр. Мен өзім де осы оқулықтар жазуға араласып жүрген адаммын. Оқулық жазу – жеке монография жазғаннан да әлдеқайда қиын шаруа екен. Оны өзімнің тәжірибем көрсетті. Ол оқулық міндетті түрде әр сыныптың оқушысының жас деңгейіне, қабылдау ерекшелігіне лайықтап жазылуы қажет. Оқулық жазу жеке адамның ғана шаруасы емес, ол ұжымдық еңбек. Оқулық жазуда тек ғалымдар ғана қатынасып қойса, онда ол біржақты оқулық болады екен, оған қосымша

ұстаздың әдістемелік мәселелерінің қыр-сырын игерген педагогтар қатысуы керекекен», – дегені ғалымның тарих ғылымына болашақ тәрбиесі тұрғысынан қарағандығы.

Алаш идеясы үшін күрескен кезең 1907 жылдан 1930 жылға дейінуақытты ғанақамтыса да ғасырға тең істер атқарылған еді. Алаштың қайраткерлері өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-санасынан әрі дамытуды, білім алып, көппен терезе теңестіруін көздеді. Ең алдымен, мақсат еткенқазақтың өз атамекеніне ие болуын жолында жан аямай күресті. Алаш қозғалысының лидерлері халықтың өзіндік санасын жоғары көтеріп, ұлттық бостандық идеясын ұсынды, қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғау бойынша бірізді бағыт ұстанды.

1991 жылы алғаш рет ҚР ҰҒА академигі Кеңес Нұрпейістің түзуімен «Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімі» даярланып, баспасөзге жарияланған («Қазақстан коммунисті» журналы, 1991 жыл, №8, 9, 10). Ал қазіргі таңда бұл тізімнің қатары күннен-күнге ұлғайып, ұлт-азаттық күрес жолында топтасқан азаматтардың аты-жөні де, атқарған ерліктері де зерттелініп, тұлғалары айқындалып жатыр. Кеңес Нұрпейісов бастаған ғалымдар мен қазақ тарихшылары отандық және шетелдік мұрағаттардың құпия қорларымен танысып, ұжымдастыру науқаны және оның зардаптары, ашаршылық пен саяси қуғын-сүргін тарихын кешенді зерттеп, бүгінгі ұрпақтың ұлттық және тарихи санасын қалыптастыруға зор еңбек сіңірді, төл тарихымыздың ақ-қарасын ашып берді. Оларұлттық тарих мәселелерін зерттеудің ауқымын кеңейтіп, тәуелсіздік жылдары «Тарих тағылымы не дейді?», «Қазақ қалай аштыққа ұшырады?», «Қасіретті жылдар хаттары», «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства», «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті», «Сталинизм и репрессия в Казахстане 1920-1940-х годов және т.б. көптеген монографиялық еңбектерді жарыққа шығарды.

Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов бастаған қазақ ұлтының бетке ұстар саяси тұлғаларының қоғамдық қызметісіз Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің пайда болуы мүмкін емес еді. Алаш қозғалысы жетекшілерінің өзгелермен терезесі тең автономия құру идеясымен шектелген жоқ, олар 1905 жылғы патша самодержавиесіне қарсы петицияны ұйымдастырудан бастап, Алаштың Жалпықазақтық съездеріне дейінгі аралықта қазақ жерін талаған ресейлік отаршылдық жүйені құрту, патшалық самодержавиені жою, Ресей құрамында болса да өзгелермен терезесі тең автономияға ие болу арқылы саяси жүйені түбірімен өзгертуге бағытталған саяси идеяны ұстанды. Сол кезеңдегі қоғамдық санада ақиқат жол деп есептегенойларын мүмкіндігінше қантөгіссіз, бейбіт жолмен жүзеге асыруды ұсынды. Алаш партиясы ұлттық саяси күш ретінде Алашорда үкіметін құрып және Алаш автономиясын жариялап, тәуелсіз қазақ мемлекетін құруды көздеді. Тағдырлары қайғылы аяқталғанына қарамастан, Алаш қайраткерлері елі мен жерінің, қазақ ұлтының қамын ойлап, оның жарқын болашағы үшін күресті. Алаш қозғалысына өткен дәуірдің тарихы ретінде ғана қарамай, оны бүгінгі заманымызбен үндес өміршең көзқарастар жиынтығы ретінде бағалап, яғни бүгінгі тәуелсіздік мұраттарымен сабақтасып жатқандығына мән беріп, одан өрісті өнеге, ғұмырлы ғибрат алғанымыз ләзім. Алаш зиялыларының идеялық мұрасы, саяси санасы толыққан, тәуелсіздік идеясын ту еткен бүгінгі ұрпаққа аманат, атқарған ерен істері өнегелі өсиет, ал ардақты Алаш азаматтарының есімдері халқымыздың жадында мәңгі сақталады. Алаш қайраткерлері ту еткен ұлттық сананы көтеру, одан туындайтын қазақтың тілі мен тарихын, өнері мен мәдениетін қазақ ұрпағының бойына сіңіру сияқты іргелі мәселеде сан-салалы мұрасынан, олардың ерш іс-қимылдарынан алар тағылым мол. Сондай-ақ Алаш қозғалысының қарқынды жүруіне ерекше еңбек сіңірген, тіпті оның дүниеге келуіне атсалысқан бірқатар тұлғалардың есімдері арагидік болмаса, өз деңгейінде айтылмай да, бағаланбай да келе жатқанына назар аударуымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
2. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. 4-ші Т: Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. Казахские съезды. Сборник документов и материалов. Апрель 1917 г. – декабрь 1919 г. – Т.4. - 352 б.
3. Қойгелдиев М. Жалпы халықтық қасіретті естен шығару қоғамның өзі үшін де қауіпті // Алаш айнасы. - №92. - 31 мамыр, 2011 жыл.
- 4 Алашты алаңдатқан сауал; Алаш арыстарының аз оқытылуы алаңдатады // Алаш айнасы. - №92. 31.05.2011.
5. Асылбек М., Асылбекова Ж. Құпия санақ болып есептелген 1939 жылғы Қазақстан халқы туралы мәліметтер не дейді? <http://www.egeme.kz>.
6. Есмағамбетов К. М. Шоқай қазақтардың ашаршылыққа ұшырауы туралы» ҚазҰПУ, №2 (29), 2011. 107-114 бб.-Б.114/.
7. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекиі оқу құралы. -Алматы: Санат, 1997. -320 бет.
8. Мұсырман К. Қантамған қол жазбалар. Егеменді Қазақстан. 10.04.1992.
9. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. ҚҰЭ. -Алматы, 1998. -720б. -Б.249.

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҮРПЕЙІСТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ – ҰЛТТЫҢ ӨЗІНДІК БІРЕГЕЙЛІГІН САҚТАУДЫҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Мәуленкүл Нағима Әметханқызы

тарих пәнінің мұғалімі

Мұхтар Әуезов атындағы №128 ЖББМ

(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Көрнекті тарихшы ғалым, академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы тарихи жад – ұлттың өзіндік бірегейлігін сақтаудың басты факторы ретінде қарастырылған. Ғалым еңбектерінде Алаш қозғалысы, кеңестік кезең, саяси қуғын-сүргін және қазақ зиялыларының қызметін зерделеуге қосқан үлесі жан-жақты сипатталып оның еңбектері арқылы ұлттық сананы жаңғырту мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мәселелері жан-жақты зерттелген.

Түйін сөздер: Кеңес Нұрпейіс, тарихи жад, ұлттық бірегейлік, Алашпартиясы, саяси қуғын-сүргін

Аннотация. Научное наследие выдающегося историка, академика Кенеса Нурпейиса по праву считается исторической памятью - ключевым фактором сохранения самобытности нации. В трудах ученого всесторонне описываются движение Алаш, советский период, политические репрессии, его вклад в изучение деятельности казахской интеллигенции, а также через его труды всесторонне изучаются вопросы возрождения национального самосознания и восстановления исторической справедливости.

Ключевые слова: Кенес Нурпеис, историческая память, национальная идентичность, партия Алаш, политические репрессии.

Abstract. The scientific legacy of the outstanding historian, academician Kenes Nurpeys is considered to be historical memory - a key factor in preserving the nation's unique identity. The scientist's works comprehensively describe the Alash movement, the Soviet period, political repression, and his contribution to the study of the activities of Kazakh intellectuals, and through his works, the issues of revitalizing national consciousness and restoring historical justice are comprehensively studied.

Keywords: Kenes Nurpeis, historical memory, national identity, Alash Party, political repression

Халықтың тарихи жадын сақтау – ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың басты шарттарының бірі. Тарих – тек өткеннің оқиғаларын сипаттайтын ғылым емес, ол ұлттың рухани тірегі, болашағын айқындайтын негіз. Қазақстан тарих ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан көрнекті ғалымдардың бірі – Кеңес Нұрпейіс. Оның ғылыми мұрасы XX ғасырдағы Қазақстан тарихының, әсіресе Алаш қозғалысы, кеңестік кезең және ұлт-азаттық күрес тарихын зерттеуде маңызды орын алады.

Тарихи жад ұғымы және оның маңызы. Тарихи жад – бұл халықтың тарихи тәжірибесін, құндылықтарын және өткенін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу механизмі. Ол жеке адамдардың, қоғамның және мемлекеттің тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Тарихи жадтың жоғалуы ұлттың өзіндік ерекшелігін жойып, рухани дағдарысқа әкелуі мүмкін.

Қазақстан тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі – XX ғасыр. Бұл кезеңде қазақ халқы бірқатар ауыр сынақтардан өтті:

- Алаш қозғалысы және оның қуғын-сүргіні
- Кеңестік биліктің орнауы және ұлт зиялыларына қарсы репрессиялар
- Ұжымдастыру және ашаршылық
- Екінші дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі кезең
- Тәуелсіздікке ұмтылыс және жаңа ұлттық сана қалыптастыру

Кеңес Нұрпейіс және оның тарихи зерттеулері. Кеңес Нұрпейісұлы (1937–2007) – қазақ тарих ғылымының көрнекті өкілі, академик, Қазақстанның XX ғасырдағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым. Оның ғылыми еңбектері тарихи жадты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Ғалымның зерттеулері қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, Қазақстандағы Кеңес өкіметінің орнауы мен азамат соғысы кезеңдерін терең талдауға арналды (Нұрпейіс, 1995, 45-6.). Ол 1960 жылдары республика облыстарында сол кезеңнің оқиғаларына, тарихына арналған материалдар мен естеліктер жинастыру мақсатында бірнеше экспедицияларға қатысып, нәтижесінде «Қазақстандағы Октябрь революциясы мен азамат соғысының тарихынан» (1962), «Қазақстандағы Кеңестер билігі үшін күрес» (1963) сияқты естеліктер жинақтарын шығаруға атсалысты.

Кеңес Нұрпейісұлының ғалым болып қалыптаса бастауы Кеңестік тоталитарлық жүйе кезеңімен тұспа-тұс келді. Сол кездегі Отан тарихының ең өзекті мәселесі – Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы, оған жергілікті шаруалардың, әсіресе ауыл қазақтарының белсенді қатысуын нақтылы деректер арқылы көрсету күн тәртібінде тұрған тың мәселе еді. Міне, осы проблемаға Кеңес Нұрпейісұлы 1960-1970 жылдары қатты көңіл бөлді.

Университетті бітірген жас ғалым ең алғашқы мақаласында 1919 жылы Мариновкада болған көтерілістің 40 жылдығына арнап, онда кеңестің жүйеге қарсы шыққан ішкі жауды жоюдағы қызыл әскер күшінің жеңісін баяндап жазды. Ал одан кейінгі мақалалар да 1917 жылы кеңес өкіметін құру барысына, Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарында Кеңес өкіметін орнату, Азамат соғысына дейінгі Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы мәдени құрылыс қызметіне, азамат соғысы кезіндегі тартыстарға, Шемонаиха партизандарының ақтарға қарсы күресіне, Азамат соғысының батырларына арнап ғылыми негіздегі мақалалар жазып отырды.

Кеңес Нұрпейісұлының еңбектерінің бірі – «Алаш һәм Алашорда» (1995), онда ол Алаш қозғалысының тарихын зерттеп, оның қазақ халқының ұлттық санасының қалыптасуындағы рөлін ашып көрсетті. Сонымен қатар, ғалым «Қазақстан – Республикам менің» (1980), «Қазақстан шаруаларының кеңестері» (1972), «Қазақстан тарихы» (1998) сияқты маңызды еңбектердің авторы.

Алаш қозғалысы және Алашорда үкіметі. Кеңес Нұрпейіс қазақ тарихындағы ең маңызды саяси құбылыстардың бірі – Алаш қозғалысын терең зерттеген ғалымдардың бірі. Оның «Алаш қозғалысы» атты еңбегі Алаш партиясының, Алашорда үкіметінің құрылуы, олардың мақсаттары мен қызметі, сондай-ақ кеңестік билік тарапынан қуғындалуы туралы тың деректерді ұсынды.

Алаш қозғалысының идеялары кеңестік идеология кезінде ұзақ уақыт бойы бұрмаланып немесе елеусіз қалдырылды. Кеңес Нұрпейіс бұл тақырыпқа объективті, ғылыми тұрғыдан қарауға тырысты. Ол Алаш зиялыларының қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру жолындағы күресін тарихи жадтың ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. Алаш һәм Алашорда еңбегінде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің тарихына қатысты нақты оқиғалар қарастырылады. Бұл тақырып үш өзара байланысты қырынан зерттеледі. Біріншіден, Алаштың саяси партия ретінде қалыптасуы және оның бағдарламалық мақсаттары. Екіншіден, Алаш автономиясының құрылуы мен ұйымдасуы. Үшіншіден, осы автономияны басқару үшін құрылған Алашорда үкіметінің қызметі және оның таратылуы.

Алаш қозғалысы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістердің нәтижесінде қалыптасты (Қойгелдиев, 1995, 102-б.). Оның негізін Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Міржақып Дулатов, Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер, Әлихан Ермеков, Жақып Ақбаев, Халел Ғаббасов сынды қазақтың ұлтжанды зиялылары қалады. 1917 жылы құрылған Алаш партиясы ұлттық демократиялық интеллигенцияның саяси ұйымы ретінде қазақ халқының мүддесін қорғауға бағытталды. Кеңес Нұрпейісұлы өз еңбектерінде осы қайраткерлердің қызметін жан-жақты зерттеп, олардың тарихи рөлін айқындауға күш салды.

Кеңестік дәуірдегі қоғамдық-саяси өзгерістер. Кеңес Нұрпейісұлы кеңестік дәуірдегі қоғамдық-саяси өзгерістерді терең зерттеген ғалымдардың бірі. Ол Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы, азамат соғысы, Кеңес билігінің саясаты және оның жергілікті халыққа әсері туралы еңбектер жазды.

Кеңес билігі кезеңінде қазақ зиялылары қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл кезеңде ұлттық интеллигенцияға қарсы бағытталған саяси репрессиялардың негізгі мақсаты ұлттық қозғалысты жою болды (Әбжанов, 2008, 56-б.).

Кеңес Нұрпейіс кеңестік билік кезеңіндегі қазақ халқының жағдайын, оның ішінде 1920-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін, ұжымдастыру мен ашаршылық, ұлттық интеллигенцияның жойылуы мәселелерін зерттеді. Оның еңбектерінде қазақ зиялыларының тағдыры, олардың кеңестік жүйедегі рөлі мен олардың қызметінің халық жадында сақталуы мәселелері көтерілді. Ол XX ғасырдағы тарихи оқиғаларды жаңаша пайымдап, кеңестік идеологиядан арылтуға күш салды. Ғалым кеңестік жүйенің қазақ қоғамына ықпалын, оның ішінде шаруалар көтерілістері, қуғын-сүргін, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және қазақ зиялыларының тағдыры мәселелерін қарастырды. Кеңес билігі кезеңінде ұлттық мүдделердің екінші орынға ысырылғанын, тоталитарлық жүйенің халыққа тигізген зардаптарын жан-жақты талдады.

Сонымен қатар, Кеңес Нұрпейісұлы Қазақстандағы кеңестік құрылыс, мәдени саясат, алғашқы партия ұйымдарының қалыптасуы, қазақ халқының саяси белсенділігі мен ұлт-азаттық қозғалыстары туралы ғылыми зерттеулер жүргізді. Оның еңбектері кеңестік тарихнаманың біржақтылығын түзетіп, ұлттық көзқарасты алға тартуға үлес қосты.

Қазақ зиялыларының тарихи орны. Академик Кеңес Нұрпейісұлы Алаш тарихымен ғана шектелмей, XX ғасырдағы қазақ зиялыларының өмірі мен қызметін де терең зерделеді. Кеңес Нұрпейісұлы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдері, Алаш қозғалысының көшбасшылары мен танымал қайраткерлерінің өмірі, қызметі және шығармашылық мұрасын терең зерттеген ғалым. Ол Халел

Досмұхамедов, Мұхаметжан Тынышбаев, Әлімхан Ермеков сияқты ұлт қайраткерлерінің еңбектерін жинақтап, олар туралы құжаттық материалдарды жариялап, ғылыми айналымға енгізді.

Кеңес Нұрпейісұлы мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметін зерттеуге де үлкен үлес қосты. Ол Рысқұловтың кеңестік билік тұсындағы рөлі, Түркістан автономиясындағы қызметі, ұлттық мүдде жолындағы күресі туралы зерттеулер жүргізіп, оның еңбектерін қайта басып шығаруға ықпал етті (Нұрпейіс, 2004, 132-б.).

Сонымен қатар, Кеңес Нұрпейісұлы кеңестік тарих ғылымының маңызды мәселелерінің бірі – тарихшы Ермұхан Бекмахановтың өмірі мен қызметін зерттеді. Ол Бекмахановтың кеңестік қуғын-сүргінге ұшырауы, оның ғылыми мұрасы мен Қазақстан тарихына қосқан үлесі туралы еңбектер жазды. Ғалым Бекмахановтың «Қазақстан XX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясын талқылаған ғылыми мәжіліс стенограммасын жеке кітап ретінде жариялап, тарих ғылымындағы әділетсіздіктерді көрсетіп берді (Бекмаханов, 1992, 75-б.).

Осылайша, ғалым қазақ халқының тарихын, ұлт-азаттық қозғалыстарын, Алаш қайраткерлерінің мұрасын зерттеуге, олардың есімдерін қайта жаңғыртуға өлшеусіз еңбек сіңірді. Ол Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов және басқа да тұлғалардың еңбектерін зерттеп, олардың тарихи рөлін айқындауға үлес қосты.

Ол Н. Өмірзақов, С. Сауранбаев, Ы. Көшкінов, С. Аманжолов, Б. Мәметов, Н. Жақыпбаев, Е. Бекмаханов сияқты ұлт қайраткерлерінің еңбектерін зерттеп, олардың есімдерін халқына қайта танытуға атсалысты. Осы тақырыптарға арналған «Тарихи тұлғалар» атты кітабы жарық көріп, қазақ зиялыларының қызметін ғылыми негізде сараптауға үлкен үлес қосты.

Негізгі еңбектеріне тоқталып өтер болсақ:

- «Алаш һәм Алашорда» (1995) – Алаш қозғалысы мен оның жетекшілері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқай және басқа да қайраткерлердің саяси күресі мен қызметін талдаған.

- «Тарихи тұлғалар» – Кеңес дәуірінде ескерусіз қалған немесе қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялыларының өмір жолын зерттеген. Бұл еңбекте Нығмет Нұрмақов, Ермұхан Бекмаханов, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин сияқты тұлғалар туралы құнды мәліметтер бар.

- Қазақ интеллигенциясының қалыптасуы мен қызметі – Кеңес Нұрпейісұлы Алаш қозғалысынан бөлек, XX ғасырдағы қазақ зиялыларының кеңестік жүйедегі рөлі мен тағдырын зерттеп, олардың қоғамдық-саяси қызметін, білім мен мәдениет саласына қосқан үлесін саралады.

Кеңес Нұрпейіс еңбектерінің тарихи жадты жаңғыртудағы рөлі. Тарихи жад – ұлттың өзін-өзі тануы мен дамуының басты факторы. Кеңес Нұрпейіс өз еңбектері арқылы Қазақстан тарихының маңызды кезеңдерін қайта зерделеп, халық жадын жаңғыртуға үлкен үлес қосты.

Оның зерттеулері тек өткеннің шындығын ашып қана қоймай, болашақ ұрпаққа сабақ боларлық тарихи тәжірибені ұсынады. Сондықтан Коләс Нұрпейістің ғылыми мұрасын зерттеу мен насихаттау – ұлттық сананы қалыптастырудың маңызды міндеттерінің бірі.

Кеңес Нұрпейісұлының еңбектері қазақ тарихының маңызды кезеңдерін ашып көрсетуге, ұлт зиялыларының рөлін жаңаша бағалауға, Алаш қозғалысының тәуелсіздік үшін күрестегі орнын айқындауға мүмкіндік берді.

Қазақстан тарихы мен ұлттық сананы нығайту жолында Коләс Нұрпейіс секілді ғалымдардың еңбегі мәңгілік сақталуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбжанов Х. *Ұлт тарихы және тарихи жады*. – Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2013.
2. Сайлаубай Ж. *Тарихи сана және ұлттық бірегейлік мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 2020.
3. Нұрпейіс К. *Алаш һәм Алашорда*. – Алматы: Ататек, 1995.
4. Нұрпейіс К. *Қазақстан Кеңестік кезеңде (1917-1937 жж.)*. – Алматы: Ғылым, 1991.
5. Әбжанов, Х. (2008). *Алаш зиялылары: ұлттық элита қалыптасуының кезеңдері*. Алматы: Қазақ университеті.
6. Бекмаханов, Е. (1992). *Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында*. Алматы: Қазақ университеті.

СЕМЕЙ ОКРУГЫ БОЙЫНША ІРІ ҚАЗАҚ БАЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫН ТӘРКІЛЕУ, КӨШІРУ ТУРАЛЫ ЖАРЛЫҚТЫ ТҮСІНДІРУ ЖҰМЫСТАРЫ ЖӘНЕ ЗАРДАПТАРЫ

А.Т. Жұмаева^a, Р.Р. Оспанова^b

^aтарих мамандығының I курс магистранты

^bғылыми жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты., доцент

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада 1930 жылдары Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған байларды жою жөніндегі науқан тарихын объективті талдау, отарсыздандыру процесі мен Тәуелсіз Қазақстанды еске алу саясаты шеңберінде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу. Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау және байларға қатысты кеңес өкіметінің репрессиялық саясатының көшпелі қазақтарды күштеп ұжымдастыру және седентаризациялау саясатымен өзара байланысының факторларын анықтау. Малдың санына байланысты 1920-1930 жылдары Қазақстанда саяси қуғын-сүргінге ұшыраған байлар санаттарының тізбесін айқынданғанын архив құжаттары дәлелдеп отыр. Мақала барысында ірі байларды тәркілеу саясатын халыққа түсіндіру жұмыстары әрбір аймақта жүргізілу барысының өзінде олқылықтардың болғандығын. Тап күресін қолдан жасап аймақтардағы байлар мен қарапайым халық арасында жауластыру саясаты жүргізілгендігіне баса көңіл аударылған. Сонымен қатар әсіресе алашты қолдаған, матриалдық көмек берген байлардың шаруашылықтарын тәркілеу басты назарға алынғандығын негіздеуге болады. Ірі байлардың шаруашылықтары тәркіленіп, жер аударылып, елінен жырақ кетіп, қуғын сүргін құрбаны болғандығын бірнеше мысалдар арқылы негіздеуге тырыстық. Семей байларын тәркілеуде Шымкентке, Қостанай байларын Семейге қоныс аударудың жүргізілу барысы да талданған. Кеңестік саясаттың ұлтқа жасалған қиянатының бірі тіпті олардың басын бір ауылға біріктірмеуге нұсқау да берілген. Мақала XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргіндердің жалпы көрінісін, ірі байларды тәркілеу барысын айтарлықтай толықтыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Семей округы, ірі қазақ байлары, шаруашылықтары, тәркілеу, көшіру, жарлық, репрессия, XX ғасыр, қуғын-сүргін.

Аннотация. В статье объективно анализируется история кампании по ликвидации богатых крестьян в Казахстане в 1930-х годах, освещается процесс денационализации и внедрения в научный оборот источников, которые передаются от поколения к поколению в контексте политики памяти о Независимом Казахстане. Также в статье анализируются научные работы по теме и факторы, связанные с репрессивной политикой советской власти в отношении богатых крестьян, а также её связь с политикой насильственного коллективизации и оседлости кочевых казахов. Архивные материалы подтверждают, что в 1920-1930 годы был составлен список категорий богатых крестьян, подвергшихся политическим репрессиям в Казахстане в зависимости от численности их скота. В статье подчеркивается, что при проведении работы по объяснению политики конфискации крупных хозяйств, допускались значительные недостатки в разных регионах. Также акцентируется внимание на том, что в рамках классовой борьбы проводилась политика вражды между богатыми крестьянами и простым народом. Особенно акцентируется внимание на конфискации хозяйств тех богачей, которые поддерживали алаш-орду и оказывали материальную помощь. Через несколько примеров также доказывается, что крупные крестьянские хозяйства были конфискованы, их владельцы выселены и стали жертвами репрессий. Анализируется процесс переселения богатых крестьян из Семейского округа в Шымкент и из Костанайского округа в Семей. Одним из актов советской власти, направленных против нации, стало указание не объединять этих людей в одном поселении. Статья позволяет значительно дополнить общее представление о политических репрессиях 20-30-х годов XX века и процессе конфискации крупных крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: Семейский округ, крупные казахские крестьяне, хозяйства, конфискация, выселение, указ, репрессии, XX век, политические репрессии.

Abstract. The article provides an objective analysis of the history of the campaign to eliminate wealthy peasants in Kazakhstan during the 1930s, highlighting the process of decolonization and the introduction of generational sources into scientific circulation within the context of the policy of memory of Independent Kazakhstan. The article also reviews scientific literature on the subject and identifies the factors related to the repressive policy of the Soviet government toward wealthy peasants, as well as its connection to the policy of forced collectivization and sedentarization of nomadic Kazakhs. Archival documents confirm that during the 1920s-1930s, a list of categories of wealthy peasants subjected to political repression in Kazakhstan based on their livestock numbers was compiled. The article emphasizes that during the explanatory work on the confiscation policy of large households, there were significant flaws in its implementation across different

regions. Special attention is given to the policy of creating hostility between the wealthy peasants and the ordinary people through class struggle. It is also highlighted that the confiscation of the properties of those wealthy individuals who supported the Alash movement and provided material assistance was a key focus. Several examples are provided to demonstrate that large peasant households were confiscated, their owners were exiled, and they became victims of repression. The article analyzes the process of relocation of wealthy peasants from the Semey district to Shymkent and from the Kostanay district to Semey. One of the acts of Soviet policy aimed at the nation was the directive not to unite these individuals in one village. The article offers a significant contribution to the overall understanding of political repressions in the 1920s-1930s and the process of confiscating large peasant households.

Keywords: Semey district, large Kazakh peasants, households, confiscation, relocation, decree, repression, 20th century, political repression.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды. Мемлекеттік комиссия XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту бойынша маңызды міндет қойды. Осыған байланысты, XX ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ қоғамында үлкен рөл атқарған әлеуметтік топ ретінде қазақ байларының қуғын-сүргіні мен толық жойылуын зерттеу Мемлекет басшысының қойған талаптарын іске асыру шарттары ретінде қарастырылады.

Кенестік командалық-әкімшілік жүйе өзінің алғашқы жылдарынан бастап тәркілеу элементтерін қолдана отырып, шығару институтын қайта жандандырды. Большевиктер жер аударуды ауыл халқының ауқатты және бүлікшіл бөлігінің жаңа билік саясатына наразылығының көріністерін болдырмау мақсатында, сондай-ақ олардың әлеуетті қарсыластарын жоюға бағытталған ескерту шарасы ретінде пайдаланды.

Жаңа билік ауылдың (ауылдың) бай бөлігі қоғамның ең консервативті бөлігі екенін жақсы түсінді. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамының ауқатты және ықпалды өкілдері, сондай-ақ Қазақстанның жұдырықтары өздерінің қалыптасқан өмір салтын өзгертуге және жылдар бойы және ондаған жылдар бойы жинаған байлығынан өз еркімен бас тартуға ниет білдірмеді және қаламады, бұл Кеңес өкіметі тарапынан жаппай қуғын-сүргін тудырды.

XX ғасырдың 20 жылдардың аяғы мен 30-жылдарының басында әлеуметтік топ ретінде байлардың жойылуын айақтық негізде дереккөздер негізінде жүйелі және кешенді зерттеу. Аймақтағы "Байлардың" саяси, әлеуметтік портретін толық ашу, "байлар" олардың әлеуметтік топ ретінде толық жойылуын зерттеу.

1930 жылдардағы елдегі және Қазақстандағы саяси оқиғаларға, атап айтқанда социализм құрылысының жағымсыз жақтарына, индустрияландыру, ұжымдастыру, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, осы жылдардағы саяси қуғын-сүргін мен салдарға жаңа баға беріледі, оларда сталинизммен, тоталитарлық режим кезіндегі қуғын-сүргінмен байланысты проблемалар белгілі бір дәрежеде ашылды. Оларға академик М.Қозыбаев, Қ.Нұрпейісов, тарихшылар В.П.Осипов, Қ.Алдажұманов, Н.Әмірекұлов, Т.Омарбеков, Б.Аяғанов, Л.Гуревич, Қ.Әбуев, демограф М.Тәтімов және т.б еңбектері жатады [1].

1917 жылғы 26 қазандағы сол жер туралы жарлық жер иелері мен кулактарының жерлерін өз бетінше және стихиялық басып алумен қатар жүрді. Содан кейін көптеген помещиктер мен кулактар тоналды, олардың көптеген иелері өлтірілді немесе қуылды, кейбіреулері 1922-24 жылдары әкімшілік тәртіпте бастапқы тұрғылықты жерінен қуылды [2].

Өздеріңіз білетіндей, Қазақстанның көшпелі және жартылай көшпелі аудандарындағы бай шаруашылықтары қазақ ауылында еуропалық бөліктегі кулачествоға қарағанда айтарлықтай экономикалық және қоғамдық-саяси ықпалға ие болды: Ресей: мұнда большевиктер айналмалы туыстық қарумен бетпе-бет келді [3].

Ауыл мен ауылдың ауқатты бөлігін қуғын-сүргініне, ұшыратуына "Ұлттық жалтару" бойынша айыпталған бірқатар кеңестік және партиялық басқарушылар қарсы болды, көп ұзамай олардың көпшілігі республикадан қуылды. Олардың кейбіреулері жұмыссыз қалды. Жақында республика басшылығында жоғары лауазымдарды атқарған Ф. И.Голощекин С. Сәдуақасов, С. Ходжанов, С. Сейфуллин, Н. Нұрмақов, С. Мендешевтің бағытына ерекше қарсылық білдірді. Мәселен, Смағұл Сәдуақасов "арнайы байлар салығы" идеясын алға тартты және осы шарамен қазақ ауылында дүрбелең болмауды ұсынды, өйткені байлардың мүлкі мен малын экспроприациялау нәтижесінде көптеген мал табынын өсіру мүмкіндігін жоғалтты. Бірақ республика басшылығы оны большевиктік идеяларға опасыздық жасады және оңшылдық танытты деп ашық айыптады [4].

Бірақ Кеңес өкіметі қазақтар арасында дамыған өмір салтын ұстану дәстүріне қол жеткізді. Большевиктер өздерінің ерікті шараларымен ғасырлар бойы мал шаруашылығын жүргізуде ұтымды тәжірибеге ие болған қазақ қоғамының ең жақсы және ауқатты бөлігін жойды.

1928 жылғы 10 тамыздағы мүлікті тәркілеуге байланысты байлықтың жағдайы мен белсенділігі туралы КАССР бойынша ОГПУ ПП-ның өте құпия қорытындысынан көрініп тұрғандай, 1928 жылғы 20

тамыздағы жаңа компания жағдайында бай шаруашылықтарының дамуындағы келесі үш тенденция анықталды: "байлықтың осы аралықта олардың мүлкін тәркілеуге байланысты қызметі уақыт әсіресе үш негізгі тармақ бойынша айқын көрінеді: а) өз мүлкінің құндылығын валюта түрінде сақтау мақсатында малды жаппай сату жолында, б) жақын және алыс туыстар арасында малды бөлу шараларымен өз шаруашылықтарын одан әрі бөлшектеу жолында және ақырында, байлардың белгілі сеніміне ие кедейлер арасында және в) өз отарларымен және мүліктерімен шетелге көшуге бел буған талпыныстар жолында. Сол сәттермен байлықтың саяси деңгейі де анықталады" [5].

1928 жылғы 30 тамыздағы Қазақ өлкелік комитет БКП(б) жанындағы партия комиссиясы отырысының № 10 хаттамасымен бай шаруашылықтарының көшіру және қоныс аудару аудандары анықталды: "1) Сырдария және Жетісу округтерінен көшірілген аудандар Орал округіне; Орал-Жетісу; Гурьев – Петропавл; Қарқаралы – Қостанайдан; Павлодардан Ақтөбеге; Семей қаласынан Шымкентке; Петропавлдан Ақтөбеге; Қызылорда қаласынан Адаевқа; Ақмоладан Гурьевке; Ақтөбеден Қарқаралыға; Қостанайдан-Семей қаласына. 2) шығарылғандардан "жекелеген ауылдар құрылмауға; оларды қолданыстағы ауылдарға қоныстандыруға" [6].

Көбінесе ұжымдастырумен келіспейтіндер немесе колхозға кіруден бас тартқандар «жұдырықтар» деп аталды. Сол комиссияның мойындауы бойынша, тіпті тәжірибелі "әшкерелеушілерге" шаруаларды "жіктеу" өте қиын болуы мүмкін [7].

Байлыққа қатысты осы репрессиялық Акцияны өткізумен бай қазақ малшыларының кедейленуіне қол жеткізілді, дәстүрлі ауылдың ең білімді, беделді шыңының саяси ықпалы бұзылды. Бастапқыда 226000 бас мал (ірі қара малға аударылған) тәркілеу жоспарланғанымен, "жартылай феодалдардан" 144474 бас тәркіленді. Шын мәнінде, бұл жоспарланған көрсеткіштердің 2/3 бөлігі. Осы санның 4614-і немесе 6,4% - ы еңбек нормасы есебінен баямға қалдырылды, тәркілеу кезінде 841 бас немесе 1,2% құлады, 4899 бас немесе 6,8% - ы шаруа қожалықтарының жалақысына және мемлекетке тиесілі салықтарды төлеуге бөлінді, 1431 бас немесе 2% - ы жер органдары мен совхоздарға асыл тұқымды мал ретінде берілді, қалған барлық мал 113919 жылы жеке шаруашылықтар мен ұжымдар арасында бас бөлінді [8].

1928 жылғы қаулыға сәйкес облыстар бойынша тәркілеуге жатқызылған байлар тізімі:

Семей округі бойынша- 88 бай, оның 77- бірінші топ, 11- екінші топ[19]. Жалпы, тәркілеу науқаны жергілікті халықты мейілінше көптеп қатыстыру арқылы жүргізілгені белгілі. Алайда, жергілікті халықтың бұл науқанды қолдамағаны өз алдына, оған қарсы шыққандардың болғаны тағы шындық. Алайда, кеңестік саясат өз дегенінен танбады. Өкілдер жүргізген жиындар кедей-кепшік пен бай-манаптарды біріктіру мақсатында емес, керісінше, арасына от салып бірін-бірі ашық тонауға шақырған ұраншылдық бағытта өтті. Өйткені, кедейлер жағынан дәстүрлі қазақы тұрмысты құп көрген құптаушылық, келген өкілдердің көңілін көншітпеді.

Байларды үстем тап өкілдері санатында тәркілеу мен жер аудару жұмыстарын аяқтауды 1-ші қарашаға дейін бітіруді ұсынған жергілікті билік 1928 жылдың 30 тамызында жер аударылғандарды өзге аймақтарға орналастырудың жоспарын жасайды. Қаулы бойынша: «Қазақстан округтерінен өзге округтерге орналастырудың қоныстану аймағы төмендегіше белгіленсін деген: Қаулыда Семей округінен, Сырдария округіне, Қостанай округінен, Семей округіне байларды мәжбүрлеп қоныс аударған. Сонымен қатар тіпті кеңес үкіметі байларды тәркілеуге қатысты кейбір шешімдерін өзгертсе де, кейіннен қайта қарап шешімді жүзеге асыруға тырысқан. Әсіресе алаш өызметіне қатыстыларды қатаң қараған. Мысалы Мамырбек Мақажанұлы 1888 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Көкпекті ауданының (сол кездегі Зайсан уезі), №1 ауылында (Ақшоқы, Кішкене-Астау, Сасықбастау) дүниеге келген. Ол қазіргі Аягөз ауданына қарасты Тарбағатай тауларының сілеміндегі Өкпеті елді мекенін мекендеген Мұрын руынан, оның ішінде Құтан елінің беделді азаматтарының бірі, ірі бай Мақажан қажының ұлы болған.

1928 жылғы 10 тамыздағы деректер бойынша, оның иелігінде 300 бас ірі қара мал, 1000 бас ұсақ мал және 10 десятина жер және қол астында жұмысшылары болған. Сол кездің межесімен ол бай әрі ықпалды шаруашылық иесі болып табылаған.

1928 жылы Мамырбек ірі бай ретінде жер аударылатындардың тізіміне енгізілді, алайда Қазақстан Совнаркомына берген өтініші арқылы бұл қыспақтан құтылып, 1928 жылдың қыркүйек айында ол Ұржар ауданының Қарасу ауылына, яғни жұбайының туған жеріне көшіп кетті. Алайда 1929 жылдың 13 ақпанында ол жергілікті билік тарапынан кәмпескеленді. Кеңес үкіметі оның қарсылығы мен бағынбауын кеңестік жүйеге дұшпандық әрекеттер ретінде қарастырды, оны наразылық протестерін ұйымдастырушы деп санап, «қауіпті» тұлға ретінде қабылдады. 1933 жылы қамауға алынып, осы жылдың 9 қыркүйегінде Алматы қаласында «үштіктің» шешімімен атылды.[9].

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу тарихын зерттеу кезінде мұрағаттарда сақталған дереккөздерді кең ауқымды зерттеудің жетістіктері, жаңа әдістерді қолдана отырып, тарихтың ақтаңдақтар беттерін жаңа тұжырымдамалармен сипаттау қоғамдық сананы отарсыздандыруға ықпал етеді.

Қорытынды. Мақалада 1930 жылдардың басында Қазақстандағы «Кіші Қазан» саясаты шеңберінде қазақ ауылында жүргізілген тәркіленген және кеңестік шаруашылық-саяси науқандар нәтижесінде қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ байларын тәркілеуге қатысты кеңестік жүйенің түсіндірме жұмыстар бойынша архив құжаттары негізге алынды. 1928-1930 жылдары Қазақ байларын тәркілеу округтар бойынша бөлінген. Негізінен Семей округы бойынша ақпараттар кірді. Отандық зерттеу жетістіктерін, саяси қуғын-сүргінді кешенді зерттеудегі жаңа тәсілдерді пайдалану қазақ байларын жою саясатына қатысты объективті тарихи шындықты қайта құруға көмектеседі, қоғамдық сананы отарсыздандыруды қалыптастыруға, проблемаға тұжырымдамалық жаңа көзқарасты қалыптастыруға, тарихи сананы жаңғыртуға, жүйелі зерттеуде және әлемдік ғылыми кеңістікте ұлттық тарихты ілгерілетуге ықпал етеді

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Козыбаев М. История и современность. - Алма-Ата, 1991; Козыбаев М., Абилхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства, - Алма-Ата, 1992. - 35 с.; Козыбаев М. Жауды шаштым ту байлап. - Алматы, 1994. - 192 б.; Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов - преступление тоталитарного режима. - Алматы, 1997; Аяганов Б. Государство Казахстан: эволюция общественных систем. - Алматы: Жазушы, 1993. - 148 с.; Амрекулов Н.А. Тайна культа личности и ее разоблачение. Эпоха сталинизма, логика ее развития и изживания. - Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 240 с.;
2. ЦГА РК. – Ф. 1380. – Оп. 1, д. 135, л. 1.
3. Байгисиева З. Конфискация имущества баев-полufeодалов. //Мысль. – Алматы, 1998. - № 6. – С. 89-91. – С. 89.
4. ЦГА РК Ф. 5. Оп. 10. Д. 88. Л. 69-73.
5. АП РК. Ф.141. Оп. 1. Д. 2289. Л. 10–11.
7. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 31. Конфискация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в. Монография. Автор: Жакишева С.А. / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 176 с.
8. Семипалатинский Округной Комитет ВКИ(б) Ф-3, Т-1, ІС-3, Құжат-25.
9. Шарафутдинов З. Ғ. Байлар қалай тәркіленді. – Орал: «ШұғылаПринт», 2024 ж. 88-бет.
10. Орталық мемлекеттік архив Республикалық мемлекеттік мекемесі. 135- Қор,1- тізбе, 558 - құжат

ОТРАЖЕНИЕ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» НА СТРАНИЦАХ КАЗАХСТАНСКОЙ ПЕЧАТИ

(по материалам газеты «Казахстанская правда», 1937 год)

Т.Б. Медетбекова^а, Г.Р. Нурымбетова^б

^амагистрант КазНПУ им.Абая

^бнаучный руководитель: доктор политических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Алматы, Казахстан)

Аңдатпа. Қазақстандағы «үлкен террор» мәселесі миллиондаған адамдардың тағдырына әсер еткен тарихи процестерді түсінуге қажетті маңызды тақырыптардың бірі болып табылады. Сталиндік қуғын-сүргінге арналған көптеген зерттеулерге қарамастан, бұл оқиғаларды қазақ баспасөзінде көрсету мәселесі жеткілікті түрде зерттелмеген.

Бүгінде НКВД мұрағаты құпиядан шығарылып, зерттелмеген орасан зор құжаттар кең ғылыми айналымға енгізілуде, Кеңес мемлекетінің қуғын-сүргін саясаты саласындағы зерттеулер жандана түсуде. Тоталитаризмнің, соның ішінде саяси қуғын-сүргіннің салдарын жан-жақты түсіну және еңсеру үшін кең көлемдегі дереккөздерге сүйену маңызды. Қазақ баспасөзін тарихи дерек көзі ретінде талдау Қазақстан аумағындағы саяси қуғын-сүргін тақырыбын толығырақ зерттеуге ықпал ететіні сөзсіз.

Тірек сөздер: «Үлкен террор», «Казахстанская правда», репрессия, баспасөз, баспасөз органы.

Аннотация. Проблема «большого террора» в Казахстане является одной из важных тем, необходимых для осмысления исторических процессов, повлиявших на судьбы миллионов людей.

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных сталинским репрессиям, вопрос отражения этих событий в казахстанской печати недостаточно изучен.

На сегодняшний день рассекречиваются архивы НКВД, в широкий научный оборот вводятся огромные массы неизученных документов, активизируются исследования в области репрессивной политики советского государства. Для всестороннего осмысления и преодоления последствий тоталитаризма, включая политические репрессии, важно опираться на широкий круг источников. Анализ казахстанской печати как исторического источника, несомненно, будет способствовать более полному изучению темы политических репрессий на территории Казахстана.

Ключевые слова: «Большой террор», «Казахстанская правда», репрессия, пресса, пратиный орган.

Abstract. The problem of the "Great Terror" in Kazakhstan is one of the important topics necessary for understanding the historical processes that influenced the fate of millions of people. Despite a significant number of studies devoted to Stalin's repressions, the issue of the reflection of these events in the Kazakhstani press has not been sufficiently studied.

Today, the NKVD archives are being declassified, huge masses of unstudied documents are being introduced into wide scientific circulation, and research in the field of the repressive policy of the Soviet state is being intensified. For a comprehensive understanding and overcoming of the consequences of totalitarianism, including political repression, it is important to rely on a wide range of sources. Analysis of the Kazakhstani press as a historical source will undoubtedly contribute to a more complete study of the topic of political repressions in Kazakhstan.

Key words: "Great Terror", "Kazhstanskaya Pravda", repression, press, newspaper.

Данная работа представляет собой одну из немногих попыток исследования периодики Казахстана и отражение на ее страницах темы репрессий 1937-1938 годов на материалах газеты «Казахстанская правда» за 1937 год. Мы проанализируем тематическое содержание, идейно-политическую направленность материалов казахской периодики исследуемого периода, касательно темы «большого террора».

В советский период не было исследований, посвященных изучению политических репрессий на основании периодических изданий. Изучения сталинских репрессий в Казахстане на основе периодики началось только в первом десятилетии XX века. В этой связи надо отметить монографию Д.Махат «Баспасөз: сталиншілдіктің Қазақстанда орнығыуы (1925-1956 жж.)» (Махат, 2007: 528). В данной работе автор раскрывает агитационную и организаторскую роль периодических изданий в деле установления тоталитарного режима. В монографии С.Смағұловой «Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы» (Смағұлова, 2011, с.432) раскрывается роль периодических изданий в осуществлении репрессий, очернении национальной интеллигенции, гонении на общественных деятелей, партийных работников, обычных трудящихся. В данной работе автор пытается показать процесс чистки в рядах коммунистической партии, раскрыть причины репрессий, основываясь на материалах периодических изданий того времени. Тем не менее этих работ недостаточно, чтобы до конца раскрыть тему сталинских репрессий конца 1930-х годов на основании периодических изданий. Множество газет и журналов того периода содержат большой фактический материал, которые до конца еще не изучены. Исследования в данной области могут ввести в научный оборот достаточно материала для изучения феномена «большого террора».

«Большим террором», с подачи англо-американского историка Роберта Конквеста (Конквест, 1991, с.416), написавшего одноименную книгу «Большой террор» в 1968 году образно названы сталинские репрессии 1937-1938 гг.

Изучение «большого террора» в Казахстане возможно только в контексте репрессивной политики, проходившей в целом по СССР. По словам З.Г.Сактагановой репрессии в Казахстане осуществлялись поэтапно. Она выделяет 9 основных этапов масштабных репрессий в Казахстане, носивших массовый характер. «Большой террор» стал пятым и самым масштабным этапом репрессивной политики СССР, который привел к физическому уничтожению всех, кто оказался под подозрением. «На данном этапе все, кто попал по пресс репрессий на предыдущих этапах, но остался жив, были репрессированы вторично, но уже теперь с «расстрельной статьей» (Сактаганова, 2021: 136).

Репрессивная политика проводилась на всем протяжении существования советского государства, но толчком к массовым расстрелам стало убийство С. Кирова 1 декабря 1934 года, которая привела к «чистке» в партийных органах. 29 июля 1936 года ЦК ВКП (б) всем партийным органам было направлено закрытое письмо «О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока», в котором требовалось искоренить недостатки «по части бдительности и неумения распознавать врага». Это означало искать врагов везде и во всем. Письмо заканчивается следующими выводами: «Неотъемлемым качеством каждого большевика в настоящих условиях должно

быть умение распознавать врага партии как бы хорошо он не был замаскирован». (Закрытое письмо ЦК ВКП(б), 1936, с.13).В том же году Крайкомом принято решение: «проявить исключительную бдительность и умение распознавать врага, как бы он не прикидывался «хорошим работником», «беспоощадно вскрывать все вражеские гнезда фашистов, троцкистов-зиновьевцев, шпионов, разведчиков, диверсантов и вредителей, алашордынцев и других националистических элементов», (Политические репрессии в Казахстане 1937-1938, 1998, с.14-16). При выполнении поставленной задачи под жернова репрессивного механизма попадали не только партийные работники, но и представители интеллигенции, а также рядовые граждане. Конечно, все эти процессы находили отражение в периодике, так как именно периодическая печать становилась орудием разоблачения партийных органов. По статьям официального печатного органа можно проследить ход развития событий, нарастание репрессивной политики, масштабы и орудия репрессий. Как пишет Осташева Е.А.«Средства массовой информации являются значимым фактором политической жизни страны, поскольку могут обращаться к широкой общественности, способствуя выработке определенных идеологических установок и электоральных предпочтений, представляя ту или иную информацию в разных объемах и под разными углами зрения» (Осташева, 2012, с.400).

Периодические издания периода «большого террора» Роль прессы в политических репрессиях. По архивным сведениям, к началу периода «большого террора» в Казахстане выпускалось 367 газет, в том числе на казахском языке 137. Их тираж был 600 000 экземпляров. Это намного больше, чем в другие годы. Общий тираж превысил 5,3 миллиона экземпляров. (АП РК, 10599:502-503)

После установления советской власти практически все периодические издания советского государства подверглись жесткой цензуре и стали идеологическим орудием коммунистической партии. Они были очищены от влияния националистов-алашордынцев и стали использоваться в целях пропаганды марксистско-ленинской идеологии. Тем не менее как пишет Смагулова С. такие издания как «Ақ жол», «Шолпан», «Қазақ тілі», «Темірқазық», «Өртең» несмотря на контроль со стороны советской системы еще успели опубликовать материалы, которые завуалировано критиковали существующий порядок. (Смагулова, 2011, с.432). Но затем редакторы этих газет подверглись строгой критике, получив выговор были уволены с должностей. Среди них газета «Ақ жол» была взята на особый контроль лично Сталиным. Он объявил эту газету газетой националистов и велел полностью обновить редакционный состав, вывести из нее националистов и беспартийных. Газета была превращена в еще одно орудие пропаганды коммунизма. А в дальнейшем эта газета была полностью закрыта. За ней последовали закрытие газеты «Өртең» и журнала «Темірқазық», которые также были объявлены националистическими. Также было предложено избавиться от националистических элементов изданий «Тілші», «Сана». Таким образом, уже к 1930-м годам периодические издания были полностью очищены от свободы слова и превратились в орудие пропаганды, они выполняли исключительно решения съездов и пленумов партии. Их целью стало восхваление сталинского режима, выдвижение различных лозунгов и идеализация различных сторон советской действительности, которая шла одновременно с очернением людей, попавших под критику власти из-за их более свободных взглядов, защищавших интересы своего народа, объявленных националистами, шпионами, вредителями, «врагами народа».

5-12 июня 1937 года на первом съезде Коммунистической партии Казахстана был избран Центральный комитет. Газеты «Социалистік Қазақстан» и «Казахстанская правда» стали печатным органом ЦК КПК. В целях реализации решений ЦК КПК республиканская печать стала особо остро уделять внимание просвещению народа в области истории и теории коммунистической партии, подготовке национальных кадров и их идейно-политическому воспитанию. В этот период в печати активизировалась пропаганда марксистско-ленинской теории и истории партии. О том, что печатные органы не имели свободы слова и были полностью подчинены партии говорит следующее выступление Л. Мирзояна на заседании Бюро ЦК: «в нашей сегодняшней обстановке, когда мы вскрываем вредительские дела, надо указать редакции что и как писать» (Политические репрессии, 1998, с.88)

На странице газеты все чаще звучат призывы об усилении партийной агитационной работы. В № 13 «Казахстанской правды» от 16.01.1937 года приводя пример высказывания Кагановича о том, что «партийную работу надо любить!», говорится о слабости «работы аппаратов областных комитетов партии, в особенности, южно-казахстанской, восточно-казахстанской и северо-казахстанской парторганизаций». Причем надо отметить, что слабостью работы парткомитетов является преобладание хозяйственных вопросов, в противовес идеологических. То есть, экономические, хозяйственные вопросы становятся второстепенными. Экономические достижения блекнут на фоне идеологических недочетов. Вредителей ищут не только там, где есть неудачи в каких-либо сферах, но и там, где все идет по плану, или даже сверх плана. «Захлебываясь от восторга по поводу больших побед, которые были одержаны колхозниками Юга в сборе хлопка, риса, свеклы (побед, в которых большую роль сыграло партийное руководство), товарищи из южно-казахстанского обкома проглядели подрывную работу заклятых врагов партии из троцкистско-националистического охвостья на целом ряде участков промышленности и сельского хозяйства» («Казахстанская правда» № 13, 1937). Экономические и

хозяйственные успехи назывались «делячеством» и ни во что не ставились по сравнению с идеологической работой. «Деляческий подход к работе мешал вовремя выявить и разоблачить осиное гнездо троцкистско-зиновьевского охвостья, которое было свито в Петропавловской городской партийной организации в Акмолинске» («Казахстанская правда» № 13, 1937). Но кто же занимался этим выявлением и разоблачением? Основную роль в этом играла периодическая печать. «Понадобились настойчивые сигналы краевой и областной печати для того, чтобы обком увидел замаскировавшихся врагов партии, троцкистских гаденышей – Паноза, Ефимова, Файвилевича, Воробьева и др.» («Казахстанская правда» № 13, 1937).

Если в хозяйственных успехах партия видит подрывную работу вредителей троцкистов-националистов, то что говорить о тех участках, где действительно существуют большие экономические проблемы? В статье «Резко выпаривать работу Турксиба» пишется, что ежедневные сводки сигнализируют об ухудшении работы на Турксибе. «Одна треть паровозов дороги вне строя, скопление излишек вагонов, срыв планов погрузки и выгрузки». Но какова же причина этого? А причина во вредительстве: «именно в паровозном хозяйстве особенно сильно нам напакостили троцкистско-фашистские вредители». И решить хозяйственно-экономические проблемы должны идеологическим путем. «Что может выправить положение на Турксибе, каким путем можно ускорить продвижение поездов, улучшить работу паровозов, увеличить погрузку и выгрузку. На это можно дать только один ответ...» И нет здесь хозяйственно-экономических расчетов. Есть один идеологический ответ: «установить железную, большевистскую дисциплину» (Казахстанская правда № 14 1937).

Газеты являлись одним из главных организаторов, пропагандистов социалистического соревнования. Печать по-прежнему исполняла роль ускорителя в развитии стахановского движения. Это движение, начавшееся в 1935 году, серьезно пропагандировалось как новый этап социалистического соревнования и формы повышения производительности труда. Призыв не только выполнять, а перевыполнять план, применяя особые «стахановские методы» все чаще звучали на страницах газет. 1936 год был объявлен «стахановским годом». 1937 год начался с призыва А.И. Микояна, опубликованного в Казахстанской правде № 11 от 14 января 1937 года: «Борьба за досрочное выполнение годового плана, являющегося минимальным заданием для каждого предприятия, должна развернуться с первого года». Однако и здесь развернулись репрессии в отношении значительной части рабочих и инженерно-технической интеллигенции, которые относились с предубеждением, или якобы с предубеждением к «стахановским методам». Газеты продолжают развивать позицию И.В. Сталина по отношению к противникам стахановского движения: «...обуздать все эти элементы из хозяйственных и инженерно-технических работников, которые цепляются за старое, не хотят двигаться вперед и систематически тормозят развертывание стахановского движения и в необходимости перестроиться на стахановский лад. А если убеждения не помогут, придется принять более решительные меры» (Гоцуленко, 2013, с. 280)

В целях нагнетания обстановки, внушения страха советским правительством применялись так называемые показательные суды. Они начали практиковаться еще с «шахтинского дела» 1928 года, но с 1937 года они становятся повсеместными. Это связано с директивой И.Сталина, разосланной во все парторганизации, в котором он выражал недовольство тем, что «ликвидация вредителей проводится лишь закрытым порядком...». Теперь необходимо «организовать в каждой области по районам 2-3 открытых показательных процесса над врагами народа -вредителями сельского хозяйства, пробравшимися в районные партийные, советские и земельные органы» (Трагедия ... Т.5. Кн. 1. 2004,с.394). Эти процессы необходимо было широко освещать в печати.

Первым открытым процессом, который освещался на страницах газеты «Казахстанская правда» стал суд по делу над «контрреволюционной бандой троцкистов и национал-фашистов» во главе с Конюховым, Капаровым в Пресновском районе Северо-Казахстанской области в 1937 году.

В период «большого террора» был репрессирован почти весь состав руководящих работников нашей страны. Далее привели к уничтожению культурного и интеллектуального цвета нации. Как отмечает Ж.Б. Абылхожин: «Был физически уничтожен цвет национально-либеральной интеллигенции Казахстана». (Абылхожин, 2011, с.533) Период «большого террора» был периодом подъема культуры в СССР и Казахстане. Но при этом внутри происходили на казахскую интеллигенцию, происходила травля писателей, настраивание их друг против друга. И вся эта трагедия разворачивалась на страницах печатных изданий.

В период с 1933-1937 год Темирбек Жургенев был наркомом просвещения. Будучи на официальном посту, он был вынужден идти в ногу с официальной политикой государства. Им была написана статья под названием «Расчистить фронт культуры от осколков и пережитков разгромленного национализма» со ссылкой на речь Сталина 1933 года о том, что «могут ожить и зашевелиться разбитые группы старых контрреволюционных партий эсеров, меньшевиков, буржуазных националистов...» (Казахстанская правда № 9 от 11.01.1937). Статья, явно заказная, написанная в идеологическом ключе, очерняющая алашординцев, являющихся «сгустком всех мерзких,

предательских традиций феодальной верхушки аула». Алашординцев Т.Жургенев называет националистами – врагами казахского искусства, носителями «идеологии отставания». Но, что парадоксально, 2 августа 1937 года Темирбек Жургенев будет арестован. Его обвинят в национализме, с этим обвинением Жургенов согласился, заявив: «Если любить свой народ - это национализм, то да, я - националист».

Пролистывая страницы газет за 1937 год, мы можем проследить хронологию травли и преследований казахских писателей. 26 мая 1936 года Сакен Сейфуллин награждается Орденом Трудового Красного знамени за выдающиеся заслуги в деле развития казахской советской литературы. Но уже в самом начале 1937 года начинаются преследования через печатные издания. Они начинаются с критики его пьесы «Кызыл сункарлар». (Казахстанская правда № 8 от 10.01.1937). С июля 1937 года на С. Сейфуллин обрушивается шквал критики. В публикации Тажена Елеуова «Положение в Союзе писателей», написанной в «Казахстанской правде» от 9 июля 1937 года его обвиняют в создании группировки «сейфуллинщины» с националистическим уклоном, пропагандирующий в литературе. В статье неизвестного автора «Выкорчевывать национал-фашистскую мразь из Союза писателей Казахстана» от 16 сентября 1937 года С. Сейфуллина критикуют за то, что он якобы препятствует развитию молодых литераторов, насаждая группировочную борьбу внутри писательской среды. Через восемь дней, его арестовывают, объявив «презренным фашистским шпионом», а 25 февраля 1938 года был расстрелян.

Заключение. «Большой террор» явился наиболее масштабным этапом репрессивной политики Советского Союза. В этот период руководство страны использовало периодическую печать не только как идеологическую пропаганду, но и как орудие для реализации репрессий. Репрессии 1937-1938 годов, начавшись с «партийной чистки» распространились далее на интеллигенцию и простых граждан. Людей арестовывали по доносам, вынуждали признаваться в несуществующих преступлениях, а затем расстреливали или отправляли в лагеря. Газета «Казахстанская правда», являясь официальным печатным органом Центрального комитета Коммунистической партии Казахстана не только печатала официальную хронологию событий, но и освещала суды, формировала общественное мнение, настраивая население против «врагов народа». На основании материалов газеты за 1937 год мы можем проследить как происходила травля казахской интеллигенции, как вынуждали людей писать друг на друга доносы и разоблачающие статьи. Газеты – секундные стрелки истории», – как образно заметил немецкий философ Артур Шопенгауэр. Таким образом, периодические издания становятся важным историческим источником, они наглядно и точно описывает и иллюстрирует историческую эпоху, давая возможность реконструировать историческую картину событий, дополнить существующие архивные материалы и выявить специфику репрессий в республике.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Махат Д.А. Баспасөз: сталинишiлдiктiң Қазақстанда орнығуы (1925-1956 жж.) / Д.А. Махат. - Астана: ЖШС Ана тілі - Ата тарих, 2007. - 528 б.
2. Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен дерктік маңызы / С. Смағұлова. - Алматы: «Елтаным баспасы». 2011. - 432 б.
3. Конквест Р. «Большой террор». Книга 1. - Издательство: Ракстниекс, 1991 г., 416 стр.
4. Закрытое письмо ЦК ВКП(б) «О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока» от 29 июля 1936 года // https://istmat.org/files/uploads/61071/rgaspi._f.17._op.171._d.230_zakrytoe_pismo_ck_vkpb.pdf
5. Сактаганова З.Г. Политические репрессии в Казахстане в 1920-1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации // Отан тарихы №3 (95) 2021. – 136-144
6. Протокол заседания Бюро Казкрайкома ВКП(б) по обсуждению закрытого письма ЦК ВКП(б) от 29.07.1936г. от 05.08.1936г. // «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов». - Алматы, 1998. – С. 336
7. Остаева Е.А. Возможности контент-анализа при изучении периодической печати как исторического источника // Документ: история, теория, практика. Сборник материалов V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (г. Томск, 27-28 октября 2011 г.). Издательство Томского университета, 2012. С. 400-405
8. АП РК, 10599:502-503 Материалы к отчету Крайкома КП (б) Казахстана по вопросу печати
9. Документ № 37 «Из выступления секретаря ЦК ВК(б)К Л.И. Мирзояна на заседании Бюро ЦК о республиканской печати от 07.08.1937 // «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов». - Алматы, 1998. – С. 336
10. «Казахстанская правда» № 13 от 16.01.1937
11. «Резко выпаривать работу Турксиба» // «Казахстанская правда» № 14 от 17.01.1937г.
12. «Казахстанская правда» № 11 от 14.01.1937

13. Гоцуленко А.В. «Стахановцев – под охрану социалистической законности (о работе правоохранительных органов СССР на Урале по делам о противодействии стахановскому движению) // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2013 – Вып. 4(42). – С. 280-287
14. Трагедия советской деревни Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. 1935-1939 // Т. 5. 1937-1939. Кн. 1. 1937. М.: РОССПЭН. 2004. - 648 с.
15. Абылхожин Ж.Б. Нарастание политических репрессий // История Казахстана и Центральной Азии. -Алматы, 2001. -С. 533.
16. Жургуев Т. К. «Расчистить фронт культуры от осколков и пережитков разгромленного национализма» // «Казахстанская правда» № 9 от 11.01.1937г.
17. Мусрепов Г. «О критике пьесы «Кызыл сункарлар» С.Сейфуллина» // «Казахстанская правда» № 8 от 10.01.1937г.
18. Елеуов Т. «Положение в Союзе писателей» // «Казахстанская правда» от 09.07.1937г.
19. «Выкорчевывать национал-фашистскую мразь из союза писателей Казахстана» // «Казахстанская правда» от 16.09.1937г.

ТАРИХ САБАҒЫНДАҒЫ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІН ОҚИТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Нұржан Құлдарбек^а, С.С.Сайфулмаликова^б

^амагистрант II курс

^бғылыми жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Қала тарихын зерттеу кезінде оның құрамдас бөлігі саналатын тұрғындарының күнделікті өмірін де зерттеу маңызды. Себебі, бұл бір бірімен байланысты құбылыс. Күнделікті өмір ол – адамның шынайы әлемі. Әр секундтағы жұмысы, уайымы, ойы адамның тұрмыстық деңгейінің басты көрінісі және қайталанып отыратын адамның күнделікті өмірі. Күнделікті өмір тарихын зерттеу адам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың қиылысу нүктесін табудағы талпыныстың көрінісі. Әр тарихы дәуір қоғам мен адам арасындағы байланыстың ерекше түрін қалыптастырады. Әр халықтың тарихы өзіндік тарихи кеңістікте қалыптасады және дамиды, қайталанбас мәдени кеңістік пайда болады (Касавин, 2004: 14).

Күнделікті өмір тарихының құрылымы бір-бірімен қабаттасып, адам өмірінің барлық аспектілерін қамтитын ерекше локалді кеңістікті құрайды. Олар өзіне саналы және бейсаналы элементтерді қосып, адамның күнделікті өмірін қалыптастырады. Адам өміріндегі қалыптасқан құрылымдық құндылықтар жүйесі жеке тұлға дүниетанымының қалыптасуы мен оған жауап беру процессін дүниеге алып келеді (Касаткина, 2011: 90).

Семей қаласының күнделікті өміріне қатысты тақырыпты мектеп оқушыларына тарих пәні бойынша оқытудың әдістемелік тәсілдері олардың тарихи оқиғаларды терең түсінуіне, танымдық қызығушылығын арттыруға бағытталуы тиіс. Мектеп оқулықтарында Семей қаласы мен оның тарихы, экономикалық, саяси және мәдени-әлеуметтік дамуына қатысты мәліметтер толыққанда ұсынылмаған, тек белгілі бір тақырыптар шеңберінде берілген. Бұл оқулықтағы берілетін ақпараттың шектеулігі мен білім беру саласындағы мемлекеттік стандарттарға сәйкес жазылуымен байланысты. Сондықтан да мектеп оқулықтарындағы Семей қаласының XIX-XX ғғ. тарихына қатысты ақпараттарға талдау жасау арқылы, оқыту әдістемесін жасауға болады.

Мектептің 7-сынып оқушыларына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығында Семей қаласының Ресей империясының құрамындағы капиталистік қатынастардың орнауы кезеңіндегі экономикалық, сауда және мәдени тарихы қарастырылса, ал 8-сыныпқа арналған оқулықта Кеңестік билік кезеңінде саяси оқиғаларға қатысты тарихы баяндалады. Осы ақпараттар негізінде Семей қаласының күнделікті өміріне қатысты мәліметтерді жүйелеп, тарихты оқыту әдістемесін құрастыруға болады.

Қала тарихын оқытудың қажеттілігі Семей қаласының тарихын алғаш бір жүйеге келтіріп зерттеген ғалым, тарихшы Ж. Қасымбаевтың «Қалалар тарихын оқытудың кейбір жолдары туралы» атты мақаласында «... қалалар кез келген мемлекеттің материалдық өндірісінің, мәдениетінің және әкімшілік басқаруының орталықтары ретінде қызмет етеді. Сондықтан қалалар тарихын білу тек тарихи білім берудің ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік маңызы бар» (Қасымбаев, 1976: 83),-деп оқыту маңыздылығын көрсетеді. Демек, оқушыға қала тарихы мен оқиғаларға қатысты мәліметтерді ұсыну арқылы сол кезеңдегі халықтың күнделікті тұрмысы, экономикасы, рухани-мәдени өміріне де қатысты ақпарат беруге болады.

Семей қаласының күнделікті өмір тарихына қатысты тақырыпты оқыту әдістемесін жасау үшін ең алдымен оқулықта қарастырылған ақпараттарға толыққанда талдау жасалады. Семей қаласының тарихына қатысты мәліметтер мектептің 7, 8 сынып оқушыларына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығында ғана кездеседі. 2004 жылға дейін мектеп оқулықтарының авторы Ж. Қасымбаевтың 8-сыныпқа арналған оқулығының §14 Қазақстанның Қытаймен сауда-экономикалық байланыстары тақырыбына арналған. Аталған тақырыпта Қытай-Ресей келісімі бойынша сауда қатынастары қалыптасып, Семей екі мемлекет арасындағы ірі сауда орталығына айналды. Қалада капиталистік қатынастардың орнауымен банк бөлімшесі, тері өңдеу заводы және басқа да ұзақ кәсіпшіліктер ашылып, қаланың экономикалық дамуына айтарлықтай әсер еткені туралы мәліметтер берілген (Қасымбаев, 2004: 114).

2012 жылы 8-сыныпқа арналған хрестоматия екінші рет қайта басылып шықты. Кітапта капиталистік қатынастардың орнауымен Семей мен Ақмола қалаларындағы саяси-экономикалық даму туралы қосымша ақпараттар ұсынылған. 1867-1868 жылдардағы реформалардың қабылдануымен байланысты облыс орталықтары мен уездерге қатысты, қалада ашылған заводтардың және өндіріс орындары туралы да мәліметтерді кездестіруге болады (Қасымбаев, 2012: 27).

Семей қаласының тарихына қатысты мәліметтер Ж. Қасымбаевтың авторлығымен шыққан оқулықтарда жаңартылған білім беру мазмұнының енгізілуіне дейін қолданылып келді. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша 2018 жылдан бастап әзірленген оқулықтарда Семей қаласының тарихына қатысты көп мәліметтер ұсынылмаған. Тек тақырыптар аясында қалалардың сауда байланыстары мен 1867-1868 жылдардағы реформалармен байланысты дамуына ғана сипаттамалар келтірілген. Демек, қалалар тарихына қатысты ақпараттарды басқа да деректер арқылы толықтыруды қажет етеді.

2018 жылдан бастап жаңартылған білім беру бағдарламасының енуімен оқулықтардың сипаты мен тақырыптарда өзгерістер орын алды. Бұл кездегі оқулықтар З.Е. Қабылдиновтың редакторлығымен дайындалды. 2018 жылы мектеп оқушыларына ұсынылған 8 (7) сыныптың оқулығында Семей қаласының XIX ғ. алғашқы ширегінде капиталистік қатынастардың орнауымен экономикалық даму жағдайы сипатталады. Семей қаласының даму деңгейіне қатысты берілген ақпаратта өндіріс орындары, заводтар мен фабрикалар, сауда байланыстары мен банктік жүйе қалыптасып, халық саны артқанын сипаттайды.

8-сыныпқа арналған оқу құралының «Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы» тақырыбында Семей мен Ақмола қалаларында пайда болған малшаруашылығы өнімдерін өңдейтін кәсіпорындар туралы мәліметтер берілген (Қабылдинов, 2018: 138). Сонымен қатар, оқулықта оқушылар үшін ұсынылған қосымша ақпараттар аясында келесідей мәліметтер бар: «Малшаруашылығы шикізатын өңдеу жөніндегі алғашқы кәсіпорындардың негізгі ошақтары Ақмола және Семей облыстары болатын. Жергілікті мекемелер жинаған деректер бойынша мұндай кәсіпшіліктердің алғашқы ошақтары Ақмола облысында XIX ғасырдың орта шенінде-ақ пайда болған. 1888 жылы Семей облысында 63 «зауыт» – 13 былғары, 9 сабын қайнататын, 1 шарап ашытатын, 1 май қорытатын, 23 кірпіш, 2 сыра ашытатын және басқа да 4 зауыттар болып, оларда 262 жұмысшы істеген, жалпы шығарған өнімдері 230 147 сомға жеткен. Оның үстіне малшаруашылығы шикізатын өңдеу жөніндегі кәсіпорындар негізінен уезд орталықтарында орналасып, дала тұрғындарын жаңа экономикалық үрдістерге үнемі тартып отырды» (Қабылдинов, 2018: 142) делінген. Оқулықта білім беру мен ағарту саласына қатысты ақпараттар алуға болады. Аталған оқулықта халық арасындағы сауатсыздықты жоюға байланысты жаңа әдістемелік мектептер, орыс-қазақ мектептерінің ашылу тарихы және ол 1900 жылдан кейін Семей, Перовск, Қазалы, Қостанай секілді ірі қалаларда да ашылғаны туралы ақпарат берілген (Қабылдинов, 2018: 168).

XIX ғ. капиталистік қатынастардың орнауымен сауда дамыды. Дәл осы кезде керуен саудасы Семей қаласы арқылы басып өтті. Бұл кейіннен сауда жәрмеңкелерінің көптеп ашылуына алып келді. Мысалы, Қазақстанда ең ірі саналған жәрмеңкелердің ішінде Константинов-Еленов Ақмолада, ал Шар жәрмеңкесі Семейде жұмыс жасап тұрды (Қабылдинов, 2018: 147). Кейіннен Ертіс су алабының дамуымен параходтар да ашылды. Мысалы, 1862 жылы Омбыдан Семейге алғашқы пароход қатынаса, кейіннен олардың саны 40-қа жетті.

2018 жылы жарыққа шыққан оқулықтың 43-тақырыбы Қазақстандағы сауда қатынастарының дамуына арналған. Бұл тақырыпта капиталистік қатынастардың орнауымен сауда байланыстары да дұрыс жолға қойылып, жанданды. Осы кезеңде сауданың басты орталықтары ретінде Орынбор, Верный қалаларымен бірге Семей, Ақмола қаласы да аталады. Оқулықтағы маңызды деректердің бірі ретінде 1881 жылы Қытай мен Ресей арасындағы «Петербург келісімінің» нәтижесінде орын алған сауда байланыстары Өскемен, Семей арқылы Қобдаға бар. Бұл мәліметтің Семейдің сауда жолындағы маңызды делдалдық орталық болғанын анық білуге болады (Омарбеков, 2018: 131).

Семей қаласының XX ғ. басындағы тарихы саяси маңызды оқиғалармен байланысты дамиды. Ол 1904-1905 жылдардағы Столыпиннің аграрлық реформасы және 1905-1907. 1917 жылдардағы саяси

оқиғалардың орталығы ретінде Семей қаласы аталады. Алғашқысы 1904-1905 жылдардағы өлке аумағына қоныс аударушы шаруаларды орналастыру, қазақтар тұратын өңірдегі «артық» жерлерді тартып алу процесі болды. Бұл жергілікті қазақтардың жерсіз қалуына алып келді. Бір ғана Семей облысының өзінде 147 мың қазақ жерсіз қалды, бұл сәйкесінше халық санының азаюына алып келді.

Семей қаласының 1917 жылдан кейінгі тарихы Алашорда үкіметімен байланысты болды. Алашорданың Шығыс бөлімі Семей қаласында орналасып оны Әлихан Бөкейханов басқарды. Тарихшы ғалымдардың пікірі бойынша Семейдегі билік орталық үкіметтің рөлін атқарды (Илиясова, 2004: 83).

Оқушыларға Қазақстан қалаларының тарихын түсіндірудің маңызына ерекше назар аударылады. Ол 1917 жылғы ақпан төңкерісінің Қазақстандағы әсерін мысал ретінде алып, бұл оқиғаның еліміздің қалаларында және ауылдық аймақтарында қалай қарсы алынғанын баяндайды. Атап айтқанда, мұндай тарихи оқиғалардың хабары кең тарап, Қазақстан қалаларында және ауылдарында жұмысшылар мен шаруалардың көтерілістері өтіп, халықтың бұл оқиғаны қуанышпен қарсы алғандығы айтылады. Осылайша, XIX ғ. XX ғ. басындағы Семей қаласының тарихына қатысты оқулықтардағы мәліметтерді зерделей келе, қосымша тақырыптар ұсыну арқылы оқушыларға келесі мүмкіндіктер береді:

Тарихи процестерді терең түсіну: Оқушылар қоғамның қалай дамығанын, сол кезеңдегі экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің қандай болғанын түсінеді.

Мәдени мұраға қызығушылық: Семей қаласының күнделікті өмірін зерттеу арқылы оқушылар қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерін тереңірек меңгереді.

Тұлғаларды тану: Абай, Шәкәрім сынды тұлғалардың өмірі арқылы оқушыларға қазақ зиялыларының қызметі мен олардың тарихи маңызы түсіндіріледі.

Оқушыларға XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы Семей қаласының күнделікті өмірін оқытудың бірнеше тиімді әдістемелік тәсілдері бар. Оларға:

Фотосуреттер мен тарихи карталарды пайдалану: Сол кезеңнің фотосуреттері мен карталары Семейдің дамуы мен оның күнделікті өмірін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Оқушыларға қала картасындағы тарихи нысандарды, ғимараттарды, жәрмеңке орындарын көрсету арқылы оқыту қызықты әрі пайдалы болады.

Тарихи құжаттармен жұмыс: Сол кезеңдегі ресми құжаттар, хаттар, газет мақалалары және басқа да дереккөздер оқушыларға сол уақыттың атмосферасын сезінуге мүмкіндік береді. Құжаттарды талдау арқылы оқушылардың сыни ойлау қабілеттері дамиды.

Жобалық әдіс: Оқушыларға Семей қаласының тарихы бойынша жобалар жасауды ұсыну. Олар өз беттерінше ақпарат жинап, тарихи тұрғыдан маңызды нысандарды зерттейді.

Жоба бойынша ұсынылатын тақырыптар:

1. Семейдің әкімшілік-саяси рөлі
2. Сауда және экономика
3. Мәдени және рухани өмірі
4. Революциялық қозғалыстар және саяси оқиғалар
5. Қазақ зиялыларының қызметі
6. Ғылым және білім беру орталығы.

Қорытынды. Семей қаласының XIX ғ. – XX ғ. бас кезіндегі дамуы Қазақстанның тарихы мен мәдениеті үшін маңызды рөл атқарды. Осы кезеңдегі Семейдің тұрмыстық өмірін, мәдени дамуын зерттеу арқылы оқушылар елдің әлеуметтік-мәдени тарихын түсінуге үлкен мүмкіндік алады. Бұл тарихты оқытуда қолданылатын әдістемелер тарихты оқыту процесін қызықты әрі тиімді етуді қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *История Казахстана: Хрестоматия: Учеб. пособие для 8 кл. общеобразоват. шк. 2-е изд. / Сост. Ж.К. Касымбаев. – Алматы: Мектеп, 2012. – 164 с.*
2. *Касавин И.Т. Щавелев С.П. Анализ повседневности. – М., – 2004. – 34 с.*
3. *Касаткина С.С. Городская повседневность как направление социально-философских исследований // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. – №3, 2011. – С. 89-92.*
4. *Қасымбаев Ж. Қалалар тарихын оқытудың кейбір жолдары туралы // Қазақстан мектебі. №12, 1976. – Б. 82-84.*
5. *Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр – 1914 жыл): Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2004. – 248 б.*
6. *Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғасырлар). Жалпы білім беретін мектептің 8(7)-сыныбына арналған оқулық / З.Е. Қабылдинов, Ж.Н. Қалиев, А.Т. Бейсембаева. – Алматы: Атамұра, 2018. – 208 б.*
7. *Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғғ.). жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық // Т. Омарбеков, Г. Хабижанова, Т. Қартаева, М. Ногайбаева. – Алматы: Мектеп, 2018. – 192 б.*

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҰРПЕЙІС ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Алжанова Перизат Аскаровна

тарих пәнінің мұғалімі

Мұхтар Әуезов атындағы №128 ЖББМ

(Алматы қаласы Қазақстан)

Аңдатпа. Академик Кеңес Нұрпейісұлының «Алаш һәм Алаш Орда» кітабы – Алаш қозғалысының тарихын зерттеудегі ең маңызды еңбектерінің бірі. Бұл кітапта автор XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресін талдап, Алаш қозғалысының саяси әлеуметтік және мәдени қырларын кеңінен қарастырған.

Түйін сөздер: Кеңес Нұрпейіс, Алаш, Алаш орда, зиялы қауым, интеллигенция

Аннотация. Книга академика Кенеса Нурпейсулы «Алаш и Алашская Орда» является одним из важнейших трудов в изучении истории движения Алаш. В этой книге автор анализирует борьбу казахской интеллигенции за национальную независимость в начале XX века и подробно рассматривает политические, социальные и культурные аспекты движения Алаш.

Ключевые слова: Кенес Нурпеис, Алаш, Алаш орда, интеллигенция.

Abstract. The book "Alash and the Alash Horde" by Academician Kenes Nurpeisuly is one of the most important works in the study of the history of the Alash movement. In this book, the author analyzes the struggle of Kazakh intellectuals for national independence at the beginning of the 20th century and comprehensively examines the political, social and cultural aspects of the Alash movement.

Keywords: Kenes Nurpeis, Alash, Alash Horde, intelligentsia

1996-2000 жылдар аралығында Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық институттың қабырғасында білім алған жылдары Академик Кеңес Нұрпейісовтей қазақтың дара тұлғасынан дәріс алғаныма өзімді бақыттылардың қатарына қосамын. Кеңес Нұрпейісұлы өр тұлғалы, кең маңдайлы, жарқын жүзді жанарынан мейірім төгіліп тұратын қазақтың жанашыр, білімді азаматы еді. Дәріс оқыған кезде аудиторияда мүлгіген тыныштық орнайтын. 1995 жылы жарық көрген, сол кезде сиясы кеуіп үлгермеген «Алаш һәм алашорда» кітабын біздерге таратып беріп рухани азық сыйлады.

Академик Кеңес Нұрпейісұлы бұл кітапты шығармас бұрын Алаш тарихы мен оның басшыларының өмірі мен қоғамдық және шығармашылық қызметіне арналған ғылыми теориялық конференцияларда баяндамалар жасады. Алматының кейбір жоғары оқу орындарында тарих факультетінде «Алаш және Алашорда» деген тақырып бойынша арнаулы дәрістер оқыды. Сонымен қатар Алматыда, Анкарада, Жезқазған облысында өткен бес ғылыми-теориялық конференциялармен конгресте баяндамалар жасады. Алаш туралы сөз атты деректі фильмде ғылыми кеңесші болды. Сондықтан да «Алаш һәм алашорда» кітабының жарыққа шығуы алдын ала көпшілік талқылауынан өтті деп толықтай айта аламыз. Бұлай деуімнің себебі: Алаш қозғалысын зерттеу кеңестік кезеңде ресми түрде тыйым салынған тарихымыздың «ақтаңдақ беттері» болып саналатын. Аталған қолжазбада 1913 жылдан бастап жалпыұлттық биресми газет ретінде, ал 1917 жылы шілде айынан Алаш партиясының құрамдас бөлігі болған «Қазақ» газетінде жарияланған деректер, сонымен қатар «Сарыарқа», «Жас азамат», «Бірлік туы», «Ұлы Түркістан» газеттері және «Абай» журналдарында жарық көрген мәліметтер бірімен – бірі салыстырылып зерттелген. Бұл еңбекке Алаш қозғалысының жетекші қайраткерлері Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Мұстафа Шоқайдың, Мұхамеджан Тынышбаевтың, Халел Досмұхамедовтың, Әлімхан Ермековтың шығармалары мен өміріне, қызметіне байланысты құжаттар, Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архивінен алынған деректер де пайдаланылды. Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуын Қазан төңкерісі мен большевиктік билік әкелген анархияға қарсы тосқауыл ретінде түсіндірген А. Байтұрсынов, большевиктік үстемдіктің Қазақстандағы алғашқы қадамдарына мынандай баға береді: Россияның орталық аудандарында большевиктік қозғалыстың қалай өткендігі қазақтарға белгісіз, шет аймақтарда ол барлық жерде зорлау, қиянат жасау және ерекше диктаторлық өкімет билігімен қатар жүргізіледі. Қысқасын айтқанда, ол қозғалыс шет аймақтарда революция емес, анархияның нақ өзі болды. Егер бұрын патша чиновниктері аталған адамдар тобы қазақтарды ешбір

шектеусіз езіп-жаншыған болса,енді мұндай әрекеттерді большевиктер –коммунистердіңатын жамылған адамдар тобы жүргізіп отырды.

Осы тұрғыдан, яғни Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің іс ірекеттеріне баға берген С.Сейфуллинөз ойын былайша жеткізеді: «Қазан төңкерісінен кейін солшылдар революцияшылдана бастаса, оңшылдар оңшылдана және реакцияшылдана түсті деген. Өз тағдырын,сан қырлы қоғамдық және шығармашылық қызметін социализм мен коммунизм идеяларымен тығыз байланыстырған С.Сейфуллин бұл мақаласында Алаш партиясы мен Алашорда қозғалысы жалпы алғанда қазақ халқының мақсат мүддесіне жат құбылыс еді деген ойын білдірген.Бұл ескеруге тұрарлық пікір еді,бірақ онымен санасатын адам болмады. Қазақ Республикасының партия ұйымын басқаруға Сталиннің сенімді қолшоқпарларының бірі – Ф.Голощекин келген 1925 жылдан кейін бұрынғы Алаш қозғалысында болған,соған қарамастан 1919 жылдың соңынан бастап, ғылыми, оқу ағарту,өнер,баспасөз салаларында халық үшін еңбек етіп жүрген қазақ зиялыларының артынан ресми өкімет,коммунистік партияның идеологиялық аппараты шырақ алып түсті. Алаш қозғалысына жетекшілік еткен қайраткерлер қызметтерінен қуылып, Қазақстаннан алыстатылып,олардың басым көпшілігіне кеңес өкіметіне жау пиғылдағы және оған қарсы контрреволюциялықәрекеттер ұйымдастырушылар деген саяси айып тағыла бастады. Осы саяси науқанды жүзеге асыру Алаш қозғалысының тарихын ресми тұрғыдан,таптық және партиялық тұрғыдан «зерттеу»науқанымен қатар жүргізілді. Бұл «зерттеулердің» мақсаты – кеңесөкіметіне қарсы әрекеттер жасады деген жалған айып тағылған қазақ зиялыларының саяси қуғын сүргінге ұшырауын «ғылыми»негіздеу еді.

Жекелеген адамдарға Алашорданың «контрреволюциялық ұлтшылдық мәнін»әшкерелейтін еңбектер жазуға арнайы тапсырмалар берілді. Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы 1935 жылы сәуірдің он бесіндегі қаулысында Алашорданың контрреволюцияшыл ұлтшылдық идеологиясын таратуға қызмет етті деп баға береді.Сол себепті де «Очерки по истории Алаш-орды»деген кітапты бюро пайдаланудан алып тастау жөнінде қаулы шығарады.Сонымен Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылып,алаш қозғалысын жан жақты зерттеуге ресми түрде тиым салынды. 1920-30 жылдардағы Алашорда тарихына қарсы бағытталған идеологиялық шабуыл өз «нәтижесін» берді. 1930-1932 жылдардағы бұрынғы Алаш қозғалысына белсенді түрде қатынасқан қазақ зиялыларының басым көпшілігі саяси сот процестері шығарған үкімге байланысты әртүрлі ұзақ мерзімдерге концлагерлерге айдалды, атылды, жер аударылды. Одан аман қалғандарын», «халық жаулары», «шетелдер пайдасына қызмет еткен шпиондар» деген жалған айыптар тағылып ,1937-1938жылдардағы үлкен террорда жаппай атылып,айдалды. Сол 30 жылдардың ортасынан бастап 80- жылдардың соңына дейін отандық тарихнамада Алаш қозғалысына қатысты зерттеулер жүргізілмеді. Тек Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан соң 1991 жылдан кейінгі кезеңде жасырын да құпия болып келген Алаш тақырыбы жөнінде тарихи шындықты қалпына келтіруге бағытталған талпыныстар жасалды. М.Қозыбаев Алаш партиясының жобасын және бүкілқазақстандықекінші съездің құжаттарын талдай келіп,жарты ғасырдан астам уақыт бойы осы партияны ұлтшыл саяси ұйым деп айыптаудың негізсіз екенін дәлелдеді. Осы тұжырыммен М.Қойгелдиев, К.Нұрпейісов, Ә.Тәкенов 1917 жылғы революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясының тарихы мен Алаш партиясының тарихын шатастыруға болмайтындығын баса көрсетіп,1916 жылғы патшаның маусым жарлығына дейін қазақ зиялылары негізінен оқу-ағарту ісімен айналысып,патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы тұрды деген қорытынды жасады.

1990 жылғы «Қазақстан коммунисті» журналының 5-ші санында оқырмандарға «Алаштың ақиқатын кім айтады?» деген тақырыппен топтама ұсынылды.Осы жалпы тақырып бойынша зерттеушілер В.К.Григорьевтің К.Нұрпейісовтың, Т.Кәкішевтің мақалалары жарық көрді.Топтама авторлары тақырыпқа байланысты басқа мәселелердің ішінде Алаштың партия ретінде қалыптасуы,оның әлеуметтік тірегі қазақ қауымының қандай топтарынан тұратындығына басты назар аударды.В.К.Григорьев Алашты қалыптасуы 1917 жылы аяқталғанын және кадеттер жолын қуған буржуазияшыл-ұлтшыл партия деп анықтап,ал партия жетекшілерінің басты тірегі қазақ байлары болды деген өзінің бұрынғы жариялаған пікірлерін қайталады.

К.Нұрпейісов пен Ә.Кәкішев Алаш құрылған 1917 жылы шілде айында оның нағыз саяси партияға тән қабылданған жарғысы мен бағдарламасы болмағандығын,ресми басқару органдарының сайланбағандығын айта келіп,оны шын мәніндегі саяси партия ретінде қалыптасып үлгермеген ұйым деп бағалады.Шындығында да ,Алашты саяси ұйым ретінде қоғамдық қозғалыс дәрежесіненәдеттегі таптық партияға ауысу «кезеңінен»бастан кешірген өтпелі жалпыұлттық саяси ұйым деп қарастырған жөн.

Жекелеген зерттеушілер Алаш қозғалысына баға беру үшін алдымен оның көш бастаушыларының кімдер болғандығын анықтау мәселесі осы тақырыпты ғылыми тұрғыдан игеруге шешуші түрде ықпал жасайды деп есептейді.Олар осы кезге дейін Алаш қозғалысының көсемдеріне «буржуазиялық ұлтшылдар», «буржуазиялық либералдар», «қазақ ұлтшылдары» анықтамаларын беру Алаш интеллигенциясының және олар басқарған саяси қозғалыстың қоғамдық дамуындағы алатын орнына сәйкес емес деп есептейді. М.Қозыбаев Алашқа либералды ұлттық интеллигенцияның партиясы деген анықтама бере отырып,оның идеологиясы отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлтшылдық болды

деген қорытынды жасады. Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана алаштық интеллигенцияға жаңа көзқарас қалыптастыруда ашық та белсенді пікірлерін айтып, дәлелді тұжырымдар жасаған М.Қойгелдиев пен Т.Омарбеков бесенділік танытты. Осы тұлғалардың пайымдауынша Алаш қозғалысының көш бастаушылары негізінен екі мақатты – қазақ елін отарлық езгіден азат ету мен қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік экономикалық және мәдени даму жолына алып шығу міндеттерін көздеді, сондықтан да алаштық интеллигенцияны «ұлттық – демократиялық интеллигенция» деп, ал Алаш партиясын «ұлттық-демократиялық партия» деп атау шындыққа сай келеді. Осы тұрғыда К.Нұрпейісов Алаш қозғалысының пайда болу себептерін оның тарихи алғышарттарын терең зерттеген ғылыми туынды жазып, қазақ зиялыларының саяси оянуы мен ұлт азаттық күресінің эволюциясын көрсетті. Алашорда үкіметінің құрылымы, қызметі, саяси шешімдері мен кеңес билігімен қарым – қатынасын жан жақты зерттеп «Алаш һәм Алашорда» кітабына топтастырып артына өшпес мұра, құнды тарихи деректер жиынтығын қалдырды. Кеңес Нұрпейісов Алаш қозғалысының тек XX ғасыр басында ғана емес, Қазақстанның кейінгі саяси дамуында да үлкен маңызға ие болғанын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы «Ататек», 1995 – 256 бет.
2. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия /Бас редакторы Б. Аяған ; редакция алқасы: С. Әбиев. - Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2005.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

А.А. Сарсенбинова^а, Г.М. Сүлейменова^б

^афизика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің оқушысы

^бтарих пәні мұғалімі ФМБ бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Шымкент, Қазақстан)

Аңдатпа. Қазақстандағы әйелдердің экономикалық және саяси мүмкіндіктерін дамыту – елдің тұрақты дамуы мен әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етудің маңызды аспектісі. Қазіргі таңда әйелдер кәсіпкерлікке, мемлекеттік басқару мен саясатқа белсенді түрде араласқанымен, олардың әлеуетін толықтай жүзеге асыруына бірқатар кедергілер бар. Гендерлік стереотиптер, еңбек нарығындағы теңсіздік, жоғары лауазымдарға қолжетімділіктің шектеулігі – осы мәселелердің негізгі себептері.

Кілт сөздер: гендерлік теңсіздік, экономикалық және саяси мүмкіндіктер, жоғары лауазымдар, гендерлік саясат, білім, сауаттылық.

Аннотация. Развитие экономических и политических возможностей женщин Казахстана является важным аспектом устойчивого развития страны и обеспечения социального равенства. В настоящее время, хотя женщины активно участвуют в предпринимательстве, государственном управлении и политике, существует ряд препятствий на пути полной реализации ими своего потенциала. Гендерные стереотипы, неравенство на рынке труда, ограниченный доступ к более высоким должностям являются основными причинами этих проблем.

Ключевые слова: гендерное неравенство, экономические и политические возможности, высокие должности, гендерная политика, образование, грамотность.

Abstract. The development of economic and political opportunities for women in Kazakhstan is an important aspect of the country's sustainable development and social equality. Currently, although women are actively involved in entrepreneurship, public administration and politics, there are a number of obstacles to their full realization of their potential. Gender stereotypes, inequality in the labor market, limited access to higher positions are the main causes of these problems.

Keywords: gender inequality, economic and political opportunities, high positions, gender policy, education, literacy.

Экономикалық және саяси мәселелер өзара тығыз байланысты және гендерлік саясат қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуде шешуші рөлді атқарады. Саясаттың экономикаға әсері және керісінше, анық: саяси шешімдер экономикалық дамуға ықпал етеді, немесе өсімге кедергі тудыруы мүмкін. Экономикалық және саяси салалардағы гендерлік мәселелер ерлер мен әйелдер арасындағы құқықтарды, мүмкіндіктерді және ресурстарды бөлуге қатысты. Экономика мен саясаттағы әйелдердің мүмкіндіктері мен құқықтарын дамыту проблемасы жаһандық деңгейде айтарлықтай өзектілікке

ие. Гендерлік теңсіздік әйелдердің жоғары лауазымдарға және лайықты жалақыға қол жетімділігін шектеуді жалғастыруда, бұл жалпы экономикалық өсуді тежейді. Әйелдер саясатта маңызды рөл атқарады, әлеуметтік реформаларды әділ басқаруға және ілгерілетуге ықпал етеді, бірақ олардың жеткіліксіз өкілдігі халықтың барлық топтарының мүдделерін толық есепке алуға кедергі болып қала береді. Мәселен, дамыған елдердің тәжірибесіне жүгінсек, Финляндия, Норвегия секілді мемлекеттер әйелдердің саяси мүмкіндіктері мен құқықтарын қамтамасыз ету саласында көш бастап тұр[4]. Салыстырмалы түрде, саясаттағы әйелдердің үлесі бойынша елдер рейтингінде Қазақстан 193 елдің ішінде 104-орынды иеленді[1]. Бұл көрсеткіш, Қазақстандағы әйелдердің қоғам дамуына тигізер септігіндегі басты кедергіні айқындайды. Зерттеу мақсаты-ҚР қоғамда әйелдердің рөлін айқындау, бұл арада гендерлік саясаттың маңыздылығы мен салдарына шолу жасап, болашақта еліміздегі әйелдердің саяси және экономикалық мүмкіндіктері мен құқықтарын дамыту жолдарын қарастыру. Бұл мақсатқа жету үшін, атқарылатын жұмыстарға; Қазақстандағы әйелдердің саяси және экономикалық мүмкіндіктерін шектейтін факторларды табу; Бұл мәселені шешу жолындағы іске асырылған бағдарламалар мен реформалардың маңызына баға беру; Әлемдік сәтті тәжірибелеріне жүгіне, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін дамыту жолдарын қарастыру; Зерттеу нәтижелерін бағалап, қорытынды шығару. Зерттеу жұмысынан күтілетін нәтиже; Қазақстан экономикасы мен саясатындағы әйелдер құқықтарының дамуын тежейтін факторларды анықтауға мүмкіндік беріп, жиналған ақпараттың арқасында, оларды жою жолдары ұсынылады. Мемлекеттегі әйелдердің беделі өсіп, мемлекет дамуына алып келеді. Материалдар мен әдістер. Қазақстандағы әйелдердің экономикалық және саяси құқықтары мен мүмкіндіктерін дамыту мәселесі соңғы жылдары белсенді зерттелуде. Бұл тақырыпқа арналған зерттеулер мен бағдарламалар гендерлік теңдікті қамтамасыз ету, әйелдердің құқықтарын қорғау және олардың қоғамдағы рөлін арттыруға бағытталған. Саясат пен экономика салаларындағы гендерлік теңсіздік жайлы көптеген зерттеулер жеткілікті, алайда әлі де, қоғамда әйелдер фигурасының, осы салалардағы маңыздылығы мен қажеттілігін жоққа шығаратын адамдар бар. Осындай жағдайда 151 мемлекеттің 134-ін ер адамдар басқарып отыруынан көп мемлекеттерде әлі де әйел азаматтарының саяси өмірдегі рөлі төмендетілуде[11]. Бұл көрсеткіштер, әйел құқығы мен мүмкіндіктерін дамыту, жаһандық деңгейдегі мәселелердің бірі екендігін түсіндіреді. Соңғы жылдары Қазақстандағы әйелдердің саясаттағы рөлі қызу талқылауда. Гендерлік теңдік мәселелері туралы белсенді талқылаулар мен назар аударуларға қарамастан, саясаттағы әйелдер саны айтарлықтай өсім көрсетпеген. Статистика деректеріне жүгінсек, мемлекеттік қызметтегі әйелдердің үлесі 2010 жылы 52,7%-ды құраса, 2022 жылы 55,5%-ға дейін өскен[5]. 2024 жылдың ақпараттары бойынша, Қазақстанда мемлекеттік қызметтегі әйелдер үлесі 10 пайызға жетпейді[6]. Бұл көрсеткіштер, әйелдердің маңызды мемлекеттік шешімдер қабылдаудағы қатысуы әлі де төмен екенін көрсетеді. Әйелдердің шешім қабылдау процесінде болмауы қоғам үшін елеулі салдарға әкеледі. Бұл саясатты қалыптастыруда әртүрлі пікірлер мен идеялардың шектелуіне себепкер. Әйелдер денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қамтамасыз ету сияқты көптеген өзекті мәселелерге қатысты ерекше көзқарастар ұсынады. Олардың саясатта болмауы, әйелдер аудиториясының қажеттіліктері мен мүдделерінің ескерілмеуіне әкеледі. Нәтижесінде, қоғамдағы гендерлік теңсіздік одан әрі тереңдейді. Білім беру әйелдердің саяси белсенділігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Ол саяси өмірге қатысу үшін қажетті білім мен дағдыларды ғана емес, сонымен қатар өз күштері мен мүмкіндіктеріне деген сенімділікті қалыптастырады. Сапалы білім алған әйелдер қоғамдық және саяси өмірге белсенді қатысуға бейім, өйткені олар өз құқықтары мен мүмкіндіктерін жақсы түсінеді. Жоғары лауазымдардағы әйелдерді ынталандыру және гендерлік кемсітушіліксіз тең қарым-қатынас гендерлік теңдікке және елдегі әйелдердің беделін арттыруға әкеледі. Мәселен, білім саласын алып көрейік. Мемлекеттік статистика деректері бойынша, 2021-2022 жыл аралығында мектептегі мұғалімдердің 80%-нан астамы-әйелдер. Бұл 311 623 әйел. Колледждер мен университеттердегі оқытушы әйелдердің де саны басым екені айтпай-ақ анық. Бірақ соның өзінде елдегі ректор әйелдердің санын саусақпен санап шығуға болады[5]. Қазақстандағы әйелдердің жоғары білім алуына қарамастан, қоғамдағы қалыптасқан көзқарастар олардың мансаптық дамуында кедергі болып қалады. Гендерлік теңдікті жету үшін, хақ пен құқық мәселелері бойынша қоғамның сауаттылығын қажет етеді. Әйелдер-адам капиталының тең жартысы. Әйелдерге көп мүмкіндік беру арқылы еліміздің әрі қарай да алға жылжуына үлес қосатынымыз анық, – дейді гендерлік сарапшы Жанар Темірбекова[9]. Зерттеу жұмысы барысында бірнеше социологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Бұл зерттеулердің мақсаты-мәселенің өзектілігін айқындап, көпшіліктің ойын білу. Мақсатқа жету үшін сауалнама мен сұхбат жүргізілді. Сауалнама жүргізу барысында мүмкіндігінше көп адамнан жауап алу үшін «Google Forms» онлайн платформасы пайдаланылды. Екінші кезекте сұхбат, Алматы қалалық адвокаттар алқасының адвокаты, ҚР Адам құқықтары жөніндегі уәкіл жанындағы Сараптамалық кеңестің мүшесі - Әжіғұлова Халида. Географиялық алшақтыққа байланысты, сұхбат “Google Meet” платформасында онлайн алынды. Сұхбат берушіге қазіргі таңда Қазақстанда әйелдердің экономикалық және саяси мүмкіндіктерін шектейтін қиындықтар жайлы сұрақ қойылып, бұл мәселені шешу үшін ұсыныстар сұралды. Сұхбат беруші, Қазақстанда әйелдердің экономикалық құқықтары мен мүмкіндіктері ерекше дамығанына

қарамастан, үлкен бизнесте басшы, жетекші әйелдердің үлесі аз екендігін айтып кетті. Сонымен қатар, мемлекеттік органда әйелдердің саны 52% құрағанымен, саясатта әйелдердің үлесі 20% төмен екенін сөз етіп, елімізде әйелдердің саяси мүмкіндіктері мен құқық деңгейін **төмен** деп бағалады. Бұл мәселенің ең басты себептеріне: гендерлік стереотиптер, саяси ерік-жігердің болмауы, дискриминация және меритократияның бұзылуын жатқызды. Әжіғұлова Халиданың айтуы бойынша, елімізде білікті, білімді әйел-мамандардың саны көп. Алайда, стереотиптер мен дискриминация секілді қиындықтар, әйелдерге жоғары лауазымдарға көтерілуге кедергі келтіреді. Қазіргі таңда, Қазақстандағы әйелдердің саяси және экономикалық беделін арттыру, үкімет тарапынан үлкен қолдауды қажет етеді. Егер, президент саяси ерікке жүгініп, гендерлік теңсіздік мәселесін көтерсе, квоталар мен бағдарламалардың оңтайлы жұмысын қадағаласа, ілгері жылжу көрінеді.

№	Сауалнама сұрағы	Жиі кездескен жауап
1	Жынысыңыз	Әйел (56,4%)
2	Жасыңыз:	13-18 (48,7%)
3	Сіз қалай ойлайсыз, Қазақстанда әйелдердің экономикалық және саяси мүмкіндіктері қалай өзгерді?	Дамыды (69,2%)
4	Қазақстан саясатында әйелдердің үлесін 1-10 дейін бағалаңыз	3 (23,1%)
5	Мансапты құру жолында, әйелдер көптеген шектеулермен кездеседі	Келісемін (59%)
6	Кейбір жұмыстар белгілі гендерге көбірек сай келеді(мысалы, бизнеске еркектердің бейімі көбірек)	Иә (33,3%)
7	Әйелдердің жоғары лауазымды орындарға жету жолында, саясатқа қатысу процессіндегі кедергілер мен шектеулер бар?	• Қоғамдағы әйелдер жайлы қалыптасқан стереотиптер • Дискриминация • Нәзік, эмоционалды болу
8	ҚР әйелдердің экономикалық және саяси мүмкіндіктері мен құқықтарын қалай дамытуға болады?	• Әйелдер үшін квоталар енгізу • Халық сауаттылығын арттыру • Стереотиптерді жоюға бағытталған бағдарламалар

Кесте-1. Сауалнама қорытындысы

Зерттеу қорытындыларына сәйкес жасалған зерттеу міндеттерінің нәтижелері:

1. Қазақстанда әйелдердің экономикалық және саяси мүмкіндіктерін шектейтін басты мәселелердің бірі: стереотиптер мен дискриминация.
  2. Үкімет тарапынан “Бизнестегі әйелдер” секілді іске асырылып жатқан бағдарламалар мен квоталар жеміс бергенімен, мәселені шешу үшін әлі де жеткіліксіз.
  3. Дамыған мемлекеттердің тәжірибесіне қарап, Қазақстан халықтың сауаттылығын арттыруына атсалысу қажет
  4. Қоғамда әйелдердің беделін арттыру үшін, үкіметтік көмек пен халықпен жұмыс жүргізу маңызды. Бұл әйелдердің мүмкіндіктерін заңды түрде күшейтіп, қоғамдағы қалыптасқан шектеуші пікірлерді жояды.
- Нәтижелерді талдау. Зерттеу жұмысының барысында SOAR-анализі– анализін қолданып осындай нәтижелерге келдім.

Күшті жақтар (S)	Мақсаттар (A)
• Бизнестегі әйелдер” секілді бағдарламалар әйелдерді кәсіпкерлікке итермелейді. Олардың экономикалық тәуелсіздігін арттырады. Әйел адамның басқаруында орта бизнес қарқынды дамып жатыр. • Білікті әйел мамандардың саны едәуір артуда. Бұл қоғам сауаттылығының өсуіне ықпал тигізуде. Мемлекеттік органның 52% әйелдер құрайды.	• Қоғамдағы стереотиптерді жою арқылы, әйелдер беделін арттыру. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету арқылы, инклюзивті қоғам құру. • Әйелдердің саяси үдерістерге қатысуын жүзеге асыру арқылы, елдің басқару тиімділігін арттыру. • Кәсіпте көшбасшы, жетекші әйелдердің санын арттыру арқылы елдің ЖІӨ ұлғайтып, тұрақты даму әлуетін арттыру.
Мүмкіндіктер (O)	Қорытынды (R)
• Мектептер мен жоғары оқу орындарында гендерлік теңдікке байланысты тренингтер өткізу. Менталитетпен жұмыс жасау. • Меритократия деңгейін қадағалау, жоғары лауазымды орындарға тең деңгейде лайықты мамандарды тағайындау.	Қабылданған бағдарламалар мен жасалып жатқан іс-шаралар нәтиже бергенімен, қанағаттанарлықтай емес. Бұл мәселені шешу үшін, саяси ерік-жігерді күшейту, стереотиптер мен дискриминацияны жою, халық санасын арттыру, үкімет тарапынан қолдау, квота мен бастамалардың жүзеге асырылуын қатаң қадағалауды негіздейді.

Кесте-2

PEST – талдау

	(+)	(-)
Р - саяси	Қазақстан «Әйелдерге қатысты	Саясатта әйелдердің үлесі 20% ғана құрайды.

	кемсітушіліктің барлық түрін жою туралы», «Әйелдердің саяси құқықтары туралы» конвенциясына қол қойып, әйелдердің саяси құқықтары мен мүмкіндіктерінің дамуына елеулі үлесін қосты.	Мемлекеттік деңгейде сұрақтар талқылауда әйелдердің рөлі елеусіз. Саяси еріктің жоқтығы. Басшылық өкілдерінің стереотипті көзқарастардың ұстануы, әйелдерге жоғары мансапқа жетуде кедергі болады.
Е -экономикалық	Орта бизнестегі әйелдердің саны артуда. Субсидия көмегімен кәсіпкер әйелдердің 10 мың жобасы қолдау тапты. Әйелдердің экономикалық мүмкіндіктері артып, отандық өндіріс, қызмет көрсету салалары дамыды.	Еркек пен әйелдердің арасында жалақы теңсіздігі орын алады. Әлі де ақысыз еңбек мәселесі өзекті. Меритократия бұзылып, әйелдердің шыны төбе кесірінен жетекші орындарға жете алмау мәселесі бар. Көшбасшы әйелдердің үлесі өте аз
S - әлеуметтік	Әйелдердің білім мен біліктілік деңгейі жоғары. Қазіргі таңда студенттердің 53% әйел адамдар құрайды. Қазақстанда көпбалалы аналар мен жұмыссыз әйелдер үшін әлеуметтік қолдау шаралары, жәрдемақылар бар.	Қоғамда әлі де гендерлік стереотиптерге байланысты, дискриминация, зорлық-зомбылық, кемсіту орын алады.
Т - технологиялық	Цифрлық жабдықтар әйелдерге жұмыс пен үй шаруаларын біріктіріп, мансапты құру жолында кедергі болмайтындай қылып жағдай жасайды.	Цифрлық теңсіздік және әйелдердің технологиялық дағдылардың жетіспеушілігі 21 ғасырда әйелдің мүмкіндіктерін елеулі шектейді

Кесме-3

Қорытынды. Зерттеу жұмысын жазу барысында бірнеше қиындықтар кездесті. Атап айтқанда, ең басты кедергі респонденттерден ақпарат жинау болды. Ғаламторда осы тақырыпқа байланысты ақпарат көп. Дегенмен, шын мәнінде көбісі бұл тақырыптан бейхабар, яғни сауалнамадан өтішулердің санаулы бөлігі жауап қайтаруға қиналғанын байқалды. Кейбір адамдардың жауап беруден бас тартуы немесе толық ашылмаған жауап қайтаруы зерттеу жұмысын қиындатқанымен, жаңа әдістерді қолдану сұрақты ой салатындай етіп құрастыруға итермеледі. Сонымен қатар, сұхбат беруші жабықтықты сақтауды және сұхбатқа келісімшарт жазуды талап етті. Бұған дейін осындай құжаттармен жұмыс жасамағандықтан, бұл маған қиынға түсті. Алайда, білікті маманнан сұхбат алуға ынта болғандықтан, оның талабын орындадым. Бұл жұмысты жазу уақытында анализ жасау, жауаптарды талдау, ақпарат жинау дағдыларын жетілдірдім. Қоғамдағы қалыптасқан әртүрлі пікірлерді талдай отыра, стереотиптер мен стигматизацияның әйел беделін төмендетіп, дискриминацияға қалай әкелетінін түсіндім. Пән мұғалімі зерттеу барысын қалай жүргізу керектігін түсіндіргендіктен, зерттеу дағдыларын дамыттым. Өз тақырыбыма деген қызығушылықты одан әрі тереңдетіп, әлі де білмегенім көп екеніне көзім жетті. Әйелдердің экономикалық және саяси құқықтары мен мүмкіндіктері жайлы деректер мен мақалаларды зерттей отырып, түрлі бағдарламалар мен квоталар жайлы таныстым. Болашақта осы тақырыпты қайта зерттесем, жылдар арасындағы өзгерістер мен жаңа квота мен бастамалардың тиімділігін, стереотиптердің өзектілігін бағалайтын едім. Бұл мәселенің маңыздылығы өте жоғары, себебі әр адамның потенциалы мен мүмкіндіктері толық жүзеге асырылмаса, бұл елдің даму деңгейіне кері әсерін тигізеді. *ҚР үкіметіне арналған ұсыныстар:* Мектептерде гендерлік теңдікке байланысты тренингтер мен оқу бағдарламаларын енгізу, халықтың сауаттылығын арттыру; Саясатта, бизнесте әйелдер үлесін көбейту мақсатында, арналған квоталар енгізу; Меритократияны ұстану, гендерлік алалаушылықты жою; Дискриминацияны жоюға бағытталған бағдарламалардың жүзеге асырылуын қадағалау. Бұл ұсыныстар Қазақстанда әйелдердің экономикалық және саяси беделін арттырып, қоғамда орныққан стереотиптердің жоюлуына әкеледі. Елімізде инклюзивті қоғам құруға жол ашып, әрбір азаматтың потенциалын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде мемлекетіміздің экономикалық дамуына, халықаралық аренада өзін озық ел ретінде көрсетіп, дамыған 30 ел қатарына кірігуге үлесін қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Әйелдердің саясаттағы үлесі бойынша әлем елдері рейтингінде Қазақстан 104-орынға ие болды* (2021, Сәуір 7) // https://kaz.inform.kz/news/cayasattagy-ayelderin-ulesi-boyynsha-alemdik-reytingte-kazakstan-104-orynda_a3773216/
3. *Бизнестегі әйелдер үлесі* (2022, 27 қыркүйек) // <https://egemen.kz/article/324080-biznestege-ayelder-ulesi>
4. *Біліктегі әйелдер индексі* (2024, 4 қыркүйек) // <https://egemen.kz/article/371448-biliktegi-ayelder-indeksi>
5. *«Шыңыраудан» «шыны жартамасқа» өрмелеген арулар* (2024, 3 наурыз) // <https://aikyn.kz/264129/shyn-yaudan---shyny-zhartask-a--ormelegen-arular>
6. *Саяси қызметте әйелдер үлесі 10 пайызға жетпейді – Тоқаев мемлекеттік қызметтегі теңсіздік мәселесін қозғады* 2024, 20 ақпан) // <https://kz.kursiv.media/kk/2024-02-20/sbn-aielder/>
7. *Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Гүлшара Әбдіқалықованың «Әйелдер – Тәуелсіздік дәуірінің тірегі» атты мақаласы* (2015) <https://www.akorda.kz>

8. Қазақстандық әйелдердің жартысына жуығы үй шаруасына күнделікті 6 сағат жұмсайды – зерттеу (2022, 4 наурыз) <https://informburo.kz>
9. Әйел бір қолымен бесік тербетсе, екінші қолымен ел би-лейді (2024, 3 наурыз) https://el.kz/ayel-bir-qoly-men-besik-terbetse-ekinshi-qoly-men-el-bileydi_109940/
10. Экономика теряет \$17 трлн из-за недостатка женщин на рынке труда (2017, 30 ақпан) // <https://theworldonly.org/ekonomika-teryet-17-trln-iz-za-nedostatka-zhenshhin-na-rynke-truda/>
11. Гендерлік теңдік: Әлем және Қазақстан саясатындағы әйелдер рөлі (2023, 25 қыркүйек) // https://ruh.kz/genderlik-tengdik-alem-zhane-qazaqstan_42561/
13. Chattopadhyay R., Duflo E. (2004). “Women as policy makers: Evidence from a randomized policy experiment in India,” *Econometrica* 72(5), pp. 1409–1443; K. A. Bratton and L. P. Ray. 2002. “Descriptive representation: Policy outcomes and municipal day-care coverage in Norway,” *American Journal of Political Science*, 46(2), pp. 428–437.

КЕҢЕС НҮРПЕЙІСОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Уринбасаров Бауыржан Елубаевич

тарих пәнінің мұғалімі

А.Байтұрсынұлы атындағы №139 мектеп-гимназиясы КММ

(Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Кеңес Нұрпейісов – тарих ғылымының көрнекті өкілі, ғалым және педагог. Оның ғылыми мұрасы қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясын зерттеу саласында маңызды орын алады. Нұрпейісовтың еңбектері қазақ әдебиетінің классикалық мұралары мен заманауи үрдістерін талдауға бағытталған. Ғалым әдебиеттану мен мәдениеттану мәселелеріне терең үңіліп, ұлттық әдебиет пен оның даму бағыттарын зерттеуге көп күш жұмсады. Кеңес Нұрпейісовтің ғылыми мақалалары мен топографиялары қазақ әдебиетінің ішкі құрылымын, стильдік ерекшеліктерін, сонымен қатар әдеби процестің тарихи даму кезеңдерін талқылайды. Оның шығармашылық мұрасы қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына елеулі үлес қосып, жас зерттеушілер мен әдебиеттанушыларға бағдар беруде. Нұрпейісовтің ғылыми жұмыстарында ұлттық сана мен әдебиеттегі әлеуметтік құбылыстарды түсіндіруге арналған маңызды идеялар мен тұжырымдар айқын көрінеді.

Тірек сөздер: тарихи жад, ғылыми мұра, ұрпақтар сабақтастығы.

Аннотация. Совет Нурпеисова – выдающийся представитель исторической науки, учёный и педагог. Его научное наследие занимает важное место в области исследования истории и теории казахской литературы. Работы Нурпеисова направлены на анализ классического наследия и современных тенденций казахской литературы. Учёный глубоко вник в проблемы литературоведения и культурологии, много сил посвятил изучению национальной литературы и направлений ее развития. В научных статьях и монографиях Совета Нурпейсов рассматривается внутренняя структура казахской литературы, стилистические особенности, а также этапы исторического развития литературного процесса. Его творческое наследие внесло значительный вклад в развитие казахского литературоведения и служит ориентиром для молодых исследователей и литературоведов. Важные идеи и выводы для объяснения социальных явлений в национальном сознании и литературе отчетливо просматриваются в научных трудах Нурпеисова.

Ключевые слова: историческая память, научное наследие, преемственность поколений.

Abstract. Nurpeisov Council is an outstanding representative of historical science, a scientist and a teacher. His scientific heritage occupies an important place in the field of research of the history and theory of Kazakh literature. Nurpeisov's works are aimed at analyzing the classical heritage and modern trends of Kazakh literature. The scientist deeply delved into the problems of literary criticism and cultural studies, devoted much effort to the study of national literature and the directions of its development. In scientific articles and monographs of Nurpeisov Council, the internal structure of Kazakh literature, stylistic features, as well as the stages of the historical development of the literary process are considered. His creative heritage made a significant contribution to the development of Kazakh literary criticism and serves as a guide for young researchers and literary scholars. Important ideas and conclusions for explaining social phenomena in the national consciousness and literature are clearly visible in the scientific works of Nurpeisov.

Keywords: historical memory, scientific heritage, continuity of generations.

Тарихи жад – ұлттың өзіндік санасы мен бірегейлігін қалыптастыратын маңызды факторлардың бірі. Ұлттың өткенін білуі – оның келешекке деген көзқарасын айқындайды. Қазақстан тарихында Кеңес Нұрпейісов сынды көрнекті ғалымдардың еңбектері тарихи жадты жаңғыртуда айрықша орын алады. Оның зерттеулері қазақ халқының тарихи болмысын тереңінен танып-білуге ықпал етті. Бұл мақалада

Кеңес Нұрпейісовтың ғылыми мұрасы қарастырылып, оның тарихи жадты жаңғыртудағы маңызы сараланады.

Кеңес Нұрпейісұлы – XX ғасырдағы қазақ тарих ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі. Ол 1935 жылы Алматы облысының Кеген ауданында дүниеге келіп, 1957 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіндегі тарих мамандығы бойынша үздік тәмамдады. Ғылыми қызметін Қазақстан Ғылым академиясының Тарих және этнология институтында бастады. Ғалым ұзақ жылдар бойы тарих ғылымына еңбек сіңіріп, ғылыми зерттеулермен айналысты. Ол бөлім меңгерушісі, жетекші ғылыми қызметкер ретінде көптеген еңбектер жазды [1, 145 б].

Кеңес Нұрпейісов Қазақ тарихының кеңестік кезеңіне, ұлттық мемлекеттілік мәселелеріне, Алаш қозғалысына қатысты тың деректер негізінде зерттеулер жүргізді. Ғалым 400-ге жуық ғылыми еңбектің авторы атанып, оның ішінде монографиялар, оқулықтар, архивтік құжаттар жинақтары жарық көрді. Зерттеушінің еңбектерінде Қазақстанның XX ғасыр басындағы саяси және әлеуметтік тарихы кеңінен қарастырылды. Ол қазақ интеллигенциясының рөлі мен қызметіне ерекше назар аударды. Алаш қайраткерлерінің қызметін зерттеу барысында көптеген тарихи құжаттарды ғылыми айналымға енгізді [2, 180 б].

Кеңес Нұрпейісов Қазақстандағы 1917 жылғы революциялық қозғалыстар мен Азамат соғысы тарихына арналған еңбектер жазды. Ғалым кеңестік кезеңдегі тарихи бұрмалаушылықтарды ашып көрсетуге тырысып, тәуелсіз Қазақстан тарих ғылымына жаңа серпін берді [3, 506].

Тарихи жад ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін маңызды құндылықтардың бірі болып табылады. Кеңес Нұрпейісов тарихи шындықты қалпына келтіру мақсатында қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарына қатысты кең көлемді зерттеулер жүргізді. Оның еңбектерінде XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық күрестерінің мәні мен маңызы, Алаш қозғалысының тарихи орны жан-жақты сараланды [4, 220 б].

Ғалымның зерттеулерінде Қазақстан тарихының жаңа көзқарастар негізінде жазылуына ықпал етті. Кеңес Нұрпейісовтың еңбектері ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда, халықтың өткенін терең түсінуге септігін тигізуде ерекше маңызға ие.

Кеңес Нұрпейісов – Қазақстан тарихы ғылымына өлшеусіз үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі. Оның еңбектері тарихи жадты жаңғыртуға, ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға ықпал етті. Ғалымның зерттеулері болашақ ұрпақ үшін маңызды тарихи дереккөздер болып табылады. Кеңес Нұрпейісовтың ғылыми мұрасы – қазақ халқының өткенін объективті түрде зерттеуге негізделген құнды тарихи еңбектердің жиынтығы [5, 120 б].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кеңес Нұрпейісов және қазақ тарих ғылымы: Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
2. Әлімжан Қ. Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми мұрасы. // Қазақстан тарихы журналы, 2020, №3.
3. ҚР Ұлттық ғылым академиясының архиві, Кеңес Нұрпейісов қорындағы материалдар.
4. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Атамұра, 2010.
5. Нұрпейісов К. Қазақ халқының азаттық күресі тарихынан. – Алматы: Ғылым, 2005.

КЕҢЕС НҰРПЕЙІС ЖӘНЕ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ: ҰЛТТЫҚ ТАРИХТАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖАҢҒЫРУЫ

Турымбетова Жадыра Аманбаевна

тарих пәні мұғалімі, магистр

*Рахым Сәрсембин атындағы №192 жалпы білім беретін мекептің
(Алматы, Қазақстан)*

XX ғасырдың басында қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылысымен тығыз байланысты Алаш қозғалысы – ұлт тарихындағы аса маңызды кезеңдердің бірі. Алаш зиялыларының саяси және идеялық күресі, олардың мемлекеттілік жолындағы әрекеттері Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің қалыптасуында ерекше рөл атқарды. Кеңес Нұрпейіс осы тарихи үдерісті терең зерттеп, оның мәнін ашуға, мұрағаттық құжаттарды ғылыми айналымға енгізуге зор еңбек сіңірді.

Кеңес Одағы тұсында Алаш қозғалысы идеологиялық шектеулерге байланысты бұрмаланып, ұзақ уақыт бойы объективті ғылыми зерттеулерден тыс қалды. Тек еліміз егемендікке қол жеткізгеннен кейін ғана Алаш тақырыбына жаңаша көзқарас қалыптасып, нақты тарихи зерттеулер жүргізіле бастады. Осы бағытта академик Кеңес Нұрпейіс ғылыми негізделген еңбектер жазып, Алаш қозғалысының саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени ерекшеліктерін кеңінен қарастырды.

Ғалымның еңбектері бүгінгі алаштану ғылымының өркендеуіне ықпал етіп, Алаш қозғалысына қатысты жаңа зерттеулердің арқауына айналды. Осы тұрғыдан алғанда, Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасын саралау және оның Алаш қозғалысын зерттеудегі еңбектерін талдау – отандық тарих ғылымы үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Академик Кеңес Нұрпейіс XX ғасыр басындағы қазақ тарихын, оның ішінде Алаш қозғалысын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі және бірегейі. Оның еңбектері тәуелсіз Қазақстанның тарихи санасын жаңғыртуға ықпал етті. Ғалым Алаш қозғалысының тарихи рөлін, оның ұлттық жаңғыру үдерісіндегі маңызын жан-жақты талдады.

Кеңес Нұрпейістің негізгі еңбектерінің бірі – «Алаш һәм Алашорда» (1995). Бұл монографияда ғалым Алаш қозғалысының пайда болу себептерін, саяси ұйым ретінде қалыптасуын, оның қызметін және кеңестік билікпен арақатынасын терең зерттейді. Ғалымның пайымдауынша, Алаш қозғалысы – қазақ халқының саяси дербестікті мақсат еткен ұлттық-демократиялық қозғалысы (Нұрпейіс, 1995, 112-б.).

Сонымен қатар, Кеңес Нұрпейіс «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері», «Алаш және қазақ мемлекеті», «Ұлттық демократияшыл интеллигенция және Алаш қозғалысы» сияқты еңбектерінде қазақ зиялыларының ел тәуелсіздігі жолындағы күресіне, олардың саяси ұстанымдарына талдау жасайды. Ол өз зерттеулерінде Алаш қозғалысын тек саяси құбылыс ретінде ғана емес, әлеуметтік-мәдени өзгерістердің көрсеткіші ретінде де қарастырады (Нұрпейіс, 2003, 87-б.).

Кеңес Нұрпейіс Алаш қайраткерлерінің қызметін жеке тұлғалық және ұжымдық тұрғыдан зерттеуге баса назар аударды. Оның еңбектерінде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел және Жанша Досмұхамедовтер, Мұстафа Шоқай және басқа да қайраткерлердің саяси-қоғамдық қызметі кеңінен қарастырылған.

Ғалымның пікірінше, Алаш зиялылары Қазақстанның дербес мемлекет болуын көздеген, бірақ тарихи жағдайлар олардың бұл мақсаттарын толық жүзеге асыруына мүмкіндік бермеді. Кеңес Нұрпейіс олардың саяси көзқарастарын, бағдарламалық ұстанымдарын талдай отырып, олардың XX ғасыр басындағы ұлттық мүддені қорғаудағы рөлін ерекше атап өтеді (Қойгелдиев, 1995, 53-б.).

Кеңес Нұрпейіс зерттеулерінде Алаш қайраткерлерінің кеңестік билік тұсындағы тағдырына да ерекше мән берілген. Ол қуғын-сүргін жылдарында Алаш зиялыларының жаппай репрессияға ұшырауын ұлт зиялыларын жою саясатының бір бөлігі ретінде қарастырады (Омарбеков, 2010, 64-б.).

Кеңес Нұрпейіс өз зерттеулерінде кең ауқымды дереккөздерді пайдаланды. Олардың ішінде:

- Кеңес Одағы мен шетел архивтерінен алынған құжаттар,
- Алаш қозғалысы қайраткерлерінің өз еңбектері мен хаттары,
- Кеңестік және батыс зерттеушілерінің еңбектері,
- Партиялық және үкіметтік құжаттар.

Кеңес Нұрпейіс зерттеулеріндегі әдіснамалық ерекшелік – тарихи тұлғаларды қарапайым идеологиялық стереотиптерден арылтып, олардың нақты қызметін ашуға бағытталғандығында. Ол Алаш зиялыларының ұстанымдарын сол дәуірдегі тарихи жағдайлармен байланыстыра отырып қарастырады (Қабылдинов, 2019, 42-б.).

Кеңес Нұрпейіс тек тарихи фактілерді зерттеумен ғана шектелмей, ұлттық тарихты қайта жаңғыртуға ерекше үлес қосты. Ол кеңестік кезеңде бұрмаланған тарихи шындықтарды қалпына келтіру жолында еңбек етті (Нұрпейіс, 2004).

Ғалым еңбектерінде Алаш қозғалысының мемлекеттік құрылым ретінде қалыптасуы, оның ұлттық тәуелсіздікке ұмтылысы мен тарихи сабақтастығы жан-жақты қарастырылды. Кеңестік дәуірде ресми тарих ғылымы Алаш қозғалысын буржуазиялық ұлтшылдықтың көрінісі ретінде сипаттаса, Кеңес Нұрпейіс оны ұлт-азаттық қозғалыстың заңды жалғасы ретінде дәлелдеді (Омарбеков, 2015).

Оның зерттеулерінің нәтижесінде Алаш қайраткерлерінің есімі ақталып, олардың еңбектері тарихи бағасын алды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда Алаш қозғалысына қатысты ғылыми конференциялар мен зерттеулер көбейді. Бұл үрдісте Кеңес Нұрпейістің қосқан үлесі орасан (Қабылдинов, 2019).

Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы – ұлттық тарихтың ажырамас бөлігі. Оның зерттеулері қазіргі алаштану ғылымының дамуына үлкен ықпал етті. Ғалым еңбектерінің арқасында Алаш қозғалысы мен оның қайраткерлерінің қызметі жаңаша зерттеліп, тарихи әділеттілік қалпына келтірілді.

Ғалыммұрасының маңыздылығы: Алаш қозғалысының толық әрі жан-жақты зерттелуіне негіз қалады (Нұрпейіс, 1995); Кеңес Нұрпейістің еңбектері болашақта Алаш қозғалысы мен қазақ тарихының басқа да өзекті мәселелерін зерттеуде маңызды дереккөз ретінде қызмет ететін болады. Оның зерттеулері ұлттық сананың жаңғыруына, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған жұмыстарда өзекті болып қала береді.

Болашақ зерттеушілер үшін ғалым еңбектерінің маңызы: Алаш қозғалысының жаңа аспектілерін зерттеуге негіз болу (Қабылдинов, 2019); Ұлттық тарихты зерделеуде тың әдістемелік бағыттар ұсыну (Нұрпейіс, 2004); Қазақ мемлекеттілігінің тарихи сабақтастығын анықтау (Омарбеков, 2015). Кеңес

Нұрпейістің ғылыми мұрасы – ұлттық тарихымыздың маңызды парақтарының бірі. Оның зерттеулері қазіргі алаштанушылар мен тарихшылар үшін таптырмас дереккөзі болып қала бермек.

Кеңес Нұрпейіс – қазақ тарихи ғылымында айрықша орны бар, Алаш қозғалысын терең зерттеуге бар ғұмырын арнаған беделді ғалым. Оның еңбектері ұлттық тарихнаманың жаңаруына серпін беріп, әсіресе Алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметін жан-жақты зерделеуге жолашты. Ғалым кеңестік идеология әсерінен бұрмаланған тарихи шындықтарды қалпына келтіруге күш салып, Алаш қозғалысының елдің тәуелсіздігі жолындағы ерекше маңызын негіздеді.

Кеңес Нұрпейістің зерттеулерінің арқасында қазіргі тарихшылар Алаш тақырыбын тереңінен қарастырып, оны жаңа әдістемелік қырынан сараптауда. Ғалым мұрасының басты құндылығы – тарихи үдерістерді кең ауқымда бағалап, мұрағаттық дереккөздерге сүйене отырып, ғылыми объективтілікті сақтауы. Оның еңбектері отандық тарихтың маңызды белестерін қайта пайымдауға ықпал етіп, жас зерттеушілерге әдіснамалық негіз қалыптастырды.

Алдағы уақытта Кеңес Нұрпейістің еңбектері қазақ тарих ғылымында маңызын жоғалтпай, зерттеушілер мен қоғам үшін өзекті болып қала бермек. Алаш қозғалысын тың қырынан зерделеу, оны ұлттық мемлекеттіліктің ажырамас бөлігі ретінде қарастыру – ғалым көтерген мәселелердің жалғасы болмақ. Оның ғылыми мұрасы – тек тарихшылар үшін ғана емес, жалпы қоғам үшін де баға жетпес рухани қазына.

Қорыта айтқанда, Кеңес Нұрпейістің еңбектері Қазақстанның тәуелсіздік жолындағы тарихи жадын жаңғыртуда аса маңызды рөл атқарады. Ғалымның ғылыми ізденістері мен тұжырымдары келешекте де өз мәнін жоймай, ұлттық тарихнаманың асыл қазынасы ретінде сақталатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995.
2. Нұрпейіс К. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2003.
3. Қойгелдиев, М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.
3. Қабылдинов З. Алаш қайраткерлері және олардың тағдыры. – Астана: Фолиант, 2019.
4. Нұрпейіс К. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті. 2004.
5. Омарбеков, Т. Алаш қайраткерлерінің кеңестік дәуіріндегі тағдыры // Отан тарихы, №4. 2015.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕБЫВАНИЯ КАЗАХОВ-ОТКОЧЕВНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА (1932-1933 гг.)

Ч.Т. Рахметулла^а, Д.Р. Айтмагамбетов^б

^амагистрант I курса

^бкандидат исторических наук, и.о. доцент

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Астана, Казахстан)

Аңдатпа. Мақалада 1932–1933 жылдары жаппай ашаршылық салдарынан туған жерлерін тастап кетуге мәжбүр болған көшпелі қазақтардың Қырғызстанда болуының ерекшеліктері қарастырылады. Архив құжаттары, баяндамалар мен куәгерлердің сөздері негізінде босқындардың тұрмыс-тіршілігі, жергілікті билік пен халықтың келген қазақтарға деген көзқарасы сараланады. Мақалада сондай-ақ мәжбүрлі қоныс аударудың қайғылы салдары да, халықтық өзара көмек көрсету көріністері де көрсетілген.

Түйін сөздер: Ұжымдастыру, көшпелі қазақтар, Қырғызстан, Т.Рысқұлов, Ю.Абдрахманов, ашаршылық.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности пребывания казахов-откочевников в Кыргызстане в 1932–1933 гг., вынужденных покинуть родные земли в результате массового голода. На основе архивных документов, докладных записок и свидетельств очевидцев анализируются условия жизни беженцев, отношение местных властей и населения к прибывшим казахам. В статье также освещается как трагические последствия вынужденного переселения, так и проявления народной взаимопомощи.

Ключевые слова: Коллективизация, казахи-откочевники, Кыргызстан, Т. Рыскулов, Ю. Абдрахманов, голод.

Abstract. The article examines the conditions of Kazakh nomads in Kyrgyzstan in 1932–1933, who were forced to leave their homeland due to mass famine. Based on archival documents, official reports, and

eyewitness accounts, the study analyzes the living conditions of refugees, as well as the attitudes of local authorities and the population towards the arriving Kazakhs. The article also highlights both the tragic consequences of forced resettlement and manifestations of popular mutual aid.

Key words: Collectivization, Kazakh nomads, Kyrgyzstan, T. Ryskulov, Y. Abdrakhmanov, famine.

Голод 1930–1933 годов в Казахстане стал одной из самых трагических страниц в истории казахского народа. В результате насильственной коллективизации, разрушения традиционного кочевого уклада и жестокой политики изъятия скота и продовольствия, сотни тысяч людей оказались на грани выживания. Масштабы катастрофы были столь значительны, что голод затронул не только казахские аулы, но и соседние регионы, вызывая массовые миграции и поиски спасения за пределами республики. В последние годы, благодаря расширению архивных исследований и публикации новых источников, появилась возможность глубже осмыслить эти события. Одним из важнейших трудов в данном направлении стал пятитомный сборник архивных документов, изданный под руководством Сената Республики Казахстан в 2021 году (Ашаршылык, 2021). Он содержит уникальные свидетельства, которые позволяют более объективно оценить масштабы трагедии, число жертв и на основе подлинных материалов реконструировать картину происходившего. Изучение этих документов даёт возможность взглянуть на голод 1930–1933 годов не только как на социально-экономическую катастрофу, но и как на испытание, которое выявило глубинные механизмы народной взаимопомощи, в том числе со стороны кыргызского народа.

Реальная картина о положении прибывших в Кыргызстан казахов, представляется в архивах Кыргызской Республики, которые также для объективной оценки события были включены в сборник. В докладной записке на имя помощника прокурора СССР Монастыреву, начальник управления рабоче-крестьянской милиции (УРКМ) Кыргызстана С. Новиков представил сведения о положении и состоянии казахов-откочевников. Появления откочевников на территории Кыргызстана, как докладывал Новиков, относится к сентябрю месяца, а массовое прибытие оказалось во второй половине ноября 1932 года. Основными пунктами их оседания стали районы Таласской и Чуйской долины, в частности город Фрунзе (ныне Бишкек). Так, к январю 1933 года столица Кыргызстана была окружена сплошным кольцом казахских юрт, общая численность которых оценивалось около тысячи (Ашаршылык, 2021, с. 643).

Все последующие месяцы 1933 года, явились периодом роста преступности за счет казахов, и особенно тяжелое состояния, по мнению Новикова было в городских базарах, где группа казахов вынуждена было совершать открытые грабежи, как с лотков, так и прилавков. Точных данных о числе смертности среди откочевников на почве голода никто не имел. Только за пребывание на организованном питательном пункте близ города Фрунзе умерло 508 человек (Ашаршылык, 2021, с. 643). В условиях крайнего истощения и голода среди неорганизованного кочевого казахского населения наблюдались и случаи потребления в пищу нетрадиционных продуктов, включая траву, падаль и молотые кости. В отдельных случаях были зафиксированы эпизоды каннибализма (Ашаршылык, 2021, с. 648).

Первоначальная реакция кыргызских властей состояла в том, чтобы избавиться от голодающих и скитающихся казахских откочевников и отправить их по домам или ещё куда подальше по железной дороге. Кыргызстан тоже переживал трудные времена, здесь начинался голод, и кыргызские граждане начали откочёвывать в соседний Китай (Курманов, 2021, с. 27).

Для решения вопроса откочевников была создана новая комиссия, руководителем которого стал высокопоставленный в Москве казах – Турар Рыскулов. Так, администрация города Алматы начала готовиться встречать откочевников, отправив ряд уполномоченных в соседние республики для организации репатриации. Репатриантов собирали на железнодорожных станциях и близ крупных населенных пунктов, готовя к транспортировке для отправки в родные края (Киндлер, 2017, с. 286). На станции Пишпек возле города Фрунзе, в апреле 1933 г. скопилось около 800 казахов. Об этом эпизоде было отмечено в книге Сары Кэмерон, где она указывает о дурных обращениях и дискриминациях с беженцами, цитируя доклад председателя СНККАССР Ураз Исаева, который написал гневное письмо своему коллеге в Кыргызстане Юсупу Абдрахманову. По версии Исаева, толпа из 800 голодающих казахов находилась на вокзале во Фрунзе с 19 по 23 апреля надеясь на получения продовольственной помощи, однако, как писал Исаев, – каждый день среди них подбирались 6-7 трупов умерших от голода, тем самым подчеркнув «бездушное, формальное отношение советских органов вашей Республики к откочевщикам–казахам» (Кэмерон, 2021, с. 279).

Отсутствие организованного режима в Кыргызстане, явившиеся вследствие полного бездействия со стороны городского отдела народного образования (ГорОНО) ставило положение казахов еще более тяжелые условия. Организация городским штабом питательного пункта на 500 человек для казахов-откочевников, к моменту перевозки казахов со ст. Пишпек не было реализовано. Управление милиции Кыргызстана вынуждено было взяться за его организацию, и с тех пор все заботы о питании, охране,

медицинском и санитарном обслуживании приходилось решать и выполнять Управлению милиции (Ашаршылық, 2021, с. 647). Т. Рыскулов, которому верено было управления делами казахских откочевников, реагируя на поступающие из Фрунзе сообщения, от 7-го июля 1933 г. писал Ю. Абдрахманову о необходимости с удвоенным вниманием трудоустроить и оказать помощь казахам (Ашаршылық, 2021, с. 954).

Однако, в условиях тяжелейшего кризиса в самом Кыргызстане, перед лицом столь тяжелой обстановки, Абдрахманов не реагировал на телеграммы Рыскулова. В конце концов, молодой руководитель вместе с другими представителями республиканской верхушки, отказались выполнять план хлебозаготовок, которое по объективным убеждениям являлось непосильно для республики. После отставки, в своем объяснении проверяющим органам Ю. Абдрахманов писал: «Весной 1932 г. казахи массами прикочевывали в Киргизию. Среди них началась смертность на почве голода. Это напугало многих руководителей, в том числе и меня. В связи с казахскими откочевниками у нас – руководящих работников – появились сомнения насчет реальности плана. Беседуя с Шахраем и Исакеевым о том, что план трудно выполнить, я сказал: «Лучше пускай нас снимут за невыполнение плана, чем за то, что мы довели республику до положения Казахстана»... Оба с этим согласились» (Дневники, 1991, с. 47–48).

Юсуп Абдрахманов, один из ключевых государственных деятелей Киргизской АССР в 1920 и 30-х гг. был одним из немногих представителей местной элиты, кто открыто критиковал последствия коллективизации и жесткой политики хлебозаготовок в регионе. Судя по его дневнику, Ю. Абдрахманов испытывал глубокую обеспокоенность происходящими событиями. Его дневниковые записи отразили сложный процесс осмысления действительности, сопровождавшийся острыми внутренними противоречиями и переживаниями, особенно на фоне массового переселения казахских беженцев: «...около Фрунзе вырос 2-й город – город юрт казахских граждан, переселившихся сюда от голода и нищеты. Это результат работы Филиппа. Только ли его? У Маркса есть замечательное указание: капиталистически развитые страны с его болезнями, разорение народных масс, кризис, безработица и т.д. только показывает будущность тех стран, которые идут к этому. Так не показывает ли участь казахов и будущность киргиз?» (Дневники, 1991, с. 188).

Абдрахманов подчеркивал, что республика имеет кочевой и полукочевой уклад хозяйства, и механическое внедрение политики хлебозаготовок, ориентированный на оседлые земледельческие регионы как Украина или Поволжье, разрушит экономику самого Кыргызстана. Он неоднократно доказывал, что планы хлебозаготовок устанавливались без учета реального состояния дел, тем самым пытаясь убедить центральную власть, что республика не может выполнить эти нормы, не поставив под угрозу само выживание народа, не говоря уже об устройстве откочевавших казахов, положение которых сильно тревожило Т. Рыскулова. Юсуп Абдрахманов в силу своих возможностей убедил партийно-советское руководство республики разбронировать склады с зерном, ожидавшими своей отправки за рубеж, и использовать этот провиант для помощи казахам-откочевникам. Это был поступок такой высокой нравственной силы, что все его поддержали, хотя прекрасно понимали, какие опасные меры и выводы могут последовать за таким «самоуправством» (Курманов, 2021, с. 188).

Между тем, прокурор Киргизской АССР сообщал народному комиссару юстиции Н. Крыленко, что «несмотря на столь тяжелое продовольственное положение казахов-откочевников, решение СНК РСФСР от 21 марта сего года №246 об ассигновании Киргизской АССР на помощь казахам – 1.225.000 рублей, как сообщает нам Прокурор, – до сих пор не реализовано». Письмо прокурора, Н. Крыленко от 4 июля 1933 г. под грифом «совершенно секретное» направил лично Т. Рыскулову, тем самым дав понять что благоустройство и помощь казахам зависит не столько от руководства Кыргызстана, сколько и от руководство Москвы, которое являлось центральной властью (Ашаршылық, 2021, с. 951). Само руководство Кыргызстана для обеспечения продовольствием собственного населения и прибывших в республику десятков тысяч голодающих казахов сорвало план завышенных хлебопоставок поставленной Москвой в 1932 году, за что вскоре последовали суровые наказания (Сарсенбаев, 2015, с. 82).

Наплыв казахских беженцев сильно повлиял и на повседневную жизнь жителей Киргизской АССР. Одна из свидетелей событий тех трагических дней Асель Курманова вспоминает: «Город Фрунзе захлестнули толпы голодающих казахов – мужчин и женщин, стариков и детей. На улицах лежало множество трупов тех, кто не перенес трудностей дороги, голода и болезней... Жители Фрунзе поспешили на помощь казахам, раздавали им все, что имели в наличии, хотя и их жизнь протекала в большой бедности. Но одной такой помощи явно не хватало, о чем свидетельствовала высокая смертность среди беженцев» (Курманов, 2012). Исторические источники и свидетельства очевидцев показывают, что во время массового голода казахские семьи, откочевавшие на территорию Кыргызстана, часто находили поддержку со стороны местного населения. Многие казахи осели там навсегда, смешавшись с местным населением. Уже в 1930-х годах началась обратная миграция казахов в свою республику, но значительная часть осталась.

Трагические события 1930–1933 годов, связанные с массовым голодом в Казахской АССР, привели к вынужденной миграции тысяч казахов в соседний Советский Кыргызстан. Их пребывание в

условиях крайней нужды, нехватки продовольствия и медицинской помощи отразило всю глубину социально-экономического кризиса, вызванного насильственной коллективизацией. История казахских откочевников в Кыргызстане 1932–1933 годов является важной страницей в изучении последствий советской политики коллективизации и ее влияния на судьбы кочевого населения Центральной Азии. Анализ архивных документов и исторических источников подчеркивает необходимость дальнейшего изучения этой темы, чтобы объективно осмыслить трагические события прошлого и их последствия для межнациональных отношений и демографической динамики региона.

ЛИТЕРАТУРЫ

- Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. Док. Т. 3. 1932-1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы, Атамұра, 2021. – 1028 с.
- Дневники. Письма к Сталину / Авт. вступ. ст. Дж. Джунушалиев, И.Е. Семенов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991 г. – 320 с.
- Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – Москва: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.
- Курманов З.К. Из истории дружбы и братства: борьба с казахским «ашаршылықом» в Кыргызстане / Вестник КРСУ. 2021. Том 21. №3. С. 181-189.
- Курманов З.К. К 80 летию великого голода. О голоде в Кыргызстане и Казахстане в 1932-33 годах, «Алаш» и других парадоксах истории // Общественный рейтинг. 14 июня, 2012 г.
- Курманов З.К. Кыргызские архивы как источник по истории казахского голодомора в 1931-1933 гг. / Вестник КРСУ. 2021. Том 21. №10. С. 24-29.
- Кэмерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана; авториз. пер. с англ. А. Терещенко; Алматы: Группа оценки рисков, 2023 г. – 360 с.
- Сарсенбаев Б.С. Помощь Кыргызстана казахам в период голода 1932-1933 гг. / Вестник КРСУ. 2015. Том 15. №3. С. 80-84.

ӨМІРІ ҒЫЛЫММЕН ӨРБИГЕН КЕҢЕС НҰРПЕЙСОВ АҒАНЫҢ МЕРЕЙТОЙЛЫҚ ҚҰРМЕТІНЕ

Құттықсеит Дана Ертайқызы
 тарих пәні мұғалімі сарапшы-педагог
 И. Шорманов атындағы орта мектеп
 (Есік, Қазақстан)

Кеңес Нұрпейсов – қазақ тарих ғылымының көрнекті өкілі, тарихшы, ғалым, қоғам қайраткері болған. Ол Қазақстан тарихын зерттеуде елеулі үлес қосқан тұлға деп айтамыз. Нұрпейсовтің ғылыми қызметі мен қоғамдық жұмысында ұлттық тарихты жаңаша зерттеу, халықтың мәдени мұрасын сақтау бағытында көптеген маңызды қадамдар жасалғаны белгілі. Оның отбасында оқуға, ғылымға деген құрмет үлкен болғандығын оқып білдік. Жас кезінен тарихқа деген қызығушылығы оны ғылыми жұмысқа баулыды деп айтады. Кеңес Нұрпейсов атамыз 1953 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түсіп, 1958 жылы оны аяқтады деп деректерде көрсетілген. Осы жылдары ол тарих саласына терең бойлап, қазақ халқының тарихи мұрасын зерттеуге алғашқы қадамдарын жасаған болатындығын танысып оқып білудеміз. Ұзақ жылдар бойы тарихшы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тарих институтында жұмыс атқарған. Оның ғылыми қызметі көбінесе кеңес дәуіріндегі Қазақстанның тарихына арналғандығы рас. Нұрпейсов кеңес үкіметінің Қазақстандағы саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістерін зерттеп, осы кезеңдердегі қазақ халқының өмірін терең талдау жасаған. Оның еңбектері Қазақстан тарихын шынайы тұрғыда көрсетуге бағытталды, ол көп жағдайда кеңес кезеңінің келеңсіз жақтарын да айқындап отырды деп айта аламыз.

Негізгі зерттеу тақырыптарына тоқталып өтсек: зерттеу жұмыстары кеңес дәуірінің Қазақстанындағы ұлттық мәселелерге, мәдениетке, әлеуметтік-экономикалық дамуға қатысты болды демекпін. Ол көп жылдар бойы Қазақстанның тарихын зерттеп, халықтың тұрмысын, тарихи өзгерістерді талдап, көп жұмыстар атқарды. Оның еңбектерінде қазақ халқының ұлттық санасын қалыптастыру, кеңестік идеологияның халыққа әсері туралы терең зерттеулер жүргізілгендігін көрдік. Кеңес Нұрпейсов ғалым ғана емес, қоғам қайраткері де болды деп айтады. Ол еліміздегі тәуелсіздік жолындағы маңызды қадамдар мен өзгерістерге белсене араласып, ғылым мен білімнің өркендеуіне үлес қосып отырды. Ол тарихшылар қауымдастығында да зор беделге ие болды десек артық емес. Кеңес атамыздың көптеген ғылыми мақалалары мен монографиялары жарық көргендігін зерттеу кезінде танысып оқып білдік. Атап айытқанда еңбектерінде тарихи шындыққа негізделген деректер мен

фактілер көптеп кездеседі демекпін. Ол өз шығармаларында ұлттық тарихты жаңаша көзқараспен зерттеп, оны жастарға дұрыс жеткізуге тырысқандығын жазған жұмыстарынан білінеді. Оның өмірі мен ғылыми қызметі Қазақстанның тарихын зерттеуге арналған елеулі үлес болып саналыр отыр. Сонымен бірге шығармашылық мұрасы ұлттық тарихтың маңызды кезеңдерін зерттеу үшін құнды дереккөз болып тұрғандығы анық. Оның есімі қазақ тарихшылары мен ғалымдары арасында құрметпен аталады, ал оның зерттеулері әлі де көптеген ізденушілер үшін үлкен маңызға ие деп айта аламыз. *Негізгі зерттеу бағыттары:* Кеңес Нұрпейісовтің ғылыми-зерттеу жұмыстары бірнеше маңызды тақырыптарға арналған. Ол кеңес дәуіріндегі Қазақстанның саяси, әлеуметтік және мәдени дамуына, сондай-ақ ұлттың тарихи санасын қалыптастыруға зор көңіл бөлгендігі байқалады. Сонымен бірге ғалымның еңбектерінде ұлттық тарихтың осы кезеңдегі көрінісі, қазақ халқының кеңес жүйесінде алатын орны және мәдениет саласындағы өзгерістер жан-жақты қарастырылғандығы көрініп тұрғандығын білдік. Сонымен қатар, Кеңес Нұрпейісов көптеген тарихи деректерді жинақтап, ғылыми айналымға енгізіп, жастарға мұра ретінде қалдырып отырғаны байқалды. Еңбектерінде кеңес үкіметінің Қазақстандағы экономикалық және әлеуметтік реформаларының халықтың тұрмысына, мәдениетіне қалай әсер еткені туралы тың көзқарас ұсынғаны байқалады. Қазақ тарихындағы үлкен саяси өзгерістер мен қиын кезеңдерді зерттеп, ұлттың тарихи жадын жаңғыртуға өз үлесін қосқан ұлы тұлғамыз боп қалады.

Қоғамдық қызметі: Кеңес Нұрпейісов өзінің ғылыми қызметімен қатар, қоғамда да белсенді жұмыс істеген. Ол Қазақстанның тәуелсіздік жолында атқарылған жұмыстарға үлес қосып, тарихшылар қауымдастығында беделді тұлға болды деп айтуда. Тарихшы ретінде ол көптеген халықаралық ғылыми конференцияларда сөз сөйлеп, қазақ тарихын әлемдік деңгейде таныстыруға көп жұмыстар жасаған. Кеңес Нұрпейісовтің қоғамдық қызметі, әсіресе жастарға ұлттық тарихты, мәдениетті, дәстүрлерді құрметтеу мен сақтауды насихаттау бағытында жүргізіліп отыр.

Ғалымның мұрасы: Кеңес Нұрпейісовтің ғылыми мұрасы қазіргі заман тарихшылары мен зерттеушілер үшін үлкен құндылыққа ие болғандығын бәріміз білеміз. Оның еңбектері тарихи білімді тереңдету мен кеңейтуге, тарихи шындықты анықтауға бағытталғанды айқын. Ол тек Қазақстан тарихының теориялық негіздерін ғана емес, оның практикалық аспектілерін де зерттеді демекпін. Кеңес Нұрпейісовтің шығармалары ұлттың тарихына деген дұрыс көзқарасты қалыптастыруға ықпал етті десек артық емес.

Нұрпейісовтың шығармашылығында бірнеше негізгі бағыттар мен тақырыптар айқын көрінеді:

Кеңес дәуіріндегі Қазақстан тарихы: Кеңес Нұрпейісов кеңес үкіметінің Қазақстанға тигізген әсерін, оның әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістерін жан-жақты зерттеген адамдар көп. Ол осы кезеңдегі қазақ халқының өмірін, олардың тарихындағы маңызды оқиғаларды, кеңес саясатының ұлттық мәселелерге ықпалын ашып көрсете білген. Бұл тақырыпқа арналған ғылыми мақалалары мен зерттеулері әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайды және жоғалтуыда мүмкін емес.

Ұлттық сана мен мәдениет: Ұлттық тарихты зерттеуде қазақ халқының мәдениетіне, оның қалыптасу кезеңдеріне ерекше назар аударды деп айтуда. Кеңес дәуіріндегі идеологиялық қысымдар мен ұлттың мәдени құндылықтарын сақтауға қатысты маңызды зерттеулер жүргізді дейміз. Ғалым қазақ халқының ұлттық санасының қалыптасуы мен ұлттық мәдениеттің дамуына қатысты бірқатар еңбектер жазып қалдырған.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму тарихы: Қазақстанның кеңес кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық дамуы, аграрлық реформалар мен индустриализация мәселелерін терең зерттеді. Ол осы кезеңде халықтың тұрмыс жағдайы, еңбек нарығындағы өзгерістер және шаруашылықтың даму динамикасы туралы нақты деректерді талдап, кеңес саясатының жергілікті халыққа тигізген әсерін ашты.

4. Қазақстанның тәуелсіздік тарихы: Кеңес Нұрпейісовтің еңбектерінде Қазақстанның тәуелсіздікке жету жолындағы маңызды кезеңдер де қарастырылды. Тәуелсіздік алдындағы тарихи оқиғалар мен саяси өзгерістер туралы зерттеулері оның ғылыми мұрасының маңызды бөлігін құрайды. Ол Кеңес Одағының ыдырауы, Қазақстанның тәуелсіздік жолында қабылдаған шешімдері туралы да бірқатар маңызды еңбектер жазған.

5. Қоғамдық-саяси өзгерістер: Сонымен бірге қоғамдық-саяси өзгерістер мен әлеуметтік қайта құрылымдардың тарихына арналған зерттеулер жүргізді. Оның еңбектерінде қазақ халқының саяси күресі, кеңес үкіметінің саяси жүйесіне қатысты маңызды мәселелер қарастырылған.

6. Қазақ тарихының ғылыми негіздері: Нұрпейісов қазақ тарихын зерттеудің ғылыми әдістерін енгізіп, ұлттық тарихты объективті түрде қарастыруға назар аударған. Оның еңбектері тарих ғылымының әдіснамалық негіздеріне қатысты маңызды бағыттарды қамтиды деп айтылды. Кеңес Нұрпейісовтың тарихи шығармашылығы Қазақстан тарихын жаңа ғылыми тұрғыдан зерттеуге және ұлттық сананы қалыптастыруға үлкен ықпал етті. Оның еңбектері қазір де көптеген зерттеушілер үшін маңызды дереккөз болып табылуда.

Кеңес Нұрпейісовтің биыл 90 жылдық мерейтойы болады деп дайындықтар жасауда. Оның ғылымға, қоғамға қосқан зор үлесін бағалаудың мүмкіндігі осы кезде толық тоқталып өтеді демекпін.

Оның зерттеу жұмыстары қазақ тарихын жаңа деңгейге көтерді, ал оның есімі қазақ тарих ғылымы мен мәдениетінің дамуына елеулі ықпал еткен тұлғалардың қатарына қосылуда. Кеңес Нұрпейісовтің ғылыми мұрасы болашақ ұрпақ үшін қашан да өзекті болмақ, ал оның тарихқа деген сүйіспеншілігі мен еңбекқорлығы жас тарихшыларға үлгі болады. Мерейтой аясында ғалымның еңбектері мен ғылыми зерттеулеріне қайта оралып, оларды терең зерттеп, насихаттау — оның ғылымға қосқан үлесін бағалаудың ең дұрыс жолы болары сөзсіз. Кеңес Нұрпейісов шығармаларында ұлттың рухани болмысын сақтауға, тарихи жадты жаңғыртуға және ұлттық бірегейлікті нығайтуға ерекше назар аударылды. Жазушының шығармашылығы бізге ұлттық мәдениетімізді тереңірек түсініп, болашақ ұрпаққа аманаттау жолында қадам жасауға бағытталған құнды мұра болып қалды демекпін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейісов К. «Қазақстан тарихы: Кеңес кезеңі және ұлттық мәселелер». – Алматы: Ғылым, 2000. – 310 б.
2. Нұрпейісов К. «Қазақ халқының ұлттық санасы және тарихы». – Астана: Қазақстан, 2005. – 220 б.
3. Жұматаева Р. «Кеңес Нұрпейісов: ғалым, қоғам қайраткері» – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 180 б.
4. Қозыбақов С. «Қазақстанның кеңестік кезеңі: тарихи талдау» – Алматы: Мектеп, 2010. – 240 б.
5. Құрманғалиұлы Ә. «Тәуелсіздік және тарихшылардың рөлі» – Астана: Білім, 2016. – 200 б.
6. Тасмағанбетова Б. «Ұлттық тарихтың жаңаша зерттелуі». – Алматы: Қарағанды университеті, 2018. – 270 б.

ТАРИХИ БІЛІМНІҢ ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Бейсенова Жандаркул Жумабайқызы

*биология және экология пәнінің мұғалімі, «№ 13 орта мектеп» МКМ
(Алматы, Қазақстан)*

Тарихи білім – бұл халықтың өткенін, мәдениетін, руханиятын және болашағына бағыттайтын саясатын зерттейтін ғылым. Тарихты дұрыс түсіну, оның сабақтарын ала отырып, ұлттық сананы қалыптастыру, ұрпаққа отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесін беру – әрбір қоғамның маңызды міндеті. Бүгінде тарихты оқып үйрену тек өткенді зерттеудің құралы ғана емес, сонымен қатар қоғамды біріктіретін, оның азаматтарына жауапкершілік сезімін ұялататын маңызды тәрбиелік құрал болып табылады. Тарихи білімнің отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесінің негізі екендігі туралы ойлар кеңінен қарастырылып, бүгінгі ұрпақты тәрбиелеудегі маңызы мен мәні тереңінен талданады.

Әрбір қоғам өзінің өткенін, тарихын түсінбей, даму жолын дұрыс таңдай алмайды. Тарих – бұл адамның өмір сүруі мен дамуындағы маңызды кезеңдердің жинақталған нәтижесі, халықтың ұрпақтан ұрпаққа қалдырған бай мұрасы. Тарихты оқып-білу әрбір адамның өз өткенін, мәдениетін, салт-дәстүрін қадірлеуге мүмкіндік береді. Тарихи білім арқылы ұрпақтар өзінің ұлттық және азаматтық болмысын таниды, тарихи тұлғалар мен маңызды оқиғалардың маңызын түсінеді (Аширбекова, 2013: 6).

Тарихи білім қоғамның рухани іргетасын қалаушы фактор болып табылады. Өйткені халықтың тарихын білу оның болашаққа сеніммен қадам басуына мүмкіндік береді. Ұрпаққа тарихи білім беру арқылы жастар өздерінің тарихи тағдырын, ұлттың, мемлекеттің даму жолын терең түсініп, оны құрметтей біледі. Бұл тұрғыда тарихи білім тек білім саласы ретінде ғана емес, сонымен қатар отаншылдық, азаматшылдық тәрбиесін қалыптастырудың негізі екенін айдан анық.

Тарихи білім – отаншылдық тәрбиенің негізі болып табылады. Ұрпақтар арасындағы сабақтастықты қалыптастырып, халықтың тарихын ұмытпау арқылы азаматтық жауапкершілікті нығайтуға ықпал етеді. Отаншылдық — бұл азаматтың өз Отанына деген махаббаты мен адалдығын, туған елінің болашағына деген жауапкершілігін білдіреді. Тарихи білім осындай патриоттық сезімдерді тәрбиелеуде басты құрал ретінде қызмет етеді. Себебі тарихты білу, өткен кезеңдердің тәжірибесінен сабақ алу ұрпақтарды ұлттық құндылықтарды сақтауға және құрметтеуге, мемлекеттің тәуелсіздігін бағалауға тәрбиелейді.

Тарихи білім мен отаншылдық тәрбие: Жастардың азаматтық ұстанымы болуы тиіс. Мысалы, Қазақстанның ұлт-азаттық күрестері – патриоттық тәрбие берудің маңызды құралы. Қаншама ғасыр бойы қазақ халқы өз жерінде тәуелсіздік үшін күресіп, түрлі халықтармен қарым-қатынас жасаған. Кенесары ханның көтерілісі, Абылай ханның сыртқы жауларға қарсы күресі және басқа да ұлт-азаттық қозғалыстар – жастарға өз елінің тәуелсіздігін, еркіндігін қорғаудың маңыздылығын ұғындырады. Бұл

тарихи кезеңдер қазіргі ұрпақ үшін отаншылдық тәрбиенің нақты мысалы болып табылады. Кенесары ханның ерлігін ұлықтау, оның тәуелсіздік үшін жасаған күресі туралы білім беру жастардың ұлтжандылық сезімдерін оятады.

1986 жылы Қазақстанда болған Желтоқсан оқиғасы – патриоттық тәрбиенің тағы бір маңызды кезеңі. Желтоқсан көтерілісі – тәуелсіздік жолындағы күрестің айқын мысалы. Жас буынның өз елінің құқықтары мен тәуелсіздігі үшін күресу қажеттілігін түсінуі, тарихи оқиғаны зерттеу арқылы қалыптасады. Сол кезде жастар өз Отанының болашағы үшін күреске шықты. Бұл оқиға патриоттық тәрбиенің маңызды аспектісі ретінде қазіргі ұрпаққа түсіндіріледі. Желтоқсан оқиғасының тарихи маңызы мен оның отаншылдық тәрбиеге әсері, халықтың саяси еркіндігі мен тәуелсіздігі үшін күресу қажеттілігі туралы білім беру – жас азаматтардың өз елінің болашағына жауапкершілігін арттырады.

Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстанның рөлі мен халқымыздың жеңіс жолындағы ерлігі – тарихи білімнің отаншылдық тәрбиеге қосқан зор үлесі. Қазақстанның сол кездегі саяси, экономикалық жағдайы мен майдандағы ұлы ерліктері, қазақтың батырлары мен еңбеккерлерінің соғыс кезіндегі іс-әрекеттері қазіргі ұрпаққа үлкен сабақ. Қазақстанның майданға қаншама адам аттанғаны, оның ішінде әйелдер мен балалардың, қарттар мен жастардың да өз үлесін қосқаны – отаншылдық тәрбие мен патриотизмнің негізі болып табылады.

Бауыржан Момышұлы, Төлеген Тоқтаров сияқты батырлардың ерліктері – қазақ халқының батырлығын, отанға деген адалдығын, бейбітшілік үшін күреске қатысуын білдіреді. Бұл тарихи тұлғалардың өмірі мен еңбектері қазіргі жастарға Отанына деген сүйіспеншілігін арттырады, ұлттың бірлігін нығайтады. Мысалы, Бауыржан Момышұлының "Отан үшін жан пидә!" деген сөздері жастарға өз елін қорғауға деген жоғары моральдық жауапкершілікті түсіндіреді.

Қазақстанның тәуелсіздігі – жастардың отаншылдық тәрбиесінің өзекті мәселелерінің бірі. Тәуелсіздік – елдің ұлт болып қалыптасуы мен дамуындағы маңызды кезең. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейінгі оқиғалар мен жетістіктер қазіргі ұрпақ үшін баға жетпес тәжірибе болып табылады. Тәуелсіздіктің символы ретінде Алматы қаласында орналасқан Тәуелсіздік монументі және Астанадағы Қазақ елі монументі сияқты тарихи ескерткіштер жастарға елдің тәуелсіздігі үшін күрескен батырлардың ерліктерін еске салады. Жастар бұл ескерткіштер арқылы өз елінің тарихын біле отырып, елінің тәуелсіздігі мен болашағы үшін еңбек етуге деген жауапкершілігін сезінеді.

Тарихи білімнің отаншылдық тәрбиедегі рөлі тек өткенді білу ғана емес, сол арқылы қоғамдағы жауапкершілікті сезіну мен азаматтық позицияны қалыптастыру. Тарихтағы әрбір оқиға, әрбір ұлы тұлға – жастардың бойында отанға деген сүйіспеншілік сезімін оятады. Мысалы, Қазақ хандығының құрылуы, Қазыбек би мен Төле би сияқты хандардың билік жүргізуі – бұл ұлттың тәуелсіздігін сақтау, оны болашақ ұрпаққа жеткізу жолындағы маңызды кезеңдер болып табылады. Оларды зерттеу, олардан үлгі алу – жастарды отаншылдыққа тәрбиелеудің бір жолы.

Шоқан Уәлиханов сияқты тұлғалардың ғылыми еңбектері, ұлы акын Абай Құнанбаевтың шығармалары жастардың ой-санасын дамытып, өз елінің мәдениеті мен тарихын терең түсінуге жол ашады. Бұл ұлы тұлғалар арқылы жастар өз ұлтының мәдени мұрасын құрметтеп, оны сақтау міндетін сезінеді.

Отаншылдық – әрбір азаматтың өз еліне, ұлтына деген сүйіспеншілігі мен құрметі, елдің тәуелсіздігі мен дамуына деген жауапкершілігі. Отаншылдық тәрбие беру тек жастарға елін сүюді үйрету ғана емес, сонымен қатар ұлттың ертеңіне, мемлекеттің болашағына жауапкершілікпен қарауды талап етеді. Тарихи білім – отаншылдық тәрбиесінің басты құралы болып табылады.

Өткеннің оқиғаларына үңілу, тарихи тұлғалардың өмірі мен еңбектерін зерттеу, еліміздің ұлы жетістіктерін бағалау жастардың патриоттық сезімін оятып, оларды туған жерін, елін құрметтеуге тәрбиелейді. Мысалы, Қазақстанның тәуелсіздігі жолындағы күресті, ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеу арқылы жастар өз халқының ерлігі мен батырлығын бағалап, ұлттық рухты қалыптастырады. Қазақ хандығының құрылуы, Ұлы Отан соғысындағы жеңіс, Желтоқсан оқиғасы сияқты тарихи кезеңдер жастарды патриоттық рухта тәрбиелейді, оларды өз елінің тәуелсіздігін қорғау, оның болашағына үлес қосу үшін еңбек етуге ынталандырады.

Тарихи білім арқылы әрбір адам өз елінің мәдениеті мен тарихын қадірлей отырып, оның бай мұраларын сақтау және дамыту үшін әрекет етуі тиіс. Ұлт тарихын білу арқылы жастар өздерінің тарихи тамырларын, ұлы тұлғаларын танып, олардан үлгі алады. Тарихи білімді кеңінен насихаттау – жастардың санасын оятып, оларды өз елінің келешегі үшін белсенді азамат болуға тәрбиелеудің тиімді әдісі болып табылады.

Азаматшылдық – бұл қоғамның өміріне белсенді қатысу, оның мүдделеріне құрметпен қарау, заңдары мен ережелеріне мойынсұну, туған жердің дамуына жауапкершілікпен қарау. Азаматшылдық тәрбие берудің басты мақсаты – тұлғаны өз қоғамының толыққанды мүшесі ретінде қалыптастыру. Тарихи білім осы мақсатқа жетуге жол ашады, өйткені ол әрбір азаматқа қоғамның құндылықтары мен заңдары, тарихи дәстүрлер мен мәдениет туралы терең білім береді.

Тарихты зерттеу арқылы азаматтар өз елінің саяси жүйесін, экономикалық даму жолдарын, мәдени құндылықтарын, әлеуметтік құрылымын біледі. Сонымен қатар, тарихи білім жастардың қоғамдағы өз орнын, ұлттық бірлікті сақтау, елдің тыныштығы мен дамуына үлес қосу үшін жауапкершілік сезімін ұялатады. Азаматтық сана-сезімнің қалыптасуы үшін тарихи білімнің орны ерекше. Мысалы, Қазақстанның тарихындағы маңызды кезеңдер мен тарихи тұлғалардың өмірі, ел тәуелсіздігі үшін күрескен азаматтардың ерлігі жастарға азаматтық позиция ұстануға, мемлекеттік мүддені қорғауға деген құрметті арттырады.

Жастарға тарихи білім беру арқылы олар тек өткенді түсініп қана қоймай, болашаққа бағытталған дұрыс шешімдер қабылдауға, қоғамның дамуына үлес қосуға бағытталады. Азаматшылдық тәрбиесінде тарихи білімнің ықпалы – қоғамдағы әрбір азаматтың тек құқықтарын ғана емес, сонымен қатар міндеттерін де терең сезінуін қамтамасыз етеді.

Ұлттық идеология – бұл әрбір елдің өзіндік рухани және мәдени болмысын қалыптастыратын, халықтың құндылықтарын сақтайтын, болашаққа бағытталған идеологиялық негіз. Тарихи білім ұлттық идеологияның басты құралы болып табылады. Тарихты білу арқылы жастар өз халқының тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрлерін жақсырақ түсінеді және оған деген құрметті арттырады.

Қазақстанның тәуелсіздігі мен еркіндігі, Алаш қозғалысы, ұлт-азаттық көтерілістері, Қазақ хандығының құрылуы – бұл тарихи кезеңдер қазақ халқының ұлттық санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Тарихи білім арқылы әрбір азамат өз халқының ұлы тарихы мен мәдениетін түсініп, оны бағалай отырып, ұлттық бірлікті нығайтуға бағытталады.

Тарихи білімнің ұлттық идеологиядағы маңыздылығы жастардың ұлттық патриотизмін қалыптастыруда көрінеді. Бұл, өз кезегінде, оларды еліміздің дамуында белсенді азаматтық ұстанымдармен қамтамасыз етеді, ал мұның нәтижесінде ұлттың мүддесі жоғары қойылады.

Қазақстанда тарихи білім беруге ерекше мән беріледі. Мектептер мен жоғары оқу орындарында тарихи пәндер міндетті түрде оқытылады, және бұл пәндер арқылы жас ұрпақтар өз халқының өткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Қазақстан тарихы мен әлем тарихы пәндері арқылы оқушылар тарихқа қызығушылық танытып, әрбір тарихи оқиғаның, тарихи тұлғаның қоғам мен мемлекет үшін қандай мәні бар екенін ұғынады.

Тарих пәні тек фактыларды жаттап үйрету емес, оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, олардың өткен оқиғаларды терең түсінуіне ықпал ету, сын тұрғысынан ойлау және өз пікірін қалыптастыру да мақсат етіледі. Бұл дегеніміз, тарихты үйрену – тек өткенді зерттеу ғана емес, қазіргі қоғамға жауапкершілікпен қарауды үйрену, болашаққа бағытталуды да талап етеді.

Тарихи білім – отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесінің маңызды құралы болып табылады. Ол ұрпақтардың тарихи санасын қалыптастырып, өз елінің өткенін бағалауға, ұлттық және азаматтық жауапкершілікті сезінуге тәрбиелейді. Тарихи білім әрбір азаматтың отанға деген сүйіспеншілігін, өз халқының тарихына деген құрметін арттырып, мемлекетінің дамуына жауапкершілікпен қарауға ықпал етеді. Осылайша, тарихи білім ұрпақтың патриоттық рухын қалыптастырып, оларды болашақта елінің дамуына үлес қосатын азаматтар етіп тәрбиелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Аширбекова Ж. Б. «Қазақ» атауын қайтарудағы ұлт зиялыларының тұжырымдары // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Хабаршы №2 (44), 2013.

Отаншыл ұрпақ тәрбиелейік // «Ortalyq Qazaqstan» сайтына сілтеме жасау міндетті.
<https://ortalyq.kz/otanshyl-rpa-t-rbielejik/>

КЕҢЕС НҰРПЕЙІС ЖӘНЕ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ: ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ АҚТАҢДАҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Джексембаева Гульзира Нурсагатовна

тарих пәнінің мұғалімі

*Абай атындағы Республикалық мамандандырылған
дарынды балаларға арналған қазақ тілі мен әдебиетін
тереңдете оқытатын орта мектеп-интернаты
(Алматы, Қазақстан)*

Тарихи ақтаңдақтардың бетін ашып, ұлттық рухты көтеру жолында ғылыми майданда елеулі еңбек еткен тұлғалардың бірі әрі бірегейі — академик Кеңес Нұрпейіс еді. Саналы ғұмырын сан тараулы ғылымдардың ішінде сан ғасырдан сыр шерткен тарихпен байланыстырып, тізгінін ұстаған ғалымның өмірі мен ғалымдық жолы көпке үлгі. Ғалым кез келген халықтың өзін-өзі сыйлауы, ұлттық қасиеттерін

білуі ел ісінде қаны мен терін төккен аптал азаматтарын танып, оларды әспеттеуден басталатынын, ал өз елінің осындай азаматтарын танымаған жұрттың өзге елдермен теңесе алмай қалатынын өмір дәлелдеген шындық екенін жазады (Нұрпейіс К., Нұрбапа Өмірзақов-73, 2007: 27). Осы пікірінен ол кісінің Алаш қайраткерлерінің өмір жолын, тарихтағы болған оқиғаларға қатысын зерттеуді қолға алудағы мақсатын байқай аламыз. Сол себептіде Алаш арыстарының қазақ елінің бостандығы мен теңдігі жолындағы жанқиярлық күресін, ұлт тарихындағы орнын бағалау тарихты оқитын бүгінгі ұрпақ үшін өте маңызды.

Тыңнан түрен салған ғалым Кеңес Нұрпейіс Алаш тарихын зерттеушілердің алғашқыларының бірі болды. Осы жолда өзіндік сүрлеу-соқпағын салып, батыл қадамдар да жасай білді. Ғалымның Алаш қайраткерлерінің еңбегін ақтап алу ісіне белсене араласып, ғылыми тұрғыда зерттеулер жүргізуінің бір себебі – әкесі Нұрпейіс Нүсіпбайұлының да репрессия кезінде “Советке қарсы әрекет” деген айыппен жазықсыз қудалануы еді. Әкесі де адал еңбек пен адамгершілік қағиданы биік ұстаған, елдің зиялы қауым өкілдерінің бірі болған. Ғалым шындыққа көз жеткізу үшін елі үшін еңіреген осындай жазықсыз кеткен ерлердің көзсіз ерлігін дәріптеп, келешек ұрпаққа үлі етуді халқы мен әкесінің алдындағы перзенттік борышы мен міндеті деп білсе керек.

Академик Алаш тарихын зерттеуде бірнеше мақала жариялап, мұрағат деректерін негізге ала отырып, монография жазды. “Алаш һәм Алашорда” атты еңбегінде зерттеуге тыйым салынған Алаш қозғалысына қатысты ғылыми деректерді ұсынды. Мұнда Алаш партиясының құрылуы, Алаш автономиясының тарих сахнасына шығуы және іс-әрекеті сынды мәселелер жіті қарастырылған. Бұл еңбектің жазылуы, жарық көруі егемендік алған соң ғана жүзеге асты. Халқымыздың Қазан төңкерісіне дейінгі тарихын зерттеуге тыйым салынған кеңестік кезеңде мүмкін болмаған істер қолға алынды. Ғалым газет тілшісінің: “Бұрын Алаш жайлы айтпақ түгілі, Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдерін жария ете алмадық емес пе?” - деген сауалына байыпты жауап береді. Екеуінің де идеологиялық тоқпақтың астында өскенін, таптық тұрғыда зерттеу мәселесін ту еткенін, революция, азамат соғысы жайлы жазса, Алаш қозғалысын сынамағаны үшін де сынға алынғанын айтады. Бұл зерттеу де оңайға түспеген. Ғалым естелігінде академия басшыларының, институт жетекшісі, академик М.Қозыбаевтың толып жатқан жазған хаттары және телефон соғуы арқылы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивінде жарты жыл отырып, Алаш қайраткерлеріне 1930-1932 жылдары екі рет сот процесі болғаны жайлы деректі табады. Соның бірінде Ахмет Байтұрсынов бастаған 40-тан астам адам сотталған. Екінші сот процесінде Мұхамеджан Тынышбаев бастаған зиялы қауым халық жауы ретінде айыпталғандығын айтады (АОММ: 76 п.). Осылайша ешкімнің тісі бата бермейтін тың тақырыпқа барып, XX ғасырдың бірінші жартысында ұлт тағдыры мен мұраты жолында қазақ ерлерінің күресін паш етті.

Академик ең алдымен зерттеу жайлы деректерін келтірмес бұрын Алаш “Алаш” және “Алаш қозғалысы” ұғымдарының мәнін ашады. Бұл ұғымдардың бір емес бірнеше құрамдас бөліктен тұратын күрделі ұғым екенін атап өтіп, біріншіден, саяси партия ретіндегі Алаш, екіншіден, мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы, үшіншіден, осы автономияны басқаруға тиісті болған Алаштың ордасы туралы мәселелер деп, осы үш мәселе жиынтығы Алаш немес Алашорда қозғалысы ұғымын білдіретінін жазады (Нұрпейісов К. 1995: 5). Алаш қозғалысы ұғымына тоқтала келе 20-30 жылдары саяси және ғылыми әдебиеттерде қалыптаса бастағанын сөз етеді. Қозғалыс тарихы туралы 1919-1920 жылдары алғашқы пікірлерді жариялаушылар ретінде Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы мен қазақ зиялыларының бірі Сәкен Сейфуллиннің тұрғаны зерттеулер арқылы анықталған болатын.

Еңбекте Алаш қозғалысының бастау көздері жайлы арнайы тарауда жаза отырып, бұл қозғалыс бір күнде тумағанын, отаршыл өкіметтің қазақтың жерін мемлекет меншігі деп қарап, шұрайлы жер мен құнарлы егіс алқабын тартып алып, орыс-қазақ әскерлерін қоныстандыра бастағанын, тек жерді ғана емес, рухани отарлаудың да белең алуы әсер еткенін де атап көрсетеді. Осындай жағдайды көріп-біліп отырған оқыған азаматтар тасада қала алмады. Ел болып, егемендікке қол жеткізудің жолы ретінде халықтың көзін ашып, теңдікке білім, ғылым, мәдени майданда күрес жүргізе отырып қана жете алатынын түсінді. Қазақ зиялыларының ішінде Ахмет Байтұрсынұлы отаршылдықтың қамытын киіп жүре бермес үшін халқын оятып, мәдени тұрғыдан дамуға шақырды. “Қазақ азаматтары, - деп жазды Ахаң “Қалам қайраткерлерінің жайынан атты мақаласында - мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін сарп етуі керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні қазақтарды қасындағылар қыңсылатуын қояды... Жеуге жеңіл тұрғанды жеу табиғи іс. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз. Қазақ жем болудан түбінде декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады”, - деп (Нұрпейіс К.Н, 2005:4 б) Ахмет Байтұрсынұлының сөздерін атап көрсетуі, XX ғасырдағы қазақ халқының жағдайын анықтай түседі.

Ғалым зерттеуінде Алаш қозғалысын хронологиялық-проблемалық әдіс арқылы талдай келе, төрт тарауға бөліп, бастапқы тарауда мәселенің тарихнамасын, неліктен бұл тақырыптың құпия болып келгенін, кейінгі тарауларда Алаш қозғалысының бастау көздері, Алаш партиясының құрылуы, Алашорда мен Совет үкіметінің арасы жайлы тұжырымды пікір мен мұрағат құжаттары негізінде

дәлелді деректер келтіреді. Ғалым бастапқы кезде Алаш қозғалысының тарихи деректемелерін төрт топқа бөліп қарастырады:

1. 20-30 жылдарда жеке жинақтарда жарияланған деректер;
2. 1913-1918 жылдарда қазақ ұлттық баспасөзінде жарық көрген деректемелік мағлұматтар;
3. Қазақстанның, Ресейдің, Америка Құрама Штаттарының, Францияның, Түркияның т.б. елдердің архивтері мен кітапханаларында сақталған деректер;
4. Алаш қозғалысының Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқайұлы, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышбаев сияқты жетекші қайраткерлерінің жеке архивтері мен жарияланған еңбектерінде кездесетін деректемелер (АОММ, 1-4 п.) болып бөлінген. Ғалым бұл төрт топтың әрқайсына анықтама берген.

Бірінші топтағы деректер бойынша 20-30 жылдардың өзінде жеке жинақтар жарық көрген. Оның дәлелі ретінде 1927 жылы Қызылорда қаласында “Алаш Орда” жинағы орыс тілінде шыққаны жөнінде ақпарат бар. Жинақтың алғы сөзінде және құрастырған адамның Алаш қозғалысына берген теріс бағасына қарамастан, қолда бар мәліметті ой елегінен өткізе келе сол замандағы Алашорда тарихы жөнінде тың мәліметтерді табады. Мұнда Алаш партиясы мен Алашорда өкіметін халық алында жаманатты етіп, большевизмге қарсы келген күш ретінде суреттейтінін аңғарған. Кей құжаттардың түпнұсқасы емес, көшірмесі болғанына қарағанда қазақшадан аударып басылған мәліметтердің бұрмалауға ұшырағанын байқаған. Бұған дәлел ретінде Алаш партиясының бағдарламасының орысшаға аударылып, осы жинаққа енген нұсқасын негізгі мәтінмен салыстырғанда біраз айырмашылық барын анықтайды. Ғылым дәлдікті қажет етеді десек, Кеңес Нұрпейісұлы ақиқатқа көз жеткізу үшін осындай келелі жұмыстар атқару арқылы бізге беймәлім жайттардың бетін осылайша ашқан болатын. Тағы бір деректер жинағында 1913-1918 жылдардағы «Қазақ» (Орынбор), «Сарыарқа» (Семей), «Бірлік туы» (Ташкент), «Жас азамат» (Қызылжар), газеттері мен «Абай» журналы (Семей) беттеріндегі деректемелік материалдардағы Алаштың қоғамдық қозғалыс ретінде қалыптасуы, 1917 жылғы шілдедегі бірінші жалпы қазақ съезі жайлы және сол съезде Алаш автономиясын жариялағандығы жөнінде түпнұсқа деректер көптеп кездеседі. Ол құжаттардың қатарында: Алаш партиясының бағдарламасы, съезд мәжілістерінің хаттамасы мен Әлихан Бөкейханұлы, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлының жазған материалдары жарияланғанын растайды.

Ғалым, Қазақстанға Филипп Голощекиннің билік басына келуімен Алаш қозғалысы туралы зерттеу 1926 жылғы 25-30 жылғы қарашада өткен ВКП(б) қазақ өлкелік пленумындағы «...Алашорда идеологиясына, қазақ коммунистерінің арасындағы ұйымшылдық “оңшыл” және “солшыл” уклондарға қарсы күрестерге шақыруы» (Нұрпейіс К. Н.6 1993: 3) туралы дәйекті жазады. Бұл ақпаратқа сай сол кезде жеке адамдарға Алашорданың котрреволюциялық ұлтшылдық мәнін әшкерелейтін жұмыстар жазуға тапсырма берілгенін туралы баяндалған. Демек, осы деректер арқылы Алаштық азаматтардың саяси күресіне қарсылық осындай жасырын әрі жария жолмен де жүріп отырғанын білеміз.

Зерттеуші Б.М.Тақабаеваның диссертациялық жұмысында келтірілген деректерге сай, Алаш қозғалысы тарихын жаңа көзқараспен бағалаудың негізін қалаған академик К. Нұрпейіс қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысына «20 жылдардан бері ғылыми және саяси әдебиетте орын алып келгендей жаппай Алаш немесе Алашорда айдарын тағуға бола ма?» деген сұраққа «жалпы қазақ интеллигенциясы бар да, сонымен қатар алаш қозғалысына қосылған интеллигенция өкілдері бар. Екіншіден, 1917 жылғы екі революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясы белсенді араласқан қазақ қауымына тән қоғамдық қозғалыс бар да, 1917 жылдың шілдесінен 1920 жылдардың аралығын қамтыған Алаш қозғалысы бар», - деген (Хазретәлі Т., 2001) тұжырымы арқылы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың уақыттық шегі мен саяси сипатына айқындық бергенін, бұл тұжырымның әдістемелік маңызы ретінде Алаш қозғалысын ұлт-азаттық қозғалыстың құрамдас бөлігі болғанымен оның саяси-идеялық, ұйымдық және ұстанған рухани құндылықтары бойынша ерекшеліктері болғанын атаған жөн деп санайды (Тақабаева Б.М. 2010: 88).

Академик Алашорда өкіметінің алға қойған мақсаттарын нақты талдап берді. Бірінші жалпы қазақ съезі бойынша сайлау мәселесін талқылап, баптардың мазмұнын ашып көрсетеді. Бұл баптарды нақтылап, бағдарламаны жасауда Алаш азаматтарының көзі ашық болғандықтан сауатты жазып, барлығын халық игілігіне бағыттағанын, заңмен шегенделген дүниенің қуаты барына сеніп, Алаш партиясының сол құрылтайда үлкен табысқа жетуіне осы құжат себепкер болғанын байқауға болады.

1917-1937 жылдар арасындағы зиялы қауым өкілдерінің саяси қызметі - Алаш қозғалысы аясында ұлт-азаттық қозғалыстың шыңына жеткен кезі болды. Сталиннің, Ф.Голощекиннің билікке келуімен “халық жауларын” анықтап, түрлі айып тағу арқылы жазалау үдей түсті. Халықты тар қапаста тыпыр еткізбей ұстауды көздеген саясат халық санасына оқыған зиялылардың жарық сәулесін түсірмеуге барынша тырысып бақты. Өз алдында үш тұғырлы мақсат -қазақ елін отарлық езгіден құтқаруды, мемлекет ретінде қайта құруды және қоғамды дамыту арқылы өркениетті елдер қатарына қосуды мақсат еткен Алаш көсемдері қудалауға ұшырап, Алаш қозғалысы күшпен басып-жанышталды.

Қорыта келе, Кеңес Нұрпейіс ұлының Алаш қозғалысының ақтаңдақтарын ашудағы еңбегі ұшан теңіз. “Халық жауы” деп қуғынға ұшыраған ұлт зиялыларына жабылған жалған жаланы теріске шығарып, тарихи дерек пен дәйектің ақ-қарасын ажыратып, шындықты паш ету жолында ғалым терең зерттеулер жүргізді. Мұрағаттағы құнды деректерге қол жеткізіп, түрлі мәліметті саралау, ақиқатын ашуда күн-түн демей, еңбек етті. Алаш қозғалысына деген теріс көзқарас пен жалған айыптаулардың тағылуы бұл тақырыптың мүлде жабық тақырыпқа айналып, тарихтың бұрмалануына алып келген еді. Ал ғалым осы бұрманың бетін ашып, ел азаматтарының тар жол, тайғақ кешуден өтіп жүріп, елінің қамын жеген уайымын Алаш арыстарындай сезініп, олардың өрлігі мен ерлігін бүгінгі ұрпақ білуі тиіс деп санады. Тәуелсіздік кезеңінде де зерттеп, жаңаша көзқарас қалыптастырды. Ғалым еңбектерінің тағы бір баға жетпес құндылығы Алаш арыстарының саяси қызметіне ғана емес, шығармашылығы мен өміріне қатысты жаңа деректерге қол жеткізіп, ғылыми айналымға енгізді. Нағыз ғылымға деген адалдық, болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілікті сезіне отырып, ұмыт болған ұлы оқиғалардың бетіндегі қара пердені сыпырып, ыждағаттылық пен төзімінің арқасында анық ақиқатқа қол жеткізген ерен тұлға тарих ғылымында өзіндік қолтаңбасын қалдырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейіс К. Нұрбапа Өмірзақов-73 // Егемен Қазақстан. – 2007, шілде – 27.
2. АОММ, 1099-қ., -1-т., 16-іс., 71-п.
3. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: “Ататек”, 1995. – 256 бет.
4. Нұрпейіс К.Н. Ұлт тарихына жаңаша көзқарас // Атырау. - 2005, қараша - 24.
5. АОММ, 2268-қ., -1-т., 34-іс., 1-4-п.
6. Нұрпейіс К. Н. Алпыс жыл айтылмаған ақиқат // “Азия” халықаралық газет, апталық. -1993. - № 50 (80).
7. Хазретәлі Т. Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты туралы К.Нұрпейістің тұжырымдары // конф.матер. - Алматы, 2001, наурыз - 12. – Б. 90-92.
8. Тақабаева Б.М. Академик Кеңес Нұрпейістің өмірі, ғылыми-педагогикалық қызметі мен тарихи мұрасы: тарих ғыл. канд. ...дис./ Б.М.Тақабаева; Ш.Ш.Уәлиханов атын. Тарих және этнология ин-ты; ғыл. жет. Асылбеков М.Х. – Астана: 2010. – 131 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ: ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА ОҚЫТЫЛУЫ

Сайлауова Гаукар Есенгелдикызы

тарих пәнінің мұғалімі №59 мектеп-гимназия
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. 1920-1930 жылдар Қазақстан тарихында кеңестік модернизацияның маңызды кезеңі болып табылады. Аталған жылдарда аграрлық реформа, ұжымдастыру, индустриализация, мәдени революция, репрессия, тіл мен діннің сияқты реформалар жүзеге асырылды. Осы згерістердің экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени салдары терең болып, халықтың тұрмыс-тіршілігіне әсер етті. Кеңестік модернизацияның білім беру жүйесіне, тіл саясатына және өнер мен әдебиетке тигізген ықпалы айтарлықтай болды. Мақалада осы кезеңнің негізгі ерекшеліктері мен Қазақстан тарихы сабақтарында кеңестік модернизацияны оқыту әдістемесі қарастырылған. Оқушыларды тарихи оқиғалармен таныстыру, кеңестік кезеңнің салдарын терең түсіну және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: Кеңестік модернизация, ұжымдастыру, индустриализация, мәдени революция, Қазақстан тарихы, білім беру, ашаишылық.

Аннотация. 1920-1930 годы являются важным периодом советской модернизации в истории Казахстана. В эти годы были реализованы такие реформы, как аграрная реформа, коллективизация, индустриализация, культурная революция, репрессии, язык и религия. Экономические, социальные, политические и культурные последствия этих изменений были глубокими и повлияли на образ жизни людей. Влияние советской модернизации на систему образования, языковую политику, искусство и литературу было значительным. В статье рассматриваются основные особенности этого периода и методика преподавания советской модернизации на уроках истории Казахстана. Были даны рекомендации, направленные на ознакомление учащихся с историческими событиями, углубленное понимание последствий советского периода, развитие навыков критического мышления.

Ключевые слова: советская модернизация, коллективизация, индустриализация, культурная революция, история Казахстана, образование, голод.

XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан үшін аса маңызды тарихи кезең болды. Кеңестік модернизацияның басталуы, оның түрлі салаларға тигізген әсері, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып жүргізілген саясаттар Қазақстан тарихының басты беттеріне айналды. Бұл жылдарда Қазақстанда әлеуметтік, мәдени, саяси, экономикалық реформалар жүзеге асырылды. Кеңестік модернизацияның мақсаты – социалистік қоғам құру, индустриализация мен аграрлық реформалар жүргізу, кеңестік идеологияны орнықтыру болатын. Бұл кезеңнің маңызды тарихи оқиғалары мен өзгерістерін Қазақстан тарихы сабақтарында оқыту өте маңызды, себебі ол жастарды тарихи сана-сезім мен азаматтық жауапкершілікке тәрбиелеуге көмектеседі. Бұл мақалада 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік модернизацияның маңызы мен оны мектепте оқыту әдістері қарастырылады. Кеңестік модернизацияның негізгі мақсаты Қазақстанды социалистік қоғамға айналдыру еді. Бұл процеске индустриализация, аграрлық реформа, ұжымдастыру сияқты шаралар енгізілді. 1920-1930 жылдардағы аграрлық реформа негізінен ауыл шаруашылығын ұжымдастыру арқылы жүзеге асырылды. Ұжымдастыру саясатының басты мақсаты – жеке меншік жерлерді алып, оларды кеңестік колхоздар мен совхоздарға біріктіру болды.

Осы саясаттың нәтижесінде көптеген қазақ шаруалары жерсіз қалды, ал егіншілер мен малшылар жұмысшыларға айналды. Сондай-ақ, бұл реформаның әсерінен ауыл шаруашылығының өнімділігі төмендеді, ал республикадағы ашаршылық мәселесі қатты ушығып, миллиондаған адамның өмірін қиды (Идрисова, 2023). Индустриализация да кеңестік модернизацияның маңызды бөлігі болды. Қазақстанда жаңа өнеркәсіптер мен өндіріс орындары салынды, бірақ бұл процесс көбінесе жергілікті халықтың әлауқатына әсер еткен жоқ. Көптеген қазақтар индустриалдық қалаларда жұмыс күшін қалыптастыруға мәжбүр болды. Осы кезде жұмысшылардың жаңа табы құрылды, бірақ олардың жағдайы өте ауыр болды. XX ғасырдың 20-30 жылдардағы кеңестік модернизацияның саяси салдары да терең әсер етті. Кеңес үкіметінің билікке келуімен Қазақстанда жаңа саяси құрылымдар мен партиялар пайда болды. Партиялық саясаттың күшеюі, орталықтандырылған басқару жүйесі, сондай-ақ жаңа саяси идеологиялар халыққа таныстырыла бастады. Бірақ бұл өзгерістер халықтың жағдайына әсер ете алмады. Саяси репрессиялар мен қуғын-сүргіндер жаппай орын алды. 1930 жылдары орын алған ашаршылық пен репрессиялар, әсіресе Қазақстанда халықтың азаюына әкелді. Кеңестік биліктің саясатына қарсылық білдірген көптеген қазақ зиялылары мен жетекшілері қуғынға ұшырап, оларды айыптап, абақтыға жапты. Бұл саяси жағдайлар республиканың дамуын тежеді. Сондай-ақ, кеңес үкіметінің идеологиялық шаралары қазақ халқының дәстүрлі өміріне, оның мәдениетіне, дініне, тілінің дамуына теріс әсер етті (1920-1930 жылдардағы Қазақстан мәдениеті).

Кеңестік модернизацияның мәдениет пен білім саласындағы әсері айтарлықтай болды: Біріншіден, Қазақстанда жаңа білім беру жүйесі құрылды. Кеңестік идеологияны насихаттау үшін мектептер мен университеттерде жаңа пәндер енгізілді. Мектептерде марксизм-ленинизм, тарих, философия пәндері оқытылып, коммунистік идеологияны ұстанатын жастар тәрбиеленді. Бұл кезеңде қазақ тілі латын әліпбиіне ауыстырылды, бұл тілдің дамуына үлкен әсер етті. Сонымен қатар, бұл кезеңде қазақтың алғашқы оқулықтары мен әдеби шығармалары жарық көрді. Екінші жағынан, кеңестік модернизация мәдениет пен өнер саласына да әсер етті. Кеңес үкіметі мәдени революция жүргізіп, халықтың өз мәдениетін өзгертуге ұмтылды. Осы кезеңде әдебиет пен өнердің жаңа бағыттары пайда болды. Жаңа қазақ әдебиетінің негізін қалаған жазушылар мен ақындар қалыптасты, бірақ олар кеңестік идеологияға сәйкес өз шығармаларын жазды. Осылайша, қазақ мәдениеті жаңа кеңестік идеологиямен үйлесім тапты, бірақ сонымен бірге оның дәстүрлі мәдениеті мен құндылықтары еленбеді (Мұхатова, Қайпбаева, 2022:54-65). Қазақстан тарихы сабақтарында 1920-1930 жылдардағы кеңестік модернизацияны оқыту өте маңызды. Бұл оқыту әдістемесі оқушыларға сол кезеңдегі әлеуметтік, экономикалық, саяси өзгерістерді түсінуге мүмкіндік береді.

Сабақтарда кеңестік модернизацияның нәтижелерін талдау арқылы оқушыларға әртүрлі көзқарастар мен пікірлерді ұсынуға болады. Оқушыларға бұл кезеңнің әртүрлі аспектілерін түсіндіре отырып, олардың сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға болады. Оқушыларға кеңестік модернизацияның салдарларын көрсету үшін мұғалім түрлі дереккөздермен жұмыс жасауды ұйымдастыра алады. Мысалы, тарихи құжаттар мен материалдар, куәгерлердің естеліктері мен деректі фильмдер көрсетіліп, оқушыларға сол кезеңнің қиыншылықтарын сезіндіруге болады. Сонымен қатар, ашаршылық, репрессиялар мен ұжымдастыру туралы жазылған шығармалар мен тарихи еңбектерді пайдалану оқушылардың тарихи сауаттылығын арттырады.

Бұл тақырыпты оқыту барысында топтық жұмыстар мен пікірталастар ұйымдастыру да маңызды. Оқушыларға кеңестік модернизацияның экономикалық, саяси, мәдени салдарларын талқылауға мүмкіндік беру керек. Топтық жұмыстар арқылы оқушылар өз пікірлерін білдіріп, тарихи оқиғалар мен өзгерістерді салыстыра отырып, өз көзқарастарын айқындай алады. Сондай-ақ, оқушыларға осы

кезеңдегі қазақ халқының қайшылықтарын, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлердің сақталуын, өзгерістердің әсерін зерттеуді ұсынуға болады (Қабылдинова, Қалиев, Бейсембаева, 2018).

Қорытындылай келе, 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік модернизация тарихы қазақ халқының тағдырында үлкен із қалдырды. Бұл кезеңдегі әлеуметтік, экономикалық, саяси өзгерістер тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл Кеңес Одағындағы халықтардың өмірін түбегейлі өзгертті. Осы кезеңдегі модернизацияның салдары бүгінгі Қазақстан үшін маңызды. Қазақстан тарихы сабақтарында кеңестік модернизацияны оқыту оқушылардың тарихи білімдерін тереңдетуге, олардың өз тарихын, мәдениетін және ұлттық құндылықтарын түсінуге мүмкіндік береді. Оқушыларды сын тұрғысынан ойлауға, тарихи оқиғаларға кешенді түрде қарауға үйрету – бұл тек білім беру ғана емес, болашақта еліміздің толыққанды азаматы болуға да үлкен әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Иорисова Г.Б. Дәстүрлі қазақ қоғамын модернизациялау тарихы. ҚР, Түркістан, 2023. Философия докторы Р(Һ)Д ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация// <https://abu.edu.kz/uploads/190/631/885/3e4c698281fb3c0cf742805d6bda6706.pdf> [Электронды диссертация]
2. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан мәдениеті// <https://e-history.kz/media/scorm/304/378/text/text.htm>
3. Мұхатова О., Қаипбаева А. 1920-1930 жж. білім жүйесінің тарихи деректері // Journal of History / Habarşy Tarihi Seriâsy. 2022, Vol. 106 Issue 3, p54-65. 12p.
4. Өскембаев Қ., Сақтағанова З., Зуева Л., Мұхтарұлы Ф. Қазақстан тарихы. 9 класс. 1 бөлім. – Мектеп, 2019.- 2 б.

EFFECTIVE WAYS TO USE AI (ARTIFICIAL INTELLIGENCE) IN ENGLISH LESSONS

Zhanar D. Kassabulatova

*teacher of english, secondary school №13
(Almaty region, Kazakhstan)*

Using artificial intelligence (AI) in English lessons can simplify the learning process, increase students' interest, and improve the quality of Education. AI technologies greatly help teachers in personalizing the educational process, implementing effective methods for developing students' skills, and saving time.

Effective ways to use AI in English lessons

1. Personalized learning: Online platform and applications: AI-based platforms such as Duolingo, Grammarly, LingQ can create curricula according to the level of each student. Track student achievement: AI determines how correctly or incorrectly the student answered and highlights weaknesses. Personalized tasks: AI automatically offers tasks according to the needs and abilities of the student.

2. Development of language skills. Pronunciation (Speaking): With the help of AI, students can improve their pronunciation skills. For example: applications such as O Speechify, Elsa Speak correct errors in students' pronunciation using sound recognition technology [2].

- virtual assistants (such as Siri or Alexa) help you create dialogues in English. Listening (Listening): With AI tools, students can listen to different accents and improve their understanding through real-time subtitles.

- automatic YouTube subtitles or platforms such as Listenwise.

3. Improve your subscription and grammar. AI tools such as Grammarly, QuillBot, Hemingway Editor automatically check the text of students, offering grammatical errors and stylistic improvements. Automatic essay verification: to facilitate the work of teachers, AI tools check and evaluate the written work of students.

4. Enrich vocabulary: Creating cognitive maps: AI-based tools (such as MindMeister) can automatically create vocabulary maps to learn new words [1]. Word games: platforms that use AI offer interactive games to memorize words (e.g. Quizlet, Wordwall).

5. Provide an interactive learning experience: Chatbots: students can communicate with chatbots in English and hone their language skills. For example, ChatGPT or Replika. Virtual reality (VR): AI-based virtual reality tools can "take" students to an English-speaking environment (such as Mondly VR). Interactive tasks: tools such as Kahoot, Quizizz, Mentimeter will make the lesson more interesting and engaging.

6. Automatic text translation and understanding: Google Translate or DeepL: using AI translation tools, students can understand the main content of the text. Explanatory: AI can explain complex parts of texts in simple language.

7. Saving teachers ' time: Evaluation and feedback: AI can automatically check test tasks and provide students with detailed feedback. Create lesson plans: AI helps teachers create lesson plans effectively.

8. Dialogue simulations: Tools for creating an AI dialogue. It is possible to improve the communication skills of students through the tools for creating a dialogue with AI. For example, students can create dialogues for tourism, shopping or everyday life situations.

Advantages of using AI:

- Personalize classes.
- Make the learning process interesting and interactive.
- Facilitate the work of teachers.
- Increase students ' ability to control and evaluate themselves.

Difficulties and solutions:

1. dependence on technical means: - ensure that the school has access to AI tools.
2. abuse of AI tools by students: - explanation of the need to use AI only as an auxiliary tool.
3. teachers ' ignorance of AI technology: - Organization of special trainings for teachers on the use of AI tools.

The effectiveness of using artificial intelligence in the classroom is great because it allows you to update and improve the educational process. Artificial intelligence (AI) helps students and teachers optimize the learning process, provide personalization support, and make the most of their time. Below we will consider its effectiveness from several aspects:

1. Adapt to the individual learning pace and needs: Artificial intelligence is based on the individual characteristics of students and can offer tasks and materials according to the pace of learning and the level of understanding of each student. This is especially important when teaching students of different levels in the same class.

For example, AI can analyze a student's mistake, reinterpret it, correct it, and provide the necessary additional information.

2. Continuous evaluation and feedback: can constantly monitor the achievements and shortcomings of students. It collects data on student achievement and allows you to determine which areas need the most help. This will give the teacher the data he needs to improve the learning process. Quickly identify errors or gaps in students ' knowledge through AI and provide relevant feedback.

3. Diversity and interactivity of educational materials:

Artificial intelligence can present educational materials in different formats: video content, interactive tasks, games, simulations, etc. This will increase the interest of students and make the learning process more interesting and effective. For example, for language learners with the help of AI, you can make a real-time translation or correct grammatical errors.

4. General access: intelligence gives students the opportunity to learn from anywhere in the world. This is especially useful in the context of distance learning. In addition, it creates the opportunity for students to learn at any time. For example, students can study through AI at the right time and at their own pace and deepen their knowledge through the internet.

5. Increasing the motivation of students: Artificial intelligence helps boost students ' motivation through games, tasks, and quizzes. Each time the student completes the task, the points and achievements received are reflected, and this shows the result.[1]

Artificial intelligence gives students the opportunity to learn from anywhere in the world. The correct and effective use of artificial intelligence in English lessons increases the level of language proficiency of students and contributes to the development of their independent reading skills.

REFERENCE

1. *Scientists warn of AI dangers but don't agree on solutions* [Электронный ресурс] AP News <https://apnews.com › articleScientists warn of AI dangers but don't agree on solutions>
2. Баймұхаммедов М.Ф. Жасанды интеллект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе. Алматы, 2020. [Baymukhammedov M.F. Zhasandy intellekt: qazirgi zamanғы teoriya zhәне tәzhiribe. Almaty, 2020.]
3. Harvard Business Publishing Education <https://hbsp.harvard.edu> Harvard Business Publishing. [Гарвард университетінің ресми сайты (электрондық ресурс)]

ЖАҢА МЕДИА ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ

Керимтаева Алма Сагиевна

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

«№13 орта мектеп» КММ

(Алматы, Қазақстан)

Қазіргі заманғы технологиялардың қарқынды дамуы мен жаһандану дәуірінде жаңа медиа (немесе цифрлық медиа) ұғымы қоғам өмірінің барлық саласына терең еніп отыр. Интернеттің дамуымен бірге әлеуметтік желілер, блогтар, онлайн платформалар мен мультимедиялық контенттер күнделікті өмірімізге айналды. Бұл өзгерістердің қазақ тілінің қолданысына әсері орасан зор. Жаңа медиа мен қазақ тілінің арақатынасы туралы сөз қозғағанда, біз тек тілдің күнделікті өмірде қолданысын ғана емес, оның мәдени, әлеуметтік және экономикалық аспектілерін де қарастыруымыз қажет. Қазақ тілінің жаңа медиа алаңында қолданылуы, оның қазіргі қоғамдағы орнын арттырудың мүмкіндіктері мен қиыншылықтары осы мақалада талқыланатын болады. Жаңа медиа дегеніміз - бұл интернет негізіндегі барлық ақпараттық технологиялар мен платформалар жиынтығы, олардың ішінде әлеуметтік желілер, блогтар, веб-сайттар, подкасттар, видеохостингтер (YouTube, TikTok, т.б.), онлайн жаңалықтар порталдары, мобильді қосымшалар және т.б. бар. Жаңа медиа дәстүрлі БАҚ-тан (газет, теледидар, радио) ерекшеленеді, себебі ол интерактивті түрде жұмыс істейді, яғни аудитория тек тұтынушы ғана емес, контенттің белсенді жасаушысы да бола алады. Бұл үрдіс тілдің қолданыс аясын кеңейтіп, оны жаңа формада танытуға мүмкіндік береді.

Жаңа медианың негізгі ерекшеліктері мыналар:

- **Интерактивтілік:** Қоғамдық пікір қалыптастыруда пайдаланушылардың белсенді рөлі.
- **Көптірлілік:** Түрлі контент түрлерінің (мәтін, бейнемазмұн, суреттер, инфографика және т.б.) болуы.
- **Жылдамдық:** Ақпараттың жылдам таралуы мен жаһандық деңгейде қолжетімділігі.
- **Глобализация:** Әлемнің кез келген нүктесінде жаңа медиа контентін көруге және жасауға мүмкіндік.

Жаңа медиа алаңы қазақ тілінің дамуы мен қолданылуында маңызды рөл атқарады, себебі ол ұлттық тілдің кең аудиторияға жетуіне, жаңа формада таныстырылуына мүмкіндік береді.

Қазақ тілінің жаңа медиа алаңында қолданылуы бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды: тілдің танымалдығы, оның мәдениетпен байланыстығы, жаңа терминдердің енгізілуі және тілдік сақталуы. Жаңа медиа арқылы қазақ тілінің мәртебесін көтеру, оның қоғамдағы рөлін арттыру үшін сан түрлі мүмкіндіктер бар.

Қазақ тілі және жаңа медиа алаңының тиімділігі: Қазақ тілінде ақпаратты тарату үшін жаңа медиа платформаларын пайдалану қоғамдағы тілдің мәртебесін арттыруға септігін тигізеді. Әлеуметтік желілер мен сайттарда қазақ тілінде мазмұн жариялау, оны жаңартылған, заман талабына сай етіп ұсыну қазақ тілінің дамуына ықпал етеді. Осылайша, қазақ тілінің тек білім беру жүйесінде ғана емес, жалпы қоғамда кеңінен қолданысқа енуі мүмкін.

● **Жастар және жаңа медиа:** Жастар арасында жаңа медианың танымалдылығы артып келеді. Олар көбіне әлеуметтік желілерде, блогтарда, видео платформаларда белсенді. Қазақ тілінің осы алаңда қолданылуы жастардың тілге деген қызығушылығын арттыра алады. Мысалы, қазақ тілінде жүргізілген YouTube арналарын немесе TikTok бейнелерін жас ұрпақтың көбірек қарауы қазақ тілінің жаңа формада кең таралуына себеп болады.

● **Жаңа терминдер мен сөздер:** Жаңа медиа технологияларының дамуы қазақ тілінде жаңа терминдердің пайда болуына ықпал етеді. Олардың ішінде халықаралық терминдер мен ағылшын тілінен енген сөздер бар, бірақ бұл сөздердің қазақ тілінде баламаларын жасау мәселесі туындайды. Мәселен, «интернет», «влог», «хештег», «стрим» сынды сөздер қазақ тіліне аударылып, жаңа терминдер пайда болуы мүмкін. Жаңа медиа алаңындағы қазақ тілінің қолданылуының маңыздылығы зор. Алайда бұл салада бірқатар мәселелер де бар. Қазақ тіліндегі контенттің артуы мен оның проблемаларын қарастыру қажет.[1]

● **Қазақ тіліндегі контенттің жеткіліксіздігі:** Қазіргі уақытта қазақ тілінде шығатын ақпараттық, білім беру және мәдени контенттің көлемі әлі де жеткіліксіз. Қазақстандағы интернет

қолданушыларының көпшілігі әлеуметтік желілерде және интернет-платформаларда орыс тілін қолданады. Қазақ тіліндегі ақпараттың тапшылығы оны кеңінен қолдануға кедергі болады.

- Қазақ тіліндегі контент сапасы: Қазақ тілінде жасалатын контенттің сапасы да маңызды мәселе. Кейбір жағдайларда, қазақ тілінде жазылған мақалалар немесе бейнемазмұн дұрыс аударылмайды немесе грамматикалық қателіктер көп кездеседі. Бұл қазақ тілін құрметтеу мен оны дамытудың басты кедергілерінің бірі болып табылады.

- Техникалық кедергілер: Қазақ тілінің жазылымы мен технологиялық құралдардың арасында кейде үйлесімсіздік байқалады. Мысалы, қазақ тіліндегі сайттарды немесе қосымшаларды құру кезінде, оның интерфейсін, мәтінін дұрыс үйлестіру қиындық туғызуы мүмкін. Қазақ тілінің жаңа медиа алаңында кеңінен қолданылуы үшін бірнеше шаралар қажет. Бұл шаралар тілдің кең таралуы мен дамуына үлес қосар еді.

- Мемлекеттік қолдау: Мемлекет тарапынан қазақ тілін жаңа медиа алаңында дамыту үшін арнайы бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырылуы тиіс. Мысалы, қазақ тілінде контент жасайтын тұлғалар мен ұйымдарға қаржылай немесе ақпараттық қолдау көрсету, тілдің танымалдығын арттыруға мүмкіндік береді.

- Қазақ тіліндегі білім беру ресурстарын дамыту: Қазақ тіліндегі онлайн білім беру платформаларының дамуы, қазақ тілінде жазылған электрондық кітаптар мен оқу құралдарының артуы жастардың осы тілде білім алуын жеңілдетеді. Бұл, өз кезегінде, қазақ тіліндегі контенттің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

- Терминологияны дамыту: Қазақ тіліндегі жаңа медиа саласында терминологияны дамыту өте маңызды. Қазақ тіліндегі терминдердің халықаралық стандарттарға сәйкес келуін қамтамасыз ету, сонымен қатар, ағылшын тілінен енген сөздерге баламалар табу қажет.

- Жаңа медиа контент жасау: Жаңа медиа алаңында қазақ тілінде контент жасауды кеңейту. Мысалы, қазақ тіліндегі блогтар мен YouTube арналарын көбейту, әлеуметтік желілерде қазақ тіліндегі топтар мен қауымдастықтарды ұйымдастыру, қазақ тілінде онлайн оқулар мен вебинарлар өткізу.

Жаңа медиа қазақ тілінің дамуы мен таралуына үлкен мүмкіндіктер береді. Интернет және әлеуметтік желілер қазақ тілінің күнделікті өмірде қолданыс аясын кеңейтіп, оны әлемдік деңгейде танымал етуге септігін тигізеді. Алайда, осы салада бірқатар қиындықтар мен мәселелер бар. Қазақ тіліндегі контенттің артуы, сапалы әрі тиімді контенттің жасалуы, терминологияның дамуы және мемлекет тарапынан көрсетілетін қолдау арқылы жаңа медиа алаңында қазақ тілінің қолданылуын арттыру мүмкін. Қазақ тілі тек ұлттық мәдениеттің сақтаушысы ғана емес, сонымен қатар, заманауи әлемде маңызды рөл атқаратын құралға айналуы тиіс.

Интернеттің қазақ тіліндегі сегменті қазіргі уақытта белсенді түрде өсіп келеді. Есептеулеріміз бойынша, 2009 жылы интернетте қоғамдық-саяси бағыттағы 6 сайт ғана болған. Бұлар – abai.kz, egemen.kz, jasqazaq.kz, qazaquni.kz, turkystan.kz, zamandas.kz. (Бұлардың ішінде тек 2 сайт таза интернет-жоба болған, қалған төртеуі – баспа түріндегі басылымдардың электронды нұсқасы). Соңғы жылдардағы маңызды үрдіс – тек ғана электронды нұсқада шығатын басылымдар көбейді. Қазіргі zero.kz қазақстандық рейтинг және интернет статистикасы сайтында 443 БАҚ тіркелген. Бұл рейтинг жүйесінен бас тартқан және әлі тіркелмеген сайттар да бар. Бірақ нақты санын айту қиын. Дегенмен осы сайттар негізінде талдау жасап көрейік.

Сайттардың маңызды сипаты – олардың жаңартылу жиілігі. Жүргізген есептерімізге сәйкес, қарастырылып отырған сайттардың 40%-і күнделікті жаңартылады, ал демалыс күндері демалады (дегенмен бірнешеуі демалыс күндері де жаңартылған). Сайттардың 44%-ы аптасына 2-3 рет жаңартылады, ал 16%-ы аптасына бір рет ғана жаңартылады. Күнделікті жаңартылатын сайттардың басым бөлігі бұрыннан бері шығатын басылымдар. Қоғамдық-саяси бағыттағы қазақ сайттарының жалпы көрінісі жағымды әсер қалдырады.[1]

Алайда, Қазақстанда интернет басылымдардың газет және телевизияға қарағанда маңызды артықшылығы бар. Егер телевизиялық және газет контентін жасау орталықтандырылған және бірнеше адамға тәуелді болса, интернет БАҚ ол жағынан тәуелсіз. Интернет басылымдар өзге редакциялардан ерекшелігі салынған контентін өзгерте алады. Тіпті дәстүрлі БАҚ көтермейтін тақырыптарды айту оған есі емес. Мысалы қоғамда, әлеуметтік желідегі трендтерді, «мемдерді» айту, шолу телевизия мен баспасөз басылымдары үшін ерсі болса, интернет ресурстарға жарасымды. Бұл сонымен қоса контенттің стилистикалық, жанрлық ерекшелігіне де әсер етеді. Мақалалардың жеткізілу стилі ойнақы, еркін және жеңіл. Алайда орыс тілді сайттардың аудиториясы қазақ тілді ресурстарға қарағанда әлдеқайда кеңірек. Сонымен қоса кейбір жаңа медиа құралдары, бағдарламалары, сервистер қазақ тілді шрифтіні қолдамайды. Бұл да контент форматына кері әсерін тигізеді. Ал аудитория азайған соң жарнама берушілер, маркетингтік компаниялар қазақ тілді сайттардан гөрі орыс тілді сайттармен жұмыс жасағанды жөн көреді. Нәтижесінде сайт редакциясына қаржылық қолдау білдірілмейді. Қазақ тілді сайттардың жазылғандары тек тар аудиторияға арналады. Орыс тілді сайттардың қазақ тілді басылымдарға, интернет сайттарға шолу жасауы сирек. Дегенмен 2018 жылдың ортасына дейін ratel.kz ресурсы қазақ

тілді сайттардағы маңызды мақалаларды аударып шолу ретінде жариялап тұрған еді. Ал орыс тілді БАҚ мазмұны қазақ тілді журналистердің назарынан тыс қалмайды. Тіпті кез келген оқиға, шараларда таратылатын баспасөз релизі әдетте орыс тілдерінде беріледі. Қазақ журналистері қазақша шыққан релизді күтіп оперативтілігі жағынан қалыс қалады немесе аудару арқылы мақала маңызы мен шұрайын жоғалтады. Себебі аударма ісі журналистикадан спецификасы ерекше. Мысалы facebook әлеуметтік желісінде Қазақ журналистері тобы бар. Бұл топта Болатбек Мұхтаров ақпараттық сайттардың журналистерін сауатсыз, қате мәтіндері үшін сынап отырады. Алайда ақпараттық сайт редакторлары брифинг, баспасөз конференцияларында орыс тілді журналистерге ыңғайлы жағдай жасалғанын, баспасөз релизі, аңдатпа орыс тілінде алдымен жіберілетінін, қазақ тілді спикерлер табудың қиындығын алға тартады. Түптеп келгенде қазақ журналистері журналистикамен емес, аудармамен айналысады деген пікір айтады. Қазақ тілді журналистердің реніштері кейде эмоциялық тұрғыда асыра кетіп, «шовинистік» сипатқа кетіні бар. Ал орыс тілді сайттар әдетте осындай тақырыптарды назардан қалт жібермейді.[2]

Қазақ тілді журналдардың бірінде шоу-бизнес өкілдерінің бірі «мен орыстар мен еврейлерді жек көремін» деген тақырыппен берілді. Бұл әлеуметтік желілерде көп талқыланып, реакция тудырды. Бұл жерде журналистің де қателігі бар. Ішкі наразылығы оның адекватты ой қорытып, салқынқандылық танытуына кедергі жасады. Дәл сол фразаны сұхбат тақырыбына берудің еш реті жоқ еді. Осыдан соң стереотипті пікірлер қазақ тілді контент, журналистердің сапасына күмін тудырып жатады. Ал қазақ тілді аудитория, журналистер бұл тақырыпқа назар аударма қоймас еді. Осылайша қоғамдық цензураның төмендігі мен қазақ аудиториясының бейімделуі мемлекеттік тілдегі интернет басылымдардың ерекшелігін айқындады. Бір жағынан бұл жағдайлар қазақ тілді ортаның шығармашылық ойы мен интеллектуалдық пікірін көрсетеді. Екінші жағынан шағын ақпарат вакуумында талқылайтын тақырып табылып, қазақ тілінің жағдайы мәселесіне қайта оралуға мүмкіндік береді. Қазақ тілді интернет басылымдарында ең көп талқыланатын және трафик жинайтын тақырыптар – тіл мәселесі, дін және ұлттық мораль. Ақпараттық себеп жоқ кезде ресурстарға аудитория жинайтын контент береді. Интернет БАҚ арқылы бұрын дәстүрлі

БАҚты оқуға мүмкіндігі жоқ оқырман онымен танысуға, өз пікірін ортаға салуға, талқылауға қатысуға қол жеткізді. Осылайша қазақ тілді аудитория арасында танымалдыққа ие бола бастады. Екінші жағынан жалпы саяси қоғамдық тақырыптағы медиа қалған әлемнен тұйықталған жабық жүйені елестетеді. Бұл жүйеге әсер ететін сыртқы регуляторлар өте аз және бұл жүйенің дамуы өз ішкі импульстер әсерінен жүреді. Нәтижесінде қазақ тілді интернет БАҚ көрсететін реалити жалпы ақпараттық контексттен алшақтап кетті. Сондықтан да сарапшы, медиа тұлғалар арасында қазақ тілді және орыс тілді медиа екі әлемде жүргендей деген пікірлер жиі айтылады. Масс-медиа теорияларының басты постулаттарының бірі БАҚ белгілі бір ақпарат жиынтығын бере отырып, адамдардың санасында белгілі бір көріністі қалыптастырады. Яғни СМИ көзқарасы арқылы қалың оқырман үшін объективті болып саналатын реалити қалыптасады. Бұл адам өзі пікір қорыта алмайтын, сарапшылар пікіріне сүйенетін салаларға қатысты. Әсіресе ақпараттық қауіпсіздік, ұлттық идеология сияқты мәселелерде бұл фактордың маңызы ерекше. Осылайша алғанда қазақ тілді интернет БАҚ қазіргі уақытта қоғамдық-саяси реалитиді, қоғамдық пікірді қалыптастыруда. Соңғы уақытта жаңа медиа, әлеуметтік желілердің пайда болуы, үлкен ақпарат ағыны адамды сындарлы ойлау, жеке пікір қалыптастыру мүмкіндігінен айыруда. Адам көзқарасы оның дүниетанымы арқылы емес, медиа, әлеуметтік желідегі бөгде адамдар пікірі негізінде қалыптасуда. Сондықтан қазіргі сайттардың беретін контентіне қадағалау, мазмұнына ерекше мән беру өте қажет. Бұл тек жаңа медиаға бейімделу, қазақ медиа нарығының дамуы үшін ғана емес, ұлттық идеологияның дамуы тұрғысынан құнды. Спорт, мәдениет өкілдерінің қайраткерлеріне қатысты материалдар үнемі әлеуеттік-мәдени тақырыптарды қамти бермейді. Егер орыс тілді медиа орта заң жобаларына, қоғамдық-саяси өмірге қатысты тақырыптарды талқылап жатса, қазақ тілді медиа шоу-бизнес, өнер жұлдыздарының күнделікті өміріне қатысты мәселелерді көбірек талқылайды. Сонымен қоса мұндай мақалалардың аудиториясы да ауқымдырақ. Қазақ тілді аудитория осындай тұлғаларды жиі талқылау арқылы олардан медиа тұлға жасайды. Сылайша медиа тұлға әрі қарай өзіне тиімді трендтерді қалыптастырып, жаңа тақырыптардың қамтылуына мүмкіндік бермейді. Қазақ тілді контент бір вектор бойымен дамитыны да сондықтан болса керек. [3]

Жалпы қазақ тілді интернет БАҚ беттерінде бұрынғы кеңестік өткен шақ тек нашар жағынан сипатталатын жаңа тарихи шындық қалыптастырылып жатқаны айқын. Бұрынғының қайғылы оқиғаларға саналы не бейсаналы түрде назар аударылады, ал жағымды сәттер ескерусіз қалады не оларға мән берілмейді. Ішінара мұны әдейі еске алу саясатын жүргізіп, яғни халықтың кеңестік кезең туралы түсінігін өзгертуге тырысатын ұлтшылдардың рөлімен де түсіндіруге болады. Тарихи оқиғаларға қайта баға беру, кеңестік кезеңге жағымды рөлін жоққа шығару, ұлт-азаттық қозғалыстар жетекшілерінің асқақтату Тәуелсіздік жағдайында туындаған кез келген ұлтшылдық қозғалыс эволюциясының ажырамас бөлігі екенін басқа бұрынғы кеңестік елдердің тәжірибесі көрсетті. Қазір әлеуметтік

желілердегі талқылауларға және БАҚ материалдарына қарасак, Қазақстанда тұрғын халықтың тарихи танымы үшін белсенді күрес жүріп жатыр.

Негізгі сипаттамалары жоғарыда берілген тарихтың жаңаша баяндалуы 20-ғасырда Қазақстанда орын алған процестер мен оқиғалардың дәстүрлі түсінігіне қайшы келеді. Жақын арада қай түсіндірме басым күшке ие болатынын әзірге айту қиын, дегенмен өткенді бағалау тақырыбының өзектілігі арта түсетіні белгілі. Контент-анализ нәтижелеріне сүйенсек, тарих үшін күресте қазақ интеллектуалды ойы болашаққа қатысты талдау жасамайтындай әсер қалдырды. Мысалы, жиналған материалдар арасында елдің болашағы мен оның негізгі сипаттарына шолу жасап көрген жарияланымдардың саны саусақпен санарлықтай. Ал елдің қоғамдық және саяси өміріндегі ықтимал өзгерістерге болжамдар жасалған мақалалар мүлдем жоқтың қасы (Google сайтында «Қазақ арманы» деген сұрау енгізгенде, мардымды нәтиже шықпайтынын айта кету керек). Болашақ тақырыбы «болашақта бәрі жақсы болуы үшін, мен айтып өткен мәселелерді шешу керек» немесе «болашағымыз мынадай факторларға байланысты» деген сыңайлы жарияланымдарда кездеседі. Талдау базасы болмағандықтан, келесідей процедура жасалды: Word бағдарламасына көшірілген жарияланымдар базасында іздеу функциясының көмегімен «елдің болашағы», «ұлт болашағы», «болашағымыз» сөздері бар мәтіндер алынды. Нәтижесінде талдау үшін біраз күш-жігерді қажет ететін айтарлықтай ауқымды материал жиналды. Алынған деректерді оқып шығып, жалпы жүйеленгеннен кейін байқалған негізгі жәйттерді ұсынамыз. Біріншіден, болашақ жайында көбінесе қоғамдық, саяси және рухани салалардың белгілі тұлғалары ой тастайды, олардың тәжірибесі мен мәртебесі тым болмаса алдағы бірнеше жылға көз салуға мүмкіндік береді. Екіншіден, болашақ туралы ойлар мемлекеттің даму перспективасы жөніндегі алаңдаушылықтар мен қауіптерден туындауда. Себебі болашақ өзгерістерді күрделі етіп қабылдау белең алған. Үшіншіден, болашақ туралы тақырыптарда «жастар – біздің болашағымыз», «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» деген сияқты бір сарындылық бар. [3]

Соңғы жылдары жаңа форматтағы интернет ресурстардың көптеп пайда болуы, сайттардың стратегиясын өзгертіп, конвергентті редакциялардың қалыптасуы болашақта қазақ тілді сайттардың тақырыптың және мазмұндық жағынан баюы мүмкін деген үміт береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Barker, C. (2012). *Cultural Studies: Theory and Practice*. Sage Publications. (Мәдениет пен тіл арасындағы өзара байланысты зерттейтін жұмыс).
2. Fuchs, C. (2017). *Social Media: A Critical Introduction*. Sage Publications. Бұл кітап әлеуметтік медиа мен оның мәдениетке, тілге әсері туралы түсініктер береді.
3. McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw-Hill. (Бұл кітапта жаңа медиа және оның адам қоғамына, мәдениетке әсері туралы көп айтылған).

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ТАРИХ ПӘНІНЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Кусманова Асылгуль Сағатжановна

тарих пәні мұғалімі, №47 орта мектеп
(Алматы облысы, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру процессіндегі білім алушылардың білімге деген қызығушылығын арттыру, шығармашылық көңіл-күй тудыру үшін баланың назарын бір нәрсеге бағыттау, яғни үнемі шығармашылық тапсырма беру. Сөздік қорды дамыту жұмыстары төмендегідей тәсілдер арқылы жүзеге асады. Олар сұрақ-жауап, сөйлесу, әңгімелесу, әңгіме, түсінгенін айтқызу, көрнекілік, оқулықпен жұмыс, мәтінмен жұмыс әдістері.

Тірексөздер: Цифрлық технология, шығармашылық, логикалық тапсырмалар

Аннотация. В данной статье повышается интерес учащихся к образовательному процессу, направление внимания ребенка на что-либо с целью создания творческого настроения, т. е. постоянное предоставление творческих заданий. Работа по развитию словарного запаса проводится следующими методами. Это вопросно-ответные, разговорные, разговорные, рассказывающие то, что вы понимаете, визуализация, работа с учебниками, работа с текстом.

Ключевые слова: Цифровые технологии, творчество, логические задачи.

Жан-жақты білімді, мәдениетті шығармашылықпен ой толғай білетін, оқу арқылы өзінің ой-өрісін, шығармашылықпен қаблетін дамыта алатын жеке тұлға тәуелсіз еліміздің дамуы үшін ауадай қажет. Оқушы шығармашылығын дамыту-ұстаздың басты міндеті.

Мұғалім әр оқушыны зерттей отырып, қаблетін анықтау арқылы «бұлақтың көзін ашып», даму деңгейіне қарай тапсырмалар беріледі. Бүгінгі оқыту үрдісі оқушының өзінің ізденуін талап етіп отыр. Ол үшін әр мұғалім оқушысына сенім артып, әрбір істе олардың әрекетінсіз істің бітпейтініне көздерін жеткізе алса, онда оқушы бойында жауапкершілік сезімі терең

оянып, берілген тапсырманы алып шығуға тырысады. Тарих сабақтарында жаңа тақырыпты тек мұғалім ғана емес «Оқушы-мұғалім» одағы бірлесіп еңбек еткенде жоғары нәтижеге қол жеткізуге болады. Мысалы, тақырыпқа байланысты ақпараттар жинап келуге алдын-ала берілсе, жаңа сабақта тек мұғалім жалаң түсіндірмейді, оқушы да сол біліммен қаруланып келіп, ізденістерін ортаға салады. Ендеше балаға сенім арту арқылы, өзін ізденіске түсіріп, еңбектенуге тәрбиелейміз. Білім іздеу жолында топтық, жұптық жұмыстардың алатын орны ерекше, оқушылар білімдерін бір-бірімен бөліскенде, бір-біріне үйрете отырып, нәтижеге бірге жетеді. Оқылған мәтін бойынша тест тапсырмаларын құрастыруда, бір-бірін құптай отырып, білмегенін үйренуге талпынады. Қазіргі заманғы оқушылар жалпы белсенді, ізденімпаз ойларын еркін айта алады. Мақтаусүйгіш, мұғалімнің жетегіне тез ілескіш, үлкендердің ой-пікіріне сүйенеді. Сондықтан баланың шығармашылығын дамытып, мұғалім оқушыға үнемі шығармашылық қаблетін дамыту жолдарын нұсқап, көрсетсе, онда оқушының өзі де ізденіске түседі.

Осы мақсатта жүзеге асыруда алдыма мынадай міндеттер қоямын -сыныпта шығармашылық көңіл-күй тудыру үшін баланың назарын бір нәрсеге бағыттау, яғни үнемі шығармашылық тапсырма беру, оның орындалуын айтылған уақытта қадағалап тексеру қажет. Егер ұстаз салғырттық танытып, айтқан сөзінде тұрмаса оқушыда сәйкес салғырттық пайда болып, жұмыс толық нәтижеге жетпей қалуы ғажап емес.

Шығармашылық-бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылу іздену. Менің ойымша, өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренген дұрыс. Ақын Ф.Оңғарсынова айтқандай «Өзіндік пікірі жоқ жаннан адам шығып жарытпас». Дұрыс тауып айтылған сөз емес пе? Егер әр ұстаз алдында болашақ қоғам иесі отырғанын ескерсе, оның бүгін партада отырып -ақ еркін ойын жеткізетін, жеке тұлға болып қалыптасқаны жөн. Адам бойындағы қаблеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі табуына көмектеседі.

Тарих сабақтарында сөздік қорды дамыту жұмыстары төмендегідей тәсілдер арқылы жүзеге асады. Олар: сұрақ-жауап, сөйлесу, әңгімелесу, әңгіме, түсінгенін айтқызу, көрнекілік, оқулықпен жұмыс, мәтінмен жұмыс әдістері. Әр сабақ сайын тақырыпқа сай көрнекіліктерді, түрлі суреттер тақырыптар бойынша бейнежазбалар қолданып, оқушылардың сөздік қорын толықтырып отырамын. Белсенді әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану білім сапасын көтеріп қана қоймай, оқушылардың қызығушылығын арттырады. Бүгінгі таңда жоғары білім алу үшін көп дайындықты талап етеді. Оқушы рухани тұрғыдан тест жазуға дайындалғаны дұрыс. Сол үшін пән бойынша арнай жинақтайтын дәптерлерге күнделікті білімді жинақтап отырса, білімдерін пысықтап отыруға өте ыңғайлы. «Жүзден жүйрік» ойыны, оқылған материал бойынша өткен тақырыптар бойынша тапсырмалар дайындалып, сайыскерлер білімдерін ортаға салады. Тәжірибе көрсеткендей бұл тапсырма оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып отыр. Өте көп тапсырма берген және орындаған білімпаздар анықталып, келесі жарысқа жолдама алады.

Сабақ- мұғалім шығармашылығының айнасы. Әр ұстаз сол айнадан өзінің лайықты бейнесін көре білсе, одан артық еңбек бар ма?

Цифрлық технология қарыштап дамып жатқан дәуірде оқушылардың «тіл байлығы» ұғымы кейде көйленкеде қалып, ана-тіліміздің деңгейі соңғы жылдары төмендеп кеткендей.

Адамның өз болмысының тануына көмектесіп, тереңде жатқан талап тілегін, қаблеттерін дамыту, сол арқылы, оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру тәрбиенің ең маңызды мақсаты болмақ. Сөйлеу қаблетін дамытуда сөз өнері, логикалық тапсырмалар мен көркем шығармашылықты қоса алып жүрген тиімді. Осы орайда тақырып бойынша тарихи суреттерді салу да оқушының тақырыпты тереңдете түсінуіне, көз алдына елестіп салса, бұл да бір шығармашылық әлемі. Көз алдына елестету функциясының сөйлеуді дамытуға тәуелді екенін Л.С.Выготский тауып айтқан. Оның пікірінше көз алдына елестету сөйлеудің дамуына тәуелді, яғни баланың қоршаған ортамен қарым қатнасының негізі болып саналатын ұжымдық әлеуметтік қалыптасуының кепілі. Егер баланың сурет салу дағдысы қалыптаспаса, сөйлеу процесі тежеледі, көз алдына елестете білу қаблеті жойылады. Баланың шығармашылық әрекетін тоқтады. Осы орайда көркем еңбек пәні мұғалімдерімен бірлесе отырып 6 сыныптарда «Зергерлік бұйымдар» тақырыбында кіріктірілген сабақ өткіздік өз тарапымынан зергерлік бұйымдардың тарихы мен маңызы туралы ақпараттар жинауға оқушыларға тапсырма берілді. Оқушылар зергерлік бұйымдардың суретін жинақтап, әжелерінің күмістен жасалған бұйымдарында

әкелді, ақпараттар жинады. Сонымен қатар зергерлік бұйымдар туралы бейнежазба дайындап сабақта көрсетілді. Көркем еңбек пәнінің мұғалімі сымдардан жасанды тастармен зергерлік бұйымдар жасауды үйретті. Балалар өз қолдарымен зергерлік бұйымдар жасады. Тәжірибеміз балаларға да қатысқан мұғалімдерге ұнап, кері байланыста жағымды пікірлер айтылды.

Сабақ барысында орындалатын ынтымақтастық технология негізінде жүргізілетін жұппен, жұмыс топпен жұмыс оқушылардың ұйымшылдығын арттырып, сенімділікке, ұйымшылдыққа, ой қозғауға жетелейді. Ұстазы жақсының ұстанымы жақсы екенін ескерсек, тек ізденіс үстіндегі мұғалім ғана шәкіртіне «сүйіспеншілік атмосферасының» дәнін егіп, жемісін жинай алады. Бойында сүйіспеншілік оты бар оқушы өзіне деген сенім иесі атанады, батылданады, бұрын өзіне мүмкін емес жұмыстарды атқара бастайды. Бұл -өсу, даму, қалыптасу. Оқушы санасында «жасағым келеді», «жасай аламын», деген сенім қадамы бар болса, ұстаз еңбегінің ақталғаны. Осы қадамды қалыптастыру заман талабы қойып отырған басты міндет екенін ұмытпағанымыз абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жаңартылған білім беру бағдарламасының «Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы» екінші басылым*
2. *Әлімов А. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану. Алматы, 2015.*
3. *Артықова Т.М., Қыстаубаева Ж. Қазақ тілі. Оқыту әдістемесі. Алматы, 2005.*
4. *Оралбаева Н., Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, 1996.*

ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЕРЛЕРІНІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ МЕН ТАҒДЫРЫ

Оразалиев Нурбол Амангельдиевич

*тарих пәнінің мұғалімі, гуманитарлық ғылымдар магистрі
№187 жалпы білім беретін мектеп
(Алматы, Қазақстан)*

Екінші дүниежүзілік соғыс және оның құрамдас бөлігі – Ұлы Отан соғысы – қайғылы оқиғалар мен жеңіс жайлы баяндамалардың беттерін ашуға асығар емес. Әскери мекемелермұрағаттарында әлі де көп құпия сақталуда, «із-түзсіз жоғалған» мәртебесіндегі жақындарын барлық отбасы таба алған жоқ, сонымен қатар әскери тұтқындар мен Түркістан легионының қатысушылары туралы ақпараттар өте аз.

Бұл тақырып өзектілігін жоғалтпаған, өйткені Екінші дүниежүзілік соғысқа, соның ішінде Нацистік Германияның мұсылман легиондарын қалыптастыру тарихына деген қызығушылық жоғары. Ұлы Отан соғысының ең ауыр алғашқы алты айында көптеген қызыләскерлер тұтқынға түсті: біреулері өз еркімен берілді, басқалары – жағдайдың немесе өмірлік жолын таңдаудың кепілі болды. Соғыс уақытында түрлі кездейсоқтықтардың орын алуына байланысты бұл санаттарды бөлу орынсыз, өйткені қарапайым қоршаудан бастап, қисынсыз жағдайлар жиынтығына дейінгі себептер әсер етті. Қызыл әскер жауынгерлерінің ант қабылдағаннан кейінгі тұтқынға түсу әрекеттері Кеңес Одағының қылмыстық кодексінің 58-1а бабы – Отанға опасыздық жасау деп бағаланды. Кеңестік дәуірде жаумен кез келген қарым-қатынас «сатқындық» деп қарастырылды, бұл шетелдік зерттеушілер тарапынан да атап өтілген. Н. Sakal былай деп жазды: «Кеңестік көзқарас бойынша, легионерлердің жау қолына түсуінің өзі “мемлекетке опасыздық” болып саналды. Дәл осы логика Сталиннің соғыс құрбандарын қорғауға арналған Женева конвенциясына қол қоймауына негіз болды» [1, с. 24].

Ұсынылған тақырыптың өзектілігі - неміс әскерінің құрамына қызметке кірген шетелдік еріктілер тақырыбына назар аударуда жатыр. Қазіргі уақыт тұрғысынан қарағанда, олар жағдайдың құрбанына айналды, алайда сонымен қатар әскери антын бұзғандықтан сатқын ретінде қабылданды.

Кеңес жауынгерлерінің әскери тұтқындары қатарынан ұлттық әскери құрамаларды құру идеясы Вермахт, әсіресе Нацистік Германияның Шығыс министрлігі тарапынан белсенді түрде жүзеге асырыла бастады. Бұл үдерісте үгіт-насихат жүргізуші рөлін эмиграциядан шыққан сенімді өкілдер атқарды. Шығыс легионы құрамындағы Түркістан легионы 1942 жылдың сәуір айында құрылды, бірақ оның құрылуы туралы жарлық 1941 жылдың 22 желтоқсанында қабылданған болатын.

1941 жылдың 22 желтоқсандағы бұйрыққа сәйкес, төрт легион құрылды: Түркістан, Армян, Грузин және Кавказ-мұсылман легиондары.

Түркістан легионы түркі тілдес әскери тұтқындардан жасақталды және оның басты мақсаты - КСРО-ның ұлттық республикаларында сепаратистік ошақтар құру болды. «Түркілік құрамалардың құрылуы – мақсаттың өзі емес, неміс жауынгерлерінің шығынын азайтуға, шығыс халықтарын одақтас ретінде тартуға, қарсыластың рухын әлсіретуге, осылайша басып алынған шығыс аймақтарында жағдайды тезірек тұрақтандыруға бағытталды» [2, с. 78].

Зерттеу нәтижесінде деректік құжаттар адамның қандай жағдайда және қашан тұтқынға түскенін, концлагерьлердегі өмір сүру стратегиясын, неміс әскеріндегі қызметін талдауға мүмкіндік береді. Әр істің өзіндік тарихи желісі бар, өйткені әрбір әскери тұтқын үшін бұл – жай ғана тұтқындық, тікенек сым, қорлық пен азаптау емес.

Неміс лагерлеріндегі әскери тұтқындардың коллаборационизмі – күнделікті аман қалу стратегиясы болды. Кейбірі сатқындыққа саналы түрде барса, енді біреулері оны партизандарға немесе Кеңес әскеріне оралу үшін қашу мүмкіндігі ретінде пайдаланды.

Тұтқынға түсу жолдары. Ұлы Отан соғысының алғашқы кезеңінде Қызыл Әскер сарбаздарының тұтқынға түсуі жылдам орын алды: әскерге мобилизация, шайқасқа қатысу және тұтқындық. Тарихи талдау көрсеткендей, қызыләскерлердің көпшілігі жараланып, контузия алып, шаршаған күйде немесе қоршауда қалып, объективті себептерге байланысты тұтқынға түскен.

Мысалы, А. Капаш есімді жауынгер неміс армиясы Кеңес Одағына басып кірген алғашқы күндері УНС-81 автотранспорттық батальоны құрамында Киев облысындағы ұрыстарға қатысып, қоршауға түскен. 1941 жылдың қыркүйегінде Борисполь маңында немістер оны тұтқынға алған [3, с. 15].

С. Кабдулхан 1941 жылдың қыркүйегінде Черкасс облысы, Золотоноша қаласы маңында қоршауға түсті: «Бірнеше күн бойы біз ұрыс жүргізе отырып, өз әскерімізге қосылуға тырыстық. Бірақ барлық оқ-дәрі таусылған кезде, аман қалған сарбаздар тұтқынға берілу туралы шешім қабылдады» [4, с. 8].

К. Зайнолла 8-ші жеке атқыштар бригадасының 79-атқыштар полкы 3-пулемет ротасының взвод командирінің көмекшісі ретінде қызмет етті. Бригада Эстон КСР-індегі Эзель (Сааремаа) аралында орналасқан Балтық аймағының ерекше әскери округіне қарасты болды. 47 күн бойы олар Эзель аралында немістерге қарсы шайқасты. Қарулану, техника және адам саны жағынан басымдыққа ие жау оларды аралдан Церели түбегіне шегінуге мәжбүрледі, сол жерде 1941 жылғы 5 қазанда бригаданың барлық жеке құрамы тұтқынға түсті» [5, с. 18].

К. Мурунбай: «1943 жылдың сәуірінен шілдесіне дейін 73-гвардиялық дивизияның 29-атқыштар полкі, 3-батальон, 8-рота құрамында Украина жерін азат ету ұрыстарына қатыстым. 1943 жылғы 28 шілдеге қараған түні Белгород маңында қорғанысқа көшуге мәжбүр болдық, өйткені немістер шабуыл жасады. Артиллериялық атқылау мен әуе бомбалауы салдарынан біздің батальон толықтай жойылды. Бір бөлігі сол жерде қаза тапты, бір бөлігі бұйрықсыз шегінді, ал бізде шамамен 35–40 адам қалды, батальон командирі мен оның орынбасары да біздің қатарда болды. Бізді немістер қоршауға алды. Мен ауыр жарақат алып, Кременчугтегі неміс госпиталіне түстім. Кейін бізді Слава қаласына, содан кейін Польшадағы Хелм қаласына жеткізіп, концлагерьге жіберді». [6, с. 15].

Лагерьдегі күнделікті өмір, рекрутация және пайдалану мәселесі. Кеңестік әскери тұтқындар лагерьлік геноцид жағдайында болды: тұрақты аштық, көтере алмайтын ауыр жұмыс, зорлық-зомбылық, жеке тұлғаны жүйелі түрде физикалық және рухани жою. Легионерлер лагерьге келмей тұрып, Т. Ибраим қазақтар, өзбектер және қырғыздардан тұратын 15 әскери тұтқынның тобына қосылып, ағаш дайындау жұмыстарымен айналысты. Құрылған топ алғашында Харьков облысының бір ауылына жеткізілді. Олар күзетсіз, екі-үш адамнан пәтерлерде еркін тұрды және орманда ағаш дайындау жұмыстарын атқарды. Кейін болашақ легионерлерді неміс армиясына азық-түлік түсіру және жеңіл жұмыстарға жиі пайдаланатын. Түркістан легионерлерінің лагерьлері Кеңес әскерінің әскери тұтқындары ұшыраған сұмдық өмірден түбегейлі ерекшеленді. Т. Ибраимнің хабарлауынша, олар Помошная станциясына келген кезде әскери тұтқындарға арналған жалпы лагерьге орналастырылды, бірақ басқа тұтқындарды қысымға алу есебінен ерекше жағдай жасалды. Оларды басқа тұтқындарға қарағанда әлдеқайда жақсы тамақтандырды. Қызықты, бірақ құжаттармен расталмаған жалғыз факт – оның айтуынша, тұтқында болған уақыттың барлығында, Брянск облысына шегінгенге дейін, ол кеңестік әскери формада жүрген: шинель, гимнастерка, шалбар, аяқ киім және пилотка. Неміс киімін – френч, шалбар, етік – жолда алған. Бірақ оның сыртынан кеңестік шинелін киіп жүрген [7, с. 12].

Түркістан легионына түскен бұрынғы әскери тұтқындардың барлығы дерлік алдымен монша мен медициналық тексеруден өтіп, міндетті түрде неміс солдаттының жаңа әскери киімін алды. Оларға көк погондары бар форма және неміс үлгісіндегі мылтық берілді. Құжаттар легионерлердің алдын ала дайындалған казармаларға орналастырылғанын көрсетеді. Олар 10 адамдық бөлмелерге жайғастырылып, жақсы тамақпен қамтамасыз етілді.

Адамның тірі қалуға деген табиғи қажеттілігі, қорқынышты әрі адам төзгісіз жағдайлардан шығу жолын іздеу әскери тұтқындардың Түркістан легионын таңдауға себеп болды. «Мәселен, бұрынғы әскери тұтқын Зейнел-Ғабден Темірғалиев көптеген адамдардың легионға кіруге келіскенін мойындап, олардың ойында қарапайым өмірлік даналық болғанын айтты: «Қалай болғанда да, біз өлімге кесілдік. Алдымен лагерьден шығуға тырысу керек, ал одан кейінгісі белгілі болады» [8, с. 31]. Г. Абдрахман былай деп әңгімелейді: «1942 жылдың күзіне қарай барлық әскери тұтқындарды Польшаның аумағына алып келді. Лагерьде бізді ұлттарға бөліп орналастырды, татарлардың саны шамамен 1000 адамға жетті. Немістер бізге татарлар ретінде «Идель-Урал» (Еділ-Татар легионы) құрамында неміс армиясына қызмет етуіміз керек екенін хабарлады» [9, с. 7].

Құжаттарға қарағанда, Түркістан легионына адам алу механизмі түркі-мұсылман халықтарына жататындардың ерікті түрде қосылуын көздеген. Алайда, Түркістан легионындағы «еріктілік» пен «мәжбүрлеу» мәселелері туралы нақты деректердің жоқтығына байланысты бұл тақырыпқа сақтықпен қарау қажет [10, с. 19].

1944 жылдың қаңтарында немістер Львов маңындағы лагерьде болған әскери тұтқындардың ішінен азиялық ұлттарға жататын жүз адамды таңдап алып, оларды Польшаның Понятова лагеріне жіберді. Лагерьге келген соң, неміс офицері әскери тұтқындарға олардың бұл жерге келуінің басты мақсаты – Кеңес Одағымен күресу үшін немістер құрған Остмұсылмандық СС дивизиясына қосылу екенін түсіндірді [3, с. 15].

К. Зайнулла 1942 жылдың қазан айынан бастап 8 мамырға дейін Эстон КСР-інің Валга лагерінде болды. 1942 жылдың 8 мамырында оны сегіз қазақпен бірге Варшава қаласынан жиырма шақырым жердегі Легионово қонысына алып кетті. Сол жерде олар Түркістан легионына тіркелді [5, с. 17].

Легионерлерді іріктеу жүргізілген лагерьлерде қазақ молдасы неміс офицерінің ілесуімен жиі келіп тұрған. «Ислам – дәлірек айтқанда, исламдық дәстүрлер, заңдар мен діни билік – бөлімшелердегі тәртіп пен ұйымдасуды күшейтудің әлеуетті құралы болып көрінді. Сондай-ақ, ислам әскери құрылымдардағы топтық бірлікті нығайту үшін мықты байланыс ұсынды» [5, с. 19].

Неміс командованияесі үшін мұсылмандық атрибуттика түркі-мұсылман этностарын біріктірудің тамаша құралы болып көрінді. «Бір күні бізді, барлық мұсылмандарды, сапқа тұрғызды, молда Түркістан легионы жайлы үгіт-насихат жүргізді. Оның сөзінен кейін әскери тұтқындар атынан өзбек, қазақ және басқа да өкілдер шығып, Түркістан легионына қосылуға және неміс командованияесіне көмектесуге дайын екендіктерін мәлімдеді» [7, с. 35].

Шынында да, Түркістан легионының тарихын зерттеген А. Качиньский, А. Умаров және басқа да авторлардың көптеген еңбектерінде молда қызметінің болғаны, сондай-ақ ұлттық туды тапсырумен бірге өткізілетін міндетті ұжымдық ант беру рәсімі туралы айтылады. Бұл фактілер табылған құжаттармен және ант мәтінімен расталады.

Ант қабылдау рәсімі келесі алгоритм бойынша жүргізілді: алдымен ант мәтінін неміс офицері оқыды, содан кейін молда қайталады, ал легионерлер оның соңынан сөзбе-сөз қайталап отырды:

«Мен, (тегі, аты), өз еркіммен Түркістан легионында неміс армиясына қызмет етуге келісімді білдіремін, неміс командованияесі мен олардың армиясына большевизмге қарсы күресте адал көмектесемін, неміс билігінің барлық тапсырмаларын адал орындаймын. Антымды бұзған жағдайда, қатаң жазаланатынымды мойындаймын» [7, с. 35].

Барлық Түркістан легионерлері Легионово арқылы өтті – бұл сол атаудағы станцияға жақын орналасқан дайындық мектебі болатын. Лагерь сым темірмен қоршалған, үлкен аумақты алып жатқан нысан еді. Оның аумағында бес екі қабатты үй және бір қабатты барактар орналасқан. Лагерьде қару-жарақ болды: танкке қарсы зеңбіректер, пулеметтер және мылтықтар [5, с. 46].

Дайындық мектебінде оқытылған легионерлер арасында «белсенділер тобы» деп аталатын арнайы құрылым болды. Оған шамамен 50 адам кірді – негізінен Орта Азия халықтарынан шыққан бұрынғы Қызыл Армия әскери қызметкерлері: қазақтар, өзбектер, тәжіктер, қырғыздар және түрікмендер. Бұл «белсенділер тобы» Түркістан легионының аумағында жеке лагерьде орналастырылды және оны негізгі легионнан сым темір қоршаумен бөліп тастаған. Уақыт өте келе бұл топтың құрамы толықтырылып отырды, ал 1942 жылдың соңына қарай олардың саны 100 адамға жетті [5, с. 31].

«Белсенділер тобынан» іріктелген 45 адам Бреслау қаласынан бес шақырым жердегі Освитц лагеріне жіберілді. Олар 1943 жылдың сәуір айының соңына дейін Қызыл Армияның тылында барлау және шпиондық қызметке дайындықтан өтті. Қалған «белсенділер тобы» Польшаның Волошин аймағына көшірілді.

Кейін бұл топ жаңа әскери тұтқындармен толықтырылып, жеке Түркістан ротасы деп аталды. 1942 жылдың күзі мен 1943 жылдың қаңтарында осы ротадан Освитц лагеріндегі топқа жаңа адамдар жіберілді. Алғашқы легионерлер тобы – 35 адам, екіншісі – 40 адам болды. 1943 жылдың сәуір айының соңына қарай Освитц лагеріндегі топтың саны 100-ден асты [5, с. 32].

Освитц Лесной лагерінде легионерлер үш ағаш баракта орналастырылды. Бұл барактар айналасына тікенек сым тартылған аумақта тұрды. Қоршалған аумақтың ішінде тағы төрт ғимарат болған, онда мектеп кеңсесі, полиция бөлімшесі, асхана, ас үй және монша орналасты. Лагерьдің кіреберіс қақпасына «СС бригадасының Лесной лагері» деген жазуы бар тақтайша ілінген еді. [5, с. 23].

Легионерлерді оқытып, дайындықтан өткізу және оларды пайдалану.

Түркістан легионының барлау мектебінде оқу бағдарламасына мыналар кірді:

- Неміс тілі;
- Халық
- Саптық
- Ату даярлығы;
- Жарылыс

Соңғы үшеуі бойынша теориялық және практикалық сабақтар өткізілді. «Неміс тілі» және «Барлау мектебіндегі халықаралық жағдай» пәндерін барлау мектебінің бастығы Ганс Феннер жүргізді. Түркістан легионы барлау мектебінің курсанттарын саптық дайындыққа оберфрейтор Рихард Рейнке үйретті.

Барлау мектебінің күн тәртібі келесідей болды:

- 5.00-7.00 – таңғы жаттығу, гигиеналық процедуралар, таңғы ас, бөлмені жинау;
- 7.00 – таңғы тексеріс;
- 8.00-12.00 – сабақтар;
- 12.00-14.00 – түскі ас, демалыс;
- 14.00-17.00 – саптық дайындық, аумақты тазалау.
- 17.00-21.00 – кешкі ас, өздігінен дайындалу; - 21.00 – ұйқыға жату.

Жеке барлаушылар топтары қосымша радиобайланысты оқыды. Радиобайланыс пәні бойынша сабақтарды оберфельдфебель Пауль Брехт жүргізді. Әр пәнге екі-үш сағат бөлінді.

Аптасына екі-үш рет легионерлермен Германия туралы әңгімелер өткізілді: шаруалар, жұмысшылар қалай өмір сүреді және т.б. Сонымен қатар, еврейлер мен коммунистерді жоюға үгіт жүргізілді. Оларға осы соғысқа еврейлер мен коммунистер кінәлі деп айтылды, еврейлер еңбек еткісі келмейді, барлығын алдайды деген насихат жүргізілді. Агитациялық сипаттағы "Мәңгілік еврей" фильмі көрсетілді.

Легионерлерді алғашқы айда лагерден шығармады. Екінші айда оларды саппен сыртқа шығара бастады, кейінірек лагерден еркін шығуға рұқсат берілді. Осы серуендер кезінде легионерлер жергілікті халықпен танысып, олармен әңгімелесіп, халықаралық жағдай туралы мәліметтер алды.

СМЕРШ тергеушілерінің сұрақтарына жауап бергенде, легионерлер Түркістан легионына тікелей немесе жанама қатысы бар әртүрлі тұлғалардың есімдерін жиі атаған. Олардың ішінде Ганс Феннер ерекше қызығушылық тудырады.

Легионерлердің айтуынша, ол гестапо формасындағы неміс офицері, капитан, халықаралық тыңшы болған. Женевадағы халықаралық орталықта жұмыс істеген, фин науқаны кезінде Карелияда болған. Легионерлермен әңгімелесу барысында Ганс Феннер оларға егер Қызыл армияның тылына жіберілгеннен кейін НКВД-ның қолына түссе, өзіне қатысты ештеңе айтпауды ескерткен. Себебі, ол бұрын Петроградта болған, сол жерде мемлекеттік университеттің заң факультетін бітірген.

Ганс Феннер туралы С. Чуев те жазады. Оның айтуынша, СС-тің гауптштурмфюрері Феннер – балтық немісі, Петербург тумасы. Ол «Цепелинкәсіпорны» атынан барлау топтарын құрып, оларды Кеңес территориясына жіберумен айналысқан. Чуевтің еңбегінде көрсетілгендей, барлаушылар Бреслау (Шығыс Пруссия) маңындағы "Вальдлагерь СС-20" лагерінде дайындықтан өткен.

1943 жылдың соңында бұл топ Бердянскіге көшірілді. Бердянскіде Феннер Торегинов, Казтаев, Кокпаев басшылық еткен үш десанттық топты дайындады. Бірақ олар Кеңес территориясына жіберілгеннен кейін ешқайсысы орталықпен байланысқа шыққан жоқ [11, с. 115].

С. Чуев келтірген мәліметтер бұрынғы легионерлердің тергеу хаттамаларындағы ақпаратпен расталады. Алайда, десанттық топ жетекшілерінің фамилияларында айырмашылықтар бар:

- Бірінші топ: жетекшісі Төлегенов (Чуевте – Торегинов), 1943 жылғы 21 тамызда Гурьев облысына тасталған.

- Екінші топ: жетекшісі Қазбанов (Чуевте – Көкпаев), 1943 жылғы 22 тамызда Гурьев облысына жіберілген.

- Үшінші топ: жетекшісі Көкқозов (Чуевте – Казтаев), 1943 жылғы 23 тамызда Гурьев облысына тасталған.

Мүмкін, фамилиялардың ұқсастығы мен дыбысталуына байланысты Қазбанов – Казтаев, Көкқозов – Көкпаев болуы ықтимал.

Тағы бір сәйкессіздік – хаттамаларда Қазбанов топ басшысы емес, Басқараевтың орынбасары ретінде аталады.

Легионер Басқараев Феннер туралы былай деп хабарлаған: дәл сол Феннер қырық адамды іріктеп, әрқайсысына Құранның бір данасын берген. Ол оларды алғашқы дайындық кезеңінен өткенін айтып, енді Германияға екінші кезеңнен өтуге жіберетінін мәлімдеген.

Украинада рота командирі ретінде Б. Басқараев украин эмиссиялық ақшасымен 700 рубль алған. Освенцим лагерінде – 70 неміс маркасы төленген. Бұл мөлшерлеме 1943 жылдан бастап белгіленген. Оған дейін:

- қатардағы сарбаз – 2,5 марка,
- бөлімше командирі – 3,5 марка,
- взвод командирі – 4,5 марка,
- рота командирі – 5,5 марка алған [5, с. 60].

Аталған топтардың ешқайсысы байланысқа шықпаған. Себебі олар Бердянскіде өзара келісімге келіп, Кеңес армиясы тылына түскеннен кейін НКВД-ға өз еріктерімен берілуге уағдаласқан.

Олар Гурьев облысы аумағына ұшақтан түсірілген, әрқайсысы бір-бірінен 15–20 шақырым қашықтықта орналасқан. "Біз барлық 17 адам НКВД-ға өз еркімізбен келіп, қамауға алдық. 1943 жылғы 27 тамызда біз Гурьев қаласындағы НКВД ғимаратына келгенде, Казбанов пен Төлегенов топтарының барлық мүшелері қазірдің өзінде сонда болды" [5, с. 64].

790-шы Түркістан батальоны штабының құрамында партизандарға қарсы күрес жүргізетін арнайы таңдалған взвод болған. Бұл бөлімше ерекше қатыгездігімен танылған. Оларды "Аңшылық взводы" деп атаған, өйткені олар партизандарға қарсы нағыз аңшылық ұйымдастырған – торуылдар жасап, жаппай қудалау жүргізген.

Бұл взводтың ерекше әскери формасы мен арнайы маскировкалық халаттары болған. Оларға неміс офицері басшылық еткен. Взвод құрамына тек немістерге адалдығын дәлелдеген, олардың билігіне толықтай лоялды адамдар алынған. Бұл отрядтың мүшелерінің көпшілігі ұзақ уақыт бойы немістердің қызметінде болған [12, с. 3].

Ұсынылған мақалада соғыс кезеңіндегі өмір сүру стратегиясының мотивациясын түсінуге мүмкіндік беріледі. Бұл зерттеу микротарихи әдісті қолдану арқылы Түркістан легионының бір қатысушысының бірінші жақтан баяндауын, сондай-ақ ғылыми айналымға алғаш енгізіліп отырған дереккөздерді негізге алады.

Алынған нәтижелердің шынайылығы тарихи фактілермен және тақырып бойынша жарық көрген зерттеулермен расталады.

Тергеу істері бірегей деректерді қамтиды. Олар соғыс қимылдарына қатысқан әскери тұтқындардың географиясын, соның ішінде Шығыс Қазақстаннан әскерге шақырылып, дивизиясының қоршауда қалуы немесе жарақат алуы нәтижесінде тұтқынға түскен жауынгерлер туралы мәліметтерді көрсетеді.

Жалпы, Шығыс Қазақстаннан 4313 адам тұтқында болған деп айтуға болады.

Қызыл Армия әскери тұтқындарын реабилитациялау мәселесі Кеңес үкіметінде ұзақ уақыт бойы талқыланып, оны XX ғасырдың 50-жылдарындағы саяси жағдайды ескере отырып шешуге тырысқан.

Тек 1955 жылы ғана КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының "1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезінде оккупанттармен ынтымақтастық жасаған кеңес азаматтарына амнистия жариялау туралы" жарлығы шықты. Алайда, бұл реабилитация емес, тек амнистия болды.

Бұл құжат Түркістан легионының бұрынғы мүшелерін де қамтып, оларға лагерден шығуға мүмкіндік берді. Алайда, олардың басым бөлігі тұтқында болғанын және легион құрамында қызмет еткенін жақындарынан жасыруға тырысты.

Екінші дүниежүзілік соғыстың зерттелуі көптеген аспектілерден тұрады. Оның ең күрделі мәселелерінің бірі – антропологиялық көзқарас, яғни өмір сүру мен аман қалуға деген ұмтылыс.

Зерттеулерде бұл мотивация басты қозғаушы күш ретінде қарастырылады. Дәл осы фактор кейбір кеңес азаматтарын жау жағына өтуге итермелеген.

И. Гилязовтың пікірінше, бұл әрекет формалды-құқықтық тұрғыда "опасыздық" (сатқындық) болып саналады. Оған дәлел ретінде:

Германияға адалдық туралы ант беру,

жаудың әскери операцияларына қатысу және т.б. фактілер келтіріледі [2, с.153].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Романько О.В. Восточные легионы в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945): организация, личный состав и численность // Мусульманский мир. 2014. № 4. С. 24-56.
2. Гилязов И. Коллаборационизм тюрко-мусульманских народов СССР в годы Второй мировой войны – форма проявления национализма? // Ab Imperio. 2000. №1. С.145-176.
3. Архив Департамента Внутренних дел Восточно-Казахстанской области (далее ДВД ВКО) Ф. 19. Оп.1. Д.4332.
4. ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4249.
5. ДВД ВКО Ф. 19. Оп.1. Д.2021.
6. ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4180.
7. ДВД ВКО Ф. 19. Оп.1. Д.0400.
8. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. Алматы: «Кайнар», 2002. 247 с.
9. ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.4172.
10. Гилязов И. Коллаборационистское движение среди тюрко-мусульманских военнопленных и эмигрантов в Германии в годы Второй мировой войны. Диссер... д.и.н., Казань, 2009. С. 400.
11. Чувев С. Проклятые солдаты. С.: Эксмо-Яуза, 2004. 576 с.
12. ДВД ВКО Ф. 20. Оп.2. Д.3622.

ВОСТОЧНОКАЗАХСТАНЦЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945)

М.М. Абсалыков^a, О.С. Калыков^b, М.Н Садық^c

^aкурсант II курса Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи

Министерства обороны Республики Казахстан

^{bc}научные руководители, PhD доктор

(Алматы, Казахстан)

Аңдатпа. Бұл мақала Еңбек армиясының құрамында адам төзгісіз жағдайда ерлікпен еңбек етіп, фашизмді жеңуге өз үлесін қосқан жерлестерімізді еске алуға арналған. Мақалада ата-бабаларымыздың ұлы ерлігін ұрпақ жадында сақтау мақсатында тарихымыздың бізге белгісіз беттері туралы сөз болады.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, шығысқазақстандықтар, тыл еңбеккерлері, еңбек майданы, еңбек армиясы, қайғылы тағдыр.

Аннотация. Данная статья является данью памяти нашим соотечественникам, которые своим героическим трудом в нечеловеческих условиях ковали Победу над фашизмом в составе Трудовой Армии. В статье раскрыты малоизвестные страницы нашей истории, чтобы сохранить для потомков память о великом подвиге наших дедов.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, восточноказахстанцы, тыловики, трудовой фронт, трудовая армия, трагическая судьба.

Abstract. This article is a tribute to the memory of our compatriots who, with their heroic work in inhuman conditions, forged Victory over fascism as part of the Labor Army. The article reveals little-known pages of our history in order to preserve for posterity the memory of the great feat of our fathers and grandfathers.

Keywords: The Great Patriotic War, East Kazakhstani people, rear guards, labor front, labor army, tragic fate.

1419дней – страшных страниц прошлого века, вошедших в историю это – Великая Отечественная война. Известно, что столько лет спустя есть неизведанные страницы той войны. Одна из них – судьба тех, кто во время Великой Отечественной войны был призван в ряды трудовой армии. Для восстановления этих «нераскрытых листов истории» Правительством и народом Республики Казахстан ведется определенная работа по проекту «Қазақстанцы, которые были в рядах трудовой армии в годы Великой Отечественной войны (1941-1945)». Несомненно, жизнь наших земляков, потерявших все свое здоровье и неустанно трудившихся в невыносимых условиях, держа в руках лопату и кирку на пути к Великой Победе, является примером для сегодняшнего поколения.

История Великой Отечественной войны охватывает трагический и одновременно героический период истории казахского народа XX века. В этом подвиге слились воедино и высокое мастерство военачальников, и мужество солдат, партизан, а также самоотверженность тружеников тыла. В боях за Родину участвовали 1 366 164 казахстанцев, которые составили 22,2% довоенного населения Казахстана (6 151 102 человек) [1]. Помимо боевых частей были сформированы Трудовые армии. В них через военкоматы было направлено 700 тысяч казахстанцев, 200 тысяч из них работали на оборонных предприятиях СССР за пределами Казахстана. Значителен и вклад трудармейцев в общее дело разгрома врага. Но долгие десятилетия история создания и деятельности Трудовой армии, конкретный вклад ее участников в увеличение военной мощи СССР оставалась обезличенным. Эта тема рассматривалась лишь в общем контексте истории тыла и трудового подвига народа во имя Победы, растворяясь в общем понятии «*трудовой фронт*». Термин «*трудовая армия*» или сокращенно «*трудармия*» является неофициальным. Несомненно, реализация такой формы трудовой мобилизации в некоторой степени носила принудительный характер, однако, это обуславливалось военной обстановкой и было подчинено решению главной задачи – достижению Победы. Трудармейцы работали на самых тяжелых участках – в строительстве, на лесозаготовках, добыче угля [2].

Многие восточноказахстанцы – простые труженики-колхозники, представители интеллигенции, чья политическая жизнь была связана с Алашордой, во время Великой Отечественной войны считались особенно неблагонадежными. Именно поэтому они составили основную часть мобилизованных в «трудармии» [3]. Это были люди с трагической судьбой. Их положение мало чем отличалось от положения заключенных: они жили за колючей проволокой, их водили на работу под конвоем... А

между тем именно руками трудармейцев в тяжелейших каторжных условиях, за пайку хлеба, были построены десятки тысяч государственных объектов и была создана мощь страны, которая обеспечила победу в Великой Отечественной войне. Это статья посвящена памяти нашим соотечественникам-тыловикам, которые своим героическим трудом в нечеловеческих условиях ковали Победу над фашизмом.

Когда говорят о тех, кто находился в рядах «Трудовой Армии» в годы Великой Отечественной войны, мы не можем вспомнить никаких фактов о них... В этом году исполняется 80 лет со дня окончания Великой Отечественной войны. Если человеку дано прожит 80 лет жизни, то мы говорим: «80 лет человеческой жизни – это хорошо, долго». Да, прошло не мало времени, хоть окопы заросли цветами, давно высохли слезы на глазах, но раны, нанесенные войной, в душе до сих пор не заживают. Сколько еще неведанных нам страниц войны! Ежегодно в прессе публикуются материалы о том, что на территории России, Украины, Молдавии, стран Балтии и Западной Европы находят могилы героически погибших казахстанцев и посещают их потомки. С каждым годом ряды ветеранов войны и ветеранов тыла, считающихся детьми войны, становятся все реже и реже.

По мере того как эхо войны отдаляется от нас, у старшего поколения, пострадавшего от нее и прошедшего через ее трудности, возникают тревожные мысли, которые невозможно забыть. Вместе с ними навека ушли нерассказанные тайны незабываемых воспоминаний представителей старшего поколения – кузнецов трудового фронта тыла. Это – невысказанная правда об адских годах под названием «Великая Отечественная война» в истории страны. И одна из таких истин – судьба людей, которые в годы Великой Отечественной войны были зачислены в трудовую армию и остались без внимания на лета после Победы...

В годы войны вынужденное использование рабочей силы было неотъемлемой чертой советской экономики, поэтому созданные Трудовые армии принуждали граждан выполнять черную военную работу. Они ничем не отличались от заключенных, нарушивших закон и совершивших тяжкие преступления. Даже в некоторых лагерях социальное положение заключенных было намного лучше, чем у людей, мобилизованных на трудовую работу. Рабочие, которых официальная власть низвела до уровня заключенных, называли себя «Армией Труда» – «Трудовой Армией», чтобы повысить свой социальный статус.

Зачисленные в Трудовую армию во время войны были разделены на две категории. К первой категории относились представители национальностей, которые по морально-политическим признакам не были призваны на фронт (например, советские немцы, поляки, румыны, корейцы, чеченцы, поселившиеся в Западной приграничной зоне), по второй категории из-за нехватки рабочей силы были призваны около 200 тысяч рядовые сельчане – колхозники. Они самоотверженно трудились на Уральских и Сибирских заводах, на строительстве дорог Акмолинск–Павлодар, Караганда–Акмолинск, Оренбург–Арысь, Баскунчак–Макадтемир. Тысячи рабочих были принудительно мобилизованы на строительство нефтепроводов Доссор–Астрахань, Орск–Кандыагач. Согласно Постановлению Комитета обороны СССР от 10 января 1942 года № 1123 вышел Приказ о привлечении к работе по лесозаготовке, на промышленность, прокладку железных дорог 120 тысяч мужчин немецкой национальности в возрасте 17-50 лет за счет депортированных в Казахстан, Алтайский край, города Омск, Новосибирск, Красноярск и осенью того же года был издан Указ о мобилизации в Трудовую армию советских немецких женщин в возрасте от 16 до 45 лет. Кроме того, в Трудовую армию также были направлены освобожденные военнопленные (прошедшие специальную военную проверку). За последние 1,5 года войны в ряды трудовой армии вступили переселенцы из регионов Северного Кавказа, Грузии, Крыма, Калмыкии. Жилищное и материальное положение людей в Трудовой армии было очень тяжелым. Большинство спецпоселенцев умерло от болезней и голода. Из истории известно, что сотни и тысячи казахстанцев были отправлены в Магнитогорск в составе Трудовой армии для работы в металлургических печах и других черных работах, требующих непосильного труда. *О наших соотечественниках, самоотверженно трудившихся в передней линии Трудового фронта, почти нет сведений, история о них очередной раз умалчивает. О них не сложены стихи, не написаны книги, не открыты в честь них памятники и обелиски.* Вклад в Великую Победу этих жалких обладателей судеб, морально-социальный аспект которых считался очень низким, неизмерим. Горькую правду об их долге на пути к Великой победе описал лишь казахский писатель Оралхан Бокей. В повести Оралхана Бокея «Все на фронт» с горькой правдой отражена жизнь тыла в годы Великой Отечественной войны – жизнь казахов, работавших в составе Трудовой Армии в Сибири. Автор драматично передает приключения, которые пережили его герои. Исторический рассказ из жизни людей Катон-Карагайского района Восточно-Казахстанской области показал бремя этого периода через жизнь Акана и его жены Алмы, которые были в числе призванных трудармейцев и совершили свой безымянный подвиг во имя Отчизны и Великой Победы. В феврале 1942 года группа граждан из одного села отправилась на фронт. Те, кто пошел на войну с врагом на Западе, не думали, что их мобилизовали на черную работу.

... «Пятеро парней из одной деревни отправляются на черную работу в Свердловскую область. Отчизна сказала – дело сделано, молодцы, приступившие к черной работе как землекопы, вскоре начинают сильно уставать. 14 часов рытья белого грунта под названием «огнеупорная глина» дались казахским парням нелегко. Если бы их не выкапывали из-под густого снега в мороз, гигантские котлы для плавки металла не были бы изготовлены из огнеупорного грунта и не плавилась бы металлы, необходимые для производства боеприпасов и вооружения фронта. Поэтому на руднике «Белка» молодые люди работают не покладая рук, не считая времени. Условия жизни очень плохие, соломенные кровати, клопы, заселившиеся в стеганных фуфайках и штанах, а также неуголимый голод могут уморить даже самых сильных храбрых молодцев. Ни радио, ни переписки. На людей, отобранных среди них и отправленных на фронт, смотрели с завистью все те, кто оставался в рядах Трудовой армии. Их тревожили мысли типа «Я рад сражаться с врагом с оружием в руках, чем жить в таком унижении». Неустанно тяжелая черная работа без оплаты труда по 12-14 часов, доски-кровать в холодных бараках без отопления, старая-рванная одежда, неуголимый голод, а также боль и душевные страдания сделали свое дело – многие остались там на чужбине навека...» Акан, главный герой произведения Оралхана Бокея, был одним из таких «живых ходящих трупов», сумевших перенести все эти лишения, пережив адский труд и добраться до родной земли, волоча еле свои ноги... с лозунгом «Все для фронта, все для Победы!»[4]. Наступила мирная жизнь, немецкие нацисты были уничтожены, весь Советский Союз праздновал Победу над фашистами. Те, кто участвовал в Великой Отечественной войне, получили награды и страна встречала своих героев, ... но не трудармейцев, они и их самоотверженный труд во имя Великой Победы были просто забыты... Только в последующие годы мы стали говорить и вспоминать о тружениках тыла и Трудового фронта, старшем поколении, детство которого прошло в годы войны. Те, кто до сих пор не получил достойной оценки в обществе – это «трудовики», многие которых ушли из жизни, так и не сумев быть признанным в рядах категории героев ВОВ. Но мы думаем, что сегодняшнее молодое поколение должно знать настоящую историю войны, представителей старшего поколения, которые внесли огромный вклад в Великую Победу, взяв в руки лопату и кирку, в глубине Сибирских руд. Их имена как хозяев судьбы, которые трудились во благо Родины и за свободу своей Отчизны, должны быть высечены в камнях истории навечно. Наш священный долг – донести до подрастающего поколения про жизнь, наполненную подвигом, героическим трудом тех, кто был мобилизован на трудовой фронт для защиты общей для всех Родины под названием СССР, тех, кто посвятил свою молодость, здоровье, жизнь трудному испытанию ценой своей жизни.

«Трудовая Армия» это — те, кто самоотверженно трудился за Победу. У ветеранов, участвовавших в тяжелом труде в годы Великой Отечественной войны, число которых сегодня уменьшилось, остались незабываемые воспоминания и не до конца изученная история. Одним из самых мрачных моментов в истории войны является судьба призывников в Трудовую армию в мрачные годы, известные как Великая Отечественная война [5].

В 2019 году Восточно-Казахстанская областная библиотека имени Пушкина к 75-летию Великой Победы начала работать над проектом «Востоказахстанцы, участвовавшие в Трудовой армии в годы Великой Отечественной войны». Цель проекта – донести до подрастающего поколения вклад наших соотечественников, призванных в Трудовую армию в годы Великой Отечественной войны и проделавших тяжелый самоотверженный труд за Великую Победу [6].

Современное поколение даже не слышало слова «Трудовая Армия». Сегодня почти все, кто был частью этого, ушли из жизни. Их мужество и верность стране, работать в невыносимых условиях и не издавать ни звука, даже если они были голодны, являются великой моралью для нынешнего поколения. Многие путают Трудовую Армию с тружениками тыла. Итак, что такое Трудовая армия? В начале войны большинство людей, работающих на промышленных предприятиях, взяли в руки оружие и пошли защищать Родину. Когда крупные заводы оборонного значения перебрались в тыл - на новое место, заводы и фабрики, начавшие выпускать боевое оружие, нуждались в рабочей силе. Нашей стране нужна была древесина, уголь, руда и т. д., чтобы защитить нас от фашистов. Особенно сырьем пользовалось большим спросом.

Осенью 1941 года по решению Комитета обороны в Казахстане и Средней Азии начали формироваться строительные батальоны и трудовые колонны. В состав него были призваны граждане, признанные годными к работе и негодными к военной службе. Вступавших в трудовую армию приравнивали к военной службе, из них формировали специальные отряды. В советское время трудовые армии заставляли граждан выполнять черную рабочую работу. 28 августа 1941 года Президиум Верховного Совета СССР издал Указ о переселении немцев в Казахстан. Пока на поле боя шли ожесточенные бои, трудоспособное население мобилизовалось в Трудовую армию в тылу. На трудовой фронт привлекались представители разных национальностей: русские, украинцы, казахи, татары, в первую очередь немцы в возрасте от 16 до 50 лет и немцы мужчины в возрасте от 16 до 55 лет. Немецких женщин освобождали от Трудовой армии, если они болели, имели малолетнего ребенка до 3-х лет и в

семье не было другого человека, который мог бы о них позаботиться, и если муж был русским... В материалах Восточно-Казахстанского областного архива указано, что Трудовая армия комплектовалась преимущественно из немцев, вынужденно переселившихся в Казахстан. Мобилизацией трудовой армии занимались специально созданные отделы областных, городских, райисполкомов. Эти отделы определяли точное количество рабочих, пол, возраст, национальность, собирали их на призывных пунктах и отправляли на указанные сверху рабочие места. Они были обязаны собраться в назначенное время и взять с собой десятидневный запас еды, теплую одежду и постельные принадлежности. НКВД и военный комиссариат строго контролировали сбор призывников, прохождение медицинской комиссии и выезд. В 80-е годы прошлого века было опубликовано несколько статей о судьбах советских немцев, служивших в «Трудовой армии». Правда в том, что своим образцовым трудом они тоже внесли свой вклад в приближение Великой Победы. В документах Трудовой армии Восточно-Казахстанского областного архива указано, что в 1942 году в Сосновский район Челябинской области было направлено 87 человек, мужчин и женщин, все – немецкой национальности [2, ФК-532; Т-4; 1-59; Б-288]. Не указано, какую работу они будут выполнять. На всех документах стоит гриф «Секретно». В январе 1943 года только из Уланского района на шахту «Калбаолово» была отправлена группа из 101 человек [2, ФК-532; Т-4; 1-124; Б-18]. В нее входят представители различных национальностей. Большинство из них — неграмотные колхозники. Из перечня пожелтевших и затертых архивных документов Восточно-Казахстанского и Семипалатинского областных военных комиссариатов хорошо видно, сколько казахстанцев ушло в Трудовую Армию в годы ВОВ [2, ФК-532; Т-4; Б-97]. В каждом списке указаны год рождения работника, военная обязанность, должность, партийная принадлежность, национальность, образование и место жительства. География мест, куда их отправили также обширна и разнообразна – города Магнитогорск, Свердловск (Екатеринбург), Молотов (Пермь), Нижний Тагил, Загорск и Кузбасс в Сибири, города Владивосток, Комсомольск-на-Амуре, Красноярск, Иркутск на Дальнем Востоке, Сахалин, Курильские острова, станция Бузулук, Челябинский металлургический завод, Семипалатинский мясокомбинат и танковый завод, Карагандинская и Степногорская шахта, рудоуправление «Калбаолово», Горьковский артиллерийский завод, города Ташкент, Ашхабад, Кушка, Лениногорский рудник, Зыряновский металлургический комбинат и др. Отсюда видно, что вклад в Великую Победу обладателей трагической судьбы, считавшейся морально и социально неполноценной, неизмерим. Это правда, что горькая правда об этих «трудоармейцев», которые до сих пор не получили должного признания в обществе, остается невысказанной. «Армия труда» в годы Великой Отечественной войны просуществовала почти 10 лет. Потому что, хотя война закончилась, гигантское государство оставалось с потрясенной экономикой, из-за этого пришлось дольше держать рабочих-трудоармейцев, чтобы возобновить дальнейшую работу заводов, фабрик и жить мирно. Выжившие после войны воины-герои возвращались домой как победители. Правда в том, что и честь, и звания, и награда – все было для них. Их подвиг это – подвиг во славу Отечества! А для тех, кто участвовал в Трудовой армии, война еще не закончилась. Не секрет, что всю жизнь их сопровождал тот же незавершенный статус воина-победителя. Почему так? На это ответа нет о сих пор. Прошло 80 лет с момента окончания войны. Мы не слышали, чтобы самоотверженный труд хотя бы одного гражданина Советского Союза, участвовавшего в Трудовой армии, был рассмотрен с Высшей Трибуны. Также жилищно-материальное положение большинства людей, состоявших в рядах трудовой армии в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), было очень тяжелым. Большая часть специально заселенных скончались от болезней и голода. Тысячи казахстанцев в составе Трудовой Армии работали на мартеновых печах, рыли каналы и выполняли другие невыносимо тяжелые черновые работы. Положение рабочих, неустанно трудившихся от рассвета до заката и самоотверженно способствовавших приближению Великой Победы, было в очень тяжелое. Они никогда даже не слышали о таких понятиях, как полноценный сон, облегченный физический труд, теплая постель и полноценная еда. Из воспоминаний узнаем, что бывали даже дни, когда они чувствовали себя людьми, сбежавшими с войны. Сколько людей ушло из жизни не дождавшись своего звездного часа в результате этого тяжелого труда, не будучи приглашенными на отмечаемый каждый год праздник Великой Победы?!

Великой Победе 80 лет. В этом подвиге слились воедино и высокое мастерство начальников, и мужество солдат, партизан, участников подполья, и самоотверженность тружеников тыла. Значителен и вклад трудоармейцев в общее дело разгрома врага. Так называемая трудоармия – одна из самых трагичных и все еще мало изученных страниц Великой Отечественной войны. Термин «Трудовая армия» или сокращенно «трудоармия» является неофициальным. Трудоармейцами называли тех, кто в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. был мобилизован для выполнения принудительной трудовой повинности.. А между тем именно руками трудоармейцев в тяжелейших каторжных условиях, за пайку хлеба, были построены десятки тысяч государственных объектов и была создана мощь страны, которая обеспечила победу в Великой Отечественной войне. Например: по «Списку погибших на работах по строительству Гремячинских угольных шахт поселка Гремячинск в 1942-1945 годах» фонда Гремячинского городского архива Пермского края о зачисленных в трудовую армию в годы войны

согласно служебным документам отмечается, что совместно трудившиеся на шахте казахи, даргинцы, лезгины, авары, украинцы, узбеки, туркмены, русские, киргизы, молдаване, мордвины, чехи, чуваша, абазинцы, татары, представители еврейской, польской, немецкой национальностей умерли от голода, вирусных инфекции и холода. Также данные в данном архиве свидетельствуют о том, что строительство шахты в 1943 году осуществлялось трудовыми армейцами, привезенными в январе из Кыргызстана, 4 февраля и 16 апреля из Казахстана, 16 июля из Туркменистана [7, 10]. Везде не хватало оборудования, и большая часть работ выполнялась вручную. Солдаты Трудовой армии, как обычно, использовались в качестве чернорабочих, условия были очень тяжелые. Много людей умерло от голода, сильного холода, инфекционных заболеваний [8]. По составленному списку в архиве Басабай Тугельбаев (05.01.1943), Бутумбаев Саят (25.03.1943), Аркулан Орнанадиев (1913 г.р. – 21.10.1943), Косыбай Атаев (1887 г.р. – 14.12.1943), Сагат Атаев (20.12.1943), Истен Алдияров (1889 г.р. – 22.12.1943), Шэрш Куматов (10.12.1943), Али Курумбаев (29.12.1943), Лабай Атаев (1890 г.р. – 29.12.43), Сапармай Кутымов (1898 г.р. – 31.12.1943), Каба Кадыров (31.12.1943), Бисик (Бисек) Мухаметжинов (Мухамбежинов) (1891 г.р. – 09.01.1944), Бэнкен (Байкен) Сабанцулов (1887 г.р. – 20.01.1944), Жомарт бигшиаев (1893 – 30.01.1944), Ялай Бегаджанов (1891 г.р. – 30.01.1944), Мусабек Телендин (1891 г.р.), казахи, поступившие на службу в Трудовую армию, умерли от дистрофии из-за непереваживания пищи в организме и ухудшения работы сердца [9].

Согласно архивному документу, в холодные зимние месяцы по списку 639 человек умерли от голода, болезней, холода. Умерших хоронить не успевали. Трупы закопывали под снегом, и засыпали их землей только тогда, когда наступило лето. 8 февраля 1944 года в ходе учета граждан 1927 года рождения в заполненном документе зарегистрировано 47 представителей казахской национальности [10].

В период с 1942 по 1948 годы в поселке Гремячинск в результате упорного труда трудовых армий и военнопленных было введено в эксплуатацию 10 угольных шахт. Трудящиеся в Трудовой армии неустанно трудились на пути Победы и внесли свой вклад в создание нормальной военной экономики. Некоторые из наших земляков, прошедшие через эти мучительные годы, вернулись на родину, а некоторые остались навсегда в недрах земного вечного холода. Выживших ждали радость Победы и обычные житейские дела. Сколько всего пришлось пережить этим простым людям. На шахтах «Северная» и «Южная» комбината «Жемеровоуголь» трудармейцы вынуждены были стоять в очереди по три часа, чтобы получить свою скудную порцию пищи, и все из-за того, что не хватало необходимой посуды, так как в столовой шахты «Северная» было всего 8 столов и 12 мисок, а в «Южной» всего 8 мисок. Тяжелые условия труда, плохое питание, вещевое снабжение и отсутствие элементарных жилищно-бытовых условий поставили тысячи мобилизованных В Трудовую Армию людей на крайний грань выживания. Отсутствие полных статистических данных затрудняет точное определение количества трудармейцев, умерших от голода, холода, болезней и нечеловеческих условий труда за все время существования рабочих колонн в годы войны. По прошествии многих лет, в Указе Президента СССР от 21 июля 1991 года, их впервые назвали трудармейцами, но в старых нормативных актах они именовались трудомобилизованными, спецмобилизованными. Но несмотря на все тяготы жизни они не сломались и не озлобились. Остались доброжелательными, участливыми людьми и по прошествии срока трудармии трудились и вносили свой вклад в строении социального общества. Судьба многих трудармейцев отражает судьбы других людей советского общества [11].

Также многие представители потомки депортированных народов в Казахстан с благодарностью вспоминают о том, что когда испытывали крайнюю нужду и каково было им тяжело, выжили они благодаря казахам, которые делились с ними последним хлебом и не позволили умереть от голода. И сейчас, через много лет, все с этим полностью согласны. Равно как и с решением об утверждении в Казахстане «Дня благодарности», призванного увековечить подвиг народа, в трудные времена принявшего на своей земле миллионы переселенцев. Несмотря на политические репрессии, тяжелую работу на металлургических предприятиях, живя впроголодь - после всех испытаний, выпавших на их долю, они не озлобились, не сломались, а стали жить и работать дальше. Казахстан стал для них родным, а селяне-земляки - близкими людьми. В нечеловеческих условиях они сохранили человеческие отношения, терпение и выживали без права жить [12].

В заключении хотим сказать, что возвращаясь к началу повествования, хотелось бы затронуть обратить внимание еще раз на проблему исследования жизни и деятельности казахстанцев – участников Трудового фронта, которая, на наш взгляд, требует переосмысления и принятия законодательного решения. В том числе и насчет трудармейцев, которые в полной степени познали голод, холод, горечь унижений и притеснений тоталитарного режима. Эта тема до сих пор кровоточащей раной, отзвуком давней лихой години отдаётся в сердцах и становится главной на встречах участников Трудового фронта и их потомков, знающих обо всём не понаслышке. В одном из своих произведений казахский писатель-фронтовик Менгали Шаймаданович Мусин привёл слова, начертанные на здании архива Национального конгресса США: «История – это пролог». По его словам, «прошлое является, образно

говоря, вступительным словом ко дню сегодняшнему. И оно, что само собой разумеется, должно отображаться предельно правдиво». При тоталитаризме, как писал Менгали Мусин, на это рассчитывать не приходилось [13]. К сказанному хотим добавить лишь то, что без правдивой памяти о прошлом ни у кого не может быть будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вклад Казахстана в победу в Великой Отечественной войне. – <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-addis-ababa/press/events/details/2119?lang=ru>
2. Вклад Казахстана в победу в Великой Отечественной войне. – <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-addis-ababa/press/events/details/2119?lang=ru>
3. Вклад Казахстана в победу в Великой Отечественной войне. – <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-addis-ababa/press/events/details/2119?lang=ru>
4. Восточноказахстанцы в Трудовой армии в годы Великой Отечественной войны (1941-1945)» (1941-1945) КГУ «Библиотека ВКО имени А. С. Пушкина» Управления культуры ВКО, Усть-Каменогорск, 2021 – https://olketanu.pushkinlibrary.kz/docs/vko_enbek_armiasy.pdf
5. Нурпейисов К.Н. Из истории социального строительства в Казахстане», 1960
6. Оралхан Б. Все на фронт. – МИА «Казахинформ», 08 июль 2016 https://kaz.inform.kz/news/oralhan-bokey-bari-de-maydan_a2918476/
7. Уроки Октября и практики советской системы. 1920–1950-е годы: Материалы X международной конференции. – Москва 5-7 декабря, 2017 г. – Президентский центр Б.Н.Ельцина, 2018 – 919 стр. (История сталинизма, дебаты).
8. Об утверждении Плана мероприятий по реализации Программы «Рухани жаңғыру–Духовное возрождение» на 2019 год – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/R1800000160>
9. Книга памяти. Российская Федерация. Пермский край, Гремячинский район. - Пермь, 2014 с.10. – <https://www.permgaspi.ru/membook/>
10. Архивный отдел администрации города Гремячинска Пермского края, Фонд-63, опись-1, дело-69, л.л 1-14 – <https://www.permgaspi.ru/membook/>
11. Ахмет А. Казахи в трудовой армии: А. Ахмет . – //Ақиқат. – 2020. – № 5.-- С. 42-44 – <https://aqiqat.kazgazeta.kz/>
12. Штейнле Лидия Эдуардовна (интервью)//Путь народа, 13.11.2020. – <https://volksweg.rusdeutsch.ru/14/21>
13. Мусин М.Ш. «Унесенные в небытие» (1997-1998) – <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1414>

АКАДЕМИК КЕҢЕС НҮРПЕЙІСТІҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ МЕН ОНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ

Аймахан Ажар Сырлыбекқызы

тарих пәні мұғалімі, Т.Әубәкіров атындағы №43 ЖББМ
(Түркістан Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихи білімнің жас ұрпаққа отанышылдық және азаматшылдық тәрбие берудегі маңызы қарастырылады. Тарихи сананы қалыптастыру арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу, ұлтжандылық пен азаматтық жауапкершілікті арттыру жолдары талданады. Сонымен қатар, академик Кеңес Нұрпейістің Алаш қозғалысы тарихын зерттеуге қосқан үлесі мен оның еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан жастарын тәрбиелеудегі рөлі ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: тарихи білім, отанышылдық, азаматшылдық тәрбие, ұлттық сана, Кеңес Нұрпейіс, Алаш қозғалысы.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение исторического образования в воспитании у молодого поколения патриотизма и гражданской ответственности. Анализируются пути прославления национальных ценностей, повышения патриотизма и гражданской ответственности через формирование исторического сознания. Кроме того, будет раскрыт вклад академика Кеңеса Нұрпейіса в изучение истории движения «Алаш» и роль его трудов в просвещении молодежи независимого Казахстана.

Ключевые слова: историческое образование, патриотизм, гражданское воспитание, национальное самосознание, Кеңес Нұрпейіс, движение Алаш.

Кіріспе. Тарих – халықтың жадын жаңғыртып, оның өткенін, бүгінін және болашағын байланыстыратын ғылым. Кез келген мемлекет үшін тарихи білім ұлттың рухани тұтастығын сақтаудың, болашақ ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеудің маңызды құралы болып табылады. Әсіресе, Қазақстан сияқты тәуелсіздігін енді ғана бекіткен елдер үшін тарихи сананың қалыптасуы ұлттық идеяның өзегіне айналады.

Тарихты білу арқылы жас ұрпақ өз халқының басынан өткерген қиындықтарын түсініп, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіреді. Бұл өз кезегінде азаматтық жауапкершілік пен елін, жерін қорғауға деген сезімді нығайтады. Осы тұрғыда, отаншылдық пен азаматшылдық қасиеттерді қалыптастыруда тарихи білімнің атқаратын рөлі зор.

Бұл мақалада тарихи білімнің отаншылдық және азаматшылдық тәрбие берудегі рөлі қарастырылып, академик Кеңес Нұрпейіс еңбектерінің осы бағыттағы маңыздылығы сараланады.

Тарихи білімнің мәні және оның ұлт санасын қалыптастырудағы рөлі. Тарих – тек өткенді баяндап қана қоймай, халықтың болашағын бағдарлайтын ғылым. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында тарихи білімнің маңыздылығы ерекше атап көрсетілген. Тарих пәні оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырып, оларды елжандылыққа, қоғамға қызмет етуге, Отан тағдырына бейжай қарамауға тәрбиелейді.

Отаншылдық тәрбие – жеке тұлғаның мемлекетке деген сүйіспеншілігін, оның болашағы үшін жауапкершілігін сезінуін қалыптастыратын негізгі бағыттардың бірі. Ал азаматшылдық тәрбие – қоғамдық сананың жоғары деңгейін, адам құқықтары мен міндеттерін түсінуді қамтамасыз етеді. Бұл екеуі де тарихи білімнің негізінде қалыптасады.

Қазіргі Қазақстанда тарихи білімнің келесі негізгі міндеттері бар:

1. Ұлттық құндылықтарды насихаттау – Қазақ хандығы, Алаш қозғалысы, Ұлы Отан соғысы, Желтоқсан көтерілісі сынды оқиғалар арқылы тарихи сана қалыптастыру.
2. Жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеу – Ұлы тұлғалар өмірін үлгі етіп, ұлттық мақтаныш сезімін ояту.
3. Азаматтық жауапкершілікті арттыру – Тәуелсіздікті сақтап қалудың маңызын түсіндіру.

Академик Кеңес Нұрпейіс және тарихи білімнің маңызы. Қазақстан тарих ғылымында академик Кеңес Нұрпейіс ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеуде зор еңбек сіңірген тұлға. Оның еңбектері Қазақстанның ұлттық қозғалыстарын, әсіресе Алаш қозғалысын зерттеуге арналды.

Кеңес Нұрпейістің тарихи білімге қосқан үлесі. Кеңес Нұрпейіс XX ғасырдағы қазақ қоғамының тарихи өзгерістерін ғылыми тұрғыдан зерттеді. Оның еңбектерінде Алаш қозғалысының қазақ қоғамына тигізген әсері, саяси күрес жолдары, сондай-ақ сол дәуірдегі ұлт зиялыларының қызметі жан-жақты қарастырылған.

Академиктің негізгі еңбектеріне мыналар жатады:

- «Алаш һәм Алашорда» – бұл еңбек XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының азаттық жолындағы күресін сипаттайды.
- «Қазақ революциялық комитеті және Қазақстанда кеңестік биліктің орнауы» – Қазақстандағы революциялық өзгерістердің ерекшеліктерін қарастырады.
- «Алаш қозғалысы және ұлттық сана» – Алаш зиялыларының ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлін зерттейді.

Оның зерттеулері бүгінгі таңда мектеп бағдарламаларына енгізіліп, оқушыларға тарихи шындықты жеткізуге үлкен ықпал етуде.

Тарихи білім арқылы ұрпаққа отаншылдық және азаматшылдық тәрбие беру жолдары

Бүгінгі таңда тарихи білімді патриоттық және азаматшылдық тәрбиенің құралы ретінде қолданудың бірнеше әдістемелік тәсілдері бар:

1. Тұлғалық бағытталған оқыту – Тарихты белгілі бір тұлғалардың өмірі арқылы түсіндіру. Мысалы, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай сынды ұлт қайраткерлерінің еңбектері оқушыларға үлгі бола алады.
2. Сын тұрғысынан ойлау – Оқушыларға тарихи оқиғаларды салыстырып, себеп-салдарын анықтауға мүмкіндік беру.
3. Тарихи реконструкция – Тарихи оқиғаларды сахналау, мұражай сабақтарын ұйымдастыру.
4. Жобалық жұмыстар – Туған өлкенің тарихына байланысты зерттеу жобаларын орындау.

Қорытынды. Тарихи білім – ұлттың болмысын айқындайтын негізгі құрал. Қазақстанның тәуелсіздігін нығайту, жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыру үшін тарихи білім беру маңызды рөл атқарады. Отаншылдық және азаматшылдық қасиеттерді дамытуда Кеңес Нұрпейістің еңбектерінің орны ерекше.

Оның зерттеулері тек өткенді тануға емес, сонымен қатар болашақ ұрпақты елін, жерін сүйуге баулуға да қызмет етеді. Сондықтан тарихи білімді жүйелі әрі заманауи әдістермен оқыту – ел болашағын жарқын етудің бірден-бір жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамұра, 1995.
2. Нұрпейіс К. Қазақ революциялық комитеті және Қазақстанда кеңестік биліктің орнауы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.
3. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999.
4. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2007.
6. Әбдіжәділқызы Ж. Тарихты оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2014.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ В 1960–1990-Е ГГ.**З.К. Мукатаева^а, Д.Б. Аманжолов^б**^акандидат исторических наук, старший преподаватель^бстудент образовательной программы «История»

Университет имени Шакарима

(Семей, Казахстан)

Изучение общественно-политических процессов в Казахстане в 1960–1990-е гг. представляет собой крайне актуальную задачу. Этот период, насыщенный глубокими трансформациями, которая сыграла решающую роль в формировании современного Казахстана. Анализ этих процессов позволяет нам не только выявить закономерности исторического развития, но и понять истоки многих современных политических и социальных явлений. Нельзя не упоминуть о историография данного периода, которая включает в себя широкий спектр исследований, освещающих различные аспекты общественно-политической жизни Казахстана. Несмотря на значительный вклад предшествующих работ, многие вопросы остаются открытыми. В частности, требуется более глубокий анализ причин и последствий политических решений, оценка роли отдельных личностей и общественных движений, а также изучение влияния внешних факторов на внутреннюю политику республики. Целью данной статьи является комплексный анализ общественно-политических процессов в Казахстане в 1960–1990-е гг.

После смерти Иосифа Сталина в 1953 году, Советский Союз, и в частности Казахстан, вступили в период, известный как “оттепель,” который, несмотря на свою кратковременность, оставил заметный след в истории республики. Этот период характеризовался не только разоблачением культа личности Сталина, но и попытками реформирования различных сфер жизни общества, однако эти процессы носили противоречивый и непоследовательный характер.

Одним из ключевых аспектов “оттепели” стала десталинизация. XX съезд КПСС в 1956 году, где Никита Хрущев представил свой знаменитый доклад, стал катализатором этого процесса. В Казахстане это выразилось в реабилитации жертв политических репрессий, что позволило тысячам невинно осужденных, включая видных представителей казахской интеллигенции, партийных и государственных деятелей, вернуться к полноценной жизни (Абилев, 2005, с. 112). Среди реабилитированных были такие известные личности, как Жусупбек Аймауытов, писатель и драматург, Галим Ахмедов, один из основателей казахской адвокатуры Ахмет Байтурсинов, выдающийся ученый и просветитель, чьи труды были возвращены из забвения и вновь стали доступны для изучения. Однако, как отмечает Е. Абилев в “Истории государства и права Казахстана”, десталинизация не затронула основ советской системы, и политический режим продолжал оставаться авторитарным.

Параллельно с десталинизацией наблюдался всплеск интереса к национальной культуре и языку. Власти предприняли шаги по расширению сферы употребления казахского языка, увеличив количество часов на его изучение в образовательных учреждениях (Масанов, 1966, с. 156). Э.А. Масанов в “Очерке истории этнографического изучения казахского народа в СССР” указывает на то, что в этот период наблюдается рост публикаций, посвященных казахской истории, культуре и традициям. Возрождались казахская литература и искусство, появлялись произведения, воспевавшие национальные традиции и историю народа. Примером может служить творчество Габита Мусрепова, писателя и драматурга, чьи произведения, такие как роман “Солдат из Казахстана”, получили широкое признание. Также в этот период активно развивалось казахское кино, были сняты фильмы, отражавшие национальный колорит и историю, такие как “Меня зовут Кожа” режиссера Абдуллы Карсакбаева. Однако, эта политика также носила двойственный характер. С одной стороны, власти поддерживали развитие национальной культуры, а с другой – продолжали курс на русификацию и интернационализацию, что создавало препятствия для полноценного развития казахской идентичности.

В этих условиях казахская интеллигенция играла ключевую роль в общественно-политической жизни республики. Представители творческой и научной интеллигенции, такие как писатели, поэты,

ученые и деятели культуры, активно поднимали вопросы сохранения и развития казахского языка и культуры, а также критиковали “перегибы” в национальной политике (Абылхожин, 1991, с. 187). Ж.Б. Абылхожин в своей работе “Традиционная структура Казахстана” анализирует последствия коллективизации и репрессий для казахского общества. Они выступали за реабилитацию репрессированных деятелей культуры и науки, за расширение прав казахского языка и за сохранение национальных традиций. Среди наиболее активных представителей интеллигенции можно назвать Мухтара Ауэзова, выдающегося писателя и ученого, автора романа-эпопеи “Путь Абая”, который стал символом казахской национальной литературы. Также важную роль играли такие общественные деятели, как Шафик Чокан, известный ученый-энергетик, который внес значительный вклад в развитие науки и техники в Казахстане. Однако, власти, опасаясь усиления националистических настроений, жестко пресекали любые попытки создания независимых общественных организаций и ограничивали свободу выражения мнений.

Несмотря на некоторое ослабление идеологического контроля, период “оттепели” сопровождался усилением контроля союзного центра над Казахстаном. Москва стремилась укрепить свою власть над республикой, усиливая контроль над экономикой, кадровой политикой и другими сферами жизни. Проведение Целинной кампании, начавшейся в 1954 году, стало одним из проявлений этой политики. Целинная кампания привела к массовому притоку населения из других регионов СССР, что изменило демографическую структуру Казахстана и усилило процессы русификации (Абылхожин, 1991, с. 212). Этот проект, несмотря на свои экономические цели, также имел политическую подоплёку, направленную на укрепление влияния союзного центра в республике.

Таким образом, период “оттепели” оказал сложное и противоречивое влияние на Казахстан. С одной стороны, он способствовал реабилитации жертв репрессий, развитию национальной культуры и языка, а также активизации интеллигенции. С другой стороны, он сопровождался усилением контроля союзного центра, ограничением прав Казахской ССР и продолжением политики русификации. Несмотря на все ограничения, “оттепель” стала важным этапом в истории Казахстана, подготовив почву для дальнейшей борьбы за национальное самосознание и независимость.

Период 1970-х – первой половины 1980-х годов, вошедший в советскую историографию под названием “эпоха застоя,” представляет собой сложный и противоречивый этап в истории Казахстана, характеризующийся усилением консервативных тенденций во всех сферах жизни общества. Замедление экономического роста, усиление идеологического контроля, нарастание национального вопроса, расцвета коррупции и клановости стали определяющими чертами этого времени, предопределившими последующие политические и социальные потрясения.

В экономической сфере Казахстан столкнулся с замедлением темпов развития, что было обусловлено целым рядом факторов, включая устаревшие технологии, неэффективное использование ресурсов и преобладание экстенсивного пути развития (Назарбаев, 1996, с. 78). Примером может служить состояние угольной промышленности республики, где, несмотря на огромные запасы угля, добыча велась устаревшими способами, что приводило к низкому уровню производительности труда и высоким затратам. В то время как в предыдущие десятилетия республика демонстрировала впечатляющие успехи в развитии промышленности и сельского хозяйства, в 1970-е годы эти показатели стали снижаться, что свидетельствовало о нарастании кризисных явлений. При этом, как отмечает Ж.Б. Абылхожин в своей работе “Традиционная структура Казахстана,” сохранялась высокая степень зависимости экономики Казахстана от союзного центра, что ограничивало возможности для самостоятельного развития и проведения эффективной экономической политики (Абылхожин, 1991, с. 156). Москва определяла основные направления развития экономики республики, не всегда учитывая местные особенности и потребности. Это приводило к диспропорциям в развитии различных отраслей экономики и усилению зависимости Казахстана от поставок сырья и оборудования из других регионов СССР.

Усиление идеологического контроля стало одним из главных признаков “эпохи застоя.” Власти стремились к укреплению идеологической ортодоксии, пресекая любые проявления инакомыслия и критику существующего строя. В средствах массовой информации активно пропагандировались достижения советского строя и идеи коммунизма, однако реальное положение дел в экономике и социальной сфере часто замалчивалось или искажалось. В литературе и искусстве усилилась цензура, произведения, не соответствовавшие идеологическим установкам, подвергались жесткой критике и запрещались (А.Абдакимұлы, 2001, с. 412). Примером может служить судьба книги Олжаса Сулейменова “Аз и Я,” которая, несмотря на первоначальный успех, вызвала резкое неприятие со стороны партийных идеологов и была фактически изъята из обращения. Обвинения в “пантюркизме” и “идеализации прошлого” стали инструментом подавления творческой свободы и насаждения единомыслия. Кроме того, усилилось давление на религиозные организации и верующих, которые подвергались дискриминации и преследованиям.

Национальный вопрос в Казахстане в 1970-е – первой половине 1980-х годов приобрел особую остроту. Демографические изменения, связанные с Целинной кампанией и миграционной политикой, привели к сокращению доли казахского населения в республике, что вызвало обеспокоенность среди казахской интеллигенции и способствовало росту национального самосознания (Масанов, 1966, с. 278). Ограничение сферы употребления казахского языка в образовании, делопроизводстве и культуре воспринималось как проявление дискриминации и ущемление прав казахского народа. В этой связи, особую значимость приобретает деятельность казахской интеллигенции, которая, несмотря на давление со стороны властей, продолжала бороться за сохранение и развитие казахского языка и культуры. Видными представителями казахской интеллигенции этого времени были писатели Ануар Алимжанов и Калихан Исаков, которые в своих произведениях поднимали вопросы национальной истории и культуры, а также критиковали недостатки советской системы.

Коррупция и клановость стали неотъемлемой частью системы управления в Казахстане в период “застоя.” Злоупотребления властью, взяточничество и хищения государственного имущества достигли огромных масштабов, подрывая доверие к власти и вызывая растущее недовольство в обществе. Это явление, как отмечает Нурсултан Назарбаев в своей книге “На пороге XXI века,” стало одним из главных препятствий на пути развития Казахстана (Назарбаев, 1996, с. 112). Дело “Хлопкового дела,” расследование которого началось в 1980-е годы, выявило масштабную систему коррупции и хищений в хлопковой отрасли Узбекистана и других республик Средней Азии, включая Казахстан, и стало символом морального разложения советской системы. В частности, были выявлены факты приписок и фальсификаций в отчетах о сборе хлопка, что позволяло чиновникам обогащаться за счет государства и крестьян.

Во второй половине 1980-х годов Советский Союз, охваченный процессами перестройки и гласности, инициированными Михаилом Горбачевым, вступил в эпоху радикальных перемен, которые не могли не затронуть и Казахстан, став катализатором трансформаций, приведших к обретению независимости. Эти процессы, однако, не были простыми и однозначными, а сопровождались сложными и противоречивыми явлениями, оказавшими глубокое влияние на политическое, экономическое и социальное развитие республики.

Влияние политики перестройки на Казахстан проявилось, прежде всего, в ослаблении идеологического контроля, что позволило расширить пространство для свободы слова и творчества (А.Абдакимұлы, 2001, с. 335). Впервые за долгие годы появилась возможность открыто обсуждать проблемы, ранее замалчиваемые или искажаемые, такие как последствия коллективизации, репрессий и экологические катастрофы, связанные с испытаниями ядерного оружия на Семипалатинском полигоне. Экономические реформы, предполагавшие внедрение хозрасчета и расширение самостоятельности предприятий, в Казахстане реализовывались непоследовательно и противоречиво, сталкиваясь с сопротивлением со стороны консервативных сил, не приводя к ожидаемым результатам (Назарбаев, 1996, с. 145). Политическая либерализация, выразившаяся в проведении альтернативных выборов в местные советы и Верховный Совет Казахской ССР, способствовала активизации общественной жизни и формированию новых политических сил.

Рост общественной активности в Казахстане в период перестройки характеризовался формированием многочисленных неформальных организаций и движений, занимавшихся широким кругом вопросов, от защиты окружающей среды до развития казахского языка и культуры (Абылхожин, 1991, с. 219). В частности, большую известность получило антиядерное движение “Невада-Семипалатинск”, возглавляемое писателем Олжасом Сулейменовым, которое сыграло важную роль в прекращении испытаний ядерного оружия на территории Казахстана. Активизация казахской интеллигенции, представленной такими видными деятелями культуры, как писатели Ануар Алимжанов и Мухтар Шаханов, способствовала подъему национального самосознания и формированию новых взглядов на историю и культуру казахского народа.

Межнациональные конфликты, к сожалению, также стали одним из проявлений кризисных явлений периода перестройки. Наиболее трагическим событием стали Декабрьские события (Желтоқсан оқиғасы) 1986 года в Алма-Ате, вызванные назначением первым секретарем ЦК Компартии Казахстана Геннадия Колбина, этнического русского, вместо Динмухамеда Кунаева. Эти события, жестоко подавленные властями, стали свидетельством нарастающего недовольства политикой центра и стремления казахского народа к самоопределению. Желтоқсанские события, по мнению многих исследователей, стали катализатором роста национального самосознания казахского народа и одним из факторов, предопределивших распад Советского Союза.

Наращение стремления к суверенитету стало закономерным следствием всех вышеперечисленных процессов. Осознание необходимости самостоятельного определения своего будущего привело к принятию 25 октября 1990 года Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР, которая провозгласила суверенитет Казахстана и его право на самостоятельное решение всех вопросов внутренней и внешней политики (Абилев, 2005, с. 234). Этот документ стал важным шагом на пути к

обретению независимости и построению нового, демократического государства. Распад Советского Союза в декабре 1991 года создал условия для реализации этой цели, открыв новую страницу в истории Казахстана.

В целом, период перестройки и гласности в Казахстане стал временем больших надежд и разочарований, временем роста общественной активности и обострения межнациональных противоречий, временем нарастания стремления к суверенитету и обретения долгожданной независимости.

Начало 1990-х годов стало переломным моментом в истории Казахстана, периодом стремительных изменений и драматических событий, которые привели к обретению долгожданной независимости. Распад Советского Союза, принятие Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР и активная подготовка к самостоятельной жизни стали определяющими чертами этого времени.

Распад СССР оказал огромное влияние на Казахстан, поставив республику перед необходимостью самостоятельного определения своего дальнейшего пути. Экономический кризис, политическая нестабильность и обострение межнациональных отношений, характерные для последних лет существования Советского Союза, в полной мере проявились и в Казахстане (Назарбаев, 1996, с. 178). В этих условиях перед руководством республики встала задача сохранения стабильности и обеспечения мирного перехода к независимости. Распад СССР, по мнению многих исследователей, был неизбежным следствием глубоких экономических, социальных и политических противоречий, накопившихся в советском обществе за десятилетия его существования.

Принятие Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР 25 октября 1990 года стало важным шагом на пути к независимости. Этот документ, как отмечает Е. Абилов в “Истории государства и права Казахстана,” провозгласил суверенитет Казахстана и его право на самостоятельное решение всех вопросов внутренней и внешней политики (Абилов, 2005, с. 234). Декларация закрепила право казахского народа на самоопределение, установила приоритет республиканского законодательства и провозгласила создание собственных вооруженных сил и национальной гвардии. Принятие Декларации стало результатом активной деятельности казахской интеллигенции и общественности, которые настойчиво требовали расширения прав и самостоятельности республики.

Подготовка к независимости включала в себя широкий комплекс мер, направленных на создание основ нового, суверенного государства. Была разработана новая Конституция Казахстана, созданы собственные вооруженные силы, сформирована национальная валюта и начата работа по формированию рыночной экономики (Абдижаппар Абдакимұлы, 2001, с. 426). Важную роль в этот период сыграл Нурсултан Назарбаев, который, проявил себя как дальновидный политик и умелый дипломат, сумевший обеспечить мирный переход Казахстана к независимости. В декабре 1991 года Казахстан заявил о своей независимости, что стало завершением многолетнего пути к свободе и самоопределению.

Проведенное исследование общественно-политических процессов в Казахстане в период с 1960-х по 1990-е годы позволяет сделать ряд важных выводов о сложном и противоречивом характере развития республики в этот период. От “оттепели” до обретения независимости Казахстан прошел через этапы либерализации и консервации, подъема национального самосознания и обострения межнациональных противоречий, экономических реформ и углубления кризисных явлений.

Оценка общественно-политических процессов в Казахстане в 1960-1990-е гг. требует учета как позитивных, так и негативных аспектов развития республики в этот период. С одной стороны, “оттепель” способствовала реабилитации жертв политических репрессий, развитию национальной культуры и языка, а также активизации общественной жизни. Перестройка и гласность открыли новые возможности для демократизации общества и расширения свободы слова. Обретение независимости стало закономерным итогом многолетней борьбы казахского народа за самоопределение и построение нового, суверенного государства.

С другой стороны, период “застоя” характеризовался усилением идеологического контроля, замедлением темпов экономического роста, нарастанием национального вопроса и расцветом коррупции и клановости. Перестройка сопровождалась экономическим кризисом, обострением межнациональных отношений и политической нестабильностью. Трагические события декабря 1986 года стали свидетельством глубоких противоречий, накопившихся в советском обществе.

В целом, общественно-политические процессы в Казахстане в 1960-1990-е гг. были сложным переплетением различных тенденций и явлений, отражавших противоречивый характер развития Советского Союза в этот период. Казахстан, как и другие республики СССР, испытал на себе влияние как позитивных, так и негативных аспектов советской модернизации, столкнулся с проблемами, связанными с национальной политикой, экономической зависимостью и политическим авторитаризмом.

Перспективы дальнейшего изучения темы представляются весьма широкими и многообразными. Необходимо более глубокое исследование роли различных социальных групп и политических сил в общественно-политических процессах в Казахстане в 1960-1990-е гг., анализ влияния внешних факторов

на развитие республики, а также изучение опыта Казахстана в построении независимого государства и проведении демократических реформ. Особое внимание следует уделить изучению малоизвестных или ранее недоступных архивных материалов, а также анализу устных свидетельств участников и очевидцев событий тех лет.

Изучение общественно-политических процессов в Казахстане в 1960-1990-е гг. имеет не только научное, но и практическое значение, позволяя извлечь уроки из прошлого и избежать ошибок в будущем, а также способствует формированию объективного и взвешенного взгляда на историю Казахстана и его место в современном мире.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920-1930-е гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 240с
2. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. Алматы: Онер, 1996. - 285с.
3. Абдакимұлы А. История Казахстана: с древнейших времен до наших дней. Алматы: Қазақстан, 2001. - 482с.
4. Абилов Е. История государства и права Казахстана: курс лекции. Караганда Учебная книга, 2005. - 256 с.
5. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алматы: Наука, 1966. 322с.
6. Әбдіғалиев Б., Көрпешбайұлы Б. Желтоқсан-86, Том 9. Алматы Алтынбек Сәрсенбайұлы қоры, 2006. 180б.

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДА АЛАТЫН ОРНЫ

Ә.С.Бөрібай^а, Г.М. Сүлейменова^б, Б.А. Амалбекова^с

^афизика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

^{б,с}тарих пәнінің эксперт-мұғалімі, Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Шымкент, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл жұмыс Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың маңызды аспектілерін зерттеуге арналған. Атап айтқанда, зерттеу Қытай инвестицияларының Қазақстан экономикасына тигізетін әсеріне терең талдау жасайды. Жұмыста екі ел арасындағы инвестициялық қатынастардың негізгі салалары – энергетика, көлік-логистика, инфрақұрылым және ауыл шаруашылығы қарастырылған. Сонымен қатар, Қытайдың "Бір белдеу, бір жол" бастамасы аясындағы Қазақстанға салған инвестицияларының маңыздылығы мен салдары жан-жақты талданады. Зерттеу барысында инвестициялардың Қазақстан экономикасына тигізетін оң және теріс әсерлері айқындалды. Оң әсерлеріне экономикалық өсімнің жеделдеуі, жұмыс орындарының көбеюі, инфрақұрылымның дамуы және технологиялардың трансфері жатады. Алайда, зерттеу Қытай инвестицияларының Қазақстанның экономикалық тәуелділігін арттыруы, экологиялық мәселелер тудыруы және стратегиялық салаларда шетелдік бақылаудың күшеюі секілді ықтимал қауіптерді де көрсетті. Зерттеу нәтижелері сауалнама және статистикалық деректер арқылы негізделіп, Қытай инвестицияларының Қазақстанның экономикалық тұрақтылығына әсері мен екі ел арасындағы ынтымақтастықтың болашақ бағыттары бағаланды. Жұмыс екі жақты серіктестікті нығайту мен ұлттық экономикалық мүдделерді қорғау бойынша ұсыныстар ұсынумен қорытындыланады.

Түйін сөздер: Қытай инвестициялары, Қазақстан экономикасы, экономикалық ынтымақтастық, энергетика, инфрақұрылым, тәуекелдер, технологиялар трансфері.

Annotation. This course work is devoted to the study of the most important aspects of economic cooperation between Kazakhstan and the people's Republic of China. In particular, the study provides an in-depth analysis of the impact of Chinese investments on the economy of Kazakhstan. The paper examines the main areas of investment relations between the two countries — energy, transport and logistics, infrastructure and agriculture. In addition, the importance and consequences of China's investments in Kazakhstan within the framework of the One Belt, One Road initiative will be analyzed in detail. The study revealed the positive and negative effects of investments on the economy of Kazakhstan. The positive effects include the acceleration of economic growth, the increase in jobs, the development of infrastructure and the transfer of technologies. However, the study also showed potential threats, such as increasing Kazakhstan's economic dependence on Chinese investments, creating environmental problems and increasing foreign control in strategic areas. The results of the study were substantiated by questionnaires and statistical data, the impact of Chinese investments on the economic stability of Kazakhstan and future directions of cooperation between the two countries were

evaluated. The course work is summed up with the presentation of proposals for strengthening bilateral partnership and protecting national economic interests.

Key words: Chinese investment, Kazakhstan economy, Economic Cooperation, energy, infrastructure, risks, technology transfer.

Кіріспе. Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қатынастар қарқынды дамыды. Екі мемлекет арасындағы экономикалық және саяси ынтымақтастықты тереңдету жөніндегі келісімдер шеңберінде Қазақстанның ең ірі экономикалық әріптестерінің бірі-Қытай. Қытай Халық Республикасы Орталық Азияда өзінің инвестициялық белсенділігін жандандырған елдердің бірі болды және "Бір белдеу, бір жол" бастамасының маңыздылығын ескере отырып, мұндай жобаның Қазақстан экономикасындағы маңыздылығы жоғары [10]. Бұл ынтымақтастық шикізат және энергетика секторларын, сондай-ақ бүкіл Қазақстан бойынша инфрақұрылым мен логистиканы қамтиды. Қазақстан өз экономикасын ынталандыру үшін шетелдік инвестицияларды ынталандыруға ұмтылуда, ал Қытай, керісінше, Қазақстанның энергетикалық ресурстарына қол жеткізуге және Орталық Азиядағы позициясын нығайтуға ұмтылуда. Екі ел арасындағы өзара тиімді серіктестіктің арқасында тауар айналымы жылдан жылға тұрақты түрде өсіп келеді және Қазақстанға Қытайлық инвестициялар көлемі де өсуде [7]. Сонымен қатар, Қазақстанның географиялық жағдайы Қытай Еуропаға және басқа елдерге жету үшін пайдалана алатын маңызды транзиттік нүктеге айналуға [8]. Атап айтқанда, Қытайдың Қазақстанға салған инвестициялары өзара екіжақты, аймақтық және трансұлттық экономикалық процестердің салдары болып табылады. Бұл жұмыс Қытай инвестицияларының Қазақстан экономикасына әсерін барынша жүйелі түрде зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар, Қытай мен Қазақстан арасындағы болашақ ынтымақтастықтың қалай дамитынын бағалау және оның Қытай үшін де, Қазақстан үшін де салдарын бағалау қажет. Осы инвестициялар тек экономикалық өсуді қамтамасыз етеді және елдің халықаралық аренадағы орнын нығайтады. Қазіргі уақытта әлемдік экономикадағы геосаяси өзгерістер мен жаһандық интеграциялық процестер Қытай мен Қазақстан арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың стратегиялық маңыздылығын арттырады. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеу қазіргі кезде аса өзекті болып отыр, себебі Қытайдың Қазақстандағы экономикалық ықпалы тек артып қана қоймай, елдің саяси және әлеуметтік аспектілеріне де әсер етеді. Қытайдың Қазақстан экономикасына жасаған инвестицияларының қазіргі жағдайы мен болашақтағы даму тенденциялары анықталады. Жұмыс аясында Қытай инвестицияларының Қазақстанның негізгі салаларына, соның ішінде мұнай-газ, көлік, логистика және инфрақұрылымға әсері қарастырылып, оның оң және теріс жақтары талданады. Қазақстан экономикасындағы Қытай инвестицияларының қауіптері мен мүмкіндіктері туралы қорытындылар жасалады. Сондай-ақ, зерттеу барысында екі ел арасындағы ынтымақтастықты нығайту жолдарына қатысты ұсыныстар беріледі.

Материалдар мен әдістер. Қытай Халық Республикасының Қазақстандағы инвестициялары энергетика, инфрақұрылым және көлік-логистика салаларында шоғырланған. Бұл секторлар Қытайдың Қазақстан экономикасындағы стратегиялық мүдделерін көрсетеді. Энергетикалық секторда қытайлық CNPC және Sinorec компаниялары Қазақстанның ірі мұнай-газ кен орындарын игеруге белсенді қатысып, жылына шамамен 20 миллион тонна мұнай өндіреді [8]. Бұл инвестициялар Қазақстанның экспорттық әлеуетін күшейтіп, оны өңірдегі энергетикалық орталыққа айналдырды. Мұнай мен газ ғана емес, Қытайдың Қазақстандағы көмір және уран секторларына да ерекше қызығушылық танытқаны белгілі. Бұл секторлар Қытайдың энергияға деген ішкі сұранысын қанағаттандыру үшін маңызды рөл атқарады [5]. Сонымен қатар, Қытай «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында Қазақстанға шамамен 18,5 миллиард АҚШ доллары көлемінде инвестиция салды [1]. Бұл қаражат транзиттік инфрақұрылым мен көлік желілерін дамытуға бағытталған. Мысалы, Қорғас құрғақ порты жыл сайын 100 миллион тоннаға дейін жүк тасымалдау әлеуетімен жұмыс істейді, ал бұл көрсеткіш 2025 жылға қарай екі есеге артуы мүмкін [9]. Теміржол және автомобиль жолдары Қазақстанды Еуразияның маңызды транзиттік тораптарының біріне айналдырды. Қытайдың бұл саладағы белсенділігі халықаралық сауда бағыттарын дамытуға және Қазақстанның транзиттік дәліз ретінде маңыздылығын арттыруға ықпал етті. Алайда, Қытай инвестициялары тек энергетика мен логистикамен шектелмейді. Соңғы жылдары ауыл шаруашылығы мен өндірістік секторларда да қытайлық қатысу арта түсті. Қытайлық кәсіпорындар Қазақстанның аграрлық секторына, оның ішінде астық, майлы дақылдар мен ет өндірісіне инвестиция салуда [4]. Бұл ынтымақтастық екі ел арасындағы азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға ықпал етіп, Қытайдың Қазақстан өнімдеріне деген сұранысын арттыруда. Қазақстанның инфрақұрылымын дамытудағы Қытайдың рөлі ерекше. Жаңа жолдар, көпірлер, әуежайлар мен басқа да нысандар халықаралық стандарттарға сай салынуда. Бұл Қазақстанның көлік-логистика жүйесін нығайтуға, сондай-ақ транзиттік әлеуетті тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [3]. Дегенмен, кейбір сарапшылар қытайлық қатысу аймақтың экологиялық жағдайына теріс әсер етуі мүмкін екенін ескертуде, себебі бұл жобалар көбінесе табиғи ресурстарды қарқынды пайдаланумен байланысты [6]. Қытайдың Қазақстандағы инвестициялық стратегиясының тағы бір маңызды аспектісі – технологиялар трансфері.

Кейбір инфрақұрылымдық жобалар мен өндірістік секторлар заманауи қытайлық технологиялар негізінде жүзеге асырылуда. Бұл Қазақстанға жоғары технологиялы жабдықтарды пайдалануға мүмкіндік берсе де, ұзақ мерзімді перспективада технологиялық тәуелділік қауіпін арттырады [2]. Қытай мен Қазақстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың бірқатар артықшылықтары бар. Біріншіден, Қытай инвестициялары Қазақстанның ЖІӨ-сін тұрақты түрде арттыруға ықпал етуде. Мысалы, энергетика, көлік және логистика секторларында жаңа жұмыс орындарының құрылуы жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға септігін тигізеді [7]. Екіншіден, инфрақұрылымдық жобалар аясындағы серіктестік Қазақстанның транзиттік әлеуетін арттырып, елдің халықаралық сауда байланыстарын кеңейтуге мүмкіндік береді. Осындай жобалардың мысалы ретінде жоғарыда аталған Қорғас порты мен жаңа көлік дәліздерін айтуға болады [1]. Дегенмен, ынтымақтастықтың бірқатар кемшіліктері де бар. Сарапшылардың пікірінше, Қытай инвестициялары Қазақстанның экономикалық тәуелділігін арттырып, елдің стратегиялық салаларында шетелдік бақылаудың күшеюіне әкелуі мүмкін [5], [10]. Сонымен қатар, экологиялық талаптардың сақталмауы мен жергілікті қоғамдастықтардың мүдделерін елемейтін мәселелері де жиі көтерілуде. Бұл проблемалар кейбір аймақтарда әлеуметтік наразылықтарды тудыруы ықтимал [2]. Инфрақұрылымдық жобалардың ұзақ мерзімді тиімділігі көбінесе олардың іске асырылу сапасына және теңгерімді саясат жүргізуге тәуелді. Мысалы, "Бір белдеу, бір жол" бастамасы аясында салынған көлік дәліздері Қазақстанға халықаралық сауда мүмкіндіктерін ұсынса да, олардың тиімділігі тек экономикалық ғана емес, экологиялық және әлеуметтік аспектілерді ескеруге де байланысты [9]. Қытай инвестицияларының Қазақстан экономикасына тигізетін әсері екіжақты сипатқа ие. Бір жағынан, бұл инвестициялар Қазақстанның экономикалық дамуына оң ықпал етуде. 2021 жылы Қазақстанның ЖІӨ-сі 3,5%-ға өсті, бұл көрсеткіштің маңызды бөлігі Қытаймен бірлескен жобалардың арқасында қамтамасыз етілді [7]. Энергетика және инфрақұрылым салаларындағы инвестициялар экспорт көлемін арттырып, Қазақстанның жаһандық нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін күшейтуде. Екінші жағынан, Қытай инвестицияларының ұзақ мерзімді әсерлері белгілі бір тәуекелдерге әкелуі мүмкін. Қытайдың стратегиялық маңызды салалардағы бақылауы Қазақстанның экономикалық дербестігіне нұқсан келтіруі мүмкін деген алаңдаушылық бар [5], [6]. Сонымен қатар, экологиялық талаптардың сақталмауы қоршаған ортаға зиян тигізіп, жергілікті халықтың өмір сапасын төмендетуі ықтимал [10]. Қытай инвестицияларының тиімділігі елдердің өзара келісілген теңгерімді саясат жүргізуіне, экологиялық және әлеуметтік стандарттарды сақтауына байланысты. Қазақстан үкіметінің стратегиялық салалардағы шетелдік үлесті реттеу, инновацияларды дамыту және экономиканы әртараптандыруға бағытталған шаралары осы тәуекелдерді азайтуға көмектесуі мүмкін [5]. Қорытындылай келе, Қытайдың Қазақстандағы инвестициялары энергетика, инфрақұрылым және көлік-логистика салаларында шоғырланып, ел экономикасының дамуына елеулі үлес қосуда. Бұл инвестициялар экономикалық өсімді жеделдетіп, инфрақұрылымды жақсартуға ықпал еткенімен, ұзақ мерзімді тәуелділік, экологиялық мәселелер және стратегиялық салалардағы шетелдік бақылау сияқты тәуекелдер бар. Осы мәселелерді шешу үшін экономиканы әртараптандыру, экологиялық стандарттарды күшейту және ұлттық мүдделерді қорғау шараларын қабылдау маңызды. Қытай инвестицияларын тиімді басқару арқылы Қазақстан өз экономикасының тұрақтылығын сақтап, стратегиялық орнын нығайта алады.

Нәтижелер. Сауалнамадан алынған сандық деректер төмендегі кестеде көрсетілген. Сауалнамаға 45 адам қатысты, сұрақтардың барлығы сандық жауаптарға негізделген. Қатысушылардың басым бөлігі (73,3%) 14-18 жас аралығында. Инвестициялардың негізгі салалары ретінде энергетика (66,7%) және өнеркәсіп (53,3%) аталды. Қытай инвестицияларының Қазақстан экономикасына тигізетін оң әсерлері ретінде экономикалық өсу (55,6%) және жұмыс орындарының көбеюі (48,9%) көрсетілді. Сонымен қатар, бұл инвестициялар экономикалық тәуелділік (57,8%) пен ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіру (55,6%) сияқты кемшіліктерге ие болуы мүмкін деп бағаланды. Қатысушылардың 42,2%-ы Қытай инвестициялары Қазақстанның экономикалық өсіміне орташа жоғары деңгейде әсер етеді деп есептейді. Ұзақ мерзімді перспективада бұл инвестициялар Қытайға тәуелділікті арттырады деп ойлайтындар 57,8%-ды құрады. Ал Қытай инвестицияларының Қазақстанның стратегиялық маңызды салаларына ықпалы туралы көзқарас бойынша ең жиі кездескен жауап — нейтралды (46,7%). Сауалнама нәтижелері Қытай инвестицияларының Қазақстан экономикасына екіжақты әсерін көрсетеді: бір жағынан, ол экономикалық өсу мен жұмыс орындарын көбейтуде оң рөл атқарады, екінші жағынан, экономикалық тәуелділік пен ұлттық қауіпсіздікке қатысты алаңдаушылықтар туғызады. Бұл мәселелерді тереңірек зерттеу және стратегиялық шешімдер қабылдау қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу нәтижелерін талдау аясында PEST және GAP-анализдері жүргізілді. PEST анализі Қытайдың Қазақстанға инвестицияларының әсерін саяси, экономикалық, әлеуметтік және технологиялық қырынан сипаттайды. Саяси тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты қарым-қатынастар мен келісімдер инвестициялық ынтымақтастықты қолдап, Қазақстанның саяси тұрақтылығы шетелдік инвесторларға сенімділік береді. Сонымен қатар, әлемдік геосаяси жағдайлар Қытайдың Қазақстанға салатын инвестициясын арттыруы немесе төмендетуі мүмкін. Экономикалық салада Қытай инвестициялары

Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) өсуіне елеулі үлес қосады және тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) көлемін арттырады. Дегенмен, Қытайдың экономикалық ықпалы Қазақстан экономикасының тәуелділігін арттыруы мүмкін деген қауіп те бар. Әлеуметтік аспектіде Қытай инвестициялары жаңа жұмыс орындарының құрылуына ықпал етіп, еңбек нарығына әсер етеді. Мәдениетаралық қатынастарды күшейткенімен, кейде бұл әлеуметтік шиеленістерге әкелуі мүмкін. Инфрақұрылымдық жобалар экологиялық мәселелер мен жергілікті халықтың мүдделерін ескермеуі ықтимал. Технологиялық бағытта Қытай инвестициялары Қазақстанға жаңа технологиялар енгізіп, "Бір белдеу, бір жол" бастамасы аясында инфрақұрылымдық жобалар заманауи технологияларды талап етеді. Сондай-ақ, Қытай инвестициялары ғылым мен зерттеу саласын дамытуға әсер етіп, екі елдің ғылыми ынтымақтастығын нығайтады. Жалпы, Қытай инвестициялары Қазақстанның әртүрлі салаларына жан-жақты ықпал етіп, оң және теріс жақтарын қатар көрсетеді. GAP анализі Қытай инвестицияларының ықтимал тәуекелдерін азайтуға бағытталған шараларды сипаттайды. Инвестициялардың шектен тыс бір салаларға шоғырлануы мәселесін шешу үшін экономикалық тәуелділікті азайту мақсатында басқа салаларға, әсіресе технология, білім беру, денсаулық сақтау секторларына инвестиция тартуды ынталандыру бағдарламалары ұсынылады. Шетелдік технологияларға тәуелділікті төмендету үшін жергілікті инновацияларды қолдау және технологиялық әлеуетті арттыру көзделеді. Бұл мақсатта ғылыми-зерттеу орталықтарына гранттар бөлу, отандық инновациялық стартаптарды қаржыландыру және шетелдік технологияларды жергіліктендіру стратегиясы әзірленеді. Экологиялық стандарттардың жеткіліксіз сақталуын болдырмау үшін экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында инвестициялық жобаларға экологиялық талаптарды күшейту және халықаралық экостандарттарға сәйкес сертификаттау жүйесін енгізу қарастырылады. Стратегиялық салалардағы шетелдік бақылаудың артуы мәселесіне қарсы экономикалық саясаттың тәуелсіздігін сақтау және ұлттық мүдделерді қорғау мақсат етіледі. Бұл үшін стратегиялық маңызды салалардағы шетелдік үлесті шектеу нормаларын белгілеу, жергілікті компанияларды қолдау және ынталандыру механизмдерін енгізу ұсынылады. Жалпы, бұл бастамалар Қытай инвестицияларының ықпалын теңестіруге және Қазақстанның экономикалық, технологиялық және экологиялық тұрақтылығын нығайтуға бағытталған.

Қорытынды. Зерттеуді орындау барысында бірқатар қиындықтар туындады. Алғашқы әрі басты қиындықтардың бірі - ақпарат пен статистиканы іздеу және оның сенімділігін бағалау. Қытайдың Қазақстандағы инвестициялары туралы көптеген деректер мен көзқарастар болғанымен, олардың арасында сенімді және нақты деректерді табу күрделі болды. Кейбір дереккөздер ақпаратты үстірт қарастырса, басқалары ескірген немесе бейтараптықтан алыс мәліметтер ұсынды. Осындай жағдайда мәліметтердің шынайылығын тексеру үшін әртүрлі көздерді салыстыру және олардың сенімділігіне назар аудару қажеттілігі туындады. Бұл жұмысты орындау барысында мен Қытайдың Қазақстан экономикасындағы инвестициялық ықпалының ауқымын түсініп қана қоймай, сонымен бірге елдің сыртқы инвестициялық саясатын бағалауды үйрендім. Сонымен қатар, мәліметтерді талдау мен синтездеу дағдыларымды жетілдіріп, түрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеудің тиімді әдістерін меңгердім. Бұл тақырып Қазақстан үшін маңызды және өзекті, себебі Қытай Қазақстан экономикасына ірі инвестициялар салушы елдердің бірі және екі ел арасындағы ынтымақтастық стратегиялық маңызға ие. Қытайдың Қазақстандағы инфрақұрылым, энергетика және логистика салаларындағы қатысуы елдің экономикалық өсіміне ықпал етеді, бірақ ұзақ мерзімді тәуелділік пен экологиялық мәселелер сияқты тәуекелдер туғызады. Сондықтан мен осы тақырыпқа назар аудартып, Қытайдың Қазақстан экономикасына жасаған инвестицияларының маңыздылығы мен ықпалын талдап, олардың елдің ұзақ мерзімді дамуына тигізетін оң және теріс әсерлерін көрсетуді мақсат еттім. Қазақстан Республикасының Үкіметіне бірқатар ұсыныстар жасалды. Біріншіден, инвестиция бағыттарын тек шикізат пен инфрақұрылым салаларымен шектемей, жоғары технологиялар, білім және денсаулық сақтау секторларына да назар аудару қажет. Бұл қадам экономиканың әртараптандырылуына ықпал етіп, елдің ғылыми және әлеуметтік әлеуетін арттырады. Екіншіден, шетелдік технологияларды жергіліктендіру арқылы отандық ғылыми-зерттеу институттарының әлеуетін күшейту және инновациялық экожүйені қолдау ұсынылады. Бұл Қазақстанның технологиялық тәуелсіздігін нығайтып, бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Үшіншіден, экологиялық талаптарды халықаралық стандарттарға сәйкес қайта қарап, инвестициялық жобаларға қойылатын экологиялық бақылау механизмдерін күшейту маңызды. Бұл табиғи ресурстарды тиімді пайдаланып, қоршаған ортаны қорғауға мүмкіндік береді. Төртіншіден, стратегиялық маңызды салалардағы шетелдік үлесті реттейтін нақты нормалар енгізу арқылы экономикалық дербестікті сақтау ұсынылады. Бұл ұлттық мүдделерді қорғауға және сыртқы экономикалық ықпалға қарсы тұруға бағытталған. Соңында, халықты ақпараттандыру арқылы инвестициялар жайлы ашық пікірталас қалыптастырып, қоғам мүдделерін ескеретін теңгерімді саясат жүргізу қажет. Бұл қоғамның билікке деген сенімін арттырып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы Қазақстан ішкі және сыртқы факторларды тиімді басқарып, Қытай инвестицияларынан туындайтын мүмкіндіктерді толық пайдалануға, ал ықтимал

тәуекелдерді барынша азайтуға қол жеткізеді. Нәтижесінде ел экономикасының ұзақ мерзімді дамуы мен тұрақтылығы нығая түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Asian Development Bank. (2021). The Belt and Road Initiative in Kazakhstan. <https://adb.org>
- 2.Atameken Business. (2021). Қытай инвестицияларының Қазақстан экономикасына әсері. <https://inbusiness.kz>
- 3.Forbes. (2022). Как Казахстан зарабатывает на проекте «Один пояс - один путь». <https://forbes.kz>
- 4.Informburo. (2022). Қытаймен экономикалық ынтымақтастық: Қазақстан үшін мүмкіндіктер мен тәуекелдер. <https://informburo.kz>
- 5.Kapital.kz. (2021). Қытай инвестициялары және Қазақстанның инфрақұрылымдық дамуы. <https://kapital.kz>
- 6.Kazinform. (2020). Қазақстан-Қытай экономикалық байланыстары және өңірлік тұрақтылық. <https://www.inform.kz>
- 7.Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. (2020). Ресми статистикалық деректер. <https://stat.gov.kz>
- 8.Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі. (2021). Қазақстандағы шетелдік инвестициялар туралы есеп. <https://nationalbank.kz>
- 9.Tengrinews. (2021). Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-саттықтың жаңа белестері. <https://tengrinews.kz>
- 10World Bank. (2022). China's economic influence in Central Asia. <https://worldbank.org>
- 11.CGTVN. (2023). Интервью с послом Казахстана в Китае. <https://www.youtube.com/watch?v=aSghItTqf38>

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУҒА ӘДІСТЕРІ

Рымжанова Айнұр Ержанқызы

тарих пәні мұғалімі

Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Талдықорған, Қазақстан)

Андатпа. Мақалада Қазақстан тарихын жоғары сыныпта оқытуда, оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған әдістер мен тәсілдердің тиімділігі талданған.

Тірек сөздер: кәсіби даму, оқушы құзыреттілігі, тарихи ойлау дағдысы, топтық жұмыс.

Аннотация. В статье анализируется эффективность методов и подходов, направленных на развитие исследовательских умений учащихся при преподавании истории Казахстана в старших классах.

Ключевые слова: профессиональное развитие, компетентность студентов, навыки исторического мышления, групповая работа.

Annotation. The article analyzes the effectiveness of methods and approaches aimed at developing students' research skills in teaching the history of Kazakhstan in high school.

Keywords: professional development, student competence, historical thinking skills, teamwork.

Оқушылардың қазіргі қоғамда табысты бейімделіп, жұмыс істеуі үшін қажетті білім, сауаттылықтүрлері, дағдылар мен құндылықтарды қамтитыннегізгі құзыреттіліктерін дамытуға басымдықберіледі. NIS-Programme 2.0 жаңартылған білім беру бағдарламасы пәндері бойынша оқу бағдарламалары – зерттеу дағдыларын, жүйелік және инженерлік ойлауды дамытуға бағытталған (ДББҰ 2035-стратегиясы,2024:11.).Сондықтан осы жүйеде қызмет жасайтын әр педагогтың заман талабына сәйкес болуы міндетті талап. Қарапайым мұғалім үшін бұл қызметін басып көрсете алатын ортасы ол, оның –сапалы жоспарланып, нәтижеге бағытталған сабағы. Ендеше кәсіби біліктілігімді анықтауға ат салысатын өлшемнің бірі- рефлексиялық есебінде 11Д орыс сыныбында «Қазіргі әлемдегі Қазақстан» пәні бойынша өтілген сабақ таңдалып алынды. Себебі бұл сыныпта пән екінші (қазақ) тілде жүреді, әрі пән жалпы білім беретін мектептер бағдарламасында жоқ, НЗМ –де ғана оқытылатын пән болғандықтан өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар.

«Қазақстан тарихы (Қазіргі әлемдегі Қазақстан)» пәнінің мақсаты - елдің ішкі саяси және әлеуметтік-экономикалық, ұлттық мәдени және өркениеттік ерекшеліктерін, географиялық жағдайын назарға ала отырып, Қазақстанның қазіргі әлемдегі орнын түсіну және болашақта мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық әлеуетін өсіру, оның саяси ықпалын ұлғайту, халықтың әл-ауқатын арттыру, ұлттың зияткерлік және өнегелілік прогресін қамтамасыз ету жөнінде бірқатар пәндердің синтезі негізінде қажетті білімдер мен дағдыларды қалыптастыру» делінген (NIS-Programme «Қазақстан тарихы», 2019: 7.)

Осы мақсатта өткізілген сабағымның тақырыбы «Геосаяси әлеует» ал, оқу мақсаты: «11.5.1.3 Қазақстанның геосаяси әлеуетіне баға беру арқылы қауіпсіздігін күшейту жөнінде ұсыныс жасау» деп берілді. Сабақты жоспарлау ҚРҚ пәні мұғалімі мен география пәні мұғалімімен ой бөлісіп, жалпы мазмұнды талқылаудан басталды. География сабағында Қазақстанның геосаяси орны қай жағынан

қарастырылатыны, қандай сұрақтар талданатыны, оқушыларда қандай тәжірибелік дағдылар қалыптастыруға бағытталатыны туралы мәлімет алғанымның үлкен септігі тиді.

Бұл топтағы оқушылар көп ұлтты (5 ұлттың өкілдері бар), әрі мектеп психологтарының жасаған диагностикасы бойынша менің сыныбымда 60% визуал, 20% кинестетиктер қалғаны аралас оқушылар отырғаны белгілі. Сол себептен жоспарлауда осы қабылдау қабілеттері де ескерілді. (Оқушыларының дифференциалды картасы, 2023:36.) Оқуға деген уәждері өте жоғары, АКТ –ні пайдалану дағдылары да өз деңгейлеріне сай, өз ойларын бүкпесіз ашық айта алатын, заманауи пікірталас тудыратын сұрақтарды қызыға талқылайтын балалар. Сондықтан олардың қызығушылықтарын арттыру мақсатында *зерттеушілік қабілеттері мен дағдыларын* дамытуға ықпал ететін НІРР формуласы мен Форсайт немесе көзделген болашақ кестесін пайдалануды жөн деп таптым. Себебі бұл оқыту стратегиялары оқушылардың ойлау қабілеттерінің дамуына ықпал ететін тәсілдердің бірі. Қазақстанның геосаяси әлеуетін талқылып, болашақта мемлекетіміздің қуатын арттыру үшін қандай шаралар орындауға болатынына болжау жасау және Тәуелсіз Қазақстанның экономикалық дамуына болашақта өзіндік үлес қоса алатын тұлға тәрбиелеуге ықпал ету сабағымның мақсаты болды. Ең маңыздысы, оқу мақсаты – бұл оқушылар істеуге тиіс нәрселер ғана емес, сонымен қатар оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуі қаншалықты мүмкін болса, соншалықты өз бетінше жұмыс істеуге көмектесу екендігін түсіне отырып, мынадай бағалау критерийлері құрастырылды:

Дағдылар	Іс-әрекеттер
<i>Білу және түсіну</i>	Геосаясат әлеует, геосаяси қуат деген ұғымдарды мәтін арқылы түсінеді;
<i>Анализ</i>	Бейнематериалды НІРР формуласы арқылы талдап, Қазақстанның геосаяси әлеуетіне баға береді
<i>Зерттеу</i>	Форсайт талдауы арқылы Қазақстанның геосаяси әлеуетін қалай күшейтуге болатынына болжау жасайды

Жоспарлауда бағалау стратегияларын анықтап алудың маңызы зор, себебі ол оқушылардың ішкі және сыртқы уәждерінің артуына ықпал етеді. Сондықтан өзін-өзі бағалау, өзара бағалау (арнайы бағалау парағын үлестіруді ойластырдым) және мұғалім тарапынан сындарлы кері байланысты ұйымдастыру қарастырылды.

Тәжірибемдегі әріптестеріммен бірлесіп өткізген «Lesson Stady» барысында «А», «В», «С» деңгейіндегі оқушыларды анықтап, күтілетін нәтижені осыған бағыттауымның үлкен септігі бар екеніне көзім жеткен. Ол үш оқушыны анықтап алуымның осы сабағымда да оқытуды нәтижесінде оқушылардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыратындай етіп қалай жоспарлау керектігін түсінуіме ықпал етті. Сондықтан осы 3 өкілдің зерттеушілік дағдыны меңгеру деңгейіне қарай күтілетін нәтиженің шегін анықтадым. Қандай ресурстар қалай қолданылатындығын және тақтада не жазатынымды барынша дәл анықтап, әрбір кезең үшін уақыт шеңберін белгіледім. Оқытуды қолдау үшін АКТ-ні қолдануды да жоспарға енгізілді.

Сабақтың бастапқы кезеңінде қызығушылықтарын оятып, назар аударуына қол жеткізуге, пайымдауға және логикалық ойлауға себепші болу үшін презентация арқылы тақырыпқа жетелейтін стартерді қолданғаным жоспарлағанымдай сәтті шықты. Оқушылардың болып жатқан оқиғаларды түсінгендерін анықтауда «неліктен?», «не себепті?» деген сияқты ойланып жауап беруді талап ететін сұрақтар қойылып, олардың идеяларды бірлесіп талқылауына мүмкіндік жасалды.

Оқу мақсатына сәйкес таңдалып алынған бейнематериалды талдау, оқушылардың болып жатқан оқиғаларды түсінгендерін анықтауға септігін тигізді. НІРР формуласын ((Historical context) – Тарихи контекст, (Intended audience) - Арнаулы аудитория, P(Point of view (author's) – Автордың көзқарасы, P (Purpose (author's) – Автордың мақсаттары)) пайдалану, осы орыс сыныбында қазақ тіліндегі деректің мазмұнын оқушылардың тілдік дайындық деңгейін ескеріп пайдалануды қажет етеді. Осы орайда тілді меңгеру қабілеттері төмендеу оқушылар басты сұраққа жауап беруге қабілетті болғанымен деректі бағалауда сәл қиналды. Бұл сәтте қабілеті жоғары оқушылар өз жауаптарымен толықтырып, көмектесті. Мұндай күрделі мағынадағы бейнетаспаны көрсетер алдында қажетті сөздер мен сөз тіркестерін аладын-ала дайындап, қолдарына қағазға шығарылып берілгені дұрыс болды.

Мәтінді талдау топтық жұмыста іске асты. Жоғары сынып топта жұмыс жасай білу дағдылары қалыптасқан оқушылар болса да, топтың әрбір мүшесінің одан не күтілетіндігін, жұмыс қалай бөлінетіндігін және қолдау көрсетілетіндігін, сондай-ақ нәтижелерге қалай қол жеткізілетіндігін білулері үшін қажет нұсқау берілді. Осы кезеңде де бақылауға алған 3 оқушы назардан тыс қалмады. Топтағы жұмыстың барынша қолайлы аспектісі тек айта білуді ғана емес, сонымен қатар тыңдай білуде де екенін оқушылар біледі, солай бола тұрса да инновациялық көзқарастары мен идеяларын ұжыммен талқылауда, тапсырмаларды орындау барысында келісімге қол жеткізуге бағыттап отыруға тура келді. Осы сәтте (диагностика бойынша) дарындылықтары анықталаған оқушылар өз көзқарастарын дәлелдеп, тек өз пікірлері мен идеялары дұрыс деп тұрып алды. Олардың өзіндік

«меніне» зиян тимейтіндей пікірталас тудырып, басқалардың да пікірлерімен санасып, келісу керектігіне назар аударылды.

Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытатын әдістердің бірі - «форсайт» болып табылады (болашақты үлгілеу және болжау). Осы әдісті қолдану негізінде оқушылар болашақты енжар күтпей, керісінше оның параметрлерін белсенді үлгілеуге және болашақта белгіленген мақсаттарға жету үшін стратегияларды анықтауға үйренеді. Тапсырма жұппен орындалды, себебі 11- сынып оқушысы үшін барды бағалап, болашаққа болжау жасайтын жол картасын құрастыру жалғыз өзіне қиындау тиетіні анық еді. Сондықтан оқушылар өздерінің қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып жұптастырылды. Тапсырманы орындау барысында оқушылар өзгеру және дамудың маңыздылығын түсінді және жеке, қоғамдық, ұлттық деңгейлердегі өзгерістердің әлеуетіне өздігінше баға бере алды. Оқушылардың ойлау барысы мен зерттеуінің кеңейтілген тізбегін құру мақсатында жауаптардың сапасын талдау жұмысы бірге жүргізілді. Дегенмен де жол картасын құрастыруда қиындықтар кездесті. Ол әсіресе оқушылар өз жұмыстарын ортаға салып, талқылау барысында болды.

Сондай-ақ, оқушылардың ойлану үдерісінде прогресс болу үшін жауаптардың қалай құрылғанына, олардың көлеміне, сұрақ-жауап алмасудың ұзақтығына, талқылау барысындағы рөлдеріне сындарлы кері байланыс беруіне мән берілді. Осы сабаққа жоспарлаған оқыту әдістері мен ресурстарым сабақ мақсаты мен күтілетін нәтижеге толықтай сәйкес келді деп айта аламын. Жоспарланған іс-әрекеттер болжау жасағанымдай жүзеге асты. Оқушылар сабақ бойына бірін-бірі мұқият тыңдады, бірін-бірі идеялармен алмасуға қатысуын ынталандырды, талқылауға үлес қосты, өзара түсіністікке және келісілген қорытындыларға қол жеткізуге ұмтылды.

Оқушылар оқуда өздерінің ілгерілеуін көруге көмек беретін сапалы кері байланысқа қол жеткізген жағдайда ғана, олардың жұмысы мақсатқа бағытталатынын білеміз. Нәтижесінде оқушылар өзін-өзі бағалауда қолданылатын критерий мен тапсырмалардынақты түсінді, осы критерийге сай өз жұмыстары туралы пікір қалыптастыра алды, менің берген түсініктемелерімді ескеріп, жұмыс барысында анықталған мәселелерді пысықтап отырды. Сондай-ақ, оқушыларды өз қателері мен қиындықтарын мойындауға жетелеп, кейбір оқушылардың өзіне деген сенімін жоғалтпас үшін, өз тарапымнан жеткілікті дәрежеде қолдау көрсетілді. Өзін өзі бағалау және сыныптастарын бағалау оқушыларға ойлайтын және оқитын тұлға ретінде өзінің білімін, ағымдағы тапсырмаларды түсінуге, оқыту үдерісін жақсартудың жолдарын сезінуге мүмкіндік беретіні сөзсіз, алайда олардың жауаптарының шынайы болғанын үйрету жоғары сыныпта сәл қиындау. Жас ерекшеліктеріне байланысты сыныптастарын олар қатты сынағылары келмейді, олардың арасында ынтымақтастық басым. Сондықтан олардан өзін-өзі бағалаулары мен өзара бағалауларының неғұрлым әділетті болғаны талап етілді. Бұл әрекет оларды өзін өзі сыйлауға, оқу үшін өзінің ынталануы мен жеке жауапкершілігін арттыруға үлес қосты деп ойлаймын.

Сұрақтар талқылауды дамыту құралы ретінде қолданылды. Мысалы, Қазақстанның әскери күштері геосаяси әлеуеті болуға қаншалықты сәйкес деп ойлайсыз?, Геосаяси әлеуеттің элементтері ретінде қазақстандық технологияның дамуы қай дәрежеде? т.б. Оқушылардың жұмыс туралы сұрақтарды дауыстап айтуына уақыт бердім, ал бұл бағалау үдерісін іске қосуға және ұғымның екіұдайы түсінілуін болдырмауға көмектесті. Тағы да жұмыс барысында олардың жұптасып жасаған «форсайт» талдауларына жазбаша түсініктеме қалдырдым, түсініктемелерімде оқушылардың нені жақсартуы керектігіне қатысты айқын нұсқаулықтар беруге тырыстым. Тақырыптың түсіну деңгейін арттыруға және талқылау дағдыларын дамытуға қол жеткізу үшін сыныптағы оқушыларға жетелеу сұрақтарын, пікірталас тудыратын сұрақтар да қойылды.

Оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған сабақ өз мақсатына жетті. Жоспарлаған іс-әрекеттер жүзеге асты, тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың зерттеушілік дағдыларында ілгерілеу байқалды. Осы тандап алынған сабағым «Геосаясат» деп аталатын бөлімнің үшінші тақырыбы. Бақылаудағы 3 оқушының прогресін бөлім бойынша төмендегі кішігірім диаграммадан көруге болады:

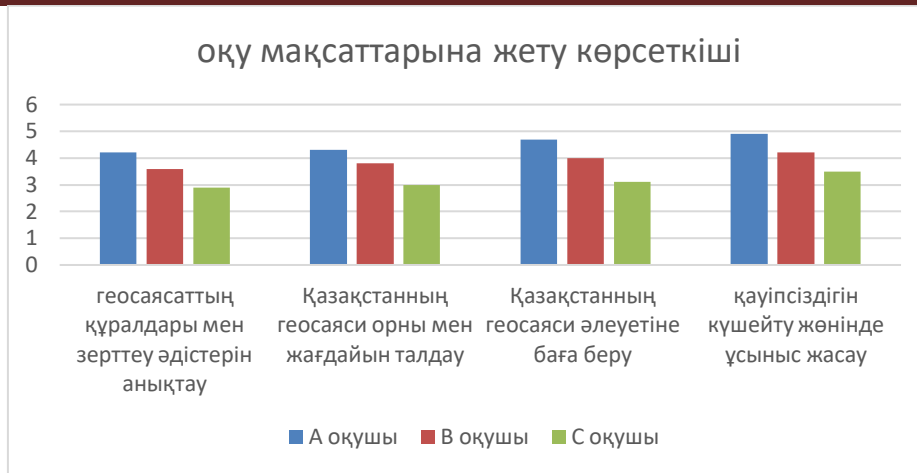

Диаграмма көрсеткендей әр сабақтағы оқу мақсаттарына жетуде айтарлықтай ілгерілеу бар. Себебі, әр сабағымнан кейін әріптестеріммен кездесіп (кәсіби кездесуде келісіп арнайы кесте құрылды) тиімді өткен стратегиялар мен жоспардағыдай болмай қалаған кезеңдерді талқылау, өзгерістерді сәтті жөндеуге, әрі кәсіби дамуға септігін тигізді. Нұсқаулықта айтылғандай «...әдеттегіге қарағанда балалардың білім алғандығының анағұрлым анық, әртүрлі қырларынан және егжей-тегжейлі дәлелін көруге; мұғалімнің пікірі бойынша балаларды оқыту барысында не болуға тиіс, ал шындығында жағдай қандай екендігі арасындағы айырмашылықты көруге; оқытуды нәтижесінде оқушылардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыратындай етіп қалай жоспарлау керектігін түсінуге...» көмектеседі. (Пит Дадли, 2011: 13.)

Әріптестермен өз тәжірибенді үнемі бөлісіп отыру, оқушылардың білім деңгейін көтеруде, оқыту әдістемесін жетілдіруде және оқыту үшін бағалауда табысқа жеткізетіні сөзсіз.

«Әрқайсымыз табиғатымыздан зерттеушіміз. Бірақ әркім әлемге, басқаларға немесе өздеріне қатысты зерттеу позициясын дамыта бермейді. Зерттеу – адамның жай ғана белсенді әрекет етіп қоймай, негізіәлемде болып жатқан жаңаөзгерістердісезінуі мен қажеттігін түсіну». (Обухов, 2015: 5.)

Сондықтан алдағы жоспарларда оқушылардың білім алуы мен жетілуіне әсер ететін тәжірибемен бөлісіп, құндылықтарға, іс-әрекеттегі патриотизмге, жеке тұлғаға, саралап оқытуға және коммуникативті ұстанымдарға негізделген педагогикалық әдіс-тәсілдерімді жетілдіруді мақсат етемін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының 2035 жылға дейінгі стратегиясы. Астана, 2024.
2. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы – NIS-Programme «Қазақстан тарихы (Қазіргі әлемдегі Қазақстан)» пәні бойынша оқу бағдарламасы Жоғары мектеп (11-12 сыныптар) Астана, 2019.
3. 6-11 сынып оқушыларының дифференциалды картасы. Т., қаласы НЗМ психологиялық қолдау орталығы. 2022ж.
4. Lesson Study: нұсқаулық. Пит Дадли. Кембридж, 2011.
5. Обухов А.С. Развитие исследовательской деятельности учащихся. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Национальный книжный центр, 2015. – 280 с.

ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ӘКЕЛЕТІН МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН КЕДЕРГІЛЕРІ

А.С. Дүйсенби^а, Г.М. Сүлейменова^б, Б.А. Жамелов^с

^афизика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

^{б,с}тарих пәнінің эксперт-мұғалімі, Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Шымкент, Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі таңда, көптілділік білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарады. Сондықтан да, оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту мақсатында мектептерде бірнеше тілді меңгеру талап етіледі. Алайда, кейбір оқушылар үшін бұл қиындық тудырады, себебі әрбір тілдің грамматикалық құрылымы мен лексикалық ерекшеліктері әртүрлі. Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби дайындығы көптілді білім берудің тиімділігіне әсер етеді. Егер педагогтар жеткілікті әдістемелік қолдауға ие болмаса, онда оқыту сапасы төмендеуі мүмкін. Сондықтан да, көптілді білім берудің дамуы өзекті мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: көптілділік, білім беру жүйесі, оқыту сапасы, тілдік дағдылар, педагогикалық дайындық.

Annotation. Currently, multilingualism plays an important role in the education system. Therefore, in order to develop students' language skills, mastering several languages is required in schools. However, for some students, this presents difficulties, as each language has different grammatical structures and lexical features. In addition, the professional training of teachers affects the effectiveness of multilingual education. If educators do not receive sufficient methodological support, the quality of teaching may decrease. Therefore, the development of multilingual education is an urgent issue.

Keywords: multilingualism, education system, teaching quality, language skills, pedagogical training.

Жаһандану Қазақстанның білім беру жүйесіне оң және теріс әсерін тигізуде. Цифрлық технологиялардың жедел дамуы, халықаралық ынтымақтастықтың кеңеюі және инновациялардың енгізілуі аясында Қазақстанның білім беру жүйесі жаңа әлемдік стандарттарға бейімделу қажеттілігімен бетпе-бет келуде. Бір жағынан, жаһандану халықаралық білім беру ресурстарына, жаңа оқу әдістемелеріне және технологияларға қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Екінші жағынан, ол мәдени бірегейлікті жоғалту қаупін тудырып, педагогтардың өзгермелі жағдайларға тез бейімделу қажеттілігін алға тартады. 2020 жылдан бері 1,2 миллионнан астам Қазақстандық студенттер мен мектеп оқушылары қашықтықтан оқытуға өтті, бұл цифрлық технологияларды белсенді енгізудің нәтижесінде мүмкін болды. Қазақстандағы 90%-дан астам мектеп ғаламторға қосылған, ал 500,000 мектеп оқушысы қашықтықтан оқыту үшін қажетті техникамен қамтамасыз етілді[1][3]. Сондай-ақ, Астанада өткізілген ұлттық конференцияда инклюзивті және қауіпсіз мектептердің қажеттілігі атап өтілді, мұнда барлық балалар, мүмкіндіктеріне қарамастан, білім алуға тең қолжетімділікке ие болуы тиіс идеясы қорғалды[4]. Бұл білім беру жүйесінің жаһандану жағдайлары мен нақты талаптарға бейімделуінің, сонымен бірге ұлттық мәдени бірегейлікті сақтай отырып, барлық адамдар үшін сапалы білім берудің маңыздылығын айқындайды. COVID-19 пандемиясы цифрлық дағдылардың маңыздылығын көрсетті. Алайда, мектептердің жабылуы балалардың психикалық денсаулығына теріс әсер етіп, осал топтар үшін білімге қолжетімділікті шектелді. ЮНЕСКО-тің Қазақстандағы өкілі Артур ванДизен: "Біздің бұрынғы 'нормамызға' қайта оралуға мүмкіндігіміз жоқ. Бізге жаңа түсінік қажет," деп атап өткен[2]. Сонымен қатар, жаңа технологиялардың дамуы нәтижесінде мәдени бірегейлікті жоғалту қаупімен байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың атап көрсеткеніндей: "Біздің басты міндетіміз — бірегей мәдени құндылықтарды жаһанданудың нақты шарттарына бейімдеу арқылы сақтау". Демек, ұлттық мәдениет пен бірегейлікті сақтап, жаңа заманға бейімделуде жергілікті және жаһандық ықпалдар арасындағы тепе-теңдікті іздеп, әлемдегі түрлі мәдениеттердің үйлесімді өмір сүруіне ықпал ететін жолдарды қарастыру керек.

Материалдар мен әдістер. 2020 жылғы «Қазақстанның білім сапасын халықаралық зерттеулердегі нәтижелері: артта қалу себептерін зерттеу» тақырыбындағы К.М. Нағымжанова мен Г.З. Әділғазиев жүргізген зерттеу жұмысында[10]: 75% оқытушылар жаңа әдістемелерді үйренуге ынталы, бірақ ресурстардың жетіспеушілігі проблемалары аталады; Жаһанданған білім беру жүйесі шетелде білім алу, халықаралық жобаларға қатысу және көпмәдениетті ортада оқу мүмкіндігі ашылатыны айтылады. Студенттердің 70%-ы халықаралық тәжірибе алуды маңызды деп санағанымен, кейбір студенттер үшін бұл бәсекелестіктің артуына және стресстік жағдайларға әкелуі мүмкін. Статистика көрсеткендей, студенттердің 55%-ы жаһанданған білім беру жүйесіне байланысты стресс деңгейінің артуын байқайды[10]. Осы зерттеу жұмысын зерделей отырып, өзімнің сұрақтарыма да жауап таптым. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанның білім беру жүйесі жаһандану әсерінде түрлі кедергілермен бетпе-бет келді. Бұл үдеріс еліміздің мәдени бірегейлігін сақтау үшін күрделі мәселелер тудырды. Жаһандану барысында ақпараттық технологиялардың дамуы мен шетелдік білім беру үлгілерінің енгізілуі білім беру жүйесіне елеулі өзгерістер енгізді, бірақ бұл өзгерістер кейде ұлттық құндылықтар мен мәдени ерекшеліктердің жойылуына әкеліп соғуы мүмкін. 1. Шетелдік білім беру жүйелері: Нұрсұлтан Назарбаевтың айтуынша: "Білім – бұл адамдардың ой-санасын өзгертуге, қоғамды дамытуға және мәдениетті сақтауға көмектесетін қуатты құрал." Осыған орай, шетелдік бағдарламаларының енгізілуі ұлттық құндылықтарды сақтау тұрғысынан маңызды мәселе болып табылады. 2020 жылы еліміздегі жоғары оқу орындарының 20%-дан астамы шетелдік білім беру бағдарламаларын ұсынды [5]. Алайда, бұл бағдарламалар ұлттық контексте толықтай интеграцияланбай, еліміздің мәдени ерекшеліктерін ескермейтін жағдайларға алып келді. Нәтижесінде, студенттердің ұлттық мәдениетке деген қызығушылығы 2019 жылғы зерттеуге сәйкес, 30%-ға төмендеді [6], бұл мәдени сәйкестіліктің жойылуына себеп болуы мүмкін. 2. Жаһанданудың әсері: Жаһандану қазақ тілі мен ұлттық мәдениеттің рөлін төмендетіп, ағылшын тілі мен батыс мәдениетінің ықпалын арттыруда. 2021 жылы ағылшын тілінде оқытылатын пәндер саны 50%-ға артса, қазақ тіліндегі пәндер 15%-ға азайды[5]. Бұл қазақ тілінде оқытылатын пәндердің қысқаруына, сондай-ақ ұлттық мәдениетке

байланысты пәндердің ескерілмеуіне әкеледі. 3. Ғаламтор пен ақпараттық ресурстар: Ғаламтор білім алуы жеңілдеткенімен, 2022 жылы Қазақстан жастарының 70%-ы шетелдік, әсіресе, батыс контентін тұтынған [7]. Бұл ұлттық мәдениетке қызығушылықтың 25%-ға төмендеуіне себеп болуы мүмкін. Дегенмен, Франция бұл мәселенің ұшығуына жол бермеуге біршама жұмыстар жүргізген болатын: 1994 жылы қабылданған Тубон заңы ресми құжаттар мен жарнамаларда француз тілін қолдануды міндеттейді, бұл жаһандану қысымына қарамастан тілдің жоғалуын бәсеңдетуге ықпал етті; 2019 жылы Франция мектептерде француз тілін ілгерілетуге арналған бірнеше бағдарламаларды қабылдады [8][9]. Бұл жаһандану жағдайында ұлттық мәдени мұраны сақтап қалудың маңызды мысалы. Жаһандану үдерісі Қазақстанға бірқатар жағымды және жағымсыз әсерлер тигізеді. Жағымды әсерлеріне шетелдік инвестициялар, жаңа технологиялар мен білімнің қолжетімділігі жатады. Мысалы, жаһандану арқылы Қазақстан халықаралық нарықтарға шығып, экспорт көлемін арттыруға мүмкіндік алды. Сонымен қатар, шетелдік компаниялармен серіктестік жаңа жұмыс орындарын құрып, экономикалық өсуге ықпал етуде. Дегенмен, жағымсыз әсерлері де жоқ емес. Жаһандану ұлттық мәдениеттің жойылуына, жастардың батыс мәдениетіне тәуелділігінің артуына және әлеуметтік теңсіздіктің өсуіне әкелуі мүмкін. 2022 жылғы статистикаға сәйкес, жастардың 70%-ы шетелдік контентті тұтынса, ұлттық мәдениетке деген қызығушылықтың төмендеуі байқалады [7]. Жаһанданған білім беру жүйесінің енгізілуі Қазақстандағы оқытушылар мен студенттерге әртүрлі әсер етуде. Бір жағынан, шетелдік білім беру тәжірибелерінің интеграциялануы оқытушылардың біліктілігін арттыруға және оқу бағдарламаларының сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Мысалы, 2020 жылы еліміздегі жоғары оқу орындарының 20%-дан астамы шетелдік оқу бағдарламаларын енгізді [5]. Алайда, жаһанданудың теріс әсерлері де байқалады. Студенттердің ұлттық мәдениетке қызығушылығының 30%-ға төмендеуі [6] және ағылшын тіліндегі оқу пәндерінің артуы, қазақ тілінің рөлінің төмендеуіне әкелуде. Бұл оқытушылар мен студенттер үшін ұлттық құндылықтарды ұмыту қаупін туғызады. Жаңа білім беру стандарттарын меңгеруге, әдістемелерін жаңартуға және шетелдік тәжірибелермен танысуға мәжбүр болады. Сонда, жаһанданған білім беру жүйесінің енгізілуі оқытушылар мен студенттердің кәсіби және мәдени дамуына оң және теріс әсерлерін тигізуде, әрі осы ықпалды теңгеру маңызды. Жаңа технологиялар мен цифрлық оқытуды енгізу қазіргі білім беру жүйесінің сапасын арттыруға зор ықпал етеді. Цифрлық платформалар, онлайн ресурстар мен интерактивті құралдар оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді. Мысалы, 2021 жылы Қазақстандағы жоғары оқу орындарының 40%-дан астамы цифрлық оқыту технологияларын пайдалануда [5]. Цифрлық оқыту әдістері студенттердің өзіндік оқу мүмкіндіктерін дамытуға, яғни білім арудың белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл студенттердің ақпаратты тез әрі тиімді меңгеруіне, сондай-ақ оқу материалдарын өз бетінше зерттеуіне мүмкіндік береді. 2022 жылы жүргізілген сауалнама нәтижесінде, студенттердің 65%-ы цифрлық оқытудың сапасын арттыратынын атап өтті [6]. Сонда да, жаңа технологияларды енгізу кезінде кейбір қиындықтар туындайды. Цифрлық білім беру ресурстарына тең қол жеткізу, әсіресе ауылдық жерлерде, мәселе болып табылады. Сонымен қатар, оқытушылардың цифрлық сауаттылығы мен технологияларды қолданудағы тәжірибесі білім беру сапасына әсер етуі мүмкін. Сондықтан, жаңа технологиялар мен цифрлық оқытуды енгізу білім беру жүйесінің сапасын арттыруға үлкен мүмкіндік бергенімен, бірқатар мәселелерді шешуді талап етеді. Тиімділік пен сапаны қамтамасыз ету үшін заманауи құралдар мен әдістерді үйлесімді түрде пайдалану қажет.

Сауалнама нәтижелері Қазақстан жастарының білім беру жүйесіндегі жаһанданудың әсерін қалай қабылдайтынын көрсетті. Респонденттердің 58%-ы 16-20 жас аралығында, ал 68%-ы жаһандану Қазақстанның білім беру жүйесіне жағымды әсер етеді деп есептейді. Цифрлық оқыту құралдарының білім алу деңгейін жақсартқаны туралы 74% жауап берді. Қазақстандық мұғалімдердің жаһандану талаптарына бейімделу деңгейі орташа есеппен 6-7 баллмен бағаланды (әрқайсысы 28%). Сонымен қатар, 60% респондент мәдени құндылықтарды жоғалту қаупін маңызды мәселе ретінде қарастырады. Жаһандану үдерісінің мәдени бірегейлікке тигізетін негізгі кедергісі ретінде батыстық құндылықтар мен стандарттардың басым болуы атап өтілді, ал оны шешу жолы ретінде ұлттық білім беру бағдарламаларын жаңарту ұсынылды. Білім беру жүйесін жетілдіру үшін жаңартылған білім бағдарламаларын енгізу және мұғалімдердің халықаралық білім беру стандарттарын меңгеруін қадағалау қажеттігі анықталды.

Зерттеу қорытындыларына сәйкес жасалған зерттеу міндеттерінің нәтижелері:

1. Жаһандану білім беру жүйесіне жағымды әсер етеді, әсіресе цифрлық құралдардың білім деңгейін жақсартуы байқалады. Осыған байланысты, Қазақстанда "Цифрлы Қазақстан" бағдарламасын жүзеге асыру аясында білім беру саласын жаңғырту жұмыстары күшейтілгені маңызды.

2. Қазақстандағы мұғалімдердің жаһандану талаптарына бейімделу деңгейі әлі де орташа, бірақ бұл мәселе оқыту бағдарламалары мен мұғалімдердің біліктілігін арттыру арқылы шешілуі мүмкін. Осы мақсатта, «Болашақ» сияқты бағдарламалардың санын көбейтіп, оларды қадағалау қажет.

3. Мәдени құндылықтардың жоғалуына қатысты қауіптер бар, бірақ бұл мәселені ұлттық тілдер мен мәдениетті насихаттау арқылы жеңуге болады.

Зерттеу жұмысының барысында GAP – анализін қолданып осындай нәтижелерге келдім.

GAP-анализі білім беру жүйесінде бірнеше негізгі алшақтықтарды анықталды. Біріншіден, білім беру бағдарламалары жаһандық стандарттарға толық сәйкес келмейді, сондықтан халықаралық стандарттарға сай оқу бағдарламаларын енгізу және мұғалімдер мен оқытушылардың кәсіби дағдыларын шетелдік курстар арқылы жетілдіру қажет. Екіншіден, білім беру жүйесінің цифрландырылуы жеткіліксіз, бұл мәселені Egov, Coursera, edX сияқты онлайн платформалар арқылы шешуге болады. Үшіншіден, студенттер мен мұғалімдер үшін шетелде білім алу мүмкіндіктері шектеулі, сондықтан «Болашақ» бағдарламасы аясында білім алу мүмкіндіктерін кеңейтіп, шетелдік университеттермен серіктестікті нығайту маңызды. Қорытындылай келе, GAP-анализі көрсеткендей, ауылды аймақтарда білікті медицина мамандарын тарту үшін медициналық мекемелердің жабдықталуын қамтамасыз етіп, жас мамандарға қолдау көрсетіп, қолайлы жағдай жасау керек.

SWOT – талдауы бойынша :

SWOT-талдауы білім беру жүйесінің халықаралық тәжірибені қабылдауға дайын екенін және мемлекет бұл салаға белсенді инвестиция құйып жатқанын көрсетеді. «Болашақ» бағдарламасының арқасында көптеген студенттер шетелде білім алып, елге оралуда, ал «Цифрлық Қазақстан» аясында білім беру жүйесі цифрлық форматқа көшуде. Сонымен қатар, EDX, Coursera сияқты халықаралық онлайн платформалар жаңа мүмкіндіктер ашуда. Алайда кейбір аймақтарда білім беру қолжетімділігі төмен, қаржылық қиындықтар мен онлайн білім берудің шектеулігі студенттер үшін шетелде оқуды қиындатады. Бұдан бөлек, халықаралық білім беру жүйелеріне бейімделу кезінде ұлттық мәдениеттің жоғалу қаупі бар. Осыған байланысты, білім беру реформаларын жүзеге асыру кезінде ұлттық білім беру ерекшеліктерін сақтау және аймақтардағы білім беру мүмкіндіктерін кеңейту қажет.

Қорытынды. Мақаланы жазу барысында бірқатар қиындықтар туындады. Ең үлкені – жаһанданудан кейінгі нақты өзгерістерді түрлі елдерден табу болды. Сонымен қатар, «Болашақ» бағдарламасы және оның Қазақстандағы білім беру жүйесіне ықпалы туралы мәліметтерді жинақтау күрделі міндетке айналды, өйткені бұл тақырып салыстырмалы түрде жаңа және аз зерттелген. Мектеп бағдарламасында игерілген деректерді жинақтау және талдау дағдылары зерттеу процесінде маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелерін интерпретациялау, жүйелеу және нақты қорытынды жасау процесі жаңа тәжірибе ретінде ерекшеленді. Қорытындылар білім мен талдау саласындағы кәсіби даму қажеттілігін айқындады. Таңдалған мәселенің өзектілігі уақыт өте келе арта түсуде, әсіресе қазіргі кезеңде білім беру мен инновацияларға деген сұраныс ұлғайып отыр. Бұл тақырыптың маңыздылығы пандемиядан кейін одан әрі айқындала түсті, өйткені білім алу процесінің тиімділігі мен жетілуі қоғамдағы әрбір адамға әсер етеді. Алайда бұл жаңалықтардың тиімділігін арттыру үшін халықтың, әсіресе ауылдық жерлердегі, білім деңгейін көтеру қажет. Осы мәселені шешу мақсатында онлайн курстар мен жаңа технологияларды енгізу қажеттілігіне ерекше назар аударылады. Бұл тек мектептер деңгейінде ғана емес, жалпы ұлттық ауқымда қоғамның білім деңгейін көтеруге ықпал ететін маңызды қадам болып саналады. Аяқталған зерттеу жұмысында ұсынылған мәселелер мен шешімдер қазіргі білім беру жүйесінде өзекті өзгерістер қажеттілігін көрсетеді. Ең бастысы – заманауи технологиялар мен білім беру әдістерін енгізу арқылы тиімді өзгерістер жасау. Бұл бағыттар айқындалды, ал зерттеу жобасы өз мақсатына жетті. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігіне ұсыныстар ретінде халық арасында «Болашақ» бағдарламасы туралы ақпарат таратуды күшейту, шетелде білім алу мүмкіндіктері мен бағдарламаларын мектеп оқушылары мен студенттер арасында насихаттау, «Болашақ» бағдарламасына қатысушы студенттер мен педагогтардың тәжірибесін еліміздің білім беру жүйесіне енгізуді қамтамасыз ету, шетелдік оқу орындарымен білім беру саласындағы ынтымақтастықты нығайту, студенттердің шетелде оқу мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында арнайы қаржыландыру бағдарламаларын енгізу, ауыл мектептерін жаңа жабдықтармен қамтамасыз ету және мұғалімдерге жаңа технологиялар мен цифрландыруды меңгеру үшін онлайн курстар енгізу ұсынылады. Бұл ұсыныстар Қазақстандағы білім беру жүйесін жетілдіріп, оның халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Нәтижесінде қабылданған бағдарламалардың ашықтығы артып, айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.«2021 жылғы Президенттің жолдауы:білім беру және ғылым саласындағы тапсырмалардың орындалуы»(2022, Наурыз 15) // https://www.inform.kz/ru/poslanie-2021-kak-ispolnyayutsya-porucheniya-prezidenta-v-sfere-obrazovaniya-i-nauki_a3911609
- 2.«Білім беру жүйесін трансформациялауды Қазақстан,ЮНИСЕФ және ЮНЕСКО сарапшылары»(2022, Маусым 14) // <https://www.unicef.org/kazakhstan/kk/basnacoz-xabarlamasy/bilim-beru-juyesin-transformaciya-laudy-qazaqstan-yunicef-jane-yunesko-sarapshylary>
- 3.«Президенттің жолдауы:негізгі міндеттер, шешуші шаралар»(2023, Қыркүйек 1) // <https://time.kz/fresh/aktualno/2023/09/01/poslanie-2023-klyuchevye-zadachi-reshitelnye-mery>

- 3.«2023 жылғы Президент жолдауы:Қазақстандағы өмір қалай өзгереді»(2023, Наурыз 1) // <https://informburo.kz/stati/poslanie-prezidenta-2023-goda-kak-izmenitsya-zizn-v-kazaxstane>
- 4."Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің ахуалы мен дамуы туралы Ұлттық баяндама" (2021, Қазан 25) // <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/277692?lang=kk>
- 5.Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі.«2021 жылғы Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы есеп»(2022, Қазан 20) // <https://stat.gov.kz>
- 6.UNESCO Institute for Statistics.«Global Education Monitoring Report»(2023, Ақпан 10) // <https://uis.unesco.org>
- 7.Brookings Institution.«Global France: A New Approach to International Influence»(2016, Маусым) // <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/globalfrance.pdf>
- 8.UNESCO.«La Francophonie and UNESCO: Shared Values Around the 2030 Agenda»(2022, Наурыз 17) // <https://www.unesco.org/en/articles/la-francophonie-and-unesco-shared-values-around-2030-agenda>
- 9.Beles-CAS.«Қазақстанның білім сапасын халықаралық зерттеулердегі нәтижелері:артта қалу себептерін зерттеу»(2020) // <https://beles-cas.kz/images/ILSA.pdf>
- 10.Bolashak.«Болашақ» стипендиясының 2023 жылғы үшінші лек иегерлерінің тізімі жарияланды(2023, Тамыз 31) // <https://bolashak.gov.kz/kz/allnews/opublikovan-spisok-tretego-potoka-obladatelej-stipendii-bolashak-2023-goda#:~:text=31%2F08%2F2023-,Опубликован%20список%20третьего%20потока%20обладателей%20стипендии%20«БОЛАШАК»%202023%20ГОДА,вузы%20и%20производственные%20центры%20мира.>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ САПАСЫ

Ш.Д. Жаубасар^a, Г.М. Сүлейменова^b

^aФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебінің оқушысы

^bтарих пәні мұғалімі, ФМБ Назарбаев Зияткерлік мектебі
(Шымкент, Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі таңда, медицина саласында түрлі инновациялық және технологиялық өзгерістер орын алып, даму үрдісі қарқынды өтіп жатыр. Ал Қазақстанда 2020-2022 аралығында болған COVID-19 пандемиясы елімізге айтарлықтай ауыртпалық түсіріп, денсаулық сақтау жүйесінің тиімсіздігін және цифландыру жеткіліксіз деңгейде дамығанын айқындады. Демек, денсаулық сақтау жүйесі мен медициналық қызмет сапасының нығайту жолдарын іздестіру қажет және бұл өзекті мәселе.

Түйін сөздер: Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру (МӘМС), медициналық оқу сапасы, профилактикалық тексеріс, білім миграциясы.

Annotation. Currently, the healthcare sector is undergoing various innovative and technological advancements, with rapid development taking place. However, the COVID-19 pandemic, which affected Kazakhstan between 2020 and 2022, placed a significant burden on the country and revealed the inefficiency of the healthcare system as well as the insufficient level of digitalization. Therefore, it is essential to explore ways to strengthen the healthcare system and improve the quality of medical services, making this an urgent issue.

Keywords: Mandatory Social Health Insurance (MSHI), quality of medical education, preventive check-ups, educational migration.

Кіріспе. Медицина - әр азамат, қоғам өміріндегі және мемлекеттің демографиясында едәуір рөл ойнайтын сала. Күннен күнге ғалымдар мен дәрігерлер денсаулық мәселелерін шешіп, ауруларға шипа іздеп табуға арналған жобалар дайындауға күш салып жатыр. Жаңа технологиялық дамулар мен зерттеулер арқылы қазіргі таңда неше түрлі операциялар мен емдеулер жүзеге асуда. Алайда, біздің мемлекетіміздегі медицина саласының жағдайын невропатолог және медицина ғылымының кандидаты-Қайырғали Қонеев шахматтың “цугцванг” позициясымен салыстырып отыр. Оның айтуы бойынша, қабылданған реформалар, онсыз да оңбай тұрған жағдайды одан сайын ушықтыруда[1]. Бұл реформалардың дұрыс емес, немесе кері бағытта қабылданып жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстандағы алғашқы жүрек трансплантациясы 2012 жылы Астана қаласында жүргізілген[2]. Ал Алматы қаласындағы бірінші осы операция 2023 жылы жасалды[3]. Дегенмен, тура осы операция АҚШ-та 2023 жылы 4039 рет жасалаған[4]. Жүрек трансплантациясы қысқа мерзімде орындау тиіс шара екенін ескере отыра, бұл дамудың осынша ұзақтығы және медицина саласының жалпы қоғам өміріндегі

рөлі мәселенің шұғыл түрде шешіліп, қазіргі талаптарға сай әрі әр адамға сапалы түрдегі медициналық қызметтің маңыздылығын айқындайды.

Жобаның өзектілігі: Алдыңғы жылдары болған COVID-19 пандемиясы медицина қызметкерлері мен ұлттық экономикаға үлкен ауыртпашылық тигізген болатын. Онымен қоса, бұл саланың цифрландырылған жүйесінің нашар деңгейде және тиімсіз екеніне көз жеткіздік. ҚР Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы да осы мәселені атап өткен болатын: «2020 жыл өміріміздің барлық саласында бетбұрыс жасады. Пандемия тудырған коронавирус инфекциясы адамдардың әдеттегі өмір салтын өзгертті. Ол денсаулық үнемі назар аударуды, қамқорлық пен нығайтуды қажет ететін ең үлкен құндылық екенін көрсетті»[5]. Демек, денсаулық сақтау жүйесі мен медициналық қызмет сапасының нығайту жолдарын іздестіру қажет. Ұлттық перспективадан қарастырар болсақ, бұл тақырып әрбір ел үшін маңызды. Сол үшін, зерттеу жұмысының мақсаты-мәселеге әсер ететін факторлар мен себептерін талдап, жаңа технология мен реформалар енгізу арқылы еліміздің денсаулық сақтау саласын жаһандық деңгейге жеткізу. Зерттеу жұмысы барысында, мақсатқа жету үшін жасалатын жұмыстар: медицина қызметінің сапасы және жүйесі Қазақстан халқының қоғамдық өмірде туғызатын қиындықтарды зерттеу; саланы дамытуға бағытталған іс-шаралар мен оның әсерін талдау; бұл салаға ықпалын тигізетін факторларды анықтау; жасалған жұмысыма жеке баға беріп, қорытынды жасау. Күтілетін нәтиже: Бұл зерттеу жұмысы медицинаның төмен сапасының адамдарға әсерін, өзекті денсаулық мәселелерін анықтап, замануи технология мен әдістерге сәйкес дамыту жолдарын ұсынады.

Материалдар мен әдістер. Ақпараттар жинау барысында ғаламтор желісіндегі “Cyberleninka” ғылыми электрондық кітапханасынан тақырыбы жағынан ұқсас зерттеу жұмысына тап болдым. 2017 жылы Турдалиева Б.С. және бір топ зерттеушілер “Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы тұрғындарының медициналық көмек көрсету сапасын бағалауы: секциялық зерттеу” атты жұмыс жазған болатын. Жұмыс барысында зерттеушілер 45 жастан асқан 1194 адамнан сауалнама алды. Оның нәтижесінде, сұралған адамдардың 55,7%-ы көңілі толмаған болып шықты[6]. Демек, бұл мәселенің өзектілігі жоғары. Бірақ, бұл жұмыс сауалнамадан өтушілердің ұстанатын өмір салты және психо-эмоционалды жағдайын жауаптарына байланыстыруға тырысқан. Ал мен өзімнің зерттеу жұмысымда медицина сапасының төмен бағалануына шешім жолдарын іздейтін боламын. Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру (МӘМС)–бұл денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік мүдделерді қорғаудың мемлекеттік жүйесі. МӘМС Қазақстанның барлық сақтандырылған азаматтарына жынысына, жасына, әлеуметтік мәртебесіне, тұрғылықты жеріне, табысына қарамастан, тең дәрежедегі медициналық және дәрілік көмекті қамтамасыз етеді. Бұл сақтандыру жүйесі 2020 жылдың 1-қаңтарда қолданысқа енгізілген болатын. “Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы” 2015 16-қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңының 2-тарауының 9-шы бабы бойынша, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесін мемлекеттік реттеуді: 1) Қазақстан Республикасының Үкіметі 2) уәкілетті орган; 3) облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астанының жергілікті атқарушы органдары жүзеге асырады[7]. Сонымен қатар, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметінше, қызметкерлерге әлеуметтік демалыс Еңбек кодексінің 87-бабы 1-тармағының 2-тармақшасына сәйкес беріледі. Қызметкерлерге (өзге де әлеуметтік демалыстардан басқа) бір жыл ішінде 3 жұмыс күнінен аспайтын мөлшерде скринингтік зерттеулерден өту үшін демалыс, сондай-ақ жүктіліктің 12 аптасына дейін медициналық есепке тұру үшін кемінде 3 жұмыс күні көлемінде демалыс беріледі[8]. Демек, мемлекет тарапынан халыққа медициналық алдын-ала тексеруден өту және скринингтерден өтуге қолайлы жағдай жасап отыр. Алайда, депутат Ерлан Сайыровтың айтуынша елімізде 3,3 млн адам бұл жүйеге енгізілмеген. Осылайша, ең алғашқы мәселелердің бірі болып жүйенің реттелмеуі және адамдардың жылдық медициналық тексерілуден өтпеуі болып табылады. Жылдық тексерістер қатерлі ісік секілді ауыр емделетін және уақыт өте өршітін ауруларды бастапқы сатыларында анықтап, дер кезінде терапияны бастауда едәуір рөл атқарады. Сонымен қатар, оның реттелмеуі ауылдық аймақтардағы дәрігерлердің науқасты емдеуден бас тарту жағдайларына алып келіп жатқанын атап өткен абзал[9]. Бұлар-медициналық көмектің қолжетімсіздігі, әдетілетсіздігі және өлім-жітім санының арту мәселелеріне алып келетін факторлар. Білім миграциясы медицина саласын да айналып өткен жок. Ұлттық Статистика Бюросының зерттеулеріне сүйенер болсақ, 2022 жылы 672 медицина қызметкерлері иммигрант атанды[10]. Оның себебін Ұлттық Денсаулық Сақтауды Дамыту Орталығының бас директоры Қанат Төсекбаев қызметкерлерде болатын психоэмоционалдық қысым, кәсіби даму мүмкіндіктерінің болмауымен, құқықтарының қорғау деңгейі төмендігімен және әлеуметтік кепілдіктердің жеткіліксіздігімен түсіндірді[11]. Сондықтан, шешім жолдарын іздеуде дәрігерлер мен медицина қызметкерлерінің жағдайын ескере отыру қажет. Мемлекет денсаулық сақтауды дамыту үшін жұмыс жасап жатыр. Мысалы, 2023 жылы үлкен жастағы адамдарға 8 түрлі ауруды ерте анықтауға арналған скринингтік бағдарлама жұмыс жасауын бастап, 80 жаңа технологиялар трансплантология, кардиология және онкология салаларында қолданысқа енгізіліп, жыл соңында өлім көрсеткіші 5,7%-ға түскен болатын[12]. Дегенмен, Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау ұйымының 2000 жылғы денсаулық сақтау жүйесі бойынша жасалған рейтинг бойынша, Қазақстан 64-ші орында, ал Statista компаниясының

2023 жылғы рейтингісінде біз 77-ші орындамыз[13][14]. Бұл көрсеткіштер жасалған жұмыстың эффективті емес екенін көрсетеді. Өзге мемлекеттермен салыстырып қарағанда, Қазақстанның медицина саласына бөлетін қаражаты өте төмен. Forbes журналының зерттеулері бойынша, АҚШ денсаулық саласына Жалпы Ішкі Өнімнің(ЖІӨ) 17,3%-ын жұмсайды. Ал Қазақстан тек оның 3,7%-ын ғана бөледі екен. Бұл Германия, Франция, Жапония және АҚШ елдерінде бөлінетін орта есеппен алғанда 13,3% көрсеткішінен 3,6 есе аз[15]. Ол елдердің медицина қызметі өте жоғары, мекемелері қажетті құрал-жабдықпен және ең жаңа технология өнімдерімен қамтамасыздандырылғанын айтып өту қажет. Демек, бұл қаражат жылдан-жылға өсіп жатқан бағалар мен дамып жатқан технологияға жетпейді, алдағы уақытта оны көтермесе, медицина саласының дамуы екіталай. Еңбектің жемісін көруге кедергі келтіріп жатқан мәселе-жемқорлық. Бұл мемлекеттен бөлініп жатқан қаражат пен ресурстардың дұрыс жұмсалмауына және оның нәтижесінде денсаулық сақтау қызметтерінің қолжетімсіздігіне, дәрігерлердің төмен жалақысына алып келеді. Осыған байланысты, қанша жаңа медицина мекемелері ашылса да, ескісі жаңартылмай, қанша жаңа технологиялар енгізілсе де, сирек таралуы мен кадрлардың жетіспеушілігінен дамуды тежеп отыр. Сондықтан, шешім жолдарын іздеп, олардың эффективтілігін бағалауда осы мәселені ескере отыру қажет.

Ең алдымен, кең таралған, өзекті денсаулық мәселелерін шешу қажет. Қазақстанның өлім-жітім көрсеткішіне әсер ететін аурулар: қанайналым жүйесінің аурулары; тыныс алу жүйесінің аурулары; неоплазма (қатерлі ісік); ас қорыту жүйесінің аурулары[16]. Осы ауруларды емдеу жолдарын жетілдіріп, профилактикалық жұмыстар жүргізгенде ғана медицина сапасы көтеріліп, денсаулық сақтау дамиды. Ол үшін дәрігерлер профилактикалық іс-шаралар жүргізе алады. Мысалы, мектеп қабырғаларында өтетін оқушыларға арналған гигиена-санитария және атап өтілген ауру түрлері, олардың себеп-салдары жайлы түрлі жиындар ұйымдастыру. Поликлиника, аурухана секілді медициналық мекемелерде науқастар мен тексеріске келген адамдарға таратпа қағаздар беру арқылы оларды аурулар туралы хабардар етуге болады. Онымен қоса, медицина қызметкерлердің мансап жолындағы мүмкіндіктерін көбейту керек. Ғылыми-жобалық жұмыстарға сайыстар өткізіп, ұтысқа олардың жүзеге асуына қажетті қаражат бөліну қажет. Бұл денсаулық саласындағы жаңа технологиялар пен инновациялардың дамуына бірден-бір көмекші құрал. Сондай-ақ, науқас пен медицина қызметкері арасындағы қарым-қатынасқа ден қою қажет. Екі жақтың құқықтары мен міндеттері жайлы бөлек заң шығару арқылы, дәрігерлерге түсетін қысымды азайтып, оларға жасалған әділетсіздік пен құрметсіздік үшін әкімшілік жауапкершілікке тартып, құқықтарын қорғау қажет. Бұл олардың тұлға, медицина қызметкері ретінде құрметтеліп, ақыл-ойдың сытылу мәселесіне үлкен септігін тигізеді.

Зерттеу жұмысы барысында бірнеше социологиялық әдістері қолданылды. Зерттеуде сауалнама жәнәсұхбатқамтылды. Барынша үлкен аудиториядан жауап алу мақсатында “Microsoft Forms” онлайн платформасы таңдалды. Сұхбат беруші 2011-2023ж аралығында Шардара аудандық орталық ауруханасының амбулаториялық хирургия меңгерушісі, 1-ші санатты онколог-хирург, маммолог, қазіргі таңда Түркістан қаласындағы “Амина” клиникасындағы онколог, маммолог, онкодерматолог маманы - Бахытова Жанат Бахытқызы. Сұхбат кезінде басқа қалада болғандықтан, бұл зерттеу әдісін жүзеге асыру үшін «ZOOM» онлайн платформасы қолданылды. Медицина маманының пікірінше, соңғы бес жылда бұл сала жақсы дамып жатыр, мәселен ауылдық аймақтарда компьютерлік томографияға арналған аппараттар пайда болды. МӘМС жайлы «Бұл жүйені түсінген адам үшін мүмкіндік көп. Айына аз ғана сома төлеп, ауырған жағдайда томография секілді тексерулерді тегін жасай алады» деген пікір білдірді. Дегенмен, цифрландыру мен қағазбастылықта мәселелер кездеседі екен. «Әлі де сол бұрынғы журналдар мен порталдарды қолданамыз, енді ғана дамып келе жатыр. Оған қосылуда қиындықтарға тап боламыз. Мысалы, алдыңғы аптада ғана үш күн қатарынан базаға қосыла алмай, жұмыс жасауға мүмкіндік болмады» дейді хирург маманы. Ал дәрігер білімі мен квалификациясы тақырыбында оны жоғарылатуға бағытталған көптеген конференция секілді мүмкіндіктер бар екенін және ең басты мәселе халықтың дер кезінде тексерілмеуінде болатынын атап өтті. Оның ойынша, басқа мемлекеттердегідей Қазақстандағы тұрғындарды профилактикалық тексерілуге міндеттеп, одан өтпеген жағдайда штраф салып отыратын жүйе қолдану керек. Осылайша, адам өміріне қауіп төндіретін аурулардың алдын алып, халықтың денсаулығының деңгейін көтеруге болады.

№	Сауалнама сұрағы	Жиі кездесетін жауап
1	Жынысыңыз:	Әйел (55%)
2	Жасыңыз:	16-20 (50%)
3	Денсаулық сақтау жүйесі сіздің қажеттіліктеріңіз бен үміттеріңізді	3.27 / 5.0

	қанағаттарыды ма? (Бағалау)	
4	Қай мәселелер ең жиі кездеседі?	Дәрігердің кәсіби еместігі, қате диагноз қойып, ем тағайындауы (42,5%)
5	Сіз өміріңізде (өз тәжірибеңізде немесе таныстарыңыздың тәжірибесінде) медициналық немқұрайлылыққа тап болдыңыз ба?	Иә (57,5%)
6	Қазақстандағы қазіргі денсаулық сақтау жағдайын қалай жақсартып, жаңа деңгейге жеткізуге болады?	Медициналық оқу орындарындағы білім беру сапасын жоғарылату. Көбірек қаржы бөлу арқылы цифрландыруды жақсартып, жаңа технологиялар енгізу.

Кесте-1. Сауалнама нәтижелерінің қорытындысы

Зерттеу қорытындыларына сәйкес жасалған зерттеу міндеттерінің нәтижелері:

- 1) МӘМС жүйесі баршаға түсінікті емес және толық қолданылмайды. Оның болашағы зор, шетелдік жүйелерге қарағанда тиімді. Халыққа маңызын түсіндіріп, насихаттау қажет.
- 2) Аурухана мен емханалардың базасына назар аударып, тиімділігін арттыру, байланыс желісін жақсарту және техникалық ақауларды жедел жою қажет.
- 3) Жыл сайынғы профилактикалық тексеруді міндеттеп, өтпегендерге айыппұл енгізу халық денсаулығын жақсартудың тиімді жолы.

Күшті жақтары (S)	Мақсаттар (A)
• Ауруханаларға бөлінетін қаражаттың белгілі бөлігі дәрігерлердің жұмысы мен қиындықтарына негізделі отырып, дамытуға бағытталған оқу және конференцияларға бөлінуі. • МӘМС жүйесінің қоғамға деген үлкен тиімділігі. • Ауылдық аймақтардағы қажетті аппарат технологиялардың орнатылуы.	• МӘМС жүйесін насихаттау және халыққа түсіндіру. • Медициналық ЖОО-дағы білім беру сапасын, студенттерге арналған мүмкіндіктерді көбейту. • Ауылды, шағын аймақтарда қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету. • Халықты жыл сайынғы тексерілуге міндеттеу, айыппұл енгізу.
Мүмкіндіктер (O)	Қорытынды (R)
• МӘМС жүйесінің абсолюттық қолданысы және қабылдау, емдеудің қолжетімділігі. • Қауіпті ауруларды алдын-ала анықталып, өлім-жітім санының азаюы, денсаулық деңгейінің көтерілуі. • Медицина қызметкерлерінің біліктілігін жоғарылату.	Қазақстанда медицина саласы жақсы даму жолында, потенциалы жоғары. Жүйенің тиімділігіне, түрлі мүмкіндіктердің пайда болғанына байланысты келешекте жемісті болады. Сондықтан, халыққа мүмкіндіктер мен міндеттерін насихаттай отырып, бұл прогрессті ары қарай жалғастыру қажет.

Қорытынды. Зерттеу жұмысын жазу барысында біршама қиындықтар кездесті. Біріншісі және ең қиыны—медицина саласының ауқымдылығына байланысты қажетті деректерді жинақтау болды. Табылған деректердің басым бөлігі бірнеше жылдар бұрын сарапталып, жинақталған болатын. Оның ішінде өзектісін әрі сенімдісін табу қиындыққа соқты. Сонымен қатар, сұхбат беруші медицина маманының тығыз графигіне және басқа қалада қызмет еткендігіне байланысты сұхбат өткізуді жоспарлаумен мәселелер туындады, онлайн түрде өткізуге тура келді. Алайда, пайда болған қиындықтар менің мәселе шешу дағдыларымды дамытуға себепші болды және мені қызықтырған сала бойынша көбірек ақпарат біле алдым. Жұмыс барысында зерттеу және талдаудың жаңа әдістерімен танысып, қыр-сырларын ашып, зерттеу дағдыларым да жаңа деңгейге көтерілді. Мәліметтерді дұрыс талдап және түсінікті түрде интерпретациялауды үйрендім. Таңдалған мәселе әрқашан өзекті, әсіресе коронавирус пандемиясы уақыты халық үшін медицина саласының дамуы мен денсаулық маңызына айрықша дәлел болды. Медицина сақтандыру жүйесінің тұрғындарға ұсынып отырған мүмкіндіктерінің көп екендігі және халықтың ол жайлы, тексерілістің маңызы туралы білімі өте таяз екені анықталды. Сол үшін, аудиторияға дәрігерлерге арналған мүмкіндіктерді атап өту арқылы денсаулық деңгейінің көрсеткішіне халық білімсіздігі және мүмкіндіктерді қолданбауы негативті әсер етіп жатқанын көрсетуге тырыстым.

Оны насихаттау және тұрғындарды тексеруден өтуге міндеттеу алдағы уақытта үлкен септігін тигізетініне сенімдімін. Жасалған зерттеу жұмысы өз міндеттерін орындап, қойылған сұрақтарға жауап табылды. Жинақталған деректер мен ұсыныстар, менің ойымша, қазіргі уақыттағы медицина жағдайы мен түрлі факторлардың әсерін көрсетіп, сипаттай алды. Зерттеу түпкі мақсатына жетіп, даму бағыттары анықталды. Ендігі басты мәселе – қазіргі прогрессті жетелдетіп, бастамаларды жүзеге асыру. Жұмыс барысында келесі ұсыныстар пайда болды: медициналық сақтандыру жүйесі жайлы халықтың сауаттылығын арттыру және тиімділігін барынша насихаттау; медицина қызметкерлері тап болатын базаның техникалық ақаулары мен байланыс мәселелерінің тез арада шешімін табу; жүйенің эффективтілігін арттыра цифрландырып, қағазбастылықты барынша азайту; медициналық оқу орындарының білім және практикалық сапасын көтеру; дәрігерлердің біліктілігін арттыруға бағытталған іс-шара санын көбейту; халықты жыл сайынғы профилактикалық тексерілістен өтуге міндеттеп, белгілі жастан бастап айыппұл салу жүйесін енгізу.

Берілген ұсыныстар бойынша жасалған жұмыстар нәтижесінде медицина саласы айтарлықтай жетістіктерге жетіп, қоғамның наразылығын, түсініспеушілік жағдайларын барынша төмендете алады. Халықтың денсаулық және сақтандыру жүйесі жайлы сауаттылығы артып, өзінің денсаулығына деген жауапкершілігін түсінеді. Ал дәрігерлер біліктілігінің артуы қате қойылған диагноздар мәселесін төмендетіп, медицина саласының дамуына жаңа мүмкіндіктерге алып келеді. Бұл Қазақстан медицинасының әлемдік деңгейге көтерілуіне апаратын тіке жол, бастама болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. “Что не дает развиваться здравоохранению Казахстана” (14 Қаңтар 2019)// https://forbes.kz/articles/что_ne_daet_razvivatsya_zdravoohraneniyu_kazakhstana
2. “В Казахстане впервые пересадили донорское сердце” (09 Тамыз 2012)// https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-kazahstane-vpervyie-peresadili-donorskoe-serdtse-218513/amp/
3. “Сердце 53-летней женщины пересадили 23-летнему парню” (19 Шілде 2023)// <https://tengrinews.kz/news/serdtse-53-letney-jenschinyi-peresadili-23-letnemu-parnyu-505210/>
4. “Tufts Medical Center Breaks Own New England Record With 61 Adult Heart Transplants in 2023” (8 Қаңтар 2024)// <https://www.tuftsmedicine.org/about-us/news/tufts-medical-center-breaks-own-new-england-record-61-adult-heart-transplants-2023#:~:text=With%20%2C039%20total%20adult%20heart,for%20the%20first%20time%20ever>
5. “Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесіне шолу: 2020 жылдың қорытындысы және 2021 жылға арналған жоспар” (27 Ақпан 2021)// <https://primeminister.kz/news/reviews/kazakstannyn-densaulyk-saktauzhuyesine-sholu-2020-zhyldyn-korytyndysy-zhane-2021-zhylga-arnalghan-zhospar-2712722>
6. “Міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру туралы” (1 маусым 2024)// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000405#z41>
7. “Министрлік не үшін 3 күндік әлеуметтік демалыс алу керектігін түсіндірді” (11 тамыз 2024)// <https://halyq-uni.kz/aleumet/38628-b-ri-bile-bermeidi-kazakstandyktar-3-kundik-leumettik-demalys-ala-alady/>
8. “Жыл қорытындысы: Медицинадағы өзекті мәселелер” (25 желтоқсан 2023)// <https://baq.kz/zhyl-qorytyndysy-meditinadagy-ozekti-maseleler-320100/>
9. “Из Казахстана продолжают уезжать врачи и учителя, но уже меньше. Инфографика” (10 ақпан 2023)// <https://lsm.kz/migraciya-2022>
10. “Почему казахстанские врачи уезжают работать за границу” (16 қазан 2020)// <https://ru.sputnik.kz/amp/20201016/Pochemu-kazakhstanskije-vrachi-uezzhayut-rabotat-za-granitsu-15215211.html>
11. “Итоги 2023 года в Казахстане: развитие медицины” (20 желтоқсан 2023)// https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/itogi-2023-goda-v-kazahstane-razvitie-meditinyi-520714/amp/
12. “The world health report 2000” (14 маусым 2000)// <https://www.who.int/publications/i/item/924156198X>
13. “Health and health systems ranking of countries worldwide in 2023” (24 қыркүйек 2024)// <https://www.statista.com/statistics/1376359/health-and-health-system-ranking-of-countries-worldwide/>
14. “Обязательная медстраховка в разных странах и в Казахстане: в чем отличия?” (31 шілде 2024)// <https://forbes.kz/articles/obyazatel'naya-medstrahovka-v-raznyh-stranah-i-v-kazahstane-v-chyom-otlichiya>
15. “Смертность в РК выросла на 13% за год” (21 ақпан 2022)// <https://ranking.kz/reviews/regions/smertnost-v-rk-vyroslo-na-13-za-god.html>

ЖЕЛТОҚСАН 1986 ГОДА: ПРОТЕСТЫ, КОТОРЫЕ ПОТЯСЛИ КАЗАХСТАН

А.Д. Лахмай^а, Е.Ш. Жаңбырбай^б^аученик 9-го класса СШ №125^бнаучный руководитель, учитель истории
(Алматы, Казахстан)

Аңдатпа. Бұл мақала 1986 жылы желтоқсанда Қазақстанда болған, кейін «Желтоқсан» деп аталып кеткен маңызды оқиғаларға арналған. Бұл күндердегі толқулардың себептерін, болған оқиғаларды, сондай-ақ Кеңес өкіметіне қарсы тұруға бел бұғандардың басынан кешкен зардаптарын еске түсірейік.

Кілт сөздер: 1986 жылғы 16 желтоқсан, Қазақстан басшылығындағы өзгерістер, Кеңес өкіметі, Желтоқсан көтерілісі, студенттердің наразылық акциясы, бүлікші жастар, Дінмұхамед Қонаев, Михаил Горбачев, Геннадий Колбин, Л.И.Брежнев атындағы алаң, саяси шешім, «қазақ ұлтшылығы», биліктің реакциясы, Кремль саясаты, оқиғалардың өршуі, билік жүйесі, саяси құрылымды қайта құру, Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы маңызды кезең.

Аннотация. Эта статья посвящена важным событиям, произошедшим в декабре 1986 года в Казахстане, которые позже стали известны как «Желтоқсан». Вспомним причины волнений, события, происходившие в эти дни, а также последствия, с которыми столкнулись те, кто решился выступить против Советской власти.

Ключевые слова: 16 декабря 1986 года, перемены в руководстве Казахстана, Советская власть, Декабрьское восстание, протестная акция студентов, мятежная молодежь, ДинмұхамедҚунаев, Михаил Горбачёв, Геннадий Колбин, площадь имени Л.И.Брежнева, политическое решение, «казахский национализм», реакция властей, политика Кремля, эскалация событий, система власти, реорганизация политической структуры, важная веха в истории независимого Казахстана

Abstract. This article is devoted to the important events that took place in December 1986 in Kazakhstan, which later became known as "Zheltoqsan". Let us recall the causes of the unrest, the events that took place during these days, as well as the consequences faced by those who decided to speak out against the Soviet government.

Keywords: December 16, 1986, changes in the leadership of Kazakhstan, Soviet government, December uprising, student protest, rebellious youth, Dinmukhamed Kunaev, Mikhail Gorbachev, Gennady Kolbin, Brezhnev Square, political decision, "Kazakh nationalism", reaction of the authorities, Kremlin policy, escalation of events, system of power, reorganization of the political system structures, an important milestone in the history of independent Kazakhstan.

Важным знаменательным событием в истории казахского народа, стремящегося к свободе, независимости является Декабрьские события в Алма-Ате, известные также как Желтоқсан (каз. Желтоқсан көтерілісі – Декабрьское восстание) – акции протеста казахской молодежи против колониальной, командно-административной системы правительства СССР, произошедшие в Алматы с 17 по 18 декабря 1986 года, бывшей в то время столицей Казахской ССР, принявшие форму массовых народных протестов против решений правящей Коммунистической партии. По официальной версии, волнения начались из-за решения Генерального секретаря ЦК КПСС Михаила Сергеевича Горбачева о снятии с должности Первого секретаря Коммунистической партии Казахстана Динмухаммеда Ахметовича Кунаева и замене его на ранее никогда не работавшего в Казахской ССР Геннадия Васильевича Колбина, первого секретаря Ульяновского обкома КПСС. Участники митинга, перешедшего в массовые беспорядки, требовали назначить на должность главы республики представителя коренного населения. Позже волнения казахской молодёжи прошли и в других городах и регионах Казахстана. Декабрьские события в Казахстане стали одними из первых в перестроечное время выступлений против власти всесоюзного центра. Позже подобные события произошли в Минске (1988), в Тбилиси (1989), в Баку (1990), в Душанбе (1990), в Вилньусе и Риге (1991). Глубинной причиной этих конфликтов было нарастание экономических трудностей советской системы в условиях разных этнодемографических тенденций развития разных этносов в Советском Союзе, — что привело к росту социальной и межнациональной напряжённости, которая возрастала из-за конкуренции за жильё и рабочие места. Поэтому, наша статья посвящена важным событиям, произошедшим в декабре 1986 года в Казахстане, которые позже стали известны как «Желтоқсан». Вспомним причины волнений, события,

происходившие в эти дни, а также последствия, с которыми столкнулись те, кто решился выступить против Советской власти.

Причины волнений 16 декабря 1986 года: Перемены в руководстве Казахстана 16 декабря 1986 года стало поворотным моментом в истории Казахстана. В этот день на чрезвычайно коротком пленуме ЦК Компартии Казахстана Динмухамед Кунаев был снят с поста первого секретаря. Это решение вызвало бурю эмоций среди казахстанцев, так как Кунаев был для многих не только политическим лидером, но и символом справедливости и стабильности. Для большинства жителей Казахстана его уход стал настоящим ударом. Некоторые историки считают, что Кунаев ушёл на пенсию добровольно, другие утверждают, что его снятие произошло под давлением Михаила Горбачёва. На его место был назначен Геннадий Колбин, который никогда не жил в Казахстане и не знал местных проблем. Он был чуждым для местного населения, и его назначение было воспринято как акт игнорирования интересов и мнений казахстанцев.

Кунаев и его уход: символ перемен. Для контекста: Динмухамед Кунаев был искренне уважаемым человеком среди населения Казахстана. Он родился и вырос в этой земле, и за годы своей работы в высоких кабинетах стал символом стабильности для казахского народа. Его уход воспринимался как символ утраты связи с местной реальностью и как ущемление интересов казахского народа в политическом процессе. На этом фоне назначение Колбина выглядело как акт навязывания чуждого лидера.

Начало протестов. 15 декабря 1986 года: Подготовка протестов среди студентов Первоначально протесты подготовила группа студентов. За день до событий 16 декабря, 15 декабря, в общежитиях Алма-Атинского государственного театрально-художественного института начали обсуждать протестные настроения. Студенты выразили недовольство назначением Колбина, обсуждая идеи выхода на площадь имени Л. И. Брежнева, чтобы выразить протест против назначения на пост главы республики человека, который не был знаком с жизнью в Казахстане.

Согласно оперативной сводке КГБ, несколько студентов начали подстрекательскую работу в общежитиях, разъясняя, что призыв к протесту – это не только политическое решение, но и вопрос чести для казахстанцев. В это же время другие студенты активно поддерживали протесты в Институте иностранных языков.

16 декабря 1986 года: Начало протестных акций. В день, когда Кунаев был снят с поста, протесты вышли на улицы. Группы молодёжи начали собираться на площади Л. И. Брежнева в Алматы с требованиями отмены назначения Колбина. Важно отметить, что протесты не носили националистический характер, как потом будет утверждать советская пропаганда, а были связаны с тем, что Казахстан был недоволен назначением человека, который не знал местных проблем и не был казахстанцем.

Реакция властей. В ответ на протесты власти сразу же начали принимать меры. Весь город был отрезан от телефонной связи, а МВД получило приказ разогнать митинг. Протестующие стали сталкиваться с милицией, которая, согласно плану «Метель-1986», была подготовлена к подавлению любых массовых беспорядков. Молодёжь, собравшаяся на площади, не желала уходить, и протесты быстро перерастали в стычки с полицией, что вызвало всеобщее беспокойство и быстро распространилось по городу.

Эскалация событий. 17 декабря 1986 года: Протесты охватывают город. На следующий день, 17 декабря, протесты охватили все большее число людей. В ответ на растущее количество митингующих, в Алматы были введены войска, а ситуация становилась всё более напряжённой. Армия и спецназ применяли жёсткие меры к протестующим. Использование дубинок, лопат, а также применение боевых единиц для разгона протестующих только усилило накал страстей. Студенты, в свою очередь, стали использовать камни и другие предметы для обороны. Это привело к большому числу пострадавших среди как митингующих, так и представителей правоохранительных органов. Погромы, мародёрства, поджоги – всё это стало частью повседневной картины города в этот день.

18 декабря 1986 года: Подавление протестов. 18 декабря протесты не прекратились. Студенты вновь попытались штурмовать площадь, но силы правопорядка, наконец, применили решительные меры. В результате столкновений протесты удалось подавить, но они продолжались несколько часов и привели к ещё большему числу жертв.

СМИ того времени подавали информацию искаженно. ТААС сообщало, что «учащаяся молодёжь, подстрекаемая националистическими элементами, вышла на улицы города», что было ложным обвинением, нацеленным на дискредитацию протестующих как «националистов».

Последствия и итоговые изменения: Система власти реагирует!!! Вскоре после событий в Алматы Центральный Комитет КПСС заявил, что протесты были проявлением «казахского национализма». Это обвинение стало официальной позицией властей, но ситуация постепенно менялась в связи с процессами

перестройки в СССР. В 1989 году на пост второго секретаря был назначен этнический казах, а в 1990 году, в ходе реформ, Нурсултан Назарбаев сменил Колбина на посту главы республики.

Долгожданные перемены. После этих событий в Казахстане началась реорганизация политической структуры, что подготовило почву для последующих изменений. 14 ноября 1989 года было отменено обвинение в «казахском национализме», а вскоре, в 1991 году, Казахстан обрёл независимость. 16 декабря 1991 года стало днём, когда Республика Казахстан официально объявила о своей независимости.

В заключении хочу сказать, что События декабря 1986 года стали переломным моментом для Казахстана и его народа. Протесты против назначения Колбина не только стали выражением недовольства по поводу политики Кремля, но и стали символом борьбы за собственную идентичность и право на самоопределение. Желтоқсан стал важной вехой в истории независимого Казахстана, и память о нём живёт до сих пор, как о дне, когда молодёжь впервые громко и решительно заявила о своих правах и желаниях.

А также я думаю, что после прочтения этой статьи каждому самому предстоит сделать вывод, я лишь хотел рассказать и показать в своей статье ход событий максимально объективно, без искажения исторических фактов. Но одно можно сказать точно: Каждый казахстанец должен знать эту историю, и знать её правильно, знать цену за ту независимость что мы обрели!!!

ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Так все начиналось (к 15-летию декабрьских событий в г. Алма-Ата) //Журнал «Право и безопасность» <http://www.dpr.ru>.*
2. *Самойленко А. Алма-Ата. Декабрь 1986-го. Тогда и теперь. Хроника одного расследования // Литературная газета. 1989. 20 декабря*
3. *«Известия», 19 декабря 1986 г.*
4. *Мякишев А. П. События в Алма-Ате в декабре 1986 г. Первый ультиматум национальных элит. - Известия Саратовского ун-та. Новая серия. Серия «История. Международные отношения». 2018. Т. 18, вып. 4. С. 432-439.*
5. *«Желтоқсан. Декабрь 1986. Документальная хроника» / под ред. Берика Абдыгали. — Алма-Ата: «Арыс», 2021. - 880 с. — 500 экз. — ISBN 978-601-291-528-0.*

ТАРИХИ ЖАД ЖӘНЕ КЕҢЕС НҰРПЕЙІСТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Торакбаева Гульжан Ергалиевна

тарих, құқық негіздері пәнінің мұғалімі

Ш.Уалиханов ат. №12 мамандандырылған гимназия

(Алматы Қазақстан)

Тарихи жад – белгілі бір халықтың немесе қоғамның өткен оқиғалар туралы ұжымдық естелігі. Ол ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда, тарихи сабақ алуда және қоғамдық келісімді сақтауда маңызды рөл атқарады. Ұлттық бірегейлікті нығайтуда тарихи жад халықтың өзін-өзі тануына, мәдениеті мен салт-дәстүрін сақтауға ықпал етеді. Сонымен қатар, өткеннен сабақ алу арқылы қоғам қателіктерді қайталамауға тырысады. Мысалы, саяси қуғын-сүргін немесе ашаршылық сияқты қайғылы оқиғалар тарихтан дұрыс қорытынды жасау қажеттігін көрсетеді. Қоғамдағы тұрақтылық пен бірлікті сақтау үшін тарихи жадтың рөлі зор. Ортақ тарих ұрпақтар сабақтастығын қалыптастырып, халықтың рухани бірлігін күшейтеді. Білім беру жүйесі, әдебиет, өнер және мемлекеттің тарихи саясатында тарихи жад ерекше орын алады.

Қазақ тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуына көптеген ғалымдар елеулі үлес қосты. Олар халықтың тарихи жадысын жаңғыртып, деректерді жинақтап, ғылыми айналымға енгізді. Қазақтың тарихын жан-жақты зерттеу арқылы ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға және тарихи шындықты қалпына келтіруге атсалысты.

Кеңес Нұрпейісов – XX ғасырдағы қазақ тарих ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі, академик, тарих ғылымдарының докторы. Ол Қазақстанның саяси және әлеуметтік тарихын зерттеуге, әсіресе Алаш қозғалысының тарихын объективті бағалауға зор үлес қосты. Ғалымның зерттеулерінде XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар, қазақ интеллигенциясының рөлі және Кеңес дәуіріндегі қоғамдық өзгерістер ерекше орын алды. Кеңес Нұрпейіс кеңестік идеология үстемдік еткен кезеңде де тарихи шындықты зерттеуге ұмтылып, тың деректер негізінде қазақ халқының тағдырлы оқиғаларын ғылыми айналымға енгізді. Оның маңызды еңбектерінің бірі – «Алаш һәм Алашорда» (Алматы, 1995). Бұл зерттеуде Алаш қозғалысының қалыптасу себептері, оның көшбасшылары және ұлттық

мемлекеттілік идеясының мәні жан-жақты талданды. Сондай-ақ, ғалым XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік реформалар мен саяси қуғын-сүргін мәселелеріне терең үңіліп, тоталитарлық жүйенің қазақ қоғамына тигізген әсерін зерттеді. Кеңес Нұрпейіс өз еңбектерінде тарихи объективтілік принципін ұстанды. Ол жас зерттеушілерді қолдап, тарих ғылымында шынайы деректер мен әділ бағалауды насихаттады. Оның шәкірттері бүгінде қазақ тарих ғылымын дамытып, оның ғылыми мұрасын жалғастыруда. Ғалымның еңбектері тарихи жақты жаңғыртуда, ұлттық сана қалыптастыруда және Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін ашуда үлкен маңызға ие.

Кеңес Нұрпейісов 1935 жылы Алматы облысында дүниеге келген. Ол бала кезінен білімге құштар болып, тарихқа деген ерекше қызығушылығын танытты. Мектепті үздік бітірген соң, жоғары білім алу мақсатында Қазақстанның жетекші оқу орындарының біріне түсті. Ғалым жоғары білімін Қазақ мемлекеттік университетінде (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) тарих мамандығы бойынша алды. Ол студенттік жылдарынан бастап ғылыми зерттеулерге ден қойып, Қазақстан тарихына қатысты маңызды мәселелерді зерттеуге қызықты. Оқу орнын бітіргеннен кейін Кеңес Нұрпейісов Қазақстан Ғылым академиясының Тарих және этнология институтында ғылыми қызметкер болып жұмыс істей бастады. Ғылыми жолын XX ғасыр басындағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік тарихын зерттеуге арнады. Ол өз зерттеулерінде архив деректеріне сүйеніп, қазақ халқының ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресін терең талдады. 1969 жылы кандидаттық, ал 1981 жылы докторлық диссертациясын қорғап, тарих ғылымдарының докторы атағын алды. Ғалымның еңбектері Қазақстан тарихындағы ұлт-азаттық қозғалыстар, Алаш қозғалысының маңызы, кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы саясат және саяси қуғын-сүргін мәселелеріне арналды. Кеңес Нұрпейісов ұзақ жылдар бойы Қазақстан Ғылым академиясының Тарих және этнология институтында жетекші қызметтер атқарды, көптеген ғылыми еңбектер жазды және жас ғалымдарды тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлді. Ол өз еңбектері арқылы Қазақстан тарихының маңызды кезеңдерін объективті зерттеуге үлес қосты.

Кеңес Нұрпейісов- XX ғасырдағы қазақ тарихын зерттеуге ерекше үлес қосқан ғалым. Оның еңбектері Қазақстанның саяси және әлеуметтік тарихын, Алаш қозғалысының рөлін, кеңестік реформалар мен саяси қуғын-сүргін мәселелерін жан-жақты талдады. Кеңес Нұрпейісов кеңестік биліктің Қазақстанға енгізген реформаларын зерттеп, олардың әлеуметтік және экономикалық салдарларын анықтады. Ол XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Кеңес үкіметінің саясаты қазақ халқы үшін ауыр сынақ болғанын дәлелдеді. Бұл кезеңдегі жаппай коллективизация, саяси қуғын-сүргін және ашаршылық туралы объективті мәліметтер берді. Ғалым қазақ зиялыларының қоғамды дамытудағы қызметін зерттеді. Ол XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының ұлттық сананы оятудағы маңызын, олардың халық ағарту ісіне қосқан үлесін саралады.

Кеңес Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысының мәнін ашып, Алаш қайраткерлерінің қызметін ғылыми тұрғыдан саралады. Оның зерттеулері арқылы Алаш қозғалысы мен оның жетекшілері тарихтағы лайықты бағасын алды. Бұл еңбек жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Ғалым кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін зерттеді. Ол 1920–1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін, ашаршылық, ұжымдастыру және кеңестік реформалардың қазақ қоғамына тигізген ауыр зардаптарын ашық жазды (Нұрпейіс, 1995: 65; 67). Зерттеулері тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үдерісіне ықпал етіп, халықтың өз өткеніне жаңаша көзқараспен қарауына көмектесті. Кеңес Нұрпейісов көптеген жас тарихшыларды тәрбиелеп, олардың ғылыми ізденістеріне бағыт-бағдар берді. Оның еңбектері Қазақстан мектептері мен жоғары оқу орындарының тарих пәндері бойынша маңызды оқу құралдарына айналды.

Ғалым қазақ тарихындағы маңызды көтерілістер мен қозғалыстарды зерттеуге ерекше мән берді. Оның еңбектерінде қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің негізгі кезеңдері, оның себептері мен салдары жан-жақты қарастырылған. XVIII-XIX ғасырлардағы Сырым Датұлы, Кенесары Қасымұлы, Исатай-Махамбет бастаған көтерілістерді қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінің алғашқы белестері ретінде қарастырды. Ол бұл қозғалыстардың тек қарулы қарсылық емес, ұлттық сананың оянуының көрінісі болғанын атап өтті. Кеңес Нұрпейісов 1916 жылғы көтерілісті қазақ халқының Ресей империясының әділетсіз саясатына қарсы кең көлемдегі қарсылығы ретінде бағалады. Ол бұл көтерілістің тек патша Жарлығына қарсы шыққан халық толқуы ғана емес, қазақ қоғамындағы әлеуметтік және ұлттық мәселелердің күрделене түсуінің көрінісі екенін дәлелдеді. Ғалымның ең маңызды зерттеулерінің бірі -Алаш қозғалысына арналған еңбектері. Ол Алашорда үкіметінің құрылуын қазақ халқының ұлттық мемлекеттілікке деген ұмтылысының заңды жалғасы деп бағалады. Кеңес Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде Алаш қайраткерлерінің қызметін, олардың қазақ қоғамын модернизациялауға деген ұмтылысын терең зерттеді (Нұрпейіс, 1995: 113). Ол Алаш қозғалысын тек саяси құбылыс ретінде емес, қазақ халқының ұлттық санасының қалыптасуындағы маңызды кезең ретінде сипаттады. Ғалым XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы кеңестік реформаларға қарсы көтерілістерді, оның ішінде ұжымдастыруға, ашаршылыққа және саяси қуғын-сүргінге қарсы қозғалыстарды зерттеді. Сондай-ақ, 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін ұлттық қозғалыстардың жалғасы ретінде қарастырып, оны қазақ жастарының азаттыққа деген ұмтылысының көрінісі деп бағалады.

Кеңес Нұрпейісовтің ғылыми еңбектері Қазақстан тарихының маңызды кезеңдерін зерттеуге негізделген және олар білім беру саласында кеңінен қолданылады. Оның еңбектері жоғары оқу орындары мен мектеп бағдарламаларына енгізіліп, жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ғалымның зерттеулері Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен оқу құралдарының мазмұнын байыта түсті. Әсіресе, оның «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегі мектеп және жоғары оқу орындарының бағдарламаларына енгізіліп, студенттер мен оқушыларға Алаш қозғалысының мәнін терең түсінуге көмектесті. Кеңес Нұрпейісов XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеуде объективтілік қағидатын ұстанып, Кеңес дәуіріндегі бұрмаланған деректерді түзетуге атсалысты (Нұрпейіс, 2000:51).

Оның еңбектері арқылы оқушылар мен студенттер қазақ халқының саяси күрестерін, ұлт-азаттық қозғалыстарын және олардың тарихи маңызын терең түсіне бастады. Ғалымның еңбектері тарихи жад пен ұлттық сананы жаңғыртуға ықпал етті. Ол Кеңес дәуірінде бұрмаланған тарихи шындықты қалпына келтіруге тырысып, жас ұрпаққа тарихты объективті түрде үйретудің маңыздылығын көрсетті. Кеңес Нұрпейісов көптеген жас зерттеушілерді тәрбиелеп, олардың ғылым жолындағы бағыт-бағдарын айқындауға көмектесті. Оның шәкірттері бүгінде Қазақстан тарихын жаңа көзқараспен зерттеп, оның мұрасын жалғастыруда.

Кеңес Нұрпейісов – қазақ тарих ғылымында өзіндік ғылыми мектебін қалыптастырған ғалым. Ол тек тарихи зерттеулер жүргізіп қана қоймай, жас тарихшыларды тәрбиелеп, оларға бағыт-бағдар берген ұстаз болды. Ғалымның шәкірттері бүгінде Қазақстан тарихын жаңа әдіснамалық тәсілдермен зерттеп, оның мұрасын жалғастыруда. Кеңес Нұрпейісов XX ғасырдағы Қазақстан тарихын, ұлт-азаттық қозғалыстарын, Алаш қозғалысын және кеңестік саясаттың салдарын зерттейтін ғылыми бағыттың негізін салушылардың бірі болды. Оның еңбектері мен әдістемелік тәсілдері көптеген жас тарихшылар үшін бағдар болды. Ғалым тарихи шындықты қалпына келтіруге ұмтылды және шәкірттерін де объективтілік пен әділеттілікке үйретті. Оның жетекшілігімен көптеген зерттеушілер Қазақстан тарихының әртүрлі кезеңдерін талдап, жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізді. Кеңес Нұрпейісовтің шәкірттері арасында бүгінгі таңда белгілі тарихшылар, профессорлар мен зерттеушілер бар. Олар ғалымның идеяларын жалғастырып, Қазақстан тарихының түрлі салаларын зерттеуді жалғастыруда. Оның шәкірттері ұлт-азаттық қозғалыстар, кеңестік кезеңнің саяси репрессиялары, қазақ интеллигенциясының рөлі сияқты тақырыптарды тереңінен қарастырады.

Ол өзінен кейінгі жас тарихшылар буынын тәрбиелеп, қазақ тарих ғылымының дамуына ықпал етті. Оның шәкірттері бүгінде Қазақстан тарихының түрлі салаларын зерттеп, ғылыми бағытты жалғастыруда. Ғалымның еңбектері білім беру жүйесінде де маңызды рөл атқарады. Оның зерттеулері мектеп оқулықтарына, университет бағдарламаларына енгізіліп, жас ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруға ықпал етті. Қорыта айтқанда, ғалымның ғылыми мұрасы қазақ тарих ғылымында ерекше орын алады. Оның зерттеулері мен идеялары болашақта да өзекті болып қала береді және Қазақстан тарихының одан әрі дамуына негіз болмақ. Ғалымның еңбектері ұлт тарихын объективті түрде танып-білуге, тарихи шындықты ашуға және ұлттық сананы нығайтуға зор үлес қосты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамек, 1995.
2. Нұрпейіс К. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2000.
3. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. – Алматы: Ғылым, 1998.
4. Тарихи сананы жаңғырту мәселелері / Ред. алқасы: Қ.Әбусейітова, К.Нұрпейіс және т.б. – Алматы: Ғылым, 2001.
5. Әбдіәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ БАТЫРЫ ТЕМІР МАСИННИҢ ӨМІРІ

Б.Е. Дүйсенбаева^а, Б.С. Боранбаева^б

^амагистрант, «Тарих» БББ, II-курс

^бғылыми жетекшісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
(Орал, Қазақстан)

Құм Нарынның қасиетті топырағында кімдер дүниеге келмеді десеңізші?! Солардың бірі - Кеңес Одағының Батыры Темір Масин. Ол 1907 жылы 10 қаңтарда Батыс Қазақстан облысының Орда ауылында төмен отбасында туған. Сондықтан ауыл мектебінің партасына 14 жасқа толған соң ғана

отыруға тура келген. 1928 жылы педагогика техникумын бітіріп, Ордадағы мектепте мұғалім болып, аз уақыттан кейін аудандың бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындалған алғыр комсомолец Темірдің саяси белсенділігі де жаңа сатыға көтерілді. Ол ауыл байларын конфискулеуге тікелей қатысып жүргенде, тап ашулары оған қастандық та жасады. Оның осындай күресте көрсеткен табандылығы мен саналылығы, жеті жыл бойы Ленин комсомолының лайықты жауынгері екенін жүзінде оңды көрсетіп жүргені партия органдарының назарынан тыс қалмай 1930 жылы Темір Жантекеұлы Бүкілодақтық Коммунистік (болшевицтер) партиясына мүшелікке қабылданып, сол жылы октябрьде Жәнібек аудандық III партия конференциясында аудандың комитеттің мүшесі, ал пленумда аудан парткомның бюро мүшесі және ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі (осы күнгі аупарткомның екінші секретары дәрәжесінде) болып сайланады. Темір Масиннің осылайша басталып, өлкелік партия комитетінің информатор нұсқаушысы, МТС тің, кейін жылқы заводы саяси бөлімі бастығының орынбасары, аудандық оқу бөлімінің инспекторы сияқты лауазымдармен өтіп келе жатқан бейбіт еңбек жолын соғыс бөліп жіберді [1].

1941 жылы соғыстың алғашқы күнінен бастап 1945 жылға дейінгі жауынгерлік жолда қатардағы жауынгерден майор дәрежесіне дейін жеткен. Алғашқыда ол 51-атқыштар дивизиясының 3-полкінде саяси жетекші болса, 1942 жылы қысқа мерзімді кіші лейтенанттар курсін бітіргеннен кейін 922-атқыштар полкінің (1-Беларусь майданы, 250- атқыштар дивизиясы) рота командирі болып тағайындалды [2].

Т. Ж. Масиннің ержүрек жауынгер және талантты өскери басшы ретіндегі табиғи қабілеті, міне, осы кезеңде айқын аңғарыла бастаған еді.

Темір Масин әскер қатарынан оралғаннан кейін соғыстан күйзелген ел жағдайын жақсарту жолына да айтарлықтай үлес қосты. Бұрынғы Тайпақ аудандық партия комитетінің екінші хатшысы болып жасаған жемісті қызметі туралы да ел аузында сақталған аңызға бергіссіз әңгімелер аз емес. Батылдық, ержүректілік - адам бойына туа бітпейтін, белгілі тәлім тәрбиенің, өмірде көздеген асқақ мақсатқа жету үшін саналы түрде күресу қажеттігін терең түсінудің арқасында, қоршаған әлеуметтік ортаның ықпалымен қалыптасатын қасиет, батырлыққа бастайтын күшті сезім сияқты. Олай болса, қырық жаста қыршынынан қиылған қысқа өмірінде Темір Жантекеұлы Масиннің қыруар ерлігінің түпкі арнасын іздесек, алдымен Ұлы Октябрь социалистік идеясы бұрын сагіле реполно- болған елді, қанауда батырлыққа шынайы болған халық- бостандық алып келгенде, еңбекші бұқараның Совет өкіметі үшін жанқиярлық күресі оны жас кезінен бастап, батыл да алғыр болуға тәрбиелегенін көреміз. Темір тал жылдын ішінде күресінің мәнін аңғарып, дәмін татып та үлгерді. Әкесі Жантеке мен үлкен ағаларының бәрі Қошым, Досым, Қанай сияқты байлардың малын бағып, жалшылық пен кедейліктің ашы зардабын шеккен Темірге, осы жылдары оқып - білім алуға талаптанып, туған өңірде жаңа өмір орнатуға белсене қатысып жүрген Темірге бақ-биліктен әлі де айрылмаған бай кулактардың балалары озбырлық жасауға төнген кездері талан әрекеттері болды. Бірақ өз төңірегіне табы бір, көздеген мақсаты бір, аңсаған арманы бір адал жастарды топтастырған Темір лайықты әрекеттердің тойтарыс беріп отырды[5, 106.].

Ол, әсіресе, 1947 жылы маусым айында Тайпақ ауданы аймағының біраз жерін қарпыған алапат өрт кезінде де ерліктің ерен үлгісін көрсетті. Адамдар мен ел мүлкін өрттен сақтап қалу барысында өзі өртке шарпылып, сол жылғы 8 тамыз күні қайтыс болды[6, 56.].

Т.Ж. Масиннің денесі Орал қаласына жерленіп, бейітінің басына ескерткіш, Тайпақ ауданының Базартөбе ауылында бюст, ал Орда ауданының орталығындағы орта мектепте мемориалдық тақта орнатылған[7].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Масин Темір Джантекеевич, о нём // Герои Советского Союза - казахстанцы: сборник документов и материалов.-Алма-Ата,1945 г
2. Масин Темір Джантекеевич, о нём // Герой Советского Союза.-Москва, 1988.-Т.2
3. 1987 жыл. Жантукін М. Патриот жерлесіміздің жалынды өмірі: [Совет Одағының Батыры Темір Масиннің туғанына 80 жыл] // Орал өңірі.-1987.-24 қаңтар
4. 2012 жыл. Қадырова Г. Батырдың бауыры: [Бөкей ордасы ауданы Сайқын ауылында Темір Масиннің қарындасы Райса Мұхамбетқалиева тұрады] // Орал өңірі.-2012.-5 сәуір.-10 б.
5. Тұяқов С. Тасада тұру жараспас Темірдей батыр ағаға... // Орал өңірі.- 1993.-3 сәуір
6. 1997 жыл. Сейітов С. Сардар: [Кеңес Одағының Батыры Темір Масинге мадақ жыр]// Қазақстан сарбазы.-1997.-4 көкек.-5 б.
7. 2000 жыл. Байсарин Т. Совет Одағының Батыры марқұм Темір Масиннің соңғы күндері // Жайық үні.-2000.-5 мамыр.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ҚҰТЫҚТАУ СӨЗ

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

САЯСАТ НҰРБЕК	ҚР Ғылым және жоғары білім министрі.....	3
ЖУРИНОВ МУРАТ ЖУРИНОВИЧ	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Республикалық қоғамдық бірлестігінің Президенті.....	4
ТЕҢІЗБАЕВ НҰРБАҚЫТ МОЛДАХМЕТҰЛЫ	Кеген ауданының әкімі.....	5

БАЯНДАМАЛАР

ДОКЛАДЫ

АЯҒАН БҮРКІТБАЙ ҒЕЛМАНҰЛЫ	Ұстазым Кеңес аға туралы.....	6
РЫСБЕКОВ Т.З., ШЫНТЕМІРОВА Б.Г.	Кісілігі мол кесек тұлға.....	9
НҰРПЕЙІСОВ ТАЛДЫБЕК ӘЛИҰЛЫ	Өлең құдіреті.....	11
БЕРЛІБАЕВ Е.Т., СЕМЖАНОВА С.А.	Қазақ зиялыларының орны мен ролі және академик К.Нұрпейіс еңбектерінің ғылыми құндылығы.....	15
КАПАЕВА АЙЖАН ТОКАНОВНА	История Казахстана XX в. (первой половины). В трудах академика К.Нурпеиса.....	19
ЧЕРЕПАНОВ КОНСТАНТИН ВЛАДИМИРОВИЧ	Кенес Нурпеисулы Нурпеисов как исследователь истории Казахстана советского периода.....	22
ДҮЙСЕНОВА НҰРСҰЛУ КЕНЕБАЙҚЫЗЫ	Академик Кеңес Нұрпейіс зерттеулеріндегі тарихи объективтілік және Анна Панкратова.....	25
БОЛАТ САЙЛАН	Сөзі аталы, бергені бағалы— ғалым.....	29
АХМЕТОВА ЖАНАТ КУАНДЫКОВНА	Адами қасиеті биік, жан дүниесі нұрға толы Кеңес аға.....	32

КОНФЕРЕНЦИЯ БАҒЫТТАРЫ
БОЙЫНША БАЯНДАМАЛАР

СОДЕРЖА ДОКЛАДЫ ПО
НАПРАВЛЕНИЯМ КОНФЕРЕНЦИИ

ЖУБАНЫШОВ БЕРІК ТЕМИРХАНОВИЧ	Түркістан өлкесінде Кеңестік биліктің орнауы және түркі- мұсылмандық қозғалыстың жеңіліске ұшырауы.....	34
РЫСБЕКОВ Т.З., РЫСБЕКОВА С.Т., ШЫНТЕМІРОВА Б.Г.	Помощь советов Казахстана фронту в переломном и завершающем этапе войны (1943-1945 гг.).....	38
ҚАЛЫШ АМАНЖОЛ БОРАНБАЙҰЛЫ	Қазақтардағы туысқандармен қарым-қатынастар мен өзара көмек жүйесі.....	42

ТҰРСЫН ХАЗІРЕТӘЛІ	Кеңес ағаның Алаш қозғалысының оңтүстік қанаты туралы тұжырымы тарихи танымнан орын алды.....	46
КОЖАКЕЕВА Л.Т., АШИРБЕКОВА Ж.Б.	Основа национальной идеологии – национальные ценности.....	49
СУТЕЕВА ХАНЗАДА АГИБАЕВНА	Сталиндық террор жылдарындағы Қазақстандағы қуғын-сүргін.....	53
КУЛТАЕВ ТАЛГАТБЕК СЕЙТХАНОВИЧ	Истоки коллаборационизма в СССР в годы Великой Отечественной Войны.....	58
БАЛТАБАЕВА КУЛГАЗИРА НУРАНОВНА	Государственное преследование и репрессии лидеров и сторонников Алаша (в свете новых архивных источников).....	62
РЫСБЕКОВА САЛТАНАТ ТУЯКБАЕВНА	Соотношение традиции и модерности в социальном облике Казахского общества (20-30-е гг. XX в.).....	67
СМАНОВА АЙГУЛЬ МОЛДАЛИЕВНА	Қажылықтың негізгі жолдары: қоғамдық-саяси аспектілердің тұжырымдамасы.....	71
АБДРАЗАКОВА А.У., АБДИРАЗАХОВА А.У.	Перовск уезінің тұрғындарының қоғамдық-саяси өмірі мен оқу-ағарту ісінің дамуы (XX ғасырдың 20-30 жж).....	74
БИСЕМБАЕВА ЛӘЗЗАТ АМАНДЫҚҚЫЗЫ	Отаршылдық және рухани өмірдің дағдарысы (Түркістан өлкесі бойынша).....	79
МЫРЗАБЕКОВ МОЛДАХМЕТ СЕЙДАХМЕТОВИЧ	Түркі әлемі интеграциясын зерттеудің ғылыми-әдістемелік мәселелері және Еуропа Одағының тәжірибесі.....	81
АБДУЛИНА А.Т., ИМАНБЕКОВА Б.И.	Об уровне образования сельского населения Казахстана в 1950-1980-е гг.....	85
ЖЫЛКЫШЫБАЕВА К.К., РАИСОВ К.Д.	Қазақ қызы: ұлттық тәрбие мен болмысқа негізделген тұлға.....	88
ШАШАЕВ Ә.К., ҚУАНДЫҚ М.С.	Кеңестік кезеңдегі ашаршылықтың Қазақстандағы зардаптары және саяси қуғын-сүргін науқаны.....	92
КАЛДЫБАЕВА Г.А., СЕРІКБОЛОВА А	Оқушыларға пейзаж жанрын бейнелеу арқылы кескіндеменің негізгі заңдылықтарын меңгерту.....	96
ЖҰРСІНБАЕВ Б.А., ПАРИМБЕКОВА А.Ж.	Столыпиндік жер реформасы және Түркістан өлкесіндегі аграрлық мәселенің шиеленісуі.....	99
ИСАЕВА АЛИЯ ИСАЕВНА	Райымбек аудандық тарихи-өлкетану музейі аймақтық тарихи орын.....	103
ЫБЫШОВА САЛТАНАТ ТУРГЫНБЕКОВНА	Өндірісті мемлекеттік басқарудың негізгі міндеттері.....	104
САРСЕНБАЕВА ЖАНАР ГАНИЕВНА	Азаматтық қоғам және демократияның дамуы: түсініктері мен ерекшеліктері.....	109
ЖАНАЙЕВА Л.А., ЧАРГЫНОВА Г.О.	Академик К.Нұрпейісовтың Алаш қозғалысын зерттеудегі рөлі және тарихи маңызы.....	112
AIZHAN M. KONYROVA	Policy of russification of Kazakh society by Tsarist Russia.....	115

САРКУЛОВА СВЕТЛАНА ДУЙСЕМБИЕВНА	XX ғ. басындағы татар баспасында жарыққа шыққан қазақ кітаптарындағы әдебиет тақырыптары мен мазмұны	117
ЖҮРСІНБАЕВ Б.А., БАХЫТБЕКОВА А.Ж.	Ресей әскерлерінің Сырдың бойына басып кіруі және Ақмешіт бекінісі үшін шайқас.....	121
ТІЛЕБАЛДЫ ЖҰЛДЫЗ ҚАБЫЛДАҚЫЗЫ	Алаш азаматтары туралы ой толғау.....	125
КЕСИМОВА АЛТЫНАЙ КОНЫСБАЕВНА	Жастардың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру мәселелері.....	127
УМБЕТАЛИЕВА АЙНАГУЛЬ ДУЙСЕНОВНА	Білім берудегі көшбасшылық: қажетті көшбасшылық қасиеттер.....	130
ЖҮРСІНБАЕВ Б.А., ДЖУМАЕВ О.	Бұрындық ханның тұсындағы Қазақ хандығының сыртқы саясаты.....	132
ШОРМАНОВА АЙНУР КЫСТАУБЕККЫЗЫ	Қазақ баспасөзі беттеріндегі оқу-ағарту туралы мәліметтердің деректік маңызы.....	136
ZHULDYZ K. TOISHUBEKOVA	The importance of ethnological expertise in studying the current state and development prospects of interethnic relations.....	140
ТАСТАНОВА АСЕМ ДАУЛЕТОВНА	Instagram әлеуметтік желісінің қазақ тілді сегментіндегі діни ахуал: контент анализ нәтижелері.....	142
АБДИМАНОВ С.А. НҮРСЕЙІТ Н.К.	Алаш зиялыларының баспасөздегі көтерген мәселелері және оның тарихи маңызы.....	148
КАСИМБЕКОВА МАРЖАН АМИРОВНА	Түркия ғалымдарының Орталық Азиядағы ислам тарихының зерттелуіне қосқан үлесі.....	153
КАЛДЫБАЕВА САФУРА САПАРҒАЛИЕВНА	Панисламизм және Орта Азияның білім беру жүйесіндегі жаңашылдық(XIX ғ. аяғы - XX ғ. басы).....	156
ЕШМУКАМБЕТОВ АЛТАЙ ОРАЛХАНҰЛЫ	Тарих сабағында картографиялық әдіс-тәсілдердің қолданудың ерекшеліктері мен маңызы.....	160
MARZHAN A. KASIMBEKOVA	Contribution Of Turkish Scientists To The Study Of Islamic History In Central Asia.....	162
УТЕМУРАТОВА БЕКЗАДА СЕРИКБАЕВНА	Көркем мәдениет – тұлғаның өнегелі санасының көрінісі.....	165
ЖҮРСІНБАЕВ Б.А. МЫРАДОВ М.	Түркістан өлкесіндегі Ресейлік облыстық басқару мекемелері...	168
СЕЙСЕНБАЕВА А.С., ЕРЖАНОВ Е.	Киіз үй көшпелі өркениеттің киелі мұрасы.....	172
ТІЛЕБАЛДЫ ЖҰЛДЫЗ ҚАБЫЛДАҚЫЗЫ	О жизни государственного и общественного деятеля Ильаса Омарова.....	175
АБДРАЗАКОВА А.У., АБДИРАЗАХОВА А.У.	Жоғары оқу орындарында тарихты оқытудың заманауи тәсілдері.....	179
КАРАТЫШКАНОВА К.Р., МАЛДЫБЕК А.Ж.	Сайраммен Түркістанда орналасқан діни-мәдени ескерткіштердің тарихи мәні туралы.....	182

АБСАТТАР Ә.М., САУРБАЕВА Р.С.	Академик Кеңес Нұрпейіс және оның Алаш қозғалысының тарихын зерттеуге қосқан үлесі.....	185
РЫСКУЛОВ ТИМУР АЗИЗБЕКОВИЧ	Жизнь и судьба казахских деятелей Алаш в Кыргызстане.....	188
ЕСДАУЛЕТОВА МАРЖАН МУРАТОВНА	Рүстем Есдаулеттің шығармашылық жолы мен режиссерлік көзқарастары.....	193
ТІЛЕБАЛДЫ Ж.Қ., НАУШАТ ЖАННА	Ояну дәуірінің ұлықпаны: Өзбекәлі Жәнібек туралы.....	196
КУЛДИБАЕВ ЕСТАИ КАГАЗОВИЧ	Қазақ мәдениетіндегі театралды нысандар: бақсы, балгер, шаманизм.....	199
ДЮСЕМБЕКОВА ЖАДЫРА МАЛИКОВНА	«Ақ жол» газетінің деректерін пәнаралық байланыстар тоғысында оқыту.....	203
МАХАЕВА АЙТБАЛА ШАЙЫМКУЛОВНА	Тарих сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру.....	206
АДИЛОВА Ж.Е., ШОЛПАНБАЕВА Г.А.	Ұлы даланың дүние жүзілік тұлғасы – Әбу Насыр әл-Фараби....	208
ШАКЕНАЙ ҮМІТ	Қазақ эстрада өнерінің мәдени және әлеуметтік маңызы.....	211
КИПШАКБАЕВ К.З., АУЕСХАН БАҒДӘУЛЕТ	Ермұхан Бекмахановтың қазақ тарихындағы мұрасы.....	214
КУСАЙНОВА ЖУМАГУЛ АЙТАҚЫНҚЫЗЫ	Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында.....	217
ТОҚҚУЛИЕВА ҰЛБАЛА ҚОСЫБАЕВНА	Өнердің көркем шығармашылығының эволюциясы.....	222
САРБАҒЫСОВ АСКАР ТЕМИРХАНОВИЧ	Қазақтан шыққан тұңғыш техникалық маман.....	227
АБДУЛЛИНА ДИНАРА ЫСҚАҚҚЫЗЫ	Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында.....	229
ҮЕРМУКХАНОВА Г.К., БОРАНБАЙЕВА В.С.	History of socio-economic development of Zhanibek district (1922-2024).....	233
ЛУКПАНОВА ДИНА УТЕМИСОВНА	Тарихи білімнің отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиесіндегі рөлі.....	240
ТОРТАЕВА АМИНА ДОЛДАШЕВНА	Тарих сабағында жасанды интеллектіні қолданудың маңызы....	243
САНДЫБАЕВА АЙЖАН ҒАЛЫМЖАНҚЫЗЫ	Өзбекәлі Жәнібеков және Түркістан: мәдени мұраны сақтау жолында.....	245
ӘКІМТАЕВ БАУЫРЖАН ӘБДІЛХАМИТҰЛЫ	Сыр өңіріндегі көне қалашық құпиясы.....	247
ЕЛШИБАЕВА ГАЛИЯ ҚАМЫТБЕКОВНА	Әдебиет пәнін оқытуда ойын технологияларының жалпы сипаттамасы.....	249

МУСАЕВА ЖАЙЛАУ КЫЗАЙБАЕВНА	Қасым хан: Дешті-Қыпшақтың күдіретті билеушісі, атақты қолбасшы және реформатор.....	254
БАҚЫТЖАНОВА АНАР	Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қызылорда облысы әйелдерінің тылдағы күнделікті өмір тарихы.....	257
КАБЫЛКАИРОВА КАЙНИ КАДЫЛБЕКОВНА	Академик Кеңес Нұрпейіс: тарихи білім – отаншылдық пен азаматшылдық тәрбиенің құралы ретінде.....	260
КАМИТБЕКОВА ЖАНАТ УБАЙДУЛЛАЕВНА	Т.Жүргеновтың Қазақстан халық ағарту саласының дамуына қосқан үлесі.....	261
МУСРАЛИНОВА ДАМЕТКЕН СОВЕТХАНОВНА	Білім беру үрдісіндегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.....	264
МЫРЗАШОВА ШАКИЗАТ ҮСЕЙІНҚЫЗЫ	Музей тарихи-мәдени зерттеу объектісі ретінде.....	267
ЖҰМАЕВА А.К., ОСПАНОВА Р.	Абубакир Диваев еңбегіндегі этнографиялық зерттеулер.....	269
ТУРСУНБАЕВА З.К. ҚАРТАБАЕВА Е.Т.	Алаш арыстарының этнопедагогикалық ой тұжырымдары.....	272
ZHUMAGALIYEVA A.I., ZHUMAGALIYEVA A.I.	National history – a tool for educating the younger generation.....	277
СУЛЕЙМЕН САЛТАНАТ	Зардыхан Қинаятұлының өмірі және атқарған қызметі.....	280
МУХАМЕТКАЛИЕВА ЖАНАР БИДАХМЕТОВНА	Тарихи білім – патриоттық тәрбие құралы.....	284
ДАУРЕНҰЛЫ АРСЕН СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М.	Қазақстандағы биоәртүрліліктің төмендеуі оқшауланған экожүйеге және экономикаға жағымсыз салдары.....	289
ТУРЕБЕКОВА МЕРУЕРТ КЫДЫРБАЕВНА	Ұрпаққа ұран болған Ұлы ерлік.....	293
ӘБЗЕЛБЕК ҚАРАҚАТ СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М.	ҚР Денсаулық Сақтау саласын дамыту тұжырымдамасы: халықтың денсаулығын жақсартудағы негізгі шешім.....	295
МОМБАЕВА МАРИЯ АКИМХАНОВНА	Тарих сабағында ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану жолдары.....	301
БАЙМАНОВА ГУЛИСТАН ЖУМАМУРАТОВНА	Мерейлі мерейтойлар-ұрпақ сабақтастығының жарқын айнасы.....	303
ЖАНӘЛІ А.Ә., СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М.	Жаһандық жылыну процесінің Қазақстан өңірлеріне әсері.....	307
ТИЛЕГЕНОВА Д.С., БЕКБАТЫРОВА Р.Б.	Ұлттық тәрбиедегі түркілік руханияттың өзекті мәселелері.....	311
АХАТАЕВА САНДУГАШ КУАНЫШБЕКОВНА	XX ғ. Қазақстан тарихын зерттеудегі Алаш қозғалысының тарихы.....	315
МӘУЛЕНҚҰЛ НАҒИМА	Академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы – ұлттың өзіндік	

ӘМЕТХАНҚЫЗЫ	бірегейлігін сақтаудың басты факторы ретінде.....	319
ЖҰМАЕВА А.Т., ОСПАНОВА Р.Р.	Семей округы бойынша ірі қазақ бай шаруашылықтарын тәркілеу, көшіру туралы жарлықты түсіндіру жұмыстары және зардаптары.....	322
МЕДЕТБЕКОВА Т.Б., НУРЫМБЕТОВА Г.Р.	Отражение «Большого террора» на страницах Казахской печати (по материалам газеты «Казахстанская правда», 1937 г.)	325
ҚҰЛДАРБЕК Н.Ж., САЙФУЛМАЛИКОВА С.С.	Тарих сабағындағы семей қаласының күнделікті өмірін оқытудың әдістемесі.....	330
АЛЖАНОВА ПЕРИЗАТ АСКАРОВНА	Академик Кеңес Нұрпейіс және оның Алаш қозғалысының тарихы зерттеуге қосқан үлесі.....	333
САРСЕНБИНОВА А.А., СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М.	Қазақстандағы әйелдердің экономикалық және саяси құқықтары мен мүмкіндіктері.....	335
УРИНБАСАРОВ БАУЫРЖАН ЕЛУБАЕВИЧ	Кеңес Нұрпейісовтың ғылыми мұрасы.....	339
ТУРЫМБЕТОВА ЖАДЫРА АМАНБАЕВНА	Кеңес Нұрпейіс және Алаш қозғалысы: ұлттық тарихтағы зерттеулердің жаңғыруы.....	340
РАХМЕТУЛЛА Ч.Т., АЙТМАГАМБЕТОВ Д.Р.	Особенности пребывания казахов-откочевников на территории Кыргызстана (1932-1933 гг.).....	342
ҚҰТТЫҚСЕЙТ ДАНА ЕРТАЙҚЫЗЫ	Өмірі ғылыммен өрбіген Кеңес Нұрпейісов ағаның мерейтойлық құрметіне.....	345
БЕЙСЕНОВА ЖАНДАРКУЛ ЖУМАБАЙҚЫЗЫ	Тарихи білімнің қоғамдағы орны мен маңызы.....	347
ДЖЕКСЕМБАЕВА ГУЛЬЗИРА НУРСАГАТОВНА	Кеңес Нұрпейіс және Алаш қозғалысы: қазақ тарихының ақтандақтарын зерттеу.....	349
САЙЛАУОВА ГАУКАР ЕСЕНГЕЛДИКЫЗЫ	Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы кеңестік модернизация: қазақстан тарихы сабағында оқытылуы.....	352
ZHANAR D. KASSABULATOVA	Effective Ways To Use AI (Artificial Intelligence) In English Lessons.....	354
КЕРИМТАЕВА АЛМА САГИЕВНА	Жаңа медиа және қазақ тілі.....	356
КУСМАНОВА АСЫЛГУЛЬ САГАТЖАНОВНА	Оқушылардың шығармашылық жұмыс арқылы тарих пәніне деген қызығушылығын арттыру.....	359
ОРАЗАЛИЕВ НУРБОЛ АМАНГЕЛЬДИЕВИЧ	Түркістан легионерлерінің күнделікті өмірі мен тағдыры.....	361
АБСАЛЫКОВ М.М., КАЛЫКО О.С., САДЫК М.Н.	Восточноказахстанцы в годы Великой Отечественной войны (1941-1945).....	366
АЙМАХАН АЖАР СЫРЛЫБЕКҚЫЗЫ	Академик Кеңес Нұрпейістің Алаш қозғалысы тарихын зерттеуге қосқан үлесі мен оның еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан жастарын тәрбиелеудегі рөлі.....	371

МУКАТАЕВА З.К., АМАНЖОЛОВ Д.Е.	Общественно-политические процессы в Казахстане в 1960–1990-е гг.....	373
БӨРІБАЙ Ә.С., СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М., АМАЛБЕКОВА Б.А.	Қытай Халық Республикасының инвестициялары және оның қазақстанда алатын орны.....	377
РЫМЖАНОВА АЙНҰР ЕРЖАНҚЫЗЫ	Қазақстан тарихын оқытуда оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту әдістері	381
ДҮЙСЕНБИ А.С., СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М., ЖАМЕЛОВ Б.А.	Жаһандану үдерісі Қазақстанның білім беру жүйесіне әкелетін мүмкіндіктері мен кедергілері	384
ЖАУБАСАР Ш.Д., СҮЛЕЙМЕНОВА Г.М.	Қазақстандағы медициналық қызметтің сапасы.....	388
ЛАХМАЙ А.Д., ЖАҢБЫРБАЙ Е.Д.	Желтоқсан 1986 года: протесты, которые потрясли Казахстан...	393
ТОРАКБАЕВА ГУЛЬЖАН ЕРГАЛИЕВНА	Тарихи жад және Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы.....	395
ДҮЙСЕНБАЕВА Б.Е. БОРАНБАЕВА Б.С.	Кеңес Одағының батыры Темір Масиннің өмірі.....	397

ҒЫЛЫМИ БАСЫЛЫМ / НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

ISBN 978-601-224-741-1

Баспаға 26.03.2025 ж. қол қойылды
 Көлемі 60х84 1/16. Шартты баспа табағы 24,31
 Таралымы 150 дана, тапсырыс №14
 Компьютерлік терілім «Times New Roman»
 «Қыздар университеті» баспасы.
 050000, Алматы, Гоголь көшесі, 114